मुद्रक—
निर्णयसागर प्रेस, २६ २८
कोलभाट स्ट्रीट, मुंबई नं. २ [पृ. २०]
तथा
कथासार, प्रस्तावना, टाईटल
मुद्रक
नयन प्रीन्टींग प्रेस-रीचीरोड-अमदावाद

प्राप्तिस्थान—
१ विजयलावण्यसूरीश्वर ज्ञानमन्दिर, बोटाद, सौराष्ट्र.
२ सरस्वती पुस्तक भण्डार, ठ. रतनपोळ, हाथीखाना, अमदावाद
३ मास्तर जसवंतलाल गिरधरलाल ठे. १२५८ श्यामसुंदरनी पोळ, अमदावाद

शासनसम्राट्–सूरिचक्रचक्रवर्ति–तपोगच्छाधिपति–कदम्बगिरिप्रमुखतीर्थोद्धारक–
पूज्यपाद–आचार्य–महाराजाधिराजश्रीमद् विजयनेमिसूरीश्वरजी महाराज।

॥ ॐ अर्हं नमः ॥

શ્રી તિલકમંજરી કથાનો અતિસંક્ષિપ્ત ભાવાર્થ

લેખક—પન્યાસ શ્રી સુશીલવિજયજી ગણી.

ઉત્તર કોશલ દેશમાં અયોધ્યા નામની રમણીય નગરી છે. ત્યાં ઇક્ષ્વાકુવંશનો અલંકારભૂત મેઘવાહન નામનો રાજા રાજ્ય કરે છે. તેને મદિરાવતી નામની રમણીય પટ્ટરાણી છે. નવયૌવન વય અને વિપુલ વૈભવ છતાં એક પણ સંતાન નથી, આ અભાવનું રાજાને અત્યંત દુઃખ રહ્યા કરે છે.

એક દિવસ સવારના ભદ્રશાલ નામના મહેલની અગાશીમાં બેસીને રાજા-રાણી સંતાન સમ્બન્ધિ વાતચીત કરી રહ્યા છે. પહોર દિવસ ચઢ્યો છે. તેવામાં દક્ષિણ દિશા તરફથી ગગન માર્ગે આવતા એક પ્રશાન્ત મૂર્તિ વિદ્યાધર મુનિરાજને નિહાળ્યા, અને દમ્પતી આશ્ચર્યમગ્ન બન્યા. મુનિ મહેલની નિકટમાં આવ્યા. રાજા-રાણી ઉભા થઈ બેઉ સન્મુખ આવતા મુનિ મહેલની અગાશીમાં ઉતર્યા. રાજા રાણીએ સત્કાર કરી સુવર્ણાસને બેસાર્યા. ભૂપતિએ મુનિજનને ઉચિત સર્વપ્રકારનો વિનયોપચાર કર્યા બાદ, ભૂતલ પર બેસી નમ્રતાપૂર્વક કહ્યું—

ભગવન્! આપના ચરણારવિંદના સ્પર્શથી અમિદૃષ્ટિથી અને પ્રણામ કરવાથી એમ સર્વ રીતે હું ભાગ્યશાળી બન્યો છું. આમ છતાં પણ વિશેષ તૃપ્તિની ખાતર વિનવું છું કે— આ મારા રાજ્ય વૈભવોમાંથી આપને જેની જરૂરત હોય તે વિના સંકોચે સ્વીકારી મને આભારી કરશો?

મુનિરાજે કહ્યું— રાજન્! તમારા જેવા ઉદારાશયવાળા આવી પ્રાર્થના કરે તે ઉચિત છે પરંતુ અમો નિઃસ્પૃહી મુનિ છીએ, ભિક્ષામાત્રથી મળેલ આહાર એજ અમારૂં ભોજન છે તે પણ દેહને ટકાવી ધર્મસાધના કરવા માટેજ નહિ કે આસક્તિથી. મુક્તિ એજ અમારા જીવનનું ધ્યેય છે.

રાજન્! હવે હું તમને પૂછું છું કે—

આ નગરી કઈ? તમે કોણ? ક્યા ઉત્તમ વંશમાં તમારો જન્મ? આ નારી કોણ? શું નામ? તમો દમ્પતી અંતરમાં સંતપ્ત જણાઓ છો તે શાથી? આ સ્ત્રી હમણાંજ રૂદન કરીને છાની રહી હોય એમ દેખાય છે તેનું કારણ શું? શું કોઈ પ્રિયજનનો વિયોગ થયો છે? અથવા તો કોઈ શું આકસ્મિક સંકટ આવી પડ્યું છે? છે શું? આ સર્વનો પ્રત્યુત્તર અમને જણાવવામાં કોઈ પણ જાતનો બાધ ન હોય તો સુખેથી કહો.

ભગવન્! આપના જેવા નિઃસ્પૃહી પરોપકારી સંત-મહર્ષિ આગળ છુપાવવા જેવું શું હોય? આપની પ્રશ્નમાળાનો પ્રત્યુત્તર સંક્ષેપમાં નીચે પ્રમાણે કહું છું—

દિલીપ, રઘુ, દશરથાદિ રાજાઓની વંશપરંપરાની રાજધાની આ અયોધ્યા નામે પુરાણી નગરી છે. ઇક્ષ્વાકુવંશમાં જન્મ પામેલો, સમસ્ત ભારતવર્ષના ભૂપતિઓમાં સર્વ પ્રધાન જે તે અને તેનો શોભતા મેઘવાહન નામે હું નૃપતિ છું, અને ઉત્તમ રાજકુલમાં ઉત્પન્ન થયેલી મદિરાવતી નામની આ મારી મુખ્ય પટરાણી છે.

નથી પ્રિયજન પુત્રનો વિયોગ કે આત્મિક સંકટ માત્ર નિઃસંતાનપણું એ જ અસ્વસ્થતાનું કારણ છે.

એ એક જ બહુ આશ્ચર્ય થઇ પડ્યું છે કે—અમારાં બન્નેની ઉમ્રની નાની રાત્રિઓ એ ચિંતામાં ને ચિંતામાં રુદન ભર પસાર કરતાં સત્વર જેવી થઇ પડી છે.

રુદનનું કારણ માત્ર એ જ કે—આ રાજાને એની એ જ ચિંતામાં ને ચિંતામાં સર્વે વહેલો લાગી ગયો અને પાછો એના એ જ વિચારના નિમગ્ન હતો તેવામાં બહીએ ગાતા અપરવક્ત્ર છંદમાં ગાએલ શ્લોક માત્ર સાંભળવામાં આવ્યો—

" विपदिव विरता विभावरी ! नृप निरपायमुपास्स्व देवताः ।
उदयति भुवनोदयाय तं कुलमिव मण्डलमुष्णदीधितिः ॥१॥ "

'રાજન્ ! જેમ રાત્રિ દૂર થઇ અને સૂર્ય ઉદય પામે છે તેમ તમારી આપદા દૂર થશે, તમારું કુલ જગતના ઉદયને માટે ઉન્નતિના પંથે જશે, રૂડીરીતે દેવતાની ઉપાસના કરો.

સાંભળીને આનંદ થયો. રાજેશ્વર વડે સંતાન અર્થે અરણ્યમાં જઇ દેવની આરાધના નિશ્ચય કર્યો. પ્રાતઃકૃત્ય કરી ચિત્રશાલાના આગળમાં એકલા જ બેઠેલી આ દુઃખપૂર્ણ કહ્યું—

પ્રિયે ! તારે માટે સંતાન નિમિત્ત વરદાન મળે ત્યાં સુધી અરણ્યમાં જઇ કોઇ દેવની આરાધના કરવાનો મેં દૃઢ નિશ્ચય કરેલ છે. આ કામ પૂર્ણ કરી પાછો ન આવું ત્યાં સુધી અહિં જ રહીને તું વડિલોની સેવા કરજે.

સ્વામિની અનુચારી આ વાત સાંભળી રાણી એકદમ મૂર્છિત બની, અને મૂર્છાનો અંત થયે ગદ્ગદ કંઠે બોલી—

આર્યપુત્ર ! સુખેથી કામ સિદ્ધ કરો, પરંતુ હું તમારી સાથે આવીશ. તમારા અનુસાર રહી શકું તેમ નથી આમ છતાં મને મૂકીને જશો તો હું જીવી શકીશ નહીં. બસ ! આપનું આ અંતિમ કથન કહી દઉં છું.

આ રીતે હઠ કરી અરણ્યમાં જતાં મને અટકાવે છે. તો હે પૂજ્ય ! મુનિરાજ ! પણ આને ઉચિત શિખામણ આપવી ઘટે છે. મુનિએ યોગનિદ્રાથી નિહાળીને કહ્યું—

રાજન્ ! સંતાન પ્રાપ્તિના ઉપાય તરીકે કામ પણ યોગ્યાઇ થયેલ છે. માત્ર સ્વસ્થ છે. અરણ્યમાં જવાની જરૂર નથી. અહીં જ (પ્રમદવનમાં) રહી આરણ્યોચિત કષ્ટ સહન કરી મુનિવ્રતની ક્રિયા કરો, અને વનની અધિષ્ઠાત્રી લક્ષ્મીદેવીની ઉપાસના કરો, તે જ સમયમાં ઉચિત વરદાન આપશે. વળી અપરાજિતા નામની મંત્રવિદ્યા પણ હું આપું છું. તેનો પણ દેવપૂજા બાદ જાપ કરવો.

આમ કહી મુનિએ વિદ્યા સમર્પી મદિરાવતીને પણ ઉચિત નિયમો કરાવી વિદ્યાધર
ગગનમાર્ગે રવાના થયા.

ત્યારબાદ રાજા મેઘવાહને પ્રમદવનમા આવી પર્વતની નજીક નાજુક મન્દિર બધાવી,
લક્ષ્મીદેવીની ભવ્ય મૂર્તિ પ્રતિષ્ઠાપૂર્વક પધરાવી આરાધના શરૂ કરી.

એકદા રાજા શકાવતાર નામના જિનમન્દિરે દર્શનાર્થે ગયા દ્વારમા પ્રવેશ કરતાજ
દેવ શ્રી આદિનાથ પ્રભુનાં દર્શન કરી બહાર આવતા એક વૈમાનિક દેવને જોયા.
ત થયેલા રાજાએ તેમનુ સ્વાગત કર્યું વૈમાનિક દેવે પણ કહ્યુ—

રાજન્ ! ઇન્દ્રસભામાં ઘણીવાર તમારા ગુણોની પ્રશસા સાભળી મળવાની ભાવના થયેલ,
આજે આદિદેવના દર્શન પ્રભાવે સફળ થઈ હુ સૌધર્મદેવલોકવાસી રત્નકનપ્રભ નામનો
છુ સપરિવાર ગગનમાર્ગે જતા હતો, રસ્તામાં આ શકાવતાર તીર્થ કે જેમાં ઇન્દ્રે સ્વય
આદિનાથ પ્રભુની ભવ્યમૂર્તિની પ્રતિષ્ઠા કરી છે તેને નિહાળી એકાકી દર્શન કરવા ઉતર્યો છુ

અહિથી શ્રી નન્દીશ્વર દ્વીપ જવા ચાહુ છુ જ્યાં મારો પરમમિત્ર સુમાલી નામનો
સ્વયપ્રભા નામની દેવી સાથે જિનમન્દિરના દર્શનાર્થે ગયેલ છે અને તેની સાથે
ા અનુભવે છે

આ દ્વીપમા તેની રતિવિશાલા નામની નગરી છે તે વિવિધ ઉત્પાતોથી ઘેરાયેલી છે
ા ઉત્પાતો તેના નાયકના મરણને સૂચવે છે આથી મારા મિત્રને દુ:ખ થાય તે સ્વાભા
છે માટે તેને આશ્વાસન આપી તે દુ:ખને શમાવવા અને પરલોકને હિતકારી સ માર્ગમાં
કવા હુ ઇચ્છા રાખુ છુ

આ કાર્ય તત્કાળ પતાવી સવારનાજ હુ ત્યાથી પાછો ફરીશ કારણ કે—મારુ પણ દેવાયુષ્ય
લ્પ છે તેથી ધર્મારાધનમા વિશેષ ઉદ્યમ કરવાનો છુ

હે ઇક્ષ્વાકુવશના ચન્દ્ર નૃપચન્દ્ર ! સકલ વિઘ્નનો નાશ કરનાર આ ચન્દ્રાતપ નામનો
ર તમને સમર્પણ કરૂ છુ એમ કહી મેઘવાહન નૃપતિના કઠમા હાર સમર્પી વૈમાનિક
અન્તર્ધાન થઈ ગયો રાજા હાર ખેસના છેડે બાધી, શ્રી આદિનાથ પ્રભુના દર્શન
સ્વસ્થાનકે આવ્યો અને સાયકાલે શ્રી લક્ષ્મીદેવીની પૂજા કરી દૈવિક ધ્યાન આરંભ કર્યો

એ સમયે ભયકર અટ્ટહાસ્યનો ધ્વનિ ઉછળ્યો, અને ડાબી બાજુએ રાજના મસ્તકની
રમાળાવાળો વેતાલને નિરખ્યો. નરપતિએ તને અટ્ટહાસ્યનુ કારણ પૂછ્યુ વેતાલે કહ્યુ—

'રાજન્ ! લક્ષ્મીદેવીના પરિવારમા હુ મુખ્ય અનુચર છુ મને આહ્વાન પ્રધાન પણ
ર્યા સિવાય તેં લક્ષ્મીદેવીની આરાધના શરૂ કરી ? આથીજ મને આવુ હસવુ આવ્યુ અમે
સન્ન થશુ તોજ દેવી પાસેથી તમે વરદાન મેળવી શકશો !

રાજાએ તુરતજ વિવિધ પ્રકારના ફળાદિ આપવા ધર્યા વેતાલે કહ્યુ—

રાજન્ ! અમે કોઇ માનવ કે પશુ-પખી નથી કે આનુ ભોજન કરીએ અમારે તો
રસનો જ આહાર હોય છે તે પણ અમને અનેક રીતે મળી શકે તેમ છે છતાં પણ મારે
. લક્ષણવતા રાજાની ખોપરી જ લેવી છે

જેમાંથી નીકળેલા રૂધિરથી પવિત્ર—મનોહર કાળી ચોટલીના મિષે દુષ્ટ ભૂપતિએ કહેલ મારા પિતાને તર્પણ કરવાનું છે.

ભૂપતિએ પણ પોતાનું મસ્તક કાપી ચોટલી આપવાનું સ્વીકાર્યું તેટલે દેવિએ તીક્ષ્ણ ખડ્ગ હાજર કર્યું. રાજાએ કહ્યું—

આ દેવતાઈ શસ્ત્રના સ્પર્શને યોગ્ય હું નથી. આ મારા ખડ્ગથીજ મસ્તક કાપીને ચોટલી આપું ! એમ કહી કરમાં પોતાનો દેદિપ્યમાન ખડ્ગ પકડી સ્કંધ ગરદન પર ચલાવી. કંઠથી ગરદનને કાપતાંજ તેની ધાર બુઠ્ઠી બની ગઈ. રાજા ખડ્ગ ચલાવવા ખૂબ પ્રયત્ન કરે છે છતાં ખડ્ગ આગળ ચાલતી નથી. રાજા પણ ધૈર્ય અને પ્રતિજ્ઞા વચનથી લેશમાત્ર ચલાયમાન થતો નથી.

એટલામાં દેવાંગનાઓનો હાહાકાર શબ્દ થયો, અને આગળ લક્ષ્મીજીને જોઈ ભૂપતિએ પૂછ્યું—

આપ કોણ છો ? અને અહીં શા માટે પધાર્યા છો ?' લક્ષ્મીદેવીએ કહ્યું—

'રાજન્ ! હું રાજલક્ષ્મી છું ! તારી ભક્તિથી આકર્ષાઈને તારૂં કાર્ય શીઘ્ર સફળ કરવાને આવી છું ! જોઈએ તે માગી લે !

રાજા કહે કે—

ભગવતિ ! આપના પુનિત દર્શનથી હું કૃતાર્થ થયો છું, પરંતુ આપના અનુચરને મારા મસ્તકની ચોટલી આપવા મેં વચન આપેલ છે ! ઘણી મહેનત કરૂં છું છતાં ખડ્ગ કે બાહુ ચાલતા નથી, તો તે તુરત ચાલે તેવી કૃપા કરો જેથી હું પ્રતિજ્ઞા પૂર્ણ કરી અનૃણ થાઉં.'

લક્ષ્મીદેવીએ કહ્યું— રાજન્ ! હું સૌમ્ય પરિવારવાળી છું ! મારે ત્યાં આવા અનુચરો છે જ નહિ, પરંતુ તારી પરીક્ષા કરવા ખાતર મહોદર નામના પ્રતીહારે આ ઇન્દ્રજાલ રચેલ છે. માટે તું આગ્રહ જતો કર અને જેની જરૂર હોય તે માગી લે.

રાજાએ કહ્યું— હે રાજલક્ષ્મી દેવિ ! આપ જો ખરેખર પ્રસન્ન થયા છો તો, રાણી મદિરાવતી વીર સંતાનને સુજન્મ આપનારી થાય તેવી કૃપા કરો.'

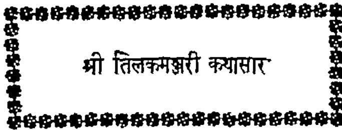
લક્ષ્મીદેવીએ પુત્ર વરદાન આપ્યું અને કહ્યું કે રાજન્ ! જ્યારે પુત્ર મોટો થાય ત્યારે આ ચન્દ્રાતપ હાર તેને પહેરવા માટે, અને વિપત્તિ સમયે વિપત્તિ હરવા માટે આપજે, એમ કહી હાર પાસે આપ્યો, અને વધુપર્યંત આશાપૂર્ણ નામની રત્નમય વીંટી આંગળી ઓથી કાઢી સમર્પણ કરી લક્ષ્મીદેવી અદ્રશ્ય થઈ ગયાં.

સુખમય રાત્રિ પસાર થઈ પ્રભાતે આવેલ પરિજનને સર્વ વૃત્તાંત કહી હાર તથા વીંટી બતાવ્યા. સૌ કોઈ આશ્ચર્યચકિત થયા. અંતે ભૂપતિએ મહોદધિ નામના મુખ્ય રત્નાધ્યક્ષને રત્નભંડારમાં મૂકવા હાર આપ્યો. અને વજ્રાયુધ નામના સેનાધિપતિના પરમમિત્ર વિજય તેમને કહ્યું કે વિદ્વપક્ષમાં શત્રુસાથે સંગ્રામ જેવી સ્થિતિ વજ્રાયુધને રાત્રિના સંગ્રામમાં શત્રુ જ્યારે આક્રમણ થાય ત્યારે તેને શત્રુથી બચાવનાર આ વીંટી આંગળીમાં પહેરવા માટે મોકલાવજો એમ કહી વીંટી પણ આપી.

ત્યારબાદ પરિજનાદિથી પરિવરેલા ભૂપતિ મહાન ઉત્સવપૂર્વક રાજમન્દિરે ગયા.

[અપૂર્ણ]

॥ ॐ अर्हं नमः ॥

श्री तिलकमञ्जरी कथासार

[शिखरिणी-वृत्तम्]

युगादीशं नत्वा ऋषभजिनराजं जगदिनं
तथा शान्तीशानं सुरपतिनतं शान्तिजनकम् ।
सुशीलं नेमीशं सुगुणयुतपार्श्वं चामलं
महावीरं धीरं समितमथवीरं शुभगिरम् ॥ १ ॥

[शार्दूलविक्रीडित-वृत्तम्]

श्रीमन्नेमिसूरीश्वरं सुचरणं तीर्थोन्नतौ मोचत
सूरिं शास्त्रविशारदं कविवरं वाचस्पतिं व्याकृतौ ।
लावण्यं प्रभुलं गुरुं च विमलं पन्यासदक्षाभिधं
स्मृत्वा चैव सदार्हतीं भगवतीं सत्यां च मुक्तिप्रदाम् ॥२॥

[अनुष्टुप्-वृत्तम्]

कमनीयां कथां चक्रे, नाम्ना तिलकमञ्जरीम् ।
भोजभूपालविज्ञप्त्या, धनपालपरमार्हत ॥ ३ ॥
मनो मोदाय चात्मनां, संक्षेपरुचिशालिनाम् ।
पन्यासेन सुशीलेन, गणिना मुनिना मुदा ॥ ४ ॥

[आर्या-वृत्तम्]

तिलकमञ्जरी मलयजमीवः कौस्तुभस्तारः ।
कथानुकूलिनां कण्ठ हारः स्यात् सत्कथासार ॥ ५ ॥

अस्तिसमस्तपरलोकेषु चिरन्तनी सूर्यवंशराजधानी रिपुभिरयोध्या काचिदयोध्यानाम्नी नगरी । तस्यां रघु-दिलीप-दशरथादिदिव्ययशोभिःपवित्रितेक्ष्वाकुकुलसम्भवो मेघवाहनो नामा सार्वभौमो नृपतिरासीत् । तस्य सचिवचयोपमानराज्यभारस्य सकलमहीमण्डलैरम्यसागरनिमग्न-

જેમાંથી નીકળેલા રુધિરથી પવિત્ર—વમધીર કાળી ચૌદશના દિવસે દુષ્ટ ભૂપતિએ હણેલા મારા પિતાને તર્પણ કરવાનું છે

ભૂપતિએ પણ પોતાનું મસ્તક કાપી ખોપરી આપવાનું સ્વીકાર્યું. વેતાલે દૈવિક દીધેલું ખડ્ગ હાજર કરી. રાજાએ કહ્યું —

આ દેવતાઈ શસ્ત્રના સ્પર્શને યોગ્ય હું નથી. આ મારા ખડ્ગથીજ મસ્તક કાપીને ખોપરી આપું ! એમ કહી કરમાં પોતાની દેદિપ્યમાન ખડ્ગ પકડી કંઠ ગરદન પર મારવી. અચાનક ગરદનને લાગતાજ તેની ધાર બોથડ બની ગઈ રાજા ખડ્ગ ચલાવવા ખુબ પ્રયત્ન કરે છે છતાં ખડ્ગ આગળ ચાલતી નથી. રાજા પણ ધૈર્ય અને પ્રતિજ્ઞા વચનથી લેશમાત્ર ચલાયમાન થતો નથી.

એવામાં દેવાંગનાઓનો હાહાકાર શબ્દ થયો, અને આગળ લક્ષ્મીજીને જોતા ભૂપતિએ પૂછ્યું—

આપ કોણ છો ? અને અહીં શા માટે પધાર્યાં છો ?" લક્ષ્મીદેવીએ કહ્યું —

રાજન્ ! હું રાજલક્ષ્મી છું ! તારી ભક્તિથી આકર્ષાઈને તારૂં કામ સીધ્ધ કરવાને આવી છું ! ઈચ્છે તે માંગી લે !

રાજા કહે કે—

ભગવતિ ! આપના પુનિત દર્શનથી હું કૃતાર્થ થયો છું પરંતુ આપના અનુચરને મારા મસ્તકની ખોપરી આપવા મેં વચન આપેલ છે ! ઘણી મહેનત કરૂં છું છતાં ખડ્ગ કે જે આગળ ચાલતા નથી, તો તે દુરસ્ત ચાલે તેવી કૃપા કરો જેથી હું પ્રતિજ્ઞા પૂર્ણ કરી અનૃણ થાઉં

લક્ષ્મીદેવીએ કહ્યું— રાજન્ ! હું સૌમ્ય પરિવારવાળી છું ! મારે ત્યાં આવા અનુચરો છે જ નહિ પરંતુ તારી પરીક્ષા કરવા ખાતર મહોદર નામના પ્રતીહારે આ ઇન્દ્રજાલ રચેલ છે માટે તે આગ્રહ જતો કર અને જેની જરૂર હોય તે માગી લે.

રાજાએ કહ્યું— હે રાજલક્ષ્મી દેવિ ! આપ જો ખરેખર પ્રસન્ન થયા છો તો, સાચી પ્રતિભાવતી વીર સંતાનને સુજન્મ આપનારી થાઉં તેવી કૃપા કરો.

લક્ષ્મીદેવીએ પુત્ર વરદાન આપ્યું અને કહ્યું કે રાજન્ ! જ્યારે પુત્ર મોટો થાય ત્યારે આ ચન્દ્રાતપ હાર તેને પહેરવા માટે, અને વિપત્તિ સમયે વિપત્તિ હરવા માટે આપજે, એમ કહી હાર પણ આપ્યો, અને વજ્રધવલ ભાગ્યાકૃષ્ણ નામની રત્નમય વીંટી આંગળી-માંથી કાઢી સમર્પણ કરી લક્ષ્મીદેવી અદ્રશ્ય થઈ ગયાં.

સુખમય રાત્રિ પસાર થઈ પ્રભાતે આવેલ પૌરજનને સર્વ વૃત્તાંત કહી હાર તથા વીંટી બતાવ્યાં. સૌ કોઈ આશ્ચર્યચકિત થયા. પછી ભૂપતિએ મહોદધિ નામના મુખ્ય રત્નાધ્યક્ષને રત્નભંડારમાં મૂકવા હાર આપ્યો. અને વજ્રાયુધ નામના સેનાધિપતિના પરમમિત્ર વિજય વેગને કહ્યું કે ભવિષ્યમાં શત્રુઓ સંગ્રામ ખેલતા વજ્રાયુધને શત્રુના સંગ્રામમાં સંકટ જ્યારે આક્રમણ થાય ત્યારે તેને મદદ આપનાર આ વીંટી આંગળીમાં પહેરવા માટે મોકલાવજો એમ કહી વીંટી પણ આપી.

ત્યારબાદ પૌરજનાદિથી પરિવરેલ ભૂપતિ મહાન ઉત્સવપૂર્વક રાજમન્દિરે ગયા.

[અપૂર્ણ .

तत्र प्रविशन्नेव तद्गर्भदेशे भगवन्तमादिनाथमभ्यर्च्याभिमुखमागच्छन्तमेकं वैमानिक-मद्राक्षीत्। दर्शनमात्रेण प्रतीतदिव्यताकस्य तस्य सौम्येऽपि शरीरे, लोकोत्तरप्रमाणप्राग्भारणातीव विस्मितमानसोऽसौ कृतार्थमात्मानं मत्वा रचिताञ्जलिरभसा किञ्चिदुपसृत्य स्वागतमकार्षीत्।

वैमानिकोऽपि तमुपसृत्य प्रचुरप्रीतिभृता चक्षुषा सुचिरमामूलचूलमवलोक्य मधुरेण स्वरेण वक्तुमारेभे—

"राजन्! स त्वमथ चक्रवर्तिलक्षणैश्चक्रवर्तित्वेन लक्ष्यमाणोऽसि यो दशशतसुरसन्दोहसङ्कुले इव सदसि पुरन्दरपुरस्तान्नृपक्षितिवर्णनावसरे मर्त्यभुवनवार्ताऽऽवेदननियुक्ते मधुमन्देवप्रभवे शौर्यौ-दार्यादिगुणैः स्तूयमानस्तत्सदस्येन मया श्रुतोऽसि। अतर्कितोपनतेनेदानीन्तनेन त्वदवलोक-नेन मम चक्षुः कृतार्थमभवत्, कल्पितञ्चादिनाथदर्शनजातमधुनैव पुण्यमागतम्।

अहन्तु सौधर्मसुरलोकवास्तव्यो ज्वलनप्रभनामधेयो वैमानिकः स्वर्गात् प्रस्थाय गगनमार्गेण गच्छन् पथि देवालयमिमं वीक्ष्य भगवता भरतेन स्वयमिहैव तीर्थङ्कराणामाद्यो भगवान् ऋषभदेवः प्रतिष्ठापित इति निमित्तवशादस्मिन्देश एव स्वपरिजनान् परिहाय एकाकित्वेनागत्य भगवन्तमा-दिनाथमद्राक्षम्।

अतः परमहं नन्दीश्वराख्यं द्वीपं जिगमिषामि, यत्र मत्परममित्रभूतः सुमाली नाम देवः स्वयम्प्रभानाम्न्या तया जिनायतनलक्ष्मीं द्रष्टुमानीतो नन्दीश्वरोदसागरनिकटवर्तिकृतकका-ननेषु कान्तासमेतः क्रीडति। तस्य च तद्द्वीपवर्तिनीं रतिविशालानाम्नीं नगरीमधिवसतो महदरिष्टमुपस्थाय महत् कष्टमनुभावयति समग्रपरिजनम्, सूचयति च तस्य सप्रधानकलत्रस्य नाऽचिरभावि देवलोकात् प्रच्यवनम्। अतः सर्वमायानां मन्त्रगुरुस्वभावताकीर्तनेनाऽऽत्मीयवेदना-मुपशमय्य प्रातस्ततोऽपि मया परावर्तितव्यम्। यतो ममापि स्वर्गोपभोगजनकं पुण्यमुपक्षीणप्रायम्, अतः स्वर्गच्यवनकालोचितशुभकर्माविलम्बनानुष्ठेयम्।

"इक्ष्वाकुकुलचन्द्र! चन्द्रातपाच्छममखिलमस्पृहापहारं हारं तुभ्यमुपहरामि, अयं हि क्षीरोदेन स्वरक्षितरत्नकोशादतिस्थूलानि वर्तुलानि च मुक्ताफलान्युद्धृत्य स्वयमतिकौतुकेनागुम्फितः, स्वयंवरसमनन्तरं स्वभर्तुर्विष्णोर्गलमनुष्ठन्त्या लक्ष्म्या कण्ठाभरणतामित, लक्ष्म्यापि जयन्त-जन्मोत्सवे स्नेहमार्पितेति मत्वा इन्द्राण्यै समर्पित, इन्द्राण्यापि सुचिरं निजस्तनस्थलमलङ्कृत्य वत्सलता-मापाद्य स्वसखोस्नेहवशेन मद्भार्यायाः प्रियङ्गुसुन्दर्याः ग्रीवायामर्पितः। च्यवन धर्मकर्मणि स्वभार्यां नियुज्य प्रस्थितेन मया तद्विरहवदनाग्निदाहोपशमनाय स्वकण्ठे समारोप्य मया नीत। मत्-अपायप्रायेणामङ्गलमहत्या निर्विकल्पमिमं गृहाण मदुपहारं हारम्। क्षीणायुषो मम स्वर्गच्यवनोत्तरं मां विमुच्य स्वर्ग एव तिष्ठत्ययं हारः, भवता गृहीतस्त्वयं कदाचन मर्त्यभुवनजनिष्यमाणयो

न्मानसस्याधिकामपि तामप्यनपत्यचिन्तामन्तःसन्तापचेतसि प्रादुर्बभूव । एकदा प्रदोषे स मत्तवारणकस्य महाप्रासादस्योपरि निषण्णः मदिरया अन्तःपुरपरिजनोपास्यमानया तया सह प्रवृत्तालापः स दक्षिणापथादागच्छन्तं विद्याधरमुनिमपश्यत् परिजनद्वयेन तमभ्युपगतौ । स मुनिरपि तदुपनीतमासनं तत्कालोपकथान्तरस्वाद इव प्रीतिविस्फारितदृष्टिः समुपविष्टः । ऊर्ध्वीकृतमासनं उपस्पृश्य सर्वथा मत्कृत्य च मुखमपमार्ज्य तस्य निर्व्याजोपचितेन पृष्टः सर्वमात्मवृत्तान्तमनपत्यतादुःखमावेदयत् । तदनु च तदस्य दैन्यं दानमात्रेण्यक्ता तत—

"विपदिव विरता विभावरी नृप ! निरपायमुपास्व देवता ।
उदयति भुवनोदयाय ते कुलमिव मण्डलमुष्णदीधितेः ॥ १॥"

इति निशावसाने प्रभातिकमङ्गल्यावेदनार्थप्रविष्टबन्दिवचन—निगदमनन्तरमुपयाच उत्तुङ्गमर्त्यलोकपर्यन्तमनन्यसमधुरस्य दक्षाराधनमध्यवस्यता मया पाकर्ता सिद्धमन्त्रमिव प्रत्यागच्छामि शयनगृहान् परिचर्यापरया त्वयाऽत्रैव स्थेयमित्यभ्यर्थिता देवी मदिरा तदैव परिजनेनानुगमिता सखी निःश्वस्य "सन्तानसिद्धये वनप्रस्थातुकामस्य ते नाहमपि पश्चात्स्थास्यामि, यत् त्वया विरहिता क्षणमपि नाहं स्थातुं पारयामीति मामिह निक्षिप्य गन्तुं त्वमेवमर्हसि दर्शनमित्यभिधाय करुणमश्रुधाराभिरनपायमभ्यनन्दत् । तदुपायमस्यास्तु किमनुरूपमिति महानयमत्रानुभावः"

इत्युदीरितो मुनिरमन्दमपि योगनिद्रामाभिन्नोन्मीलितलोचनः प्रत्युवाच—

"वत्स ! किञ्चिदेतदपरिहार्यं मुञ्चति सर्वदायमपत्योत्पादप्रतिपत्तिदुरध्य मया तस्मादयमपापमस्मदुपाय निजविज्ञानमभ्यभिसिद्धमनुपालय जीर्णापतितमतीतस्य पूर्वान् मर्त्यपरिचितप्रतिमूर्तिसिद्धिमर्त्याधिष्ठिता भगवती राजलक्ष्मीः । सैव लक्ष्मीर्धर्मकर्मविरत इव भविष्यति । अपि चापराजिता नाम्नीं मन्त्रविद्यां तुभ्यं प्रतिपादयामि देवताराधनाक्रमेण नास्ति परिदृष्टं यन्नान्तरे सम्यगनुष्ठितं सम्पादयितुम्"

इत्यभिधाय तां विद्यामपि समुपादिशत् । तदनु पुष्पकम्बलमाकर्ण्य समुत्थाय नृपमनुगृहीत्वा मदिरावतीमपि दक्षिणपाणिपल्लवमुपरिस्थाप्य च सम्भूतोत्कर्षप्रमोदानन्दितमनसा नृपेण सम्भावितो मुनिः स्वाश्रमपदमगमत् । अन्तरिक्षमार्गेण अनुमोदिताभ्यां ताभ्यां दृष्टः प्रतिष्ठमानो नभसि तिरोहितो दृष्ट्या अन्तरिक्षमार्गमुत्पपात ।

ततः समारूढगुरुत्साहमनुमितसिद्धिः साम्राज्यमेव समर्पयन् प्रजाकोटिपर्यवसितान्तिकं विनीतमिव देवायतने कन्यया भक्तिमात्मप्रतिष्ठाप्य विनिर्जितचित्तः प्रत्यहमुपासीनस्य तस्य कतिपयदिवसापगमे निशि नृपतिरधिष्ठायिकया देवतया स्वप्ने श्रियो नाम्ना साक्षादिव नीलोत्पलदलश्यामया लक्ष्म्या महीपतेरपि श्रिया श्रियं भगवती साम्राज्याधारे नामाभिधायान्तर्दधे ।

॥ ॐ अर्ह नमः ॥

❁ प्रस्तावना ❁

मूर्तीन्दुं नौमि श्रीनाभिं, नाभिं नमि जगद्गुरुम् ।
लावण्यपूर्णान्प्रभावान्नितं धर्मसारधर्मं प्रभुम् ॥ १ ॥

सुविदितमनन्तपदगद्यपद्यविविधविद्याविलासिनां काव्य-सुमनोमनागमनोमण्डलीषु, यदुत-तर्कं पद्यात्मिकमिति । यद्यपि गद्य पद्यमयकाव्यौ भव्यकाव्यमुख्यविषयम् । तत्र छन्दःपरिरहितं यत् तद् गद्यम्, तद्युक्तं च पद्यम् । तथापि पद्यकाव्यं प्रतिनियतच्छन्दोबद्धत्वात् मात्रागणादि-नियमानुसारेण गद्य-काव्यात् सुगमतरमनुमान्यते कवि-मतिविधेयोऽपि न नियमप्रमादेऽसमर्थमानुष-स्वपरीक्षणं गुणगौरवप्रसारणे शैथिल्यमनिश्चयमस्मामागमम् । अपि च कवेरग्रगण्यत्वनावलम्बनाद् गद्यस्य पद्यस्यापि दुर्बोधतामापद्यत । इत्यमथिकन ! वस्तुतस्तु कवीनां पद्यकाव्यरचना कविप्रतिभायां गद्यरचनायां सुदृढतया निपतन, व्यापन वा यथो दुःखापन्नमात्मना विसृजमाना ।

गद्यकाव्य दृष्टान्तनिपुणमतिनियन्त्रणया कविप्रतिभा प्रभवति यथार्थं प्रथयितुमात्मन प्रतिभामिति तत्र तत्र तदनुसारी समन्वयामानसदृशमाश्रित । तदुक्तम्—

"कथायां सरस वस्तु, गद्यरेव विनिर्मितम् ।
क्वचित्तु गद्यदायां, क्वचित् पद्यात्मकाके ॥ १ । " इति

अथ कथावस्तुप्रकल्पनोपलम्भगविषयाऽन्यच्छन्दसामपि प्रशस्यान्यद्यगद्यकाव्यं तदन्यच्छन्दो-बद्धकवितपद्यप्रसरणेऽपि न न्यूनता । यस्मात् स्वच्छन्दतया प्रसरप्राप्तिगमोऽन्तर्येक गद्यकाव्य पद्यकाव्य-प्रबन्धागुसारि सौन्दर्य न कथञ्चिदपि छन्द, प्रत्युत सर्वाङ्गसौन्दर्यसम्पादनादास्यमयोपविष्टाभि कविसन्तानकपरीक्षणमोसायतया गद्यकाव्यं महाकथाभाविककर्मानिकसा निरूपयितव्यम् । तस्मात् गदितुमर्हमिन्यर्थे विशिष्य गद्यपदमनुशिष्यत, सामान्येन तु पद्यपदं पादवत्यर्थे । तस्मात् स्वक-न्युग्मात्मात् गद्यकाव्यात् पद्याद्युपर्यास्य निष्पद्यमानपद्यकाव्यस्यावयवं गद्य-पद्यपरस्पर-स्थितिं व्यनक्ति ।

प्राक्प्राज्यगणधन्यनामपुण्यकर्मणा संस्पार्शितसद्भक्तभावभीनभावभावभावनानिपुण-याऽप्रतिमया प्रतिभया मामुषं भुवनकलिमि सर्वाङ्गसमिपातिन्या जैनजगति प्रसृत विविधनिबन्धनिबन्धनवभीदिव्यवाग्भिरपि श्रीमज्जिनेन्द्रचन्द्रवदना-माहिरयं गद्यात्मकम हविन्दरतिपदमासापात्मुहूर्तेनानरसा द्वादशाङ्गी प्रभृतिगर्भपर्वे-ष्विप्तु जैनागमेषु माद्भुत्यन गद्यात्मकस्य रचितमभवत् ।

विश्ववन्द्यस्य विश्वपूज्यस्य परमचरमस्य श्रीमहावीरजिनेन्द्रस्य शिष्यरत्नेन प्रसिद्धस्य गुणिगणमणि-'श्रीधर्मदासगणिवर'-विरचिता प्राकृतवाङ्मये गद्यात्मिकाऽऽख्यायिकायामतीवप्राचीनतमा 'वसुदेवहिण्डी' महाकथा कथासाहित्ये ।

पूर्वधरणापूर्वतत्त्वज्ञानपारावारपारीणेन सूरिपुरन्दरेण भगवता श्रीमदुमास्वातिना जैनराद्धान्तरहस्यमयं समग्रं श्रीतत्त्वार्थसूत्रं गद्यत्वेनैव गुम्फितं वरीवर्त्तीति ।

न्यायशास्त्रे तु प्रमाणसम्राट्स्याद्वादविद्योदधि'श्रीदेवसूरिपुङ्गव'कृतप्रमाण-नयतत्त्वालोकालङ्कार स्वोपज्ञ'स्याद्वादरत्नाकर'-टीकोपेतो ग्रन्थोऽनवद्यगद्यतामञ्चतीति ।

कलिकालसर्वज्ञश्रीहेमचन्द्रसूरिभगवत्प्रणीतं 'श्रीसिद्धहेमचन्द्रशब्दानुशासन'नामकं स्वोपज्ञ पञ्चाङ्गीभूतं संस्कृत-प्राकृतादिभाषास्वरूपसमुत्पादकं महाव्याकरणमपि गद्यात्मकमेव सन्दर्भं वरीवृत्यते । 'छन्दोऽनुशासनम्, काव्यानुशासनं'-चेति छन्दःशास्त्र-काव्यशास्त्रग्रन्थावपि तैरेव पूज्याचार्यप्रवरैश्च गद्यमयौ प्रणीतौ स्तः ।

मोहान्धित्व-शेमुषीदीप-पूज्यश्रीपादलिप्ताचार्यवर्यविरचिता प्राकृतवती 'तरङ्गवती' कथाऽपि गद्यानुसृतैव समुपलभ्यत इति ॥

जैनेतरजगत्यपि विपुलं साहित्यं गद्यमयम् ।

अत एव वाग्वैभवप्राग्भारोल्लासि-शेषावतारोऽपि पतञ्जलिर्गद्यात्मकमेव महाभाष्यग्रन्थं चकार । अत एव च व्याकरणकरणनैपुणीकोऽपि पाणिनिराद्यमहर्षिरपि गद्यरूपाण्येव सूत्राणि प्राणैषीत्, धीमान् कात्यायनश्च वार्त्तिकानि । एवमन्येऽपि प्राचीनाः सूत्र-वार्त्तिक-भाष्यभूता ग्रन्था प्रायश गद्यानुस्यूता एवोपलभ्यन्ते । संहिता-ब्राह्मणभागाभ्यां विभक्तस्यापौरुषेयस्य वेदस्यापि विधि-निषेधार्थवादात्मकब्राह्मणभागस्तु गद्यात्मक एवावाप्यते । संहिताभागेऽपि यजुःसंहिताया आदितः कियद्दूरे छन्दःकल्पनया पद्यात्मकत्वोपपत्तावपि अंशान्तरे गद्यात्मकत्वमपेक्ष्यते । स्मृतीनामृषिप्रणीतानां गद्यात्मकत्वे तु विप्रकीर्णानां वर्णानामेकस्यापि वर्णस्यावापोद्वापाभ्यां कदाप्यर्थपरिवर्तनापत्तिभिया छन्दोबद्धेन पद्यात्मना प्रणयनम् । वाल्मीकिप्रणीतस्यादिकाव्यस्य रामायणस्य पद्यात्मकत्वन्तु पारायणे स्वराणामारोहणावरोहणाभ्यां सङ्गानसरण्या सौकर्यसम्पादनाय । अत एव महर्षेस्तस्य तपःप्रभव छन्दः-स्फुरणाभ्यां सङ्गानमुक्तमुपपद्यते । तथाविधपारायणन्तु पुण्यातिशयाय कल्पते, चरितनायकस्य श्रीमतो रामचन्द्रस्य सत्वरसान्निध्याय च । एवमेव महाभारतस्य पुराणानाञ्च पद्यरूपत्वमपवादत्वेनोपपाद्यम् । गद्यात्मकत्वन्तु काव्यानामौत्सर्गिकम् ।

क्लिष्टोऽपि । तथाहि– पुण्डरीकमहाश्वेताचन्द्रापीडस्य प्राणोत्क्रमणकीर्तनेन कादम्बरी कथायामापाततोऽप्यभङ्गस्य करुणविप्रलम्भश्रृङ्गार प्रधानरस, तिलकमञ्जरीकथायान्तु पूर्वरागात्मक एवासाविति व्यक्तो व्यतिरेकः ।

२ किञ्च कादम्बर्यामगणितविशेषणैर्वर्णनाडम्बरं कथारसास्वाद व्यवदधानो व्याहन्ति, तिलकमञ्जर्यान्तु प्रतिपदमतीक्षितप्रगुणप्रपूरणे परिगणितविशेषणैर्वर्णनमत्यर्थमेतामेवाभरे कथा रसानामित्ययोऽपि व्यतिरेक ।

३ अपि च कादम्बर्यामनुप्रस्खलितवर्णनागोपायिकविशेषणमबधनप्रबन्धमानान्तःसचक्षेन महून यमकानुप्रासाभ्यां शब्दसौन्दर्यमुपैति, तिलकमञ्जर्यान्तु सर्वतोमुखकाव्योत्कर्षपक्षपालन धनपालेन परिसंख्याधर्यालङ्कारस्थलेऽपि शब्दालङ्कारप्राग्भारः प्रतिपदमपेक्षीत्यपि वैलक्षण्यमुपल भ्यते । यथा–अयोध्यावर्णने

"उच्चापरूष्ट् शत्रुसंहारे, न वस्तुविचारे ।
गुरुवितीर्णशासनो मस्त्या, न प्रमुशक्त्या ।
हृदस्यागशीलो विवेकेन, न मदोत्सेकेन ।
अवनितापहारी पालनेन, न लालनेन ।
अकृतकारुण्य करचरणे, न शरणे ।" इत्यत्र श्लेषानुप्राणितपरिसंख्याल-ङ्कारस्थलेऽपि प्रतिवाक्यमन्त्यानुप्रासो व्यधायि ।

एवम्–"सतारकावर्ष इव वेतालदृष्टिभिः, सोल्कापात इव निस्त्रिंशभासदृष्टिभिः" इत्यत्र समस-ंसपङ्क्तोत्प्रेक्षास्थलेऽपि ।

एवम्–"सगरान्वयसमवोऽप्यसगतनीत्क्रमकृति, सुमुग्धोऽपि विश्रुतकीर्तिः, अप्रपञ्चसुप्र-तोऽपि सकलभूभारधारणक्षम", रक्षिताखिलक्षितितपोवनोऽपि आधचतुराश्रमः" इत्यत्र विरोधा भासस्थलेऽपि ।

एवम्– वैताढ्यगिरिवर्णने–मरुकल्पपादपालीपरिगतमपि न मरुकल्पपादपालीपरिगतम्, वनगजालीसंकुलमपि न वनगजालीसंकुलम्" इत्यत्र विरोधाभासस्थलेऽपि यमकं पर्यरचि ।

एवम्– मघवाहनन्नृपवर्णने—"यत्रा वैरस्यवैरस्यमुद्भिरतासो रिपुव्रजः ।
यस्मिन् विश्वस्य विश्वस्य कुलस्य कुशलं व्यधात् ॥"
इत्यतिशयोक्त्यलङ्कारपदेऽपि ॥

४ किं बहुना ? श्रुत्यनुप्रासेन प्रायः सर्वत्रैव सुसम्पर्कं समपादि ॥

५. किञ्च कादम्बर्यामन्यत्रान्यत्रोपलभ्यमाना एव शब्दा उपलभ्यन्ते, तिलकमञ्जर्यान्तु 'वनी

इत्थमस्मिन्नालोच्य दण्डीव दशकुमारचरितम्, सुबन्धुरिव वासवदत्ताम्, बाणभट्ट इव कथं गद्यमयी कादम्बरीम्, महाकविमान्यमरपालो धनपालोऽपि गद्यमयीमेव तिलकमञ्जरीं तिलकमञ्जरी? मनसा प्रबन्ध, तच्च गद्यकाव्यम् ।

कस्मिन्काव्यभेदे तिलकमञ्जरी? गद्यकाव्यं मुक्तक-वृत्तगन्धि-उत्कलिकाप्राय-चूर्णकभेदैश्चतुर्विधमप्यत्रापि, परमुत्कलिकाप्रायमेव प्रायशो गद्यम्,

"आद्यं समासरहितं, वृत्तभागयुतं परम् । अन्यद्दीर्घसमासाढ्यं तुर्यं चाल्पसमासकम् ॥"

इत्थं गद्यभेदचतुष्टयस्य यत्र तत्र लक्षितत्वात् ॥

(१) अत्र हरिवाहनोऽनुकूलधीरोदात्तनायकः । तल्लक्षणन्तु–"अनुकूल एकनिरत" । साहित्यदर्पणे "अविकत्थनः क्षमावानतिगम्भीरो महासत्त्वः ॥ स्थेयान्निगूढमानो धीरो-

पात्रपरिचयः दात्तो दृढव्रत कथितः॥" इति ।

(२) विद्याधरी तिलकमञ्जरी पाणिग्रहणात् प्राक् मुग्धा परकीया च, तदुत्तरन्तु मध्या स्वकीया च नायिका । तदुक्तम्–"परकीया द्विधा प्रोक्ता, परोढा कन्यका तथा"। "कन्यात्वज्ञातोपयमा सलज्जा नवयौवना" इति । प्रथमावतीर्णयौवनमदनविकारा रतौ वामा ॥ कथिता मृदुश्च माने समधिकलज्जावती मुग्धा ॥

पूर्वरागात्मकविप्रलम्भशृङ्गारः प्रधानरसः । तल्लक्षणन्तु–"यत्र तु रतिः प्रकृष्टा नाभीष्ट-

कोऽत्र रसः? मुपैति विप्रलम्भोऽसौ" इति ।

"श्रवणाद्दर्शनाद्वापि मिथः संरूढरागयोः ।
दशाविशेषो योऽप्राप्तौ, पूर्वराग स उच्यते ॥" इति च ॥

का रीतिः? पाञ्चाली प्रधानरीतिः । तल्लक्षणन्तु–"समस्तपञ्चषपदो बन्धः पाञ्चालिका मता" इति ।

कोऽत्र गुणः? माधुर्यंप्रधानगुणः। तल्लक्षणन्तु– "चित्तद्रवीभावमयो ह्लादो माधुर्यमुच्यते" इति ।

–अथ दशकुमारचरित–वासवदत्ता–कादम्बरीभ्योऽस्या उत्कर्षः –

१ दशकुमारचरिते कथाप्राग्भारभरिते पदलालित्यादिगुणसत्त्वेऽपि कथानामत्याधिक्येन तच्छृङ्खलभग्नतया वैरस्यमनन्तरक्षणमापद्यत ॥

वासवदत्तायामपि प्रत्यक्षरश्लेष–यमकानुप्रास–भावकविकल्पावलम्बनातीव फल्गुतया न मनागपि मनस्तुष्टमुत्पद्यते ।

तस्मात् कादम्बरी बहुमतमर्णवरीकरीति । तिलकमञ्जरी तु तामपीत्यत्र नास्त्यविसंवादी

प्राबल्येन निर्णयेन च वस्तुतत्त्वमुररीकृत्य, तस्त वसन 'शोभन'-स्योपदिष्टयम-नियमाभ्यामुन्म थ्यमानमिथ्यामतिः शनैः शनैः सम्यक्त्वसम्पत्तिशाली समपादि ।

अत्रान्तरे शोभनगृहीतजैनधर्माभिष्वङ्गेन श्रीमन्मुञ्जराजसाम्राज्य प्राप्ताप्रतिमप्रतिपत्तिकेन धनपालेन द्वादश वर्षाणि तद्राज्ये जैनश्रमणप्रवेशे महताभिनिवेशेनावरुद्धे, तद्धर्मोपासकस्तत्सभा-रायमर्यादमभ्यर्थनया धारानगरमानीतनानागमाद्वितागमप्रविमुग्धमुनिना शोभनमुनिना सह प्रवृत्ता स्याद्युक्ति-प्रत्युक्तिभ्यामाकृष्टेन दृढेन मनसा जैनधर्ममङ्गीकृत्य कदाचन नृपेण साकमरण्यङ्गतो मृगयायां तेन मृगं बाणेन विद्धमवलोक्य जीवस्योपेक्षाकरत्वेन सन्-

"रसातलं यातु यदत्र पौरुषं, कुनीतिरेषा शरणो ह्यदोषवान् ।
निहन्यते यद् बलिनापि दुर्बलो, हहा ! महाकष्टमराजकं जगत् ॥ १॥ "

इत्येवं तं मर्मस्पर्शिवचसा मृगयाव्यसनान्निवर्तयामास ।

एवं कदाचन यज्ञमण्डपे यूपबद्धछागस्य करुणाक्रन्दनमाकर्ण्य

"यूपं कृत्वा पशून् हत्वा, कृत्वा रुधिरकर्दमम् ।
यद्येवं गम्यते स्वर्गे, नरके केन गम्यते ॥ १ ॥
सत्यं यूपं तपो ह्यग्निः, कर्माणि समिधो मम ।
अहिंसामाहुतिं दद्यादेवं यज्ञः सतां मतः ॥ २ ॥ " इत्येवमहिंसामुपदिश्य

राजानमपि जैनधर्मे प्रवणयामास ॥

-तिलकमञ्जर्या कथाया टिप्पनकारस्य श्रीशान्तिसूरिमहाराजस्य-
ऐतिहासिक परिचय —

प्रस्तुत 'तिलकमञ्जरी' कथाया पद्यपद्धतः स्वल्प-मात्रप्रमृतिपर्यन्तस्य पञ्चाशदधिकसहस्रश्लोक प्रमिततिप्पनकस्याया विधान कर्तार श्रीशान्तिसूरय श्रीपूर्णतल्लगच्छीया सन्तीति तत्त्व-रमपरेणावगम्यते। परमपरस्यपरगतिर्वाचीनायां मनो नोद्विजते न्यूनाधिकस्यत, अपि तु 'अणहिल्लपुर-पत्तन(पाटण)स्य'सङ्घपतिपाटक(मघर्वीपाड़ा)गतजैनभण्डारस्य १० सङ्ख्याङ्कितसमाया मत मान्त एटिप्पनकगति । तस्य (गायकवाड ओरिएन्टल सिरिज नं ७६ संख्याङ्कन प्रकाशित-) 'पाटण जैन-भण्डार-कैटलॉग'-प्रथमभागस्य ८७ तम पृष्ठे मुद्रितमस्ति, 'वडोदरा(बरोडा)-प्राच्यविद्यामन्दिर'-स्य हस्तलिखितप्रतावपि तत् समवलोक्यते ।

' श्रीशान्तिसूरिरिह श्रीमति पूर्णतल्ल-
गच्छे वरो मतिमतां बहुशास्त्रवेत्ता ।

मध्य–रम्या–शाङ्गिक–शयनिका–गन्धकमभृतयोऽभवन्पूर्वा अपीयस्या अपूर्वान्वयमद्रस्नाम रमकाविकृतिसमपि व्यतिरेक ॥

"तिलकमञ्जरीमञ्जरिसम्भ्रग्लानाङ्गिपथिकलिम्बाठ" ।

मकुलमराकय जैनाम्भ्यस्माठ काऽपि रसाल' पत्राल घनपाल ॥ १ ॥"

रितिवृत्तम अस्ति कश्चिदन्यमाण्डमण्डलमण्डलस्य मरयमुकनमण्डलस्य महामहिषी पार्सीमसौभाग्यसम्पन्नविशाला भारतमहागृभोद्भवाला विशालानाम्नी सम्पिकवाम्नी नगरी ।

अत्रसीपमध्यमग्रसमान'सांकाश्य'समासपनिवासलब्धजन्मा 'देवर्षि' नामा भूदेवर्षिरासीत् ।

तस्यात्मजभीमन्मान्यस्य स्वसद्गुणसम्पन्नदानीपतिमतिनिपादितातिमानवनमस्दान्यस्य श्रमम–क्रमाभ्यासम्यस्तसमस्तशास्त्रस्य मनस्सु अलिवक्षमु कठिननिरविद्योदय 'सर्वदेव'नामाऽऽत्मजन्मा बभूव । तस्य 'धनपाल'नामा ज्यायान्, 'शोभन'नामा च कनीयांस्तनूजन्मा तयो' कनीयसी 'सुन्दरी'नाम्नी चैका कन्यका समजनि ।

तस्कुमुमनिकरमभिवस्ततो विपश्चिमपि सिन्धुराजसमय–अन्तिराजपात्या एवान्तर्भवि विकलेति लस्यते । सहकर्मभिन्न–भिन्नस्थानस्तोपितमापन्वरयुतिजातः श्रीधनपालः देशनादया म्यस्यपविकलया कन्या साकमरिसमवेद–व्याप्त–स्मृतीतिहास–पुराणेषु प्रसन्नपाण्डित्यमासन्नस्तन्मनिमनि 'धनश्री'नाम्नीमभिजात्कुलीनां कन्यकामुदवोढ ।

स च मालवदेशाधिपतमुञ्जराजस्य तद्भ्रातृव्यस्य भोजराजस्य च समकालिकः भूपत ।

१ ३' वैक्रमसंवत्सरात्मस्य १९७८ वक्रमसंवत्सरं यावन्मुञ्जराजस्य राजसमय आसीद्, ततः पश्चाच्च सन स्वपर्यन्तमिपिवृत्तस्य भोजराजस्य ।

राजसभायामतिकमनीयाद्भुतकविताप्रपुष्पया यस्युत्पन्नप्रतिपत्त्या च तयोः समन्वादन्तपर्यन्तमसौ तत्सदस्यानां कवीनामुच्चमाश्रमणिवामापेदे । मुञ्जराज स्वसमामस्यामण्डलमग्रे प्रसन्नसरस्वतीपदेन व्याहरन्तीन सत्करोति स्म कृत्रिमपुत्रवच्च्यवहरति स्म च ।

स च धनपाल' कदाचन स्वपितुस्थाममममभ्यागतेन वर्धमानसूरिणा पुत्रमेकं स्वशिष्यताम्प्रतिपादयितुमभिज्ञापितेन स्वपित्राऽस्यस्वमाग्रहितोऽपि जैनधर्मविद्वेषितया न मनागपि विचारयाञ्चकार जैनदर्शनाम् प्रत्युत 'हस्तिना ताड्यमानोऽपि न गच्छेज्जैनमन्दिरम्" इत्येवमाग्रहमतमपोमनमुपदिशन् निजानुजं शोभनमपि ततो वारयामास ।

तथापि पितृ प्रतिज्ञाभङ्गपातकभयेन पितामह–मातामहयोर्वंशमलविचारेण पित्राज्ञया एव

प्राव्रज्यनिर्णयेन च महेन्द्रसूरीनाहूय, तेन्न यतत् 'शोभन–त्वदुपदिष्टयम-नियमाभ्यामुत्त ध्यमानमिच्छामति' इत्युक्ते तेन सम्यक्त्वमप्यचिरात् समर्पितम् ।

अथान्तरं शोभनदर्शितजैनधर्मामर्षवता श्रीमहेन्द्रसूरिगुरुसमाश्रयेण प्राप्ताप्रतिमप्रतिपत्तिकेन धनपालेन द्वादश वर्षाणि यावज्जैनदर्शनप्रवेशे महताभिनिवेशेनावरुद्ध, सद्धर्मोपायमन्वेषयता गाढमत्यर्थमन्वेषयता धारानगरमानीतेनाभ्यगादिनागमग्रथितमुग्धमुनिना शोभनमुनिना सह प्रवृत्ता स्याद्युक्ति-प्रत्युक्तिभ्यामाकृष्टेन हृदयेन धनपालो जैनधर्ममङ्गीकृत्य कदाचन नृपेण साकमरण्यं गत्वा मृगयायां तेन मृगं बाणेन विद्धमवलोक्य नीरुन्ध्योद्वेगात् दुःखितः सन्-

'रसातलं यातु यदत्र पौरुषं, कुनीतिरेषा शरणो ह्यदोषवान् ।
निहन्यते यद् बलिनाऽपि दुर्बलो, हहा ! महाकष्टमराजकं जगत् ॥ १॥ "

इत्यर्थं तं सम्यक्त्वमृगयाव्यसनाभिवर्जयामास ।

एवं यज्ञेन यज्ञमण्डपे यूपबद्धछागस्य करुणाक्रन्दनमाकर्ण्य

"यूपं कृत्वा पशून् हत्वा, कृत्वा रुधिरकर्दमम् ।
यद्येवं गम्यते स्वर्गे, नरके केन गम्यते ॥ १ ॥
सत्यं यूपं तपो ह्यग्निः, कर्माणि समिधो मम ।
अहिंसामाहुतिं दद्यादेवं यज्ञः सतां मतः ॥ २ ॥" इत्येवमहिंसामुपदिश्य राजानमपि जैनधर्मं प्रवर्तयामास ॥

–तिलकमञ्जर्याः कथायाः टिप्पनकारस्य श्रीशान्तिसूरिमहाराजस्य– ऐतिहासिकः परिचयः —

सम्प्रति तिलकमञ्जरीकथायाः पञ्चदश ???-सहस्रप्रभृतिभिर्विस्तृतमस्य पञ्चाशदधिकसहस्रश्लोकप्रमितटिप्पनमप्यस्याः विहितं कृतवान् श्रीशान्तिसूरिः श्रीपूर्णतल्लगच्छीयाः सन्तीति तस्य समयपत्रादवगम्यते । परमस्य समयपर्वगर्वाणां तेनायं मतः नाद्यापि दृग्गोचरयन, अपि तु 'अणहिलपुर-पत्तन(पाटण)स्थ'संघवीपाडा(सघवीपाडा)भण्डारस्य ?? सखप्रभपरमाया मत मान्त दृष्टिपथमवतरति । तस्य (गायकवाड ओरिएन्टल सिरीझ नं ७६ सम्पादिता प्रकाशित-) 'पाटण जैन भण्डार-केटलोग-प्रथमभागस्य ८७ तम पृष्ठे मुद्रितमस्ति, 'वडोदरा(बरोडा)-प्राच्यविद्यामन्दिर'-स्थ हस्तलिखितप्रतावपि तत् समवलोक्यते ।

'श्रीशान्तिसूरिरिह श्रीमति पूर्णतल्ले,
गच्छे वरो मतिमतां बहुशास्त्रवेत्ता ।

मेण्ठ–छाया–शाकुन्तिक–रयनिका–गन्धर्वकप्रमुखयोऽभूतपूर्वा अपीत्यस्या अपूर्वापूर्वकथारत्नाकरमकरकविकृतित्वमपि व्यतिरेक' ॥

"तिलकमञ्जरीमञ्जरिसम्भारिलोलद्विपश्चित्शिलाट ।
जैनारम्भेऽसालः कोऽपि रसालः पक्वाल धनपाल ॥ १ ॥"

प्रकृतमहाकवेरितिवृत्तम्

अस्ति काश्चिदस्मद्भाग्यमन्दलास्पदलस्य मर्त्यभुवनमण्डलस्य महामहिमशालीमसौभाग्यसम्पत्तिशाला भारतभरतभूभागभूषायमाना विशालानाम्नी अव-न्तिकानाम्नी नगरी ।

अत्रासीन्मध्यदेशसम्भवसमान'सांकाश्य'समाख्यनिवेशलब्धजन्मा 'देवर्षि'नामा भूदेवर्षिरासीत् ।

तस्यानेकश्रीमन्मान्यस्य स्वसर्वगुण्यसन्तुष्यदवनीपतिततिप्रतिपादिताभिमानधनसम्पदारम्भस्य वसम-कमाम्नायमभ्यस्तसमस्तशास्त्रस्य सकलासु ललितकलासु कलितनिरतिशयोदय 'सर्वदेव'नामाऽऽत्मजन्मा बभूव । तस्य 'धनपाल'नामा ज्यायान्, 'शोभन'नामा च कनीयांस्तनूजन्मा तयोः कनीयसी 'सुन्दरी'नाम्नी चैका कन्यका समजनि ।

तत्कुसुमनिकुरम्बमिवस्तवो विपश्चित्तमपि सिन्धुराजसमय–अन्तिरसवलन्या एवान्तर्गतविभिस्तति लक्ष्यते । समुत्तमद्भिमत–विश्वकुलकालतोऽपि विद्यामन्तरशुचिशालाः श्रीधनपाल' शैवधर्मेषा भ्यस्तपरिपक्वया कलया साकमखिलवेद–वेदाङ्ग–स्मृतीतिहास–पुराणेषु प्रकाण्डपाण्डित्यमवाप्यन्मस्तसविमनि 'धनश्री'नाम्नीमतिकुलीनां कन्यकामुदुवाह ।

स च मालवदेशाधिपतिमुञ्जराजस्य, तत्प्रातृव्यस्य भोजराजस्य च समकालिकः श्रूयते ।

१ ३' वैक्रमसंवत्सराद्धारभ्य १०७८ वैक्रमसंवत्सरं यावन्मुञ्जराजस्य राज्यसमय आसीत्, तत' पश्चाच्च तत्र स्वपदेऽभिषिक्तस्य भोजराजस्य ।

राजसभायामतिकमनीयाद्भुतकवित्वसम्पुष्टया पटुसर्वज्ञमतिप्रतिपत्तया च तयोः समन्तादन्वस्तर्पयन्नसौ तस्मादरयानो कवीनामुपसमाजमधिष्ठातामापेदे । मुञ्जराजः स्वसमाजमभ्यागच्छन्तमसुं प्रस्व सरस्वतीपदेन व्याहरन्तदीर सत्कवोति स्म कृत्रिमपुत्रवच्चाभ्यवहरति स्म च ।

स च धनपालः कदाचन स्वपितुराभ्यमभ्यागतेन वर्धमानसूरिणा पूर्वमेव स्वशिष्यताम्भतिज्ञादयितुम्प्रतिज्ञापितेन स्वपित्राऽत्यन्तमाग्रहीतोऽपि जैनधर्मविद्वेषितया न मनागपि विप्रपाक्षकार जैनदीक्षाम्, प्रस्तुत 'हस्तिना ताड्यमानोऽपि न गच्छेज्जैनमन्दिरम्" इत्येवमाहतमतम शोभनमुपदिशन् निभाद्धुर्मे शोभनमपि ततो वारयामास ।

तथापि पितुः प्रतिज्ञाभङ्गपापभयेन पितामहा–भ्रातामयोमध्यावस्थितविचारेण पितुराज्ञया एव

प्राबल्यनिर्णयने च तच्छिष्यत्वमुरीकृत्य, मन्त्रं वसन् 'शोभन'-सदुपदिष्टयम-नियमाभ्यामुन्मूल्यमानमिथ्यामतिः शनैः शनैः सम्यक्त्वसम्पत्तिशाली समपादि ।

अत्रान्तरे शोभनगृहीतजैनधर्माभिमपक्षेण श्रीमद्भोजराजसाम्राज्ये प्राप्ताप्रतिमप्रतिपत्तिकेन धनपालेन ग्रन्थे वर्णानि तत्राज्ये जैनदर्शनप्रवेशे महताभिनिवेशेनाकृष्ट, सद्धर्मोपासकैस्तत्वज्ञो धर्मसत्यधर्मस्यावगमनया धारानगरमानीतनानागमादितागमग्रन्थिमुग्धमुनिना शोभनमुनिना सह प्रभूता भ्यासुक्ति-प्रत्युक्तिभ्यामात्मस्थेन हृष्टेन चेतसा जैनधर्ममङ्गीकृत्य कदाचन नृपेण साकमरण्यङ्गत्वा मृगयायां तेन मृगे पापेन विद्धमर्मस्थलेऽस्य नीरन्ध्रेऽद्रैकार्द्रहृदयः सन्-

> “रसातलं यातु यदत्र पौरुषं, कुनीतिरेषा शरणो ह्यदोषवान् ।
> निहन्यते यद् बलिनापि दुर्बलो, हहा ! महाकष्टमराजकं जगत् ॥ १॥ ”

इत्यनेन स भर्त्सयन्मृगयाव्यसनान्निवर्तयामास ।

एवं कदाचन यज्ञमण्डपे यूपबद्धच्छागस्य करुणक्रन्दनमाकर्ण्य

> “यूपं कृत्वा पशून् हत्वा कृत्वा रुधिरकर्दमम् ।
> यद्येवं गम्यते स्वर्गे, नरके केन गम्यते ॥ १ ॥
> सत्यं यूपं तपो ह्यग्निः, कर्माणि समिधो मम ।
> अहिंसामाहुतिं दद्यादेवं यज्ञः सतां मतः ॥ २ ॥ ”

इत्यनेनाहिंसामुपदिश्य राजानमपि जैनधर्मे प्रवर्तयामास ॥

—तिलकमञ्जर्याः कथायाः टिप्पनकारस्य श्रीशान्तिसूरिमहाराजस्य— ऐतिहासिकः परिचयः —

प्रस्तुत'तिलकमञ्जरी'कथायाः पदपद्यतः स्थल-स्थलप्रभृतिविषयस्य पञ्चाशदधिकसहस्रश्लोक-प्रमितटिप्पनरूपायाः विवृतेः कर्तारः श्रीशान्तिसूरयः श्रीपूर्णतल्लगच्छीयाः सन्तीति स्पष्ट-तममवगम्यते । तस्मयस्य समयः प्राचीनायां प्रतौ नोल्लिखितः दृश्यते, अपि तु 'अणहीलपुर-पत्तन(पाटण)स्य'संघपतिपाटक(सघवीपाडा)गतजैनभण्डारस्य १२५ संख्याङ्कितायाः प्रतेः अन्ते उल्लिखितमवतरति । तच्च (गायकवाड ओरीएन्टलसिरिझ नं ७६ सम्पादश प्रकाशित-) 'पाटण जैन-भण्डार-कैटलॉग'-प्रथमभागस्य ८७ तम पृष्ठे मुद्रितमस्ति, 'बडोदरा(वडपत्र)-प्राच्यविद्यामन्दिर'-स्य हस्तलिखितप्रतावपि तत् समवलोक्यते ।

> “श्रीशान्तिसूरिरिह श्रीमति पूर्णतल्ल,
> गच्छे वरो मतिमतां बहुशास्त्रवेत्ता ।

तनाऽमलं विरचितं बहुधा विमृश्य,
संक्षेपतो मरमिदं बुध ! टिप्पितं भोः ! ॥
इदं विधाय यत्पुण्यं, निर्मलं समुपार्जितम् ।
तेन भव्या दिवं लब्ध्वा, यथाशिवर्यान्तु मानवाः ॥"

[ग्रन्था० पञ्चाऽऽदधिकं सहस्रम् ।]

श्वेताम्बरजैनसम्प्रदायस्य 'कोटिकगण'स्य 'वज्रशाखा'यां 'चन्द्रकुल'स्यालङ्कारभूतमाप्नं गच्छेषु 'पूर्णतल्ल(प्रा० पुन्नतल्ल)गच्छ. प्रतिष्ठितगच्छ आसीत् । सुप्रसिद्धश्री-'हेमचन्द्राचार्य-स्तथा विद्वद्वृन्दावतंसा अप्येतस्मिन्गच्छे सञ्जाताः । श्रीजयचन्द्रसूरिणा 'श्रीसिद्धराजजयसिंह'स्य साम्राज्ये नमोरसन्दुविधु-(११६)मिते वैक्रमेऽब्दे श्रीमधमनपुरे (संभातामिध नगर) विरचि तस्य प्रा श्रीशान्तिनाथचरित्रमहाकाव्यस्यान्ते या गुरुपरम्परा प्रदर्शिता, तत्राऽप्यास्मीयपूर्वज 'श्रीयशोभद्रचरित्रमरस्य परिचयं प्रदर्शयताऽस्य गच्छस्योल्लेख' कृतः—

"सिरिपुन्नतल्लगच्छम्मवेण, कयमसम विहारेण ।
कलिकाल वि हु वद्धंयंमि, दिवसाई घेरस उ ॥"

['पाटण-जैन भण्डार कॅटॅलॉग (भा १, पृ २१८)]

उज्जयन्तशैलापरनाम 'गिरनारगिरि'-'शिखरे विधिपूर्वकं त्रयोदशदिवसं यावदनशनं कृत्वा ऽमरपुराऽऽतिथ्यमुपपन्नां तेषां यशोभद्रगुरूणां यशोभद्रसूरीशानां शिष्यावतंसा श्रीप्रद्युम्नसूरयः संजा तास्तेषां पट्ट संजातानां सरिभूरिगुणसनासमन्वितानां श्रीगुणसेनसूरीणां पट्टप्रभावक 'श्रीदेवच न्द्रसूरयः' संजाता । तेषामन्तिषदा कलिकालसर्वज्ञेत्युपपदेन जगति सुप्रसिद्धिमापन्नेन श्रीमता भगवता हेमचन्द्रसूरिणाऽपि स्वविरचित ' श्रीत्रिषष्टिशलाकापुरुषचरित्रे ' महाकाव्य चरमायां प्रशस्तावप्येषैव गुरुपरम्परा प्रदर्शितास्तीति ॥

जैनजगति यद्यपि श्रीशान्तिसूरिनामानोऽनेक जैनाचार्या बभूवुस्तथापि प्रस्तुतटिप्पनकारै रात्मनात्मीयं परिचयं प्रदर्शयता 'पूर्णतल्लगच्छीयाचार्यता' प्रदर्शिताऽस्ति । प्रतिमानैमनमाधुरो यमन बहुधाऽऽलबजुष्या सारविचारसम्भारशालिनानेन सूरिणा स्वगुरुनामधेयमस्मिन् टिप्पनके न ज्ञापितम्; तथाऽपि सन्नाम्यमनास्य सूरिवरस्यैतावस्थाऽऽप्या कृत्योऽप्युपलभ्यन्ते, यासां चरमोके स्तो ज्ञायते यत्तेषां गुरुवर्याणां नामधेयं 'वर्धमानसूरि'-रासीदिति । तेष्वाचार्य शान्तिसूरिः स्वपर्व स्वस्थापित इति स्पष्टनिर्देशोऽस्मत्र विहितः । विद्वद्वृन्दवृन्दारकेणाननाचार्येण यमकमयानाम त्यन्तकठिनानां वृन्दावनादिचतुष्काव्यानामुपर्यपूर्वमपि विरच्यास्यासिनां सुगमता कृताऽऽ

* 'वृन्दावनादिकाव्य'

सीत्। बाणेन्दुनयनेन्दु (१२१५)-मित विक्रमाब्दे लिखिता मान्या ताडपत्रीया यस्याः प्रतिकृतिः जेसलमेरदुर्गस्य बृहच्चित्कोषे समासाद्यत [द्रष्टव्याम्-जेसलमेरभाण्डागारग्रन्थसूचिपृष्ठं त्रिचत्वारिंशत्तमम्, अप्रसिद्ध पृ० ५८, ५९]

१ चन्द्रदूतकाव्यम्, २ मेघाभ्युदयकाव्यम्, ३ वृन्दावनयमकम्, ४ राक्षसमहाकाव्यम्, ५ घटखर्परकाव्यमेतत्काव्यपञ्चकं ज. भ. ग्रन्थसूचौ ३४५ समङ्के सङ्कलितमस्ति। अत्र द्वितीयस्य मेघाभ्युदयकाव्यस्य वृत्तावन्ते निम्नोक्तोल्लेख उपलभ्यते—

"श्रीपूर्णतल्लगच्छ सम्बन्धि—श्रीवर्धमानाचार्यस्वपदस्थापित—श्रीशान्तिसूरिविरचिता मेघाभ्युदयकाव्यवृत्तिः ॥"

श्रीवर्धमानाचार्यनामानोऽन्येऽनेके आचार्या जाताः, अतस्तत्स्पष्टीकरणायात्र पूर्णतल्लगच्छस्य निर्देशः कृतस्तेनेदं स्पष्टमायाति यदुत—त पूर्णतल्लगच्छीया वर्धमानस्तस्यैव गच्छस्य श्रीवर्धमाना चार्यास्तु श्रीशान्तिसूरिं स्वपदे (आचार्यपदे) स्थापयामासुः, आचार्यपदारोहणानन्तरं प्रस्तुतकाव्यस्य वृत्तिनिर्माणं समजनीति ॥

श्रीमालवावनीपतिश्रीभोजराजस्य जैनकथाशुश्रूषाप्रेरणात श्रीमुञ्जमहीपतितो लब्ध 'सरस्वती'पदेन, वर्णतो विप्रेण, धर्मतो जैनेन परमार्हतेन महाकविधनपालेन या तिलकमञ्जरीकथा महाराजभोजराजराज्यसमये विक्रमैकादश्या शताब्द्या उत्तरार्द्धे संरब्धा जायत। तस्य चेदं टिप्पनकं तदूर्ध्वमकर्या शताब्द्यामेव विनिर्मितमवबुध्यते। जेसलमेरदुर्गस्य चित्कोषे तिलकमञ्जर्या एका ताडपत्रीया प्रति ११३० वर्षे लिखिता वर्तते, उपर्युक्तपञ्चकाव्यपञ्चकवृत्तिप्रतिरेका १२१५ संवत्सरे लिखिता लभ्यते, ततस्तत्समयपश्चात्कं कियदनुमानं कर्तुं शक्यते। टिप्पनरचनाया निर्मितिः समयस्तत्र नोपदर्शितस्तथाऽपि तद्विक्रमस्य द्वादश्याः शताब्द्याः पूर्वार्धे विरचितं भवेदित्यनुमीयते ॥

श्रीशान्तिसूरिभिर्न केवलं कठिनकाव्योपरि वृत्तिर्विरचिताऽपि तु न्यायविषयक 'न्यायावतार'—ग्रन्थस्य वार्त्तिकस्यापि 'विचारकलिका'नाम्नी वृत्तिर्विरचिताऽस्ति, तदन्ते पूर्णतल्लगच्छस्य निर्देशो यद्यपि नास्ति तथापि चन्द्रकुलस्य वर्धमानसूरिगुरुवरस्य शिष्यत्वेनाऽयमेव श्रीशान्तिसूरिवरोऽवबुध्यते।

"इति श्रीशान्त्याचार्यविरचितायां वार्त्तिकवृत्तौ आगमपरिच्छेदः।
सूरिचन्द्रकुलामलैककतिलकश्चारित्ररत्नाम्बुधिः,
मारं सायकमादधाति च गिरयो वर्धमानाभिधः।

तच्छिष्यावयव स सूरिरभवत् श्रीशान्तिनामाऽग्रिम,
स्तेनेयं विवृतिर्विचारकलिकानामा स्मृतायात्मनः ॥"
—पाटणजैनभण्डारग्रन्थ सूचि भा १ पृ ८७—

'सिन्घी जैनग्रन्थमाला' (ग्र ८) द्वाराऽयं ग्रन्थ प्रकाशितोऽस्तीति ॥

अस्या वार्त्तिकावतरणानां द्वादश्या शताब्द्या अन्ते तथा त्रयोदश्या शताब्द्याः प्रारम्भे गुम्फितेषु ग्रन्थपूपलभ्यमानत्वात् श्रीशान्तिसूरे समय वैक्रमैकादशी-द्वादश्योः शताब्द्योर्मध्यमो-ऽवसीयते इति इदमम् ॥

परिमितपरागसरीतेव मञ्जरी जगीहर्ति घनमञ्जरीकञ्जनानामित्यालोच्य सत्स्वपि शान्त्या-चार्यादिकृतटिप्पणकादिषु तेषामपूर्णत्वात् प्रतिपदमर्थावगमकत्वाच्च यथार्थ-तिलकमञ्जर्या यमनुपयोगितया श्रीमत्तपोगच्छाधिपति-भारतीयमन्यविभूति-चरित्रचूड परागस्योपयोग' इत्यर्ति-सर्वतन्त्रस्वतन्त्र-शासनसम्राट्-श्रीकदम्बगिरिप्रमुखानेकतीर्थोद्धार क-ब्रह्मचर्यम-समापालावलिप्रतिपालक-प्रख्यात-जगद्गुरु-करुणा-सिन्धु—भट्टारकाचार्यमहाराजाधिराजश्रीमद्विजयनेमिसूरीश्वर—पट्टालङ्कार-व्याकरणवाच स्पति-कविरत्न शास्त्रविशारद-विविधानेकग्रन्थव्याकरणसाहित्यादिविषयकशासनप्रभावकग्रन्थ ग्रन्थसन्दर्भनिरवद्यव्याख्यानसुधावर्षि-समयज्ञ-श्रीमद्गुरुदेव-भट्टारकाचार्य-श्रीमद्विजय लावण्यसूरीश्वरास्तत्रातीवसमर्थायां 'परागविवृति'-मकार्षुः,

इयन्तु प्रतिपदमर्थविस्फोरणप्रवण स्थल स्थलऽलङ्कारस्फोरस्फार-पदव्युत्पादनप्रकार-पाठान्तर तारतम्यविचार-कविस्वयापसितान्यग्रन्थांशोद्धरण-प्रतिमासितविशेषस्फुरणधुरीणतया तिलकमञ्जरी मधुमञ्जरी परीक्षितुमनसां सुमनसां परागरूपतयोपयोगिनी परागविवृतिर्न कस्यचित्परागमासन-तामर्हति, अप्युत सहृदयजनतासमाजजनतामवति निश्चिनुमि ॥

कच्छकच्छमाण्डुन्मात्यबन्धभ्राट् समग्रराष्ट्रकिरीट- सौराष्ट्र-प्रदेशान्तर्वर्तिनि 'बोटाद'ग्रामे १९५२ वैक्रमाब्दे शीलालङ्कारशालिन्या मृदुत्वासरलत्वात्मात वात्सल्यमालिन्या प्रकृत्या लोके प्रकृतपराग सदाचारगुणसम्पादिन्या निशाभीमार्गप्रभातीय 'मगदीया' वैशावतंस-भक्तो प्रणतु परिणय पासकसद्धर्मजीवनलाल- श्रीजीवणलाल'-धर्मपत्न्या 'अमृत'-नाम्न्या गर्भा-दाविर्भूय 'लवजी'-ति सांसारिकनाम्ना मातापितृभ्यामुपाहूय 'ठाकरशी'-सेवकेन मोटेरण 'शिव(बेन)नाम्न्या भगिन्या च साकमुपनाटमा-पालनाभ्यामुपबृंहिताभ्यान् त्रयोविंशतीय एष जगद्गुरूणां शासनसम्राजां श्रीमद्विजयनेमिसूरिभगवतामम्बरे संसारसिन्धु तरणीमयिमां सुसिद्धर्णीनिरावरणात्मकल्याणमनन्ततीर्थकर-गणधर-युगप्रधान-चक्रवर्तिप्रभृति-

निर्मलात्मभिस्ससेवितां सर्वसावद्यविरतिरूपां जैनीं परमपावनीं पारमेश्वरीं परिव्रज्यां (दीक्षां) समवाप। दीक्षाग्रहणादनु स्वल्पवय्स्यायामनुष्ठिततपोयोगैरुपचितबाह्याभ्यन्तरलावण्योल्लासाः 'मुनि श्रीलावण्यविजय'-नाम्ना परितः प्रसिद्धिमवाप।

परागमप्रणेतृका कृता ज्ञानोपासना — मूल-निर्युक्ति-भाष्य-चूर्णि-वृत्तिकलिता अस्मिन्न पञ्चाङ्गीरूपा विविध नाना जैनागमग्रन्था यैस्तद्विधिपूर्वकं योगोद्वहनं कृत्वा पठितास्सुपरिशीलिता यथायथमन्येभ्योऽप्यापिताश्च।

एवं 'कम्मपयडी-पञ्चसंग्रह'प्रमुखाः प्रकरणग्रन्थाः, 'तत्त्वार्थ-लोकप्रकाशपञ्चाशक-प्रवचनसारोद्धार'-प्रभृतयो जैनसिद्धान्तरहस्यभूता ग्रन्था अपि यैस्समभ्यस्ताः सम्यगध्यापिताश्च।

न्यायशास्त्रे—'मुक्तावली-दिनकरी-रामरुद्री-कुसुमाञ्जली-प्रभृतयः प्राच्यन्यायग्रन्थाः, पञ्चलक्षणी माधुरीभिर्विभूतिता गादाधरीवृत्तिसहिता च, सिंहव्याघ्रलक्षणम्-साध्याभाववदवृत्तित्वविवेचना-सिद्धान्तलक्षण-व्युत्पत्तिवादादयो नव्यन्यायग्रन्था अपि सम्यगधीता अध्यापिताश्च निजनिशितप्रतिभया प्रतिभया।

व्याकरणशास्त्र—कलिकालसर्वज्ञेन भगवता श्रीहेमचन्द्रसूरिणा प्रणीतं 'श्रीसिद्धहेमचन्द्रशब्दानुशासन'-महाव्याकरणानुसारि प्रक्रियाबद्धं श्री'बृहद्धेमप्रभा'-ख्यं निजगुरुवरविरचितं षट्सहस्रश्लोकमितं व्याकरणं सम्पूर्णमधीत सम्यक्, तत्र प्रकाण्डपाण्डित्यं चावापि। तदनु-श्रीसिद्धहेमचन्द्रशब्दानुशासनस्य बृहद्वृत्ति-लघुन्यास-बृहन्न्यासादिकं च सम्पूर्णं सम्यगध्येपिसितमवगाहितः।

एवं न्यायार्थकभाष्य-'परिभाषेन्दुशेखरविजया'धातुपारायण-क्रियारत्नसमुच्चय-न्यायार्थमञ्जुषा-लिङ्गानुशासनादयो वृत्तिसमेताः सम्यगवधारितास्तेन च व्याकरणशास्त्रेऽनुपमं प्रागल्भ्यमासाद्य तं ते ग्रन्थास्तस्मात्स्वयाऽध्यापिता अपि।

साहित्ये छन्दसि च—साहित्यदर्पण-काव्यानुशासन-वृत्तरत्नाकर-छन्दोऽनुशासनप्रभृतयोऽन्यपि ग्रन्था अपि सवृत्तिकाः सुपरिशीलिताः पाठिताश्च।

ज्योतिश्शास्त्र—मुहूर्तमार्तण्ड-मुहूर्तमाला-मुहूर्तचिन्तामण्यारम्भसिद्धि-दिनशुद्धि-लग्नशुद्धिप्रमुखा ग्रन्था सम्यगवगाहिताश्च॥

शासनसम्राट्-सर्वतन्त्रस्वतन्त्र-श्रीमद्विजयनेमिसूरीश्वरपरमगुरुचरणैस्समग्रवाङ्मयपारीणसुदक्षरीस्योचार्यं क्रमयेन दशागमपरागमनयनकर्तारं श्रीमद्गुरुवर्यां 'प्रवर्तक-गणि-पन्न्यासोपाध्यायव्याकरणवाचस्पति-कविरत्न-शास्त्रविशारदाचार्यपदवीभिरलङ्कारि॥

परागमणेतॄणां गुरुचरणानां श्रीमद्गुरुचरणानां चमत्कृतकृतिततिकृतिमनसिः—

१ धातुरत्नाकरस्य सार्धसप्तचतुष्टयसंख्यक (४५०००) श्लोकमिता सप्त भागाः प्रणीता, यत्र सकलप्रक्रियासम्बन्धीनि सर्वेषां धातूनां रूपाण्युल्लसन्ति।

२. कलिकालसर्वज्ञश्रीहेमचन्द्रसूरीश्वरस्य शब्दानुशासनस्योपरि चतुरशीतिसहस्र (८४०००) श्लोकात्मकस्य स्वोपज्ञ'शब्दमहार्णवन्यास(अपरनामबृहन्न्यास)स्यापन्य द्विशतिसहस्र (२००) श्लोकात्मकपर्यन्तोपलभ्यमानस्य न्यासस्य संक्षेपे त्रुटितस्थल च विस्तारमयमनुसन्धानं निरमायि ।

३ तत्त्वार्थाधिगमसूत्रप्रान्तगतदर्शनमूलसूत्रनिबद्धी—त्रयोमाप्य-तद्विवरणादर्शिनी सहस्रचतुष्टय (४ ०) सम्यक्श्लोकात्मिका 'त्रिसूत्रिप्रकाशिका' विवृतिश्च विरचिता ।

४ न्यायाचार्य-न्यायविशारद—महामहोपाध्याय ' श्रीयशोविजयगणिप्रवरप्रणीत-' 'नयरहस्य'ग्रन्थोपरि सहस्रत्रय (३०००) श्लोकप्रमिता 'प्रमोदा'ख्या विवृतिरपि कृतिजनप्रमोदाय निरमायि ।

५ तद्गुणिवरप्रथित 'सप्तभङ्गी–नयप्रदीपप्रकरणोपरि सहस्रद्वय (२० ०)–संख्यकश्लोकात्मिका बालावबोधिनी वृत्तिः' समपादि ।

६ तद्गुणिवरविरचित 'जैनतर्कपरिभाषा'–अपरनामका–'ऽनेकान्तव्यवस्था'–ग्रन्थोपरि चतुर्दशसहस्र (१४) श्लोकप्रमिता 'तत्त्वबोधिनी' विवृतिर्न्यबन्धि ।

७ तद्गुणिवरोपज्ञ 'नयोपदेश'टीका 'नयामृततरङ्गिणी' ग्रन्थोपरि (१६ ०) षोडशसहस्रश्लोकप्रमिता 'तरङ्गिणीतरणि'नामा विवृतिर्व्यरचि ।

८ चतुर्धनाविंशद्विश्चतुर्दशमिलग्रन्थानां मर्येतुश्रीहरिभद्रसूरीश्वरकृत 'शास्त्रवार्तासमुच्चयग्रन्थोपरि (२५) पञ्चविंशतिसहस्रश्लोकप्रमिता विवृतिर्व्यधायि ।

९ कलिकालसर्वज्ञस्य भगवतः श्रीहेमचन्द्राचार्यस्य 'काव्यानुशासन'स्योपरि (३ ००) त्रिसहस्रश्लोकप्रमिता वृत्तिरकारि ।

१० प्रस्तुत तिलकमञ्जर्या उपरि 'पराग' विवृतिर्व्यमासि ॥

एवमल्पनानाविधग्रन्थरत्नानामध्ययनाध्यापन-विरचनादिना परागप्रणयनकृन्निरसतरगुरुचरणोरल्पा ज्ञानोपासना कृता कारिता चेति फलति त्वमीषां प्रकाण्डपाण्डित्यपसाक्षात्कार मदसीयग्रन्थावलोकनत प्राज्ञे कुर्वन्तु कृतिन सुकृतिनः । एतादृग्ग्रन्थपारायणाध्ययनादिकं निर्माप निर्माथीभूय निर्वाद यन्तु कन्तुनिवह इत्याशासानो विरमति—

पन्यास दक्षविजयो गणि ।

स्थलम्—
सीसोदरा
('नवसारी'निकटवर्ति)

समयः—
पञ्चाकाशाम्बरेन्दुमिते विक्रमाब्दे
माघकृष्ण षष्ठी ।
[श्री शत्रुनाथप्रमूर्तिप्रतिष्ठोत्सवप्रतिष्ठाप्रसङ्ग]।

પ્રાસ્તાવિક

वचने श्री धनपालस्य चन्दने मलयस्य च ।
सरसे हृदि विन्यस्य कोऽभून्नाम न निर्वृतः ॥

ધનપાલનું વચન અને મલયાચલનું રસસહિત ચંદન જેવા હૃદયને ધરવું તે શાંત અને સુખી ન થાય એવો જગતમાં કોણ છે?

ભારતની સંસ્કૃતિ

આપણે સારી રીતે જાણીએ છીએ કે ભારતવર્ષ અધિક ધર્મ પરાયણ દેશ નથી. આ દેશમાં જન્મનાર માણસને ધર્મ, આત્મા, મોક્ષ વિગેરે શબ્દો અને પ્રશ્ન વિના કે પોતાના કલ્યાણ માટે ધર્મના આચરણોનું દર્શન આપ્યા વિના રહે છે. ભારતનું નાનામાં નાનું ગામડું કે જેમાં દેવની પ્રતિમા વિનાનું કે ધર્મના આખ્યાન વિનાનું ભાગ્યે જ હશે. એક જગ્યાએ દેવાલય હશે તો બીજી જગ્યાએ દેવનો ઓટલો પણ હશે. તેમજ ભારતને ખૂણે ખૂણે રામાયણ, મહાભારત કે એવી બીજી ધર્માખ્યાન કરનાર ભાટ, યતિ, બ્રાહ્મણ કે પરિવ્રાજક પણ હશે જ. આ તત્ત્વમાં જ ભારતને આ રીતિ દેવ અને ધર્મના સંસ્કાર તેના વાતાવરણમાં જ ભર્યા છે.

ભારતની સંસ્કૃતિ એ આધ્યાત્મ સંસ્કૃતિ છે અને તેની જ નિવૃત્તિમાં છે. જ્યારે બીજા દેશોની સંસ્કૃતિ ભૌતિક સંસ્કૃતિ છે અને તેની પ્રવૃત્તિમાં છે. કલા, વિજ્ઞાન, સંપત્તિ વિગેરેમાં ભારત ભલે બીજા દેશો કરતાં પૂરેપૂરામાં ભલા છતાં ભારતની પ્રધાનતા તો હું ક્યાંથી આવ્યો? ક્યાં જઈશ? વિગેરે તત્ત્વ ચાને શોધવામાં જ મનાય છે અને આથી જ પૂર્વે ભારતદેશના રાજવીઓએ રાજમહેલ છોડી જ સઘળાય સામગ્રી તજીને ત્યાગમય પાવન જીવન જીવ્યાનાં છે અને પોતાની શક્તિ મુજબ જુદું જુદું તત્ત્વ જાણ આપેલ છે. આ તત્ત્વ કે જ આ પ્રમાણે પ્રધાન હોવાથી ભારત દેશ હમેશાં નિવૃત્તિ પ્રધાન રહ્યો છે અને તેથી જ ભારતવાસીઓ અન્ય બધા, અન્ય એશિયાની પ્રજાઓને જીવન જીવી નિવૃત્તિમય જીવનથી જ સ્વાતંત્ર્ય કેમ ઉભર્યું છે.

ભારતની સંસ્કૃતિમાં જૈન સંસ્કૃતિનું સ્થાન

ભારતની સંસ્કૃતિ બ્રાહ્મણ સંસ્કૃતિ અને શ્રમણ સંસ્કૃતિ (શ્રમણસંસ્કૃતિ—બૌદ્ધશ્રમણ સંસ્કૃતિ અને જૈન શ્રમણ સંસ્કૃતિ) એમ બે પ્રકારે છે. છતાં ભારતમાં તો શ્રમણ સંસ્કૃતિમાં જૈન શ્રમણ સંસ્કૃતિ રહી છે. કારણ કે બૌદ્ધ ધર્મ ભારતમાં રહ્યો ત્યાં સુધી અને કેટલાકોને લઈ ભારત બહાર ગયો, આ જૈને સંસ્કૃતિએ ભારતની કીર્તિને ઉજ્જવળ બનાવી છે.

ભારતની સંસ્કૃતિમાં જૈન મુનિમહારાજાઓએ અનેકવિધ ફાળો આપ્યો છે અને ભારતની સંસ્કૃતિમાં નિવૃત્તિ પ્રધાનતાની ધોરણ તો તેમનાજ હાથે પુરાઈ છે આથી આ કવિ ન્હાનાલાલને કહેવું પડ્યું છે કે ભારતના દેહમાં નાક જૈન સંસ્કૃતિ છે અને ભારતના દેહમાં દેવ જૈન સંસ્કૃતિ છે. જેમ નાક વિનાનું દેહ અને નાક વિનાનો દેહ શોભા પામતો નથી તેમ જૈન સંસ્કૃતિ વિના ભારતની સંસ્કૃતિ અપૂર્ણ જ છે.

ભારતની વિશ્વ ખ્યાતિ કરાવનાર તેનાં ભવ્ય સ્થાપત્ય સમાં મંદિરો, તીર્થમંદિરો અને ધર્મસ્થાનોમાં જૈનસંસ્કૃતિનો પ્રભાવ દિસે છે. આજના વૈજ્ઞાનિક યુગમાં પણ શિર ઝુકાવે તેવાં શિલ્પકળાનાં આદ્ય

વિગેરેના જૈન પ્રાસાદોની રક્ષા અને જૈન જ્ઞાનભંડારોના સંરક્ષણ ઉપર જણાવેલ પ્રતિમાઓ, તામ્રપત્રો અને શિલાલેખોને અભ્યાસ ભારતના ઇતિહાસકારોની સામગ્રી એ જૈન સંસ્કૃતિનો જ પરોપકારપરાયણતાના દાન પ્રવાહ અને ધર્મપ્રેમનો પરિપાક છે.

આમ આજે વિદ્યમાન અનેક જિનમંદિરો, પ્રતિમાઓ અને અનેકવિધ સાહિત્ય એ જૈન સંસ્કૃતિના મૂર્ત સ્વરૂપ છે અને આ બધા મૂર્ત પ્રતીકોમાં પ્રાગ્વિકારે વિમલના નિર્ણય જૈન શ્રમણ મહાપુરુષોનો જ મુખ્ય હિસ્સો છે. તેમણે સ્વકલ્યાણ સાથે પરકલ્યાણને પણ મુખ્યપણે રાખ્યું છે.

સંસ્કૃતિમાં ભાષાનું સ્થાન

મન, વચન અને ક્રિયાની સાધના એ આત્માના પુરુષાર્થનું લક્ષણ છે. જૈન આત્મની સંસ્કૃતિ એ મન, વચન અને ક્રિયાની એકતાવાળી નિર્મળ સંસ્કૃતિ છે. વર્તમાન યુગ શરૂ થયો ત્યારથી ભારતના મહર્ષિઓએ તત્ત્વવાદ–અધ્યાત્મવાદનો વિચાર કર્યો છે અને એ બધા પ્રયાસ વ્યક્ત કરનારા વચનો ભારતનાં ધર્મશાસ્ત્રો અમર બન્યાં છે. ભારતવર્ષનું એકેક સુવિહિત સાહિત્ય પછી ભલે તે કાવ્ય, વ્યાકરણ, શિલ્પ અને નીતિ કે ગમે તે પ્રકારનું હોય તો પણ તે ધર્મશાસ્ત્ર જ છે. કારણ કે તેના મૂળ પણ સાહિત્યની પાછળ નિવૃત્તિ કે અધ્યાત્મવાદ છુપાયા વગર રહેતો નથી.

ભારત દેશના ન્યાય, વ્યાકરણ, શિલ્પ, નીતિ કે ધર્મ વિગેરે તમામ વસ્તુ તત્ત્વ જણાવનાર શાસ્ત્રોની પ્રાચીન ભાષા તે ગિર્વાણ ભાષા છે. આ ગિર્વાણ ભાષામાંજ ભારતનું તત્ત્વજ્ઞાન અને આચારશાસ્ત્ર ગુંથાયું છે. ગિર્વાણ ભાષાના અભ્યાસ વિના ભારતની સંસ્કૃતિના અભ્યાસ અધૂરો જ છે. કેમકે ભારતના દેવ, ગુરુ, ધર્મ અને વિધિ ટ તત્ત્વોનો સંગ્રહ ભારતના દરેક મહર્ષિઓએ આ ભાષા અને આ લીપિમાં જણાવ્યો છે. ભારતની પ્રતિ પ્રાંતની ભાષાઓ, ગુજરાતી, હિંદી, મરાઠી વિગેરે સર્વ ભાષાનું મૂળ એ ગિર્વાણભાષા છે. આ ગિર્વાણભાષા એ પૂરી ગતિ વ્યાકરણ ભાષા છે. કેમકે તે ભાષામાં ઉચ્ચારાનુસાર લિપિવિધાન છે અને લિપિને અનુરૂપ ઉચ્ચારવિધાન છે.

જૈન શ્રમણ મુનિ પુંગવોએ તપ–ધ્યાન ક્રિયાનુષ્ઠાન અને આચારમાં રહેતાં જૈન આગમ ગ્રંથોના નિદિધ્યાસનપૂર્વક તે ગ્રંથોને વિશદ કરવા વિવિધ ટીકા ટીપ્પણ ગ્રંથો, તે ગ્રંથોના ભાવોને સમજાવનારા અનેકવિધ સ્વતંત્ર પ્રકરણ ગ્રંથો, ધર્માનુષ્ઠાનની વિધિને જણાવનારા વિધિગ્રંથો અને લોકોને ઉપદેશ કરનારા ઔપદેશિક ગ્રંથોની અનેકવિધ રચના કરવા ઉપરાંત સર્વસામાન્ય, વ્યાકરણ, જ્યોતિષ વિગેરે સર્વ વિષયોના પ્રતિભાસંપન્ન પણ અનેકવિધ ગ્રંથો રચ્યા છે. નિષ્પક્ષપાતી ત્યાગી મહાત્માઓના હાથે ગુંફિત આ સર્વ સામાન્ય ગ્રંથો પણ ખુબજ ઉત્તમ કોટિના ગ્રંથો તરીકે પ્રસિદ્ધિ પામ્યા છે અને એ રીતે પૂ. સિદ્ધસેન દિવાકરસૂરિ, ૧૪૪૪ ગ્રંથ પ્રણેતા પૂ. હરિભદ્રસૂરિ, કલિકાલ સર્વજ્ઞ હેમચંદ્રસૂરિ વિગેરે પૂર્વ મહર્ષિઓએ વ્યાકરણ, કાવ્ય, ન્યાય વિગેરે તમામ વિષયના અનેકવિધ સ્વતંત્ર ગ્રંથો રચ્યા છે.

વ્યાકરણ ન્યાયના અધ્યયન વિના શાસ્ત્રોનો યથાર્થ અભ્યાસ ન થઈ શકે. આ કારણે સ્વતંત્ર સ્વતંત્ર જૈનશ્રમણ મુનિપુંગવોએ ન્યાય વ્યાકરણ સાહિત્યના અનેકવિધ ગ્રંથો રચ્યા છે.

વળી સંસ્કૃત ભાષા, ઇતિહાસ, સમજાવું આગમ ટીકા વિગેરે પ્રતિમાઓ જેમ અનેકવિધ ગદ્યપદ્ય સાહિત્ય રચનાર જૈનેતર પંડિતો છે તેમ પૂ. પાદલિપ્તસૂરિ, પૂ. હેમચંદ્રસૂરિ, પૂ. હરિભદ્રસૂરિ, પૂ. મલયગિરિસૂરિ, પૂ. રાજશેખરસૂરિ, પૂ. મહેન્દ્રસૂરિ વિગેરે જૈન શ્રમણ મુનિપુંગવોએ પણ અનેકવિધ ગદ્યપદ્ય સાહિત્ય રચ્યું છે. તિલકમંજરી અને તેના રચયિતા સિદ્ધસારસ્વત કવિ ધનપાલ.

પૂર્વ પુરુષોની ગદ્યપદ્ય સાહિત્ય રચના અત્યંત દેવ, ગુરુ, ધર્મ અને ઉપદેશ પ્રધાન જ છે અને તેથી સ્ફુરત્ત દિવ્ય ઉદાર [illegible]

તેમને અનુક્રમે સ્થાન છે. આમ ઉક્ત બાણની કાદંબરી, પાદલિપ્તસૂરિની તરંગવતી અને ધનપાલકવિની તિલકમંજરી એ કોઈ અનેરી ભાત પાડનારા ગ્રંથો છે.

આ ગ્રંથોમાં શ્લેષચમત્કાર, માન્યતા અને પ્રસંગસ્ના આલેખ તે તે સ્થાનમાં આબેહૂબ રીતે આવે છે. અહિં પ્રસંગ? ધનપાલ કવિએ પણ આ ગ્રંથમાં શ્લેષચમત્કાર, માન્યતા અને આલેખને રજુ કરવા સાથે અનુપમ ઉપરનો સરસ આલેખ ખડો કર્યો છે.

આ તિલકમંજરીના રચયિતા ધનપાલ કવિ સંબંધી માહિતી આપનાર અનેકવિધ સાહિત્ય છે તે પૈકી કેટલાનો અમે અહિં નિર્દેશ કરીએ છીએ.

૧ તિલકમંજરી અવતરણિકા શ્લો ૫૨ થી ૫૩
૨ શ્રી પ્રભાચંદ્રસૂરિકૃત પ્રભાવકચરિત્ર અને શ્રી મહેન્દ્રસૂરિપ્રબંધ
૩ શ્રી મેરુતુંગાચાર્યકૃત પ્રબંધચિંતામણિ
૪ શ્રી સંઘતિલકસૂરિકૃત સમ્યક્ત્વ સપ્તતિ.
૫ શ્રી રત્નમંદિરગણિકૃત ભોજપ્રબંધ
૬ શ્રી [illegible]ગણિકૃત ઉપદેશરત્નાવલી.
૮ શ્રી હેમવિજયગણિકૃત કથારત્નાકર.
૮ શ્રી જિનલાભસૂરિકૃત આત્મપ્રબોધ.
૯ શ્રી વિજયલક્ષ્મીસૂરિકૃત ઉપદેશ પ્રાસાદ.
૧૦ જૈન સાહિત્યસંશોધક ખં ૩
૧૧ જૈન સાહિત્ય ઇતિહાસ

મધ્ય પ્રદેશમાં આવેલ સાંકાશ્ય નામના ગામમાં (હાલ ફરૂખાબાદ જિલ્લામાં સંકિસ નામનું ગામ છે) દેવર્ષિ નામનો બ્રાહ્મણ હતો. આ દેવર્ષિને ધારાનગરમાં નિપુણ સર્વદેવ નામનો પુત્ર હતો. સર્વદેવને ધનપાલ અને શોભન નામે બે પુત્રો અને સુંદરી નામે પુત્રી હતી. ધનપાલે વ્યાકરણ, સાહિત્ય અને ધર્મશાસ્ત્ર વિગેરેનો સારો અભ્યાસ કર્યો હતો. આ ધનપાલને ધનશ્રી નામે પત્ની હતી. ધનપાલ ભોજરાજાની સભાનો નામાંકિત પંડિત હતો, અને મુંજરાજ એ ધારાનગરીના રાજા તરીકે પ્રસિદ્ધ છે. તેણે પણ ધનપાલને સરસ્વતી બિરુદ આપ્યું હતું.

ધનપાલ મુંજ અને ભોજ બન્ને રાજાઓનો માનીતો વિદ્વાન કવિ હતો. ભોજના રાજ્યાભિષેક વિ. સં. ૧૦૭૮ના વર્ષ સુધી તો સ્વીકારે એમ હતો. એટલે ધનપાલના અસ્તિત્વનો સમય વિક્રમની ૧૧મી શતાબ્દિના પહેલા પાદથી ચોથા પાદ સુધીનો છે. ધનપાલ કવિના બનાવેલા ગ્રંથો નીચે પ્રમાણે છે:-

પાઇયલચ્છી નામમાલા, તિલકમંજરી, શ્રાવકવિધિ પ્રકરણ, શોભન સ્તુતિવૃત્તિ, વીરસ્તુતિ, ઋષભપંચાશિકા, સત્યપુરીય મહાવીર ઉત્સાહ, પ્રાકૃતનામમાલા વિગેરે વિગેરે.

ધનપાલનું સમ્યક્ત્વ.

સર્વદેવવિપ્રને શ્રી વર્ધમાનસૂરિ સાથે પરિચય અને સ્નેહ હતો. સર્વદેવના પૂર્વજોની પાસે ભારી સંપત્તિ હતી પણ સર્વદેવને તે માલુમ નહિ પડી. તેણે સૂરિજી પાસેથી યુક્તિથી જાણી લીધું અને સૂરિજીએ પણ યુક્તિથી સંપત્તિનો અર્ધભાગ આપવાનું માગી લીધું. સર્વદેવને સંપત્તિ મળી. સર્વદેવે સૂરિજીને સંપત્તિ આપવા માંડી પણ અકિંચનમુનિઓના ત્યાગી સૂરિજીએ તેનો સ્વીકાર નહિ કર્યો. તેની પુત્ર સંપત્તિમાંથી એકની માગણી કરી. સર્વદેવે જુદા જુદા પ્રયત્ન પછી નાના પુત્ર શોભનને સૂરિજીને સોંપ્યો અને તેણે દીક્ષા લીધી. સર્વદેવ મૃત્યુ પામ્યો. ધનપાલ બ્રાહ્મણ હોવાથી જૈનો ઉપર દ્વેષાળુ બન્યો.

રાજમાન્યપણાને લઈ મુનિઓની તેની દાઝ થતી તજ નાખી જૈન મુનિઓ આમ ધારામાં આવતા બંધ થયા. એક વખત શોભન મુનિના ગુરુ મહેન્દ્રસૂરિએ મુનિશ્રી શોભનને ધારામાં જવા આજ્ઞા કરી. શિષ્ય મંડળ લઈ ધારા તરફ શોભન મુનિએ વિહાર કર્યો. ધારાનગરીના પરિસરમાં ધનપાલ સામે મળ્યો. તેણે મુનિને ઓળખ્યા નહિ અને હાસ્ય કરતાં તેણે કહ્યું કે 'ગધેડાના દાંત જેવા હે સાધુ તમને નમસ્કાર.' જવાબમાં મુનિએ પણ કહ્યું 'માંકડાના મુખ સરખા હે ભાઈ! તું સુખી છે ને?' ધનપાલે જાણ્યું કે મુનિ તેજસ્વી અને વિદ્વાન છે. ફરી ધનપાલે કહ્યું 'મહારાજ કોને ઘેર ઉતરશો?' મુનિએ જવાબ આપ્યો કે 'ઈચ્છા હોય તો તમારે ત્યાં.'

ઓળખાણ ધનપાલે મુનિને પોતાને ત્યાં ઉતારો આપ્યો. બે દિવસ પછીનું દહિં છે તેમ જાણી મુનિએ ન ખપે તેમ કહ્યું. ધનપાલે કહ્યું કે 'જીવડાં છે?' મુનિએ અળતાના રસથી જીવડાં બતાવ્યાં. ફરી મુનિને લાડુ કેસરના આપ્યા મુનિએ ન લીધા. ધનપાલે કહ્યું 'ઝેર નાખ્યું છે?' મુનિએ કહ્યું 'હા.' ધનપાલે તપાસ કરી તો ખરેખર ઝેરના લાડુ હતા. ધનપાલે મુનિને ભાવથી નમ્યો અને પોતાના જીવિતના દાતાર ઉપકાર માનતો. પોતાના ભાઈ શોભન મુનિનો સમાગમ થયો. મુનિએ કહ્યું તારો ભાઈ શોભનમુનિ હું છું. બન્ને ભાઈઓ ભેટ્યા. ધનપાલ શુદ્ધ જૈનધર્મી સમ્યક્ત્વી બન્યા. અઢાર [illegible] નહિ પણ [illegible] પાન પાને ૯૯ [illegible] નથી. તેનો ઉલ્લેખ પછીના ગ્રંથકારોએ કર્યો છે.

આ તિલકમંજરી ગ્રંથ ધનપાલની સમકિતપણાની મહારચનાઓ પૈકી ગ્રંથ છે.

'स व पातु जिन कृत्स्नं समीक्षत यः प्रतिक्षणम्
रूपैरनन्तैरेकैकजन्ताभ्यर्थितं जगत्त्रयं।'

ધનપાલ મુનિને પ્રભુત્વ ભાવ રચ્યો બાદ કેટલો પશ્ચાત્તાપ થયો તે તેમનાજ શબ્દોમાં

"कतिपयपुरस्वामीकायप्रययैरपि दुर्महो
मितविवरिता मोहनासौ पुरानुमतो मया।
त्रिभुवनविभूदयाराध्यो पुना सुपत्रप्रदः
प्रभुरपि गतस्तत्वाधीनो दुनोति दिनम्ययः॥

આ તિલકમંજરી ગ્રંથ ભોજરાજની આજ્ઞાથી બનાવ્યો હતો. આ ગ્રંથ રાજસભામાં સુજાણ રચનામાં મુકી ગાજે? ધનપાલ પાસ સાંભળ્યો. ભોજને ગ્રંથ ખુબ ગમ્યો પણ તેને અભિમાન આવ્યું અને ધનપાલને કહ્યું કે 'ગ્રંથ તો સુંદર છે પરંતુ તું 'વિનિતાની જગ્યાએ મારી નગરી' અને 'સ વ. પાતુ જિનઃ' ની જગ્યાએ 'સ વ. પાતુ શિવ' વિગેરે મુક અને પછી જેટલું ધન માગવું હોય તે માગી લે.

ધનપાલ બોલી ઉઠ્યા

हो मुहय निरक्खर लोहमइय नाराय तुज्झ किं भणिमो
गुंजाहि समं कणय तोलन्तु न गओसि पायालं

રાજાને ક્રોધ ચડ્યો અને ધનપાલનો આખો ગ્રંથ બાળી મુક્યો. ધનપાલ ખિન્ન થઈ ઘેરે આવ્યા. પોતાની પુત્રી તિલકમંજરીએ ખિન્ન થવા કારણ જાણી કહ્યું 'મને યાદ છે તે લખો.' ધનપાલે લખ્યો ગ્રંથ ભગ્ન થયેલો અને બાકી નવીન રચી ગ્રંથનું નામ તિલકમંજરી રાખી પુરો કર્યો.

તિલકમંજરીના રચના બાદ ધનપાલે ધારાનગરીને છોડી અને આયુષ્યનો શેષ કાળ સાચોરમાં ગાળ્યો

પણ ભોજને પશ્ચાત્તાપ થયો તે ધનપાલને ધારાનગરીમાં બોલાવી લાવ્યો અને વિદ્વદ્વર્ગથી રહિત બનેલ કરી પોતાની રાજસભાને વિદ્વદ્વર્ગવાળી કરી.

ધનપાલ કવિના બધા ગ્રંથોનું તેમના શાસ્ત્રસ્વામીપણાનું અને ભાષા તથા ગુણ સાથેના બધા પ્રસંગોનું ટૂંક ટૂંક અવતરણ કર્યાં પણ એક સ્વતંત્ર ગ્રંથ થઈ જાય તેમ હોવાથી આ ગ્રંથમાં વધુ જાણવાની ઇચ્છાવાળાઓને ઉપર જણાવેલ સાહિત્યની ભલામણ કરી અમે વિરમીએ છીએ.

ધનપાલ ધર્મોપાસક વિદ્વાન્ ગૃહસ્થી કવિ છે. રાજ્યાશ્રયી ગણાનાર જ છતાં ધર્મ પ્રત્યેનો તેમનો અતિઆગ્રહ હોવાથી શાસ્ત્રકારોએ તેમના જીવનને સેંકડો ગ્રંથોમાં ઠેર ઠેર દાખલ કર્યું છે.

તિલકમંજરીના પ્રથમ પ્રસ્તાવિકાના ૫૩ શ્લોકો એ કૃત સમગ્ર સાહિત્ય અને સાહિત્યકારોની સંક્ષિપ્ત સમાલોચના કરી. તથા જે મહાકવિ શ્રી ધનપાલે આ પ્રસ્તાવિકામાં ભગવાન શ્રી ઇન્દ્રભૂતિથી માંડીને પોતાના કાળ સુધીના ગદ્ય પદ્ય ગ્રંથકારોનું સ્મરણ અપૂર્વ ઉદારભાવે કર્યું છે. તેમજ ગ્રન્થ, કવિ અને કથા કેવી હોવી જોઈએ તેનું પણ તેમણે સુંદર નિરૂપણ કરાવ્યું છે.

કવિ ધનપાલ પોતાના નાનાભાઈ શોભનમુનિના ગુરુ મહેન્દ્રસૂરિના પરમ ભક્ત હતા અને તેમની પાસેથી તેમણે તત્ત્વજ્ઞાન મેળવ્યું હતું. તદુપરાંત પોતાના બંધુ શ્રી શોભનમુનિ કૃત સ્તુતિઓ ઉપર તેમણે વિશદ ટીકા રચી છે અને તેની પ્રશસ્તિમાં તે બધી વાત તેમણે સ્પષ્ટ કરી છે.

બીજા ગ્રંથકારોએ કરેલ ધનપાલનું સ્મરણ

કલિકાલ સર્વજ્ઞ હેમચન્દ્રસૂરિજીએ ધનપાલ કવિની તિલકમંજરીના પદ્યો કાવ્યાનુશાસન અને છન્દોનુશાસનમાં ઉલ્લેખિત કર્યાં છે.

મુનિ સુંદરસૂરિએ ઉપદેશ રત્નાકરમાં અને વાગ્ભટે પોતાના કાવ્યાનુશાસનમાં ઠેર ઠેર ધનપાલ કવિના પદ્યોનો ઉપયોગ કર્યો છે.

પ્રતિમેરુગણિ અમરચરિત્રકાર પં. મુનિરત્નસૂરિજી પં. મહિમાસાગર પં. શ્રી જિનેશ્વરસૂરિ વિગેરે આચાર્ય પુંગવોએ તેમના કાવ્યોની પ્રશસ્તિ ગાઈ છે.

જિનમંડનગણિકૃત કુમારપાલ પ્રબંધમાં કહ્યું છે કે—

કલિકાલ સર્વજ્ઞ હેમચન્દ્રસૂરીશ્વરજી મહારાજે ધનપાલ કવિની બનાવેલ ઋષભપંચાશિકાના શ્લોકોદ્વારા ભગવાનની સ્તુતિ કરી ત્યારે પરમાર્હત કુમારપાલે કહ્યું કે ભગવન્! આપ નવી સ્તુતિ ન બનાવતા અન્યકૃત સ્તુતિ કેમ ગાઓ છો? જવાબમાં પૂ. હેમચન્દ્રસૂરિ ભગવાને કહ્યું રાજન્! આવી સ્તુતિ બનાવી અમારાથી અશક્ય છે.

अथ भक्तिप्रस्तावसर सत्कापूर्वस्तुतिकरणार्थमभ्यर्थिताः श्री हेमसूरयः सकलजनप्रसिद्धां 'जय जन्तुकप्पपायव!' इति धनपालपञ्चाशिकां पेठुः ॥ राजादयः प्राहुः भगवन् भवन्तः कलिकाले सर्वज्ञाः परकृतस्तुतिं कथं कथयन्ति? । गुरुभिरूचे राजन्! श्री कुमारदेव! एवंविधसद्भूतभक्तिगर्भास्तुतिरस्माभिः कर्तुं न शक्यते ॥

આ તિલકમંજરીનું સંશોધન વાદિવેતાલ શાન્તિસૂરિ જેવા સમર્થ આચાર્ય ભગવંતે કર્યું હતું. આ પ્રબંધમાં પ્રબંધ ચિંતામણિમાં કહ્યું છે કે—

भद्रोपमरिमां धारागुरुत्वापां प्रस्पमात् ।
अस्मसारित्स्पदोपात्तु सिद्धसारस्वतेषु किम् ॥ २०२ ॥

ધનપાલ કવિની પ્રથમ કૃતિ પાઇયલચ્છી નામમાલા અને છેલ્લી કૃતિ સત્યપુર મહાવીર ઉત્સાહ સમજે છે કારણ કે છેલ્લી અવસ્થામાં ધનપાલે સાચોરમાં પ્રચાર કરી હતી.

(૨)

ટિપ્પણકાર પૂ. શાંતિસૂરિજી મહારાજ

પ્રસ્તુત મુનિ તિલક મંજરીના ટિપ્પણકાર શાંતિસૂરિ છે જૈનશાસનમાં શાંતિસૂરિ ૭ થયા છે

૧ વાદિવેતાળ શાંતિસૂરિ (થારાપદ્રગચ્છીય)
૨ નાણકગચ્છીય શાંતિસૂરિ
૩ ચંદ્રગચ્છીય શાંતિસૂરિ
૪ સાંડેરકગચ્છીય શાંતિસૂરિ (સં ૧૫૫૭)
૫ બૃહદ્ગચ્છીય શાંતિસૂરિ
૬ પૂર્ણતલ્લગચ્છીય શાંતિસૂરિ

૧ વાદિવેતાળ શાંતિસૂરિ જેમની ઉત્તરાધ્યયન સૂત્ર ઉપર પાઇઅ ટીકા છે તે ધનપાલ કવિના સમકાલીન છે અને તેમણે તિલકમંજરી શોધી છે આ સૂરિજીનો સ્વર્ગવાસ ૧૦૯૬માં થયો હતો.

૨ નાણકગચ્છીય શાંતિસૂરિ મહારાજ સિદ્ધરાજના સમયમાં થયા છે સિદ્ધરાજે આ આચાર્યના શિષ્ય અમરચંદ્રસૂરિને સિદ્ધશિશુક નામનું બિરુદ આપ્યું હતું.

आनन्दसूरिरिति तस्य बभूव शिष्यः पूर्वोऽपरः प्रसमरोऽमरचन्द्रसूरिः
बाल्येऽपि निर्दलितवादिगजो जगाद यौ व्याघ्रसिंहशिशुकाविति सिद्धराजः

(ધર્માભ્યુદય પ્રશસ્તિ.)

૩ ચંદ્રગચ્છીય શાંતિસૂરિજી મહારાજ ચંદ્રગચ્છમાં વર્ધમાનસૂરીશ્વરજી મહારાજની પરંપરામાં થયા છે અને તેમની પરંપરામાં દેવેન્દ્રસૂરિએ ઉપમિતિભવપ્રપંચ કથા સારોદ્ધાર ૫૭૩૦ શ્લોક પ્રમાણ વિ. સં. ૧૨૯૮ માં રચ્યું છે

૪ સાંડેરકગચ્છીય શાંતિસૂરિજીએ ૧૫૫ માં સાગરદત્ત રાસની રચના કરી અને તેમના શિષ્યે ૧૫૫૮માં વસ્તિપાલ ચરિત્ર રચ્યું

૫ બૃહદ્ગચ્છીય શાંતિસૂરિ એ નેમિચંદ્રસૂરિના શિષ્ય છે અને વિ. સં. ૧૧૬૧માં પૃથ્વીચંદ્ર ચરિત્ર પ્રિયમેલી રચના કરી છે આ શાંતિસૂરિની પાટ મુનિચંદ્રસૂરિ, જિનચંદ્રસૂરિ, દેવેન્દ્રચંદ્રસૂરિ, પદ્મદેવસૂરિ, પૂર્ણચંદ્રસૂરિ, જયદેવસૂરિ, હેમપ્રભસૂરિ અને જિનેશ્વરસૂરિ એમ આઠ આચાર્યો થયા અને તેમનો ગચ્છ પિપ્પલગચ્છના નામે પ્રસિદ્ધિ પામ્યો હતો

૬ પૂર્ણતલ્લગચ્છીય શાંતિસૂરિજીએ આ ધનપાલ કૃત તિલકમંજરી ઉપર ટિપ્પણ રચ્યું છે તદુપરાંત તેમણે જૈનતર્કવાર્તિક વૃત્તિ, વૃન્દાવન કાવ્ય, મેઘાભ્યુદય કાવ્ય, શિવભદ્ર કાવ્ય, ચન્દ્રદૂતકાવ્ય એ નામના પાંચ યમક કાવ્યો ઉપર વૃત્તિ રચી છે. પૂ. આ શાંતિસૂરિના ગુરુ વર્ધમાનસૂરિ હતા. તે વિક્રમની ૧૧મી અને ૧૨મી સદીની વચ્ચે થયા હતા,

પ્રસ્તુત મુદ્રિત ગ્રંથમાં જે ટિપ્પણ આપ્યું છે તે આ શાંતિસૂરિ મહારાજનું છે આ ટિપ્પણ તિલકમંજરી ગ્રંથના વાંચન માટે કઠિન શબ્દોના અર્થ સમજવા માટે ખૂબ ખૂબ ઉપયોગી છે

આ તિલકમંજરી ઉપર વિ. સં. ૧૬૩ માં વાચક ઉપાધ્યાય પદ્મસાગર ગણિના ગુરુ આર્ય વિમલસાગરજીના શિષ્ય પદ્મસાગરે નવહજાર શ્લોક પ્રમાણવૃત્તિ રચી છે પદ્મસાગરે આ ઉપરાંત

ચંદ્રોદય ચરિત્ર, જગદ્ગુરુ કાવ્ય, સ્થૂલિભદ્ર ચરિત્ર, ધર્મોપદેશ, પ્રતિમાશતક વૃત્તિ વિગેરે ગ્રંથોની રચના કરી છે.

વિ. સં. ૧ ૮૨માં ધનપાલકૃત તિલકમંજરીનો સંક્ષેપ કરી શ્વેતામ્બર સંપ્રદાયના પંડિત લક્ષ્મીધરે તિલકમંજરી કથાસાર નામે ગ્રંથ તૈયાર કર્યો છે.

તિલકમંજરી ઉપર આજ આજસુધીમાં જે ટીકા ટિપ્પણો હતાં તે અભ્યાસીને પૂર્ણ ઉપયોગી થાય તેવાં ન હોવાથી તિલકમંજરી ઉપર વિસ્તૃત ટીકાની પૂર્ણ આવશ્યકતા હતી અને તે પૂ. આચાર્ય લાવણ્યસૂરિ મહારાજે પરાગ નામની વૃત્તિ રચી પૂરી પાડી છે.

(૩)

પરાગ ટીકાકારના ગુરુદેવ.

આ તિલકમંજરી ગ્રંથની પરાગ ટીકાના રચયિતા પૂ. આ. લાવણ્યસૂરીશ્વરજી મહારાજ છે તેઓશ્રીનો અલ્પ પરિચય પણ તેમના ગુરુ અને શાસનસામ્રાજ્યના શિરતાજ આચાર્યદેવ વિજયનેમિસૂરીશ્વરજી મહારાજ સાહેબના પરિચય વિના અપૂર્ણ જ રહે તેમ છે.

નેમિસૂરિયુગ

તપાગચ્છની પરંપરામાં પૂજ્ય આચાર્યદેવ વિજયનેમિસૂરીશ્વરજી મહારાજ ૭૦મી પાટે આવે છે.

પૂર્વકાળમાં હરિભદ્રયુગ, હેમયુગ વિગેરે અમુક સમયને તે તે કાળના પ્રભાવિક પુરુષના નામથી સાહિત્યકારોએ અને ઇતિહાસકારોએ તે કાળની સમગ્ર પ્રવૃત્તિ ઉપર તે પ્રભાવક પુરુષનો પ્રભાવ હોવાથી તે કાળને તે તે મહાપુરુષના યુગ તરીકે ઓળખાવ્યો છે તેમ વર્તમાનમાં પણ વિ. સં. ૧૯૬૪ લગભગથી આજસુધીનો કાળ વિજયનેમિસૂરિયુગ કહીએ તો બાધા જેવું નથી.

પૂ. આ. વિજયહીરસૂરીશ્વરજી મહારાજ પૂજ્ય આચાર્ય વિજયસેનસૂરીશ્વરજી મહારાજ પૂ. આચાર્ય વિજયદેવસૂરીશ્વરજી મહારાજ અને પૂ. આચાર્ય વિજયસિંહસૂરીશ્વરજી સુધીનો સમય કાળ હીરસૂરિયુગ તરીકે પ્રસિદ્ધ છે જો કે પૂ. વિજયહીરસૂરિજીના કાળ કરતાં પણ સમગ્ર જૈન શાસન પ્રભાવના પૂ. વિજયદેવસૂરિજીના કાળમાં જૈન મંદિરો, વિદ્વાનો અને પૂ. શ્રમણ મુનિઓની પ્રચુરતાથી વધુ હોય છતાં તે બધામાં મૂળરૂપ પ્રભાવ તો પૂ. વિજયહીરસૂરીશ્વરજી મહારાજનો હતો તેમ આ કાળમાં બીજા બીજા આચાર્યોના હાથે કેટલાક વિવિધ શાસનના સુવિહિત કાર્યો થયા છતાં આ બધામાં પ્રેરણા અને વિચાર ઉદ્ગમના મૂળ તો પૂ. આચાર્ય વિજયનેમિસૂરીશ્વરજી મહારાજ છે.

યોગોદ્વહન

પ્રસિદ્ધ વાત છે કે પૂ. વિજયસિંહસૂરીશ્વરજી મહારાજ પછી યોગોદ્વહનપૂર્વક આચાર્ય પદવીની પરિપાટી લુપ્ત થઈ ગઈ હતી એટલું જ નહિ પણ યોગોદ્વહનપૂર્વક આચાર્યપદ હોવાની શરૂઆત પણ બંધ થઈ ગઈ હતી. દીર્ઘદષ્ટા સ્વ. પૂજ્ય આચાર્યદેવે વિચાર્યું કે જો આ રીતિ વિસરાશે તો યોગો-

કહન રીતિએ જતે દીક્ષા નાશ પામશે અને શ્રદ્ધા તથા જ્ઞાનક્રિયા [illegible] થી યોગોદ્વહન તથા પંચપ્રસ્થાનની આરાધનાપૂર્વક શ્રમણ [illegible] વિ. સં. ૧૯૬૪માં આ પૂજ્ય ગુરુદેવ આ કાળના પ્રથમ આચાર્ય [illegible]

યોગોદ્વહનપૂર્વકની પૂજ્યશ્રીની આચાર્યપદનું પરિણામ એ આવ્યું કે [illegible] કોઈપણ સર્વ શુદ્ધ નથી તે માન્યતા સમાજમાં દૃઢ બની અને [illegible] પ્રકાર વગાડવામાં ખુબ [illegible] બન્યો એ પુજ નહિ પણ [illegible] આચાર્યપદ લેનાર બધા તેમની પરંપરામાં પણ યોગોદ્વહન [illegible] યોગોદ્વહનની મહત્તાના પૂરક બન્યા 'ગુણેષુ માનસ્થાનં [illegible]' આ વાતને આ પૂજ્ય આચાર્યદેવે [illegible] અને શાસનના મૂળરૂપ મહાના બીજક યોગોદ્વહન [illegible] સંયમ અને જ્ઞાન

આપણું [illegible] પૂજ્ય આચાર્યદેવના [illegible] વિના ચાલી શકે તથા મુનિઓ પણ મહાવિદ્વાન્ [illegible] વિ[illegible] જ્ઞાન આપી ન શકતા મુનિઓને માટે [illegible] આચાર્યદેવે જ્ઞાનની પિપાસાનો નાદ મુનિઓમાં પ્રગટાવ્યો [illegible] પ્રચલિત અભ્યાસ માટે એ શાસનના [illegible] શાસ્ત્રો [illegible] વિશેષના અનેક મહારાજ [illegible] આનું પરિણામ એ આવ્યું કે [illegible] શાસન [illegible] અને જૈન શાસનમાં અભ્યાસની રુચિ પ્રગટી [illegible] અને [illegible] પણ [illegible] જ્ઞાનની પ્રવૃત્તિથી [illegible]

આમ જો કહીએ તો આ કાળમાં જ્ઞાનદાને પ્રારંભિત [illegible] આચાર્યદેવ જ

પ્રતિષ્ઠા અંજનશલાકા

શાસન અને તેના બધા [illegible] અભિનય અને [illegible] એ દેવની વાણી જ મુનિઓ એ દેવના વચનને અનુસરીને [illegible] પણ આવો દેવ વચનને અનુસરીને જ [illegible] આપણની મૂર્તિ [illegible] પ્રતિષ્ઠા અને અંજનશલાકા [illegible] બની શકે તેમ જ અંજનશલાકા અને [illegible] શાસ્ત્રો એ પવિત્ર અને પ્રભાવક પુરુષ [illegible] નથી. [illegible] વિશ્વમાં પેલી આ વિધિન [illegible] અને [illegible] પ્રથમ [illegible] [illegible] થઈ આ [illegible]

પ્રભાવના

[illegible] કે પ્રભાવના [illegible] પ્રભાવ [illegible] ની શાસ્ત્રીય [illegible] થી શ્રમણ [illegible] જેનું [illegible] તેમના [illegible]

મોટા મોટા મુત્સદ્દીઓ અને યુરોપ ખંડના સન્યાસીઓ સર્વશાસ્ત્રના પારગામીપણાનો અભિમાન ધરાવતા વિદ્વાનો, આજની કેળવણીની મોટી મોટી વિશ્વવિદ્યાલયના અધ્યક્ષપદે બિરાજતા પ્રોફેસરો કે વકીલ અને વકીલાતમાં સર્વશ્રેષ્ઠ ગણાતા બેરીસ્ટરો, ધનથી જમીનથી અઢળક સાહેબી ધરાવનાર ધનાઢ્યો, દાનેશ્વરી અને પુણ્યશાળામાં [illegible] જુદા જુદા ધર્મના ધર્માચારીઓ અને અતિવૈભવથી ઉછરેલા રાજવીઓ આ બધાએ જેઓના પ્રથમ દર્શને પોતાને ધન્ય માની તેમના ચરણકમળમાં ઝુકાવતા. આ સર્વ આ કાળે નિહાળવું હોય તો સ્વ. પૂજ્ય આચાર્યદેવને નિહાળવાથી બની શકે તેમ હતું.

ભાવનગર અને પાલણપુરના દીવાનો, માલવીયાજી અને આનંદશંકર બાપુભાઈ જેવા આ યુનિ. વિદ્વાનો, મતલબ અને ભૂલાભાઈ જેવા ધારાશાસ્ત્રીઓ, સ્વ. મનસુખભાઈ ભગુભાઈ અને સ્વ. લાલભાઈ દલપતભાઈ જેવા ક્રોડાધિપતિઓ અને ભાવનગર નરેશ, જામનરેશ વિગેરે રાજવીઓને જેમની પાસે બેસી તત્ત્વપાન કરતા, તેમનું નિહાળવામાં છે તેજ ખરેખર પ્રભાવના અને આત્મના કોને કહેવાય તે સમજી શકે તેમ છે.

ક્ષમાવિજયજીએ મહાવીર ભગવાનના સ્તવનમાં ગાયું છે કે જેહનું ઝેર નિવારણું ભવિ જન તુજ આગમ તુજ બિંબજી આ સ્તવનમાં તેમણે જણાવ્યું છે કે હે ભગવંત ભવિજનનું ઝેર નિવારવામાં તમારું આગમ અને તમારું બિંબ એ બે મહિમાવાન છે. સ્વ. પૂ. આચાર્યદેવે તેમના જીવનમાં શાસ્ત્રપઠનપાઠન અને જિનબિંબની અંજનશલાકા પ્રતિષ્ઠાથી ભવિજનનું ઝેર નિવારવાના અપૂર્વ લ્હાવો આપી જૈનશાસનને ઉદ્યોત કર્યું છે અને ફરી હેમયુગ, હીરયુગ વિગેરે યુગની સ્મૃતિ સાથે કલિકાલ સર્વજ્ઞ હેમચંદ્રસૂરિ અને જગદ્ગુરુ હીરવિજયસૂરિજીની સ્મૃતિ આ કાળમાં તેમના દર્શને તાજી કરાવી છે.

જગતના અનેક મતમતાંતરો, ફીરકાના ભેદ છે. તેઓને જડવાદનો મુસળધાર પવન આ યુગ છતાં જૈનશાસન ઉપર એકછત્ર આણ પ્રવર્તાવવાનું આ કાળમાં જો કોઈના ભાગ્યમાં લખાયું હોય તો આ મહાપુરુષને ફાળે જ હતું.

તીર્થોદ્ધાર

કાપરડા, કદંબગિરિ, શેરીસા વિગેરે તીર્થોના ઉદ્ધારને દેખનારને ખ્યાલ આવશે કે સ્વ. પૂજ્ય આચાર્યદેવ કેવળ જીર્ણ મંદિરોનો ઉદ્ધાર કરાવનાર ન હતા પણ શાસનની પ્રભાવના કરે અને હજારો વર્ષ સુધી ચિરંજીવ રહે તેવા તીર્થોને અસ્તિત્વમાં લાવી પ્રભાવના કરતા હતા. શેરીસા તીર્થના સંબંધમાં શાસ્ત્રમાં ઠેકઠેકાણે ઉલ્લેખ છે પણ કોણ જાણે ક્યારે તે નામ લોપ થયું ? આ તીર્થનો ઉદ્ધાર અને મહિમા સ્વ. પૂજ્ય આચાર્યદેવના પ્રતાપનુંજ પરિણામ છે. શત્રુંજયની સ્મૃતિ કરાવે તેવું કદંબગિરિ તીર્થ સ્વ. પૂજ્ય આચાર્યદેવની તીર્થદૃષ્ટિ અને શાસનના રાગને જણાવે છે. કાપરડા તીર્થનો ઉદ્ધાર તીર્થોદ્ધારકે આપી [illegible] સુધીની સ્વ. પૂ. આચાર્યદેવના ભક્તિને યાદ કરાવે છે. આ એક બે ત્રણ નહિ પણ ઠેર ઠેર સ્વ. પૂજ્ય આચાર્યદેવના હસ્તે અનેક તીર્થોના ઉદ્ધાર અને જીર્ણમંદિરો ઉભા ઉભા આજે પણ તેમની જીવનપ્રભાને ઉજાળી રહ્યા છે.

સંઘયાત્રા.

છ'રી પાળતા નાના મોટા સંઘ તો ઘણાએ આ કાળમાં નીકળતા આપણે જોયા હશે. પણ બે સંઘમાં હજારો માણસો, સેંકડો ગાડાંઓ અને સેંકડોની સંખ્યામાં મુનિરાજો હોય તેવા સંઘો તો સ્વ. પૂજ્ય આચાર્યદેવની સાન્નિધ્યતામા નીકળેલ. શેઠ માણેકલાલ મનસુખ ભાઈ અને શેઠ નગીનદાસ કરમચંદના સંઘો તો ક્વચિત્ નીકળ્યા છે. સંઘના દર્શનાર્થે પચીસ પચાસ ગાઉથી ઉતરતી માનવમેદની રાજાઓ મહારાજાઓદ્વારા થતા સંઘના સામૈયા અને સાધર્મિક ભાઈઓ હસ્તક થતા સંઘના આદરસત્કારે તો કોઈને ધર્મબીજ, કોઈને સમકિત અને કોઈને વિરતિપણું આપી જીવન તાર્યા છે

અજોડ વ્યક્તિત્વ.

સ્વ. પૂજ્ય આચાર્યદેવની આંખમાં કોઈ અપૂર્વ બ્રહ્મચર્યનું તેજ હતુ તેમની સામે ઘણુ વખત એકીટસે જોઈ શકાતુ નહિ. પ્રથમદર્શનેજ તેમની આંખ આવનારને નખશિખ ઓળખી લેતી. તેઓ આવનાર શું કહેવા માગે છે અને શા આશયે આવ્યો છે તે પ્રથમ દર્શનેજ પારખી લેતા. અર્થાત્ તેમની ચક્ષુ આરપાર ઉતરી પૂર્વાપરસ્થિત સર્વને નિહાળી શકતી.

તેમની જીવનની કોઈ પ્રવૃત્તિ એવી નથી કે આરંભ્યા પછી છોડવી પડી હોય કે આરંભેલી પ્રવૃત્તિ નિષ્ફળ ગઈ હોય. પ્રવૃત્તિને તેઓ આરંભતા પહેલાં ખુબ ખુબ વિચાર કરતા અને આરંભ્યા પછી પીઠી સામે કટક હોય તો તે તૈયારી રાખતા. તેમના જીવનકાળ દરમિયાન આવા ઘણાએ પ્રસંગો આવ્યા છે પણ જેમાં તેમણે ઝુકાવ્યુ તેમાં કોઈ દિવસ નિષ્ફળતા સાંપડીજ નથી. તેમનો પ્રભાવજ એવો હતો કે તેમનુ નામ સાંભળતાજ અર્ધું કાર્ય ઉકલી જતુ તેમજ એ પણ સાચુંજ છે કે શાસનની સર્વમુખી કોઈ એવી પ્રવૃત્તિ નથી બની કે જેમાં તેમની દોરવણી ન મળી હોય તે સાંગોપાંગ સફળ થઈ હોય.

તેમનો અવાજ તમની આકૃતિ અને તેમનો સ્વભાવ આ સર્વે નાયકતાને સૂચવનારા હતા. તેમના અવાજમાં સત્તાવાહિતા હોવા છતાં ઉંડી સમજ હતી. તેમની આકૃતિ સામાને તેજથી આંજતી હોવા છતાં સૌમ્યતાભરી હતી તેમનો સ્વભાવ હસમુખ છતાં પૂર્વાપરની સર્વ વસ્તુનો અવગાહક હતો.

આણંદજી કલ્યાણજીની પેઢીના પ્રતિનિધિઓ, સમાજના આગેવાનો વિગેરે સૌના તે આધારભૂત, સમગ્ર શાસનના હિતચિંતક અને સમગ્ર શાસનના રક્ષક હોવાથી સમાજ તેમને શાસનસમ્રાટ તરીકે ઓળખતો તે ખરેખર વ્યાજબીજ હતુ

તેમનો જન્મ, દીક્ષા, પદપ્રદાન, તેમના હાથે થયેલાં શાસનપ્રભાવનાના કાર્યો વિગેરે બધી હકીકતો તો મહાગ્રંથ ગ્રથીએ કહી શકાય તેમ છે પણ અહિ તો માત્ર તેમનુ આછુ ધ્યાન આપ્યુ છે અને તે એ કે સ્વ. પૂ. આચાર્યદેવ નેમિસૂરીશ્વરજી મહારાજ આ કાળના શાસનસમ્રાટ યુગપ્રધાન કે શાસનના કોહીનૂર જે કહો તે બધા હતા.

સ્વ. પરમપૂજ્ય આચાર્યદેવનું શિષ્યમંડળ

સ્વ. પૂજ્ય આચાર્યદેવને આજે પણ શાસન જેનાથી ઉન્નત શિર રહી શકે તેવા અનેકો વિદ્વાન્ શિષ્યસમુદાય છે દર્શનશાસ્ત્રના પૂર્ણ અભ્યાસી અને ખંડનખંડખાદ્ય જેવા મહાગ્રન્થોની વૃત્તિના રચયિતા શાસ્ત્રવિશારદ પૂ. દર્શનસૂરીશ્વરજી મહારાજ આ કાળે સૌને આદર્શરૂપ અને તેવા, પરમ ગુરુભક્ત, ભદ્રિક શિલ્પ, જ્યોતિષ અને અખંડ આગમશાસ્ત્ર પૂ. વિજયોદયસૂરીશ્વરજી મહારાજ વ્યવહારદક્ષ અને કોઈના પણ તેજમાં અંજાયા સિવાય સ્પષ્ટ અને સત્ય કહેનાર ન્યાયવિશારદ, કવિરત્ન પૂ. નન્દનસૂરીશ્વરજી મહારાજ અવધૂત સરલ પરિણામી પૂ. વિજયવિજ્ઞાનસૂરીશ્વરજી મહારાજ પ્રાકૃત અને ગુજરાતી ભાષામાં અનેક સાહિત્યનું સર્જન કરનાર પૂ. વિજયપદ્મસૂરીશ્વરજી મહારાજ સાહિત્ય અને કાવ્યના અખંડ અભ્યાસ સાથે વિવિધ કાવ્યો ગુંથનાર પૂ. વિજયામૃતસૂરીશ્વરજી મહારાજ ન્યાય સાહિત્ય અને વ્યાકરણના પ્રખર અભ્યાસી અને ત્રણે શાસ્ત્રોના નિપુણતાભર્યા મધુરધ્વનિના વ્યાખ્યાન વાચસ્પતિ પૂ. વિજયકુમુદસૂરીશ્વરજી મહારાજ પ્રાકૃતભાષાના પ્રખર વિદ્વાન પૂ. વિજયકસ્તુરસૂરીશ્વરજી મહારાજ ભદ્રિક અને આગમ તથા પ્રકરણ ગ્રંથોના સારા અભ્યાસી પૂ. પં. સુમિત્રવિજયજી ગણિવર, વ્યવહારનીતિના વિશિષ્ટ અભ્યાસી પૂ. પં. મેરુવિજયજી ગણિવર, ન્યાય, વ્યાકરણ સાહિત્ય, સંગીત તથા ગુજરાતી ભાષાના સારા અભ્યાસી પૂ. પં. દક્ષવિજયજી તથા પૂ. પં. સુશીલવિજયજી ગણિવર, ન્યાયના પ્રખર અભ્યાસી બુદ્ધિશાળી જયાનંદવિજયજી મહારાજ ન્યાય સાહિત્ય અને ગુજરાતીના સરસ અભ્યાસ સાથે રોચક લેખનશૈલીવાળા પૂ. પં. ધુરંધરવિજયજી મહારાજ નવીન ન્યાયવિશારદ પૂ. પં. શિવાનંદવિજયજી મહારાજ તથા સાહિત્ય વ્યાકરણ ન્યાયના સારા અભ્યાસી પૂ. મહિમાપ્રભવિજયજી મહારાજ વિગેરે અનેક વિદ્વાનો જૈનશાસનને શોભાવી રહ્યા છે

(૪)

પરાગ ટીકાકાર

સ્વ. પૂજ્ય આચાર્યદેવના ઉપરોક્ત વિદ્વાન્ શિષ્યમંડળમાં પરાગ ટીકાના રચયિતા પૂજ્ય આચાર્યદેવ વિજયલાવણ્યસૂરીશ્વરજી મહારાજ અગ્રસ્થાન ભોગવે છે તેઓનો સંક્ષિપ્ત પરિચય આ પ્રમાણે છે

આ ટીકાકાર મહાત્માનો અનેક મહાગ્રન્થોના ઉદ્ધાર કરનાર સૌરાષ્ટ્રમાં આવેલ બોટાદના [illegible] કુટુંબમાં પ્રસિદ્ધ જીવણલાલ પિતા અને માતા અમૃતબેનને ત્યાં વિ. સં. ૧૯૫૩ ભા. વ. ૫ના રોજ જન્મ થયો હતો. ગૃહસ્થપણામાં તેમનું નામ લવજી પાડ્યું. ૧૬ વર્ષની ઉંમરે વિક્રમ સંવત ૧૯૬૯ અષાઢ સુદ ૫ના રોજ ભાવનગર મુકામે તેમણે પરમપૂજ્ય સ્વ. આચાર્યદેવ વિજયનેમિસૂરીશ્વરજી મહારાજ સાહેબના વરદ હસ્તે પરમપાવન ભાગવતી દીક્ષા અંગીકાર કરી. અને ત્યાં તેમનું નામ મુનિ લાવણ્યવિજયજી રાખવામાં આવ્યું. પ્રાયઃ ૮ વર્ષમાં તેમણે પ્રકરણ, આગમ, વ્યાકરણ, ન્યાય સાહિત્યનો સારો અભ્યાસ કર્યો અને તેઓ યોગોદ્વહનપૂર્વક વિ. સં. ૧૯૮૦માં ભાવનગરમાં ગણિપદ અને પંન્યાસ

પશ્ચાત્ સ્વ. પૂજ્ય આચાર્યદેવના વરદ હસ્તે થયા. વિ. સં. ૧૯૯૦ના જેઠ માસમાં મહુવામાં જ, પૂજ્ય આચાર્યદેવે તેમને ઉપાધ્યાય પદવી આપી અને વિ. સં. ૧૯૯૨ના વૈશાખ સુદ ૪ના દીવસે હજારો માનવમેદની સમક્ષ અમદાવાદમાં સ્વ. પૂજ્ય આચાર્યદેવના વરદહસ્તે આચાર્યપદાધિષ્ઠિત કર્યા અને ઉ. લાવણ્યવિજયજી ગણિ વિજય લાવણ્યસૂરીશ્વરજી બન્યા.

પરાગ ટીકાકારનું ગ્રંથ નિર્માણ

પરાગ ટીકાકાર વિજય લાવણ્યસૂરીશ્વરજી મહારાજ વર્તમાનમાં સાધુસમાજમાં વ્યાકરણશાસ્ત્રના સર્વોપરિ સમર્થ વિદ્વાન છે અને સાહિત્ય ન્યાય અને ધર્મશાસ્ત્રના પણ અજોડ બહુશ્રુત વિદ્વાન છે.

પૂજ્ય આચાર્ય વિજય લાવણ્યસૂરીશ્વરજી મહારાજે વ્યાકરણ ન્યાય અને સાહિત્યમાં વિપુલ ગ્રંથો રચ્યા છે તેની યાદી આ પ્રમાણે છે.

૧ ધાતુરત્નાકરના સાત ભાગ (લગભગ સાડાચાર લાખ શ્લોક પ્રમાણ)

૨ કલિકાલ સર્વજ્ઞ હેમચન્દ્રસૂરિવિરચિત શબ્દાનુશાસન ઉપરના ન્યાયના બૃહદ્ ન્યાસનું અનુસંધાન અને સંશોધન.

૩ કલિકાલ સર્વજ્ઞ હેમચન્દ્રસૂરિ વિરચિત શબ્દાનુશાસન ઉપર ત્રીસ હજાર શ્લોક પ્રમાણ વૃત્તિ.

૪ તત્ત્વાર્થસૂત્રમાં આવેલ પ્રથમ સૂત્ર ઉપરની સિદ્ધિ પ્રકાશિકા ટીકા ૪૦૦૦ શ્લોક પ્રમાણ.

૫ મહામહોપાધ્યાય ન્યાયાચાર્ય ન્યાયવિશારદ શ્રીમદ્ યશોવિજયજી મહારાજ પ્રણીત નયરહસ્ય ઉપર ( ) શ્લોક ૬૦૦૦ શ્લોક પ્રમાણ ટીકા.

૬ અનેકાન્તવાદ ઉપર અનેકાન્ત વ્યવસ્થા ગ્રંથ ઉપર તત્ત્વબોધિની નામની ૧૮૦૦૦ શ્લોક પ્રમાણવૃત્તિ.

૭ સપ્તભંગી નયપ્રદીપ ઉપર શ્લોક પ્રમાણ બાલબોધિની વૃત્તિ.

૮ ન્યાયખંડનખાદ્ય ગ્રંથ ઉપર ૧૧૦૦૦ શ્લોક પ્રમાણ ન્યાયખંડનખાદ્ય ( ) નામની વૃત્તિ.

૯ ૧૪૪૪ ગ્રંથ પ્રણેતા પૂજ્ય હરિભદ્રસૂરિકૃત શાસ્ત્રવાર્તા સમુચ્ચય ઉપર ૫ ( ) શ્લોક પ્રમાણવૃત્તિ.

૧૦ નીતિમંજરી ઉપરની પ્રસ્તુત પરાગ ટીકા.

આ પરાગટીકા સ્વતંત્ર સાહિત્યના ૮ ગ્રંથ નથી પણ વ્યાકરણ ન્યાય સાહિત્ય અને ધર્મશાસ્ત્રની અનેકવિધ શાખામાં આ ટીકામાં આપવામાં આવી છે પ્રથમ આની વૃત્તિ તપાસતાં આપણને આ વાત સ્પષ્ટ સમજાશે કે આ વૃત્તિમાં વ્યાકરણ સાહિત્ય અલંકાર ન્યાય અને ધર્મશાસ્ત્ર તમામ આવે છે પદોની અન્વયપૂર્વક વૃત્તિ આપવા સાથે પદોના અર્થ પદોનો અભિપ્રાય અને પદપદની સિદ્ધિ જણાવવામાં આવી છે આ પરાગ વૃત્તિ વાંચતાં આપણને વૃત્તિકારના વિશાળ જ્ઞાન, બુદ્ધિ, પ્રતિભા અને શક્તિનો ખ્યાલ આવે છે.

આ જમાનામાં ઇતિહાસમાં આપણામાંથી મિતરતિ ભરેલી બધી અરિથ અને સમજાય એવી નથી કે તેને શાસ્ત્રાભ્યાસ તરફથી અભ્યાસ થયા હોય નથી. તેની પાસે વિવિધ ટીકા વિષયનું અને શબ્દશાસ્ત્રનું જ્ઞાન નથી સાહિત્ય જ પ્રાપ્ત છે કે જેની વાંચ્યા વિના પરિણામે વિદ્વાનો પ્રાપ્ત કરવા કઠિન છે અને શાસ્ત્રોના અભ્યાસથી પરાઙ્મુખ રહે છે આવા વિષમ સમયમાં પણ આપણે ત્યાં સાહિત્ય વ્યાકરણ ન્યાયના નિષ્ણાત અભ્યાસી અને તેજસ્વી મહારાજ સાહેબ છે તેથી અમે ધન્ય છીએ જે આટલે જો પ્રાચીન વિદ્યાના અભ્યાસ કરતો થવ ય અને સ્વલ્પ થાય તો તે પણ ભાગ્યનો યોગ છે.

પદોની પહેલી પંક્તિનો અકારાદિ અનુક્રમ

॥ ॐ परमात्मने नमः ॥

૫૬ એકાવનમુ

ભૂમિકા—ઓગણપચાસમા પદમા ચેતના પોતાના પતિનો મેળાપ કરવા પ્રાર્થના કરતી જોવામાં આવી. એની વિરહદશાનો એવું લાક્ષણિક ખ્યાલ આપ્યો. એ આખા પદમા વિરહકાળ ભોગવતી આર્યસુંદરીનું આબેહૂબ ચિત્ર રજૂ કરી તેમા વિશિષ્ટ રહસ્ય દાખલ કર્યું છે

હવે જરા પચાસમા–પ્રથમ ભાગના છેલ્લા–પદ પર નજર નાખી જઈએ.

વિરહી ચેતના પોતાના પતિનો શુદ્ધ નિરંજન નાથ'નો, આનંદઘન'નો મેળાપ કરવા ઘણી આતુર છે પણ હજુના ઘેનમા પડેલા ચેતનજીને ' દેહ કે ગેહ નું ભાન નથી 'સ્નેહ (નેહ)નો વહુ એનામાથી આળસી ગયો છે અને એ સુમતિ કે ચેતનાને કદી યાદ પણ કરતા નથી, એટલે વિરહપેલી વામા 'અનુભવ નામના એક મિત્રને બોલાવી પતિને કેમ મનાવવા તે સબંધી સૂચના કરે છે. આમા વર્તમાન પતિ સબંધી સ્થિતિનું જ્ઞાન સમજાવટની નીતિ રીતિનું જ્ઞાન અને પતિવ્રતાને યોગ્ય આતુર સૂચિત છે એનો અંતર હજ વિશિષ્ટ અધ્યાત્મમય છે એ છેવટે પતિને મળવાની તાલાવેલી બતાવી, પૂરતી ભલામણ કરવા સાથે, છેવટે જરા ઊંચેથી એમ પણ કહી દે છે કે કાં તો પતિને મેળવી આપ અને નહિ તો તું પણ ધનાશ્રી કર–ચાલતો થા ! સમતા અને અનુભવનો સબંધ શુદ્ધ ચેતનરાજ સાથે એવો છે કે એમાં આ સર્વ ભાવ બેસે છે આવા આવા પ્રયત્નો સમતાએ–સુમતિએ પતિને મળવા કર્યા. એના મનના કોડ પતિને આનંદ સ્વરૂપે મળવાના છે એ ધ્યાનમા રહે. પણ પતિરાજ તો હજુ નાટકમાં પડ્યા છે એ તો કોઈ વખત શક (ઇન્દ્ર)નો વેશ લે છે તો કોઈ વખત ફેંકી દેવા યોગ્ય છાશનો આકાર લે છે અને અનેક વખત એ ખોટાં ખાતા ખતવવા મંડી પડે છે. એ પોતાને માથે ઘણું (કર્મરૂપ) દેવું હોવા છતાં કરજ વધારતા જ જાય છે અને વધારે વધારે ભારે થતા જાય છે આવી એ ચેતનરાજની વર્તમાન સ્થિતિ થઈ રહી છે આવી સ્થિતિમાં આપણે સમતા અને ચેતનરાજને પચાસમા પદની આખરે મૂકી આવ્યા.

હવે આપણે ચાલુ પદ પર આવી એ.

આ પદ યોગભાવમાં લખાયેલું છે એમા બહુ પ્રૌઢજ ભાવ ભરેલો છે એમાં ધ્યાનનો પ્રાગતિક રસ્તો બતાવ્યો છે તે આપણે હમણા જ જોઈશું. પ્રથમ ભાદરવા માસની અંધારી રાત્રી. શી ચીજ છે તે સમજીએ. એ અતિ દારુણ રાત્રી વર્તતી હોય ત્યારે ચારે તરફ અંધકાર લાગે છે એમાં કોઈ વસ્તુનો સાચો ખ્યાલ આવતો નથી. શરીરપ્રવૃત્તિ, બહારની સ્થૂળ અગવડોને કારણે, થઈ શકતી નથી અને ચિત્તમા ભારે વ્યગ્રતા લાગ્યા કરે છે આવા પ્રકારની રાત્રી એટલે શું ? એ ચેતનની વિભાવદશા છે જ્યા સુધી ચેતન પરવસ્તુને પોતાની માને છે અને તેમા રમણ કરવામાં આનંદ માને છે ત્યા સુધી એને ભાદરવા માસની રાતો જ વર્તા કરે છે એ

॥ ॐ परमात्मने नमः ॥

પદ એકાવનમુ

ભૂમિકા—ઓગણપચાસમા પદમા ચેતના પોતાના પતિનો મેળાપ કરવા યાચના કરતી જોવામા આવી. એની વિરહદશાનો એનુ તાત્ત્વિક ખ્યાલ આપ્યો. એ આખા પદમા વિરહકાળ ભોગવતી આર્યહૃદયાનુ આબેહૂબ ચિત્ર રજૂ કરી તેમાં વિશિષ્ટ રહસ્ય દાખલ કર્યું છે

હવે જરા પચાસમા–પ્રથમ ભાગના છેલ્લા–પદ પર નજર નાખી જઈએ.

વિરહી ચેતના પોતાના પતિનો શુદ્ધ નિરંજન નાથનો, 'આનંદઘન'નો મેળાપ કરવા ઘણી આતુર છે પણ દારૂના ઘેનમા પડેલા ચેતનજીને 'દેહ' કે 'નેહ'નું ભાન નથી; 'સ્નેહ' (નેહ)નો તત્ત્વ એનામાથી આળસી ગયો છે અને એ સુમતિ કે ચેતનાને કદી વાત પણ કરતા નથી, એટલે વિરહપેલી વામા 'અનુભવ' નામના એક મિત્રને બોલાવી પતિને કેમ મનાવવા તે સબંધી સૂચના કરે છે આમા વર્તમાન પતિ સબંધી સ્થિતિનું જ્ઞાન, સમજાવટની નીતિ-રીતિનું જ્ઞાન અને પતિવ્રતાને યોગ્ય આતર સૂચિત છે એનો આતર હૃદય વિશિષ્ટ અધ્યાત્મમય છે એ છેવટે પતિને મળવાની તાલાવેલી બતાવી, પૂરતી ભલામણ કરવા સાથે, છેવટે જરા જોસથી એમ પણ કહી દે છે કે કાં તો પતિને મેળવી આપ અને નહિ તો તું પણ ધનાથી દૂર–આઘો થા! સમતા અને અનુભવનો સબંધ શુદ્ધ ચેતનરાજ સાથે એવો છે કે એમાં આ સર્વ ભાવ બેસે છે આવા આવા પ્રયત્નો સમતાએ–સુમતિએ પતિને મળવા કર્યા. એના મનના કોડ પતિને આનંદ સ્વરૂપે મળવાના છે એ ધ્યાનમા રહે. પણ પતિરાજ તો હજુ નાટકમાં પડ્યા છે એ તો કોઈ વખત રાંક (રંક)નો વેશ લે છે તો કોઈ વખત ફેંકી દેવા યોગ્ય છાયનો આકાર લે છે અને અનેક વખત એ ખોટા ખાતા ખતવવા મડી પડે છે એ પોતાને માથે ઘણું (કર્મરૂપ) દેવું હોવા છતા કરજ વધારતા જ જાય છે અને વધારે વધારે ભારે થતા જાય છે. આવી એ ચેતનરાજની વર્તમાન સ્થિતિ થઈ રહી છે આવી સ્થિતિમાં આપણે સમતા અને ચેતનરાજને પચાસમા પદની આખરે મૂકી આવ્યા.

હવે આપણે ચાલુ પદ પર આવીએ.

આ પદ યોગમાર્ગમા લખાયેલું છે એમા બહુ અપૂર્વ ભાવ ભરેલો છે. એમા ધ્યાનનો પ્રાગતિક રસ્તો બતાવ્યો છે તે આપણે હમણા જ જોઈશુ. પ્રથમ ભાદ્રપદ માસની અંધારી રાત્રી શી ચીજ છે તે સમજીએ. એ અતિ દારુણ રાત્રી વર્તતી હોય ત્યારે ચારે તરફ અંધકાર લાગે છે, એમાં કોઈ વસ્તુનો સાચો ખ્યાલ આવતો નથી. શરીરપ્રવૃત્તિ, બહારની સ્થૂળ અગવડોને કારણે, થઈ શકતી નથી અને ચિત્તમા ભારે વ્યગ્રતા લાગ્યા કરે છે આવા પ્રકારની રાત્રી એટલે શું? એ ચેતનની વિભાવદશા છે જ્યા સુધી ચેતન પરવસ્તુને પોતાની માને છે અને તેમાં રમણ કરવામા આનંદ માને છે ત્યા સુધી એને ભાદ્રપદ માસની રાતો જ વર્ત્યા કરે છે એ

પરભાવમાં વર્તતો હોય ત્યારે એને ધનમાં આનંદ દેખાય છે, બાગોમાં સુખ લાગે છે, જમીન-ખાનનું બતાવખાતા એટલે એને ઘેરઘેર દોડી ચડે છે, વસ્ત્ર ઘરમાં મોજ લાગે છે, માલિકીમાં મહત્તા લાગે છે, વસ્તુઓની જમાવટમાં રાગ થાય છે; એને સગાં, મિત્ર, સ્ત્રી, સંતતિમાં સંબંધ દેખાય છે, સગાં-સંબંધીઓના નેહ જાળવવામાં જીવનસાર્થક્ય જણાય છે. અને માન્યતાની આબરૂ અને મોહની એ ચટાણ એને જમીનથી જરા પણ ઊંચે ઉડ્ડયન કરવામાં આડાં આવે છે.

સ્થૂળ રાગ-વિભાવદશાનો રાગ-ઉપરની બાબતોમાં થાય છે એટલેથી જ વાત પતતી નથી. શરીર પરનો રાગ પણ એટલો જ આકરો છે. ચેતનરાજ સિવાયની સર્વ વસ્તુ પર છે. એ પરમાં જેટલી રમણતા તે સર્વ વિભાવદશા છે. પછી એ રાગ સ્થૂળ રૂપ લે અથવા આબરૂ કે માનનું માનસિક રૂપ લે, કે આશા-પાશનું કલ્પિત રૂપ લે, ગમે તે આકાર લે, પણ અંતરથી જરા પણ બહાર નીકળે એટલે એને વિભાવદશામાં રમણ કરવાનું થાય છે.

રાગ જેટલો દ્વેષ વિભાવ સંગીન જ રૂપક પકડે છે. એના અનેક સ્વરૂપો વધારે સ્પષ્ટ રીતે દેખાય છે. એનું વર્ણન કરવાની જરૂર નથી. માત્ર એ પર અંગુલીનિર્દેશ કરી એના અનેક આવિર્ભાવોનો પણ તેમાં સમાવેશ કરી લઈએ. આ રાગદ્વેષજન્ય કષાયો એટલા જ આકરા છે અને તેની સાથે આખો સંસાર ચલાવીને પરભાવમાં રમણ કરાવનાર છે. ખાસ કરીને મોહરાજનો આખો પરિવાર એમાં મુખ્ય ભાગ ભજવે છે અને એને મદદ કરનાર વેદનીય, નામ, ગોત્રાદિ સહકારી રીતે વર્તે છે. ટૂંકામાં ચેતનના જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્રાદિ અસલ ગુણો સિવાય એનું આખું વર્તન સ્થૂળ કે સૂક્ષ્મ હોય તે સર્વ એને વિભાવમાં રાખનાર છે. એમાં કોઈ ભાવ વિશિષ્ટ હોય, કોઈ અપ્રશસ્ત હોય, કોઈ સામાન્ય હોય, કોઈ નજીક હોય, ગમે તે હોય, પણ જેવો ચેતન સ્વભાવમાંથી બહાર નીકળ્યો કે એ વિભાવમાં વધતે-ઓછે અંશે પડી જાય છે.

આ વિભાવ એનો મૂળ સ્વભાવ નથી, પણ એને સંસાર સાથે અનાદિ-કાળથી એવો ગાઢો સંબંધ થઈ ગયો છે કે જાણે વિભાવ, એ જ એનું રમણસ્થાન હોય એવી એની દશા થઈ ગઈ છે. એને એ તાદાત્મ્યસંબંધ ધન, સ્ત્રી, પુત્રાદિની વિચારણા કે તેમને અંગેના કાર્યોમાં થાય છે. તેવો તેના પોતાના અંતર માટે થતો નથી; એને બહુધા અંતરને માટે વિચાર જ થતો નથી; એને વિચાર કરવાની ફુરસદ જ મળતી નથી. અને એ રીતે એ વિભાવમાં ચાલ્યો જાય છે, વધ્યો જાય છે અને તેમાં ડૂબી જાય છે.

આ વિભાવદશા તે બહિરાત્માની દશા છે. વિભાવદશામાં મસ્ત થયેલા ચેતનને તે અવસ્થામાં મશગૂલ બની જાય છે. પણ એની વિશુદ્ધ ચેતના એની એ સ્થિતિ જોઈ ખૂબ ત્રાસ પામે છે. ચેતનના પોતાના ધર્મો ગમે તેટલા આચ્છાદિત થઈ ગયા હોય, છતાં પણ તે રથી અવારનવાર ડોકિયાં તો જરૂર કરે છે. ચેતનની સ્વભાવ અને વિભાવ

દશાનું સ્પષ્ટ પૃથક્કરણ કરી શકાય છે અને તેમ કરીને એને એસે દશામાં બરાબર ઓળખવાની આવશ્યકતા છે આ પદમાં સ્વભાવદશાની ચેતના પરભાવમાં રમણ કરતા ચેતનને યાદ કરી વસ્તુસ્વરૂપનું ભાન કરાવે છે અને એનું સુંદર પરિણામ આવે છે

આ પદમાં જે વિશિષ્ટ ભાવ વ્યવહારુ નજરે મૂક્યો છે અને તેમાં ચેતનની વિશિષ્ટ પરિસ્થિતિ સુધી નજર પહોંચાડી છે તે બરાબર સમજવા યોગ્ય છે. શુદ્ધ દશા ચેતનને અત્યારે દૂરથી જુએ છે એ નિર્માલ્ય સંસારરસમાં ખરડાઈ રહ્યો છે; એને ધન પુત્ર, પત્ની, વૈભવ પર પ્રેમ આવે છે; એને ખાવા પીવામાં, નાચવા કૂદવામાં, નાટક સિનેમા જોવામાં રસ પડે છે; એને મોટરગાડીમાં ફરવામાં જીવનના લહાવા દેખાય છે એને ધંધા કરવામાં એકતાન થાય છે એને જ્ઞાન, ભક્તિ, ક્રિયામાં જરા રસ લાગે છે તોપણ ત્યાં તાદાત્મ્યનો અભાવ, અલ્પભાવ કે વિરલતા દેખાય છે. આવી પરિસ્થિતિ અનંત ગુણના ધણીની કોઈ વિશિષ્ટ ચેતના પૂર્ણ ખેદ કરે છે. અત્યારે પતિ એવી દશામાં વર્તે છે કે એને પોતાના ખરા હોવું છે તેનો ખ્યાલ પણ બરાબર આવતો નથી. પતિની આવી દશા વર્તે એ વિશિષ્ટ ચેતનાની દૃષ્ટિએ ભાદરવા મહિનાની ઘોર અંધારી મેઘલી રાત છે એ રાત્રિમાં—એ વિવેકવિહીન દશામાં—શુદ્ધ ચેતનાને કેવા કેવા વિચારો આવે છે તેનું અત્રે વિવેચન કર્યું છે

એ વર્ણન કરવા પહેલાં વિવેક શું છે તે જરા તપાસી લઈએ. આપણે સોળમા પદમાં મિત્ર વિવેકને બાજુ પર રાખ્યો છે (પૃષ્ઠ ૨૨૮). આ જીવનમાં વિવેકને જો બરાબર ઓળખાય તો બેડો પાર થતાં વાર લાગે તેમ નથી. વાત એ છે કે આ ચેતન–પ્રાણી પોતાનું શું છે પારકું શું છે તેનું ભાન ભૂલી ગયો છે જે ઘર, વસ્તુ ધન આદિને એ પોતાના માને છે તેનો તેની સાથે અલ્પ કાળનો સંબંધ હોઈ તે તેના નથી. તે જ પ્રમાણે સ્નેહસંબંધ કે સગપણ અલ્પ કાળના છે તેના જે પાત્રો હોય તેને પોતાના ન કહી શકાય. આપણી નજરે આપણા અંતરંગના [છેક નજીકના] સ્નેહીઓ ચાલ્યા ગયા, અને આપણે બેસી રહ્યા. જીવનમાં એ ઉપરાંત સ્નેહસંબંધની અનિત્યતા બતાવનાર પાર વગરના પ્રસંગો આપણે અનુભવ્યા. ભાઈ–ભાઈના કજીયા, પિતા–પુત્રના કજીયા, મિત્ર–મિત્રના કજીયા અને એવા એવા અનેક પ્રસંગો પ્રત્યેકે એટલા અનુભવ્યા હશે કે આ જીવનમાં કોને પોતાના માનવા અને કોને પર માનવાં એની શંકા પડી જાય તેમ છે. જેને આવા અનુભવો નજરે ન પડ્યા હોય તેમને અહીં જણાવી દેવું પ્રાસંગિક ગણાય કે આ જીવનમાં સ્થાયી સંબંધની આશા રાખવી, એ પાણી વગરના મહેલને રચવાના મનોરથ તુલ્ય છે

ધનની અસ્થિરતા તો આ કાળમાં બહુ બતાવવી પડે તેમ નથી. આવી રીતે જે શરીરને અનેક ઉપચારોથી પોતાનું માની પોષવામાં આવે છે તે અનેક વાર દગો દે છે અને, બીજાઓના સંબંધમાં બનતું જોયું છે તેમ, અંતે એ અહીં પડ્યું રહે છે

આવી રીતે શરીરથી માંડી સર્વ વસ્તુ અને સર્વ સંબંધીઓનો પ્રસંગ અલ્પ કાળનો છે, એ સમજી લેવું, એ વિવેકજ્ઞાનનો પ્રથમ પાયો છે એ સર્વ સંબંધો, વસ્તુઓ અને

આનંદઘનનો મેળાપ સમતા સાથે થવાનો છે એમ તું સમજ. આનંદઘનમાં જે 'આનંદ' શબ્દ છે એ અતિ વિસ્તૃત અર્થમાં સમજવાનો છે. ચેતનના અનંત ગુણમાં રમણ કરવું તે એનો નિજાનંદ છે. એ આનંદને વ્યવહારના કોઈ પણ આનંદ સાથે સરખાવી શકાય તેમ નથી. સ્થૂળ આનંદ કરતાં માનસિક આનંદ ઉચ્ચતર છે; એનાથી આત્મિક આનંદ વિશિષ્ટ છે; એનાથી પાર ગયેલ અને અતિ વિશિષ્ટ પરમ આનંદ, જે સર્વ ત્યાગને પરિણામે પ્રાપ્ય છે તે આનંદ મહાતેજસ્વી, અનુપમેય, અવર્ણ્ય, અસ્ખલિત, અબાધિત, નિરવધિ અને પરમ પવિત્ર છે. એનાથી આગળ કોઈ આનંદ ન હોઈ એ સર્વના શિખર પર વિરાજિત છે. એ આનંદને પ્રાપ્ત કરવાનું અંતિમ ધ્યેય છે.

વિભાવદશા પૂરી થાય અને અનંત પ્રકાશરૂપ ભાનુનો ઉદય થાય ત્યારે એ આનંદનો ઘન સમભાવ સાથે પ્રાપ્ત થાય અને ત્યારે ચેતનાની આતુરતા ભાસતી રાત્રીઓ પૂરી થાય. અત્યારે તો એ નિશદિન જોઉં તારી વાટડી એમ બોલીને એનું માર્ગનિરીક્ષણ કરી રહી છે. જ્યારે પતિરાજ સન્મતે મળે ત્યારે એનો વિરહકાળ જરૂર ભાગશે, અને ભાંગશે ત્યારે હંમેશને માટે પતિ સાથે એનો ચિર સંબંધ થઈ જશે. આ વાત તું સમજ એમ છેવટે કહી આ ભાવપૂર્ણ પદની પર્યાપ્તિ કરવામાં આવી છે. અત્યારે ચેતના આશામાં રહી છે કોઈ દિવસ ભાનુનો ઉદય થશે એવી તેને ખાતરી છે. એ સંયોગે હાલ તો એ આતુરતાની સ્થિતિ રાતો પણ પસાર કર્યે જાય છે (૫)

ઉપસંહાર—આ વિભાવરાત્રી કોઈ પણ રીતે પૂરી થાય અને અંતિમ ધ્યેયરૂપ સાધ્ય ભાનુનો ઉદય થાય, એ આદર્શ નિરંતર સમીપ રાખવા યોગ્ય છે. સ્થૂળ જગતના પ્રસંગો રાગદ્વેષાવૃત સ્થિતિમાં એટલા આકર્ષક થઈ પડે છે કે એનો ત્યાગ ભારે મુશ્કેલ છે; પણ એમાં સાર નથી, આનંદ નથી, સ્થિરતા નથી, સ્થાયિતા નથી, અને એ સર્વ જાણવા છતાં અંધારામાં જ રહેવાનું થાય છે એ ભારે વિચિત્ર વાત છે. પણ છતાં એમ ને એમ વહ્યા જવાની ટેવ પડી છે તે જતી નથી. બાકી, જરા ઊંડા ઊતરીને વિચાર કરવામાં આવે અથવા અવલોકનની સાચી નિગાહથી આજુબાજુ જોવામાં આવે તો સ્પષ્ટ જણાય છે કે એ વાતમાં કાંઈ માલ નથી. ગમે તેમ કરીને આ વિભાવરીનો છેડો લાવવો ઘટે. અને એકવાર એનો છેડો આવ્યો એટલે પછી સર્વ રસ્તા ખુલ્લા થઈ જાય તેમ છે.

યોગીની નજરે સંત પછી તુરત ભાનુનો ઉદય દેખાય છે પણ ઘણાખરા એ સીધો માર્ગ લેતા નથી, લઈ શકતા નથી. તેવાઓને માટે વિસ્તારના અનેક માર્ગો છે. ત્યાગ વગર એ રસ્તા પ્રાપ્ય નથી અને ઘરમાં બેસી રહી ભાનુઉદય—આત્મદર્શનની આશા રાખવી એના જેવો ભ્રમ નથી. પોતાને યોગ્ય માર્ગ શોધી ગમે તે રીતે આ વિભાવ રાતના અંધારામાંથી પ્રકાશ પ્રાપ્ત કરવો આવશ્યક છે એ માર્ગનું દર્શન કરાવવાનો આ યોગપદનો આશય સમજાય છે (૫૧)

પદ બાવનમુ

ભૂમિકા— આનંદ યોગનો બહુ રહસ્યભરપૂર શબ્દ છે. ચેતન એના અસલ સ્વરૂપે 'આનંદમય' છે એ આનંદ એટલે શું? એ સમજવાનો પ્રથમ પ્રયત્ન કરીએ. એકવીશમા પદની આખરે ગાન કર્યું કે—

> અનુભવગોચર વસ્તુકો રે જાણવો યહ ઈલાજ,
> કહન સુનનકો કછુ નહિ પ્યારે, આનંદઘન મહારાજ

ત્યા જે અનુભવગોચર વસ્તુની વાત કરી છે એમા કીધુ-કહ્યુ કાઈ ચાલે તેમ નથી. એ અનુભવગોચર વસ્તુનો ખરો ખ્યાલ તો સાક્ષાત્ અનુભવે જ આવે. સાકરનો સ્વાદ સાકર ખાવામા જ છે, એનુ વર્ણન ગમે તેટલુ કરવામા આવે, પણ જેણે સાકર ન ખાધી હોય, તેને એનો ખ્યાલ આપવો કે આપવો બહુ મુશ્કેલ છે લગભગ અશક્યની કોટિમાં આવે છે આપણે પામર જીવો એ કોટિમા છીએ, છતા પ્રયત્ન કરીએ.

એનો કાઈક ખ્યાલ કરવા વ્યવહારજીવન તરફ નજર કરીએ. સ્થૂળ જીવનવાળા પ્રાણીઓને ખાવાપીવામા આનંદ આવે છે. મીઠાના એવા શોખીન જોયા છે કે ગમે તે ભાવના મીઠા ખરીદી ખાશે ત્યારે એને આનંદ આવશે. દારૂની લતમા પડેલા ઘરબાર વેચી, સ્ત્રી સાથે ક્લેશ કરી છોકરાઓને ભૂખ્યા રાખી દારૂ પીશે અને તેમા આનંદ મેળવશે. આ સર્વ આનંદો ઇંદ્રિયજન્ય અથવા ઇંદ્રિય સબધી હોઈ સ્થૂળ છે.

સ્થૂળ આનંદમા ધનસચય, રમતગમતના અનેક પ્રસગો વગેરેનો સમાવેશ થાય છે આ સર્વ આનંદમા તરતમતા જરૂર હોય છે પણ એ સવ આનંદ જઘન્ય પ્રકારમાં આવે છે એ સવ આનંદ તદ્દન ક્ષણિક છે વ્યવહારુ છે અનિત્ય છે અને પૂરા થાય એટલે માત્ર સસ્કાર મૂકી જાય છે. દૂધપાક ખાધો એટલે વાત ખલાસ થઈ ગઈ ધનપ્રાપ્તિનો આનંદ થોડો વધારે વખત ચાલે છે તો એમા અન્ય આકાળામણોનો પાર નથી.

આનાથી ઉપરની કોટિમાં માનસિક આનંદ આવે છે એક વખત ભોગ આપીને સત્યને વળગી રહેવામાં આવે અથવા બોલવામા સયમ રાખવામાં આવે ત્યારે સ્થૂળ ભોગ અપાય છે, પણ મનમા ભારે આનંદ થાય છે. પ્રામાણિક વર્તન, નિરભિમાનતા, સ્પષ્ટવક્તૃત્વ, નિર્લોભવૃત્તિ, દભ રહિત જીવન, નિષ્કપટ ભાવ, મહાકષ્ટોસ્થીના પ્રસગોમાં ક્ષમા, કાયક પ્રસગોમાં ધૈર્ય દેશકાળની બાબતરી કરી વિવેકપૂર્વકનુ ઔદાર્ય દમના પ્રમાણમાં દાક્ષિણ્ય વગેરે વગેરે અનેક સદ્ગુણો માનસિક આનંદ આપે છે અને એની મુદત સ્થૂળ આનંદ કરતાં મોટી હોય છે એવા પ્રસગોએ મનમાં જે છાપ પડી જાય છે તે બહુ આનંદ આપનારી છે. સદ્ગુણોના સવ્યવહારમાં મન અને હૃદય બન્નેની એકતા થઈ જાય છે, એ ધ્યાનમા રાખવુ.

માત્ર માનસિક આનંદનો પ્રસગ નવીન શોધ કરવામાં, કોઈ મુશ્કેલ કોયડો ઉકેલવામાં

એના ઉદ્ગારમાં પતિ તરફ પ્રેમનાં દર્શન સાથે પતિની વર્તમાન સ્થિતિ તરફ અંતની શોક-ઊર્મિઓ અવકાશ રમાડે છે પણ એનો મુખ્ય ઉદ્દેશ તો પોતાની વિરહદશા પ્રદર્શિત કરવાનો જ છે. એ હજુ એવા ઉદ્ગાર કાઢી રહી હતી, ત્યાં ચાતકે અવાજ કર્યો એટલે શુદ્ધ ચેતનાને અંતરથી પ્રાણ નીકળી જતા હોય એવું દુઃખ થયું.

આ ચાતક કેવું?—એની ખરી શોધ કરવાની છે. શુદ્ધ ચેતનાને પતિનું ખરું સ્વરૂપ યાદ આપનાર વ્યક્તિ કાં તો સ્વાનુભવ હોઈ શકે અથવા વિશિષ્ટ જ્ઞાની હોઈ શકે. એ જ્યારે શુદ્ધ ચેતનરાજનું સ્વરૂપ વ્યક્ત કરે અથવા દર્શાવે ત્યારે શુદ્ધ ચેતનાની અંતરવ્યથા, એના પતિની દશાના વર્તમાન સ્મરણે, જરૂર પ્રાણહરણ કરે તેવી આકરી થઈ જાય. (૧-૨)

एक निसि प्रीतम नाउंकी हो, बिसर गई सुध नाउ;
चातक! चतुर बिना रही हो, पीउ पीउ पीउ पीउ पाउ   मारुंकी० ३

અર્થ—એક રાત્રે પ્રીતમના નામને વીસરી ગઈ એની સ્મૃતિ જ ન રહી. પણ હે ચાતક! પિઉ-પિઉ-પિઉ-પિઉ (અવાજ) પામીને (પણ) ચતુરપતિ વગરની જ રહી. (૩)

વિવેચન—એક રાત્રે તો એ ખરેખર પતિના વિરહથી એટલી વ્યાકુળ થઈ ગઈ કે એ પતિ નામની સ્મૃતિ-શુદ્ધિ પણ વીસરી ગઈ. પ્રાણીને ભારે હદથી વધારે ચાલુ દુઃખ પડે છે ત્યારે એ દુઃખમાં એટલો તરબોળ થઈ જાય છે કે દુઃખને પણ ભૂલી જાય છે. અતિ દુઃખમાં સબડતા કોઈ પણ જીવને અવલોકતા આ મહાન સત્ય પ્રાપ્ત થાય છે. તે વખતે વળી ચાતકે એને પતિની સ્મૃતિ આપી, પણ એની તો એ જ સ્થિતિ રહી. પતિરાજ વગરની એ રાત્રી પણ ગઈ. (૩)

एक समे आलापके हो, कीने अडाने गान;
सुघर बपीहा सुर धरे हो, देत है पीउ पीउ तान   मारुंकी० ४

અર્થ—એક સમે-એક વખત-તે વેળા ડહાપણ વગરનો વિલાપ કર્યો, પણ બપૈયો સુઘડ કોઈ સૂર મેળવે છે-કેળવે છે અને પિઉ-પિઉ તાન (ખાસી સારી) દે છે. (૪)

વિવેચન—બપૈયાના મનથી તો ડહાપણ વગરનું એક વખતનું ગાન થયું પણ આ વિરહાતુર વલ્લભાને એમાં પણ સમાન દુઃખની સાથે પોતાના દુઃખની મિલાવટ કરવાની તક

પાઠાંતર—નાઉંકી-નાઉંનકી. બીજી પ્રતિ અશુદ્ધ છે. એક પ્રતમાં આ પ્રમાણે છે: નીસ મધુર ચાતક બિના રહી હે પીઉ.

શબ્દાર્થ—નિસિ = રાત્રે. નાઉંકી = નામની. બિસર ગઈ = ભૂલી ગઈ, વીસરી ગઈ. સુધ = સ્મૃતિ. ચતુર = પતિ. પાઉ = પામતા = પામીને.

પાઠાંતર—સુઘર બપીહા-સુઘર પપીહા.

શબ્દાર્થ—એક સમે = એક વખતે. આલાપ = વિલાપ, રુદન. અડાને = વગર ડહાપણે. કીને = કર્યો. સુઘર = સુઘડ. બપીહા = બપૈયો (ચાતક પક્ષી). ધરે = મેળવે, કેળવે. તાન = બપૈયાનો શબ્દ છે.

મળી. બપૈયા ખરેખર સુભગ છે એ પોતાનો સૂર ફેલાવે છે અને તેમ કરીને ચેતના સાથે તાન પૂરે છે સંગીતમાં તાન લેવાથી ગાનનું માધુર્ય ખૂબ વધે છે એ જાણીતી વાત પર અત્ર ઉલ્લેખ છે જ્યારે પ્રેમનો ઉન્માદ થયા છે ત્યારે સંભાષણું ઊડી જાય છે ચાતકનો અવાજ સાંભળીને એ વિરહી સ્ત્રી પ્રાણ નીકળી જાય તેટલું દુઃખ થવાની સંભાવના કરે છે, તેજ બપૈયાનો અવાજ સાંભળીને જાણે તે પોતાના તાનમાં સૂર પૂરતો હોય એવી કલ્પના વિરહવેલીને કરાવે છે (૪)

रात विभाव विलात है हो, उदित सुभाव सुभान;
सुमता साच मते मिले हो, आए 'आनंदघन' मान   माहुकी० ५

અર્થ—વિભાવ (અંધારી) રાત ખપી જાય છે વીતી જાય છે અને સ્વભાવભાનુનો ઉદય થાય છે એટલે સમતાના સાચા મત (સાન) માં આવીને આનંદના પૂર મળી ગયા, એમ તું માન, સમજ (૫)

વિવેચન—પણ એ તાનમાં ભારે મજા આવી ગઈ પતિનો વિરહ આ શુદ્ધ ચેતનાના તાનમાં જ દૂર થઈ ગયો. જ્યારે ધ્યાનમાં ધ્યાતા, ધ્યેય ને ધ્યાનની એકતાનતા થાય છે ત્યારે જે પરિણામ થાય તે અત્ર થાય છે શુદ્ધ ચેતનાની એકતાનતા અત્ર પતિરાજ તરફ થાય છે પતિની વિભાવદશા પૂરી થાય છે એ સ્વસ્વરૂપ જુએ છે એને સ્વનો ખ્યાલ આવે છે એ બાહ્ય વસ્તુની અસારતા જોઈ-જાણી-અનુભવી એને સાચી નજરે જુએ છે. અને જેવો સાચો ખ્યાલ અંતરદૃષ્ટિથી આવ્યો કે અંધારી રાત પૂરી થાય છે.

અને રાત ગઈ એટલે સૂર્યનો પ્રકાશ થાય છે ત્યાં તો પછી સર્વ અવિદ્યાનો નાશ થઈ જાય છે સંસારદશા ઊઠી જાય છે પછી બહાર જોવાની ટેવ પૂરી થઈ જાય છે અને બાહ્ય દશાને બદલે અંતરદૃષ્ટિ આવી જાય છે; સ્વ-પરનું વિવેચન થઈ જાય, સ્વને ઓળખાય અને સ્વીકારાય, પરને પિછાનાય અને ત્યાગ કરાય અને એ માત્ર ઉપર ઉપરથી વાતો કરવા કે માત્ર જાણવારૂપે નહિ પણ વર્તન તરીકે પ્રાપ્ત થાય, એટલે રાત્રી પૂરી થઈ ગઈ ભાનુનો ઉદય થયો અને શુદ્ધ ચેતનાનો આનંદઘન સાથે મેળાપ થયો, ચેતનાની લાંબા વખતની વિરહદશા પૂરી થઈ અને શુદ્ધ ચેતનાના મનોરથ સિદ્ધ થયા.

અથવા ચેતના પોતાના મંદિરમાં બેસી પતિવિરહના ગાન કરતાં, નિઃશ્વાસ મૂકતાં છેવટે કહે છે કે જ્યારે આ વિભાવરાત પૂરી થશે અને વિવેકભાનુનો ઉદય થશે, ત્યારે

પાઠાંતર—સુભાન-સુભાનુ માન-માનું

શબ્દાર્થ—વિભાવ = ભાવ પ્રકાશ વગરની, અંધારી. વિલાત = વીતી જાય છે પસાર થઈ જાય છે. સુભાવ = સુપ્રકાશવાળો. સુભાન = સુભાનુ, સૂર્ય. સુમતા = સમતાના. સાચમતે = સાચો અભિપ્રાય, સમસ્થાન. આએ = આવીને. આનંદઘન = આનંદનો પૂ. માન = સમજ લે, વિચાર, કલ્પ કર.

આનંદઘનનો મેળાપ સમતા સાથે થવાનો છે એમ તું સમજ. આનંદઘનમાં જે 'આનંદ' શબ્દ છે એ અતિ વિસ્તૃત અર્થમાં સમજવાનો છે. ચેતનના અનંત ગુણમાં રમણ કરવું તે એનો નિજાનંદ છે. એ આનંદને વ્યવહારના કોઈ પણ આનંદ સાથે સરખાવી શકાય તેમ નથી. સ્થૂળ આનંદ કરતા માનસિક આનંદ ઉચ્ચતર છે, એનાથી આત્મિક આનંદ વિશિષ્ટ છે, એનાથી પાર ગયેલ અને અતિ વિશિષ્ટ પરમ આનંદ, જે સર્વ ત્યાગને પરિણામે પ્રાપ્ય છે તે આનંદ મહાતેજસ્વી, અનુપમેય, અવર્ણ્ય, અસ્ખલિત, અબાધિત, નિરવધિ અને પરમ પવિત્ર છે. એનાથી આગળ કોઈ આનંદ ન હોઈ એ સર્વના શિખર પર વિરાજિત છે. એ આનંદને પ્રાપ્ત કરવાનું અંતિમ ધ્યેય છે.

વિભાવદશા પૂરી થાય અને અનંત પ્રકાશરૂપ ભાનુનો ઉદય થાય ત્યારે એ આનંદનો ઘન સમભાવ સાથે પ્રાપ્ત થાય અને ત્યારે ચેતનાની અમાસના માસની રાત્રીઓ પૂરી થાય. અત્યારે તો એ નિશદિન જોઉં વાટડી એમ બોલીને એનું માર્ગનિરીક્ષણ કરી રહી છે જ્યારે પતિરાજ સાથમતે મળે ત્યારે એનો વિરહકાળ જરૂર ભાંગશે, અને ભાંગશે ત્યારે હંમેશાને માટે પતિ સાથે એનો ચિર સંબંધ થઈ જશે. આ વાત તું સમજ. એમ છેવટે કહી આ ભાવપૂર્ણ પદની પર્યાપ્તિ કરવામાં આવી છે. અત્યારે ચેતના આશામાં રહી છે. કોઈ દિવસ ભાનુનો ઉદય થશે એવી તેને ખાતરી છે. એ ભરોસે હાલ તો એ અમાસની સિયાહી રાતો પણ પસાર કર્યે જાય છે. (૫)

ઉપસંહાર—આ વિભાવદશા કોઈ પણ રીતે પૂરી થાય અને અંતિમ ધ્યેયરૂપ સાધ્ય ભાનુનો ઉદય થાય, એ આશય નિરંતર સમીપ રાખવા યોગ્ય છે. સ્થૂળ જગતના પ્રસંગો રાગદ્વેષજનિત સ્થિતિમાં એટલા આકર્ષક થઈ પડે છે કે એનો ત્યાગ ભારે મુશ્કેલ છે; પણ એમાં સાર નથી, આનંદ નથી, સ્થિરતા નથી, સ્થાયિતા નથી, અને એ સર્વ જાણવા છતાં અંધકારમાં જ રહેવાનું થાય છે એ ભારે વિચિત્ર વાત છે. પણ છતાં એમ ને એમ ચલાવી લેવાની ટેવ પડી છે તે જતી નથી. બાકી, જરા ઊંડા ઊતરીને વિચાર કરવામાં આવે અથવા અનુભવીજનની સાચી નિશ્રાથી આજુબાજુ જોવામાં આવે તો સ્પષ્ટ જણાય છે કે એ વાતમાં કાંઈ માલ નથી. ગમે તેમ કરીને આ વિભાવરીનો છેડો લાવવો ઘટે. અને એકવાર એનો છેડો આવ્યો એટલે પછી સર્વ રસ્તા ખુલ્લા થઈ જાય તેમ છે.

યોગીની નજરે સત પછી તુરત ભાનુનો ઉદય દેખાય છે પણ સંસારરસિક એ સીધો માર્ગ લેતા નથી, લઈ શકતા નથી. તેવાઓને માટે વિશ્વના અનેક માર્ગો છે. ત્યાગ વગર એ રસ્તા પ્રાપ્ય નથી અને ઘરમાં બેસી રહી ભાનુઉદય—આત્મદર્શનની આશા રાખવી એના જેવો ભ્રમ નથી. પોતાને યોગ્ય માર્ગ શોધી ગમે તે રીતે આ વિભાવ રાતના અંધકારમાંથી પ્રકાશ પ્રાપ્ત કરવો આવશ્યક છે. એ માર્ગનું દર્શન કરાવવાનો આ યોગપદનો આશય સમજાય છે. (૫)

૫૨ બાવનમું

ભૂમિકા— આનંદ યોગનો બહુ રહસ્યભરપૂર શબ્દ છે. ચેતન એના અસલ સ્વરૂપે 'આનંદમય' છે એ આનંદ એટલે શું ? એ સમજવાનો પ્રથમ પ્રયત્ન કરીએ. યોગીશ્રી આ પદની આખરે ગાન કર્યું કે—

> અનુભવગોચર વસ્તુકો રે જાનવો યહ ઈલાજ;
> કહન સુનનકો કછુ નહિ પ્યારે આનંદઘન મહારાજ

ત્યાં જે અનુભવગોચર વસ્તુની વાત કરી છે એમાં કીધું-કહ્યું કાંઈ ચાલે તેમ નથી. એ અનુભવગોચર વસ્તુનો ખરો ખ્યાલ તો સાક્ષાત્ અનુભવે જ આવે. સાકરનો સ્વાદ સાકર ખાવામાં જ છે; એનું વર્ણન ગમે તેટલું કરવામાં આવે, પણ જેણે સાકર ન ખાધી હોય, તેને એનો ખ્યાલ આપવો કે આપવો ઘણો મુશ્કેલ છે, લગભગ અશક્યની કોટિમાં આવે છે આપણે પામર જીવો એ કોટિમાં છીએ, છતાં પ્રયત્ન કરીએ.

એનો કાંઈક ખ્યાલ કરવા વ્યવહારજીવન તરફ નજર કરીએ. સ્થૂળ જીવનવાળા પ્રાણીઓને ખાવાપીવામાં આનંદ આવે છે મીઠાઈના એવા શોખીન લોકો છે કે ગમે તે ભાવના મીઠાઈ ખરીદી ખાશે ત્યારે એને આનંદ આવશે. દારૂની લતમાં પડેલા ઘરબાર વેચી, સ્ત્રી સાથે કલેશ કરી, છોકરાઓને ભૂખ્યા રાખી દારૂ પીશે અને તેમાં આનંદ મેળવશે. આ સર્વ આનંદો ઇંદ્રિયજન્ય અથવા ઇંદ્રિય સંબંધી હોઈ સ્થૂળ છે

સ્થૂળ આનંદમાં મનસ્વાદ, રમતગમતના અનેક પ્રસંગો વગેરેનો સમાવેશ થાય છે. આ સર્વ આનંદમાં તરતમતા જરૂર હોય છે પણ એ સર્વ આનંદ જઘન્ય પ્રકારમાં આવે છે. એ સર્વ આનંદ તદ્દન ક્ષણિક છે બનાવટી છે અનિત્ય છે અને પૂરા થાય એટલે માત્ર સંસ્કાર મૂકી જાય છે. દૂધપાક ખાધો એટલે વાત ખલાસ થઈ ગઈ મનપ્રાપ્તિનો આનંદ થોડો વધારે વખત ચાલે છે તો એમાં અન્ય અકળામણોનો પાર નથી.

આનાથી ઉપરની કોટિમાં માનસિક આનંદ આવે છે. એક વખત ભોગ આપીને સત્યને વળગી રહેવામાં આવે અથવા બોલવામાં સંયમ રાખવામાં આવે ત્યારે સ્થૂળ ભોગ અપાય છે પણ મનમાં ભારે આનંદ થાય છે. પ્રામાણિક વર્તન, નિરભિમાનતા, સ્પષ્ટવક્તૃત્વ, નિર્લોભવૃત્તિ, દંભ રહિત જીવન, નિષ્કપટ ભાવ, મહાઉશ્કેરણીના પ્રસંગોમાં ક્ષમા, દાવાદ પ્રસંગોમાં ધૈર્ય દેશકાળની ગણતરી કરી વિવેકપૂર્વકનું ઔદાર્ય કઠણ પ્રસંગમાં દાક્ષિણ્ય વગેરે વગેરે અનેક સદ્ગુણો માનસિક આનંદ આપે છે અને એની મુદત સ્થૂળ આનંદ કરતાં મોટી હોય છે. એવા પ્રસંગોએ મનમાં જે છાપ પડી જાય છે તે બહુ આનંદ આપનારી છે. સદ્ગુણોના સવ્યવહારમાં મન અને હૃદય બંનેની એકતા થઈ જાય છે એ ધ્યાનમાં રાખવું.

માત્ર માનસિક આનંદનો પ્રસંગ નવીન શોધ કરવામાં, કોઈ મુશ્કેલ કોયડો ઉકેલવામાં

આ ધીમે ધીમે વધતો આત્મસ્વરૂપનો પ્રકાશ પામતો આનંદ આ અદ્ભુત પદનો વિષય છે અને આનંદઘન નામમાં જ સારે ચિહ્ન ગાન છે. આનંદ શબ્દ યોગમાં શોભે છે એ આંતરગમ્ય વસ્તુ છે એ વસ્તુતઃ અવર્ણ્ય છે એ મહાન શબ્દનો વિસ્તાર 'ઘન' શબ્દમાં છે આનંદની માત્ર એક લહરી નહિ, જગતમાં પડેલા ભ્રમિત સંસારિક જીવાત્માની થોડી આકસ્મિક પળ નહિ, પણ એનો સમૂહ, એનો જથ્થો.

ચોમાસામાં કોપરેલ ઠરી જાય અથવા ઘી જામી જાય તેને 'ઘન' કહી શકાય એવી રીતે આનંદનો સમૂહ, એનું ઘન થઈ જાય અને ચારે તરફ વાતાવરણમાં પણ નિર્વિશેષ શાંતિ—આત્મસુખરમતા અનુભવાય એ આનંદઘન છે આનંદનું ઘન છે આનંદનો નિરંતર થતો વિકાસ છે આનંદની રેલછેલ છે એ આનંદના સમૂહનો વિચાર કરવાથી, એ આનંદસમુદ્રમાં પડવાથી અને જેમને એ આનંદ પ્રાપ્ત થયો હોય તેનો વિચાર કરવાથી આનંદમય થઈ જવાય છે. એ આનંદમય—કર્મમળથી રહિત થયેલ—સિદ્ધ આત્મદશા છે. ત્યાં એ આનંદ એની પરાકાષ્ઠાએ પ્રાપ્ત થાય છે મતલબ, આનંદઘન એટલે અનંત આનંદમય સિદ્ધ આત્મા એમ સમજવું

કોઈને અહીં પ્રશ્ન થાય કે આ પદના પ્રણેતાએ પોતે સિદ્ધ યોગ્ય નામ શા માટે રાખ્યું હશે? એનો જવાબ આ પદ આપે છે મારે જો પ્રશ્ન થવાની ઇચ્છા હોય તો હું પ્રશ્ન તાની વાત કરું; મારે ધનની ઇચ્છા હોય તો ધનપતિ નામ રાખું આવા ઉપનામો સહજ છે અને પ્રાણીની મનોરથશ્રેણિના બોધક છે શ્રી કર્પૂરવિજયે સત પદો ચિદાનંદના નામથી લખ્યા; શ્રી લાભાનંદે સર્વ પદો 'આનંદઘન'ના ઉપનામથી લખ્યાં, એ સર્વ સાધ્યનું લક્ષ્યત્વ બતાવે છે. એમને પોતાના નામની પરવા નહોતી. એમના જીવનનું જે સાધ્ય હતું તે નામ તેમણે રાખ્યું છે. અને આ પદને અંતે લાભ—આનંદઘન કહી તે વાત સ્પષ્ટ કરી છે.

પદ

(રાગ—જયજયવંતી)

मेरे प्रान आनंदघन, तान आनन्दघन * (टेक)
मात आनन्दघन, तात आनन्दघन;
गात आनन्दघन, जात आनन्दघन मेरे० १

અર્થ—મારો આનંદઘન પ્રાણ સમાન છે મારી તલ્લીનતા આનંદઘન છે મારી માતા આનંદઘન છે. મારા પિતા આનંદઘન છે મારા શરીરનો બાંધો આનંદઘન છે. મારી જાતિ (સ્વરૂપ) આનંદઘન છે. (૧)

વિવેચન—આ પદ અદ્ભુત છે. એમાં લક્ષ્ય સાથે એકાકાર બતાવ્યો છે પ્રથમ શરૂઆત પ્રાણથી કરી. મનુષ્યને દસ પ્રાણ છે. પાંચ ઇંદ્રિય, મન-વચન-કાયાનાં બળો,

* આ પદના શબ્દો સરળ જેવા છે, વિશેષ નોંધ અત્ર આપવાની જરૂર નથી.

આયુષ્ય અને શ્વાસોશ્વાસ. અજીવ-જડમાં અને ચૈતન્યમાં તફાવત પાડનાર આ પ્રાણો છે આ સર્વ પ્રાણો આનંદમય છે. એને ઇંદ્રિયોમાં આનંદ દેખાય છે એ વિશ્વમાં આનંદ જુએ છે એના મનમાં આનંદ છે, એની વાણીમાં આનંદ છે એના આખા શરીરમાં આનંદ છે, એના શ્વાસોશ્વાસમાં આનંદ છે અને એનું આખું જીવન આનંદમય છે એને તાન પણ આનંદનું જ લાગે છે જ્યાં મન-વચન-કાયામાં આનંદ હોય ત્યાં તાન બીજી કઈ બાબતનું હોય? એ પોતાની સર્વ ભાવના આનંદમય કરી દે છે અનાહત નાદ એને આનંદમાં ઉતારી દે છે. એને અંદરથી જાપ પણ આનંદનો જ હોય છે એક વસ્તુનું તાન લાગે ત્યારે આખી દુનિયામાં બીજી ચીજ સૂઝતી નથી.

માતાનો પ્રેમ સર્વથી ઉત્કૃષ્ટ છે; માતૃપ્રેમનો બદલો વળી શકે તેમ નથી; અને તેથી સ્વાભાવિક રીતે માતાની પૂજા થાય છે વ્યવહારમાં જે સ્થાન બાળકની અપેક્ષાએ માતા લે છે તે સ્થાન સાધ્યદૃષ્ટાના સંબંધમાં આનંદ લે છે એ આનંદને મૂર્તિમાન શક્તિ તરીકે પૂજે છે એને પિતા સ્થાને પણ આનંદ જ છે બન્ને પૂજ્ય સ્થાનો એ આનંદને આપે છે એને અસ્થિ-મજ્જામાં આનંદની લય લાગી હોય છે તેથી એનાં ગાત્રો પણ આનંદમય જ હોય છે એના શરીરના પ્રત્યેક અવયવમાં આનંદ હોય છે અને વાત એટલે સુધી થાય છે કે ખુદ એની જાત પણ આનંદમય થઈ જાય છે આખું શરીર, આખી વિચારમાળા અને આખો વાણીવિલાસ આનંદમય થઈ જાય છે (૧)

राज आनन्दघन, काज आनन्दघन;
साज आनन्दघन, लाज आनन्दघन मेरे० २

અર્થ—મારું રાજ આનંદઘન છે. મારું સર્વ કાર્ય આનંદઘન છે મારી સર્વ સામગ્રી આનંદઘન છે મારી સર્વ લાજ-મર્યાદા આનંદઘન પર નિર્ભર છે (૨)

વિવેચન—એને આનંદમાં આખી દુનિયાનું રાજ લાગે છે જાણે પોતે રાજવૈભવ અનુભવતો હોય, જાણે એ વિસ્તાર ઉપર પોતે રાજ ભોગવતો હોય એવું એને લાગે છે એનું કર્તવ્યસર્વસ્વ આનંદનો તાન છે એને આનંદનો રસ એવો લાગે છે કે બીજું કામકાજ એને છાશબાકળા જેવું લાગે છે એની સર્વ સાધનસામગ્રી પણ આનંદમય જ છે. કોઈ પણ કાર્ય માટે તત્પ્રાયોગ્ય સામગ્રી જોઈએ છે યોગીનો સાજ આનંદ છે એની મર્યાદા પણ આનંદની જ હોય છે એ જ્યાં જુએ ત્યાં આનંદ જ દેખાય છે. એના દૃષ્ટિબિંદુમાં છેવટની મર્યાદા આનંદમય જ હોય છે પ્રારંભથી તે છેવટ સુધી આનંદમય એનો માર્ગ છે (૨)

आभ आनन्दघन, गाभ आनन्दघन;
नाभ आनन्दघन, लाभ आनन्दघन मेरे० ३

અર્થ—મારું આકાશ (ગગન) આનંદઘન છે મારાં પહેરવાનાં વસ્ત્રો આનંદઘન છે

મારું નાભિકમળ આનંદઘન છે અને મારો સર્વસ્વ લાલ આનંદઘન છે (૩)

વિવેચન—એ દૃષ્ટિમર્યાદા ઠેઠ આકાશ સુધી જાય તો ત્યાં પણ એને આનંદ જણાય છે એનું વિશ્વ આનંદમય જ છે. એનાં કપડાં પણ આનંદમય જ હોય છે એણે શું પહેર્યું એનું એને ભાન પણ હોતું નથી, કારણ કે એની નાભિથી નીકળી આનંદ આકાશ સુધી જાય છે અને એની કમાણીમાં આનંદ જ છે વ્યાપારી કે ધીરધાર કરનાર જેમ સરવૈયામાં નફો કેટલો મળ્યો તેની પ્રતીક્ષા કરે છે તેમ આ યોગવ્યાપાર કરનારના નફામાં આનંદ જ હોય છે (૩)

ઉપસંહાર—જ્યારે આનંદની હદ લાગે ત્યારે સર્વસ્વ અર્પણ થાય છે. આખા વિશ્વમાં અને પોતામાં અને પોતાના વાતાવરણમાં આનંદ દેખાય છે આ સ્વાર્પણમાં કલ્પાય શકે તેટલો આનંદાનુભવ ઓછો થાય છે એમાં અહંભાવ ન હોય, એમાં મનોવિકાર ન હોય, એમાં લોકપ્રશંસાની એષણા ન હોય, એમાં મનને મનાવી લેવાના ભાગ ન હોય, એમાં નિરતિશય પ્રેમ હોય. જ્યાં સુધી પ્રમાદ કે દુન્યવીત્વ હોય ત્યાં સુધી આ આનંદને સ્થાન નથી. જ્યાં સુધી આનંદમય જીવન બનવાની ઉમ્મેદ ન થાય ત્યાં સુધી અનેક ભાગાભાગો કરવામાં આવે છે આનંદરસના લિપ્સુનાં જીવન અનેરાં હોય છે દુનિયા એને ગાંડો કહે કે મૂર્ખ કહે, એના તરફ એની નજર જ હોતી નથી. એની એને પડી નથી એમ કહેવું એ પણ બિનજરૂરી છે. પડવાની વાત કરીએ ત્યારે લાગે એમાં પણ કાંઈ કર્તવ્ય હોય એવો ભાસ થઈ જાય છે આ લબ્ધલક્ષ્ય યોગીનું આંતરરાજ્ય વ્યવહારથી પર હોય છે અને એવા આનંદરસના પિપાસુને જાણવા, સમજવા કે ઓળખવા એ પણ જીવનનો એક લહાવો છે; અને એ માર્ગે ગમન કરવું એમાં જીવનનું સાર્થક્ય છે

લાલને આનંદ પાછળ જીવન અર્પ્યું હતું લાલનો આનંદ આનંદમય હતો, આનંદઘન હતો, એ એનો પરમાત્મા હતો, એ જ એનો પરમ સાધ્ય હતો અને એ એણે અહીં માર્ગ બતાવ્યો છે લાલ 'ને—લાલાનંદ' નામને એમણે આ સ્થાનકે જ યાદ કર્યું છે કારણ કે એ ગાન કરતાં એને એની આનંદ સામે એકતા કરવી હતી. આવા વિશિષ્ટ પ્રવાહમાં આત્મનિમજ્જન કરનાર યોગીને માત્ર વ્યવહારમાં રસ લેનાર નિંદકગામી આદિ ગમે તેવું ઉપનામ આપે; આપણે તેમને યાદ કરીને આ અતિ વિશાળ પદની ભાવનાને ક્લિષ્ટ ન કરીએ. આનંદ યોગનો અતિ ઉચ્ચ કક્ષાનો શબ્દ છે. એને ઓળખવામાં મજા છે એને જીવવામાં રસ છે અને એને પોતામય કરવામાં સિદ્ધિ છે. અબ હમ અમર ભયે, ન મરેંગે એવું વિશિષ્ટ ગાન જે યોગીની અંદર બિંદુઓમાંથી નીકળે, તે જ આખા વિશ્વને, પોતાના શરીરને અને નાભિથી માંડી નખશિખ અંગને આનંદમય લેખી શકે. એ મહાન યોગીને આપણે વધાવીએ.

પૂજ્ય શ્રી ગંભીરવિજયજીએ આ પદ આખું સમતાના મુખમાં મૂક્યું છે નોંધ કરે છે કે "સમતાનો અને આનંદઘનનો એક મત મળ્યો. ત્યારે સમતા માને છે કે મારે આવ

પણ આનંદઘન છે તલ્લીનતા આનંદઘન છે, અને માતાપિતા પણ આનંદઘન છે, અને શરીર પણ આનંદઘન છે કુળ પણ આનંદઘન છે, તેમ જ રાજ્ય તેમ જ કાજ પણ આનંદઘન છે આનંદઘન મળ્યા એટલે સર્વ મળ્યું." આ દૃષ્ટિબિન્દુ પણ વિચારવા યોગ્ય છે

ગમે તે દૃષ્ટિબિન્દુથી જોઈએ, પણ એમાં આનંદને ઓળખવાની આવશ્યકતા છે; અને ઓળખીને છાટકી જવા જેવું નથી. એ પ્રાસંગ્ય તરીકે અવગત થાય તો તેને માટે પ્રયાસ આદરી દેવાની આ ઉત્તમ તક છે એક વાર કામ સરેડે ચઢી જશે તો પછી ચેતનરામ પોતાનો રસ્તો આગળ કરતો થઈ જશે. આનંદમય થવાની દૃઢ ભાવના કરવા યોગ્ય છે. વિશાળતાથી આનંદને ઓળખવો અને આદરવો એ આપણું પ્રધાન કર્તવ્ય છે એ માર્ગે જેટલી પ્રગતિ થાય તે સર્વથા ઇષ્ટ છે હિંદનું તત્ત્વજ્ઞાન નિકૃષ્ટતાદર્શક (pessimistic) છે એનો [એમ કહેનારને] આ જવાબ છે જે તત્ત્વજ્ઞાન આનંદમાં લહેર કરાવે તે કદી નિકૃષ્ટ ન હોઈ શકે નિરાશાવાદી ન હોઈ શકે એમાં વ્યવહારની ઉત્કૃષ્ટતા ન બતાવી હોય તેથી એ નિકૃષ્ટ ન ગણાય. આત્માનંદ એ અનુપમ વિષય છે સારામાં સારો છે પરમ નિધાન છે અને અનુભવગમ્ય છે. એ પામવાની મુશ્કેલી હોય તેથી એ નિકૃષ્ટતાસૂચક ન જ ગણાય. એ તત્ત્વજ્ઞાનમાં દુઃખનો વિચાર જરૂર કર્યો છે પણ એના ઉપાય બતાવી છેવટે પરમ શાંતિ અને દુઃખની સાથે આત્યંતિક અભાવના માર્ગો બતાવ્યા છે એ બતાવનાર શબ્દ 'આનંદ' છે એ જ્ઞાનને નિકૃષ્ટતાસૂચક કહેવું એ મુદ્દો સમજવાનું અધૈર્ય બતાવે છે

આનંદના મનને બહલાવવા અંદર જોવું અંદર શમવું, અંદર અનુભવ કરવો, એમાં તાત્ત્વિક મોજ છે અપૂર્વ રસ છે અનેરી લહેર છે જે કોઈએ તે ત્યાં મળે તેમ છે. (૫૨)

૫૩ ત્રેપનમું

ભૂમિકા—આ પદ પ્રથમ દૃષ્ટિએ કૃષ્ણ મહારાજને ઉદ્દેશીને લખાયેલું દેખાય છે જૈન યોગીઓની અદ્‌ભુત કાવ્યપ્રવૃત્તિમાં એક નૈસર્ગિક ગુણ એ છે કે એ સર્વ સ્થાનકેથી પ્રેરણા લઈ શકે છે. યોગીરાજે કૃષ્ણ મહારાજની જીવનલીલાનો કેવો સદુપયોગ કર્યો છે તે આ પદમાંથી માલૂમ પડશે. ઉન્નત વિશાળ ભાવના અને પરધર્મસહિષ્ણુતાનો આ સાચો દાખલો છે પ્રેમનો પંથ ભક્તિમાર્ગમાં ખૂબ વર્ણવ્યો છે અધિકારી પ્રમાણે ભક્તિઅનુષ્ઠાનને જૈન શાસનમાં નિયત સ્થાન છે. જૈન દર્શન જ્ઞાન અને ક્રિયાના સહયોગમાં મોક્ષ માને છે એ એકલી ક્રિયાને અંધ બતાવે છે એકલા જ્ઞાનને પંગુ બતાવે છે એ અંધ અને પંગુનો સહચાર થાય તો પંગુ રસ્તો બતાવે અને અંધ પોતાની ખાંધ આપે. જ્ઞાનની દોરવણી અને તેની સાથે તદનુસાર ક્રિયા—અનુષ્ઠાન થાય તેમાં ખરી મજા આવે છે

અનુષ્ઠાનમાં પણ વિષ અને ગરલ—અનુષ્ઠાનને વર્જ્ય ગણવામાં આવ્યાં છે આ

ભવના સુખની અપેક્ષાપૂર્વક કરેલ અનુષ્ઠાનને વિષ-અનુષ્ઠાન કહેલ છે. જ્યારે પરભવમાં દેવ, દેવેન્દ્ર આદિ પદપ્રાપ્તિની આશાથી કરેલ અનુષ્ઠાનને ગરલ-અનુષ્ઠાન કહે છે. ફળાપેક્ષા વગર માત્ર સત્કર્મ કરવાની ભાવનાથી આત્માનુભાવપૂર્વક ક્રિયા થાય તેને અમૃત-અનુષ્ઠાન કહેલ છે. આવાં ઉચ્ચ પ્રકારનાં અનુષ્ઠાન કર્તવ્ય છે. યોગી કે સાધુ પણ અનુષ્ઠાન-ક્રિયાથી વિમુખ નથી. જ્ઞાનપ્રાપ્તિ પછી ક્રિયાની જરૂર નથી એ અભિપ્રાય જૈન દર્શન સ્વીકારતું નથી. સંપૂર્ણ જ્ઞાન થયા પછીની અવસ્થા માટે જુદી વ્યવસ્થા છે. અહીં પ્રસ્તુત વાત એ છે કે અનુષ્ઠાનની આવશ્યકતા છે અને તે સાધુ અને શ્રાવક બન્નેને છદ્મસ્થ અવસ્થામાં ઉપયુક્ત છે. અનુષ્ઠાન પૈકી પ્રભુપૂજન અગત્યનો ભાગ ભજવે છે. એ પૂજનમાં દ્રવ્ય અને ભાવ એવા બે પ્રકાર છે. દ્રવ્યપૂજનમાં સાધનસામગ્રી, વિધિ વગેરેનો આશ્રય લેવામાં આવે છે અને દ્રવ્યશુદ્ધિનો ભાવશુદ્ધિ અને નિર્મળતા સાથે ખાસ સંબંધ હોવાથી તેની સાધન તરીકે ઉપયોગિતા ગણાય છે.

ભાવપૂજન અંતરંગનો વિષય છે. ભાવપૂજનમાં અંતર ડોલે છે, ચિત્તની એકાગ્રતા થાય છે અને અંતરાત્મા પરમાત્મદશા સાથે સારૂપ્ય સાધે છે. એવા પ્રકારની ચિત્તની એકાગ્રતા કરવા માટે પ્રભુસ્તવનાની અનેક પ્રકારની યોજના કરી છે. પરમાત્મભાવ બહારથી લાવવાનો નથી, પણ અંતરંગને એકાકાર વૃત્તિએ કરતાં ધીમે ધીમે અભ્યાસથી તે પ્રાપ્ત થાય છે. સાધ્યપ્રાપ્તિ માટે ભાવપૂજન કરતાં અંતરાત્મા ધ્યાતા, ધ્યાન અને ધ્યેયની એકતા અનુભવે છે.

જેને જે સાધનો દ્વારા ચિત્તની એકાગ્રતા પ્રાપ્ત થાય, સંસારસંબંધ ભૂલી જવાય અને પરમાત્મભાવમાં રમણ થાય, તે સાધન તેને ઇષ્ટ હોઈ આદરણીય છે. ભક્તિના અનેક પ્રકારો બતાવ્યા છે તે પસંદગીનું વિશાળ ક્ષેત્ર પૂરું પાડે છે. અમુક પ્રકારે જ ભક્તિ કરવી અને બીજી રીતે નહિ એવો નિષેધ નથી. એના સામાન્ય નિયમો બતાવ્યા છે તે અલ્પજ્ઞ અને અલ્પશક્તી પ્રાણીની દોરવણી માટે છે.

જૈન દર્શનમાં ભક્તિને સ્થાન છે અને તે અધિકારીની અપેક્ષાએ કેટલીક વાર ઘણું મહત્ત્વનું થઈ પડે છે. જ્ઞાન અને ક્રિયા બન્નેને સહસ્થાન બન્નેને સહસ્થાન આપનાર જૈન દર્શન ભક્તિનો મહિમા સાધ્યની અપેક્ષાએ ગાય છે. આ વાત ખૂબ સમજવા યોગ્ય છે. વીતરાગ પ્રભુ કંઈ આપી શકતા નથી, તેમની પાસે માગણી કરવી તે ઉપચાર માત્ર છે. એ ધ્યાનમાં રાખવા સાથે આદર્શ તરીકે એ પરમ તત્ત્વ હૃદય સંમુખ કોઈ પણ રીતે રાખવાની જરૂર ખાસ જણાવી છે. અને તે ભક્તિમાર્ગે સિદ્ધ થઈ શકવાની જેને શક્યતા હોય તેવા અધિકારીને બહુ ઉપયોગી છે. આપણે જેવા થવાની ભાવના, ઇચ્છા હોય તેનો આદર્શ નજર સમક્ષ રાખવાની પ્રથમ જરૂર છે. વ્યવહારમાં આપણે ધન એકઠું કરી [illegible] ઇચ્છીએ તો એન્ડ્રુ કાર્નેગીનો આદર્શ રાખીએ, પ્રધાન રાજદ્વારી રમતમાં ગ્લૅડ-સ્ટન જેવાનો આદર્શ રાખીએ; [illegible] રાખીએ—એવી

અનેક બાબતોને અંગે અમુક આદર્શ રાખી તેને પહોંચવા યત્ન કરીએ તે પ્રમાણે આત્મ ગુણપ્રાપ્તિ માટે જેમણે તેવી આત્મભાવના સિદ્ધ કરી હોય તેવાનો આદર્શ જરૂર રાખીએ.

જૈન સંપ્રદાયવાદી નથી. એની વિશાળતા ચારે તરફ છે એ પ્રત્યેક આદર્શમાંથી ગુણ ગ્રહણ કરે અને પોતાના આદર્શ સાથે એને ઓતપ્રોત કરી નાખે. એ ક્રાઈસ્ટને નમે, અલ્લાને સેવે, કૃષ્ણને સ્મરે, પણ એના સમ્યક્ત્વને વાંધો ન આવે. એને તો ગુણ લેવા છે, ગુણ લેવા છે અને ગુણની સાથે એકતાન કરવું છે જેનામાં જેટલા પૂરતા ગુણ જણાય તેટલા પૂરતાનો જ તેને સ્વીકાર કરવાનો છે. જૈનની દ્રષ્ટિમાં આ વિશિષ્ટતા છે, એ ખાસ લક્ષ્યમાં રહે. એને ક્રિયાના ફળની કામના ન હોય, પણ પ્રત્યેક ક્રિયા ફળવતી તો જરૂર છે એમાં તેને સંદેહ નથી હોતો. આથી એ આદર્શ તરીકે વિવિધ કલ્પના કરી શકે છે. એનું સાધ્ય તેના ગુણની પ્રાપ્તિનું ગુણના અભિસરણનું છે તેના ભીતરમાં ભાવના છે અને ભાવનાના ભીતરમાં આદર્શ છે આથી એ ગાન કરે છે કે — ૮

પદ*

(રાગ—પ્રેમભુક્તાની નટરાગિણી સહેલી)

सारा दिल लगा है बंसीवारेसूं, बंसीवारेसूं मानप्यारेसूं; सारा०
मोरमुकुट मकराकृत कुण्डल, पीताम्बर पटवारेसूं सारा० १

અર્થ—(મારું) પરિપૂર્ણ—આખું મન બંસીધારી ઉપર લાગી રહેલ છે એ બંસીધારી મારો પ્રાણપ્યારો છે તેના ઉપર દિલ લાગ્યું છે (એ બંસીધારીએ) મોરમુકુટ અને મગરની આકૃતિનાં કુંડળ ધારણ કર્યા છે અને સોનેરી રંગના વસ્ત્ર ધારણ કર્યા છે (૧)

વિવેચન—મારું દિલ બંસીવાળા ઉપર લાગી રહ્યું છે અને એ બંસીવાળો પ્રાણ પ્યારો છે. અત્યારે મારે તેની સાથે એકતાનતા થઈ ગઈ છે. જેમ એક મસ્ત યુવક પત્નીમાં આસક્ત હોય તે વિક્રમની પેઠે સર્વત્ર ઉર્વશીને જ દેખે, જેમ દારૂની લતવાળાને દારૂનું પીઠું એ આખી દુનિયાનું કેન્દ્ર બને અને ઘરે કલેશ કરીને પણ એ પીઠે પહોંચી જાય, તેવી રીતે અત્યારે મન એના પ્રભુ છે એનો આકાર બંસીધરનો હોય કે પ્રશમરસનિમગ્ન વીતરાગનો હોય તે અહીં પ્રશ્ન નથી. એ પોતાને અભિમત ધ્યેય હોય તેના ઉપર ધ્યાન લગાવી તેમાં પોતાનું સર્વ ચિત્ત ચોંટાડી દે છે એને આખી દુનિયામાં એક જ ચીજ દેખાય છે

* પાઠાંતર—આ પદ કોઈ પ્રતમાંથી મને મળ્યું નથી, એટલે ભીમશી માણેકની છાપેલ બુકમાંથી લખ્યો છે

શબ્દાર્થ—સારા=આખું, પૂર્ણ. દિલ=મન. લગા હૈ=લાગ્યું છે, એકરૂપ થયું છે. બંસીવારેસૂં=બંસી ધારણ કરનાર ઉપર. બંસી એ વેણુનો શબ્દ છે. મોરમુકુટ=મોરપીંછનો મુકુટ, કૃષ્ણની મૂર્તિ પર ધારણ કરાવાય છે તે મુગટ. મકરાકૃત=મકર—મગરમચ્છની આકૃતિવાળાં. કુંડલ=કાનના આભરણ. પીતામ્બર=પીળું વસ્ત્ર, સોનેરી વસ્ત્ર અથવા પીળું આકાશ. પટ=વસ્ત્ર. વારેસૂં=વાળા સાથે.

એનું ધ્યેય. એને લક્ષ્ય સાધવું છે તેથી અર્જુનની પેઠે એ તો આખી દુનિયામાં બીજી ચીજ જોતો નથી, એના ધ્યાનમાં એનું ધ્યેય જ આવે છે

મીરાબાઈની ભક્તિ જેમ સવગ અને સગુણ પ્રભુસ્વરૂપે કૃષ્ણને જ જોઈ રહેતી હતી, તેમ તુલસીદાસ સર્વત્ર રામમય જગત જોતા હતા. યોગશાસ્ત્ર તેટલા માટે અમુકનું જ ધ્યાન કરવું એમ કહેતા નથી. યોગીને માટે यथाभिमतध्यानाद् वा (૧) એવું સૂત્ર પતંજલિએ એટલા માટે મૂક્યું છે કે જેને જે પસંદ આવે, તેનો તેવો આદર્શ કરવો અને તે અર્થ બધાં સર્વ સાધનો યોજવાં. આવા આદર્શ નાના-મોટા કરતા આદર્શની સ્પષ્ટતા, એને પ્રાપ્ત કરવાની ધગશ અને એ મય જગતને જોવાની આવડત ઉપર યોગપ્રગતિનો ઘણો આધાર રહે છે

અહીં જે આદર્શની વાત કરી છે તે વ્યવહારથી કૃષ્ણને લાગુ પડે છે મારું મન અત્યારે બંસીવાળા તરફ લાગ્યું છે એના માથા પરનો મોર-મુગટ અને બે કાનો પર લટકતાં કુંડળો, એનું પીતાંબર-પીળું વસ્ત્ર; મારે તો અત્યારે એની જ લગની લાગી છે (૧)

चकोर मम मान पपैया, नागरनन्ददुलारेसु; सारा
इन सखीके गुन गन्धप गावे, 'आनन्दघन' उमीयारेसु सारा २

અર્થ—ચકોરના પ્રાણ ચંદ્ર તરફ અને પપૈયા-બપૈયાના પ્રાણ (જળ) તરફ લાગે, તેમ (મારું ચિત્ત) નગરમાં વસનાર, ચતુર એવા નંદના લાડકવાયા પુત્ર (શ્રીકૃષ્ણ) ઉપર લાગ્યું છે આવી સખીના ગુણ ગંધર્વો આનંદના સમૂહના મનના પ્રકાશથી ગાય છે. એવા બંસીધર ઉપર મારું ચિત્ત લાગ્યું છે.

વિવેચન—જેમ ચકોર પક્ષી ઉપર ચંદ્રનું લક્ષ્ય થાય તેમ મારું મન અત્યારે બંસીવાળા તરફ લાગ્યું છે. એવું ધ્યાન કરનારના ગુણ દેવ-ગાંધર્વો ગાય છે. (૨)

ઉપસંહાર—ધ્યાતા, ધ્યાન અને ધ્યેયની એકતા થઈ જાય ત્યારે ધ્યાનની સિદ્ધિ થાય છે ધ્યેયની સાથે તન્મયતા થાય એમાં ધ્યાનની અંતિમ સિદ્ધિ છે. એ પ્રાપ્ત કરવા માટે ઘણી પરિસ્થિતિમાંથી પસાર થવું પડે છે.

પ્રથમ આર્ત અને રૌદ્ર ધ્યાનમાં પડી જવાની અનાદિ કાળની પદ્ધતિમાંથી પોતાની જાતને ઊંચે લાવવી પડે છે અને મનનું વર્તન એવું છે કે અમુક વિચાર ન આવવા દેવાનો નિશ્ચય કર્યો એટલે એ વિચાર પ્રાથમિક દશામાં વેગથી આવે છે. બહુ પ્રયાસથી અનેક પ્રકારની કસોટીમાંથી પસાર થયા પછી જ આ દુર્ધ્યાન પર કાબૂ આવે છે, નહિ તો માળા ફેરવતાં પણ બે-ચાર નવકાર ઠીક ઠીક ગણાય અને પછી તો કામ યંત્રવત્ થઈ

શબ્દાર્થ—પપૈયા=બપૈયા. નાગર=નગરમાં વસનાર, ચતુર. નંદદુલારે=નંદના લાડકવાયા પુત્ર ઉપર. [શ્રીકૃષ્ણ ગોકુળમાં નાને ત્યાં ઉછર્યા હતા. નંદ શ્રીકૃષ્ણના પાલકપિતા હતા, અને એમને શ્રીકૃષ્ણ ઉપર ઘણું વહાલ હતું. એ વિના ભૂલ આવતી છે] ગંધ્રપ=ગંધર્વ. ઉમીયારે=આનંદથી.

જાય છે અને મનડું તો અમેરિકા—યુરોપ જઈ આવે છે! એ જ કારણે આનંદઘનજી જેવા પ્રખર યોગીઓ કહે છે કે 'મનડુ કિમહી ન બાજે' અને પછી કહે છે કે જેમ જેમ જતન કરીને રાખુ તેમ તેમ અળગું ભાગે. એ મુમુક્ષુ જીવને પણ 'અવળે પાસે' નાખી દે છે અને એની ખૂબ વિચારણા કરનારને પણ મૂંઝવાડામાં નાખી દઈ 'મારો સાંઈ ન સમજે' એવું વચન એની પાસે ઉચ્ચારાવે છે

આવા મનને યમ અને નિયમથી કબજે કરી, એના આખા ક્ષેત્રને કબજામાં લઈ જ્યારે ધ્યાનયોગ સિદ્ધ કરવામાં આવે ત્યારે ધ્યાતા, ધ્યાન અને ધ્યેયની એકતા થઈ જાય. ધારો કે એક પતંગ ચગાવ્યો, તેનું ધ્યાન કર્યું તો પછી આ દુનિયામાં પતંગ સિવાય કાંઈ ન દેખાય ત્યારે એ સ્થિતિ આવે છે અને એ મોટી વાત છે એ લખવી સહેલી છે તેટલી કરવી સહેલી નથી; પણ અસાધ્ય કે અશક્ય નથી. એ વાતનું લક્ષ્ય કરાવવા આ પદની રચના થઈ છે. એમાં અભિમત ધ્યાનનું ધ્યેય કોણ વ્યક્તિ છે તે વિચારવાનું નથી. તમને જે અભિમત હોય તેનું ધ્યાન કરો, પણ જ્યારે ધ્યાન કરો ત્યારે તન્મય થઈ જાઓ, એક જ થઈ જાઓ અને પછી જુઓ તો તમે અનેરી દુનિયામાં વિહરો છો એમ લાગશે.

આનંદઘન બ સીવાતાને ઉદ્દેશીને પદ લખે નહિ, એવી કલ્પના પણ કરવી નહિ. જેઓ અવકાશથી ઉચ્ચ કક્ષા પર જમેલા હોય છે તે જમે ત્યાંથી ધ્યેયને લઈ આવે છે દીપાવે છે એવું મનોરાજ્ય અનેરું હોય છે એનો આશય ધ્યેયની સ્પષ્ટતા કરવાનો અને ત્યાં અનન્ય ભાવ સ્થાપવાનો હોય છે, તેથી એ ધ્યેયના સ્વરૂપ કરતા ધ્યેય, ધ્યાતા અને ધ્યાનની એકતા કરવા પર જ લક્ષ આપે છે પરમ યોગબળ ધરાવનાર વગર આ પદ બને નહિ અને માનસિક નિરપેક્ષ વૃત્તિ વગર તેમ જ સત્યશોધનની જડ પકડ્યા વગર એને વાણીનો વિલાસ બનાવી શકાય નહિ. (૫૩)

૫૪ ચોપનમું

ભૂમિકા—આ પદનો ભાવ સમજવા માટે પ્રથમ કેટલીક સામાન્ય વિચારણા કરીએ. જેમ ચશ્મા ઉપર પડેલ પ્રત્યેક ધૂળના કણની કાચ ઉપર અસર થયા વગર રહેતી નથી, તે પ્રમાણે આપણી પ્રત્યેક કાયિક વાચિક માનસિક ક્રિયાની અસર એના સૂત્રધાર [આત્મા] પર જરૂર થાય છે બીજી વાત એ સમજવા જેવી છે કે પ્રત્યેક ક્રિયા સારું કે માઠું કાંઈક ફળ તો જરૂર આપે જ છે કરેલી ક્રિયા કોઈ પણ વખતે વંધ્યા (ફળ વગરની) થતી નથી.

એ કાર્યની અસરને કોઈ વાસના કહે છે જૈન પરિભાષામાં એને 'કર્મ' કહેવામાં આવે છે જેમ શરીર પર તેલ લગાડી જમીન પર આળોટવામાં આવે તો કેટલીક રજ શરીરને ચોંટી જાય છે તે પ્રમાણે પ્રત્યેક ક્રિયાને પરિણામે આત્મા સાથે કર્મરજ ચોંટે છે.

એ કર્મરજને જૈન પરિભાષામાં કર્મવર્ગણા કહેવામાં આવે છે. એ અતિ સૂક્ષ્મ હોવા છતાં અતિવિશુદ્ધ આત્માને-ચૈતન્યને ભારે કરે છે.

કોઈ પણ ક્રિયાને પરિણામે આત્મા સાથે એ વર્ગણા લાગે તે વખતે એની ચાર બાબતો મુકરર થાય છે. એક તો એ વર્ગણા કેવા સ્વભાવની છે? બીજું એનો આત્મા સાથે સહયોગ કેટલો વખત રહેવાનો છે? ત્રીજું એની ગાઢતા કેટલી છે? અને ચોથું એ કેટલા પરમાણુની બનેલી છે? આ ચારે બાબતને અનુક્રમે પ્રકૃતિ સ્થિતિ રસ અને પ્રદેશ એ પારિભાષિક શબ્દોમાં કહેવામાં આવે છે.

એ ચારે બાબતો સમજવા માટે લાડવાનો દાખલો આપવામાં આવે છે. કોઈ મોદક સૂંઠનો બનાવેલ હોય તો તે વાયુને દૂર કરે, કોઈ પિત્તનાશક હોય, કોઈ કફનાશક હોય, તે પ્રમાણે કોઈ કર્મ સુખ આપે, કોઈ આબરૂ આપે, કોઈ જ્ઞાનનું આવરણ કરે વગેરે. એને પ્રકૃતિબંધ કહેવામાં આવે છે.

કોઈ મોદક દસ દિવસ સારો રહે, કોઈ વીસ દિવસ સારો રહે. પછી એનો ગંધ, સ્વાદ ફરી જાય છે અને છેવટે એ નાશ પામે છે. એમ કર્મની ઓછી-વધતી સ્થિતિ હોય તેને બીજો સ્થિતિબંધ કહેવામાં આવે છે.

કોઈ લાડવો સાધારણ મીઠો હોય, કોઈ વધારે મીઠો હોય, કોઈ કડવો હોય, કોઈ ખારો હોય, તેમ કર્મવર્ગણા કોઈ વધારે રસવાળી અને કોઈ ઓછા રસવાળી હોય છે. એ ત્રીજો રસબંધ કહેવાય છે.

કોઈ લાડવો પાશેર, કોઈ અરધો શેર, એમ વધારે ઓછો હોય તેમ કોઈ કર્મદળ ઓછાં હોય, કોઈ વધારે હોય. એ ચોથો પ્રદેશબંધ કહેવાય છે.

એ કર્મવર્ગણામાં રસબંધનો આધાર કષાય ઉપર રહે છે. કષાયોની જેટલી તરતમતા તેટલી કર્મની વિશેષ વિશેષતર ગાઢતા થાય છે અને પછી તેને, ચિકાશ કાઢવા માટે જેમ ઘસારાની કે સાબુની કે હથિયારની જરૂર પડે છે તેમ, કર્મને દૂર કરવા માટે વધારે પ્રયત્નની જરૂર રહે છે.

એ કર્મબંધ પ્રત્યેક સમયે થાય છે. એક આંખ મીંચીને ઉઘાડીએ તેમાં તો અસંખ્ય સમય થાય છે. કોઈ પણ સમય એવો જતો નથી કે જે વખતે કર્મબંધ ન થાય. એ બંધ કરતી વખતે શુભ અધ્યવસાય હોય તો સારો કર્મબંધ થાય છે. અશુભ અધ્યવસાય હોય તો ખરાબ કર્મબંધ થાય છે.

અહીં સારો અને ખરાબ કર્મબંધ કહેવામાં આવ્યો, તે પણ વ્યવહાર-વચન છે. સામાન્ય લોકદૃષ્ટિએ સારો કે ખરાબ એને ગણવામાં આવે છે કે જેમાં માનવતાનાં સુખ અથવા દુઃખનો અનુભવ થાય. વસ્તુતઃ વાત એ છે કે શુભ કે અશુભ બંને કર્મબંધ આખરે ભાર કરનાર છે બંધન કરનાર છે. રખડપટ્ટીમાં રગદોળનાર છે. અશુભને લોઢાની

બેડી જડવામા આવે, તો શુભ કર્મને સોનાની બેડી જડવામા આવે છે અને બેડી તો આખરે જ છે એમાં સોનાની બેડી હોય તોપણ આપણી કુદરતી ગતિને તે અટકાવનાર જ થાય છે. આપણે અહીં મુદ્દાની વાત વિચારવાની છે તે એ છે કે આપણી પ્રત્યેક ક્રિયાને અંગે આપણે સારી અથવા ખરાબ ભાવનાને અનુસરતા શુભ અથવા અશુભ કર્મો પ્રત્યેક ક્ષણે બાંધીએ છીએ. એ કર્મને સાદા સ્વરૂપમા સમજવા માટે એના આઠ વિભાગ કરવામા આવ્યા છે એ પ્રત્યેકનું કાર્ય શું છે તે સંક્ષેપમાં જોઈ જઈએ. (વિશેષ સંક્ષિપ્ત વિવેચન ૭૨મા પદમા આવશે.)

જ્ઞાનાવરણીય કર્મ આત્માના જ્ઞાનગુણને આચ્છાદાન કરે છે જેટલે અંશે આવરણ તેટલો અંતરનો પ્રકાશ ઓછો થાય છે

દર્શનાવરણીય કર્મ આત્માના દર્શનગુણને આચ્છાદન કરે છે દર્શનનો અર્થ દેખવું થાય છે

વેદનીય કર્મ શારીરિક સુખ અથવા દુઃખ—તંદુરસ્તી કે વ્યાધિ—રૂપ ફળ આપે છે.

મોહનીય કર્મ રાગ-દ્વેષ દ્વારા કષાય વગેરે મનોવિકારોને સ્થાન આપે છે સંસાર સાથે એકતા કરાવનાર કર્મો પૈકી આ કર્મ સર્વથી વધારે આકરું છે

આયુષ્યકર્મથી પ્રત્યેક ભવના આયુષ્યનો સમય નિર્માણ થાય છે.

નામકર્મથી આખું જીવન ચીતરાય છે. વ્યક્તિનું વ્યક્તિત્વ આ કર્મથી પ્રાપ્ત થાય છે એમાં ગતિ, જાતિ, શરીર, સંસ્થાન, આકૃતિ સ્વર આદિ સર્વ રચના થાય છે

ગોત્રકર્મથી ઉચ્ચ-નીચ વિભાગ પડે છે

અંતરાયકર્મથી પ્રાપ્ત આનંદ આદિમાં અને શક્તિના ઉપયોગમાં પ્રત્યાઘાત થાય છે *

કર્મબંધના ચાર કારણો છે ૧. મિથ્યાત્વ (અજ્ઞાન) ૨. ત્યાગબુદ્ધિએ ત્યાગ ન કરવો તે (અવિરતિ) ૩. ક્રોધ, માન, માયા, લોભ (કષાય); અને ૪ મન, વચન અને કાયાના યોગ.

અહીં જે વાત ખાસ જોવાની છે તે એ છે કે કેટલીક વાર થોડા સમયના સુખ માટે એવું પાપકર્મ થાય છે કે જેથી અતિ ગાઢ કર્મ બંધાય છે અને તેનું ફળ બહુ લાંબા વખત ભોગવવું પડે છે કાર્ય કરતી વખતે તીવ્ર ગાઢતા હોય તો એક-બે મિનિટના માનેલા સુખની ખાતર સેંકડો, હજારો કે લાખો વર્ષ સુધી એના ફળ ભોગવવાં પડે છે આમા અન્યાય જેવું કાંઈ નથી.

કર્મની બાબતમા એક બીજી વાત ધ્યાનમા રાખવાની એ છે કે એમાં હવાલો પડતો નથી. જમે બાજુ પાંચસો હોય અને ઉધાર બાજુ બસો હોય તો બાકી ત્રણસો રહે

* આ આઠે કર્મો ખૂબ વિસ્તારથી સમજવા યોગ્ય છે સમજવા માટે એની ૧૫૮ પ્રકૃતિ પાડવામાં આવી છે એ સર્વના વિસ્તાર માટે જુઓ મારો 'કર્મ' સંબંધી લેખ. —વિવેચનકાર.

એવો કર્મનો હિસાબ નથી. ત્યાં તો સારાં કે ખરાબ સર્વ કર્મો ભોગવ્યે જ છૂટકો થાય છે. કર્મવિજ્ઞાનનું આ રહસ્ય છે.

આર્યાવર્તનાં દરેક દર્શનોએ એક અથવા બીજા આકારમાં કર્મના સિદ્ધાંતને માન્ય રાખ્યો છે. પણ જૈન દર્શનની એ વિષયની ચર્ચા ખાસ ધ્યાન ખેંચે તેવી છે અને ઊંડા ઊતરીને અભ્યાસ કરવા યોગ્ય છે. બૌદ્ધ કે વેદાંત, નૈયાયિક કે વૈશેષિક સર્વ દર્શનોમાં કર્મવાદ જરૂર આવે છે. માત્ર ચાર્વાકો અહીં જ સર્વ હિસાબ પૂરો કરે છે.

આટલી પીઠિકા કરી આપણે હવે યોગિરાજનું પદ વિચારીએ. એમાં કર્મના સિદ્ધાંતનો વિષય ઉદ્યની દૃષ્ટિએ ચાતુર્યથી ચર્ચ્યો છે.

પદ

(રાગ—પ્રભાતી, આશાવરી. રાતડી રમીને કિહાંથી આવિયા—એ દેશી)

મૂલડો થોડો ભાઈ ! વ્યાજડો ઘણેરો, કેમ કરી દીધો રે જાય ?

તલપદ પૂંજી મેં આપી સઘળી રે, તોહે વ્યાજ પૂરું નવ થાય મૂલડો૦ ૧

અર્થ—અરે ભાઈ મૂળ રકમ નાની છે અને વ્યાજની રકમ ઘણી મોટી છે એ તે કેમ કરીને આપી શકાય ? મેં મારી પોતાની આખી મૂડી-અસલ્યામત હતી તે આપી દીધી છે તોપણ વ્યાજ પૂરું થતું નથી. (૧)

વિવેચન—એક દેવાદાર માણસ ખાલી હાથ થઈને વિચારવમળમાં અથડાય છે. જેને માથે કરજ હોય તેની ખાત્રી જ થયા હોય છે. એ હાલેચાલે કે સૂવે પણ એના મગજ પર દેવાનો બોજો સદૈવ લાગતો જ રહે છે. એને જરા જરામાં વિચાર થાય છે કે મારો લેણદાર મને હેરાન કરશે કે નાદાર બનાવશે વગેરે. પછી એને પોતાની ઉપર નિર્વાહ કરવા લાગણીઓ કે ઓનો ખ્યાલ આવે છે અને ખાલી હાથ થઈ પોક મૂકી રડે છે. પણ આ દેવાદારની (આપણી પોતાની) સ્થિતિ તો ભારે આકરી છે. સામાન્ય રીતે મૂળ રકમથી વધારે વ્યાજ થઈ શકતું નથી. એ નિયમથી દેવાદારને એટલી નિરાંત રહે છે કે વ્યાજની રકમ મૂળ દેવાની રકમથી વધારે તો નહિ જ આપવી પડે. ગમે તેટલા ટકા વ્યાજના હોય, પણ અહીંયાં તો મૂળ રકમથી વધારે રકમ વ્યાજની ન આપવી પડે ત્યારે દેવું મર્યાદામાં રહે છે. હવે આપણા દેવાદારની સ્થિતિ તપાસો.

એને તો મૂળ રકમ નાની અને વ્યાજ ઘણું મોટું ભરવાનું છે. એણે કર્મ કરતી વખતે કાંઈ વિચાર નહોતો. એણે પોતાના એક નાનકડા કામની પ્રશંસા કરવા માટે તો પોતાના

પાઠાંતર—ભાઈ-ભાઈડા. ઘણેરો-ઘણેરો. દીધો-દીધો. આપી સઘળી-સઘળી આપી. તોહે વ્યાજ-વ્યાજનું તેથી.

શબ્દાર્થ—મૂલડો-મૂળ રકમ [મુદ્દલ]. વ્યાજડો-વ્યાજ. તલપદ-તળપદ, આખા. સઘળી. પૂરું-આખર. નિકાલનો પત્તો. તોહે-તોપણ. નવ-નહીં

જેવું કામ કરનાર કોઈ નથી એવી ધૃષ્ટતા બતાવી હમ વગરની વાતમા એની પ્રગલ્ભતાને પાર નથી, એની અભિમાનવૃત્તિને મર્યાદા નથી આમાં મૂળ રકમ થોડી અને વ્યાજ વધારે થોડું ઘણું વધારે પડતું કેવી રીતે થઈ જાય છે તેનો એકાદ દાખલો લઈએ

ધારો કે આપણે એક સંઘ કાઢ્યો. સાથે સો-બસો માણસ આવ્યા. પાંચ-દસ મુકામ રસ્તે થયા. આપણે અને આપણા સંબંધીઓએ સાથે આવનારને જમાડ્યા. સંઘમાં સુવ્યવસ્થા, દુર્વ્યવસ્થા અને અવ્યવસ્થા થઈ આપણે છેવટે ઘેર ગયા. પછી આપણે એ સંઘની વાત કરીએ, ત્યારે ભરત ચક્રવર્તીથી તે આજ સુધી કોઈએ એવો સંઘ કાઢ્યો નથી, આવી આવી વાતો કરી આપણી અનેક દુર્વ્યવસ્થા, જેનું આપણને પોતાને પણ ભાન થયેલું હોય છે તેને છુપાવવા પ્રયત્ન કરીએ છીએ. આમા મૂળ રકમ કરતાં ઉધાર બાજુનું વ્યાજ જરૂર વધી જાય તેવા આપણા ધંધા છે

શ્રી ધર્મદાસ ગણિ શ્રી ઉપદેશમાળાની[1] ૧૭૭ અને ૧૭૮ મી ગાથાઓમા કહે છે કે —

એક વાર કરેલ છવવધ, મારવું (મારવું તે) ન હોય તેવો (ખોટો) આરોપ લગાવવો (અભ્યાખ્યાન) અને પરના ધનનો વિલોપ (ચોરી વગેરે) કરવો, આ પ્રત્યેક પાપકર્મનો જઘન્ય ઉદય દશગણો થાય છે અને તીવ્ર દ્વેષથી કરેલ હોય તો સોગણો, હજારગણો, લાખગણો વિપાક ઉદયમા થાય છે અને કરોડગણો પણ થાય છે અથવા તેથી પણ વધારે થાય છે

આ રીતે મૂળ રકમ કરતા પણ વ્યાજ વધતું જ જાય છે તેથી અહીં ચેતનરામ વિચાર કરે છે અરે ભાઈ! મૂળ થોડુ અને વ્યાજ ઘણું, એ તે કઈ રીતે દીધું જાય? આ મે તો મારી કુલ મિલકત જે કાંઈ હતી તે સર્વ આપી દીધી પણ મારું દેવું નીકળતું વ્યાજ પણ પૂરું થતું નથી; અને જ્યા વ્યાજ પણ પૂરું ન થાય ત્યાં પછી મૂળ રકમની તો વાત જ શી કરવી? અને મૂળ રકમ દેવાય નહિ ત્યા સુધી વ્યાજ તો ચઢ્યા જ કરે. આ રીતે વ્યાજ પૂરું દેવાતું નથી અને મૂળ રકમ તો ઊભી જ રહે છે ત્યારે દેવાળામાં ને દેવાળામાં તો ખસાઈ જઈએ, દરરોજ નીચી મૂછી રાખી સવાર પડતા દેવાનો જ વિચાર કરવો પડે એટલે પછી દેવાદારની જેવી મનોદશા થાય છે તેવી જ મારી દશા થઈ રહી છે

માણસ પોતાની પાસે હોય તે સઘળુ આપી દે; તેથી વધારે શું કરે? પણ આ કર્મરાજાને તો કોઈ જાતની શરમ નથી એ તો દેવી કાળપરિણતિ સાથે નાટક જુએ છે અને નાટકના સર્વ ભાવો આનંદમાં આવી જોયા કરે છે મહારાજા કર્મપરિણામ અને દેવી કાળપરિણતિના ખેલ આપણે ઉપમિતિભવપ્રપચા કથાના બીજા પ્રસ્તાવમાં વાચી ગયા

---

१ वहमारणअब्भक्खाणदाणपरधणविलोवणाईणं । सव्वजहन्नो उदओ दसगुणिओ इक्कसि कयाणं ॥१७७॥
तिव्वयरे उ पओसे सयगुणिओ सयसहस्सकोडिगुणो । कोडाकोडिगुणो वा हुज्ज विवागो बहुतरो वा ॥१७८॥
—उपदेशमाला

જીએ. એ નાટકની વિચિત્રતાનો પાર નથી. એ નાટકના સૂત્રધાર જેમ નચાવે તેમ પાત્રોને નાચવું પડે છે આ ભવનાટકમાં મેં તો મારી પાસે જે હતું તે સર્વ આપી દીધું પણ મારું દેવું પૂરું થતું જ નથી. હવે મારે શું કરવું ? (૧)

व्यापार मागो जलथल थलमें रे, धीरे नहि निसानी माय;
व्याज छोडावी कोइ खेपा परठवे रे, तो मूल आपुं सम साय मुज्झो २

અર્થ—દરિયા ઉપર અને જમીન ઉપર મારો વેપાર પડી ભાંગ્યો; અને વેપાર ચલાવવાનો મૂળ મુદ્દો-પૈસાની ધીરધાર, તે તો કોઈ ત્યાં ધીરતું જ નથી, બતાવતું જ નથી. હવે તો વ્યાજ લેવું જતું કરીને કોઈ હપ્તા કરાવી આપે તો સોગન ખાઈને કહું છું કે મૂળ રકમ ચૂકવી આપું (૨)

વિવેચન—પૂંજી તો સર્વ આપી દીધી અને કોઈ પણ વેપાર કરવો હોય તો પૈસા તો જરૂર જોઈએ. આવડત હોય તોપણ ધનના અભાવે અનેક લોકો વેપાર કરી શકતા નથી. અને હું તો મારી કુલ પૂંજી તો આપી બેઠો છું એટલે મારો જે કાંઈ જમીન પરનો કે દરિયા પરનો વેપાર હતો તે ભાંગી ગયો. મેં પૂંજી દેવામાં આપી દીધી, એટલે નવી ધીરધાર કોઈ કરતું નથી. બહારના લોકો તો સામા માણસની સંપત્તિ જોઈને તે પર નાણાંની ધીરધાર કરે છે જે પોતાની પૂંજી પરવારીને બેઠો હોય તેને કોઈ ફૂટી બદામ ધીરતું નથી.

મૂળ પૂંજી તો ક્યાંય રહી નથી, ત્યારે દેવું કેમ દેવું ? હવે તો લેણદારને સમજાવીને કોઈ હપ્તા કરાવી આપે તો પછી પણ ધીમે ધીમે દેવું આપી દઉં ઉપરાંત, એમાં બીજો લાભ એ છે કે એમાં વ્યાજ ભરવું પડતું નથી. એક હજારનું દેવું હોય અને સો સો રૂપિયાના છ છ મહિનાના હપ્તા કરે તો પાંચ વર્ષે ચૂકતે દેવું પતી જાય છે. હપ્તાથી દેવું પતાવનાર પાકો શાહુકાર તો ન ગણાય, પણ તેને માથેથી દેવાનો બોજો તો ધીમે ધીમે ઊતરી જાય છે

વાત એમ છે કે જળચરમાં એટલે કાચબા, મગરમચ્છ પ્રમુખ જળજાતિમાં અને સ્થળચરમાં એટલે ચતુષ્પદ વગેરે અનેક સ્થાનકે ઉત્પન્ન થયો. ટૂંકમાં કહીએ તો તિર્યંચના અનેક ભવ કર્યા, પણ એમાં કાંઈ નિશાની મળતી નથી, માર્ગદર્શન થતું નથી અને પ્રગતિ સધાતી નથી. માય એટલે માતા-ભવસ્થિતિ દરેક સ્થાન પર નવાં નવાં ખોળિયાં ધારણ કરાવે છે અને પ્રાણીને નાશ કરાવે છે, પણ એમાં કાંઈ દેવું પતતું નથી. જળચર,

---

પાઠાન્તર—મારો-મારો રે આઈસ. નહિ-ન. વ્યાજ-વ્યાજેસ. ખેપા-ખાંધા.

શબ્દાર્થ—મારો-મારો ભાગ્યો, નાશ પામ્યો. જલથલ = જળમાં (સમુદ્ર) થલમેં = જમીનમાં ધીરે = આપે નહિ, નિસાની = મુદ્દો, ધન માય = માતા. ખેપા = હપ્તા. પરઠવે = કરાવે, નક્કી કરી આપે. મૂલ = મૂળ રકમ સમ સાય = સોગન ખાઈને.

વ્યાજચક્રના રૂપે તેટલા વેપાર કરવામાં આવે પણ એમાં દેવાદાર મટી શકાતું નથી ત્યાં તો બધાય ઉધારે, પૂરે થાય, એટલે ભાઈજીનું દેવું તો વધતું જ જાય. અશુભની રાશિ વધે એટલે શુભનો વેપાર ઊંધી પાલીએ ભરવા જેવો જ થાય.

હે માતા ભવસ્થિતિ! નિશાની એટલે વેપાર ચલાવવાનો મુદ્દો—ધન કોઈ ધીરે નહિ, ધન વગર વેપાર થાય નહિ વેપાર વગર કમાણી થાય નહી અને કમાણી વગર દેવું દેવાય નહિ, ત્યારે ઊંચા આવવાનો રસ્તો કયો? એ તો કોઈ ભવસ્થિતિ (માય–માતા) પાકી જાય અને વેપારનો મુદ્દો (નિશાની) હાથ લાગી જાય તો કંઈ રસ્તો થાય. એનો રસ્તો એ છે કે કોઈ પંચ મળીને વ્યાજ ઓછાવી દે એટલે વિરતિ (ત્યાગભાવ) આપીને નવો કર્મબંધ થતો અટકાવી દે અને મહાવ્રત અણુવ્રતમાંથી ધીમે ધીમે એક પછી એક કે વધારે અંગીકાર કરાવે, તો પછી મૂળ રકમ એટલે મૂળ કર્મ ભોગવી લઉં અને વ્યાજ ન ભરવું પડે એટલે ત્યાગને પરિણામે વિરતિભાવને લઈને નવો કર્મબંધ ન થાય, તો મૂળ રકમ, સોગન ખાઈને કહું છું કે આપી દઉં

આમાં વ્યાપાર અને વિરતિભાવ પર જબર ભાર મૂકી ઊંડી ભાવના રજૂ કરી છે

હપ્તા એટલે એક એક વ્રત, નિયમ, વિરતિભાવ, શક્તિ પુરુષાર્થ પ્રમાણે દેશથી કે સર્વથી જેમ જેમ એનો સ્વીકાર કરતો જાય તેમ તેમ હપ્તા પતતા જાય. ક્રમપ્રાપ્ત મુક્તિમાં હપ્તા પતાવવાનો આ જ માર્ગ છે એમાં સત્ત્વરતા થઈ જવાતું નથી અને બહોળતાનો માર્ગ તે ક્રમપ્રાપ્ત મુક્તિનો જ છે એટલે એ રસ્તે એના હપ્તા પતતા જાય છે નવીન કર્મબંધ ન થવાને અંગે વિરતિના સ્વીકારથી આ દશા આવે છે. બાકી, જો આવો રસ્તો હાથમાં ન આવે તો તો મૂડી થોડી છે અને વ્યાજ ઘણું છે એ દેવું કઈ રીતે પૂરું ભરાય અને ક્યાંથી છુટકારો મળે? જે ટાંકીમાંથી પાણી નીકળે તે કરતાં વધારે આવતું હોય તે ખાલી ક્યે દહાડે થાય અને એને સાફ કેમ કરાય? (૨)

हाटडु मांडु रे रूडा माणेकचोकमां रे, साजनीयानुं मनडुं मनाय;
'आनन्दघन' प्रभु शेठशिरोमणि रे, बांहडी झालजो रे आय सू० ३

અર્થ—મારા સગા-સ્નેહીઓનું મન મનાવીને મોટા માણેકચોકમાં નાની દુકાન માંડું હે શેઠ, મહાન શેઠ, આનંદઘન! તમે આવીને મારી બાંહ્ય ઝાલજો, મારો હાથ પકડજો, મને ટેકો આપજો! (૩)

વિવેચન—હવે તો માણેકચોકમાં મારી દુકાન માંડું મારા સાજનીઆનું મનડું

પાઠાંતર—હાટડુ–હાટડો. સાજનીઆનું–સાજનો. મનડુ–મનડો. બાંહડી–બાંહ્ય ઇતિ. ઝાલજો–ઝાલજે.

નોંધ—જણ કરીને બે પંક્તિ અંતે રે મૂક્યા છે

શબ્દાર્થ—હાટડું–નાની દુકાન. માણેકચોક–વેપાર કરવાનું મધ્ય સ્થળ. સાજનીઆ–સગાંસ્નેહી. શેઠશિરોમણિ–મોટા શેઠ. બાંહડી ઝાલજો–ટેકો આપજો, બાંહ્ય પકડજો. આય–આવીને.

મનાનું પણ આ માણેકચોક ક્યાં આવ્યો? એ જાણવું કે જગતમાં નથી, એ તો મનુષ્યગતિમાં છે ત્યાં એવું હાટડું મંડાય છે કે જો કોઈ સોદાગર આનંદઘનની કૃપા હોય અને એ હાથ ઝાલે તો ખાતું તરત થઈ જાય અને દેવાદારપણાની સ્થિતિનો છેડો આવે. એ આનંદઘન પ્રભુ જો પ્રસન્ન થાય અને ઋદ્ધિ આપે તો માણેકચોક (મનુષ્યગતિ) માં નાનકડી દુકાન ખોલું એટલે દેશવિરતિ આદરું

પછી એ દુકાને તો આવકનો જ વેપાર. નવું દેવું કરવાનું નહિ અને કરેલા કાર્ય ભરપાઈ થાય એટલે ધીમે ધીમે દેવું વસૂલ અપાતું જાય. આમ માણેકચોકમાં નાની દુકાન માંડું અને પછી સર્વવિરતિ અંગીકાર કરીને ક્ષમાદિક દશ પ્રકારનો યતિધર્મ, જે આત્મિક સ્વજન ઉપકાર છે અથવા જિજ્ઞાસા, તિતિક્ષા આદિ સગાંવહાલાં છે તેમને સંતોષ આપું હે આનંદઘન પ્રભુ! મારો હાથ ઝાલો અને મને તારો. એક વાર આપ મને ઊંચો લઈ આવશો એટલે પછી મારો રસ્તો હું શોધી લઈશ. મારો કુલ આધાર આપના ઉપર છે. જેની બાંહ્ય આપે પકડી છે તે આ સંસાર વટાવી ગયા છે દેવામાંથી મુક્ત થઈ ગયા છે અને જન્મ-જરા-મરણથી દૂર થઈ ગયા છે (૩)

ઉપસંહાર—આમાં વ્યાજ, ગાંઠ, દેવું, સાજનીઆ અને પૂંજી એ શબ્દો સમજીને ઉપયોગમાં લેવા યોગ્ય છે અને માણેકચોકને બરાબર ઓળખવા જેવો છે. મૂળ દેવાની રકમ અને વ્યાજ વચ્ચેનો સંબંધ સમજવા યોગ્ય છે અને ભાગ (ભવસ્થિતિ) સંઘ (શોકવિરામવિ) આનંદઘનને પિછાનવા યોગ્ય છે એ શબ્દમાં સ્નેહ અનુપમ આંતરિક અને રહસ્ય સમજે તે દેવામાંથી મુક્તિ મેળવવાનો માર્ગ શોધી શકે એમ છે માણેકચોકમાં દુકાન માંડવા યોગ્ય છે અને જો એમાં શેઠસાહેબ મહેરબાની કરી બાંહ્ય પકડે તો કામ થઈ જાય તેમ છે એ શેઠ તમારા ઘરમાં જ બેઠા છે; એને ઢૂંઢવા પડે તેમ નથી. દેવામાંથી મુક્ત થવાની ચાવી સમજુની પ્રથમ ફરજ છે. (૫૪)

૫૬ પદ્યાવનમું

ભૂમિકા—આ પદમાં ચેતનને ઉદ્દેશીને પૂછ્યું છે કે હે ચેતન! આત્માને કઈ રીતે પ્રાપ્ત કરશો? ત્યારે આમાં ચેતન કોણ? પૂછનાર કોણ? અને આત્માને પ્રાપ્ત કરવાનો, તે આત્મા કોણ? આ ત્રણે વચ્ચે કાંઈ સંબંધ ખરો કે નહિ? ત્રણેની એકતા ખરી કે નહિ? ભિન્નતા હોય તો તે સર્વ અજ્ઞાની છે કે અમુક સમજની? વગેરે વગેરે અનેક સવાલો થાય છે. એ સર્વના જવાબ નીચેની આ પદવિચારણામાં જ આવી જશે.

આત્મા છે એમ માનીને જ આપણે આગળ ચાલીએ. પાંચ ઇંદ્રિયો અથવા શરીરને પ્રેરનાર સુખદુઃખનો અનુભવ કરનાર, અંદર રહેલ સ્થાયી તત્ત્વને આત્મા કહેવામાં આવે છે મૃત શરીરમાં ઇંદ્રિયો, આંખો, ઉપાંગો અને અવયવો સર્વ દેખાય છે છતાં એ

હાલતું-ચાલતું નથી કે વિચાર કરી શકતું નથી એટલે એમાંથી એક તત્ત્વ નીકળી ગયું છે, એની ગેરહાજરીમાં એની સર્વ ક્રિયાઓ નાશ પામી છે. એ ગેરહાજર તત્ત્વ તે આત્મા છે કરેલ સારાંનરસાં કૃત્યની લાભહાનિ ભોગવનાર અંદર રહેલ સ્થાયી તત્ત્વને આત્માના નામથી ઓળખવામાં આવે છે એની હયાતી ચાર્વાક સિવાય સર્વ દર્શનકારો સ્વીકારે છે આપણે આત્મા જેવું તત્ત્વ છે એમ સ્વીકારીને ચાલીએ છીએ. આત્મા જેવી ચીજ ન હોય તો કર્મફળ ભોગવનાર એક સ્થાયી તત્ત્વ ન હોવાને પરિણામે અવ્યવસ્થા થઈ જાય છે, એટલે આત્માનો સ્વીકાર સહજ થઈ જાય છે

આત્માને બરાબર ઓળખવાની જરૂર છે એ કાર્ય જેમ મુશ્કેલ છે તેમ ઘણી ગૂંચ વણથી ભરેલું છે એના અસલ સ્વરૂપની વિચારણાને અંગે દર્શનના ભેદો પડ્યા છે એ ભેદોનો સમન્વય પ્રમાણદૃષ્ટિથી જૈન દર્શને કર્યો છે તે વાત ધ્યાનમાં રાખવા યોગ્ય છે અંશ-સત્ય તો સર્વ દર્શનકારના હાથમાં આવ્યું છે પણ જુદાં જુદાં દૃષ્ટિબિંદુની અંદર રહેલ એકતા માટે જે નયપ્રમાણ જ્ઞાન જોઈએ તેની મુખ્યતા અન્ય દર્શનમાં ન હોવાને કારણે દર્શનનો ભેદ ઉપલક દૃષ્ટિએ દેખાય છે વસ્તુતઃ એ અનેક દૃષ્ટિબિન્દુઓનો સમન્વય શક્ય છે આ વાત સમજવામાં આવી જાય, તો સર્વ પ્રકારની વિવિધતામાં રહેલી અપેક્ષિત એકતા વિચારપથમાં આવી જાય તેમ છે

મૂંઝવણની પહેલી વાત તો એ છે કે આત્મા કોણ છે? કેવો છે? તે વિચાર કરનાર પણ આત્મા, એને ઓળખવાનો પ્રયત્ન કરનાર પણ આત્મા અને જેને ઓળખવો છે તે પણ આત્મા. આનો અર્થ તો એ થયો કે આપણે આપણી જાતને જ બરાબર ઓળખતા નથી. આ વચન વિચિત્ર લાગે તેવી વાત છે છતાં તે ખરી છે અને સહજ લંબાણને લોગે પણ સમજવા યોગ્ય છે.

૫૬

(રાગ-ધનાશ્રી)

चेतन ! आपा कैसे लहाइ, चेतन०

सत्ता एक अखंड अबाधित, इह सिद्धांत पख जाइ चेतन० १

અર્થ—ચેતન ! આત્માને (આપસ્વભાવને) કઈ રીતે લેયો-પ્રાપ્ત કર્યો ? સત્તા (સત્ત્વ) એક છે અખંડ છે બાધા-પીડા રહિત છે એ સિદ્ધાંતનો અભિપ્રાય લઈને આપા-સ્વસ્વભાવને કેમ પ્રાપ્ત કર્યો ? (૧)

વિવેચન—આ સ્તવન નાનું લાગતું પદ અર્થરહસ્યથી ભરેલું છે અને એક વાર

શબ્દાર્થ—ચેતન = ઠગ. આપા = આપઆપણું સ્વસ્વભાવ. કૈસ = કેમ કરીને. લહાઈ = લેયો, મેળવ્યો. સત્તા = સત્ત્વ, હોવાપણું અખંડ = ન ભાંગે તેવી. અબાધિત = અસંગતિ રહિત, ઇહ = અહીં કહેલું બતાવેલું આવે તેનું પક્ષ = એ પ્રકારનું સિદ્ધાંત = આગમ. પખ = પક્ષ, અભિપ્રાય.

એને બરાબર સમજવામા આવે તો આત્માનુ ભાન થઈ જાય તેવુ તેમા રહસ્ય છે. આત્માનુ સ્વરૂપ બરાબર ધ્યાનમા આવી જાય તો કામ થઈ જાય તેવી વાત છે જે એકને જાણે છે તે સર્વને જાણે છે એ વાતમા બહુ ઊંડાણ છે એકને બરાબર જાણવા માટે, તે કેવુ છે? કે શુ છે? તે જાણવા ઉપરાંત તે શુ નથી? તે પણ જાણવુ જોઈએ. અને તે શુ નથી? તે જાણવા માટે તે નથી એવી સર્વ વસ્તુનુ સ્વરૂપ જાણવુ જોઈએ. એટલે એને પરિણામે એક વસ્તુના જ્ઞાનમાં સવ વસ્તુઓનુ જ્ઞાન થઈ જાય છે. ત્યારે આ એક વસ્તુના જ્ઞાનની વાત કરી તે વસ્તુ કઈ? વસ્તુનુ સ્વરૂપ શુ? વસ્તુને બરાબર સમજવા પ્રયત્ન કરતાં આત્મવસ્તુ ઓળખાઈ જશે. આની જડ (આનુ મૂળ) ત્રિપદીમા આવે છે. જ્યારે તીર્થંકર મહારાજ તીર્થની સ્થાપના કરે છે ત્યારે એ પ્રથમ દીક્ષા લેનાર મુખ્ય શિષ્યોને ત્રિપદી આપે છે. તે વખતે તીર્થંકર મહારાજ ત્રણ પદ બોલે છે: **उपन्नेइ वा विगमेइ वा धुवेइ वा** (ઉત્પન્ન થાય છે નાશ પામે છે અને ધ્રુવ રહે છે.) એટલે સર્વ વસ્તુ ઉત્પન્ન થાય છે નાશ પામે છે અને છતા એમા ધ્રુવતા છે. આ ત્રણ પદની વિચારણામા સમગ્ર જૈન સિદ્ધાંત આવી જાય છે સમગ્ર દર્શનશાસ્ત્રોની ગૂંથણી નીકળી જાય છે અને વિવિધ જ્ઞાનમા રહેલી એકતા અને વાસ્તવિક ભેદાભેદનુ જ્ઞાન સ્ફુરી આવે છે

આ ત્રિપદીને સમજવા માટે સતનુ સ્વરૂપ સમજવુ જોઈએ. ઉત્પાદ, વ્યય અને ધ્રૌવ્ય યુક્ત હોય તે સત આ સતની વ્યાખ્યા—આ આખી દુનિયાના, નામ આપી શકાય તેવા પદાર્થનુ લક્ષણ—એ દ્રવ્યાનુયોગનો અતિ મહત્ત્વનો વિષય છે એની વિચારણા એ સ્વાધ્યાય છે એ અભ્યંતર તપ છે

ગણધર મહારાજ આ ત્રણ પદમાં શુ વિચારે છે? વસ્તુઓ ઉત્પન્ન થાય છે ખેતરમા અનાજ ઊગે છે કુંભારના ચાકડામાં ઘડા–કોઠીઓ થાય છે, આમ સર્વ નવી ઉત્પત્તિ દેખાય છે બીજી રીતે જોતા અનાજનો લોટ થાય છે ઘડાઓ ભાંગતા દેખાય છે આમ ચારે તરફ નાશ ને નાશ જ દેખાય છે. આખી દુનિયામાં સર્વ વસ્તુઓ ઉત્પન્ન થતી અને ખલાસ થતી દેખાય છે. આત્મા તરીકે એક પ્રાણી સંસારમાં જન્મતો કે મરતો દેખાય; એની બાલ્યાવસ્થા, યુવાવસ્થા કે વૃદ્ધાવસ્થામાં હાનિ–વૃદ્ધિ દેખાય. એ મહાપુરુષની નજરે દેખાતા ફેરફારોની અંદર કોઈ એકતા છે કે નહિ એનો વિચાર કરતાં એ અનેક ફેરફારોની અંદર એકતા જરૂર દેખાઈ આવે છે આજે જે દેવદત્તને જોયો તેમાં કાલે ફેરફાર તો જરૂર થાય છે છતા આપણે એને દેવદત્ત તરીકે ઓળખીએ છીએ, એ ફેરફારની અંદર રહેલી એકતા છે અને એ ધ્રુવ તત્ત્વ છે. એટલે ઉત્પત્તિ, વિનાશ અને છતાં સાથે જ તેની અંદર રહેલી ધ્રુવતા એ વસ્તુને વસ્તુ તરીકે બતાવે છે આ સતની–વસ્તુની વ્યાખ્યા છે. અને તે હોવાપણુ એ સત્ત્વ છે સત્ત્વ અને સત્તા એ એક જ પર્યાયવાચી શબ્દો છે. આ સતની વ્યાખ્યાને નજરમા રાખી હવે આપણે આત્માને ઓળખવા પ્રયત્ન કરીએ.

શાંકર વેદાંત સત પદાર્થને કેવળ ધ્રુવ (નિત્ય) માને છે. બૌદ્ધો સત્ પદાર્થને નિરન્વય

ક્ષણિક માને છે એટલે તે દર્શનના મતે સત્ પદાર્થ ઉત્પત્તિ અને વિનાશશીલ છે સાંખ્ય દર્શન ચેતનતત્ત્વરૂપ સતને કેવળ ધ્રુવ–કૂટસ્થનિત્ય[1]–માને છે અને પ્રકૃતિતત્ત્વરૂપ સતને પરિણામી નિત્ય માને છે એટલે એ દર્શન પ્રમાણે ચેતન નિત્ય અને પ્રકૃતિ પરિણામી નિત્ય હોઈ એ દ્વૈત તત્ત્વનો સ્વીકાર કરે છે ન્યાય અને વૈશેષિકમત પરમાણુ આત્મા, કાળ આદિ તત્ત્વોને કૂટસ્થનિત્ય અને ઘટ, વસ્ત્ર આદિ કેટલાક સતને માત્ર ઉત્પાદવ્યયશીલ માને છે આ સર્વ મતોથી જૈન દર્શનનું સતનું લક્ષણ તદ્દન જુદા પ્રકારનું છે આ દર્શન પ્રમાણે કોઈ વસ્તુ–સત–પદાર્થ માત્ર કૂટસ્થ નિત્ય નથી અથવા કોઈ તો કૂટસ્થનિત્ય અને કોઈ પરિણામી નિત્ય[2] [એમ પણ] નથી; તેમજ તે મત પ્રમાણે વસ્તુનો કોઈ ભાગ તો ફક્ત નિત્ય અને કોઈ ભાગ તો માત્ર અનિત્ય એમ હોતુ નથી. એ દર્શન પ્રમાણે ચેતન અથવા જડ, મૂર્ત અથવા અમૂર્ત સૂક્ષ્મ અથવા સ્થૂલ બધી સત્ કહેવાતી વસ્તુઓ ઉત્પાદ, વ્યય અને ધ્રૌવ્યરૂપે ત્રિરૂપ છે આમા માત્ર દૃષ્ટિભેદ છે જ્યારે વસ્તુના અશાશ્વત સ્વરૂપ પર ધ્યાન જાય ત્યારે તે ઉત્પત્તિ અને વિનાશને આધીન લાગે છે; અને જ્યારે એની અંદર રહેલા શાશ્વત ભાવ પર દૃષ્ટિ જાય છે ત્યારે ધ્રુવ લાગે છે એ અશાશ્વત અને શાશ્વત ભાવ એકીવખતે પ્રત્યેક સત્ પદાર્થમા સાથે જ રહેલા હોય છે. વસ્તુની સ્થિરતા અથવા અસ્થિરતા માત્ર દૃષ્ટિની બાજુને અવલબીને જણાય છે પણ બન્ને બાજુ તરફ દૃષ્ટિ આપવાથી વસ્તુનુ યથાર્થ જ્ઞાન થાય છે જૈન દર્શનકાર સતની વ્યાખ્યા આપે છે તે બન્ને બાજુની દૃષ્ટિનો સરવાળો છે આ વ્યાખ્યાને આધારે જૈન દર્શન નિત્યાનિત્ય ભાવ સ્વીકારે છે એનો ભેદાભેદભાવ આ રીતે સ્પષ્ટ થાય છે અને દ્વૈતાદ્વૈતની એની વિશિષ્ટ શૈલી આખા દૃષ્ટિવાદ–નયવાદ–પ્રમાણવાદ પર રચાયેલી હોઈ એની અનેકાંતતા બતાવે છે, અને આ વાતના જ્ઞાનમા આત્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે

આ ઉત્પાદ વ્યય અને ધ્રૌવ્યનુ ચક્ર પ્રત્યેક પદાર્થમાં હમેશાં દેખાય છે આ સ્વરૂપમાથી કોઈ પણ અંશ ક્યારે પણ મુક્ત થતો નથી. માણસ બાળ, જુવાન કે વૃદ્ધ થાય —પ્રત્યેક સમયે તેમા ફેરફાર થાય—છતા મનુષ્યત્વ તો એનું તે જ કાયમ રહે છે અને એ રીતે ઉત્પત્તિ અને વિનાશ ચાલે છે તે જ વખતે તેની અંતર્ગત ધ્રુવ તત્ત્વ ચાલુ જ હોય છે

દ્રવ્યનુ દ્રવ્યપણું સદાકાળ એક જ રહે છે એના સહભાવી ધર્મોને ગુણ કહેવામાં આવે છે એના ક્રમભાવી ધર્મોને પર્યાય કહેવામાં આવે છે પર્યાય દેશકાળ અનુસાર પલટો લીધા કરે છે ગુણ ત્રણે કાળ દ્રવ્ય સાથે રહે છે, જ્યા દ્રવ્ય હોત ત્યા તેના ગુણ તો હોય જ છે અને લઈને પર્યાયો—એના બાહ્ય આકારો, નામ રૂપ વગેરે—ફરે, છતા એમાં

---

૧ કોઈ કાળ આદિના વિવિધ ફેરફારો થતા છતાં વસ્તુમાં તો પણ ફેરફાર ન થાય, તે કૂટસ્થનિત્ય કહેવાય.

૨. મૂળ વસ્તુ ત્રણે કાળમાં સ્થિર રહ્યા છતાં દેશકાળ આદિ નિમિત્ત પ્રમાણે ફેરફાર પામ્યા કરે એ પરિણામી નિત્ય કહેવાય.

ગુણધર્મનો સદ્ભાવ તે જ વખતે આવુ હોવાથી એમાં ધ્રુવતા સાથે જ રહે છે એટલા માટે ઉત્પત્તિ, વિનાશ અને ધ્રુવતા યુક્ત હોય તેને સત્-પદાર્થ કહેવામાં આવ્યો છે

દ્રવ્યાર્થિક નયની અપેક્ષાએ જોવામાં આવે ત્યારે વસ્તુ નિત્ય દેખાય છે પણ એ જ વસ્તુને પર્યાય-પલટણભાવની નજરે જોવામાં આવે ત્યારે અનિત્ય દેખાય છે; અને તે બન્ને સ્વભાવ દરેક પદાર્થમાં એકીવખતે એકસાથે હોવાથી વસ્તુમાં નિત્યાનિત્યભાવ એકીવખતે સમન્વય છે આથી કોઈ પદાર્થને એકાંત નિત્ય માનવો તે, અને એકાંત અનિત્ય માનવો તે પણ અયુક્ત છે આ નિત્યાનિત્યભાવ બરાબર સમજવા માટે સત્-પદાર્થની વ્યાખ્યા બરાબર સમજવાની જરૂર રહે છે એને માટે ઘટ-મુકુટનો દાખલો આપેલો છે. સોનાના ઘડાનો મુકુટ બનાવ્યો. એમાં ઘટ તરીકે નાશ થયો, મુકુટ તરીકે ઉત્પત્તિ થઈ અને હેમ-સોનાની એ જ વખતે ધ્રુવતા રહી. એ રીતે ઉત્પાદ, વ્યય અને ધ્રુવતા એક કાળે એક જ વસ્તુમાં રહે તેમાં કાંઈ વિરોધ જણાતો નથી. આ રીતે ઉત્પત્તિ, વિનાશ અને ધ્રુવતા યુક્ત લક્ષણવાળા સત્-પદાર્થને સમજવાની જરૂર છે આ સત્પણું સમજવા સાથે વેદાંત કે નૈયાયિક આત્માને નિત્ય માને છે એમાં દ્રવ્ય વસ્તુ ઉપર નજર રહે છે; અને બૌદ્ધો એના પલટણ-ભાવ ઉપર નજર રાખે છે એમાં પલટણભાવની મુખ્યતા છે પણ એ સર્વ અંશ-સત્યો છે એ સમજાવનાર સત્ની ઉપર કરેલી જૈન વ્યાખ્યા છે. અને એમાં રહેલ અનેકાંત તત્ત્વની સમજણમાં સમગ્ર વિશ્વના મૂળ તત્ત્વોનો બારીક અભ્યાસ અને વિશિષ્ટ અવલોકન રહેલા છે

વારંવાર પલટણભાવ પામે તે પર્યાય અને ત્રિકાળ સાથે રહે તે ગુણ હોઈ આત્માનો ચૈતન્યભાવ તે ગુણ છે અને એનુ મનુષ્ય, તિર્યંચાદિક રૂપ તે તેના પર્યાય છે રૂપ ફર્યા કરે, ગુણ સતત સાથે રહે અને ગુણ તથા પર્યાય જેને હોય તે દ્રવ્ય કહેવાય. આ પરિસ્થિતિમાં નય-દૃષ્ટિબિન્દુઓ ભારે મહત્ત્વનો ભાગ ભજવે છે દર્શનના ભેદો આ જુદાં જુદાં દૃષ્ટિબિન્દુના ભેદે પડ્યા છે જેણે ગુણ પર ધ્યાન આપ્યું, તેણે આત્માને નિત્ય માન્યો જેણે પર્યાય પર ધ્યાન આપ્યુ તેણે આત્માને અનિત્ય માન્યો આ નય-જ્ઞાનને બતાવતું જે સર્વ ગુણ અને પર્યાયને ધ્યાનમાં રાખી વાત કરી શકે તેને પ્રમાણજ્ઞાન કહેવામાં આવે છે. દ્રવ્ય, ગુણ અને પર્યાયમાં દેખાતી ભિન્નતામાં રહેલી અભિન્નતા આ રીતે ખાસ સમજવામાં આવે એટલે પછી સત્-પદાર્થના ઉત્પત્તિ, વિનાશ અને ધ્રુવતા નજરમાં તરી બેસવાં ઘટે છે. પછી એને બાહ્ય દ્રવ્ય-ક્ષેત્રના દ્રષ્ટાંતો-સાથે સમજતાં ઉત્પાદ, વ્યય અને ધ્રુવશીલતા એ સત્પદાર્થનું લક્ષણ છે, એ સમજણમાં આવી જાય છે

આ સત્પણું-સત્તા એ એક જ છે એ ત્રણ કાળ એક જ રહે છે આ હકીકત સમજવા માટે વૈશેષિક દર્શનનું સ્વરૂપ ઉપયોગી થઈ પડશે. એ દર્શન પ્રમાણે સત્તાને અલગ પદાર્થ માનવામાં આવે છે દ્રવ્ય, ગુણ અને કર્મ ઉપરાંત સામાન્ય અને વિશેષને એ દર્શનકાર અલગ પદાર્થ માને છે દાખલા તરીકે ગાય, ભેંસ, ઘોડામાં જે જનાવરપણાનું સામાન્ય તત્ત્વ છે તેને સામાન્ય કહેવામાં આવે છે અને આકૃતિવિશેષે રંગ, રૂપ વગેરેને

વિશેષ કહે છે આ સામાન્ય અને વિશેષ, દ્રવ્ય અને ગુણથી અલગ છે એમ તેમની માન્યતા હોઈ દ્રવ્યત્વથી સત્તા ભિન્ન છે એમ ગણી એને (સામાન્ય-વિશેષને) ભિન્ન પદાર્થ ગણ્યું છે. આ વિષયમા ખૂબ ચર્ચા છે દ્રવ્યથી દ્રવ્યત્વ ભિન્ન પદાર્થ છે કે દ્રવ્યમા તેનો સમાવેશ થઈ જાય છે એનો ખુલાસો જૈન સિદ્ધાન્ત બહુ સુંદર રીતે કરે છે જૈન મતે તો ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને ધ્રુવતા યુક્ત હોય તેને સત્-પદાર્થ માનવામા આવે છે એટલે દ્રવ્યનું દ્રવ્યત્વ દ્રવ્યથી અલગ નથી, પણ દ્રવ્યત્વવાન જે હોય તેને સત્-પદાર્થ માનવામા આવે છે. આથી સત્તા-સત્ત્વ એ એક જ પદાર્થ રહે છે અને સામાન્યને અલગ પદાર્થ માનવાની જરૂર રહેતી નથી.

આ વસ્તુનું સત્ત્વ-વસ્તુત્વ એક જ છે અને તે અખંડ છે એના વિભાગ થઈ શકતા નથી, એને માત્ર સમજી જ શકાય, કારણ કે એના ઉત્પાદ, વ્યય તરફ લક્ષ રહે તો એનું અનિત્યત્વ દેખાય છે એની ધ્રુવતા તરફ લક્ષ રહે તો એનું નિત્યત્વ દેખાય છે અને છતાં એ બન્ને એકસાથે વર્તે છે માટે સત્નું લક્ષણ ઉત્પાદ, વ્યય, ધ્રૌવ્યરૂપ બનાવવામા આવ્યુ છે તેપણું-હોવાપણુ એ એક જ છે અખંડ છે અને એને કોઈ પણ પ્રકારની બાધા-પીડા થઈ શકતી નથી. અંતિમ દ્રવ્ય સાથે એનો વિચાર કરવામા આવે તો તે ત્રણ કાળ એક જ રહે છે અને જરા પણ ફેરફાર વગર એકસરખુ આસ્થા કરે છે આ દૃષ્ટિએ જોતા સામાન્ય અને વિશેષને અલગ પદાર્થ માનવાની જરૂર રહેતી નથી, કારણ કે દ્રવ્યના દ્રવ્યત્વથી તે અલગ પદાર્થ નથી.

હવે અહીં પ્રશ્ન એ થાય છે કે આ ઉત્પાદ વ્યય અને ધ્રુવતા પરસ્પર ભિન્ન છે કે એકરૂપ છે? એના સમાધાન માટે ઉત્પાદ, વ્યય અને ધ્રુવતાને બરાબર સમજવા પડે. પ્રત્યેક પદાર્થ ક્ષણે ક્ષણે બદલાયા કરે છે છતા એમા સર્વથા ભિન્નપણુ નથી, આકૃતિ વગેરે ફર્યા કરે, છતા એની જાતિ નિત્ય રહે છે, તેથી ઉત્પાદ, વ્યય અને ધ્રૌવ્યના લક્ષણભેદ તો જરૂર છે અને તેથી એમા કથંચિત્ ભેદ છે બાકી અસતની ઉત્પત્તિ એ ઉત્પાદ, સતનો વિનાશ એ વ્યય અને દ્રવ્ય એક જ રહે તેથી તેમા ધ્રુવતા છે

આ કારણથી ઉત્પાદ, વ્યય અને ધ્રુવતા જેનામા હોય તે સત્ છે, એ દૃષ્ટિએ જોઈએ, ત્યારે પછી એના સામાન્ય તથા વિશેષને અલગ દ્રવ્ય માનવાની જરૂર રહેતી નથી આ અપેક્ષા ધ્યાનમા રાખવાથી ભેદાભેદભાવ બરાબર સમજી શકાય છે ભેદ દેખાય છે તે પર્યાયની અપેક્ષાએ છે અભેદ દેખાય છે તે દ્રવ્યની અપેક્ષાએ છે અને બન્ને વસ્તુ એકી વખતે એકસાથે દ્રવ્યમા રહે છે તેથી ભેદાભેદનું રહસ્ય સમજાય છે. વસ્તુધર્મના સ્વરૂપની વિચારણાનો પાયો સત્ની વ્યાખ્યા સમજવામા રહેલો છે આ ઉત્પાદ વ્યય અને ધ્રૌવ્ય દરેક ભિન્નલક્ષણવાળા છે છતાં પરસ્પર અપેક્ષિત છે

આ સત્પણુ-સત્તા એક છે એમા ખંડ-વિભાગ પડી શકે તેવુ નથી અને તેને બાધા થઈ શકે તેવુ પણ નથી. આ અભિપ્રાય જૈન સિદ્ધાંતનો છે. નિશ્ચય નયે આ વાત

સુયોગ્ય છે અને એ વ્યાખ્યા પર સતની આખી સમજણ રહેલી છે જે દ્રવ્યનયરૂપી ગુણ ઉપર નજર રાખે છે તે આત્માને નિત્ય ગણે છે જેનું લક્ષ પર્યાય ઉપર રહે છે તે અનિત્ય માને છે, અને ગુણ તથા પર્યાય બન્ને પર દૃષ્ટિ રાખનાર જૈન દર્શન આત્માને નિત્યાનિત્ય કહે છે આ સર્વ દૃષ્ટિબિન્દુને ધ્યાનમા રાખવાથી પ્રમાણજ્ઞાન થાય છે એ વિચારણાના તલસ્પર્શી જ્ઞાનને આત્મજ્ઞાન કહેવાય છે. અને તેની સાથે બાકીના સર્વ દ્રવ્યનું જ્ઞાન થવાની જરૂર જ પડે છે એટલે આત્મજ્ઞાનમા સર્વ દ્રવ્યોનું જ્ઞાન સ્વાભાવિક હોઈ એ દ્રવ્યાનુયોગનો મોટો અગત્યનો વિષય બને છે (૧)

> अन्वय अरु व्यतिरेक हेतु का, समज रूप-भ्रम टार;
> आरोपित सब धर्म और है, 'आनंदघन' तत सोइ चेतन! आपा कैसे लखोई? २

અર્થ—હકારાત્મક અને નકારાત્મક અન્વેષણપદ્ધતિ સમજી આત્મ રૂપની ભ્રમણા છે તે સર્વ આરોપ કરેલ છે તેને છોડી દો. (એનો) ધર્મ તો અનેરો છે. અહો આનંદઘન! તત્ત્વ તો તે છે (આરોપ વગરનો ભ્રમની બહારનો અસલ ધર્મ છે તે ખરું તત્ત્વ છે) (૨)

વિવેચન—સતની વ્યાખ્યા સાથે પ્રથમ અન્વય અને વ્યતિરેકહેતુ સમજવા યત્ન કરીએ ત્યાર પછી એના એક અખંડ અને અબાધિત સ્વરૂપને સમજવું સહેલું થઈ પડશે. આ અન્વય અને વ્યતિરેક હેતુની સમજણ સ્યાદ્વાદમંજરી ગાથા ૨૧–૨૨ ની ટીકામા ખૂબ વિસ્તારથી આપવામા આવી છે

જ્યા ઉત્પાદ, વ્યય અને ધ્રુવપણું છે ત્યા સતપણું છે —આ અન્વય હેતુ સમજવો. સર્વ વસ્તુ દ્રવ્યની અપેક્ષાએ ઉત્પન્ન થતી નથી કે નાશ પામતી નથી, તેથી દ્રવ્યની અપેક્ષાએ પ્રત્યેક વસ્તુ સ્થિર છે આખામા ઉત્પત્તિ–વિનાશ થાય છે તે પર્યાયની અપેક્ષાએ થાય છે આ રીતે ઉત્પાદ, વ્યય અને ધ્રુવતા હોય ત્યા સતપણું છે આકૃતિ ફરે, આકાર ફરે, પણ મૂળ વસ્તુનું સામાન્ય—એની જાતિ—તો કાયમ જ રહે, આવો વસ્તુસ્વરૂપનો પ્રકાર એ અન્વય હેતુ છે આ હોય ત્યા અન્ય હોય એ અન્વયવ્યાપ્તિ છે સોનાનો ઘટ હોય, તેનો મુગટ બનાવવો હોય તો ઘટ તરીકે તેનો નાશ થાય છે મુગટ તરીકે તેની ઉત્પત્તિ થાય છે પણ તે આખા સમય દરમિયાન સુવર્ણ તરીકે તો તેની સ્થિતિ કાયમ

શબ્દાર્થ—અન્વય = અન્વેષણ (શોધખોળ)ની એક પદ્ધતિ અમુક આવે ત્યાં ત્યાં હોય તે બતાવનારા શબ્દોમાં એક / બીજા સર્વસાધારણ અર્થ ભેગા આવતો હોય તો તે બે અર્થો પણ પ્રતિ કાર્ય–કારણ જ અથવા કાર્ય–કારણ સમજાય છે એમ સમજવાની પદ્ધતિ. અરુ = તથા, ઔર. વ્યતિરેક = અમુક એક વસ્તુ ન હોય તો બીજી અમુક વસ્તુ પણ ન હોય, એવો સબંધ કે નિયમ. સમજ = સમજીને, વ્યાપ્તિ (આ સ્થાને વ્યતિરેક સમજ પણ થાય છે) ભ્રમ = ભ્રમણા, ખોટું જ્ઞાન. ખોઈ = છોડી દે. આરોપિત = આરોપેલ, સ્થાપેલ. સબ = સર્વ. ધર્મ = સ્વરૂપ. ઔર = બીજું. તત = તત્ત્વ સ્વરૂપ. સોઈ = એ જ તે પોતે.

રહે છે આ દૃષ્ટાંત બરાબર ધ્યાનમાં આવે એટલે અન્વયવ્યાપ્તિનો ખ્યાલ થાય છે જ્યાં ઉત્પાદ, વ્યય અને ધ્રુવતા હોય ત્યાં સત્ત્વ છે સત્પણું છે, એ અન્વયવ્યાપ્તિ થઈ

પર્યાયોનો તો પાર નથી તેથી પ્રત્યેક દ્રવ્ય અનંતધર્માત્મક છે એટલે જ્યાં જ્યાં અનંતધર્માત્મકપણું ન હોય ત્યાં ત્યાં સત્ પણ ન હોય એ વ્યતિરેકવ્યાપ્તિ છે આમાં વસ્તુતત્ત્વ–સત્ત્વ પક્ષ છે અને અનંતધર્માત્મકત્વ સાધ્ય છે એમાં વ્યતિરેકી હેતુ છે, એટલે જ્યાં સાધ્ય ન હોય ત્યાં સાધન ન જ હોય એ રીતે જ આ વ્યતિરેકવ્યાપ્તિની સિદ્ધિ થાય, કારણ કે દૃષ્ટાંત વગર પક્ષની અંદર જ હેતુથી સાધ્યની સિદ્ધિ થાય છે, એટલે એમાં પક્ષની બહારના દૃષ્ટાંતનું પ્રયોજન જ હોતું નથી આ વ્યતિરેકવ્યાપ્તિને બરાબર સમજીએ.

આત્મામાં જ્ઞાનોપયોગ, દર્શનોપયોગ, કર્તૃત્વ, ભોક્તૃત્વ, આઠ રુચક પ્રદેશની નિશ્ચળતા, અમૂર્તત્વ, અસંખ્યપ્રદેશપણું વગેરે એના સહભાવી ધર્મો છે એ એની સાથે નિરંતર રહે છે (જૈન પરિભાષામાં એને ગુણ કહેવામાં આવે છે.)

નૈયાયિકો આત્માની સાથે જ્ઞાનનો સમવાય સંબંધ માને છે એ આત્માનું લક્ષણ જ્ઞાન નથી માનતા અને તેટલા માટે સમવાયને અલગ દ્રવ્ય માને છે જૈન દર્શન જીવને ઉપયોગરૂપ માને છે જૈન દર્શન આત્માને કર્તા માને છે સાંખ્યો આત્માને નિર્લેપ માને છે કર્મનો કર્તા આત્મા છે અને તેથી જૈનોએ કર્તૃત્વ એનો ગુણ માન્યો છે જૈન દર્શન આત્માને ભોક્તા માને છે કરેલ કર્મનું ફળ એ ભોગવે છે. એ રીતે બૌદ્ધ–ક્ષણિકવાદીથી જૈન દર્શન જુદું પડે છે

આત્માના આઠ રુચકપ્રદેશો સ્થિર રહે છે સિદ્ધના સર્વ પ્રદેશ સ્થિર રહે છે બાકી સંસારી જીવોના વ્યાયામ, દુઃખ, પરિતાપને લઈને આઠ સિવાયના બાકીના સર્વ પ્રદેશો પ્રવૃત્તિશીલ રહે છે.

આ જીવ સ્પર્શ રસ, ગંધ અને વર્ણથી રહિત હોઈ નિશ્ચયનયથી જાતે અમૂર્ત છે

પ્રત્યેક આત્મામાં લોકાકાશના પ્રદેશો જેટલા પ્રદેશો છે વૈશેષિક–નૈયાયિકની માફક જીવને પ્રદેશની અપેક્ષાએ વ્યાપક માનવામાં નથી આવતો, પણ જ્ઞાનની અપેક્ષાએ વ્યાપક માનવામાં આવે છે

જીવપણું (જીવન) વ્યવહારથી દશ પ્રાણ ધારણ કરવા તે, અને નિશ્ચયથી ચેતના, આ જીવનું જીવત્વ છે આ સર્વ સહભાવી ધર્મની વાત છે હર્ષ વિષાદ, સુખ દુઃખ ક્રમભાવી (પર્યાયધર્મ)માં આવશે, જેની વાત હવે પછી કરશે.

એવી જ રીતે ધર્માસ્તિકાય આદિ દ્રવ્યો અનંતધર્માત્મક છે ધર્માસ્તિકાય ગતિસહાયક છે અધર્માસ્તિકાય સ્થિતિસહાયક છે એ પ્રત્યેક પદાર્થ અસંખ્યાતપ્રદેશી હોઈ જ્ઞાનથી જાણી શકાય તેવા છે અને એ પોતાના સ્વરૂપમાં કાયમ રહે છે તેથી અવસ્થિત

છે એમાં સ્પર્શાદિ ન હોવાથી એ બન્ને અંતે અરૂપી છે. એકવ્યક્તિરૂપ હોવાથી એક છે અને સ્વયં ક્રિયારહિત હોવાથી નિષ્ક્રિય છે આવી રીતે ધર્માસ્તિકાય અને અધર્માસ્તિકાય અનંતધર્માત્મક છે

પુદ્ગલનું અનંતધર્માત્મકત્વ તો દરરોજના અનુભવનો વિષય છે એક ઘડો લઈએ તો તેનું કાચાપણું પાકાપણું મોટાપણું પહોળાપણું જળધારણશક્તિપણું એનું રૂપત્વ, નવાપણું જૂનાપણું વગેરે એમાં તો અનંત ધર્મો પ્રત્યક્ષ દેખાય છે.

આવું અનંતધર્માત્મકપણું જ્યાં ન હોય ત્યાં સત્ત્વ ન હોય એ વ્યતિરેકવ્યાપ્તિ થઈ

જૈન દર્શનનું આ સત્સ્વરૂપ છે ચેતનને ઓળખવા માટે તેના જ્ઞાનની જરૂર છે. કોઈ કોઈ દર્શન સંપૂર્ણ સત્પદાર્થને કેવળ ધ્રુવ માને છે આ મત શંકરાચાર્યના વેદાંતદર્શનનો છે કોઈ દર્શન સત્–પદાર્થને નિરન્વય ક્ષણિક માને છે એટલે એ પદાર્થને માત્ર ઉત્પાદ અને વ્યયશીલ માને છે. એ મત બૌદ્ધ દર્શનનો છે કોઈ દર્શન ચેતનતત્ત્વરૂપ સત્ને કેવળ ધ્રુવ (કૂટસ્થનિત્ય) માને છે તે મત સાંખ્યદર્શનનો છે અને નૈયાયિક તથા વૈશેષિક અનેક સત્પદાર્થોમાંથી પરમાણુ, કાળ, આત્મા આદિ કેટલાક સત્તત્ત્વોને કૂટસ્થનિત્ય અને ઘટ વસ્ત્ર આદિ કેટલાક સત્ને માત્ર ઉત્પાદવ્યયશીલ (અનિત્ય) માને છે જૈન દર્શનનું સત્નું સ્વરૂપ એ સર્વ દર્શનકારોની વ્યાખ્યાથી અલગ છે તે અહીં બતાવ્યું છે તે ત્રિકાલાબાધિત છે. અન્ય–સત્ય એ સત્ય તો છે પણ એ ત્રણે કાળ ટકે નહિ તેથી એમાં બાધ આવે છે. જૈન દર્શનની સત્–પદાર્થની વ્યાખ્યા એક જ છે અખંડ છે અને અબાધિત છે તેની સાથે સ્યાત્ લગાડવાથી તેનો સાચો ખ્યાલ આવે છે કારણ કે સત્ની અપેક્ષાએ સત્ છે પણ અસત્ની અપેક્ષાએ નથી તેથી સ્યાત્ લગાડ્યા વગર તો આખો અર્થ ખોટો થઈ જાય. આ વાત પણ સાથે જ ધ્યાનમાં રાખવાની છે

યોગી શ્રી આનંદઘનજી મહારાજ કહે છે કે ઉપરની રીતે સત્તાનું સ્વરૂપ બરાબર જાણવા માટે અન્વય અને વ્યતિરેકહેતુને બરાબર સમજી લો અને દૃષ્ટિભ્રમને છોડી નાખો, તજી દો. આ દૃષ્ટિભ્રમ એટલે બાહ્ય રૂપથી થતો ભ્રમ–મિથ્યા જ્ઞાન. કેટલીક વાર આપણી આંખમાં કમળો હોવાથી બહારની વસ્તુનો રંગ ખોટો લાગે છે અને કેટલીક વાર વસ્તુ-વિપર્યય થઈ જાય છે અને તેથી મૂળ સાચી વસ્તુનું કે તેના સ્વરૂપનું ભાન થતું નથી; કેટલીક વાર વિરુદ્ધ જ્ઞાન થઈ જાય છે વસ્તુને બરાબર સમજવા માટે એની નિક્ષેપ-સ્થિતિમાં ઉતરવું જોઈએ; એનું પૃથક્કરણ કરવું જોઈએ; એના લક્ષણના વિભાગોને બરાબર ઘટાવવા જોઈએ; એ લક્ષણમાં અવ્યાપ્તિ કે અતિવ્યાપ્તિ થતી નથી એમ ખાતરી કરવી જોઈએ; અને એ સર્વ પ્રકારની કસોટી સામે ટકી શકે અને એમાં કોઈ પણ પ્રકારનો દોષ ન રહેતો હોય ત્યારે જ તે લક્ષણ કહેવાય છે. આ લક્ષણવિચારણામાં ઘણીવાર દૃષ્ટિભ્રમ થઈ જાય છે બાહ્ય આકારને લક્ષણમાં મૂકી દેવામાં આવે તો અંતે એ લક્ષણ …પી સાચું નથી અને રૂપ એ આકારે તો વસ્તુનો આભાસ છે બાકી એના ખરા

સ્વરૂપના જ્ઞાન માટે તો એનુ મૂળ પકડવુ જોઈએ. જ્યારે અંતિમ પદાર્થને પકડીએ ત્યારે જ પદાર્થનુ લક્ષણ સાંપડે. બાકી એના જુદા જુદા રૂપો (manifestations) ઉપર ચાલ્યા ગયા તો તો જરૂર ભ્રમજ્ઞાન થઈ જવાનું, અને તેટલા માટે આ ભ્રમને છોડી દેવાની વાત કરી છે.

નૈયાયિક દર્શનને સામાન્ય અને વિશેષને અલગ પદાર્થ માનવા પડયા એ આ રૂપભ્રમ ને લઈને છે એણે જો સહભાવી ધર્મો અને ક્રમભાવી ધર્મો (ગુણ અને પર્યાય)ને ખ્યાલમાં રાખ્યા હોત તો એક મનુષ્યની મનુષ્યતા (સામાન્ય)ને મનુષ્યથી અલગ પદાર્થ માનવાની જરૂર ન પડત, તેમ જ એ જ મનુષ્યના દેવચંદ કે હીરાચંદ નામના અલગ સ્વરૂપને (વિશેષને) વળી એથી પણ અલગ પદાર્થ માનવાની જરૂર ન પડત. આ રૂપભ્રમ નો વાસ્તવિક ભાવ પર્યાય –વિચારણામા આવી જાય છે એ પર્યાયવિચારણા ઉપર બહુ ભાર મૂકવા જતા બૌદ્ધો આખો આત્મા ગુમાવી બેઠા. એમ પરિણામ પર એટલી બધી લાગી કે આત્મા કે પુદ્ગલમા કોઈ સ્થાયીભાવ પણ છે અથવા હોવો જોઈએ નહિ તો એમા સ્થિતિ કે સ્થિરતા જેવું તત્ત્વ જ રહેતું નથી, એ વાત પર ખ્યાલ ન રહ્યો અને પરિણામે દુનિયાને પર્યાયની નજરે અંશ–સત્યો બતાવી શક્યા. એ પ્રમાણજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવું હોય તો આ રૂપભ્રમ ખોવો જ રહ્યો અને તેનુ સૂક્ષ્મ જ્ઞાન કરી તેના સર્વ અંશો પર નજર રાખનાર પ્રમાણજ્ઞાનનો આશ્રય લેવો જ રહ્યો.

આ રૂપભ્રમ આરોપ કરેલો ધર્મ છે અને તથા આરોપ દ્વારા એના અંશ–જ્ઞાનમા સર્વ સત્ય મનાવવાનો મિથ્યા પ્રયાસ થાય છે પછી એમાથી માયાનો સિદ્ધાંત કાઢવો પડે છે રૂપ દેખાય છે તે પણ ભ્રમ છે એમ માની આંખો બધ રાખવી પડે છે અને તે રીતે ચેતનજ્ઞાન–આત્મજ્ઞાન આઘી ને પાછી આવી જાય છે

રૂપ કે આરોપ એ આત્મા નથી, એના ધર્મો તો તદ્દન જુદા છે એને પામવા–સમજવા મુશ્કેલ છે અને એને સમજવા માટે રૂપ અને આરોપનો ભ્રમત્યાગ એ પ્રથમ અગત્યની બાબત છે બાકી આત્માની સાથે એના અનેક નામો થાય, રૂપ થાય, આકાર થાય, રંગ થાય—એ સર્વ આરોપ કરેલી બાબતો છે આત્મા પોતે નથી દેવચંદ કે નથી હીરાચંદ, એ કાળો નથી કે ગોરો નથી, એ લૂલો નથી કે લગડો નથી. એના નામ અને રૂપ જુદાં જુદા થયા છે, તે સર્વ આરોપ કરેલી બાબતો છે

એના ધર્મ તો બીજા જ છે એનુ લક્ષણ ઉપયોગ છે બોધરૂપ વ્યાપાર એ એની વ્યાખ્યા છે. એના પર્યાય ફર્યા કરે છે કારણ કે એક જ અવસ્થાવાળા નથી હોતા. કેટલાક પર્યાયો એક અવસ્થામા હોય છે તો કે તાક પર્યાયો બીજી અવસ્થામાં મળી આવે છે. આ પર્યાયોની જુદી જુદી અવસ્થાને ભાવ કહેવામા આવે છે એ ભાવો કર્મના ઉપશમથી, ક્ષયથી, ક્ષયોપશમથી અને ઉદયથી થાય છે. દ્રવ્યના અસ્તિત્વથી પોતાની જાતે જ તેમાં

પારિણામિક ભાવ કાયમ રહેલો છે સંસારી અથવા મુક્ત આત્માને આ પાંચ ભાવો પૈકી કોઈ ને કોઈ ભાવ અવશ્ય હોય જ અજીવમાં એ પાંચ ભાવો પૈકી બાકીના પર્યાયોનો સંભવ નથી, તેમાં એક પારિણામિક ભાવ જ હોય છે

અહીં એક બીજી વાત ધ્યાનમાં રાખવાની છે આ પાંચે ભાવો (ઔપશમિક ક્ષાયિક ક્ષાયોપશમિક ઔદયિક અને પારિણામિક) જીવમાં એકસાથે બધા હોય છે એવો કોઈ નિયમ નથી. દા. ત., મુક્ત જીવોમાં ક્ષાયિક અને પારિણામિક બે ભાવ જ હોય છે જ્યારે સંસારી જીવોમાં કોઈ ત્રણ ભાવવાળા, કોઈ ચાર ભાવવાળા અને કોઈ પાંચ ભાવવાળા હોય છે એમાં વાત એટલી છે કે સંસારી જીવ બે ભાવવાળા હોતા નથી એટલે મુક્ત જીવોના પર્યાયો બે ભાવોમાં અને સંસારી જીવના પર્યાયો ત્રણથી પાંચ ભાવોમાં પ્રાપ્ત થાય છે ઉપયોગરૂપ લક્ષણ સર્વ જીવોમાં પ્રાપ્ત થાય છે જ્યાં જ્યાં જીવ હોય ત્યાં ત્યાં ઉપર પ્રમાણે ઓછામાં ઓછા ત્રણ ભાવો જરૂર હોય છે એ પાંચ ભાવો પૈકી બે ભાવ પણ ન હોય ત્યાં જીવત્વ હોતું નથી

આ રીતે ચિંતન—આત્માનો ધર્મ તો તદ્દન જુદો જ છે આત્મામાં અનંત ગુણપર્યાયો છે પણ એ સર્વમાં ઉપયોગ જ મુખ્ય છે અને ઉપયોગ સ્વપરપ્રકાશક હોવાથી તે પોતાનું તથા ઇતર પદાર્થોનું જ્ઞાન કરાવી શકે છે. આપણે આ બધા કરીએ છીએ, એમાં શંકા કરીએ છીએ અને સમાધાન કરીએ છીએ—એ સર્વ ઉપયોગને લીધે જ થાય છે અને લક્ષણસ્વરૂપથી ભિન્ન ન હોવાને કારણે અને ઉપયોગ બધા પર્યાયોમાં મુખ્ય હોવાથી ઉપયોગ જ આત્માનું લક્ષણ બને છે

આ સ્વરૂપચિંતવનમાં પારિણામિક ભાવને બરાબર સમજવા યોગ્ય છે એ જીવત્વરૂપ છે અને ચેતનનો સ્વભાવ છે એ ન હોય તો ચેતન ન હોય એમ સમજવું બીજા સર્વ ભાવો કોઈ વાર હોય અને કોઈ વાર ન પણ હોય, પણ આ જીવત્વરૂપ પારિણામિક ભાવ તો સર્વ આત્મામાં સર્વ કાળે પ્રાપ્ત થાય જ છે અને તેથી તેને મુખ્ય લક્ષણ ગણવામાં આવેલ છે. બાકીના ભાવોમાંથી કેટલાક અથવા સર્વ કોઈ વાર હોય છે કોઈ વાર ઓછા-વધતા હોય છે પણ પારિણામિક ભાવ તો સર્વ કાળે હોય જ છે અજીવમાં અજીવત્વ પારિણામિક ભાવે છે. આ પારિણામિક ભાવ દ્રવ્યનું પરિણામ છે જે ફક્ત દ્રવ્યના અસ્તિત્વથી જ પોતાની મેળે જ ઉત્પન્ન થયેલ છે એટલે કોઈ પણ દ્રવ્યનું સ્વાભાવિક સ્વરૂપપરિણમન જ પારિણામિક ભાવ કહેવાય છે

બીજા ભાવો કોઈ વાર મળે અને કોઈ વાર ન પણ મળે, કારણ કે એ કર્મની અપેક્ષા રાખે છે તેથી લક્ષણમાં મૂકવાપાત્ર હોવા છતાં કાદાચિત્ક છે અને તેથી તેને ઉપલક્ષણ કહી શકાય. જીવનું ઉપયોગ લક્ષણ કહેવામાં આવે ત્યારે તેના જીવત્વને અંગે તે સમજવાનું છે અને તે પારિણામિક ભાવને અંગે છે એમ ધ્યાનમાં રાખવું સંસારનું આખું સ્વરૂપ પર્યાય છે અને પર્યાય તો પલટણભાવ પામતા જાય છે. આ સંસારમાં નામ અને

રૂપ ફૂર્ણા કરે છે એ પર્યાયપરાવર્ત્ત છે, અને એને લઈને ફેરફાર થાય તે પણ નજરે પડે છે

ચેતનનો ધર્મ તો કોઈ અલગ વસ્તુ છે અને તેને સમજવાની ખાસ જરૂર છે તે સમજાય એટલે પૂર્ણ સ્પષ્ટતા થાય છે વસ્તુસ્થિતિની આ સમજણ તે આનંદ છે એ તત્ત્વ છે એની પ્રાપ્તિ એ સાધ્ય છે વૈશેષિક મત પ્રમાણે સત્તા દ્રવ્ય, ગુણ અને કર્મમા રહે છે પણ સામાન્ય અને વિશેષમા રહેતી નથી-હોતી નથી આ વાત સમીચીન નથી એ તો ઉપર બતાવ્યુ અસ્તિત્વનો સ્વીકાર કરવો અને છતા તેનુ અસ્તિત્વ (સત્તા) ન સ્વીકારવું એ બધબેસતી વાત નથી. એને દ્રવ્યથી જુદી માનવા જવા તો અનેક દોષ દેખાય છે પરન્તુ ઘટત્વ ઘટથી અલગ માનવા જઈએ તો ઘટ પોતે અસત્ થઈ જાય છે એટલે સત્તા દ્રવ્યથી જુદી ન હોઈ શકે

જ્ઞાન પણ આત્માથી ભિન્ન ન હોઈ શકે આત્માને જડ માનવો અને પછી બુદ્ધિ દ્વારા સમવાય સબધથી તેને જ્ઞાન થાય છે એમ માનવું એ વાતમા ઘણી ગૂચવણ દેખાય છે એમા કર્તા કોણ કહેવાય અને કરણ કોણ કહેવાય એનો મેળ જ બેસતો નથી. ખરી વિચારણા મુક્તદશાના આનંદની છે વૈશેષિકો માને છે કે આ જ્ઞાન પણ ઉપાધિ છે અને મોક્ષદશામા જ્ઞાન રહેતું નથી. આત્માની આવા પ્રકારની લક્ષણા અમાન્ય છે અનત સુખનુ સવેદન એ મોક્ષ છે ત્યા સુખદુ ખની આવર્તક કલ્પનાનો અભાવ છે પણ જ્ઞાનાનંદનુ નિરતિશય સુખ તો સર્વ કાળ પ્રાપ્ત છે એમ ન હોય તો જડ અવસ્થા જેવી પરિસ્થિતિ કે જેમા કોઈ પણ પ્રકારના આનંદનો અનુભવ નથી, તેને પ્રાપ્ત કરવા કોણ પ્રયત્ન પણ કરે?

ઇંદ્રિયના વિષયોમા પ્રવૃત્તિને સુખ માનવું એ રાગનુ કારણ છે પણ મોક્ષસુખનો અનુરાગ એ કાંઈ વિષયાદિ પ્રવૃત્તિનુ કારણ નથી, એટલે એ બધનરૂપ નથી અને ઉચ્ચ દશાએ પહોંચેલા આત્માને એની ઇચ્છા થાય તેવો રાગ પણ આખરે ન રહેતો હોવાથી એમા રાગદ્વેષને સ્થાન જ નથી. સપૂર્ણ કર્મોનો ક્ષય થવાથી ઉત્પન્ન થવાવાળા પરમ સુખ અને આનંદરૂપ આ મોક્ષ છે અને એ મોક્ષને બુદ્ધિગમ્ય સમજવાનો આ પ્રયત્ન છે

ઉપસંહાર—આ આનંદની વિપુલતા એ ખરુ તત્ત્વ છે. એની ઇચ્છા કરવામાં વિષયસુખની વાછા ન હોવાથી બધન નથી થતું, અને અતે જ્યારે સાચુ તત્ત્વ સાપડે છે ત્યારે તો मोक्षे भवे च सर्वत्र निःस्पृहो मुनिसत्तमः એટલે ઉત્તમ મુનિ તો મોક્ષ અને સસાર બન્નેમા નિઃસ્પૃહ રહે છે ખુદ આનંદઘનજીએ પોતે જ શાંતિનાથજીના સ્તવનમા કહ્યુ છે કે મોક્ષ સસાર સિરિખુ સમ ગણે ઇસ્યો હોય તુ જાણ રે. એટલે વને જાણનારો મોક્ષ અને સસાર બન્નેને સરખા ગણે છે આ સરખા ગણવાની વાત જુદી છે પણ આત્યંતિક મોક્ષ થયા પછી જ્ઞાન પણ રહેતુ નથી, એ વાત જ્ઞાનશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ બધબેસતી નથી; કારણ કે એમ હોય તો પછી પથ્થર કે પુગળના ઢેફા વચ્ચે અને આત્મા વચ્ચે કાંઈ તફાવત રહેતો નથી. ઘને આપણે ખાસની આત્મા જોઈ ગયા. એમાં જે ઉત્પત્તિ અને સ્થિતિની વાત વિચારી તે પણ અધવગરની થઈ જાય છે જ્ઞાનના ધર્મોપ

કર્યા કરે એ પારિણામિક ભાવ છે પારિણામિક ભાવ એ ઉપયોગ છે અને ઉપયોગ એ ચેતન છે—ચેતનનું લક્ષણ છે તેથી અનંતજ્ઞાનનો આસ્વાદ કરવો એ ખરું તત્ત્વ છે, અને એના વિલાસમાં નિરતિશય આનંદ છે આપ્તપ્રાપ્તિ માટે કરેલા અનેક પ્રયત્નની પરાકાષ્ઠા છે અને એ પરાકાષ્ઠામાં પ્રાપ્તવ્ય અસાધારણ પ્રેમનો મુદ્દો છે

આત્માના સહભાવી ધર્મ—ગુણો પોતે નિર્ગુણ છે પર્યાયો ક્રમસર ફર્યા કરે છે. અનંત ગુણોનો અખંડ સમુદાય તે દ્રવ્ય છે એમાંથી ચેતના, આનંદ, વીર્ય ચારિત્ર વગેરે પરિમિત ગુણો જ સાધારણ બુદ્ધિવાળા છદ્મસ્થની કલ્પનામાં આવે છે બધા ગુણો સમજવામાં આવતા નથી. જેટલા જાણી શકાય છે તેના અનંત પર્યાયો થાય છે અને એ રીતે જેટલા જાણી શકાય છે તેના કારણભૂત ગુણોનો વ્યવહાર કરાય છે. પર્યાયો પ્રવાહરૂપે ચાલ્યા આવે છે એ પ્રત્યેક પ્રવાહની કારણભૂત એક એક ગુણશક્તિ હોય છે અને એવી અનંત શક્તિઓનો સમુદાય તે દ્રવ્ય છે આમાં પણ લેખની સાપેક્ષતા તો જરૂર રહે છે. અભેદ દૃષ્ટિથી પર્યાય પોતપોતાના કારણભૂત ગુણસ્વરૂપ, અને ગુણ દ્રવ્યસ્વરૂપ હોવાથી દ્રવ્યગુણ પર્યાયાત્મક જ કહેવાય છે દ્રવ્યમાં કેટલાક ગુણો સર્વસાધારણ હોય છે. દા. ત., અસ્તિત્વ, પ્રદેશત્વ દ્રવ્યત્વ વગેરે; અને કેટલાક અસાધારણ હોય છે જેમ કે ચેતનાગુણ આત્મામાં હોય છે રૂપગુણ પુદ્ગલમાં હોય છે અસાધારણ ગુણ અને તેનાથી ઉત્પન્ન થયેલા પર્યાયને લઈને જ પ્રત્યેક દ્રવ્ય એકબીજાથી જુદું પડે છે

આ દ્રવ્યની સત્તા એક છે અખંડ છે અને અબાધિત છે એનો ખ્યાલ આ રીતે ઊભો થયો આત્મા દ્રવ્ય છે એના અનેક સહભાવી ગુણો છે અને ક્રમભાવી પર્યાયો છે. તેને ઓળખી, ઉપરઉપરની દૃષ્ટિનો ત્યાગ કરી, રૂપક્રમ છોડી દઈ એ સર્વ આરોપ કરેલી બાબત છે એની ખાતરી કરી ચેતનના મૂળ ધર્મ તો અલગ છે એને શોધી કાઢવા એ આનંદસ્વરૂપ છે આનંદનો દરિયો છે, આનંદનો કંદ છે અને એ ખરું આત્મતત્ત્વ છે.

ચેતન! આ રીતે આત્માને પ્રાપ્ત કરી શકાય. પૃથક્કરણ કરી એને સમજીએ ત્યારે એનું વિકૃત સ્વરૂપ ધ્યાનમાં આવે એનું અસલ સ્વરૂપ સાંપડે, એના વિભાવો ઓળખાઈ જાય, એની વિભાવદશા ખ્યાલમાં આવે, અને એનું અનંત આનંદસ્વરૂપ નજરમાં આવે. એના ગુણપર્યાયોનો ભાવ સમજાય, એનું લક્ષણ બરાબર લક્ષમાં લેવાય, એની સાથે જોડાઈ ગયેલું પણ તારવીને અલગ પાડી શકાય તેવું મહામાલિન્યમય કર્મપ્રાધાન્ય સ્વરૂપ સમજાય, ત્યારે એ અનંતજ્ઞાનાનંદમય, વિશુદ્ધ ચારિત્રમય, અનંતશક્તિના ધણીને ઓળખાય. ખરું તત્ત્વ એ છે અને એને સમજવા માટે જ અનંત તર્કપરંપરા અને ક્રિયાઓ કરવામાં આવે છે

આનંદના સ્વરૂપ પર દરેક પદમાં કોઈ કોઈ વિવેચન થયું છે. એના પર એક સ્વતંત્ર લેખ પણ તૈયાર કરવા જેવા છે એ આનંદને સમજી આત્મતત્ત્વ પ્રાપ્ત કરવા-પ્રયત્ન

કરવો એમા જીવનયાત્રાનુ સાફલ્ય છે પ્રયત્નની સિદ્ધિ છે અને ચક્રભ્રમણનો છેડો છે[1] (૫૫)

પદ છપ્પનમુ

ભૂમિકા—આ પદ આત્મદૃષ્ટિએ લખાયેલુ છે એમા શુદ્ધ ચેતના કકળાટ કરે છે અને અનત ગુણના ધણી ચેતન–આત્માની અત્યારે થઈ પડેલી દશા માટે ખેદ બતાવે છે અને એમાંથી છેવટે માર્ગ કેવી રીતે નીકળે છે એના પર પણ વિવેચન કરે છે

આત્મા પોતે તો અનત ગુણોથી ભરેલો છે પણ એના પુદ્ગળ સાથેના સબધને પરિણામે એની મૂળ શુદ્ધ સ્થિતિ પર આવરણ પડી ગયા છે અને અત્યારે તો જાણે એ અનેક ગુણોના ચિંતનને બદલે પર ભાવમા રમણ કરનાર પરાધીન થઈ ગયો છે અને એની સ્થિતિ સસાર તરફ વધારે ને વધારે ઘસડાતી દેખાય છે આત્મામાં અનત જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર ભરેલા છે પણ એ જ્યારે દ્રવ્યમાં, શરીરમાં, સગાસબધીઓમા કે વિષયકષાયના કીચડમા લેપાઈ જાય છે જ્યારે એ પોતાના મૂળ ગુણ વીસરી પરભાવમા રમણ કરે છે ત્યારે એના કેવા હાલ થાય છે તે પર અહીં તાત્ત્વિક ભાષામા ગાન કર્યું છે

આત્મા મૂળગુણમાં હોય ત્યારે એ શુદ્ધ ચેતન કહેવાય છે એની શુદ્ધ દશાને ચેતના કહેવામા આવે છે જ્યા સુધી એ મૂળ સ્થિતિમા ન આવે ત્યા સુધી એ પોતાનુ અસલ સ્વરૂપ ભૂલી પરઘરે રખડ્યા કરે છે

પતિવ્રતા ધર્મપત્ની પોતાના પતિમા પૂર્ણ આસક્ત હોય, એ પતિના વિરહમા અમગાટી અવસ્થામા રખડતી હોય, ઘરમા એના માન–સન્માનની આકરી પણ એના પર એના પતિના પ્રેમની આડવા કે આરપતા પર રહે છે જે ઘરમા પત્નીનુ સન્માન હોય, ત્યાં સુખ હોય છે આનદકલ્લોલ હોય છે, પણ જ્યાં બીજી અવગણના થતી હોય, પતિદેવ રાત્રે રખડવા જતા હોય, એને તો દિવસે અપમાન અને રાત્રે રડવાનો જ વારો આવે છે આવા

---

૧ આ પદનો અર્થ વિચારવામાં મે અત્યંત મે વર્ષ લીધાં છે છેવટે એનો ભાવ ભાસ્યો તેવો લખ્યો છે પણ તેમાં પૂરતો સતોષ થયો નથી, તેની જરૂર થયો છે આને ભગતુ પદ ૮૭મુ જ તેની જરૂરી વિશિષ્ટતાનો ખ્યાલ થશે તો પ્રસગ ગ્રહી વિચારણા આગળ ચલાવવા પ્રયત્ન થશે. આ પદ મને અનેક દૃષ્ટિએ ચમત્કાર કરાવનાર, નિશ્ચય નયનો આભાસ કરાવનાર અને યોગીના અપ્રતિમ આત્મભાવને વ્યક્ત કરનાર આત્માના ઊંડાણમાંથી નીકળી પડેલુ લાગ્યુ જ તેના પદમાં અસાધારણ ભાવ ભરી દીધો છે આ સહજ કથન છે આત્મોલ્લાસની વિભૂતિ છે યોગનો મહાન ચમત્કાર છે હજુ એ પદ હુ સમજ્યો છુ એવો મારો દાવો નથી, પણ જેવુ સમજ્યું તેવુ અહીં લખ્યુ છે એની વિચારણામાં સાક્ષરમડળી, તત્ત્વજ્ઞ ટીકાકાર, દ્રવ્યાનુયોગીઓનો રસ અને બીજા અનેક મુનિઓ ઉપયોગ કર્યો છે એ વિષય પર ભાવનાથી વિચારણામાં અવકાશ ધ્યાનમાં જરૂર થશે એમ લાગે છે —વિવેચનકાર.

પતિની આર્યભાવનાવાસિત પત્નીને મનમાં ઘણું દુઃખ થાય, પણ એ જોર શું કરે? આર્ય ભાવનાભૂષિત ચેતના પોતાના પતિને અંગે કેવા વિચાર કરતી હશે, તેનું શબ્દચિત્ર અત્ર આપવામાં આવ્યું છે. આખું પદ શુદ્ધ ચેતનાની કોઈ બહેનપણીના મુખમાં મૂક્યું છે. આ ભાવ પદને છેડે વ્યક્ત થાય છે.

પદ

(રાગ—ધન્યાશ્રી)

बालुडी अबला जोर किस्युं करे, पीउडो परघर जाय;
पूरब दिसि पश्चिम दिसि रातडो, रवि अस्तंगत थाय. बालुडी० १

અર્થ—બિચારી બાળકી જેવી અબળા (ચેતના) તે કોઈ પણ જોર કેવી રીતે કરે? શું કરે? (કારણ કે) પતિરાજ તો પારકે ઘેર ભટકે! (ત્યાં ચેતના કોના ઉપર જોર કરે?). દા. ત., પૂર્વ દિશાનો પતિ સૂર્ય જ્યારે (ઊલટી બાજુએ) પશ્ચિમ દિશામાં આસક્ત થાય ત્યારે તો પછી એ આથમી જ જાય. (૧)

વિવેચન—શુદ્ધ ચેતનાનું અત્યારે જરા પણ જોર નથી, ઘરમાં એનું સામ્રાજ્ય નથી અને પતિ તો એની સામે જોતા પણ નથી. એવા સંયોગોમાં એ બાલુડી, બચ્ચા જેવી અબળા જોર શું કરે? કોના ઉપર કરે? કેવી રીતે કરે? એને હરીફરીને જોવું તો પતિરાજ તરફ અને પતિરાજ તો પોતાના ઘરને જાણતા કે સંભારતા પણ નથી.

એ ચેતનાનો પતિ પરઘેર જાય છે. અન્ય વિભાવોમાં રખડે છે. જ્યાં ત્યાં માથાં માર્યાં કરે છે પણ પોતાના ઘર તરફ અત્યારે તો નજર પણ કરતો નથી. પોતાના મૂળ સ્વભાવથી અન્ય ભાવમાં રખડવું એ પરઘર ભટકવા તુલ્ય છે. આત્મા—ચેતનાના મૂળ સ્વભાવમાં પુદ્ગલની વાત ન હોય, વિષયકષાયનો સ્પર્શ ન હોય, સંસારરખડપટ્ટીના ચિન્તવન ન હોય; એમાં અનંત જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્રની મસ્તી હોય, અનંત શાંતિ હોય, સમતાના પૂર વહેતા હોય; એમાં મુત્સદ્દીગીરી કે રાજરમતવૃત્તિનો અભાવ હોય. પણ અત્યારે તો પતિરાજ પારકે ઘેર આથડે છે. એને સંસારના કોઈ પણ ભાવોમાં રસ પડે છે અને પોતે જે સંયોગમાં હોય ત્યાં મળતા પૌદ્ગલિક સાધનોનો લાભ લેવામાં આનંદ આવે છે. એમાં એ સુખ માને છે અને એવા પૌદ્ગલિક સુખ વધારે મેળવવા માટે એ પ્રયત્ન કરે છે. એની તૃષ્ણાને મર્યાદા નથી, એના અભિમાનને છેડો નથી, એના દંભને આરો નથી અને એવા અનેક વિભાવમાં એને એ તો આનંદ આવે છે કે એ પોતાનું ઘર જ ભૂલી જાય

પાઠાંતર—કિસ્યું—કિસો. [illegible] દિસિ—દિસ. પશ્ચિમ દિસિ—પચ્છિમ. અસ્તંગત—અસ્તાંગતિ.

શબ્દાર્થ—બાલુડી = બચ્ચાં જેવી, બાળકી. કિસ્યું = કેવું? શું? પીઉડો = પતિ, ધણી, વર. પરઘર = પારકે ઘેર, ઇતરને ઘેર. પૂરવ દિસિ = પૂર્વ દિશા. પશ્ચિમ દિસિ = પશ્ચિમ દિશા. રાતડો = આસક્ત. રવિ = સૂર્ય, સૂરજ. અસ્તંગત = આથમ્યું તે.

છે આવા પતિની પત્ની જોર પણ શું કરે ? એવા ચેતનરાજ-પતિની દશાના વર્ણનનો સબધ ચેતના પરત્વે જ છે એટલે અંતે સર્વ વાતનો મેળ મળી જાય છે

સૂર્યનો ઉદય પૂર્વ દિશામાં થાય છે અને એને પૂર્વાધિપતિ કહેવામા આવે છે પણ એ બાદશાહજાદાને તો આખો દિવસ ભટકવું છે ઘેર રોકાવું નથી, 'પૂર્વા' પત્નીને લાડ લડાવવા નથી, અને મનમા પશ્ચિમ દિશાને રાખી ત્યા પહોંચી તેની સાથે આનંદ માણવો છે આવો પરસ્ત્રીમા રાતો (આસક્ત) સૂર્ય જ્યારે ઘરને કાંઈ યાદ પણ કરતો નથી, ત્યારે અંતે આથમી જાય છે

તે જ પ્રમાણે પરભાવમા રમણ કરનાર પતિ પોતાની ચેતનાને ન ઓળખતા કુમતિને મળવા માટે રખડ્યા કરે છે એને મળવા તલવલાટ કરે છે અને એ રખડપટ્ટીમા અંતે પોતાનું તેજ ગુમાવી આથમી જાય છે પતિનો વિજય થતો નથી અને ચેતનાનો વિરહકાળ છૂટતો નથી એ હકીકત છે પારકે ઘેર રખડનારને કાંઈ વધારે પડતું કહેવામા આવે તો એ વળી ન કરવાનું કરી બેસે; અને આર્યસ્ત્રીને પતિ તો દેવતુલ્ય હોય, એટલે એને રિસાવ્યા પોસાય પણ નહિ. આવા રખડુ પતિની વફાદાર પત્ની જોર પણ શું કરે ? આખરે એ તો અબળા રહી અને એનામા શક્તિ ગમે તેટલી હોય, પણ એ આર્યસંસ્કારમા ઉછરેલી એટલે પક્ષ તાણે પણ નહિ, તોડે પણ નહિ, છતા પતિને ઠેકાણે લાવવા નવા નવા પ્રયોગો કરે. ચેતનાએ કેવો પ્રયોગ એ બાબતમા કર્યો તે આપણે જોઈએ.

આ પંક્તિનો એક બીજો અર્થ પણ ભાસે છે આ પ્રમાણે સૂર્ય જ્યારે પૂર્વ દિશા અને પશ્ચિમ દિશા એમ બન્નેમા રક્ત-આસક્ત થાય છે ત્યારે એનુ પરિણામ એના અસ્ત થવામા આવે છે એમ જે પ્રાણી સ્વભાવ અને વિભાવ બન્નેમા ચોકો મીઠો રાખવા માટે છે, ત્યારે એ બન્નેથી ભ્રષ્ટ થાય છે ઘણા પ્રાણીઓ એવા વિચારના હોય છે કે વેપાર કરે ત્યારે વેપારમય થઈ જાય, વેપારને સ્થાનકે વતનનું ભાન જ ન રાખે, અને ધર્મકરણી કરવા મંડે ત્યારે તેમા પણ આસક્ત થઈ જાય. આ વિચિત્ર મનોદશાને પરિણામે પ્રાણી ઉભયભ્રષ્ટ થાય છે ન મળ્યા રામ અને ન મળી માયા. એટલે એ આત્મપ્રગતિનું કામ કરી શકતો નથી અને સંસારને ભોગવી શકતો નથી. શાસ્ત્રકાર તો છતી ઠોકીને કહે છે કે, જે પ્રાણી આત્મામા જાગૃત છે તે સંસારમા ઊંઘે છે; અને સંસારમાં જાગૃત છે તેણે આત્માને વિસાર્યો છે. સંસારને ચાટતા જવો, ધર્મક્રિયામા રાચવું અને પડિક્કમવું કરવાથી પાપની આલોચના થઈ જશે એમ ધારી કૃતકૃત્યતા માનવી, એ વાતમા વસ્તુત કાંઈ દમ નથી. કાંઈ ન કરે તે પ્રમાણમા ઠીક પણ શુદ્ધ સાધ્યની અપેક્ષાએ એમાં બહુ માલ જેવી વાત નથી. સંસારમા સરસા રહી, મન તેનાથી અલગ રાખવું અને સંસારમાં લપટાવું નહિ એ વાત સિદ્ધાંતદૃષ્ટિએ વાચવા સારી લાગે છે પણ વ્યવહારુ રીતે લગભગ અશક્ય છે કામદેવના ઘરમા રહી કામદેવને જીતી આવનાર તો સ્થૂળભદ્ર જેવા કોઈ અસાધારણ વિરલા નીકળે, એટલે એ મુખ્ય માર્ગ કે રાજમાર્ગ ન કહેવાય.

ચેતન કોઈ વાર શુદ્ધ વિચારણામાં ઊતરી જાય છે ત્યારે એ પોતાને જ કહે છે–ચેતનજી! તમારી શુદ્ધ ચેતના તો અત્યારે વન્ધ્યા જેવી છે હજુ એને યૌવન પ્રાપ્ત થયું નથી, એનામાં જોર વધ્યું નથી, તમારા વસ્તી એ વત્સલા અને પ્રેમી પત્ની તમારા પર જોર પણ કેમ કરીને કરે? કારણ કે તમે તો વારંવાર સેર જવા કરો છો અને જ્યારે ત્યારે વિભાવદશામાં પડી જાઓ છો. પૂર્વ દિશાના પતિ સૂર્ય જેવા તમે પોતે છો; તમારામાં ઝળહળતું તેજ છે; તમારી સામે કોઈની નજર માંડવાની તાકાત નથી, પણ જ્યારે તમે પોતે જ પશ્ચિમ દિશામાં પારકી સ્ત્રીમાં–પરઘરમાં આસક્ત થાઓ, ત્યારે તમારું તેજ હાનિ પામતું જાય છે અને અંતે તમે અસ્ત થઈ જાઓ છો, અને અંતે તમારું અસ્તિત્વ પણ શોધ્યું જડતું નથી. (૧)

पूनम निशि सम चेतन जाणीयें, चंद्रातप सम नाण;
वादलभर जिम दलथिति आणीयें, प्रकृति अनावृत जाण साखी २

અર્થ—પૂનમની રાતના ચંદ્ર જેવા નિર્મળ ચેતનરાજને જાણવા અને ચંદ્રના પ્રકાશ જેવું જ્ઞાન જાણવું (જ્ઞાન–જ્ઞાનીની એકતા જાણવી.) વાદળાના સમૂહ જેવી (કર્મ) દળની સ્થિતિ જાણવી અને (ચેતન) સ્વભાવે આવરણ વગરનો છે એમ જાણવું. (૨)

વિવેચન—હવે ચેતનરાજ પોતે કોણ છે તેનું પૃથક્કરણ કરે છે આ અંતરંગ આત્મવિચારણા છે અને કોઈક જ વાર હાથ આવે છે પણ થઈ આવે ત્યારે તે ઘણું ખરી સુખી છે ચેતનજી પોતે એની શુદ્ધ દશામાં હોય ત્યારે જુદા છે અને કર્માવરિત દશામાં હોય ત્યારે જુદા દેખાય છે આ બન્ને વાત સન્મુખ રાખી આપણે આગળ વધીએ. (ચેતનાની સખી આ વાત ચોખ્ખી કરે છે) શરદઋતુની પૂનમની રાત્રિએ ચંદ્ર જેવો નિર્મળ–સ્વચ્છ લાગે, તેવા ચેતનરાજ નિર્મળ છે. અને એના ચંદ્રના પ્રકાશ જેવું તેનું જ્ઞાન છે. જ્ઞાની અને જ્ઞાન જુદાં નથી, જ્ઞાનીનો ગુણ જ્ઞાન છે. અને ગુણ હોવા છતાં બન્નેનો સગુણ સબંધ છે. આત્મા પોતે ચંદ્ર છે અને જ્ઞાન ચંદ્રનો પ્રકાશ છે. ચંદ્ર વગર પ્રકાશ ન હોય એ વાત ખરી છે એટલી જ ખરી વાત ચંદ્રનો એ ગુણ છે એ પણ સમજવા યોગ્ય છે

ચંદ્રના શુદ્ધ પ્રકાશને દૂર રહેલાં વાદળાં વચ્ચે આવીને આવી આચ્છન્ન થવા દેતા નથી, તે પ્રમાણે જ્ઞાનાવરણીય કર્મો આત્માના જ્ઞાનગુણને બહાર આવવા દેતા નથી. પણ તે જ વખતે એક વાત ધ્યાનમાં રાખવા યોગ્ય છે કે ચંદ્ર પોતે તો પ્રકાશમય જ છે પણ વાદળાંને લઈને આવરાઈ ગયો છે છતાં પ્રકાશ ત્યાં છે, એ તે પ્રકાશ ઓછો દેખાય છે

પાઠાંતર—જાણીયેં–જાણિયે ચંદ્રાતપ–ચંદ્રાતમ આણીયેં–આણીએ

શબ્દાર્થ—પૂનમ = પૂર્ણિમા, ૧૫મો દિવસ. નિશિ = રાત. ચંદ્રાતપ = ચંદ્રનો પ્રકાશ. નાણ = જ્ઞાન. ભર = પૂર (નામને અંતે લાગતાં તેના ટેરવું = આખું એવો અર્થ થાય છે દા. ત., અંધભર, દિવસભર) દલ = આઈ ધારણ. આણીએ = જાણીએ. પ્રકૃતિ = સ્વભાવે. અનાવૃત = નહિ આવરાયેલો, ઢાંકણ–વગરનો.

ન દેખાય તેથી ત્યા તે અલ્પ છે કે લગભગ નથી એમ ધારવાનુ નથી. એ જ પ્રમાણે ચેતન પોતે તો જ્ઞાનમય–પ્રકાશમય છે એનામા જ્ઞાન ભરેલુ છે અથવા એ પોતે જ્ઞાનમય જ છે અને એ એની શુદ્ધ દશા છે એ એનો મૂળ ગુણ છે જેમ પ્રકાશ વગરના ચદ્રની કલ્પના અશક્ય છે તેમ જ્ઞાન વગરના આત્માની કલ્પના કે એનુ અસ્તિત્વ અકલ્પ્ય છે કારણ કે એ સ્વભાવથી જ અનાવૃત છે એ કદી આવરણ પામતો નથી, એમ સમજવાનુ નથી પણ સત્તાએ અણઆવરાયેલો છે એમ સમજવુ. એટલે બહારથી એ આવરિત લાગે પણ એનો સ્વય પ્રકાશ અદર ઝળહળતો રહેલો જ છે એ વાત સમજીએ ત્યારે જ આત્મા બરાબર ઓળખાય. આત્માની આ સ્થિતિ ચેતનાની સખી યાદ કરે છે

પ્રકૃતિએ અનાવૃત છતા કર્માવરિત થઈ ગયેલા ચેતનનો પ્રકાશ અદર છે; એનુ એક વાર ભાન થાય ત્યારે એની શુદ્ધ ચેતના અદર પડેલી છે અને છતા જોર કરી શકતી નથી, એ સર્વ વાત સ્પષ્ટ થાય છે શુદ્ધ જ્ઞાનપ્રકાશનો માલેક અત્યારે વિભાવમા પડી જઈ સસારમા મસ્ત થઈ ગયો છે અને ભાવે રખડતો અને લટકટ હોય તેવો દેખાય છે તે બન્ને વાતનો મેળ આ રીતે થાય છે અદર શુદ્ધ પ્રકાશ ભરેલો છે અને તે અવરાઈ ગયેલો છે એટલે એની ચેતના જોર કરી શકતી નથી.[1] (૨)

ચેતનરાજ ચેતના અને તેની બહેનપણી સર્વનો એકીભાવ છે તે ધ્યાનમા રાખવાનુ છે ચેતનરાજ પોતાને આગળ સમજાવે છે અને જણાવે છે તે આ પ્રમાણે.—

परघर भमतां स्वाद किस्यो लहे? तन धन यौवन हाण;
दिन दिन दीसे अपयश वाधतो, निज जन न माने काण. पाछडी० ३

અર્થ—પારકે ઘેર રખડવામા તને સ્વાદ શો આવે છે? તેમા તને મજા શી આવે છે? (એથી તો) શરીર, પૈસા અને જુવાનીની નુકસાની થાય છે અને દિવસાનુદિવસ તારી અપકીર્તિ વધતી જાય છે તારા પોતાના માણસો તારો હુકમ (પણ) માનતાં નથી. (૩)

વિવેચન—ચેતન! તુ પરભાવમા રમણ કરે છે સ્થૂળ ઇન્દ્રિયસુખોમા મોજ માણે છે મનોવિકારોમા પડી જાય છે તેમા તને શો આનદ આવે છે? વિકારવૃત્તિને માણી

---

૧ આ ગાથાની બીજી પંક્તિમાં ભાણ શબ્દનો ઉપયોગ કર્યો છે તે બેસે તેમ નથી. ભાણ એટલે સૂર્ય થાય. મેઘના પ્રકાશ જેવો સૂર્ય એ અર્થ કોઈ રીતે બધબેસતો નથી. ય ગભીરવિજયજીના કહેવા પ્રમાણે ચૈત્યવંદનમાંથી ભાણને બદલે ભાણ લખાયુ જણાય છે એ પાઠ વધારે યોગ્ય છે તેથી મૂળપાઠમાં સુધારો કરવા યોગ્ય લાગે છે ભાણ શબ્દ રાખવાથી કોઈ પણ ભાવ સ્પષ્ટ થઈ શકતો નથી. –વિવેચનકાર

પાઠાતર—જન ન માને—જન માને નહિ

શબ્દાર્થ—પરઘર = પારકે ઘેર. ભમતાં = રખડતાં. કિસ્યો = શું. તન = શરીર. લહે = સ્વાદ. ધન = પૈસા ધનસપત્તિ. યૌવન = જુવાની, આરોગ્ય. હાણ = હાનિ, નુકસાની. દિનદિન = દિવસે દિવસે. દીસે = દેખાય. અપયશ = અપજશ અપકીર્તિ. વાધતો = વધતો. નિજ જન = પોતાનાં (ઘરનાં) માણસ. માને = માનતે. કાણ = આણ. હુકમ. હદ

જુગટુંથી સુખ માને છે અથવા પાસા ઉપર ક્રોધ કર્યો, ઈર્ષ્યા કરી, કે પોતાની છતી-અછતી સાંસારિક મહત્તા પર અભિમાન કર્યું—એમાં મોજ શી ? મોટાઈ શી ?

ખરી રીતે તો એમાં તારા શરીરની, તારા પૈસાની અને તારી જુવાનીની હાનિ થાય છે. દુરાચારી મનુષ્યના શરીરના કેવા હાલ થાય છે તે વાત તો ઉઘાડી છે. ધનવાનનું ધન જવાનું કારણ રાત્રિનો ઉજાગરો-દુરાચાર મુખ્ય ગણાય છે અને નાની વયમાં માથે પીળા વાળ, ગાલમાં કરચલી, આંખના તેજનો નાશ અને અકાળે ઘડપણ, એ એની સાથે અનિવાર્ય હોય છે. મનોવિકારની બાબતોમાં જોઈએ તો તન એટલે નિજસ્વરૂપ સમજવું, ધન એટલે પ્રકૃતિપોષક ધર્મધન અથવા ધર્મસ્વભાવ સમજવો, અને જોબન એટલે આત્મશક્તિ સમજવી. કોઈ પણ મનોવિકારને તાબે થતાં અથવા તેમાં રમણ કરતાં નિજ સ્વરૂપ, ધર્મધન અને આત્મશક્તિનો હ્રાસ થતો જોવામાં આવે છે. ચેતનરાજ ! જરા વિચાર જ્યાં સુખ નથી ત્યાં સુખ શોધવામાં કે માનવામાં તારા કેવા હાલ થયા છે અને થવાના છે ! હજુ પણ ચેત !

આ વ્યસનમાં રમણ કરવામાં તારો અપયશ દિવસે દિવસે વધતો જાય છે. રખડુને કોઈ ઘેર બોલાવે નહિ, એની પાસે વહુ-દીકરીને જવા દે નહિ, આ ઓછી વાત છે ? જેમ જેમ એની રખડુપણાની અપકીર્તિ થતી જાય, તેમ તેમ એ એટલો હલકો થાય છે કે એને પોતાનું જીવન અકારું લાગે છે. એ જ પ્રમાણે મનોવિકારમાં એ જેમ જેમ વધતો જાય છે તેમ તેમ કોઈ તેને ઈર્ષ્યાળુ, કોઈ અભિમાની, કોઈ ક્રોધી, કોઈ કામી, કોઈ રખડુ એવાં અનેક ઉપનામ આપે છે અને આ રીતે વ્યવહારમાં પણ એની જીવનની મીઠાશ સુકાઈ જાય છે.

છેવટે એની એવી દશા થાય છે કે એનાં ઘરનાં માણસો પણ એની આજ્ઞામાં રહેતાં નથી. આ સ્થિતિ ઘડપણમાં થાય છે. વિકારી માણસો ઘણે ભાગે ભરજુવાનીમાં જ ખલાસ થાય છે, કદી વધારે જીવે તો એનું ઘડપણ ભારે દુઃખમય થાય છે. એને ઘરમાં માન મળે નહિ, એણે ખાધું કે નહિ એ કોઈ પૂછે નહિ, અને ઘરના એક ખૂણામાં એ ઉધરસ ખાધા કરે અને જુવાની એળે ગુમાવી તેનો પશ્ચાત્તાપ કર્યા કરે ! જુવાનીમાં કરેલા અત્યાચારોનાં ફળ ઘડપણમાં જરૂર ભોગવવાં પડે છે.

ચેતનજી ! આવી રીતે પાસે બેસી રમતાં જતાં શરીર, પૈસા અને જુવાની ખલાસ થાય છે, અપયશ વધે છે અને છેવટે ઘરમાં પણ કપૂત થવાના દહાડા આવે છે;[1] માટે

૧ કોઈના બાપ મોકાણ થઈ હોય, મરણ પાછળ રડવાને મોકાણ કહેવાય છે અને એ અર્થને અર્થ કરીએ તો એવા માણસ મરે ત્યારે એની પાછળ કોઈ મોકાણ પણ કરતું નથી, કાણ માંડતું નથી, એવો અર્થ થાય છે. એવા માણસ મરી જાય તો કોઈ એનો ખરખરો કરતું નથી, એ જતાં એ વાતનો કોઈને શોક થતો નથી, એવો આખો ભાવ. પણ મરણ પછી [illegible] એ વાત અહીં બરાબર બેસતો નથી, અને કાણું [illegible] મકાણ, કહેવું તે, દુઃખ, આપણા અર્થમાં બરાબર જણાય છે. એમ મેસ્તાના પ્રતિના અનુસાર ... તેથી એ અર્થને પ્રાધાન્ય આપવાનું ગાળ્યું છે. —વિવેચનકાર.

કઈક વિચારો અને વખતસર ચેતો. તળાવ તૂટ્યું અને પાણી નીકળવા માંડ્યું પછી વિચાર કરવા માંડશો તો કાંઈ વળશે નહિ એ તો પછી તળાવ ખાલી થયે જ છૂટકો! આવી તમારી સ્થિતિમાં બિચારી ચેતના—અબળા જોર શું કરે? કેમ કરે? કોના ઉપર કરે?

જીવનનો ઉદ્દેશ નિર્વિકારતા પ્રાપ્ત કરવાનો છે એ ઉદ્દેશ પાર પાડવા માટે વિકારી દશાનો ત્યાગ કરવો જોઈએ. વિકારી દશા એ પારકું ઘર છે અને એ ઘરમાં રમણ કરતા આત્માના કેવા હાલ થાય છે અને થવાના છે એ પર આ આખા પદની રચના છે (૩)

कुलवट छोडी अवटवट पडे, मन मेहूयाने घाट;
आंधा आंधा मिले बहु जण, कोण दखाडे वाट ? वालही० ४

અર્થ—પોતાના કુળની આબરૂ છોડી જે આડે રસ્તે ચડી જાય, તે અટવીમાં (ભવાટવીમાં) પડી જાય અને મનરૂપ વરસાદના ઘાટમાં ચડી જાય, અને આંધળા ભેગા થાય એમાં રસ્તો પણ કોણ દેખાડે? (૪)

વિવેચન—જે પ્રાણી પોતાની કુળમર્યાદા છોડી આડે રસ્તે ચડી જાય છે, એ તો પછી જંગલમાં ભૂલો પડી જાય છે સારા કુટુંબમાં એક જાતની આબરૂ જામેલી હોય છે કુળવાન માણસો હલકા કામ કરે નહિ, રાત્રે રખડે નહિ. એવા કુળમાં કોઈ કુળાંગાર જાગે અને આડે રસ્તે ચડી જાય તો તેણે આબરૂ ગુમાવી કહેવાય છે આ કુળવટ તે નિજસ્વરૂપ સમજવું પ્રાણી આત્મસ્વરૂપ છોડી આડે રસ્તે ચડી જાય એટલે સંસારના વિકારમાં પડી જાય, તો પછી એની ભારે ખરાબ દશા થાય છે.

રાજમાર્ગ—મૂળમાર્ગ છોડી આડે રસ્તે ચડી જાય તે તો પછી મોટી અટવીમાં ફસાઈ જાય છે અને અહીંતહીં ફાંફાં માર્યા કરે છે પરઘરે ભટકનાર ચેતનરાજ! તમે પણ કુળવટ છોડી આડે રસ્તે ચડી ગયા છો અને મનોવિકારને માર્ગે આગળ વધતા જાઓ છો. અટવીમાં ચડ્યા એટલે પછી તો પત્તા નહિ.

દક્ષિણના ઘાટો જેવા હોય તો ત્યાં તો એક ઘાટ ચડ્યા એટલે પાછી ખાણી આવે; એ ઉતર્યા એટલે વળી ઘાટ, એમ ચક્કરમાં પડી જવાય. મૂળમાર્ગ છોડ્યો અને મનરૂપ મેઘે કબજો લીધો એટલે તો પછી ઘાટના રસ્તા આવે. એમાં તો આડીઅવળી કેડીઓ અને ચડવા-ઉતરવાના રસ્તા જ હોય. મનભાઈને અંકુશ વગર છોડી દીધા હોય તો એ તો ડુંગર ને ખીણમાં ચડઊતર કર્યા જ કરે પણ એનો છેડો આવે નહિ.

પાઠાંતર—છાંડી-છોડી. અવટવટ-અવટવાટ. મેહૂયાને-મહુવાને. મિલે-મેલુ. જણ-જિમ જન. દેખાઈ. કોણ-કુણ.

શબ્દાર્થ—કુલવટ = કુળની રીત આબરૂ (નિજસ્વરૂપ) છોડી = છાંડી, તજી. અવટ = આડો રસ્તો (વટ = રસ્તો) અટવ = અટવી (ભવાટવી) મેહૂય = મેઘ, વરસાદ. ઘાટ = ખાડી રસ્તો ([illegible]) આંધા = આંધળા. વાટ = રસ્તો.

આ અણુધા વગરના મનડાભાઈ અને પરઘરે લટકતા ચેતનજી એમ બન્ને આંધળા એકઠા થયા. જોગ આવ જગતમાં બે આંધળા ભેગા થાય ત્યારે રસ્તો કોણ દેખાડે? માર્ગદર્શક તો કોઈ થઈ શકે નહિ, એટલે બન્ને ફાંફાં માર્યાં કરે. વિકારમાં પડી ગયેલ પારકે ઘેર રમણ કરતા ચેતનજીના આવા હાલ થયા છે.

કુળવટનો ચીપિયો માત્ર હતો તે મૂકી દીધો, આડે માર્ગે ચઢી ગયા, ત્યાં મનરૂપ મેઘ વરસ્યો. એણે નવા રંગો પૂર્યા, અનેક કલ્પનાચિત્રો દોરી દીધા, તૃષ્ણા જેવી નદીઓ ભરી તે બે કાંઠે થઈ ગઈ; એના વાદળોની ઘનઘટાને મોજ ગણી; આવી સ્થિતિ વિસારી આત્મા અને મગજ મનનો યોગ થતા થાય પછી સાચો માર્ગ ક્યાંથી સૂઝે? કોણ દેખાડે? (૪)

बंधु विवेक पीउको बूझव्यो, वार्यो परघर-संग;
'आनंदघन' समता घर आण, बाधे नव नव रग बाबुडो० ५

અર્થ—(આ પ્રમાણે કહીને) ચેતનાના ભાઈ વિવેકે પતિને સમજાવ્યો, એનો પારકે ઘેર રખડવાનો-પારકો સંગ વારી દીધો. (પછી તો) એને આનંદસ્વરૂપ સમતાને ઘેર આવ્યો અને તે પછી નવા નવા રંગ જમવા ગયા. (૫)

વિવેચન—આવી સ્થિતિ થઈ છે એ કહી બતાવી વિવેકબંધુએ ચેતનરાજને બૂઝવ્યો. એ સજ્જન ભાઈએ પિયુડાને-પતિરાજને સાચી વાત કહી દીધી; એને જણાવ્યું કે તે પરભાવમાં ફસી પડ્યા છે, પુદ્ગલમાં રાચી રહ્યા છે, આત્મભાવને વીસરી ગયા છે અને દેહમાં, ધનમાં, પુત્રપુત્રીમાં, સગાંસંબંધીમાં મોજ માણી રહ્યો છે એ સર્વ ખોટું છે.

વિવેક એટલે સારું અને ખરાબ શું છે તે પારખવાની બુદ્ધિ. એ અંદરથી જ પ્રાપ્ત થાય છે અને બહારના ઉપદેશથી ખીલે છે. એવું ચેતનજીને ખરી વાત સમજાવી; એને સમજાવ્યું કે જેમાં પોતે આનંદ માની બેઠા છે એ આનંદ ક્ષણિક છે અને પરિણામે મહાદુઃખકાર અને ભ્રમણ કરાવનાર છે. એ થોડો વખત મજા આપે, પણ અંતે પારકાં તે પારકાં છે; એ કદી પોતાના થાય નહિ અને સ્થાયી આનંદ આપી શકે નહિ; માટે સાચો માર્ગ પરઘરમાં રખડવાનો નથી, પણ સ્વઘરને ઓળખી ચેતનાના રંગમાં રંગાવું તે સાચો રસ્તો છે. આ બૂઝવણી અતિ મુશ્કેલ, પણ ખાસ જરૂરી છે. એમાં પારકા કોણ છે? તે ઓળખવાનો પ્રસંગ છે અને તેનો સંગ સર્વથા ત્યાગ કરવાનો આગ્રહ છે.

હવે આ રીતે ચેતનરાજ સમતાને ઘેર આવ્યા, એના વિવેકચક્ષુ ખૂલ્યાં, એની અંધતા દૂર થઈ એને પરઘર રમણતામાં દોષ દેખાયા, બાહ્યપરિભ્રમણ નજરે પડ્યું અને ત્યાર અટવી અને ઉધા વગરના માર્ગોનું ભાન થયું. આ બાબતમાં ઘણાખરા ટીકાઓની

પાઠાંતર—આનંદઘન સમતા ઘર આણે-દેજિ પિપિના એમ એતના. વાધે નવ નવ રંગ-વસ્તો પરમ સુરંગ.

શબ્દાર્થ—બૂઝવ્યો = સમજાવ્યો. વાર્યો = અટકાવ્યો. નવ નવ = નવા નવા.

જ્યોતિ દેખાઈ આવી રીતે નિશદિન વાટડી જોતી શ્રમતાને ઘેર (૫૬ સોળમું) આનંદઘન પોતે પધાર્યા. પતિ ઘેર આવે અને પારકે ઘેર ભટકવાની ટેવ છોડી દે, ત્યારે તો ઘરના રંગ વદન ફરી જાય ત્યાં વિરહના નિસાસાને બદલે આત્મરંગના ઝરણાં આવે; ત્યાં સાચા આનંદની ઝડીઓ વરસે; અને ત્યાં વિયોગ, વિષાદ, શોક ભય કે અરતિ સર્વનો નાશ થઈ જાય, ત્યાં અત્યાર સુધી કદી ન થયેલું એવું પરનું રૂપ જ થઈ જાય. એ રૂપ કેવું થાય? તે અન્યત્ર કહેવામાં આવશે. અહીં તો વાત એક જ છે કે પતિરાજને પરઘેર રખડતા વિવેકમિત્રે વાર્યા અને ઘેર આણ્યા, એણે આત્મસ્વરૂપરમણતામાં સ્થિર કર્યા અને એના પોતાના ઘરની સાચી ઓળખાણ કરાવી. (૫)

ઉપસંહાર—અનનવા રંગ કેવા થાય તે પર વિવેચનની જરૂર ન હોય. એનો અનુભવ તો પ્રતીતિથી જ થાય તેમ છે 'અનુભવગોચર વસ્તુકો, જાણવો યહી ઈલાજ'—એ વાત અગાઉ કહી જ દીધી છે એમાં કહેવા-સાંભળવાનું 'કછુ નહિ' એ અનુભવ થશે ત્યારે જ સમજાશે; અત્યારે નહીં સમજાય. હાલ વાત એક જ છે પરઘરરમણ વારો અને પોતાને ઘેર આવો. પોતાના માણસોને ઓળખો અને પોતાના છે તે જ ખરા કામ આવશે, એટલું સમજો. તમારી યોગ્યતા તેમાં છે તમારું ઐશ્વર્ય ત્યાં છે અને તમારો ખરો આનંદ તેમાં છે શરૂઆત ચેતનાની સખીએ કરી અને છેવટે વિવેકમિત્ર આવ્યા, એમાં વિરોધ નથી. ચેતનાની સખી અને વિવેકમિત્રને અલગ ન સમજવાં, અને ચેતનની જ ચેતના છે એ વાત ખ્યાલમાં રાખવી.

આ પદ ખરેખર અદ્ભુત છે આત્મભાનની વાનગી છે ઉચ્ચ ભૂમિકાનું આલેખન છે અને પ્રગતિપોષક મહાનુભાવતાનું નિદર્શક છે આ રીતે ઉચ્ચ દશાની પ્રભુતામાં મહાલવું થાય, ચેતનાની બાલિશતા દૂર કરાય અને ચેતનરાજને પોતાના ઘરમાં પધરાવાય પછી? પછી તો નવા નવા રંગ વાધશે, અનિર્વચનીય માર્ગો સાંપડશે અને અનાહત નાદના ડંકા વાગશે, અજપાજાપ ચાલશે અને ભારે ઉન્નત આંતરદશાના દર્શન થશે. (૫૬)

૫૬ સત્તાવનમું

ભૂમિકા—અત્યારે ઘણા લોકોને નાટક-સિનેમા જોવાનો ખૂબ શોખ થાય છે અને વખત મળે અને પૈસા હોય તો તેનો લાભ લેવા ચૂકતા નથી. એવા પ્રાણીઓને કહે છે કે અહીં તો ભારે અદ્ભુત નાટક ચાલી રહ્યું છે એવું નાટક ચાલતું છે કે જેની સરખામણીમાં બીજું કોઈ નાટક ભાગ્યે જ મળી આવશે. આ અલૌકિક નાટક (Comoedia Divina) તમે જુઓ, તમારે બીજા નાટક જોવાની જરૂર નહિ રહે, કારણ કે એમાં જે હકીકતો અને છે તે ખરેખર અસાધારણ છે; તમે કોઈ નાટકમાં એવી પાત્રરચના કે સીનસિનેરી કદાપિ જોયો નહિ.

૫

૫૧
(રાગ—આશાવરી)

देखो एक अपूरव खेला;
आप ही बाजी, आप ही बाजीगर, आप गुरु आप चेला   देखो० १

અર્થ—એક અલૌકિક ખેલ તો જુઓ! પોતે જ બાજી છે અને પોતે જ બાજીગર છે પોતે જ ગુરુ છે અને પોતે જ ચેલો છે! (૧)

વિવેચન—સાધારણ નાટકમાં સૂત્રધાર અલગ હોય છે અને પાઠ ભજવનાર અલગ હોય છે; અહીં તો રમત પણ પોતે અને રમતનો રમનાર પણ પોતે; પ્યાદા પણ પોતે અને પ્યાદાનો ચલાવનાર પણ પોતે! આવી રીતે બાજી પણ પોતે અને બાજીગર પણ પોતે હોય, એવી અદ્ભુત બાજી તમે ક્યાંય જોઈ છે? ગંજીફાની રમતમાં પાના (કાર્ડ) હોય છે બાજીમાં પ્યાદાં કે સોગઠાં હોય છે પણ એમાં ખેલની વસ્તુ અને રમનાર જુદા હોય છે; ત્યારે તે પોતે જે બાજી માંડી છે તેમાં બાજીનો માંડનાર અને બાજીની રમતનાં પ્યાદાં પોતે જ છે એ ખાસ નૂતનતા છે છતાં અવલોકન અને પૃથક્કરણને અભાવે આપણે એને એ સ્વરૂપે જાણતા નથી.

દુનિયામાં જન્મ્યા, કેળવણી લીધી વ્યાપાર કે નોકરી કરી ધન કમાયા, પરણ્યા, સંતતિ થઈ તેને પરણાવ્યા, કોઈના વરઘોડામાં મહાલ્યા, કોઈની સ્મશાનયાત્રામાં ગયા, લાકડીને ટેકે ચાલ્યા વગેરે વગેરે આખી બાજી પૂરી કરી જાઓ. એ બાજી માંડનાર કોણ? એમાંની એક પણ રમત તારા વગર ચાલે છે? અને એ આખી રમતમાં કેન્દ્રસ્થાને તું ન હો તો ત્યારે તે બાજી સાથે લેવાદેવા પણ શી? આ બાજીનો જેમ જેમ તું અભ્યાસ કરીશ, જેમ જેમ એની વિગતોનું પૃથક્કરણ કરીશ, તેમ તેમ તે બાજી સાથે તારું તાદાત્મ્ય સંબંધ થઈ ગયો છે તે તારા ખ્યાલમાં આવશે અને એનો ખેલનાર તું જ છે એની તને ખાતરી થશે.

બાજી પૌદ્ગલિક હોઈ એ ક્યાંથી મંડાણી, એને તૈયાર કરવા માટે તેં કેવાં સારાં માઠાં કૃત્યો કર્યાં હતાં, એ વિચારીશ એટલે એ બાજી એનો કરનારો, એમાં લાભ લેનારો અને એના કેન્દ્રમાં રમનારો તું—એ સર્વની વચ્ચેનો એકીભાવ તને સમજાશે.

પોતાની નાનકડી સૃષ્ટિનો પોતે વિધાયક છે પોતે રમનાર છે અને ચતુર્ગતિરૂપ સંસારને સર્જનાર પોતે જ છે એ વાત અદ્ભુતપૂર્ણ હોઈ અદ્ભુત છે. વસ્તુજ્ઞાન બતાવે છે કે કર્મનો કરનાર પોતે છે કર્મનો ભોક્તા પોતે છે બાજી કર્મજન્ય હોઈ ખેલમાં

પાઠાંતર—આપ હી બાઝીગર—આપ બાજિગર.

શબ્દાર્થ—દેખો=જુઓ. અપૂરવ=અસાધારણ, અલૌકિક. આપ હી=પોતે જ. બાજીગર=નાટક ભજવનાર.

પોતાને ઉતારે છે ભોગવવી વખત કર્તાપણાના ભાગનો ભ્યાસ ન હોય ત્યારે બાજી અને પોતાનો સંબંધ બનતો ન હોવાથી પોતે વિભ્રમમાં પડે છે અને યોગજ્ઞાન કે દિવ્યજ્ઞાન ન હોય તોપણ દ્રવ્યાનુયોગના જ્ઞાનથી એ બાજી અને બાજીગરની એકતા અનુભવી શકે છે

એ વાત શીખવનાર પણ પોતે છે અને શીખનાર પણ પોતે છે પોતે જ ગુરુ છે અને પોતે જ ચેલો છે। જ્ઞાન આપે તે ગુરુ એટલે ચેતન પોતે જ્ઞાનમય હોઈ જ્ઞાન આપનાર પણ પોતે જ છે અને સામે બેસીને બાજીનું જ્ઞાન મેળવનાર પણ પોતે જ છે વિશિષ્ટ દૃષ્ટિએ કોઈ કોઈને શીખવી શકતું નથી જ્ઞાનાવરણીય કર્મના ક્ષયોપશમ પ્રમાણે જ્ઞાન મળે છે અને ગુરુ તો નિમિત્તમાત્ર છે એક ગુરુના ઘણા ચેલા હોય, એ દરેકને ગુરુ એકસાથે જ્ઞાન આપે છતાં દરેકના જ્ઞાનમાં ફેરફાર થયો રહે છે, એ બતાવે છે કે જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરાવનાર ગુરુ ખરેખર રીતે કોઈ પણ નથી, અને તેથી પોતે જ ગુરુ છે અને પોતે જ ચેલો છે આ આખો અપૂર્વ ખેલ છે

આ વાતમાં જરા નિશ્ચય-સ્વરૂપ ધ્યાન રાખવાનું પ્રાપ્ત થાય છે અને તે દૃષ્ટિ આગળ જતાં, આ પદમાં વધારે આવવાની છે તેથી અહીં ખાસ ધ્યાન ખેંચવામાં આવે છે વ્યવહારથી ગુરુ અને ચેલા એક હોઈ શકે નહિ, પણ એ વાતના મૂળ સુધી જતાં ચેતન પોતે જ ગુરુ છે અને પોતે જ ચેલો છે એમ લાગ્યા વગર રહે તેમ નથી એમાં ગુરુ-શિષ્યભાવનો અભેદ દેખાશે. અને તે અપૂર્વતા મૂળગત હોઈ નિશ્ચયનયને અવલંબે છે (૧)

लोक–अलोक बिच आप बिराजित, ग्यानप्रकाश अकेला।
बाजी छांड तहां चढ बैठे, जिहां सिंधु का मेला देखो० २

અર્થ—પોતે લોક અને અલોકની વચ્ચે બિરાજમાન થાય છે અને માત્ર જ્ઞાન-પ્રકાશમય છે બાજીને છોડીને ત્યાં જઈને બેઠા છે જ્યાં (સુખ) સમુદ્રનો સંબંધ-મેળ થાય છે (૨)

વિવેચન—આ બાજી છોડી, બાજીગર મટી, જે એનાથી વિરામ પામ્યા છે તે લોક અને અલોકની વચ્ચે બિરાજમાન થઈ જાય છે આખી બાજી તો લોકમાં મંડાય છે અને તેવા લોક ચૌદ રાજનું સ્વરૂપ છે અધોલોક સાત રાજપ્રમાણ છે. ત્યાં મુખ્યત્વે નારકીઓ અને ભુવનપતિ તથા વ્યંતરદેવોની બાજી મંડાયેલી હોય છે સાતમાની ઉપરના ભાગમાં મર્ત્યલોક છે તેમાં અસંખ્ય દ્વીપ-સમુદ્રની વચ્ચે અઢી દ્વીપમાં મનુષ્યલોકની બાજી મંડાય છે અને ઉપરના સાત રાજમાં જ્યોતિષ અને વૈમાનિક દેવોની બાજી મંડાય છે આવી રીતે ચૌદ રાજલોકમાં બાજી મંડાયેલી છે અને બાજીગર એમાં ઉપર-નીચે,

---

પાઠાંતર—પ્રકાશ-પ્રકાશી. છાંડ-છાંડિ. સિંધુકા-સંધુકા.

શબ્દાર્થ—લોક-અલોક=જૈન ભૌગોલિક પારિભાષિક શબ્દ છે (વિવેચન જુઓ.) બિચ=વચ્ચે. ગ્યાન=જ્ઞાન. સિંધુ=સમુદ્ર. જોવા=નિરીક્ષણ, મેળા. છાંડ=છોડીને, ફેંકીને. મેળા=સંબંધ.

આઠામનબો ભ્રમણ કરે છે. પણ જ્યારે એ બાજી ઊંધી રે છે અને પોતે બાજીગર મટી જાય છે ત્યારે ચૌદ રાજલોકની ઉપર—લોકને છેડે—બિરાજમાન થઈ જાય છે. લોકને છેડે અલોક આવે, ત્યાં સિદ્ધશિલા છે. તેની ઉપર એક યોજનના ૨૪ ભાગ પૈકી છેલ્લા ચોવીસમા ભાગમાં એ પૂર્વપ્રયોગથી પહોંચી જાય છે. જેમ પાણીમાં પડેલા લેપિત તુંબડાની લેપ છૂટતાં એ પાણી ઉપર સ્વતઃ આવી જાય છે, તેમ કર્મબંધનથી મુક્ત થતાં ચેતન સંસારની ઉપર ચાલ્યો જાય છે. ત્યાં જવા માટે તેને પ્રયાસ કરવો પડતો નથી, પણ બંધન છૂટી જવાનું એ અનિવાર્ય પરિણામ છે. એ ચૌદ રાજલોકને છેડે બાજી નથી કે રમત નથી, એટલે પોતે બાજીગર પણ મટી જાય છે ત્યારે ત્યાં હોય છે શું?—તે વિચારીએ.

બાજીગર મટી જઈ એ લોક અને અલોકની વચ્ચે બિરાજમાન થાય છે ત્યારે અનંત જ્ઞાન એ એનો સહભાવી ધર્મ—ગુણ હોઈ એ જ્ઞાનમય થઈ જાય છે અથવા તો તે મૂળ સ્વરૂપે આવી જાય છે. અનંતધર્માત્મક સત્સ્વરૂપ આત્મા જ્ઞાનરૂપ છે. જ્ઞાન એનો ગુણ છે અને જ્ઞાન ઉપાય પણ છે અને ઉપેય પણ છે અને તેમ છતાં અનેકાંતધર્મે એ વાતમાં જરા પણ વિરોધ આવતો નથી. નિશ્ચયદૃષ્ટિએ જોઈએ તો આત્મા પોતે જ જ્ઞાનપ્રકાશમય છે. અને તે ઉપરાંત એ એકલો છે. એનું અસ્તિત્વ કાયમ રહેવાનું છે. એ રાગ-દ્વેષથી મુક્તિ મેળવી, જ્યારે બાજી ઊઠી, લોકને અંતે વાસ કરે છે ત્યારે ત્યાં પણ એનું અસ્તિત્વ રહે છે. એક મોટો ભડકો હોય, તેમાંથી છૂટો પડેલો એક વિસ્ફુલિંગ (તણખો) મોટા અસલ ભડકાને પાછો મળી જાય, અથવા મોટા સમુદ્રમાંથી જુદા પડેલા એક પાણીના ટીપાનો સમુદ્રમાં પાત થતાં તે સમુદ્રમય થઈ જાય છે અને પછી એનું વૈયક્તિકપણું નાશ પામે છે એમ થતું નથી; પણ એ બીજા અનંત આત્માથી અલગ-સ્વતંત્ર વ્યક્તિરૂપે કાયમ રહે છે. એનું સ્વરૂપ સર્વસામાન્ય હોય, પણ એનું અસ્તિત્વ તો કાયમ રહે છે. સંસારમાં અહીંતહીં રખડતો હોય ત્યારે પણ એ વસ્તુતઃ તો એકલો જ છે. પણ એને અનેક પ્રાણી તથા પુદ્ગલ સાથેના સંબંધમાં આવવાનું બને છે. અને જ્યારે સર્વ સંબંધ છોડી, બાજીને છોડી, એ ઉપર જાય છે ત્યારે એ ખરેખર એકલો બને છે. આ રીતે સ્વરૂપે અભેદ હોવા છતાં એ વ્યક્તિરૂપે કાયમ રહે છે, અને તેથી જૈનનો અનેકાંત પણ ભેદાભેદ મત 'એકલા' શબ્દથી બતાવ્યો છે.

આ રીતે બાજી ઊઠી જઈને એ લોકને અંતે ચઢી બેઠા છે એટલે ત્યાં ગયો છે એમ સમજવું. આપણે હાથી પર કે ઘોડા પર બેસીએ તેવી રીતે ત્યાં જવાનું નથી. પણ બાજી સાથે સરખામણી કરવા 'ચઢ બેઠે' એ શબ્દનો ઉપયોગ કર્યો છે. ત્યાં એનું ગમન ગતિપરિણામે સ્વતઃ જ થઈ જાય છે, એને ત્યાં જવા માટે ઉદ્યમ, પ્રયત્ન કે પ્રયાસ કરવો પડતો નથી. એ બાજી ઊઠીને એવી જગ્યાએ જાય છે કે જ્યાં સુખસમુદ્રનો એને મિલાપ થાય છે. ત્યાં સર્વ પ્રકારના આકુળપણાનો અભાવ હોઈ અને એ જ્ઞાનના પરિણમનરૂપ હોઈ પોતે અનંતશક્તિમય બને છે. વ્યવહારમાં ખાવા, પીવા, પહેરવાની અનુકૂળતાને સુખ

માનવામાં આવે છે આત્મિક સુખ વ્યાકુળતા રહિત છે અને બાજી છોડ્યા પછી તો અંત વગરનું છે આ સુખસમુદ્રમાં અવગાહન કર્યા પછી જ્ઞાનમય આત્મા અનંત સુખનો આસ્વાદ કરે છે અને એ સુખ નિર્ભેળ અને અનંત હોઈ, દુનિયાની કોઈ ચીજ કે ભાવ સાથે અનુપમેય છે. આવી અદ્ભુત સ્થિતિ એને પ્રાપ્ત થાય છે (૨)

बाजूबाज खट नाद सहुमें, किसको किसके बोला ?
पाहाण का भार कांही उठावत, एक तारेका चोला देखो० ३

અર્થ—(અહીં તો) સર્વમાં બકવા અને કજિયાજ ભાળ છે એમાં કોના બોલની વાત કરવી? (ચેતન!) પથ્થરનો ભાર શા માટે ઉઠાવે છે? (અંતે તો) એક તારનો—એકવડો ચોળો જ છે (બાકી પથ્થરનો ભાર છે) અથવા એક તારનું—શ્વાસનું શરીર છે. (૩)

વિવેચન—ઉપર બાજી છાંડીને તેનાથી પર થવા તેની વાત થઈ હવે અહીં બાજી માંડનારના કેવા બનાવો થાય છે અને શા હાલ બને છે તે પર ધ્યાન ખેંચે છે અહીં તો સર્વ બાજીનો વિલાસ છે એને મનમાં જે આવે તે થાપે છે ઉત્થાપે છે અને મનગમતા ઉહાપોહ કરી બાજીને બદલાવે છે પોતાના મતના પ્રચાર માટે અનેક તર્કની જાળો, અવ્યવસ્થિત ચર્ચાઓ અને ગમે તે પ્રકારે પોતે સાચા છે એમ બતાવવા માટે ખાલી બકવાદ કરે છે પ્રત્યેકનો દાવો સત્ય શોધવાનો હોય છે પણ એ સત્યના ગ । નીચે અનંત આકરો દુરાગ્રહ અને પોતાને સાચા મનાવવાના તનતોડ પ્રયત્ન સિવાય કાંઈ દેખાતું નથી. જરા વિશિષ્ટ આત્મિક નજરે જોવામાં આવે તો એમાં છળ, હેત્વાભાસ અને બકવાદ જ લાગશે. એ સર્વમાં તો ખટરાગ જ જોવામાં આવશે.

આ 'ખટરાગ' શબ્દ ખાસ સમજવા જેવો છે. સંગીતના ધોરણ પ્રમાણે રાગ છ છે ભૈરવ, માલકોશ, હિંડોળ, શ્રીરાગ, કેદાર અને મલ્હાર. એની રાગણી, ઉપરાગણી અને તેના પરસ્પર મેળાપથી હજારો રાગ-રાગણી થાય છે પણ મૂળ રાગ છ છે ખટ એટલે ષટ્ અથવા છ આ છ રાગનો મેળાપ સુંદર થવો જોઈએ. છતાં ગુજરાતી ભાષામાં ખટરાગ એટલે કલેશ, અણબનાવ, કકૂટ એવો અર્થ થાય છે 'ખટરાગ'નો આવો અર્થ કેમ થયો હશે? એક રાગ હોય તો એના ઉપર મન કેંદ્રિત થાય, પણ જ્યાં છ રાગ થયા ત્યાં અંદર અંદર કલેશ ખેંચતાણ, સ્વમતાગ્રહ અને ધામધૂમ જ ચાલે. દરેક રાગ-રાગી પોત પોતાનું ખેંચે અને તે એટલે સુધી ખેંચે કે તાણતાં તૂટી જાય તેનો પણ તેને ખ્યાલ ન રહે. આવો ખટરાગ અહીં છે આ પ્રમાણે આત્માને બરાબર ઓળખ્યા વગર એના ભેદાભેદવાદ પર કે દ્વૈત-અદ્વૈતની ચર્ચા પર એ ઊતરી પડે ત્યારે પોતાના રાગ પર એ

પાઠાંતર—ભાર-બાર. ચોલા-ચેલા.

શબ્દાર્થ—બાજૂબાજ=બાજાં. સહુમેં=સર્વમાં. બોલા=બોલવું. ખટ નાદ=છ રાગ, ખટરાગ, ઝઘડા, કજિયો. કિસો કિસો=કોનું કોનું જેનું તેનું. પાહણ્યો=પથ્થરનો. એક તારેકા=એક તારના, એકતારા, અથવા એક શ્વાસોચ્છ્વાસ. ચોલા=ચોળું (પહેરવાનું વસ્ત્ર)

એ ચાલો જ કહેશે. એને સત્યશોધનની કાંઈ પડી નથી, એને આત્મારામનું અંતે શું થશે તેની પરવા નથી. એને તો પોતાના મઠ સિવાય અન્યત્ર કોઈ સ્થાને સત્ય નથી, એ વાતનો પ્રચાર કરવો છે આવો બાહ્યાચાર સર્વત્ર છે આ વાત જેમ મઠધારી માટે સત્ય છે, તેમ વ્યક્તિગતે લગભગ સાર્વત્રિક છે

આવા સંયોગોમાં કોની વાત કરીએ ? શું બોલીએ ? બોલવાની ઇચ્છા થતી નથી, અને બોલવાથી કાંઈ લાભ થાય એમ જણાતું પણ નથી. ટૂંકું સંક્ષેપમાં આ સ્થિતિનું પરિણામ રજૂ કરતાં ટૂંકમાં કહી દે છે કે હે ચેતન ! તું આવો પથ્થરનો ભાર નકામો શા માટે ઉપાડે છે ? આ સંસારમાં નજર કરશો તો જણાશે કે આ પ્રાણી એમ જ માને છે કે એના ઉપર જ દુનિયા ચાલે છે અને એ નહિ હોય તો શું ને શું થઈ જશે ! અને એમ માની એ વિના કારણ બધો ભાર પોતા ઉપર વેંઢારીને ચાલે છે. ઘરમાં સ્ત્રી હશે તો તે એમ માનશે કે એના વગર ઘર ચાલે જ નહિ; બાર રૂપિયાનો પટાવાળો શેઠની કે અમલદારની ઑફિસ પોતે હોય તો જ ચાલે એમ માને છે ! આમ સર્વ પોતપોતાના તાનમાં મસ્ત રહી પોતાને માથે નકામો બોજો ઉપાડીને ચાલે છે અને આ દુનિયામાં હું પણ કાંઈક છું એમ માની લઈ પોતાને મોંઘો ગણે છે. આ સર્વ હોંશ-પથ્થરનો ભાર ઉપાડવા બરાબર છે

અંતે તો સર્વને એક તારવાળું કપડું ઓઢવાનું છે જ્યારે પ્રાણી મરણ પામે છે ત્યારે એકતારું ધોળું કપડું ઓઢાડવામાં આવે છે એટલે તું ગમે તેટલો પથ્થરનો ભાર ઉપાડ, મારું મારું કરીને ગમે તેટલું ધન મેળવ, પણ અંતે તો તારા નસીબમાં એકતારો પછેડો જ છે. આ વાત યાદ રાખીશ તો બાજીની અજબતા અને બાજીગરની બુદ્ધિમત્તા કે મહત્તા યા મૂર્ખતાનો તને પોતાને જ ખ્યાલ આવી જશે. આવી અજબ બાજી માંડી છે અને તેનો બાજીગર નકામો તણાઈ મરે છે

અહીં એક બીજો ભાવ પણ બેસે છે પ્રાણીનો વિલાસ તો સર્વવ્યાપી છે દરેક ધ્યાન કાર કે મતવાળા એમાં મસ્ત બને છે એમાં કોની વાત કરવી અને કોની છોડવી ? એને સમજાવતાં કહે છે કે એ સર્વ પથ્થરનો ભાર છે, નકામી માથાકૂટ છે તું બરાબર વિચારીશ તો તને સમજાશે કે એ સર્વ એકતારાના વિવિધ પ્રકારો છે એટલે તંબૂરના એક તારમાંથી વિવિધ સૂરો નીકળે છે પણ અંતે મૂળ તાર તો એક જ છે અને પ્રત્યેક સૂરનું મૂળ ત્યાં જ છે. એટલે ચેતનજીનું સ્વરૂપ સમજવામાં આવે એની વર્તમાન સ્થિતિના કારણોનો અભ્યાસ કરવામાં આવે, એની સ્થિતિમાં મહાન પલટો આવી શકાય તેમ છે તે વાત સમજીને તેનો સ્વીકાર કરવામાં આવે, તો કામ થઈ જાય તેમ છે. આ સર્વ જુદા જુદા સૂરો એક જ તારમાંથી નીકળે છે એ વાત સમજવા બાજીગરની આખી બાજી સમજી જવાય અને એ બાજી છોડી સર્વથી ઉપર જઈ બેસાય તેમ છે માટે આ સર્વ અંતે તો એક તારના પાસા-રૂપો છે એ વાત સમજી મૂળ તારને પકડી લેવા પ્રયત્ન કરવા જેવો છે એમ કહી

ત્યારે આ વાગ્વાદ-બકવાદ દૂર થઈ, પથ્થરનો ભાર ઊતરી જશે અને કોની વાત કરવી એવો સવાલ પણ ઊભો નહિ થાય.

ચોલા નો અર્થ પછેડો પણ થાય છે સ્ત્રીઓ પહેરે તે પાંચ વારનો સાડલો કે સાડી કહેવાય; છોકરીઓ છૂટાં લૂગડાં પહેરે તેને 'ચોલો' કહેવામાં આવે છે ઉપરના અર્થને મળતો જ તેનો ભાવ હોઈ તેને માટે વધારે વિવેચનની આવશ્યકતા નથી.

એક હિંદી ભાષા જાણનાર સાથે પ્રસંગ પડતાં એમણે આ પંક્તિનો નવીન અર્થ સૂચવ્યો. હિંદી ભાષામાં 'ચોલા'નો અર્થ શરીર થાય છે શરીરનો સર્વ આધાર તાર પર-શ્વાસોશ્વાસ પર-રહે છે એ એમ કહે છે કે હે ચેતનરાજ! શ્વાસોશ્વાસને બાદ કરીએ તો શરીર તો પથ્થરના બોજા જેવું છે. શ્વાસોશ્વાસ પૂરા થતાં સાડાત્રણ મણનો ભાર-પથ્થરનો બોજો-બાકી રહે છે આવો પથ્થરનો ભાર તું શા માટે વેઠારે છે? શરીરને ઉપાડનાર-ચલાવનાર અને એનો ભાર વહન કરનાર તો તું પોતે જ છે ત્યારે આવા એક તાર ઉપર આધાર રાખનાર શરીરનો ભાર શા માટે વહે છે?

ચોલા શબ્દનો આ અર્થ આગળપાછળનો સંબંધ જોતાં મને સુસંગત લાગે છે સર્વ મતવાળામાં કે દર્શનકારોમાં તો ખટરાગ છે એમાં કોની વાત કરીએ અને કોને શું કહીએ? તું તો ખાલી પથ્થરનો ભાર ઉપાડી મારું મારું કૂટ્યા કરે છે, પણ અંતે એ તો એક શ્વાસોશ્વાસ ઉપર આધાર રાખનાર શરીર છે એની ખાતર આ સર્વ ખટપટ ન ઘટે. તું આવા તાર ઉપર લટકી રહેલા શરીર ખાતર અજબ ખેલ ખેલી રહ્યો છે એમાં તારી શોભા નથી. ખાલી નાટક માંડ્યું છે અને એ વહન અધવચનું છે એ જરા સમજી લે અને ઊંડો ઊતર. (૩)

षट्पद पदक जाग सिरि खस, क्यों कर गज पद ताका !
'आनंदघन' प्रभु आय मिला तब, मिट जाय मनका धोखा देखो० ४

અર્થ—ભમરાના પગ નીચે જ મૃત્યુ મરે છે કબાઈ જાય છે અને યોગલક્ષ્મી ખસી જાય છે, તો શા માટે હાથીના પગને તોળે છે-ફેરે ચલાવે છે? (આવા સંયોગમાં તો) હે આનંદઘન પ્રભુ! આપ પોતે આવીને મળો તો મારા મનની ભ્રમણા મટી જાય. (૪)

વિવેચન—મન, વચન, કાયાના યોગને અંકુશમાં રાખનાર મહાલક્ષ્મી તાબામાં આવેલી છે. પરમ મુક્તિની સાથે આત્માને જોડી દે, આખી બાજીનો છેડો આવી મૂકે તેને યોગ

પાઠાંતર—સિરિ ખસ-સરિખસકે. ક્યો-ક્યુ કર-કરે આય-આવૂ તબ-તુમ. મિટ જાય-મિટિ જાઈ

શબ્દાર્થ—ષટ્પદ=ભમરો, ભ્રમર. જોગ=મન, વચન અને કાયાના યોગ. ખસ=ખસી જાય છે આનંદઘન=આનંદઘન પ્રભુ. આય=આવીને. તબ=ત્યારે. મનકા=મનના. પદક=મરી જાય છે ત્યાં જાય છે સિરિ=શ્રી, લક્ષ્મી. ક્યો કર=કેમ, શા માટે. તોલા=તોળે છે ઉપાડે છે ફેરિ ચલાવે છે મિલો=મળો. મિટ જાય=મટી જાય, દૂર થાય. ધોખા=ભ્રમણા.

કહેવામાં આવે છે. એના યમ, નિયમ આદિ આઠ પ્રકારો પર અન્યત્ર વિવેચન કર્યું છે એ તારી યોગલક્ષ્મીને તારે બરાબર સમજવી ઘટે. આખા જૈન શાસનના નીતિવિભાગનો સાર અહિંસા, સંયમ અને તપ એ ત્રણ શબ્દોના વર્તનમાં આવી જાય છે. એમાં યોગને સંયમ સાથે સીધો સંબંધ છે અને અહિંસા તથા તપ સાથે આડકતરો સંબંધ છે. આ જોગ (યોગ) મહાન વિભૂતિ છે, સમજવા યોગ્ય આતસ્વત્વ છે, આદરવા યોગ્ય જીવનકળા છે અને તેટલા માટે એ સાચી લક્ષ્મી છે. શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય વગેરે મહાન લેખકોએ એ યોગલક્ષ્મીને ખૂબ બહલાવી ભાષાગમ્ય બનાવી છે અને છેવટે એને અનુભવગમ્ય કહી છે.

એ યોગલક્ષ્મીમાં વસ્તુતઃ કાંઈ ભાર નથી એમ કહીએ તો ચાલે. એ મહામૂલ્યવતી લક્ષ્મી છે. યોગમાં મુખ્ય વાત ત્યાગની છે, અને ત્યાગમાં બોજો વધતો નથી પણ ઘટતો જાય છે એટલે ખરી રીતે એનો ભાર કાંઈ નથી અને ભાર હોય તો તે ભમરાના કે માખીના પગ જેટલો છે. દા. ત., આજે ઉપવાસ કર્યો છે એમ આપણે બોલીએ છીએ. હવે ઉપવાસમાં કરવાનું શું? ખાવાનું નહિ એટલે ઉપવાસ કર્યો છે એમ કહેવું પૂર્ણ જ નથી, વસ્તુતઃ ઘણું કરવાનું બંધ કર્યું છે એટલે ઉપવાસ એ ખરી રીતે તો નકારાત્મક પ્રયોગ જ છે. એવી જ રીતે યોગમાં સંયમની મુખ્યતા હોઈ એમાં ભાર કે બોજો કાંઈ નથી, પણ છતાં માનીએ કે એમાં સહજ ભાર છે તો તે માખી કે ભમરાના પગ જેટલો જણાય. એટલો ભાર સ્વીકારવાનું કારણ એ છે કે આ પ્રાણીની સંસારવાસના હજુ એટલી બધી છે કે એ સંયમ કે ત્યાગ કરે ત્યારે શરૂઆતમાં એના મગજ પર બોજો રહે છે. જરા ત્યાગ કર્યો છે એ વાત એના મન પર આવ્યા કરે છે. તને એક ઉપવાસ કરવા કે ધનનું દાન દેવા જાણે સો મણનો ભાર લાગે છે. પણ એ વાત ખોટી છે, એમાં ભાર જ નથી અને દૂરથી લાગે છે તે પણ દેખાવ માત્ર છે. અને થોડો વખત શરૂઆતમાં ભાર લાગશે તે પણ માખીના કે ભમરાના પગ જેટલો જ જણાશે. છતાં તું તો આળસ એકઠી જ કરે છે. પણ ધ્યાનમાં રાખ કે એમ કરવામાં યોગલક્ષ્મી જેવી અપૂર્વ ચીજ જ ખસી જાય છે.

આમ છે ત્યારે હાથીના પગ જેટલો કર્મનો ભાર તું શા માટે ઉપાડે છે? ત્યાગ—સંયમ રૂપ જ્ઞાનલક્ષ્મી કે યોગલક્ષ્મીથી તું દૂર ખસી જાય છે, અને મોટા મેરુપર્વત જેવો કર્મનો ભાર ઉપાડે છે! તારી બાજી કેટલી ખોટી છે તે તું સમજી લે. સંસારમાં પરિભ્રમણ કરાવે, તારો છેડો આવવા જ ન દે, એવી કર્મની ભારભૂમિને તું તાણી રહ્યો છે અને માખીના પગના ભાર જેવી યોગલક્ષ્મીને ખેસવી રહ્યો છે—આવી તારી બાજી છે. ઊલટી તારી અક્કલ છે! તું પોતે વિચાર કરીશ ત્યારે તને સમજાશે કે આ પ્રમાણે મોટો વિરોધ પડ્યો છે. એક બાજુએ ભમરાના પગ જેટલા ભારવાળી મહાન લક્ષ્મીનો ભાર આકરો લાગવાથી ચેતનરાજ તેનાથી દૂર ભાગે છે અને બીજી બાજુ મેરુપર્વતના જેટલો કર્મનો ભાર તાણી રહ્યો છે!

આવી રીતે અપૂર્વ ખેલ ખેલાય છે વિના કારણનો ભાર ઉપાડાય છે અને ખટરાગના ભોગ થાય છે હવે તો હે આનંદઘન પ્રભુ! સચ્ચિદાનંદસ્વરૂપ ચેતનરાજ! તમે આવીને મળો તો આ મનની ભ્રમણા દૂર થઈ જાય અને અજબ ખેલ ખેલાતા અટકી જાય. અત્યારે તો ચેતનરાજ પોતે ખટરાગમાં પડી ગયો છે દુગ્ધામાં ફસાઈ ગયો છે ભવાટવીમાં ભૂલો પડ્યો છે એને લોક અને અલોકની વચ્ચે બેસાડવા માટે એનો આનંદઘન પ્રભુ સાથે મેળાપ કરાવવાની જરૂર છે; તેમ થાય તો ખેલની સમાપ્તિ થાય અને સુખસિંધુ સાથે એનો મેળ જામે.

આનંદનો સમૂહ ચેતન પોતે જ છે એ સ્વરૂપ એવું બહારથી મેળવવા જવું પડે તેમ નથી, કોઈ તેને તે લાવી આપે તેમ નથી અને તે માટે કોઈની પ્રાર્થના કરવી પડે તેમ નથી. અનંત આનંદનો ધણી ખોટી ભ્રમણામાં પડી ગયો છે, ખોટા વાદવિવાદના ચક્કરે ચઢી ગયો છે ખોટા નાદમાં તણાઈ ગયો છે અને માનસિક ભ્રમણાનો ભોગ થઈ ગયો છે એને તો હવે સાધ્યરૂપે રહેલ અનંતજ્ઞાનમય, મહાપ્રભાવશાળી શુદ્ધસ્વરૂપી પરમાત્માનું દર્શન થાય, એને એ સ્વરૂપનો સ્પષ્ટ ખ્યાલ થાય અને એનો એ સ્વીકાર કરે ત્યારે એની અત્યારની માનસિક ભ્રમણા સર્વથા દૂર થાય. (૪)

ઉપસંહાર—નાટક રમતા રમતા એ નાટકની વાત જ ભૂલી ગયો છે નાટકિયાની રીતિ હોય છે કે એ રાજાનો કે મહારાજાનો પાઠ ભજવે, છતાં પોતે તો થોડી રૂપરડીનો પગારદાર નોકર છે એ વાત એના ખ્યાલમાં નિરંતર રહે છે; પણ આ વાત ચેતનરાજ ભૂલી ગયો છે; અને આખું નાટક નાટકની બાજી નાટકનો રાજા પોતે હોય, પોતાનો હોય, પોતે તદ્રૂપ હોય એવી ભ્રમણામાં પડી ગયો છે જ્યારે એ ભ્રમણા દૂર થાય ત્યારે એનું નાટક અટકે એ ભ્રમણા દૂર થવા માટે નાટકનું નાટક તરીકેનું સ્વરૂપ એને સમજવું ઘટે અને તેને માટે પોતાનું શુદ્ધ સાધ્ય તેના સમક્ષ રજૂ થવું જોઈએ. ચેતનની માનસિક ભ્રમણા પણ ચેતનને જ થાય છે બાજી પણ એ જ માંડે છે બાજીગર પણ એ જ છે ખટરાગ કરનાર પણ એ જ છે એને છોડનાર પણ એ જ છે, પથ્થરનો ભાર ઉપાડનાર પણ એ જ છે અને એક તારવાળા શરીરનો માલેક પણ એ જ છે અને છેવટે આનંદસ્વરૂપી અનંતશક્તિમય ચેતનરાજ પણ એ પોતે છે અત્યારે એ દુનિયાની જાળમાં ફસાઈ ખોટે રવાડે ચઢી ગયો છે જ્યારે એ આનંદસ્વરૂપ આત્માને ઓળખશે, એનો અસલ સ્વરૂપે મેળાપ કરવાની એનામાં તીવ્ર ભાવના થશે, એ સ્વરૂપ પ્રકટ કરવાનો એના મનમાં નિર્ણય થશે અને વિવેકપૂર્વક એ પરિસ્થિતિ પ્રાપ્ત કરવા એ પુરુષાર્થ કરશે, ત્યારે એ આનંદસ્વરૂપને જગાશે અને ત્યારે આ મનના સર્વ ગૂંચવાડાનો છેડો આવી જશે. (૫૭)

૫૮ અઠ્ઠાવનમું

ભૂમિકા—આ પદમાં વિશુદ્ધ ચેતનાની વિરહદશાનું સચોટ વર્ણન કર્યું છે અને આખું પદ ચેતનાના મુખમાં મૂક્યું છે. એકાવનમા પદમાં ચેતનાની રાત્રિની વિરહવ્યથા વર્ણવી છે. આ પદમાં તેની અહોનિશ કેવી દશા થાય છે તે બતાવ્યું છે. ચેતના શુદ્ધ સંસ્કારી આર્ય અબળાને સ્થાને છે. એના જીવનનો ઉદ્દેશ પતિ છે. એના સૌભાગ્યનો આધાર પતિના જીવન પર છે. આવી સાધ્વી ભાર્યાના પતિ પોતાની પત્નીને વિસારી રાત્રે પારકે ઘરે આથડ્યા કરે છે અને ઘરની બૈરીને પૂછી ઓળખતા પણ નથી. સંસ્કારી આર્ય બાળાની કેવી દશા થાય અને તે અનુભવ એવા સંસ્કારી મિત્રને વચ્ચે પડી નાથને ઘેર લઈ આવવાનું—સમજાવી લાવવાનું—કેવા શબ્દોમાં કહે તે અહીં તાત્ત્વિક રીતે બતાવે છે.

પતિ ઘેર આવ્યા નથી, રાતદિવસ ચેતના એમની રાહ જોયા કરે છે. એકાંતમાં ઝૂરે છે. આ સર્વ પતિની ગેરહાજરીમાં અને તદ્દન એકાંતમાં બને છે એ ખાસ ધ્યાનમાં રાખવું. શરીરે કૃશ થઈ ગયેલી, લાજ વગર આકળાઈ ગયેલી ચેતના હાથ લાંબા કરીને વખત ગાળતા જાય છે. પ્રસંગ વિરહનો છે, વાતાવરણ વિચિત્ર છે અને એકાંત મહેલમાં વિરહી દશામાં ચેતના એકલી ઝૂરે છે.

શુદ્ધ દશાવાળી ચેતના અને સંસારરસપરાયણ ચેતનજીનો કોઈ રીતે મેળ મળતો નથી. ચેતનજીને અત્યારે વિભાવમાં ભટકવું છે, એને સંસારના ભોગો ભોગવવા છે, એને અભિમાન, દંભ અને આસક્તિમાં મહત્તા માનવી છે, એને ધન, હવેલી, ગાડી વાડીના સંબંધમાં જીવનનું સાર્થક્ય માનવું છે અને આવી રીતે અનેક બાબતોમાં એને પરભાવમાં સ્થાપવા રહેવું છે. એટલે શુદ્ધ ચેતનાનો અને એનો મેળ જ મળતો નથી. ચેતના તો અનેક રીતે ઝૂરતી જ રહે છે અને ચેતનરાજ માટે વલખાં મારે છે. આવી સ્થિતિમાં સંસ્કારી આર્ય બાળાની કેવી દશા થાય તેનો વિચાર આપવાની લાગે જ જરૂર હોય. ને એને સ્થાને નવયુગની સ્ત્રી હોય તો એ પતિને વિસારી બીજે માર્ગે ઊતરી જાય, પણ આ તો શુદ્ધ પતિવ્રતા, ઉન્નત ભાવનાશીલ આર્યકુળની અબળા છે. એના વિચારપથમાં અન્યત્ર જવાની કે અન્યને ઇચ્છવાની વાત જ આવે નહિ; અને પતિરાજ તો જ્યાં ત્યાં ભમે ત્યાં—ભટક્યા કરે, પણ ઘેર આવે જ નહિ. એવી ભયંકર દશામાં આર્યસંસ્કારી અબળા વિરહદુઃખનાં ગાણાં ગાય, કે ઓળખીતા સ્નેહીને વચ્ચે પડી પતિરાજને સમજાવીને ઘેર લઈ આવવા વીનવે. આપણા દેશની આ પ્રાચીન પદ્ધતિ જાણીતી છે.

શ્રીમદ્ આનંદઘનજીએ આ વિરહદશાનું વર્ણન અનેક સ્વરૂપે ચીતર્યું છે. એણે ચેતનને બોલાવ્યા છે. એણે અંધારી રાતે એકાંતમાં વિરહીની દશા વર્ણવી છે. એણે ચેતનાને રાહ જોતી એટલે કે પરસાળમાં બેસાડી છે. ઉન્નત ભાવ બતાવનારી વિરહગાથા અહીં તેમણે તદ્દન વિવિધ સ્વરૂપે ગાઈ છે. અહીં એકાંતમાં ઝૂરતી શુદ્ધ ચેતના વાત કરે

છે પોતાની વિરહકથાનું ગાન કરવા માણસ ભલે એકલો હોય તોપણ એક જાતની શાંતિ અનુભવે છે કેટલીક વાર મનમાં હોય તે બોલી બતાવવાથી મનની વ્યથા હોય તે શાંત થઈ જાય છે અને કોઈ વાર વદન બેઠી પણ જાય છે; અથવા કાંઈ નહિ તો તેથી થોડી નિરાંત તો જરૂર થાય છે ચેતના ભલે ગમે તેટલી વિશુદ્ધ હોય, એના ઉદ્દેશ્ય ગમે તેટલા આત્મિક હોય, પણ એને પોતાની મનોવ્યથાનું દિગ્દર્શન તો દુન્યવી ભાષામાં જ કરવું પડે છે એટલી વાત ધ્યાનમાં રાખી આપણે આ પરમ સાધ્વી અને ભાવનાશાળી આર્ય અબળાની વિરહકથા સાંભળીએ.

प्यारे आय मिलो कहां यतें जात;
मेरा विरह व्यथा अकुलात घात प्यारे० १

અર્થ—વહાલા! આવીને મળો. આમ (બહાર) ક્યાં જાઓ છો? વિરહને લઈને થતી મારી પીડાની અકળામણનો ઘાત કરો, નાશ કરો. (૧)

વિવેચન—ચેતનરાજ! તમારી પાછળ હું મારું પાથરું છું. તમને મળવા તલસી રહી છું માટે નાથ! હવે આવીને મળો. આમ બહાર ને બહાર ક્યાં જાઓ? ક્યાં ભટક્યા કરશો? આપના વિરહમાં મેં બહુ કાળ પસાર કર્યો. આપ અહીં આવી મારી સેજડી શોભાવો, એ માટે અનેક પ્રયત્નો કર્યા પણ આપ તો હજુ બહાર જ ફર્યા કરો છો, આપની સાથે મારા મનની વાત કરવાનો પ્રસંગ પણ પ્રાપ્ત થતો નથી! આપ બહાર જાઓ છો પછી આપને ઘર યાદ આવતું નથી, આપ આવીને મળો અને મારી વિજ્ઞપ્તિ ધ્યાનમાં લો.

મારી વિરહની પીડાથી મને ભારે અકળામણ થઈ છે જેના પતિ ઘેર ન આવે, એના દિવસ કેવા રોતાં જતા હશે, એને માનસિક પીડા કેવી થતી હશે, તેનો ખ્યાલ કરો અને હવે દયા કરીને આ વિરહવ્યથાનો ઘાત કરો, એનો છેડો લાવો, મારી અકળામણને હવે તો કાંઈ સીમા રહી નથી. તો આપ આવી મારી અકળામણનો નાશ કરો. એમ કરવું એ તમારા હાથની વાત છે (૧)

एक पैसाभर न भावे नाज;
न भूषण नहीं पट समाज प्यारे० २

અર્થ—(વિરહવ્યથાને લીધે) એક પૈસાભાર અનાજ ભાવતું નથી, ઘરેણાં ગમતા નથી, વસ્ત્રો ગમતા નથી કે કોઈ સામગ્રી પસંદ પડતી નથી. (૨)

પાઠાંતર—મિલો—મિલો. કહાં—કહા. યેતે—એતે. વ્યથા—વિથા. ઘાત—ગાત.

શબ્દાર્થ—પ્યારે=વહાલા (સંબોધન) આય=આવીને. મિલો=મળો. કહાં=ક્યાં. યેતે જાત=આવતે જાઓ છો. મેરા=મારો. વિરહ=જુદા પડવું તે. વ્યથા=પીડા. અકુલાત=અકળામણ. ઘાત=નાશ.

પાઠાંતર—ન ભાવે નાજ—નાજ ભાવે નહીં. પાઠાંતરવાળી પ્રતમાં આ શબ્દ નથી.

શબ્દાર્થ—પૈસાભર=પૈસાભાર (ભાર પૈસાભારનો એક શેર થાય). નાજ=અનાજ [illegible]

વિવેચન—મારી વિરહવ્યથા કેવી આકરી છે તેનો આપ ખ્યાલ કરો. વિરહી જનની પીડા તો વિરહી જ સમજે જે આનંદઅમૃતમાં પડ્યા હોય, તે વિરહીની વેદના સમજી શકતા નથી. આવા વિરહીનું વર્ણન અનેક કવિઓએ કર્યું છે ખુદ શ્રીમાન્ આનંદઘન મહારાજે વિરહવ્યથાનાં વર્ણન અનેક રીતે કર્યાં છે: એકતાળીશમા પદમાં વેલાવલ રાગમાં બહુ વિસ્તારથી વિરહીનું વર્ણન કર્યું છે વિરહીના હૃદયમાં મોટી હોળી સળગતી બતાવી છે. તેત્રીશમા પદમાં ચાતકની વિરહદશા વર્ણવી કમાલ કરી છે; સુડતાળીશમા પદમાં વિરહીની ઝૂરણા વર્ણવી છે; અને એકાવનમા પદમાં ભાદરવાની રાત વર્ણવીને વિરહીનું તાદૃશ ચિત્ર ખડું કર્યું છે

આ પદમાં આ વિરહવ્યથાના વર્ણનને તદ્દન જુદી દૃષ્ટિએ રજૂ કરવામાં આવ્યું છે. એમાં પતિ ઘેર આવ્યા નથી, પણ જાણે સામે ઊભા હોય તે રીતે તેને ઉદ્દેશીને ચેતના પોતાની માગણી રજૂ કરે છે પછી અનુભવ દ્વારા એને સમજાવવા યોજના કરે છે અને પછી તેનું પરિણામ બતાવે છે વસંત રાગમાં બહુ સુંદર રીતે ગાઈ શકાય તેવા પદમાં ભારે મોજ આણી છે એમાં વ્યવહારની બાહ્ય વાતોનો અંતર્ભાવ તો શોધવાનો હોય જ છે એના પર જેમ જેમ વિચાર થાય, તેમ તેમ ભારે ઊંડાણના ચેરા સૂઝે છે અને માનસિક ગવેષણાને પરિણામે આંતર આત્મશાંતિ થાય છે આ વાત સર્વ પદોને લાગુ પડતી છે એમ અનેક વાર બતાવ્યું છે કોઈ મનુષ્ય લખવા કે ગાવા ખાતર લખાયું નથી; એ તો હૃદયના ઉદ્ગારો છે ચેતનરાજની એકાંતની ઊર્મિઓ છે એને દુન્યવી દૃષ્ટિએ જોતા એમાંથી કાંઈ સાર ન જણાય, પણ રહસ્ય તો શોધવા પડે.

ચેતના પોતાની વ્યથા વર્ણવતા કહે છે કે અત્યારે વિરહકાળમાં નથી ભાવતું અનાજ નથી પહેરવા ગમતાં કપડાં, નથી શરીર પર આભૂષણો ઘાલવાં ગમતાં કે નથી કોઈ જાતની શરીર પર શોભા-સામગ્રી[1] કરવી ગમતી. વિરહકાળમાં આખું શરીર જ પારકું હોય તેમ લાગે છે; એમાં એની દરકાર કે એના પોષણની વાત હોય જ નહિ. સ્થૂળ દૃષ્ટિએ વિરહીની આવી દશા થાય છે અને આત્મિક દૃષ્ટિએ ચેતન પોતે અરૂપી હોઈ એને અનાજ ખાવાની કે વસ્ત્રાભૂષણ પહેરવાની વાત સંભવે જ નહિ. એટલે ચેતના એની શુદ્ધ દશાની વાતોમાં યોજના ચેષ્ટા કરે છે અત્યારની દશામાં ચેતનરાજ પરભાવમાં ભટક્યા કરે છે અને પરને, પરની સ્ત્રીને કે પોતાની જાતને ખરી રીતે પિછાનતા નથી. (૨)

---

૧ સમાજ નો અર્થ મારા ગુરુમહારાજે જણાવ્યો તે અહીં લખ્યો છે કોષમાંથી તે અર્થ નીકળતો નથી. ઘણેભાગે તેવો તે અર્થ ઠીક લાગે છે ગીત રીતિ સમાજ એટલે સમુદાય કે જનતા એ દૃષ્ટિએ તો જનતાના રીતરિવાજને કે વેશભૂષા ચેતનાને ગમતા નથી, એનો અર્થ નીકળી શકે છે વાત એક જ છે કે ચેતનાને બાહ્ય ભાવ ગમતા નથી અને વ્યવહારમાં સ્વીકારેલી પરિસ્થિતિ ચેતનરાજને જો એ ગમતા નથી, એટલે ચેતનાને અને ચેતનનો મેળ ખાતો નથી અને પરિણામે ચેતનાની વિરહ-ઝૂરણા મટતી નથી.

मोहन रास न हसत तरी भासी।
मदना भय है घरकी दासी प्यार० ३

અર્થ—મનોહર રાસ ગમતા નથી, પારકા દોષ શોધવા પણ ગમતા નથી. હવે તારી આશા છે વળી કામદેવનો ભય છે અને આખરે તો હું તમારી પોતાની ઘરની દાસી છું (૩)

વિવેચન—એ જ લયમાં આગળ વધતા ચેતના પોતાની વિરહદશા વ્યક્ત કરતા જણાવે છે કે પોતાને સુંદર રાસો ગમતા નથી. રાસડા લેતી વખતે સ્ત્રીઓનો આનંદ કેવો હોય છે એ તો અનુભવ કર્યો હોય ત્યારે જણાય તેવું છે એના રસની રમઝટમાં એ પોતાના ગૃહકાર્યને કે પોતાના બાળબચ્ચાને પણ ભૂલી જાય છે અને રાસ રમવામાં કલાકોના કલાકો ગાળી નાખી તેમાં આનંદ માણે છે; વિરહી સ્ત્રીને તો એમાં પણ આનંદ આવતો નથી. એના પગ ઠેકા આપે નહિ, હાથ તાળી આપે નહિ, શરીર વળાકાર લે નહિ અને ફેરફુદડી ફરવી એને પાલવે નહિ.

એ શું જ નહિ પણ અન્યને દૂષણ દેવા પણ ગમતા નથી. સ્ત્રીઓ ચાર ભેગી થાય ત્યારે પારકી વાતો કરે અને નકામી કૂથલી કે નિંદા કરે, એ ઘણું બનવા જોગ છે અને તેથી તો કહેવત ચાલી આવે છે કે 'ચાર મળે ચોટલા તો ભાંગે બે–ચાર ઓટલા!' કેળવણીના પ્રચારથી હવે બાઈઓને પોતાની શક્તિનો ઉપયોગ કરવાના અન્ય માર્ગ મળતા જાય છે; તેથી તેની આ સ્થિતિમાં આ યુગમાં સુધારો જરૂર થતો જાય છે. સ્ત્રીસમાજમાં આ દૂષણ સ્વાભાવિક છે એવું તો ઘણી વાર અત્યારે પણ લાગે છે; પણ આ શુદ્ધ ચેતનાને તો વિરહકાળમાં એવી મનોદશા થઈ ગઈ છે કે એને બીજી સ્ત્રીઓ સાથે મળીને વાતો કરવી પણ ગમતી નથી. શુદ્ધદશાવાળાની આ સ્થિતિ હોય પણ નહિ, એ લે એ તો માત્ર પોતાની દશા કહી બતાવે છે અને માર્ગ સમજાવે છે

ચેતનરાજ! મારા નાથ! હવે તો તારી આશા છે તું મારે ઘેર જલદી આવે એટલે મારી વિરહદશા પૂરી થાય. હું તો તારી પર મીટ માંડી બેસી રહું છું અને મારા વિરહકાળનો છેડો લાવવો એ તારા હાથમાં છે વિરહી આને મદન–કામદેવનો ભય હોય છે. એની વિરહદશામાં જ્યારે એને કામદેવ આકુળવ્યાકુળ કરે છે, ત્યારે તેના કેવા હાલ થાય છે એ અત્યારે તમારી વહેવારુ દશા છે એની નજરે જુઓ. તેનું એક બીજું પણ કારણ છે: હું તો તમારા ઘરની–તમારી માલેકીની–દાસી છું; આહુત કે માગી લીધેલી દાસી નથી. તમારી છું અને તમારી રહેનારી છું શુદ્ધ પતિવ્રતા આર્યસંસ્કારવાળી છું અને આપની આજ્ઞાએ જીવન ગાળી રહેલી છું તમે કામદેવના ભયની નજરે જુઓ અને મને આવીને મળો. તમે જ્યાં ત્યાં રખડપટ્ટી કરો છો તે બંધ કરી, મારી વિરહદશાની આકુળવ્યાકુળતાનો અંત લાવો.

પાઠાંતર—મોહન–મોહનિ. ન હસત તેરી આસી–નિરેરી ઘર તુમ તુમ. મદનો ભય–ઘરેભય.

શબ્દાર્થ—મોહન=મનોહર. અમાન્ય. રાસ=રાસ. ગાન. હસત=હાસ્ય. તેરી=તારી. આસી=આશા. મદનો ભય=કામદેવની બીક. ઘરકી દાસી=આપની પોતાની દાસી, ઘરની દાસી.

શુદ્ધ ચેતનાને મદનનો ભય ન હોય, પણ ચેતનરાજ સંસારદશામાં વર્તે છે તેના મનમાં જિજ્ઞાસા ઉત્પન્ન કરવા માટે આ પ્રકારની ધમકી વખતસરની લાગે છે. પતિરાજ ગમે તેવા રખડનારા હોય, પણ એને પોતાની સ્ત્રી અન્ય પુરુષની સામે વાત કરે એ જરા પણ ગમતું નથી. એવા સંસારી જીવડાને મદનના ભયની ચેતવણી આપવામાં આવે ત્યારે તે જરૂર અસરકારક નીવડે છે. વિરહી સ્ત્રીઓને માટે આ સ્વાભાવિક અને લેવો જોઈતો માર્ગ છે. (૩)

अनुभव नायक करा विचार;
कब दरस है माखी तनमें सार प्यारे॰ ४

અર્થ—અનુભવ ! જરા જોઈને વિચાર તો કરો કે આ શરીરમાં સારભૂત આ આંખો (એને—નાથને) ક્યારે દેખશે ? (૪)

વિવેચન—જ્યારે અત્યાર સુધીનો કોઈ ઉપાય રહેતો નથી ત્યારે એ મિત્ર અનુભવને ઉદ્દેશીને કહે છે : અનુભવજ્ઞાની જાણે ત્યારે પતિની કેવી મઝા ! સ્થિતિ થાય છે એ વાત અગાઉ અનેક સ્થળોએ કહી છે. તે વાતનું અત્ર પુનરાવર્તન ન કરતાં માત્ર અનુભવનું વિકાસમાં સ્થાન સમજી લઈએ. વસ્તુતત્ત્વનો વિચાર કરતાં મન જ્યાં વિશ્રાંતિ પામે, મનની અસ્તવ્યસ્ત દશા ઊડી જાય અને જેનો સ્વાદ કરતાં અખંડ નિર્વિકલ્પ સુખ ઉપજે એનું નામ અનુભવ છે. એમાં બાહ્ય ભાવ અને ખોટી દોડાદોડીને બદલે અખંડ શાંતિમાં પ્રવેશ થાય છે અને એમાં ચેતનરાજ ઘેર આવી પોતાનું શું છે અને પારકું શું છે એની ખોજ પોતાના નીકટને આધારે વિચારવાની હોય છે. આ અતિ સુંદર અવસ્થા છે અને એમાં ધ્યાન, વિચારણા અને શાંતિને મુખ્ય સ્થાન છે. અનુભવ માટે દરેક યોગીએ ખૂબ લખ્યું છે. યોગીરાજ આનંદઘનજીએ તો અનેક પદમાં એનો ઉપયોગ કર્યો છે.

અનુભવ મિત્ર છે, સાચો સબંધી છે. પતિરાજ અને પત્નીને વાંધો પડે ત્યારે વચ્ચે પડીને પતાવટ કરનાર સાચો પંચાતીઓ છે અને આતે પવિત્ર હોઈ અતિ વિશ્વાસપાત્ર છે. ચેતના અનેક રીતે ઝૂરણા કરીને પોતાની સ્થિતિ વ્યક્ત કર્યા પછી અનુભવને કહે છે કે ભાઈ અનુભવ ! હવે તો તમે જઈને મારા પતિરાજને મળો ને સમજાવો. હવે મારા આખા શરીરમાં સારભૂત આ મારી બે આંખો છે અને જે અત્યારે ઝૂરી રહી છે તે મારા પતિના દર્શન ક્યારે કરશે ? પતિનું મુખ જોવું પણ અત્યારે તો દુર્લભ થઈ પડ્યું છે. નાથ તો મને ભૂલી ગયા છે. શરીરમાં બે આંખો જ સારભૂત છે. વ્યવહારુ સુભાષિતમાં પણ કહ્યું છે કે—

सुवर्णमयं शरीरस्य सर्वं वा मुखमुच्यते ।
तथापि नासिका श्रेष्ठा नासिकायाश्च लोचने ॥

પાઠાંતર—ઠેઠ—ઠેઠ ૨–૨.

શબ્દાર્થ—અનુભવ=મિત્ર (સંબોધન). જાખી=જોઈને. કબ=ક્યાં, ક્યારે. દે=મને. માખી=આંખો. તનમેં સાર=શરીરમાં સારભૂત.

—'શરીરનો અર્પો માત્ર સુખ છે, અથવા તો સુખ તે સર્વસ્વ છે, એમા પણ નાસિક એક ગણાય છે અને તેનાથી પણ વધારે શ્રેષ્ઠ બે આંખો છે'

મિત્ર અનુભવ ! ભાઈ અનુભવ ! અત્યારે મારે પતિરાજનાં દર્શન દોહ્યલાં થઈ પડ્યા છે પતિ પરઘેર રખડ્યા કરે છે, તો તું પતિરાજ સાથે વિચાર કર. તું પતિરાજને કહીશ ત્યારે જ મારા વિરહકાળનો અંત આવશે. અત્યારે મને પતિરાજનો મેળાપ થાય એટલું તો કરી આપ, અને છેવટે એ પણ ન બને તો હું પતિના દર્શન કરી મારી આંખને ટાઢક વાળુ એટલું તો જરૂર કરી આપ. અત્યારે તો પતિરાજ જડમા લુબ્ધ થઈ ગયા છે અને એણે ઇંદ્રિયના ભોગોમા પોતાપણું માન્યું છે આ સર્વ વાત મારે અનિષ્ટ બની છે, હું વિરહ દશામા ગાંડા જેવી થઈ ગઈ છું એનો છેડો લાવ અને મારા આ રખવાટને હવે દૂર કર.' (૪)

मिलाप अनुभव भइ समता कंत,
घर आए 'आनंदघन' भए बसंत प्यारे० ५

અર્થ—અનુભવે પોતે જઈને પતિરાજને સમજાવ્યા એટલે સ્વામીનાથ ઘેર આવ્યા અને વસંતનો મોગરો આનંદ-મસ્ત ઉત્સવ-થયો. (૫)

વિવેચન—અહીં આખું સ્પષ્ટ કરે છે ચેતનાની વિનંતિથી અનુભવ પતિરાજ પાસે જાય છે પતિ-ચેતનજી અને અનુભવ એકઠા થાય એટલે શું બને એની અહીં વાત કરી છે પતિરાજને પછી વિચાર આવે છે કે આપણે તો અત્યાર સુધી ઇંદ્રિયસુખમા માણ્યા અને ધન, હવેલી સ્ત્રી, પુત્રાદિકને પોતાના ગણ્યા, શરીરને પોતાનું મા ન્યું અને એ જરા માંદુ પડે ત્યારે અનેક પ્રકારના દુર્ધ્યાન કરી એની સેવાચાકરી કરી. દુનિયામાં માન-પ્રતિષ્ઠા મેળવવા ખાતર અનેક ફાંફાંટા રચ્યા જ વસ્તુઓમા અને નવોવિકારની તૃપ્તિમા સર્વસ્વ માન્યું અને એનો વિયોગ થવા આવે જીવન હારી જવાતું હોય એવું મનને મનાવ્યું પણ આ તો આખી રમત જ ખોટી મંડાણી છે કોઈ પર વસ્તુ પોતાની નથી, પોતાની થઈ નથી, અને મોડા વખત માલિકી હક ભોગવાવે તોપણ અંતે તે પારકી થઈ જવાની છે વળી પરભાવો તો મારે અગવડ કરનારા છે ક્યાય કે નોકષાય, વેદોદય કે કામવાસના એ તો માત્ર ઉપરછલ્લ આનંદ આપે છે પણ પોતાની પાછળ ભયંકર દુર્ધ્યાનની સેના મૂકી જાય છે એ જાતની ટેવને લઈને પોતે લંપટ બન્યા, પોતાની જાતને જ ભૂલી ગયો અને જાણે એ પરભાવરમણતા જ પોતાનો સ્વભાવ હોય એમ પોતાને લાગવા માંડ્યું. એ સર્વ વાત એને યાદ આવે છે અનુભવ એને એ સર્વ પરિસ્થિતિ ચોખવટથી રોકડ પાડીને

પાઠાંતર—મ્યા-ભ. ભય ભયે-ભમાન્મો. આવે-આવ્યો.

શબ્દાર્થ—મળ=મળ્યો. ભય ભયે=થયો. કંત=પતિને. આએ=આવે. ભએ=થયો. બસંત=હોળીવગેરે, ઋતુરાજનું રાજ્યાગમન ને રૂપ આનંદ.

૧ આ ગાથામાં 'કેરા'નો અર્થ અને ૪ થી ગાથાનો અર્થ ભારતીને બતાવ્યો તે પ્રમાણે કર્યો છે તેવો અર્થ કોઈ ટીકામાંથી મળ્યો નથી. વધારે તપાસ કરવા યોગ્ય છે

બતાવી આપે છે. ત્યાં અનુભવ એને સમજાવે છે પૃથક્કરણ કરી બતાવે છે નિત્ય અને અનિત્ય વસ્તુ અને ભાવોનું સ્વરૂપ પ્રગટ કરી બતાવે છે અને જ્યાં જ્યાં ચેતનજી સંસાર તરફ જવા પ્રયાસ કરે છે ત્યાં ત્યાં એને ટોકે છે રોકે છે અને યોગ્ય પ્રસંગ જણાય તો ધમકાવે પણ છે અને તેમ કરીને એને સાધ્યસન્મુખ કરી દે છે.

આ અનુભવની સમજણ કેવી હોય તે પર વિચારણાની જરૂર છે. પ્રત્યેક પ્રાણી પોતાનું આખું જીવન વિચારી જાય, તો એને પાર વગરના બોધપ્રદ પ્રસંગો યાદ આવશે. ધનની અસ્થિરતા, માનની કે ફળની નીરસતા, ક્રોધનો ધમધમાટ કે કામદેવની ચેષ્ટાઓ, વેપારની ધમાલો, રખડપટ્ટીની અગવડો કે માની લીધેલી મહત્તાઓ—આવા આવા અનેક પ્રસંગો એને યાદ આવશે. જીવનના પ્રત્યેક પ્રસંગોના હાર્દમાં ઊતરવું અને એને યથાસ્વરૂપે વિચારવા, એમાં પોતે જડ તરફ કેટલો ખેંચાઈ ગયો હતો અને આત્મિક બાબતમાં પણ એની સાંકડી પરિણતિઓએ કેટલું નુકસાન કર્યું હતું અને પોતે કેવાં કેવાં નાટકો ભજવ્યાં હતાં, એનો યથાસ્વરૂપે ખ્યાલ કરવો એનું નામ અનુભવજ્ઞાન છે.

કેટલીક વાર એ જ્ઞાન નાની વયમાં પણ આવી શકે છે પણ દુનિયાના ખડકો સાથે અથડાયેલાને એવું જ્ઞાન થવાનો સંભવ પ્રમાણમાં વધારે છે. અનુભવજ્ઞાનનો મહિમા પાર વગરનો છે અને એની મહત્તા યોગીઓએ પૂબ ગાઈ છે અને તે તદ્દન વાસ્તવિક છે. ચેતનને એ બરાબર વાકેફગાર કરનાર અંદરનું આત્મિક તત્ત્વ છે અને તેથી એને ચેતના અને ચેતનની વચ્ચે મેળાપ કરાવી આપનાર સાંઢણનું સ્થાન આપવામાં આવ્યું છે. બાકી ખરી રીતે તો ચેતના અને અનુભવનો ચેતન સાથે એકાગ્રીભાવ છે અને ચેતન જેમ સંસારમાં રખડે, જડ પદાર્થના સંબંધમાં આવે કે મનોવિકારને વશ થઈ અનાત્મિક ચેષ્ટાઓ કરે ત્યારે તે પણ એના જુદા જુદા પર્યાયો છે (અવિર્ભાવો છે), તેમ જ અનુભવ-વિચારણાને અંગે એ પરભાવમાંથી ઓસરવા માંડે છે તે પણ એનો પર્યાયભાવ છે. ચેતનરાજ તો એ સર્વ પ્રસંગોમાં ધ્રુવરૂપે અંદર બિરાજમાન થયેલા જ છે વ્યક્તિગતે એક જ અવિનાશ્ય છે અજરઅમર છે અને તેના એ સ્વરૂપને સમજવાનો આ સર્વ પ્રયત્ન છે.

અનુભવને ચેતના કહે છે તે પ્રમાણે એ ત્યાર પછી પતિ પાસે જાય છે. એ ચેતનરાજને કહે છે કે "તમે જેને તમારાં માની રહ્યાં છો, અને જે મનોવિકારોને તમે આધીન થઈ ગયા છો, તે તમારા નથી, તે તમને રખડાવનાર છે ફસાવનાર છે. તમે તો અલખ નિરંજન જ્યોતિસ્વરૂપી છો, અનંત જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર, વીર્ય ઉપયોગાદિ અનંત ગુણોથી ભરેલા છો અને અત્યારે પરભાવમાં ફસાઈ ગયા છો. તમારી એ શુદ્ધ દશા નથી." એને શુદ્ધ દશાનો ખ્યાલ આપી કુમતિ કે પરભાવરમણતામાં રહેલી અસારતા અને રાગ, દ્વેષ આદિ મનોવિકારની વિષમતા સમજાવી એને ચેતના પાસે લઈ આવે છે ચેતનરાજને આ રીતે અનુભવ ઠેકાણે લાવે છે અને આનંદઘન ઘેર પધારે એટલે ચેતનાને તો વસંતનો આનંદ થાય છે. (૪)

ઉપસંહાર—ચેતનાના આનંદમાં મુસાફ ઉજાવવાના હોય નહિ. એમાં શું હોય ? એમાં જે હોય તે આપવું સાખ છે એ’હો જે ખ્યાલ બેસી જાય તો પછી ચેતનાને તો વસંત જ છે જીવનની સફળતા છે અને આ સંસારના ચક્રભ્રમણનો છેડો છે એ દશા પ્રાપ્ત કરવા માટે આ સર્વ પ્રયાસ છે અને તેનો સરળ માર્ગ અનુભવજ્ઞાન છે. આંખ ઉઘાડીને ચાલીએ અને પડતા પાસાને એના યથાર્થ સ્વરૂપમાં સમજીએ એટલે આખી રખડપટ્ટીનો છેડો આવે તેવું છે અને ત્યાં કોઈ પ્રમાદ નથી, ફાંફાંફાંવાં નથી, પણ ત્યાં એવી વસ્તુ છે કે જે દુનિયાના કોઈ પ્રસંગમાં નથી, જે અનનુભૂત છે અને જે ન મળે ત્યાં સુધી ઉપર–નીચે કોશકેશ કરવાના છે અને ધક્કા જ ખાવાના છે.

ચેતનાએ શરૂઆતમાં ચેતનને ઉદ્દેશીને પોતાની વિરહવ્યથા વર્ણવી, અનુભવને ચેતનરાજ સાથે વિચાર કરવા મોકલ્યો અને છેવટે અનુભવનો સમજાવેલ કંથ ઘેર આવ્યો એટલે એને વસંતોત્સવ થઈ પડ્યો એની વિરહવ્યથા દૂર થઈ અને એને છેડા વગરનું શાશ્વત સ્થાન પતિના સહચાર સાથે પ્રાપ્ત થઈ ગયું

આ પદમાં આનંદઘન આત્મા—આનંદસ્વરૂપી ચેતનરાજ—છેવટે ઘેર આવ્યા એમ બતાવ્યું છે, અને તેમાં અનુભવની–સ્વાત્માનુભવની કરવાનગારી કારણરૂપ જણાવી છે એ આખી હકીકત બરાબર લક્ષ્યમાં રાખવા યોગ્ય છે આનંદઘન—ચેતનરાજ ઘેર આવ્યા પછી કેવી રીતે વર્ત્યા તે આગળના પદમાં બતાવશે. (૫૮)

૫૯ ઓગણસાઠમું

ભૂમિકા—નીડર આત્માને જગતના બંધન નડતા નથી; એ તો પોતાની ધૂનમાં રમ્યા કરે છે અને તે વખતે એ જાણતો પણ હોય છે કે દુનિયા એને લગભગ ભૂત બનેલું છે, પણ એને એ વાતની લેશમાત્ર પણ દરકાર હોતી નથી. દુન્યવી અપેક્ષાવાળા દુનિયાના મતને માટે બહુ ચીવટ રાખે છે અને તેની ખાતર પોતાની માન્યતાને બાજુએ મૂકી વ્યવહારમાં પોતાનું સ્થાન જે રીતે જળવાઈ રહે તે રસ્તે પોતાનો જીવનક્રમ ગોઠવે છે પણ મસ્ત આત્માની દશા તદ્દન જુદી જ હોય છે એને દુનિયાના અભિપ્રાયની દરકાર હોતી નથી, અને એ તો પોતે નક્કી કરેલ ચીલે ચાલ્યો જાય છે જ્યારે જગતની પ્રશંસા કે સ્તુતિથી ઉપરવટ થવા જેવી તાકાત પ્રાપ્ત થાય છે જ્યારે બહિરાત્મભાવમાંથી અંતરાત્મદશામાં જવારૂપ પ્રગતિ થાય છે જ્યારે પુદ્ગલાનંદીપણામાંથી આત્માનંદીપણાની સ્થિતિ જામતી જાય છે ત્યારે આવા પ્રકારનો ભાવ પ્રાપ્ત થાય છે પછી એના જીવનનું ધ્યેય લોકપ્રશંસા કે બાહ્ય અભિનંદનોને બદલે અંદર જોવાનું થાય છે; પછી પરમ અંતિમ ધ્યેય તરફ ચેતનરાજે પોતે કેટલું પ્રયાણ કર્યું એ જોવાનું લક્ષ્ય થઈ જાય છે

૯

બહિરાત્મદશા છૂટી ગયા પછી જ્યારે આ દશા પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારે અંતરથી એક જાતની નીડરતા આવી જાય છે એટલે પછી તો એની અંતર ખુમારી વધી જાય છે એના તેજમાં અને મનોરાજ્યમાં વિશિષ્ટતા આવી જાય છે, એના વર્તનમાં એક પ્રકારની કોમળતા સાથેની ભવ્ય પ્રશમતા આવી જાય છે એની નજરમાં બેદરકારી સાથે અતિ ઉચ્ચ ભાવના આવી જાય છે

જગતના અભિપ્રાયની બેદરકારી બે પ્રકારની હોય છે એક તિરસ્કારજન્ય હોય છે અને બીજી અનાવશ્યકતાના નિર્ણયને પરિણામે જ પેદા હોય છે પ્રથમ પ્રકારની અનિચ્છનીય છે. મારે મન યોગ્ય લાગશે તે કરીશ દુનિયા ભલે મારે માટે ગમે તે બોલે, મારે એની દરકાર નથી —આ બેદરકારી તિરસ્કારજન્ય હોઈ ઘણું નુકસાન કરે છે. મધ્યમમાર્ગને એવા પ્રકારની બેદરકારી લાભકારી છે. જેઓ દુનિયાની સ્તુતિ કે નિંદાની દરકાર ન કરવાની ભાવનાને આત્મિક દૃષ્ટિએ વિકસાવવાની હદે પહોંચી ગયા હોય, તેને બાહ્ય જગતની સ્તુતિ–નિંદાની દરકાર નથી હોતી. આવી ઉચ્ચ દશાએ પહોંચેલા પ્રાણી દુનિયાની નજરમાં કેવળ પૌદ્ગલિક લાભ, અને આત્મિક આદર્શનો અભાવ જોઈ શકે છે અને તેને અંગે તેવા અભિપ્રાયની તેઓ દરકાર કરતા નથી.

૫૪

(રામ–કલ્યાણ)

मोई कोउ कैसी हू कहो,
मेरे काम एक प्राणजीवनसू, और भावे सो कहो   मोई   १

અર્થ—મને કોઈ કેવીએ બાંધે, મારે તો મારા પ્રાણપતિનું એકલાનું કામ છે બીજા ભલે ફાવે તેમ બોલે. (૧)

વિવેચન—આવો ભવ્ય પ્રગતિશીલ આત્મા અથવા એની ચેતના અહીં કહે છે કે–

પાઠાંતર— મોકુ કોઉ કૈસે હૂ કહો એક પ્રતમાં આવો પાઠ છે કેસે નો અર્થ બેસતો નથી. કેસે વધારે સારો પાઠ છે બીજી બીજી ગાથામાં પુલ્લિંગ પ્રયોગ છે તેથી કૈસી કરતાં કૈસે પાઠ વધારે સંબંધીન જણાય છે

નોટ—આ આખું પદ ચેતન પોતે જ બોલે છે અને પોતાને ઉદ્દેશીને બોલે છે જે આખરમાં એક પ્રતમાં અને મુદ્રણમાં આવેલ્યું છે તે પ્રમાણે પહેલી ગાથા ચેતના બોલતી હોય અને બાકીની બે ગાથા ચેતન બોલતો હોય એવી એની વ્યવસ્થા જણાય છે એક પ્રતમાં કેસી ને બદલે કેસે પાઠ છે. એ પાઠ મને વધારે સંબંધીન લાગે છે પણ એ પ્રતમાં કેસી ને સ્થાને કેસ શબ્દ વાપર્યો છે તેનો અર્થ બેસતો નથી. એટલે ઉપર તો આખો પાઠ જ રાખ્યો છે એ પાઠ પ્રમાણે બોલવાનો પણ પ્રયત્ન કર્યો છે.

શબ્દાર્થ—મોકુ = મને. કોઉ = કોઈ. કૈસી = કેવી, [એમ તેવી]. કહો = બોલો. મેરે = મારે. એક = માત્ર. પ્રાણજીવનસૂ = પ્રાણપતિ સાથે, જીવનધન સાથે. ઔર = બીજા. ભાવે = ગમે. સો = તે. મોઈ = મોહે, મને
[illegible]

મારે માટે અન્ય ગમે તે ધારે અને મારે માટે ગમે તેવું સમજણ વગરનું બોલે, મારે તેની દરકાર નથી; મારે તો આખી દુનિયામાં મારા પ્રાણજીવન, મારા મુકુટમણિ પ્રાણનાથ સાથે કામ છે આમ કરવામાં કોઈ મને પતિઘેલી કહે, સ્વાર્થી કે ગાંડી કહે, તેની મને દરકાર નથી. મારે કોઈના મત સાથે કામ નથી. આર્ય સ્ત્રીની ભાવના એના પતિ સામે જ જોવાની હોય છે એનો જીવનદીપ પતિના હાસ્ય પર અવલંબે છે એ શુદ્ધ સંસ્કારી આર્ય ભાવનામાં હું માનું છું અને મારું જીવનસર્વસ્વ મારા પતિરાજ જ છે

વખડેલ સ્ત્રીઓ આવી પતિપરાયણ સતી-સાધ્વીની મશ્કરી કરે, એની સતી દરકાર ન કરે. એની નજરમાં તો દુનિયામાં એક જ માણસ હોય; એને સુખે એ સુખી, એના વિયોગે એ દુઃખી (પદ ૪૭મું). એ આર્ય બાળા આખા જીવનનું એક જ ધ્યેય રાખે છે એ(ધ્યેય)ની ઘેર આવવાની રાહ જોયા કરે છે (પદ ૧૬મું) અને એના વગરની એની રાતો ભયંકર પસાર થાય છે (પદ ૫૧મું)

વ્યવહારની નજરે આ અર્થ બરાબર બેસતો આવે છે પણ એમાં બીજી અને ત્રીજી ગાથા સાથે મેળ મળતો નથી. આ જ પદની એ બન્ને ગાથાઓમાં સર્વત્ર પુંલિંગ પ્રયોગ છે એમાં આયો વગેરે શબ્દો દા. ત., રાવરો મોહે, એમાં નરજાતિનો પ્રયોગ સ્પષ્ટ છે. એમાં બીજા અર્થને અવકાશ નથી કે પાઠાંતરને સ્થાન નથી. એમ ધારીએ તો પ્રથમની ગાથા ચેતનની ચેતના ઉચ્ચારે છે અને બાકીની વાત આનંદઘન કહે છે એમ અર્થ લેવો પડે. એક પ્રતમાં 'કૈસી' પાઠ છે તે જરા બંધબેસતો જણાય છે પણ ઘણે સ્થાને 'કેસી' પાઠ જ વપરાયો છે

એક બીજો અર્થ શક્ય છે આનંદઘન મહારાજ કહે છે કે મારે તો માત્ર પ્રાણજીવન રૂપ મારા નિજસ્વરૂપનું અથવા આત્માનું કામ છે પછી જગતના લોકો ગમે તે બકે તેની મને દરકાર નથી. આ અર્થ બરાબર બેસી જાય છે, પણ એમાં 'કૈસી'ની સ્ત્રી-જાતિને ન્યાય મળતો નથી. ચેતન અને તેની ચેતના વચ્ચે અભેદ માની ઘાટ બેસાડીએ તો ઉપરનો અર્થ શક્ય છે. કહેવાની વાત એ છે કે લોકોના બોલવા ઉપર ધ્યાન આપવામાં આવે તો આત્મસાધન થાય જ નહિ માટે જેમને ખરેખરું પોતાનું સ્વરૂપ જાણવું અને સાધવું હોય તેમણે નીડર થઈને આત્માનો વિચાર કરવો અને તેનું સતત રટણ કર્યા કરવું એ પ્રમાણે કરવામાં આવશે તો અનાદિ કાળથી નહિ જાણેલું પોતાનું સ્વરૂપ જાણવામાં આવતાં, પોતે કૃતકૃત્ય થયો છે એમ દેખાશે. આ પ્રમાણે અર્થ કરવામાં ચેતન અને ચેતનાનો અભેદ ધારવો પડે છે બાકી એ ભાવનો અર્થ વધારે સમીચીન લાગે છે.

પ્રથમ અર્થ પ્રમાણે પતિવ્રતાની આર્ય સંસ્કારી ભાવનાને યોગ્ય સ્થાન મળે છે એ અર્થ સીધો અને સ્પષ્ટ છે આર્ય સ્ત્રી કોઈના બોલવા પર આધાર રાખતી નથી કે એની દરકાર કરતી નથી. (૧)

मैं आयो प्रभु सरन तुमारी, लागत नाही धको;
भुजन उठाय कहु औरनसूं, करहु ज कर ही सको   मोहि० २

અર્થ—હું તો હે પ્રભુ! તમારે શરણે આવ્યો છું માટે હવે કોઈ રાગાદિનો ધક્કો-માર લાગે નહીં; હાથ ઉઠાવીને બીજાને કહું છું કે તમે કરી શકો તે કરી લ્યો, તમારાથી થાય તે કરી લો! અને એવું બોલતી વખતે પ્રભુ ઉપર અને તેના શરણાગતપણા ઉપર બધો આધાર રાખું છું. (૨)

વિવેચન—હે પ્રભુ! હે શુદ્ધાત્મા! હવે તો હું તારા શરણે આવ્યો છું મારી સંસાર દશા ખલાસ થઈ ગઈ છે અને તેથી રાગ, દ્વેષ વગેરે કોઈ મનોવિકારો મને ધક્કો મારે એવી સ્થિતિ જ રહી નથી. આત્મામાં જ્યારે ચેતનધર્મની મસ્તી આવે છે ત્યારે એનાં સંસ્કાર અને સ્થિતિમાં ભારે મોટો ફેરફાર થઈ જાય છે. સંસારદશામાં—બહિરાત્મદશામાં એ વર્તતો હોય ત્યાં સુધી તો રાગ, દ્વેષ વગેરે મનોવિકારો એને ચારે તરફથી ધક્કા મારી એને ઢીલો બનાવી દે છે પણ જેવો આત્મા મનોવિકારના બંધનમાંથી છૂટે છે કે તેને ત્યાર પછી રાગદ્વેષજન્ય ધક્કાઓ લાગતા જ નથી.

અહીં પ્રભુ એટલે શુદ્ધ આત્મા સમજવો. અસલ આદર્શ આત્મતત્ત્વના ધ્યેયે પહોંચવાનું છે એવા ધ્યેય હોય એનું ધ્યેયપદ વારંવાર ધ્યાનમાં આવે ત્યારે જ તેના થવાના માર્ગનું સેવન થઈ શકે છે અને ધ્યાતા, ધ્યાન અને ધ્યેયની એકતા થાય ત્યારે જ સાચી કાર્યસિદ્ધિ થાય છે એટલે અહીં શુદ્ધાત્માને પ્રભુ તરીકે ઉદ્દેશીને કહે છે કે— હે પ્રભુ! હું તમારે શરણે આવ્યો છું અને તમારા પ્રેમ પર મને એટલો બધો વિશ્વાસ છે કે હવે મને રાગ, દ્વેષ કોઈ પ્રકારનો ધક્કો મારે એવો ભય રહેતો નથી. સંસારમાં રખડતા આત્માને અત્યાર સુધી કષાય વગેરે મલિન ભાવોથી વારંવાર ધક્કા લાગતા હતા. એ જરા ઊંચો આવવા જાય ત્યાં કાં તો અભિમાનથી, લોભથી કે એવા બીજા મનોવિકારથી એની પરિસ્થિતિમાં મોટો ધક્કો લાગી જતો અને એ પાછો સંસાર તરફ સરી જતો. પણ હવે તો એણે પોતાનું સ્વરૂપ જાણ્યું છે, પોતાનું ધ્યેય સમજ્યું છે અને એ શુદ્ધ ભાવ સાથે પ્રેમ લગાડી એમાં જ પોતાનું સર્વસ્વ અર્પણ સ્વીકાર્યું છે એટલે એના અંતરાત્મભાવમાં નિઃશંક થઈ ગયો છે કે હવે બહારના મનોવિકારો તરફથી કોઈ જાતનો માર પડવાનો સંભવ નથી. એનામાં શુદ્ધભાવ ખૂબ જામેલ હોઈ એની મૂંઝવણો મોટે ભાગે ખલાસ થઈ ગઈ છે. અને એના પ્રભુશરણમાં એને પૂરો વિશ્વાસ બેસી ગયો છે. આવા સંયોગોમાં કદાચ કષાયનો ઉદય થઈ જાય તો તેથી પણ

પાઠાંતર—મૈં-હુ. તુમારી-તિહારે. ઔરનસું-ઔરનિસુ.

શબ્દાર્થ—મૈં=હું. આયો=આવ્યો. પ્રભુ=ભગવાન, ચેતનરાજ. સરન=શરણ. તુમારી=તમારા. લાગત=લાગે. નાહી=નહીં. ધકો=ધક્કો, ધકેલો, માર. ભુજન=ભુજ હાથ (ભુજનું બહુવચન બતાવવા વિશેષ.) ઉઠાય=ઉંચા કરીને. કહુ=કહું. ઔરનસું=બીજાને. કરહુ=કરો. જ=જે. કર=કરી. હી=નિશ્ચે. સકો=શકો.

એને પડવાનો ભય રહેતો નથી. એ કષાયની પરિશુદ્ધિ થવાની સાથે એનામાં આત્મજાગૃતિ પણ થાય છે અને એને લઈને એ ઉદયમાં આવેલા કષાયોને નિષ્ફળ બનાવી દે છે. જ્યારે શુદ્ધાત્મદશા જાગૃત થાય છે અને અસાધારણ આત્મવિશ્વાસ સાંપડે છે, ત્યારે એને મનોવિકારો (રાગદ્વેષ કષાયો)નો ભય છૂટી જાય છે અને એ પોકારીને સર્વને કહે છે કે–'હવે તેને આંતરિક શત્રુનો ભય નથી, તેઓમાં હોય તેટલું જોર તેઓ પણ વાપરી લે, તેનો સામનો કરવા પોતે તૈયાર છે.'

પોતે કોણ છે? આ દૃશ્ય જગત શું છે? તેનો અને પોતાનો સંબંધ કેટલો છે? કેટલો વખત રહેવાનો છે? આ સર્વ બાબતનો વિચાર કરી તેમાં ત્યાગ કરવા યોગ્ય અને આદરવા યોગ્ય ભાવોનો વિવેક કરી તેની સાથેના પોતાના સંબંધની યોજના એક વાર આ પ્રાણી કરી નાખે અને તદનુસાર પોતાનો જીવનક્રમ ગોઠવી નાખે, તો પછી એને દુનિયાની ઓશિયાળ તો મટી ગયેલી હોય જ છે, પણ આંતર રિપુનો ભય પણ નાશ પામે છે. જીવન સફળ કરવા માટે ભગવાનને શરણે જવાની જરૂર છે; અને ભગવાનનું શરણું એટલે શુદ્ધાત્મદશાની પ્રાપ્તિની વાત સમજવાની છે. બહારના ભગવાન તો માત્ર આદર્શ પૂરો પાડે છે, બાકી આપણા ખરા ભગવાન–પ્રભુ તો અંદર બેઠા છે. એને મુખ્ય સિંહાસને બિરાજમાન કર્યા એટલે ભવની ભાવટ ભાગી જાય છે અને શુદ્ધ આત્મભાવની આંતર ઉજ્જવલતા પ્રકટ થાય છે. *

આ ગાથાનો અર્થ પં. શ્રી ગંભીરવિજયજી મહારાજે લખાવ્યો છે તે તદ્દન જુદા પ્રકારનો છે. ઉપર અર્થ લખ્યો છે તે મને એક નોટ–ટબ્બો મળ્યો હતો તેને આધારે તૈયાર કરેલ છે. પં. શ્રી ગંભીરવિજયજીએ કરેલ અર્થ વિચારવા લાયક હોઈ તે પણ અહીં નોંધી લીધો છે. ઉપર મૂળમાં કરેલ અર્થ આગળપાછળનો સંબંધ વિચારતાં વધારે બેસતો આવતો હોય એમ મને લાગ્યું છે. પં. શ્રી ગંભીરવિજયજીના અર્થ પ્રમાણે મૂળમાં 'ન' નકાર્યો છે (આ 'ન'ને નકાર્યો માનવાની જરૂર નથી. 'ન' [illegible] છે અને તેથી તે ઠીક [illegible]. 'ન'નો અર્થ નિષેધાત્મક થાય છે તે લેવાની અમને જરૂર નથી.) હે પ્રભુ! હું તો તમારે શરણે આવેલો છું. મારા રાગદ્વેષાદિ કોઈનો મને હવે પકડી શકે તેમ નથી. અને એ [illegible] એટલે જે રાગદ્વેષાદિ છે તેમને બે હાથ ઊંચા કરીને કહું છું કે [illegible] કર દીઠો. એટલે [illegible] રહો, એટલે દૂર પડ્યા રહો. અર્થાત્ સત્તામાં રાગદ્વેષાદિને રહેવું હોય તો રહી શકો, પણ ઉદયમાં નહિ રહેતા — આ પ્રમાણે સમતા રાગાદિકને કહે છે. આ અર્થમાં 'કરદું'નો અર્થ 'કરો' એમ થાય છે.

[illegible] નો શબ્દપ્રયોગ ગુજરાતીમાં નથી. [illegible] મારવી નો અર્થ પલાયન કરવો અથવા [illegible] જવાનો થાય છે. એટલે તમારે [illegible] પણ [illegible] રહેવું હોય તો [illegible] પડ્યા રહો. સમતા અત્યારે જોરમાં આવી ગઈ છે એટલે આ પ્રમાણે બોલે છે.

આ પ્રમાણે અર્થ કરવામાં આવે તો યુક્તિ-પ્રયુક્તિએ વાંધો આવે છે. સમતા અને મમતા પ્રત્યેની [illegible] વાત છે અને અર્થ તાણીને બેસાડવો પડે છે. મૂળ ટબ્બાકારે કરેલ અર્થ પણ વિચારવા યોગ્ય હોઈ અત્ર તેને સ્થાન આપ્યું છે. રાગદ્વેષાદિને જોર કરીને [illegible] સ્થિતિમાં સમતા આવે તે વાત મુશ્કેલ પણ આકરી વાત છે. ઉદયમાં ન આવવા દેવાનો નિયમ [illegible] છે, પણ એ સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરવી [illegible] છે. એ [illegible] અભિપ્રાય [illegible] આવ્યો છે.

अपराधी चित्त ठान जगत जन, कोरिक भांत चलो;
'आनंदघन' प्रभु निश्चै मानो, इह जन रावरो चलो ॥ मोहे ॥ ३

અર્થ—અપરાધી ચિત્તનું સ્થાન છે જનો! જગત-સંસાર છે. એના પ્રકાર (મન) પર બરાબર ભાત ઉપસાવી-પાડી શકાય છે. હે આનંદઘન પ્રભુ! આપ નક્કી માનો કે આ જન-હું પોતે, આપના થકી છું—આપનો છું. (૩)

વિવેચન—જ્યાં સુધી ચિત્તમાં રાગ, દ્વેષ વગેરે હોય છે ત્યાં સુધી તેમાં શુદ્ધાત્માનું પ્રતિબિંબ અથવા આત્માનુભવ પડતા નથી, અને તેથી તેવા ચિત્તવાળાઓનું સ્થાન સંસાર જ છે. મનમાં આત્મતત્ત્વની જાગૃતિ ન થાય, અને સ્થૂળ સંસારના વિષયભોગમાં કે રાગ, દ્વેષ, કષાય, નોકષાયની પરિવૃત્તિમાં મન ભટક્યા કરે, ત્યાં સુધી તે ગમે તેટલી મોટી વાતો કરે, પણ એનું ફીલગણ સંસાર છે અને પ્રગતિ સંસારને વધારનાર જ છે.

मन एव मनुष्याणां कारणं बंधमोक्षयोः મોક્ષનું કે સંસારબંધનનું કારણ મન જ છે. આ તો જાણીતી વાત છે. મન સંસારવાસનામાં પ્રચાર કરે ત્યારે તે અપરાધી ગણાય છે, કારણ કે એમાં મળ ભરેલો છે અને મળવાળા મનનો અપરાધ ઉઘાડો છે. આવું સંસારસન્મુખ મન હોય ત્યારે તે અનેક પ્રકારના કર્મોને આત્મા સાથે જોડી દે છે.

કોરા પદાર્થ ઉપર ભાત પાડી શકાય છે. એક ભીંત પર ચિત્ર પાડવું હોય તો પ્રથમ તો તેને સાફ-ઠાવકુ બરાબર બનાવવી પડે છે. સુંદર ચિતારો કોઈ વખત ચિતરામણનું કામ કરે ત્યારે તેને સૌથી વધારે ચિંતા ચિત્રની ભૂમિકાને તદ્દન સાફ કરવાની હોય છે. જેમ કોરી જગ્યા હોય તેમાં જ સારી ભાત પડી શકે છે, તેમ જ ચિત્ત સ્વસ્થ હોય તો જ તેમાં આત્માનો વિચાર ટકી શકે છે.

આનો અર્થ કરવામાં ભાવ એ આવે છે કે મન જ્યાં સુધી રાગ, દ્વેષ, કષાય વગેરે મનોવિકારને આધીન હોય છે ત્યાં સુધી એ સંસાર-સન્મુખ જ રહે છે. માટે એના પર સંસારભાવને બદલે મુક્તિ-સન્મુખ દશા લાવવી હોય તો પ્રથમ તો એને તદ્દન કોરું બનાવવું, અને એના પર સંસારના ડાઘ લાગેલા છે તે સર્વ કાઢી નાખવા જોઈએ.

આ વાતનો સ્વીકાર કરી ચેતનરાજ કહે છે કે—આપ આનંદઘનજી પ્રભુ! આપ અંતર્યામી ચેતન! આપ હવે ચોક્કસ માનો કે હું પોતે (આ જન) હવે આપના થકી છું

પાઠાંતર—ચિત-ચિત્ત. ઠાન-ઠાનિ. ચીઠ જગત. લખ્યા. ચલો-ચલો.

શબ્દાર્થ—અપરાધી=ગુનેગાર, અપરાધુ. ચિત્ત=મન(નું). ઠાન=સ્થાન. જગત=સંસાર. જન=માણસ. કોરિક ભાંત=કરોડો પ્રકારે કરીને. અથવા, કોરિક=કોરી, ભાત (ઉપર). ભાંત=પ્રકાર. અથવા ભાત. ચલો=ચાલ્યો, જોઈ રહો. નિશ્ચે=નક્કી. રાવરો=આપનો, ચલો. ચલો=થયો (આપનાથી-આપનો પોતાનો).

છુ, આપનો પોતાનો છુ, આપમય છુ હવે મારે બીજા કોઈની સાથે લેવાદેવા નથી; હવે તો મારે માત્ર પ્રાણજીવન પ્રભુ પરમાત્મા સાથે કામ છે અને એ શુદ્ધ પ્રેમમય દશા પ્રાપ્ત કરવાને અંગે મને તો હવે મારા પ્રાણજીવનની તાલાવેલી લાગી છે અને મે એનુ શરણુ વગર શરતે સ્વીકાર્યું છે મારા મનમાથી હવે જીવન-પારકાનો ભય નાશ પામી ગયો છે હવે તો એના તરફ લાબા હાથ કરી એને જે થાય તે કરી લો' એવુ કહેવાની મારામાં તાકાત આવી ગઈ છે

આ દશા પ્રાપ્ત કરવી ઘણી મુશ્કેલ છે, એને જીરવવી વધારે મુશ્કેલ છે અને ચાલુ રાખવી ઘણી વધારે મુશ્કેલ છે નીડર આત્મા આવો હોય, એના મનોરાજ્યમા ભવ્યતા હોય, એના આગળ પ્રસારમા મક્કમતા હોય અને એની જ્ઞાનદશામાં ઉજ્જ્વળતા હોય. ખૂબ પ્રયાસથી આ દશા પ્રાપ્ત છે એ વાત તદ્દન ખરી છે; પણ એ દશા પ્રાપ્ત થઈ ગઈ છે એમ માનનારમાં ઘણી વાર આત્મવચકતા હોય છે જ્યારે અંતરાત્મદશામા પ્રવેશ થાય, મનોવિકારો પર સામ્રાજ્ય પ્રાપ્ત થાય, કષાયપરિણતિ દૂર થઈ જાય, ત્યારે તો આ ચેતન રાવરો બેઠો જ છે એટલે તે આનંદઘનનો જ થઈ જાય છે એ આનંદમય જ છે એમાં અને આનંદઘનમા માત્ર નામનો જ ફેર રહે છે જ્યારે આવી પ્રભુશરણાગત દશા પ્રાપ્ત થઈ જાય, જ્યારે પ્રભુને પોતાનુ સર્વસ્વ સોંપાઈ જાય, જ્યારે આત્મભાવના પગરણ મડાઈ જાય, ત્યારે તો બીજી કોઈ વસ્તુ મેળવવાની ફિકર રહેતી નથી.* (૩)

ઉપસંહાર—નીડર આત્માની આવા પ્રકારની દશા બની તે ઘણી જરૂરી બાબત છે આનંદઘનજી પોતે જ સંભવનાથસ્વામીના સ્તવનમા પ્રભુસેવનની ભૂમિકા તૈયાર કરવાની પ્રાથમિક સ્થિતિમા 'અભય, અદ્વેષ અને અખેદ' એ ત્રણ વિશેષણો વાપરે છે એટલે પ્રભુની સાચી સેવા કરવાની લાયકાત મેળવવા માટે ખેતરની ભૂમિને પ્રથમ તૈયાર કરવાની હોય ત્યારે તેમા નીડરપણુ પ્રાપ્ત કરવું પડે છે. જે ભૂમિકામા કચરો પડ્યો હોય, જ્યાં છટકાવ કરી વાળીઝૂડીને ભૂમિ સાફ કરી ન હોય, ત્યા સેવન યોગ્ય ભૂમિકા પણ નથી. પછી એના પર વાવેતર કે ચિતરામણ શુ થાય? અને એક વાર નીડરપણુ પ્રાપ્ત થઈ જાય પછી આત્મદશા કેવી વિશુદ્ધ થાય અને અંદરથી વીર્યસ્ફુરણા થતા એનુ જોર કેટલુ વધી જાય તેનુ આ પદમાં દિગ્દર્શન કરાવવામાં આવ્યુ છે

---

* આ ઉપરની ગાથાનો અર્થ ... શ્રી ગભીરવિજયજીએ જુદી રીતે લખાવ્યો છે ... ચિત્ત ... નો અર્થ મનની પ્રવૃત્તિઓ કરી અને ... નો અર્થ રાગાદિ રોધ કરી તેને ... અપરાધી ... આપ્યું છે ... એટલે ... પ્રકારે ... પણ ... એટલે ... ખબર રાખો કે એ ... થઈ જાય છે ... પ્રકારનુ મન ... વધારનાર છે એ વારવાર ... થઈ જાય છે અને એમ ... માર્ગે-રીતો છે એની ખબર રાખો. ... છે કે હે પ્રભુ! આપ ... સમજજો કે આ ... જાય એટલે ... છે તે તો ... છે ... મન ... ચિત્તને વશ જાય તેમ નથી. આ અર્થ વિચારવા જેવો છે પણ એમાં ... ખેંચવો પડે છે

અંતરાત્મદશામાં વર્તતો ચેતન મનોવિકાર પર એટલું સામ્રાજ્ય પ્રાપ્ત કરે છે કે એ વિકારોને આહ્વાન પણ કરવાની સ્થિતિમાં આવી જાય છે. એ વિકારને ઉદયમાં તે આવવા ન જ દે. ત્યાર પછી એ ઉપશમશ્રેણી માંડે તો કષાયો અંદર દબાયા રહે એટલે એ વચ્ચે જરા નરમ ભાવ કરે છે પણ એવી શ્રેણી તો આખા ભવપર્યટનમાં વધારેમાં વધારે ચાર વાર માંડે છે; બાકી તો અંતે એ કષાયોને મારીફૂટીને આગળ વધે જ જાય છે.

આ સ્થિતિ ક્યારે પ્રાપ્ત થાય છે તે ધ્યાનમાં રાખવું. જ્યારે ચેતન માત્ર આત્મભાવમાં વર્તે જ્યારે એ મગજવાળા મનને ઓળખી શકે અને સાચું મન પર કાબૂ પાડી શકે છે એમ સમજતો હોય છે ત્યારે બાહ્યાત્મભાવ અને શુદ્ધાત્મભાવ વચ્ચે ઓળખતો થાય છે. પછી એની દશા તદ્દન જુદા પ્રકારની થઈ જાય છે; પછી એ વ્યવહાર અને નિશ્ચય વચ્ચે સમન્વય કરી શકે છે અને પછી જગતવ્યવહારની ઉપરવટ જઈ ખરી અંતર વિભૂતિનું ભાન કરતાં મન પર કાબૂ પાડતો જાય છે અને ચેતનાને અવિરત આનંદ આપી વિકારોનો છેડો નજીક લાવતો જાય છે

કષાયો કે મનોવિકારોને બરાબર સમજવા જોઈએ. તેઓ અસાવધ અવસ્થામાં ક્યારે આક્રમણ કરી પેસી જનારા છે અને આ અંતરવિરોધીથી જેમ ગભરાવાની જરૂર નથી તેમ તેની સાથે ઢીલાપણાથી કામ લેવા જેવું નથી, તે સમજવું જોઈએ. અનંત શક્તિનો ચેતન આત્મદશામાં વર્તે ત્યારે એનો માર્ગ જરૂર મોકળો થાય છે એની ના નથી, પણ એ માર્ગે દૃઢ નિર્ણય, પૂર્ણ આત્મશ્રદ્ધા અને યોગો પર અસાધારણ સંયમની જરૂર છે અને એ જ અંતરાત્મભાવ છે એ જ પ્રાણીજીવન પર એકાંત પ્રેમ છે અને એ જ દુનિયાના અભિપ્રાય તરફની બેદરકારી છે ખૂબ પ્રયાસ કરીને આ સ્થિતિ મેળવવા યોગ્ય છે અને મેળવ્યા પછી જમાવવા યોગ્ય છે અને જમાવ્યા પછી અનંત કાળ સુધી જીવવા યોગ્ય છે. બાકી 'ઇહ જન સવરો થશે' —એવું વચન બોલવાની તાકાત પણ સાધારણ રીતે આવતી નથી, અને આવી છે તેમ માને તે હજુ અંતર્યામીને બરાબર સમજ્યા નથી. એ દશા અશક્ય નથી, સુલભ છે પણ ચીવટથી સુસાધ્ય પણ છે એ દ્વંદ્વની વચ્ચે એના સ્વરૂપમાં વિહરવા જેવું છે અને એ દશા પ્રાપ્ત ન થાય ત્યાં સુધી નિસ્તાર નથી એ હકીકત ધ્યાનમાં રાખવા યોગ્ય છે (૫૯)

પદ સાઠમું

ભૂમિકા—અંતરઆત્માની સાથે પરિચય થઈ જાય, બાહ્ય ભાવ ખરેખર ત્યાગવા યોગ્ય છે એવી હૃદયમાં જમાવટ થઈ જાય અને પરનો ત્યાગ કરી સ્વના આદરનો દૃઢ નિર્ણય થઈ જાય, ત્યારે હૃદયની અંદર એક જાતનું મસ્તપણું આવે છે કોઈ વખત અણધારી મદદ આવી પડે ત્યારે મનની નિર્બળતા તો ઊડી જ જાય પણ અંદરથી ખરેખરો જોસ જાગી ઊઠે છે તે વખતે અંદરના સાચા ભાવો ઉદ્‌ગારરૂપે નીકળી પડે છે આવો હૃદય-ગુંજારવ આપણે બેતાળીસમા પદમા અનુભવ્યો હતો 'અબ હમ અમર ભયે ન મરેંગે.' આવી વાત સાધારણ ચેતનથી થઈ શકતી નથી, દુનિયાની ધમાલમા ફસાયેલા ચેતનને એની કલ્પના પણ આવી શકતી નથી.

અસાધારણ આત્મમસ્તી બતાવનાર ધૂની યોગીની વિભૂતિ જેવું આ પદ છે એવી મસ્તીને વર્ણવનાર પણ ભાગ્યે જ જોવામા આવશે. એવી મસ્તીને માણનાર તો તેથી પણ ઓછા છે અને છતાં આ ભવ્ય મનોરાજ્ય વિચારતા એ જરૂર ઇચ્છવા યોગ્ય અસાધારણ આત્મવિભૂતિ છે એમ લાગ્યા વગર નહિ રહે. શુદ્ધ આત્માનું સ્વરૂપ યોગિરાજે જોયું ત્યારે તેમને અપૂર્વ આનંદ થયો અને તે વખતે શુદ્ધ ચેતનાએ વિશુદ્ધ ચેતનરાજ પતિને અંગે જે ઉદ્‌ગારો કાઢ્યા તે આપણે પ્રથમ વિચારી જઈએ. પછી એ ઉદ્‌ગારને આત્મવિકાસમા શું સ્થાન છે તે પર છેવટે ચર્ચા કરશું

પદ

(રાગ—સારંગ)

अब मेरे पति गति देव निरंजन;
भटकूं कहा कहा सिर पटकूं, कहा करूं जनरंजन अब० १

અર્થ—હવે તો મારા સ્વામીનાથ મારો આધાર છે મારા દેવ છે મારા મળ વગરના (નાથ) છે (હવે) (જ્યાં ત્યાં) શા માટે ભટકતી ફરું ? શા માટે માથું ફોડું ? અને શા માટે લોકોને રાજી કરું ? (૧)

વિવેચન—ચેતનાનો વિરહકાળ ભાંગ્યો, એની ધારણામાં મોટી ઇચ્છા પૂરી થઈ તે શુદ્ધ થયેલી ચેતના કહે છે કે હવે તો મારા નાથ એ જ મારો સાચો આધાર છે મારે ગમે તેવી અગવડ હોય તો તે વખતે મારે બીજા કોઈની સલાહ કે સહાયની જરૂર નથી, મારો મૂળ આધાર મારા નાથજી છે

પાઠાંતર—જનરંજન—જિનરંજન અથવા ગુરુજન.

શબ્દાર્થ—અબ=હવે, હવેથી. મેરે=મારે. પતિ=સ્વામી. ગતિ=દશાવ્યાપકતાની શક્તિ, આધાર, આશ્રય. દેવ=પ્રભુ. નિરંજન=મળ રહિત. ભટકૂં=રખડું. કહા=શા માટે. શિર=માથું. પટકૂં=ફોડું. જનરંજન=લોકોને ખુશી કરવા.

શુદ્ધ નયની અપેક્ષાએ આત્મા અનંત જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર, વીર્ય ઉપયોગાદિ અનેક ગુણોથી ભરેલો છે અને ચેતનાને જ્યારે જ્યારે જરૂર પડે છે ત્યારે ત્યારે તેનો પતિરાજ સાથે અભેદ હોઈ એ જ એની ગતિ છે એ મારા નાથ એ જ મારી ગતિ છે એ જ મારા દેવ છે અને કોઈ પણ પ્રકારના મેલ વગરના એ મારા નિરંજન નાથ છે દેવત્વમાં મલિનતા ન હોય ત્યારે તે તરફ ખરો ભાવ આવે છે

અથવા, બીજી રીતે જોઈએ તો, યોગિરાજે આત્માનું ખરેખરું સ્વરૂપ જોયું ત્યારે તમને અપૂર્વ આનંદ થયો અને તે આનંદમય સ્થિતિમાં નિશ્ચયનયને આગળ કરીને તેઓએ આ પદમાં કથન કરેલું ઉદ્ગાર-વચન બોલી નાખ્યું, તે એવે છે કે: મેં મારું આત્મસ્વરૂપ અનુભવ્યું છે અને તેથી મને માલૂમ પડે છે કે મારો આત્મા જ મળ રહિત છે, તેમાં અસલ રૂપે કર્મરૂપ મળ નથી અને તેથી તે નિરંજન છે તેમ જ તે દેવ છે કારણ કે લોકાલોકને પ્રકાશ કરે તે દેવ કહેવાય અને તે મારા પતિરાજનો સ્વભાવ જ છે (અનંત જ્ઞાનમય હોઈ લોકાલોકપ્રકાશનું દેવકાર્ય તે કરે છે)

આ પ્રમાણે હોવાથી હું હવે જ્યાં ત્યાં શા માટે આંટા મારું ? આખી પોતાના દેવને શોધવા અનેક સ્થાને જાય છે મંદિરે જાય છે તીર્થોએ ભટકે છે પણ મારા પતિ પોતે જ દેવ છે પોતે અશરીરી છે પોતે મળ રહિત પવિત્ર છે અને પોતે આનંદમય છે તો મારા દેવને શોધવા હું જ્યાં ત્યાં ક્યાં ભટકું ? એને બહાર શોધવા જવા પડે તેમ નથી; એને ભજવા માટે જેની તેની પાસે શિર ઝુકાવવું પડે તેમ નથી.

લોકોનું રંજન કરી તે દ્વારા આત્મપ્રગતિ સાધવા શા માટે પ્રયત્ન કરું ? 'જનરંજન' કરતાં 'જિનરંજન' પાઠ એક રીતે વધારે બંધબેસતો છે હું જિન-પ્રભુને રીઝવવા પણ શા માટે પ્રયત્ન કરું ? મારા ચેતનરાજ મારામાં બેઠા છે હું પોતે જ છું તો પછી જ્યાં ત્યાં આંટા મારવાને બદલે મારા હૃદયકમળમાં સ્થપાયેલા મારા દેવાધિદેવ ચેતનરાજને હું શા માટે ન રીઝવું ? આ સંબંધમાં આનંદઘનજીએ પોતે જ કહ્યું છે:–

દોડત દોડત દોડત દોડિયો, જેતી મનની રે દોડ. જિનેશ્વર૦
પ્રેમ પ્રતીત વિચારો ટૂકડી, ગુરુગમ લેજો રે જોડ. જિનેશ્વર૦

દોડી દોડીને દોડયા જ્યાં સુધી મનની દોડ પહોંચી શકી ત્યાં સુધી દોડી ગયો, અને તે શા માટે ? પ્રભુને શોધવા માટે. પણ એ તો પ્રેમમય છે તારી નજીક જ છે તારામાં જ છે તેને શોધવા માટે દોડાદોડ કરવી પડે તેમ નથી. માત્ર એને ઓળખવા માટે ગુરુગમની જરૂર પડે તેમ છે.

આત્માની આવી સ્થિતિ બતાવનાર યોગીરાજ જ્ઞાનસારનાં અનેક કથનો છે તેમાંનાં બે-ત્રણ નમૂના અહીં જોઈ લઈએ:—

બંધ મોખ નિહચૈ નહિ, પુન નિશ્ચે સાર અનંત,
અખંડ અબાધિત દેખ્યું હો, પ્રેમ શરીર લખંત.
× × ×
નિજ સરૂપ નિશ્ચય નય નિરખુ, શુદ્ધ પરમપદ મેરો,
હુ હી અકલ અનાદિ સિદ્ધ હું, અજર અમર અનેરો.
× × ×
બંધ મોખ નહિ હમરે કબહી, નહિ ઉપપાત વિનાશ,
શુદ્ધ સરૂપી હમ સબ કાલે, જ્ઞાનસાર પદ વાસ

આવા અનેક ટાંચણો દ્વારા સમજાય છે કે આત્મરાજનું સાચુ ધ્યાન આનંદઘન મહારાજે બતાવ્યુ છે શ્રી શાંતિનાથ ભગવાનના સ્તવનમાં અનેક યોગની વાત કર્યા પછી તેઓશ્રી ગાઈ નાખે છે —

અહો અહો હુ મુજને કહુ, નમો મુજ નમો મુજ રે

આ રીતે પોતે પોતાને જ નમવાની વાત કોને સૂઝે ? ક્યારે સૂઝે ? અને એ વાત જેને સૂઝે તેને પછી જ્યા ત્યા ભટકવાનુ રહેતુ નથી, ગમે ત્યા શિર પ કવાનુ રહેતુ નથી અને પોતાને જે જોઈએ છે તે અંદર જ છે એનો એને અનુભવ થઈ જાય છે. અને એ કક્ષાએ પહોંચેલા યોગિરાજને પછી જિનરંજન કરવા માટે જ્યા ત્યાં ભટકવુ પડતુ નથી. યોગસિંહાસન પર ચેતનરાજ બેઠા હોય, અજપાજાપનો અંતર ઉચ્ચાર જામતો જતો હોય, ધ્યાતા, ધ્યાન અને ધ્યેયની એકતા થતી જતી હોય, ત્યા પછી અનેક સ્થાને દેવને શોધવા જવા પડતા નથી. સાડત્રીશમા પદમા જે યોગમા ચિત્ત પરોવવાનુ જણાવ્યુ છે તે યોગ પ્રાપ્તિ થઈ જાય અને યોગસિંહાસન પર બિરાજમાન થઈ જવાય, એટલે એનું ધ્યાન ઘણુ આગળ વધી જાય છે ત્યાર પછી એ કલિ(કાદવ)મા તો ન જ આવે.

યોગની આ મહત્તા છે આનંદઘનજીની શૈલીની આ વિશિષ્ટતા છે આત્મારામ–રમણતાનો આ મહાન લહાવો છે એમા કોઈને નિશ્ચયનયની વાસ આવે તો તેનો જવાબ એક જ શક્ય છે કે જે અધિકારીને ઉદ્દેશીને આ વાત કરી છે તેને જ્યા ત્યા ભટકવાનુ ન હોય, કે ગમે ત્યા માથુ પટકવાનુ ન હોય.

વ્યવહાર અને નિશ્ચયનો સમન્વય કરવો, બન્ને વચ્ચે દેખાતો વિરોધ ટાળવો અને બન્ને વિશુદ્ધ માર્ગમાથી પોતાના અધિકાર પ્રમાણે પોતાનો માર્ગ શોધી લેવો, એ જૈન તત્ત્વજ્ઞાન અને ખાસ કરીને નયજ્ઞાનથી સુવાસિત થયેલ બુદ્ધિનો વિકાસ છે અને બુદ્ધિ કે અભ્યાસના પ્રસંગ ન હોય તેને નૈસર્ગિક રીતે પણ આ સ્થિતિ પ્રાપ્ય છે એ દશા પ્રાપ્ત થઈ ન હોય અને વ્યવહારમાર્ગોનો ધ્વંસ કરવા વૃત્તિ થઈ આવે, તો કોઈ વાર બન્નેમાથી ભ્રષ્ટ થવાનુ બને છે વાત કહેવાની એ છે કે આત્મા પોતે જ દેવ છે એ વાત એ અત્યાર સુધી ભૂલી ગયો હતો હવે એ પોતાને ઓળખતો થયો છે એટલે એને પોતાની ઓળખાણ માટે બીજાને રાજી રાખવા પડે તેમ નથી. આ ભાવ સમજવાં એક વાતનો ખ્યાલ

સમજવો : યોગીની આ અન્ય દશા છે અતિ ઉન્નત આત્મસંપત્તિ છે અને એને પ્રાપ્ત કરવાનો આદર્શ જરૂર રાખવા યોગ્ય છે પણ એ બે–ચાર યોગની વાતો કરવાથી યોગપ્રાપ્તિ પોતાને થઈ ગઈ છે એમ માની લઈ વ્યવહારને વિસારી મૂકવાની ભૂલમાં પડવા જેવું નથી. જેઓ અધિકાર વગર નિશ્ચય માર્ગનો આશ્રય કરી બેસે અથવા વગર લાયકાતે પ્રગત માની વ્યવહાર ક્રિયા મૂકી દે તેની શી દશા થઈ છે તે ચોમેર નજર કરવાથી સહજ સમજાઈ જાય તેવું છે જેઓ નિરાલંબન ધ્યાનની અવસ્થાએ પહોંચ્યા વગર આલંબનને મૂકી દે છે તેઓ બન્નેમાંથી ભ્રષ્ટ થાય છે કારણ કે નિરાલંબનત્વની હદ તેમણે પ્રાપ્ત કરી નથી અને બાહ્ય પ્રવાહ છોડી દેવાને પરિણામે તેઓ આખા દિવસમાં આત્મતત્ત્વ વિચારવાનો કે પરમાત્માને કાંઈ નહિ તો દષ્ટિ સમીપ રાખવાનો પ્રસંગ પણ દૂર કરી મૂકે છે અને તેમની સ્થિતિ આત્મપ્રગતિને અંગે પસંદ કરવા યોગ્ય નથી એ વાત સમજી રાખવી. આ વાત અત્રે કહી છે તે ચેતનમાં ઊતરી ગયેલા, સ્વપરનો ભેદ સમજનાર અને બાહ્ય ભાવને તજી અંતર આત્મતત્ત્વ ઓળખનાર માટે છે આત્મસ્વરૂપનું તીવ્ર સંવેદન થાય અથવા તેને પ્રાપ્ત કરવાની ઊંડી સાચી તમન્ના થાય, ત્યારે જ આવા અંતરના ઉદ્‌ગાર નીકળી પડે છે એ ભાવને સમજીને પચાવવા જેવો છે; એ ભાવ જેમ સહજ પ્રાપ્ત થાય તેવો નથી તેમ જ અપ્રાપ્ય કે અગમ્ય પણ નથી.

આવા ચેતનની ચેતનાનો આ ગર્જારવ છે આ એનો અનિયંત્રિત આદર્શ છે. આ દશાએ જે પ્રાણી પહોંચેલ હોય છે તે પછી જનરંજન ઇચ્છતો નથી; એને લોકો માન આપે કે એને માટે અશુભ બોલે એની દરકાર આ દશાનો પ્રાણી આપે જ કરે અને વસ્તુતઃ ખરું છે કે જનમનરંજન ધર્મનું મૂલ ન એક બદામ —લોકો પાસે વાહવાહ બોલાવવા માટે કરેલ ધર્મ કે સ્વીકારેલ ક્રિયામાર્ગની વસ્તુતઃ કાંઈ કિંમત નથી, આત્મપ્રગતિની નજરે એ શૂન્યમાં પરિણમે છે ચેતનની સાધ્ય તરફ પ્રગતિની નજરે જોઈએ તો એવા ધર્મની કે એવી ક્રિયાની કાંઈ કિંમત નથી. આવા પ્રગત આત્માને જિન રંજનની ભાવના કે જરૂર પણ રહેતી નથી. એ સમજે છે કે જિન ભગવાન પોતે તો રાગદ્વેષ રહિત છે એને રંજન કે વિરાગ હોય નહિ અને એ તો માત્ર તેના આદર્શ સ્થાનને યોગ્ય છે અને ત્યાં તે બિરાજમાન થયેલ છે આ રીતે અત્રે ભાવ સમીચીન જણાય છે (૧)

खमन रगन रग न समाई, चाहूं न चितवित भंजन;
सजन पद अंतर परमातम, सकल दुरित भयभंजन भव　२

પાઠાંતર—ચિતવિત–ચિતવન. સજ્જન–સજન. દુરિત–દુરિત.

શબ્દાર્થ—ખગન=ખગન, આંખી આંખવાળું પક્ષી આકાશની અંદર. આકાશ જેવું હોય છે અને દરરોજ ભીન અણુ સુધી રહેલ છે ગગન=આંખો. ખગનામ=ખગનાથ એવી આંખી અંજન છે એને તેના ઉપર. રગ=આખિ. ચાહું=ઇચ્છું ચાહું=ચાહું ભિયાનું, ભેગું ચિતવિત=ચિત્તનું ધન, ચિતવન ચિત્તનું ધન છે અંજન=આંજવું, કાજળ. સજ્જન=ઉત્તમ જન. પદ અંતર=હરિની અંદર, અંતર્યામી પરમાતમ=પરમાત્મા. સકલ=બધા ભય=બીક દુરિત=પાપ, દુરિત. ભંજન=દૂર કરનારા નાશ કરનારા.

અર્થ—ખંજન પક્ષી જેવી મનોહર આંખને (પરમાત્મસ્વરૂપ જોવા માટે) ન લગાવું અને ચિત્તનું ધન ચિંતવન છે તે કાજળની પણ ચાહના ન કરું (કારણ કે) સર્વ પાપ અને ભયને દૂર કરવાવાળા સજ્જન-મહાપુરુષ પરમાત્મા (મારા) શરીરની અંદર બિરાજમાન થયેલા છે સમજ થઈને (મોક્ષ જવા માટે) બેઠા છે

વિવેચન—પરમાત્મસ્વરૂપ સમજવા માટે ખંજન પક્ષીના જેવી લાંબી આંખો લગાવું નહિ ખંજન પક્ષીની આંખો મોટી અને લાંબી હોઈ વધારે શક્તિવાળી હોય છે અને તેથી તે વધારે દૂર અને વધારે સ્પષ્ટ જોઈ શકે છે મારી આંખો આવી લાંબી કે તીક્ષ્ણ કરીને મારે મારા આત્મસ્વરૂપને જોવાની જરૂર નથી, કારણ કે આત્મસ્વરૂપ જોવા માટે આવી સ્થૂળ આંખ લગાવવાની જરૂર નથી સ્થૂળ આંખે દેખી શકાય તેવી એ વસ્તુ (આત્મસ્વરૂપ) નથી વળી એ પરમાત્મસ્વરૂપ સમજવા માટે આંખમાં કાજળ પણ ન આંજુ અથવા એ (કાજળ) મેળવવાની ચાહના પણ ન કરું ચિત્ત એટલે મનનું ધન ચિંતવન છે અનેક બહારની વસ્તુને એ ચિંતવ્યા કરે છે અને રાગદ્વેષાદિ મળને વધાર્યા કરે છે હું તો માત્ર આત્મસ્વરૂપને જ જોઉં અને આ મળ-કાજળની ચાહના જ છોડી દઉં કારણ કે સર્વ પાપ અને બીકને દૂર કરવાવાળા સતજન-સજ્જન મહાપુરુષ-મારા અંતર-ઘટમાં જ બિરાજમાન થયા છે

આ પ્રમાણે સરલ અર્થ થાય છે અને તે પં શ્રી ગંભીરવિજયજીએ લખાવ્યો છે તેમના મતે ખંજન પક્ષીની આંખ ઘણી મનોહર હોય છે એવા ખંજન પક્ષીના જેવી મનોહર આંખો છે એવા નિરીખ સ્વામી પર (નિજ સ્વરૂપ પર) મારી આંખો લગાવું, દૃષ્ટિ લગાવું, અર્થાત્ નિજ સ્વરૂપમાં જ દૃષ્ટિ દઉં છું અહીં દગન શબ્દને બહુ સ્થાને બહુવચનમાં વાપર્યો છે, પરમેશ્વર કરીને તેમાંથી ન ને જુદો પાડવાની જરૂર રહેતી નથી વળી ઓર રૂપના ચિંતવનને હું ચાહું નહિ એટલે આત્માના રૂપને જ જોઉં એમણે છાપેલ પુસ્તકનો ચિંતવન પાઠ કાયમ રાખી અંજન'ને શબ્દાર્થ આંજણ-મેળ-મસનો અર્થ લીધો છે આ અર્થ પણ બરાબર ભાવ આપે છે

ટબાકાર અર્થ જુદી રીતે કરે છે. આ પરમાત્મસ્વરૂપ અવલોકવા, અથવા મારા પોતાના તે પ્રેમ અને મારી વચ્ચે અભેદ હોવાને કારણે તે મારા પ્રેમને જોવા માટે મારી આંખોને ખંજન પક્ષીની આંખ સાથે મેળવું નહિ. તેમ જ મારી આંખમાં અંજન આંજવાની પણ ઇચ્છા કરું નહિ. કહેવાની વાત એ છે કે કોઈ કાળે સ્વરૂપ અપ્રકટ હોય તો પ્રકટ કરવા માટે, અથવા કોઈ વસ્તુ મેળવવાની ઇચ્છા થાય ત્યારે તે મેળવવા માટે, પ્રયાસ કરવામાં આવે છે અને તેના સાધનો તરફ લક્ષ દોડે છે આત્મારૂપી શુભ વસ્તુ, જે પોતાના શરીરમાં જ છે અને જે પોતે જ છે તેને મેળવવા અનેક પ્રયાસ કરવામાં આવે છે યજ્ઞ, પૂજા તીર્થગમન, જપ, તપ, ધ્યાન એમ અનેક પ્રકારે આત્માની ઓળખાણ કરવા પ્રયાસ કરવામાં આવે છે તે લક્ષમાં લઈ જેમને આત્માનું સ્વરૂપ જણાયું છે એવા યોગીરાજ કહે છે કે—

હવે મારે સાચા નેત્રની અથવા કોઈ પણ પ્રકારના અંજનની જરૂર રહી નથી, કારણ સમસ્ત પાપો અને ભયનો નાશ કરનાર પરમાત્માને મેં મારા શરીરમાં જ સહજ થયેલા—પ્રગટ થવાને તૈયાર થયેલા—જોયા છે. સ્વરૂપ અપ્રગટ હોય ત્યારે એમ થાય છે કે ઉપનયન દૂર કરું અને નેત્ર ઠરે તો ચિત્તપંકજ ખોલીને પરમાત્મસ્વરૂપ પ્રગટ કરીશ. આ આખી જાતિ છે તે જતી રહી. તદાકાર વૃત્તિ પ્રગટ થઈ તેથી કર્તાકારણભાવને અભેદ થયા, જ્ઞાન-દર્શન-આત્મા અભેદ છે એવો પરમાતમ એટલે પરમાત્મા મારા શરીરરૂપ ઘટ—અંતરમાંહે સહજ એટલે સહજ થઈને ત્રણે કાળે મારો આત્મા પરમાત્મસ્વરૂપી છે જ અને તે સકળ પાપ અને ભયને દૂર કરનાર છે. આ પ્રમાણે અર્થ ટબાકારે કર્યો છે. તેમાં માત્ર સહજ વધારો કરી અત્ર નોંધી લીધો છે.[1]

ટબાકારનો અર્થ પાઠાંતર સાથે વધારે મેળ ખાય છે. નિરંજન પતિરાજના આશયનો જે લય શરૂ કર્યો છે તેની સાથે મેળ બેસી જાય છે. આવો વિશુદ્ધ આત્મા સર્વ પ્રકારના પાપ અને ભયને ભાગી નાખનાર છે એ વાત તો બન્ને અર્થમાં સમાન છે. પરમાત્મસ્વરૂપ પ્રાપ્ત થાય, અથવા એનો પતિદેવ તરીકે સ્વીકાર થાય એ પરિસ્થિતિ સર્વ દોષનો નાશ કરનાર છે અને એમાં ઇહલોક ભય, પરલોક ભય કે જગતના પણ આદિનો ભય રહેતો નથી. (૨)

એ પરમાત્મા કેવા છે? ત્યાં ઘટ—અંતરમાં બેઠા બેઠા શું કરી રહ્યા છે? તેની વાત કરતાં ભૂગાકરૂપે છેવટે નીચે પ્રમાણેની ઉક્તિ મુખ્યત્વે કહી નાખે છે, તે આખા પદનું રહસ્ય બતાવે છે:

> एहि कामगवि एहि कामघट, एहि सुधारस मंजन;
> 'आनंदघन' प्रभु घट-वन के हरि, काम मतंग गजगंजन ॥ अब० ३

અર્થ—એ (ઘટની અંદર રહેલા પરમાત્મા) કામદુધા ગાય છે, એ જ કામઘટ છે, અમૃતરસમાં સ્નાન પણ એ જ છે, મારા શરીરરૂપ વનમાં રહેલા સિંહ પણ એ જ છે અને કામદેવરૂપ મોટા મસ્ત હાથીને અંકુશમાં રાખનાર પણ એ જ છે. (૩)

પાઠાંતર—કામગવિ-કામધ્વ. કામ-કામ બન્ને છે. મતંગ-મત્ત. પ્રતમાં એવું પદ કામમતગજ મંજન પણ છે.

શબ્દાર્થ—એહિ = એ જ ઘટ—અંતરમાં રહેલા પરમાત્મા. કામગવિ = કામદુધા ગાય. કામઘટ = કામકુંભ, કામકળશ. સુધારસ = અમૃતરસ. મંજન = સ્નાન કરવું તે. આનંદઘન પ્રભુ = આનંદઘનના સ્વામી. ઘટ = શરીર, દેહ. વન = જંગલ—તેના, તેમાં. હરિ = સિંહ. કામ = કામદેવ. મતંગ = મહામત્ત. ગજ = હાથી. ગંજન = (તેને) ઇજનાર, દબાવનાર, હંફાવનાર, અંકુશમાં રાખનાર.

---

1. સહજ અને સકલ એ પાઠ હોઈ પં. શ્રી ગંભીરવિજયજીએ સહજનો અર્થ સહજાનંદ—આપ મારામાં—કરે છે. મારા આત્મા, આ શરીર—ઘટની અંદર રહેલ એવા પરમાત્મા તે સર્વ પ્રકારના ભયને ભાંગનાર છે. પછી બીજાને શું કરું? આ અર્થ પણ બંધબેસતો થાય છે.

વિવેચન—કામદુધા[1] આપ સર્વ ઐહિક ઇચ્છિત આપે છે એ પ્રચલિત માન્યતા પર અત્ર સૂચન છે ઘટની અંદર રહેલ પરમાત્મા સર્વ મનોવાંછિતને પૂરનાર છે અને તેથી તેમને કામધેનુ કહેવામા આવે છે તેને કામ-ઇચ્છા પૂરનાર ગાયની ઉપમા બરાબર આપી શકાય તેમ છે

'કામઘટ'—એવી જ કલ્પના કામઘટ-કામકળશની છે એ પ્રાપ્ત થઈ જાય તો તેની પાસે જઈ જે વસ્તુ માગે તે અંદરથી હાથ ઘાલીને લઈ શકાય. આ કામકુંભ-કામઘટ-કામકળશ પણ કામધેનુ આપની કક્ષામા આવે છે વગર પ્રયત્ને તૈયાર વસ્તુઓ મળી આવે તેવા ઇચ્છાપૂરક પદાર્થોનું અત્ર સૂચન છે

એવી જ કલ્પના 'કલ્પવૃક્ષ'ની છે એની નીચે ઊભા રહી માગે તે વસ્તુ કલ્પવૃક્ષ નામના ઝાડ પરથી પડે, તેવી પ્રાચીન માન્યતા છે તેવો જ ચિત્રાવલીનો વેલો કોઈ ધાન્યના ઢગલા પર બાંધ્યો હોય તો તેમાં ઘી કે તેલ ભરેલ હોય, તેમાથી ગમે તેટલું કાઢતા જાઓ, પણ તે ભરેલું જ રહે.

આ હકીકત બરાબર હશે કે નહિ પારસમણિની કે 'ફિલોસોફર્સ-સ્ટોન'ની વાસ્તવિક હયાતિ હતી કે નહિ, એના ગુણદોષમાં ઊતરવાનું આ સ્થાન નથી. પ્રચલિત લોકમાન્યતાનો સ્વીકાર કરી યોગિરાજ કહે છે કે પરમાત્મસ્વરૂપ એ મારી નજરે તો લોકો જેને કામધેનુ કે કામઘટ માને છે તે જ છે કારણ કે તેનાથી મારા સર્વ મનોવાંછિત ફળ પ્રાપ્ત થાય છે

આત્મદર્શન થવું મુશ્કેલ છે પણ થયા પછી કોઈ વાતની કમીના રહેતી નથી. સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્તિ થાય એટલે સમ્યગ્જ્ઞાન થાય, પછી સમ્યક્ચારિત્રપ્રાપ્તિમા પ્રગતિ થાય અને આત્મદર્શનનો અનુભવ થાય એટલે પ્રાણી ધન્ય અને કૃતકૃત્ય બને છે એ અહમિંદ્ર કરતા પણ ઉચ્ચ સ્થાન પ્રાપ્ત કરે છે અને પછી અતીવ લક્ષ્મીપતિનું સ્થાન એને સ્વતઃ મળી જાય છે આ અંતરાત્મદશા ઉચ્ચ ચારિત્રમા પ્રગતિ થયા પછી અપ્રમત્તદશામા જ શક્ય છે એટલે એવા વિશિષ્ટ આત્માનો અનુભવ એ ખરેખર અપૂર્વ આનંદનો અવસર છે એની સર્વ ઇચ્છાઓ પૂરી થઈ ગઈ છે અથવા સ્થૂળ ઇચ્છાઓ પર એણે વિજય મેળવ્યો છે એટલે એને રોમ રોમ શાંતિ થાય છે એ અમૃતરસનું સ્નાન છે

આત્માનુભવ અને આત્મદર્શન, અમૃતરસમાં ડૂબકી મારવા બાદ શાંતિ જેવી ઉત્કૃષ્ટ પ્રકારની અંતર શાંતિ આપે છે એ વાત અનુભવે સમજાય તેવી છે, લખી કહી જાય તેવી નથી. આવી રીતે આ આત્મદર્શન સર્વ ઇચ્છા પૂરનાર કામદુધા કે કામકુંભ છે, અને શાંતિની દૃષ્ટિએ એ અમૃતસરોવરમા અવગાહન તુલ્ય છે આવો 'ઘટ અંતર પરમાતમ'નો અદ્ભુત મહિમા છે. આવા કમળ નજરના મારા નાથ મારો સર્વ આધાર છે અને

---

૧ કામદુધા નો સમ્પ્રયોગ મારો એ જરાયે એને કામદુધા કહે છે મારો પ્રયોગ પ્રચલિત ભાષાનો છે —વિવેચનકાર.

એ મારા નાથ તો ઇચ્છા પૂરનાર અને સુખાસ્વાદની શાંતિ આપનાર પરમ સંત હોવા ઉપરાંત એ સર્વ આત્મિક આનંદનો સમૂહ હોઈ મારા અંતર-વનના સિંહ છે

એક મોટા વિસ્તૃત જંગલની કલ્પના કરીએ. એમાં એક કેસરીસિંહ છે આખા જંગલમાં સર્વ પ્રાણીઓ ઉપર તેનો હુકમ ચાલે છે તેને કદી એમ લાગતું નથી કે પોતે એકલો છે એ નાનકડો હોવા છતાં મોટા હાથીનો મદ ઉતારી નાખે તેવી તેનામાં શક્તિ હોય છે હાથીઓને હંફાવનાર આ બળવાન સિંહરાજનું રાજ્ય જેમ આખા જંગલમાં પ્રવર્તે છે તેમ મારા ઘટ-અંતરમાં આનંદઘન પ્રભુ સિંહસ્વરૂપે બેઠા છે. એ આનંદઘન પ્રભુ, જે મારા અંતર-વનના સિંહ છે તે કામદેવરૂપ હાથીનું ગંજન કરનાર છે કામને અંકુશમાં રાખનાર છે આ સજ્જન-ઘટ-અંતરમાં રહેલ પરમાત્મ પ્રાપ્ત કરવાના અભ્યાસના સર્વ વલખા છે અને એની પ્રાપ્તિ થાય તો અનેક પ્રકારની દોડાદોડ મટી જાય.

આ આખું પદ ચતુર થયેલી ચેતના અથવા વિશિષ્ટ પદે આરોપિત કરેલ સુમતિ બોલે છે જેને આત્માનુભવ થયો હોય તે જ આવા ભવ્ય વિચાર કરી શકે નિશ્ચય નયને પકડવા જતાં વ્યવહારને ભૂલવો ન જોઈએ તે જેટલી અગત્યની વાત છે તેટલી જ અગત્યની વાત એ છે કે વ્યવહારમાં આખા ભવ સુધી એકડા ઘૂંટવામાં પડી ન રહેવું ઘટે. આની સાથે, પોતાની યોગ્યતા ન હોય તેટલી પ્રગતિ કરી નાખી છે એવી આત્મવંચના કરી વિશેષ પ્રકારની હાથબાથ પોતામાં ધારી લેવામાં આવે તો પ્રગતિ અટકી જાય છે અને પ્રગતિને બદલે પશ્ચાદ્ગતિ પણ થઈ જાય છે

અહીં ચેતનરાજને કામદેવરૂપ હાથીનો મદ ઉતારનાર કહ્યા છે એમાં ભારે અનુભવ-દર્શન દેખાય છે બીજા મનોવિકારો કરતાં કામદેવ-અનંગનો વિકાર ભારે આકરો છે. આ સમજુ લાગતા પ્રાણીને પ્રથમ વિહ્વળ બનાવે છે પછી પરવશ બનાવે છે અને છેવટે એને માણસાઈમાંથી દૂર કરી વિવેકહીન કરી મૂકે છે એને આધીન પડેલો પ્રાણી અનેક પ્રકારના ચેનચાળા કરે છે અને આખો વખત દુર્ધ્યાનમાં પડી રહે છે. મોટા દેવો પણ એનાથી ભાનભૂલા થઈ ગયા છે અનેક ઉત્તમ દેખાતા ઋષિઓને એણે એકાંતમાં પાપાચારી બનાવ્યા છે મોટા ચારિત્રીને અને જ્ઞાનીને એણે પગ તળે કચરી નાખ્યા છે અને રાવણ જેવા રાજાઓનાં સિંહાસન ડોલાવ્યાં છે

હાથીને ગંજન કરવું એટલે હાથી પર અંકુશ રાખવો એ એક વાત છે અથવા હાથીને નસાડી મૂકવો એ બીજી વાત છે. જે વનમાં આવો આનંદઘન યતિ બેઠા હોય, ત્યાં હાથી આવે જ નહિ અને આવે તો સિંહની એક ગર્જના સાંભળી ઊભી પૂંછડીએ નાસી જાય. આવા મારા હૃદય-વનના સિંહ-મારા નાથ-મારા દેવ-પ્રભુ હતા તે હવે પ્રગટ થઈ ગયા છે એટલે હવે મારે જ્યાં ત્યાં દેવને શોધવા જવું પડે તેમ નથી. પરમાત્મદર્શન

આત્માનંદનો અનુભવ થાય, સ્વરૂપનો સાક્ષાત્કાર થાય એટલે આ પદમાં વર્ણવેલી

દશાનો અનુભવ થાય છે આવી ઉક્તિ સામાન્ય લેખકને અશક્ય છે વિદ્વાન્ લેખકને દુઃશક્ય છે અને એની શક્યતા માત્ર યોગીઓને જ છે સાક્ષાત્કાર કર્યા વગર કે એના રસને ચાખ્યા વગર એવા વચન નીકળે નહિ. યોગીના ઘર તો જુદા જ છે એનો આત્માનુભવ અલગ છે શુદ્ધ ચેતનનો વિશુદ્ધ ચેતનાના આ ઉદ્ગાર કહીએ કે એ ચેતનાને ઓળખનાર યોગિરાજનો આ આત્મોદ્ગાર કહીએ—એને ગમે તે અભિધાન આપીએ—પણ એ અલગ ચીજ છે મહાન્ જીવનરણ છે અકથ્ય આત્મવિલાસ છે (૩)

ઉપસંહાર—વ્યવહાર-નિશ્ચયનો સમન્વય કરવાની ખાસ શક્તિ પ્રાપ્ત કરવાની જરૂર છે અને તે જેને ન હોય તે કોઈ વાર ભ્રમણામા પડી જાય છે અહીં તો રસાયણ બન્યું છે એને વિધિસર ઉપયોગમા લેતા આવડે તો બળ, તુષ્ટિ, પુષ્ટિ અને વૃદ્ધિ કરે છે અને એની સાથે કુપથ્ય થઈ જાય તો એ આખે શરીરે ફૂટી નીકળે છે આ બન્નેનો સમન્વય કરવામા ભારે મોજ આવે તેમ છે, માટે હવે તો જેને આ નિરંજન નાથ મળ્યા હોય, તેણે એને બરાબર ઓળખી એનો પરિચય વધારવો, એને જીવનસર્વસ્વ માનવું અને પછી સર્વ દુરિત અને ભયનો નાશ કરનાર એ અંતર-પરમાત્મમય થવા પ્રયત્ન કરવો.

આવા ચેતનરાજને ઓળખ્યા અને એની સાથે એકાંત સાધના કરી એનામય થયા એટલે બેડો પાર છે આધિવ્યાધિનો નાશ છે અને જગતજંજાળની ઉપસ્વટ જઈ સર્વ કર્મથી મુક્ત થઈ લોકને છેડે વાસ છે એ ઘટ-અંતરમા રહેલ પરમાત્મને ઓળખ્યો એટલે સર્વ વસ્તુઓ ઓળખી સર્વ ભાવો જાણ્યા અને સામ્યને દરવાજે આવી બારણા ઠોક્યા. આ પરમાત્મસ્વરૂપનો સાક્ષાત્કાર સૂચવનાર પદ, જે આંતરધ્વનિથી નીકળ્યું છે તે વ્યક્ત કરનાર મહાન્ આત્માને ધન્ય છે

અહીં જે દશા વર્ણવી છે તેનો ભાવ યશોવિજય ઉપાધ્યાય શ્રીપાળના રાસની ચોથા ખંડની અગિયારમી ઢાળમાં લાવ્યા છે

'મહાવીર જિનેશ્વર ઉપદિશે, તુમે સાંભળજો ચિત્ત લાઈ રે,
ભેદ છેદ કરી આતમા, અરિહંતરૂપી થાય રે મહાવીર જિનેશ્વર ઉપદિશે.'

આ પ્રમાણે કહીને પછી પોતાનો આત્મા જ અરિહંત છે સિદ્ધ છે આચાર્ય ઉપાધ્યાય અને સાધુ છે એટલું જ નહિ પણ એ જ દર્શન છે એ જ જ્ઞાન છે એ જ ચારિત્ર છે અને એ જ તપ છે એમ બતાવતા એમા ભેદ'નો છેદ કરવાની હકીકત કહી છે એની પિછાન થાય તો બેડો પાર છે

આત્મસ્વરૂપનું તીવ્ર સંવેદન થાય અથવા તેને પ્રાપ્ત કરવાની ઊંડી સાચી તમન્ના થાય ત્યારે જ આવા અંતરના ઉદ્ગારો નીકળી પડે છે એ ભાવ સમજીને પચાવવા જેવો છે એમાં નિશ્ચયનયનો આશ્રય છે એવી વાત કરી, એ ભાવથી વંચિત રહેવા જેવું નથી. નિશ્ચય અને વ્યવહારને વિરોધ નથી એ વાત સમજાય અને બન્ને વચ્ચે સમન્વય સાધતા આવડે ત્યારે જ કામ થાય તેવું છે, એ વાત મનમા બરાબર સમજવી. અને જે ભવ્ય દશામા

ઇચ્છ જન સવેરો મહેલ (પદ ૫૬ મું, પૃ ૭) એવું બોલી શકે તેને અનુભવ કરવા પ્રયત્ન કરવો, એ દુનિયાના ચાલુ ખીલાથી છૂટી વાત લાગે પણ અંતે તેવી સ્થિતિ પ્રાપ્ત કર્યા સિવાય રસ્તો નથી, એ વાત બરાબર વિચારી, ધ્યાવા અને એમની ઓળખવા વિચારી, આ ભાવ સમજવો અને સમજીને વ્યવહાર-નિશ્ચયની ગૂંચવણમાં પડી ન જવા એની ઉપર વરી આવવું એ ધ્યાનમાં કામદુધા કે કામકુંભનો લાભ થઈ જાય અને મન-કામના દુર્લભી મટી આત્મિક થઈ જાય એટલે સર્વ કર્તવ્ય થઈ ગયું અને ઇચ્છિત આવી મળ્યું એમ જાણવું[1] (૬)

૬૧ એકસઠમું

ભૂમિકા—શુદ્ધ પતિવ્રતા આર્યભાવનાવાળી પત્ની રખડુ પતિને પોતાને ઘેર આવવા વીનવે છે ચેતનાને એનું સર્વસ્વ પતિ છે પણ એ એને બોલાવતો પણ નથી. વિરહી સ્ત્રીનો વિલાપ આપણે ૪૧મા પદમાં વિચાર્યો. પતિને મળવા માટે એને અનેક પ્રકારના વલખાં મારતી આપણે ૩૩મા પદમાં વિચારી ગયા. ૪૦મા પદમાં વિરહકાળમાં એની ભૂરકીઓ જોઈ પતિમિલાપ માટેની એની આતુરતા તેત્રીસમા પદમાં જોઈ અને ૧૯મા પદમાં એને પતિની રાહ જોતી વિચારી ગયા. અહીં પતિની સામે ખડી થઈ એ પોતાની પવિત્રતાની ખાતરી આપે છે અને જે રખડુ વેશ્યા પાછળ પતિરાજ પડ્યા છે તેનો તો તેણે (પતિરાજે) પરિચય પણ કરવો ઉચિત નથી એ વાત સ્પષ્ટ શબ્દોમાં જણાવે છે અને એ વાત કહેવાના જોશમાં બે વખત તો સોગન ખાય છે: એક વાર પોતાના અને એક વાર આનંદઘનના—પતિરાજના. ગુજરાતી ભાષામાં જ્યારે વાતની ખાતરી આપવી હોય, ત્યારે આપને ગળે હાથ મૂકીને કહું છું, મારા પોતાના સોગન ખાઈને કહું છું વગેરે શબ્દો બોલવાનો રિવાજ છે તેમ મારવાડી હિંદીમાં મેરી સું, આનંદઘનકી સોં બોલવાનો રિવાજ છે આ અર્થ પ્રચલિત મારવાડી ભાષા બોલનારને પુછાવ્યો છે અને તેના આધારે (પં ગંભીરવિજયજીએ) લખાવ્યો છે

પદ

(રાગ—જયજયવંતી)

मरीमुं तुमतें जु कहा, दूरीज हानें स वैरी रे मेरी० १

અર્થ—મારા સોગન ખાઈને કહું છું કે–મારાથી દૂર રહેનાર જેવું આપને કહું હોય તે ખરેખર (આપની) સાચી શત્રુ (વેરણ) છે (૧)

પાઠાંતર—પ્રતવાળી કોઈ આખી આ પ્રમાણે મળે છે: "મેરીસુ તુમતે જુ કહાવસ, દૂરીને સ વેરી રી."
શબ્દાર્થ—મેરીસુ = મારા સોગન ખાઈને કહું છું, મારા સમ છે. તુમતે = તમારાથી. જુ = જે જોઈએ, જે જોઈએ. કહા = શું. દૂરી = દૂર દૂર. રહી. હોને = રહેને. સ = તે. વૈરી = દુશ્મન, વેરી.

૧. આ પદનો ભાગ ઘણાખરામાં પ્રાચીન ગુજરાતી ટબો અને વિનતી નોંધ મળેલી છે, તેથી વિવેચન કરવામાં ઘણી સગવડ થઈ છે —વિવેચનકાર

વિવેચન—હું જાણું છું કે મારા ઉપર આપનો વિશ્વાસ ન રહે તે માટે તેઓ મારા સંબંધી આપની પાસે અનેક સાચી-જૂઠી વાતો કરે છે અને જાણે આપના પર એ રજકુ સીઓ વારી જતી હોય અને આપને જ ચાહતી હોય એવું બતાવે છે. પણ આપને ખાતરી આપું છું મારા સોગન ખાઈને કહું છું, કે મારાથી દૂર રહેવાની આપને વાત કરનાર ખરેખર આપની દુશ્મન છે અને આપને મહાયાતનામાં ઉતારનાર છે જેને અત્યારે આપ પોતાની માની બેઠા છો, તે ખરેખર આપની નથી અને અત્યારે આપની પાસે મને એ નકામી બતાવે છે એ સર્વ વાત ખોટી છે ખરે વખતે હું કોણ છું કેવી કુળવાન છું તે આપ વિચારો. અને આપને સંસારમાં રખડાવનાર, પરભાવમાં રમણ કરાવનાર, ઇન્દ્રિયભોગોમાં મોજ મણાવનાર, આપને ચકરાવે ચઢાવનાર કુમતિ આપની હિતેચ્છુ નથી, આપની પ્રેમાળ ભાર્યા નથી, તે આપ વિચારો. (૧)

रूठेसें देख मेरी, मनसा दु:ख घेरी री;
जाके संग खेलो सो तो, जगतकी चेरी री मेरी० २

અર્થ—(તમને) રિસાયેલા દેખીને મારી મનીષા (મારું મન) તો દુઃખથી ઘેરાઈ ગયેલ છે અને જેની સાથે તમે ખેલ ખેલી રહ્યા છો તે તો દુનિયાની ચેટી-ગુલામડી-દાસી છે (૨)

વિવેચન—આપ મારાથી દૂર રહો ત્યારે તો હું વિરહતાપમાં બળીઝળી જાઉં છું, એ વાતનો આપ વિચાર ન કરો; પણ આપ મારાથી રિસાયા છો, અને મારી સાથે બોલતા નથી એટલી વાતથી પણ મારી મનીષા દુઃખથી ઘેરાઈ જાય છે અને મને મારું જીવતર નકામું લાગે છે એટલે આપને આટલા રિસાયેલા પણ જોઈ ન શકનારનો આપ તરફ કેવો પ્રેમ હશે, તેનો આપ ખ્યાલ કરો.

રીસ ના સંબંધમાં બે પ્રકારની હકીકત આવે છે ગતાર્થમાં પદમાં ચેતનાને રિસાયેલી બતાવી ચેતનરાજ તેને સમજાવે-મનાવે એવી સૂચના કરી છે અને તેમ કરવામાં વખતે કોઈ વસાર કે ચાવટિયો ન લાગે એવી પણ ભલામણ કરી છે અને અહીં ચેતના પતિમહારાજની સામે ઊભાં છે ત્યારે કહે છે કે તમને-પતિરાજને રિસાયેલા જોઉં છું ત્યારે મારું મન દુઃખથી ઘેરાઈ જાય છે આ બન્ને પ્રકાર ઉચિત છે આ બંને પરિસ્થિતિ વિકાસમાર્ગની ભિન્ન ભિન્ન અવસ્થા બતાવે છે

પાઠાંતર—દેખ-દેખી. મેરી-મેરા.

શબ્દાર્થ—રૂઠેસેં=રિસાયેલા, ગુસ્સે થયેલા. દેખ=દેખીને. મેરી=મારી, મારું. મનસા=મનીષા, ભાવ, મન. દુઃખ=પીડા (થી) ઘેરી=ઘેરાઈ જાય છે ચારે તરફ વીંટાઈ જાય છે. જાકે સંગ=જેની સાથે. ખેલો=રમો, ખેલ ઉડાવો છો. સો=તે. ચેરી=દાસી, ચેટી, (હિંદી શબ્દ) જગતકી=દુનિયાની.

શુદ્ધી એ પતિરાજને કહે છે કે—આપ જેની સામે અત્યારે બેઠા બેઠી રહ્યા છો, તે તો જગતની લોકી છે તમે અત્યારે કુમતિમાં રાચી રહ્યા છો, મારો સંગ છોડી વારંવાર એની સામે જાસ્વા લાગ્યો છો, પણ હું તો તમારામય છું તમારા મસ્તની દાસી છું તમારામાં જીવનસર્વસ્વ અર્પણ કરનારી છું અને એ તો ઘેર ઘેર ભટકનારી ગુલામડી છે. એને મન આપ પતિદેવ નથી; છતાં આપ તેમાં રસ લો છો, આ વાત મેળ વગરની છે પરિણામને શૂન્યતામાં લઈ જનારી છે

હું આપને વીનવું છું કે આપ જરા વિચાર કરો. આપ સમજુ છો, અને સાથ કર્યો છે તેની તુલના કરી શકો તેટલી શક્તિવાળા છો, અને વિવેકમિત્રની સાથે હો તો આખા જગતના કેસલા કરવાની આવડતવાળા છો. તમારા જેવાને તે મારો પરિચય ઘટે કે આવી ગુલામડી અને જ્યાં ત્યાં ભટકનારી પરપાજના સાથે પરિચય ઘટે?

દાસી અથવા ચેટી ની પ્રથા સત્તરમી સદીમાં હિંદમાં બહુ મોટા પાયા પર ચાલતી હતી. દાસી અથવા દાસનું લેવાણ-વેચાણ થતું, એની કિંમત અંકાતી, એની બધુના જનાવરની પેઠે સગ્માામાં થતી અને મોટા માણસોને ઘેર હંમેશ દાસ-દાસી રહેતા. રાજા કે ગરાસિયા દીકરીને લગ્ન કરે અથવા આણું વળાવે તે વખતે દાયજામાં સારી સંખ્યામાં દાસીઓ સાથે આપે. આ દાસીને પોતાનાં જીવન પર કોઈ જાતનો અંકુશ ન હોય. એને જ્યાં વેચે અગર મોકલે ત્યાં પ । ગાય, બકરીની માફક એને જવાનું હોય. એનું શિયળ એના હાથમાં નહિ. આવી દાસીઓ જેવી કુમતિના હાથમાં પતિરાજ પડ્યા છે અને એને પોતાની માની બેઠા છે એ શુદ્ધ ચેતનાને મન શોકનો વિષય છે

અથવા ચેરી 'નો અર્થ વેશ્યા પણ થાય છે જે તેનો પ્રેમ કરવા પૈસા આપે તેની તે થોડો વખત થાય, તેને હાવભાવ બતાવે, પણ એને હૃદયનો ભાવ ન હોય. આવી પરવશી જેનીની સાથે પતિરાજ બેઠા બેઠી રહ્યા છે એટલે ચેતનાને તો ઉચાટ થાય તેમાં નવાઈ નથી. (૨)

હજુયે વધારે ખાતરી ભરેલી સમજાવટ કરતાં શુદ્ધ ચેતના આગળ કહે છે:—[1]

सिर छेदी आगे धरे, और नहीं तेरी री;
'आनंदघन' की सौं, ना कहुं हुं अनेरी री मेरी० २

અર્થ—પોતાનું માથું કાપી આગળ ધરે (તે તમારી સમજવી), બીજી તમારી

પાઠાંતર—ઔર-ઔર લેં-હુ

શબ્દાર્થ—સિર = માથું. છેદી = કાપી. આગે = આગળ, પૂર્વે આગે ધરે = અર્પણ કરી દે, સામે ધરે. ઔર = બીજી. તેરી = તારી, તમારી. આનંદઘનકી સૌં = આનંદઘનના સોગન ખાઈને, તમારા સમ ખાતી વાત તમને સાચી છે એ કહું = હું ? કહું છું કહું છું = કહું છું હું = પોતે. અનેરી = જુદી, અન્ય, અવ્યવસ્થિત નોખી વાત (ભાનુ).

નહિ. અને હું આપને આનંદઘનના સોગન ખાઈને કહું છું કે હું તદ્દન જુદા પ્રકારની જ છું. સાચી વાત પ્રતિજ્ઞા ઉપર કહું છું કે હું તો એક નોખી વહુ જ છું (૩)

વિવેચન—જ્યારે ખરો અવસર આવી પડે ત્યારે પોતાનું માથું કાઢીને તમારા હાથમાં આપે તે ખરેખરી તમારી કહેવાય. મીઠી મીઠી વાતો કરે તેમાં શું વળ્યું ? જ્યારે સંકટ આવી પડે ત્યારે પોતાના જાનને જોખમે જે પડખે ઊભી રહે તે જ પોતાની ગણાય. સુખના અવસરે તો અનેક સગાં થવા આવે છે પણ ભીડાભીડ વખતે જે ઊભા રહે તે જ સાચા સગાં કહેવાય.

આપ જેની સાથે અત્યારે બેઠ બેઠી રહ્યા છો, તે આવા પ્રકારની નથી. એ તો તમારા બાર વેચવામાં માનનારી છે એ ખરેખરી રીતે તમારી છે નહીં તમારી થઈ નથી અને કદી થવાની પણ નથી અને હું તો આનંદઘનના સોગન ખાઈને—આપને ગળે હાથ મૂકીને—કહું છું કે હું પોતે તદ્દન જુદા પ્રકારની છું (આ વાત વારંવાર ભાર મૂકીને કહેવાનું કારણ એ છે કે આત્મરાજને એ સંબંધમાં અનેક વખત કહેવામાં આવ્યું, એમના વિરહના કકળાટ ગાયા પણ એ તો પારકે ઘેર ભટકવા જ કરે છે અને એને પોતાનું કોણ છે અને પારકું કોણ છે તેનો સાચો ખ્યાલ થયો નથી થતો નથી અને એ રાહ—વાટ પર આવતા નથી.)

માટે મારા નાથ ! ચેતનરાજ ! જેણે આપને મારાથી દૂર રહેવાનું સમજાવ્યું હોય, તે ખરેખર આપની દુશ્મન છે. તમે મને સમજો (ઓળખો) અને મારા મનમાં આપને માટે કેટલું દુઃખ થાય છે તે વિચારો. આપને જરા રિસાયેલા જોઉં છું ત્યાં મારા મનમાં શું શું થઈ જાય છે આપ આ વાત બરાબર સમજી મારી સ્વીકાર કરો.

સિરપ્પેઓનો ભાવ એકાગ્રભાવ કરવાનો જણાય છે જે પોતાની જાતનો પતિમાં લય કરી નાખે, જે ભીડાભીડીને વખતે પડખે ઊભી રહે, તે સાચી પતિપરાયણ પત્ની કહેવાય. આપ જેને અત્યારે ચાહી રહ્યા છો, તે અવસર આવે ત્યારે આપને માટે માથું આપે તેવી નથી. એને તો કુકળાનંદી થઈ મોજ માણવી છે આવી રખડુ વેશ્યામાં આપ મોહ કરી રહ્યા છો અને તમારે માટે જીવ પાથરી આપનારને આપ ઓળખતા પણ નથી, આ અર્થમાં સિરપ્પેઓ શબ્દ વપરાયો છે આનંદઘનના વિરહ ગાનાર, એને પોતાને મંદિરે પધારવા વિજ્ઞપ્તિ કરનાર અને એની અનેક પ્રસંગે રાહ જોઈ બેસનાર ચેતના અત્યારે પતિની સંમુખ ખડી થઈ ગઈ છે પતિ એની નજીક આવ્યા છે અનાદિનો વિરહકાળ ટળવાની સંભાવના જાગી છે તેવે વખતે પોતાની સાચી ઓળખાણ આપવા સારુ આ પ્રકારની મનામણા શુદ્ધ ચેતના કરે છે અને પતિ પોતાની બરાબર પિછાન કરે તેટલા માટે તેને ભાર મૂકીને—સોગન ખાઈને પ્રતીતિ આપે છે (૩)

ઉપસંહાર—ઓગણીસમા પદમાં ત્યાં (કુમતિને ઘેર) શું છે અને અહીં (સુમતિને ઘેર) શું છે તેનો ખ્યાલ સ્પષ્ટ રીતે જણકારે આપ્યો છે. આ પદમાં ચેતના પોતે પતિની

સામે ઊભી રહી તેને પોતાના પ્રેમની—પતિવ્રતાની ખાતરી આપે છે અને પોતે વચન અનેરી—જુદી જ જાતની—છે તે વાત બહાર મૂકીને કહે છે. પતિ દૂર હોય ત્યારે વિરહનું ભાન કરાવનાર પત્નીની સંમુખ કેટલી સભ્યતાથી છતાં મક્કમપણે વાત કરે છે, તે જોવા જેવું છે. વિભાવદશા છોડી આત્મભાવ સંમુખ ચેતન આવે ત્યારે શરૂઆતમાં એના મનમાં જે આશ્ચર્યોત્કટ થાય, ઘડીભર એને ચેતના સન્મુખ જવા ઇચ્છા થાય, ઘડીભર વળી પોતે સંસાર તરફ ઢળી પડે, તે વખતે થતા વિચારોનો ખ્યાલ આ પદમાં આપ્યો છે. ચેતનને હજુ શુદ્ધ ચેતનાની ઓળખાણ બરાબર થઈ નથી, એ સારી છે એવો ભાસ માત્ર થયો છે, મનડું જ્યારે ત્યારે પરભાવમાં—પુદ્ગલમાં રાચવા લલચાઈ જતું હોય છે છતાં અંદર પ્રકાશ જાગતો થયો હોય છે. તે વખતે સ્વમાં અને પરમાં રમણ કરતો ચેતન જે અભિલાષ પણ સ્પષ્ટ દશા અનુભવે છે તેનું અત્ર ચિતરામણ છે.

આ પદનો ભાવ વિચારવામાં એક વાત છેવટે ધ્યાનમાં રાખવાની છે: ચેતન અને ચેતનાનો અંગાંગીભાવ છે. ચેતનની જ ચેતના છે. માત્ર એનો ગુણ આવરિત થયેલો છે અને જ્યારે એનામાં ક્ષયોપશમ થાય અને પરભાવની તુચ્છતા એનામાં જામતી જાય અને એ પોતાને ઘેર આવતો થાય, સ્વરમણમાં રસ જમાવતો થાય, ત્યારે આ પદના ગાનમાં કહેલ ભાવ તેને થાય છે. એ પણ પ્રગતદશા પૂરતી તો ન કહેવાય, પણ બાહ્ય વ્યવહાર દશા કરતાં જરૂર આગળ પડતી દશા છે એ વાત ધ્યાનમાં રહે. સામે એ પણ ધ્યાનમાં રહે કે વિચાર બતાવનાર ચેતન તથા વિજ્ઞપ્તિ કરનાર ચેતનાનો હજુ એકીભાવ થયો નથી, એટલે અંતર તૂટ્યું છે પણ અંતરાત્મદશા પૂરી જામી નથી, કે અનાહત નાદ થયો નથી. આ શી સ્પષ્ટતા લક્ષ્યમાં રહેવાથી પદનો ભાવ સમજવામાં વધારે મોજ આવશે. (૬૧)

પદ બાસઠમું

ભૂમિકા—આ આખું પદ સમતા-શુદ્ધ ચેતના—ના મુખમાંથી નીકળ્યું છે. પતિદેવ તો વિભાવદશામાં રખડ્યા કરે છે. એ એક ગતિમાંથી બીજીમાં જાય છે. પૌદ્ગલિક વિલાસમાં આનંદ માને છે. ક્ષયોપશમિકવૃત્તિમાં રસ લે છે. પોતાની આદર્શ સિદ્ધિ દશાનું એને ભાન પણ નથી, પરભાવરમણતામાં કેટલી ઉપાધિ વહોરવામાં આવે છે તેનો તે વિચાર પણ કરતો નથી અને પોતાના વેગમાં એ તો સંસાર તરફ વધારે ઘસડાતો જાય છે. સમતા એની પરમ સાધ્વી આર્ય પત્ની છે. એ પતિને ઘેર આવવાની અને આવીને અંતરાત્મદશામાં પરિણત થવાની રાહ જોયા કરે છે. પતિ ક્યે માર્ગે અને ક્યારે આવશે તેની રાહ જોઈ રહેલી સમતા-સુમતિને વિરહાગ્નિ અતિ તીવ્ર લાગે છે, અસહ્ય લાગે છે. પછી તો જ્યારે ધીરજની હદ આવી જાય છે, ત્યારે એ પોતાની દશા કેવી થઈ છે તે અનુભવ-મિત્ર પાસે વર્ણવે છે.

સાથી જ્યારે પોતાનું દુઃખ બીજા પાસે વર્ણવે છે ત્યારે હૃદય પરનો બોજો હળવો

ખટે છે અને જરા ઠેકડ઼ પણ કરે છે. અનુભવ મહાકામેલ અને મોટો આશાવાદી છે એ સમતાની મૂંઝવણ સમજે છે અને પ્રસંગે સમતા પાસે આવી આશા આપી જાય છે, ધીરજ ધરવાનું કહે છે અને સર્વે સારા વાના થઈ રહેશે એમ કહ્યા કરે છે. આજે અનુભવ સમતાની નજીક થઈ મંદિરે પધાર્યો છે તે વખતે સમતા—શુદ્ધચેતના પોતાની વિરહદશાનું વર્ણન તેની પાસે કરે છે આ વિરહદશાનું વર્ણન સાંસારિક દૃષ્ટિએ કરેલ હોવા છતાં એમાં યોગીને છાજતી સભ્યતા છે એમાં સંસારી વાસનાઓનો અભાવ છે, એમાં દિવ્ય પ્રેમતા છે, હૃદયોર્મિના ઉલ્લાસ છે અને ધ્વનિકાવ્યની રેલછેલ છે

સમતા—શુદ્ધ ચેતના—ચેતનની પત્ની છે એની પડખે અનુભવ—મિત્ર આવ્યો છે એ મેળાપનું સ્થાન ચેતનનું હૃદયમંદિર છે એ વખતે ચેતનરાજ ઘેર નથી, પણ એ ઘર ચેતનરાજનું જ છે આ દશા ક્યારે થાય તે ખૂબ વિચારવા યોગ્ય છે આ અત્યંત આકર્ષક વિષય પર આ પદના વિવેચનમાં વિચારણા કરી છે. આપણે ચેતનાની—સમતાની વિરહદશા તેના પોતાના શબ્દોમાં જ વિચારી જઈએ, અને સાથે તેનું રહસ્ય પણ વિચારતા જઈએ.

૫૮

(રાગ—મારુ*)

पिया बिन सुध बुध मूंदी हो;
विरह—भुयंग निसा समे, मेरी सेजड़ी खूंदी हो पिया० १

અર્થ—પતિ વગર મારા શરીરનું ભાન અને મનનું જ્ઞાન—મારું ભાનસાન—સર્વ ખોઈ નાખ્યું—ચાલી ગઈ રાતને વખતે વિરહરૂપ સાપે મારી શય્યાને કચડી નાખી—ખૂંદી નાખી. (૧)

વિવેચન—પતિને સુખે સુખી અને પતિની અનુકૂળતા વગર જીવનને અફળ માનનારી આર્યબાળાને પતિ સર્વસ્વ છે એવા પતિરાજ જ્યારે પત્નીને યાદ કરે નહિ, એના મંદિરે પધારે નહિ, ત્યારે પત્નીના દુઃખનો પાર રહે નહિ એ પતિની છબી જોઈને સમસમી જાય. એનું નામ યાદ કરીને એ રડવા મંડી જાય. તેનું આબેહૂબ વર્ણન છપ્પનમા પદમાં કર્યું એની વિરહવ્યથા પાંત્રીશમા પદમાં વર્ણવી, તેત્રીશમા પદમાં અનુભવ—મિત્રને મેળાપ કરાવી આપવા વિજ્ઞપ્તિ કરી અને વિરહના અનેક પ્રસંગો આપણે વિચારી ગયા. આ ચાલુ

પાઠાંતર—સુધ બુધ—સુધિ બુધિ. મુંદી—મૂંદી. ખૂંદી—ખુંદી.

શબ્દાર્થ—પિયા = પ્રિય, પતિ, ભરતાર. બિન = વગર સમાસમાં પૂર્વ પદ તરીકે નિષેધ કે અભાવ સૂચવે છે. સુધ = શરીરની શુદ્ધિ, ભાન. બુધ = મનનું જ્ઞાન, બુદ્ધિ. સુધબુધ = ભાનસાન. મૂંદી = મૂંઝવી ગઈ ગઈ નાશ થઈ ગઈ છુપાઈ ગઈ વિરહભુયંગ = વિરહભુજંગ, વિયોગરૂપ સાપ. નિસા = નિશા, રાત. સમે = સમયે, વખતે. મેરી = મારી. સેજડી = પથારી, શય્યા. ખૂંદી = કચડી નાખી, ખૂંદી નાખી.

* આ પદ વેલાવલ રાગમાં પણ મળે છે ગાઈ શકાય છે આ પદ સાથે એકત્રીસમું પદ સરખાવો.

પદને હળભળ બરાબર મળતું આવે તેવું પદ જણાયું આ સાથે ખાસ વિચારવા યોગ્ય છે. એ પદ પર ટબો પણ ઉપલબ્ધ થયો હતો. આ બન્ને પદના ભાવમાં બહુ સામ્યતા હોઈ સદર પદનો અત્ર ખાસ ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે. વળી વ્યવહારમાં પતિપ્રેમી પત્નીને જેવું દુઃખ થાય તેવું અત્ર વર્ણવ્યું છે એની અંદર આત્મભાવ બહુ ઊંડો છે તે આપણે પદ-વિવેચનને અંતે વિચારશું હાલ તો વ્યવહારમાં વિરહી સ્ત્રીની કેવી દશા થાય છે તે વિચારી જઈએ.

ચેતના અને સુમતિ સખીઓ છે અનુભવ-મિત્ર પાસે બેઠા છે ચેતના પતિના વિરહથી પોતાની કેવી દશા થઈ છે તેનો આબેહૂબ ખ્યાલ એ સખીને આપે છે નજીકમાં બેઠેલ અનુભવ આ સર્વ હકીકત સાંભળે છે. તેનું કામ છેવટે આવશે. ચેતના અને સમતા એક જેવી છે સુમતિ જુદી સખી છે પણ ચેતનરાજની સાથે એકમેક છે આવી ચેતના સુમતિ પાસે પોતાના મનના દુઃખની વાત કરે છે ચેતના કહે છે કે-પતિ વગર મારી તો શુદ્ધ અને બુદ્ધ સેવ ખલાસ થઈ ગઈ છે. શુદ્ધ એટલે શરીરની શુદ્ધિ અથવા ભાન, અને બુદ્ધ એટલે માનસિક બુદ્ધિ. એટલે પતિરાજ વગર મારું સર્વ ભાનસાન હું ખોઈ બેઠી છું આવી દશા પ્રાણીની પોતાની સુરત પાર ન પડે ત્યારે થાય છે જ્યારે વિરહદશામાં પ્રાણી ઊંડા શોકમાં ગરકાવ થાય છે ત્યારે એના શરીરનું ઠેકાણું રહેતું નથી એના મનના આંદોલનો વિચારશક્તિના અંકુશ વગર આકાશમાં રખડ્યાં કરે છે પુત્રના વિરહે માતાની, ભાઈના મરણે બહેનની અને મિત્રના વિયોગે મિત્રની જે દશા થાય છે તેવી પતિવિરહે ચેતનાની દશા થઈ છે

ચેતના કહે છે કે એક તો મારી પોતાની શુદ્ધ-બુદ્ધ નાશ પામી ગઈ અને તે ઉપરાંત રાત્રિને વખતે વિરહરૂપ સર્પે મારી આખી પથારીને કળ વગરની બનાવી મૂકી. આ રીતે દિવસના વખતમાં શુદ્ધબુદ્ધ ચાલી જાય અને રાત્રે સેજડીમાં વિરહભુજંગ હેરાનગતિ કર્યા કરે એટલે પતિવ્રતા સ્ત્રીની તો બરાબર ઉન્મત્ત દશા થઈ જાય. પથારીમાં સર્પ પડ્યો હોય તો કેવી હાલત થાય તે કલ્પનાથી વિચારવા જેવી છે એક વખતે નિદ્રાનાશ (Insomnia નો વ્યાધિ થયો હોય તો પ્રાણીને જરા પણ શાંતિ થતી નથી, સર્પની હાજરી ભયંકર છે તેમાં પણ સૂવાની પથારી નજીક એનો સળવળાટ શાંતિનો ભંગ કરે છે એટલું જ નહિ પણ એક પડખે નિરાંતે સૂવા દેતો નથી. આવી રીતે વિરહરૂપ સર્પ જ્યારે શય્યાને ખૂંદી નાખે, ત્યારે ચેતનાની દશા કેવી થાય તેની સહજ કલ્પના કરી શકાય તેવું છે

વિરહી સ્ત્રીને દિવસના કરતાં પણ રાત્રિનો સમય વિતાવવો ભારે આકરો પડે છે. એને પતિના સ્વપ્નાં આવે છે, એને તરંગોની પરંપરા આવે છે, એને આખા શરીરમાં બળતરા થતી લાગે છે અને એને બેચેન અસહ્ય લાગે છે વિરહસર્પ તો કલ્પના માત્ર પણ જેમ સર્પ નિરાંતે સૂવા દેતો નથી, તેમ વિરહી સ્ત્રી જમણે પડખેથી ડાબે પડખે

અને હાથે પડખેથી જમણે પડખે આળોટ્યા કરે છે અને શારીરિક અસ્થિરતા વ્યક્ત કરે છે

વિભાવદશામા પ્રાણી વર્તતો હોય, એની દશા મોટો વખત સસાર તરફ થતી હોય અને કોઈવાર અતર સન્મુખ થવાની અણી પર હોય, ત્યારે ભારે અસ્તવ્યસ્ત પરિસ્થિતિ થાય છે સસારનો એક નાનો બનાવ એને આકુળવ્યાકુળ કરી મૂકે છે એને જાણે પોતાનુ કાંઈ ખોવાઈ ગયું હોય કે નાશ પામ્યુ હોય એવુ લાગે છે અને પછી તો તે હાયવોયકારો થઈ માથે હાથ દઈ પોક મૂકી રડવા લાગી જાય છે અને અનેક ચેનચાળા કરે છે આ સર્વ વિરહભુજગની આસક્તતા, રાત્રિનો સમય અને સેજડીની ભૂતાવળ સાથે સરખાવવા યોગ્ય છે ચેતના ચેતનની જ છે, વિભાવદશા પણ ચેતનની છે અને અસ્તવ્યસ્ત વ્યાકુળતા પણ ચેતનજીની જ છે આ વિરહકાળમા ચેતનાની જે દશા થાય છે તે વિરહી સ્રીની પતિની ગેરહાજરીમા થતી દશા સાથે બરાબર બધબેસતી આવે છે (૧)

भोयण पान कथा मिटी, किसकुं कहुं सुधी हो !
आजकाल घर आनकी, जीउ आस विलुद्धी हो पिया० २

અર્થ —ખાવાની અને પીવાની વાત તો ટળી ગઈ છે સાબરતી પણ નથી પછી એની વાત સીધી-સાદી રીતે કોને કહુ ? (મારા નાથ) આજે કે કાલે ઘરે આવશે એ આશાને અવલબીને ટગાઈ-લટકી રહી છુ (એટલી આશા ન હોત તો પ્રાણ પણ ટકત નહીં.) (૨)

વિવેચન—રાત્રિના વખતમા શુદ્ધ ચેતનાની કેવી દશા થાય છે તે એણે વર્ણવી. હવે પોતે દહાડે એની કેવી દશા થાય છે તે પણ પોતે જ બતાવે છે ચેતના કહે છે કે મને તો ખાવુંપીવું ભાવતુ નથી, એટલું જ નહિ, પણ એ સબધી વાત પણ અટકી ગઈ છે જ્યારે પ્રાણીને એક વાતની લત લાગે છે ત્યારે એના ઉપર સર્વ મનોવૃત્તિઓ કેંદ્રિત થાય છે અને તે વખતે કોઈ ખાવાપીવાની વાત કરે તો એ કાન આડા હાથ દે છે અને એ વાત બોલતા જ નહિ એવું જણાવી દે છે

દરેક મહાકાવ્યમા વિરહનો એક પ્રસગ જરૂર આવે છે. તે વખતે વિરહીની દશાનુ વર્ણન વાચ્યુ હોય તેને આ વર્ણન આબેહૂબ લાગે તેવું છે લકાના બગીચામાં સતી સીતાનુ વાલ્મીકિએ કરેલુ વર્ણન કે પવનજયપત્ની અજનાના બાવીશ વર્ષના વિરહને પ્રસગે થયેલી દશાનુ વર્ણન વાચતા રોમાચ ખડાં થાય તેમ છે એને મળતુ વર્ણન અહીં

પાઠાંતર—આનકી-આવનકી. જીઉ-જીવ.

શબ્દાર્થ—ભોયણ=ભોજન, ખાવાનું, નક્કર ચીજનું જમવું તે. પાન=પીવું, પ્રવાહી પદાર્થને પીવું તે. કથા=વાત. મિટી=મટી ગઈ, ટળી ગઈ, બંધ થઈ ગઈ. કિસકું=કોને. સુધી=સીધી-સાદી વાત. આનકી=આવવાની, આવશે તેની. જીઉ=જીવું છુ. આસ=આશાએ. વિલુદ્ધી=વિલુબ્ધ, બંધાયેલી.

યોગીરાજ દૂધ સુધારસના માર્મિક શબ્દોમાં કહી નાખે છે પ્રાણીનો અપેક્ષ પ્રયાસ ખાવા-પીવા માટે હોય છે કપાળે કપાળે જુદી મતિ, પણ ખરે અપોરે એક મતિ એ કહેવતમાં ભારે અર્થ છે. જુદી જુદી દરેક બાબતમાં મતભેદ પડે, પણ ભૂખ લાગે ત્યારે ખાવું જોઈએ એ વાતમાં બે મત પડતા નથી. પણ આ સાર્વજનિક કહેવતને વિરહી સ્ત્રી ખોટી પાડે છે એને ખાવું ભાવતું નથી, એની પાસે ખાવાપીવાની કોઈ વાત કરે તો તે તેને ગમતી નથી. એટલે એ કહે છે કે જેની વાત પણ બંધ થઈ ગઈ છે તેની સીધી-સાદી વાત બીજાને શું કહેવી? ખાવાપીવા સંબંધીની કે બીજી કોઈ વાત એને ગમતી નથી, એ તો પતિના નામની રટના અને એના વિરહથી પોતા પર થયેલી અસરના વિચારમાં ગરકાવ થઈ ગઈ છે

ત્યારે ગમે છે શું? મારા પતિરાજ આજે ઘરે આવશે, કાલે ઘરે આવશે—એ આશાને તાંતણે પર મારી જિંદગી ટીંગાઈ રહી છે આશા ઉપર જીવન છે શરીરમાં અનેક વ્યાધિઓ થયા હોય, વૈદ કે ડૉક્ટરે કેસને અસાધ્યની કોટિમાં જાહેર કર્યો હોય, તો-પણ મનમાં રહે છે કે આરામ સારુ થઈ જશે. લાખો રૂપિયા સટ્ટામાં ખોઈ બેઠા હોય તેને પણ તે પાછા મેળવવાની આશા હોય છે આશા ન હોય તો જીવનમાં પ્રાણનો ઓઘો પણ રહેતો નથી અને જરી જીવવાની હોંશ પણ રહેતી નથી. (આ આશા અને 'આશા ઓરનકી ક્યા કીજે'માં બતાવેલી આશા તદ્દન જુદી ચીજ છે એ ધ્યાનમાં રાખવું [1]) મારા દિલમાં પૂરી આશા છે કે મારા પતિરાજ આજકાલ મારે મંદિરીએ પધારશે, મારો વિરહકાળ પૂરો થશે અને મારે ત્યાં પતિમિલાપના હર્ષની નોબતોનો ગડગડાટ થશે અત્યારે તો આ આશાને દોરડે હું ટીંગાઈ રહી છું (૨)

वेदन विरह अथाग है, पाणी नव नेजा हो;
कौन हबीब तबीब है, टारै कर करेजा हो पिया ३

અર્થ—વિરહ (વિયોગ)ની પીડા તો થઈ અથાગ છે એનું નવ નેજા પાણી થયું છે અને એ (વિરહ) હાથે કરીને કાળજાને કાઢી નાખે છે અથવા એ કાળજાને કર

પાઠાંતર—તબીબ-તીબીબ. કર-કરો.

શબ્દાર્થ—વેદન = વેદના પીડા. વિરહ = વિયોગ. અથાગ = અથાગ, પાર વિનાની. નેજા = વાંસ, નિશાન. કૌન = કોણ. હબીબ = દોસ્ત, જુનાની વૈદુ કરનાર અથવા ચમત્કારિક કામ કરનાર. તબીબ = વૈદ અથવા વૈદુ કરનાર, હકીમ. ટારૈ = કાઢી નાખે, ટાળે. કર = કરીને, હાથે કરીને. કરેજા = કલેજું, કાળજું અથવા કળ, પ્રાણ, હૃદય, તમ્મર.

[1] જુઓ પદ ૨૮મું પૃ ૨૫૧-૨૬૭ ત્યાં આ વિષય પર વિસ્તારથી સ્પષ્ટીકરણ કર્યું છે સામાન્ય પદમાં એક ધાર્યો આવી છે જગ આશા જંજાલી એના વિવેચનમાં આ વિષયની જરૂરી ચર્ચા થઈ ગઈ છે (પૃ ૧૯-૩૭ આનંદઘનપદરત્નાવલી ભાગ પ્રથમ.) —વિવેચનકાર.

ચઢાવી દે છે એવા વિરહના રોગને શમાવે અથવા કાળજાની કળ ઉતારે એવો કોઈ હકીમ કે વૈદ્ય અથવા કોઈ ઇલાજ–ઉપાય છે? (૩)

વિવેચન—મારી વિરહની પીડા તો એટલી અપાર અને આકરી છે કે એનુ નવ નેજાં પાણી આવ્યું છે આ પીડાની મને તો કળ ચઢી ગઈ છે એને લઈને મારું માથું ભમે છે, અને મારું ભાન ચાલ્યું ગયું છે હવે તો એવો કોઈ હકીમ કે તબીબ મળે તો આ મારી કળ–મૂર્છાને ટાળે, દૂર કરે. ચેતના તો અત્યારે પોતાની શુદ્ધબુધ ખોઈ બેઠી છે એટલે હકીમ કે તબીબ કોની પાસે જવું તે નક્કી કરી શકે તેવી સ્થિતિમાં પણ નથી. એટલે એ તો વલવલે છે કે એવો કોણ હકીમ કે તબીબ મળે કે જે આ મારા મનની કળ વાળી આપે, મારા અંતરની કળને ટાળી નાખે. કાળજાની કળ એટલે કલેજાની મૂર્છા, હૃદયના ઘા સમજવા. માણસને શારીરિક ઘા વાગ્યો હોય તે તો કોઈ રીતે મટે છે, પણ હૃદયના ઘા વાગ્યા હોય તો તે ટળવા કે મટવા બહુ મુશ્કેલ છે ચેતના પૂછે છે કે એવો હકીમ કે તબીબ છે જે મારા હૃદયની કળને ઠેકાણે લાવે, એને મટાડી આપે એ કળ મટી જાય એવું ઓસડ આપે?

અથવા કરનો અર્થ હાથ કરીએ તો એ કાળજાને હાથે કરીને બહાર કાઢે—એવો પણ અર્થ થાય. કાળજું કરવું એટલે 'કાળજું કાઢી નાખવું' એવો અર્થ પણ શક્ય છે આ વિરહ છે તે હાથે (કર) કરીને કાળજાને કાઢી નાખે છે તે વિરહના શોકને શમાવે–દૂર કરે–તેવો હકીમ કે ઇલાજ કોઈ છે? આ પ્રમાણે અર્થ પં શ્રી ગંભીરવિજયજીએ લખાવ્યો છે અને તે પણ બંધબેસતો લાગે છે

વાત એ છે કે પતિપ્રેમમાં શુદ્ધ ચેતનાને ચેતનરાજના વિરહનું એટલું ભૂતવળગણ વળગી જાય છે એની અસહ્ય વિરહદશાનો એના હૃદયને કારી ઘા વાગ્યો છે અને એમાંથી બચવા માટે, એ સ્થિતિમાંથી બહાર નીકળવા માટે એ અનેક પ્રકારના વલવલાટ કરે છે. (૩)

गाल हथेली लगाय के, सुरसिंधु समेली हो;
अंसुअन नीर वहाय के, सिंचु कर-वेली हो पिया० ४

અર્થ—(વિરહની પીડાને પરિણામે) મારી હથેળીને ગમણા પર લગાવી–મૂકીને હું શોકસમુદ્રમાં ડૂબી ગઈ છું અને આંસુની જળધારા વહેવડાવીને હું મારા હાથની વેલડીને ભીંજવી રહી છું (૪)

પાઠાંતર—સમેલી–સમેલી. અંસુઅન–અંસુઅન. સિંચુ–સીંચો.

શબ્દાર્થ—ગાલ = ગમણું. હથેલી = પંજાનો સપાટ ભાગ. લગાય = લગાવીને. સુરસિંધુ = શોકસમુદ્ર (માં) સમેલી = ડૂબી ગઈ. અંસુઅન = આંસુઓ (નું) નીર = પાણી, જળ, જળધારા. વહાય = વહાવીને, વહેવરાવીને. સિંચુ = બહુ ભીંજવું કરવેલી = હાથરૂપ વેલડી, હાથ.

વિવેચન—જ્યારે કોઈ નજીકના સગાનું મરણ થયું હોય અથવા લાંબો વિરહ થયે હોય ત્યારે માણસ શોકમાં પડી જાય છે; તે વખતે તે કપાળે કે ગાલે હાથ દઈને બેસે છે. એ દેખાવમાં કે મુદ્રામાં કોઈને જોતાં એને કાંઈ મોટી મૂંઝવણ પડી હશે કે એના નજીકના સગા કે સ્નેહી મૂંઝવણમાં આવી પડ્યા હશે એવું જરૂર લાગે છે અને તે વખતે કેમ છો? શી ચિંતામાં પડી ગયા છો? વગેરે પ્રશ્નો સ્વાભાવિક છે.

શુદ્ધ ચેતના કહે છે કે પોતે જ્યારે તો ગાલ પર પોતાની હથેળી લગાડીને આખી ને આખી 'સુરસિંધુ-શોકસમુદ્ર-માં ડૂબી ગઈ છે. એના ચહેરા પર જોશો તો જાણે ભારે શોક દુઃખસાગરમાં એ ડૂબી ગઈ હોય એમ જણાશે. એની મુદ્રા ગાલ પર લગાડેલી હથેળીથી, શોકનો ભાર દેખાડશે અને એને આખી ને આખી કોઈએ મોટા દુઃખના દરિયામાં ખોસી હોય અને ત્યાં એકલી અટૂલી એ ગોથાં ખાતી હોય એવું એના માત્ર દેખાવ પરથી જ લાગશે. એવું પોતાની આંખમાંથી એ શું આખું વહેતું અને છે કે એનાથી એની હાથરેખા જાણે ભીંજાઈ ગઈ છે જ્યારે તે પથીજ હાથ મૂકવામાં આવે અને આંખમાંથી પડી આંસુ જતાં હોય ત્યાં ગાલ પર લગાવેલ હાથ પર પાણીના રેલા ચાલે. ચેતનાના વિરહ શોકનો પાર નથી, એ ખૂબ રડે છે એટલે એના રુદનના આંસુથી આખું એની કરરેખા ભીંજાઈ જાય છે. પો ! કાને નાક ભરાઈ જાય, વધારે રડે તો આંસુ ટપકે અને આ તો પ્રશ્નો મૂકે છે એટલે એના આંસુથી હાથ ભરાઈ જાય છે. આ વિરહી સ્ત્રીનું આબેહૂબ ચિત્ર છે (૪)

भावन-भादू पनरंग नित धाम प्रपूरा हा।
मरिता मरत मर मग, मरा पम्मा मर धरा हा विपा ५

વિવેચન—અત્યારે શ્રાવણ-ભાદરવો માસ વર્તે છે આકાશ વાદળાંથી ભરાઈ ગયું છે, ઘનઘટા ચારે તરફ છવાઈ રહી છે, આખી દુનિયા વરસાદથી લીલીછમ થઈ ગઈ છે નદીઓ પોતાના પટથી દૂર દૂર ફેલાઈ જઈ પોતાના સમુદ્રપતિ તરફ દોડતી દેખાય છે આવી ઘનઘટા વચ્ચે વીજળી થાય છે ચારે તરફ લીલી વનરાજી ફાલીફૂલી રહી છે સરોવરમા પાણી સમાતા નથી, તળાવો ભરાઈ ગયા છે કૂવાઓ માથા સુધી આવી ગયા છે અને આખી કુદરત આનંદમા આવી જઈ નાચતી હોય તેવી લીલીછમ દેખાય છે.

આવે વખતે જ્યારે કુદરત હસી રહી છે અને સરોવર ભરાઈ ગયા છે અને નદીઓ બે કાંઠે થઈ ગઈ છે ત્યારે, મારુ હૃદયસરોવર તદ્દન સુકાઈ ગયુ છે એ સરોવરમા નથી કલ્લોલ કે નથી રમઝટ. સરોવરનો ઉલ્લાસ પૂરે તેવા પતિરાજ ઘેર આવતા ન હોય, એની બેરીની કેવી દશા હોય ?

દુનિયાને શ્રાવણ-ભાદરવાનો કલ્લોલ થાય ત્યારે એને વિરહની અંધારી રાતોમા પોતાની આંખમાથી શ્રાવણ-ભાદરવો રેલાવવો રહ્યો. તેત્રીસમા પદમા એવું કહ્યુ છે ભાદુ કાદો મે કિયા ખ્યારે, અસુઅન ધાર વહાઈ એ/લ આંસુઓની ધાર વહાવીને મે ભાદરવા મહિનાને કાદવવાળો કર્યો છે[1] આ હકીકત વહેવારુ છે અને વિરહી સ્ત્રીની દશાનો ખ્યાલ કરવાથી બરાબર સમજાય તેવી છે. વાત એ છે કે પતિના વિરહે આર્ત સ્ત્રીને તો આખો સંસાર ખારો ઝૂરવા થઈ પડે છે જ્યારે પૃથ્વી હિલોળે ચઢી છે જ્યારે કુદરત આનંદ-પમરાટ રેલી રહી છે જ્યારે વનરાજી ખીલી રહી છે, ત્યારે ચેતનાને ત્યા સર્વ સૂકુ છે ઉલ્લાસહીન છે દુ ખદર્દમય છે. ચારે બાજુ સરોવરો પાણીથી છલકાય છે ત્યારે ચેતનાનું હૃદયસરોવર સાવ સૂકુ છે (૫)

> अनुभव बात बनाय के, कहे जैसी भाव हो;
> समता, टुक धीरज धरे, 'आनदघन' आवे हो पिया० ६

અર્થ—(આવે વખતે) અનુભવ હકીકત બનાવીને મને જેવી વાત ગમે તેવી કહે છે: સમતા ! થોડી ધીરજ ધારણ કર, આનંદઘન આવશે. (તારે મંદિરે પધારી તારો વિયોગ દૂર કરશે.) (૬)

વિવેચન—પણ આશા અમર છે એના તાંતણા પર જીવન ટકે છે અનુભવમિત્ર તે વખતે ચેતના પાસે આવે છે એ સારે આશ્વાસક, રંજક અને આશાવાદી છે એ

પાઠાંતર—જૈસી—તૈસી. ધરે—ધરો.

શબ્દાર્થ—બાત બનાય=વાત બનાવીને. જૈસી=જેવી. ભાવે=ગમે પસંદ આવે. ટુક=જરા, થોડી. ધીરજ=ધૈર્ય ધરે=ધારણ કર.

---

1. આનંદઘનપદરત્નાવલી પ્રથમ ભાગ, પૃ ૩૧૬

ચેતનાને ધીરજ આપી એને નાસીપાસ થતી અટકાવે છે અને એને ટકાવી રાખવા માગે છે —

બહેન સમતા! તું ગભરા નહિ, આમ હિંમત હાર નહિ, આમ શુધબુધ ખોઈને હેરાનપરેશાન થઈ જા નહિ અને આમ ઉજાગરા કરીને વલોપાત કર નહિ. હું તને ખાસ આગ્રહ કરીને કહું છું કે તું ધીરજ ધર, થોડી હિંમત રાખ, થોડો વખત નભાવી લે અને મને લાગે છે કે આનંદઘન—તારા પ્રભુ ચેતનરાજ—પૂર્ણ આનંદઘન—અનંત આનંદના સમૂહ—જરૂર તારે મંદિરે આવશે, આનંદ આનંદ થઈ રહેશે અને તારી વિરહની પીડા દૂર કરશે. પતિરાજ ભલે તેટલા બહાર ભટકતા હશે, પણ અંતે એ સમજણના દરિયા છે. એ કોઈક દિવસ પોતાનું ઘર સંભારશે, પોતાની વહાલીને ઓળખશે, પોતાનાને અપનાવશે અને કુમતિનો સંગ તજશે. આવી વાતમાં ઉતાવળા થવામાં સાર નથી, તાણ્યું તૂટી જશે અને નજીક આવેલા પતિરાજ પાછા કુસંગને ત્યાં ચાલ્યા જશે. જરા ધીરજ રાખ, પતિની નૈસર્ગિક વિચારશક્તિ પર ભરોસો રાખ અને અત્યારની આકળામણ છોડી દે.

વિરહ, વિરહના પ્રસંગો, વિરહીની દશા અને વિરહ વખતની પરિસ્થિતિ પર ૪૧ મા પદમાં જરૂરી વિવેચન, મને સમજાયેલ અર્થ અને પ્રાપ્ત થયેલ પ્રાચીન ટબા પ્રમાણે, આવી ગયું છે. ત્યાં ફાગણ માસની હકીકત છે; અહીં શ્રાવણ—ભાદરવાની વાત છે. પતિ પરભાવમાં રમણ કરે છે એ વિભાવદશા છે અને ચેતના સાથે પ્રેમ કરે તે તેના મૂળ ગુણો છે. અને ચેતન અને ચેતના વચ્ચે વસ્તુત: અભેદ હોવા છતાં પરભાવરમણતાથી દ્વિધાભાવ લાગે છે એ દૂર થાય એટલે સ્વભાવની જમાવટ થાય, તેમાં રમણ થાય અને એટલું થતાં દુઃખની ખટપટ, ગૂંચવણ અને ગોટાળાનો અંત આવે. આ સર્વ હકીકત સ્પષ્ટ છે. અનુભવનો આશાવાદ આનંદ આપે છે અને તે વગર બીજો ઉપાય પણ નથી એ પણ ઉઘાડી વાત છે. અહીં 'ટૂંક' શબ્દ વાપરી આશાને નવપલ્લવિત કરી છે તે આશાની નજરે તો સુંદર છે પણ ચેતનજીના રંગઢંગ તપાસી તે વાતને સાચી બનાવવી એ કેનું કામ છે તે પતિરાજોએ વિચારવા જેવું છે. બિચારી આર્ય પત્ની કકળાટ કરે, ઉજાગરા કરે અને પતિરાજ નાટકઈ કરી પારકે ઘેર ભટકે એ વાત ઉચિત છે? ઉચિત નથી. માટે અનુભવ કહે છે તેવી દશા થાય એવી પરિસ્થિતિ નીપજાવી ઘેર આવવું સારું છે. વિરહકાળ દૂર થતાં વારે મોજ આવશે. ઘરની બૈરીની વાત જુદી જ છે. પારકી તે અંતે પારકી છે. માટે ખરો આનંદ અનુભવવો હોય તો અનુભવમિત્રની વાત માનો, એને સાચી પાડો, ઘરમાં લહેર કરો, આનંદ મચાવો અને પરમેશ્વરને આનંદજળથી ભરી દો. (૧)

ઉપસંહાર—પતિ ચેતના સંમુખ થવાના માર્ગ પર આવ્યા હોય, જરા જરા એને સ્વભાવ થવા લાગ્યો હોય, જરા સંસારરસ ઓછો થવા લાગ્યો હોય, જ્યારે બાહ્યાત્મ-દ્રષ્ટિને બદલે અંતરાત્મદશાનો જમાવટ થવાની શરૂઆત થઈ હોય, જ્યારે સ્વપરનો વિવેક ... ... હોય ત્યારે આ પદમાં બતાવેલ ભાવના જાગે છે એ ખાસ ધ્યાનમાં રાખવા

યોગ્ય છે. ચાલુ ધમાલમાં સમતા કે ચેતના કયા પડેલ છે તેનો વિચાર ખ્યાલ કે ઉચ્ચાર પણ હોય નહિ, પણ પસ્વભાવ સહજ ઘટતો આવે અને આત્મલક્ષ્મીપણું પ્રાપ્ત કરવાનું સૂઝે ત્યારે અત્ર વર્ણવેલી વિચારણા જરૂરથી જાગે છે. પછી અંતરના બે ભાગ પડે છે કોઈવાર એનું પાસું આત્મા તરફ થાય છે ત્યારે એની નજરમાં સમતા–ચેતનાની વિરહદશાનો ખ્યાલ આવે છે વળી પાછા ભાઈથી સંસાર તરફ ઓસરે એટલે સમતાને તો ઘર દી ને ઘર હતા ! થાય છે નવીન જાગૃતિ, અંતરનો સળવળાટ અને સ્વભાવસ મુખતાની શરૂઆત આવી વિચારણામાં થાય છે એટલા માટે અનુભવ ધીરજ ધરવાની વાત કહે છે તે સુયોગ્ય છે અને હિંમત હારતી ચેતનાને વખતસરની ભલામણ છે આ આખો ભાવ જમા પદમાં અને આ પદમાં ભર્યો છે અને વિચારણા કરતા સ્પષ્ટ રીતે સમજાઈ જાય તેવો છે અનુભવે જે સલાહ આપી તેનો અમલ કરવો ચેતનજીના હાથમાં છે, પણ તે ન બને ત્યાં સુધી ધીરજ ધરવાની તેની સલાહ કીમતી છે. (૬૨)

૫૯ ત્રેસઠમું

ભૂમિકા—આ પદ આનંદઘનજીના સર્વ પદોમાં મોટામાં મોટું છે એના પર પૂર્ણ વિવેચન કરવામાં આવે તો મોટો ગ્રંથ થઈ જાય એટલું અર્થ–રહસ્યથી એ ભરપૂર છે એ પદમાં ભારે ચમત્કાર અને ગૌરવ છે એની કૃતિના સંબંધમાં ઘણું વિચાર કરવા યોગ્ય છે જે પર વિવેચન ઉપોદ્ઘાતમાં લેવામાં આવશે. આ પદના વિવેચનમાં સુધા સ્પષ્ટ કરવાનું જ બને તેમ છે. શરૂઆતમાં ગુલામીનો ખ્યાલ કરવા જેવો છે અત્યારે દાસ–દાસી કે ગુલામીની પ્રથા લગભગ બંધ છે એટલે એને લગતી હકીકત લગભગ વિસારે પડી ગઈ છે ગુલામી ચાલતી હોય ત્યાં ગુલામને લગભગ જનાવર જેવા ગણવામાં આવે. એના ક્રયવિક્રય થાય. એની બજાર ભરાય, ત્યાં તેના સોદા થાય. એને ગમે તેવું ધરકામ કરવું પડે. એને ખાવામાં, પીવામાં, પહેરવામાં, હરવાફરવામાં સંપૂર્ણ પરતંત્રતા જ હોય. એને અંધારી કોટડીમાં પૂરી રાખવામાં આવે. કલ્પના પણ ન કરી શકાય તેવી સર્વ આફતો–આપત્તિઓ તેને માથે પડે.

આવા ગુલામ તરફ સારું વર્તન રાખનાર શેઠને સુનાથ–સારા માલેક–કહેવામાં આવતા.

કોઈ નસીબદાર ગુલામને આવા ઉદાર શેઠ–સુનાથ મળી જાય તો એક સ્થાનકે કામ કરીને બેસે, એને મનુષ્ય તરીકેના સર્વ હક્કો બેઠીની નીચે મળી જાય અને પરાધીન છતાં એ જીવનરસમાં કાંઈક માણે. બાકી આવા સારા નાથ ન મળે તો એ તો એક શેરથી બીજે શેર અને એક બજારેથી બીજી બજારે વેચાયા કરે. એની સ્થિતિ અચેતન ઉપસ્કર જેવી થાય અને એ વસ્તુના મૂલ્યે ક્રયવિક્રયનું સાધન બને.

૫૮

(રાગ-મારુ)

व्रजनाथसें सुनाथ बिन, हाथोहाथ बिकायो;
बिचको कोउ जनकृपाल, सरन नजर नायो ॥ व्रज० १

અર્થ—સર્વ જીવરાશિ-છકાય જીવ-ના રક્ષણ કરનાર માલિક અરિહંત દેવ જેવા સારા સ્વામી વગર એક હાથથી બીજે હાથ વેચાયો અને વચ્ચે પડીને-આવીને ટેકો આપે તેવો કોઈ મહેરબાન કૃપાળુ માણસ નજરે પણ ન આવ્યો-ન પડ્યો (વ્રજનાથ એટલે કૃષ્ણ પણ થાય. તે પર વિવેચન જુઓ.) (૧)

વિવેચન—આ ગાથામાં કહે છે કે વ્રજનાથ જેવા સારા ધણી વગર હું તો હાથોહાથ વેચાયો, ઘેર ઘેર ગયો અને બજારે બજારે મારા સોદા થયા. શાસ્ત્રકાર કહે છે કે—

न सा जाइ न सा जोणी, न तं ठाणं न तं कुलं ।
न जाया न मुया जत्थ, सव्वे जीवा अणंतसो ॥

એવી કોઈ જાતિ નથી, એવી કોઈ યોનિ નથી, એવું કોઈ સ્થાન નથી કે એવું કોઈ કુળ નથી, જ્યાં આ જીવ અનંત વાર જન્મ્યો ન હોય કે મરણ પામ્યો ન હોય.

એનું કારણ? મારી ગુલામી, મારી પરાધીનતા. એ મારી પરાધીનતા તો હજુ પણ ચાલુ છે. પણ અત્યાર સુધી મને સારા નાથ પણ મળ્યા નહિ એટલે મારી સ્થિતિ તો દુઃખમય અને પરાધીન ચાલુ જ રહી. વ્રજનાથ જેવા સારા નાથ મને મળ્યા નહિ. એમાં એક ચાલુ વ્યવહારનો ભાવ છે અને બીજો યૌગિક ભાવ જણાય છે. વ્રજ પ્રદેશ તે મથુરાની આસપાસનો પ્રદેશ. એના નાથ એ તો શ્રીકૃષ્ણ. એમનું આખું ચરિત્ર વિચારતાં એમનું ગોપીઓ સાથેનું વર્તન વ્યવહાર નજરે એમને ગોપીના નાથ બનાવે છે. ગોપીઓ એના સાન્નિધ્યમાં સુખ માનતી હતી, અને એ હોય એટલે જાણે પોતે પોતાની જાતને નાથવાળી માની એમાં આનંદ ધરતી હતી. આવો નાથ મને મળ્યો નહિ, જે મારા જીવનનો સ્વામી થાય, જેના સહવાસમાં મને સુખચેન થાય, જેની ભક્તિમાં ગોપીઓ પેઠે હું મારું જીવન સમર્પણ કરી દઉં. અથવા નાથ એટલે રક્ષણ કરનાર સ્વામી. વ્રજ એટલે છ કાયનો સમુદાય, સર્વ જીવરાશિ. સર્વ જીવોની રક્ષા કરનાર, સર્વને અભયદાન

શબ્દાર્થ—વ્રજ = સર્વ જીવોનો સમુદાય, રાશિ, આખા જીવસમુદાય, સર્વ જીવરાશિ. નાથ = સ્વામી, માલિક રક્ષા કરનાર. વ્રજનાથ = આખા જીવની રક્ષા કરનાર, અરિહંત, આનંદઘન, કૃષ્ણ—વ્રજદેશના નાથ. એના પર આધાર. વ્રજનાથસેં = વ્રજનાથ જેવા. સુનાથ = ઉત્તમ સ્વામી, મોટા શેઠ. બિન = વગર. હાથોહાથ = એક હાથથી બીજે હાથ. બિકાયો = વેચાયો. બિચકો અથવા બિચમેં = વચ્ચે. કોઉ = કોઈ પણ. જનકૃપાલ = કૃપાળુ માણસ, મહેરબાની કરે તેવા પ્રાણી. સરન = શરણ, આધાર, ટેકો. નજર = દેખાવમાં. નાયો = ન આવ્યો, ન આવ્યો.

આપનાર અરિહંત પરમાત્મા જેવા સુનાથ વગર હું તો ગતિએ ગતિએ રખડ્યો, નીચમાં નીચ અને અધમમાં અધમ યોનિએ ગયો અને મારે માટે થવામાં બાકી રહી નથી. આ બીજો યૌગિક અર્થ પં. શ્રી ગંભીરવિજયે બતાવ્યો છે અને તે પણ ખાસ વિચારવા યોગ્ય છે

આવા શરણાગતવત્સલ મારી નજરે હજુ સુધી કોઈ પડ્યા નથી. એટલે મારી રખડપટ્ટી અને એક ખાડામાંથી બીજામાં પડવાની અથવા ઠરીઠામ ન બેસવાની સ્થિતિ ચાલુ જ છે (૧)

આ આખું પદ પ્રભુ સંમુખ ઊભા રહી અતિ નમ્ર ભાવે પ્રસન્ન વદને પણ ખેદ ભરેલા ચિત્તે બોલાયેલું છે. અને એની ચાવી હાથમાં આવી ગયા પછી એનો આખો ભાવ બરાબર સમજાવા સંભવ છે. પ્રથમ મારે માટે કેવા કેવા સંસ્કાર પડ્યા છે અને મેં કેવા કેવાં સગપણો કર્યાં છે તેની વાત કહે છે—

जननी कहुं जनक कहुं, सुत सुता कहायो;
माइ कहुं भगिनी कहुं, मित्र शत्रु मायो   व्रज० २

અર્થ—(કોઈને) મા કહેવી પડી (કોઈને) બાપ કહ્યા, (કોઈને) દીકરા-દીકરી કહેવાં પડ્યાં, ભાઈ કહ્યા, બહેન કહી અને (કોઈને) શત્રુ અને (કોઈને) મિત્ર માન્યા માનવા પડ્યા. અથવા કોઈ વાર મા થયો, કોઈ વાર બાપ થયો કોઈ વાર દીકરો થયો વગેરે. (૨)

વિવેચન—કોઈને મા કહી, કોઈને પિતા કહ્યા, કોઈને દીકરા કહ્યા, કોઈને દીકરી કહી, કોઈને ભાઈ અને કોઈને બહેન કહી, કોઈને દુશ્મન માન્યા, કોઈને સ્નેહી માન્યા. અથવા કોઈ વાર હું મા થયો, કોઈ વાર બાપ થયો, કોઈએ મને દીકરો કહ્યો કોઈએ દીકરી કહી, કોઈ વાર ભાઈ થયો, કોઈ વાર કોઈની બહેન થયો, કોઈએ મને શત્રુ માન્યો, કોઈએ મને મિત્ર માન્યો. આ બન્ને રીતે અર્થ થઈ શકે છે મહારાજા કર્મ-પરિણામ અને એની દેવી (પત્ની) કાલ-પરિણતિ નાટકના ભારે શોખીન છે એ ચેતનજી પાસે નવા નવા નાટક કરાવે છે અને એનું નાટક જોઈ એમાં આનંદ માને છે*

વાત એ છે કે કર્મ-પરિણામને લઈને પ્રાણી આજે જેને માતા કહે, તે જ પ્રાણી આગળ જતા તેની બૈરી થાય; ભાઈ હોય તે દીકરો થાય; આજે જેનો પોતે મિત્ર હોય

શબ્દાર્થ—જનની = મા. કહુ = કહેવી પડી, કહી. કોઈ વાર, કોઈ અનિશ્ચિત સ્થાનમાં. જનક = બાપ. સુત = પુત્ર, દીકરો. સુતા = પુત્રી, દીકરી. કહાયો = કહેવડાવ્યો, કહેવા પડ્યા. ભગિની = બહેન. ભાયો = ભાવ્યો, કહેવા-માનવા પડ્યા.

---

* એ નાટકનું આખું વર્ણન વાંચવું હોય, તેમાં ખેલ ખેલનારનાં રૂપોનો અભ્યાસ કરવો હોય, તો

તેનો કાંઈ પોતે દુશ્મન થઈ બેસે. આ પ્રાણીએ સર્વ પ્રકારના સગપણો કર્યાં છે અને એની રખડપટ્ટીમાં એણે વિવિધ પ્રકારના ભાવોનો અનુભવ કર્યો છે (૨)

रमणी कहुं रमण कहुं, राउ रंक ठरायो;
सेवक पति इंद चंद, कीट भृंग गायो   प्रभ० ३

અર્થ—સ્ત્રી કહી, પતિ કહ્યો રાજા અને નોકર માન્યા, સેવક શેઠ, ઇંદ્ર અને ચંદ્રને ગાયા અને કીડા અને ભમરાને પણ ગાયા. (પોતે થયો અથવા બીજાને એ તરીકે ગાયા.) (૩)

વિવેચન—એ જ પ્રમાણે કોઈ વાર હું જાતે રમણી થયો; કોઈની પ્રેમાળ પત્ની બન્યો; કોઈ વાર રમણ થયો અથવા મેં કોઈને મારી રમણી માની અને કોઈને મારો રમણ માન્યો, અને કોઈ વાર જાતે રાજા થયો, અને કોઈ વાર હું અનેકના માલ્યુની રંક-નોકર થયો. તુલાયો પાઠ હોય તો કોઈ વાર રાજા જેટલો મોટો ભારે થયો અને કોઈ વાર રંક જેટલો હલકો થયો. પ્રથમ વિભાગમાં સગપણની વિવિધતાના નાટકો બતાવ્યા અને આ બીજા વિભાગમાં સામાજિક વ્યવસ્થાના સ્થાનો પર દૃષ્ટિ રાખી કેવી કેવી દશાની વિચિત્રતાઓ થઈ તેનો ચિતાર આપે છે.

એવી દશા-વિવિધતામાં કોઈ વાર સેવક થયો અને કોઈ વાર શેઠ થયો, કોઈ વાર દેવોનો પતિ ઇંદ્ર થયો અને કોઈ વાર પોઢિણીનો પતિ ચંદ્ર થયો; કોઈ વાર નરકમાં ખદબદતો કીડો થયો અને કોઈ વાર ફૂલે ફૂલે બેસી મધ ચૂસતો ભમરો થયો. અથવા કોઈ વાર મેં અન્યને સેવક, પતિ, ઇંદ્ર, ચંદ્ર અથવા કીટ કે ભ્રમર તરીકે ગાયા. હું કવિ કે ભાટ થયો અને ત્યાં આવા પ્રકારની બીજાની સ્તુતિ કરી.

હિંદી કોશમાં કહુ નો અર્થ કોઈ અનિશ્ચિત સ્થાનમાં એમ આપ્યો છે અને એ અર્થ જ બરાબર બેસતો આવે છે એ રીતે મેં અનેક સ્થાને અનેક પ્રકારના જીવનો ચિતાર્યા (૩)

कामी कहु नामी कहु, रोग भोग मायो;
निसपतिधर देह गेह धरी, विविध विध धरायो   प्रभ ४

અર્થ—કોઈ વાર લંપટ કોઈ વાર નામધારી, કોઈ વાર રોગથી ભરેલો, કોઈ વાર

પાઠાંતર—ઠરાયો-તુલાયો. સેવક પતિ-સેવો પતિ.

શબ્દાર્થ—રમણી = સ્ત્રી, પત્ની. રમણ = પતિ, ભરતાર. રાઉ = રાજા. રંક = સેવક. ઠરાયો = માન્યો. સેવક = નોકર. પતિ = શેઠ. ઇંદ = ઇંદ્ર દેવોનો સ્વામી. ચંદ = ચંદ્ર. કીટ = કીડો. ભૃંગ = ભમરો. ગાયો = ગાયો.

પાઠાંતર—વિવિધ વિધ-વિવિધ વિવિધ.

શબ્દાર્થ—કામી = લંપટ, કામુક. નામી = નામદાર, પ્રસિદ્ધ પુરુષ. રોગ = રોગી, માંદો. ભોગ = વિલાસ, વિલાસી. માયો = સમાયો. નિસ(સ)પતિધર = નિશાપતિ એટલે પૈસા-ધ પતિ નગરનો, ઇત્યાદિ. ધરી = ... ધ. વિવિધ = અનેક પ્રકારના. વિધ = પ્રકાર, વિધા. ધરાયો = ધારણ કર્યો.

ભોગથી તરબોળ થઈ ગયેલો, અને કોઈ વાર સંપત્તિ વગરના દરિદ્રી જેવું શરીરરૂપ ઘર ધારણ કરેલો—આવાં આવા અનેક પ્રકારના (રૂપો) ધારણ કર્યાં (૪)

વિવેચન—અને કોઈ વાર અનેક વસ્તુઓની ઇચ્છા કરનાર અથવા વિષયલંપટી થયો. સર્વ ઇંદ્રિયના ભોગો ભોગવવામાં જીવનનું સર્વસ્વ હોય એવી રીતે વર્ત્યો. અને કોઈ વાર નામદાર મહારાજા, નગરશેઠ, રાવસાહેબ, રાજરત્ન કે સ. ર. ના નામથી ઓળખાયો. વળી કોઈ વાર આખા જગનો રોગી થયો. અને કોઈ વાર ભોગ ભોગવવાના જ મન મળ્યા અને હું તો એ ભોગમાં તરબોળ થઈ ગયો. કોઈ વાર બિલકુલ સંપત્તિ નહિ ધારણ કરનાર ભિખારી થયો; ઉપર આભ અને નીચે પૃથ્વી, નહિ ગામમાં ઘર કે સીમમાં ખેતર અને એવા દળદરના અવતાર સમા શરીર અને રૂપ ધારણ કરી આ રીતે વિવિધ પ્રકારો ધારણ કર્યા. (૪)

विधि निषध नाटक धरी, भव आठ छायो;
भाषा षट् वद चार, सांग शुद्ध पढायो भ्रम० ५

અર્થ—નવા નવા રૂપ ધારણ કરવા (વિધિ) અને પૂર્વ પૂર્વના રૂપોને છોડવા (નિષેધ)—એવા નાટકો કરી આઠે પ્રકારના સાજ (કર્મ)થી ઢંકાઈ ગયો અને (કોઈ વાર) છએ ભાષાઓ ભણ્યો, ચારે વેદ ભણ્યો અને વેદના છએ અંગો પણ ભણ્યો અથવા એ સર્વ મેં બીજાને પઢાવ્યાં—હું અનેકનો ગુરુ થયો. (૫)

વિવેચન—મેં વિધિ અને નિષેધના અનેક પાઠો ભજવ્યા. આ વાત કે અમુક ક્રિયા અમુક રીતે જ કરવી જોઈએ એ વિધિ અને અમુક પ્રકારનું વર્તન કરવું ન જોઈએ એમ કહેવું તે નિષેધ. પ્રતિક્રમણમાં ગુરુવંદન કરવું જોઈએ કે મંદિરમાં ત્રણ ખમાસમણ દેવા જોઈએ એમ પ્રતિપાદન કરવું તે વિધિ; અને કોને અભક્ષ્ય, અનંતકાય ન ખાવા જોઈએ એમ કહેવું તે નિષેધ

હિંદીમાં 'આઠ' ની સંજ્ઞા અનેકના અર્થમાં વપરાય છે. આઠ આઠ આંસુ રોના એટલે ખૂબ રડવું. એટલે વિધિ અને નિષેધના નાટકો કરીને અનેક પ્રકારના વેશોથી હું છવાઈ ગયો, ઢંકાઈ ગયો. જ્યારે મને ગુરુસ્થાન પ્રાપ્ત થયું ત્યારે આમ કરવું જોઈએ અને આમ ન કરવું જોઈએ, આમ કરે તે સ્વર્ગમાં જાય અને ન કરે તે નર્કમાં જાય—આવાં

પાઠાંતર—ભેદ-ભેખ. આઠ-ઠાઠ.

શબ્દાર્થ—વિધિ = નવા નવા વેશ કરવા. નિષેધ = પૂર્વના વેશ છોડી દેવા. નાટક ધરી = વેશ ધ્યાનમાં રાખી. ભેદ = પ્રકાર. આઠ = અનેક (સંજ્ઞા) ભાષાષટ = છ ભાષા. (સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, સૌરસેની, માગધી, પિશાચી, અપભ્રંશ) વેદ ચાર = ચાર વેદ ઋગ્વેદ, યજુર્વેદ, સામવેદ, અથર્વવેદ. સાંગ = છ અંગ સહિત શિક્ષા, કલ્પ, ન્યાય, જ્યોતિષ, મીમાંસા, વ્યાકરણ અથવા નિરુક્ત. શુદ્ધ = બરાબર. પઢાયો = ભણાવ્યા, ભણ્યો.

આવાં અનેક નાટકો મેં કર્યાં અથવા વિધિ-નિષેધના નાટકો કરી લેખ ખૂબ ભજ્યો એટલે લેખના સ્થાનોથી છવાઈ ગયો.

અથવા પૂર્વનાં રૂપોને છોડવાં તે નિષેધ અને નવા રૂપો ધારણ કરવાં તે વિધિ. આ વિધિ-નિષેધના અનેક નાટકો કર્યાં અને ભવિતવ્યતા જોગી આપે તે લઈ એક એક ભવ કરી આવ્યો અને આવા નવા નવા અનેક વેશ લીધા અને છોડ્યા. આ રીતે અનેક પ્રકારના સાજથી છવાઈ ગયો. અને હું કોઈ વાર છ ભાષા[1] ભણ્યો, ચાર વેદ[2] ભણ્યો, એનાં છ અંગોનો[3] બરાબર અભ્યાસ કર્યો. જ્યારે મેં આ પ્રવર્તક ધર્મોનો અભ્યાસ કર્યો ત્યારે અમુક વિધિ આમ જ કરવી જોઈએ એવી જાતના વિચારમાં ગૂંચવાઈ ગયો અને તે પર મેં ખૂબ ધ્યાન આપ્યું.

આ વિધિ-નિષેધની ચર્ચા સાંભળી હોય તો તેમાં એક નાની વસ્તુ આવી જ હોવી જોઈએ, આટલી લાંબી જ હોવી જોઈએ, આવા રંગની જ હોવી જોઈએ વગેરેની ખૂબ ચર્ચા ચાલે છે. આ વિધિ-નિષેધ પ્રવર્તક ધર્મોનું મૂળ છે અને તેની ચર્ચા ચાલતી હોય ત્યારે ખૂબ ગરમી દેખાય છે. કહેવાની વાત એ છે કે જ્યારે જ્યારે મને પ્રસંગ મળ્યો અને હું કાંઈક ભણ્યો ત્યારે મેં વિધિ-નિષેધના નાટક કર્યાં. ચીવટથી એની ચર્ચામાં ઓતપ્રોત થઈ ગયો અને જાણે સાધનધર્મો તે અંતિમ ધ્યેય અને સાધ્ય હોય તેમ માની મેં મારું વર્તન બનાવ્યું. મેં વિધિ-નિષેધની બાબતમાં ઇતિકર્તવ્યતા માની અને અનેક વેશો કાઢ્યા. (૫)

तुमसें गजराज पाय, गर्दभ चढी धाया;
पायस सुग्रहको बिसारी, भीख नाज खाया ॥ व्रज ६

અર્થ—તમારા જેવો મોટો હસ્તીરાજ મેળવ્યા છતાં (તેને છોડી દઈને) ગધેડે બેસીને (હું તો) દોડ્યો. સારા ઘરની બનાવેલી ખીર કે દૂધપાકને બાજુએ મૂકી કે વીસરી જઈને મેં તો ભિક્ષાનું અનાજ ખાધું. (૬)

વિવેચન—મને તો તમારા જેવા મોટા ઐરાવત હાથી-હાથીના સત્વ-મળ્યા, છતાં

શબ્દાર્થ—તુમસેં = તમારા જેવા. ગજરાજ = ગજેન્દ્રરાજ, મોટા હાથી. પાય = પામી, મેળવી. ગર્દભ = ગધેડો. ચઢી = તેના પર સ્વારી કરી. ધાયો = દોડ્યો. પાયસ = દૂધ, ખીર. સુગ્રહકો = સારા ઘરની, સારી. બિસારી = વીસરી, ભૂલી જઈને. ભીખ = ભિક્ષુતાભિક્ષુ. નાજ = અનાજ. ખાયો = ખાધું.

૧. છ ભાષા : સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, શૌરસેની, માગધી, પિશાચી, અપભ્રંશ. તે યુગમાં આ છ ભાષાઓ જાણીતી હતી. કેટલીક પ્રચલિત હતી અને કેટલીક સિદ્ધાંતોમાં હતી.

૨. ચાર વેદ : ઋગ્વેદ, યજુર્વેદ, સામવેદ (આ પ્રથમના ત્રણ મુખ્ય વેદ) અને ચોથો અથર્વ વેદ.

૩. સામ વેદનાં છ અંગ છે તે વેદનાં છ અંગ આ પ્રમાણે—શિક્ષા, કલ્પ, વ્યાકરણ, છંદ, નિરુક્ત, જ્યોતિષ.

તેને તજી દઈને ઝપટ ચઢીને હું તો કો મોટો માણસ હાથી હોય અને તેને પોતા પર સવારી કરવાની મળતી હોય અને પછી હાથીની સવારી કરવાનું મળે તો તેને વધારે સન્માનપ્રદ સમજી તેના પર બેસે ત્યારે મારામાં એટલી ઓછી અક્કલ કે હાથી મળ્યો તેને વિસારી મેં તો ગધેડાની સવારી કરી! આટલી મારામાં અક્કલ છે! મને સારે ઘેરથી જમવાનું નોતરું મળ્યું જમણમાં દૂધપાક કે ખીરનું ભોજન હતું એને વિસારી મૂક્યું, અને ભીખ માગીને ટુકડા-ટુકડા જ્યાં ત્યાંથી મળ્યા તેવું અનાજ ખાધું આવી રીતે પોતાના અજ્ઞાન પર-પરભાવરમણતા પર-વિચાર કરવામાં આવે તો ઘર ઘરના ટુકડા ખાવા એ વાત બરાબર બેસતી આવે તેમ છે સારા ઘરનો દૂધપાક કે ખીર તે ઉત્કટ ચારિત્ર છે એનો રસાસ્વાદ અપૂર્વ છે અને એનું વિસ્મરણ બહુ ખેદ કરાવનાર છે પ્રાણી પરભાવમાં એટલો રાચી રહ્યા છે કે એને સારી ખીર ગમતી નથી, પણ ઇન્દ્રિયના વિષયોનું ક્ષણિક સુખ સારું લાગે છે એને કદી તૃપ્તિ થતી નથી અને એ ભીખ માગવાના ધંધામાં સંતોષ માને છે (૬)

लीलाभूमि टुक नचाय, कहो जु दास आया;
रोम रोम पुलकित हुं, परम लाभ पाया. प्रभु० ७

અર્થ—(આપની) રમણભૂમિમાં મને થોડા વખત નચાવીને કહી દો કે '(મારો) સેવક આવ્યો'—તો (મારા) રૂંવાડે રૂંવાડું પ્રફુલ્લિત થાય (અને હું માનીશ કે) મને મોટામાં મોટો લાભ થયો. (૭)

વિવેચન—આવી રીતે અનેક જગ્યાઓએ જઈ અનેક પ્રકારની ક્રિયાઓ માગી, અનેક સમર્પણ-સંબંધ કરી, અનેક પ્રકારના નામ-રૂપો ધારણ કરી, હું આપની પાસે આવ્યો છું આપનું શરણ લેવા સેવામાં હાજર થયો છું અત્યાર સુધીનો અનાથ અત્યારે સનાથ થવા મોટી આશાથી હાજર થયો છું આપની લીલાભૂમિમાં ટુંક વખતને માટે નચાવીને એક વાર તો કહી દો કે મારો દાસ આવ્યો છે એમ થાય તો મારા રોમ રોમ પુલકિત થઈ જશે, મારું મન મારી અવઢવભૂમિમાં આવી જશે, મારી જીવન યાત્રાનો આખો ફેરો ફળી જશે, અને મને મોટામાં મોટો અલભ્ય લાભ મળશે.

ભગવાનની લીલાભૂમિ કઈ તે ખાસ વિચારવા યોગ્ય છે ઇન્દ્રિયના વિષયો પર સંયમ રાખવો અને મન પર બરાબર કાબૂ રાખવો એ આપની લીલાભૂમિ છે એ ભગવાનની

પાઠાન્તર—[illegible]

શબ્દાર્થ—[illegible]

લીલાભૂમિમાં નાચ કે રાસ હોય તો તેનો પ્રકાર જ જુદો છે ત્યાં અપ્સરાના ગીત કે ગોપીઓના નૃત્ય, રમણીઓના રાસ કે બાળાઓના ગરબા જુદા જ હોય. ત્યાં પૌદ્ગલિક નાદ કે રેણુના રણકાર અલગ જ હોય. આવી લીલાભૂમિમાં હે પ્રભુ ! મને કોઈક વખત નચાવો, સાચી લીલાભૂમિનો મને અસબાર ખ્યાલ કરાવો અને એક વાર તો કહી દો કે મારો દાસ આવ્યો છે. આપના આટલા એક ટૂંકા વચનથી મારા હૃદયમંદિરમાં જ્યોત ઝળકી જશે અને મારે આનંદની પરંપરા ચાલશે.

ભગવાન મારો દાસ આવી પહોંચ્યો છે એમ કોને માટે કહે ? ક્યારે કહે ? એ કાંઈ જેવા તેવાનું કામ કે નામ નથી. ભગવાનના દાસ કહેવરાવવાની આકાંક્ષા રાખનાર પણ જે તે ન હોય; એ તો અનેરી ભૂમિકા છે. આવો પરમ લાભ પ્રાપ્ત થાય તો જીવન અનેરું થઈ જાય. જ્યારે આત્માનંદ થાય છે ત્યારે સ્વનું સાચું ભાન થાય છે ત્યારે જે અનિર્વચનીય આનંદ થાય છે તેનું બાહ્ય સ્વરૂપ પ્રભુનું વચન દાસ આવ્યો એ છે. આ વચન પ્રાપ્ત થાય તો પરમ લાભ થઈ જાય. (૭)

अरि पतित के उधारन तुम, कहियो पीवत मामी;
मोसुं तुम कब उधारो, क्रूर कुटिल कामी ॥ व्रज ८

અર્થ—અરે પતિતનો ઉદ્ધાર કરનારા તમે મને કહેશો કે હું તો મમતાને પીનારો છું–પીવાવાળો છું તો (જવાબ આપો કે) મારા જેવા નિર્દય, વાંકી ચાલવાળા અને સર્વ કામનાથી ભરેલાને આપે ક્યારે નથી તાર્યા ? એવાનો ઉદ્ધાર ક્યારે નથી કર્યો ? (૮)

વિવેચન—હવે જરા આક્ષેપક શૈલીએ પ્રભુ સાથે વાત કરે છે. મારા નાથ ! આપ તો પતિતનો ઉદ્ધાર કરનારા છો, પતિતઉદ્ધારણનું બિરુદ ધરનારા તમે મારે માટે કદાચ એવું કહી દેશો કે હું તો મામી–મમતાને પી જનારો છું એટલે આ મારું–આ મારું એમ કરી મિથ્યા જાળમાં ફસેલો છું, ધન, માલ, સ્ત્રી, પુત્ર વાડી બગીચા અને અનેક વસ્તુની મમતા મારામાં ભરેલી છે; તો એવી માયાથી ભરેલા અને વળી ક્રૂર–દયા વગરના મારા જેવાને–આપે ક્યારે તાર્યા છે ? હું આપને કહું છું કે આપ મને નિર્દય, વાંકી ચાલ ચાલનારો અને અનેક ઇચ્છાઓથી ભરેલો જાણો છો, તો આપ કહો કે આપે મારા જેવાને ક્યારે તાર્યા છે ? આપનું પતિતઉદ્ધારણનું બિરુદ સાચું હોય તો હું તો જેવો છું તેવો છું તેમાં ફેરફાર નથી, પણ આપ કહો કે આપે મારા જેવા ક્રૂર, કુટિલ અને કામીને ક્યારે તાર્યા છે ? ક્રૂરતામાં હિંસાનો ભાવ આવે છે, કુટિલતામાં માયા, છળ અને

પાઠાંતર—મોસું–મોસુ અરિ–અરી

શબ્દાર્થ—અરિ = અરે. કે પતિત = પડેલા. કે = ને. ઉધારન = ઉદ્ધાર કરનાર, પાવન કરનાર કહિયો = કહેશો. પીવત = પીનારો. મામી = આ મારો આ મારું –મમતા. મોસું (મોસો ?) મારા જેવાને. કબ = ક્યારે. ઉધારો = ઉદ્ધાર્યો, પાવન કર્યો. ક્રૂર = નિર્દય. કુટિલ = વાંકી ચાલ ચાલનારો. કામી = ઇચ્છાઓથી ભરેલો.

મુત્સદ્દીગીરી આવે છે અને કામીમાં ઇંદ્રિયના વિષયો આવે છે આ ત્રણે વાત ન હોય તો પ્રાણી સીધો મોક્ષે જાય તેમ છે ત્રણે વિશેષણો ખૂબ સૂચક છે આપે આવાને ક્યારે તાર્યા છે? તેથી કાં તો આપે ખોટું બિરુદ ધારણ કર્યું છે અને કાં તો આપ મારા જેવાને તારો તો આપની નામના સાચી કહેવાય!

પ્રાર્થના કરવાની અને ઇચ્છા પ્રમાણે માગણી કરવાની આ પણ એક રીત છે. સામા ભોગા માણસને આ પ્રમાણે કહેવાથી પણ કોઈ વાર કામ બની જાય છે અને અનેક રાજા-મહારાજાઓ ભાટ-ચારણ પાસે પોતાની નામના ન બગડે તે ખાતર આક્ષેપ કરનાર પર પણ વરસ્યા છે એવા દાખલા જાણવામાં છે બાકી ખરી વાત તો ભગવાન સાથે એકાકાર થવાની છે ભગવાન કાંઈ આપતા નથી, અને આપ્યું મોક્ષ મળતું પણ નથી, પણ ભગવાનને વાદ કરવાની આ એક રીત છે (૮)

और पतित केइ उधारे, करणी विनुं करता;
एकका ही नाउ लेउं, झूठे बिरुद धरता   ब्रज० ९

અર્થ—આપે બીજા અનેક પતિત થયેલાનો ઉદ્ધાર કર્યો છે (એવું આપનું બિરુદ છે—આપની તેવી પ્રસિદ્ધિ થયેલી છે) (સાચી—જરૂરી) ક્રિયા નહિ કરનાર એવા એકનું તો આપ નામ દો (જેનો આપે ઉદ્ધાર કર્યો હોય). (મને તો લાગે છે કે) આપે (પતિત ઉદ્ધારનારનું) ખોટું બિરુદ ધારણ કર્યું છે (૯)

વિવેચન—મારી વાત જવા દો. આપને હું સીધો સવાલ પૂછું છું કે જે ધર્મ કરણી ન કરતા હોય, જે આખો વખત તપયોગ, સંયમયોગ કે ક્રિયાયોગમાં પોતાનો સમય વ્યતીત ન કરતા હોય, જે મહાન ત્યાગ કરી પરભાવનો સંબંધ છોડી સંસારથી વિરક્ત ન રહેતા હોય, ટૂંકમાં જે કોઈ પણ પ્રકારની શુભ કરણી ન કરતા હોય, તેવાને આપે તાર્યા હોય એવા એકનું તો નામ આપો. આપ જેવા ભોગા માણસને સાચા અક્ષરો કહેનાર મારા જેવો કોઈ મળ્યો નહિ હોય હું તો આપને સાફ સાફ કહી દઉં છું કે આપનું પતિતઉદ્ધારણનું બિરુદ જ ખોટું છે (૯)

करनी करी पार भये, बहोत निगम साखी;
शोभा दइ तुमकुं नाथ, अपनी पत राखी   ब्रज० १०

અર્થ—(શુદ્ધ) ક્રિયા કરીને તો ઘણાએ પાર પામી ગયા અને એની સાક્ષી તો

શબ્દાર્થ—ઔર = બીજા. કેઈ = કેટલાયે કેટલાક. ઉધારે = ઉદ્ધાર્યા, ઉદ્ધાર કર્યો તાર્યા. કરણી = ક્રિયા, શુભ ક્રિયા. બિનું = નહિ. કરતા = કરનારા. એકકા હિ = એકનું તો. નાઉં = નામ. લેઉં = લ્યો, આપો, બતાવો. ઝૂઠે = ખોટું. બિરુદ = પ્રસિદ્ધિ, ખ્યાતી. ધરતા = ધારણ કરો છો.

શબ્દાર્થ—કરની = કરણી, તરી શુદ્ધ ક્રિયા. પાર ભયે = પાર પામ્યા, તરી ગયા. બહોત = ઘણા, ઘણાએ. નિગમ = વેદ, પુરાણ વગેરે શાસ્ત્રો. સાખી = સાક્ષી. શોભા = માન, ક્રેડિટ (credit) તુમકું = તમને. અપની = આપની, પોતાની, તમારી. પત = આબરૂ

વેદ પુરાણ વગેરે નિગમો આપી રહ્યા છે અને તેમણે તમને શોભા દીધી છે (અને એ રીતે) આપે પોતાની આબરૂ રાખી છે! (૧૦)

વિવેચન—ખરી વાત, મારી સમજ પ્રમાણે તો એવી છે કે જેઓ પાર પામી ગયા છે જેઓ આ સંસારની જંજાળમાંથી મુક્ત થયા છે તેઓ સર્વ શુભ કરણી કરીને જ ત્યાં ગયા છે કોઈએ તપયોગ સાધ્યો, તો કોઈએ ધ્યાનયોગ સાધ્યો; કોઈએ શરીરયાતના સેવી તો કોઈએ સ્વાધ્યાય કર્યું-કરાવ્યું; કોઈએ કાયોત્સર્ગ કર્યા તો કોઈએ વિનયગુણ કેળવ્યો; કોઈએ ક્રિયાયોગ જમાવ્યો તો કોઈએ જ્ઞાનયોગ સાધ્યો—આવી રીતે વિષય-કષાયની મંદતા કરી પોતાને યોગ્ય લાગી તેવી કરણી કરી સર્વ પાર પામ્યા છે સાધનધર્મો અનેક છે. તેમાં જેને જે માર્ગે પોતાનો રસ્તો દેખાયો તે માર્ગે આગળ વધ્યા છે અને એ રીતે પાર પામનાર સર્વેએ કોઈ કોઈ પ્રકારની વિશિષ્ટ કરણી જરૂર કરી છે અને અનેક નિગમો* એની સાક્ષી પૂરે છે કોઈ પણ પુરાણગ્રંથો જુઓ—અને ખાસ કરીને કથાનુયોગ વાંચો—તો તેમાં અંતે પાર પામનારની કરણીનું વર્ણન આવ્યા વગર નહિ રહે.

હું આવા દાખલા વધારે આપવાની જરૂર જોતો નથી; હું તો ઉઘાડી રીતે આહ્વાન કરીને સ્થાપના કરું છું કે કરણી કર્યા વગર કોઈ પાર પામ્યો નથી; અને એવા કરણી કરીને પાર ગયેલા લોકોએ આપ સાહેબની આબરૂ રાખી છે તેમણે દુનિયાને એમ કહ્યું છે કે ભગવાને (આપે) તેમને તાર્યા, ભગવાને તેઓનો ઉદ્ધાર કર્યો અને એમના પાર ઉતરવાનું શુભ માન આપને ઘટે છે પણ સાચી વાત તો આપ જાણો છો કે એ પવિત્ર થયેલા લોકોએ પોતાનો રસ્તો કાઢી લીધો, કરણી કરી અને પરિણામે તેઓ તર્યા. આમાં ખરી રીતે આપને માન કેમ ઘટે? (૧૦)

निपट अज्ञानी पापकारी, दास है अपराधी;
जानु जा सुधारलो, अब नाथ लाज साधी   प्रभु   ११

અર્થ—આ દાસ (હું) તો બેશરમ, અજાણ, પાપી કાર્ય કરનારો અને ભારે ગુનેગાર છે નાથ! આપની લાજ સંભાળીને આ સુધારવા લાયકને હાલ સુધારવા યોગ્ય જાણવા દો તો સુધારો. (એમાં તમારી લાજ રહેશે—વધશે) (૧૧)

શબ્દાર્થ—નિપટ = બેશરમ, આખ ત. અજ્ઞાની = અજાણ, અણસમજુ પાપકારી = પાપી, પાપ કરનાર. દાસ = સેવક પોતે. અપરાધી = ગુનેગાર. જનુ = જાણવા દો. હું જાણું જાન = હાલ. સુધારલો = સુધારવા લાયક સુધારો. સાચી = સંભાળી, રાખી.

* નિગમનો સામાન્ય અર્થ વેદ, પુરાણ છે એવા નિગમો જૈન સંસ્કૃતિમાં પણ હતાં, એવી માન્યતા છે પણ વખત જતાં એ નાશ પામી ગયાં અથવા વીસરાઈ ગયાં હોય એમ લાગે છે આગમનિગમ એ આગમ છે અને નિગમ શબ્દથી બીજા અનેક સ્થાને આવે છે

વિવેચન—હવે આપ બિરૂદધારીને મારી સાચી વાત કહી દઉં અને આપને આપનું બિરુદ સાચુ કરવુ હોય તો તે માટે યોગ્ય વિજ્ઞપ્તિ કરું પ્રભુ! હું તો તદ્દન લાજ વગરનો છુ, અભણ પ્રાણી છુ પાપ કરનારો છુ અને ભારે મોટો ગુન્હેગાર છુ મારા દોષોનો પાર નથી. હું બાહ્ય દૃષ્ટિએ અને આંતર દૃષ્ટિએ અનેક અપરાધોથી ભરેલો છુ મને પાપ કરતા શરમ નથી, પાપનો બચાવ કરવામાં શરમ નથી અને પાપમા પચ્યા રહેવામા લાજ નથી. મારુ અજ્ઞાન શરમાવનારુ છે મારામા સદસદ્‌વિવેકનો છાંટો નથી. અને વિષય કષાયમા ડૂબેલો, સસારવાસમાં સ્થાયી રહેલો હું અનેક રીતે અપરાધી છુ મારી નબળાઈઓ હું જાણું છુ અને આપની પાસે ખુલ્લા દિલથી તેની કબૂલાત કરતાં મને સંકોચ થતો નથી. આવા પાપી અને અપરાધી પ્રાણીને જો સુધારવા લાયક ગણો, એને સુધારો, તો આપે આપની લાજ રાખી એમ હું માનુ અત્યાર સુધી આપે કરણી કરનારને તાર્યા છે અને પતિતઉદ્ધારણનું ખોટું બિરુદ રાખ્યું છે પણ મારા જેવા પાપી, અજ્ઞાની અને અપરાધીને આપ તારો તો હું માનુ કે આપે જતે દહાડે પણ પોતાની લાજ રાખી છે અમારી દુનિયામાં તો માણસો પોતાનુ નામ જાળવી રાખવા ખાતર અનેક પ્રયાસો કરે છે તો નાથ! આપ આપનું નામ નહિ જાળવી રાખો? આપની આબરૂનો ખ્યાલ નહિ કરો? આપની નામનાનુ મૂલ્ય નહિ કરો? (૧૧)

औरका उपासक हुं, कैसे फइ उधारू;
दुविधा यह राखो मत, यावरी विचारू प्रभ० १२

અર્થ—હું પારકાનો સેવક છુ એવા કોઈનો હું શા માટે ઉદ્ધાર કરું?—આવું મારા તારાપણું આપ ન રાખો; આપ તો કોઈ મોટી—આપના મોટાપણાને શોભે તેવી—વાત વિચારો, ચોકવો. (૧૨)

વિવેચન—મારા નાથ! એક વાતનો ખુલાસો કરી નાખુ આપના મનમા એમ આવશે કે હું તો બીજાઓનો ઉપાસક છું અને તેથી આપને મારો ઉદ્ધાર કરવાનુ કોઈ ખાસ કારણ નથી; તો મારો આપને એક જ જવાબ છે કે આપ જેવા મોટા માણસને આવું મારાતારાપણું ન હોય. આ પ્રાણી તો રાગ-દ્વેષનો ઉપાસક છે કષાયનો સેવક છે વિષયમાં રાચી રહેલો છે અને બાહ્ય ભાવોની ઉપાસના કરનાર છે. આવા અન્યના ઉપાસકને કેમ તારી શકાય?—કદાચ આપના મનમા એવો વિચાર આવતો હોય તો આપનું જે મહાન સ્થાન છે એને અનુરૂપ એ વિચાર નથી. એમાં તો મારતારાપણું દેખાય. આપનું કામ તો તારવાનુ છે અન્યનો ઉપાસક' એટલે બીજા દેવની સેવા કરનારો કે તેનો

શબ્દાર્થ—ઓરકા = પારકાનો. ઉપાસક = સેવક. હું = છું. કૈસે = કેવી રીતે. ફાઈ = કોઈને. દુવિધા = દ્વિધાભાવ, બેબુદ્ધિ, મારાતારાપણું યાવરી = મોટ મોટા માણસને છાજે તેવી વાત. વિચારુ = વિચારો, મનમાં લાવો.

અનુયાયી હોવાથી ભગવાન મનમાં દુવિધા રાખે, એવો અર્થ કરવા કોઈ લલચાઈ જાય, પણ તે અર્થ અસંગત છે અને જે મતસહિષ્ણુતા આનંદઘનમાં ઠામઠામ દેખાઈ છે તેને અનનુરૂપ છે આ પદ કોઈ દેવને ઉદ્દેશીને લખાયેલું નથી. એનો આખ આશય તરીકે સુનાથ મેળવવાનો છે અને રખડપટ્ટી દૂર કરી ઠેકાણે પહોંચવાનો છે એવી વિશાળ દશામાં અન્ય દેવ કે પોતાના દેવની ઉપાસનાની વાત બંધબેસતી આવે તેમ નથી અને સાચોસાચ દેવ તો હૃદયમંદિરમાં બેઠા છે દુ બની વાત એ છે કે દેવની ઉપાસના છોડી દઈ આ પ્રાણી સગદેવની ઉપાસના, એમને દેવ માનીને, કરે છે. પણ એનામાં વિવેક જાગ્યો છે, તેથી એ પોતાની રખડપટ્ટીના સમજે છે અને અન્યની ઉપાસના પોતે કરે છે એ વાત એના સુનાથ સારી રીતે જાણે છે એની એને ખબર છે એટલે એમાંથી પણ રસ્તો કરવા ખાતર ભગવાનને દુવિધા ન રાખવા એ વીનવે છે દુવિધા ના ઉપયોગની પાછળ પણ આક્ષેપ છે અને સુનાથ જેવા મોટા માણસને એ શોભે નહિ એવો અંદરથી જણાતો ભાવ છે એ હવે પછીની ગાથામાં બરાબર સ્પષ્ટ થઈ જશે. (૧૨)

गई सो तो गई नाथ, फेर नहीं कीजे;
हारे रह्या ढींग दास, अपनो करी लीजे.   मन   १२

અર્થ—અત્યાર સુધી બન્યું તે તો બની ગયું, પણ એ વાત હવે ફરીવાર ન કરવી ઘટે. આપને દરવાજે ખડો રહેલો આ અતિ મૂર્ખ દાસ–સેવક છે તેને પોતાનો કરી લ્યો. (૧૩)

વિવેચન—નાથ! અત્યાર સુધી તો બનવાનું હતું તે બની ચૂક્યું આપે અત્યાર સુધી મારી સંભાળ ન લીધી અથવા આપે આપના મનમાં મારા સંબંધમાં દુવિધા રાખી, એ વાત તો થઈ ગઈ ઢોળાઈ ગયેલા દૂધ પર વિલાપ કરવો એ સમજુનું કામ નથી. હવે તો એક જ વાત કરવાની છે એ વાતનું પુનરાવર્તન ન થવા દેશો. અત્યાર સુધી મારી તરફ ઉપેક્ષા થઈ છે તે સુધારી લેવાનો હજુ અવસર છે હવે આપ ભવિષ્યમાં એ જુની રીતિએ ન ચાલો એવી મારી વિજ્ઞપ્તિ છે. આપને દરવાજે આપનો મૂર્ખ સેવક ખડો રહ્યો છે એને આપ પોતાનો કરી લ્યો. આપ સારી રીતે જાણો છો કે વડેરાનું સમજુ માણસ જે કોઈને એકવાર પોતાનો કરી લે છે તો પછી એને નવાજવામાં બાકી રાખતા નથી. તો મારે આપને એક જ વિનંતિ કરવાની કે આપ મને પોતાનો દાસ કરી લ્યો. પછી મારે બધા સારા વાના થઈ રહેશે.

પાઠાંતર— સો તો ‘આથી’ તો ઉપાડે છે

શબ્દાર્થ—ગઈ સો તો ગઈ = ગઈ ગઈ તે તો થઈ ગઈ બની ગઈ ફેર = ફિર, ફરીવાર. દ્વારે = દરવાજે ઢીંગ = ઢેઢા જેવો, મજબૂત પણ અક્કલ વગરનો, મૂર્ખ અપનો = પોતાનો, તમારો. કરી લીજે = કરી લ્યો, સ્વીકારી લ્યો.

આપનો દાસ [1]ધીંગ છે એટલે શરીરે હટ્ટુ છે મનનો મજબૂત છે અને આપને દ્વારે હવે તો ખડો થયો છે એને હવે પોતાનો કરી લો, એને સેવક કરી લો, એને ઘરના માણસ તરીકે અપનાવી લો અને અત્યાર સુધી આપે જે બિરુદ ધારણ કર્યું છે, અને મારી બાબતમાં સાચું થઈ શક્યું નથી, તેને સાચું કરી નાખો. (૧૩)

दासको सुधारी लेहु, बहुत कहा कहिये;
'आनंदघन' परम रीत, नाउकी निबहिये   प्रभु० १४

અર્થ—વધારે શું કહેવું ! દાસને સુધારી લો અને હે આનંદઘન ! આપના નામની ઉત્તમ રીત છે તેનો નિર્વાહ કરો, તેને જાળવી રાખો, તેને પાળો. (૧૪)

વિવેચન—હવે પ્રભુ ! આપ જેવા સમજુ અને કૃપાળુને બહુ બહુ તો શું કહીએ ? એકની એક વાતનો પુનરાલાપ શું કરીએ ? જુઓ સાહેબ ! આપે દુનિયામાં પતિતઉદ્ધારકની નામના કાઢી છે, તો આપ આપના પતિતઉદ્ધારકના બિરુદની જે સાચી રીત છે તેનો નિર્વાહ કરો તેને ટકાવી રાખો તેને જાળવી રાખો. અને તેટલા માટે આ દાસને સુધારી લો, દાસનું કામ રસ્તે ચઢાવી દો, દાસને પોતાનો માની લો. આપ તો આનંદઘન છો, અનંત આનંદના મૂર્ત સ્વરૂપ છો, આનંદમય છો. આપનું નામ, આપની બિરુદાવલી, આપની કીર્તિ એક વાત તો જરૂર માગે છે : આ દાસને સુધારી લો. મારી સમજ પ્રમાણે મેં હવે તો એવા નાથને પકડ્યા છે કે એ માત્ર મને એકવાર દાસ તરીકે સ્વીકારે તો મારો બેડો પાર છે. આનંદઘન નામનો એ ચમત્કાર છે હવે હું વધારે કહેતો નથી, એક જ વાત આપ આપની કીર્તિ જાળવો અને મને સેવક તરીકે સ્વીકારી લો. (૧૪)

ઉપસંહાર—લોકો માણસો પોતાનું ગૌરવ ન ભૂલે, આપના નામને શોભે તે રીતે મારું સુધારો, મને તમાશા જેવો બનાવો અથવા આપને ગમે તે રીતે મારો ઉદ્ધાર કરો અને મારી સ્ખલનાઓને સુધારો. હું તો હાથી મળે તોયે ગધેડા પર ચઢી દોડું તેવો છું ! પણ જે છું તે છું આપે મારી સામું જોવા જેવું નથી. આપની રીતે આપ મને સુધારો અને

શબ્દાર્થ—દાસકો = દાસને. લેહુ = લો. બહુત = ઘણું. કહા = શું. પરમ = ઉત્કૃષ્ટ. રીત = રીતિ, સ્થિતિ. નાઉકી = નામની, આપના નામની. નિબહિયે = પાળીએ.

૧ ધીંગ આ શબ્દ હિંદી છે ગુજરાતી શબ્દકોશમાં મળતો નથી. વિદ્યાપીઠના શબ્દકોશમાં ધિંગ શબ્દ મળે છે તેનો અર્થ જાડું, મજબૂત, હટ્ટુ એવો આપ્યો છે. આનંદઘનજીના સમયમાં આ શબ્દ પ્રચલિત જણાય છે. શ્રી વિમલનાથના સ્તવનમાં 'ધીંગ ધણી માથે કીધા રે' ત્યાં આ ધીંગ કે ધીંગ શબ્દ વપરાયો છે. ત્યાં એ શબ્દ ભગવાનના વિશેષણ તરીકે વપરાયો છે. એ પ્રાચીન રૂઢ પ્રચલિત શબ્દ જણાય છે. ધિંગો ધણી એટલે પાતેપોતે અને પ્રગટ કરે એવો માલિક જણાય છે પણ સેવક સાથે એ વિશેષણ બેસતું આવતું નથી. ધીંગો એટલે સ્થૂળ રીતે મજબૂત, એ અર્થમાં એ બેસે. કાઠિયાવાડીમાં પણ ધીંગો ઢુમકો કહીને ધીંગ ઢીંગ માને —ત્યાં પણ આનંદઘને એ શબ્દ વાપર્યો છે અર્થ એ જ છે. જુઓ પૃ ૫૪૮. આ પ્રચલિત શબ્દ જણાય છે અને વસ્તુની ભાષા ભાષામાં ખૂબ વપરાતો હશે એમ લાગે છે

આપી વરદ ન જોતાં થઈ નહિ તો એકવાર કહી દો કે મારો દાસ આવ્યો ! —આટલું કરો એટલે ગજનાથ જેવા ગુનાહ વગર હું હાથોહાથ વેચાયો છું અને પેર પેર લટકો છું તે મટી જશે, મારી શાન્તિ બદલાઈ જશે અને મને સાચા માર્ગ સાંપડી જશે. (૬૩)*

પદ ચોસઠમું

ભૂમિકા—આ આખું પદ ચેતનાના મુખમાં મૂક્યું છે ચેતના શુદ્ધ આત્માની છે અને એ ચેતનની પત્ની છે લાંબા વખતના વિરહથી આકળાયલી છે પણ જાતવાન છે અને પતિને ઠેકાણે લઈ આવવા માટે અનેક પ્રયાસ કરે છે એ સંસારદશાને ઓળખે છે એ વિભાવને બરાબર પિછાને છે અને કુમતિને સારી રીતે જાણે છે. કુમતિએ પતિરાજની કેવી દશા કરી મૂકી છે એનો એને બરાબર ખ્યાલ છે છતાં એ ભારે આશાવાદી છે. એને પતિના શુદ્ધ ગુણોનો સ્પષ્ટ ખ્યાલ છે, પતિ પરભાવ છોડે અને કુમતિનો સંગ પણ મૂકે કે તુરત પોતાના પરિચયમાં આવી શકે તેવા અને જાતે અનંતશક્તિશાળી છે એ વાતનું એને જાણપણું છે પતિની ગેરહાજરીમાં ચેતના આ આખા પદમાં સ્નેહના સુંદર ભાવનો ઉદ્ગાર કાઢે છે અને અત્યારે તો પોતાનો વખત વિરહકાળમાં જાય છે પણ અંતે વખત મળી આવવાનો છે એનો એને વિશ્વાસ છે વાતનો સાર પતિના વિરહકાળના અંતની સમીપતાનો છે અને એનો ઉપાય પણ પોતે જાણે છે તે પ્રમાણે કહી બતાવે છે. પતિ આ આખો ઉદ્ગાર સાંભળે છે અને છતાં હજુ ઊંઘ ઉડાડતા નથી, પણ એક દિવસ એ જરૂર જાગશે એની ચેતનાને ખાતરી છે

પદ

(રાગ—વસંત)

अब जागो परम गुरु परम देव प्यारे;

मेटहुं हम तुम बिच भेद अब १

અર્થ—મારા પરમ ગુરુ ! મારા મોટા દેવ ! પ્યારા ! હવે જાગૃત થઈ જાઓ, આપની ઊંઘ ઉડાડો અને મારી અને તમારી વચ્ચે જે આપણામાં થઈ છે અંતર પડ્યું છે તેનો અંત લાવો, છેડો લાવો. (૧)

શબ્દાર્થ—અબ = હવે. જાગો = જાગૃત થાઓ, ઊંઘ ઉડાડો. મેટહુ = મટાડો, છેડો લાવો. બિચ = વચ્ચે. ભેદ = આંતરો.

---

* આ પદ પુરું આનંદઘનજીનું બનાવેલું છે કે નહિ તે પર પછી ચર્ચા કરવાની છે, પણ વિવેચનમાં ભૂલ બનાવવું થયું છે તેથી તે ચર્ચા ઉપોદ્ઘાત પર મુલતવી રાખી છે આનંદઘનજીનું કોઈ પદ ખાસ મોટું નથી એ વાત પર ખાસ ધ્યાન ખેંચવામાં આવે છે ચર્ચા ચેતન સમયે અને પ્રસંગે મુલતવી રાખી છે.

—વિવેચનકાર

વિવેચન—પ્રથમ પતિ મહારાજને ઉદ્દેશીને કહે છે પ્યારા ! મારા નાથ ! મારા પરમ ગુરુ ! મારા દેવ ! આપ તો અનંત ગુણથી ભરેલા છો, આપને હવે શું વધુ કેમ પાલવે ? આપ આપની જાતને સંભાળતા નથી, આપના ઘરને ઓળખતા નથી અને વિભાવદશામા ખાલી ઘસઘસાટ ઊંઘ્યા જ કરો છો ! આથી આપ જાણે મને–પોતાના વસ્ની પતિપ્રાણા પત્નીને–તદ્દન વીસરી ગયા છો, અને જાણે આપ અને હું તદ્દન જુદાં હોઈએ એવી સ્થિતિ થઈ ગઈ છે પણ આપ તો સમજુ છો, અનંતગુણના સાગર છો, તો હવે જાગો, ખડા થાઓ અને આ મારી અને તમારી વચ્ચે જે ભેદ પડી ગયો છે તેને ભાંગી નાખો ! અત્યારની સ્થિતિ તમને રખડાવનાર અને મને વિરહદશામા અરધી કરી નાખનાર છે તો મારી અને તમારી વચ્ચે જે આંતરો પડી ગયો છે તેનો ગમે તેમ કરીને છેડો લાવો. ગુરુ માર્ગ બતાવનાર હોય છે અને દેવ આદર્શ સ્થાને હોય છે દેવને ઓળખાવનાર ગુરુ છે અને ગુરુના આરાધ્ય દેવ હોઈ દેવ બન્નેને આરાધ્ય છે, પણ આપ તો મારા ગુરુ અને દેવ બન્ને છો, આપમાં પ્રચ્છન્ન રીતે દેવના સર્વ ગુણો છે અને એ પ્રયત્નસાધ્ય ગુણને બતાવનાર અને સૂચવનાર પણ આપ પોતે જ છો. તો મારા નાથ ! આપ હવે આપની ઊંઘ ઉડાડો, અને મારી અને તમારી વચ્ચે જે અંતર પડી ગયો છે તેનો અંત લાવો. (૧)

आली लाज निगोरी गमारी जात;
मुहि आन मनावत विविध भात   मष० २

અર્થ—સખી લાજ તો બાપડી અણસમજુ મૂર્ખ જાતની હોઈ મારી પાસે આવીને જુદી જુદી રીતે મને સમજાવે છે (૨)

વિવેચન—અને મારા નાથ ! આ લજ્જા–શરમ નામની મારી સખી છે તે બાપડી તદ્દન અણસમજુ અને મૂરખી છે. એ કાંઈ ભણેલીગણેલી નથી, ગમાર છે. એણે કોઈ નિશાળ કહેવાતા ગુરુ પાસે શિક્ષા લીધી નથી. એટલે એ તો પેલા જૂના જમાનાના લોકોની પેઠે ઠંડી ઠંડી વાતો કરે છે જૂના જમાનાના લોકોમા જૂનો વહેવાર (સંબંધ) જાળવી રાખવાની આસક્તિ હોય છે એને નવું કરવા કે તર્કફર્ક કરવા અનેક વિચાર આવે છે અને સારા–ખરાબના વિચાર વગર એ તો ‘જૂનું તે સોનું’ (સોનું)ના મતવાળા હોય છે. એ ધક્કા મારીને કે પોતાની અક્કલ વાપરીને કાંઈ નવીન પ્રકારની લાઇન દોરી કરી શકે નહિ. એ તો પણ પાનું નિભાવી લેવાની વાત કરનારી છે અને આગલો સંબંધ જાળવી રાખવાના મોહવાળી છે લાજ–શરમમાં રહેનાર પ્રાણીને ઘણી વાત નભાવી લેવી પડે છે અને કેટલીક વાર પોતાના પક્ષવાળાની વાત અયોગ્ય કે અણઘટતી હોય તોપણ

શબ્દાર્થ—આલી = સખી, સાહેલી. લાજ = શરમ. નિગોરી = અપઢ, મૂર્ખ (જેણે ગુરુ પાસે શિક્ષા લીધી નથી તેવી.) ગમારી = અણસમજુ ગામડિયું જાત = જાતિ, વર્ગ મુહિ = મને. આન = આવીને. મનાવત = સમજાવે છે વિવિધ = જુદી જુદી. ભાત = રીત.

તેની સામે ઊભા રહેવું પડે છે આ બાપડી લાજ સખી છે એ અનુભવ અને સમાર છે એનામાં લાંબી નજર કે અક્કલ નથી એટલે એ તો ઊલટી આવીને મને મનાવવા માટે જાતજાતના પ્રયત્ન કરે છે એ મને કહે છે કે જુઓ ને ! આપણું આ કુમતિ કે વિભાવદશા સાથે ઘણા કાળનો સંબંધ રહ્યો એટલે એને કાંઈ ધકેલી મુકાય ? એ તો ધીમે ધીમે એના સંબંધમાં યોગ્ય રસ્તા થઈ રહેશે. પતિરાજને તડફડ વાત કરીને સત્યનો સ્વીકાર કરવાનું અને અહિત કરનારને લાત મારવાનું કહેવાને બદલે એ તો ઊલટી મને મનાવવા પ્રયત્ન કરે છે અને મને કંઈક ઠીક થવા કહ્યા કરે છે એ બાપડીને ભાન પણ નથી કે કેટલીક વાર તો દમ ઈને કામ કરનાર જ વિજય મેળવે છે, પણ લાજને તો જોવાનું રાખવું છે એટલે એ કાંઈ સાચી વાત કરી શકે નહિ. જ્યાં ઘરબાર જવા બેઠા હોય ત્યાં લાજ કેવી અને શરમ કેવી ! પણ લાજ પોતે એ વાત સમજતી નથી અને ઊલટી મને મનાવે છે અને જાણે મેં કાંઈ ખોટું કામ કર્યું હોય એમ મારામાં ઉપજાવી ઈ વાતને જોડવે છે (૨)

अलि पर निर्मूंछी कुलटी कान;
मुनि तुमि मिस्सन बिच दत हान अब ३

અર્થ—અને પેલી બીજી સખી (મમતા-વિભાવદશા) તો મૂળ વગરની અને જાતની કુલટા હોવાથી પતિના (તમારા) કાન ફૂંક્યા કરે છે અને મને અને તમને મળવામાં વચ્ચે વચ્ચે બાધા ઊભી કરે છે કલહ ચાલ્યા કરે છે (૩)

વિવેચન—લાજ આવી રીતે ઊલટી મને અનેક રીતે મનાવે છે સમજાવે છે અને પેલી પર-પારકી છે તે મારી વહાલી (આલી) તો મૂળ-પાયા વગરની છે અને જાતે વેશ્યાના સ્વભાવવાળી છે અને પતિ મહારાજના કાન ભંભેર્યા કરે છે. પારકી આ તે વિભાવ દશા અથવા મમતા છે એ તો મૂળ કે મૂળ વગરની છે. એને કાંઈ પાયો જ નથી, એનું ઘર નથી, એનું ઠામઠેકાણું નથી. એ તો રખડુ હેરાન કરનારી કજીયા વગરની અને સ્વભાવે કુલટા-વેશ્યા જેવી છે. વેશ્યાને જેમ ઘર નહિ, ઠેકાણું નહિ, એક પતિ પર પ્રેમ નહિ, તેમ આ કુમતિ કે વિભાવદશાને ઘેર ઘેર ભટકવું છે અને ઉપર ઉપરનો પ્રેમ બતાવી પતિરાજને બાહ્ય આનંદમાં રાખવા છે એને પતિનું ભવિષ્યમાં શું થાય તેની પરવા નથી. એને પતિની રખડપટ્ટી માટે શરમ નથી. એને પતિની વ્યાકુળતા માટે ચિંતા નથી. પતિ રજળતા પડ્યા રહે, અંદર ઊતરે નહિ અને બાહ્યભાવમાં સર્વસ્વ માને એટલે આનંદ થાય તેવો તેનો સ્વભાવ છે પોતાનો પાયો નથી એ તો એ પતિના પાયાને

શબ્દાર્થ— અલિ = સખી, બહેનપણી. પર = બીજી, પારકી, વિભાવદશા, મમતા. નિમૂંછી = મૂળ-પાયા વગરની. કુલટી = છિનાળ, પરપુરુષ સાથે રહેલી. કાન = કાનભંભેરણી, કાન ફૂંકનારી. મુનિ = મને. તુમિ = તને. મિસન = મળવામાં. બિચ = વચ્ચે, માં. દેત = દે છે. હાન = હાનિ, બાધા, ભાંજગડ, કલહ.

મમતા કે સ્થિર થવા દેતી નથી. એ પતિરાજના કાન ફૂકવા કરે છે એ પતિને આડુ અવળુ સમજાવી પૌદ્ગલિક સુખમા કે મનોવિકારમા મનાવી ભરમાવ્યા કરે છે એનો બધો ઝોક બાહ્ય વ્યવહાર અને સંસારરસિકતા પર છે એની વાતોમા પુદ્ગલાનંદીપણુ અને કષાય–નોકષાયમા કે કામસેવનમા મહત્તા છે અને એ રીતે એ મારો અને તમારો મેળ મળવા દેતી નથી.

આપ જરા શુદ્ધ દશામા આવો, જરા અંતરાત્મભાવ તરફ પ્રવૃત્તિ કરો, જરા આત્મદશાસંમુખ થવા માંડો, ત્યારે મારી વહાલી મમતા કોઈ ને કોઈ તૂત ઊભુ કરી તમને વિષયકષાયના રંગરાગમા રંગી દે, તમારા વખાણ કરે, તમારી પાસે રહી પછી તમને સંસારમા બોલાવે અને હજાર પ્રકારના જુદા જુદા ચેનચાળા કરી તમારો અને મારો મેળાપ ન થાય એવી સ્થિતિ ઉપજાવે. એ જાણે છે કે મારો અને તમારો મેળાપ તો શુદ્ધ દશામા શક્ય છે અને એકવાર આપ મારી પાસે આવ્યા એટલે વિભાવદશા કે મમતાનો વારો આવવાનો નથી, એટલે એ મારો અને તમારો મેળ થવા દેતી નથી. આ રીતે આપ અને મારી વચ્ચે લાંબા વખતથી ભેદ પડી ગયો છે મારા નાથ! હવે આ ભેદ મટાડી દો અને સાચાને ઓળખો[1] (૩)

पति मतवारे और रंग;
रमे ममता गणिकाके प्रसग मघ० ४

અર્થ—અને પતિ મહારાજ તો નશામા ચકચૂર થઈ બીજા જ રંગમા રંગાઈ ગયા છે અને મમતા નામની નાયિકાના પ્રસંગમા પડી મોજ માણે છે (આવી મારી દશા છે) (૪)

વિવેચન—વિશેષ ઉદ્ગાર કાઢતા ઊભતા પતિની બાજુમાં બેઠેલી ચેતના કહે છે કે આ પતિ મહારાજ તો મતવારા થઈ ગયેલા છે મતવારા એટલે નિશામાં ચકચૂર અથવા એકાંત મતનો આગ્રહ થઈ તન્મય થઈ ગયેલા છે મતવારા કેવા હોય, તો તેની વિગત અકતાળીશમા પદમા આપેલી સુને નિરપખ કિણુહી ન મૂકી એમ શરૂ કરી અનેક પ્રાસ્તાવિક વાતો કરી દીધી છે[2] અને એકાંત મતના આગ્રહથી શુદ્ધ ચેતનાની કેવી દશા

શબ્દાર્થ—મતવારે = નિશામાં ચકચૂર, મદમત્ત, મદિરા મદથી ભરેલા. ઔર = બીજો, પોતાનો નહિ. રંગ = (પર) આસક્તિ. રમે = આનંદ માણે, મોજ માને. પ્રસંગ = સહવાસ.

૧ મમતા પતિરાજ ઊપના છે તે વખતે ચેતના પોતાની સામી મમતાને કહે છે કે પેલી પાપણી મમતા છે તે તો જાણે કુલટા હોઈ પતિના કાન ભંભેરવાવાળી છે અને મને અને તને બન્નેને પતિને મળવા દેતી નથી, અને બિચારા વચ્ચે કજિઆ ઉત્પન્ન કરે છે આવો અર્થ થાય છે અને તે પં ગંભીરવિજયજીએ બતાવ્યો છે આખા એકસરખો ઉતરી આવે છે એટલે તે પણ વિચારવા યોગ્ય છે અને પ્રથમ અર્થ વધારે સુપસ્તિ લાગે છે —વિવેચનકાર

૨. શ્રી આનંદઘનજીનાં પદો ભાગ ૧ પૃ ૫૪

કરી મૂકી છે તેનો સાચો ખ્યાલ આપ્યો છે સત્તાવીશમા પદમાં અવધૂ રામ રામ જગ ગાવે, વિરલા અલખ લગાવે [1] એમ શરૂ કરી મતવાલા તો મતમેં માતા ની હકીકત કહી મતવાળા કેવા હોય તે પર વિચારણા કરી છે આવી દશા ચેતનાની થઈ છે તે પર વિવેચન કરતાં અન્ય વિચારકોના અને યોગીઓના તે પરત્વે વિચારો પર સંક્ષિપ્ત વિવરણ ત્યાં કર્યું છે આવા મારા પતિ મહારાજ છે (એમ ચેતના પુનરુચ્ચાર કરે છે.)

અથવા પતિ મહારાજ તો હજુ પરભાવની નિદ્રામાં પડેલા છે એને પોતાનાં મૈત્ર છે એનું ભાન નથી, એને પોતાની આંતર શક્તિનું મૂલ્ય નથી એ મમતા જેવી રખડેલ નાયિકા સાથે પ્રસંગમાં આનંદ માને છે એ પુત્ર કે ધનમાલ–ખજાનામાં જીવનસાફલ્ય માને છે અને એક અથવા બીજા આકારમાં સંસારમાં રખડ્યા કરે છે એને પોતાનું ઘર કર્યાં આવ્યું છે તે પણ જડતું નથી અને હારૂદિયો માણસ જેમ ભમે તેની સાથે લઈ જાય, તેમ પતિદેવ અત્યારે તો મમતા ગણિકાના પ્રસંગમાં પડી ગયા છે અને ત્યાંથી સુખ મેળવવાના ફાંફા મારે છે. આવા પતિરાજ તો ઓર રંગે એટલે પોતાના નહિ એવા પારકા રંગે રંગાઈ ગયેલા છે અને પોતાનો મૂળ સ્વભાવ છોડી વિભાવને સ્વભાવ માની સ્વીકારી રહ્યા છે આવી વર્તમાન પરિસ્થિતિ થઈ રહી છે (૪)

भव जरता जड़वास भैग्यो;
चित फूल 'आनंदघन' भय बसंत आय ५

અર્થ—આ (અત્યારે વર્તતા) જડ સાથેના સહવાસનો અંત–છેડો આવે ત્યારે ચિત્તમાં પ્રસન્નતા થાય અને આનંદના સમૂહ સાથે વસંતની બહાર થાય. (૫)

વિવેચન—આ રીતે અત્યારે તો પતિદેવ જડવાસમાં મુગ્ધ થઈ ગયા છે જે વાસમાં એ વસે છે ત્યાં જડની ઉપાસના છે એમાં ઇંદ્રિય–વિષયોનો ભોગવટો છે. એમાં પુદ્ગલ સાથે આરામચેન છે એમાં ભોગવિલાસને જ સ્થાન છે એમાં બાહ્યાચારને જ માન છે એમાં પરભાવમાં રમણતા હોઈ જડની ઉપાસના છે. આવા જડવાસમાં અત્યારે તો પતિ મહારાજ ફસાઈ ગયા છે એ આમ કરે કે તેમ કરે, એ એકની સોબત છોડે કે બીજાની, પણ એનો વાસ જ એવો છે કે એમાં ચારે તરફ જડમાં જ આનંદ દેખાય તેવું વાતાવરણ છે અને આવા વાતાવરણના ભોગ પતિરાજ થઈ પડ્યા છે. એ ધર્મક્રિયા કરે તેમાં પણ એને ફળાકાંક્ષા રમણી–ધન–સુખસ્થાનાની થાય છે સાધ્ય સ્વર્ગપ્રાપ્તિ કે આનંદભવનના જડવાસનું જ હોય છે અને એમાં એ એક જડવાસમાંથી બીજામાં આથડ્યા કરે છે આવા જડવાસનો જ્યારે અંત આવી આવે એટલે પતિદેવ જ્યારે એ

શબ્દાર્થ—જગ = ? જાગે. જરતો = પ્રાપ્ત થતો, બળે. જડવાસ = મૂર્ખ સાથે વસવાટ, નિવાસ. અંત = છેડો. ફૂલે = પ્રસન્ન થાય. ભય = થયે, થાય. વસંત = વસંતની મોસમ.

[1] શ્રી આનંદઘનજીનાં પદો ભાગ ૧ પૃ ૨૪૭

જડની ઉપાસના છોડી દે જ્યારે એ પોતાનાને બરાબર ઓળખે અને અંતરાત્મદશામાં ઉતરી સાધ્યને સાધી માર્ગે આવી જાય ત્યારે મન વિકસ્વર થાય. એ હવે મારા નાથ પોતાનો જડવાસ મૂકી દે અને ચેતનવાસ'માં રહેવા આવે, તો ચિત્ત પણ ફૂલે, અને સુપ્રસન્ન થાય. આવી સ્થિતિ થાય ત્યારે આનંદના સમૂહ સાથે ચેતનનો વસંત થાય, ચેતનરાજ પોતે ફાલેફૂલે, વિકાસ પામે અને વસંતકાળમાં જેમ વનરાજિ હિલોળે ચઢે છે તેમ પ્રસન્ન મન સાથે ચેતનરાજનો આનંદસમૂહ ઘનગની ઉઠે. (૫)

ઉપસંહાર—એટલે મારી તો એક જ પ્રાર્થના છે કે ચેતનરાજ! મારા પતિદેવ! મારા ગુરુરાજ! આપ હવે જાગો, આપની ઊંઘ ઉડાડો અને મારી અને તમારી વચ્ચે જે આંતરો પડી ગયો છે તેનો અંત લાવો. એમાં આપને લાજ આડી આવે છે એ તદ્દન ખોટી વાત છે લાજ તો જાતે મૂરખી છે કુલટાઓ સાથે રખડવું, એ આપ જેવા મારા દેવને શોભતું નથી. અત્યારની ઉપાધિનું કારણ પતિદેવનો જડવાસ છે અને એ જડવાસને લઈને આખું વાતાવરણ ડોળાઈ ગયેલું રહે છે જ્યારે પતિદેવ પોતાની હાલહવાલ સ્થિતિ જડવાસને કારણે થયેલી સમજશે, જ્યારે એમને એ વાસમાંથી બહાર નીકળવાનું મન થશે, ત્યારે ચિત્ત વિકસ્વર થશે, ચેતનરાજ (આત્મા) પોતે આનંદના ઘન બની જશે અને અંતર રાજ્યમાં વસંતની ઘનગનાટી થશે. અત્યારે જે બહારની શોભા, પૌદ્ગલિક આનંદ અને વિલાસમાં જીવનસાફલ્ય મનાય છે તેને બદલે અનેરો સાચો દીર્ઘ કાળનો આનંદ થશે અને આત્મપ્રદેશમાં અજવાળું ઝોકાર થઈ જશે. (૬)

પદ પાસઠમું[1]

ભૂમિકા—આ આખું પદ ચેતનાના મુખમાં મૂક્યું છે સુમતિ, સમતા, ચેતના એક જ છે સુમતિની નજરે જોઈએ ત્યારે એના જ્ઞાનગુણને આગળ કરવામાં આવે છે સમતાની નજરે જોઈએ ત્યારે એના ચારિત્રગુણને આગળ ધરવાનો હેતુ છે અને ચેતના તરીકે એને વિચારવામાં આવે ત્યારે એમાં અનંતજ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્રાદિ અનેક ગુણોનો વિચાર કરવાનો રહે છે આ વાત ધ્યાનમાં રાખવી.

આનંદઘનજીએ કુલ સાત સાખીઓ બનાવી છે ૧ ૭ ૮ ૧૨ પદની ઉપર ચાર સાખીઓ પ્રથમ ભાગમાં આવી ગઈ આ બીજા વિભાગમાં ૬૫, ૭ ૯ મા પદમાં મળીને ત્રણ સાખી છે સાતે સાખી અતિ ભવ્ય, હૃદયસ્પર્શી અને ઊર્મિકાવ્યના નમૂના

૧ આ પદના વિવેચનને અંગે મને પં. ગંભીરવિજયજીના અર્થ ઉપરાંત ટબાકારનો અર્થ અને મારા એક મિત્રની નોંધ સાંપડ્યાં છે તેથી વિવેચન કરવામાં વિસ્તાર જરૂર થવા પ્રસંગ છે પણ અનેક દૃષ્ટિબિંદુઓથી વિચારણાનો લાભ મળશે. —વિવેચનકાર

છે. સાખીનો સંબંધ દરેક પ્રસંગે તેની સાથે પદને બરાબર લગતો હોય છે. આ સાખીનું કાવ્યગ્રંથોમાં ખાસ સ્થાન છે. તે પર ઉપોદ્ઘાતમાં વિવેચન જુઓ. અહીં તેના હૃદયસ્પર્શીપણા પર ખાસ ધ્યાન ખેંચવું પ્રસ્તુત છે.

૫૨

(સાખી)

रास शशि तारा कला, जोसी जोइमें जोस।
रमता समता कब मिले, भागै विरहसोस॥

અર્થ—(સાખીનો) અહો જોશીરાજ! રાશિ, ચંદ્રબળ, ગ્રહબળ અને તારા-નક્ષત્ર જોઈને કહો કે રમતારામ ચેતન મહારાજ અને સમતા—સુમતિ ક્યારે મળશે કે જ્યારે આ વિરહનો શોક મટી જાય?

વિવેચન—ચેતના દીર્ઘકાળના વિરહથી થાકી ગઈ છે. એ પતિને સમજાવી ઘેર લઈ આવવા અનેક પ્રકારના પ્રયાસ કરે છે. કોઈવાર વિરહની ઝૂરણાના આલાપ કરે છે, કોઈવાર અનુભવ-મિત્રની પાસે કકળાટ કરે છે અને કોઈવાર સખી સમતાની પાસે બહેનપણી તરીકે પોતાનું દુઃખ ઠાલવી મન હળવું કરે છે. આજે વળી એ પોતાની દશામાંથી મુક્ત થવા એક નવો કિસ્સો કરે છે. પ્રાણીને જ્યારે દિશા સૂઝતી ન હોય ત્યારે એ આરપાર ભવિષ્ય જાણવા માટે જોશી મહારાજનો આશ્રય લે છે. લોકો જેમાં માને છે એ માન્યતા પર આધાર રાખી ચેતના પોતાનો વિરહકાળમાંથી છુટકારો ક્યારે થશે તે પર સવાલ કરે છે.

બાર રાશિ છે (ધન, મકર, કુંભ વગેરે); એ બાર રાશિમાંથી સૂર્ય પસાર થાય છે. ચંદ્રનો યોગ અને સ્થાન પણ ભવિષ્ય જાણવા માટે ગણવાના હોય છે. તારા એટલે અહીં ગ્રહો સમજવા. મંગળ, બુધ, બૃહસ્પતિ, શુક્ર, શનિ, સૂર્ય, રાહુ, કેતુ, ચંદ્ર ગ્રહો છે. એ ગ્રહોનાં સ્થાન, અરસપરસનો સંબંધ, એને અંગે પડતા ખૂણા અને એની કળા એટલે અંશ એની ગણતરી કરીને કુંડળી મુકાય છે. કુંડળીમાં ગતિ, વ્યાપાર, લાભ, મેળાપ વગેરેનાં સ્થાનો હોય છે. અને ગ્રહની ગતિ, સ્થાનો, અંશો અને રાશિનો હિસાબ કાઢી તે પરથી મેળાપનો સમય મુકરર કરી શકાય છે એવી જ્યોતિષીની માન્યતા છે.

ચેતના કહે છે કે અત્યારે તો રમતારામ ચેતનજી અને પતિવત્સલા સમતાનો વિયોગ

પાઠાંતર—સાખી રાસ-રાશ. શશિ-ઋષિ. જોઈને-જૂઈને, જોઈન. 'રમતા સુમતા કબ મિલે' ના બદલે 'આતમ મિતા કબ મિલે', 'આતમ સમતા કબ મિલે', 'રમતા સુમતા કબ મિલે'. ભાગૈ-ભાગે. વિરહસોસ-વિરહો સોચ.

શબ્દાર્થ—સાખી રાસ = બાર રાશિ. શશિ = ચંદ્ર, ચંદ્રમાનું બળ. તારા = નક્ષત્ર. કળા = અંશ. જોશી = જ્યોતિષી, જોશ જોનાર, ગ્રહ પરથી ભવિષ્ય ભાખનાર. જોસ = જ્યોતિષ (જોશ). રમતા = પતિ આત્મા. સુમતા = આત્માની સ્ત્રી, સમતા. કબ = ક્યારે. ભાગૈ = ભાગે, દૂર થાય, જાય, નાશ પામે. સોસ = અફસોસ, શોક, દિલગીરી.

થઈ રહેલો છે બન્ને એકબીજાને ઓળખતા પણ નથી, અથવા પતિદેવ સતી સમતાને ભૂલી જ ગયા છે અને પરિણામે સમતા તો અત્યારે ભારે શોકમાં ડૂબી ગઈ છે આ વિરહનો તેનો અફસોસ કીધો કહ્યો જાય તેમ નથી, પણ રમતારામ ચેતન મહારાજ તો હજુ ક્યાં ત્યાં રખડવા જ કરે છે અને ઘરની બૈરીને ઓળખતા પણ નથી. અત્યારે સમતાના ઘરમાં નજર કરીએ તો ત્યાં ભાવે સ્મશાનની દશા દેખાય છે તો જોશી મહારાજ ! તમારું ટીપણું કાઢી, આ સમતા અને રમતારામ (ચેતન મહારાજ)નો મિલનકાળ ક્યારે થશે તે બરાબર જોઈ આપો. તે માટે તમે રાશિચક્ર તપાસો. સમતાની કુંભ રાશિ છે અને રમતા (ચેતન)ની તુલા રાશિ છે તો આ બન્નેનો મેળાપ ક્યારે થશે તે તેની કુંડળી પરથી જોઈને કહી દો. તે માટે તમે ચંદ્રનું સ્થાન, સૂર્યનો ઉદય નક્ષત્રનો યોગ અને રાશિસ્થાનો સર્વ તપાસજો.

रमते इति रमता – આત્મા'–આ પ્રમાણે અર્થ ટબાકાર કરે છે 'આત્મારામ એમ એનો તે અર્થ કરે છે અને તે સમુચિત છે આત્માના સહભાવી ધર્મોને 'ગુણ કહેવાય અને ક્રમભાવી ધર્મોને પર્યાય કહેવાય. પર્યાય દર વખત ફર્યા કરે છે અને જે પર્યાયમાં હોય, તેમાં તે રમણ કરતો કહેવાય છે શુદ્ધ ગુણમાં આત્મા હોય ત્યારે પણ પર્યાયપલટન થાય છે અને તે મોક્ષમાં હોય ત્યારે પણ તેમ જ બને છે. અને તેવા પર્યાયમાં રમણ કરનારને 'રમતા કહેવામાં આવે છે આતમ મિત્તા કબ મિલે —આત્મામિત્ર–ચેતન સખા–ક્યારે મળે એવા પાઠાંતરથી પણ આ અર્થના વાજબીપણાની ખાતરી થાય છે મોક્ષમાં–શુદ્ધ દશામાં–પણ પર્યાયરમણતા હોઈ આ અર્થ બરાબર સુઘટિત થાય છે

વિરહાફસોસ —અભિલાપ સંબંધી શોષ–અફસોસ, ભાગે એટલે દૂર થાય. આ સર્વ ચેતનાની મેળાપની આતુરતા, ચેતનની સન્મુખદશા, સાધ્યની સમીપવર્તી પરિસ્થિતિ અને મુક્તદશાના માર્ગે પ્રગતિ બતાવે છે. આવી આતુરતા કઈ દશામાં વર્તતા ચેતનની ચેતનાને થાય એનો ખ્યાલ કરવામાં આવશે તો આ ચિંતાની સ્થિતિમાં રહેલ ભવ્યતાનો ખ્યાલ થશે.

મને મળેલ આ પાનાની નોટમાં લખે છે કે–'બ્રહ્માંડ' એ છે કે જો ચેતનને સમતા ઇચ્છે છે તો પ્રીતિની રીત મુજબ આત્માએ પણ તેનો સંબંધ ઇચ્છવો જોઈએ અને બન્નેની ઇચ્છા થતાં એકસાથે રહેતાં પણ પરસ્પરને અણઇચ્છતાં જે અસહ્ય દુઃખ બન્ને ભોગવે છે તે દૂર થયા વિના રહેશે નહિ. તેથી આત્મા મને–સમતાને ક્યારે ઇચ્છશે તે રૂપ પ્રશ્ન પર આ પદ રચ્યું છે આ દૃષ્ટિબિન્દુ પણ વિચારવા યોગ્ય છે અને લગભગ ઉપર કહેલા ભાવને મળતું છે પણ પેટામુદ્દામાં જરા તફાવત પડે છે, તે ધ્યાનમાં રાખવા યોગ્ય છે

જોશીની પાસે ચેતના વિરહવ્યથા કેવી થાય છે તેનું વર્ણન કરે છે હવે ચેતના અને સમતા એક જ છે અને એ વિરહ કોણ પૂરો કરશે અને કેવી રીતે કરશે તે ઉપર

અજ્ઞાનથી પણ તેનો કાળ પોતે જાણતી નથી તેથી જોશીને ટીપણું જોઈ તે શોધી બતાવવા મુહૂર્ત પૂછે છે એવી અભિવ્યક્તિ બતાવવાનો પ્રયાસ કરે છે તેની પાસે આવો પ્રશ્ન સ્વાભાવિક છે પોતાનો આ પ્રશ્ન રજૂ કરતાં પોતાને વિરહદશા કેવી લાગે છે તેનું દુઃખ કેવું સારે છે અને તેનો અંત ક્યારે આવશે અને કેવું લાગશે તે સર્વ ચેતના પોતે કહી બતાવે છે એ રમતા (આત્મા) અને સમતાનો જોગ કયે વખતે થશે તે જોશ જોઈ બતાવવા પ્રશ્ન મૂકે છે (સાખી)

વિરહદશાનું તે વખતે નીચે પ્રમાણે વર્ણન કર્યું —

(રાગ—તોડી)

पीया बिन कौन मिटावे रे, विरहविथा असराल पीया (टेक)
नींद निमाणी आंख तेरे, नाठी दुख देख दपः
दीपक सर डोले परो प्यारे, तन थीर धरे न निमेष पीया० १

અર્થ—વિરહની જે અત્યંત આકરી પીડા થયેલી છે તે પતિ મહારાજ વગર બીજો કોણ મટાડે, ઓછી કરે, દૂર કરે? બાપડી નિદ્રા તો મારું દુઃખ જોઈને નાસી ગઈ છે અને આંખ તો વાંકી થઈ ગઈ છે દીવાની પેઠે માથું ખરેખર ડોલે છે અને તેને શરીર એક પલવાર પણ સ્થિર રાખી શકતું નથી. (મૂકે છે) (૧)

વિવેચન—ચેતના કહે છે કે અત્યારે પતિના વિરહની પીડા અતિશય વધી પડી છે. અને આવી આકરી પીડાનો પાર પતિ વગર બીજા કોઈના હાથમાં નથી. જોનો જો પુત્ર જાય તો કદાચ બીજો દીકરો આવે, ગયેલ ધન કદાચ સાંપડે, સર્વ ચીજોમાં કે સગપીમાં અન્યને શોધી શકાય, પણ પતિવ્રતાને પતિને સ્થાને બીજો કોઈ આવી શકે નહિ એટલે પતિના વિરહની વ્યથાને તો માત્ર પતિ જ દૂર કરી શકે: આ વાત ચેતના પોતા માટે કહે કે સમતા માટે કહે તેમાં વાંધો નથી.

બાપડી ઊંઘ આંખને વાંકી કરીને મારું દુઃખ જોઈને નાસી ગઈ છે. વહેવારુ નજરે ઊંઘ આવવાના સંબંધમાં વસ્તુસ્થિતિ છે જેમ તેવો દુઃખી માણસ ઊંઘમાં પડે ત્યારે દુઃખને વીસરી શકે છે અને ક્ષણિક શાંતિ અનુભવે છે પણ મારું (ચેતનાનું) વિરહદુઃખ નજરે જોઈને ઊંઘ તો મારી સામું વાંકી નજરે જોયું અને મને છોડીને નાસી ગઈ છે. વિરહીને એકાંત રાત્રિએ

પાઠાંતર—બિન-બિન. કૌન-કોન. વિથા-વ્યથા. નીંદ-નિંદ. નિમાણી-નીમાણી. આંખ-આંખ. તેરે-તેરે. દુખ-દુઃખ. દેખ-દેખ. સર-સિર. પરો-ખરો. ડોલે-ડોલે.

શબ્દાર્થ—પીયા=પતિ. બિન=બિના, વગર. કૌન=કોણ. મિટાવે=મટાડે. વિથા=વ્યથા, પીડા, વેદના. અસરાલ=અતિશય, અપાર, અપ્રમાણ. નીંદ=નિદ્રા, ઊંઘ. નિમાણી=બાપડીબાઈ. આંખ=આંખ, ચક્ષુ. તેરે=તારી. નાંઠી=નાસી ગઈ, ભાગી ગઈ. દુખ=દુઃખ. દેખ=દેખીને. દીપક=દીવો. સર=માથું, સિર પર. પરો=ખરો. તન=શરીર. થીર=સ્થિર. ધરે=ધારણ કરે. નિમેષ=પલવાર.

નિસાસા નાખવાનું, વહાલા પ્રિયતમને યાદ કરવાનું અને આખી રાત વગર ઊંઘે જ પસાર કરવાનું હોય છે એટલે વહાલી લાગતી ઊંઘ તો મારાથી દૂર જ ખસી બેઠી છે અને મારું તો દીવાની પેઠે ખરેખર ડોલી રહ્યું છે ઊંઘ ગઈ અને માથામા ડોલા થયા કરે એટલે કેવી દશા થાય તે કલ્પી શકાય તેવું છે અને તેની સાથે આખું શરીર એક આખના પલકારા જેટલા સમય સુધી પણ સ્થિરતા ધારણ કરતું નથી. આવી મારી વિરહની વ્યથા ચાલુ છે તે પતિરાજ વગર કોણ મટાડે ?

આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિએ એક બીજો ભાવ ટબાકાર અને નોટ કરનારે સારી રીતે રજૂ કર્યો છે તે પણ વિચારવા યોગ્ય છે શુદ્ધ ચેતનાને તો નિદ્રા—સ્વપ્નદશા—હોતી નથી; એને તો જાગ્રત અવસ્થા પણ નથી અને ચોથી ઉજાગર દશા હોય છે એ રીતે શુદ્ધ ચેતનાને નિદ્રા ન હોય એ એક વાત થઈ અથવા વ્યવહારમા વિરહીને ઊંઘ ન હોય તે વાત ઊંઘને અંગે થઈ ટબાકારના ભાવમા વાપો મને એમ જણાય છે કે શુદ્ધ ચેતનાની ઉજાગર દશા લાલ દબાઈ ગઈ છે એનું વર્ણન અત્ર ન સભવે એ દશા તો ઇચ્છવા યોગ્ય છે અને અહીં તો સબધ પરથી ઊંઘ ન આવે ત્યારે થતા ધમપછાડાનું વર્ણન હોય એટલે ટબાકારના અર્થનો વાટ વિચારવા લાયક હોવા છતા બધ બેસતો થતો નથી.

દીવાની માફક મારું ડોલે ત્યા આધ્યાત્મિક ભાવ અનુભવ'ને અગે જણાય છે અનુભવની જ્યોતરૂપ દીવો છે તે મારું—શુદ્ધ ચેતનાનું—દુઃખ દેખીને ડોલે છે એ પતિની વિભાવદશા જોઈ એ પ્રથમ સ્થિતિ માટે પોતાનું માથું ડોલાવ્યા કરે છે એને એ વાત ગમતી નથી, એ પોતાના મસ્તકના ડોલવાથી જણાવ્યા કરે છે અથવા દીપક અસ્થિરતાની નિશાની હોઈ તેની પેઠે ચેતનાનું માથું ભમ્યા કરે છે એમ અર્થ લેવામા આવે તોપણ આધ્યાત્મિક ભાવ બરાબર આવે છે.

વ્યવહારમા વવતા ચેતનમા સ્થિરતાગુણ હોતો નથી, એની અસ્થિરતા ઉઘાડી દેખાય છે. સિદ્ધદશામા ચારિત્ર સ્થિરતારૂપ હોય છે પણ સસારમાં એ ગુણ ધીમે ધીમે ખીલતો જાય છે પણ જ્યારે ચેતનજી વિભાવદશામા હોય છે ત્યારે તો એનામા એક ક્ષણ વાર પણ સ્થિરતા હોતી નથી અને એની એ અસ્થિરતા અનુભવ જુએ છે અને તેની નોંધ લે છે પર્યાય—પરાવર્તન પ્રત્યેક સમયે થયા કરે છે અને અસ્થિરતા એ પરાવર્તન—ભાવમા દેખાઈ આવે છે આવી રીતે શરીરની અને મગજની અસ્થિરતા ચેતનની દેખાઈ આવે છે અને ચેતન અને ચેતનાને અભેદ હોઈ એની જે દશા થાય તે અનુભવ દ્વારા ચેતના જાણી લઈ પોતાની દશા તરીકે વર્ણવે છે વિરહી સ્ત્રીની પણ આવી જ દશા હોય છે અને ચેતનના માથું વિભાવને કારણે ચેતનાની એવી જ દશા થઈ છે; એને ઊંઘ નથી, એનું માથું ભમે છે અને એનું શરીર ધ્રૂજે છે ચેતન અને ચેતનાના એકાગ્રીભાવ વિચારતાં આ વિચારણાનો આધ્યાત્મિક ભાવ સમજાઈ જાય તેવો છે (૧)

ससि सरिन तारा जगी रे, बिनगी दामिनी तेग;
रयणी दयण मते दगो प्यारे, मयण सयण विनु वेग पीया० २

અર્થ—ચંદ્ર (તારાનો પતિ) તારાઓની નજીક જઈને ઝળકે છે અને ખડ્ગની ધાર જેવી વીજળી ચમકે છે (અને વિરહ વ્યથાને વધારે છે) અને રાત મને છળ દીધા કરે છે અને મારા સ્વજન (પતિ) વગર કામદેવનો દોર નથી છે (૨)

વિવેચન—વિરહી સ્ત્રીની રાત્રીઓ કેવી જાય છે કુદરત તેની સાથે કેવી રીતે વર્તે છે અને તે વાતમાં આનુષંગિક બાબતો કેવો ભાગ ભજવે છે તે પ્રથમ આપણે વિરહી વ્યવહારુ પત્નીની નજરે વિચારી જઈએ. પં ગંભીરવિજયજીના અર્થ પ્રમાણે તારાના પતિ ચંદ્રને તારાઓ (તેની સ્ત્રીઓ) સાથે રમતો દેખીને મારો વિરહ વધારે ઉલ્લસે છે. સરીણ એટલે સમીપ જઈને અને જગી એટલે રમે છે. અને વીજળી ખડ્ગની ધાર જેવી ચમકે છે અને એ પણ વિરહાગ્નિ જગાડે છે કે સખિ! તું મને દગો દઈશ નહિ. (મતે નહિ પણ મત પાઠ લઈએ એવો તેમનો અભિપ્રાય છે) કામદેવ પતિ વગર પોતાનો વેગ વધારી મૂકે છે આ પ્રમાણે તેઓ ઘીપો સરળ અર્થ કરે છે. આ અર્થ વિચારવા યોગ્ય છે આમાં ચંદ્રમાને તારા નામની તેની સ્ત્રીઓ સાથે રમતો બતાવી તેનાથી અને વીજળીથી વિરહવ્યથા વધે છે એ વાત રજૂ કરી છે

ટબાકાર જુદી રીતે વિરહવ્યથા તાણે છે તેનો કરેલો અર્થ સાદી ભાષા કરી અત્ર નોંધી લઉં છું વેગ એટલે ઉતાવળ ઉતાવળી થઈને રાત્રી (રયણી) અને પ્રોષિતપતિકા (જેનો ધણી પરદેશ ગયો હોય તેવી નાયિકા—સ્ત્રી)—એઓથી બળીને દગો દેવા તૈયાર થઈ છે. એ રાત્રીનું વર્ણન કરતાં કહે છે કે ચંદ્રમા પોતે છુપાઈ રહ્યો અર્થાત્ કાળી અમાવાસ્યાના અંધકારરૂપ રણભૂમિકા છે અને જગી દામની—અદ્ભુત-ઝગઝગાટ કરતી વીજળી-તેગ જ જગી તારા-ઝળઝળાટ કરતા તારા-એ બિનગી તેગ છે એટલે વગર પ્રહણ કરેલ તરવારો હોઈ તેનાથી મને દગો દે છે. હું અશુદ્ધ ચેતના હોઉં તો તો કામદેવ મને શું નું શું કરી નાખે, પણ હું તો શુદ્ધ ચેતના સખી તેથી મમદેવ, મારો સ્વજન ઘેર ન હોવાને કારણે, મને દગો દેવા વાંછે છે રાત્રી, તારા, દામિની એ સર્વ મળી કામોદ્દીપન દ્વારા મને દગો દેવા વાંછે છે. આ ટબાકારનો અર્થ પણ વિચારવા યોગ્ય છે આપણે તે વિચારી જઈએ.

વિરહવ્યથા, અંધારી રાત, વચ્ચે વીજળીના ચમકારા અને એકાંતવાસ સાથે ઘણો અભાવ, એ સર્વ એવા પ્રસંગો છે કે મનુષ્યના મગજનો માનસિક અભ્યાસી તે વખતે

પાઠાંતર—સરીણ-સરણ. બિનગી-બાનગી. રયણ-રયન. વિનુ-વિણ, વિનુ.

શબ્દાર્થ—સસિ = ચંદ્ર. સરિણ = સમીપ જઈને, પાસે જઈને, સરી જઈને. તારા = બીજા ગ્રહો (સાથે) જગી = રમે છે જાગ્યો છે બિનગી = બની છે (ઉત્પાત), વગર ગ્રહણ કરેલી (વિશેષણ) દામિની = વીજળી. તેગ = ખડ્ગ, તરવાર. રયણી = રાત. મતે = મને. દયણ = દે છે દગો = છળ. મયણ = મદન, મદન. સયણ = સ્વજન, પતિ. વિનુ = વગર. વેગ = જોર.

કામદેવની અસર કેવી થાય તે બરાબર સમજી શકે. ચંદ્રમા પણ કામોદ્દીપન કરનાર છે, પણ વિરહી સ્ત્રીને અંધકાર (ચંદ્રમાની ગેરહાજરી) તેથી પણ વધારે મૂંઝવણ કરનાર છે. એમાં વળી વચ્ચે વીજળી થયા કરતી હોય, તારા પોતાનો પ્રકાશ નાખી રહ્યા હોય, એ સર્વ વગર તરવારે મહાવ્યથા કરે છે.

નોંધ કરનાર મિત્ર આ ગાથા પર ભાવ જણાવતાં લખે છે : જેમાં ચંદ્ર છુપાઈ ગયો છે અને તારા અને વીજળીના ઝબકારાવાળી, વગર ગ્રહણ કરેલી તરવાર વડે મને-સહચરરૂપ સ્વજન વિનાનીને-રાત્રિ જલદીથી ઘા દેવા ઇચ્છે છે. (સમતા અથવા શુદ્ધ ચેતનાનો આત્મા સાથે વિયોગ છે એટલે આ શુદ્ધ ચેતના પ્રોષિતપતિકા થઈ, તેને રાત્રી છળવા આવે છે એ ભાવ અત્ર બતાવ્યો છે. અંધારી રાત વગેરે કામોદ્દીપન કરનારા છે અને એકલી સ્ત્રી હોય તો આવા કારણોથી ભ્રષ્ટ થાય; પણ સમતા તો તેમ છતાં દુઃખ ભોગવે છે માટે તેનો તેના પતિ સાથે ક્યારે મેળાપ થશે તે કહે એથી ! એશ એઈને કહે આ પદ દરેક ગાથા સાથે અધ્યાહારથી લેવાનું છે.)

રાત્રીને ઘા ન દેવાની પ્રાર્થના કરવી કે રાત્રી ઘા દે છે એવી ફરિયાદ કરવી, એ બન્નેનો ભાવ એક જ આવે છે. એટલે જુદાં જુદાં દૃષ્ટિબિન્દુઓથી કરેલા અર્થમાં એકતા જળવાઈ રહી છે. વિરહીની દશાનું વર્ણન માનસિક દૃષ્ટિએ ભવ્ય અને વિચારણીય હોઈ કવિની કવિતાને નૈસર્ગિક રૂપ આપે છે. (૨)

શુદ્ધ ચેતના હજુ પણ વિરહદશાને વધારે વર્ણવે છે :—

> तनपिंजर झूर पर्यो रे, ऊडी न सके जीउ हंस;
> विरहानल जाला जली प्यारे, पंख मूल निरवंस. पीया० ३

અર્થ—જીવ(ચેતન)રૂપ હંસ શરીરરૂપ પાંજરામાં પડ્યો પડ્યો ખેદ પામે છે, ઝૂરણાટ કરી ક્ષીણ થાય છે અને વિરહ—અગ્નિની જ્વાળાઓ તો ભારે બળી રહી છે, તેથી (એની) ઊડવાની પાંખો તો મૂળમાંથી સમૂળગી નાશ પામી ગઈ છે. (૩)

વિવેચન—આ ગાથામાં કલ્પના ભવ્ય છે. એમાં શુદ્ધ ચેતના જીવથી જાણે જુદી હોય તેવો ભાવ બતાવ્યો છે. અંતે તો ચેતન-ચેતનાની એકતા છે, પણ આપણે ચેતના અને ચેતનને જુદાં કલ્પી આગળ ચાલીએ એ વાત ધ્યાનમાં રહે. ચેતનાનો જીવ અત્યારે તો શરીરરૂપ પાંજરામાં પડ્યો પડ્યો ઝૂર્યા કરે છે, આખી દુનિયામાં ઊડીને જવાની તેની શક્તિ હતી તે અત્યારે દબાઈ ગઈ છે અને વિરહરૂપ અગ્નિની જ્વાળાઓ એવી આકરી સળગી નીકળી છે કે એણે એની ઊડવાની પાંખોને નિર્વંશ કરી દીધી છે.

પાઠાંતર—પિંજર-પ. ઝૂરે-ઝૂરે. જીઉ-જીવ.

શબ્દાર્થ—તનપિંજર = શરીરરૂપ પાંજરું (તેમાં). ઝૂરે = ખેદ પામે છે, અંદરખાનેથી ક્ષીણ થાય છે. પર્યો = પડેલો. ઊડી = જેથી ઊડવું. જીઉ = જીવ, ચેતન. વિરહાનલ = વિરહરૂપ અગ્નિ. જાલા = જ્વાળા. જલી = બળી. પંખ = પાંખ. મૂલ = મૂળમાંથી. નિરવંસ = સમૂળગો નાશ થવો તે.

અથવા ચેતનરાજ (જીવ—હંસ) પોતે સ્થૂળ પંજરામાં પડી ગયા હોઈ એની ઊડવાની શક્તિ નાશ પામી ગઈ છે અને એ તો તનપિંજરમાં પડ્યા પડ્યા ઝૂર્યા કરે છે અને વિરહની જ્વાળા તો એવી આકરી બળે છે કે એણે પાંખોને મૂળમાંથી નકામી કરી દીધી છે. અહીં ચેતન અને ચેતનાનો અભેદ લઈએ તોપણ અર્થ બેસતો આવે છે અને ચેતનાને જુદી વ્યક્તિ ગણી એની શક્તિ ઘટી ગઈ છે એમ અર્થ કરીએ તોપણ ભાવ બેસે છે. વાત એટલી એક છે કે ચેતનરાજ અત્યારે સ્થૂળ વસ્તુઓમાં સપડાઈ રહ્યા છે અને એ કારણે ચેતના દબાઈ ગઈ છે

ટબાકાર આ ભાવ બહુ સારી પણ અસરકારક રીતે લાવે છે. એમણે ઊડવાની શક્તિનો અર્થ ગુણસ્થાનકમારોહ કર્યો છે. એમનો ભાવાર્થ આ પ્રમાણે છે: મારું ચેતના-રૂપ શરીર પંજરામાં પડ્યું પડ્યું અત્યંત ઝૂરે એટલે શુદ્ધાત્માના મેળાપને વાંછે અને એવો મેળાપ ન મળતો હોવાથી અત્યંત આરતિ (પીડા) કરે. આવી સ્થિતિમાં વિરહને કારણે ગુણસ્થાનના આરોહણરૂપ મારું ઉડ્ડયન સામર્થ્યવાન ન થાય, ગુણસ્થાન-આરોહણ ન કરી શકે એટલે તેનામાં ઊડવાનું સામર્થ્ય ન રહ્યું—જેમ આરીપૂંછ હંસ ઊડી ન શકે તેમ. એટલે ગુણસ્થાનનું આરોહણ મૂળથી મટી ગયું. આ રૂપ વિરહઅગ્નિની ઝાળ, જે અનંતાનુબંધીની ચોકડીના ઉદયવત છે તે; આત્માનું પોતાની આંખોથી જોવું તેથી; ગુણસ્થાન-ક્રમારોહ રૂપ પાંખ; તેનું મૂળ એટલે પ્રથમ ગુણસ્થાનકથી જ (બીજેથી નહિ) એટલે મૂળથી જ નિર્વંશ થયું છે—આત્માશ્રમથી રહિત થયું છે

બની શકે તેટલી સાદી ભાષા કરી ઉપરનો ટબાકારનો ભાવ બતાવ્યો છે. તેમાં ચમત્કાર છે. ભાવ સમજવાનો પ્રામાણિક પ્રયત્ન છે. એમણે ઉડ્ડયનને ગુણસ્થાન-આરોહણ ગણ્યું છે તે ખાસ સમજવા યોગ્ય છે. આ પાંખોના મૂળ જ છેદાઈ ગયાં છે એટલે આખી પ્રગતિ અટકી ગઈ છે. આ ભાવમાં પાંખ બળી જતી નથી, પણ એને ભારે આકરી બનાવી દે છે. આ ભાવ વિચારવા યોગ્ય છે. એક રીતે હંસ પાંજરામાં પડે તેથી તેની પાંખો નકામી બની જાય છે પણ નાશ પામી જતી નથી એટલે 'નિર્વંશ'નો અર્થ નકામી એવો કરીએ તો સમજ ભાવ બેસતો આવી જાય છે

તનપિંજર એટલે સ્થૂળ ભાવમાં રમણતા સમજવી. એને ધનનો વિચાર, સ્ત્રીનો વિચાર, સંબંધીઓનો વિચાર, પોતાની શારીરિક તંદુરસ્તી જાળવવાનો વિચાર—આ સર્વ તનપિંજરદશા છે. સ્થૂળ વર્તના છે. ચેતનને પોતાને પોતે હોવું છે તેનો કદી ખ્યાલ આવવા ન દેનાર મર્યાદિત-આવરિત અજ્ઞાનદશા છે અને શુદ્ધ આત્માની નજરે કેદખાનાની સ્થિતિને રજૂ કરનાર તુચ્છ વર્તના છે

મારા મિત્ર નોંધકારે વળી નવો જ ભાવ સૂચવ્યો છે. તેઓ નોંધે છે: સમતા કહે છે કે હું ચેતનના મેળાપ વગર દુઃખી થઉં છું, જીવ પણ જઈ શકતો નથી, કારણ કે મને હજુ ચેતનના મેળાપની આશા છે. આત્મા ઊડી શકતો નથી, કારણ પતિ મળવાની

શાખામાં તેની પાંખોના મૂળ છેદાઈ ગયા છે અથવા, વધારે સારી રીતે કહીએ તો, વિરહાનલમાં તેની પાંખો બળી ગઈ છે આ નોંધમાં કરેલ ભાવ ઠીક છે અને તે વિચારવા યોગ્ય હોઈ અત્ર રજૂ કર્યો છે

ઊડવાની હકીકતમાં મને જ્ઞાનગુણને આગળ કરવો ઠીક લાગે છે જ્ઞાની જ્ઞાનથી ગમે તે સ્થાને જઈ શકે છે ભૂત-ભાવીના ભાવોને જાણે છે પણ એનો તે ગુણ અવરાઈ જાય ત્યારે એની ઊડવાની શક્તિ હીન થઈ જાય છે પોપટને પાંજરામાં રાખ્યો હોય તો તેની ઊડવાની શક્તિ તો રહે છે પણ એની પાંખ એવી ભારે થઈ જાય છે કે એને છૂટો કરવામાં આવે ત્યારે પણ એ થોડો વખત ઊડી શકતો નથી. આત્માનો જ્ઞાનગુણ પાંજરે પડ્યો છે અને એ નિર્વંશ થવાથી એ પરિવારહીન (sterile) થઈ ગયો છે જ્યારે આગ બરાબર લાગે ત્યારે એ ઝાડને મૂળમાંથી બાળી નાખે છે અથવા મૂળને પરિવાર વગરનું-ન ફાલેફૂલે તેવું-બનાવી દે છે ચેતન અને ચેતનાના વિરહનું આવું પરિણામ આવ્યું છે એક તો ઉડ્ડયન ગયું અને બીજું પાંખો લગભગ નકામી થઈ ગઈ (૩)

उसासासें वघाउको रे, थाइ थवे निसि रांड;
न मन उसासा मनी प्यारे, हटके न रयणी मांड पीया० ४

અર્થ—નિસાસાની ગતિથી પણ આગળ વધી જવાની ઇચ્છાવાળી રાંડ રાત તો હોડ કરીને સામે બેસી ગઈ છે અને નિસાસાને મનાવીએ તોપણ એ લગાર માત્ર પણ રોકાતી નથી, વધતી જ જાય છે (૪)

વિવેચન— આ ગાથાનો સીધો અર્થ પન્યાસજી મહારાજના કહેવા પ્રમાણે, અત્યારે વિરહકાળના જે નિસાસા આવે છે તેની સાથે રાત્રી વાદે ચઢી છે રાત કહે છે કે હું મોટી અને નિસાસા કહે છે કે મારી પોતાની સંખ્યા મોટી. નિસાસા ગમે તેટલી મોટી સંખ્યામાં આવે, પણ એનાથી એ રાત વધારે મોટી થાય છે એટલે નિસાસા ઉપર નિસાસા આવે, પણ રાત વાદે ચઢી છે તે છૂટતી જ નથી. કહેવાની વાત એ કે વિરહને પરિણામે રાત પૂરી થતી નથી. મને આ નિસાસા ગમતા નથી, અને મારો એના તરફ જરાયે પક્ષપાત નથી, પણ ગમે તેટલું કહીએ તોપણ આ શઠ રાત તો એને જરા પણ રોકતી નથી, ઊલટી એને વધારનારી થાય છે રાત્રી એ અત્ર વિભાવદશા સમજવી. વિરહી સ્ત્રીની રાત્રીઓનું આમાં આબેહૂબ વર્ણન છે અને અપ્રમત્ત દશામાં નિસાસાઓ રાતને કેટલી લાંબી કરે છે તે તો વિરહદશા અનુભવનાર જાણે તેવી વાતો.

પાઠાંતર—ઉસાસાસેં-ઉસાસાએ વધાઉકો-વધાઉકા. રાંડ-રાડ. ન મને-ન મન-ન મૈં. હટકે-હટકૈ

શબ્દાર્થ— ઉસાસાસે = શ્વાસોશ્વાસથી, નિસાસાથી. વધાઉકા = વધવાની ઇચ્છાવાળી, વેગથી આગળ ધસવાવાળી. વાદ = હોડ, કરીસાઈ નિસિ = રાત. ન મને = ન ગમે, ન ખૂટે. ઉસાસા મની = નિસાસાએ મનાવી (તોપણ) હટકે = રોકાય, અટકે. રયણી = રાત. માંડ = જરા પણ.

ટબાકાર આ ગાથાનો અર્થ તદ્દન જુદો કરે છે તે બરાબર જણાતો નથી, પણ નોંધી લેવો જરૂરી છે. તે આ પ્રમાણે ભાવ બેસે છે શ્વાસોશ્વાસરૂપ વટાઉંકો એટલે મોટો મુસાફર એક સ્થાને ક્ષણમાત્ર ન રહે. મુસાફરમાં પણ મોટો મુસાફર એક રાત્રે અહીં તો બીજી રાત્રે ક્યાં હોય. શ્વાસોશ્વાસરૂપ મુસાફર રાત્રિ સાથે વાદ વદે, તેને કહે કે આત્માને એક રાત તો અમારી ગતિમાં રહેવા દે. પણ આત્મા સોપક્રમી આઉખાવાળો છે અને ઉપક્રમ નિમિત્ત સાત[1] એટલે સાત કારણે આયુષ્ય તૂટી જાય છે એ સાતમાંના કોઈ પણ પ્રકારે આયુસ્થિતિ તૂટવાવાળી છે એને આપે શુદ્ધ ચેતના વિચારે છે કે અંત અવસ્થાએ શુભ પરિણામીપણું થાય તો પોતાનો આત્મા સાથે મેળાપ થાય. પરંતુ દુઃખની વાત એ છે કે આત્માની અશુભ ગતિ તો અગાઉ બંધાઈ ગઈ છે કારણ, ભવસ્થિતિના પાછલા ત્રીજા ભાગમાં પ્રાયે આયુષ્યબંધ પડે છે, એટલે એણે જેવું આયુષ્ય બાંધી લીધું હશે તેને અનુસરતી તેની બુદ્ધિ થશે. જ્યા મતિ ત્યા ગતિ એટલે જેવી ગતિ થવાની હોય છે તેવી અંત સમયે મતિ થાય છે એટલે અશુભ પરિણામી આત્માથી શુદ્ધ ચેતનાના મેળાપનો તો તે અવસરે પણ અસંભવ જ રહે છે. અને સાત પ્રકારના ઉપક્રમમાંથી કોઈ પણ પ્રકારે આયુષ્ય સ્થિતિ તૂટી જાય છે. આ કારણે ઉસાસા મની એટલે શ્વાસોશ્વાસે મનાવી છું રાત ન માને અને એ પ્રમાણે ન મનાવી શકાતી રાતના મનામણાં થતાં નથી. આવા પ્રકારની રાતને શ્વાસોશ્વાસ માંડ માંડ—કાકલૂદીપણે કરીને—રાત્રી વરાક હટકતો નથી, એટલે એ રાત્રે એ ગતિમાં આત્માને રહેવા દેતો નથી. આ પ્રમાણે અર્થ ટબાકાર કરે છે

નોંધ કરનાર મિત્ર લખે છે શ્વાસોશ્વાસરૂપ વેગગામી પતિ ગતિરૂપ સ્ત્રી સાથે વાદ કરે છે કે તું કઈ ચોક્કસપણે વસ્ત. પણ તે કશું માનતી નથી અને આત્માને ક્યાંય પણ કરીઠામ કરવા નહિ દેતા આગળ ને આગળ જેવે જાય છે. શ્વાસોશ્વાસ વધુ વેગથી ચાલ્યા જાય છે તે ગતિરૂપ રાત્રી સાથે વાદ કરે છે કે તું આત્માને ચોક્કસ વખત સુધી એક ગતિમાં રહેવા દે પણ ગતિરૂપ રાત માનતી નથી અને આયુષ્યરૂપ ચોક્કસ વખતમાં પણ કાપકૂપ કરીને તેને સોપક્રમી બનાવી દે છે તેથી હવે આઉખે વચમાં અનેક પ્રકારની તૂટો પડવાથી આત્મા અનિયમિતપણે ભટકતો ફરે છે અને ગતિરૂપ રાત્રી શ્વાસોશ્વાસથી પણ આગળ દોડતી જઈ ત્યારે પાછી પડતી નથી. આયુષ્યમાં અનેક ઉપક્રમ પડતા તેને ભરોસે રહેવું યુક્ત નથી.

---

૧ આયુષ્ય સોપક્રમી અને નિરુપક્રમી એ બે પ્રકારનું હોય છે આઘાત—ઉપઘાત લાગતાં તૂટી જાય તેવા આયુષ્યને સોપક્રમી કહેવાય છે નિકાચિત આયુષ્ય જેને તેવો ઉપઘાત લાગે તોપણ તૂટતું જ નથી. એ તો અવશ્ય આખું ભોગવવાનું જ હોય છે તીર્થંકર, ચક્રવર્તી વાસુદેવ આદિનાં આયુષ્ય અવશ્ય નિકાચિત હોય છે. સોપક્રમ જે સાત આયુષ્યભેદ ઉપઘાત પ્રકારો છે તે સાત પ્રકારના હોઈ નીચે પ્રમાણે જ —

(૧) અધ્યવસાય (રાગદ્વેષ અને ભય) (૨) નિમિત્ત—(દંડ, શસ્ત્ર આદિ) (૩) આહાર (૪) વેદના (આંખ આદિનાં ભારે પીડા) (૫) પરાઘાત (ખાડામાં પડવું વગેરે કારણે થતા આઘાતથી); (૬) સ્પર્શ (સાપ, વીંછી વગેરેના ડંખથી); (૭) શ્વાસોશ્વાસનો નિરોધ [સ્થાનાંગ ૫૬૧]

આ પ્રમાણે જુદા જુદા દૃષ્ટિબિન્દુથી આ ચોથી ગાથાનો અર્થ સમજવા પ્રયત્ન કર્યો છે

મને આ ગાથા ઘણા ગૂઢ ભાવથી ભરેલી જણાય છે કોઈ કોઈ સ્થાને આયુષ્યનું માન શ્વાસોશ્વાસથી ગણાય છે જ્યારે કોઈ કેસ આશા વગરનો થઈ જાય ત્યારે લોકવાયકા બોલે છે કે હવે તો એ પોતાના શ્વાસોશ્વાસ પૂરા કરે છે કલાક બે કલાક, જેટલા શ્વાસોશ્વાસ પૂરા કરવા લખાવી લાવેલ હોય તેટલા ભોગવવા પડે છે રાત્રી–નિશા એ ગતિ હોય તે વાત પણ સમુચિત લાગે છે પણ ગતિ–આગતિનો લાંબી નજરે અભ્યાસ કરનાર પ્રાણી એક સ્થાને લાંબો વખત ટકી શકતો જ નથી; હજુ જરા ઠેકાણે પડે ત્યા શ્વાસોશ્વાસ પૂરા થઈ જાય છે એટલે ચેતના અને ચેતનની એકતા થવાનો વખત જ આવતો નથી. ચાર ગતિરૂપ સંસારમા ભટકવું, એક ખાડામાથી બીજામા પડવું અને ચક્રભ્રમણ કર્યા કરવું એ જાણે અત્યારે તો ચેતનાનો સ્વભાવ થઈ પડ્યો છે રાત્રિ એટલે વિભાવદશા પણ બની શકાય એ ચેતનને સ્થિરતા પ્રાપ્ત થવા દેતી નથી, એનું કામ રસ્તે આવવા દેતી નથી અને ચેતનાનો અને તેનો મેળાપ થવા યોગ્ય કોઈ રસ્તો આવે ત્યા તો ગમે તેવું બહાનું કાઢી એને બીજે ઠેકાણે મૂકેલી દે છે. એ શંક રાત્રીનો દોર ભારે આકરો અને જોરદાર છે. આ રીતે આ ગાથા બેસે છે અર્થ સમજવાના આ પ્રયત્નો છે અત્યત યોગગમ્ય ભાવના વાળી ગાથા છે વધારે પ્રકાશ માગે છે ખાસ વિચારણીય છે. (૪)

इह विधि छे जे घरधणी रे, उससुं रहे उदास;
हर विधि आइ पूरी करे प्यारे, 'आनंदघन' प्रभु आस पीया० ५

અર્થ—જેનો ઘરનો ધણી–પતિ મહારાજ–આવા પ્રકારનો છે તેનાથી તો (સમતા) ગમગીન રહે છે ઉદાસ રહે છે (હવે) આનંદઘન પ્રભુ પોતે પધારીને તેની આશાને હરેક પ્રકારે પૂરી કરે (ત્યારે એની આશા પૂરી થાય તેમ છે એને આધાર આનંદઘન પ્રભુનો છે) (૫)

વિવેચન—ચેતના છેવટે બોલે છે કે જેનો ઘરધણી આવા પ્રકારનો છે તેના તરફ સમતા ઉદાસ રહે છે; ઘરધણી અત્યારે ઘરને જ ભૂલી ગયા છે એ પરભાવમા એટલા આસક્ત થઈ ગયા છે કે મારી આવી સ્થિતિ થઈ ગઈ છે એ વાતની પણ એને દરકાર નથી.

ટબાકાર લખે છે કે એ રીતનો ઘરધણી છે પર–અશુદ્ધ સ્વભાવ રૂપ ઘર–નો ધણી સ્વામી તે આત્મારામથી ઉદાસ રહે આ ભાવ પણ ઠીક છે

કુમતિના તાબામાં પડેલા જીવથી સમતા બહુ ઉદાસ રહે છે તે અશુદ્ધ ભાવવાળા આત્માનો અને સમતાનો મેળાપ થતો નથી આવો ભાવ મિત્ર નોંધ કરનાર લાવે છે તે

પાઠાતર— ઇહ વિધિ છે ? ઘરધણી ના ભાખે ઇહ વિધિ છન્દ ? ધનિ રે. રહે–રહે ન. વિધિ–વિધ.
શબ્દાર્થ— ઇહ વિધિ = આવા પ્રકારના. ઘરધણી = પતિ. ઉસસુ = તેનાથી. ઉદાસ = ગમગીન, ખિન્ન. હરવિધિ = હરેક–દરેક પ્રકારે. આઈ = આવી.

પણ સમુચિત જણાય છે. વાત એ છે કે ચેતનની અત્યારની સ્થિતિએ ઘરનું આખું વાતાવરણ બગાડી નાખ્યું છે

આ તો હું પૂરું છું અને પતિ પોતે બેદરકાર રહે છે એનો મેળ કઈ રીતે થાય ? હવે તો આનંદના સમૂહ પ્રભુ કોઈ પ્રકારે જાતે આવીને આશા પૂરી કરે ત્યારે સારું કામ થાય તેમ છે.

ટબાકાર જરા જુદી રીતે એ જ ભાવ લાવે છે એના અર્થ પ્રમાણે આનંદનો ઘન–સ્વરૂપ–પ્રાપ્તિરૂપ પરમાનંદનો સમૂહ–એવો પ્રભુ–સામર્થ્યવાન આત્મા. હરવિધ–નાના પ્રકારના–ગુણસ્થાન–આરોહણરૂપ આશા. શુદ્ધ ચેતનાને સ્વભાવરૂપ ઘરે આય એટલે આવીને પૂરી કરે–આશા સંપૂર્ણ કરે. આનંદઘન પ્રભુ જે શુદ્ધ સ્વભાવવાળો આત્મા, તે કોઈક પ્રકારે સમતાને આવીને મળીને તેની આશા પૂરી કરે છે આવો ભાવ ટબાકાર અને મિત્ર નોંધકાર લાવે છે નોંધમાં લખે છે પણ જ્યારે આત્મા ગુણસ્થાનમાં આરોહણ કરે છે ત્યારે તેનામાં સમતા આવે છે અને ત્યારે જ તે સમતાના સંબંધથી આનંદના સમૂહને પ્રાપ્ત કરે છે. પર વસ્તુમાં રમણ કરવાની ટેવ હોય ત્યાં સુધી સમતા આવતી નથી. અને ચેતનરાજ પોતે જ આનંદસ્વરૂપ છે સત્તાગતે તે આનંદઘન છે સમતા તેણે જ પ્રાપ્ત કરવાની છે અને ચેતના પણ તેની પોતાની જ છે જે આદર્શ સ્થિતિ ઉપજાવવાની છે તે ક્યારે પ્રાપ્ત થશે તેની આ વિચારણા છે એવી સ્થિતિ પ્રાપ્ત ન થાય ત્યાં સુધી સાચા સ્નેહીનો તો વિયોગ જ રહેવાનો છે અને એ વિયોગકાળમાં તો ચેતનના જીવન અટકી જ જાય છે અને ચેતનાના નિસાસા વધારે ઊંડા અને આકરા થતા જાય છે આ સ્થિતિનો અંત લાવવાની ઇચ્છા પતિપ્રાણા ચેતનાની જરૂર હોય તેમાં નવાઈ નથી. એકવાર સમતા અને ચેતન મળ્યાં એટલે શુદ્ધ ચેતનાની વિરહદશા હંમેશને માટે ભાંગી જવાની એ વાત પણ સુયોગ્ય છે એટલા માટે એ વખતમાં એ જોશીને પૂછે છે કે ભાઈ જોશીડા! તારા જોશ જોઈને કહે કે આત્મારામ અને સમતાનો મેળ ક્યારે મળશે ? અને આનંદઘન પ્રભુ–મારા નાથ–પોતે જાતે પધારીને અમારી આશા ક્યારે પૂરી કરશે ? (૫)

ઉપસંહાર—આ ભાવવાહી પદમાં ઊંડો યોગાભ્યાસ છે અંતરની તાલાવેલી છે ચેતનાના વિકાસમાં પ્રશાંત આશા છે અને માર્ગગમનની શુદ્ધ ક્રિયાનું દર્શન છે. અત્યંત વિશુદ્ધ આત્મમંથનનું આ પરિણામ છે અને છતાં ભારે ઉદાસીનતાના દર્શન સાથે આશાનો મોટો આશ્રય છે. ઉદાસીનતા અંતે આશામાં પરિણમે છે ધ્યાતા, ધ્યેય અને ધ્યાનની એકતા થાય, એનો અંતરમાં સમભાવ, એની અંદર રહેલા આત્મજ્ઞાનનો અનાહતનાદ સુભગાય, પ્રભુ આનંદઘન પોતે પધારીને સર્વ આશા પૂરી કરે, અને તેમ થાય એટલે નિસાસા અને ઉદાસીનતાનો સદાને માટે છેડો આવે. બહારની કોઈ ક્રિયા, બહારના કોઈ સ્નેહી સાધ્યપ્રાપ્તિ કરી આપે તેમ નથી. આનંદઘન પ્રભુ અંદર જ બેઠા છે, એને સુયોગ્ય સાધન મળે એ કે એ અંતરમાં જ જાગે તેમ છે જાગ્યા એટલે પરભાવ અટકાવ્યો, રજ ચઢી દૂર થઈ અને ચેતનાની વિરહદશા પૂરી થઈ

આ સ્થિતિ નીપજાવવાનો મંત્ર ભાવ છે. વ્યવહારમાં વિરહી સ્ત્રી બોલે તેવી વાત સાદી રીતે ઉચ્ચ કવનમાં મૂકી યોગીરાજે આ પદમાં બહુ વિશિષ્ટ વાત કરી નાખી છે અને અંતરાત્મદશાની તાલાવેલી કેવા પ્રકારની હોય તેનો સાચો ખ્યાલ કરાવ્યો છે. આશા અમર છે, સાધન બળવાન છે, ઇચ્છા બળવાન છે અને ચેતનરાજ એને પ્રાપ્ત કરે તે તેનો સહજ સ્વભાવ છે. માત્ર પરભાવ તરફ સાચું પાછાપણું જણાય અને પરને દૂર કરી સ્વનો આદર કરવાનો નિર્ણય થાય તો હૃદયમંદિરમાં બેઠેલો આનંદઘન પ્રભુ સર્વ આશા પૂરી કરી શકે તેમ છે. (૬૫)

પદ છાસઠમું

ભૂમિકા—પ્રમાણમાં નાના આ પદમાં બહુ ગુહ્યાશયના અને ખાસ વિચારણીય વિચારો કવિના અંતરમાંથી નીકળી ગયા છે. એમાં વ્યવહાર અને નિશ્ચયનો અદ્ભુત સમન્વય કર્યો છે. એમાં હિતની એવી વાતો કરી દીધી છે કે જો અનેકાંત મતનો બરાબર ખ્યાલ ન થયો હોય, વિધિ-નિષેધના સૂત્રોની મર્યાદાનો હિસાબ ન જળવાયો હોય, અધિકારી પરત્વે ભેદ કેટલો અને શા માટે પાડવામાં આવ્યો છે તેની વિચારસ્પષ્ટતા મગજમાં ન થઈ હોય, તો આ પદના લખનારને કે કરાવનારને નિશ્ચયમતવાદી કહેવાની ધૃષ્ટતા સામાન્ય ભૂમિકા પર સ્થિત થયેલા કરી નાખે તેવું છે. આ અતિમહત્ત્વની વિચારસ્પષ્ટતાનું પૃથક્કરણ પદને અંતે કરવાનું મુલતવી રાખી પ્રથમ યોગીરાજ શું કહેવા માગે છે તે વિચારી જઈએ. પણ આખી પદવિચારણામાં વ્યવહાર અને નિશ્ચયને વિરોધ નથી અને તેનો સમન્વય કરવાની આવડત એ જ જૈન તત્ત્વજ્ઞાનનું રહસ્ય છે એ વાત પર ખાસ ધ્યાન રાખવાની જરૂર છે. પ્રથમ યોગીરાજને સમજીએ.

વિચારણા બે પ્રકારની હોય છે: આત્મિક (subjective) અને બાહ્ય (objective). આત્મિક વિચારણામાં અંદર જોવાનું થાય છે, ચેતન સાથે એકાગ્ર ભાવ થાય છે. પોતાની પ્રગતિ કેમ થાય? ક્યા કારણે અટકી? અંતિમ ધ્યેય શું? પોતાનું કે પોતાના માન્યા તેની સાથેનો સંબંધ કેવો? ક્યાં સુધીનો? ક્યારે થયો? શા માટે થયો? ક્યાં એનો અંત આવશે?—આવી સર્વ વિચારણા આત્મસન્મુખ છે, હૃદયસંમુખ મીટ મંડાવનાર છે, એકાંત સાધ્ય સમીપ જનાર છે અને વિવેકને જાગ્રત કરનાર કોઈ ભારપૂર્વક ભાવવિશુદ્ધિ દર્શાવનાર છે. બીજી વિચારણા બહારના ભાવોને વિચારવાની હોય છે. તેમાં ચેતનેતર ભાવો તરફ નજર રહે છે, બાહ્ય વસ્તુનો કે પર વ્યક્તિઓનો ચેતન સાથેનો સંબંધ દેખાય છે. એમાં ચેતન તરફ મીટ મંડાતી નથી; એમાં પોતાની સત્તા સામર્થ્ય કે ગુણ તરફ લક્ષ્ય ન રહેતાં બાહ્ય ભાવો ઉપર ધ્યાન જ રહે છે. અહીં આત્મવિચારણા ઉપર ખાસ ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે. આવી વિચારણાની બહુ જરૂર છે. ઘણી વખત

આવી વિચાર જ કરતો નથી. જીવનનો સદુપયોગ આવે કે પરિસ્થિતિ સમજીને તેમ એ ગતાનુગતિક રીતે સારીમાઠી ક્રિયા કર્યા કરે છે એનો આત્મપ્રગતિ સાથે કેટલો સંબંધ છે તે પણ એ વિચારતો નથી; બાહ્ય નજરે, વિવેકશૂન્ય દૃષ્ટિએ, ઓઘવૃત્તિએ કામ કર્યા કરે છે અને મરણ આવે ત્યારે જરા પણ આગળ વધ્યા સિવાય ખાલી હાથે ચાલ્યો જાય છે. આ પદમાં અતિ ઉત્કૃષ્ટ હદની આત્મવિચારણા કરી છે અને આત્મવિકાસને જ એ સ્પર્શે છે. એની વિચારણા કેવી હોય તે સાધુઓને ઉદ્દેશીને એ કહે છે—

પદ

(રાગ—આશાવરી)

साधु भाई ! अपना रूप देखा,
    साधु भाई ! अपना रूप देखा
करता कौन कौन फुनी करनी ?
    कौन मागेगा लेखा ? साधु भाई १

અર્થ—હે સાધુઓ ! જ્યારે આપણું (પોતાનું નિજસ્વતત્ત્વ સ્વ)રૂપ જોયું (ત્યારે વિચાર થયો કે) આમાં કરનારો કોણ અને વળી કરણી શી અને એનો હિસાબ કોણ માગશે ? (૧)

साधु-संगति अरु गुरुकी कृपा तें,
    मिट गई कुलकी रेखा;
'आनंदघन' प्रभु परचा पाया,
    ऊतर गया दिल भेखा साधु भाई० २

અર્થ—સાધુપુરુષોની સોબત અને ગુરુમહારાજની કૃપાથી કુળનું ચિહ્ન હતું તે મટી ગયું, આનંદઘન-પરમાત્માનો પરિચય થયો અને ભેખ-વેશ ઉપરથી દિલ ઊતરી ગયું (૨)

વિવેચન—અહો સાધુ ભાઈ ! જ્યારે પોતાનું રૂપ દેખ્યું, પોતે કોણ છે તેનો વિચાર કર્યો, ત્યારે મનમાં સ્વાભાવિક પ્રશ્ન થયો કે આ સર્વનો કર્તા કોણ ? ક્રિયા શી ? અને

પાઠાંતર—કરતા કૌન કરનિ ફુનિ કેસિ, કુણ માગેગા લેખા.

શબ્દાર્થ—અપના = આપણું, પોતાનું. જબ = જ્યારે. કરતા = કર્તા, કરનાર. ફુની = વળી. કરની = કરણી, ક્રિયા. લેખા (ના) = હિસાબ.

પાઠાંતર—અરુ—ઓર. કૃપાતેં—કિરપાતેં. રેખા—રેષા. પાયો—પાઈ. ઊતર—ઉતર. ભેખા—ભેષા.

શબ્દાર્થ—સંગતિ = સોબત. અરુ = અને, ઓર. કૃપાતેં = મહેરબાનીથી. મિટ ગઈ = મટી ગઈ. કુલકી = કુળની મર્યાદામાં જન્મ થવાથી આવતાની મોટાઈની. રેખા (ના) = ચિહ્ન, હદ. પરચો = પરિચય, અનુભવ, રૂબરૂ મળવું તે. પાયા = મળ્યો, થયો. ઊતર ગયો = ઊતરી ગયો, ખલાસ થઈ ગયો. દિલ = મન. ભેખા = ભેખ, રૂપ, વેશ, ખ્યાલ (?)

અત્યારે જે કરી રહ્યા છીએ તેનો જવાબ કોણ માગશે? એનો હિસાબ કોની સાથે સમજવો પડશે? પ્રશ્નો સારા છે અને સહજ રીતે ઊઠે એવા છે પ્રાણી ગમે તેટલી દોડાદોડ કરે, પણ એને કોઈ વાર આ સર્વ શાને માટે, કોને માટે અને ક્યાં સુધી?—એવા સવાલો જરૂર ઊઠે છે

પં ગંભીરવિજયજી મહારાજ આ પ્રમાણે અર્થ લખાવે છે હે સાધુઓ! બંધુઓ! આપણું રૂપ (નિજ ચૈતન્ય સ્વરૂપ) ક્ષણ માત્ર જોયું ત્યારે વિચાર–વિવેક જાગ્યો કે કર્તા કોણ છે? મારા સિવાય બીજો નથી હું જ કર્તા છું અને વળી કરણી પણ કોણ છે? એટલે કરણી પણ હું જ છું કારણ કે કર્તા (ચેતન)ની જે જ્ઞાનાદિક કરણી છે તે બંને એક જ છે. અને હારજીતનો સરવાળો કોણ માગશે? પોતે જ હારજીતનો સરવાળો લેશે. આવો ઉપર પ્રમાણેનો વિચાર નિજ સ્વરૂપ દેખવાથી શાથી થયો? સજ્જન પુરુષની સંગત અને ગુરુમહારાજની કૃપાથી થયો અને અનાદિ કાળની જે ટેવ હતી તે રૂપરેખા (હદ) મટી ગઈ આનંદઘન પ્રભુનો પરચો (પુનઃ પુનઃ મળવું તે–પરિચય) થયો તેથી હૃદયનો જે ભેખ–ખેદ હતો તે ઊતરી ગયો. આ પ્રમાણે સારો સીધો અર્થ પંન્યાસજીએ લખાવ્યો છે.

મારા મિત્ર નોંધ કરનારે આ પદનો જુદી રીતે અર્થ કર્યો છે તે આખો નોંધી લેવા લાયક હોઈ લગભગ તેના જ શબ્દોમાં અત્ર નોંધ્યો છે. તેઓશ્રી લખે છે કે હે સાધુઓ! મેં જ્યારે ગાઢ પોતાનું સ્વરૂપ જોયું ત્યારે મને જણાયું અથવા જ્યારે તમે તમારું સ્વરૂપ જોશો ત્યારે તમને જણાશે કે તમામ ક્રિયા–કરણી એ બધું સ્વરૂપપ્રાપ્તિ સુધી છે પછી કાંઈ કરવાનું રહેતું નથી. તેથી જ્યારે સ્વરૂપ જણાયું ત્યારે પછી આત્મામાં કર્મનું કર્તાપણું નથી તેમ કાંઈ કરણી કરવાની રહેતી નથી. અને તેમાં કરેલાં કર્મોનો ક્ષય થતો જાય છે તેથી નવાં કર્મો સંબંધી કોઈ હિસાબ પૂછનાર પણ નથી. પોતે જ સ્વરૂપ જાણ્યા પછી પરમાત્મદશાને પ્રાપ્ત થાય છે એટલે કર્મનું કર્તાપણું ક્રિયા અને કર્મ રહેતાં નથી. આ સંબંધમાં બીજી જગ્યાએ આનંદઘનજી મહારાજે કહ્યું છે કે "કરમ કરમફળ કામી"–જીવ કર્મનો કર્તા છે અને શુભાશુભ કર્મોનો ભોક્તા વા ઇચ્છુક છે તે વિભાવદશામાં હોય ત્યાં સુધી જ છે અથવા ક્રોધાદિક પરિણામે પરિણમ્યો હોય ત્યાં સુધી છે એમ જાણવું વળી બીજું વચન "કરતા પરિણામી પરિણામો, કર્મ જે જીવે કરિયે રે" આ વચનથી[1] પણ બાધ નથી. "પરિણામી ચેતન પરિણામો જ્ઞાન કરમ ફળ ભાવી –એટલે ચેતનતા[2] પરિણામી છે એટલે ચેતન જ્ઞાન પ્રગટ કરવારૂપ આત્મગુણનો કર્તા છે અને તેનું ફળ સ્વરૂપપ્રાપ્તિ રૂપ છે જ્યારે સ્વરૂપજ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારે આ વાત રહેતી નથી, તેથી સ્વરૂપપ્રાપ્તિ પછી ચેતનમાંથી કર્મ કરવાનું ન હોવાથી કર્તાપણાનો તથા કરવાનો અભાવ થાય છે સાધુપુરુષો માત્ર સ્વરૂપ પ્રગટ કરવાની કરણી જ કરે છે, તે સિવાય બીજી કરણી કરે તો તે સંસારવૃદ્ધિના હેતુરૂપ થાય છે જ્ઞાનસારજીએ કહ્યું છે કે "જ્ઞાન વિના સંયમ આચરણ,

---

૧ આનંદઘનજીના વાસુપૂજ્યનું સ્તવન, ગાથા ત્રીજી ૨. એજ, ગાથા પાંચમી

ચોગતિ ગમન ઉપાયો. વળી આનંદઘનજીએ કહ્યું છે કે[1] "મૂળ અનેકાંત ક્રિયા કરી બાપડા રડવડે ચાર ગતિ માંહી લેખે–" તેથી સ્વરૂપપ્રાપ્તિ કરવા સિવાય અન્ય કરણી કરવાની સાધુઓને હોતી નથી. વળી અન્ય સ્થળે જ્ઞાનસારજીએ કહ્યું છે કે "આતમતત્ત્વ વેદાતમ વિજ્ઞાની અન્ય ભ્રમણ ન કહાય." શ્રીમદ્ આનંદઘનજી અન્યત્ર કહે છે "નિજ સ્વરૂપ જે ક્રિયા સાધે, તેહ અધ્યાતમ કહિયે રે"–તેથી નીજ સ્વરૂપ પ્રગટ કરવા યા પ્રત્યક્ષ કરવા જે ક્રિયા કરવી તે જ સાધુઓની કરણી છે, જ્યારે પોતાનું સ્વરૂપ પ્રગટ થઈ ગયું, ત્યાર પછી તે કરણી રહેતી નથી અને જ્યારે સ્વરૂપ પ્રત્યક્ષ થયું ત્યારે કર્મ બંધનો અભાવ થયો (આ અભાવને કર્મબંધના અલ્પ કાળની સ્થિતિને નહિ જેવી ગણીને કહ્યા છે, કારણ સિદ્ધાવસ્થા પ્રાપ્ત થતાં સુધી પણ કર્મબંધ થાય છે પણ તેમાં સ્થિતિ બંધ અલ્પકાળનો હોવાથી તેને ગણ્યો નથી) અને જ્યારે કર્મનો આ પ્રમાણે બંધ ન હોય તો પછી ઉદય શાનો? અને જ્યારે ઉદય ન હોય ત્યારે કર્મનું દેણું–હિસાબ શાનો? હિસાબ નહિ તો પછી હિસાબ માગનાર પણ નહિ—એ રીતે આ પદનો ભાવાર્થ લાગે છે પછી જ્ઞાની જાણે.

તેજ નોંધ ચાલુ છે. અત્ર બીજી ગાથા શરૂ થાય છે

સાધુઓએ પૂછ્યું કે તમને સ્વરૂપપ્રાપ્તિ શી રીતે થઈ? તેના ઉત્તરમાં કહે છે કે સાધુપુરુષની સંગતથી–સત્સંગથી અને ગુરુની કૃપાથી મારું મિથ્યાત્વ દૂર થયું છે ચારી અન્ય મત પર શ્રદ્ધા હતી તે ગઈ છે અને મને સ્વરૂપપ્રાપ્તિ થઈ છે અને તે આનંદઘન પ્રભુનો પરચો લેખો છે અથવા આનંદઘનજી કહે છે કે મને શુદ્ધ આત્માનો અનુભવ થયો છે અને તેથી મારા મનમાંથી લેખનો–લેણાનો ભેદ ઉતરી ગયો છે બન્ને ગાથાનો પરમાર્થ–હે મુનિજનો! સુસાધુઓ! તમે જે ક્રિયા કરો તે સ્વરૂપપ્રાપ્તિને માટે જ કરો, બીજી ક્રિયા કરશો તો સંસારમાં ભટકવું પડશે અને જો સ્વરૂપપ્રાપ્તિને માટે ક્રિયા કરશો તો સ્વરૂપપ્રાપ્તિ થશે અને સ્વરૂપપ્રાપ્તિનો અનુભવ થતા પછી જગતની ક્રિયામાંથી કર્તાપણું જશે, કરવાનું કંઈ રહેશે નહિ એટલે કર્મનું કર્તાપણું જઈ માત્ર પૂર્વકર્મ ભોગવવા માટે શરીરની પ્રવૃત્તિ થશે અને તમામ કર્મોનો ક્ષય થતાં સ્વતંત્ર-મુક્ત થશો. (આ પદ ખૂબ વિચારવા યોગ્ય છે.)

આ પ્રમાણે પ્રાપ્ત થયેલ માર્ગદર્શક નોંધ અને પન્યાસજીનો બતાવેલ ભાવ વિચારી આપણે કેટલીક સ્વતંત્ર વિચારણા કરીએ—હવે વિવેચન કરનારના વિચારો આવે છે:—

જ્યારે પોતાનું ખરું સ્વરૂપ શું છે તેનો તાત્ત્વિક વિચાર કરવામાં આવે છે ત્યારે એને આલોચના થાય છે કે અત્યારે જે ધમાધમ પોતે પડી ગયો છે તે સર્વનો કરનાર કોણ છે? આ સર્વ ક્રિયા ચાલી રહી છે તે શી બાબત છે? અને સરવાળે અત્યારનાં સર્વ કર્મનો હિસાબ કોણ માગશે? અનેક જનો એમ માને છે કે આપણાં કર્મનો હિસાબ

૧ આનંદઘનકૃત અનંતજિન સ્તવન, ગાથા બીજી

કોઈ રાખે છે ત્યાં મોટા ચોપડાઓ હોય છે તે જમે-ઉધાર કરે છે મરણ પછી ત્યાં જવાબ આપવો પડશે. એવા લેખા લેનાર કોણ? ફેંસલા આપનાર કોણ? અને એનો અમલ થયો છે કે નહિ એ જોનાર કોણ?

—આ વદન સ્વાભાવિક પ્રશ્નો છે વિચાર કરતાં કરતાં એને અંદરથી સૂઝી આવે છે કે (૧) આત્મા છે, (૨) આત્મા નિત્ય છે (૩) એ કર્મનો કર્તા છે, (૪) એ કર્મનો ભોક્તા છે (૫) એનો સર્વ કર્મથી મોક્ષ છે અને (૬) એ મોક્ષ મેળવવાના ઉપાયો છે આ વિચારણા શુદ્ધ માર્ગે આવનારને જરૂર થાય છે અને નિર્ણય પણ તેને સૂઝે છે સમ્યગ્ જ્ઞાનનું એ લક્ષણ છે સમકિતની એ નિશાની છે અને જૈન પરિભાષામાં એને ષટ્સ્થાન કહેવામાં આવે છે

આત્મા છે એ મૂળ પાયો પ્રથમ સિદ્ધ થવો જોઈએ. અને તેની શુદ્ધદૃષ્ટિએ નિત્યતા સમજાય ત્યારે કામ આગળ ચાલે છે પછી મિથ્યાત્વ, અવિરતિ, કષાય અને યોગથી કર્મનો અને જીવનો સંબંધ થાય છે અને કરેલ કર્મોનાં ફળ ભોગવવાં પણ આત્માને જ પડે છે. એનો હિસાબ પણ પોતે જ રાખે છે અને એ હિસાબમાં જરા પણ ગોટાળો થતો નથી એ વાત તેને બરાબર ન્યાયની નજરે બેસી જાય છે ચિત્રગુપ્તના ચોપડા પોતાની પાસે જ રહે છે અને ફેંસલા સંભળાવનાર અને અમલ કરનાર પોતે જ છે આટલાં આટલાં કર્મો એકઠાં થાય છતાં એ સર્વથી મુક્તિ પણ થઈ શકે છે, અને એ મુક્તિપ્રાપ્તિના ઉપાયો પણ છે આ સર્વ વિચારણા અને નિર્ણય સ્વરૂપજ્ઞાનને પરિણામે વદન પ્રાથમિક દશામાં થાય છે, પણ એ ન થાય ત્યાં સુધી સાચી પ્રગતિની શરૂઆત પણ થતી નથી. આ ‘છ સ્થાન’નો આખો વિષય બહુ રસિક છે અને ખૂબ વિચારણા માગે છે અત્ર તો તેનું અનુશ્રેણિએ સૂચન છે

બીજી રીતે જોઈએ તો આ આખી સૃષ્ટિ આપણી પાસે ખડી થયેલી છે. તે સાચી છે કે માયારૂપે છે? એનો કર્તા કોઈ હશે? એને આવા રૂપે બનાવવાનો કાંઈ હેતુ હશે? કોઈ સમર્થ પ્રાણી આવી દુઃખ-દર્દ-ત્રાસથી ભરેલી પૃથ્વી બનાવે ખરો? એવા કર્તા લીલા કરે તો તે આવી હોય? પારકાને પીડા થાય તે જોઈને તેમાં આનંદ માણનાર કોણ હોય? અનંત દયાના સમુદ્રની ભાવના સામે આવી હળહળ વિષમતા અને શોક સંતાપ, વિયોગ અને ત્રાસથી ભરપૂર સૃષ્ટિનો મેળ બેસે છે? અને તેનું સ્વરૂપ, તેની શરૂઆત હોય તો તેનો કાળ, તેમાં ચેતન અને અચેતનનો સંબંધ, તેમાં પરસ્પર અને આપણી સ્થિતિનો સંબંધ —આ સર્વ વિચારો આવે.

જીવ, જગત અને ઈશ્વરના પ્રશ્નો અનાદિકાળથી ચાલ્યા આવે છે આત્માનો જગત સાથે સંબંધ શા માટે, કેવો અને કેવા સ્વરૂપવાળો છે તે પર મનુષ્યે પોતાની ઉપલબ્ધ બુદ્ધિશક્તિનો ઉપયોગ કર્યો છે અને આપણે અહીં જે જે પ્રશ્નો કરીએ છીએ, વિચારો કરીએ છીએ કે વાણીનો પ્રચાર કરીએ છીએ, તેનો છેવટનો હિસાબ કોણ કરશે. શા માટે કરશે? ...

કર્મો અહીં જ રહી જવાના હોય તો પછી ફળની નજરે નિષ્ફળતા થાય અને અહીં ધન, સ્વાસ્થ્ય, સગવડની વિષમતાઓના ખુલાસા વગરની રહી જાય. એટલે પ્રાણીને સચિત્‌-તત્ત્વ, કર્મસંબંધના, કર્મફળના, આત્મ ગુપ્તિના અને કરણીના હિસાબના વિચારો આવ્યા વગર ન જ રહે. આ જગતમાં પોતાનું સ્થાન, પોતાના સ્થાયી ધર્મો, પોતાના પર્યાય-પલટનો, પોતાની પ્રત્યેક ક્રિયા, અંદરના ભાવો, વિભાવ સાથેનો સંબંધ, ક્રિયામાં રહસ્ય, સંઘ ધર્મમાં શરણ, પરભાવનો થઈ બેઠેલો સ્વભાવ, ક્રિયાની સાથે ધ્યાનને સ્થાન, ક્રિયાનો પ્રગતિ સાથે સંબંધ વગેરે સર્વ બાબતોનો વિચાર આવે છે. આ પ્રત્યેકની અંદર અસ્ખલિત વહેતો ચેતનપ્રવાહ નજરમાં આવે છે. ક્રિયા અને ક્રિયાફળનો સંબંધ બેસી જાય છે અને ચેતનને ક્રિયાની ક્યાં સુધી જરૂર છે, શા માટે જરૂર છે વગેરે અવ્યવસ્થિત કે ખુલાસા વગરની લાગતી પ્રત્યેક બાબતનો સંબંધ સમજાય છે અને આખી વ્યવસ્થાની સાથે પોતાનો કેવો, ક્યારનો અને ક્યાં સુધીનો સંબંધ છે એની ઝાંખી થાય છે.

પછી એ ક્રિયાની જરૂરિયાત સમજે છે, ક્રિયા એ સાધનધર્મ છે. એ અમુક હદ સુધી જરૂરી છે એ પોતાની નજરમાં આવે છે, ક્રિયામાં સર્વસ્વ માનનાર પ્રગતિમાર્ગની પ્રાથમિક દશામાં છે એમ તે જુએ છે. અમુક ક્રિયા અમુક રીતે જ થવી જોઈએ એવા આગ્રહમાં રહેલ શિસ્તની મહત્તા એ જુએ છે. ક્રિયાને અંગે ઝઘડા કરનાર ક્રિયાનું રહસ્ય સમજ્યા નથી અથવા ગુણસ્થાનપ્રગતિમાં ઘણા પાછળ છે એમ તે વિચારે છે અને સાધનધર્મોના ઝઘડા કરનાર સાધનને સાધનના સ્થાનમાંથી ફેરવી તદ્દન સાધ્ય બનાવી દે છે. તેમાં તેમનું અલ્પ જ્ઞાન કે અજ્ઞાન છે. તેમાં તેની ધર્મભાવનાની અંદર રહેલ ધર્માભાસપણું છે એ જોઈ શકે છે. એ ઝનૂન અને જ્ઞાનસ્થિરતા વચ્ચેનો તફાવત સમજી શકે છે અને એ સાધનધર્મોના ગૂંચવાડામાં ખૂંચાઈ ન જતાં ચેતન તે દ્વારા પ્રગતિ કેમ સાધી શકે તેના રસ્તા તેને સૂઝે છે.

અત્યાર સુધી અમુક ભાગે ખાવું, પહેરવું, પરણવું, વેપાર કરવો વગેરે કુળધર્મો થઈ ગયા હતા, એ સર્વે પોતાના સ્વધર્મો હોય અને તેને અનુસારે જીવન વહવાનું હોય એવી એક ચરેડ પડી ગઈ હતી. ચાલ્યા આવતા રસ્તે ચાલવું એમાં મોટાઈ માની હતી.

સાધુપુરુષોની સોબતથી અને ગુરુમહારાજની કૃપાથી એ આખી ચાલુ પદ્ધતિની રીત દૂર થઈ ગઈ. કારણ કે પ્રાણી નિમિત્તવાસી છે. એનો સ્વભાવ વેલા જેવો છે, એને જેવી ઓથ મળે તેવો અને તેટલો તે ઊંચે ચડે છે. એ સંસારરંગમાં પડી જાય તો ખાવા બનાવવામાં કે લહેર કરવામાં મશગૂલ થઈ જાય છે. એ જ પ્રમાણે એને સાચા સાધુપુરુષોની સોબત થઈ આવે તો એ ત્યાગમાર્ગે ચડે છે. સોબત ઉપર જનતાના મોટા ભાગના વિકાસમાર્ગનો આધાર રહે છે. સાધુસંગતિ પરત્વે ૬૮મા પદમાં વિવરણ આવવાનું છે.

પ્રાચીન પદ્ધતિમાં સંપ્રદાયજ્ઞાન ઘણું મહત્ત્વનું સ્થાન ભોગવતું હતું. આત્મજ્ઞાની

આનંદઘનજીએ આ સંપ્રદાય-જ્ઞાનને કેટલું અગત્યનું સ્થાન આપ્યું છે તે ખાસ વિચારવા યોગ્ય છે તેઓ (નેમિનાથ સ્તવન ગાથા ૮મા) કહે છે કે

ચૂર્ણી ભાષ્ય સૂત્ર નિર્યુક્તિ વૃત્તિ પરંપર અનુભવ રે,
સમયપુરુષના અંગ કહ્યા એ, જે છેદે તે દુર્ભવ રે

પૂર્વધરકૃત છૂટક પદની વ્યાખ્યા તે ચૂર્ણિ, સૂત્રમાં કહેલ અર્થ તે ભાષ્ય; ગણધરરચિત મૂળ સૂત્ર તે સૂત્ર પૂર્વધરરચિત હોય તે નિર્યુક્તિ અને ટીકા તે વૃત્તિ આ પંચાંગી જેટલું જ મહત્ત્વનું સ્થાન તેમણે સંપ્રદાયજ્ઞાનને–પરંપરાના અનુભવને–આપ્યું છે અને એમાંના એક પણ અંગને છેદનારને દુર્ભવી કહ્યા છે

સાધુપુરુષોની સોબતથી અને ગુરુમહારાજની કૃપાથી અત્યાર સુધી જે કુળની મહત્તા મારા મનમાં પેસી ગઈ હતી તે સ્વરૂપજ્ઞાનને પરિણામે મટી ગઈ વ્યવહારમાં હું અમુક કુળનો છું, અમુક જ્ઞાતિનો છું, એ વાત પકડીને બહુ સ્વાભિમાનમાં રાચે છે અમે બ્રાહ્મણ, બ્રહ્માના મુખમાંથી અવતરેલા, અમે ઓસવાળ અમારા બાપદાદા ક્ષત્રિય, અમારા વડીલોએ લોકરક્ષણ માટે જીવ આપેલા, તીર્થોના ઉદ્ધાર કરેલા; અમારા બાપદાદાએ સંઘ કાઢેલા, વગેરે જાતિ-કુળ-મદના પ્રકારો જાણીતા છે એ જ પ્રમાણે સાધુવર્ગમાં કુળ, ગણ, ગચ્છની રેખા ભારે આકરી હોય છે. એ કુળમદની રેખા જવી બહુ મુશ્કેલ છે પણ સ્વરૂપજ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય એટલે વૃત્તિમાં વિશાળતા આવે છે અને કર્મમુક્તિને અંતર તત્ત્વ સાથે જ સંબંધ છે બાહ્ય ભાવને એમાં કશું સ્થાન નથી, એમ સમજાય છે એને પછી સમજાય છે કે હરિકેશિ ચંડાળના કુળમાં જન્મે કે મેતાર્યમુનિ મેતર (ઢેડ) હોય તેને આત્મવિકાસ સાથે સંબંધ નથી. જૈન ઇતિહાસનો અભ્યાસ વિચારતાં એમાં વર્ણાશ્રમને કાંઈ પણ સ્થાન નથી એ વાત દીવા જેવી મળે છે એટલે સાધુપુરુષોની સોબત થાય, ગુરુકૃપાથી સાચું રહસ્ય સમજાય ત્યારે ગચ્છમોહનો નાશ થાય છે જ્યારે પ્રાણી સ્વરૂપ જુએ, ગુણપર્યાયનો પરસ્પર સંબંધ સમજે ત્યારે આ સંકુચિત માનસદશા નીકળી જાય છે; ત્યારે એ ચેતનના ગુણોની એકતા અને મહત્તા સમજે છે ત્યારે વર્ણાશ્રમ કે કુળમહત્તાની અંદર રહેલ પર્યાય ભાવ એના ખ્યાલમાં આવે છે એ પર્યાયભાવ નિત્ય રહેનાર કોઈ સ્થાયી નથી એ વાત એના લક્ષ્યમાં આવે છે અને આ રીતે સ્વરૂપનું દર્શન થતાં કુળની રેખા મટી જાય છે

વર્ણાશ્રમધર્મને અત્રે થોડી વાત કરી નાખવી પ્રાસંગિક છે. વેદાનુયાયીઓ ચાર વર્ણ પાડે છે અભ્યાસ કરનાર બ્રાહ્મણ, લડનાર અને રક્ષણ કરનાર ક્ષત્રિય, વ્યાપાર કરનાર વૈશ્ય, એ ત્રણે વર્ગની સેવા કરનાર શૂદ્ર. જૈનધર્મમાં આવા વર્ણ નથી. શુદ્ધ દેવ, શુદ્ધ ગુરુ, શુદ્ધ ધર્મમાં શ્રદ્ધા રાખે તે જૈન અને તેના માતાપિતા કયા કુળના છે એ જોવાનું જ નહિ, તે જૈન વિકાસક્રમ. બ્રાહ્મણોએ ધર્મનો ઇજારો રાખ્યો હતો, વેદાધ્યયનનો હક કબજે કર્યો હતો, એ આખી પરિસ્થિતિ સામે જૈનનો મોટો વાંધો અને વિરોધ હતો. મૂળ મુદ્દા વીસરાઈ જતાં આ દીવા જેવી બાબતમાં જરા ગોટાળો વચ્ચેના વખતમાં થયો છે.

બ્રહ્મચર્યાશ્રમ, ગૃહસ્થાશ્રમ, વાનપ્રસ્થાશ્રમ અને સંન્યસ્તાશ્રમ—એ જીવનક્રમના ચાર આનુક્રમિક પ્રગતિપથો વેદાનુયાયી માને છે જૈનધર્મ સ્વરૂપપ્રાપ્તિમાં વય કે આશ્રમ માને નહિ. આત્મોત્થાન થાય તો એ ગમે તે વયે છેલ્લા આશ્રમે પહોંચી જઈ સ્વરૂપપ્રાપ્તિ કરે છે મુદ્દાની વાત એ છે કે જ્યાં આત્મપરિણતિ પર જ પ્રગતિનો આંક અંકાતો હોય ત્યાં વર્ણ કે આશ્રમને સ્થાન ન જ હોઈ શકે

આનંદઘન પ્રભુ—આનંદનો સમૂહ. લંબાઈ પહોળાઈ અને ઊંડાઈ–એ ત્રણે જેને સરખી હોય એને ભૂમિતિમાં ઘન (cube) કહે છે જેમ લાડવાનો કટકો લઈએ તો એને ત્રણે વિસ્તારમાં લાડુ લાડુ અને લાડુ જ હોય છે એવી રીતે જે પ્રભુમાં માત્ર આનંદ, આનંદ અને આનંદ જ હોય છે તેને આનંદઘન કહેવાય. આ સ્વસંવેદ્ય આનંદસમૂહ પરમાત્માનું વર્ણન યોગી આનંદઘનજીએ કામ કામ કર્યું છે

પરચો—આ યોગમાં વપરાતો શબ્દ છે. મૂળ પરિચય શબ્દનો અપભ્રંશ જણાય છે પણ યોગ ભાષામાં તેનો ઉપયોગ ખાસ પ્રકારનો થતો લેવામાં આવે છે હિંદીભાષામાં એનો અર્થ પરીક્ષા, પરિચય અથવા વ્યય કરે છે વિદ્યાપીઠના ગુજરાતી કોશમાં એનો અર્થ પરિચય અથવા ચમત્કાર આપ્યો છે ગઈ રાતે મને સ્વપ્નમાં હનુમાનજી મહારાજે પરચો આપ્યો આ ? મને વિમલેશ્વર દેવે પરચો બતાવ્યો—આમાં પરચો શબ્દનો અર્થ દેખાવ, મેળાપ, દર્શન થાય એમ મને લાગે છે આનંદઘન પ્રભુનો પરચો થાય તો ધન્ય દિવસ અને ધન્ય ઘડી! એટલે ચેતન પોતે કહે છે કે જ્યારે પોતાનું રૂપ દેખ્યું ત્યારે ખુદ આનંદસ્વરૂપ પરમાત્માનો પરચો થયો; તેમને અંતર નજરે નિહાળવાનો લાભ મળ્યો.

એટલે પછી શું થયું? 'ઊતર ગયો દિલ ભેખા' આ પંક્તિના મને બે અર્થ સૂઝે છે (૧) મારા દિલમાં ભેખ ઊતરી ગયો; (૨) મારું દિલ ભેખ ઉપરથી ઊતરી ગયું. આ બન્ને અર્થ સમીચીન અને બન્નેમાં ગંભીર વિચારણા છે આમાં વ્યવહારનિશ્ચયનો સમન્વય કરવાનો છે અને તે બરાબર થાય છે માત્ર અધિકારીના અધિકારભેદની વિવિધતા અને પ્રગતિમાર્ગના ગુણસ્થાનઆરોહણના ભેદને લઈને ક્રમશઃ કે વિરોધ જણાતો હોય તો નીચેની નજરે એ સર્વ પ્રકારના ભાવાર્થની શક્યતા અને ઉપયુક્તતા ધ્યાન પર આવશે, એટલું જ નહિ પણ એની પરસ્પર સંગતતાનો ખ્યાલ પણ સ્પષ્ટ થશે.

ભેખ એટલે વેશ. સાધુપણાનો કે સંન્યાસીપણાનો વેશ એટલે ભેખ. મોહનીય કર્મના જોરને કારણે સંસારનો ત્યાગ થવો મુશ્કેલ છે ધન, માલ, વસ્ત્ર, સ્ત્રી અને સ્વજનોનો ત્યાગ કરી ભિક્ષા પર નિર્વાહ અને પરિગ્રહનો લગભગ સર્વથા ત્યાગ કરવો એ અતિ આકરું મનોબળ બનાવે છે બાહ્ય ત્યાગ કરવો પણ ભારે આકરો છે રાજાને રાજ્ય પર જેટલો મોહ હોય છે અને તેને તેનો ત્યાગ જેટલો મુશ્કેલ જણાય છે તેટલો જ મોહ ભિખારીને તેના ભીખ માંગવાના ઠામડા પર હોય છે અને તને તેનો ત્યાગ એટલો જ મુશ્કેલ હોય છે

જ્યારે આનંદઘન પ્રભુનો પરિચય થાય, જ્યારે સ્વરૂપનાં દર્શન થાય, ત્યારે આવો બાહ્ય ભેખ મનમાં ઊતરી જાય એ સીધી વાત છે. પ્રાણી જીવનની નશ્વરતા, વસ્તુની અનિત્યતા જાણે એટલે એને ભેખ પર મન જરૂર લાગે, એને સંસાર ખારો ઝેર જેવો જણાય, અને એના ઉપર એને જ્ઞાનગર્ભિત વિરાગ થાય. આ ભેખની શરૂઆતમાં બાહ્ય ત્યાગ થાય છે.

બાહ્ય ત્યાગથી સંસારના ઘણા પ્રસંગોનો છેડો આવી જાય છે. જૈન ભેખ હોય તો ભૂમિશયન, પાદવિહાર, ભિક્ષાભોજન, જીર્ણપ્રાય વસ્ત્રપરિધાન અને આરંભ સમારંભના ત્યાગથી સંસારનો બાર આના ભાગ તો છૂટી જાય છે અને સાથે અંતર શત્રુ પર વિજય મેળવવાની ઇચ્છા, ભાવના અને આદર્શો જાગે છે. કષાય, નોકષાય પર વિજય અને આંતર પાપથી દૂર રહેવાની વૃત્તિ થતા આંતર ત્યાગ વધતો જાય છે. આવી રીતે આત્મદર્શન અને આનંદ-પ્રભુના પરિચયથી બાહ્ય અને આંતર ભેખ દિલમાં ઊતરી ગયો. આ પ્રથમ અર્થ બેસતો જણાય છે.

આથી વધારે પ્રગત સ્થિતિવાળા ભેખધારીઓને તો ભેખ-વેશ પણ ઉપાધિ કરાવનાર થઈ પડે છે. અમુક વેશ ધારણ કરવો એ પણ જાણે આંતરવૃત્તિનું બાહ્ય પ્રદર્શન કરવાના ભાવની પોષણાને અંતે એક જાતનું ઊંડું ઊંડું અભિમાન જાગૃત કરે છે એમ એને લાગે છે. એને વેશમાં પણ વિડંબના લાગે છે. જ્યારે બાહ્ય ભાવનો સર્વથા ત્યાગ કર્યો, ત્યારે કથા કે કપડો શા માટે જોઈએ, ઝોળી કે પાતરા શા માટે જોઈએ, કમંડળ કે દાંડો શા માટે જોઈએ? ખરી વાત તો આંતરવૃત્તિ પર જ છે અને અંતરાત્માને બાહ્ય ઉપાધિ સાથે કોઈ જાતનો સંબંધ નથી. અને જ્યારે આનંદઘન પ્રભુનો પરિચય થાય, જ્યારે સ્વરૂપદર્શન થાય, જ્યારે કુળ-ગણ-ગચ્છની રેખા જ ઊઠી જાય, ત્યારે આગળ વધતાં ભેખ-વેશ ઉપરથી પણ દિલ ઊતરી જાય, અને એની નજર તો ચિદાનંદઘન પર લાગેલી રહે. પછી લગભગ જિનકલ્પી જેવી દશા થઈ જાય અને આંતર આત્મદશામાં ઓતપ્રોત જામી જાય. પછી એનાથી ઉચ્ચારી પણ શકાય કે —

ગચ્છના ભેદ બહુ નયણ નિહાળતા, તત્ત્વની વાત કરતા ન લાજે;
ઉદર ભરણાદિ નિજ કાજ કરતા થકા, મોહ નડીયા કલિકાલ રાજે.[1]

અને પછી એને બહિરાત્મભાવમાં પણ એક પ્રકારનો જગતનો વ્યવહાર જ દેખાય છે:—

બહિરાતમ મૂઢ જગ જેતા, માયા કે ફંદ રહેતા,
ઘટ અંતર પરમાતમ ભાવે, દુરલભ પ્રાણી તેતા,
અવધૂ તમ સમ જગ ગાવે, વિરલા અલખ લગાવે.[2]

૧ ૨. શ્રી આનંદઘનજીનાં પદો, ભાગ ૧ પૃ. ૨૭ પૃ ૨૯૮

બાહ્ય ભાવનો ઊંડો ભાવ ભાવથી મુને નિરપખ કિણહી ન મૂકી ના (૪૮મા) પદમાં બહુ સારી રીતે પ્રદર્શિત થયો છે

'જોગીએ મિલીને જોગણ કીધી, જતીએ જતણી બનાવી' અને આ રીતે

કોઈએ મુંડી, કોઈએ લોચી, કોઈએ કેશ લપેટી,
કોઈ જગાવી, કોઈ સૂતી છાંડી, વેદન કિણહી ન બૂઝી.[1]

આ આખા પદમાં જે વાત કરી છે તે દશા જ્યારે પ્રાપ્ત થાય, ત્યારે વેષ ઉપરથી પણ મન ઊઠી જાય તેવું છે એટલે વેષને છોડી દેવાની એમાં વાત નથી, પણ વેષના બાહ્ય ભાવ ઉપર જે ચીવટ, ચર્ચા અને ભ્રમણ દેખાય છે તે ભાવ પડતો મૂકી અંતરમાં ઊતરવાનો નિર્દેશ થાય છે, અને તે વખતે વેષ ઉપર નિર્ભરતા હતી એક જાતનું વિશિષ્ટ અભિમાન હતું, તે પણ દૂર થઈ જાય છે

વેષ એ બખ્ખાના જેવો નથી. એ પણ પચાવવી પડે તેવી આત્મપ્રગતિ છે જમાવવી પડે તેવી અંતરાત્મદશા છે અને ગારવમાં પાડી દે તો ઊંધે માર્ગે ઉતારી દે તેવી અદ્ભુત સ્થિતિ છે અંતે એનો પણ મોહ ન ઘટે. આ વિશુદ્ધ અંતરાત્મદશાની વાત છે અને નિષ્ણાત યોગીને સુલભ છે એ દશા પ્રાપ્ત ન થાય ત્યાં સુધી 'વેષ' પર અરુચિ ન કરી લેઈએ, કારણ કે ત્યાગ વગર મુક્તિ અશક્ય જ છે અને ત્યાગમાર્ગની પ્રગતિમાં શરૂઆત દાનથી થાય છે પછી બાહ્ય ત્યાગ આવે છે પછી અંતર ત્યાગ થાય છે પછી મનોવિકાર પર વિજય થતો જાય છે અને છેવટે જ્યારે ચેતન પ્રગત થાય છે ત્યારે એની અંતરાત્મદશા લગભગ પરમાત્મદશાની પાસે પહોંચી ગઈ હોય છે. તે વખતે એની માનસદશામાંથી વેષ પણ ઊતરી જાય છે (૧-૨)

ઉપસંહાર—પોતાનું રૂપ જ્યારે દેખાય, બાહ્ય ભાવનો ત્યાગ થાય, ત્યારે સદ્ગુરુની સંગતિ અને ગુરુમહારાજની કૃપાથી આ માર્ગે પ્રગતિ થતી જાય છે સ્વરૂપદર્શન એ જીવનનો લહાવો છે પ્રયાસનો પરિપાક છે આદર્શની અંતિમ સિદ્ધિ છે અને અનુભવ કરવા યોગ્ય અનુપમેય આત્મદશા છે એ ન સમજાય તો બેસી રહેવું એ દશા ન મળે ત્યાં સુધી એની ઇચ્છા કરવી, પણ એની નિંદા ન કરવી. વેષ વગર મુક્તિ નથી એ સીધી, સાદી અને સાચી વાત છે માટે યોગના માર્ગો સમજવા યત્ન કરવો અને ન સમજાય તો એટલા આત્મવિકાસની રાહ જોવી. સ્વરૂપદર્શન એ પ્રયાસસિદ્ધ, પતિતપાવની આંતર દશા છે. બાહ્ય વ્યવહારમાં એ ન પણ સમજાય, તો એની રાહ જોવી, પણ એની અવગણના ન કરવી. એ દશા સમજાય ત્યારે વ્યવહાર અને નિશ્ચયનો સમન્વય કરતાં આવડશે એમ લાગ્યું, અને એ તો નવલાની જીવનની વાતો છે પણ ખાસ સમજવા યોગ્ય છે અને પ્રયાસથી સમજાય તેવી છે આ સ્વરૂપદર્શન કરવાનો આપણે પણ યોગીરાજ સાથે પ્રયાસ કરીએ. (૧૧)

૧ આનંદઘનજીનાં પદો પદ ૪૮ ભાગ ૨, પૃ. ૧ ૪ ૧ ૬ ૧૧૫.

પદ સડસઠમું

ભૂમિકા—આ પદનો ભાવ બરાબર સમજવા માટે 'આત્મા' ને સમજવો જરૂરી છે. સર્વ પ્રાણીઓમાં રહેલ આત્માના ત્રણ પ્રકાર પાડવામાં આવે છે : બહિરાત્મા, અંતરાત્મા અને પરમાત્મા.

શરીર, ધન, સંપત્તિ આદિમાં વિભ્રમને પરિણામે આત્મબુદ્ધિ થાય તે બહિરાત્મા. આમાં મોહનું સામ્રાજ્ય હોય છે. મદ્યપાનથી નશો ચડે તેની દશા હોય છે અને અંતરની ચેતના લગભગ લુપ્ત થઈ હોય એવી સ્થિતિ પ્રવર્તે છે. એમાં અવિદ્યા(અજ્ઞાન)નું જોર એટલું બધું હોય છે કે પ્રાણી પોતાને રાજા માને છે, ભિખારી માને છે, શેઠિયો માને છે, ગુલામ માને છે. એને પોતાની જાત પર બાહ્ય ભાવ સાથે એકતા લાગે છે અને એ ધન જાય તો જાણે પોતે જ ગયો હોય તેમ રડવા બેસે છે. અને શરીરમાં વ્યાધિ થાય તો પોતે માંદો પડ્યો છે એમ માને છે. એ જ પ્રમાણે ક્રોધ, માન, માયા, લોભમાં એ એકરસ થઈ જાય છે. ઠઠ્ઠા-મશ્કરી કરવા બેસે તો તેમાં તદ્રૂપ થઈ જાય છે. શોક કરવા લાગે તો ઊંચે સ્વરે રડવા બેસી જાય છે અને આવા બાહ્ય મનોવિકારોમાં પડે ત્યારે તે તન્મય થઈ જાય છે. શરીરમાં આત્મબુદ્ધિ, પરભાવમાં રમણતા અને સ્વ અને પરની ઓળખાણના વિવેકની ગેરહાજરી, એ આખી બહિરાત્મદશા છે.

અનંત જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્રસ્વરૂપ આત્મા જ્યારે પોતાના સ્વરૂપનો ખ્યાલ કરે ત્યારે તેને સમજાય છે કે ઇંદ્રિયો પણ પર છે, પોતાનું શરીર પણ પર છે અને બાહ્ય સંબંધો પણ પર છે. એને આત્મા પાપદોષ રહિત દેખાય, એને સંસારસંબંધ ત્યાજ્ય લાગે, એને નિર્વિકલ્પ અને વિજ્ઞાનમય આત્માના ગુણો આવે, એને પોતાની દ્વારા પોતામાં પોતાપણાનું જ્ઞાન થવાની દશા જાગે, એને નિજ અને અન્યનો ભેદ છૂટી જાય, એને રાગદ્વેષ પર વિજય મેળવવાની તમન્ના જાગે અને પોતે અતિ વિશુદ્ધ સનાતન જ્યોતિર્મય છે એવો ખ્યાલ થાય ત્યારે આત્મપ્રસન્નભાવ જામતો જાય. આ અંતરાત્માનું સ્વરૂપ છે. અંતરાત્મદશામાં વર્તતો ચેતન સંસારમાં હોય છે, એ દેહધારી હોય છે, એને દેહપોષણ અને મનોવિકારો હોય છે, પણ એ પોતાનું શુદ્ધ સ્વરૂપ જાણે, બાહ્યભાવને પરભાવ તરીકે ઓળખે અને પોતાની અનંત જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્ર શક્તિ, શક્તિરૂપે અંદર પડેલી છે તેને વ્યક્ત કરવાના કાર્યમાં ઉદ્યમવંત થાય અને શરીર, ધન, સંપત્તિ કે મનોવિકાર સાથેનો સંબંધ ઓછો કરતો જાય; અને દરમ્યાન તે સર્વને પર-પારકા તરીકે ઓળખે તે અંતરાત્મા છે. અને એ દશામાં પ્રાણી વર્તતો હોય ત્યારે એ અંતરાત્મદશામાં વર્તે છે એમ સમજવું. સામાન્ય પ્રાણીને વિષયાદિકમાં આનંદ આવે છે; આ દશામાં વર્તનાર પ્રાણી તેમાં આપત્તિસ્થાન દેખે છે અને તપ-ત્યાગમાં સામાન્ય પ્રાણી ભય માને છે, ત્યાં આ દશામાં વર્તનારને આનંદ દેખાય છે. આ દશામાં વર્તતો આત્મા આત્મામાં જ અવસ્થિત થાય છે. એની વિચારણા આત્મિક દૃષ્ટિએ જ થાય છે. આ અંતરાત્મદશા થઈ

પરમાત્મદશા તો અદ્ભુત છે એનું વર્ણન કરતાં યોગીઓ કહે છે કે એ સાકાર છે અને નિરાકાર પણ છે (પુદ્ગલ સમાન એનો આકાર નથી) એ નિષ્ક્રિય છે પરમાક્ષર સ્વરૂપ છે વિકલ્પ રહિત છે નિષ્કંપ છે નિત્ય છે આનંદમંદિર છે વિશ્વરૂપ છે સમસ્ત જ્ઞેયોનો આકાર એમાં પ્રતિબિંબિત છે અવિજ્ઞાત સ્વરૂપ છે સદાકાળ ઉદયરૂપ છે કૃતકૃત્ય છે શિવ છે કલ્યાણરૂપ છે શાંત છે નિષ્કલ (શરીર રહિત) છે, ઇંદ્રિય રહિત છે સમસ્ત જન્મભ્રમણથી ઉત્પન્ન થતા ક્લેશવૃક્ષને બાળી નાખવાને માટે અગ્નિ સમાન છે શુદ્ધ છે કર્મ રહિત છે અત્યંત નિર્લેપ છે જ્ઞાનસામ્રાજ્યમાં પ્રતિષ્ઠિત છે નિર્મળ દર્પણમાં પ્રગટ થતા પ્રતિબિંબ જેવી પ્રભાસ્વરૂપ છે જ્યોતિર્મય છે અનંતવીર્ય યુક્ત છે પરિપૂર્ણ છે, પુરાતન છે આઠ ગુણથી ઉપેત છે નિર્દ્વંદ્વ છે રાગ અને દ્વેષથી રહિત છે પરિચ્છિન્ન છે સમસ્ત તત્ત્વથી વ્યવસ્થિત છે અને જે બાહ્યભાવથી ગ્રહણ કરવા યોગ્ય ન હોઈ અંતરંગ ભાવથી ક્ષણમાત્રમાં ગ્રહણ કરવા લાયક છે આ પરમાત્મસ્વરૂપ છે એ તદ્દન સ્વાભાવિક છે સંસારઅવસ્થામાં આત્મા વર્તતો હોય ત્યારે શક્તિરૂપ છે અને મુક્ત અવસ્થામાં વ્યક્તરૂપ છે. [1]આ ત્રીજી પરમાત્મદશા થઈ

આમાં ધ્યાનમાં રાખવા યોગ્ય વાત એ છે કે પ્રત્યેક આત્માનાં આ ત્રણ સ્વરૂપો છે: એ બાહ્ય-સાંસારિક ભાવમાં વર્તતો હોય ત્યારે તે બહિરાત્મા; અંતરદશામાં વર્તતો હોય ત્યારે અંતરાત્મા; અને સર્વ બાહ્ય અંતરભાવ ત્યાગ કરી એકાંત શુદ્ધ દશામાં-મૂળ ગુણમાં-રમણ કરતો હોય ત્યારે પરમાત્મા.

પચાસમા પદની વિચારણામાં આત્માનું સ્વરૂપ વિચાર્યું ત્યાં જણાવ્યું હતું કે આત્માના સહભાવી ધર્મોને ગુણ કહેવામાં આવે છે અને આત્માના ક્રમભાવી ધર્મોને પર્યાય કહેવામાં આવે છે પર્યાય ફરતા જાય છે આજે તે અમુક રૂપ ધારણ કરે છે ઘડી પછી તે અન્ય રૂપ ધારણ કરે છે પણ ગુણને લઈને આત્માની ધ્રુવતા કાયમ રહે છે. એના મૂળ ગુણો સાથે જ હોય છે તે વધતાઓછા આચ્છાદિત થયેલા હોય, ત્યારે પણ તે ગુણો ત્યાં છે એ ગુણો વ્યક્ત થાય અને એનાં આચ્છાદનો સર્વથા દૂર થાય ત્યારે તે પરમાત્મસ્વરૂપ ધારણ કરી તે દશામાં અનંતકાળ સ્થિર થઈ જાય છે પણ એના ગુણો થોડા આચ્છાદિત હોય ત્યારે તે અંતરાત્મસ્વરૂપે તે દશામાં વર્તે છે. આ દશામાં તેના પર્યાયો પલટવાપણું પામ્યા કરે છે પણ તે વખતે શક્તિરૂપે તેનામાં પરમાત્મદશા જરૂર વર્તતી હોય છે. એ દશા વ્યક્ત સ્વરૂપે કરવાનો આપણો અત્યારનો પ્રયાસ છે

પરમાત્મા જ્યારે સંસારદશામાં વર્તતા હોય છે ત્યારે તેનાં નાના પ્રકારનાં નામો પડે છે. તેને ધ્યેયસ્વરૂપે ભાવવામાં આવે છે અને તેનું પરમાત્મસ્વરૂપ, જે પોતામાં શક્તિરૂપે પડેલું છે તેને પ્રગટ કરવાનું ધ્યેય સાંપડે છે ત્યારે જે આપણામાં ધ્યેયની રમણતા હોય

---

૧ જ્ઞાનાર્ણવ પ્રકરણ ૩૧ શ્લોક ૨૨-૨૭

અને આપણે વિવિધ નામોમાં રહેલ પરમાત્મસ્વરૂપની ઝાંખી કરી શકતા હોઈએ તો આપણું સાધ્ય સુસ્પષ્ટ થાય અને આપણો પથ બરાબર પરખાઈ આવે.

આટલા માટે અનંત જ્ઞાન–દર્શન–ચારિત્રાદિ મૂળ ગુણોપેત પરમાત્મદશા તેના વિવિધ નામોમાં જોઈ શકતા હોઈએ તો આપણને ધર્મને નામે થતા મતભેદોમાંથી પણ એકતાનું દર્શન થાય અને વિચારભેદ અથવા વિરોધની પાછળ રહેલી સાધ્યસાપેક્ષ દૃષ્ટિની ઝાંખી થાય. આવા પ્રકારની સહિષ્ણુતા રાખવાથી અંતરશાંતિ ઉપરાંત પ્રગતિને માર્ગે પ્રયાણ થાય છે. તેથી એક અતિ સુંદર નયદૃષ્ટિ ખીલવવાની જરૂર છે.

એ દૃષ્ટિ આ છે : દરેક મત, દર્શન કે ધર્મમાં અંશ-સત્ય જરૂર હોય છે. એમાંથી પરમાત્મસ્વરૂપને અનુરૂપ સત્યનો અંશ શોધી તે તરફ તેટલા પૂરતું માન ઉત્પન્ન થાય, ગુણદૃષ્ટિએ પરમાત્મસ્વરૂપ શોધાય, તો ગમે ત્યાંથી પ્રાણી સારો અર્થ મેળવી શકે છે. ધ્યાનમાં રહે કે આપણે તો ઉપર બતાવેલ પરમાત્મસ્વરૂપ શોધવું છે અને તે જે કોઈ સ્થાનેથી જેટલે અંશે પ્રાપ્ત થાય તેટલે અંશે તેને ધ્યેય તરીકે શોધવું છે, તો આપણે એ દૃષ્ટિએ શોધ કરીએ. આનંદઘનજીમાં મતઔદાર્ય ખૂબ જામ્યું હતું, તે વ્યક્ત રૂપે પરમાત્મસ્વરૂપ સારા વિશ્વમાં જોઈ શકતા હતા. તેમની દૃષ્ટિમાં નિર્મળ આત્મપ્રેમ હતો. એમણે એ સાપેક્ષ સ્વરૂપદૃષ્ટિ કેવી રીતે વિકસાવી તે હવે વિચારીએ —

૫૭

(આશાવરી)

राम कहो रहेमान कहो कोउ कहान कहो महादेव री;
पारसनाथ कहो कोउ ब्रह्मा, सकल ब्रह्म स्वयमेव री. राम० १

અર્થ—એને રામનું નામ આપો, કે કોઈ રહેમાનનું નામ આપો; કોઈ એને કહાન–કૃષ્ણનું નામ દો કે એને મહાદેવનું નામ આપો; વળી કોઈ એને પારશ્વનાથ કહો કે બ્રહ્મા કહો, પણ તે સર્વ આ ચેતન પોતે જ છે (૧)

વિવેચન—તમે એ પરમાત્મસ્વરૂપને રામ કહો કે રહેમાન કહો, તમે એને કહાન (કૃષ્ણ) કહો કે મહાદેવ કહો; તમે એને પારશ્વનાથનું નામ આપો કે એને બ્રહ્માનું અભિધાન આપો—એ સર્વ આ ચેતન સ્વયં જ છે. નામની સાથે વસ્તુતઃ ખાસ સંબંધ જ નથી; જ્યાં પરમાત્મસ્વરૂપની પ્રાપ્તિ થાય ત્યાં ચેતન પોતે જ છે. એ અનંત ગુણનો સમૂહ હાજરાહજૂર છે અને એને જુદાં જુદાં નામ આપવાથી ફેર પડતો નથી.

પાઠાંતર—મહાદેવ–મહાદેવ.

શબ્દાર્થ—રામ = એ નામથી પ્રસિદ્ધ રામચંદ્રના દેવ. રહેમાન = મુસલમાનના દેવ. કોઉ = કોઈ. કહાન = કૃષ્ણ, વૈષ્ણવના દેવ. મહાદેવ = શૈવના દેવ. પારસનાથ = જૈનોના દેવ. બ્રહ્મા = ત્રિમૂર્તિ પૈકીના એક દેવ. સકલ = પૂર્ણ. સ્વયમેવ = પોતે જ.

પરમાત્મસ્વરૂપ શક્તિરૂપે તો પ્રત્યેક આત્મામાં અંદર પડેલું જ છે; તેને માત્ર વ્યક્ત રૂપે બહાર લાવવાનું છે. અને તેને જો બરાબર ઓળખી બહાર લવાય તો સર્વ ક્રિયાનું સાર્થક્ય છે. જો સ્વરૂપ બરાબર સમજાયું હોય તો તેને પ્રકટ કરવાનું ધ્યેય થાય અને ધ્યેયની સ્પષ્ટતા હોય તો પ્રગતિક્રમ સરળ થઈ જાય. માટે નામને અંગે ગૂંચવણમાં ન પડી જતા એ સર્વ પરમાત્મસ્વરૂપ, સાધ્ય નયદૃષ્ટિએ રૂપ છે અને વાસ્તવિક રીતે એ સર્વ પ્રભુ છે. આપણો ચેતન, આપણે જાતે પ્રભુસ્વરૂપ છીએ, પરમાત્મસ્વરૂપ છીએ, અનંત ગુણશક્તિ ધરાવનાર છીએ અને પ્રયત્નસિદ્ધ પરમાત્મદશાની શક્તિરૂપ છીએ, એ વાત એક વાર ધ્યાનમાં આવી જાય તો પછી એ દશાનું નામ શું આપવામાં આવે છે તેની સાથે તકરાર ન જ હોવી જોઈએ. (૧)

भाजनभेद कहावत नाना, एक मृत्तिका रूप री;
तैसें खंड कल्पनारोपित, आप अखंड सरूप री.   राम० २

અર્થ—પ્રત્યેક વાસણ અસલ માટીરૂપ હોવા છતાં ભાજનભેદે જુદા જુદા નામે ઓળખાય છે; તે જ પ્રમાણે એક વિભાગની કલ્પના પર આરોપણ કરી (ચેતનના વિવિધ નામો બોલાય છે) પણ પોતે તો એક અખંડ સ્વરૂપી છે. (૨)

વિવેચન—ગુણ અને પર્યાય જેનામાં હોય તે દ્રવ્ય કહેવાય છે. ગુણપર્યાયવત્ દ્રવ્યમ્[1] એ દ્રવ્યની જાણીતી વ્યાખ્યા છે. દરેક દ્રવ્યમાં પરિણામ પામવાનો સ્વભાવ હોય છે અને તેને નિમિત્ત મળે તે પ્રમાણે તે ભિન્ન ભિન્ન સ્વરૂપમાં પરિણામ પામે છે અને તે પરિણામોને વ્યક્ત કરે છે. દ્રવ્યમાં પરિણામ ઉપજાવવાની શક્તિને ગુણ કહેવામાં આવે છે અને એ ગુણ જે પરિણામ નીપજાવે તેને પર્યાય કહેવામાં આવે છે. એટલે કે ગુણ કારણ છે અને પર્યાય કાર્ય છે. દરેક દ્રવ્યમાં શક્તિરૂપે અનંત ગુણો હોય છે અને દ્રવ્ય સાથે એકરૂપ થયેલ હોવાથી અવિભાજ્ય છે. આ ગુણશક્તિના ભિન્ન ભિન્ન સમયે થતા ત્રૈકાલિક પર્યાયો અનંત છે. ગુણ તો દ્રવ્ય સાથે લાગેલા હોવાથી અથવા તેના આશ્રય હોવાથી એ નવા ઉત્પન્ન થતા નથી અને હોય તે નાશ પામતા નથી, અને તે કારણે ગુણ નિત્ય છે અથવા અનાદિ-અનંત છે. આથી ઊલટું પર્યાયો તો પ્રતિક્ષણ ઉત્પન્ન થાય છે, નાશ પામે છે. તે કારણે વ્યક્તિશઃ સાદિસાંત છે. બાકી પ્રવાહપ્રવાહની અપેક્ષાએ તો તે પણ અનાદિ-અનંત છે, કારણ કે એક પર્યાયનો નાશ થતાં તેની પાછળ બીજો

પાઠાંતર—મૃત્તિકા-મૃતકા. तैसें-जैसें. સ્વરૂપ-સરૂપ.

શબ્દાર્થ—ભાજન = વાસણ, ઠામ, વાસણ. ભેદ = તફાવત. કહાવત = કહેવાય છે. નાના = જુદા જુદા. મૃત્તિકા = માટી. તૈસે = તે પ્રમાણે. ખંડ = વિભાગ. કલ્પનારોપિત = કલ્પનાથી આરોપણ કરેલ. આપ = પોતે. અખંડ = ખંડ વગરનો, એક.

૧ તત્ત્વાર્થસૂત્ર ૫-૩૭. આ સૂત્રની પંક્તિ સુખલાલજીની નોંધ અનુસાર આ વિભાગ લખ્યો છે.

પર્યાય આવ્યો આવે છે આ ગુણપર્યાયનું સ્વરૂપ ખાસ ધ્યાનમા રાખવા જેવુ છે આ પરિણામો નીપજાવવાની શક્તિ અનત હોવાથી દ્રવ્યમા થતા પર્યાયપ્રવાહ ત્રૈકાલિક અને સજાતીય છે અને એ અનત પર્યાયપ્રવાહ એકીસાથે ચાલુ રહે છે પર્યાય ઉત્પન્ન કરવાની ભિન્ન ભિન્ન શક્તિઓથી ઉત્પન્ન થયેલા વિજાતીય પર્યાયો એક સમયે મૂળ દ્રવ્યમા એકીસાથે મળી આવે છે

આત્મામા ચેતના, આનદ, વીર્ય વગેરે ગુણ છે એ પ્રત્યેક ગુણનો પર્યાયપ્રવાહ ચાલુ રહે છે એ રીતે પુદ્ગળમા વર્ણ ગધ, રસ, સ્પર્શ વગેરે અનત શક્તિઓ માલૂમ પડે છે આ રીતે પર્યાયો અનત થાય છે અને એ પ્રત્યેક પર્યાયની કારણભૂત એક એક ગુણશક્તિ; અને આવી અનત શક્તિઓનો સમુદાય તે દ્રવ્ય છે આ વાત ભેદદૃષ્ટિએ થઈ અભેદદૃષ્ટિએ જોતા પર્યાય પોતાના કારણભૂત ગુણસ્વરૂપ અને એ ગુણ દ્રવ્યસ્વરૂપ હોવાથી દ્રવ્ય ગુણપર્યાયાત્મક કહેવાય. આ પ્રત્યેક ગુણશક્તિનો એક સમયમાં એક જ પર્યાય વ્યક્ત થાય છે આત્મામા ચેતના આનદ, વીર્ય આદિ શક્તિના ભિન્ન ભિન્ન–વિવિધ પર્યાયો એક સમયમા થાય છે કારણ કે આત્મા કે પુદ્ગળની અનુક્રમે ચેતના અને રૂપશક્તિ પણ નિત્ય છે માત્ર ચેતનાથી ઉત્પન્ન થયેલ ઉપયોગ–પર્યાય અથવા રૂપશક્તિથી ઉત્પન્ન થયેલ નીલ–પીતાદિ પર્યાય નિત્ય નથી. આ પર્યાયો વ્યક્તિશ: અનિત્ય છે

આ હકીકત જો બરાબર જામે તો પર્યાયપ્રવાહનું અનિત્યત્વ સમજાઈ જાય તેમ છે માટી નામના દ્રવ્યમાં અનેક રૂપો ઉત્પન્ન કરવાની ગુણશક્તિ છે એનાથી હાંડલા બને, ઘડા બને, માટલું બને, તાવડી બને, રમકડું બને. એ સર્વ એની રૂપશક્તિના પર્યાયો છે અને પર્યાયો હોઈ અનિત્ય છે. પણ એનામા માટીપણું અથવા એની રૂપશક્તિ નિત્ય છે અને આપણે તો નિત્ય પદાર્થ સાથે કામ છે માટીના વિવિધ રૂપોની અદર રૂપશક્તિ કાયમ છે નિત્ય છે અખડ સ્વરૂપ છે એનો દેખાવ આજે હાંડલારૂપે હોય, કાલે ફરીને ધીરો થઈ જાય, ત્રીજે દિવસે એનું માટલું બની જાય, પણ એમા રૂપશક્તિ તો ગુણસ્વરૂપે નિત્ય છે. તે પ્રમાણે પરમાત્મામાં ખડકલ્પના કરી ગુણશક્તિના આવિર્ભાવરૂપ કોઈ એક પર્યાયને લઈ એમા કલ્પના કરી સપૂર્ણ પરમાત્મભાવ ધારી લેવામાં આવે તે તેટલે અંશે ગુણશક્તિનો આવિર્ભાવ છે અને એ વિવિધ પ્રસગો વખતે દ્રવ્યની અનંત ગુણશક્તિ તો તેનામા કાયમ જ રહે છે શક્તિનું વ્યક્ત સ્વરૂપ એકીસાથે, એકીવખતે તો થઈ શકતું નથી, પણ જે ગુણધર્મનું વ્યક્ત દર્શન થયું હોય તેનો તોલ કરવામાં આવે, તેને દ્રવ્યના અભેદ સ્વરૂપે વિચારવામાં આવે તો આપ પોતે અખડ સ્વરૂપ છે એ વાત બરાબર નજરમાં આવી જાય તેમ છે ચેતનના એક એક ગુણનો વિસ્તાર એના પ્રત્યેક પર્યાયમાં જોઈ શકાય અને એના મૂળ સ્વરૂપ સાથે સમજી લેવાય, શક્તિ અને વ્યક્તિનાં સ્વરૂપ ધ્યાનમા આવે, તો ગુણપર્યાયની દૃષ્ટિએ વાત બરાબર મગજમાં જચી જાય તેમ છે. સગ્રહનયની અપેક્ષાએ ચેતનના ગુણને આ રીતે વિચારીએ તો આત્માના

મૂળ ગુણો સાથે એના જુદા જુદા નામનો મેળ ખાઈ જશે. આત્માના પર્યાયમાત્રમાંથી માત્ર થોડા જ જાણી શકાય છે કારણ, આપણા (છદ્મસ્થના) જ્ઞાનની મર્યાદા ઘણી ટૂંકી છે. પણ જે આનંદ વીર્ય ચેતના, ચારિત્ર આદિ ગુણો આપણા વિચાર અથવા વાણીનો વિષય થઈ શકે છે તે નજરે લેતાં ચેતન પોતે અખંડ સ્વરૂપ છે અને ખંડકલ્પના કરી તેમાં એકાદ ગુણશક્તિનું આરોપણ કરી તેને શબ્દનયે અમુક નામે ઓળખવામાં આવે છે અનંત ગુણોનો અખંડ સમુદાય તે જ દ્રવ્ય કોઈ એના ચિત્રવિચિત્ર પર્યાયની પાછળ એનું ગુણસમુદાયરૂપ અખંડ સ્વરૂપ પ્રાપ્ત થાય છે આ રીતે લેતા છેવટે એનું અખંડ સ્વરૂપ છે એ વાત ધ્યાનમાં આવશે. આપણે ચેતનના આ પ્રકારના સ્વરૂપને વિચારીએ. ચેતનનું સ્વરૂપ ગુણદૃષ્ટિએ અહીં ધ્યાનમાં રાખવાનું છે અને પર્યાય તો ગુણના માત્ર આવિર્ભાવ છે, એ વાત સાથે જ નજરમાં રાખવાની છે (૨)

निज पद रमे राम सो कहियें, रहिम करे रहिमान री;
करषे करम कान सो कहिये, महादेव निरवाण री राम० १

અર્થ—નિજ સ્વરૂપમાં જે રમણ કરે છે તેને રામ કહેવામાં આવે છે અને જીવ ઉપર મહેર-કૃપા કરે તે રહેમાન કહેવાય છે. કર્મોને જે ખેંચી કાઢે તે કહાન (કૃષ્ણ) કહેવાય. અને મહાદેવ એટલે તો સાક્ષાત્ નિર્વાણ કહેવાય-મોક્ષ. (૩)

વિવેચન—શબ્દનયમાં નામની વ્યુત્પત્તિ કરવામાં આવે છે એ નિરુક્ત-પદ્ધતિ છે. આ નય પર્યાયાર્થિક છે એટલે એમાં પર્યાય-પલટનાદિ પર ખાસ નજર રહે છે અને વિશેષતા ઉપર ધ્યાન કેન્દ્રિત થાય છે. આ દૃષ્ટિએ આપણે ભગવાનના થોડાં નામો વિચારશું તો એમાં પરમાત્મસ્વરૂપના કોઈ કોઈ ખાસ ભાવ શોધી શકશું અને એ ખંડકલ્પના દ્વારા આપણે અસલ પરમાત્મસ્વરૂપની અખંડ સામાન્ય દશા પ્રાપ્ત કરવાનો માર્ગ હાથ કરી શકશું

રામ—રામ એટલે શું ? રમતે इति रामः—રમે-રમણ કરે તે રામ. એટલે જે પોતાના આત્મામાં રમણ કર્યા કરે તે રામ. ચેતન જ્યારે પોતાના જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્ર અથવા આનંદ, વીર્ય કે ચેતનાગુણમાં રમણ કરે ત્યારે તે 'રામ' કહેવાય છે અંદર તો આ ગુણ છે જ પણ તે શક્તિરૂપ છે તેને વ્યક્ત કરવો તે આત્મરમણતા છે મૂળ પદમાં 'રમણતા' છે અને એ જે કરે તેને શબ્દનયની દૃષ્ટિએ 'રામ' કહીએ.

રહિમાન—જે રહેમ કરે તે રહેમાન 'રહેમ' કે 'રહમ' એટલે કરુણા, દયા, કૃપા. જે પોતાની અનંત દયાનો ઉપયોગ કરે, કરુણાદૃષ્ટિથી જનતાને જોઈ શકે કોઈના ઉપર

પાઠાંતર—કહિયે-કહીઈ રહિમાન-રહેમાન કરષે-કરશે.

શબ્દાર્થ—નિજપદ = નિજ સ્વરૂપ(માં) રમે = રમણ કરે. રહિમ = મહેર, કરુણા (રહેમ). કરષે = ખેંચે, કાઢે. કાન = કૃષ્ણ. નિરવાણ = પૂર્ણ આનંદ.

કદી ગુસ્સે ન થાય પણ પ્રાણી સ્વ-સ્વ કર્માધીન છે એવી દૃષ્ટિએ કોઈ માધ્યસ્થ્ય વૃત્તિ ધારણ કરે તે 'રહેમાન'.

કહાન—એટલે કૃષ્ણ. કૃષ્ણનું બીજું નામ કાન, કહાન છે. કૃષ્ણ શબ્દ કૃષ્ ધાતુમાંથી નીકળ્યો છે. એનો અર્થ વાવવું, ખેંચવું, ખડવું એવો થાય છે. એનો અર્થ દાબવું, નાશ કરવો (vanquish overpower) પણ થાય છે. દા. ત. बलवानिन्द्रियग्रामो विद्वांसमपि कर्षति (મનુસ્મૃતિ ૨-૨૧૫). એટલે જે કર્મો ઉપર વિજય મેળવે તે કહાન, કાન. પરમાત્મદશામાં કર્મો પર સંપૂર્ણ વિજય પ્રાપ્ત રૂપે જાણીતો છે એટલે આ આત્માની પરમાત્મદશાને સૂચવનાર 'કાન' કે કૃષ્ણનું નામ સ્વયં બ્રહ્મ સ્વરૂપ છે એનો ખ્યાલ તાજો કરે છે.

મહાદેવનું સ્વરૂપ બતાવવા શ્રીમાન્ હરિભદ્રસૂરિએ એક આખું અષ્ટક લખ્યું છે. જેને ક્લેશોત્પાદક રાગ બિલકુલ નથી, જેને સમતારૂપ ઇંધનનો નાશ કરનાર દાવાનળ જેવો દ્વેષ નથી, જેને સદ્‌જ્ઞાન આચ્છાદક અશુદ્ધ મોહ પણ નથી, તે ત્રણ લોકમાં પ્રસિદ્ધ મહિમાવાળા 'મહાદેવ' કહેવાય છે. જે વીતરાગ છે, સર્વજ્ઞ છે, શાશ્વત સુખના સ્વામી છે, ક્લેશકર કર્મરજથી રહિત છે, શરીર રહિત છે, સર્વ દેવને પૂજ્ય છે, સર્વ યોગીઓને આરાધ્ય છે, સર્વ નીતિના ઉત્પાદક છે તે મહાદેવ છે.[1] આ મહાદેવ શબ્દ કોઈ જગ્યાએ શિવના પર્યાયશબ્દ તરીકે પણ વપરાયેલો જોવામાં આવે છે. મહાદેવની ઉપર જણાવેલ વ્યાખ્યામાં જે પરમાત્મસ્વરૂપ બતાવ્યું છે તે વ્યક્ત પરમાત્મદશા સૂચવે છે અને એમાં શરીરનો પણ ત્યાગ જણાય છે. મહાદેવ એટલે તો સાક્ષાત્ નિર્વાણ. નિર્વાણ એટલે શુદ્ધ આત્મદશાનો સાક્ષાત્કાર, પરભાવરમણતાનો સર્વથા ત્યાગ અને અનંત આનંદમાં રમણતા. આ સ્વરૂપે મહાદેવને પિછાનવા, સમજવા કે ધ્યાવવા એ તો જીવનનો ખરો લહાવો છે. સ્વયં બ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર છે, આત્મવિભૂતિની પ્રાપ્તિ છે અને આનંદઘનજીના હૃદય વૈશિષ્ટ્યનું સમીકરણ છે. (૩)

परसें रूप पारस सो कहिये, ध्रुव चीने सो ब्रह्म री;
इह विध साधो आप 'आनंदघन,' चेतनमय निःकर्मे री ॥ राम० ४

અર્થ—જે પોતાના સ્વરૂપને સ્પર્શે-દેખે તેને પારસ કહીએ અને નિજ શુદ્ધ

પાઠાંતર—સો-ત્યાં ત્રણે ઠેકાણે છે. નિઃકર્મ-નિઃકર્મ.

શબ્દાર્થ—પરસે = સ્પર્શે અડે. ચીને = ઓળખે. બ્રહ્મ = નિજ શુદ્ધ સ્વરૂપ. ઇહ વિધ = એ રીતે. સાધો = અનુભવસિદ્ધ કરો. આપ = પોતે જ આત્મા. ચેતનમય = ચૈતન્યસ્વરૂપ. નિઃકર્મ = કર્મ રહિત.

---

१ यस्य संक्लेशजननो रागो नास्त्येव सर्वथा । न च द्वेषोऽपि सत्त्वेषु शमेन्धनदवानलः ॥
न च मोहोऽपि सज्ज्ञानच्छादनोऽशुद्धवृत्तकृत् । त्रिलोकख्यातमहिमा महादेवः स उच्यते ॥
यो वीतरागः सर्वज्ञो यः शाश्वतसुखेश्वरः । क्लिष्टकर्मकलातीतः सर्वथा निष्कलस्तथा ॥
यः पूज्यः सर्वदेवानां यो ध्येयः सर्वयोगिनाम् । यः स्रष्टा सर्वनीतीनां महादेवः स उच्यते ॥

સ્વરૂપને જુએ તે બ્રહ્મા કહેવાય. આ રીતે ઉદ્યમ કરીને સ્વભાવ સિદ્ધ કરો તો આપ (આત્મા-પોતે જ) આનંદઘન છે ચૈતન્યસ્વરૂપ છે અને કર્મ (મળ) થી રહિત છે (૪)

વિવેચન—પારસ-પરસવું એટલે સ્પર્શવું પરથી કાવ્યમાં પારસમણિની વાત આવે છે. એ એક જાતનો કીમતી પથ્થર અથવા રત્ન હોય છે એનામાં એવી દૈવી શક્તિ હોય છે કે એને લોહાનો સ્પર્શ થાય એટલે લોઢું સોનું થઈ જાય છે અંગ્રેજીમાં એને Philosopher's stone કહે છે અને આપણી પ્રચલિત ભાષામાં પારસમણિ કે કરસમણિ કહેવામાં આવે છે મંત્રતંત્રના યુગમાં દરેક તાંત્રિકનું સાધ્ય આવો પારસમણિ પ્રાપ્ત કરવાનું હતું કર્તું મૂળ સ્વરૂપમય બનાવી દે તે પારસ (પારસનાથ-પાર્શ્વનાથ) કહીએ. એટલે એનો પ્રસંગ પડતાં એ, પારસમણિના સ્વભાવની પેઠે ચેતનને જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્ર વીર્યમય બનાવી દે છે અને શક્તિરૂપે પડેલા ગુણોને વ્યક્ત કરે છે

બ્રહ્મ—એટલે સત્ય. બ્રહ્મ એટલે પરમાત્મતત્ત્વ. બ્રહ્મ એટલે સર્વ ગુણાતીત અનાદિ વિશુદ્ધ ચિત્સ્વરૂપ. બ્રહ્મસ્વરૂપ જાણવું મુશ્કેલ કાર્ય છે એના સગુણ-નિર્ગુણ વિભાગ થાય છે એ શબ્દ પર આખો લખાયેલો છે બૃહદારણ્યકમાં અહં બ્રહ્માસ્મિ એ એક સૂત્રના વાક્ય પર પચાસ પૃષ્ઠો લખાયેલાં છે સામાન્ય રીતે આત્માનું મૂળ સ્વરૂપ, એનો ચેતના ગુણ, એના અનંત રત્નત્રય, એનું અચિંત્ય વીર્ય—એ સર્વનો સમાવેશ એક બ્રહ્મ શબ્દમાં થાય છે. આ બ્રહ્મને પિછાને—જાણે—દર્શાવે તે બ્રહ્મા.

આવી રીતે ચેતનરાજને સાધો, આનંદઘનને સમજો, આનંદઘનને એના સ્થાન પર લઈ આવો. આવા પ્રકારની સાધના કરશો ત્યારે જણાશે કે આપ-પોતે જ આનંદનો ઘન છે. એ ચૈતન્યસ્વરૂપ છે અને અંતે નિષ્કર્મા છે. એને કોઈની પ્રાર્થના કરવી પડે તેમ નથી. પોતે જ અખંડ આનંદ સ્વરૂપ છે અને આનંદનું ધામ છે અને ચેતનને પુદ્ગલથી જુદો પાડનાર ગુણ—ચેતનાશક્તિ—એનામાં છે માત્ર જે શક્તિ અત્યારે અંદર સત્તારૂપે પડેલી છે તેને વ્યક્ત કરવાની છે એ ચેતનની આસપાસ કર્મનું જાળું લાગેલું છે એ પણ વસ્તુ છે ચોંટી ગયેલી છે પણ છૂટે તેવી છે; માત્ર એને દૂર કરવા પુરુષાર્થ કરવો પડે તેમ છે (૪)

ઉપસંહાર—આ પદમાં બહુ વિશાળ દૃષ્ટિથી સહિષ્ણુભાવ બતાવ્યો છે. અત્યારે ધર્મને નામે જે વાદ-વિવાદ અને ઝમેલા લેવામાં આવે છે અથવા નાના મતભેદને કારણે જે મોટાં તોફાનો થાય છે અને હાલમાં પણ ગચ્છ મત, ક્રિયા અને દર્શનના ભેદો, હિંદુ મુસ્લીમના ઝઘડા ઊભા થતા લેવામાં આવે છે તેની પાછળ ધર્મની સાચી પિછાન નથી. ધર્મને નામે તકરાર ન હોય. ધર્મને નામે લોહીની નદીઓ ન હોય. ધર્મને નામે તો અખંડ શાંતિ, આત્મવિચારણા અને શમ, સંવેગ અને નિર્વેદના ઉલ્લાસ હોય.

વાત મોટે ભાગે લડવાનો પ્રકાર કાંઈક આવી રીતે બન્યો લાગે છે. આત્મસાધન કરીને

ઇષ્ટ લાગ્યું તે માટે સાધનો યોજ્યાં, પણ અંતે દિવસે એ સાધનો જ સાધ્ય મનાઈ ગયાં અને પછી તો સાધ્યનો કોઈ ભાવ જ પૂછે નહિ! જ્યાં સાધનધર્મમાં સાધ્યપણાનો આરોપ થઈ જાય ત્યાં પછી મતભેદની બાકી જ ન રહે. ખરી વાત એ છે કે સાધન ધર્મના મતભેદમાં પ્રાણીએ મૂંઝાઈ જવું ન ઘટે. આ ભવસમુદ્રનો પાર પામી સંસારની મુસાફરીમાંથી મુક્તિ મેળવવી છે. પછી કોઈને યોગ્ય લાગે તો તપયોગે મેળવે, કોઈ જ્ઞાન-યોગે મેળવે, કોઈ ક્રિયાયોગે મેળવે અને કોઈ ધ્યાનયોગે મેળવે. એમાં વાંધો શો હોઈ શકે? પ્રત્યેક આત્માના વિકાસના માર્ગો અલગ અલગ હોય છે. કોઈને ક્રિયામાં મજા આવે, કોઈને જંગલમાં બેસી આત્મચિંતનમાં મજા આવે અને કોઈને સમાજસેવામાં મોજ આવે. જો સાધ્ય સ્પષ્ટ હોય તો માર્ગનો ઝઘડો સમજણ વગરનો છે. આ એક વાત થઈ.

અને દરેક દર્શનકારોએ પોતાને સૂઝ્યું તેવું અને તેટલું સત્ય જ પ્રકાશિત કર્યું છે. સંપૂર્ણ સત્ય શોધવા માટે જીવનભરનો અભ્યાસ અને વિશિષ્ટ તત્ત્વગ્રાહી બુદ્ધિ જોઈએ, પણ એ સર્વને પ્રાપ્ય નથી. તો સત્યના અંશોને સમજી-સ્વીકારી વિકાસના વ્યક્તિના માર્ગે પ્રયાણ કરવામાં આવે અને દર્શનો તરફ સમબુદ્ધિ રાખવામાં આવે તો કામ થાય તેમ છે. શાંતિથી પોતાનું આત્મસાધન કરવું, પોતાની ચેતનાનો વિકાસ થાય તેવા માર્ગો શોધવા, તેને અનુસરવું અને કદી પણ વિધિનિષેધની ગૂંચવણમાં પડી જઈ અન્યની ટીકા કે અવહેલના ન કરવી—એટલું જો કરવામાં આવે તો આત્મસાધના થઈ શકે તેમ છે અને અંશ-સત્યો સર્વ દર્શનમાં છે તે વાત સમજવામાં આવે તો સર્વ ઠેકાણેથી સારો અંશ સંગ્રહી શકાય તેમ છે. જે ધર્મક્રિયાથી આત્મશાંતિ મળી ઘટે, જ્યાં સંસારના તાપથી બળેલ પ્રાણી ઠંડક મેળવવા જાય, ત્યાં જ ધમધમાટ મારામારી અને ઉશ્કેરાટ મળી આવે તો પછી આત્મવિકાસ ક્યાં થાય? ક્યારે થાય? કયે માર્ગે થાય?

એટલા માટે રામમાંથી કે રહેમાનમાંથી, કાનમાંથી કે મહાદેવમાંથી, પારસનાથમાંથી કે બ્રહ્મામાંથી એનું મૂળ અખંડ સ્વરૂપ શોધી લો, એના નાના-નાના ભેદમાં ભૂલા ન પડી જાઓ, શુદ્ધ ચિદ્ઘનમય આત્મદશાનું અનંત અને અનન્ય સ્વરૂપ વિચારી-ભાવી તેને ત્યાંથી મેળવી લો; સર્વાંશે ન મળે તો મળે તેટલે અંશે પ્રાપ્ત કરો અને અનંત સામ્રાજ્ય પ્રાપ્ત કરવાને માર્ગે ચઢી જાઓ. બાકી જ્યાં ત્યાં ધર્મને નામે વાડા બંધાઈ ગયા હોય કે દુકાનદારીઓ ચાલતી હોય તેના ઝપાટામાં આવી ગયા અને ત્યાં ચક્કરમાં ચઢી ગયા તો કદાચ નામના મળી, પણ સ્વરૂપપ્રાપ્તિ તરફના, સાધ્યમાર્ગે ગમનના કે આંતરશાંતિ પ્રાપ્ત કરવાના આત્મદર્શનની આશાને નામે મીંડું સમજવું.

વિશાળ દૃષ્ટિ કેળવવાના અનેક દાખલાઓ નોંધાયેલા છે. થોડાક દાખલા અત્ર જોઈ જઈએ —

પ્રથમ સોમનાથ (પાટણ)ના મંદિરમાં પ્રવેશ કરવાનો હતો, કુમારપાળ મહારાજા

હાજર હતા. હેમચંદ્રાચાર્ય એક બાજુએ અને બીજી બાજુએ બૃહસ્પતિ મંદિરઅધિકારી હાજર હતા. તે વખતે જૈનાચાર્ય હેમચંદ્રમહારાજે નીચે પ્રમાણે દેવ સોમેશ્વરની સ્તુતિ કરી.—

भवबीजांकुरजनना रागाद्याः क्षयमुपागता यस्य । ब्रह्मा वा विष्णुर्वा, हरो जिनो वा नमस्तस्मै ॥

—ભવ (સંસાર) બીજના અંકુરને ઉત્પન્ન કરનાર રાગ વગેરે (કામ, ક્રોધ, લોભ, મોહ, મદ, મત્સર) જેના ક્ષય પામી ગયા છે તે પછી બ્રહ્મા હો, અથવા વિષ્ણુ હો, અથવા હર (શિવ-મહાદેવ) હો, અથવા જિન (તીર્થંકર) હો—તેમને હું નમસ્કાર કરું છું.

આ પદમાં જે વસ્તુ બતાવી છે તે જ અત્ર બીજા આકારમાં બતાવી છે. મારે નામ સાથે કામ નથી, જેનામાં આત્મસ્વરૂપ જામ્યું હોય, જેના રાગદ્વેષ ગયા હોય, તેને ગમે તે નામે હું નમસ્કાર કરું છું. મારે નામ કે આકાર સાથે સંબંધ નથી; મારે સ્વરૂપ પ્રાપ્તિ કરવી છે અને એ આત્મસ્વરૂપ જ્યાં શુદ્ધ સ્વરૂપે પ્રકટ થયું હોય ત્યાં મારો નમસ્કાર છે. માટે તે આદરણીય આદર્શ છે.

આવો જ વિચાર શ્રીમાન હરિભદ્રસૂરિએ બતાવ્યો છે:—

पक्षपातो न मे वीरे, न द्वेषः कपिलादिषु । युक्तिमद्वचनं यस्य तस्य कार्यः परिग्रहः ॥

—વીરપ્રભુ પ્રત્યે મારો પક્ષપાત નથી, તેમ જ કપિલ કે કણાદ, ગમે તે બુદ્ધ કોઈ પ્રત્યે મારો દ્વેષભાવ પણ નથી. જેનું વચન યુક્તિયુક્ત હોય તેનો જ સ્વીકાર કરવો જોઈએ.

આ એક સુંદર જ દૃષ્ટિબિન્દુ છે. બુદ્ધિશાળી માણસની બુદ્ધિને અસર કરે એની પરીક્ષામાં પસાર થાય, એની તાવણીમાં શુદ્ધ કંચનસ્વરૂપે નીકળી આવે એવું જે વચન હોય, જે ન્યાય-તર્કના સર્વ નિયમોને અનુરૂપ હોય, જેમાં હેત્વાભાસ કે ગોટાળા ન હોય, જેમાં પરસ્પર વિરોધ ન હોય, તે વચનનો અને તે દ્વારા તેના પ્રણેતાનો સ્વીકાર કરવા દ્વારા આ સૂત્રમાં ખૂબ વિશાળતા દાખવી જણાય છે.

જો પરમાત્મસ્વરૂપ પ્રાપ્ત કરવાની તમન્ના લાગી હોય, જો દેખાવ કરવાની વૃત્તિ શાંત થઈ ગઈ હોય, જો સત્ય કે તેના અંશો જ્યાં જેટલા મળે ત્યાં તેટલા પૂરતો તેના ઉપર અંતરંગ રાગ થતો હોય, તો બાહ્ય દૃષ્ટિ છોડી અંદર ઊતરવાનો આ માર્ગ છે. પણ એને સન્માર્ગે લઈ શકાય તેમ નથી. આવી વિશાળ દૃષ્ટિ કલ્પનીય હોય છે પણ એ સહજ પ્રાપ્તવ્ય નથી. કારણ, ધર્મના વિકાસ સાથે એક સાંકડી દૃષ્ટિ પ્રમાણસરને સાથે જ ખીલે છે અને પછી તો પોતાની વાત જ સાચી હોઈ શકે અને બીજે સત્ય ન જ હોઈ શકે એ વાત એના મનમાં એવી જડબેસલાક બેસી જાય છે કે એને અન્ય ધર્મીઓને મિથ્યાત્વી કહેવામાં રસ લાગે છે અને પછી તો પક્ષભેદ એવો જામતો જાય છે કે એનામાં ખેંચતાણ આવતી જાય છે; બાકી આમાં મજા નથી; મજા વિશાળ દૃષ્ટિમાં છે, અંશ-સત્યોનું સ્વરૂપ જમાવવામાં છે મધ્યસ્થ ભાવને પોષવામાં છે. અને ખાસ મજા ચૈતન્યને ઓળખવામાં છે. આ સ્વરૂપ પ્રકટ કરવું એ આપણું કર્તવ્ય છે.

એ પ્રકટ કરવા માટે શરૂઆતમાં આદર્શ લેઈએ. એ આદર્શ ધ્યેય પૂરું પાડે છે એના સ્વરૂપને સમજવામાં બની શકે તેટલી સ્પષ્ટતા આવશ્યક છે પણ એ વિચારસ્પષ્ટતા ન થઈ શકે તોપણ એક વાત જરૂર કરી શકાય તેવી છે બની શકે તેટલી સમદર્શિતા રાખવી, ક્ષયોપશમ પ્રમાણે સત્યશોધન કરવું અંશસત્યોને સત્ય તરીકે સમજવાં અને સ્વીકારવાં, એ ધ્યેયના નામમાંથી પણ આત્મગુણ મેળવવા અને કેળવવા અને જ્યાં નજર ન પહોંચે ત્યાં વિરોધ ન કરતાં પોતાની જ્ઞાનમર્યાદા સમજી લેવી, પણ એવું કોઈ કામ કરી ન બેસવું કે જેથી પ્રગતિનાં દ્વાર બંધ થઈ જાય. આત્મપ્રગતિના માર્ગે પગથિયે પગથિયે આગળ વધાય છે પણ એમાં આંતર વિકારો આવે તો પ્રગતિ અટકી જાય છે અને એનું જોર વધારે પડતું થઈ પડે તો પશ્ચાદ્‌ગતિ પણ થઈ જાય છે સાથે એ પણ ધ્યાનમાં રાખવું કે આપણો મોક્ષ આપણે જ સાધવાનો છે બહારનો કોઈ વિમાન લઈને આવે અને આપણે મોક્ષ નામના મંદિરે સડસડાટ ચઢી જઈએ એ વાત બનવાની નથી.

આથી ઉદારતાપૂર્વક જ્યાંથી આત્મતત્ત્વ જેટલે અંશે પ્રાપ્ત થાય તેટલે અંશે શોધવું અને જ્યાં આગળ ન વધાય ત્યાં સમભાવ–મધ્યસ્થભાવ રાખવો. પરમાત્મગુણ દુનિયામાં અંશે અંશે છૂટા છૂટા સર્વત્ર ભરેલા છે મારા તમારામાં પણ થોડે-વધતે અંશે જરૂર છે એમાંથી જ્યાંથી પ્રકટ ગુણ મળે ત્યાંથી શોધવામાં જરા પણ વાંધો નથી. પણ અમુકમાં અમુક વાત નથી એવી નકારાત્મક નીતિ ધારણ કરવાને બદલે જ્યાં જ્યાં જેટલે જેટલે અંશે પરમાત્મગુણ મળી આવે ત્યાં ત્યાંથી તેટલે તેટલે અંશે એને સ્વીકારવામાં વાંધો નથી. એમાં અભિનિવેશમિથ્યાત્વ કહી ટીકા કરવામાં આવે તો તેમાં ગભરાવા જેવું નથી.

અંશસત્ય સાપેક્ષ છે બુદ્ધિ પામરથી છે અને ગ્રહણશક્તિ પામરવાર છે આદર્શ ચેતનાધર્મને ઓળખવાનો છે અને અંતિમ સાધ્ય આ ચક્રભ્રમણનો ત્યાગ કરી નિષ્કર્મા થવાનો છે આ આત્મગુણ જ્યાંથી મળે ત્યાંથી લેવામાં કોઈ પ્રકારનો વાંધો નથી અને એને અટકાવવા પ્રયત્ન થાય ત્યાં હવા ખાવા જેવી સ્થિતિ છે અન્યની હવા ખાઈ શકાય તેટલું પોતાનું સ્થાન ન હોય તો બેસી રહેવું, પણ ધર્મને નામે ઝઘડામાં ભાગ લઈ આત્મપ્રગતિ આડી વાડ ન થવા દેવી. માર્ગ સીધો અને સરળ છે પણ [illegible] ટીકા આવે તેમાં અન્યાઈ પવા યોગ્ય નથી. અંતરાત્મદશાના વાક્યોએ બહુ ચેતીને ચાલવા જેવું છે અને કોઈ રીતે પોતાનો માર્ગ બગડવા દેવા જેવું નથી. આત્મગુણો શોધતાં સુગમ લેવા છે અને તેને ડોળનાર તત્ત્વો વિચાર કરતાં જાણી શકાય તેવાં છે ધર્મને નામે વિખવાદ, વાડાબંધી કે ધમાધમ ન ઘટે. શુદ્ધ નિરંજન નિરાકાર સ્વરૂપ પ્રાપ્ત કરવાના શુદ્ધ આશયવાળા તો પ્રત્યેક વાતમાંથી અંતરાત્મસ્વરૂપ શોધી લે, ન મળે તો આંખ મીંચી દે કે ઉપર ઘર તાળું મારે, પણ એ વિઘ્નને વધારે નહિ.

આ દૃષ્ટિ આવે ત્યારે યોગિરાજના વિચાર સમજાય છે

"ગચ્છના ભેદ બહુ નયણ નિહાળતાં, તત્ત્વની વાત કરતાં ન લાજે;
ઉદરભરણાદિ નિજ કાજ કરતાં થકાં, મોહ નડીઆ કલિકાલ રાજે"
(ચૌદમા જિનનું સ્તવન, ગાથા ૫)

આ વાત સમજવી મુશ્કેલ નથી, પણ આચરવી ઘણી મુશ્કેલ છે. એ વિશાળતા જામે ત્યારે નિસ્તાર થાય તેવું છે જ્યાં સુધી એ ભાવમાં નિશ્ચય વાદ છે એમ લાગે, જ્યાં સુધી નિશ્ચય અને વ્યવહારનો સમન્વય કરવાની બુદ્ધિશક્તિ પ્રાપ્ત ન થાય, જ્યાં સુધી સમ્પ્રદાયમોહને તજીને સત્યશોધનનો માર્ગ ન લેવામાં આવે, ત્યાં સુધી અતત્ત્વમસ્તાની વાતો માત્ર વાતોરૂપે છે એમ સમજવું એ માર્ગપ્રયાણમાં અંદર ઊતરવાનું છે વિકારો પર વિજય મેળવવાનો છે આત્મ ભાવને ઓળખવાનો છે અને એકવાર એ દશા આવી એટલે રસ્તો હાથ લાગી જશે. એટલી વાત ધ્યાનમાં રહે કે સર્વત્ર ધર્મરાજનાં ઓઠાં પડેલ છે પણ તેની જ સાથે મોહરાજનાં વિભૂતિઓ પણ પડેલાં છે અને એમાં પણ અંતર વિકારો ભારે ગજબમાં પાડનાર અને ઊંધા પાટા બંધાવનાર હોઈ ચેતવણી લેવા યોગ્ય છે. અને ધર્મને નામે વિકારવૃદ્ધિ થાય, અભિમાનની પોષણા થાય, સમજશક્તિ પર ઢાંકણ પડે, ત્યાં વાત આકરી થઈ જાય તેમ છે માટે નામમાંથી સત્ય શોધો, વિચારણામાંથી સત્ય શોધો, વાતોમાંથી આત્મ તત્ત્વ શોધો, અને બને ત્યાંથી આત્મતત્ત્વમાં ઊંડા ઊતરવાની વાત કરો. ન બને તો બેસી રહો, પણ ધર્મને નામે વગર સમજે તોડફોડ કરી પ્રગતિપંથને રોકી ન નાખો. આ તો આનંદઘન સાધવાના છે નિષ્કર્મી થવું છે અંતર દુશ્મનો સાથે લડવાનું છે માટે આત્મપ્રગતિ થાય તેવી વિચારણા અને વાતો કરો, પણ કોઈ પણ પ્રકારે અન્યની સમજણ વગરની ટીકા કરી વિરોધ કે અંતરાયને વધારશો નહિ અને આત્મપ્રગતિ બગડે તેવી વાટે ચડશો નહિ. પ્રગતિ મોડી થશે તો પાલવશે, પણ ઠોકરે ચડી ગયા કે ખાડામાં પડી ગયા તો રસ્તે આવતાં નવનેજા પાણી ઊતરશે, માટે રાજમાર્ગે પડી રહો અને પછી તો સર્વ સૂઝી આવશે.

બાકી તો આખી દુનિયામાં આત્મતત્ત્વ ભરેલું છે અને શોધતાં મળે તેવું છે. સાચે માર્ગે વિજય તમારો છે અને અંતે આનંદઘનનો મેળાપ છે. એને સાધવામાં વિશાળ ભાવના વિકસાવવાની જરૂર છે વિશાળતામાં સત્ય છે સહિષ્ણુભાવમાં શાંતિ છે અને શાંતિ છે ત્યાં આનંદ છે ત્યાં ચૈતન્યસાધના છે ત્યાં સ્વરૂપદર્શન છે અને ત્યાં જ્યોતિર્દર્શન છે આ રીતે આત્મા આનંદઘનને સાધે, ચૈતન્યસ્વરૂપ જાગ્રત કરે, નિષ્કર્મી થઈ સુસ્થિત મહારાજ સાથે સાનમાં માણે બેસે અને ભવભ્રમણની ઘાણીમાંથી સદાને માટે છૂટી જાય. (૧૭)

પદ અડસઠમું

ભૂમિકા—આ પદમાં સત્સંગનો મહિમા બહુ સભ્ય રીતે ગાયો છે અને તેને ભગવત્પૂજા કે ઇંદ્રની પદવી કે રાજ્યસુખ કરતાં પણ ઉચ્ચ સ્થાન આપ્યું છે એ વાતમાં ખૂબ રહસ્ય જણાય છે આ પ્રાણી નિમિત્તવાસી છે એનામાં ગમે તેટલી મૌલિકતા કે શક્તિ હોય, છતા તે પોતાનું આધાર–આધેયસ્વભાવનું તત્ત્વ તજી શકતો નથી. પોતે જે સંયોગોમા મુકાય, જે દેશકાળના સંયોગોમા આવી પડે, તેને તે ઘણુંખરું આધીન થઈ જાય છે એક માબાપના બે પોપટ-બચ્ચાઓની કથા જાણીતી છે એક સાધુની સોબતમાં 'આવો, પધારો, મઠમાં આસન કરો, પરમાત્મનામનો પરિચય કરો'—આ શબ્દો બોલતા શીખ્યો; અને બીજો 'મારો, કાપો, ધાડ પાડો, લૂટો'—એવું ભીલની પલ્લીના પરિચયમાં શીખ્યો. તેથી જો સજ્જન–સંત–સાધુનો પરિચય રાખ્યો હોય તો વાતાવરણની ચોખ્ખી વિશુદ્ધિ રહ્યા જ કરે છે એક મનુષ્ય કેવો છે એની પરીક્ષા કરવી હોય તો તેના સોબતીઓ કેવા છે તે જોવાથી તેની ચારિત્ર–વર્તના જાણી શકાય છે હમેશા સરખા અભિપ્રાયવાળાની સોબત થાય છે અને ટંકે છે 'समानशीलव्यसनेषु सख्यम्'—એટલે એકસરખા ચારિત્ર અને ટેવવાળાની મૈત્રી હોય છે સોબતની અસર જેમ પોતે બીજા પર પાડી શકે છે એમ બીજાની અસર પોતા પર જરૂર થાય છે માટે સત્સંગનો મહિમા ઘણો મોટો છે સાધુસંગતિ આખા પ્રગતિમાર્ગને ફેરવી નાખે છે અને સારુ રસ્તે ચઢાવી દે છે સંતના સંગમા આવનાર પછી તો દુર્જન કે દુરાચારીના પરિચયમા આવતા પણ સંકોચાય છે સારી સોબતમા ફરનારા ઉન્માર્ગ છોડી રસ્તે આવી ગયાના વ્યવહારમા અનેક દાખલા નોંધાયા છે અને ખોટી સોબતમાં રહેવાથી ખાનદાનના વંશજો ખોટે રસ્તે ઊતરી આખરે હેરાન–પરેશાન થતા જોવામાં આવ્યા છે એટલે સાધુસંગતિનો મહિમા જબરો છે

છાસઠમા પદમા પ્રભુદર્શન થવાનાં કારણોમાં અને સ્વરૂપદર્શન કરવાના કારણ તરીકે 'સાધુસંગતિ' અને 'ગુરુમહારાજની કૃપા' બતાવી હતી તે ધ્યાનમાં હશે. એ સાધુસંગતિનો મહિમા આ પદમા ગાયો છે તે આપણે વિચારી જઈએ. આ પદનો અર્થ અને વિવેચન કરવામા પૂ. શ્રી ગંભીરવિજયજી મહારાજે બતાવેલ અર્થ ઉપરાંત ટબો અને મિત્રની નોંધ પણ પ્રાપ્ત થયેલ છે એટલે વિવેચનને સંક્ષેપી અર્થ પર વિસ્તાર વધારે કરવાનું બનશે.

साधु संगति बिनुं कैसें पइये, परम महारसधाम री;
कोटि उपाय करे जो बौरो, अनुभवकथा बिसराम री ॥ साधु० १

અર્થ—સંત–મુનિની સોબત વગર કોઈ ભારે ઉપાય કરોડો (ગમે તેટલા)

પાઠાંતર—બિનું–બિન. પઇયે–પૈયે. ધામ–ધાંમ. કોટિ–કોટ. બૌરો–વૌરો. બિસરામ–વિરામ.

શબ્દાર્થ—સાધુ = આત્મરમણી, શિષ્ટ, આગમાનુસાર કરણી કરનાર સત્પુરુષ, ત્યાગી, મુનિ. સંગતિ = સોબત. બિનું (બિન) = વગર, વિના. કૈસેં = કેવી રીતે. પઇયે (પૈયે) = પામીએ, મેળવીએ. પરમ = મોટા. મહારસ = આત્માનુભવરૂપ રસ. ધામ = (સ્ત્રી) ઘર. કોટિ = કરોડો, ગમે તેટલા. ઉપાય = ઇલાજ. કરે = કરે છતાં. જો = જે કોઈ. બૌરો = બાવરો, ઘેલો, ભોળો. બિસરામ = આરામ (વિરામ = અંત, છેડો)

ઉપાયો કરે, પણ અનુભવકથાના આત્મરૂપ અતિ ઉત્કૃષ્ટ મહારસના ધામ–સ્થાન (મોક્ષ)ને કેવી રીતે પ્રાપ્ત કરે? (ન જ પ્રાપ્ત કરી શકે) (૧)

વિવેચન— અનુભવ મિત્રનો મહિમા આ પદોમાં વારંવાર ગાયો છે. ચેતના વારંવાર એની પાસે ફરિયાદ કરે છે. એને નાના વિયર જેવો ગણ્યો છે. ૮, ૧૩, ૧૪, ૫મા પદો અનુભવને ઉદ્દેશીને લખાયાં છે. ચૌદમા પદમાં એનો ચેતન અને ચેતનાની સાથેનો હિતસ્વી સંબંધ વ્યક્ત કર્યો છે અને પદોમાં ઠામઠામ અનુભવમિત્રને આગ્રહ કરીને એની સહાય ચેતન અને ચેતનાએ માગી છે. આવી અનુભવની કથા તો હાસ્યબંધ આપવા જ કરે. એના ઉપર પૂર્ણવિરામ ક્યારે થાય? ક્યાં આવે? આ અનુભવકથાનું અંતિમ વિશ્રામ સ્થાન પરમ મહારસધામ પ્રાપ્ત કરવામાં આવે છે અને કાર્યસિદ્ધિને પરિણામે સર્વ દ્વંદ્વોનો અંત આવે છે. આ પદોમાં આનંદનો મહિમા વારંવાર ગાયો છે. આ આનંદ મહારસ જ્યાં સદા પ્રાપ્ત થતો રહે તે મહારસધામ છે, એ મુક્તિપુરી છે. એ આનંદની પરાકાષ્ઠા છે અને એ ઉત્કૃષ્ટ અંતરાત્મદશાની પરાકાષ્ઠાએ આવી રહેલ પરમાત્મદશા છે. આ આત્મિક આનંદ એક અનોખી વસ્તુ છે. એને ચાલુ અનુભવાતા પૌદ્‌ગલિક આનંદ સાથે સંબંધ નથી. આ આનંદ જે સ્થાનકે મળે તેને પરમ મહારસધામ કહેવામાં આવે છે. એની સ્થિતિ અક્ષય, અનંત, અવ્યાબાધ છે. એ પ્રાપ્ત કરવા સર્વ પ્રયાસ થાય છે. વસ્તુતઃ એને અમુક સ્થાને શોધવાના વિચારને બદલે એ અમુક પરિસ્થિતિમાં અનુભવનો વિષય થાય છે, એમ સમજવું વધારે સુયોગ્ય છે.

દુનિયામાં વીર, શૃંગાર, હાસ્ય, કરુણ, ભયાનક, બીભત્સ, રૌદ્ર અને અદ્‌ભુત રસ જાણીતા છે. એ ઉપરાંત નવમો શાંતરસ છે. એ નવમો રસ એની ઉત્કૃષ્ટ દશામાં હોય ત્યારે ખરે અંતર આનંદ આપે છે અને તે વખતે એને મહારસનું નામ આપવામાં આવે છે. એ મહારસ એની ઉચ્ચામાં ઊંચી કોટિએ જે અંતરદશામાં પ્રાપ્ત થાય તેને પરમ મહારસધામ કહેવામાં આવે છે. પણ એ દશાએ પહોંચવા, પહેલા એ રસની સેવના કરવી પડે છે. આવો મહારસ જે આત્મિક દશામાં અનુભવાય, અને આખરે જ્યાં સર્વ અનુભવકથાઓનો છેડો આવી જાય, એવી પરમ આત્મિક દશા કેમ પ્રાપ્ત થાય, એવો સહજ પ્રશ્ન થાય છે. તેના જવાબમાં કહે છે કે બીજા ગમે તેટલા ઉપાય માણસ કરે, એ સર્વ નકામા છે; એ ઉત્કૃષ્ટ મહારસમય આત્મિક પરિસ્થિતિ સાધુપુરુષની સોબત વગર કેમ મળી શકે? એનું કારણ એમ છે કે આ પ્રાણી નિમિત્તવાસી છે. એને જેવું વાતાવરણ મળે તેવો તેને થઈ જતા વાર લાગતી નથી. એટલે સત્પુરુષની સોબત કરે તો તેને ત્યાગ, વૈરાગ્ય અને અંતર સંયમના જ વિચાર આવે છે. પણ એ જો દુનિયાની રસવાળાની સોબતમાં પડી જાય તો ત્યાં એને પૈસા, સ્ત્રી, પુત્રપરિવાર અને પરિગ્રહની જ વાતો નજર સન્મુખ તર્યા કરે છે. અને એ પોતાની જીવનયાત્રાની સફળતા આવી પ્રાપ્તિમાં માની બેસે છે. પણ જ્યારે સંત પુરુષોના પરિચયમાં આવે છે ત્યારે તેને વસ્તુવિચારણા થાય છે; ધન–યૌવનની

અસ્થિરતા સમજાય છે ત્યાગભાવની અંદર રહેલ વિશિષ્ટતા દેખાય છે અને અંદરનું તત્ત્વ જાણવામાં આવે છે માટે સત્પુરુષની સોબત અતિ જરૂરી છે

‘સાધુ’ કોણ? જેણે સ્વપરનું વિવેચન કર્યું હોય, જેનામાં સંતોષ અને સંયમ જામ્યાં હોય, જેને આંતર સ્વરૂપદર્શન દ્વારા પરમાત્મભાવ પ્રાપ્ત કરવા નિર્ણય થયેલ હોય, જેના ત્યાગ-વૈરાગ્ય આદર્શરૂપ હોય, અને ખાસ કરીને જે મન-વચન-કાયાની પ્રવૃત્તિ એકસરખી કરતા હોય ગમે તેટલું શાસ્ત્રવાચન કર્યું હોય, ગમે તેટલા બાહ્ય તપ કર્યાં હોય, કે ન્યાય, વ્યાકરણ કાવ્ય કે સાહિત્યના મોટા પુસ્તકોનું અધ્યયન કર્યું હોય, એ સર્વથી પરમ મહારસધામ પ્રાપ્ત થતું નથી, અને કોઈ બાવરો માણસ એ મેળવવા માટે લાખો-કરોડો ગમે તેટલા ઉપાયો કરે, પણ એમાં એનું કાંઈ વળતું નથી. સાધુપુરુષની સોબત ન થાય ત્યાં સુધી અધ્યયન અભિમાન માટે થઈ જાય છે તપક્રિયા દેખાવ માત્ર થઈ જાય છે, અને બીજા ઉપાયો કાં તો અવ્યવસ્થા કરી મૂકે છે અથવા અવસ્થા મનોવિકારને અવ્યક્તપણે પોષે છે

સંત-સાધુપુરુષોની સંગતિ થાય, તેમના ચરિત્રનો અભ્યાસ થાય, ત્યારે એ દશામાં રહેલ મહત્તા અને આદેયતા સમજાય છે અને પછી તો એવા પુરુષો ઉપદેશ આપે કે ન આપે, પણ એની અસર જરૂર થાય છે માટે જો પરમ મહારસધામ પ્રાપ્ત કરવું હોય તો સાધુસંગતિ ખાસ જરૂરી વસ્તુ છે

કોઈ અતિ ઉત્સાહમાં આવી જઈ જ્ઞાન ક્રિયા કે અભ્યાસ ઉપદેશ દ્વારા પરમાત્મદશા મળી જશે એમ માનતા હોય તો તે બાવરા છે સાધુસંગતિ વગર કરેલા ઉપાય આડા ઊતરી જાય છે ને ઘણીવાર દશ કે આત્મવંચનામાં પરિણમી જાય છે અને સાધુસંગતિ તો આખું વાતાવરણ ફેરવી નાખે છે માટે સાધુસંગતિનો મહિમા ભારે મોટો છે (૧)

આત્માનુભવ માટે સાધુસંગતિને આટલું મહત્ત્વનું સ્થાન છે એટલું સમજી લઈ તે મેળવવા માટે મુમુક્ષુ આવી પ્રાર્થના કરે છે:—

सीतल सफल संत सुरपादप, सेवै सदा सुछाई री;
वंछित फले टले अनवंछित, भवसंताप बुझाई री साधु० २

અર્થ—સંતરૂપ કલ્પવૃક્ષ જાતે ઠંડક આપનાર હોઈ ફળવાળું છે અને એની સેવના કરવાથી એ સર્વદા સારો છાંયડો આપે છે મનની સર્વ વાંછાઓને એ પૂરી પાડે છે અહિતકારને એ ટાળી દે છે અને સંસારના તાપને ઓલવી નાખે છે (૨)

પાઠાંતર—પાદપ-પાદપ (અશુદ્ધ) સેવે-સેવો ફળે-ફળે ટળે-ટળે ટળે. બુઝાઈ-બુઝાઈ છુ ગઈ.

શબ્દાર્થ—શીતલ = ઠંડુ શાંતિ આપનાર આનંદથી. સંત = મોટા, આત્મ મેળ. સફલ - ફળવાળું સતસુરપાદપ = સંતરૂપ કલ્પવૃક્ષ. સુછાઈ = સારી છાયા આપનારું. વંછિત = ઇચ્છિત(રજા) ફળે = ફળે, મળે, પ્રાપ્ત થાય. ટળે = દૂર થાય. અનવંછિત = અણિગાર, ન ગમે (ચાહના કરે) તેનું ભવ = સંસાર. સંતાપ = મહા તાપ, સખ્ત ગરમી. બુઝાઈ = ઓલવાઈ જાય, દૂર થાય.

વિવેચન—સાધુસંગતિ કેવી છે? એને કલ્પવૃક્ષ સાથે સરખાવે છે. કલ્પવૃક્ષ એની છાયામાં બેસનારને બહુ સારી ઠંડક આપે, એની નીચે આવી માગી જે ચીજ માગે તે કલ્પવૃક્ષ તેને આપે અને મનની સર્વ વાંછા પૂરી પાડે અને ન ઇચ્છવા યોગ્ય સર્વ અનિષ્ટ વસ્તુઓને ટાળે. કલ્પવૃક્ષનો આવો મહિમા આપણે અન્યત્ર સાંભળ્યો છે આ સાધુસંગતિ કલ્પવૃક્ષ જેવી છે કલ્પવૃક્ષ જેમ બધે શીતળ હોય છે અને તેની નીચે બેસનારને ઠંડક આપે છે તેમ સાધુસંગતિ પણ બાહ્ય અને અંતરની શાંતિ આપે છે. એટલે એનો પ્રસંગ કરવાથી એ જ્ઞાન, શાંતિ, વૈરાગ્ય વગેરે અનેક ફળને આપનારી નીવડે છે એની પાસે જઈને જે ફળ માગો તે મળે તેમ છે.

વળી સાધુસંગતિ સારો છાંયડો આપનાર છે તમે ગમે તેટલા સંસારના તાપથી તપી ગયા હો આ ઝાડનો આશ્રય કર્યો એટલે શાંતિ થઈ જાય છે અને ત્યારે ગરમીમાં જેમ હાશ! નો ઉદ્ગાર નીકળી પડે છે તેવી અનંતર મનોદશા થાય છે. સાધુસંગતિથી મનોવાંછિત ફળે છે અને અવાંછિત કે અનિષ્ટ દૂર થાય છે. સત્સંગ કરનારની વાંછા શી હોય? એ વાંછા એની પૂરી થાય એટલે એ માર્ગે ચડી જાય, અને ન ગમે તેવાં અનિષ્ટો દૂર થાય. આ તો કલ્પવૃક્ષ કે સત્સંગનો સીધો મહિમા છે. તે ઉપરાંત ભવભ્રમણનો મહાતાપ સાધુસંગતિથી બુઝાઈ જાય. કલ્પવૃક્ષ જેમ ગરમીને ઓછી કરી નાખે તેમ સત્સંગ સંસારના તાપ-તડકાને ખલાસ કરી નાખે. સાધુસંગતિનો આવો મહિમા છે, સત્પુરુષસંગનો આવો ચમત્કાર છે. (૨)

चतुर विरंची विरंज न चाहूं, चरणकमल मकरंद री;
को हरि भगति विहार दिखावे, शुद्ध निरंजन चंद री. साधु० ३

અર્થ—હું તો નાનાપ્રકારના રૂપ ધરવાવાળા બ્રહ્માને ન ચાહું કે તેના ચરણકમળની સુવાસ ન ચાહું કોઈક ભાગ્યશાળી હરિભક્તિના વિહારસ્થાનો બતાવે અને કોઈ મેલ-મળ વગરના શુદ્ધ ચંદ્રને બતાવે, પણ (હું તો એ કોઈ વસ્તુની વાંછા) કરતો નથી. (૩)

વિવેચન—કલ્પવૃક્ષની ગરજ સારતી આવી સાધુસંગતિ મારી સર્વ ઇચ્છા અને ભાવનાને પૂરી પાડનાર હોઈ હું તો એની જ વાંછના કરું છું. હું તો મારા પરમાત્મા પાસે માગું છું કે મને સાધુસંગતિ આપો. સાધારણ રીતે પ્રાણી ભગવાનના ચરણકમળની સેવા માગે, એના એ દાખલા આપે છે અને મારે તો તે પણ જોતા નથી, એમ કહે છે. એ બોલી દે છે કે હું તો ચતુર બ્રહ્માના મનનું રંજન કરી તે દ્વારા પ્રસાદ મેળવવા

પાઠાંતર—વિરંચી-વિરંચિ. ચાહું-ચાહ. ભગતિ-ભગત. દિખાવે-દિખાવે.

શબ્દાર્થ—ચતુર = નાના રૂપને ધરનારો, ડાહ્યો, નિપુણ. વિરંચી = બ્રહ્મા. વિરંજ = વિશેષ રંજન કરવાનું. મકરંદ = પરિમલ, સુવાસ. હરિ = [illegible] (નામ) દૂર કરી, હરણ કરી. ભગત = ભક્ત, ભગત. ભગતિ વિહાર = જે સ્થાને ભક્તિ થઈ શકે તે ક્ષેત્ર. દિખાવે = દેખાડે, બતાવે. શુદ્ધ = નિર્મળ. નિરંજન = મળ-મેલ વગરનો. ચંદ = ચંદ્રમા.

ઇચ્છતો નથી, અથવા એનાં ચરણકમળની સુવાસને પણ ઇચ્છતો નથી. કેટલાક લોકો મને હરિ-કૃષ્ણને હરવાફરવાનાં સ્થાનો બતાવે; ગોકુળમાં, વૃંદાવનમાં મને સાથે લઈ જઈને બતાવે કે શ્રીવિષ્ણુ પોતે અહીં વિચર્યા હતા, અહીં બેઠા હતા, અને તેની સેવના કરવાનું કહે, અને કોઈ બેઉ વખતનો અને સ્થાપના વખતનો ચક્ર બતાવે એટલે બીજનો ઊગતો ચંદ્ર બતાવી તેને સર્વ સિદ્ધિના કરનાર તરીકે બતાવે, પણ હું તો તેને પણ ન વાંછું. અથવા એવો અર્ધ ચંદ્ર જેના લલાટ પર છે એવા ચંદ્રમૌલિ દેવ શંકરને બતાવે, પણ મારે મનથી તો એની પણ વાંછા નથી. આ દેવો ગમે તેવા મોટા હોય, પણ મારા આત્માનુભવને અને પરમ મહારસધામની પ્રાપ્તિને અંગે મારે માટે કશા ઉપયોગના નથી. તેથી હું તેમને ચાહતો નથી કે તેમના ચરણકમળની સેવાની વાંછા કરતો નથી.

એટલે હું તો ભગવાનની ભક્તિ કરતાં પણ સાધુસંગતિને વધારે મહત્ત્વનું સ્થાન આપું છું અને તેમ કોઈને બ્રહ્મપદસેવન, હરિવિહારસ્થાનોની યાત્રા કે ચંદ્રપૂજનની પણ વાંછા-ઇચ્છા કરતો નથી.[1] (૩)

देव असुर इंद्र पद चाहुं न, राज न काज समाज री;
संगति साधु निरंतर पाउं, 'आनंदघन' महाराज री साधु० ४

અર્થ—અને હું તો દેવતાઓનું કે અસુરોનું કે તેમના ઇંદ્રોનું સ્થાન પણ કદી

પાઠાંતર—ચાહું ન—ન ચાહું. દેવ અસુર ન ઇંદ્ર પદ ચાહું ન રાજ સમાજ ન કાજ રી એમ પણ પાઠ એક પ્રતમાં છે. પાઉં—પાઉં.

શબ્દાર્થ—દેવ = ચાર દેવ લોક, વૈમાનિક, જ્યોતિષી વગેરે. અસુર = ભુવનપતિ વ્યંતર. ઇંદ્ર = તેના ઉપરી ચમરેંદ્ર વગેરે. પદ = સ્થાન. રાજ = રાજ્ય, આધિપત્ય, ઠકરાઈ. ન કાજ = ખપ કામ નથી. સમાજ = સંસાર, વ્યાવહારિક કામની સામગ્રી. પાઉં = મેળવું, મેળવવા ઇચ્છું.

---

૧. પંન્યાસ શ્રી ગંભીરવિજય મહારાજે આ ગાથાનો અર્થ તદ્દન નવીન પ્રકારનો બતાવ્યો છે. તેમાં સંગતિ સાધે અરમ પાઠ લીધો છે. અને એ પાઠ બે પ્રતમાં મળે છે તથા ભીમશી માણેકવાળી મુદ્રિત પુસ્તિકામાં પણ છે. તે પ્રમાણે આ અર્થ થાય છે તે વિચારવા લાયક છે. ચતુર વિરંચી વિરંજન ચાહે. આ મુદ્રિત પાઠનો અર્થ સમજાવતાં તેઓ જણાવે છે કે ચતુર પુષ્પરૂપ ભ્રમર (વિરંચનો અર્થ તેમણે ભ્રમર-ભમરો કર્યો છે) તે વિ એટલે વિવિધ પ્રકારે સાધુસંગતિમાં રંજન પામવાનું ઇચ્છે એટલે ચતુર પુરુષરૂપ ભ્રમર અનેક પ્રકારે પ્રસન્ન કરવાનું કામ એ સાધુસંગતિથી ચાહે અને સાધુપુરુષના ચરણકમળરૂપ મકરંદ એટલે સુગંધીદાર રસને પીએ. સાધુ સિવાય એવો બીજો કયો (કોણ) પુરુષ છે જે ભ્રમને હરી-દૂર કરી—ટાળી દઈને શુદ્ધ નિરંજન ચંદ્રનો વિહાર દેખાડે. એટલે ભ્રમબુદ્ધિને દૂર કરીને શુદ્ધ-નિર્મળ અને કર્મરૂપ અંજન-કાળાશથી રહિત એવા આત્મચંદ્રને રમવાનું સ્થળ (વિહાર) દેખાડે! એટલે ભ્રમને દૂર કરનાર અને શુદ્ધ નિરંજન આત્મચંદ્રને વિહાર કરવાનું સ્થાન સાધુપુરુષ જ દેખાડે અને તેટલા માટે સાધુસંગતિની હું ચાહના કરું છું. તેટલા માટે આગળ કહે છે કે હું તો દેવ પદ કે ઇંદ્ર પદ પણ ન ચાહું વગેરે. આ અર્થ બહુ ખૂબ વિચારવા યોગ્ય છે. એમાં વિરંચિ હરિ અને ચંદ્રને બહુ સરસ રીતે ગોઠવી દીધા છે અને અર્થ કરવાની ચમત્કારિક શક્તિ બતાવી છે. મને ટબાકારના અર્થ સાથે કરેલ અર્થ (મૂળમાં ઉપર આપ્યો છે તે) વધારે સમીચીન લાગ્યો છે, પણ આ નોટમાં બતાવેલ અર્થ જરૂર વિચારવા યોગ્ય છે.

ઇચ્છું નહિ અને મારે મોટા રાજા કે શેઠાઈ સાથે કે મોટા વહેવારના સામાજિક કાર્યો સાથે પણ કાંઈ લેવા દેવા નથી. મને તો હે આનંદઘન મહારાજ ! નિરંતર સાધુની સોબત (માત્ર) મળે-મળો એમ હું ઇચ્છું છું. (૪)

વિવેચન—એટલે હું તો દેવ પદ ઇચ્છતો નથી, અને મારે અસુરનું સ્થાન પણ નથી જોઈતું. દેવગતિમાં કે અસુરગતિમાં કદાચ કોઈવાર ભગવાનની સેવાની તક સાંપડતી હશે, પણ મારે તો તેનો પણ ખપ નથી.

અથવા મારે ઇન્દ્રનું પદ જોઈતું નથી. અને મારે કોઈ દેશનું આધિપત્ય જોઈતું નથી કે મારે સમાજ-વ્યવહારમાં શેઠાઈનું સ્થાન જોઈતું નથી. મારે તો હે ભગવાન ! એક જ ચીજ જોઈએ છે: મારા આનંદઘન ચેતનરાજને નિરંતર સાધુપુરુષની સંગતિ મળ્યા કરો. એ એના વિશુદ્ધ ચારિત્રની છાયામાં પોતાની પ્રગતિ સાધ્યા કરે અને એ વાતાવરણમાં રહી ભવભ્રમણના તાપને શમાવે. અને એવું એકાદ વખત થઈ જાય તેમ નહિ, પણ નિરંતર થયા કરે, એમ હું માગું છું.

સામાન્ય રીતે પૌદ્ગલિક સુખનો રસિયો પ્રાણી દેવપદ વાંછે કે દેવેન્દ્ર, વિદ્યાધર ચક્રવર્તિપણું ઇચ્છે. દેવપદમાં માત્ર લહેર કરવાની હોય છે પણ એ મર્યાદિત કાળ સુખનો છેડો આવે તે વખતે પ્રાણીની દશા શી થાય છે તે સમજે તો આવા લાંબા કાળના પણ આખરે મર્યાદિત સુખને વાંછે નહિ. વળી કેટલાક રાજાને સુખી માને છે પણ એની અંદરની ખટપટો, કુટુંબમાં કલેશ અને લડાઈ અને દુકાળના સંકટો વખતની જવાબદારી જાણનાર એ સુખ પણ ન વાંછે. અને સમાજના અગ્રણી થવાનો મોહ જનતાની પ્રભુત્વ વ્યક્તિને બહુ રહે છે પણ એમાં પણ માલ નથી. એની ખટપટ અને મશામણ એકદરે અંતે નીચી હદે ઉતારી દેનાર નીવડે છે. એટલે હું તો બીજું કાંઈ માગતો નથી, મને તો નિરંતર સાધુસંગતિ મળો એટલી જ મારી પ્રાર્થના છે, કારણ કે એના વગર પરમ મહારસ-ધામ મળે તેવો બીજો માર્ગ મારા જોવામાં—જાણવામાં આવતો નથી. આનંદઘન મહારાજ આ પ્રમાણે સાધુસંગતિ માટે અંતરની પ્રાર્થના કરે છે. (૪)

ઉપસંહાર—સાધુસંગતિ-સત્સંગ માટે બહુ લખી શકાય. આ પદમાં બતાવી એમાં વ્યવહારમાં મનાતા કોઈ પણ સ્થાન, પદ કે હોદ્દા કરતાં એને ઉચ્ચ સ્થાન આપવામાં આવ્યું છે. સુભાષિતોમાં સત્સંગતિ પર એટલું બધું લખાયું છે કે તેનો સંગ્રહ એક મોટું પુસ્તક રોકે. એ વિષયની મહત્તા બતાવવા માત્ર ખાસ અગત્યના દાખલો રજૂ કરીએ —

સત્સંગ શું શું ન કરે તે બતાવતા ભર્તૃહરિ કહે છે—"સત્સંગતિ બુદ્ધિની મંદતાને દૂર કરે છે, વાણીમાં સત્યતાનું સિંચન કરે છે, માન અને ઉન્નતિને આપે છે, પાપને દૂર કરે છે, ચિત્તને પ્રસાદ આપે છે, દિશાઓમાં કીર્તિને ફેલાવે છે—પ્રાણીને સત્સંગતિ શું શું નથી કરતી ?"[1]

---

१ जाड्यं धियो हरति सिञ्चति वाचि सत्यं मानोन्नतिं दिशति पापमपाकरोति ।
चेतः प्रसादयति दिक्षु तनोति कीर्तिं सत्संगतिः कथय किं न करोति पुंसाम् ॥

ખરી વાત અન્યત્ર કહી છે કે "સર્વ પ્રાણીઓએ સર્વ પ્રકારના સંગનો ત્યાગ કરવો ઘટે પણ તેનો ત્યાગ થઈ શકે તેવું ન હોય તો સજ્જનોનો જરૂર સંગ કરવો, કારણ કે સંત પુરુષો સંગરૂપ વ્યાધિનું ઔષધ છે"[1]

આ વાતનો ઝોક સમજવા યોગ્ય છે. એકંદરે અન્ય પ્રાણીનો સંગ કે અન્ય વસ્તુનો સંગ પ્રાણીને રાગદ્વેષનું કારણ બને છે અને તે કારણે તે ત્યાગ કરવા યોગ્ય છે સ્ત્રી પુરુષસંગ, વ્યસની મિત્ર સંગ કે વ્યાપારી સંગ કેવો ચેપી છે તે દરેકના અનુભવનો વિષય છે. તેટલો જ બહીર પૌદ્ગલિક સંગ છે એ પ્રાણીને કેટલા રિબાવે છે! માટે પ્રાણી કે વસ્તુનો સંગ જ ન કરવો. પણ એ દશા શરૂઆતમાં પોષાય તેમ ન હોય, તો સજ્જનનો સંગ કરવો. સત્પુરુષ પાસે સંગ-જ્વરનો ઉપાય હોય છે એટલે એ પ્રાણીને સાધ્ય સન્મુખ રાખી શકે છે અને સંગના દોષોને દબાવી દઈ એને સાચે રસ્તે લાવી મૂકે છે. આ સત્સંગનો મહિમા છે.

બાકી સાધુને શોધી કાઢવામાં બહુ ધ્યાન આપવાની જરૂર છે દુનિયામાં સાધુપુરુષ નથી એમ તો નથી, પણ એ બહુ સોંઘા પણ નથી. એને વેશ સાથે ખાસ સંબંધ નથી. એની શોધ વખતે ઢબથી બહુ ચેતવા યોગ્ય છે બાહ્ય દેખાવ કે દુકાનદારી જ્યાં ચાલતી હોય ત્યાં ખરું સાધુપણું નથી હોતું અવસ્થા દંભ અને યુક્તિપ્રયુક્તિના ભોગ ન થઈ જવાની સંભાળ રાખવા જેવું છે બાકી ખરા સત્પુરુષનો સંગ થઈ જાય તો તો ખરેખર કામ થઈ જાય તેવું છે. માટે સોબત સાધુપુરુષની કરવી. એની પ્રાપ્તિ ન થાય તો નકર સોબતે ચઢાવવું પણ ગમે ત્યાં ભરાઈ ન પડવું એમાં પણ દષ્ટિરાગ થઈ જાય, પરિચિતની પાસેથી સ્થૂળ-સાંસારિક ઇચ્છાતૃપ્તિની અપેક્ષા થાય, તો એને અને સાધુતાને લાખો ગાઉનું અંતર છે એમ સમજવું અહીં તો હૃદયથી ખરી સાધુતા જેના અસ્થિમજ્જામાં જામી ગઈ હોય, જેનું એક માત્ર ધ્યેય પરમ દશાએ જવાનું હોય તેની વાત છે એવા પુરુષની સોબત, પરમ મહારસધામે જરૂર પહોંચાડે. આવી સાધુસંગતિ નિરંતર મળો એવી પ્રાર્થના છે. એની સંગતિ અલ્પ વખત થાય તોપણ કલ્યાણ છે એ ચાલુ મળ્યા કરે તો આ પ્રાણીના આકરા સંસારરોગોનો ઉપચાર થાય તેમ છે નિરંતરનો સાધુસંગ પ્રાણીને જરૂર પરમ મહારસધામને રસ્તે બરાબર ચઢાવી દે છે (૬૮)

---

૧ सङ्गः सर्वात्मना त्याज्यः स चेत्यक्तुं न शक्यते ।
स सद्भिः सह कर्तव्यः सन्तः सङ्गस्य भेषजम् ॥

૨

ભૂમિકા—શુદ્ધ ચેતના અતિ પવિત્ર પત્ની છે. એ પોતાના પતિને માટે અનેક રીતે વલખાં મારે છે કોઈ વખત મીઠા મહેણા મારે છે; પણ કદી મર્યાદાભંગ કરતી નથી. આજે એ જે પરિભાષા વાપરે છે તેમાં મહેણું પણ છે અને સાથે સમભાવરની પ્રેમગર્ભિત પ્રાર્થના પણ છે; પોતાની આંતર સ્થિતિનું કથન છે અને સાથે મનામણા કરવા માટેની યુક્તિઓ પણ છે; પોતાની વર્તમાન સ્થિતિ માટે ખેદદર્શન છે અને ઘણા ભૂલી જવાની વિશાળ ઉદારતા પણ છે. યોગિરાજના આ અન્ય ઉદ્ગારો, જે તેમણે શુદ્ધ ચેતનાના મુખમાં મૂક્યા છે એ સમજતાં જૂના યુગની સીતા સરીખી આર્યપત્નીને ધ્યાનમાં રાખીએ.

मीतकी रीत नहि हो, मीतम, मीतकी रीत नहि;
में तो अपनो सरव संगारो, प्यारे की न लई हो   मीतम० १

અર્થ—વહાલા પ્રાણપતિ! આ પ્રેમની રીત નથી. મેં તો મારો સર્વ શણગાર સજ્યો (કપડાં, ઘરેણાં શરીર પર ધારણ કર્યાં) અને આપ–મારા પ્યારા પતિ–ના તો કોઈ ખબર જ મળે નહિ, પત્તો જ લાગે નહિ. (પ્રેમની આ રીત ન કહેવાય) (૧)

વિવેચન—શુદ્ધ ચેતના વિવેકને અથવા પ્રકાશમીને કહે છે કે મારા પતિ શુદ્ધ ચેતનસ્વજને કહે કે અત્યારે તેઓ જે જાતની રીતિ આદરી બેઠા છે તે પ્રીતિની રીત નથી. ખરા પતિપત્ની વચ્ચે આવો વર્તાવ ન હોય. હું તો સારા લૂગડાં ઘરેણાં પહેરીને તમારી વાટ જોઈને બેઠી છું અને પતિ આ માર્ગે આવશે કે પેલે રસ્તે આવશે તેની અવલોકના કરી રહી છું અને આપની તો કાંઈ ખબર પણ આવતી નથી. દુનિયાએ સ્વીકારેલ આ ઉચિત માર્ગ નથી. આ તો વિષયીને મન વેશ્યા અને વેશ્યાને મન કાંઈ નહિ —વાળી કહેવત જેવી વાત છે. હું આટલી સારી જોઈ જોઈને થાકી જાઉં અને તમારા તરફથી સંદેશો પણ નહિ, એ પ્રેમની રીતિ નથી; સદાચારી પતિના સ્વીકારવાલા ધર્મનો પ્રતિબોધ નથી. પ્રીતની આ નઈ = નવી રીત છે એવો અર્થ આક્ષેપરીતે થઈ શકે ‘નઈ’ એવો પાઠાંતર છે. એ પતિને ઠપકો આપતાં બોલે છે કે–પતિ દેવ! આ તો પ્રેમની નવી જ રીત છે કે હું તમારી પાછળ પછાડા મારું અને આપને એ વાત ધ્યાનમાં પણ આવતી નથી, આપ એ વાતને મન પર પણ લેતા નથી! (૧)

પાઠાંતર— નહિ–નઈ મેં તો–તેતો. સરવ સંગારો–સરવ સજ્યો. હો–(dropped).

શબ્દાર્થ— નઈ (પાઠ હોય તો) = નવી. મીતમ = પ્રાણપતિ. સંગારો = શણગાર, (શિંગાર કરી) વસ્ત્રાભરણ શણગાર સજ્યા. ન લઈ = ખબર ન મળી, પત્તો ન લાગ્યો.

मैं वस पिय के पिय संग और के, या गति किनही सीखाई;
उपकारी जन जाय मनावो, जो कछु भई सो भई मीठडो॰ २

અર્થ—હું તો (મારા) પતિરાજને આધીન છું અને મારા નાથ તો કોઈ બીજીનો જ સંગ કરે છે આવી રીત આપને કોણે શીખવી ? હે ઉપકારી સ્નેહીઓ ! તમે જઈને મારા પતિરાજની મનામણી કરો (અને ઉપર જણાવેલો સવાલ પૂછો). અત્યાર સુધી તો જે થવાનું હતું તે થઈ ગયું (તે વાત જતી કરજો.) (૨)

વિવેચન—અને મિત્ર વિવેક ! દુઃખની વાત એ છે કે હું તો મારા પતિરાજ ચેતનજીને આધીન છું, અને પતિરાજ તો બીજીઓનો જ સંગ કરે છે મને મનમાં થાય છે કે આવી રીત તે એમને કોણે શીખવી હશે ? આ તે કાંઈ દુનિયાદારીની રીત છે ? વાટ જોતાં જોતાં મારો તો અનંતો કાળ નીકળી ગયો અને પતિમહારાજ તો કુમતિને વશ પડી માયા મમતા સામે નાચ્યા કરે છે અને મારો તો ભાવ પણ પૂછતા નથી. આ તો સાદી રીતિથી પણ ઊલટું છે કોઈ આપણને વશ–આધીન હોય, આપણી ખાતર સર્વસ્વ અર્પણ કરી રહ્યું હોય, એની સામે નજર પણ ન માંડવી, એ તો ખરેખર વિચિત્ર વાત છે આ તો ભર્તૃહરિએ કહ્યું છે તેવી વાત થઈ હું જેને ઇચ્છું છું અને જેને માટે નિરંતર ચિંતવન કરું છું તે મારા તરફ વિરક્ત છે"[1] એમાં પતિના પ્રેમનો જવાબ પીંગળા નહોતી આપતી; અહીં પત્નીના પ્રેમનો જવાબ પતિ નથી આપતા. હું ભર્તૃહરિના જેવો ફિટકાર નહિ આપું મારા પતિ મારા જીવજીવનહાર છે માટે મારાથી તેમને આકરો શબ્દ પણ ન કહેવાય, ન કહેવરાવાય. અત્યાર સુધીનું તેમનું મારા પ્રત્યેનું ગમે તેવું વર્તન હતું અને તેને અંગે મને અપરંપાર વિરહવેદના થઈ છે એ સર્વ થવાનું હતું તે થઈ ગયું, એ યાદ કરવામાં કાંઈ લાભ નથી. પણ ઉપકારી મિત્રો ! વિવેક ! અનુભવ ! તમે મારી દશા જોઈ મારા પતિરાજને મનાવી લાવો. તેમને કહો કે તમારી ખાતર તમારી પત્ની ઝૂરે છે પોતાનો સજેલો શણગાર જોઈ વલોપાત કરે છે અને તમારા આવવાની રાહ જોઈ દિવસ ને રાત ન ગણતાં રસ્તો નિહાળ્યા કરે છે એમને પોતાનું ઘર ઓળખાવો, અને પારકી ભટકનારીઓના પાશમાંથી છોડાવો. અનાદિ કાળથી ચેતન વિભાવમાં રખડે છે.

પાઠાંતર—પિયા–પિયુ પિય–પિયુ ઔરો–ઓરની ગતિ–ભાત. કિનહી–કોન. ઉપકારી–ઉપગારી. જન–જઈ ને કછુ–ભઈ લે.

શબ્દાર્થ—મૈં = હું વસ = વશ, તાબે, આધીન. યા = આવી. ગતિ = ચાલ. કિનહી = કોણે સીખાઈ = શિખવી, શીખવી. ઉપકારી = પારકું કામ કરી આપનાર. જન = જઈને. જો કછુ = જે કાંઈ ભઈ = થયું સો = તે.

[1] यां चिन्तयामि सततं मयि सा विरक्ता, साऽप्यन्यमिच्छति जनं स जनोऽन्यसक्तः ।
अस्मत्कृते च परितुष्यति काचिदन्या, धिक् तां च तं च मदनं च इमां च मां च ॥

એને મમતા-માયા વળગી ગઈ છે એની પર રાગ-દ્વેષની પ્રબળ અસર છે. એ ઇંદ્રિયસેવનમાં સુખ માની રહ્યા છે અને જ્યાં સુખ નથી ત્યાંથી સુખ મેળવવાના ફાંફાં મારતા રહ્યા છે મારા ઉપકારી સ્નેહાળ જનો! તમે મારા નાથને મનાવો, એને સાચી સ્નેહાળ ઘરવાળીનો પરિચય કરાવો.

મિત્ર નોંધકાર આ ગાથાનો આવો આશય બેસે છે: અથવા અનાદિકાળથી ચેતન મમતાની સોબતમાં રહ્યો છે તો તેને સમતા શી રીતે આવે એ શંકાનું નિવારણ કર્યું છે અને તેથી જાણે સમતા એમ કહે છે કે પોતે ગઈગુજરી વાત સંભારનાર નથી, અને તે ઉપરાંત ચેતનને કહે છે કે તેણે મમતાને મૂકી દેવી અને તેને વિવેક અને શ્રદ્ધા સમજાવે અને તેઓ પોતે પોતાના સ્વરૂપમાં રમણ કરે. આમ થાય તો, શુદ્ધ ચેતના કહે છે કે તેનો અને પતિદેવનો મેળાપ થાય. આ પંક્તિનો આવો ભાવ છે; વિચારવાથી સમજવામાં આ રીતે આવી શકાય છે (૨)

विरहानल ज्वाला अति हि कठिन है, मोसें सही न जाई;
'आनन्दघन' ज्युं सघन घनधारा, तब ही दे पठाई हो. मीतम० २

અર્થ—(પતિ) વિરહરૂપ અગ્નિની જ્વાળા ભારે આકરી છે અને એવી કઠણ છે કે એ મારાથી સહન ન થઈ શકી. એટલા માટે મારા પતિરાજ આનંદઘનપ્રભુ વરસાદ મોકલી આપે, ત્યારે જ (મારી અંતર જ્વાળા ઠરી પડે, મારી ઇચ્છા પાર પડે, મારી અંદરની આગ બુઝાય.) (૩)

વિવેચન—શુદ્ધ ચેતના કહે છે કે મારે તો પતિરાજ સાથે વિરહ એટલો લાંબો થયો છે કે એ વિરહની અગ્નિ દિવસાનુદિવસ વધારે ને વધારે આકરી થતી જાય છે અને મારાથી તો એ હવે સહન થતી નથી. તો હે ઉપકારી જનો! તમે હવે કાંઈ રસ્તો કરો, આ વાતનો અંત લાવો અને મારા વિરહાગ્નિને બુઝાવવા સારુ મારા પતિરાજને— આનંદઘન પ્રભુરૂપ વરસાદને—મોકલી આપો. હવે તો વરસાદની ધારા પડશે ત્યારે મારો અંતર અગ્નિ બુઝાશે, કાંઈ બોલવા પાણીએ કે લોટાના જળે મારી આગ બુઝાય તેવી નથી. ચેતનાએ જ્યારે પતિરાજને શ્રદ્ધા, વિવેક વગેરે ઉપકારી જનો દ્વારા કહેવરાવ્યું કે એનાથી વિરહાગ્નિ સહન થઈ શકતી નથી, ત્યારે ચેતનરાજ—પતિ ચેતનાની વિરહજ્વાળા બુઝાવવાને માટે ઘનમેઘરૂપે આવ્યા, એટલે તેમણે મમતાનો સંગ છોડ્યો અને ચેતનને

પાઠાંતર—અતિ હિ કઠિન હૈ—અતિ પ્રીતમ. મોસેં—મોતેં. પ્રભુ—જ્યું. સઘન ઘનધારા—ઘનધારા નાખી દે—એને દઈ

શબ્દાર્થ—વિરહાનલ = વિરહરૂપ અગ્નિ. જ્વાલા = શિખા, ઝાળ, જ્વાળા. અતિ હિ = ઘણી જ. કઠિન = કઠણ, આકરી. મોસેં = મારાથી. સહી ન જાઈ = સહન ન થઈ શકી. આનંદઘન = મારા પ્રભુપતિ (?) જ્યું = મારી રીતે. સઘન = મેઘધારા, વરસાદ. ધારા = વૃષ્ટિ. તબ હી = તો જ તે વખતે જ એમ કહ્યું. દે પઠાઈ = મોકલી આપે.

આવીને મળ્યા, આવો ભાવાર્થ એથી શકાય છે; પણ પછી 'પ્રીતકી રીત નહિ' એ પદનો છેવટે ઉચ્ચાર કરવાનો અર્થ રહેતો નથી; તેથી પ્રથમ જણાવેલ અર્થ વધારે સમીચીન જણાય છે આ બીજા અર્થ પ્રમાણે વિવેક અને શ્રદ્ધામાત્ર થતાં આત્માને પોતાના સ્વરૂપનું ભાન થયું અને તેથી તેણે કલ્પનામાત્રથી હું અને પોતાપણું મારું હતું તે છૂટી ગયું અને બધા પર સમાનપણું–સમતા આવી ગયા અને તેથી આત્મા આનંદઘનરૂપ થઈ ગયો. આવો ભાવ આ ગાથાનો મિત્ર નોખકર એમ છે તે પણ વિચારવા યોગ્ય જરૂર છે

અને આ બીજા અર્થમાં પ્રક્રમભંગ દેખાય છે પં ગંભીરવિજયજી 'દે પકઈ' નો અર્થ–'મોકલી આપે તો એમ કરે છે એમાં ઉપકારી જન સાથે મઠેલો વર્તાલાપ અને તેમની સાથે મોકલેલ સંદેશો યથાસ્વરૂપે ઠેઠ સુધી બરાબર બની રહે છે અને કાવ્યની નજરે આ આશય વાટસરનો અને સુમેળ ખાનારો લાગે છે (૩)

ઉપસંહાર—ચેતનાની વિરહદશા વર્ણવનારાં કેટલાંક પદો આવી ગયા. ચેતનાની ઝૂરણા ૪૭મા પદમા બતાવી; મેળાપ કરાવી આપનારને મેળાપ કરવા વિજ્ઞપ્તિ તેત્રીશમા પદમાં કરી વિરહની પીડા ૪૯મા પદમાં વર્ણવી; ૩૫મા પદમાં વિરહવ્યથાનું વર્ણન કર્યું; વિરહઘાટ ઊતરવા માટે ૪૫મા પદમાં નાવની યાચના કરી. અને એ જ પદમા વિરહસમુદ્રને અથાક બતાવ્યો. ચેતનાની ભાદરવા માસની વિરહી રાત ૫૧મા પદમા વર્ણવી અને ઘણા પદોમાં ચેતનરાજ સાથે મેળાપ થાય તે માટે ઊંડી ઇચ્છા બતાવી, પ્રાર્થના કરી. અને હજુ પણ એ વિષયનાં પદો આવવાના છે

સંસ્કૃત કવિઓએ નાયક–નાયિકાના વિરહનાં વર્ણનો કરવામાં તો કમાલ કરી છે કોઈ પણ કાવ્ય વિયોગવર્ણન વગર કાવ્યના નામને યોગ્ય થઈ શકતું નથી. એના વર્ણનમાં કવિઓ અનેક સ્થૂળ અને કલ્પિત ભાવોને લઈ આવ્યા છે વિરહદશાના વર્ણન વખતે કલ્પનાના ઘોડા છોડી મૂક્યા છે અને હૃદયને સીધી અસર કરે તેવું વર્ણન આ સ્થિતિનું કર્યું છે સુભાષિત–રત્ન–ભાંડાગારમાં (પૃષ્ઠ ૨૮૭ થી આગળ) વિયોગી પુરુષની અવસ્થાવર્ણનના ૯ શ્લોક એકઠા કર્યા છે, વિયોગી સ્ત્રીની અવસ્થાવર્ણનના ૬૫ શ્લોકનો સંગ્રહ કર્યો છે, વિયોગી પુરુષના વિપ્રલાપોને અંગે ૧૬૭ શ્લોકો રજૂ કર્યા છે, અને વિયોગી સ્ત્રીના વિપ્રલાપો બતાવનારા ૪૯ શ્લોકો છે. એમાં મધુકર, તમાલ, અશોક હંસ, મયૂર ચકોર, મેઘ, પવન અને કુમુદાકર કે સારસ કે મયૂર પ્રતિની ઉક્તિઓમા કવિત્વની દૃષ્ટિએ કમાલ કરી છે, મદન (કામદેવ)ને સંભળાવવામાં બાકી રાખી નથી

વિયોગના પ્રસંગમાં તો બહુધા શૃંગાર કે કરુણ રસને લાવાનો હોય અને યોગીને તો એ પ્રસંગમાંથી શાંત રસ વહેવડાવવો હોય, ત્યારે કાર્યની આખી દિશા ફરી જાય છે આ અતિ કઠિન કામ કેવા ચાતુર્યથી યોગીરાજે કર્યું છે તે ઉપોદ્ઘાતમાં ચર્ચવાનું રહે છે. શુદ્ધ ચેતના એટલે આત્મિક દશા છે ચેતનજી પોતે માયા મમતા, રાગદ્વેષ અને સાંસારિક પ્રપંચમાં એટલો બધો પડી ગયો છે કે એ પોતાની સાચી સ્થિતિને યાદ પણ કરતો

નથી. વિશુદ્ધ દશામાં ચેતનજીની જે સ્થિતિ હોય તેને શુદ્ધ ચેતના નામની પત્નીનું રૂપક આપવામાં આવે તો તે તો પતિને પોતાને ઘેર આવવાની રાહ જોયા જ કરે છે; અને પૌદ્‌ગલિક સુખમાં ફસાઈ ગયેલ ચેતન પરભાવમાં–પરરમણીઓમાં રખડયા કરે છે; એ પોતાની પ્રેમી પત્નીને મળતો નથી, પરિણામે પતિના વિરહે બળતી પત્ની આ પદમાં બતાવ્યા તેવા ઉદ્‌ગારો કાઢે છે. આની અંદરનો આશય ચેતનરાજ જ્યારે કોઈવાર શાંત રીતે શાંત વાતાવરણમાં પોતાના–નિજ સ્વરૂપનો વિચાર કરે, ત્યારે તેના વિચારપથમાં એવડી ધારા ચાલે તેના તરફ ધ્યાન ખેંચવાનો છે. ચેતનરાજ પોતાના મનમાં પોતાનું અંતિમ સ્વરૂપ સમજે તે જ વખતે સાંસારિક માયા તેને સંસાર તરફ ખેંચે, તે વખતે તેના મનમાં જે વિચિત્ર પરિસ્થિતિ અને ખેંચતાણ થાય તે વિરહદશાના વિપ્રલાપરૂપે રજૂ કરવામાં આવ્યા છે. એનું મૂળ સ્વરૂપ એને આનંદઘનની દશા અનુભવ કરવા તરફ ખેંચે; એની સંસારદશા એને પૌદ્‌ગલિક ભાવો તરફ આકર્ષે એના મનમાં જે પરસ્પર વિરુદ્ધ ખેંચતાણોને અંગે આકર્ષણ–અપકર્ષણ થાય તેનું આ વિરહદશાવર્ણનના પદોમાં વિધાન છે. અટવીમાં ભૂલો પડેલો ચેતન કોઈ સુંદર નદીના કાંઠા પર, વિશાળ તરુ નીચે બેસી, પોતાની જાતનું નિરીક્ષણ કરે, પોતાના અંદરના ભાવોની તુલના કરે અને પોતે શું કરી રહ્યો છે અને ક્યાંનો ક્યાં આવ્યો ગયો છે અને કેટલો ઊંડો ઊતરી ગયો છે અને કેવાં નિરર્થક કામો કરતો આવ્યો છે. એવે પ્રસંગે એની ઊંચી ચેતના એક ખાનામાં હોય છે અને એની અધઃપતનદશા બીજા ખાનામાં હોય છે. એ બન્નેનો માલિક પોતે જ છે, પણ એક ખાનામાં એ ઊતરે એટલે બીજું બંધ થતું દેખાય છે. એવા જગતમાં પરોક્ષભાવે શુદ્ધ દશાના જે વિપ્રલાપો થાય, જે પ્રાર્થનાઓ થાય, જે વિમર્શનો થાય તેને મુખાકાર આપીને તેનું રૂપક સ્વરૂપ અત્ર વિરહવિપ્રલાપો તરીકે રજૂ કરેલ છે

એ વિરહદશા ભોગવનાર, અપલાપ કરનાર, કકળાટ દર્શાવનાર, ત્રાગ કાઢનાર, મેળાપ કરવી આપનાર, મિત્ર કે સખીભાવે વર્તન કરનાર એક જ છે; અને તદ્દન અયોગ્ય નાચ કરનાર, જ્યાં ત્યાં રખડનાર, કાદવ–કીચડમાં આળોટનાર અને પાછો ન હઠનાર પણ એકનો એક જ છે એ વાતની ખરી પ્રતીતિ એ ભોક્તા એક વખીને થશે અને પોતાને અસલ સ્વરૂપે એ ઓળખશે ત્યારે આ વિરહકાળનો અંત આવશે. આખો પ્રયત્ન વિરહકાળનો છેડો લાવવાનો છે અને મૂળ સ્વરૂપ પર આવી જવાનો છે. આ સ્થિતિ અનુભવવા જેવી છે. ચેતન, ચેતના, અનુભવ, સુમતિ, શ્રદ્ધા સર્વ એક જ હોવા છતાં, એકનાં જ અંગ હોવા છતાં, ચેતન પૌદ્‌ગલિક સંબંધમાં પડી જવાને કારણે, એને પરભાવમાં રમણ કરવાની ટેવ પડી ગઈ હોવાને લીધે, અને એનો મૂળ સ્વરૂપનો સ્વભાવ એ વીસરી ગયેલ હોવાને કારણે, એ આવી અતિ વિચિત્ર દ્વિધા સ્થિતિ અનુભવે છે; એના પર માયા, મમતા, મોહ, રાગ, દ્વેષ આદિ અનેક મનોવિકારોનું સામ્રાજ્ય એવું જામી ગયેલું છે કે પરભાવમાંથી સ્વભાવમાં આવવાની ભાવના કરવી એ પણ એને માટે કોઈવાર બની આવતો બનાવ લાગે છે છતાં

આ રીતે જ એની પ્રગતિ શક્ય છે, તેથી કોઈ કોઈ વાર એ એકાંતમાં પોતાની જાતનો વિચાર કરે છે ત્યારે ત્યાં એ ચેતનાના વિપ્રલાપો જરૂર સાંભળે છે અને એ શુદ્ધ ચેતનાની દૃષ્ટિએ શું સાંભળે એની અત્ર કાવ્યમય રચના છે

આ ચેતનાના વિરહના સર્વ પ્રસંગો ખૂબ વિચારવા લાયક છે ચેતનાએ અનુભવ દ્વારા કહેણ મોકલ્યાં હોય કે વિવેક મારફત આમંત્રણ કર્યાં હોય, તે વખતે ચેતનની બેવડી દશાનો ખ્યાલ કરી, સ્વભાવ અને વિભાવનું બરાબર પૃથક્કરણ કરી એ સર્વની અંદર રહેલી એકતા બરાબર ખ્યાલમાં રાખવી, દેખાતો દ્વિર્ભાવ બાહ્ય સંબંધને અનુલક્ષીને છે એ બરાબર અવધારવું અને એ વિચારણામાં અંદરનો આનંદ આવે તો સમજવું કે માર્ગ જરૂર પ્રાપ્ત થયો છે. સાધ્યપ્રાપ્તિ ગમે તેટલી દૂર કે નજીક હોય તે વાત બાજુ પર રાખતાં રસ્તો સાચો છે રીતસરનો છે અને અંતે સાર્વત્રિક એકતાન લાવે તેવો છે એ વાત મનમાં ધારી લેવી.

આટલી માર્ગપ્રાપ્તિ થાય, તે પણ ઘણું પરમાત્મપ્રાપ્તિની નજરે યોગ્ય છે એ વખતે અંતિમ એકતાનો સાક્ષાત્કાર ન થાય તોપણ સ્વરૂપરૂપે પ્રતીતિ જરૂર થશે; એટલે એટલું થાય તે પણ અભિનંદનીય છે એટલા માટે આનંદઘનને પ્રાપ્ત કરવાની આ વિચારસરણી ભવ્ય, હિતકારક અને આદરણીય છે (૬૯)

પદ સિત્તેરમું

પૂર્વાર્ધ—સાખી અને તેનું વિવેચન

ભૂમિકા—આ સિત્તેરમા પદ સાથેની સાખી બહુ ભવ્ય છે કેટલીક પ્રતમાં એને સ્વતંત્ર મૂકેલ છે મારી પાસે જે બહુ ચોકસ પદની જૂની પ્રાચીન ભાષામાં અર્થ વિચારણા છે તેમાં આ સાખી તદ્દન સ્વતંત્ર મૂકી છે તેમાં આ સિત્તેરમું પદ પ્રતને છેડે અલગ આપ્યું છે એ રીતે સાખીને સ્વતંત્ર ગણવામાં વાંધો નથી. પણ આ પદવિવેચનમાં પદની સંખ્યા પર ખાસ ધ્યાન આપેલ હોઈ ટાંચણના ઉલ્લેખને અંગે એ સંખ્યાનું મહત્ત્વ હોઈ, એને ૭૦મા પદનો વિભાગ ગણવામાં આવશે, છતાં અહીં સ્પષ્ટ કરવાની જરૂર છે કે એને ૭૦મા પદ સાથે કોઈ પ્રકારનો સંબંધ નથી; એ સ્વતંત્ર વિષય છે અને અત્રે તે પર વિવેચન સ્વતંત્ર જ કરવામાં આવશે, અને માત્ર ઉલ્લેખને અંગે એને ૭૦મા પદનો ભાગ ગણવામાં આવશે.

આ સાખીમાં ભારે ગહનતા છે એમાં જીવનના અનુભવનો ઉલ્લેખ છે આખા જીવનપંથને ઉજાળે એવો ચમત્કાર છે અને ધર્મબોધ અને વિશિષ્ટ સમાન દૃષ્ટિ અને નયગર્ભિત સમાધાનદૃષ્ટિ અને પ્રમાણજ્ઞાનની મહત્તા બતાવનાર ભારે મહાન સત્ય છે આ સાખી સમજવાના પ્રયાસમાં આનંદઘનજી જેવા વિશિષ્ટ અનુભવી યોગી હતા, એમનામાં

કેટલું મથામણ કર્યું હતું, એમને કેવો આત્મસાક્ષાત્કાર થયો હતો, એ સાક્ષાત્કારની પાછળ કેવી ભવ્યતા હતી વગેરે અનેક બાબતો જણાઈ આવશે. આ સાખી આનંદઘનજીને સમજવાની ચાવીરૂપ હોઈ એને વિસ્તારથી ચર્ચવાની તક લીધી છે

(સાખી)

आतमअनुभव रसकथा, प्याला पिया न जाय;
मतवाला तो ढहि परे, निमता परे पचाय.

અર્થ—આત્માનુભવની કથાનો પ્યાલો પીધો ન જાય. (એને પીતાં પીતાં) મતવાળાં પ્રાણીઓ તો ઢળી પડે, પણ મતાગ્રહ વગરના નિમ મતી એને પચાવી જાય, હજમ કરી જાય

વિવેચન—આ સાખીમાં ચાર શબ્દોના પ્રયોગો બહુ મહત્ત્વના છે. એ ચાર શબ્દો આ રહ્યા : અનુભવકથા, રસકથા, મતવાળા અને પ્યાલા. આ ચારે શબ્દો અર્થથી ભરપૂર છે એની પાછળ ભવ્ય ઇતિહાસ છે એની પાછળ સંસ્કૃતિની છણાવટ છે. અને એની અંદર યોગની પરમ ભાવના છે. આપણે પ્રથમ એ ચારે શબ્દોને ઐતિહાસિક યૌગિક અને સંસ્કારપ્રગતિના મર્મરૂપે સમજવા યત્ન કરીએ.

અનુભવકથા—અનુભવમાં પ્રાગતિક રીતે ક્રમસર આત્માનો સાક્ષાત્કાર થાય છે. આત્મદર્શન અથવા અનુભવ લગભગ પર્યાયવાચી શબ્દો છે. આનંદઘન મહારાજે અનુભવને પહેલા પદમાં આણ્યો છે ચોથા પદમાં આણ્યો છે આઠમા પદમાં આણ્યો છે તેરમા પદમાં વર્ણવ્યો છે અને મિત્ર તરીકે ચૌદમા અને પંદરમા પદમાં બતાવ્યો છે અને બાસઠમા પદમાં એનું સ્થાન સૂચવ્યું છે. એનું સ્વરૂપ અકથ (અકથ્ય—ન કહી શકાય તેવું) છે એમ ચોથા પદમાં યોગીરાજે જણાવ્યું છે અનુભવનું સ્થાન આનંદઘનજીના યોગવિકાસમાં શું છે તેની ભવ્યતા પર ઉપોદ્‌ઘાતમાં લંબાણ વિવેચન કર્યું છે[1] અને અનુભવ વિના આત્મપ્રગતિ અશક્ય છે એમ જણાવ્યું છે ૮૬મા પદમાં શુદ્ધ સુમતિને અને વિવેકને પણ અનુભવના દાસ ગણ્યા છે આ અનુભવનું વર્ણન કરતા સમયસાર નાટકમાં બનારસીદાસ લખે છે કે

वस्तु विचारत ध्यावतें, मन पावे विश्राम।
रस स्वादत सुख उपजे अनुभव याको नाम

—અનુભવરૂપની વિચારણા કરતાં મન વિશ્રામ પામે એટલે મનની અસ્થિરતા દૂર

પાઠાંતર—તો-તો અ. પરે-પરે પરે-પરે.

શબ્દાર્થ—પ્યાલા = પેય કટોરા, પ્યાલું, વાટકો. મતવાલા = સિદ્ધાન્તવાદી, મતાગ્રહી અથવા નશામાં ચકચૂર, અથવા મદમત્ત. ઢહિ પરે = ઢળી પડે, ધોળાઈ પડે, ભૂમ પાડી જાય, અથવા મદમત્ત મદોન્મત્ત થઈ જાય. નિમતા = મતવાદથી રહિત, સ્યાદ્વાદદૃષ્ટિ ખીલી ગઈ હોય એવી વ્યક્તિ, નિર્મળી, અથવા ? ઉન્માદ ન હોય તે. પરે પચાય = પચાવી જાય, હજમ કરી જાય.

---

૧ જુઓ શ્રી આનંદઘનજીનાં પદો, ભાગ ૧ પ્રસ્તાવના, પૃ ૬૧

થઈ જાય અને એ વિચારણાનો રસ ચાખતા સુખનું પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન થાય, એનું નામ અનુભવ કહેવાય.

સ્વાદનું વર્ણન ન થઈ શકે ગોળ અને સાકર બન્ને મીઠાં લાગે, પણ તેના રસના અંતરનો તફાવત શબ્દોમા વર્ણવી ન શકાય; એ તો ખાનાર જાતે ખાઈને જાણી શકે એવી અનુભવની વાત છે જે સ્થાન બાહ્ય પ્રદેશમા સોગઠાનું છે તે સ્થાન આંતર પ્રદેશમાં અનુભવનું છે આત્મદર્શનનો સાક્ષાત્કાર થવા પહેલાં જે વચ્ચે વચ્ચે આનંદ થઈ જાય, આંતર કલ્લોલમાં હિલોળા થાય, શાંત વાતાવરણમાં આત્મદર્શનની ઝાંખી થાય, તેનું વર્ણન ન થઈ શકે એવા તે પ્રશાંત વાતાવરણને 'અનુભવ'નું નામ આપવામા આવ્યું છે વ્યવહારમાંથી એકાદ દાખલો લઈએ. ગણિતનો કોયડો ચાલતો હોય, એનો ઉકેલ કરવા જતાં કલાકો પસાર થઈ જાય, આખરે એ સિદ્ધ થાય, તે વખતે જે આનંદ થાય છે તેનું વર્ણન ન થઈ શકે; એ માત્ર અંતરનો સ્વામી જ જાણે. અને એટલા જ માટે એકવીશમા પદમાં આનંદઘનજી મહારાજે પોતે જ કહ્યું છે કે "કહન સુનનકો કછુ નહિ"[1]—એના સ્વરૂપને કહેવાનું—સાંભળવાનું કાંઈ જ નથી, કહેવા-સાંભળવાની શક્યતા જ નથી, એ તો એને 'અગોચર વસ્તુકો જાણવો યહ ઇલાજ'—જાણવો, જ્ઞાનનો વિષય કરવો એ જ ઇલાજ છે અને એમા જાણવું એટલે જ્ઞાન; અને જ્ઞાન એટલે સાક્ષાત્કાર. ટૂંકામાં વહેવારુ ભાષામાં કહીએ તો સાકર ખાઈ જુઓ એટલે એનો સ્વાદ જણાશે—એમ વાત આવે છે આ અનુભવ કથા દર્શન આપે છે એટલે આખા ભવપ્રપંચની ચાવી, તેમાંથી છટકવાની બારી અને પ્રશાંતવાહિતામા ઊંડા ઊતરી જવાની નિસરણીની પ્રાપ્તિ છે

રસકથા—કથામાં રસને મુખ્ય સ્થાન છે રસ વગરની કથા કહેનારને મજા ન આવે અને સાંભળનારને ઝોકાં આવે. અનુભવકથાને રસકથા એટલા માટે કહેવામા આવે છે કે એનું જ્યારે કથન થાય ત્યારે ચેતન પોતે અત્યંત શાંત દશા અનુભવે છે જેમ બહેરો માણસ કથાને સાંભળે નહિ તેમ અભણ ગમાર કથાનો ઉપદેશ, ધ્વનિગૌરવતા કે અલંકારમયતા સમજી શકે નહિ અને રસિક પ્રાણી હોય તે જ કથાના હાર્દને સમજી શકે અને રસને અનુભવી શકે તેમ આત્માર્થી પ્રાણી હોય તે જ આ રસકથાના સુખને માણી શકે એ રસકથાનો રસ તે ચાખવા અનુભવેલા શેરડીના રસ જેવો છે અનુભવકથા અને અનુભવરસકથા આ રીતે સમજવા યોગ્ય છે અનુભવવા યોગ્ય છે અને એમાં રહેલા રસને સ્વાદ રસ સાથે સરખાવતાં એમાંથી કંઈક નવીન સત્યો પ્રાપ્ત થાય તેમ છે આ રસની વાનકી મળી જાય તોપણ જીવન સાર્થક છે

મતવાળા—મત એટલે પક્ષ, સંપ્રદાય. ધર્મ અને સંપ્રદાયમા ઘણો તફાવત છે. ધર્મમાં તત્ત્વચર્ચા વસ્તુસ્વભાવની ચર્ચા મુખ્ય ભાગ ભજવે છે સામાન્યતઃ ધર્મ શબ્દના

૧ જુઓ શ્રી આનંદઘનજીનાં પદો, ભાગ ૧ પૃ ૨૧૨.

ચાર પેટા ભાગ કરી શકાય છે: દ્રવ્યાનુયોગ, ચરણકરણાનુયોગ, ગણિતાનુયોગ અને કથાનુયોગ. આમાં ગણિતની વાત ગૌણ થઈ જાય છે અને કથા માન્યતાનો વિષય બની જાય છે. બાકી દ્રવ્યાનુયોગમાં વસ્તુતત્ત્વચિંતવન અને ચેતન છે કે નહિ, તેની ગતિ કેવી છે, શા માટે છે, તેનો અને પુદ્ગળનો સંબંધ શાથી, કેટલા કાળનો, કેવો અને કેવા પરિણામવાળો છે વગેરેનું ચિંતવન હોય છે; જ્યારે ચરણકરણાનુયોગમાં ક્રિયામાર્ગની વિધિનિષેધરૂપે હકીકતો હોય છે.

સંપ્રદાય અને પંથોમાં આ દ્રવ્યાનુયોગને અંગે એકાંત વાત હોય છે. ક્રિયા તો મનમાં લાગે તે સાધનધર્મરૂપે કરવાની, પણ મત-સંપ્રદાયોમાં આત્માના સ્વરૂપને અંગે એકાંત વાત હોય છે: જેણે આત્માને નિત્ય માન્યો તે નિત્ય જ માનશે; અનિત્યવાળો તે જ વાત સ્વીકારશે; સાંખ્યવાળો પુરુષ અને પ્રકૃતિના ભેદ પાડશે; દ્વૈતવાળો દ્વૈતને જ માનશે; એ જ પ્રમાણે વિશિષ્ટાદ્વૈત, શુદ્ધાદ્વૈતવાળા પોતપોતાની માન્યતામાં મુસ્ત રહેશે. જે આખા બ્રહ્માંડમાં એક પરમાત્મસ્વરૂપ જુએ તે સામે પડેલી વસ્તુમાં માયાનો આવિર્ભાવ દેખે; જે આત્મા નથી, પરભવ નથી એમ માને તે તે જ વાતને સ્વીકારે; આ સર્વ મતવાળા કહેવાય. 'અમે કહીએ તે જ સાચું અને અમારા અભિપ્રાય સિવાયના સર્વ અજ્ઞાની છે' એવી જેમની માન્યતા હોય તે મતવાળા કહેવાય.

એક વખત એની એકાંત માન્યતા થઈ ગઈ એટલે પછી એ પોતાને અનુકૂળ દલીલો શોધી તેનો સમર્થન કરે છે. તેથી અન્યત્ર અન્ય પ્રકારનું સત્ય હોઈ શકે એ વિચારવાનાં દ્વાર એને માટે બંધ થઈ જાય છે અને પછી સુડતાળીસમા પદમાં ચેતનાએ જે પોકાર કર્યો છે— 'સાચી સુને નિરપખ કિબુદ્ધિ ન મૂકી'[1] એ સ્થિતિ થાય છે અને થઈ છે. એક વખત એકાંતદૃષ્ટિ થઈ એટલે એ વાત પર મન લાગી જાય છે અને જ્ઞાનચક્ષુ એક રીતે મિંચાઈ જાય છે અથવા જ્ઞાનનો ઉપયોગ એ દૃષ્ટિબિન્દુનું સમર્થન કરવામાં જ થાય છે. આવી રીતે આત્માની અવસ્થામાં એકાંત નિર્ણય થયા પછી ક્રિયાપ્રવૃત્તિમાં અમુક વિધિનિષેધમાં મન એકાંતવાસ સેવી બેસે છે; પછી દર્શન અમુક રીતે જ થાય, અને અમુક જાતના વેશભૂષા કરવા જ જોઈએ—આવી આવી એકાંત માન્યતા થાય અને જ્ઞાનદ્વાર બંધ જ થઈ જાય, એ દશા મતવાળાની હોય છે.

મતવાળા પોતાના મતમાં કેટલા આસક્ત હોય છે એનું વર્ણન સત્તાવીસમા પદમાં થઈ ગયું છે: 'મતવાળા તો મતમેં રાતા અને છેતરે જાયા સબ આશાકે'[2] એ હકીકત કહી એમાં નહિસ્પૃહભાવ બતાવ્યો છે. એ આખો વિકાસક્રમ યોગીની નજરે જોવા જેવો છે.

આખો ચીલો સમજીને પોતે કહે તે જ સત્ય, પોતે બતાવે તે જ માર્ગ, પોતે

---

૧ જુઓ શ્રી આનંદઘનજીનાં પદો, ભાગ ૧ પૃ. ૫૨૨ થી.

૨ જુઓ શ્રી આનંદઘનજીનાં પદો, ભાગ ૧ પૃ. ૨૩૮-૨૫૮.

બતાવે તે જ તત્ત્વાનો ઉપાય, પોતે બતાવે તેવા વેશે, તેવી વિધિએ, તેવી ક્રિયાઓએ અને તેવા વર્તને જ માત્ર પાર પમાય અને તે સિવાય બીજો વિચાર જીવનને હાનિ કરે, પરભવને બગાડે અને રૌરવ નરકમા નાખી મહાયાતના કરાવે—આવા વિચાર ધરાવનારને યોગીઓ મતવાળા કહે છે

અને જે નયદૃષ્ટિ સન્મુખ રાખી અપેક્ષા–સત્ય સમજવા પ્રયત્ન કરે, જે અંશ–સત્યનો સત્ય તરીકે સ્વીકાર કરે, જે સર્વતોમુખી સત્ય તો અનેક અંશોને લક્ષમા રાખી પ્રાપ્ય છે તેમ સમજે, જે પ્રમાણ–સત્યનુ દર્શન કરવા માટે બીજી આંખ ઉઘાડી રાખે, જે પર્યાયના પલટન ભાવની સાથે સાથે ગુણના સદ્ભાવને સમજી શકે સત્યના અંશને પચાવી–જીરવી શકે અને સર્વદા પોતાની જાતને સત્ય સમજવા માટે તૈયાર રાખે અને સત્યપ્રાપ્તિમા આહ્લાદ પામે તેને 'નિમતા–મત વગરના કહેવાય.

આ સત્યના અંશ (નય) અને સર્વતોમુખી સત્ય (પ્રમાણજ્ઞાન)ની વાત જૈનોને ખાસ થઈ છે અનેકાંતદૃષ્ટિ દરેક દર્શનકારે ઓછેવધતે અંશે જરૂર સ્વીકારી છે પણ જૈનદર્શનકારોએ એનો વિજ્ઞાન તરીકે પૂર્ણ વિકાસ કર્યો છે ક્રિયામાર્ગમા એ દર્શનમા પણ જ્યા જ્યા એકાંતમતની સ્થાપના આવી હોય, જ્યા અમુક રીતે જ અમુક વિધિ થઈ શકે એવો આગ્રહ દેખાતો હોય, જ્યાં ક્રિયાવાદને અંગે અભિનિવેશ દેખાય, જ્યા પોતાથી જરા પણ ફેરફારવાળા અભિપ્રાયના દૃષ્ટિબિંદુને સમજવાની દરકાર ન કરતા તેને મિથ્યાત્વી, નરકગામી, જમાલિનિહ્નવની તુલના આપવાની લાલચ થઈ જાય, ત્યા એ દર્શનના અનુયાયીઓ પણ મતવાળાની કક્ષામા આવી જાય એવી કોઈ દલીલ કરે તો એનો જવાબ આપતી વખતે આગળપાછળના ઇતિહાસને જરૂર દેખવો પડે. જ્યા એકાંતદૃષ્ટિની સ્થાપના હોય ત્યા મતવાળાપણું સમજવુ; જ્યા બન્ને આંખ ઉઘાડી સત્યશોધન અને પ્રગતિમાર્ગનુ અનુસરણ હોય ત્યા નિમતાપણું હોય. આ વાત જેટલી દ્રવ્યાનુયોગને લાગે છે તેટલી જ ચરણકરણાનુયોગને લગાડવા ધ્યાન પર લેઈએ, એ ખાસ મહત્ત્વની વાત છે

અને એવી વાત થાય ત્યારે, એમ કરનાર નિશ્ચયવાદી થઈ ગયા છે કે વ્યવહારલોપી છે એમ કહેવા પ્રયત્ન કરવો એ નિમતવાદની હાંસી કરવા જેવુ છે. વ્યવહાર અને નિશ્ચયને વિરોધ છે નહિ, હોઈ શકે નહિ હોય તો એને વિકાસક્રમમા સ્થાન ન ઘટે. બન્ને એક જ માતાના પુત્રો છે અને સત્યની બે બાજુઓ છે તેનો સમન્વય કરવાની આવડત એ જ નિમતાપણુ સમજવુ. આ સમન્વય–સિદ્ધાંતમા મૂળ સ્વરૂપે જૈનધર્મનો વિકાસક્રમ બહુ ઉપયોગી ભાગ ભજવી ગયો, પણ જ્યારથી એનામા બાહ્ય ભાવના આવી ત્યારથી એમા પણ ક્રિયામાર્ગને અંગે ભારે એકાંતવાદ દાખલ થઈ ગયો છે જ્યા જ્યાં એ અંશ પ્રાપ્ય થાય ત્યા ત્યા એ એટલે અંશે મતવાદીનુ રૂપ લે છે એ વાત ન ગમે તેવી લાગે તોપણ સત્યનુ નિરૂપણ છે એમ સમજાય ત્યારે અગાધના અચિંત્ય પ્રવાહમા પ્રવેશ થઈ શકે તેમ છે

આ મતવાદ સબંધી ઘણી મોટી ચર્ચા છે. દરેક મતોએ પોતાને સર્વ સત્ય પ્રાપ્ત થયું છે એવો દાવો કર્યો છે. નયવાદ અને પ્રમાણવાદની ચર્ચા જૈનોએ અતિ ઉચ્ચ ભૂમિકાથી અને પૃથક્કરણ પૂર્વક કરી છે અને એની ચર્ચામાં એના ભેદ, ઉપભેદ અને પેટાભેદને પણ એમણે વિસાર્યા નથી. આ નય-પ્રમાણ-વાદનો, અનેકાંતવાદનો, સ્યાદ્વાદસ્વરૂપનો આખો વિષય ખૂબ સમજવા જેવો છે. યથાસ્થાને એનું નિરૂપણ થશે. મતવાદ એટલે એકાંતવાદ અને નિમતવાદ એટલે સ્યાદ્વાદ, એટલી વાત અત્ર ખાસ પ્રસ્તુત છે.

પ્યાલા—લગભગ દરેક યોગીઓએ પ્યાલા-પીઆલાનો ઉલ્લેખ ખૂબ શાન બતાવનાર પરોક્ષ કર્યો છે. હિંદી ભાષામાં લખનાર મહાન કવિઓએ પ્યાલા પર ગાન કર્યાં છે. કબીર, દાદુ અને સુરદાસે તો પ્યાલા માટે અદ્ભુત ગાનો કર્યાં છે, તેથી તે પ્યાલો શી ચીજ છે તે સમજવા પ્રયત્ન કરીએ. આનંદઘનજીએ આ પ્યાલાનો ઉપયોગ અનુભૂતિમાં ઘણો કર્યો છે :

> અગમ પીઆલા પીઓ મત વાલા, ચીન્હે અધ્યાતમ વાસા,
> આનંદઘન ચેતન વ્હે ખેલે, દેખે લોક તમાસા,
> આશા ઔરનકી કયા કીજે ![1]

દારૂ અને અફીણ પીવાના પાત્રને પ્યાલી કે કટોરી કહેવામાં આવે છે અને ભાંગના પાત્રને કટોરા કહેવામાં આવે છે. માણસ જ્યારે નશો કરે છે ત્યારે તેને અલમસ્તાનું સૂઝે છે. એ પોતાની આસપાસ શું છે તે વીસરી જાય છે. તે મસ્ત બની જાય છે. તે પોતાની મનધારી બાબતમાં એકાગ્ર થઈ જાય છે. પોતાની વાતને ચીવટપણે વળગી રહેનાર અને બીજી સર્વ વાતને ગૌણ કરી દેનાર કે ભૂલી જનાર જ વ્યવહારમાં પોતાનું કામ કરી શકે છે. અર્જુનની બાણ પરીક્ષા કરવામાં આવી ત્યારે તેણે જવાબ આપ્યો હતો કે હું તો આખી દુનિયામાં અત્યારે મારા બાણની અણી અને સાધ્ય પંખીને જ જોઉં છું અને બીજું કાંઈ જોતો નથી. આ વૃત્તિ, નશો કરનાર બરાબર સમજી શકે છે. આમાં નિર્વિવેકપણું કે તોફાનની વાતને મહત્ત્વ આપવાનું નથી, પણ મસ્તતા, એકાગ્રતા અને મગ્નતાને ખાસ અગત્ય આપવાની છે. પ્યાલો લઈને પીધો એટલે વર્તમાન વિસ્મરણ થતું આવે છે. એ જ પ્રમાણે ધ્યાનને માર્ગે ચાલ્યો, પ્રેમને હાથમાં લીધું અને પ્યાલો ગટગટાવ્યો એટલે સંસાર અને સર્વ ઘર અને વસ્તુ સર્વ વિસારે પડી જાય છે અને ધ્યેય પર એકાગ્રતા થાય છે. આ વર્તમાન વિસ્મરણ, સંયોગનું ભૂલાવાપણું અને આત્માની મસ્તી, એટલી વાત પ્યાલાની એકાગ્રતામાં આવે છે.

પ્યાલાને સમજવો મુશ્કેલ છે તેટલો જ પચાવવો મુશ્કેલ છે. એ પચાવતા ન આવડે તો તોફાને ચઢી જવાય છે અને નશો કરીને તોફાને ચઢી જવાય તો બધી વાત મારી જાય છે.

૧. જુઓ શ્રી આનંદઘનજીનાં પદો, ભાગ ૧, પૃ. ૩૧૨.

હવે આપણે આ સાખીના અર્થની વિચારણા કરીએ —

આત્માનુભવ–સ્વરૂપાનુભવની રસકથા અંતર સ્વરૂપમાં લય કરી દે તેવી છે. અનુભવ રસકથાના તો છાંટા પણ મળવા મુશ્કેલ છે; મળે તો પીવા મુશ્કેલ છે; અને પિવાય તો પચાવવા મુશ્કેલ છે. એ રસ તો સાહિત્યપ્રસિદ્ધ સિંહણના દૂધ જેવો છે. એ સામાન્ય પાત્રમાં તો રહી શકે નહિ; સુવર્ણ પાત્રમાં જ એને ઝીલી શકાય. અને એ કાચાપોચા તો પી પણ શકતા નથી અને પીવે તો પચાવી શકતા નથી. એને પીનારાઓ જો મતાગ્રહી હોય તો આંખો ને આંખો ફાટી પડે, એટલે ઉન્માદવાળો થઈ જાય અને ઘેલોઘેલો થઈ જાય. આવો એ રસભજનનો યોગ છે.

મતવાળા એટલે એકાંત પક્ષ સ્વીકારનારને એ પ્યાલાનો કેફ ચડે છે, એનો વિવેક નાશ પામી જાય છે. એ પોતાના અભિપ્રાયને મળતો ન હોય તેને વિરોધી ગણે છે, એને પોતાના મત માટે આગ્રહ થઈ જાય છે. એ સર્વ સત્ય પોતાને સમજાયું છે એવો દાવો કરે છે અને પોતાના મતથી જરા પણ જુદા પડે એ મહાપાપી, કુંભી રૌરવ નરકમાં જનારા અને ધર્મદ્રોહી છે એમ માને છે અને મનાવે છે. અને જ્યાં એકાંત મતનો આગ્રહ થયો ત્યાં ગમે તેવો અને તેટલો લાભ હોય પણ વિવેકદૃષ્ટિ બંધ થતી હોવાથી એનો નિસ્તાર થતો નથી. એને અન્યત્ર સત્યની સંભાવના પણ સૂઝતી નથી અને પરિણામે 'એકાંત વાદી રે તત્ત્વ પામે નહિ.' એ કદાગ્રહમાં પડી જઈ એ પોતાની વાતને જ સાચી માને છે અને જ્યાં આવો મતાગ્રહ થયો ત્યાં પછી સત્યશોધનની આખી વૃત્તિ મારી જાય છે. પછી 'સાચું તે મારું' ને બદલે 'મારું તે સાચું' 'મારું તે જ સાચું' એવી ભાવના જન્મે છે અને પછી તો ગમે તે પ્રકારે પોતાની પોતે માનેલ માન્યતાનો બચાવ કરવા વિતંડા અને તર્કજાળ ઊભી કરવામાં જ કાર્યસિદ્ધિ મનાય છે. મતાગ્રહ જેને પડી જાય છે તે પ્યાલો પીને નશાને વશ પડી ગયેલા સમજવા.

એ અગમ પ્યાલાને આગ્રહ વગરના, સત્ય જ્યાં હોય ત્યાંથી તેને સમજનારા અને સ્વીકારનારા બરાબર પચાવી શકે છે. એ અનુભવરસકથાના રસને ગમે તેટલો પીએ, પણ એ પોતાનાં વિવેકચક્ષુ ખુલ્લાં રાખી શકે છે; અંશ–સત્યને તેટલા પૂરતા સત્ય તરીકે સ્વીકારી લે છે; એકાંતવાદમાં પૂર્ણ–પ્રમાણ–સત્ય લભ્ય નથી, ન હોઈ શકે એ વાત સમજી સ્વીકારે છે. અને આવા મતાગ્રહ વગરના પ્રાણી રસપ્યાલાને બરાબર પચાવે છે, અંતર એની જમાવટ કરે છે અને આત્મિક દુનિયામાં શાંતિ–તુષ્ટિ–પુષ્ટિ મેળવી નિર્મળ આનંદનો અંતરાત્મદશામાં સાક્ષાત્કાર કરે છે. માટે જો આત્માનુભવના રસનું પાન કર્યું હોય, તો તેની એક જ શરત છે અને તે એ છે કે મતાગ્રહ ન રાખવો. સત્ય જ્યાં હોય ત્યાંથી તેને શોધવું, અંશ-સત્ય હોય તો તેનો તેટલા તરીકે સ્વીકાર કરવો અને વાત ગળે ન ઊતરે તો વધારે ઊંડા ઊતરી સમજવા પ્રયત્ન કરવો. જ્યારે આવી આધ્યાત્મિક દશા થાય અને સાથે નિર્મતાપણું પ્રાપ્ત થાય, ત્યારે અનુભવરસને પચાવ્યો છે એમ સમજવું

એ અનુભવરસ—આધ્યાત્મિકરસને પચાવવો એ કાચાપોચાનું કામ નથી; તેમજ એ તદ્દન અશક્ય પણ નથી. ઘણી વખત એક હકીકતને આકરી માની તેની ઉપેક્ષા કરવામાં આવે છે પણ આમ થવું ન ઘટે. સત્યશોધન તો રાજમાર્ગ છે અને યોગ્ય કેળવણી અને પ્રમાણસરના માનસિક જોરથી પ્રાપ્ત થઈ શકે છે. ઘણી વખત ધર્મની બાબતમાં પ્રાણી આગ્રહી થઈ જાય છે પોતે જે મતનો સ્વીકાર કરતો હોય તે સિવાય અન્ય સાચા નથી, ન જ હોઈ શકે—એવી વૃત્તિ એ જમાવે છે જગાડે છે અને તેને પોષે છે આવા મતવાળા પ્રાણી ઢળી પડ્યા છે એમ સમજવું; એને ઘેન ચઢ્યું છે એમ સમજવું.

બાકી દરેક મતવાળાને અંશ—સત્ય પ્રાપ્ત થયું છે; તેટલે અંશે તેનો સ્વીકાર કરી તેને બીજી વિવેકચક્ષુ ઉઘાડવાનું સમજાવવા પ્રયત્ન કરે, ભાષાની કડવાશ છોડી દે અને વિસંવાદ કે વિતંડાવાદ છોડી સત્યશોધનને માર્ગે ઉતરે તો આ અગમ અનુભવરસ-કાનો પ્યાલો પચાવી શકાય તેમ છે, અને પ્રગતિ કરી શકાય તેમ છે અંશ-સત્યને સત્ય તરીકે સમજે પ્રમાણસત્ય શોધવા બીજા અંશો વિચારે, સર્વ અંશોની સમજ માટે પોતાની જાતને ઉઘાડી રાખે અને ખાસ કરીને નય-પ્રમાણ-જ્ઞાનનો સૂક્ષ્મ બુદ્ધિએ અભ્યાસ કરે તો તેવા પ્રાણી આ અગમ પ્યાલાને જરૂર પચાવી શકે છે

નય-પ્રમાણનું જ્ઞાન એના ભેદો, પટાભેદો, ઉપભેદોથી ભરપૂર હોઈ અટપટું છે, અતિ સૂક્ષ્મ પૃથક્કરણ કરી શકનારને પણ ગોથું ખવરાવી દે તેવું છે એ સાચી વાત છે પણ એટલી વિવેકશક્તિ વગરના પણ મતસહિષ્ણુતા તો વિકસાવી શકે સમજ્યા વગર સામાને ઉતારી પાડનાર, વાત વાતમાં પોતાના મતથી જુદા પડનારને ઉન્માર્ગી કહેનાર અને નજીવી કે સામાન્ય બાબતમાં ઝઘડામાં ચઢી જનાર માર્ગ ન પામી શકે અને પ્યાલો ન પચાવી શકે. એટલે બહુ સૂક્ષ્મ બુદ્ધિમાન ન હોય, તે પણ તટસ્થભાવ રાખી શકે તો દુનિયાના નિરર્થક ઝઘડા ઓછા થઈ જાય. સામાન્ય રીતે શાંત દેખાતા પ્રાણી પણ ધર્મની બાબતમાં જ્યારે ચઢી જાય છે ત્યારે વિવેક ભૂલી જાય છે, પોતાનું સ્થાન વીસરી જાય છે મનોવિકારની આત્મપ્રગતિ પર થતી અસરના ખ્યાલને નેવે મૂકી દે છે અને ઝનૂન ભરેલી ભાષા વાપરવામાં પોતે મહાન ધર્મી હોય એમ માની અનેક ચેનચાળા કરે છે સાધન-ધર્મોના ઝઘડાના અંતરમાં ઉતરીએ તો ઘણું દેખી શકાય છે; મૂર્તિ માનનાર તેને નહિ માનનારને જે રીતે ભાંડે છે કડી બાંધનાર તે નહિ બાંધનારને જે રીતે વગોવે છે ઉદયતિથિ માનનાર અસ્તતિથિ માનનાર પ્રત્યે જે માનસ બતાવે છે—તેનું અવલોકન કરતાં મતવાળા તો હદ પરે એનો ખ્યાલ આવે છે

અહીં મુદ્દાસરૂપે પ્રાસંગિક જણાવી દેવાની જરૂર છે કે સાધનધર્મોને સાધનની કક્ષામાં જ રાખવા ઘટે. જે સાધનથી સાધ્ય સન્મુખ થાય તેનો સ્વીકાર કરવો, પણ અન્ય પ્રાણી આપણાં સાધનોને ન સ્વીકારે કે બીજા સાધનો સ્વીકારે તો તેનો વિરોધ ન કરવો. આપણી પ્રગતિને જે માર્ગ આપે તે આપણે માટે ઉચ્ચ અને ખાસ સાધન છે એમ જાણવું.

પણ સર્વને માટે એ એક જ સાધન હોઈ શકે અને અન્ય સાધન ન જ હોઈ શકે એમ માનવાની મૂઢતા કરવી નહિ. જ્યાં એકાંતવાદ આવે ત્યાં હસી પડવાની વાત દાખલ થઈ ગઈ છે એમ સમજવું મતમતાંતરના ઝઘડાને દૂર કરવા માટે આ વિચારધારા અતિ ઉપયોગી અને માર્ગદર્શન કરાવે તેવી છે અને અનુભવરસના પ્રાધાન્ય વગર આપણો અન્ય માર્ગ નથી એ તો આ પદોમાં વારંવાર બતાવ્યું છે, પુનરાવર્તનને ભોગે પણ બતાવ્યું છે માટે આત્માનુભવના રસનો કટોરો પીવો હોય, અને પીને પચાવવો હોય, તો સત્યશોધનની બુદ્ધિ રાખવી અને મતાગ્રહ છોડી દેવો.

શ્રી જ્ઞાનસારે[1] આ સાખીને અલગ પાડી નાખી છે તેના પર રહસ્યાર્થ લખતા કેટલીક ચૂંથી કરી છે એમનો ભાવ ભાષામાં આ રીતે મૂકી શકાય. એમણે આ સાખીને સત્તાવીસમા પદની આગળ મૂકી છે મારા અભિપ્રાય પ્રમાણે આ સાખીને ગમે તે પદને મથાળે મૂકવામાં આવે તો ચાલે તેમ છે. એનો વિષય જ સ્વતંત્ર છે તેથી તેની વિચારણા સ્વતંત્ર કરવી એ જ ઉચિત છે

શ્રી જ્ઞાનસાર આ સાખીના ટબામાં લખે છે કે આત્માનુભવ એ શી વસ્તુ છે? એનું લક્ષણ શું? ભિન્નજ્ઞાનઅનુભવ એટલે આત્માનુભવ. તે સંબંધીની એટલે આત્માના સ્વરૂપની પ્રાપ્તિરૂપ પરમ આનંદરસ, તેની કથાવાર્તા સંબંધી પ્યાલો પીપો ન જાય. પીવું એટલે સ્વરૂપ ગ્રહણ કરવું—એટલે સ્વરૂપ ગ્રહણ કર્યું ન જાય. આ હકીકત સાંભળીને કોઈ બોલ્યો આવો અજર પ્યાલો મતવાલો—મતવાદરો કરણવાળો—એટલે મહામદને પીનારો એવા અજર પ્યાલાને પી ન શકે ઢળી પડે એટલે ગડદાપેલ થઈ જાય. ત્યારે પૂછ્યું કે એ પ્યાલાને કોણ પચાવે? તેનો ઉત્તર આપે છે મહામદપા એને ન પી શકે, પણ નિમતા એટલે નિર્મદી હોય તે એને પચાવી પાડે, પચાવી જાય. ત્યારે તેણે કહ્યું: નિર્મદી એટલે મદને નહિ પીવાવાળો પચાવી જાય અને મદને પીવાવાળો ગડદાપેલ થઈ જાય એ વાત તો વિરુદ્ધ લાગે છે એ કથન ગળે ઊતરતું નથી; આ વિરોધાભાસના અક્ષરો છે હવે અર્થાંતર કરીને એ વિરોધને ટાળે છે મતવાળા એટલે મમત્વવાળા એટલે મતનો મમત્વ ધારે તે તો ઢળિ પડે, એટલે આત્માનુભવરસકથાનો પ્યાલો પી ન શકે ગિર પડે.

એટલે કહેવાની મતલબ એ છે કે મતમમત્વી પ્રાણી પોતાના મતથી ભિન્ન કથન થતું સ્યાદ્વાદમાર્ગાનુયાયી હોય તોપણ આત્મસ્વરૂપપ્રાપ્તિને અપાવનાર (પ્રાપક) કથન સાંભળતાં જ ઢળિ પડે એટલે ઠેર થઈ જાય, જેમ કે આનંદઘનજી પોતે જ કહે છે, નયવાદી પાસો ગ્રહી, કરે લરાઈ ઠાન.[2] આવો પ્રાણી સ્વરૂપપ્રાપ્તિની કથા પોતાના મતવાદ

૧ એ નામના એક જૈન પંડિત. એમણે શ્રી આનંદઘનજીનાં પદો પર યુક્તિપૂર્ણ વિવેચન કર્યું છે

૨ જુઓ શ્રી આનંદઘનજીનાં પદો, ભાગ ૧ પદ ૨૨ ગાથા ૪ પૃ ૨૫૮

આગળ પૂરી સાંભળી ન શકે પ્રથમથી જ ઠેર થઈ જાય. નિમતા એટલે નિર્મળતી શુદ્ધ સ્યાદ્વાદમતાનુયાયી. જેનું કથન સત્ નયાશ્રિત છે અને જેની મતિ પણ સાત નયાશ્રિત છે તે તો સાંભળતાં જ પલાળી જાય, રોમરોમમાં હુલસત થાય અને હું પચાવું છું એ જાણવાથી અત્યંત હર્ષ પામે.

આ પ્રમાણે અર્થ જ્ઞાનસારે ટબારૂપે લીધો છે એમના વિચાર પ્રમાણે મદ, મમત્વ અને મત સર્વે પર્યાયવાચી શબ્દો છે. મદપાનને આગળ કરી તેમણે પ્રથમ વિરોધ રજૂ કર્યો અને પછી મદનો અર્થ આગ્રહ કે મમત્વ કરી વિરોધનો ખુલાસો કર્યો. આ દૃષ્ટિબિન્દુ પણ વિચારવા યોગ્ય છે

એક વાત નોંધવા જેવી છે જેને સર્વ પદોમાં 'સાખી' તરીકે નિર્દેશેલ છે તેને જ્ઞાનસાર મૂળમાં દુહા તરીકે બતાવે છે અને વિવેચન પૂરું કરી છેવટે એ દુહાનો અર્થ એમ લખે છે આથી એક નવીન પ્રશ્ન ઊભો થાય છે ઉપર જેને સાત સાખી તરીકે વર્ણવેલ છે તે વસ્તુત: 'સાખી' છે કે દુહા છે ?—તે સંગીતના અભ્યાસીએ વિચારવા યોગ્ય પ્રશ્ન છે આ સંબંધી ચર્ચા જરૂરી આધાર સાથે આ ગ્રંથના ઉપોદ્ઘાતમાં લેવી. એને અન્યત્ર સોરઠા પણ કહેલ છે આ સર્વ ચર્ચા વર્તમાન સાહિત્યપદ્ધતિ અનુસાર પ્રસ્તાવે ઉપોદ્ઘાતમાં થશે. (૭૦—સાખી)

ઉત્તરાર્ધ—૫૬ અને તેનું વિવેચન

ભૂમિકા—આ પદમાં સુમતિ અને શ્રદ્ધા વચ્ચે સંભાષણ છે. સુમતિ—ચેતના નાસી પાસ થઈ જાય છે વિરહથી વ્યાકુળ થઈ જાય છે અને અત્યંત કફોડી દશામાં આવી જાય છે; ત્યારે તેની સખી શ્રદ્ધા ચેતનરાજનું વર્ણન કરતાં એને માટે નરમ એવું વિશેષણ વાપરે છે એટલે ચેતન પોતે નરમ છે અને નરમ પડતા જાય છે એવું તે ધીરજરૂપે બોલે છે.

આ પ્રમાણે મેળવાનો પ્રસંગ આવી રીતે પ્રાપ્ત થાય છે એમ આપણે વિચારપૂર્વક જોડવી શકીએ. ચેતન સંસારઅટવીમાં રખડતો-કૂટાતો કાંઈક દ્રવ્ય ભાવના કે સાધુના ગુણોને ધારણ કરતો જણાય છે; ક્ષમા, માર્દવ, આર્જવ લોભમુક્તિ, તપ, સંયમ, શૌચ, અકિંચનત્વ અને બ્રહ્મચર્યમાં પ્રવેશ કરતો દેખાય છે એટલે શ્રદ્ધા એના પર આશા બાંધે છે એને લાગે છે કે હવે ચેતનજી માર્ગ પર આવતા જાય છે અને નરમ પડતા જાય છે

શુદ્ધ ચેતના યા સુમતિનું ધોરણ પરમ વિશિષ્ટ—અતિશય (absolute) હોઈ એને ચેતનરાજમાં લાંબો ફેરફાર લાગતો નથી. ક્યાંય ચેતનરાજે થોડો બાહ્ય ત્યાગ કર્યો હોય તોપણ ચેતનાની નજરે તો એની સંસારપ્રીતિ બની રહે છે એમ તેને લાગે છે. અને એને શ્રદ્ધાના નરમ' વિશેષણ તરફ ખાસ ખટકો લાગે છે એટલે ચેતનરાજના સંબંધમાં એ

વિશેષણ વાપરવા માટે સખી શ્રદ્ધાને ટોણો મારતી સુમતિ પ્રથમની ત્રણ ગાથામાં ચેતન સામે 'નરમ' શબ્દ વાપરવામાં શ્રદ્ધા કેવી ભૂલ કરે છે તે પોતાના સખત પોરસે કહી બતાવે છે ('સુમતિ' અને 'શુદ્ધ ચેતના' પર્યાયવાચી શબ્દ છે શુદ્ધ દશામાં આત્માની પરિસ્થિતિ એટલે 'શુદ્ધ ચેતના' અને એ દશામાં વર્તના તે 'સુમતિ' એમ સમજવું)

ચેતનાની શુદ્ધ દશાની વાત આવે ત્યારે નિશ્ચયનયની દૃષ્ટિએ જોવાનું રહે છે અને વહેવારુ આશાવાદી શ્રદ્ધા વ્યવહારની નજરે જુએ છે આ વ્યવહાર અને નિશ્ચયને વિરોધ નથી, પણ તેનો દેખીતો વિરોધ શમાવી તેનો સમન્વય કરવો એ તત્ત્વજ્ઞાનનો અતિ આકર્ષક વિષય છે. અલગ અલગ દૃષ્ટિબિંદુને સમજવાં અને તેનો સમન્વય કરવો એ જૈન પરિજ્ઞાનના અનેકાંતવાદની મહાન ફિલસૂફી છે અને એ પ્રકારની આવડત એ વિશિષ્ટ જૈનત્વ છે

શ્રદ્ધાનો આશાવાદ અમર હોય છે એના આશયો સુપરિણામદર્શી હોય છે અને તેથી જ્યારે ત્યારે એ ચેતનાની પાસે ચેતનના વખાણ કર્યા કરે, અને 'સૌ સારું થઈ રહેશે' એવા શબ્દો ઉચ્ચારી ચેતનનાં વખાણ કરવા લાગી જાય, તેવા પ્રસંગે સુમતિ શ્રદ્ધાને ટોણારૂપે જવાબમાં કહે છે એની ઉક્તિ સુમતિના મુખમાં મૂકી છે આ પદ ખૂબ વિચારવા યોગ્ય છે દશમા પદમાં 'પરમ નરમ મતિ ઔર ન આવે' ત્યાં 'નરમ' શબ્દનો ઉપયોગ વદન જુદી રીતે કર્યો છે ત્યાં ચેતનાએ ફરિયાદ કરી છે કે ચેતનરાજ મમતા વગેરે તેની પાસે આવે ત્યારે નરમ ઘેંસ બની જાય છે અને મારી (ચેતનાની) વાત આવે ત્યારે નિષ્ઠુર બની જાય છે આ આખો 'નરમ' શબ્દનો પ્રયોગ ખૂબ સમજવા યોગ્ય છે આટલો ઉપોદ્ઘાત કરીને હવે પદનો ભાવ સમજવા પ્રયત્ન કરીએ

પદ

(રાગ—વસંત—ધમાલ)

छबिले लालन नरम कहे, आलि गरम करत कहा बात नेक.
माके आगे मामूकी कहाई, बरनन करत गिवार।
मग इक कपटके कोथरा हो, कहा करे सरधा नार छबिले० १

અર્થ—(સમતા શ્રદ્ધાને કહે છે–) (હે સખી) મારા છેલછબીલા મનમોહન પતિને

પાઠાંતર—માકે–મોંકે મામૂકી–મામાકી કરત–કરૂ મગ ઇ–મગ હું કોથરા–કોથરી કરે–કરે–કરૂ સરધા–સરધા

શબ્દાર્થ—છબિલે = છબીલા, વરણાગા, રૂપાળા, સુંદર લાલન = મોહન, પ્રિય નરમ = ઢીલું, મુલાયમ, નમતી, કોમળ કહે = કહેવાય છે આલિ = સખી ગરમ = ઉગ્ર કહા બાત = શી વાત, કેવી વાત માં (મા) કે = માતાની આગે = પાસે મામૂકી = મામાનું, મામા સબંધી બરનન = (ગુણ) કીર્તન, ગાનાખ્યાન ગિવાર = ગમાર, મૂર્ખ મગ ઇ = એક જ પગ, માર્ગ સુધી કપટકે = માયાના કોથરા = કોથળા, થેલા સરધા = શ્રદ્ધા કહા = શું શી રીતિ, કેમ નાર = સ્ત્રી નારી

નરમ-સુમરસી કહે છે ત્યારે સખી ! એ ગરમાગરમ વાતો કેમ કરે છે ? (એ નરમપણું કહેવામાત્ર છે) માની પાસે મામાનું વર્ણન તો કોઈ ગમાર આવી હોય તે જ કરે હજુ પણ એ તો કલ્પના-માયાના કેળવણા છે. ત્યારે આવો શ્રદ્ધા આઈ ! તેના ઉપર કેવી રીતે વિશ્વાસ કરાય ? એનો ભરોસો કેમ આવે ? (૧)

વિવેચન—સુમતિ પોતાની સખી શ્રદ્ધાને કહે છે સખી ! તું મારા છબીલા લાલન પતિદેવને 'નરમ' કહીને વર્ણવે છે ! એ લાલન એટલે એ મોટા છે એ વાત ખરી છે, પણ તું એને 'નરમ' કહીને વર્ણવે છે એ વાત તેમનું અત્યારનું વર્તન જોતાં મને ઠીક લાગતી નથી. એમને જરા ચારિત્ર સન્મુખ જોઈને, મોટા મોટા 'પતિ મહાવ ગજાવ' વગેરે આત્મધર્મની સન્મુખ આવતા જોઈને તું એનાં વખાણ કરવા મંડી પડી છે અને જાણે એ હવે જરૂર ઘેર આવી પહોંચશે એમ ધારવા લાગી ગઈ છે પણ હું તને એની અત્યારની દશા કહું ત્યારે તને તનો સાચો ખ્યાલ આવશે.

તું તો એને માટે નરમ નરમ વાત કરે છે પણ એ તો ગરમ છે, પરભાવની ઉશ્કેરાટવાળી દશામાં ચાલુ રહે છે અને વાત કરતાં પણ લાલપીળા થઈ જાય છે. એને તું કહે કે નરમ કઈ રીતે કહે છે તેનો તું જરા વિચાર કર. આ જે નરમપણાની તું વાત કરે છે તે તો કહેવા માત્ર છે, તે વાતમાં અત્યારે તો જરાયે માલ નથી અને ચેતનના અત્યારના વર્તન સાથે એ વિશેષણ અનુરૂપ પણ નથી. તું અત્યારે પતિરાજનાં વખાણ કરવા લાગી ગઈ છે એ તો નાનો ભાણેજ મોસાળથી આવી પોતાની મા પાસે મામાના વખાણ ઉપર વખાણ કરવા માંડી જાય, ત્યારે મા એને જવાબમાં કહે કે—બાળકા ! હવે બસ રાખ ! તારા તો મામા પણ મારા તો ભાઈ ! હું તો એને જન્મના ઓળખું છું. એ તારે ચેતનરાજનું ખરું વર્ણન જાણવું હોય તો સાંભળ.

પતિરાજ ચેતન જો નરમ હોય તો એની વાતમાં ગરમપણું કેમ હોય ? મોહરાજા સાથે ઝઘડો કરનાર છે એ તો જાણીતી વાત છે. એની ગરમ વાત પરથી એને માટે નરમ વિશેષણ વાપરવું ઉચિત નથી એમ મને લાગે છે અત્યારે એણે મોટા મોટા ત્યાગ કર્યા છે તારી નજરે એ પ્રમત્ત—અપ્રમત્ત દશામાં આવી છઠ્ઠે–સાતમે ગુણસ્થાનકે વર્તતા દેખાય છે અને તેથી જાણે એ નરમ પડ્યા હોય એમ તને લાગે છે પણ તારી એમાં મોટી ભૂલ થાય છે એ તો આજે પણ કલ્પના કેળવણા જ છે ! એને ચોખ્ખો દેખાવ કરી ધર્મને નામે બહુ ખાવું છે એને અનુયાયી વર્ગ કરવો પોતાના નામની વધારે પડી છે. એ દેખાવમાં નરમ દેખાતા હોય તોપણ અંદર કષાયથી ભરેલા છે અને કષાય દબાવેલો હોય તોપણ અંદરથી એ ભારેલો અગ્નિ હજુ ત્યાં મોજૂદ છે. તો એવા પતિરાજ પર શ્રદ્ધા કેમ આવે ? જો મારે મંદિરિયે પધારવા અને અનંતકાળ આનંદ આપવો એવી વાત કેમ કરાય અને

એમને માટે 'નરમ' વિશેષણ કેમ વાપરી શકાય ? એવા પતિ પર શ્રદ્ધા કેમ રખાય ? એને ફરીજતા વાર શી ?

આ ગાથા પર વિવેચન કરતા જ્ઞાનસાગરજી લખે છે કે આ પદમા સુમતિ અને શ્રદ્ધા વચ્ચેની વાતચીત લાવવામા આવી છે સુમતિ અનન્ત શોકમાં પડેલી છે તેના તરફ શ્રદ્ધાના બીજના વચન છે સુમતિ આત્માની કુટિલતા બતાવતા કહે છે કે હે સખી ! મારા શોભાવન્ત આત્મારામની બાબતમા પરમેશ્વર-પ્રવચનમા ખંતિ-મજ્જવ-મદ્દવ આદિ ગુણ ગુણવર્ણન કરી તેની શોભા બતાવી છે અથવા આત્મસ્વરૂપના પરિણમનરૂપ શોભા તેનામા છે તેથી તેને નરમ કેમ કહેવાય ? એ તો સવ નિશ્ચયનયની વાત છે જ્યા સુધી આત્મા વિભાવદશામાં છે ત્યાં સુધી એ કષાયથી તપ્ત છે, કારણ કે જ્યા સુધી તેનો કષાયનો યોગ ગયો નથી ત્યા સુધી તેમાંથી કષાયો ગયા નથી. જ્યારે તેને તથાપ્રકારનો કાળાદિ સામગ્રીનો યોગ મળશે ત્યારે તે સુખી થશે. યદુક્તિ

કાલ પાક કારણ મિલે, સદ્દિજ સિદ્ધ વે જાય,
બીન વરષા ફૂલે ફલે, જ્યોં વસંત વનરાય.

એટલે જ્યાં સુધી કારણ-સામગ્રી મળી નથી ત્યા સુધી એ મારા પતિ આત્માને નરમ ન જાણવા. વળી સમતા કહે છે કે જેમ કોઇ કુમાર પોતાની મા પાસે મામાનું વર્ણન કરે તેમ તું કરે છે કારણ કે મામાના ગુણ ખાલેજ કરતા તેની બેન વધારે જાણી શકે તેમ છે તેમ આ મારા પતિને તારા કરતાં હું વધારે જાણું છું માટે તું એમને સર્વ વિરતિ-છઠ્ઠું સાતમે-ગુણસ્થાનકે જોઈને તેમને નરમ કહેવાનું કહેતી હો તો તેમાં તારી ભૂલ છે ! હજુ તેઓ કપટના કોથળારૂપ છે તેમા હજુ કપટ-માયારૂપ કષાય અને બીજા કષાયો પણ રહેલા છે એમ તું જાણ.

આ જ્ઞાનસારના ટબા પર વિવેચન સબંધમાં મારા મિત્ર નોંધમા લખે છે કે આ પદમા સમતા અને શ્રદ્ધાના સવાદરૂપે આત્માની દશાનું વર્ણન છે અને તેમા શુષ્ક અધ્યાત્મીઓ આત્માને શુદ્ધ માની ગફલતીમા રહે છે તે વાતનું નિરાકરણ કરી તેની વાતની શુદ્ધિ માનનારાઓને ઉપદેશ આપ્યો છે કે જ્યાં સુધી વિભાવદશામા આત્મા પડ્યો છે ત્યા સુધી તેને શુદ્ધ માની કારણની ઉપેક્ષા ન કરશો, પણ તે શુદ્ધતાને પ્રાપ્ત થાય-તેની શુદ્ધતા પ્રગટ થાય-તેવા કારણો મેળવતા રહેજો. ચેતનરાજ સહજ સુખ થઈ જાય, યોગ બાહ્ય ત્યાગ કરે, વેશપલટો કરે તેથી રાચી ન જવું ઘટે, હજુ જ્યા સુધી તેની કષાયપરિણતિ દૂર થઈ નથી અને તેને યોગ પર કાબૂ આવ્યો નથી ત્યા સુધી તેનું નરમ તરીકે વર્ણન કરી નાખવું એ સુમતિની ઉત્કૃષ્ટ પીઢતાએ અયોગ્ય અને અનુચિત છે અને એ તો માની આગળ મામાના ગુણ ગાવાની બાલિશતા જેવું છે (૧)

સુમતિ પોતાના ઉત્કટ પ્રેમની ખરી આગળ બતાવતા કહે છે :

चौगति महेल न छांरही हो, कैसे आत भरतार;
खानो न पीनो इन बातमें हो, हसत भानत कहा हाड. छबिले० २

અર્થ—(સમતા વધારે જણાવે છે—) નાથ તો હજુ ચારગતિરૂપ મહેલને છોડતા-મૂકતા નથી. (તો પછી) પતિરાજ (મારે ઘેર મંદિરે) કેવી રીતે આવશે? એ વાતમાં નથી ખાવાનું કે નથી કાંઈ પીવાનું—એમાં દમ જેવું કાંઈ નથી (ખાલી વખત કાઢવા જેવી એ વાત છે). એમ કરીને તો તું હસતાં હસતાં મારા હાડ ભાંગી નાખે છે. (અથવા તું હસે છે પણ તને ભાન નથી, આમાં હસવા જેવું નથી. એ કથા તો ભારે દુઃખની છે.) (૨)

વિવેચન—હે બહેન શ્રદ્ધા! હજુ તો પતિરાજ ચારગતિરૂપ મહેલને છોડતા નથી; એ તો દેવ, મનુષ્ય, તિર્યંચ અને નારકગતિમાં ફર્યા કરે છે. એને એ ગતિ એટલી ગમતી નથી. એને મોક્ષમાં જઈ આનંદનો શું અનુભવ થશે તેની સૂઝ પણ પડતી નથી. જેને ચાર ગતિ તરફ આટલી આસક્તિ છે તે મારે ઘેર કેવી રીતે આવશે? મને તો આ વાતમાં કાંઈ ખાવાપીવા જેવું—દમ જેવું—લાગતું નથી. અને તું તો પતિરાજને નરમ કહી વર્ણવે છે ઊભી ઊભી હસ્યા કરે છે અને તેમ કરીને મશ્કરીમાં હસતાં હસતાં તું તો મારાં હાડ ભાંગી નાખે છે અથવા આવી ઠેકડી કરીને શા માટે મારાં હાડ ભાંગે છે? મશ્કરી નજીવી વાતની હોઈ શકે પણ મારો જીવ ઊકળી આવે અને હું શોકિલી થઈ જઉં એવી ભારે દુઃખની મશ્કરી તે હોય? બહેન શ્રદ્ધા! હવે તું બસ કર અને મારી કથા તારી મશ્કરીને પરિણામે કેવી ખરાબ થઈ છે તેનો વિચાર કર.[1]

આ બીજી ગાથા પર મિત્રની નોંધનો ભાવ આ પ્રમાણે છે: હે શ્રદ્ધા! તું કહે છે કે ભરતાર નરમ છે અને ઘરે આવવાના છે તે વાત (સુમતિ કહે છે) હું કઈ રીતે સાચી માનું? કારણ કે મારો ભરતાર છબીલો લાલન આત્મા ચાર ગતિરૂપ મહેલને છોડતો નથી તો પછી શી રીતે મારી પાસે આવશે? હું વિરહિણી છું અને મને ખાવાપીવાનું ભાવતું નથી, તેના

પાઠાંતર—ચૌગતિ—ચઉગતિ. છાંરહી—છાંરિહી, છારહી. ખાનો ન પીનો—ખાનો ન પીનો. ભાનત—ભાન ન. હાડ—હાર.

શબ્દાર્થ—ચૌગતિ = ચારગતિ (દેવતા, મનુષ્ય, તિર્યંચ, નારકી). મહેલ = મહેલ. છાંરહી = છોડતા, મૂકતા. કૈસે = કેવી રીતે. આત = આવશે. ભરતાર = પતિ. ઇન = એ. હસત = હસતાં હસતાં. ભાનત = ભાંગે. અથવા ભાન ન = તને ભાન નથી. કહા = શા માટે કથા. હાડ = હાડકાં, ભારે દુઃખી.

---

૧ બીજી પ્રતિમાં 'ભાનત' અને 'ભાન ન' એમ બે વિચારવા યોગ્ય પાઠો છે. પ્રથમ પાઠનો અર્થ ઉપર કર્યો છે તે છે. 'ભાન ન' એવો પાઠ લેતાં તેનો અર્થ આ પ્રમાણે થાય: મારી વાત સાંભળીને તું ઊભી ઊભી હસ્યાં કરે છે અને મારી મશ્કરી કરે છે પણ તને ભાન નથી. તું શા માટે મારાં હાડકાં ભાંગી નાખે છે? આ તો કોઈની મશ્કરી થાય અને કોઈનો જીવ જાય એવી વાત છે. ઉદાહરણો પ્રમાણે દેડકાંને કાંકરા મારી હસતી હશે ત્યારે દેડકા બોલ્યાં કે બાઈઓ! તમારે મન તો ખેલ થાય છે પણ અમારો જીવ જાય છે! આ કાંઈ હસી કાઢવા જેવી કે હસી કરવા જેવી વાત નથી. આ પ્રમાણે પાઠાંતરનો અર્થ બેસે છે.

તુ સખી થઈને હસતાં હસતા ઠાઠા કેમ બાંધે છે? એટલે કે હજુ સુધી તો મારા ભરતારની આવવાની નિશાની દેખાતી નથી. માત્ર સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત થાય કે દેશવિરતિ પણ પામે કે સર્વવિરતિપણુ પામે તેથી મારા ભરતારે ચાર ગતિરૂપ મહેલ છોડ્યા એમ ન સમજવુ આટલુ છતા પણ તેની ચાર ગતિરૂપ ભ્રમણાના કારણરૂપ આશા–તૃષ્ણા ન ગઈ હોય તો તેને સસાર મટતો નથી અને હોય તો છેક દશમા ગુણસ્થાન સુધી હોય છે માટે મારા પતિને જ્યા સુધી ક્ષીણમોહ ગુણસ્થાન પ્રાપ્ત ન થાય ત્યા સુધી તેની મારે ઘેર આવવાની આશા નથી. માટે સખી શ્રદ્ધે! તુ મારી મશ્કરી–હાંસી કરવી જવા દે. આ પ્રમાણે પરમાર્થ છે કે આત્માને સયમ પ્રાપ્ત થતાં તેણે પોતાને કૃતકૃત્ય માનવો નહિ અને ગફલતમા રહેવું નહિ એવી આ ગાથામાં સૂચના છે

અને જ્ઞાનસારના કહેવા પ્રમાણે સુમતિ શ્રદ્ધાને કહે છે કે આત્મિક સ્વરૂપ પ્રાપક પરમ સયમરૂપ આત્મા મારે ઘરે છે એમ કહીને તુ એવો આશય જણાવે છે કે ભરતાર શુભયોગી એટલે શુભપરિણામી થયા એટલે મારે ઘરે આવવા યોગ્ય થયા; પણ ચાર ગતિરૂપ મહેલને એ છોડે જ નહિ તો પછી ભર્તાર મારે ઘેર કેમ કરીને આવશે? તેવા પ્રકારની શુદ્ધતાનો તો તેનામા અભાવ છે અને બારમા–તેરમા ગુણસ્થાનકે વર્તતા યથાખ્યાત ચારિત્રે મારો મહેલ છે. એ મંદિરે ભર્તાર કેમ આવે! એટલે તારી વાતમાં મોજ મજા કાંઈ નથી વાતમાં કાંઈ માલ નથી. એટલે મારે મંદિરે આવશે, અને એ નરમ છે એવી નિરર્થક વાત કહેવામા શો માલ છે? છબીલા લાલ નરમ છે એવી વાત હસતા હસતા કરીને મારી વિરહીની મશ્કરી કરી હસતા હો ભાગે છે. એક તો મારુ શરીર હાડ માત્ર રહ્યુ છે એમાં પતિ–મદદ વગેરે માંસનો અભાવ છે તેના ઉપર મશ્કરીના વજ્રપ્રહાર કરી તુ અસ્થિને શા માટે ભાગી રહી છે? તારુ નરમ વચન હા ને પ્રહાર જેવું થઈ ગયુ છે તેનો તુ વિચાર કેમ કરતી નથી? (૨)

સુમતિ આગળ બતાવે છે. એનુ કથન ચાલુ છે

ममता खाट परै रमै, और निंदे दिन रात;
लेनो न देनो इन कथा, भोरे ही आवत जात छबिले० ३

અર્થ—જે મમતા રાત-દિવસ (મારી) બદબોઈ–નિંદા કરે છે તેની સુખશય્યા પર પતિશઠ રમે છે મોજ માણે છે. એ વાતમા કાંઈ લેવાદેવા નથી. એવી એ કથા છે દરરોજ પ્રભાત આવે છે અને જાય છે સવાર પડે છે અને ચાલી જાય છે. અથવા પતિ મમતાની ખાટ પર રમે છે અને બાકીમાં દિનરાત ઊંઘે છે (૩)

પાઠાન્તર—ઔર–ઓર, એડ. નિંદે–નિંદે. લેનો–લેનો. દેનો–દેનો.

શબ્દાર્થ—ખાટ = સુખશય્યા. ઔર = ? બીજી (મમતા). નિંદે = ઊંઘમાં સરે, નિંદા કરે અથવા નિંદા કરે બદબોઈ કરે. લેનો ન દેનો = લેવાદેવા નથી. કથા = વાત. ભોર = પ્રભાત. આવત જાત = આવે છે અને જાય છે

વિવેચન—સખી ! તું એક જ વાતનો વિચાર કર. જે મમતા દાસી મારી રાત-દિવસ નિંદા કરે છે એની સુખશય્યા પર પતિરાજ રમણ કરે છે. કોઈ સારી સ્ત્રીની સાથે પતિરાજ આનંદ કરતા હોત તો મને બહુ દુઃખ ન થાત, પણ આ તો આખો વખત હું અને મારું કર્યા કરવું એમાં જ એને મોજ પડે છે. થોડા બંગલા-બગીચા મળે તો તેમાં એ આસક્ત થઈ તેનું અભિમાન કરે છે, લાખ-પચાસ હજાર કે કરોડ જમા થયા તો જાણે તેનો પોતે માલિક છે એવું ગૌરવ ધરાવે છે. પોતાના શરીર પર હદપાર મમતા કરી એ જરા માંદું પડે એટલે પોતે માંદો પડી ગયો એમ માને છે, દરજ્જાના ખ્યાલ કરવા માટાપણાનો ખ્યાલ વધારે. કોઈ એ સેવા કે કુટુંબ કરે છે ત્યાં પણ મારાતારાપણું તો આગળ જ રહે છે અને મારા-તારાનો ભેદ એની સર્વ વિચારણામાં અને એના પ્રત્યેક કાર્યમાં એટલો ઓતપ્રોત થઈ જાય છે કે એના ખરેખર પ્રશંસવા યોગ્ય કાર્યમાં પણ મમતાને લઈને કાલિમા પડી જાય છે અને એ મમતા દાસી એટલી તુચ્છ છે કે એ તો જાણે મારી શોક હોય તેમ આખો વખત મારી નિંદા કરે છે એને સુમતિ (મારી) સાથે વિરોધ છે એને એવું દેખાય છે કે જો પતિ એકવાર સુમતિને (મારે) મંદિરે ગયા તો મમતાનો ભાવ પૂછનારા નથી, એટલે એ તો મારી નિંદા જ કર્યા કરે છે આવી મમતાના હાથમાં પડીને પતિ તો એના પર વારી જાય છે

અથવા પતિરાજ મમતાની ખાટ ઉપર રમે છે અને બાજીનો વખત ઊંઘે છે એટલે જે પ્રાણી સંસારમાં જાગતો હોય છે તે આત્મસૃષ્ટિમાં ઊંઘતો હોય છે એ ન્યાયે એ મમતાએ પાયેલ પ્રમાદરૂપ દારૂના ઘેનમાં આખો વખત ઊંઘ્યા કરે છે. એને પોતાનું શું છે તેની પિછાણ નથી, અને કોઈવાર ઉપરછલ્લી પિછાણ થઈ જાય તો તે અનુસાર વર્તન નથી. એ તો પરભાવમાં મસ્ત અને આખો વખત આત્મદશામાં ઊંઘતા રહે છે આવા મારા પતિને હું નરમ કહે છે એટલે મને તો તારે માટે પોઢો થાય છે કે તારા જેવી ચતુર સખી આવી ભૂલ કેમ કરતી હશે ? મને તો એમ લાગે છે કે આ કથા કરવામાં વેચાટેવા જેવું કાંઈ નથી, એમાં લાભ-નુકસાન કાંઈ નથી. આવી રીતે હરરોજ સવાર પડે છે અને જીવનના જુગ ચાલ્યા જાય છે અને કથા તો એની એ રહી છે પતિને મમતાની ખાટ પર રમવું છે અને મારા મંદિર તરફ નજર પણ નથી કરવી.

જ્ઞાનસારના ટબા પ્રમાણે મમતા અને માયા એક છે તેથી આશા-તૃષ્ણારૂપ ખાટમાં-ખાટ ઉપર-ચારપાઈ ઉપર-પતિરાજ મમતા સાથે રમે, કારણ કે મમતા સાથે એની એકતા થાય છે. તે ખાટ પર મમતા સાથે રમે અને રાત-દિવસ ત્યાં નિદ્રા કરે-આરામ કરે. એ પતિરાજ મમતામાં આરામ માની રહ્યા છે તેથી હે સખી ! એમાં મારે કાંઈ લેવાનું નથી કે દેવાનું નથી, એટલે એ વાતમાં કાર્યસિદ્ધતા નથી. એ ઉપર કહેલી એમની કથા અને પણ નિરર્થક છે. એનું કારણ એ છે કે વિભાવરૂપ રાત જતાં કોઈ વાર સ્વભાવરૂપ સૂર્યનો ઉદય આવે એટલે ચેતન સન્મુખ-ઘર-સન્મુખ આવે એટલે એમાં પ્રવૃત્તિ કરે, ત્યાં તો વાત એટલે તે જ વખતે નિવર્તી જાય અને તેટલા માટે એ આખી વાત જ નિરર્થક છે નકામી છે.

મિત્ર નોધકાર શોર એટલે વિવેકરૂપ પ્રજ્ઞા અર્થ કરે છે અને કોઈવાર એવી પ્રજ્ઞાની પ્રાપ્તિ થાય છે, પણ તે પાછી ખસી જાય છે, એટલે પતિરાજ તો માયાના પાશમાં બંધાયા છે, એ પ્રમાણે અર્થ કરી એ સંબંધી વાત નિરર્થક છે એવો ભાવ તારવે છે તેથી જ્ઞાનસારના ભાવને મળતો જ આશય તારવે છે એ છેવટે લખે છે કે જ્યારે માયાનો ત્યાગ થશે ત્યારે જ આત્માને નિજ સ્વરૂપની–નિજઘરની–ખરીખરી સમતા–સ્ત્રી મળશે.

આત્મસ્વરૂપનો કોઈવાર જરાક ખ્યાલ થઈ જાય છે, પણ ચેતન હજુ મમતાની ખાટ પર જ રાતદિવસ રમે છે, તેથી કોઈવાર પતિરાજ ક્યાંય મોઢે ઉપર ઉપરનો ત્યાગ દેખાડે તો પણ હજુ તેની માયા–મમતા ગઈ નથી અને એમ ને એમ દિવસો જયા કરે છે અને માયાના પૂતળાને નચાવ્યા કરે છે એવા પતિરાજને તું શું જોઈને નરમ શબ્દમાં વર્ણવે છે? (૩)

આવું વચન–વિવેચન સુમતિ–શુદ્ધ ચેતનાએ કર્યું એને હવે શ્રદ્ધા જવાબ આપે છે

> कहे सरधा सुनि सामिनी हो, एता न कीजे खेद;
>
> हेरे हेरे प्रभु आवही हो, वदे 'आनन्दघन' भेद छबिले० ४

અર્થ—(જવાબમાં) શ્રદ્ધા કહે–બાઈ! સાંભળ, આટલો બધો ખેદ (તારે) ન કરવો જોઈએ. પ્રભુ (પતિરાજ) હળવે હળવે જરૂર આવશે—આ પ્રમાણે આનંદઘન સ્નેહપૂર્વક–હેતથી કહે છે (૪)

વિવેચન—શ્રદ્ધા પૂર્ણ આશાવાદી છે એને ઉચ્ચ ગામિની નજરે જોવાની ટેવ છે. ધીમે ધીમે સર્વ સારું થઈ રહેશે એવી એની નજર અને આત્માના મૂળ ગુણમાં ભરોસો છે એ પોતાની સખી સુમતિને પૂર્ણ આત્મવિશ્વાસ સાથે જવાબ આપે છે કે બાઈ! આટલો બધો નકામો ખેદ તું શા માટે કરે છે? જો પ્રભુ ચેતનરાજ ધીમે ધીમે તારે મંદિરિયે જરૂર આવશે, તારી ખાટ પર આનંદ કરશે અને તારી વિરહવ્યથા ભાંગશે. આ વાત આનંદઘન અત્યંત સ્નેહપૂર્વક કહે છે અને મારી તો ખાતરી છે કે તારી અત્યારની સ્થિતિ અંતે જશે, સારા દિવસ આવશે અને લીલાલહેર થશે. આ વાત હું એકલી કહું છું એમ નથી, પણ આનંદઘન પ્રભુ–પરમ પરમાત્માના વચનને આધારે હું કહું છું કે ચેતનરાજ ધીમે ધીમે તારે મંદિરે જરૂર આવશે, એટલે એની વાતમાં ફેરફાર નથી એવું જાણી ખાલી ખોટો ખેદ કરે છે તે મૂકી દે. મને તો ભરોસો છે કે આખરે બધું ઠરીને ઠેકાણે થશે અને સૌ સારું થઈ રહેશે. અથવા ભેદ એ હેતુ 'વરની' વગેરે એ અર્થ લઈએ તો તેનો ભાવ 'અધિકતા' થાય છે એટલે એ વાતની આનંદઘન અધિકતાથી સાક્ષી પૂરે છે. એ પોતે આનંદનો સમુદ્ર છે અનંત જ્યોતિમય છે ચેતનને બરાબર

પાઠાંતર—સામિની–સ્વામની. હેરે હેરે–હેર હર.

શબ્દાર્થ—સરધા = શ્રદ્ધા. સુનિ = સુણ સાંભળ. સામિની = સ્વામિની, સ્વામિની, બાઈ કીજે = કરવો. હેરે હેરે = ધીમે ધીમે, હળવે હળવે. આવહી = આવશે. વદે = બોલે. ભેદ = સ્નેહ. સ્નેહપૂર્વક હેતથી અથવા અધિકતા.

પિછાણનાર છે અને જ્યારે તે એ વાત હોંશથી કરે છે ત્યારે તારે પણ ચેતન બંધુ કપટના કોથળા છે એ વાત પર ભાર મૂકી દીધા પડતું ન ઘટે. જ્ઞાન, શ્રદ્ધા, સુમતિ, વિવેક અનુભવ વગેરે અનેક ગુણો ચેતનાના છે એના અશ રૂપના છે આ વચન ચેતનાના મહાગુણને ઉદ્દેશીને છે આનંદઘનનું આ અધિકતાથી બોલાયેલું વચન મહાગુણને ઉદ્દેશીને છે હવે જ્યારે દર્શનમોહની ગઈ છે અને એ ચેતનરાજ સમ્યમાર્ગમાં આગળ આવ્યા છે તો હવે ધીમે ધીમે તારો વિરહ ભાગશે અને સહુ સારા વાના થશે. માટે સ્વામિની ! તુ આટલો બધો ખેદ ન કર, નિરાશ ન થા અને એ વાતમાં ઉતાવળા નથી એવું આકરુ વચન બોલ નહિ.

જ્ઞાનસારનું આ ગાથા પરનું વિવેચન વિચારવા જેવું છે તેઓ જણાવે છે: આ પ્રમાણે સુમતિએ શ્રદ્ધાને કહ્યું શ્રદ્ધા એ સુમતિને અત્યંત વિષાદમય દેખીને તેને (સુમતિને) ધીરજ દેવા ઉત્તર આપે છે તે કહે છે કે સ્વામિની ! સાંભળ, આવડો ખેદ કર નહિ આવડો બધો ખેદ શા માટે કરે છે ? એમ કહેવાનો રહસ્યાર્થ એ છે કે સ્વસ્વરૂપી ભર્તાર તમારા મહેલ વિના અન્ય મહેલમાં ગમન કરે છે તેથી આટલો મોટો ખેદ ન કર સ્વામિની ! નિરૂધમી થઈને, બે હાથો પગની આસપાસ લપેટીને, બન્નેના સાથળ માથુ મૂકીને બેસી રહેશો તો તો કોઈ કામની સિદ્ધિ નથી થવાની, કારણ કે ઉપાસકદશા સૂત્રમાં (સૂત્ર ૩૬) કહ્યું છે કે उट्ठाणेण कम्मेणं बलेणं वीरिएणं पुरिसक्कारपरक्कमेणं—એટલે ઉત્થાનથી, કર્મથી, બળથી, વીર્યથી, પુરુષાર્થથી—આત્માનું ઉત્થાન કરવું. એટલે ઠેર ઠેર નામ ઉદ્યમથી સિદ્ધતા છે તેથી તમે પણ ઉદ્યમ કરશો તો સામર્થ્યવાન પ્રભુ—આત્મા શ્રમ સ્વરૂપ-ઘરે આવશે-પ્રવેશ કરશે કારણ કે એ સમર્થ છે. આ પ્રમાણે સુમતિ પ્રત્યે શ્રદ્ધા કહે છે આ પ્રમાણે આનંદઘન—મૂળ નામ લાભાનંદ—મહામુનિરાજ મેં એટલે સ્નેહ કરીને કહે છે. સુમતિ પ્રત્યે શ્રદ્ધા સખી કહે-સ્નેહ કરીને કહે—અહો સ્વામિની ! આનંદઘન પ્રભુ ઠેર ઠેર આવશે. આનંદ—આત્મસ્વરૂપાનંદનું ઘન—સઘનપણું પ્રભુ એવા જે સ્વામી દેખાં દેખાં તમારુ જે પરમ શુદ્ધ સ્વરૂપ—આઠમુ અને તેરમુ ગુણસ્થાન—જે તમારુ નિજઘર—છે ત્યાં આવશે. આ આખો પિરા ખાસ ખાસ વિચારવા લાયક છે અને ભાવાર્થ સિદ્ધ છે.

મિત્ર નોંધકાર આટલું અર્થ કરી છેવટે ઉમેરે છે: એક ચેતન નિગોદાવસ્થામાં કર્મની લીધે પ્રમાદમાં પડેલો હોય છે અને આશા કર્યા કરે છે પણ સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત થયું હોય એટલે વસ્તુવિવેક થયો હોય તો અનંતાનુબંધિ અશુભ કર્મો છૂટી જતાં તે જરૂર સુજ્ઞ થાય છે, માટે મારી સ્થિતિ બદલાતી નથી એમ ખેદ કરી કોઈએ ઉદ્યમ છોડવો નહિ. ઉદ્યમ કરવાથી મમતાનો સંગ છૂટી જશે, આત્મા જાગૃત થશે અને સમતાને પામી રાગદ્વેષથી વિરમી મોક્ષ જશે, સુખી થશે અને આને માટે ઉપાસકદશા સૂત્રની પણ સાખ છે.

આ બન્ને અર્થમાં દૃષ્ટિબિન્દુ એક જ છે સહજ પ્રગતિ થઈ હોય તોપણ બેદરકાર થઈને બેસી રહેવા જેવું નથી, મૂળ સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરવા માટે ઉદ્યમ આદિ સાધવા જેવું

છે માયામમતા ચોર છે એનાથી નિત્ય સાવધ રહેવા જેવું છે જરા પણ ગફલતી થતા એ ચોરો રાગદ્વેષની ગલીકૂચીમાથી આડે રસ્તે નિજ મંદિરને ઘેરી ધર્મધન હરી લેવાની ટેવવાળા છે એને અનેક રસ્તા આવડે છે અને ગમે ત્યારે અંધકારમા નાખી ચેતનને પરાધીન બનાવે છે માટે તેનાથી સાવધ રહેવું, પણ હિંમત હારી બેસી જવું નહિ. મનમા ભરોંસો રાખવો કે જાગ્રત રહેવાથી અંતે સ્વરૂપપ્રાપ્તિ જરૂર થશે અને સાચે માર્ગે ગમન હોય તો અંતે સાધ્યસ્થાને જરૂર પહોંચી જવાશે. એમા જેમ ખૂબ ભરોસો રાખી બેસી રહેવા જેવું નથી, તેમ જ મોહરાયના ચેનચાળાથી ગભરાઈ પ્રયત્ન મૂકી દેવા જેવું પણ કાંઈ નથી. (૪)

ઉપસંહાર—આનંદઘનજીના પદમા મહાનંદ સુખનું વર્ણન થવાનું છે અને વિવેક તે વર્ણવી બતાવે છે તે પણ સાચી વાત છે અને અહીં ચેતના–સુમતિ તેને કુટકપટના ફાંસલા કહી વર્ણવે છે તે પણ સાચી વાત છે ચેતનની જુદી જુદી દશા વર્ણવવાની અને તે રીતે તેનું ખરું સ્થાન વર્ણવવાની આ અલગ અલગ ભૂમિકા છે એમા વિરોધ નથી, પણ નય જ્ઞાન છે પર્યાયપલટનનું આલેખન છે અને ઉદ્યમ કરવાની પુરુષાર્થ ચાલુ રાખવાની અને આંતર્જીવ ફોરવવાની વિશાળ પ્રેરણા છે ઉદ્યમ ન છોડવો એ ખરી વાત, પણ હેરે ફેરે પ્રભુ મંદિરે જરૂર પધારશે એ વાત ભૂલવી નહિ, અને છતા પ્રભુ જરૂર આવશે માટે અંતે સારું થવાનું છે તો હમણા સ્વર્ગ સુખ માણી લો, એવી તુચ્છ મનોદશા પણ થવી ન ઘટે. આ બન્નેની વચ્ચે માર્ગ કાઢે અને પ્રગતિ સાધે તે ચેતન નય જ્ઞાનપૂર્વક પ્રમાણજ્ઞાન સુધી પહોંચી તે જ્ઞાનનો સાચો લાભ ઉઠાવે છે એમ સમજવું માત્ર જ્ઞાનથી કાંઈ વળે નહિ, જ્ઞાન વગરની શ્રદ્ધા ટકે નહિ અને ચાલુ પ્રગતિ અને વિવેક સાથેની વિચારણા વગર પ્રગતિ ચાલુ રહે નહિ. આ સર્વ વાતની અંદર ખૂબ શ્રદ્ધા જોઈએ, આત્મવિશ્વાસ જોઈએ, આગળવધવા માટે ચઢી જતા મોટી ખુવારીનો ખ્યાલ જોઈએ અને આ આગળ મામાની મોટી વાત ન કરતા મામાને સાચે સ્વરૂપે ઓળખી એને રસ્તા પર ચલાવી દેવા જોઈએ. ખાલી ખોટા અહિત વિશ્વાસમા બેસી રહેવા જેવું નથી, તેમજ આનો આરો આવનાર નથી એમ ધારી ગભરાઈને પુરુષાર્થ મૂકી દેવા જેવું પણ નથી.

આ પદની વિચારણા કરતી વખત આનંદઘનજીના પદનો સાથે ખ્યાલ કરવામા આવશે તો વધારે મજા આવશે અને તે વિચાર્યા બાદ નિશ્ચય અને વ્યવહારનો સમન્વય થઈ જશે. આ પદનો મૂળ આશય આ પ્રમાણે હોય એમ ગુરુકૃપાથી અને જ્ઞાનસાધના દ્વારાથી લાગ્યું છે એમાં બહુ ઊંડા ભાવ છે તે ખાસ વિચારવા યોગ્ય છે અને ચેતનને હજુ પણ કપટના ફાંસલા કહી નિર્દેશ કર્યો છે તે બાબત પોતાને કેટલી લાગુ પડે છે તેનો ખ્યાલ કરી ચેતવા જેવું છે આ પદમા ચેતનની ચાલુ સ્થિતિનું વર્ણન વ્યવહારનયને આશ્રયીને આલેખાયું છે (૭૦)

૫૬ ઇકોતેરમું

ભૂમિકા—મૂળ સ્વરૂપે ચેતનને સમજવામાં આવે તો તેનું વર્તમાન વિકૃત સ્વરૂપ સુધારી તેના મૂળ સ્વરૂપમાં તેને બિરાજમાન કરવાની રીતિની શોધખોળ થાય, તેને માટે સાધનો યોજાય, તેને સાચા રસ્તા પર મૂકી શકાય અને તેને યોગ્ય દોરવણી આપી શકાય. અનંત ગુણનો એ સ્વામી અત્યારે તો કાદવમાં રગદોળાય છે અને સ્થિરતા, શાંતિ કે સગવડ વગર સર્વત્ર કુટાય છે. એના ઉપર જે બહારના આક્રમણો ન હોય, જો એને મૂળ સ્થિતિમાં આવી જવાની ચેતના થઈ હોય, તો પછી એ પરભાવમાં આથડે નહિ, ભવિષ્યમાં સબડે નહિ અને પોતાના શુદ્ધ સ્વરૂપમાં રમણ કરવાનો એને ચસકો પડી જાય અને એકવાર એ માર્ગે એનું ગમન થાય એટલે પછી એને આ પરભાવના કુંડાળામાં ભમવું પણ ન આવે. માટે પોતે વસ્તુસ્વરૂપે કેવો છે અને ક્યા ગુણનો ધારક પ્રેરક શોધક અને ધણીધોરી છે એ વાત એના સન્મુખ ચિત્રરૂપે ફરી ફરીને રજૂ થવી ઘટે. એમ થાય એટલે એને વર્તમાન દશા માટે વિચાર થશે, એ વિચાર થતાં તેમાંથી નીકળવાનો એનો અભિપ્રાય થશે, એમ થતાં તેના માર્ગોની શોધ ચાલશે અને દૃઢ નિર્ણય અને અંતર શ્રદ્ધાથી એ પોતાના મૂળ સ્થાનકે આવી જશે. માટે એ પોતે કોણ છે અને કેવો છે, એને વિચારી લઈએ.

આત્માનો પરિચય અનેક દૃષ્ટિબિંદુથી થઈ શકે છે. તેના ગુણનો વિચાર કરતાં પણ એને ઓળખાય. એના ગુણો પણ એટલા છે કે એની વ્યાખ્યા કરતાં જીવન આખું પસાર થઈ જાય. એક સ્થાનકે કહ્યું છે કે મુખમાં હજાર જીભ હોય અને આયુષ્ય પલ્યોપમોનું હોય અને આખો વખત આત્માના ગુણનું વર્ણન ચાલુ કર્યા કરવામાં આવે તોપણ આખા જીવનને અંતે એનું પૂરું વર્ણન થઈ શકે નહિ. આ વાત પ્રથમ દૃષ્ટિએ અતિશયોક્તિ ભરેલી કોઈને લાગે, પણ વસ્તુતઃ તેમ નથી. ચેતનજીના અનંત ગુણો તો અનાખ્યેય છે. છે તેટલા વર્ણવી શકાય તે તો સંભવ નથી. ખુદ કેવળી પણ આત્માના સર્વ ગુણોને વર્ણવી શકે તેમ નથી, કારણ કે ભાષા અને સમયની મર્યાદા તેમને પણ જરૂર લાગુ પડે છે. તેઓ જાણી શકે પણ સર્વ કહી ન શકે. આવા ચેતનજીને એના મૂળ સ્વરૂપે, એની કર્મથી અનાવૃત દશાએ, એના જગદીશ સ્વરૂપે ઓળખીએ. એને ઓળખવાની અને એનો પરિચય કરવાની-કરાવવાની જરૂર પડે એ જ કૌતુકની વાત છે છતાં વસ્તુગતે આપણે આપણી જાતને પૂરેપૂરી ઓળખી શક્યા નથી એ સાચી વાત છે. એને ઓળખ્યા વગર જ્યાં ત્યાં ભટકવું એ નકામું હોઈ આપણે પોતે કોણ છીએ એ બરાબર જાણવું જોઈએ. આપણે આ પદમાં તેવો પ્રયત્ન કરીએ.

૫૬

(રાગ—મારુ)

अनंत अरूपी अविगत सासतो हो, वासतो वस्तु विचार;
सहज विलासी हासी नवी करे हो, अविनासी अविकार अनंत० १

અર્થ—(ચેતનરાજ) અનંત (છે।—અંત વગરનો) છે, રૂપ વગરનો છે, અનેક સ્વભાવી છે સર્વ કાળ રહેનાર છે, વસ્તુના સંપૂર્ણ જ્ઞાનથી વાસિત છે, સ્વાભાવિક રીતે જ મૂળ વસ્તુમાં વિલાસ કરનાર છે, કોઈ (ચેતન કે અચેતન)ની કદી હાંસી ન કરે તેવો (ગંભીર) છે, કદી વિનાશ ન પામે તેવો તેમજ કોઈ પ્રકારના વિકાર (ફેરફાર) વગરનો છે. (૧)

વિવેચન—પ્રથમ ચેતનને મૂળ સ્વરૂપે ઓળખવા એને માટે થોડાં વિશેષણો આપીએ. વિશેષને પરખાવનાર અને અન્યથી જુદા પાડનાર વિશેષણો છે એ તો જાણીતી વાત છે ચેતનજી માટે તો વિશેષણો પાર વગરના છે —

અનંત : એનો અંત નથી, કોઈ કાળે એ હતો ન હતો થનાર નથી. એ તો છે છે ને છે એના નામ ફરે, બાહ્ય રૂપ પુદ્ગળ સંબંધે ફરે, એની ગતિ—આગતિ કર્મ સંબંધે થાય, પણ એ કદી નાશ પામે નહિ. બાહ્ય દૃષ્ટિએ જેને મરણ કહેવામાં આવે છે તેમાં પણ ચેતનનો નાશ નથી, એમાં અવસાન એટલે સ્થાનાંતર જ છે એ સર્વ કાળ રહેનાર છે અને એ સિદ્ધ થાય ત્યારે તેનું આ વિશેષણ બરાબર સાર્થક થાય છે

અરૂપી : ચેતનનો પોતાનો કોઈ આકાર નથી એને રૂપ નથી, શરીર નથી, દેખાવ નથી. રૂપ, દેખાવ કે આકાર તો અજીવ—પુદ્ગળને હોય, મૂળરૂપે એ નિરંજન—નિરાકાર છે.

અવિગત : વિગત એટલે મરેલ. આ ચેતન કોઈ દિવસ મરણ પામવાનો નથી. અથવા અનેક ગતિવાળો, અનેક સ્વભાવવાળો એ છે કોઈ સ્થાને 'અવિગીત' પાઠ હોવા સંભવ છે, તો તેનો અર્થ 'ન નિંદાયેલ' એમ સમજવું એના મૂળ સ્વરૂપે એની કોઈ નિંદા ન કરી શકે, એ સત્તાગત ધર્મને અંગે એનું સ્વરૂપ છે. વ્યવહારમાં એની અમુક નામે કે ગતિએ નિંદા થાય તો તે તેના વિકૃત સ્વરૂપ અને પુદ્ગળ સંગને આધીન છે. એના મૂળ સ્વરૂપમાં નિંદાને સ્થાન નથી, કારણ કે ત્યાં તો માત્ર અનંત ગુણો જ ભરેલા છે.

શાસતો : શાશ્વતો, ત્રણ કાળે છે છે અને છે. આ વિશેષણમાં અને પ્રથમના 'અનંત' વિશેષણમાં થોડો ફેર છે. અહીં એની ત્રિકાળ સ્થિતિ પર ભાર છે અને 'અનંત'મા

પાઠાંતર—પ્રતમાં ત્રીજી પંક્તિમાં 'હો' નથી. અને પ્રથમ પંક્તિ સિવાય આખા પદમાં કોઈ સ્થાને 'હો' નથી. પણ નીચેના પદમાં તેને સ્થાને 'રે' મૂક્યો છે—(૨–૨ ૩–૧ ૪–૧ ૪–૨ ૫–૧) સહજ—સહિજ

શબ્દાર્થ—અનંત = અંત વગરનું, છેડા વગરનું, અનાદિ અનંત, અવિનાશી. અરૂપી = રૂપ વગરનું. અવિગત = એક ગતિ વગરનો, અનેક સ્વભાવી. સાસતો = શાશ્વતો, નિરંતર રહેનાર. વાસતો = વાસિત, વ્યાપેલો. વસ્તુ = કોઈ પણ ચીજ નામ આપી શકાય તેવું દ્રવ્ય. સહજ = સ્વભાવથી, મૂળ વસ્તુ વડે. વિલાસી = વિલાસ કરનાર. હાસી = હાંસી, મશ્કરી, હસવું. અવિનાશી = નાશ ન પામે તેવો. અવિકાર = ફેરફાર જેમાં ન થાય તેવો.

તો અંતર્હિતપણું વધુ લક્ષ્ય છે શાશ્વતામાં સ્થાપક વ્યાખ્યા છે અનંતમાં નજ પ્રતિબંધક (negative) સ્વરૂપ છે બન્નેનો અંતિમ આશય લગભગ સરખો છતાં ભાવ અલગ અને સ્પષ્ટ છે શાશ્વતમાં ભૂત, ભવિષ્યત્ અને વર્તમાન પર નજર કરવાની રહે છે જ્યારે અનંતમાં માત્ર ભવિષ્યત્ પર નજર થાય છે આ તફાવતને કારણે આ બન્ને વિશેષણની ઉપયુક્તતા છે.

વાસતો વસ્તુ વિચાર : વસ્તુના જ્ઞાનથી એ વાસિત છે એ સંપૂર્ણ દશામાં હોય ત્યારે વસ્તુગત સર્વ ભાવો તે બરાબર જાણે છે પણ એની ઓછી તે દશા હોય ત્યારે પણ એને અક્ષરનો અનંતમો ભાગ તો જરૂર ઉઘાડો રહે છે અને સત્તાગતે તો એ પૂર્ણવસ્તુ વિચારથી ભરેલ છે વાસિત શબ્દમાં વાસ-ગંધનો ભાવ છે તે એની સત્તા (Potentiality) સૂચક છે. વસ્તુવિચાર માત્ર આત્માને જ હોય; અજીવથી ચેતનને જુદું પાડનાર આ વિચાર જ્ઞાન-તત્ત્વ ખૂબ ઉપયોગી અને ધ્યાનમાં રાખવા યોગ્ય છે. ચેતનની ઓળખાણ માટે પણ એ વિશેષણ ખાસ લક્ષ્યમાં રાખવા યોગ્ય છે.

અથવા 'વાસતો' અને 'વસ્તુવિચાર' એને છૂટા પણ પાડી શકાય. તેમ કરતાં આ પ્રમાણે અર્થ થાય છે:—

વાસતો : વાસવું એટલે વાસવાળું થવું, મહેકવું. 'વાસતો' એટલે સુગંધી, પોતાની સુવાસ ચોતરફ પ્રસારતો.

વસ્તુવિચાર : એ પોતે જ વસ્તુવિચાર કરનાર છે એનામાં અનંત જ્ઞાન હોવાથી એ અતે જ વસ્તુવિચાર છે આસીમા પદમાં 'વસ્તુવિચાર' નામનો રાજા વર્ણવ્યો છે એના નિસ્પૃહ દેશ અને નિર્ભય નગરીના વર્ણન માટે જુઓ આસીમા પદનું વિવેચન

સહજ : એ સ્વાભાવિક છે કુદરતી છે અકૃત્રિમ છે. એને કોઈ બનાવતું નથી, એ બની શકે તેવી વસ્તુ નથી, એનામાં અચિંત્ય શક્તિ અને ઉપયોગ છે તે સર્વ સહજ છે.

વિલાસી : આનંદ કરનાર રમણ કરનાર. આ ગુણ-વિશેષણ ખાસ વિચારવા જેવું છે. સિદ્ધના જીવો-સિદ્ધો પણ નિજ ગુણમાં રમણ કરે છે અને નિજગુણરમણસ્વરૂપ ચારિત્ર સિદ્ધોમાં પણ ઘટે છે એ દૃષ્ટિએ આ આંતર વિલાસ વધુ મહત્ત્વનો ભાગ ભજવે છે. એ જ્યારે પુદ્ગલના સંબંધમાં હોય, ત્યારે પૌદ્ગલિક વિલાસ પણ કરે અને શુદ્ધ થાય ત્યારે માત્ર સ્વગુણમાં વિલાસ કરે. આવો એ વિલાસી છે

અથવા સહજવિલાસી સાથે લઈએ તો એનો ભાવ સ્વાભાવિક રીતે મૂળ ગુણમાં વિલાસ કરનાર ચેતનરાજનો એ ભાવ સમજાઈ જાય તેવો છે.

હાંસિ નવિ કરે : એ અન્યની મશ્કરી કદી ન કરે, પોતે અતિ ઉચ્ચ દશામાં—સ્વભાવમાં વર્તનાર છે અને અન્યની હાંસી કરવી એ તો વિભાવદશા છે શુદ્ધ ચેતન બીજાના [illegible], એ વાત એને છાજે નહિ.

અવિનાશી : એ જાતે કદી વિનાશને પામે નહિ, એ નથી એમ કદી થાય નહિ. અનંતમાં અંતની વાત છે આમાં વિનાશની વાત છે આશય સ્પષ્ટ રીતે જુદા છે પરિણામ લગભગ એકસરખું છે

અવિકાર : એમાં મૂળ વસ્તુગતે કોઈ જાતનો વિકાર નથી, એ ત્રણ કાળમાં છે તેવો ને તેવો રહે છે માત્ર પર-પુદ્‌ગળને સંગે એનામાં પર્યાયપલટન થાય છે પણ ગુણમાં જરા પણ વિકાર-ફેરફાર થતો નથી.

આવાં દશ વિશેષણો ચેતનજીના આપ્યા એ એની ઓળખાણ માટે જરૂરના છે (૧)

હવે એના એકત્રીશ ગુણ બતાવે છે એ આખો કર્મનો વિષય છે; અહીં તો માત્ર કર્મનાં નામો આપી તેના નાશથી કેવા ગુણો પ્રકટ થાય છે તેની વાચ્યતા થવાની છે

ज्ञानावरणी पंच प्रकारनो रो, दरसणना नव भेद;
वेदनी मोहनी दोय दोय जाणीए रो, आउखा चार विच्छेद मनमो० २

અર્થ—પાંચ પ્રકારના જ્ઞાનના આવરણ કરનાર કર્મનો વિચ્છેદ (નાશ) કરનાર દર્શનાવરણ કરનાર નવ કર્મોનો નાશ કરનાર, વેદનીય કર્મ અને મોહનીય કર્મના બે બે ભેદ વિચ્છેદ કરનાર અને ચાર પ્રકારના આયુષ્યનો છેદ કરનાર—(૨)

વિવેચન—'જ્ઞાનાવરણી પંચ પ્રકારનો' વસ્તુનું જ્ઞાન થાય, એ આત્મસ્વભાવ છે મિથ્યાત્વાદિના જોરાપથી જીવના વ્યાપારથી આકર્ષણ કરેલી કર્મવર્ગણા મહિનો વિશિષ્ટ પુદ્‌ગળસમૂહ તે આવરણ. જીવનું જીવત્વ જ્ઞાન વડે જ થાય છે તેના પર આવરણ લાવનાર-દીવા આડું પડ ધરનાર-કર્મ તે જ્ઞાનાવરણીય કર્મ કહેવાય.

(૧) મતિજ્ઞાનાવરણીય—ઇંદ્રિય અને મન દ્વારા થનારા મતિજ્ઞાનને જે રોકે તે મત્યાવરણ. આમાં રોહા પેઠે કુદરતી ઊપજેલ ઉત્પાતિકી બુદ્ધિ ગુરુનો વિનય કરતાં ઉત્પન્ન થયેલ વૈનયિકી બુદ્ધિ કામ કરતાં કરતાં પ્રાવીણ્ય પ્રાપ્ત થઈ જાય તે કાર્મિકી બુદ્ધિ, અને વય-અનુભવની પરિપાક દશાએ અવલોકન, અભ્યાસ કે ધક્કા ખાઈને પ્રાપ્ત થયેલ બુદ્ધિ તે પારિણામિકી બુદ્ધિનો પણ સમાવેશ થાય છે. એમાં અવગ્રહ, ઈહા, અપાય અને ધારણા થાય છે એટલે અહીં કંઈક છે ત્યાંથી માંડીને શું છે તેનો નિર્ણય થાય છે પાંચ ઇંદ્રિય અને મન દ્વારા આ જ્ઞાન થાય છે એટલે એને પરોક્ષ જ્ઞાન કહેવાય છે એનું આવરણ થાય તે મત્યાવરણ કર્મ કહેવાય.

(૨) શ્રુતજ્ઞાનાવરણીયમાં બીજાને કહી-સમજાવી શકાય તે જ્ઞાનનું આવરણ

પાઠાંતર—પ્રકારનો રો-પ્રકારની (રો-આમાં નથી.) દરસણ-દરસન રોય રોય-દોઈ દોઈ આઉખો-આયુખુ

શબ્દાર્થ—જ્ઞાનાવરણી = જ્ઞાનને અટકાવે આડું આવે તે, આચ્છાદન કરનાર. દરસન = દર્શન, જોવું તે. વેદની = વેદનીય, ભવદુઃખનો અનુભવ. દોય = બે. આઉખો = આયુષ્ય. વિચ્છેદ = નાશ.

થાય છે. આ શ્રુતજ્ઞાન મોટું છે બાકીનાં જ્ઞાનો મૂગાં છે. દાખલા તરીકે આ પુસ્તક વાચ્ય હોય તો તેને જણાવવા માટે 'પુસ્તક' શબ્દ વાચક છે. કોઈ વસ્તુને જણાવી આપનાર વાહન તે શ્રુતજ્ઞાન છે લેખન, વાંચન, પૃચ્છન, સંજ્ઞા, ઇશારત સર્વનો સમાવેશ શ્રુતજ્ઞાનમાં થાય છે સાધારણ વાતચીતથી અને અક્ષરજ્ઞાનથી તે મોટા વિજ્ઞાનનો સમાવેશ આ શ્રુતજ્ઞાનમાં થાય છે એ વ્યવહારથી પ્રત્યક્ષ લાગતું જ્ઞાન ખરી રીતે પરોક્ષ છે કારણ કે એને પણ પાંચ ઇંદ્રિય અથવા મનની અથવા તેઓમાંના કોઈ કોઈની દરમ્યાનગીરીની અપેક્ષા રહે છે મતિજ્ઞાન બુદ્ધિવૈભવ છે પણ સ્વમર્યાદિત અને મૂગું છે ત્યારે શ્રુતજ્ઞાન સાક્ષર છે પરને આપ્યું-લીધું જાય છે અક્ષરશ્રુતમાં અનેક પ્રકારની લિપિ (દા. ત., ગુજરાતી, બાળબોધ, ફારસી, રોમન વગેરે)નો સમાવેશ થાય છે સંજ્ઞાક્ષરમાં અ થી હ સુધીના સ્વર-વ્યંજનનો સમાસ થાય છે ત્યારે લબ્ધિઅક્ષરથી એનાથી અભિલાપ્ય વસ્તુનું જ્ઞાન થાય છે આ અક્ષરશ્રુત કહેવાય; જ્યારે ઇશારત, ઓડકાર, છીંક હસ્તચાલન, સમસ્યા, ખાસી આદિથી જ્ઞાન થાય તે અનક્ષરજ્ઞાન. આવા જ્ઞાનની સામે આવરણ થાય તે શ્રુતજ્ઞાનાવરણીય કર્મ

(૩) અવધિજ્ઞાનાવરણીય—ઇંદ્રિય-મનની અપેક્ષા વગર આત્માને સાક્ષાત્ મર્યાદિત જ્ઞાન થાય તે અવધિજ્ઞાન. એ પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન છે એની મર્યાદા રૂપી દ્રવ્યની છે અમુક હદમાં રહેલા સર્વ રૂપી પદાર્થોને જાણે-દેખે તે અવધિજ્ઞાન. આ જ્ઞાનમાં ઇંદ્રિયની દરમ્યાનગીરી હોતી નથી કે મનને વચ્ચે લાવવું પડતું નથી. આમાં રૂપી દ્રવ્યના સામાન્ય અંશનો બોધ સીધેસીધો થાય છે. એ જ્ઞાનનું આવરણ કરનાર કર્મ હોય તેને અવધિજ્ઞાનાવરણ કર્મ કહેવામાં આવે છે.

(૪) મનઃપર્યવજ્ઞાનાવરણીય—મનના અધ્યવસાયને જાણવા તે મનઃપર્યવજ્ઞાન. એમાં ઇંદ્રિયની દરમ્યાનગીરી હોતી નથી. એ જ્ઞાન આત્મપ્રત્યક્ષ છે એ મનના ભાવ જાણે છે આવા પ્રકારના જ્ઞાનનું આવરણ થાય તે મનઃપર્યવજ્ઞાનાવરણીય કર્મ કહેવાય છે.

(૫) કેવળજ્ઞાનાવરણીય—ભૂત, ભવિષ્યત્, વર્તમાન સર્વ દ્રવ્યોને દેખવા, જાણવા, સર્વ ભાવોને જાણવા અને એમાં ઇંદ્રિય કે મનનું માધ્યમપણું ન હોવું, તે સીધું આત્મપ્રત્યક્ષ જ્ઞાન તે કેવળજ્ઞાન. એ જ્ઞાનનું આવરણ થાય તે કેવળજ્ઞાનાવરણીય કર્મ કહેવાય છે.

દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-ભાવ એ ચારે જ્ઞાનમાં વર્તાવવા. આખની આડું કપડું આવે ત્યારે પ્રકાશ ઘટે, એ ઘન હોય, ઘનતર હોય તેમ તેમ જ્ઞાનપ્રકાશની મંદતા થાય છે. એ પટ આવરણનો નાશ થતાં જ્ઞાનદીપકનો પ્રકાશ થાય છે એ સ્વયંજ્યોતિ છે અને આત્મા છે પ્રકાશમય છે આ પટઆવરણના નાશથી ચેતનમાં પાંચ ગુણો[1] ઉત્પન્ન થાય છે.

'દર્શનગુણના નવ ભેદ'—વસ્તુનો સામાન્ય નિરાકાર ઉપયોગ—પ્રથમ સામાન્ય બોધ

---

1 મતિ, શ્રુત, અવધિ, મનઃપર્યવ અને કેવળજ્ઞાન.

થાય, પછી વિશેષ બોધ થાય—એના આવરણ ચાર પ્રકારના છે ચક્ષુદર્શનાવરણ એટલે આંખથી દેખવા આડું આવરણ થાય તે. ચક્ષુ સિવાયની બાકીની ઇંદ્રિયો દ્વારા થતું સામાન્ય દર્શન અટકે તે અચક્ષુદર્શનાવરણ. મર્યાદામાં રહેલ રૂપી પદાર્થોનો સામાન્ય ઉપયોગ ન આપી શકાય તે અવધિદર્શનાવરણ. અને સર્વ દ્રવ્યભાવનો સામાન્ય ઉપયોગ ન થઈ શકે તે કેવળદર્શનાવરણ. આ રીતે વસ્તુના સામાન્ય બોધનું આવરણ ચાર પ્રકારના દર્શનાવરણથી થાય છે ઉપરાંત નિદ્રાથી ઇંદ્રિયના વિષયો રૂંધાય તેથી સમસ્ત દર્શનનો ઘાત થાય, તેથી નિદ્રાના પાંચ પ્રકારો દર્શનને આવરે છે એ પાંચે પ્રકાર આ પ્રમાણે છે —

(૧) સુખે—સાદ માત્રે—જાગે તે 'નિદ્રા'

(૨) ઘણું ખખડાવવા પછી મુશ્કેલીએ જાગે તે 'નિદ્રાનિદ્રા'

(૩) ઊઠતા—બેસતાં નિદ્રા આવે તે 'પ્રચલા'

(૪) હાલતા—ચાલતાં બળદ હાથી કે ઘોડા પેઠે નિદ્રા આવે તે 'પ્રચલા-પ્રચલા'

(૫) દિવસનું ચિંતવેલ કાર્ય રાત્રે ઊંઘમાં કરે તે 'સ્ત્યાનર્દ્ધિ' અથવા 'થિણુદ્ધિ' એમાં વાસુદેવ કરતાં અડધું જોર આવે અને મહાપાપો ઊંઘમાં થઈ જાય.

આ રીતે ચાર દર્શનાવરણ અને પાંચ પ્રકારની નિદ્રા સાથે મેળવતાં દર્શનાવરણના નવ પ્રકાર થાય.

'વેદની દોય'—વેદનીય કર્મની બે પ્રકૃતિ : શુભ વેદનીય અને અશુભ' વેદનીય. અનુકૂળ વિષયો મળતા સુખ લાગે તે 'શુભ વેદનીય, પ્રતિકૂળ લાગે તે અશુભ વેદનીય. જ્યારે એનો સર્વથા ક્ષય થાય છે ત્યારે સુખ-દુઃખનો ભોગવટો રહેતો નથી. આ વેદનીયના ક્ષયથી નિરૂપાધિક અનંત સુખ ઉત્પન્ન થાય છે, માનેલા સુખદુઃખની કલ્પના ઊલટાઈ જાય છે પૌદ્ગલિક સુખદુઃખનો આભાસ ખલાસ થઈ જાય છે અને ચેતનદેવ પોતાના આત્મિક સુખમાં લય પામી જાય છે

મોહની દોય'—મોહનીય કર્મના બે પ્રકાર છે દર્શનમોહનીય અને ચારિત્ર મોહનીય એનો સ્વભાવ દારૂ જેવો છે એની અસર વડે પ્રાણી ભાન ભૂલી જાય છે અને પરાધીન થાય છે વસ્તુ જેવી હોય, જેવા ધર્મયુક્ત હોય, તેને તેવી જ જાણે તે દર્શન. અને સંદેહ, વિપર્યય કે મૂઢપણાથી જે પ્રાણીને વિકળ કરી મૂકે તે દર્શનમોહનીય. એ દર્શનમોહનીયના ત્રણ પ્રકાર છે 'સમ્યક્ત્વમોહનીય 'મિશ્રમોહનીય અને મિથ્યાત્વ મોહનીય. સમ્યક્ત્વમોહનીયમાં સૂક્ષ્મ પદાર્થબોધ ન થાય અને અંદર શંકા હોય. આમાં રસ એકઠાણિયો હોય છે મિશ્રમોહનીયમાં કાંઈક કરે, કાંઈક ન કરે, એને અંદર તત્ત્વરુચિ ન હોય તેમજ અરુચિ પણ ન હોય; જ્યારે મિથ્યાત્વમોહનીયમાં આખી દૃષ્ટિ જ ફરી જાય, અને તત્ત્વમાં અતત્ત્વ બુદ્ધિ થાય, અતત્ત્વમાં તત્ત્વબુદ્ધિ થાય. સાચા દેવને દેવ તરીકે પિછાનવા, સાચા ગુરુ પાસેથી તત્ત્વશ્રદ્ધાપૂર્વક અભ્યાસ કરી ધર્મોપદેશ સાંભળવો અને

સાચા ધર્મને સાચો સમજી અનુસરવો તેનું નામ સમ્યક્ત્વ કહેવાય છે જેનાથી હિત કરનાર ધર્મધ્યાન વગેરે ન આચરી શકાય, જેને વશ પડવા પછી મનુષ્ય પોતાનું ખરું હિત ન કરી શકે અને જેનાથી ક્રિયાનો વિપર્યાસ થઈ જાય, ન કરવાનું કરી નખાય, કરવાનું રહી જાય એ ચારિત્રમોહનીય કહેવાય. આખું મનોવિકારનું શાસ્ત્ર અહીં ખડું થાય છે. કષાય એટલે મનોવિકારો અને કષાયના કારણો તે નોકષાય.

કષાયમાં ક્રોધ, માન, માયા અને લોભ એવા ચાર પ્રકાર છે. એની વસ્તમય, એની સમજની લંબાઈ એની ગાઢતા અને મન પર થતી અસરને અંગે એના અનેક ભેદ થાય છે એ પ્રત્યેક કષાયો અનેક ગુણોને રોકે છે અને કેટલીક વખત તો ઘણા લાંબા કાળ સુધી રહે છે સામાન્ય રીતે આજીવન રહે તેવા, એક વર્ષ રહે તેવા, ચાર માસ રહે તેવા અને પંદર દિવસ ટકે તેવા કષાયો પર વિવેચન કરવામાં આવે છે બાકી એની મન પર કેટલી અસર થઈ છે એના પર એની ગાઢતાનો આધાર રહે છે કષાયો અનેક મહાન ગુણોની આડા આવે છે પ્રાણીને સંસાર સંમુખ રાખે છે અને વર્તન પરાધીન બનાવી મૂકે છે.

કષાયને ઉત્પન્ન કરનાર નવ નોકષાયો છે કારણ વગર કે કારણસર અન્ય તરફ હાંસી ઉપજે તે હાસ્ય. ઇંદ્રિયોને અનુકૂળ વિષયોની પ્રાપ્તિ થાય અને તેમાં અંતર-ચિત્તનો પ્રતિબંધ થાય તે રતિ ઇંદ્રિયોને પ્રતિકૂળ વિષયોની પ્રાપ્તિ થતાં ચિત્તમાં જે ઉદ્વેગ થાય તે અરતિ ઇષ્ટ વિયોગે કે વગર કારણે રડવું આવે, દિલગીરી થાય તે શોક જાણની બીક લાગે, માંદા પડી જવાની બીક લાગે, દુશ્મન કે ચોરની બીક લાગે કે અપકીર્તિ થવાની આશંકા થયા કરે તે ભય ખરાબ વસ્તુ કે ખરાબ રૂપ જોઈ દુગંછા આવે તે જુગુપ્સા. પુરુષ સાથે રમન-સ્પર્શન-ક્રીડા કરવાની અભિલાષા થાય તે સ્ત્રીવેદ સ્ત્રી સાથે વિષયસેવનની ઇચ્છા થાય તે પુરુષવેદ. અને પુરુષ-સ્ત્રી બન્ને સાથે ભોગ ભોગવવાની અભિલાષા થાય તે નપુંસકવેદ. આવી રીતે સોળ કષાય[1] અને નવ નોકષાય (હાસ્ય વગેરે છ અને ત્રણ વેદ) મળી ચવીશ મનોવિકારો ગુણ ચારિત્રને આવવા ન દે તે ચારિત્ર મોહનીય.

આ રીતે મોહનીયના મૂળ બે ભેદ થયા દર્શનમોહનીય અને ચારિત્રમોહનીય આ બન્નેનો નાશ થતા સત્યારનાટક પૂરું થાય છે.

'**આઉખો ચાર નિચ્છેદ**'—આયુષ્યકર્મના ચાર પ્રકાર. તેના વિચ્છેદથી ચાર ગુણ ઉત્પન્ન થાય. આ આયુષ્યકર્મ ચાર પ્રકારનું છે (૧) દેવગતિ, (૨) મનુષ્યગતિ, (૩) તિર્યંચગતિ અને (૪) નરકગતિ. આ આયુષ્યકર્મ બેડ સરખું છે તે (બેડ) પ્રાણીને પકડી રાખે છે ખસવા દેતી નથી અને કેટલીક વાર તો હાથ-પગ બન્નેને એવા જકડી રાખે છે કે એનાથી હલચાલ થતો નથી.

[1] મૂળ કષાય ચાર ક્રોધ, માન, માયા અને લોભ. એ પ્રત્યેકના અનંતાનુબંધી, પ્રત્યાખ્યાન, અ અને સંજ્વલન, એમ ચાર ચાર ભેદ ગણતાં કષાયના ૧૬ ભેદ સમજવા. —સંપાદક

આ ચારે પ્રકારના આયુષ્યકર્મના નાશથી અંટાફેરા ખલાસ થાય છે, અને અનંત શાંત સ્થિતિની જમાવટ થઈ જાય છે, અને અક્ષય સ્થિતિ પ્રાપ્ત થાય છે (૨)

આ રીતે જ્ઞાનાવરણીયના પાંચ પ્રકાર, દર્શનાવરણના નવ પ્રકાર, વેદનીયના બે પ્રકાર, મોહનીયના બે પ્રકાર અને આયુષ્યના ચાર પ્રકાર—એ રીતે એકત્રીશ પૈકી બાવીશ પ્રકાર થયા, એનું નિવારણ કરવાનું છે બાકીના નવ પ્રકારોના નિવારણોને હવે વિચારી જઈએ —

शुभ अशुभ नाम दोय वखाणीये हो, उंच नीच दोय गोत;
विघन पंचक निवारी आपथी हो, पंचम गतिपति होत अनंत० ३

અર્થ—(નામ કર્મના) શુભ અને અશુભ એવા બે ભાગ વર્ણવીએ, અને ઉચ્ચ ગોત્ર અને નીચ ગોત્રના બે ભેદ થાય; અને પાંચે પ્રકારના વિઘ્નના સમુચ્ચયને પોતાની શક્તિથી (સ્વત.) અટકાવી દઈને એ આખરે પાંચમી ગતિ (મોક્ષ)ના પતિ થાય છે (આ સર્વ પારિભાષિક છે વિવેચન જુઓ) (૩)

વિવેચન—‘શુભ અશુભ નામ હોય વખાણીએ હો’—નામ કર્મના બે પ્રકાર છે: શુભ અને અશુભ. આ દુનિયામા નામ કાઢવું, અમુક તરીકે ઓળખાવું, એ સર્વનો આધાર નામ કર્મ પર રહે છે એના સારા અને ખરાબ વિભાગ પાડીએ તો સંક્ષેપમાં એનો ખ્યાલ આવી જાય છે આ કર્મના નાશથી ઉપર અરૂપી ગુણ જણાવ્યો તે પ્રાપ્ત થાય છે આ ગુણથી ચિતરામણ ખલાસ થાય છે ચિતરામણનું વૈચિત્ર્ય ખાસ લેવા લાયક હોઈ એ સબંધી જરા વિસ્તારથી પરિચય કરીએ.

એ ચિતરામણ સારુ અને ખરાબ બે પ્રકારનું હોય છે વ્યવહારથી સારા ચિતરામણને પુણ્ય કહેવામા આવે છે ખરાબ ચિતરામણને પાપ કહેવામા આવે છે આ નામ કર્મની પ્રકૃતિ એક રીતે ૪૨ ગણાય, બીજી રીતે ત્રાણું ગણાય અને ત્રીજી રીતે ૧૦૩ ગણાય.

આ રીતે નામ કર્મના ભેદ થયા. આ પદને અંગે તો તેના શુભ અને અશુભ એવા બે જ ભેદ પાડ્યા છે

‘ઉચ્ચ નીચ હોય ગોત’—ગોત્ર કર્મના બે પ્રકાર ઉચ્ચ ગોત્ર અને નીચ ગોત્ર. સજ્જનોમાં, સુખમા ઉછેર, વિશિષ્ટ કુળમા જન્મ થવો એ ઉચ્ચ ગોત્ર. એકેન્દ્રિયાદિમાં પણ કૃત મહાપુરુષોના મળામાં પડે કે પ્રભુને શિરે ચઢે, એની સરખામણી કુંભારના ઘડા સાથે કરી છે સારો ઘડો બનાવે તો તેની પૂજા થાય, મંગળ કાર્યમાં તેની સ્થાપના થાય અને ખરાબ ઘડો બનાવે તો તેમા દારૂ ભરાય. દારૂનો ઘડો સારો હોય તોપણ લોકો તેને

પાઠાંતર—નામ હોય—હોય નામ. ઉંચ નીચ—નીચ ઉંચ. વિઘન—વિઘ્ન.

શબ્દાર્થ—વખાણીએ = વર્ણવીએ, વ્યાખ્યા કરીએ. ઉંચ = ઊંચુ ગોત = ગોત્ર કર્મ વિઘન = અંતરાય. પંચક = પાંચનો સમૂહ—સમુચ્ચય. આપથી = સ્વતઃ, પોતાના સ્વરૂપથી, પોતાની શક્તિથી. પંચમ = પાંચમી. પંચમ ગતિ = પાંચમી ગતિ, મોક્ષ. પતિ = માલેક. હોત = થાય.

કોઈ નાક ચઢાવે. રાજકુળ-ક્ષત્રિય કુળ-ને ઉચ્ચ માન્યું જાય છે અને ભિક્ષુક કુળને નીચ ગોત્ર માન્યું જાય છે

'વિઘન પંચક નિવારી આપથી હો'—પોતાના વીર્યથી પાંચ વિઘ્નોને નિવારીને એટલે દૂર કરીને. પાંચ વિઘ્નો-અંતરાયો નીચે પ્રમાણે છે —

(૧) દાનાંતરાય—પોતાની પાસે આપવાની વસ્તુ હોય, સામો માગતો હોય, અને આપવા યોગ્ય પાત્ર હોય છતાં આપી શકાય નહિ. બાજુની દુકાને જાઓ, આગળ ચાલો —આવું બોલે, આપવાની ભાવના પણ ન કરે. કપિલા દૃષ્ટાંત.

(૨) લાભાંતરાય—વ્યાપારમાં કાબેલ હોય છતાં નફો ન કરે; યુવાવસ્થા હોય, ભોગ ભોગવવા શક્તિ હોય, પણ વસ્તુની પ્રાપ્તિ ન થાય; લાભ આપનાર હોય છતાં લાભ ન થઈ શકાય તે લાભાંતરાય. ઢંઢણ અણગારનો દાખલો. આદિનાથ ભગવાનનો વરસીતપ.

(૩) ભોગાંતરાય—એકવાર ભોગવીને ફેંકી દેવાય તે વસ્તુઓને ભોગ્ય વસ્તુ કહેવાય છે દા. ત., ફૂલ, મીઠાઈ ખાવાના પદાર્થો. ઘરમાં વસ્તુ હોય, વસ્તુ મેળવવાની ત્રેવડ હોય, છતાં ભોગવી ન શકાય તે ભોગાંતરાય.

(૪) ઉપભોગાંતરાય—એક ને એક વસ્તુ અનેક વાર ભોગવી શકાય તે ઉપભોગ્ય વસ્તુ દા. ત., કપડાં, ઘરેણાં વગેરે.

(૫) વીર્યાંતરાય—અતિ યુવાન, રોગરહિત અને સશક્ત હોય, છતાં પોતાની શક્તિ ફોરવી શકે નહિ તે આ કહેવામાં આવે. સાધુપુરુષ મોક્ષ માટે ક્રિયા કરવા વિચાર કરે પણ કરી ન શકે; પાગલ બળહીન માણસો પણ આ વિભાગમાં આવે.

આ રીતે આઠ કર્મની નિવારણા વિગતથી કરી. જ્ઞાનાવરણીય કર્મના પાંચ પ્રકાર; દર્શનાવરણીય કર્મના નવ પ્રકાર; વેદનીયની બે પ્રકૃતિ; મોહનીય કર્મના દર્શનમોહનીય, ચારિત્રમોહનીય બે પ્રકાર; ચાર પ્રકારના આયુષ્ય નામ કર્મની ૪૨, ૯૩ કે ૧૦૩ પ્રકૃતિના શુભ અને અશુભ એવા બે વિભાગ; ગોત્રકર્મ-ઉચ્ચ ગોત્ર, નીચ ગોત્ર; અંતરાય પાંચ પ્રકારના—આ પ્રકારે ૩૧ કર્મના નાશથી એકત્રીશ ગુણ થાય, તે આવતી ગાથામાં આવશે.

'પંચમગતિપતિ હોત'—દેવ, મનુષ્ય, તિર્યંચ અને નારક એ ચાર ગતિ મૂકી દઈ ને પ્રાણી પાંચમી ગતિ-મોક્ષનો પતિ થાય છે એટલે મોક્ષને પામે છે. વસ્તુતઃ તો મોક્ષ એ ગતિ છે જ નહિ. ત્યાં જવું આવવું નથી, પ્રાણી-આત્મા જ્યારે કર્મથી મુકાય છે ત્યારે સ્વભાવતઃ ચારે ગતિની ઉપર જઈ પહોંચે છે. પાણીમાં પડેલ લાકડું કોઈ પ્રકારના પોતાના પ્રયત્ન વગર જેમ પાણીની ઉપર આવી જાય તેમ કર્મબંધનથી જકડાઈ ગયેલો આત્મા જ્યારે તેનાથી મુકાઈ જાય ત્યારે ઉપર આવેલો જાય છે. ચાર ગતિની અપેક્ષાએ મોક્ષને ગતિ કહેવામાં આવે છે અને અત્ર તેને પાંચમી ગતિ તરીકે બતાવેલ છે. બાકી ત્યાં

જણાપણું નથી ત્યાંથી અન્યત્ર જણાપણું નથી, એટલે એને ગતિ કહેવી એ માત્ર અપેક્ષા વચન છે (૩)

> युगपद भावी गुण जगदीशना हो, एकत्रीस मन आण;
> अवर अनंता परमागम थकी हो, अविरोधी गुण जाण अनंत० ४

અર્થ—(એ પ્રમાણે) પરમાત્માના એકીસાથે શરૂ થનાર એકત્રીશ ગુણને તું જાણ અને (તે ઉપરાંત) તેમનામાં તો બીજા અનંતા ગુણો છે અને તે પરસ્પર વિસંવાદીપણા રહિત અનંત ગુણો છે તેને તું પરમ પવિત્ર આગમ (જૈન જ્ઞાનનિધિ)થી જાણ. (વિવેચન જુઓ) (૪)

વિવેચન—ઉપર પ્રમાણે ૩૧ ગુણો એકસાથે જગદીશમાં—ભગવાનમાં થાય છે તે તું જાણ. ત્રીજી ગાથામાં એકત્રીશ પ્રકૃતિ ગણાવી તેના નાશથી યુગપદ ગુણો થાય છે તે આ પ્રમાણે —

(૧-૫) મતિજ્ઞાનાવરણ, શ્રુતજ્ઞાનાવરણ, અવધિજ્ઞાનાવરણ, મનઃપર્યવજ્ઞાનાવરણ અને કેવળજ્ઞાનાવરણ કર્મના ક્ષયથી અનંત જ્ઞાનગુણ પ્રકટે છે ઉપર પ્રથમ ગાથામાં વાસ્તવ વસ્તુ વિચાર ગુણ કહ્યા તે અહીં સાર્થક થાય છે લોકાલોકના સ્વરૂપને, સર્વ ભાવોને એકીવખતે જાણવા, એ ગુણ આ પાંચ કર્મપ્રકૃતિના ક્ષયથી જાગે છે કેવળજ્ઞાન તો આખી દુનિયાના ભાવો જાણે છે તેથી મત્યાવરણના નાશનો પછી ખાસ ઉપયોગ રહેતો નથી. અને કેવળજ્ઞાન થતાં नष्टम्मि छाउमत्थिए नाणे એ છાદ્મસ્થિક જ્ઞાનો નાશ પામે છે—એની જરૂર રહેતી નથી, છતાં એના નાશરૂપે ગુણ તો રહેલો જ છે મત્યાવરણ હોય તો કેવળજ્ઞાન થાય નહિ બાકી પાંચ જ્ઞાનાવરણના ક્ષય થતાં ગુણ તો માત્ર કેવળજ્ઞાન પ્રકટ થવાનો થાય છે આ વાત સ્પષ્ટ થવાની જરૂર છે

(૬-૧૪) ચક્ષુદર્શનાવરણ, અચક્ષુદર્શનાવરણ, અવધિદર્શનાવરણ, કેવળદર્શનાવરણ, નિદ્રા, નિદ્રાનિદ્રા, પ્રચલા, પ્રચલાપ્રચલા અને સ્ત્યાનર્દ્ધિ એ નવ દર્શનાવરણ કર્મોના ક્ષયથી અનંત દર્શન થાય છે; આમાં પણ કેવળદર્શનાવરણના ક્ષય પછી એક મૂળ ગુણ અનંત દર્શન પ્રકટે છે એટલે બાકીના આઠના ક્ષયનો ખાસ ઉપયોગ રહેતો નથી, એટલે કે તેનાથી નવો ગુણ પ્રકટતો નથી, છતાં એમાં પણ નાશરૂપ ગુણ તો જરૂર રહે છે અહીં પણ વાસ્તવ વસ્તુ વિચાર વિશેષણ લાગુ થાય છે

(૧૫-૧૬) શુભ વેદનીય અને અશુભ વેદનીયના નાશથી નિરુપાધિક અનંત સુખ

પાઠાન્તર—યુગપત—જુગપત. જગદીશના—જગતના. ભણ—ભણુ.

શબ્દાર્થ—યુગપત એકીસાથે [illegible] પ્રકટ થનાર. જગદીશ = પરમેશ્વર. [illegible] = [illegible] [illegible] = બીજા. આ [illegible] [illegible] = [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] જૈન તત્ત્વજ્ઞાનનો ખરા ભણજે. અવિરોધી = પરસ્પર વિરોધ—વાંધાવચકું જેમાં ન હોય તેવા.

પ્રાપ્તિરૂપ ગુણ પ્રકટ થાય છે ઉપર 'અવિકાર' વિશેષણ પ્રથમ ગાથામાં જણાવ્યું છે તેનો અહીં ઉપયોગ થાય છે

(૧૭–૧૮) દર્શનમોહનીય અને ચારિત્રમોહનીયના ક્ષયથી ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વની પ્રાપ્તિ કમેશને માટે થાય છે અને ઉત્કૃષ્ટ યથાખ્યાતચારિત્ર ગુણ પ્રકટ થાય છે. 'સહજ વિલાસી' અને 'હાસી નવી કરે' એ બન્ને ગુણો મોહનીય કર્મના ક્ષયથી પ્રકટ થાય છે

(૧૯–૨૨) દેવ, મનુષ્ય, તિર્યંચ અને નરકનું આયુષ્ય બાંધવાનું ન રહેતાં અક્ષર સ્થિતિ, અવિનાશી ભાવ, ગતિ–આગતિનું નિવારણ અને શાશ્વત ભાવ પ્રાપ્ત થાય છે. ઉપર 'અવિનાશી' વિશેષણ જણાવ્યું તે અહીં લાગુ થાય છે વળી 'અનંત' અને 'શાસ્તો' એ વિશેષણો પણ આયુકર્મના ક્ષયે પ્રાપ્ત થાય છે.

(૨૩–૨૪) શુભ અને અશુભ નામ કર્મના ક્ષયથી નામ અને રૂપ ખલાસ થાય છે, અરૂપી ગુણ પ્રકટ થાય છે નિરંજન–નિરાકારતા સાંપડે છે પછી વર્ણ, ગંધ, રસ, સ્પર્શનો કોઈ પ્રકારનો સંબંધ રહેતો નથી, ગતિ–જાતિ ખલાસ થાય છે, શરીર, અવયવો, બંધનો આકારો ઇંદ્રિયો અને જવાઆવવાપણું સર્વ ખલાસ થઈ જાય છે અહીં 'અરૂપી' અને 'અવિગત' એવો વિશેષણો બંધબેસતાં આવી જાય છે

(૨૫–૨૬) ઉચ્ચ ગોત્ર અને નીચ ગોત્રના ક્ષયથી અગુરુલઘુ ગુણ પ્રકટ થાય છે.

(૨૭–૩૧) અંતરાય કર્મના ક્ષયે કરી અનંત વીર્ય તેનામાં ઝળહળતું રહે છે અનંત શક્તિને પરિણામે આત્મા ગમે તે કરી શકે જોકે તેનો ઉપયોગ એ સિદ્ધ દશામાં કરે નહિ, પણ એનામાં અનંત બળ પડેલ છે એ ગુણપ્રાપ્તિ ધ્યાનમાં રહેવી જોઈએ.

શ્રમણસૂત્ર (પગામ સજ્ઝાય)માં સિદ્ધના જીવોને એકસાથે ઉત્પન્ન થનાર એકત્રીસ ગુણો બીજી રીતે પણ ગણાવ્યા છે તેના ટીકાકાર એકત્રીસનો સરવાળો આ રીતે કરે છેઃ પાંચ સંસ્થાન, પાંચ વર્ણ, બે ગંધ, પાંચ રસ, આઠ સ્પર્શ અને ત્રણ વેદ–આ અઠ્ઠાવીસના અભાવરૂપ ૨૮ ગુણ તથા કાયરહિત, સંગરહિત, અને જન્મરહિત એ ત્રણ ગુણ મળીને ૩૧ ગુણ થાય છે

એ જ ટીકાકાર જ્ઞાનાવરણની ૫ પ્રકૃતિ, દર્શનાવરણની ૯ વેદનીયની ૨, મોહનીય (દર્શનમોહનીય અને ચારિત્રમોહનીય)ની ૨, આયુકર્મની ૪ નામકર્મની શુભ અને અશુભ રૂપ ૨ ગોત્રકર્મની ૨ અને અંતરાયકર્મની ૫—એ રીતે ૩૧ પ્રકૃતિ ગણી સિદ્ધોમાં તે પ્રકૃતિનો અભાવ બતાવે છે આ રીતે શ્રમણસૂત્રકાર ૩૧ ગુણો બતાવે છે, તે જ ગુણો આનંદઘનજીએ પદમાં વર્ણવ્યા છે

આ સર્વ ગુણો એકસાથે પરમાત્મામાં હોય છે આ તો એકત્રીસ ગુણની વાત કરી, પણ તમે પરમાગમનો અભ્યાસ કરો તો બીજા અનંત ગુણો જાણવામાં આવે. એ ગુણો તો એટલા બધા છે કે તેનું વર્ણન કરતાં પાર ન આવે.

એના જે ગુણો ઉપર જોઈ ગયા, એનાં જે અનેક નામો અને વિશેષણો વિચારી ગયા તેથી એમનું શિરોમણિ વિશેષણ કે ગુણનિષ્પન્ન નામ ઉચિત છે સહેતુક છે અથવા એ ચેતનરામ 'સુભગશિરોમણિ' એટલે નસીબદારમાં પણ મુખ્ય છે.

મારા ચેતનરામ ! આ સર્વ વાત તું સાંભળ ! આવી વાત સાંભળી, આવા વિશેષણો પર ધ્યાન કરી તન્મય થઈ જા, તેમાં લય પામી જા અને તેનું ભજન-સ્મરણ કરી આનંદઘનના સ્થાનને પામી જા ! પરમાત્મતત્ત્વ ચિંતવનનો આ લાભ છે, આ હેતુ છે, આ આદર્શ છે. માત્ર એનો પાઠ કરી જવામાં કાંઈ ખાસ લાભ થાય નહિ. માત્ર એટલો વખત સારી વિચારણામાં જાય એ ઠીક છે બાકી ખરો લાભ મેળવવો હોય તો તો તન્મય થઈ જવું ઘટે, તે વિચારણામાં લય પામી જવું જોઈએ. તે સિવાય બીજું કામ સૂઝે નહિ. ઊઠતાં, ખાતાં, બેસતાં, સૂતાં એનું જ સ્મરણ અને ભજન થયા કરે, ત્યારે આત્મનિમજ્જન થાય અને આત્મનિમજ્જન થાય એટલે અંતે આનંદઘન સ્થાને પહોંચી જવાય. કારણ કે ઉપર અનંત અરૂપી શાશ્વત વગેરે વિશેષણોથી વર્ણવ્યો તે આત્મા તારામાં બેઠો છે. તું પોતે જ તે મય છે. તારું એ સ્વરૂપ અવરાઈ ગયું છે પણ અંદર વિદ્યમાન છે. એ કોઈ બહારથી લાવવું પડે તેમ નથી. તારે એને સંભાળી-ચોક્ખું કરી બહાર લાવવાનું છે. માટે હવે જો જીવનપણું સાર્થક કરવું હોય, અનુભવનો લાભ લેવો હોય, તો અંદર છે તે પ્રગટ કર અને નકામી આળપંપાળ મૂકી દે. ખોટા ઢોંગધતૂરા છોડી દે અને તન્મય-તલ્લીન થવા માટે પરમાત્મપદનું ભજન કર. તારું આનંદઘન સ્થાન નજીક છે. તારા હાથમાં છે. તારા ઘટમાં છે. તારામાં છે. તું પોતે તે છો. (૫)

પાંચ સમવાય

આ પદ પર વિસ્તારથી વિવેચન થઈ ગયું છે. હવે માત્ર એક વાત સ્પષ્ટ કરવાની રહે છે અને તે એ છે કે કર્મની પ્રકૃતિ પર આટલું વિસ્તૃત વર્ણન કર્યું તે પરથી કોઈએ એમ ધારવા જેવું નથી કે જૈનો કર્મવાદી છે. જૈનો કોઈ પણ કાર્યને અંગે પાંચ સમવાયી કારણો માને છે. એ પાંચેનો સંયોગ થાય ત્યારે કામ બને. એ પાંચ પૈકી કર્મ એક કારણ છે પણ તે એકલું કારણ નથી. જે જે કારણ ઉપર ધ્યાન આપીએ તે તે કારણ લાગે એવું છે. આપણે આ વાત જરા જોઈએ એટલે નયવાદ-પ્રમાણજ્ઞાનનો સહજ ખ્યાલ પણ આવી જશે. પાંચે કારણોનાં અનુક્રમે નામો આ પ્રમાણે છે : (૧) કાળ, (૨) સ્વભાવ, (૩) ભવિતવ્યતા, (૪) કર્મ અને (૫) પુરુષાર્થ. એ પ્રત્યેકની મુખ્યતા કરનાર આ પ્રમાણે બોલે —

કાળવાદી પ્રથમ બહાર આવે. વસ્તુનો સમય પાક્યો હોય ત્યારે તે બને. બાળક હોય તે કાંઈ ચાલી શકે નહિ, ઊછરી-ઊછરી જુવાન થાય ત્યારે જ વસ્તારી થાય, કેરી ટાણું આવે ત્યારે જ કેરી થાય, દૂધમાં મેળવણ નાખીએ તો અમુક કલાક જાય ત્યાર પછી જ તેનું દહીં થાય, ઉનાળામાં ગરમી જ પડે, ચોમાસામાં વરસાદ થાય, શિયાળામાં ટાઢ પડે. આ રીતે કાળની મુખ્યતા સાર્વત્રિક દેખાય છે માટે કોઈ પણ કાર્ય થવાનું કારણ કાળ છે.

બીજો સ્વભાવવાદી વસ્તુ કે વ્યક્તિના સ્વભાવ પર ભાર મૂકે એ કહે કે યુવાન સ્ત્રી હોય પણ સ્વભાવે વાંઝણી હોય તો તેને છોકરાં ન થાય; લીંબડાના ઝાડ પર કેરી ન પાકે. મોરપીંછને ચીતરનારની જરૂર ન પડે; અગ્નિની જ્વાળા ઊંચે જ જાય; પંખી આકાશમાં ઊડી શકે; તુંબડું પાણીમાં તરે; પથ્થર પાણીમાં ડૂબે; માટે સ્વભાવની મુખ્યતા સાર્વત્રિક છે સ્વભાવ વગર કાંઈ કામ બને નહિ. કોઈ બીજ કે કાર્ય થવાનું કારણ એનો 'સ્વભાવ' છે

ત્રીજો ભવિતવ્યતા(નિયતિ)વાદી કહે કે થવાનું હોય તો થાય, નહિ તો કાળ પાકયો હોય કે સ્વભાવ હોય તોપણ ન થાય. ધરે હજારો જતન કરે, સેંકડો ઉપચાર કરે અને છતાં માણસ ખલાસ થઈ જાય અને જંગલમાં કોઈ પાણી પાનાર ન હોય ત્યાં બચી જાય વસંત ઋતુમાં આંબા પર લાખો મોર હોય, પણ તેમાંથી એક ટકો કેરી થાય, બાકીનો કંઈક ખરી જાય, કોહાઈ જાય, એ તો જેની કેરી થવાની હોય તેની જ થાય. શિકારીએ બાણ તાક્યું હોય, માથે સિંચાણો ફરતો હોય, છતાં કોયલ બચી જાય છે કારણ શિકારીને સર્પ ડસે છે અને છટકેલ બાણ સીંચાણાને વાગે છે આમ ભવિતવ્યતાના યોગે કોયલ બચી જાય છે માટે હોનહાર હોય તે થાય, તેવું થાય. એમાં ઉદ્યોગ કે કાળ કે કોઈને સ્થાન નથી.

ચોથો કર્મવાદી કર્મની મુખ્યતા કહે છે નસીબમાં હોય તે મળે, તેવું થાય; રામ જેવાને બાર બાર વર્ષ સુધી વનવાસ મળે; સીતા જેવી સતીને માથે આળ આવે; રાવણ જેવાનું રાજ વિસરાળ થાય; આદીશ્વર ભગવાન જેવાને વરસ દિવસ સુધી ખાવાનું ન મળે; બે ભાઈઓમાંથી એક મોટરમાં બેસે, બીજો પગ ઘસડીને નોકરી કરે—એ સર્વ કર્મના પ્રતાપ છે માટે કરમમાં હોય તે મળે, તેવું થાય, બાકી એમાં ઉદ્યમનું કે ચાલતું નથી અને સ્વભાવનું વળતું નથી. દુનિયામાં કર્મ કરે તે કોઈ ન કરે, માટે કર્મ પ્રધાન કારણ છે

ત્યારે પાંચમો ઉદ્યમવાદી કહે કે બેસી રહો તો કાંઈ ન મળે. રામે સમુદ્ર ઓળંગ્યો, લડાઈ કરી તો સીતા પાછી મળી અને રાવણ પણ મર્યો સિંહ સૂઈ રહે તો તેના મોમાં હરણો આવીને પડતાં નથી. ગરમ પાણીમાં કોળ ઓરે તો પાકે કાંઈ બેસી રહેવાથી પાકે નહિ. કર્મ તો પુત્ર છે બાપ તો ઉદ્યમ જ છે અને અંતે કર્મનો કરનાર તો ઉદ્યમ જ છે ને ! ઉદ્યમથી તો દૃઢપ્રહારી જેવા એ ને એ ભવમાં તરી ગયા અને તેમ થવામાં માત્ર ૭ માસનો સમય લીધો. ઉદ્યમથી લડાઈ જિતાય, ઉદ્યમથી ભણાય અને ઉદ્યમથી જગતમાં મગજ કરાય.

આ રીતે કાળ, સ્વભાવ, નિયતિ, કર્મ તથા ઉદ્યોગ એ પાંચ પૈકી એક એકને માનનારા દરેક પોતાના મતવ્યમાં મસ્ત રહે છે પોતાના મત સિવાયના અન્ય ખોટા છે અથવા સત્ય પ્રાપ્ત કરી શક્યા નથી એમ જોરશોરથી કહે છે આનું નામ નયવાદ કહેવાય; આનું નામ અંશ-સત્યનું જ્ઞાન કહેવાય; આનું નામ પ્રમાણજ્ઞાનનો અભાવ કહેવાય. આમાં

આ રીતે વિચારતાં માઈ મહેડી શબ્દો કોઈ સખી પ્રત્યે પણ બોલાયા હોય એ બનવા જોગ છે સુમતિએ સમતા સાથે બહેનપણું કર્યું છે અને તેની સાથે અનેક વાર મનની વાત કરી છે એ અર્થમાં અહીં માઈ મહેડી સંબોધન મૂકીએ તોપણ બંધબેસતો અર્થ નીકળે છે. મારા ગુરુમહારાજ એને અનુભવને ઉદ્દેશીને વપરાયેલ સંબોધન તરીકે જણાવે છે એ અર્થ પણ બંધબેસતો આવે છે.

મારા પ્રિય સખા! અથવા મારી પ્રમાણ વદીત બહેન! અથવા મારા વહાલા અનુભવ ભાઈ! મારી એક વાત સાંભળ. મારા પ્રેમી પતિ વગર હું પ્રસન્ન રહી શકતી નથી. મારે ખાવા, પીવા, પહેરવા કે માણવાની વસ્તુની કમીના નથી, પણ મારા પતિદેવ વગર મને એ સર્વ વસ્તુઓ મૂંઝવનારી છે આનંદને બદલે શોક કરનારી છે.

લાલન'નો અર્થ સર્વ કોષોમાં લાલનપાલન—લાડ લડાવવા તે જ આપ્યો છે હિંદીમાં પણ પ્રેમ—લાડ—પ્યાર એ તેનો અર્થ આપેલ છે લાલનનો બીજો અર્થ 'લાલ' નીચે પ્યારા બચ્ચા, કુમાર કે બાળક એમ હિંદી કોષકાર કહે છે. લાલન એટલે લાડ લડાવનાર પતિદેવ અર્થ મેં જૈન કૃતિઓ સિવાય અન્યત્ર જોયો નથી. ઉપાધ્યાયજીએ દેવની સજ્ઝાયમાં એ શબ્દ વાપર્યો છે એનો અર્થ પ્રેમી પતિ કે પ્રેમી સ્નેહી તરીકે અનેક જૈન સ્તવન-સજ્ઝાયમાં વપરાતો જાણ્યો છે અહીં તો પતિને માટે જ એ યોજાયેલ છે એમ સંબંધ પરથી સ્પષ્ટ જણાય છે.

મીઠડે શબ્દ ખૂબ સરસ છે અને સરસ રીતે અહીં વપરાયો છે મીઠા સ્નેહીને જ્યારે મીઠડો કહેવામાં આવે ત્યારે એની મીઠાશ ઘણી વધી જાય છે. એ ગુજરાતી ભાષામાં અલ્પાર્થ પ્રત્યય (diminutive) છે પણ એના વપરાશમાં ભારે સુંદર ભાવ રહેલ છે આનંદઘનજી મીઠડાની પેઠે બાજુડો (પદ છઠ્ઠું) નાટડી (પદ સોળમું) કમડો (પદ બાવીસમું), માવડી (પદ અડતાલીસમું), હારડું (પદ બાવનમું), બાજુડી (પદ છપ્પનમું) વગેરે અનેક શબ્દ આ અલ્પાર્થ પ્રત્યયના ઉપયોગ સાથે વાપરે છે. એમાં એમનું નૈસર્ગિક કાવ્યચેતન ભારે દીપી નીકળે છે એ પર ચર્ચા યથાસ્થાને કરવામાં આવશે.

મારા અંતરના મિત્ર! મારા વહાલા સખા! મારી એક હૃદયની વાત સાંભળ—આ પ્રમાણે કહેવાનો આશય એ જણાય છે કે જેની તેની પાસે અંતરની ઘરની વાતો થતી નથી, લોકો તો હાંસી કરે અને પાછળથી વાતો કરે. એવી વાત તો જાની મિત્રો પાસે જ થાય. વટાઘટામણામાં ઉપર ઉપરના સ્નેહી સાથે હૃદયની વાત થતી નથી (૧)

रंगीत चूनडी लहरी पीरा, काथा सोपारी अरु पानका बीड़ा;
मांग सिंदूर सदल करे पीड़ा, तनकठा हाकोरे विरहा कीड़ा   मेरे० २

અર્થ—લાલ ચળકતી રંગવાળી ચૂંદડી બાસની લટી કે હીરાગીર; કાથો, સોપારી કે પાનનાં બીડાં સેંથામા પૂરેલો સિંદૂર—આ સવ આકરી પીડા કરે છે અને વિરહનો કીડો શરીર-કાષ્ઠને કરડી કરડીને ખાઈ જાય છે (૨)

વિવેચન—અહીં સ્વાભાવિક રીતે સવાલ થાય કે બહેન મીરાં ! તારે શી વાતની કમીના છે? તારે તો જે જોઈએ તે છે સ્ત્રીને સારું ખાવાનું, રહેવાનું અને પહેરવાનું મળે તો તે બસ છે. પછી એને વધારે શું જોઈએ? એ પ્રશ્નનો ઉત્તર પ્રથમથી જ મીરાં આપી દે છે શૃંગારનાં અગત્યનાં સાધનો એની પાસે છે છતાં તે સર્વ નકામાં છે; એટલું જ નહિ પણ ઊલટું પીડામાં વધારો કરનારાં છે એ વાત અહીં બતાવે છે.

ભાતીગળ રંગેલી ચૂંદડી પહેરનારને સારી રીતે શોભાવે છે તે જ પ્રમાણે માથાના વાળની સેર પણ સ્ત્રીને ખૂબ સરસ આકારમાં બતાવે છે[1] અને પાનના બીડામાં કાથો, ચૂનો, સોપારી અને બીજી અનેક સુગંધીઓ નાખી હોય ત્યારે તેવું પાન ખાઈ તેના રંગથી હોઠ રંગવા એ શૃંગારનું અતિ સુંદર નિમિત્ત ગણાતું હતું નવયુગમાં લીપસ્ટીક (lipstick)નો જે ઉપયોગ હોઠ રંગવાને અર્થે થાય છે તે પ્રાચીન કાળમાં પાનથી થતો હતો. માથામાં સુગંધી તેલ નાખી માથું ઓળવું, વચ્ચેના ભાગમાં સેંથો પાડવો અને તે સેંથાથી ખાલી પડેલી જગ્યામાં સિંદૂર પૂરવો—આ સવ ભાગ્યવતી શૃંગારનાં અંગ છે

આ અને આવા આવા શૃંગારના સર્વ સાધનો મોજૂદ છે પણ એ સવ મારી પીડામાં વધારો કરે છે કારણ કે તનકાષ્ઠને-શરીરરૂપ કાષ્ઠને આખો વિરહકીડો કરડી ખાય છે લાકડામાં એક જાતનો કીડો થાય છે તે લાકડાને કરડીને ખાતો જ જાય છે અને લાકડાને નિર્બળ અને નકામું બનાવતો જાય છે જેમ એ કીડો લાકડાને નકામું બનાવે છે તેમ વિરહરૂપ કીડો મારા શરીરને કોરી કોરીને ખાઈ જાય છે અને તેથી ચૂંદડી અને સેંથો

પાઠાંતર—ચૂનડી-ચુનરીચુ અરુ-(આ સ્થાને કંઈ નથી) સદલ-સીલ. તનકાઠ-તનકાઠ

શબ્દાર્થ—રંગીત=રંગેલી. ચૂનડી=(ચૂંદડી) એક જાતનું ભાતીગળ રેશમી કે સુતરાઉ કપડું સ્ત્રીઓ પહેરે છે તેવું રંગીન કપડું લટી=લટ, માથાના વાળની સેર. પીરા=હીરાગીર. અરુ=અને. માંગ=સેંથો. સિંદૂર=સીંદુર તથા ગંધકની મેળવણીનો લાલ ભૂકો. સદલ=આકરી. તનકઠા=શરીર રૂપ કાષ્ઠને. હાકોરે=કરે. વિરહા કીડા=વિરહરૂપ કીડો.

૧ ૫ મનીસનિસ્થાઠ લટી ને સ્થાને ચુડી શબ્દ લેવો જોઈએ એમ મુરલી તેનો અર્થ સ્ત્રીઓ-માથા વગેરે એમ લખાતે છે અને એ અર્થનો સુમેળ બેસતો નથી, તેથી અત્રે તેની નોંધ રાખી છે
—વિવેચનકાર.

એક આંખ પૂમ ઉઘડે તો બીજી બંધ રહે છે, હાથની એક બાજુ જ જોવાય છે અને બીજી બાજુ છે એમ જાણવા છતા એની ઉપેક્ષા થઈ જાય છે પ્રમાણજ્ઞાન કહે છે કે આ પાંચે સમવાયી કારણ એકઠાં થાય ત્યારે જ અને તો જ કોઈ પણ કામ થાય છે એમાંનું એક પણ કારણ ઓછું હોય તો કાર્યનિષ્પત્તિ ન થાય. અંશસત્યવાળા જૂઠા નથી, પણ તેને સત્યનો વિભાગ સાંપડ્યો છે. અનેક અંશસત્યનો સરવાળો અને સહયોગ થાય ત્યારે પ્રમાણસત્ય મળે.

આટલા ઉપરથી કર્મ પરત્વે જૈન તત્ત્વજ્ઞાનની શી માન્યતા છે તેનો ખ્યાલ આવે. એ કર્મવાદી જરૂર છે પણ એની વિચારધારામાં કર્મ અમુક સ્થાન ભોગવે છે, અને, સંક્ષિપ્તમા કહીએ તો, તે એકાંત કર્મવાદી નથી. પુરુષાર્થ કર્યા વગર આત્માં અનાદિથી વળગેલાં કર્મોનો નાશ થાય નહિ અને તેથી જૈનોને એકાંત કર્મવાદી થવું પરવડે નહિ પ્રગતિને પંથે પડ્યા પછી પુરુષાર્થને વધારે અવકાશ છે સમુદ્ઘાત, અપવર્તન, સંક્રમણ એ પુરુષાર્થના દાખલા છે

ઉપસંહાર—આવા સુંદર સ્વરૂપી આતમરામ, જે અનંત, અરૂપી, શાશ્વત છે જે અવિનાશી અને અવિકારી છે તેનું આનંદઘનપદ હસ્તગત કરવા માટે એને બરાબર ઓળખવાની જરૂર છે અને તેટલા માટે પોતાના ચેતનરામને સંભળાવે છે કે આવા આપ જાતે છો, આપ તન્મય થઈ શકો છો, આપ એમાં લય પામી નિમજ્જન કરી શકો છો અને આપ પુદ્ગળના નહિ પણ આપના અનંત જ્ઞાનાદિ ગુણના સહજ વિલાસી છો. તો આપ આ વાત સાંભળો, વિચારો, સમજો, ધારણ કરો અને આનંદઘનપદનું સ્થાન લઈ કરો અથવા એ સ્થાને પહોંચી જાઓ. એ તમારું પોતાનું સ્થાન છે તમારા હાથમાં છે તમને પ્રયત્નસિદ્ધ છે માટે ગુણને જાણો, જાતને ઓળખો અને તન્મય થઈ જાઓ! (૭૧)

૫૬ બહોતેરમું

ભૂમિકા—સુમતિ શુદ્ધ ગુણવાળી આર્ય મહિલા છે અને પતિવિરહથી અતિ આતુર થયેલી છતાં આર્ય બાળાને છાજતી સતીત્વની ભાવનાથી ભરપૂર છે. તે પોતાના સુખદુઃખની વાત કરે છે એનો મિત્ર અનુભવ છે અને અનુભવની અને તેની વચ્ચેની અનેક વાતો આપણે અગાઉ વાંચી વિચારી ગયા છીએ આઠમા પદમા એ અનુભવને પોતાના પતિદેવને જગાડવા વિજ્ઞપ્તિ કરે છે અને તેરમા પદમા પોતે આત્મદેવની દાસી છે એમ કહી બતાવે છે, અનુભવને ચૌદમા પદમાં પોતાના ખરેખરા હિતેચ્છુ તરીકે વર્ણવે છે, અને પચાસમા પદમાં અનુભવની પાસે પતિદેવને મનાવવાની રીત પર પોતાના વિચારો બતાવે છે ચાળીસ પૈકી ૬ ૮ ૭૦ મા પદની સાખીઓ અનુભવ અને સુમતિ વચ્ચેનો સંબંધ બતાવે છે આ ઉપરાંત અનુભવ અને ચેતના અથવા સુમતિ કે સમતા વચ્ચેનો સંબંધ બતાવનાર અનેક પદો આપણે વિચારી ગયા છીએ અને હજી આવતા (૭૩ મા) પદમાં અને ત્યાર પછી એકથી વધારે વાર વિચારશું.

જો ચેતનાને આર્ય પત્ની તરીકે બતાવવામાં આવી છે તો પછી તેણે પુરુષ સાથે સંબંધ કે મૈત્રી શા માટે રાખવી જોઈએ?—આ વાતના ખુલાસાની જરૂર છે આર્ય મહિલા પતિપરાયણ હોય, એકનિષ્ઠાવાળી હોય અને પતિ સિવાય અન્યનું પ્રાણેશ તરીકે ચિંતવન ન કરે એ વાત યથાસ્થિત છે, પણ તેમાંથી એવો નિષ્કર્ષ નીકળતો નથી કે એ અન્ય પુરુષ સાથે સાફ હૃદયથી મૈત્રી પણ કરી ન શકે એટલે ચેતના અનુભવની સાથે મૈત્રી કરે અથવા તેની સહાયથી પતિને પોતાને મંદિરે આવવા માટે યોજના કરે તેમાં જરા પણ ગેરવાજબી તત્ત્વ આવતું નથી

સતીનો પતિ તરફ કેવો ભાવ છે અને એ આદર્શને સતી કેવી રીતે વળગી રહે છે તેનો ઉલ્લેખ આગામી ૧૦૪મા પદમાં આવશે. આ પદમાં વ્યવહારમાં જેને શૃંગારના સાધન માનવામાં આવે છે તેના તરફ પણ વિરહી સતી સ્ત્રીને ખેંચાણ નથી તે વાત બતાવી છે. વ્યવહારના સર્વ સાધનોનો ઉપયોગ યોગમાં કેવી રીતે થાય છે તેનો પણ આછો ખ્યાલ આ પદમાં આવી જશે. આટલો સંકેત ધ્યાનમાં આવી જવા પછી આ પદને સમજવામાં કે તેનું તાત્પર્ય પામવામાં ઘણી સરળતા થશે.

૫૮

(રાગ—તોડી)

मेरे मांझी मजीठी! सुण एक बाता;
मिठडे लालन विन न रहुं रलियाता   मेरे० १

અર્થ—મારા જાણકાર અને મજીઠ રંગ જેવા પ્રેમી મિત્ર! મારી એક વાત તું સાંભળ મારા મીઠા-વહાલા પતિદેવ વગર હું ખુશીમાં રહી શકતી નથી. (૧)

વિવેચન—પોતાના પ્રેમી દોસ્તદારને મજીઠી કહેવાય છે કારણ કે એની સાથે પોતાનો સ્નેહ મજીઠના રંગ જેવો લાગેલો હોય છે મજીઠનો રંગ પાકો હોય છે એના પર ક્ષાર કે સાબૂ લગાડતાં એ જતો નથી કે ઢીલો પણ તો નથી. માંઝી શબ્દ વધારે વિચારવા યોગ્ય છે. એના અર્થ અનેક થાય છે અને અહીં ઘણાખરા લાગુ પડે છે માંઝી એટલે નાવ ચલાવનાર ખારવો. માંઝી એટલે કજિયો પતાવનાર નિષ્પક્ષપાતી લવાદ, મધ્યસ્થ. માંઝી એટલે વૃદ્ધ સ્ત્રીનું માનવાચક સંબોધન પણ થાય. મા એટલે વૃદ્ધ સ્ત્રી; વડીલ તરફ માનાર્થે જી ઉમેરાય છે તે ભાવ પણ તેમાંથી નીકળી શકે

પાઠાન્તર—સુણ-સુન. બાતા-વાત. રલિયાતા-રલિયાત.

શબ્દાર્થ—મેરે=મારા. માંઝી=ડાહી (જુઓ ભાવાર્થ ૧૪) માહિતગાર. મજીઠી=મજીઠના પાકા રંગ જેવી પ્રીતિ રાખનાર, અંતરના પ્રેમી દોસ્ત. સુણ=સાંભળ. બાત=હકીકત. મીઠડે=પ્યારો, વહાલો. લાલન=લાડ લડાવનાર, પતિદેવ. વિન=વગર. રલિયાતા=ખુશી, પ્રસન્ન.

આ રીતે વિચારતાં માહરુ મહરુઈ શબ્દો કોઈ સખી પ્રત્યે પણ બોલાયા હોય એ બનવા જોગ છે સુમતિએ સમતા સાથે બહેનપણાં કર્યાં છે અને તેની સાથે અનેક વાર મનની વાત કરી છે એ અર્થમાં અહીં માહરુ મહરુઈ સંબોધન મૂકીએ તોપણ બંધબેસતો અર્થ નીકળે છે મારા ગુરુમહારાજ એને અનુભવને ઉદ્દેશીને વપરાયેલ સંબોધન તરીકે જણાવે છે. એ અર્થ પણ બંધબેસતો આવે છે

મારા પ્રિય સખા! અથવા મારી પ્રેમાળ વહાલી બહેન! અથવા મારા વહાલા અનુભવ ભાઈ! મારી એક વાત સાંભળ. મારા પ્રેમી પતિ વગર હું પ્રસન્ન રહી શકતી નથી. મારે ખાવા, પીવા, પહેરવા કે માણવાની વસ્તુની કમીના નથી, પણ મારા પતિદેવ વગર મને એ સર્વ વસ્તુઓ મૂંઝવનારી છે આનંદને બદલે ક્ષોભ કરનારી છે.

લાલન 'નો અર્થ સર્વ કોષોમાં લાલનપાલન–લાડ લડાવવા તે જ આપ્યો છે હિંદીમાં પણ પ્રેમ–લાડ–પ્યાર એ તેનો અર્થ આપેલ છે. લાલનનો બીજો અર્થ લાલ નીચે પ્યારા અથવા, કુમાર કે બાળક એમ હિંદી કોષકાર કહે છે લાલન એટલે લાડ લડાવનાર પતિદેવ આ બે જૈન કૃતિઓ સિવાય અન્યત્ર જોયો નથી. ઉપાધ્યાયજીએ દેવની સજ્ઝાયમાં એ શબ્દ વાપર્યો છે એનો અર્થ પ્રેમી પતિ કે પ્રેમી સ્નેહી તરીકે અનેક જૈન સ્તવન–સજ્ઝાયમા વપરાતો જાણ્યો છે અહીં તો પતિને માટે જ એ યોજાયેલ છે એમ સબંધ પરથી સ્પષ્ટ જણાય છે

મીઠડે શબ્દ ખૂબ સરસ છે અને સરસ રીતે અહીં વપરાયો છે મીઠા સ્નેહીને જ્યારે મીઠડો કહેવામાં આવે ત્યારે એની મીઠાશ ઘણી વધી જાય છે. એ ગુજરાતી ભાષામા અલ્પાર્થ પ્રત્યય (diminutive) છે પણ એના વપરાશમાં ભારે સુંદર ભાવ સ્નેહ છે આનંદઘનજી મીઠડાની પેઠે બાહુડિ (પદ છઠ્ઠું), ચાટડી (પદ સોળમું) કંબડિ (પદ બાવીસમું) ગાયડી (પદ અડતાલીસમું), હારડું (પદ બાવનમું) બાહુડી (પદ છપ્પનમું) વગેરે અનેક શબ્દ આ અલ્પાર્થ પ્રત્યયના ઉપયોગ સાથે વાપરે છે એમાં એમનું નૈસર્ગિક કાવ્યચેતન ભારે દીપી નીકળે છે એ પર ચર્ચા વિચારણાને કરવામા આવશે.

મારા અંતરના મિત્ર! મારા વહાલા સખા! મારી એક હૃદયની વાત સાંભળ—આ પ્રમાણે કહેવાનો આશય એ જણાય છે કે જેની તેની પાસે આવી ઘરની વાતો થતી નથી, લોકો તો હાંસી કરે અને પાછળથી વાતો કરે. એવી વાત તો અંતરની મિત્રો પાસે જ થાય. ઠ કસલામવાળા ઉપર ઉપરના સ્નેહી સાથે હૃદયની વાત થતી નથી. (૧)

रंगित चूनरी सही सीरा, काथा सोपारी अरु पानका बीड़ा;
मांग सिंदूर सदल करे पीरा, तनकठा काकोरे विरहा कीड़ा मेरे० २

અર્થ—લાલ ચોળી રંગવાળી ચૂંદડી; બાલની લટી કે હીરસ્ત્રીર; કાથો, સોપારી કે પાનનાં બીડા સેથામા પૂરેલો સિંદૂર—આ સર્વ આકરી પીડા કરે છે અને વિરહનો કીડો શરીર-કાયાને કરડી કરડીને ખાઈ જાય છે (૨)

વિવેચન—અહીં સ્વાભાવિક રીતે સવાલ થાય કે બહેન ચેતના! તારે શી વાતની કમીના છે? તારે તો જે જોઈએ તે છે સીને સારુ ખાવાનું, સ્હેવાનું અને પહેરવાનું મળે તો તે બસ છે પછી એને વધારે શું જોઈએ? એ પ્રશ્નનો ઉત્તર પ્રથમથી જ ચેતના આપી દે છે શૃંગારનાં અગત્યના સાધનો એની પાસે છે છતા તે સર્વ નકામા છે એટલું જ નહિ પણ ઊલટુ પીડામા વધારો કરનારા છે એ વાત અહીં બતાવે છે.

ભાતીગલ રંગેલી ચૂંદડી પહેરનારને સારી રીતે શોભાવે છે તે જ પ્રમાણે માથાના વાળની સેર પણ સ્ત્રીને ખૂબ સરસ આકારમાં બતાવે છે[1] અને પાનના બીડામા કાથો, ચૂનો, સોપારી અને બીજી અનેક સુગંધીઓ નાખી હોય ત્યારે તેવું પાન ખાઈ તેના રંગથી હોઠ રંગવા એ શૃંગારનું અતિ સુંદર નિમિત્ત ગણાતું હતું નવયુગમા લીપસ્ટીક (Lipstick)નો ? ઉપયોગ હોઠ રંગવાને અર્થે થાય છે તે પ્રાચીન કાળમા પાનથી થતો હતો. માથામા સુગંધી તેલ નાખી માથુ ઓળવું વચ્ચેના ભાગમા સેંથો પાડવો અને તે સેંથાથી ખાલી પટલી જગ્યામા સિંદૂર પૂરવો—આ સર્વ જાણીતા શૃંગારના અંગ છે

આ અને આવા આવા શૃંગારના સર્વ સાધનો મોજૂદ છે પણ એ સર્વ મારી પીડામા વધારો કરે છે કારણ કે તનકાઠીને-શરીરરૂપ કાષ્ઠને આખો વિરહકીડો કરડી ખાય છે લાકડામા એક જાતનો કીડો થાય છે તે લાકડાને કરડીને ખાતો જ જાય છે અને લાકડાને બેડોળ અને નકામુ બનાવતો જાય છે જેમ એ કીડો લાકડાને નકામુ બનાવે છે તેમ વિરહરૂપ કીડો મારા શરીરને કોરી કોરીને ખાઈ જાય છે અને તેથી ચૂંદડી અને સેંથો

પાઠાંતર—ચૂનરી-ચુનરિયું અરુ-(આ સ્થાને કાંઈ નથી) સદલ-સૌદલ તનકઠા-તનકા

શબ્દાર્થ—રંગીત=રંગેલી. ચૂનરી=(ચૂંદડી) એક જાતનું ભાતીગળ રેશમી કે સુતરાઉ કપડુ જેના પર ટપકા હોય તેવું રંગીન કપડુ સહી=લટ ચોટલા વાળની સર. સીરા=હીરચીર. અરુ=અને. માંગ=સેંથો. સિંદૂર=સીંદુ તથા સૌભાગ્યની મેગલસૂચિ લાલ ભૂકો. સદલ=આકરી. તનકઠા=શરીર રૂપ કાષ્ઠને. કાકોરે=કરે. વિરહા કીડા=વિરહરૂપ કીડો.

---

૧ પ મગ્નરિવિન્નરૂ લટીને સ્થાને ડુલી શબ્દ હોવો જોઈએ એમ સૂચવી તેનો અર્થ રત્નકર્ણ-ચાકળા વગેરે એમ બતાવે છે અને એ અર્થનો સુમેળ બેસતો નથી, તેથી અત્રે તેની નોંધ રાખી છે —વિવેચનકાર

તથા અનેક શૃંગારની સામગ્રી ઊલટી પીડા કરે છે અને પીડામાં વધારો કરે છે[1] મતલબ કહેવાની એ છે કે જ્યારે વિરહનો તાપ આકરો લાગતો હોય ત્યારે શૃંગારના સાધનો ઊલટાં વધારે ક્ષોભ કરાવે છે. જે સાધનો ભોગીની હાજરીમાં આનંદ કરાવનાર હોય તે જ તેની ગેરહાજરીમાં પીડાને વધારનારા થઈ પડે છે. (૨)

जहां तहां ढूंढुं रसिक मिता, पण मागी भर जिय सब जुग रीता;
रयणी बिहाणी दहाडा बीता, अजहू न आवे मोहि छेहा दीता मेरे ३

અર્થ—હે મિત્ર! (અનુભવ!) મારા રસિયા પતિને હું જ્યાં ત્યાં ઢુંઢું છું, શોધું છું પણ મારો ઉપભોગ કરનાર પતિ વગર આખી દુનિયા સૂનસૂનાકાર લાગે છે આ પ્રમાણે રાતો પસાર થઈ ગઈ અને દિવસો પણ વહી ગયા, પણ મને વિયોગ કરનારો હજુ સુધી પણ પાછો આવતો નથી. (૩)

વિવેચન— રસિક શબ્દનો અર્થ પ્રેમી કે પ્રીતમ થાય છે. ગુરુમહારાજે તેનો અર્થ શોભો અથવા ભૂખ બતાવ્યો છે. કદાચ "હમરસિકને માહે પોષ" આથી એ અર્થ નીકળતો હશે. કોશમાં તેવો અર્થ મળતો નથી.

મિત્ર અનુભવ! મારા પતિદેવને ગોતવા પાછળ હું ગાંડી થઈ ગઈ છું એને ક્રિયા કલાપમાં શોધું છું કે તપત્યાગમાં શોધું છું એને વ્યવહારમાં શોધું છું કે અર્ચન-પૂજનમાં શોધું છું, પણ એનો પત્તો જ લાગતો નથી. આખી રાત એ ક્યાંથી આવશે અને ત્યાં હશે એમ માની એની શોધ કરું છું અને દિવસે એમને શોધું છું અને આ રીતે મારા દિવસો અને રાતો એક પછી એક ચાલ્યા જાય છે પણ મારા પતિદેવનો મેળાપ થતો નથી. અને મારા ભોગી પતિ વગર આખી દુનિયા[2] મારે માટે તો વસ્ત્ર શૂન્યાકાર

પાઠાંતર—જહાં તહાં-જિહાં તિહાં. મિતુ-મિતુ મિતા-મિતા. દહાડા-દિહાડા.

શબ્દાર્થ—જહાં તહાં = જ્યાં ત્યાં, ગમે ત્યાં. ઢુંઢું = શોધું. રસિક = પ્રીતમ, રસિયા, રસિલા, પ્રેમી. મિતા = મિત્ર! જુગ = દુનિયા, જગ. રીતા = ખાલી. રયણી = રાત, રાત્રી. બિહાણી = ગઈ પસાર થઈ. દહાડા = દિવસ. બીતા = વીતી ગયા, પસાર થયા. (નામ હોય તો—) મિતા = મૈત્ર, શાંતિ, મિત્રતા. અજહૂ = હજુ પણ. મોહિ = મને. છેહા = વિયોગ, વિશ્વાસઘાત, ત્યાગ. દીતા = દેનારો, કરનારો.

૧ આ ગાથાના છેલ્લા ચરણનો અર્થ પં. શ્રી ગંભીરવિજયજીએ જુદી રીતે બતાવ્યો છે તે પણ વિચારવા યોગ્ય છે તેમનું પદચ્છેદ આ પ્રમાણે છે તનક એટલે જરા. કાંઇ એટલે ક. ક. કોરે એટલે આજુબાજુ એટલે આ મારો સતાપ આજુબાજુ કોઈ પાસે લાગે તેટલામાં તો વિરહનો દીપ બાળીને કોરે એટલે કરી થાય. આ અર્થ કરવામાં ગોરે તો આપ આજુબાજુને બાળે કરી થાય એ અર્થ કરવાથી થઈ બેસે છે મતલબ એવી જણાય છે કે આ મારો સતાપ આજુબાજુ કોઈ પાસે તેટલામાં તો વિરહાનલ પાછો બાળીને મને કોરી થાય છે કરી થાય છે આ રીતે પદચ્છેદ કરવાથી પણ વિચારવા લાયક અર્થ પ્રાપ્ત થાય છે ગોરે તે આપણને બાળે ઊભરાઈ બેસવાથી વધારે સ્પષ્ટ અર્થ થાય છે એમ મને લાગે છે —વિવેચનકાર.

૨. જુગ શબ્દનો અર્થ જગત, દુનિયા પણ થાય. અને વર્ષોના વાળા સમૂહ-જમાનો પણ થાય. આ અર્થ વિવેચનમાં સ્વીકાર્યો છે —વિવેચનકાર.

થઈ ગઈ છે. એવું મને ગાંડી બનાવી છે અને એવું મારું ભાન ભુલાવ્યું છે છેહ એટલે ટુકડેટુકડા કરેલ. એટલે મારા ટુકડેટુકડા કરનાર, મને વિશ્વાસઘાત દેનાર અને વસ્તુત મારો ત્યાગ કરનાર મારા પતિદેવ હજુ સુધી મારે મંદિરે આવ્યા નથી કે મારી સામે મેળાપ સાધતા નથી.

આ ગાથામાં પતિદેવ શોધ્યા મળતા નથી એ વાત ખૂબ વિચારવા માગે છે એ એટલા ઊંડા ઊતરી ગયા છે, અને પરભાવમાં એટલા બધા ઓતપ્રોત થઈ ગયા છે કે એને શોધતાં એ ક્યાં છે એનો પત્તો મળતો નથી. આ રીતે રાહ જોતાં અને પતિને શોધતાં યુગના યુગ વીતી ગયા, રાત ઉપર દહાડા ગયા અને દહાડા ઉપર રાતો ગઈ પણ એનો પત્તો જ લાગતો નથી, અને એ હજુ ઘેર આવતા પણ નથી. પરભાવમાં રમણ કરતાં, કુમતિ સાથે ભોગ ભોગવતાં પોતાની જાતને પણ વીસરી ગયેલા ચેતનદેવની આ દશા ચેતના વર્ણવે છે તે તદ્દન ખરેખરી છે અને ખાસ વિચારણા જાગ્રત કરે તેવી છે.

ચેતનાનો આખો પ્રતાપ પતિદેવને ઘેર લઈ આવવાનો છે અને પતિદેવનો આખો વર્તાવ જ્યાં ત્યાં રખડવાનો છે. એ જ્યાં ત્યાં રખડીને, પરભાવરૂપ મદિરા પીને, એવા અટવાઈ ગયા છે કે એને શોધવા પણ મુશ્કેલ પડે છે. એ છેહ દેનાર પતિની પ્રેમાળ સાધ્વી પત્ની રાત-દિવસ એની પાછળ શોધમાં પડી છે પણ પતિદેવનો પત્તો પણ મળતો નથી, પતિ એને યાદ પણ કરતા નથી અને છેહ દેનારા પતિ હજુ પણ દેવાને ત્યાં આવતા નથી. (૩)

પતિદેવ ઘરની વાટે આવશે ત્યારે કેવી ચેતના કેવી રીતે આનંદમંગળ માણશે તેની પણ વાત પોતાના સખા પાસે કહી બતાવે છે. આશા અમર છે. અત્યારે નાથ પધારતા નથી, પણ અંતે એ જરૂર પોતાને મંદિરે પધારશે એવી આશામાં કેવી કેવા મનોરથો કરે છે તે હવે જોઈએ —

तनरंग फूंद भर भरी खाट, चुन चुन कलियां विधु घाट;
रंगरंगीली फूली पहरंगी नाट, आवे 'आनंदघन' रहे घरघाट मेरे० ४

અર્થ—શરીરને નાના પ્રકારનું વિલેપન ચોળીને પામી અને સૂવા માટે ખાટ-પલંગની પણ પ્રાપ્તિ થઈ અને ફૂલની કળીઓને વીણી વીણીને તેનો આકાર બનાવ્યું છું; અને રંગોથી રંગેલી (વિવિધ રંગવાળી) ફૂલની માળાઓને પહેરીશ—હવે તો આનંદઘન પતિદેવ આવે-પધારે તો ઘરની શોભા રહે. (૪)

પાઠાંતર—તનરંગ-તનરંગી. ફૂંદ-ફુંદ. ભર ભરી-ભરી. ખાટ-ખાટા. ચુન ચુન-ચુનિ ચુનિ. કલિયાં-કલિયાંમિ. વિધુ-ભાંતિ. ફૂલી-ફુલ. નાટ-નાટા. આનંદઘન-આનંદ. રહે-રહી. ઘાટ-ઘાટા.

શબ્દાર્થ—તનરંગ = શરીરનો રંગ, વાન. ફૂંદ = ગુચ્છ, ઝૂમખા. (અથવા ફૂંદ = પેટ) ભર = ભરેલી. ભરી = પામી. ખાટ = ખાટલો. ચુનચુન = વીણી વીણીને. કલિયાં = ફૂલની કળીઓ. વિધુ = વિવિધ, જુદા જુદા. ભાંતિ = ભાતભાતનું. ઘાટ = આકાર. રંગરંગીલી = રંગોની રંગીલી. ફૂલી = ફૂલમાળા. પહેરંગી = પહેરીશ. નાટ = નાચશે. ઘર. રહે, રહેશે. ઘરઘાટ = ઘરનો ઘાટ, ઘરની શોભા.

વિવેચન—નાના પ્રકારના વિલેપનો મળી ગયાં કે મળશે અને તેથી શરીરનો રંગ ફરી જશે. વળી પુષ્પથી ભરેલી ખાટ, હિંચોળો કે પલંગ પણ મળશે. શરીરે વિલેપન કરવા પતિદેવ સાથે ખાટ પર હીંચવું કે શયન કરવું એ સુહાગીને મન સંસારનો ઉત્કૃષ્ટ લ્હાવો ગણાય છે. આ બાહ્ય પ્રેમપ્રદર્શનોને દેવી મનકલ્પનામાં યોજી શકે છે અથવા પતિદેવ નજીક આવતા જાય છે તે વખતે આ વસ્તુઓ મળી છે તે પ્રસાદને એ આશાના ઉંબરે ઊભી ઊભી એ વધાવી લે છે. વિલેપનને મનપ્રસાદ ગણીએ તો ખાટને શરીરપ્રસાદ ગણી શકાય અને મન અને કાયાની પ્રવૃત્તિ પર અંકુશ આવી જાય તો પતિદેવનો મેળાપ જરૂર થઈ જાય, તેથી સતી દેવી વિલેપન અને ખાટને યાદ કરે છે એ અનુમાન સુલભ છે.

પતિ પધારશે ત્યારે ફૂલની કળીઓને વીણી વીણીને તેનો આકાર બનાવીશ. ફૂલકળીના અનેક આકાર બને : એની માથાના અંબોડામાં નાખવાની વેણી બને, ગળામાં પહેરવાનો હાર બને, હાથે પહેરવાના બાજુબંધ બને, પલંગ પર નાખવાની માળાઓ બને અને અનેક નાનીમોટી ચીજો બને. આવી કળીઓને ચૂંટી ચૂંટીને તેના ઘાટ બનાવું, તેની ચીજો બનાવું અને આ રીતે પતિદેવ આવે તો તેનો સત્કાર કરું. સેજડી તૈયાર કરવી અને પોતાના શરીરને શણગારવું એ વ્યવહારમાં સ્ત્રીઓને માટે ખાસ મહત્ત્વની વાત ગણાય છે. એમાં આંખમાં આંજણ, હાથે-પગે અળતો, પગે-હાથે મહેંદી, સાડીની નવનવી ભાત અને પહેરીને સજ્જ થવાની રીતો, માથાનો અંબોડો વગેરે અનેક ચીજો આવે છે. આ મનોરથ વ્યવહારુ છે. એ સખા કે સખી મિત્રને જણાવી દે છે કે એ વખતે રંગોથી રંગાયેલી એટલે વિવિધ રંગના પુષ્પોવાળી ફૂલની માળા પોતે પહેરશે. આ બધા પાછળ યૌગિક ભાવ રહેલ છે તે આપણે નીચે વિચારશું. એની ભાવના એ છે કે મારા નાથ પતિદેવ આનંદઘન પધારે તો ઘરની શોભા રહે અને આબરૂ જળવાઈ રહે. સ્ત્રી ગમે તેવી પવિત્ર હોય, પણ પતિ તેની પાસે જતા ન હોય તો તે બહારના આક્ષેપને વગર માગ્યે નોતરે છે. લોકો એની સાચી-ખોટી વાત કરે છે. એટલે દેવી અંતઃકરણથી ઇચ્છે છે કે આનંદઘન દેવ પધારે તો હું આ કહું અને તે કરું અને મારા ઘરનો રાહ જળવાઈ રહે, મારી અને મારા ઘરની આબરૂ રહે. વસ્તુતઃ તો એ નાટકનું ઘર છે, પણ એને એ ઠેકાણે તો રાખવું જ રહ્યું, કારણ કે એનો ઘાટ રહે તો જ અંતે પતિદેવનો સાચો મેળાપ થાય. નહિ તો નાટકના ઘરની ફેંકાફેંકી થાય અને ઘર આખું ધનોતપનોત થઈ જાય. અથવા નાટકનો અંક સ્વાંગ કે નૃત્ય પણ થઈ શકે તેમ છે. બનાવટી વેશ પતિને આકર્ષણ કરવા પહેરવો પડે તે સ્વાંગ છે અને તે રીતે પતિને આકર્ષણ કરવાના પણ ચેતનાના મનોરથ છે. વાત પતિને ઘેર લઈ આવવાની છે અને તેને અંગે અનેક પ્રકારના નાટક-ખેલ કરવા દેવી ચેતના તૈયાર છે.

આમાં મન વચન કાયાના યોગની સ્થિરતા આણવા માટેના પ્રયોગો છે અને તેને કવિત્વભરી રીતે ઉતાર્યાં હોય તેમ જણાય છે. શરીરરંગમાં કાયયોગ પર અંકુશ હોય,

સ્ત્રીઓ સૂતી વખત વચનયોગ પર અંકુશ આવે અને રંગબેરંગી ફૂલમાળ પહેરવામાં કે સ્વાંગ ધારણ કરવામાં મનોયોગની એકાગ્રતા જરૂર થઈ એ. આમાં અજપાજાપ કે અનાહત નાદ સુધીના સર્વ પ્રયોગો યોગનજરે આવી જાય છે અને ઘરબાર રાખવાની ભાવના એ વ્યવહારની—આગંતુની નજરે હોય તે કરતાં સ્થાયી થાય એને બરાબર બેસતી આવે છે એટલે આત્માની અસલ સ્થિતિ લઈ આવવાના, એને ઘેર લઈ આવવાના મનોરથની પાછળ પરમાત્મભાવનો સુંદર ઉઘાડી રીતે દેખાઈ આવે છે. (૪)

ઉપસંહાર—આખા પદમાં સતી સુમતિ યા ચેતનાના મનોરથ છે. એને પતિને પોતાને મંદિરે કોઈ પણ રીતે લઈ આવવા છે પતિદેવની રખ પાટી દૂર કરવી છે અને પોતાનું સતીત્વ સિદ્ધ કરવું છે. પતિ મંદિરે પધારે તે વખતને અંગે કરેલી કે કરવાની તૈયારીનો લૌકિક ભાષામાં અર્થ કરી શકાય, પણ આનંદઘનજીનો સંકેત જાણી ગયેલને માટે તેની બહુ જરૂર જણાતી નથી. દાખલ તરીકે રૂઢીના વિવિધ રંગોમાં કથાય પર વિજય બતાવી શકાય, સેંથામાં સિંદૂર પૂરવામાં એકાગ્રતાને સ્થાન આપી શકાય પાનમાં કાથા-ચૂનાને નાખવાને પરિણામે બદલાતા રંગમાં કૃષ્ણ, નીલ કે કાપોતને સ્થાને તેજો, પદ્મ અને શુક્લ લેશ્યાને રજૂ કરી શકાય, અને વિરહકોઠિ એ તો વિરહનો આલાપ સૂચવે છે અને રાત અને દિવસ ચાલ્યા ગયા એ તો અનાદિથી ચાલ્યો આવતો આખો ભૂતકાળ છે આ સર્વ જાણીતા સંકેત છે અને વાચકને હવે સુલભ અને સ્પષ્ટ થઈ ગયા છે

આખી હકીકત ચેતનાના મુખમાં મૂકવામાં અને અનુભવ મિત્ર પાસે રજૂ કરવામાં કર્તાનો ખાસ સંકેત છે. અનુભવનો મહિમા અનિર્વચનીય છે અને એની સલાહ કે સૂચના અનુસારે કામ લેવામાં ખાસ આનંદ અને દીર્ઘ કાળ માટે થવાના લાભની સંભાવના છે ખાસ કરીને પ્રત્યેક વ્યક્તિને ઠેકાણે લઈ આવવાના માર્ગો અલગ અલગ હોવાને કારણે અને તેનો અભ્યાસ, પૃથક્કરણ અને નિર્ણય કરવાની આવડત અનુભવને જ શક્ય હોવાથી આ પરિસ્થિતિ ખાસ જરૂરી અને ઉપયોગી છે

અને ઘરબાર માટેની એની યોજના ખાસ વ્યવહારુ છે અને સતીની શોભામાં વધારો કરે તેવી છે એમાં એના પોતાના સ્વાર્થ કરતા પતિદેવની પ્રગતિની ચિંતા વધારે છે તે બાબતની એની તાલાવેલી દેખાઈ આવે છે આનંદઘન મંદિરે પધારે એ આખા સાધ્યની પાછળ પ્રયાસ છે તે ક્રિયા અને જ્ઞાનનો સહયોગ બતાવે છે અને એ પ્રયાસ પાછળ રહેલી તમન્ના મનનો નિર્ણય બતાવે છે અને એ સર્વની પાછળ રહેલી નિશ્ચળ ભાવના ભારી સતીત્વ, પતિપ્રેમ અને આદર્શ આર્ય સંસ્કાર બતાવે છે પણ વ્યવહારુ હોવા છતાં ઉચ્ચ આદર્શગામી અને ભાવવાહી છે.

આ અને હવે પછીનું (૭૩મું) પદ કેદારા રાગનું છે. બંને સતીના મુખમાં મૂકાયેલા છે અને ઊંડા ઊતરીને વિચારતા એ બંને ખૂબ આનંદ આપે તેવા અને પ્રખર સંગીત વેત્તા પાસે સાંભળ્યાં હોય તો આરપાર ઊતરી જાય તેવા છે (૭૨)

ભૂમિકા—છેલ્લા બત્રીસમા પદમાં અનુભવ મિત્ર પાસે જે વાત કહી છે તેનો તે જ લય તે જ રાગમાં (કેદારામાં) આ પદમાં ચાલુ રાખ્યા છે એમાં ચેતના પોતાની વિરહદશાને વધારે વર્ણવે છે સખી સાહેલીઓની સહાનુભૂતિ માગે છે હસતા-મશ્કરી કરતા લોકોની ઉપેક્ષા કરે છે અને પતિને આકર્ષતી રીતે ઘેર પધારવા વિજ્ઞપ્તિ કરે છે. આગલા પદનો કેન્દ્રવિચાર 'ઘરબાર નો છે અને તેને માટે દેવી ચેતનાને ક્યારે જોવના છે એમ બતાવ્યું છે; તો આ પદમાં 'ઘરવાસ' માટે આગ્રહ કર્યો છે. પતિ પારકે ઘેર જઈ રખડપટ્ટીમા એવા ઊંડા ઉતરી જાય કે એને પોતાનું ઘર સાંભરે નહિ, એનો પત્તો પણ લાગે નહિ, ત્યારે દેવી ચેતનાને કેટલું દુઃખ થતું હશે તેનો ખ્યાલ આગળ થઈ ગયો છે અને આ પદમાં વધારે સ્પષ્ટતાથી થાય છે

વાત એ છે કે આખી ઉપાધિ પરભાવરમણતાથી થયેલી છે અને પોતાની એ દશામાંથી છૂટવાનો એને ખ્યાલ પણ થતો હોય એમ જણાતું નથી, એની ખરી અંતર વિચારણા થાય છે ખ્યાલમાં રહે કે ચેતના પણ પોતાની છે અને વિભાવમાં પડેલો ચેતન પણ પોતે જ છે એની બન્નેની વચ્ચે જે મહાન અંતરો પડી ગયો છે તેને બરાબર પિછાની તે દૂર કરવાનો આ સર્વ પ્રયત્ન છે. નિર્મળ ચેતના કેવા કેવા ઉદ્ગારો કાઢે છે અને કેવા કેવા નવીન નવીન આકારમાં પતિદેવને ઘેર આવવા વીનવે છે તેનો એક વધારે સુસ્પષ્ટ પ્રયોગ આ પદમા બતાવ્યો છે.

૫૭

(રાગ—કેદારો)[1]

माय बाबा ! मैं एहु तुम सखा हांसा;

सज्जन साजन बिन कैसा घरवासा ! मोहे० १

અર્થ—અહ લોકો ! ભોળા-સરળ લોકો ! (સખીઓ અને સ્નેહીઓ !) તમે હસો, હાંસી કરો, હું તો રહું છું. મનહર પ્રિય સ્વજન (પતિ) વગર ગૃહસ્થાશ્રમ કેવો ! ઘરકેવું અને વાત શી ? (૧)

વિવેચન—સામાન્ય રીતે બાહ્ય દૃષ્ટિએ જોનારા લોકો તો દુનિયાદારીની કામગીરી

પાઠાંતર—ભોલે-ભોરે. હાંસા-હાસા.

શબ્દાર્થ—ભોરે = ભોળા, સરળ, નિષ્કપટ, (મૂર્ખ) લોગા = લોકો. રહુ = રહું છું. હાંસા = હાંસી, વાક્યાર્થ કે મમતામાં નહિ સમજ કરવું. સાજન = સ્વજન, મનોહર, મનોહર (સજ્જ—મીઠું—વાસના સહિતો). સાજન = સજ્જન, પતિ. બિન = વગર. કૈસા = કેવો. ઘરવાસા = ઘર માંડીને રહેવું તે, ગૃહસ્થાશ્રમ.

1 આ અને ત્યારપછીનું પદ પણ રાગમાં જ બરાબર ગાઈ શકાય છે. તારણી ! દુઃખી નહીં રે સુરાઈ —એ લયમાં પણ છે

કોઈ તેમાં આનંદ માને છે તેઓ ઘરવ્યવહાર ચલાવવામાં તથા વ્યાપાર, નોકરી કે વ્યવસાયમાં વાહુ ફતેહ મેળવવામાં એટલા બધા ઓતપ્રોત થઈ ગયેલા હોય છે કે તેમની પાસે આત્માના અનંત કાળના ખરા સુખની પ્રાપ્તિની વાત કરવામાં આવે તે પણ તેમને ગમતી નથી. અથવા તો એવી વાતો તો કોઈ સંત કે રંગીભગી સાધુડા કરે, એમાં કાંઈ દહાડો વળે નહિ—આ પ્રમાણે ધારીને આવી વાતો કરનારને તેઓ હસી કાઢે, એ આપણો અનુભવ છે પણ દેવી ચેતના મક્કમ સતી સાધ્વી છે એ કાંઈ દુનિયાના અપવાદ કે મશ્કરીની દરકાર કરે એવી સાધારણ આ નથી. એ ધણી ખાતર ગમે તેટલો ભોગ આપવા તૈયાર રહેતી પત્ની છે અને પતિને વધામણાં માટે સર્વદા તૈયાર છે અને એના નિર્ણયમાં એ જરા પણ ફેરફાર કરે એવી હરખપદૂડી નથી. એ જનતાને ઉઘાડી રીતે કહે છે કે તમારે હસવું હોય તો ભલે હસો, તમે મારા રડવા ઉપર પણ હસો, કે તેને આગે મારાં તરફ લાગણી ન બતાવો, પણ મારી માન્યતા મારું વતન અને મારો નિર્ણય કાયમ છે અને ચોક્કસ છે તમે ખરેખર ભોળા છો માત્ર ઉપ ઉપરનો ખ્યાલ કરનારા છો અને ખોટી સલાહ આપનારા છો અથવા સમજણ વગરની ટીકા કરનારા છે

તમે કહો છો કે પતિદેવ ઘેર ન આવે તો શું થઈ ગયું? એમ ઉજાગરા કરીએ કે વાટ જોઈને બેસી રહીએ અને શરીરને સૂકવી નાખીએ તો તો મરી જઈએ. એ તો દુનિયામાં થતું આવ્યું છે તેમ આપણે પણ થાય—આવો તમારો વ્યવહાર છે પણ ખરેખર તમે ભોળા છો. પતિ વગર વિશ્વાસ કેવો? પતિ વગરનું ઘર અને જંગલ એકસરખાં છે પતિ વગર શણગાર અંગાર છે અને પતિ વગર ખાવુંપીવું હરામ છે આ આર્ય પદ્ધતિ છે સુસંસ્કારની રીતિ છે અને શિષ્ટ જન સંમત છે એ વાતને વિસારી તમે ખોટી વાત કેમ કરો છો? અણછાજતો દિલાસો આપવા જતાં અઘટિત વાતનો આશ્રય કેમ લો છો? તમારે હસવું હોય તો હસો, મશ્કરી કરવી હોય તો કરો, હું તો કહું છું કે પતિ વગર ઘર નહિ, પતિ વગર વસવાટ નહિ, પતિ વગર કેવું નહિ.

લોકોને 'ભોળા' કહેવામાં ભારે ચમત્કાર છે ભોળા એટલે 'સરળ' પણ થાય અને વધારે ઘણું વગરના મૂર્ખ' એવો પણ એનો અર્થ થાય. 'લોક' શબ્દ કદાચ લાંબી નજર વગરની સાહેલીઓ માટે પણ વાપર્યો હોય. આગળ જતાં આ પદમાં બે વસ્તુ—મમતા અને શ્રદ્ધા—આવશે. તે તો આવી બાબતમાં ચેતનાને હસે નહિ, પણ બીજી સાધારણ અનેક સખીઓ હોય તે કદાચ ચેતનાના પતુછપણા પર હસતી હોય તો તેને દેવી ચેતના ચોખ્ખું સુણાવી દે છે કે તેઓ ભલે હસે, પણ પોતે તો પોતાની માન્યતા પર મક્કમ છે

'ભલા' શબ્દ ઘણો સૂચક છે હિંદીમાં વાક્યની શરૂઆતમાં એ શબ્દ મૂક્યો હોય તો તે નકારાત્મક અર્થમાં વપરાય છે ગુજરાતીમાં એ ઘણો જાણીતો પ્રયોગ છે 'ભલા ભાઈ' મા ભલા સંબોધનનો ઉદ્‌ગાર છે અને લગભગ 'ભાઈલા' એવો એનો અર્થ સંબોધનાર્થમાં થાય છે 'ભલે' અવ્યય છે એનો અર્થ 'ઠીક' કે 'અસ્તુ' એવો થાય છે તમને

જમે તો તમે તમારે હસો—એ તમારી મરજીની વાત છે: આ અર્થમાં હોય તો તે અવ્યય છે અહીં તે શબ્દ આ છેલ્લા અર્થમાં અવ્યયરૂપે વપરાયો હોય એમ મને લાગે છે.

'સલૂણે' શબ્દ યથાસ્થિત અને સુયોગ્ય રીતે વપરાયો છે લૂણ એટલે મીઠા વગર રસોઈ નકામી બની જાય છે અને તેટલા માટે મીઠાને સબરસ કહેવામાં આવે છે. સલૂણુ એટલે મીઠાવાળુ એટલે મનોહર, એટલે ભાવે–ગમે તેવું. રસોઈમાં જે સ્થાન મીઠાનું છે તે સતીજીવનમાં પતિનું છે અને તે વાત આ ટેકના વાક્યમાં સુયોગ્ય વિશેષણના ઉપયોગથી પાકી બનાવી છે. (૧)

सेज सुंहाली चांदनी राता, फुलडी वाडी ओर सीतल वाता;
सघली सहेली करे सुख साता, मेरा तन ताता मूआ विरहा माता　　मोह० २

અર્થ—મજાની સુંવાળી સેજડી (શય્યા–પથારી) છે ચાંદની રાત છે સામે ફૂલવાડી છે મજાનો ઠંડો પવન વાય છે અને સઘળી સાહેલીઓ આનંદથી લહેર કરે છે પણ આ મૂઆ આકરા વિરહને ધિક્કાર છે કે મારું શરીર તો એનાથી ગરમ ગરમ થઈ રહ્યું છે તપી રહ્યું છે (૨)

વિવેચન—અનુભવરસથી જોઈએ તો મારે કોઈ વાતની કમીના નથી. મારી પાસે સાધનસામગ્રીના અનેક પદાર્થો અને સંયોગો છે અને લોકોમાં પ્રચલિત માન્યતા પ્રમાણે હું ભલી ભૂંડી ગણાઉં તેવી પરિસ્થિતિ છે. દાખલા તરીકે મારી પાસે સુંવાળી સેજડી છે, એટલે મયૂરની તળાઈ છે અને શરદ પૂનમની ચાંદની રાત હોય, સામે ચંદ્રમા ખીલ્યો હોય, સખીઓ ગરબા ગાઈ રહી હોય અને હરિયાળી વસુધા ચોતરફ હસી રહી હોય: આવા ઉત્તેજક વાતાવરણમાં વ્યવહાર નજરે ખૂબ કામોદ્દીપન થાય છે મહાબળ પુષ્પધન્વા (કામદેવ) તે વખતે પોતાના પંચ બાણ સાથે મોટું આક્રમણ કરે છે અને યુવક-યુવતીઓ તેની અસર નીચે ચકચૂર બની જાય છે અને બહેકતી ફૂલવાડીમાં ચારેતરફથી ચંપો, મોગરો, માલતી, ગુલાબ, જાઈ જૂઈ ડમરા આદિની સુગંધી વાયુ આવ્યા કરતી હોય છે અને વરસાદની ઋતુના અંત ભાગમાં શરદ ઋતુનો ઠંડો મધુર પવન વાતો હોય છે. આવે વખતે સર્વ સખીઓ સુખશાતાથી લહેર કરતી હોય છે

પણ ચેતના દેવીને આવે વખતે ઠંડક થવાને બદલે આખા શરીરમાં ગરમી થઈ આવે છે. એને પસીનો થાય છે અને આકરો વિરહ એને ખરેખર અકળાવે છે. એને

પાઠાંતર—સુહાલી–સુખાલિ. રાતા–રાત. ઓર–ઔર. વાતા–વાત. સઘલી–સબલી.

શબ્દાર્થ—સેજ = શય્યા (સેજે ? અવ્યય) પથારી. સુહાલી = સુંવાળી, લીસી અને નરમ. ચાંદણી = ચાંદરણાં, પૂનમની. રાતા = રાત, રાત્રિ. ફૂલડી = ફૂલની બનેલી, ફૂલવાડી. ઓર હોય તો 'અને'. ઔર = હોય તો ફળ (નામ) વાતા = પવન, વાત. સઘલી = સઘળી, સર્વ બધી. સહેલી = સાહેલી, સખીઓ. કરે = કરે છે. સુખશાતા = આનંદ અને લહેરથી. મેરા = મારા, મારું. તન = શરીર. તાતા = ગરમ, તપી રહેલ. મૂઆ = મૂઓ (લોક ભાષામાં વપરાતું વિશેષણ, ગમતા મરેલ). વિરહા = વિરહ. માતા = મદ ચઢેલ, માતેલ.

ચાંદનીમાં કે ફૂલની સુગંધમાં રસ પડતો નથી. એને સખીઓના નાચમાં કે વિનોદમાં આનંદ આવતો નથી. એને શીતળ પવન ઠંડક આપતો નથી. વિરહી આને આ સર્વ ઠંડા ઉપચારો વિરહતાપને વધારનારા થઈ પડે છે, એ તો કોઈ પણ શૃંગારના કાવ્યના વાંચનાર માટે નવું જાણવાનું નથી. આવી રીતે વિરહ મને (દેવી ચેતનાને) તો ઊલટી અકળામણ કરી ગરમ ગરમ બનાવે છે. જે સાધનો દુનિયાદારીમાં ઠંડક કે સુખ કરનારાં ગણાય છે, તે મને તો, આ ભૂંડા વિરહને પરિણામે અકળામણ કરનારાં થઈ પડ્યાં છે.[1]

માતા એટલે માતેલા, મસ્ત થયેલા, વકરી ગયેલા. વિરહ અમુક વખતે બહુ આકરું રૂપ લે છે. વિરહ તો દીર્ઘ કાળનો ચાલુ છે. પણ અત્યારે તે આકરું રૂપ ધારણ કરી મને વધારે વધારે હેરાન કરી રહ્યો છે. એટલે આ સુંવાળી શય્યા વગેરે સર્વ પદાર્થો અને સંયોગો મને ઊલટા વધારે ગરમ બનાવી રહ્યા છે. અથવા મારો એ મદો મત્ત થયેલો વિરહ! એણે તો મને હેરાન હેરાન કરી મૂકી છે અને મારું એ કોઈ રીતે ઠેકાણું પડવા દેતો નથી. બાહ્ય સુખ અને સ્વસુખ વચ્ચે આ મોટો આંતરો છે. દુન્યવી લોકો જેમાં સુખ માને છે તે વાત આંતર દૃષ્ટિએ ઊલટી અકળામણ વધારનાર થઈ આવે છે. આ દશા શુદ્ધ ચેતનાની છે.

ચેતનાની મહત્તા એ છે કે એને ખરો સંબંધ તો બે સખીઓ, જેની વાત આવતી ગાથામાં આવશે, તેની સાથે છે. પણ એની બીજી સાહેલીઓનો સહચાર પોતે અવગણતી નથી; એ સખીઓ સુખશાતાથી રમે-ખાએ છે તેની સાથે એ તકરાર કરતી નથી; પણ પોતાના અંતરમાં એ રડી રહી છે અને બાહ્ય સુખસંપત્તિ કે આનંદવિલાસમાં જરા પણ ભાગ લેતી નથી. માત્ર એ વિરહને જરા માપ આપી ગરમ થઈ જઈને પડી રહે છે. શુદ્ધ ચેતનાની આ મહાનુભાવતા છે. (૨)

फिर फिर जोउं धरनी अगासा, तेरा छिपना प्यारे ! लोक तमासा;
उघमे हनतें जोरी मांसा, सांईकानी थे धरनी छोडी निरासा मोहे० ३

અર્થ—હું તો ફરી ફરીને નીચે જમીન પર અને ઊંચે આકાશ તરફ (તને શોધી કાઢવા માટે) જોઉં છું, વહાલા! તારું તિરોધાનપણું તો લોકોને એક ખેલ-તમાશા

પાઠાંતર—જોઉં—જોવે. અગાસા—આગાશા. ઉઘમે—ન ઘમે. સાંઈકાની—સાંઈકા ન. ને ધરની—આનો ધણ.

શબ્દાર્થ—ફિર ફિર = ફરી ફરીને, વારંવાર. ધરની = જમીન, નીચે. અ (આ)ગાસા = આકાશ, ઉપર. તેરા = તારું. છિપના = છુપાઈ જવું તે, સંતાઈ રહેવું તે. પ્યારે = વહાલા. ઉઘમે = ઉઘડે, ... માનું જાય. તમાસા = ખેલ, નાટક. ન ઘરે = ઘમતું નથી, ... નથી. સાંઈકાની = સ્વામીની. ધરની = સ્ત્રીઓ, ... છોડી = ત્યાગ કરવો. નિરાસા = નાઉમેદી.

૧ મોર-ઠોર : ગાથાની બીજી પંક્તિમાં 'ઠોર' શબ્દ કલ્પિત વપરાયો જણાય છે. મોર એટલે તો જાણે સ્પષ્ટ અર્થ છે. 'ઠોર' નો અર્થ ... એટલે ... કરી દે તેવો પવન એવો અર્થ થઈ શકે. મોર ઉપરાંતની ... પાઠ શુદ્ધ જાણે બેસતો જણાય છે. —વિવેચનકાર

જેવું થઈ ગયું છે શરીરમાંથી તો હવે લોહી અને માંસ ચાલ્યું જાય છે (ઉચાળો ભરી જાય છે), પણ સ્વામીદેવ આવ્યા જ નહિ. હવે બે સુહિણીઓ છોડીને–તેને યાદ કરતાં–પતિદેવ માટે નિરાશા જ થયા કરે છે. (૩)

વિવેચન—ચેતના પોતાની સ્થિતિનું વર્ણન કરતાં આગળ ચલાવે છે : હું તો તમને શોધવા માટે જગતમાં જમીન ઉપર નજર કરું છું, જગતમાં ઉપર અગાસી કે આકાશ પર નજર કરું છું. મને થાય છે કે પતિદેવ અહીં હશે કે ત્યાં હશે, એટલે આપનો મેળાપ કરવા હું તો ઉપરનીચે, આજુબાજુ ચોતરફ, નજીક અને દૂર આપને જોયા જ કરું છું પણ આપશ્રી તો પરદેશમાં એવા પૂરી ગયા છો, કે આપનો પત્તો જ લાગતો નથી! અને આવી રીતે ધરતી અને આકાશમાં તમારી શોધ પાછળ રખડપાટ કરી રહેલી મને જોઈને લોકોને તો ખરેખરો તમાશો થાય છે. એક બાજુએ પતિ પાછળ ગામ ગાંડુ કરતી મારા જેવી ભોળી ભામિની અને તેની વિરહદશા, આગમન અને રોકકળ; અને બીજી બાજુ આપની દૂર દૂર ઊતરી જવાની અને નાસતા ફરવાની કથા જોઈ લોકોને તો એક નાટક જ થાય છે. કોઈનું ઘર બળે અને કોઈને તાપણું થાય એવી લોકોની રાહ–રસમ જણાવી છે! મારા દેવ! આ તો આપનો ફજેતો થાય છે અને જ્યાં ત્યાં તમારી વાતો થાય છે અને મારાથી આપની ટીકા સાંભળી સહી જતી નથી. હું તો એ સર્વ સાંભળીને દુઃખી થઈ ગઈ છું અને મારા શરીર પરથી તો લોહી અને માંસ ઉચાળો ભરીને ચાલ્યા ગયાં છે.[1] અને હું તો હાડપિંજરનું માળખું બની બેઠી છું. મને તમારી લગની લાગી છે. આવા સંયોગોમાં મને તો પતિદેવ (મારા સાંઈ–સ્વામી) ના સંબંધમાં તદ્દન નિરાશા થઈ ગઈ છે અને તો હવે ચારેતરફ નિરાશા અને અંધકાર દેખાય છે. હું તો જ્યારે જ્યારે પતિદેવ સંબંધી વિચાર કરું છું ત્યારે ચોતરફ ઉચાટ, અંધકાર અને કકળાટ જ દેખાય છે. પતિદેવના મેળાપની આશા દૂર દૂર જતી જાય છે અને મારી સખીઓ કે લોકો એ બાબતમાં મારી તરફ હસી મારી નિરાશામાં વધારો કરે છે. મારી બે સખીઓ શ્રદ્ધા અને સમતા છે તેઓ મને હજુ આશા આપ્યા કરે છે કે અંતે પતિદેવ એ સખીઓને માર્ગે મારે મંદિરે પધારશે અને વિરહનો અંત લાવશે. આ બે સખીઓને બાદ કરતાં મને તો ચારે તરફથી નિરાશા જ છૂટે છે.

બીજી સખીઓ તો ખાલી હાસ્યમાં નાચ કરી રહી છે, અને મને તરછોડી કે ચેડિયા કરી હસી કાઢે છે. મને તેમની તરફથી કંઈ આશા રહેતી નથી અને મારી શ્રદ્ધા–સમતા

૧ 'ઉચાળો' ને બદલે 'ન વળે' પાઠ પ્રતમાં છે. મંદવાડ આવ્યા પછી શરીર અસલ તંદુરસ્ત સ્થિતિએ આવે તેને 'શરીર વળ્યું' કહેવાય છે. મારું શરીર નબળું જ રહ્યા કરે છે. મારી સ્થૂળ દશા ખરાબ થતી રહે છે. આ અર્થ ચિંતિત છે.—વિવેચનકાર

સિવાયની બીજી કોઈ સખી મને આશ્વાસન પણ આપતી નથી. આ તો હવે કોઈ રીતનો રસ્તો પણ ન સૂઝતો હોય એવી મારી દશા થઈ ગઈ છે[1] (૩)

बिरह कुमावे सो तुम किया, खबर न पावो बिन मेरा जीआ;
कही पायगा जो बतावे (मेरा) लाई पीया, माव 'आनंदघन' करूं घर दीया मोछ० ४

અર્થ—મારો અને મારા પતિનો કુભાવે (વિભાવે) વિરહ કર્યો છે હવે પતિના ખબર પણ ન મળે તો તો મારા અવતારને ધિક્કાર છે અરે, કોઈ વાયદે પણ મારા પતિને બતાવી આપે તોપણ સારુ છે આનંદઘન આવે તો મારે ઘેર હુ દીવા કરું—મારે ત્યા દિવાળી થાય. (૪)

વિવેચન—આવી નિરાશા વચ્ચે દેવી ચેતના પોતાના મનની ઇચ્છા બતાવે છે અને ચિતવનના અંધકાર વચ્ચે પણ મંદિરમાં દીપક પ્રકાશવાની આશા સેવે છે એને પતિમિલાપની ભારે તમન્ના લાગી છે. દેવી આગળ બોલે છે: મારો મારા પતિદેવ સાથે વિરહ તો કુભાવે કરાવ્યો છે એટલે વિભાવદશામા પતિ ગયા અને ત્યા ચાલુ રહ્યા એટલે એ મને વીસર્યા; એમણે મારા મંદિરને તિલાંજલિ આપી અને એ જેમ જેમ વિભાવમા વધતા ગયા તેમ તેમ મારી આશા નબળી પડતી ગઈ અત્યારે તો કુભાવમા મારા પતિદેવ એટલા ઊંડા ઊતરી ગયા છે કે એ ક્યા છે એનો પત્તો પણ લાગતો નથી. ખરે ખર, જે પતિને માટે હુ આટઆટલી તમન્ના કરી રહી છુ તેના ખબર પણ ન મળે, તેઓ ક્યા છે અને ક્યારે આવશે તેની ભાળ પણ ન મળે, તો તો મારા આવી જીવતરને ધિક્કાર છે !

હવે તો કોઈ ચતુર માણસ વાયદો કરીને માત્ર એટલું પણ ખાતરીપૂર્વક કહી આપે કે પતિદેવ અમુક રસ્તેથી મારે મંદિરે પધારશે કે અમુક સમય પછી મારે ઘેર આવશે, તોપણ હુ તો મારે ઘેર દીવા કરુ દિવાળી આવે ત્યારે આવતુ વર્ષ સારુ જશે એવા આશામા જેમ લોકો દીવા કરે છે, તેમ પતિદેવ વાયદે પણ મારે ઘેર પધારશે એટલી ખાતરી થાય તો હુ તો આગમચથી દીવા કરી આનંદ માનું અને મારી આશા પૂરી થાય. અત્યારે તો ચારેતરફ નિરાશાનું વાદળ ઘેરાઈ ગયુ છે અને પતિદેવનો પત્તો

પાઠાંતર—કુમાવે સો—કુભાવસ્યાં. લી વાયરો—હરિના દેવું મરા કોઈ પીયા—કોઈ પીયા.
શબ્દાર્થ—તુમ = મને. કિયા = કર્યો. પાવો = પામ્યા. જીઆ = અવતાર. પીયા = પતિ(ને). દીયા = દીપ, દીવા. હરિના = આવો કોઈ શબ્દ હિંદીમાં મળતો નથી.

૧ આ છેલ્લી ગાથામાં ઘણીયે ન આવો પણ છેલ્લી નિરાશા એવો અર્થમાં પાઠાંતર છે અને અર્થ પાઠ કે આ પાઠાંતરમાં અશુદ્ધિ લાગે છે પાઠાંતરના અર્થનો મેળ મળતો નથી. હિંદીમાં પણ કે પણ શબ્દના અર્થ પણ / ના નથી. પાના આ વિભાગનો અક્ષર પાઠ દીપકનો ભાવે છે ઉપર અર્થ કર્યો છે તે મુખ્ય લક્ષ્ય તેને અનુસરતો કર્યો છે વિદ્વાન સજ્જનની રીત નવા પાઠે પડ મળે તે પર ધ્યાન દેવું —વિવેચનકાર

પણ લાગતો નથી. આવા સંયોગોમાં તો આશા પર અવલંબેલું મન વારંવાર પણ રજૂઆત કરે. જેમ કોઈ જોશીને પૂછે કે પુત્રપ્રાપ્તિ થશે કે નહિ અને જોશી ગણતરી કરી હા કહે તો પ્રાણી મનમાં મલકાય છે તેમ મને જો કોઈ વાયદો આપી પતિઆગમન જણાવે તોપણ હું તો મારે મંદિરે દીવા કરું આવી પતિદેવને મળવાની મારી તીવ્ર આશા છે ઇચ્છા છે તમન્ના છે ભાવના છે (૪)

ઉપસંહાર—આ પદમાં અને ૭૨મા પદમાં સતી ચેતનાની પતિમિલાપ માટેની તમન્ના બહુ સુંદર રીતે બતાવી છે બન્ને પદો એવાં છે સુંદર કાવ્ય લાક્ષણિક રીતે પૂરું પાડે છે અને ભારે મજાનું વાતાવરણ જમાવે છે. ઊંડા માનસમાં જ્યારે પ્રગતિ કરવાની તીવ્ર ઇચ્છા થાય ત્યારે ઉલ્લાસ પણ થાય, ઘરનો ઘાટ પણ જામે અને અંતે ઘરમાં દીવા પણ જરૂર થાય. આવા પ્રકારની તમન્ના વ્યક્ત કરવા માટે આ બન્ને પદ યોજાયેલા હોય એ તો સ્વયંસ્ફુરણાથી સૂઝે તેવું છે પણ તેમાં કુભાવ-રમણમાં ફસાઈ-અટવાઈ ગયેલ પતિદેવ માટે જે માનવતા ભરેલા સંયમ પણ માર્મિક શબ્દોમાં વાત કરી છે તે ખરેખર પ્રગતિ કરે તેવી રચના છે ચેતન પોતે અત્યારે ક્યાં વિહરી રહેલ છે તેનું સાચું અમર સ્થાન ક્યાં છે અને તે પ્રાપ્ત કરવા તેનામાં અચૂક શુદ્ધિ જાગૃતિ અને મનોરથ થવા જોઈએ એટલું જ નહિ પણ તે માર્ગે તેણે વળી જવું જોઈએ અને અત્યારના રખડારખડીના તમાસાનો છેડો લાવવો જોઈએ એ બતાવવાનો આ બન્ને પદોનો વિશિષ્ટ ઉદ્દેશ જણાય છે.

આ બન્ને (૭૨ અને ૭૩) પદો આનંદઘનજીની કૃતિ હોવાનો પૂરો સંભવ છે એમ તેની ભાષાને જોઈ અને પ્રતમાં તેને મળેલ સ્થાનને જોતાં જણાય છે એમાં પાઠોની અશુદ્ધિને લીધે અર્થમેળ એક બે જગ્યાએ મળતો નથી, પણ સંબંધ પરથી વાટ મળી જાય છે. યોગદૃષ્ટિએ આ બન્ને પદમાં પ્રેરણા હોઈ અને ભાવનાનું પોષણ આકર્ષક હોઈ એ બન્ને પદો ખૂબ વિચારણા માગે છે અને એના ઉદ્દેશમાં દર્શાવેલ પરિસ્થિતિ તરફ પ્રેરણા કરી તેનું ઉપાદેયત્વ સૂચવે છે અને એ વાત આકર્ષક રીતે બતાવેલ હોઈ કાવ્ય તરીકેના એના મૂલ્યમાં ખૂબ વધારો કરે છે અને યોગી કવિની અંતઃસ્ફુરણાના નમૂના પૂરા પાડે છે (૭૩)

પદ ચુમ્મોતેરમું

ભૂમિકા—કેદાર રાગના બે પદ ઉપર વિચારી ગયા. હવે વસંત રાગમાં ગવાતું ૭૪મું પદ આવે છે. એમાં કુમતિ-કુબુદ્ધિની બરાબર પિછાન કરાવવામાં આવી છે વિભાવની માહિતી આપવામાં આવી છે અને ચેતનનો સાચો માર્ગ કયો છે તેની ઓળખાણ આપવામાં આવી છે.

આનંદઘનજીનાં પદોમાં કેન્દ્રસ્થ વિચાર સ્વપરના વિવેચનનો અને પરિણતિની નિર્મળતાનો છે આ એક વાત બરાબર સમજાઈ જાય તો આખા જીવનનો પલટો થઈ જાય, અને માર્ગની પ્રાપ્તિ થઈ જાય. આ હકીકત એકથી વધારે વખત કહેવામાં આવી છે કારણ

કે પરભાવરમણતા એટલી બધી વધારે પડતી થઈ ગઈ છે કે એના પર અનેક દિશાએથી મારો ચલાવવામાં આવે તો જ તેના પર કાબૂ આવે તેમ છે અને તે કામ સ્વસંવેદનથી અથવા યોગીની પરિભાષામાં કહેવામા આવે, ત્યારે તે અંતરને જરૂર સ્પર્શે છે. બાકી, અનાદિ સ્વભાવ પર અંકુશ મેળવવામાં ભારે મુશ્કેલી છે પણ પ્રબળ પ્રયાસથી એ માર્ગે ગમન થઈ શકે છે અને એમાં પ્રગતિ પણ થતી જાય છે તેટલા માટે એ સાધ્ય હોઈને એને પ્રાપ્ત કરવા માટે પ્રથમ દરજ્જે કુમતિ કોણ છે અને કેવી હોય છે તેણે કેવા કેવાં માઠા પરિણામો નીપજાવ્યા છે એનો વિચાર કરવામા આવ્યો છે

या कुबुद्धि कुमरी कौन जात; जिहां रीझ चेतन ग्यांन गात   या० १

અર્થ—જે કુબુદ્ધિ ગોધડી ઉપર ચેતનરાજ રીઝી-મોહી પડ્યા છે તે કોણ જાતની છે? આ વાત જ્ઞાન ગાઈ આપે છે-સ્પષ્ટ કરી બતાવે છે (૧)

વિવેચન—જ્ઞાન-સમ્યગ્જ્ઞાનનો વિષય પ્રકાશ પાડવાનો છે જે વસ્તુને વસ્તુ તરીકે ઓળખાવી આપે, સાચા સ્વરૂપે બતાવી આપે અને તેના પર સાચો પ્રકાશ પાડે તેનું નામ જ્ઞાન કહેવાય. જ્ઞાન એ ચેતનરાજનો મૂળ ગુણ છે દર્શનથી સામાન્ય સ્વરૂપ દેખાય છે ત્યારે જ્ઞાનથી વસ્તુસ્વરૂપનું વિશેષપણે દર્શન થાય છે ચેતનનો કુબુદ્ધિ સાથે ગાઢ સબંધ થઈ ગયો છે કુમતિ સાથે એ ઓતપ્રોત થઈ ગયેલ છે અને પરભાવ જાણે એનો સ્વભાવ થઈ ગયો છે અને એના પરિચયમા ચેતન આવે ત્યારે એને ખેદ, સંક્લેશ કે ધૃણા થવાને બદલે એને એ સહવાસ-સબંધમા આનંદ થાય છે આ કારણે જ્ઞાન પેલી કુબુદ્ધિ બાઈનો પરિચય કરાવે છે જેના પરિચયમા ચેતનરાજ રાજી રાજી થઈ જાય છે તે કેવી છે કેવી છે કમાની છે તેની ઓળખાણ થઈ જાય તો પછી તેની સાથે પરિચય રાખવા કે વધાર વાના પરિણામ ચેતન વિચારી શકે

કુબુદ્ધિને કુમરી કહેવામા ભારે સંકેત છે એ અનેકને પરણે, ઘેર ઘેર રખડે, બગબગ કરી ચેતનાને સ્થાને બેસી જાય, અને ખોટા બહાનાં બતાવી એને એનાં ઘરમાથી તગડાવી મૂકે છતાં એ બાળકુમારી છે તાજીમાજી છે સર્વદા યૌવનમસ્ત છે અને ચપળતા, વિલાસ અને મોજીલાલીમા અત્યંત આસક્ત છે આ કુમતિબાઈનું નામ પસંદ ન આવે તેવું લાગે તેમ છે પણ એ વાતનું આ કુમરીને કાંઈ નથી. એનું આકર્ષણ અદ્ભુત છે, એની જાળ આંટીઘૂંટીવાળી છે અને એની ચર્ચા અભ્યાસ કરવા યોગ્ય છે

કુમરી 'નો અર્થ હિંદી ભાષામાં પંડુક જાતનું એક પક્ષી એમ થાય છે એ કબૂતરની જાતનું પક્ષી છે. ગીધનું નામ પણ કુમરી કહેવાય છે આવી હલકી જાતની

પાઠાંતર—યા-આ. કુમરી-આ કુમરી. કોન-કવન.

શબ્દાર્થ—યા = નિર્મિત વાચ્ય પહેલાં શબ્દનું સંક્ષિપ્ત રૂપ. કુમરી = ગીધ જાતિનું પક્ષી, ગોધડી. કોન = કઈ કેવી. ગ્યાન = જ્ઞાન. ગાત = ગાય છે કહે છે

આ ગીધડી જેવા સ્વભાવવાળી કુબુદ્ધિ બાઈ કેવું છે અને કઈ જાતની છે તેનો પરિચય જ્ઞાન આપે છે (૧)

હવે જ્ઞાન કુબુદ્ધિની જાતભાતનો ખ્યાલ આપે છે તે આપણે વીચીએ :—

કુચ્છિત સાખ વિસેપ પાઈ; પરમ સુધારસ વારી કાંઈ   યા० ૨

અર્થ—ખોટી આબરૂને વધારે મોટા પ્રમાણમાં મેળવીને એ ઉત્કૃષ્ટ અમૃતરસને નિવારીને (એને ઘેર) ચેતનરાજ જાય છે (તે કુબુદ્ધિને બરાબર ઓળખો છો ? એની જાતભાત વધારી છે ?) (૨)

વિવેચન—ચેતનરાજ અનો ખાસ માર્ગ મૂકીને એ કુબુદ્ધિને વળગવા જાય છે. તેને ખાસ ઓળખવાની જરૂર છે. એ જેમ જેમ કુબુદ્ધિનો પરિચય વધારતા જાય છે તેમ તેમ તેમની આબરૂ વધારે વધારે ખરાબ થતી જાય છે માણસનું અંતર કેવું છે તે તેની શાખ પરથી માલૂમ પડે છે સજ્જન વ્યાપારીની શાખ એવી હોય કે જગતમાં અને દરિયાપાર પણ એના નામની હૂંડીઓ નાણાં મળે. એના એક બોલ પર લાખો રૂપિયા મળે અને એના એક બોલ પર બજારમાં વધઘટનો ફેરફાર થઈ જાય. આ સજ્જનનું લક્ષણ છે. પણ જ્ઞાન કહે છે કે ચેતનરાજ તો અત્યારે કુત્સિત શાખ–ખોટી આબરૂ–વધારે ને વધારે મેળવતા જાય છે અને હીણઆબરૂવાળા થઈને પણ ચેતતા નથી. ત્યારે એ શું કરે છે ?

આબરૂ ખરાબ કરવા ઉપરાંત તેઓ પરમ સુધારસ, જે એમના જીવનનું રહસ્ય છે અને જે અતિ મૂલ્યવાન ખજાનો છે તેની પણ દરકાર ન કરતા એ પેલી કુમરી કુબુદ્ધિને ત્યાં જાય છે. સુધારસ જેવી ચીજને લાત મારનાર પોતાની શાખ વધારે ને વધારે બગાડે એમાં નવાઈ નથી. અનંત જ્ઞાનદર્શનો ભંડાર, અનંત શક્તિનો દરિયો, અને અખંડ સ્થિરતાની અવ્યતારૂપ સુધારસ ચેતનરાજ પાસે છે તેને વારીને ચેતનરાજ પેલી કુબુદ્ધિને ઘેર જ જાય છે અહાર રખડ્યા કરે છે અને અંદરને ઓળખતા નથી આ ખરેખર, વિષમ સ્થિતિ છે.

ચોથા પદમાં અનુભવને ઉદ્દેશીને આવી જ વાત કરી છે ત્યાં બીજી ગાથામાં સમતા કહે છે—"કુબ્જા કુટિલ કુબુદ્ધિ સંગ ખેલકે અપની પત કયું હારો. ત્યાં જે પત (આબરૂ)ની વાત કરી છે તેને મળતો જ ભાવ અહીં 'શાખ' કે શાખ શબ્દમાંથી તારવી શકાય છે. જ્યારે ચેતન ઉચિત ચોગોમાં આસક્ત થઈ જાય, અને પરભાવમાં પડી જઈ સ્વભાવને

પાઠાન્તર—કુચ્છિત-કુત્સિત. સાખ-શાખ. પાઈ-પાય. સુધારસ-સિદ્ધિરસ. વારી-વાર.

શબ્દાર્થ—કુચ્છિત = નીચ, અધમ, નિંદ્ય. સાખ = શાખ, આબરૂ વિશેષ-(નામ) અધિકતા, અનોખાપણું પાઈ = મેળવી. વિશેષ = વધારે પડતી (ક્રિયાવિ.), અસાધારણ પદ (નામ). સુધારસ = અમૃતરસ. વારી = નિવારી.

વીખરી જાય, ત્યારે એની આબરૂ ખરાબ થઈ જાય અને પછી એ પોતાની પાસે જે ખરો સુધારસ છે તેને લાત મારી સંસારની સરસો થતો જાય એટલે આ આખી પરિસ્થિતિનું કારણ એનો કુબુદ્ધિ સામે લાગેલો રસ છે એમ સહજ જણાય. આટલા કારણે કુબુદ્ધિ-કુમતિ કેવી છે અને કેવા સ્વભાવની છે એનો હજુ વધારે પરિચય જ્ઞાન કરાવે છે ઉત્તમ સુધારસ તજીને ચેતન કુબુદ્ધિને ઘેર જાય છે, તેનું કારણ કુબુદ્ધિના વિશેષ પરત્વે ચેતનનું અજ્ઞાન છે કોઈની સામે પરિચય વધારવા પહેલા તેનામાં વિશેષતા શી છે શા માટે તેનો પરિચય યોગ્ય છે અને એના પરિચયથી આપણને યોગ્ય માર્ગે કેટલો લાભ થશે તે વિચારવું ઘટે. અને અહીં તો ચેતનરાજ કુત્સિત શાખની વિશેષતા જાણ્યા છતાં પણ એને ઘેર જાય છે અને પરમ સુધારસને અટકાવીને ત્યાં જાય છે એ તો તેથી પણ વધારે આકરી વાત છે. આવી કુમતિની હજુ વધુ ઓળખાણ કરવા જેવી છે[1] (૨)

जी आगु कछु और नाही; गले पडेगी पलक मांही पा० ३

અર્થ—જીવ ! એમાં કાંઈ વધારે, બીજો કાંઈ માલ-દમ નથી (અથવા હે જીવ ! જીણ તે આ જ્ઞાન જ છે બીજું કાંઈ પણ હિતકારી નથી એમ જાણો). એ (કુબુદ્ધિ) તો બીલકી ક્ષણવારમાં ગળે પડશે (અને મરજી વગર ઘર કરી બેસશે). (૩)

વિવેચન—અને હે જીવ ! આથી વધારે એમાં કાંઈ માલ નથી, એની સાથે વાત કરવામાં કે એનો પરિચય વધારવામાં કાંઈ માલ નથી. એ તો એવી વિચિત્ર બાઈ છે કે એનો પરિચય વધારવા જશો તો તેમાં આગળ કાંઈ સારાં વાના થવાના નથી અને એમાંથી કોઈ કસ નીકળવાનો નથી.[2]

આ કુબુદ્ધિ બાઈ તો એવી વિચિત્ર છે કે એક સપાટામાં એ સામી ગળે પડતી આવશે. એ તો જાણે ઘરની બૈરી હોય અને તમારું સારું ઇચ્છતી હોય એવો ઢોંગ કરી તમને

પાઠાંતર—જી આગુ કછુ—ઇઆ જ્ઞાન તનો. ઔર—એર.

શબ્દાર્થ—જી=જીવ, હે. આગુ=વધારે. કછુ=કાંઈ પણ. ઇઆ=પ્રાણી (સંબોધન). ઔર=બીજો. ગલે પડેગી=ઇચ્છા વિરુદ્ધ પ્રાપ્ત થશે, પાછળ પડશે. પલક માંહી=ક્ષણવારમાં.

---

૧ આ ગાથાનો અર્થ કરવામાં ૫. ગંભીરવિજયજીએ લખાણમાં નોટમાં ભાવ આ પ્રમાણે આપ્યો છે: એની દુનિયામાં શાખ પણ કુત્સિત એટલે નિંદનીય છે એ તેનો વિશેષ જાણ્યા સિવાય. અહીં વિના અધ્યાહારથી લેવું આ અર્થ પણ વાસ્તવિક છે પણ ઉપર જે અર્થ કર્યો છે તેમાં વિના ની જરૂર પડતી નથી અને અર્થ કરતી વખતે બનતાં સુધી અધ્યાહારનો નમાવલંબ અર્થ ન કરવો એ ધોરણ માન્ય રાખી મેં મૂળમાં બતાવેલ અર્થ કાયમ કર્યો છે પંન્યાસજીનો સૂચિત અર્થ જરૂર વિચારવા યોગ્ય છે —વિવેચનકાર

૨. ઇઆ જ્ઞાન તનો ઔર નાહી એ પાઠ વિચારીએ તો તેનો અર્થ આ પ્રમાણે થાય હે ચેતન ! જીવ ! જીણ તો આ જ્ઞાન જ છે અને બીજો કોઈ પણ હિતકર નથી, એમ જાણો. આ અર્થ બરાબર છે પણ તેમ કરવામાં પ્રથમ ગાથાથી જ્ઞાન ભાન કરે છે એ નિર્દેશમાં પ્રાસભંગ થાય છે એથી મેં મૂળમાં ચોથો પ્રતનો પાઠ સ્વીકાર્યો છે —વિવેચનકાર.

નકામો ત્રાસ આપશે. જેમ કુભાર્યા કે પરસ્ત્રીગમના હોય તે પોતાના ધાર પાસે મીઠી મીઠી વાતો કરે અને કોઈ એનો સાચો પરિચય આપવા જાય તો ઊલટી સામે વળગતી આવે એવી આ નઠારી–ખરાબ બાઈ છે એનો સ્વભાવ જ કલેશ કરવાનો છે આવા સ્વભાવવાળી બટકનારી કુભાર્યા છે અને તેના ઉપર ચિત્તનચેન રીઝી રહ્યા છે. આવી વૈરીને તે કોઈ વૈરી કે વહાલી કહે? માટે જ્ઞાન માઈ ગાઈને સમજાવે છે કે આ કુબુદ્ધિ બાઈ કેવી છે અને કઈ જાતની છે તે બરાબર સમજો. એના સહવાસથી થતાં અને થનાર પરિણામ પર પુખ્ત અને પુરા વિચારણાની જરૂરિયાત છે (૩)

रेखा छेदे वाटी नाम; धरीए मीठी सुगुण धाम पा० ४

અર્થ—(માટે જાણી લો કે) જે ચાલી આવતી પ્રણાલીને કાપી નાખે તેનું ખરું નામ થાય, એના (જ્ઞાન)ને ધરીએ કારણ કે એ સદ્‌ગુણનું ધામ છે.[1] (૪)

વિવેચન—આ ગાથામાં મને ઘણી ગૂઢતા દેખાય છે. પ્રથમ ગુરુમહારાજે બતાવેલ અર્થ વિચારીએ. ભવરૂપ રેખાને જે કાપી નાખે, ભવભ્રમણને તોડી નાખે તે જ જ્ઞાન મીઠું અને સદ્‌ગુણનું ધામ છે આટલી વાત જાણીને જે ભવભ્રમણ ટાળે તેવું જ જ્ઞાન પકડવું. આ અર્થ બંધબેસે છે પણ એ પ્રમાણે અર્થ કરવા જતાં જ્ઞાને જે ગાન પ્રથમ ગાથાથી શરૂ કર્યું છે તે આખો લય ખલાસ થઈ જાય છે અને જ્ઞાન કેવું પકડવું તે વાત શરૂ કરવામાં આવે છે. બીજી રીતે અર્થ બેસાડતાં મને સૂચન થાય છે તે રજૂ કરું છું.

વાટી એટલે મૂળ કે ખૂરો. જે ચાલતી પ્રણાલીને એટલે પ્રગતિના માર્ગને તોડી નાખે, પ્રગતિને બદલે પશ્ચાદ્‌ગતિ કરાવી નાખે, જે આગળ વધવાની રીતિને–માર્ગને છેદી નાખે, તેની ખ્યાતિ ખોટી થાય અને તેનું નામ બગડ્યું જાય. આવા પ્રકારની એ કુબુદ્ધિ બાઈ છે એનું નામ બૂરું છે એની આબરૂ બૂરી છે એની રીતભાત બૂરી છે; આ પ્રમાણે હોઈને બીજી સુગુણ ધામવાળી મીઠી મધુરી બાઈ છે તેને બરાબર ઓળખીએ, એટલે દુનિયામાં કોનો પરિચય કરવો તેનો બરાબર ખ્યાલ આવે. આ સુગુણ ધામવાળી મીઠી બાઈ તે સુમતિ કે સદ્‌બુદ્ધિ છે. એ બાઈ કદી રેખાને છેદતી નથી પ્રગતિનો પથ કાપતી નથી, ખોટે માર્ગે જ્યાં ત્યાં રખડતી નથી અને એનું નામ પણ બૂરું કે ખરાબ નથી. આ કુબુદ્ધિની સાથે સરખામણીમાં સદ્‌બુદ્ધિનો પણ બરાબર અભ્યાસ કરીએ. એમાં પોતાનું અંતિમ હિત છે સાચો વિકાસ છે અને અંતરનો આનંદ છે એ બાઈ કદી મળે પડે તેવી નથી. આ પ્રમાણે અર્થ કરવામાં જરા પણ ક્લિષ્ટતા લાગતી નથી. વિચારવા માટે આ બેસતો થતો ભાવ રજૂ કર્યો છે (૪)

પાઠાંતર—નામ–તામ.

શબ્દાર્થ—રેખા = આંકો, લીટી. છેદે = કાપી નાખે. વાટી = નાખેલ, મૂળ ખૂરો. નામ = ખ્યાતિ. ધરીએ = આદરીએ, અંગીકારીએ. મીઠી = મધુરી. સુગુણ = સદ્‌ગુણ. ધામ = ઠેકાણું.

1. આ અર્થ પં. ગંભીરવિજયજીના અર્થ મુજબનો છે બીજો ઘટતો અર્થ માટે વિવેચન જુઓ.

તે આગે અધિકાર તાંહી; 'આનંદઘન' અધિકેરી ચાહી   ચા० ૫

અર્થ—એની આગળ એટલી તેની વિશેષતા—અધિકાઈ છે અને આનંદઘનની એના (એવા જ્ઞાન) પર વધારે પડતી ચાહના છે. (માટે આવા જ્ઞાન પર ચાહના રાખો અને કુબુદ્ધિની જાતને ઓળખી તેને છોડી દો.) (૫)

વિવેચન—આ સૂચિત અર્થને લંબાવતાં આગળ વધીએ તો આ છેલ્લી ગાથાનો ભાવ આ પ્રમાણે થાય આ પ્રમાણે આગળ વધવાનો અધિકાર પણ તે મીઠી સુગુણધામ વાળી (સદ્‌બુદ્ધિ)નો જ છે અને એ એનો અન્ય વિશાળ પ્રદેશ છે એ મીઠી સુધામ વાળીના ઉપર આનંદઘનને વધારે પડતી ચાહના છે આ પ્રમાણે હોઈને તમે કુબુદ્ધિની જાત-ભાતને ઓળખો અને તેની સરખામણીમાં સદ્‌બુદ્ધિને પણ બરાબર જાણી-પિછાની લો. આ ભાવ વિચારવા યોગ્ય છે એમાં જરા પણ પ્રક્રમનો ભંગ નથી.

મૂળ અર્થ પર આવતા આ ગાથાનો આશય સ્પષ્ટ છે એનો અર્થ કરતા ગુરુમહારાજ લખાવે છે કે જે જ્ઞાનને (તેને) આગળ કરીને ચાલે તે જ અધિકેરી એટલે અધિકાઈ છે કારણ કે જ્ઞાનને વિષે જ આનંદઘનની અધિક ચાહના હોય છે આ અર્થ વિચારવા યોગ્ય છે આ અર્થ પ્રમાણે જ્ઞાનની મહત્તા અને પ્રકાર આ ચોથી અને પાંચમી ગાથામાં બતાવ્યા છે અને જ્ઞાનમાં પણ સમ્યગ્‌જ્ઞાનનો સાચો મહિમા વર્ણવી તેનું મુખ્ય ધ્યેય ઐક્ય છે એનું બતાવી, તેને સુગુણના ધામ તરીકે વર્ણવી, તેની આદેયતા સ્પષ્ટ કરી છે અને આનંદઘન આવા સાચા જ્ઞાનની ચાહના કરે છે એ વાતને આગળ કરી છે[1] (૫)

ઉપસંહાર—આ પદમાં વર્ણવેલ કુબુદ્ધિ કેવીને આપણે કુમતિરૂપે અને ક્વચિત્ કુબુદ્ધિ નામે અગાઉ પણ જોઈ ગયા છીએ. બારમા પદ પર સાખી આપી છે ત્યાં કુબુદ્ધિને કુલટા તથા કુટિલગતિવાળી તરીકે વર્ણવી સુબુદ્ધિ સાથે એની તકરાર બતાવી છે અને બન્નેની તકરારમાં અંતે કુબુદ્ધિની હાર વર્ણવી છે[2] ત્યાર પછી ચૌદમા પદમાં ચેતનરાજને કુબુદ્ધિ સાથે ખેલતા વર્ણવ્યા છે અને ત્યાં પણ કુબુદ્ધિને કુલટા અને કુટિલના વિશેષણથી વર્ણવી છે[3] અને ત્યાં પોતાની આબરૂ રાખવામાં શું ડહાપણ કર્યું છે એ વાતની ચેતનને

પાઠાંતર—અધિકાર તાંહી—અધિકેરી તાહી. આનંદઘન પ્રભુ અધિક ચાહી. (બીજું પાઠ). (પ્રતનો પાઠ)
શબ્દાર્થ—અધિકાર = અધિકાઈ વિશેષતા. અધિકેરી = વધારે પડતી. ચાહી = ચાહના, પ્રેમ.

૧ બન્ને પ્રકારે સુગમ અને ગ્રાહ્ય ભાવ છે અને બન્ને અર્થ વિચારવા યોગ્ય છે રેખાઓની કીમત પણ મનન કરવા યોગ્ય છે એક રીતે ચાલતી પ્રવૃત્તિઓનો છેદ કરી નવીન પ્રગતિ મને પ્રાપ્ત કરવાનો અને તેનો વિકાસ કરવાનો આશય છે અને બીજી રીતે પ્રગતિ મની આગળ વધતી રેખાને ન કાપવાની વાત છે આ બન્નેમાં દૃષ્ટિ તો એક જ છે વાણી શબ્દનો અર્થ પૂરું કે પૂર્ણ થાય છે એ વાત વિદ્વાન દ્વારા ચાલતી ચર્ચારૂપે બીજો અર્થ કર્યો છે તે વિદ્વાનોની વિચારણા માટે છે

૨ જુઓ "શ્રી આનંદઘનજીનાં પદો" પ્રથમ ભાગ પૃ ૧૧૨–૪

૩ જુઓ "શ્રી આનંદઘનજીનાં પદો" પ્રથમ ભાગ, પૃ ૧૩૪–૧૪

યાદ આપી છે. એમાં જે પત ની વાત કરી છે તેને આ પદમાં આવેલ સાખ કે શાખ સાથે શો સંબંધ છે તેનો મેળ મેળવવા જેવું છે. એમાં ચેતનને પોતાની આબરૂ જવાની ટકોર કરવામાં આવી છે. આમાં કુબુદ્ધિની આબરૂ ખલાસ છે તે વાત પર ધ્યાન ખેંચવામાં આવ્યું છે.

આ તો કુબુદ્ધિના સંબંધમાં ઉલ્લેખ થયો. કુમતિના ઉલ્લેખો તો અનેક પદમાં આવી ગયા છે. એ કુમતિ અને કુબુદ્ધિમાં કાંઈ ફેર નથી. કુમતિ મતિઅજ્ઞાનનો વિષય છે અને એનો સાકાર ઉપયોગ થાય ત્યારે શ્રુતઅજ્ઞાનરૂપે કુબુદ્ધિ પોતાનો પાઠ ભજવે છે. વસ્તુતઃ બન્નેનું મૂળ જ્ઞાનના આવરણમાં છે. બન્ને અભ્યાસમાં ભટકે છે, સદ્‌જ્ઞાનથી વંચિત હોય છે અને પ્રાણીને ખોટા માર્ગે દોરી જાય છે. આટલું છતાં ચેતનરાજ એનામાં રીઝે છે અને એ જ પોતા પર પ્રેમ રાખનાર ખરી પત્ની છે એમ માની એના તરફ લલચાયા જાય છે અને એની અસર તળે ઘસડાયા કરે છે. આ સ્થિતિનો અંત આવે તો જ ચેતન રસ્તે આવે અને તેટલા માટે કુબુદ્ધિ અંતે કેવી છે તેને ઓળખવાની જરૂર હોઈ આ પદમાં તે માટે કેટલાક તેના પરિચયો આપ્યા છે. (૭૪)

પદ પંચોતેરમું

ભૂમિકા—વસંત રાજનો સમય ચાલુ છે. એ મસ્ત કાળમાં કુબુદ્ધિ અને કુમતિ કેવી છે, એના પરિચયથી આબરૂ અને સુધારસપ્રાપ્તિમાં ચેતનરાજને કેટલું નુકસાન થયું છે તે સદ્‌જ્ઞાને સમજાવ્યું, પણ એ તો આખો વખત કુમતિના સંગમાં એટલો રસગૃદ્ધ થઈ ગયેલ છે કે એ પોતાની ઘરની પત્નીને સંભારતો પણ નથી. અને ચેતનાની દશા તો એવી ને એવી ચાલ્યા કરે છે. ચેતના તો અત્યારે સર્વ પ્રકારે હેરાન-પરેશાન થઈ ગયેલી છે. પતિના દર્શન કે મેળાપનો લાભ પણ મેળવી શકતી નથી અને સદ્‌જ્ઞાન જેવા સત્સંગી સાચો માર્ગ બતાવે તે તરફ પણ ઉપેક્ષા થતી જુએ એટલે એને પારાવાર ખેદ થાય તે સ્વાભાવિક છે. આવી અતિ નિરાશાજનક પરિસ્થિતિમાં પણ એ પતિ તરફ અવગણના દાખવતી નથી, અને કોઈ પણ રીતે પતિદેવ ઘેર આવે અને કુલટાનો સંગ છોડે તે માટે સુવિહિત પ્રયત્નો ચાલુ રાખે છે.

ચેતનાને વિવેક-મિત્રની શક્તિ, સમજ અને આવડત માટે ઘણું માન છે. વિરહ-દુઃખમાં દિલાસો આપનાર, સાચા માર્ગની દોરવણી કરનાર અને આશાવાદથી ભરેલા આ વિવેકે છેલ્લા પદમાં વાત વાતમાં કહ્યું હતું કે 'આનંદઘન ભગવાન તારી સેજડી પર આવશે અને રંગરેલ કરી નાખશે.'[1] આ હકીકત એના ધ્યાનમાં હતી અને અત્યારે સદ્‌જ્ઞાને સાચા માર્ગની દિશા આગલા પદમાં બતાવી, પણ ચેતનજીએ એ વાત પર ધ્યાન પણ

૧ શ્રી આનંદઘનજીનાં પદો, ભાગ ૧, પ. ૭૩ પૃ. ૨૨૮

ન આપ્યું. આવા પ્રસંગે ચેતના હવે વિવેક તરફ પોતાનું ધ્યાન ચલાવે છે અને વિવેક મિત્ર વચ્ચે પડીને ચેતનને સમજાવે એમ ઇચ્છે છે સદ્‌જ્ઞાન જેવા સાચો માર્ગ બતાવનાર અત્યારે ચેતનદેવ પાસે ફાવ્યા નથી એ હકીકત ચેતના જાણતી હતી એથી વિવેકમિત્રનો સખા તરીકે ઉપયોગ કરી લેવા ઇચ્છે છે આ વિવેકમિત્રને સારી રીતે ઓળખવાની જરૂર છે.

સંક્ષેપમાં વિચાર કરીએ તો, સાચા–ખોટાનો તફાવત બતાવનાર, લાંબી નજરે લાભાલાભની સાચી તુલના કરાવનાર અને અનેક દૃષ્ટિબિન્દુને ધ્યાનમાં રાખી તેનો સમન્વય કરનાર વિશિષ્ટ આંતર તત્ત્વને વિવેક કહેવામા આવે છે વિવેકનું સ્થાન ઘણું ઉચ્ચ છે, પણ એ સદ્‌જ્ઞાન પૂર્વકની વિવેચક શક્તિ વગર આવતો નથી એ ધ્યાનમા રહે. એ આંખના પડળ ઉપાડી નાખે છે સાચી ગણતરી સપડાવે છે ચાલ તુલનાનો યોગ કરાવી આપે છે અને ઉત્પાટ, ઉન્માદ કે સહસાકારીપણાને દૂર રાખે છે. એને ચિત્રકારો પર્વતનું સ્થાન આપે છે અને ઉચ્ચ અવલોકના કરવાનો અને નિર્ણય પહેલા ચારે બાજુ તપાસવાનો અધિકાર આપે છે આવો વિવેક સલાહકાર તરીકે હોય તો તેથી લાભ જરૂર થાય.

દેવી ચેતના મિત્ર વિવેક પાસે મન ખોલીને વાત કરે છે એ વાત કરવામા એને પોતાના ઘરના છિદ્ર ખોલવાની મુરાદ નથી એ તો પતિપ્રાણા વિનયી દેવી છે એ વિના કારણ ઘરની વાત બીજા પાસે કરે નહિ, પણ અમુક સંયોગોમાં જો સમજુ હિતેચ્છુની પાસે વાત ન કરવામા આવે તો મુદ્દાની વાત મારી જાય છે અને મૂંઝવાયલાં કોકડાંનો કોઈ રીતે નિકાલ આવતો નથી. આ સંયોગોમા ચેતના પોતાની સ્થિતિનું વિવેક પાસે વર્ણન કરે છે. આગળ જોવામા આવશે કે આ વાત કરતા કરતા પણ એનામા નિરાશા અને અશક્તિ બન્ને દેખાઈ આવે છે આખા પદમા માનસવિદ્યાના અભ્યાસનો પરચો દેખાઈ આવે છે તે આગળ જતા સ્પષ્ટ થશે.

प्यारे लालन बिन मेरा कुन हवाल ?
समजे न घटकी निठुर लाल. प्यारे० १

અર્થ—(ચેતના મિત્ર વિવેક પાસે વદે છે —) મારા પ્રિય વહાલા વગર મારા કેવા કેવા હાલ થયા છે અને થશે ! પણ મારો વહાલો અત્યારે તો તદ્દન કઠોર થઈ બેઠા છે તેથી તે મારી અંતરની પીડા સમજતો પણ નથી. (૧)

વિવેચન—વિશુદ્ધ ચેતના મિત્ર પાસે કહે છે કે ભાઈ ! મને લાડ લડાવનાર મારા વહાલા વગર મારા કેવા હાલહવાલ થઈ રહ્યા છે તે તું સાંભળ : સ્ત્રીને તો પતિ એ સર્વસ્વ છે પતિ વગર એના શણગાર કે અલંકાર દૂર પડી જાય છે એને નિસાસાનો આશ્રય

પાઠાંતર—પ્યારે-પ્રીતિ રે છે હવાલ-હાલ. ન-નહી.

શબ્દાર્થ—પ્યારે = વહાલા. લાલન = પ્રિય, વહાલા. બિન = વગર. હવાલ = અવસ્થા, હાલત, દશા. ઘટકી = અંતરની, મનની. નિઠુર = કઠોર પરિણામી. લાલ = વહાલા, પ્યારા. –

લેવાનો હોય છે અને એના ખાવામાં, બોલવામાં કે વર્તવામાં હલકાઈનો અભાવ હોય છે મારા મનની અંદર થતી વ્યાકુળતા તપાસ. અત્યારે જાણે મારો કોઈ આધાર ન હોય, જાણે મારે માથે કોઈ ધણીધોરી ન હોય એવી મારી દશા થઈ રહી છે.

મારી આ દશા છે અને મારા વહાલા—મારા પતિદેવ—અતિ નિષ્ઠુર થઈ આ વાત સમજતા જ નથી. એમનું દિલ એટલું કઠોર થઈ ગયું છે કે તેઓ એ વાતનો ખ્યાલ પણ કરતા નથી. આ તો, મારે તો મારી આખી નજર પતિદેવ પર રાખવાની રહી અને એને તો એ વાતની કુછ ગણતરી જ નહિ—એવી વિચિત્ર દશા થઈ રહી છે. મારા મનમાં એને અંગે શું શું થઈ ગયું છે એ મારા ઘરની વાત લક્ષમાં પણ લેતા નથી.[1] (૧)

वीर विवेक ! तु भांजी भांखि;
कहा पेट दई आगें छिपाइ ? प्यारे० २

અર્થ—ભાઈ વિવેક! તમે સર્વ પ્રકારે માહિતગાર છો. સુયાણી પાસે તે પેટને કેમ છુપાવવાનું બને? (૨)

વિવેચન—ભાઈ વિવેક! તું પોતે પૂરતો માહિતગાર છો; તને મારી સ્થિતિનું ભાન છે; તને મારા પતિદેવની વર્તમાન અસ્તવ્યસ્ત દશાનો પૂરો ખ્યાલ છે; તને મારા પતિદેવમાં રહેલ અનંતગુણની સત્તાનો અભ્યાસ છે. તું મારી વિરહદશા, વિહ્વળદશા અને દુઃખી દશા સારી રીતે જાણે છે. સુયાણી પાસે પેટને કેમ છુપાવી શકાય? એની સલાહ લેવી હોય તેને પૂરેપૂરી હકીકત ન કહીએ તો સાચી સલાહ કેમ મળે? માટે તારી પાસે હું તો ખુલ્લેખુલ્લી વાત કરી દઉં છું કે મારા વહાલા વધુ નિષ્ઠુર બની ગયા છે અને મારા અંતરની વાત સમજવાનો વિચાર પણ કરતા નથી. સામાન્ય રીતે આવી, પતિપત્નીની વચ્ચેની વાત સતી સ્ત્રી અન્ય પાસે કરે નહિ, એ વાત હું જાણું છું, પણ મારે તો તારી

પાઠાંતર—તુ—તે. ભાંજી—માંજી. ભાખિ—ભાખઈ. કહા—કહાં. પેટ દઈ આગે—દઈ આગે પેટ. દઈ—દાઈ. છિપાઈ—છપાઈ.

શબ્દાર્થ—વીર = ભાઈ બહાદુર. તુ = તું, નિજ. ભાંજી = માહિતગાર. ભાખિ = છે. કહા = શું, કેમ. દઈ = દાઈ સુવાવડ કરનાર બાઈ, સુયાણી, નર્સ. આગે = પાસે. છિપાઈ = છુપાવવું, સંતાડવું.

૧ 'સાહેબ' શબ્દ ભિન્ન પતિના અર્થમાં હિંદી ભાષા કે ગુજરાતી ભાષામાં વપરાતો નથી. પણ જૈન સાહિત્યની અનેક સજ્ઝાયો વગેરેમાં એ અર્થમાં વપરાયેલ છે. ઉપાધ્યાયજીએ દ્રૌપદીની સજ્ઝાયમાં 'દેવ ન ધરીએ સાહેબ, દેવ ન ધરીએ' એને પ્રાધાન્ય આપ્યું છે અને બીજા અનેક દાખલા છે. કોશકાર તો એને 'સાહબ' પાઠમાં આવતા 'સાહબ' સાથે લેઈ એનો અર્થ 'સાહેબ' વાપરવો તે એટલો જ આપે છે. સાહેબ શબ્દ લેવા માટે જૈન પરિભાષામાં યોગ્ય-રૂઢ થયેલો શબ્દ પ્રભુતાનો છે. આ શબ્દ સાથ એટલે ફારસી ભાષામાં પાદશાહ અર્થવાળા શબ્દથી વાત જુદી છે. આનંદઘનજીએ આ સાથ શબ્દનો પ્રયોગ કેટલામા પદમાં કર્યો છે ત્યાં તેનો બતાવેલ અર્થ બરાબર છે એ શબ્દને સાહેબ શબ્દ સાથે મૂંઝવવા યોગ્ય નથી. —વિવેચનકાર.

સમાન હોવી સ્ત્રી તેથી તારી પાસે પેટ છુપાવવાનુ યોગ્ય ન કહેવાય, એટલે મારા ઘરની વાત તને મારા ઘરના હિતની દૃષ્ટિએ કહું છું તારી પાસે મારા પતિદેવ માટે હું નિઠુર-કઠોર વિશેષણ વાપરું છું તે માટે મને ખેદ થાય છે પણ તે સત્ય પરિસ્થિતિ બતાવે છે અને નિરુપાયે પણ સાપેક્ષ દૃષ્ટિએ મારે મારા ઘરની વાત તારી પાસે ખોલવી પડે છે[1] (૨)

तुम भावे सो कीजें वीर!
सोई आन मिलावो लालन धीर प्यारे० ३

અર્થ—મારા વીર! તને ગમે તે કર, પણ (મારા) લાલન સ્થિર રહેવામાં ચાલુ રહે તે રીતે તેને (અહીં) લઈ આવીને મને મેળવી આપો. (૩)

વિવેચન—આ પ્રમાણે પરિસ્થિતિ હોવાથી મારા વીર! તને યોગ્ય લાગે તે ઉપાયો યોજ, તને ગમે તે રીતે સમજાવટ કર, અને મારા ધીર લાલનને અહીં લઈ આવીને મારો તેની સાથે મેળાપ કરાવી આપ. તું સારી રીતે જાણે છે કે મારો અને મારા પતિદેવનો મેળાપ કરાવવાના તપ, ત્યાગ, ધ્યાન, ક્રિયા, દાન, કથા વગેરેના અનેક માર્ગો છે મારા પતિદેવ એ અસંખ્ય યોગમાર્ગમાંથી કયે માર્ગે મારે ઘેર આવશે અને મારો વિયોગ મિટાવશે તે શોધી કાઢવું તે તારું કામ છે (૩)

भमरे फरे न जात आध;
मन चंचलता मिटे समाध प्यारे० ४

અર્થ—અમારા પ્રયાસથી તો વ્યથાઓ જતી નથી મનની ચંચળતા મટતી નથી અને ચિત્તની સમાધિ થતી નથી. (૪)

વિવેચન—તને આટલો બધો આગ્રહ કરવાનું અને વચ્ચે પડીને રસ્તો કાઢવાનું કહેવું પડે છે તેનું કારણ છે આધ એટલે માનસિક વ્યથા(આધિ)ઓ પાર વગરની છે પતિદેવને અહીં આવવું નથી. એમને ઘર તરફ જોવું નથી. એમને ઘરની બેહાલીનો વિચાર પણ કરવો નથી. એટલે અમારાથી તો આ માનસિક વ્યથાઓ દૂર કરી શકાતી નથી, અને એને લઈને જે મનની ચંચળતા મારા પતિદેવમાં રહે છે તે દૂર પણ થઈ શકતી નથી. અને ભાઈ! તું સારી રીતે જાણે છે કે જ્યાં સુધી મનની ચંચળતા હોય ત્યાં સુધી શુદ્ધ

પાઠાંતર—ભાવે સો-ભાવે જે સો. લાલન-લલન.

શબ્દાર્થ—ભાવે = ગમે. જો = જે. સો = તે. કીજે = કરીએ. સોઈ = તે. આન = લાવીને. ધીર = સ્થિર.

પાઠાંતર—ભમરે ફરે-ભમતા ફરે. ન જાત આધ-જાતિ આધ. સમાધ-સમાધિ.

શબ્દાર્થ—ભમરે ફરે = ભમરા ફરવાથી. જાત = દૂર થાય. આધ = આરધી. મોટી વ્યાધ. આધિ, માનસિક બાધા. સમાધ = સમાધિ. યોગીનાં દુઃખ દૂર થઈ ચિત્ત શક્તિ પ્રાપ્ત કરાવનાર અંતિમ દશા.

૧ 'ભાઈ' ભાષ્યકાર. આ અર્થ પર વિવેચન માટે જુઓ પદ ૭૨ ગાથા ૧લી. ગુજરાતી ટીકાકાર તેનો અર્થ કાશ્મીરનો હેડીવાળો એમ કરે છે એનો આગ સબંધ સાથે મેળ ખાતો નથી. —વિવેચનકાર.

કદી પ્રાપ્ત થતી નથી. મનડું જ્યાં ત્યાં ભટક્યા કરે છે એનામાં સ્થિરતા આવતી નથી, એનો ધીરપણાનો ગુણ વિકાસ પામતો નથી અને એ બહારના બહાર ફર્યા જ કરે છે અને ચિત્તની સમાધિ આવી શકતી નથી એટલે પતિદેવનો અને અમારો મેળાપ થતો નથી અને મારે મારા પતિદેવને માટે નિષ્ઠુર જેવું આકરું વિશેષણ વાપરવું પડે છે

પરિણતિની ચપળતા મટાડી દેવી એ યોગની પ્રાથમિક ભૂમિકા છે જ્યાં સુધી ચપળતા હોય છે ત્યાં સુધી એકાગ્રતા થતી નથી અને એકાગ્રતા થાય નહિ ત્યાં સુધી ચિત્ત કબજે આવતું નથી. અને મન પર અંકુશ વગર ધ્યાન થતું નથી અને ધ્યાન વગર ચિત્તની સમાધિ થતી નથી અને સમાધિ વગર ચેતનરાજ સાથે સીધો વ્યવહાર થતો નથી, એટલા માટે મન-ચપળતા મટાડવી અને છેવટે સમાધિ કરવી એ યોગના બે છેડા છે એક પ્રાથમિક છે બીજો અંતિમ છે. અને એ ન થાય ત્યાં સુધી ચેતન પોતાને ઘેર આવે નહિ અને ચેતન ઘેર આવે નહિ ત્યાં સુધી શુદ્ધ ચેતનાનો વિરહ ભાંગે નહિ. પરિણામની ચપળતા એ ભય છે અને પ્રાથમિક ભૂમિકામાં અભય સ્થિતિ કરવાની છે એની વાત આનંદઘનજીએ સંભવનાથ પ્રભુના સ્તવનમાં બરાબર કહી છે અને મનડાને મનાવવાની વાત શ્રી કુંથુનાથ ભગવાનના સ્તવનમાં પણ વિસ્તારથી જણાવી છે.

ચેતના જણાવે છે કે અમારાથી તો આધિ-માનસિક વ્યાધિ-જતી નથી, મન ચપળતા મટતી નથી અને સમાધિ થતી નથી, માટે તું (વિવેક) બને તે કર અને મારા ધીર લાલનનો અને મારો મેળાપ થાય એમ કરી આપ.[1] (૪)

आप विवेक विचार कीन;
'आनंदघन' कीने अधीन प्यार ५

અર્થ—(એ સાંભળીને) વિવેક ચેતન પાસે ગયા, તેની સાથે વિચાર કર્યો અને આનંદઘન ચેતનને (વિવેક) ચેતનાને આધીન કરી આપ્યા (ચેતને વિવેકના વિચાર માન્યા અને એ આનંદઘન રૂપે આવ્યા.) (૫)

વિવેચન—આટલી શુદ્ધ ચેતનાની વાત સાંભળીને મિત્ર વિવેક ચેતન પાસે ગયો, તેની સાથે વિચાર કર્યો અને અંતે શુદ્ધ ચેતનાએ કહ્યું હતું તેવા પ્રયોગો કરી આનંદઘનને ઘેર લઈ આવ્યો અને તેને ચેતનાને આધીન એવા બનાવી દીધા કે એ પેલી કુબુદ્ધિ-કુમતિ

પાઠાંતર—વિવેક-વિવેક. આનંદઘન-આન આનંદઘન. અધીન-આધીન.
શબ્દાર્થ—કીન=કર્યો. કીને=કર્યો. અધીન=સ્વાધીન, તાબે

---

૧ અમારે કહે-આ શબ્દોનો ભાવ પં. ગંભીરવિજયજી જેવા કર્યો. એમ લખાણ છે એટલે દેવ-દેવીની આરાધના કરી, પણ આધિ ન ગઈ ચિત્તની ઉપાધિ મટી નહિ. આ અર્થ વિચારતા યોગ્ય છે પણ શુદ્ધ ચેતના દેવ-દેવીમાં માને-મનાવે એવા કરતાં ઉપર મુજબ કર્યો છે તે અર્થ વધારે બંધબેસતો લાગે છે. શુદ્ધ વાંચો મન ભાવ વિચારતા. —વિવેચનકાર

અને બીજી અનેક વેશ્યા–કુલટાઓ ચેતનને વળગી પડી હતી તેને એ ભૂલી ગયા અને પોતે ચેતનાને વશ થઈ ગયા.

વાતનો સાર એ છે કે શુદ્ધ ચેતના પ્રકટ કરવા માટે આનંદઘન સ્વરૂપની પ્રાપ્તિ કરવી પડે છે તે પ્રાપ્તિ માટે વિવેકપૂર્વક વિચાર કરવો પડે છે વિવેક જે વિચારો જણાવે તેનો અમલ કરવો પડે છે અને એમ કરવાથી આધિ અને ચંચળતા મટી જતા સમાધિ થાય છે અને ચેતનદેવ આનંદઘન સ્વરૂપે ચેતનાને આધીન થઈ જાય છે અને એનામાં અત્યાર સુધી જે નિષ્ઠુરતા હતી તે દૂર થઈ જતાં એ ચેતનાના ઘરની—અંતરની વાત સમજે છે, તે વાતનો અને પોતાનો અભેદ વિચારે છે અને પોતાનું સાચુ અનંત સુખ ત્યાં જ છે એ વાતનો એને નિર્ણય થતા એની પરિણતિની ચંચળતા દૂર થઈ જાય છે અને એ આનંદઘન સ્વરૂપ થતા ચેતના સાથે એકાકાર (આધીન) થઈ છે

ચેતનરાજ વિવેકે બતાવેલા વિચારો માન્ય કરે, અને તે પ્રમાણે વર્તે, ત્યારે એ આનંદસ્વરૂપ થઈ જાય, આનંદમય થઈ જાય અને ચેતના સાથે એકાકાર અનુભવી તેને વશ બની જાય; એનામા જે આધિ અને ચંચળતા હતા તે દૂર થઈ જાય; એ એકાગ્ર થઈ જાય અને સ્થિરતા, શાંતિ અને ચિત્તની સમતાને પરિણામે એનામાં જે રખડપાટા કરાવે તેવા સ્થૂળ વિલાસના ભાવો હતા તે દૂર થઈ જાય અને સમાધિને પરિણામે સાચા સુખને ઓળખી એ ઘેર આવી જાય. (૫)

ઉપસંહાર—આ પદમા વિવેકનું સ્થાન ખાસ વિચારવા યોગ્ય છે એ જરૂરને વખતે શુદ્ધ ચેતનાને જે સહાય કરે છે તે ખાસ નોંધવા યોગ્ય છે. એના ઉપર ચેતના જે વિશ્વાસ મૂકે છે તેનું રહસ્ય ધ્યાનમા રાખવા યોગ્ય છે અને તે પ્રમાણે જીવનક્રમ ગોઠવવા યોગ્ય છે પ્રાણી બહુધા સ્થૂળ સુખમા રાચી જાય છે તાત્કાલિક બહુ ટૂંકી નજર રાખે છે અને એવા સુખને અંતે શું થશે અને એ સુખ કેટલું ટકશે, તેનો વિચાર કરતો નથી. વિવેક આવે વખતે સાચુ ભાન કરાવે છે. એ સ્થાયી અને ક્ષણિક સુખનો તફાવત સમજાવે છે એ અંતિમ પરમાર્થ ક્યા છે અને કઈ રીતે પ્રાપ્ય છે તેની કેડ પાડી આપે છે અને ક્યા માર્ગે સાચી પ્રગતિ થઈ શકે છે તેની વિગત પૂરી પાડે છે આ હકીકતને સ્પષ્ટ આકારમા બતાવવા શ્રી સિદ્ધર્ષિ મહારાજે વિવેકગિરિની ભવ્ય કલ્પના કરી તેનું સ્થાન સાત્ત્વિક માનસપુરની બરાબર સામે આપ્યુ છે અને એ પર્વતની પ્રભાવશીલતા બતાવી એનું વર્ણન કરતા જણાવે છે કે —

"ભવચક્રમા રહેનારા પ્રાણીઓ જ્યા સુધી આ વિવેકમહાગિરિને જોતા નથી, ત્યા સુધી જ તેઓ અનેક પ્રકારના દુઃખોમા સબડતાં હોય છે એવું એક વખત તેઓને આ વિવેક પર્વતનું દર્શન થાય છે કે તુરત જ ત્યાર પછી તેઓની બુદ્ધિ ભવચક્ર તરફ થતી જ નથી, ભવચક્ર ઉપર તેમને પ્રેમ પણ રહેતો નથી અને ભવચક્ર તરફ આકર્ષણ પણ થતું નથી.

એ વિવેકગિરિશિખરનું પરિણામ છેવટે એ થાય છે કે તેઓ ભવચક્રને છોડી દઈને વિવેકપર્વત ઉપર ચઢી જાય છે અને સર્વ પ્રકારના દુઃખોથી રહિત થઈ અલૌકિક આનંદના ભોગવનારા થાય છે. સંપૂર્ણ આનંદ હમેશને માટે પ્રાપ્ત કરવાનો માર્ગ આ વિવેકપર્વત પર ચઢવા પછી તેઓને દેખાય છે એમ થવાનું કારણ એ છે કે તેઓ વિવેકપર્વત ઉપર ચઢે એટલે ત્યાંથી તેઓ આખા ભવચક્રનગરને પોતાની હથેળીમાં રહેલા આમળાની માફક જોઈ શકે છે"[1]

આ વિવેકગિરિ ઉપરથી આખા ભવચક્રની અવલોકના કેટલી વિશાળ, સ્પષ્ટ અને અસરકારક તથા વૈવિધ્યથી ભરપૂર થાય છે તે માટે મૂળ ગ્રંથના ચોથા પ્રસ્તાવમાં રસિક વર્ણન આપ્યું છે (પૃ ૬૧૮-૬૮૪). એનો વિચાર કરતા આ વિવેકની મહત્તા ખ્યાલમાં આવે છે અને વિમળાલોક નામના યોગાંજનથી એનો અહીં સાક્ષાત્કાર કરી શકાય છે એ વાત આવે ત્યારે વિશિષ્ટ જ્ઞાનનો ચમત્કાર પ્રત્યક્ષ થાય છે[2]

આવા પ્રકારની, સાચા અને ખોટાની વચ્ચેના તફાવતને ઓળખવાની આવડત એ વિવેક છે. એ સમ્યગ્જ્ઞાનને પરિણામે પ્રાપ્ત થાય છે એ અંતરનો વિષય છે અને એ મળે ત્યારે આખા જગતનો દેખાવ ફરી જાય છે એનું સાચું ભાન થાય છે, એ થાય ત્યારે કેવી મોજ આવે છે અને એ ન હોય ત્યાં સુધી કેટલી અસ્થિરતા અને ચપળતા રહ્યા કરે છે એ વાત આ પદમાં કરી છે એ ખૂબ વિચારવા યોગ્ય છે વિવેકપર્વત પરથી આખી અવલોકના કેવી થાય છે શું શું દેખાય છે દેખવા પછી કેવા વિચારો આવે છે એને પરિણામે કેવા સાચા નિર્ણયો થાય છે—તેનો બરાબર ખ્યાલ કરવામાં આવે તો વિવેક-મિત્રની દરમિયાનગીરીથી વિચાર કરતા આનંદઘન શુદ્ધ ચેતનાને બરાબર આધીન થઈ જાય એમાં જરા પણ શક જેવું રહેતું નથી, કારણ કે વિવેક આવતા મનની ચપળતા અને માનસિક અવ્યવસ્થા દૂર થઈ જાય છે અને ગાડું એક વાર ચીલામાંથી નીકળી રસ્તે ચઢી ગયું એટલે આનંદસ્વરૂપ પ્રાપ્ત કરવા કે પ્રગટ કરવા વખત લાગતો નથી.

આવા પ્રકારની પરિસ્થિતિ નિપજાવવા માટે વિવેકની બહુ જરૂર છે. વિવેક વિચારને આધીન છે વિચાર સદ્જ્ઞાનને આધીન છે અને આવરણ ખસેડી દેવામાં આવે કે ખસી જાય તો સદ્જ્ઞાન પોતાના ઘરનો વિષય છે અતિ અગત્યનો વિષય છે અને પ્રયત્નથી સુપ્રાપ્ય છે આ સર્વ વાતને જણાવનાર વિવેકમિત્રની સલાહ, સૂચના અને દોરવણી ચેતના માટે બહુ ઉપયોગી ખાસ જરૂરી અને મહાન લાભકારી છે. અને ચેતના માટે શુદ્ધ ચેતનાએ તેની યોગ્ય રીતે યોગ્ય શબ્દોમાં અને યથોચિત સમયે માગણી આ પદમાં કરી છે અને એ માગણીનો ફોટો-બરાબર આકૃતિનો ટીપી બતાવ્યો છે (૭૫)

---

૧ ઉપમિતિભવપ્રપંચા કથા —ભાષાંતર પ્ર ૪ પ્ર ૩૩ પૃ ૧૮૭

૨ ઉપમિતિભવપ્રપંચા કથા —ભાષાંતર, પ્ર ૪ પ્ર ૩૮ પૃ ૧૧૭

પદ છોતેરમું

ભૂમિકા—આ વિભાગમાં 'વસંત' રાગના ૭ પદ આવ્યાં: ૫૮, ૬૪, ૭૩, ૭૪, ૭૫, ૭૬. છેલ્લાં ત્રણ પદો પૈકી આ છેલ્લું પદ છે. વસંત રાગમાં અદ્ભુત શાંતિ અને વાતાવરણમાં અપૂર્વ સૌરભ રહે છે. એ રાગનો પુરુષાકાર (Personification) જોતાં એનું આરોપણ અને એની વિશિષ્ટતા હૃદયંગમ થાય તેવાં છે. આ રાગમાં હજુ એક પદ (૧૦૭) આવનાર છે તે લગભગ છેલ્લું હોઈ કળશરૂપ છે.

એકત્રીશમું પદ શ્રીરાગમાં ગાઈ બતાવ્યું ત્યારે ત્યાં માયા–મમતાનો પરિવાર કેવો છે અને અહીં શુદ્ધ ચેતનાનો પરિવાર કેવો છે તેનું સામસામું વર્ણન કરી ભારે કમાલ કરી હતી. ત્યાં કામ, કપટ, મદ, મોહ, માન અને અહીં અનુભવ–અમૃતનું પાન બતાવ્યું હતું, અને એ આખી વાત સમતાની સામે મૂકી હતી. ત્યાં જે વિચાર શ્રીરાગમાં બતાવ્યો હતો તેને મળતો વિચાર અત્ર વસંત રાગમાં બતાવ્યો છે. અહીં તો શુદ્ધ ચેતના પોતે જ પતિ પાસે સરખામણી અને મુકાબલા કરી વસ્તુગતે શી સ્થિતિ છે તેનો ખ્યાલ આપે છે અને તે રીતે ચેતનજીને પોતાને ઘેર પધારવા પ્રેરણા કરે છે.

આ જાતની સરખામણીની માનસિક અસર બહુ વ્યાપક બને છે. ઘણી વખત પ્રાણી પોતાની ધૂનમાં ચાલ્યો જાય છે. પણ પોતે ક્યાં જાય છે, ત્યાં કોણ ખેંચીને લઈ જાય છે, ત્યાં જવાની પ્રેરણા કોણ કરે છે, ત્યાં કેવા કેવા વિકારો પડેલા છે—તેનો તે વિચાર કરતો નથી. પણ જો એક વખત ત્યાં શું છે અને અહીં શું છે એ વાત સામસામી મૂકી પ્રદર્શન આકારે તેને બતાવી હોય તો, સંભવ છે કે એ ઠેકાણે આવી જાય અથવા ભોગ પર વધારે વધારે આકર્ષણ રાખતો અટકી જાય. જ્યાં સુધી પ્રાણી વ્યવહારમાં લીન થઈ આગળપાછળનો વિચાર કરતો નથી, અંત્ય પરિણામ કે રખડપાટીનાં કારણોનું પૃથક્કરણ કરતો નથી, ત્યાં સુધી એની સર્વ પ્રવૃત્તિમાં સાધ્યસામીપ્ય થતું નથી અને અવ્યવસ્થિત વિચારણાને પરિણામે એ ફાંફાં–વલખાં કરે છે. એટલે એની સમક્ષ શબ્દચિત્ર રજૂ કરવાની રીતિ ખૂબ જરૂરી માનવામાં આવી છે. તેટલા માટે ચેતના આ પદમાં અહીં (એટલે પોતાને ઘેર, પોતાની પાસે) શું છે અને તહીં (એટલે મમતા–માયા–કુમતિને ઘેર, તેમની પાસે) શું છે તેની કેટલીક મુદ્દામ ચિત્રો અહીં રજૂ કરે છે. એ ચિત્રો બતાવવાનો આશય ચેતન દેવને પોતાની ખરી પરિસ્થિતિનું ભાન કરાવવાનો છે અને તે દ્વારા તેના વિચાર–વાતાવરણની શુદ્ધિ કરી તેને યોગ્ય પસંદગી કરવા માટેના સાધનો પૂરાં પાડવાનો છે.

બે શોક્યનો એક પતિ હોય ત્યારે તેને પોતાને મંદિરે બોલાવવા શોક્યો જે જાતના કારસ્તાનો કરે છે તેમાંનું આમાં કાંઈ નથી. અહીં તો સાફ સાફ શબ્દોમાં, ત્યાં શું છે અને અહીં શું છે એની ઉઘાડી વાત કરી છે. પણ એના હાર્દમાં એટલી ઊંડી વાતો, અને

આશયના પલટા માર્યા છે કે દૃશ્ય હોય એને એ મરખામણી સોસરવી ઊતરી જાય તેવું સુંદર શબ્દચિત્ર રજૂ કર્યું છે

માનસ વિદ્યા પ્રમાણે બે પ્રકારની વાત ધ્યાન ખેંચનારી હોય છે અને નૈતિક આધ્યાત્મિક કે નૈસર્ગિક રીતે પ્રગતિ ઇચ્છનારે આ બન્ને વૃત્તિઓ પર ખાસ લક્ષ્ય રાખવાનું માનસશાસ્ત્રીઓ (Psychologists) કહે છે આ વૃત્તિઓ તે subjective અને objective છે પ્રથમ અંતરદર્શી (introvert) અને બીજી બાહ્યદર્શી (extrovert). અંતરદર્શી વૃત્તિઓ પોતાને જુએ છે દૃશ્ય તરફ નજર રાખે છે અંદર જુએ છે અને એમાં લક્ષ્ય પોતા તરફ હોય છે બાહ્યદર્શી વૃત્તિઓ સામે નજર રાખે છે પોતાના કાર્ય કે વિચારની જનતાને—સામાને શી અસર થશે, અન્ય પોતા માટે શું ધારશે, અન્યમાં પોતાનું સ્થાન શું રહેશે—આવા વિચારની બહુલતા હોય છે. યોગીની નજર અંતરદર્શી હોય છે. એનો વિષય ચેતન હોય છે. એનો ખ્યાલ સ્વ તરફ જ હોય છે એનું સાધ્ય આત્મીય પ્રગતિ તરફ જ હોય છે. એને દરકાર આધ્યાત્મિક વિકાસ પર જ હોય છે યોગીઓને પરનો ખ્યાલ હોતો નથી એમ નહિ, પણ એ પોતાના વિકાસને જ મુખ્યતયા જુએ છે અને એ પરભાવમાં રમણ કરવી અને ધન, વ્યાપાર અને આબરૂના ખ્યાલમાં સબડાઈ પડેલી દુનિયા તરફ ઉપેક્ષા કે સમભાવ રાખે છે આ તો વ્યવહારપૂરતી વાત થઈ પણ એ જ પ્રમાણે કેટલાક પ્રાણીઓ સ્વમાં નજર રાખે છે સ્વ તરફ ખ્યાલ કરે છે અને સ્વની પ્રગતિને અનુકૂળ વર્તન કરે છે આવા પ્રકારની અંતરવૃત્તિમાં અને સંસારના રંગમાં રંગાઈ રહેલી દુનિયાની વૃત્તિ અને વર્તનામાં કેવો તફાવત છે એ બતાવવા આ પદમાં સુંદર વર્ણન કર્યું છે.

એક વાત અહીં કહી દેવાની જરૂર છે : સ્વમાં માત્ર ચેતનરાજ કે તેની વિશુદ્ધ પત્ની (પુરુષાકારે) ચેતના જ આવે છે. એ દૃષ્ટિએ શરીર, ધન, માલ, સંપત્તિ, આબરૂ કે પ્રતિષ્ઠા એ સર્વ બાહ્ય દૃષ્ટિમાં આવે છે આ બન્ને પ્રકારની વૃત્તિમાં શાં શાં તત્ત્વો છે તે ચેતના પોતે પતિદેવને વિગતથી પણ સંક્ષેપમાં કહી બતાવે છે આ રીતે આ પદને એકત્રીશમા પદ સાથે વિચારવા યોગ્ય છે આવા પ્રકારનો વિચાર કરવાથી ચેતનની પ્રગતિ પર અસર થવાનો સંભવ હોઈ આ પદની ખાસ સાર્થકતા છે.

प्यारे प्रानजीवन एह साच जान;
उत बरकत नांहि न तिल समान   प्यारे   १

અર્થ—મારા વહાલા પ્રીતમ ! આ મારી વાત ખરી છે એમ જાણજે (આગળથી

પાઠાંતર—પ્રાણજીવન–પ્રાનજીવન. એહ–એ.

શબ્દાર્થ—પ્રાણજીવન = પ્રાણને જીવનરૂપ પ્રીતમ, પતિ. સાચ = સાચું ખરું ઉત = ત્યાં (જ્યાંથી નિર્દિષ્ટ કરી બતાવેલું સ્થાન) બરકત = કમાઈ, લાભ, ફાયદો, સિદ્ધિ, આશીર્વાદ, આબાદી. નાંહિ = નથી, છે નહિ. તિલ = તલ, જ્યારેક ખાસ જ તેલમાં કરવામાં આવેલો દાણો. સમાન = જેટલું તિલ સમાન = તલ જેટલું પણ, જરા પણ, લગાર માત્ર.

બતાવીને-પશ્ચાત તરફ નિર્દેશ કરીને) ત્યા એક તલના ફોતરા જેટલી-લગાર માત્ર-પણ સારાવાટ-હિતેચ્છુ નથી. (૧)

વિવેચન—શુદ્ધ ચેતના પોતાના પતિદેવને નમ્ર ભાવે કહે છે મારા વ્હાલા! મારા જીવનજીવન! આપ મારે માટે ગમે તે વિચારતા હો, પણ મારે તો તમારો આધાર છે, તમારા પર મારી જીવાદોરી છે અને તમારી ઉપર મારી સર્વ ગણતરી છે એ (ચેતના) કહે છે કે મારા દેવ! તમે જેને ઘેર જાઓ છો અને જેને પોતાની માની બેઠા છો, એ કુમતિ કે માયા-મમતામા કોઈ જાતનો લાભ નહિ થાય, એમા કાંઈ સારાવાટ નથી સારાવાટ નથી એટલુ જ નહિ પણ એ વાતમા એક તલના ફોતરા જેટલી પણ બરકત નથી. તમારા જેવા (સ્વાગતે) મહાન પુરુષને એની સામે જવુ કે એનો પરિચય કરવો એ શોભતી વાત નથી (૧)

જુઓ, અહીં મારે મંદિરે કેવી કેવી ચીજો છે અને તમે જ્યા જઈ રહ્યા છો તેને મંદિરે શુ છે તે હુ સંક્ષેપમા તમારી સમક્ષ રજૂ કરી બતાવુ —

उनसें न मांगू दिन नांहि एक;
इत पकरि लाल छ-'री' करि विवेक. प्यारे० २

અર્થ—એની પાસેથી એક દિવસ માટે પણ તમારી માગણી કરુ નહિ. અને મારા લાલ! અહીં તો વિવેક કરીને છ-રી પકડી લેવાની છે (૨)

વિવેચન—જે પાઠ મળ્યો છે તેનો અર્થ કરતા એમ ભાવ બેસે છે કે એની (કુમતિની) પાસેથી એક દિવસ માટે પણ તમારી માગણી કરુ નહિ. પન્યાસજી એનો અર્થ લખાવે છે કે જે વિભાવદશાવાળા છે તેની પાસેથી મે તમને (ન?) માગ્યા હોય તેવો એક દિવસ નથી, એટલે સર્વ દિવસ માગણી કરી છે

આ બન્ને અર્થમા બીજા પાદમા આવેલ છ-રી સાથે કાંઈ મેળ ખાતો નથી. અર્થ તો સુગમ છે માગણી ન કરવાની વાત કરે તે ચેતનાનુ સ્વમાન સૂચન કરે છે. એ તુચ્છ હલકી, કુલટા જેવી માયા-મમતા પાસે પતિની માગણી કરતા ચેતના જાય તેમા એનુ સ્વમાન ઘવાય છે આ એક દષ્ટિ થઈ અથવા તમારા જેવા મહાન પતિ માટે ગમે તેવી હલકી સ્ત્રી પાસે હુ માગણી ન કરતી હોઉં એવો એક પણ દિવસ નથી. આ દષ્ટિએ

પાઠાંતર—પ્રથમ પાદ-ઉનસે ન મંગો દિન ના દિન એક (આનો અર્થ બેસતો નથી. પણ અન્ય પાઠ મેળવી સાથે અસલ પાઠ શોધવાની આવશ્યકતા સૂચન થાય છે) કરિ-પરે.

શબ્દાર્થ—ઉનસે = એની પાસેથી. ઇત = અહીં (બતાવીને) લાલ = પ્યારા પતિ (સંબોધન) છ-રી' = છ શબ્દો-જેને છેડે રી-કાર આવે તે—(૧) એકલઆહારી. (૨) પરસ્ત્રીત્યાગી (પર = પુરુષ કે સ્ત્રી) (૩) એકાસણાહારી. (૪) પાદચારી (૫) આવશ્યક દોહનારી (૬) સચિત્તપરિહારી (વિગત માટે વિવેચન જુઓ)

ચેતનાની વિશાળતા, નમ્રતા, દીનતા અને પતિપ્રેમમયતા વ્યક્ત થાય છે આવો અર્થ બેસે છે પણ એનો બીજા ચરણ સાથે મેળ બેસતો નથી. જે સરખામણી પ્રથમ ચરણ અને બીજા ચરણ વચ્ચે મુકાયેલી ખાસ આ પદમાં સર્વ વ્યાપી છે તેનો અત્ર પ્રક્રમભંગ થાય છે. મને લાગે છે કે આ બીજી ગાથાનો પ્રથમ વિભાગ તદ્દન જુદો છે પ્રતમાંથી મળેલ પાઠાંતરનો ભાવ મને બેસતો નથી. આ હકીકત અર્થસ્પષ્ટવિચારણા અને શુદ્ધ પાઠાંતરની અપેક્ષા રાખે છે.[1]

હવે આ ગાથાના બીજા ચરણની વિચારણા કરીએ :—

બીજી પંક્તિ માટે અર્થ ઉપર કર્યો છે તે જ લાગુ છે પણ તેમાં પણ વિશેષ વિચારણાની જરૂર જણાય છે. અહીં તો વિવેક કરીને છ—રી પકડી લેવાની છે— એટલે શુદ્ધ ચેતનામાં તો વિવેકપૂર્વક છ—રી હાથ કરી લેવાની છે પ્રથમ આ છ—'રી શું છે તે વિચારી જઈએ :—

આ જૈન પારિભાષિક શબ્દ છે સમુદાયમાં જેનો યાત્રાએ જાય ત્યારે આ છ—રી પાળે છે એટલે બાહ્ય તપના પ્રકારમાંથી છ વર્તનો એવા પ્રકારના કરે છે જેની પાછળ છેલ્લો અક્ષર 'રી' કારમાં આવે. આ અનુપ્રાસના શબ્દો છે અને 'રી' એ છેલ્લો અક્ષર છે. અસલ જ્યારે રેલવે વ્યવહાર નહોતો અને લોકો સંઘસમૂહમાં શત્રુંજય આદિ મહાતીર્થની યાત્રા કરવા જવા માટે દિવસો ગાળતા ત્યારે ઘેરથી નીકળે ત્યારથી આ છ—રી પાળતા હતા એટલે છ નિયમો સ્વીકારી ધીમે ધીમે આગળ વધતા હતા. તે આ પ્રમાણે —

(૧) ભોંયસંથારી—એટલે પોતાનું ઘર છોડે અને તીર્થે પહોંચે ત્યાં સુધી જમીન પર સૂવે ખાટલો, પલંગ તળાઈ કે બીજી કોઈ વસ્તુ ઉપર ન સૂવે માત્ર ઊનનું સંથારિયું વાપરે.

(૨) નારીસંગનિવારી—પરણેલ હોય તો પોતાની પત્ની સાથે પણ સંયોગ ન કરે. કુંવારા કે વિધુર હોય તે બ્રહ્મચર્ય પાળે, અને તે પ્રમાણે સ્ત્રી સર્વ પ્રકારે પુરુષસંગનો ત્યાગ કરે.

(૩) એકલઆહારી—આખા દિવસમાં માત્ર એક વખત આહાર કરે. એમાં [illegible] આ અને આખો દિવસ મોઢું ચાલ્યા કરે એ વાત ન હોય. સંઘયાત્રામાં રાત્રિભોજનનો તો સવાલ જ ન હોય.

---

૧ પાઠાન્તરે- પ્રેમ ન મળ્યો મિત્ત ના મિત્ત મેં પાઠનો ભાવ પણ બેસતો નથી. પ્રસ્તુત કરેલ સુજ્ઞજન રૂપે લાભ થાય થાય મિ (મમતા-માયા) થી કંઈ ઊંચેરા (મળે) ન થાય અને એનાથી મિત્ર મિત્ત પણ ન થાય. આમ સૂચિત અર્થ કરતાં પણ છ—રી સાથે મુકાબલો બેસતો નથી. એથી અહીં અમને કોઈ પાઠ છે તેની શુદ્ધિ તપાસવી આવશ્યકતા રહે છે જ આ અર્થ પણ મેં પ્રયત્ન કરી બતાવ્યો છે પણ મને એથી સંતોષ થયો નથી. તપાસ ચાલુ રહેશે. વિચારક વાચકની સૂચનાની અપેક્ષા છે.
—વિવેચનકાર

(૪) પાદચારી—ઘરેથી ચાલે ત્યારથી પગે ચાલે એટલે કોઈ જાતના વાહનનો ઉપયોગ ન કરે.

(૫) આવશ્યક દોષવારી—એટલે સવારસાંજ પ્રતિક્રમણ કરે.

(૬) સચિત્તપરિહારી—એટલે જીવાકુળ પદાર્થનો ત્યાગ કરે એટલે લીલા શાક, ફૂટ વગેરે જીવમય હોય તે વિધિવિમા તેનો ત્યાગ કરે. અને એનને કદમૂળ કે અભક્ષ્ય ખાવાનો તો સવાલ જ ન હોય.

આ છ–રી પાળતા સફરમા યાત્રા કરવી એ એક જીવનનો લહાવો હતો, આત્મવિકાસનુ સોપાન હતું અને દેશભરમા એકસરખા વ્યવહાર અને આદર્શને સમતુલાએ જાળવી રાખવાની વ્યવસ્થિત પદ્ધતિ હતી.

આ છ–'રી'નો યોગ શબ્દો તરીકે પણ ઉપયોગ કરી તેને વધારે વિસ્તૃત અર્થમા આભ્યતર પ્રયોગ માટે બતાવી શકાય; પણ અત્ર તેવો ભાવ બેસતો નથી. વિવેકપૂર્વક છ–'રી'ને પકડી લેવાની, તે અનુસાર વર્તન કરવાની અને તેનાથી આગળ વધવાની વાત ચેતનાની શુદ્ધ દશામા હોય છે એ વાત પર અત્ર ધ્યાન ખેચવાનું છે.[1] (૨)

उत शठता, माया मान ईव;

इत ऋजुता मृदुता नीज कुटुंब प्यारे० ३

અર્થ—ત્યા લુચ્ચાઈ માયા અને અભિમાન જેવા હલકાં માણસો(નો સહવાર) છે; અને અહીં સરળતા કોમળતા, એવા પોતાનાં સગા–કુટુંબી છે (૩)

વિવેચન—ત્યા–વિભાવ દશામા–માયા–મમતાના ઘરમા–કુમતિના સોબતમાં–કેવી કેવી ચીજો છે કેવા કેવા ભાવો છે તે આપ વિચારો. ત્યા શઠતા છે એટલે લુચ્ચાઈ કે અજ્ઞાન છે શિયાળના ગુણો શઠમા હોય છે ધુતારાગીરી, બાહ્ય દેખાવ, ખાલી ટાપટીપ એ સર્વનો સમાવેશ શઠતામાં થાય છે માયા એટલે કપટ દભ, બાહ્ય દેખાવ અને અદરની પોલાશ. શઠતામાં ધુતારાપણુ વધારે ભાવ ભજવે છે, ત્યારે માયામાં શિયાળના ગુણ, દભ અને

પાઠાંતર—ઉત–ઉન. શઠતા–શત કર. નીજ–અપનો.

શબ્દાર્થ—શઠતા = લુચ્ચાઈ અજ્ઞાનપણું. માયા = કપટ, દભ. કુ ન = અનભિજ્ઞા, મેળા જેવી હલકી કોમના, ક્ષુદ્ર. ઋજુતા = સરળતા. મૃદુતા = કોમળતા. નીજ = પોતાનુ

[1] આ પ્રમાણે વ્યવહાર અર્થ સાંપડશે તે ઠીક છે પણ મને આ ગાથાના અર્થમાં મેળ બેઠો નથી. શઠતા ને સબોધને લાગુ પડે છે અને 'છરી'નો આપેલ અર્થ એના સાથે બેસતો નથી, એટલે આપણી ગાથા અયોગ્ય સ્થિતિમાં રહી છે છ–રી નો પારિભાષિક અર્થ લેતાં પણ યોગ્ય અર્થ મેળ સાથે ઉપરની પંક્તિમાં બરાબર બેસતો નથી. આથી વધારે સ્પષ્ટ અર્થ આ ગાથાનો થતો હોય તો તે આગળ પર પ્રસંગ થઈ સુધારી લેવાશે કે સમજી શકાશે. હાલ તો સમજાયું અને સમજાયું તેની માત્ર સ્ફૂરણા કરી છે

–વિવેચનકાર.

દેખાવને વધારે સ્થાન હોય છે અને માન એટલે અભિમાન, જાત પોતાના ધનનો, રૂપનો, પ્રભુતાનો—એમ અનેક પ્રકારના મદ થાય છે. ઋદ્ધિગારવ, રસગારવ અને શાતાગારવનો સમાવેશ પણ એમાં થાય છે. આવા ક્રોધ—લપકા (કુળ) જેવા હલકા કુટુંબીઓ ત્યાં છે એટલે માયા—મમતાને ઘેર તમે જાઓ તો તેના કુટુંબીઓ આવા—શઠતા, માયા અને માન જેવા—છે. જે જેવા હોય તેને તેવા મળે છે અને મારા દેવ! મારા કુટુંબીઓ તો ઋજુતા અને કોમળતા જેવા છે એની સાથે સહવાસ કરતા પોતાની ઉન્નતિ અને વિકાસ થાય છે. સારા ખાનદાન કુટુંબ સાથે વ્યવહાર કરવો એ પૂર્વકાળની આર્ય સંસ્કૃતિ છે. બાહ્ય દેખાવ, રૂપ કે ધાધલ જોઈ પ્રેમમાં પડી જવાનાં પરિણામો બહુ આકરાં આવે છે અને માણસને નાશને પંથે દોરી જાય છે; ત્યારે સારા સંસ્કારી સગાઓ જરૂર વખતે સારી—સાચી સલાહ આપે છે અને અવસરે આત્માને પોતાની દીર્ઘ સેવા હાજરીથી શોભતું પવિત્ર કરી વધારે ઉજ્જવળ બનાવે છે. આવું મારું કુટુંબ છે (૩)

उत माया तिसना लोभ कोह;
इत शांत दांत संतोष सोह प्यारे० ४

અર્થ—ત્યાં આશા, તૃષ્ણા (લાલચ) લોભ અને ક્રોધ છે અહીં શાંતિ, દમન અને સંતોષ શોભા આપે છે (૪)

વિવેચન—ત્યાં કેવા કેવા આવો છે તે પણ જુઓ. ત્યાં એક તો આશા દેવી છે એનો છેડો જ નથી; એ આગળ ને આગળ વધતી જ જાય છે. ત્યાં તૃષ્ણા દાસી છે. એ આશાના જ ઘરની છે પણ એ વધારે ઊંડી અતિ ભયંકર અને લાલચની લપ વાળી હોઈ પ્રાણી પાસે ભારે ઉન્માદ કરાવે છે એ લોભના ઘરની હોઈ પ્રાણીને અપ્પાર હટાવે છે દેશવિદેશ રખડાવે છે નીચની સેવા કરાવે છે અને રાજા કે અમલદારની ખુશામત કરાવે છે અને વળી, ત્યાં લોભ નામનો આકરો દૈત્ય છે એ તૃષ્ણાની જેમ કદી ધરાતો નથી અને ઉત્તરોત્તર વધતો જ જાય છે આકાશનું માપ આવી શકે તો જ એ લોભના માપની શક્યતા છે ક્રોધ હળાહળ ઝેર છે મહા કઠોર વિકાર છે પોતાના ઘરને બાળી મૂકનાર છે નરકનું દ્વાર છે અને સંયમનો ઘાત કરનાર છે આવી રીતે ત્યાં માયા મમતાને ઘેર ક્યાયો છે મહાપાપી વિકારો છે અંતરના ષડ્રિપુઓ છે અને પ્રાણીને સંસારમાં રખડાવનાર પણ ઘર કરી બેઠેલા મહાઆકરા, ભયંકર, નીચે પાડનાર અંતરના દુશ્મનો છે

પાઠાંતર—તિસના—તૃષ્ણા. કોહ—ક્રોધ. શાંત—શત. દાંત—દાંતિ. સોહ—પોર.

શબ્દાર્થ—તિસના = તૃષ્ણા લાલચ કોહ = ક્રોધ. શાંત = શાંતિ. દાંત = ઇંદ્રિય અને નોઇંદ્રિય (મન)નું દમન. (દાંતિ = નમ્રતા, દમન, આધીનતા) સંતોષ = તૃપ્તિ, સમાધાન, સુખ સોહ = શોભે છે વસે છે

ત્યાં આવી સ્થિતિ છે ત્યારે અહીં–મારા મંદિરે–શાંત અને દાંત સંતોષની શોભા છે સંતોષીના સુખનો પાર નથી. એની માનસિક સ્થિતિ પાસે રાજા, મહારાજા કે ચક્રવર્તીની સમૃદ્ધિ નિરર્થક છે દારિદ્રય તૃષ્ણાની વિશાળતામાં છે- ગરીબાઈ મનને ઓછું પ વામાં છે અલ્પતા મનની સરખામણીમાં છે- ભિખારીપણું નજરમાં રાખેલ ઉદ્દેશની મર્યાદામાં છે; અને આશા, તૃષ્ણા કે લોભ એ સર્વ વિચાર વગરના હવાંતિયા છે. અહીં અંદરની શાંતિ છે બાહ્ય વસ્તુઓનું કે વિકારોનું દમન છે મળે કે હોય તેમાં સંતોષ છે અને એ સર્વ અંતરની શોભા આપે તેવા ભવ્ય વિલાસો છે સાચા ઉમળકા છે પ્રેમના નિર્ઝરણા છે (૪)

उत कला कलंकी पाप व्याप;

इत खेले 'आनंदघन' भूप आप प्यार० ५

અર્થ—ત્યાં કળા–કૌશલ્યને એબ લગાડનાર પાપ વ્યાપીને રહેલ છે, ત્યારે અહીં તો ખુદ મહારાજા આનંદઘન પોતે ખેલ ખેલી રહ્યા છે–રમણ કરી રહ્યા છે (૫)

વિવેચન—આપશ્રીનો વિકાસ ચાલુ રહે તેવી આપનામાં કળા છે. આપ નૈસર્ગિક રીતે પ્રગતિશીલ છો. આપમાં સુક્તિના અનેક તત્ત્વો છે ગુણનો સમુદ્ર છે ઉછળતો પ્રેમ છે અને નૈસર્ગિક સભ્યતા છે આ આપની નૈસર્ગિક કળાને કલંક આપનાર એને ઢાંકી પાડનાર, એને શૂન્ય બનાવનાર પાપ વ્યાપી રહેલ છે એ આખા ઘરમાં અંધકાર, અધમતા, નાશ અને પીછેહઠ ભરેલી છે એમાં હલકાઈનો પાર નથી અને એમાં ઉજ્જ્વળતા, પ્રગતિ કે પ્રકાશને સ્થાન નથી. વિભાવદશામાં સુખના તો પાપની જ હોય છે કોઈવાર પુણ્યની સહાય મળી આવે તો તે પણ સંસાર તરફ ઘસડી જનાર હોઈ અંતે અંધકાર કે ચિકાશમાં વધારો જ કરે છે અને આ રીતે આત્માની–આપની મૂળ કળાને ખરેખર કલંક આપનાર કાળા તત્ત્વોથી જ એ ભરપૂર છે. આપે એને એ સ્વરૂપે ઓળખવાની જરૂર છે.

અને મારે મંદિરે તો ખુદ આનંદઘન પોતે નિત્ય ઉત્સવ કરી રહેલ છે અને આત્મિક આનંદના રસફુવારા ત્યાં આખો વખત ઉડ્યા જ કરે છે આ આનંદઘનના ખેલ આપણે અનેકવાર જુદે જુદે સ્વરૂપે જોયા–વિચાર્યા છે એટલે તેનું વર્ણન કરવાની જરૂર ન જ રહે. પણ એક ઘરમાં કળાને કલંક આપનાર પાપ ભરેલું હોય અને બીજા ઘરમાં આનંદઘન પોતે ખેલી રહ્યા હોય, ત્યાં આપ શું પસંદ કરશો? મારા નાથ! આપને સાચી વાત કહું છું કે એને ઘેર બરકત નથી, શાંતિ નથી, સુખ નથી; ત્યારે અહીં તો આનંદના ખેલ ખેલાય છે રસના પ્યાલા ઊડે છે અને શાંતિની ફોરમ ચોગમ પસરે છે એટલે તે સર્વ આપ વિચારો, સરખાવો અને વિચારપૂર્વક નિર્ણય કરો. (૫)

પાઠાંતર—આપ–રૂપ. ભૂપ આપ–આપ ભૂપ.

શબ્દાર્થ—કલા=રીત, વિકાસ, હુન્નર. કલંકી=બદનામ કરનાર. વ્યાપ=ફેલાઈ રહે છે ભૂપ=મહારાજ આપ=પોતે. ખેલે=રમે, રમણ કરે.

ઉપસંહાર—આવી રીતે સામસામી સરખામણી કરી ત્યાં શું છે અને અહીં શું છે તેનું સાચું તાદશ ચિત્ર રેવી ચેતનાએ પતિદેવ પાસે ચીતરી જણાવ્યું એમાં અતિશયોક્તિ વગર ક્યા સ્થાને શું શું છે તે મુદ્દામ રીતે વર્ણવી જણાવ્યું અને એ ત્રણ મિત્રો પૈકી બે આશ્રમીય જણાય તેનો સ્વીકાર કરવા સૂચના કરવાથી ન રોકાતા અહીં તો શુદ્ધ ચેતનાએ સાફ સાફ જણાવી દીધું કે એ માયા–મમતા કે કુમતિમા દહાડો વળે તેવું એક પણ તત્ત્વ નથી. અને પોતાને મંદિરે તો મહાશાંતિ, નિર્લેપ આત્મરમણ અને માર્દવ, આર્જવ જેવા મહાકુળવાન કુટુંબીઓ છે. આ પરિસ્થિતિમા આપને યોગ્ય લાગે તેની સાથે પરિચય કરો, સ્નેહ વધારો અને આગળ વધો. (૭૬)

૫૬ સિત્તોતેરમુ

ભૂમિકા—આ પદમા પ્રભુનામની લય લાગવાનો મહિમા બતાવ્યો છે. પ્રાણી પોતે પોતાની ધૂનમા હોય છે. પાશાસમામા રસ લેનાર કર આપક જરમ આદિ બાબતોમાં ધૂન લગાવે છે; રાજકારણમાં રસ લેનાર સમાજવાદ, સામ્યવાદ, વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્ય આદિ બાબતોની ધૂન લગાવે છે; ડાક્ટર કે વૈદ્ય રોગના નિદાન અથવા ચિકિત્સાની ધૂન લગાવે છે: આ રીતે દરેક પ્રાણી પોતપોતાના ધંધા, વેપાર કે નોકરીને લગતી ધૂનમા પડી જાય છે.

કોઈ પણ પ્રાણી સાથે પરિચય વધારવો હોય તો તેને કઈ બાબતની ધૂન છે એ વાત શોધી કાઢવી જરૂરી છે નહિ તો ઉપરચોટિયા વાતો થાય, પણ એમા રસ જામે નહિ, દિલની એકતા થાય નહિ અને તમારુ કામ તેનાથી કે તેની મારફત સાધી શકાય નહિ. આ તો વ્યવહારની વાતો થઈ. આ પદમાં તો પ્રભુનામસ્મરણની ધૂન લગાડવાનો મહિમા બતાવ્યો છે જેને એ ધૂન લાગે તેને બીજી વાત ગમતી નથી. જ્યારે પ્રભુનામની ધૂન લાગે ત્યારે પ્રાણી હાલતા–ચાલતા, ઊઠતા–બેસતા કે નહાતા–પીતા પણ પ્રભુનામ લે છે. પોતાના આદર્શને સર્વ પ્રયોગોમા પોતાની સમક્ષ રાખે છે અને એને એ સિવાયના બીજા કામમા રસ કે પ્રેમ લાગતો નથી. આવા પ્રાણીને પછી તો અંતરથી અજપાજપ ચાલે છે; એને વગર પ્રયત્ને અંતરથી પ્રભુસ્મરણ થયા જ કરે છે. એની વાણી કે વિચારણામા હાલતાં–ચાલતાં પ્રભુનામનો મહિમા સ્થિત થઈ જાય છે અને એના વાતાવરણમા પણ પ્રભુનામનું ઉચ્ચારણ, સ્મરણ, જલ્પન અને ચિંતન ચાલે છે. લયમા અને ધૂનમાં ઘણુ તફાવત નથી. ધૂન બાહ્ય તત્ત્વ છે અને લય આંતર (આભ્યંતર) તત્ત્વ છે. ધૂનમા બહારનો દેખાવ પણ જણાઈ આવે છે. ઘણીવાર રઘુપતિ રાઘવ રાજા રામ, પતિતપાવન સીતારામની ધૂન સાંભળી હશે. એ બાહ્ય સ્વરૂપે ધૂન કહેવાય. અંતરથી લય લાગે ત્યારે આત્મા તન્મય થાય છે. એનું નામ લય કહેવાય. કેટલીક વાર ધૂન અને લય બન્ને સાથે હોય છે અને કોઈ વાર બાહ્ય ધૂન વગર અંતરની લય લાગી હોય છે. પ્રભુનામ સાથે એકાકાર વૃત્તિ બનેલી હોય છે અને અંતરથી અજપાજાપ ચાલુ જ હોય છે. એ જ રીતે કોઈ વાર

માત્ર બાહ્ય ધૂન પણ હોય છે અને અંતર કોરાશ કે કલેશ પણ હોય છે

આ પદમા લય પર વિચારણા છે પ્રભુનામ સાથે એકતાન લાગે, ભગવન્નામનો જાપ અંતરથી ચાલે, એ જાપ સિવાય અન્ય દુનિયામા સારનાઠી વસ્તુ ન જણાય અને એ રીતે પ્રભુનામ સાથે અંતરની એકાગ્રતાપૂર્વક એકરસ જામે, ત્યારે એ દશામા પહોંચેલા આત્માની દશા કેવી હોય, એનો ચાલતા વ્યવહાર સાથેનો સબંધ કેવો હોય, તે ખાસ વિચારવા જેવી વાત છે અને, તેની સામે, તે રીતે લય ન લાગી હોય તેવા પ્રાણીની પરિણતિ કેવી હોય તે વિચારી બન્નેની અત્ર સરખામણી કરવામા આવશે અને અંતે આનંદ ક્યા અને કોને મળી શકશે તેની ખાતર ભાવના થશે.

લયમા આત્મનિમજ્જન થાય છે એના દૃષ્ટાંતમા હનુમાનના ચિત્રને ધ્યાનમા રાખવા જેવું છે એના હૃદયમા રામ નામ કોતરાઈ ગયું હતું એ એનું લાક્ષણિક દૃષ્ટાંત છે અને અયોધ્યામાં તેણે તે બતાવી આપ્યું હતું અનેક સંતો અને મહાપુરુષો પ્રભુનામરટણ કરતી વખતે ખાવાપીવાનું, હરવાફરવાનું ભૂલી જાય છે એ આપણે સાંભળ્યું છે લયમા આ રીતે અંતર્ગામી તત્ત્વને મુખ્યતા છે ધૂનમા બાહ્ય તત્ત્વને મુખ્યતા છે લયને માટે કોઈ વાર કે એનો બાહ્યપ્રયોગ પણ થાય છે, એ એનું લઘુ સ્વરૂપ છે

લય લગાડનાર અને લય વગરનાના વર્તન, વિકાસ અને વ્યવહારમા એટલો બધો તફાવત હોય છે કે એ તફાવત ઉપેક્ષક દૃષ્ટિએ ધ્યાનમા લીધા વગર એનો બરાબર ખ્યાલ પણ આવે તેમ નથી. તેથી ધ્યાનધારાને આગળ ચલાવી ઊભા રહી જિજ્ઞાસુની નજરે આ લય લગાડનાર અને ન લગાડનારને નીરખી લઈએ. પછી આપણે ક્યો માર્ગ લેવો તેની સૂઝ પડશે.

हमारी लय लागी प्रभु नाम, हमारी लय लागी प्रभु नाम;
आम खास अरु गुसलखाने, दर अदालत नहि काम हमारी० १

અર્થ—(અત્યારે) અમારી લે તો પ્રભુના નામની લાગી છે અમારે રાજમહેલના ખાસ વિભાગનું કામ નથી, કે મોટાનાના હમામખાનાનું કામ નથી, અમારે કોઈ છિદ્રનું કામ નથી કે અમારે ન્યાયગૃહ (કોરટ)નું કામ નથી. (૧)

વિવેચન—પ્રભુનામ માટે અત્યારે તો મને લય લાગી છે મને દુનિયામા વ્યવહારમા, સ્વપ્નમાં કે જાગ્રત દશામા સર્વત્ર પ્રભુનામની રઢ લાગી છે મને બીજી બાબતમા રસ નથી, ઘણુ વ્યવહારુ માણસોને મોટી કાઉન્સીલોમા બેસવાનો કે તેવા સ્થાનનો લાભ લઈ અમલ ચલાવવાનો શોખ હોય છે આમ ખાસ એ સૌથી મોટી સભા—હાઉસ ઓફ લોર્ડ જેવી સંસ્થા—કહેવાય જેને પ્રભુનામની લગની લાગે છે તેને આવા અમલની

પાઠાંતર—આમ—આન. અરુ— (નહી) ગુસલ—ગોસલ. દર—અદર.

શબ્દાર્થ—હમારી = આપણી, મારી, પોતાની, લય = લીનતા, એક તાર થઈ જવું તે. નામ = રટણ. આમ ખાસ = રાજ—બાદશાહને બેસવાના મહેલની અંદરનો વિભાગ. અરુ = અને, ને ગુસલખાના = ગુસલખાના, સ્નાનાગાર, નહાવાનું ઘર.

જગ્યા તરફ રુચિ રહેતી નથી.[1] ગુસલખાનું એટલે સ્નાનગૃહ. અસલ રાજમહેલોમાં ગુસલખાના માટે ખાસ સગવડ અને તકેદારી રાખવામાં આવતી હતી. આ મોટા લોકોનાં રમણસ્થાનો હોય છે ત્યાં પોતાનો થાક ઉતરે છે એમ તે માને છે.[2] દર અદાલત – દર એટલે છિદ્ર; અદાલત એટલે કોર્ટ. મારે કોઈના છિદ્ર જોવાનું કામ નથી કે મને કોર્ટમાં રસ નથી. એક વાર જમીન માટે ત્રણ ત્રણ કોર્ટોમાં લડનાર સગા ભાઈઓ સેંકડો ખરચી નાખે છે! અથવા દર એટલે પૈસાટકા. પૈસાની વાત બીજી ગાથામાં આવવાની છે એટલે છિદ્ર અર્થ સ્વીકાર્યો છે.

મારે મોટી મોટી રાજસભાનું કામ નથી કે રજમેરજી હમામખાનામાં નહાવું નથી. મારે કોરટમાં જઈ ધન માટે પીગાણાં કરવાં નથી કે વસૂલ કરવા માટે ભજવણી કરવી નથી. મારે નથી મોટા અમીર કહેવરાવવું કે નથી રાજવૈભવ ભોગવવા, નથી ન્યાય માગવા જવું કે નથી ન્યાય આપવાનું સ્થાન સ્વીકારવું. મારે તો એક મારો દેવ એની સેવા, એના નામનું રટણ અને એના સ્મરણમય મારું જીવન! મને એની રઢ લાગી છે અને એમાં એકતાન થવું છે (૧)

पंच पचीस पचास हजारी, लाख किरोरी दाम;
खाये खरचे दीए बीनु जात है, आनन कर कर स्याम हमारी० २

અર્થ—માણસને પાંચ, પચીસ કે પચાસ, હજાર અને કોઈને લાખ કે કરોડની પૂંજી પ્રાપ્ત થઈ જાય કે મેળવે, પણ અંતે ખાધા, ખરચ્યા કે દીધા વગર માત્ર પોતાનું મુખડું કાળું કરીને ચાલ્યો જાય છે. (અદાલતમાં હારી જઈને અથવા યમના તેડાને આધીન થઈને). (૨)

વિવેચન—જેઓ પ્રભુનામનો મહિમા જાણતા નથી, તેઓ વ્યવહારમાં જેટલી પૈસા એકઠા કરવાના કામમાં મસ્ત થઈ જાય છે. ઘણાખરા તો પૈસા પણ મેળવી શકતા નથી અને પ્રભુને ભજી પણ શકતા નથી. ન મળ્યા રામ અને ન મળી માયા. આવી દુગધામાં પડી બન્નેમાંથી એકેને મેળવી શકતા નથી. અને કેટલાક માણસો પાંચ, પચીસ,

પાઠાંતર—પચીસ-પચ્ચીસ. કિરોરી-કરોરી. દીએ-દઈ. કર કર-કરી.

શબ્દાર્થ—હજારી = હજારો, ૧ કિરોરી = કરોડ, સો લાખ. દામ = પૈસા ધન, પૂંજી. ખાય = ખાધા. ખરચે = વાપર્યા. દીએ = દાનમાં આપ્યા. બીનુ = વગર. જાત હૈ = જાય છે, મરણ પામે છે. આનન = મુખ, મોઢું. કર કર = કરીને. સ્યામ = કાળું.

૧ ખાસ ખાસ નો અર્થ પંન્યાસજીએ ખાસ [illegible] રૂમ એમ બતાવ્યો છે. [illegible] એ અર્થ મને બેસી શકતો નથી. ખાસ નો અર્થ [illegible], પણ તે અર્થ વિચારણીય છે.
—વિવેચનકાર

૨ ગુસલખાના— [illegible] પંન્યાસજી એનો અર્થ [illegible] ત્યારે છે [illegible] એ શબ્દ મને જડતો નથી. [illegible] શબ્દ હોય. મને યોગ્ય અર્થ ઉપર જણાવ્યો છે.
—વિવેચનકાર

પચાસ રૂપિયા મેળવે છે એટલે નાની નાની રકમ એકઠી કરે છે અને બહુ મોટા કોઈ કોઈ વાર હજાર, લાખ કે કરોડ રૂપિયા એકઠા કરે છે આવા એકઠા કરેલા પૈસાનો કશો અર્થ નથી. એ પોતે ખાતા નથી, આનંદથી નિરાંતે બેસતા નથી, અને અનેક વાર ધન માટે ભૂખ્યા-તરસ્યા રાતના પણ મુસાફરી કરે છે ઘણીખરી વાર તો 'નફામા ટો જૂતિયા જ' મળે છે! પણ કોઈ વાર પાંચ, પચીસ પચાસ દામ મળી જાય છે. એવા માણસો નથી ખાતા નથી ખવરાવતા અને નથી ખરચતા અંતે મરણ પામે છે ત્યારે મુખ કાળું કરી હાથ ખુલ્લા મૂકી વાંસની ઠાઠડીમા રામ બોલો ભાઈ રામ થઈને જાય છે, ત્યારે એના પાંચ-પચીસ રૂપિયામાથી એક પાઈ પણ સાથે આવતી નથી અને એની ઠાઠડીને એક કે ચાર નાળિયેર બાંધ્યા હોય છે તે પણ અંતે અહીં જ રહી જાય છે! આવા પ્રાણીના મૃતકને અવલોકવામા આવશે તો તેના મુખ પર શ્યામતા-કાળાશ તરવરી આવશે. જીવનમાં પ્રભુનામ લેવું નહિ અને મોત આવે ત્યા સુધી દાનપુણ્ય કરવું નહિ આવા જીવનમા કે મરણમા માલ નથી. એવા પ્રાણી જીવે ત્યા સુધી ભારભૂત છે પ્રભુનું નામ લેતા એને ટાઢ વાય છે અને સહજ મન્યુ હોય તો તેમ, અને ન મન્યુ હોય તો દેવું દીધા વગર કાળું મુખ કરીને જાય છે! આવા ધનના વ્યવસાયમા મને મજા નથી આવતી.

ધનવાનોની રાત્રીઓ ચિંતામા જાય છે અને આ સર્વ ધમાલ કોના માટે? અને કેટલા વખત માટે? એ એના ખ્યાલમા રહેતું નથી અને અંતે પ્રભુનું નામ લીધા વગર એ મુખ કાળું કરીને ચાલ્યો જાય છે! આવા ધન પાછળના પ્રયાસોને દૂરથી નમસ્કાર! દાન, ભોગ અને નાશ એ ધનના ત્રણ ઉપયોગ છે. દેતા કે ભોગવતા નથી એના ધનનો અંતે નાશ થાય છે એ સર્વ ધનનું શાસ્ત્ર ધનવાળાને મુબારક! એની સામે પ્રભુપરાયણ જીવન ગાળનારની જીવનમા અને મરણ વખતની શાંતિ જોઈ હોય તો આશ્ચર્ય થાય. એના મુખ પર તેજ દેખાય છે અને આરાધના પણ દૃઢતમ હોય છે (કવિ કહે છે કે–) મને તો પ્રભુનામની લય લાગી છે અને પ્રભુનામમા મારું જીવન તન્મય થયું છે (૨)

इनक न उनक शिवक न जीउक, उरम रह बिनुं ठाम;
संत सयान कोइ बतावा, आनन्दघन' गुण धाम हमारी॰ ३

અર્થ—(એવા પ્રાણી) ન થયા આના કે ન થયા તેના, ન થયા શિવ-મુક્તિના કે ન થયા જીવના (પોતાના-આત્માના). એની શક્તિ ઠેકાણા વગરની રહી ગઈ કોઈ ડાહ્યા કરેલા સત્પુરુષ હોય તે (અનંત) ગુણના ધામ આનંદઘનને બતાવો. હવે અમારી લીનતા તો પ્રભુનામમા એકવાર થઈ ગઈ છે (૩)

વિવેચન—અને શ્યામ મુખ કરીને જનારા પ્રાણી તો નથી આના કે નથી તેના,

---

પાઠાંતર—ન(નથી). ઇનકો-ઇનકો. ઉનકો-ઉનકો. ઉરઝ-ઉરઝ. સયાને = સયાના. ગુન-ગુ

શબ્દાર્થ—ઇનકો = આના. ઉનકો = તેના. શિવકો = મોક્ષના. જીઉકો = જીવના. ઉર = ઉરજ ભાવ, શક્તિ, ઠામ ઠામ = ઠેકાણું, સ્થાન. સંત = સાધુપુરુષ. સયાને = ડાહ્યા, પ્રાજ્ઞ, કરેલ મુનિરાજ.

એટલે પાણીનો કૂતરો જેમ નથી ઘરનો અને નથી ઘાટનો તેમ એ ઢંગધડા વગર જ્યાં ત્યાં ફાંફાં માર્યા કરે છે અને લાકડી કે ઠફ્ફા ખાધા કરે છે! એ કોઈ વાર જરા સંયમ કરે તો બીજી વખત વધારે જોરથી ઇન્દ્રિયસેવનમાં પડી જાય છે એ તે એ નથી રહેતો અહીંનો કે નથી રહેતો તહીંનો; એટલે એ નથી રહેતા મોક્ષના કે નથી રહેતા પોતાના આત્માના. મતલબ, એ ઠેકાણા વગરના રહી જ્યાં ત્યાં કુટાયા કરે છે આખું નકામું જીવન ગાળે છે અને લગી આંટા મારી દીર્ઘ શ્વાસ મૂક કરી અંતે ચાલ્યા જાય છે!

આવા પ્રાણીઓનું તેજ ઠેકાણા વગરનું રહી જાય છે એ ભૂલાઈ જઈ ચાર ગતિમાં આંટા માર્યા કરે છે અને એની અંદરની અનંત શક્તિ સત્તામાં પડી રહી ઠેકાણા વગરની થઈ જાય છે. પ્રાણીમાં શક્તિ હોય, પણ તે કામ–ઠેકાણે ન પડે તો નકામી અને નિરર્થક થઈ જાય છે અને વપરાશ વગરની શક્તિ અને શક્તિ હોવાનો અભાવ એ બન્નેમાં કંઈ તફાવત નથી. આવા પ્રકારનું અર્થ વગરનું અને પરિણામશૂન્ય જીવન એ તો મરણથી પણ ખરાબ છે આખો વખત યંત્રની જેમ કામ કર્યું અને અંતે સર્વ છોડીને ચાલ્યા જવું અને નકામા સુખની સ્થાયતા વહોરતા જવું, એમાં કોઈ સમજણ કે અક્કલની વાત લાગતી નથી. ત્યારે હવે શું કરવું ?

હવે તો કોઈ સાચો સંત મને સુખના ધામ આનંદઘનને બતાવે તો મારો રસ્તો થાય તેમ છે હવે તો ચેતન અને વિવેક બન્નેનો યોગ થાય અને આનંદઘનના સુખને ઠેકાણે પહોંચાય તો કાંઈ ઠેકાણું પડે, બાકી અત્યારે તો ઠેકાણા વગરની સ્થિતિમાં અહીં તહીં અથડાયા કરવાનું થાય છે અને સઢ વગરનું વહાણ પવન પ્રમાણે જાય તે દિશાએ અથડાય તેવી દશા થઈ રહી છે.

એક વાતની ખાતરી થતી જાય છે કે અત્યારે જે રસ્તો લીધો છે તેમાં તો માત્ર પ્રભુનામની લય લાગી છે એ રસ્તે આગળ કોઈ સાચો–સાચો સત્પુરુષ મળી જશે તો આનંદઘનનો માર્ગ બતાવશે, આનંદઘનનું ધામ બતાવશે અને તે રીતે આ પ્રકારે રખડતી સ્થિતિનો છેડો આવશે. આટલા કારણે, ભવિષ્યની આશાએ, મને તો હાલ પ્રભુ નામની લય લાગી છે. અહીં આનંદઘનસુખધામ એટલે આત્મધામ સમજવું. એ પદ હજુ મળ્યું નથી એ વાત ધ્યાનમાં રહે. ચેતન ચેતન કરવાથી એ મળતું નથી એ લક્ષ્યમાં રહે અને એને પ્રાપ્ત કરવાનાં અનેક સાધનમાં પ્રભુનામની લય મુખ્ય પ્રબળ સાધન છે એ વાત પર નિગાહ રહે. (૩)

ઉપસંહાર—પ્રભુનામની લય લગાડવાનો મહિમા આ પદમાં વિસ્તાર્યો છે અને આનંદઘન પદ પ્રાપ્ત કરવા માટે એનો સાધન તરીકે કેવો સુંદર ઉપયોગ છે એ વાત બતાવી છે. આનંદ—આત્માનંદ પ્રાપ્ત કરવાની તીવ્ર ઇચ્છા થાય તો પ્રભુનામથી બહુ લાભ થાય છે એકાગ્રતાથી એકતાનતા થાય છે નકામો કચરો ઓછો થાય છે અને નવો કચરો આવતો અટકે છે આગળ વધવા માટે કચરાની શુદ્ધિ જેટલી જ જરૂર નવીન કચરો

ન વધવા દેવાની આવશ્યકતાનો અમલ કરવાની છે. અને તે માટે પ્રભુનામમાં લય લગાડવા જેવો મોટો રાજમાર્ગ બીજો નથી. પ્રભુનામમાં લય લાગે એટલે મન–વચન–કાયાના યોગની પ્રવૃત્તિ એક સ્થાને થાય છે અને એથી કર્મપ્રાપ્તિ અને તેની પટુતામાં ઘણો ફેરફાર થઈ જાય છે 'અજપાજાપ'ની અવસ્થા ચાલે ત્યારે અંદરથી ધ્વનિ થતો જાય છે; એમાંથી આનંદના ઉછાળા જાગે છે; આનંદથી સ્થિરતા પ્રાપ્ત થાય છે; સ્થિરતાથી ચપળતા મટે છે અને એક વાર એકાગ્રતા લાવવાની ટેવ સાંપડી જાય એટલે નિજગુણરમણતા સહજ પ્રાપ્ય બને છે.

એક વખતે એક મુમુક્ષુએ યોગી પાસે ફરિયાદ કરી કે પોતે યોગનું અધ્યયન કરે છે પણ યોગની પ્રક્રિયા કરતા નથી, કારણ કે યોગ બતાવનાર કોઈ સાચા ગુરુ મળતા નથી. એને જવાબમાં યોગીએ કહ્યું કે હજુ તમારી ભાવના યોગનો અભ્યાસ કરવાની જ થઈ છે એટલે અભ્યાસના સાધનો મળ્યાં છે. જ્યારે તમારી તીવ્ર ઇચ્છા યોગની પ્રક્રિયા કરવાની થશે ત્યારે તમને તદ્યોગ્ય નિષ્ણાત ગુરુ સહજ મળી આવશે. દૃઢ ભાવના અને પ્રબળ પુરુષાર્થ પાસે કાંઈ અશક્ય કે મુશ્કેલ નથી. અને એ વાત મુમુક્ષુને બરાબર સમજાઈ ગઈ. પ્રભુનામમાં લય લાગે ત્યારે પ્રભુપ્રાપ્તિની ઇચ્છા થાય છે. પછી પોતામાં પ્રભુનો ભાવ દેખાય છે અને અંતે પોતે આનંદમય થઈ પ્રભુસ્થાને બેઠેલા અંતર્યામીને જોઈ–અનુભવી શકે છે. એની શરૂઆત માટે પ્રભુનામની લય લગાડવાની જરૂર છે તેટલા માટે સુજ્ઞ મુમુક્ષુએ પ્રથમ પ્રભુનામની ધૂન લગાડવી અને પછી એની અંદરખાનેથી લય લગાવવી અને એમાં તન્મય થઈ જવું. એ રસ્તે અનંત આનંદસ્વરૂપ, પૂર્ણ ગુણના ધામ, નિજસ્વરૂપમાં રાચી રહેલ પરમાત્માનો પ્રકાશ દેખાશે અને અંતે તે સ્વયંસિદ્ધ થઈ જશે. માટે પ્રકૃષ્ટ સાધન તરીકે અત્યારે પ્રભુનામની લય વાગી છે. લયને પણ સાધન તરીકે જ સમજવાની જરૂર છે; એ સાધ્ય નથી એ ધ્યાનમાં રહે. પણ અતિ પ્રબળ સાધન અને પુષ્ટ નિમિત્ત છે એ વાત પણ એટલી જ સ્પષ્ટતાપૂર્વક લક્ષમાં રહે. (૭૭)

૫૯ અઠ્ઠ્યોતેરમુ

ભૂમિકા—જેને સમજવું છે અને પ્રગતિ કરવી છે તે અમુક પ્રાણીને પોતાનો ગુરુ ધારે છે. એની પાસેથી પોતે પાઠ લે છે અને પોતાની મુશ્કેલીઓ પૂછે છે અને એની સૂચના અનુસાર પોતાનો વ્યવહાર યોજે છે. સર્વ જ્ઞાન પુસ્તકમાં લખાયેલું હોતું નથી. ખાસ કરીને સમતાપથથી ઊતરી આવેલ જ્ઞાન તો ગુરુ પોતાના શિષ્યને સામે બેસાડી શીખવે ત્યારે જ પ્રાપ્ત થાય છે. એક આસનો શીખી સરળ તજવીજો કરવો અને એનું આંતર રહસ્ય ગુરુ પાસેથી મેળવવું એમાં ઘણો જ તફાવત છે. આપણા દેશની પદ્ધતિ પણ એવા પ્રકારની હતી કે રહસ્ય જાણવા માટે દરેક વિષયમાં ગુરુગમની જરૂર રહે જ. ઘણી વખત શબ્દાર્થ સાથે પારિભાષિક અર્થની જરૂર રહે છે. કોઈ વાર વસ્તુને નજરે જોવાની આવશ્યકતા રહે

છે. કેટલીક વાર પ્રયોગ જ્ઞાનની અથવા પ્રયોગ કરાતાં જોવાની કે જાતે કરવાની જરૂર રહે છે અને એ સર્વમાં ગુરુની દોરવણીની આવશ્યકતા સમજાય છે. એક બહુ વિખ્યાત યુરોપીય સ્કૉલરે રુસ્કિનસ્તુ'ને કોશ પ્રમાણે અર્થ કરેલો અને એની કલ્પનામાં ખડુ-સાવરણી એવો એનો ભાવ રહ્યો હતો. એણે હિંદ આવી સાધુનો ઓઘો જોયો-રજોહરણ જોયું-ત્યારે એને પોતાની કલ્પના પર હસવું આવ્યું. અહીં માત્ર પુસ્તકિયા જ્ઞાન અને અનુભવનો તફાવત જણાય છે. ગુરુજ્ઞાનની સાંકળના તૂટી જવાથી વનસ્પતિના ઓષધાદિ યુગમાં જૈનોએ બહુ ગુમાવ્યું છે.

જેમ ગુરુમહારાજ શિષ્યને પાઠ આપે કે પ્રયોગ કરી બતાવે, તે જ પ્રમાણે આંખ ઉઘાડી રાખી વ્યવહારમાં વર્તવામાં આવે, પ્રત્યેક બનાવોના રહસ્યમાં ઊંડા ઊતરવામાં આવે, પોતાની ચાલચલગત, વાણીવિલાસ કે ક્રિયાનો આશય શોધવામાં આવે, તો તેમાંથી પણ ઘણું રહસ્ય મેળવી શકાય છે અને એ રીતે એ સર્વ બનાવો, સંયોગ અને વર્તનો ગુરુપદ કરે છે. પ્રાચીન કાળની ગુરુશિષ્યના સંબંધની ભૂમિકા પણ આ પદનો ભાવ વિચારતાં ધ્યાનમાં રાખવાની જરૂર છે. અને ગુરુ એટલે ઉપદેશક ગુરુ એટલે શિક્ષક અને ગુરુ એટલે વડીલ જન, એ શબ્દના જુદા જુદા ભાવો ધ્યાનમાં રાખી આપણે આ પદની વિચારણા કરીએ.

जगत गुरु मेरा, मैं जगतका चेरा;
मिट गया वादविवादका घेरा, जगत० १

અર્થ—(આખું) જગત મારું ગુરુ છે અને હું જગતનો ચેલો છું. વાદવિવાદ-સામસામા સવાલજવાબ-કરવાની પદ્ધતિએ મારા પર જે ઘેરો ઘાલ્યો હતો, તે (હવે) ખલાસ થઈ ગયો છે. તે પરિસ્થિતિમાંથી હું ઊંચો આવી ગયો છું. (૧)

વિવેચન—આખું જગત મારું ગુરુ છે અને હું જગતનો ચેલો છું. મને જગતના પ્રત્યેક પ્રાણી, પ્રત્યેક બનાવ, પ્રત્યેક ભાવ, પ્રત્યેક પ્રસંગ અને પ્રત્યેક સંયોગ પાસેથી પાઠ મળે છે. હું ઝીલું છું અને શીખું છું અને મને દરરોજ નવું નવું શીખવાનું મળે છે અને મારું જ્ઞાન, અનુભવ અને વિચારણામાં વધારો થતો જાય છે.

મારા ઉપર અત્યાર સુધી ચર્ચાવાર્તાએ ઘેરો ઘાલ્યો હતો. હું વાતવાતમાં સામાને જૂઠા પાડવા કે પરાસ્ત કરવાની પદ્ધતિ પાડી રહ્યો હતો; જાણે મારા સિવાય અન્યમાં બુદ્ધિ ઓછી હોય અથવા સમજણ ન હોય, એ પોરસ પર હું કામ ચલાવતો હતો. વાદવિવાદ એ વસ્તુ એવી છે કે એક વખત એમાં રસ જામે એટલે એમાં તો પછી પોતાનો વિજય કઈ રીતે થાય એ જ વાત પર ધ્યાન રહે છે. એમાં સત્યશોધન કે સત્યના દેખાવાની

શબ્દાર્થ—જગત = દુનિયા, સૃષ્ટિ. ગુરુ = શિક્ષક, ઉસ્તાદ, વિચારણાના અધ્યાપક, વડીલ જન. ચેરા = ચેલા, શિષ્ય. મિટ ગયા = ખલાસ થઈ ગયા, ટળી ગયા. વાદવિવાદ = સામસામા સવાલજવાબ. ઘેરા = ચર્ચાવિચારણાનો પૂરો ઘેરાવ, રોકાણ, અટકાવ.

દંભ કરતા પોતાનો કક્કો ખરો જ છે અને તે ખરો કરવો જ જોઈએ એ વૃત્તિની જ સામાન્ય રીતે પોષણા થાય છે પણ જ્યારે મેં જગતને જોવા માંડ્યું, જગતના પ્રાણીના બુદ્ધિ કે વૈભવો, લેખનશક્તિ કે આંતર રહસ્યો તપાસ્યા, ત્યારે મારા મનનો ભ્રમ ભાગી ગયો, મારા દિલમાંથી મારી મોટાઈ નીકળી ગઈ અને મને થયું કે દુનિયામાં તો મારાથી શેરને માથે સવાશેર ઘણા માણસો છે! અને આ રીતે ભર્તૃહરિ કહે છે તેવી દશા થઈ જ્યારે હું થોડું જાણતો હતો ત્યારે હાથીની જેમ મદથી હું અંધ થઈ ગયો હતો. અને જાણે હું સર્વજ્ઞ છું એવા મદથી મારું ચિત્ત લેપાઈ ગયું હતું જ્યારે પંડિતજનો પાસેથી કાંઈ કાંઈ જાણવા મળ્યું ત્યારે હું મૂર્ખ છું એવી મને ખાતરી થઈ અને તાવની પેઠે મારો મદ ઊતરી ગયો.[1]

આ વાત તો જ્ઞાનને અંગે કહી છે તે જ પ્રમાણે તે પ્રસંગો, બનાવો અને પ્રાણીઓને લાગુ પડે છે જ્યારે મેં જગતને મારા ગુરુસ્થાને સ્થાપ્યું અને મેં પોતે શિષ્ય-ચેલાનું સ્થાન સ્વીકાર્યું ત્યારે, પ્રથમ તો મારા મનમાં વાદવિવાદ કરવાની સ્થિતિએ જે ઘેરો ઘાલ્યો હતો તે દૂર થઈ ગયો.

જ્યારે આંખ ઉઘાડી રાખી જગત પાસેથી પાઠ લેવાની અને પોતાની અલ્પતા સમજવાની ટેવ પડે છે ત્યારે આ ઘેરો ઘાલેલ વાદવિવાદની પદ્ધતિને તિલાંજલિ આપવામાં આવે છે અને પ્રત્યેક પ્રસંગમાંથી બોધ મેળવી શકાય છે અને આ રીતે આખો જીવનક્રમ બદલાઈ જાય છે જગતને શરણે શિર ઝુકાવવાની ટેવ પડે તેમાં સ્વપરને ઘણો લાભ છે. મોટો લાભ પરભારો વાદવિવાદ કરવાની અપડિયા વૃત્તિ પર કાબૂ આવે છે તે છે આવા જગતગુરુના ઘરમાં શું શું હોય છે તે જરા તપાસીએ. (૧)

गुरुके घरमें नव निधि सारा, चेलेके घरमें निपट अंधारा;
गुरुके घर सब जरित जराया, चेलेकी मढियामें छप्पर छाया ॥ भगत० २

અર્થ—ગુરુદેવના ઘરમાં રૂડારૂડા નવ નિધાનો છે જ્યારે ચેલાના ઘરમાં તો કેવળ અંધારું છે ગુરુ મહારાજના ઘરમાં તો ચારેતરફ જરિયાન જડેલું છે ત્યારે ચેલાની મઢૂલીમાં તો માત્ર છાપરાનો છિંડો છે (૨)

પાઠાંતર—ઘરેમેં પાઠ—ગુરુકે ઘિરિ સિધિ સગનિ સારી. મરો—મો. નિપટ—નપટ. અંધારા—અંધારિ. જરાયા—જરાયા. મઢીયો—મેઢી. (કોઈ પ્રત મે ત્રીજી ગાથા કરી કુલ પાંચ ગાથા કરે છે)

શબ્દાર્થ—નવ નિધિ = નવ પ્રકાર. નવનો આંકડો અક્ષય છે અક્ષય નવ પ્રકાર. સારા = રૂડા, સમસ્ત, પૂરા. નિપટ = નિશ્ચય, ખૂબ, કેવળ. જરિત = જરેલ, જરિયાન. જરાયા = જડેલા, જડાવેલા. મઢિયામેં = ઝૂંપડીમાં, ઓરડીમાં. છપ્પર = છાપરાની. છાયા = છાયા.

१ यदा किंचिज्ज्ञोऽहं द्विप इव मदान्धः समभवं तदा सर्वज्ञोऽस्मीत्यभवदवलिप्तं मम मनः ।
यदा किंचित् किंचिद् बुधजनसकाशादवगतं तदा मूर्खोऽस्मीति ज्वर इव मदो मे व्यपगतः ॥

વિવેચન—ગુરુના ઘરમાં તો અનેક પ્રકારે ભરેલા છે. કુબેરભંડારી યક્ષ અને કૈલાસનો રાજા છે. દંતકથા પ્રમાણે એ વિશ્રવસ અને ઈલાવીડાના પુત્ર થાય. રુદ્ર એના મિત્ર થાય. રાવણ એનો સાવકો ભાઈ થાય. એને ત્રણ પગ, આઠ દાંત અને આંખને સ્થાને પીળુ ટપકું—એવી એના શરીરની કલ્પના છે. એના નવ નિધિ ગણાય છે :—

महापद्मश्च पद्मश्च शंखो मकरकच्छपौ । मुकुन्दकुन्दनीलाश्च खर्वश्च निधयो नव ॥

આ તો બાહ્ય પ્રકારની વાત થઈ. એ પ્રમાણે આંતરિક નિધિઓ : સદાચરણ, સમતા, સમશીલતા, સુરસતા, સુવિચારતા, સરળતા, સહિષ્ણુતા, સધીર્યતા અને સહજમતા એની અંદર ભરેલા છે. અથવા આંતર નવ નિધિઓ નીચેના ગણી શકાય : માર્ગાનુસારિતા, અપૂર્વકરણ, સિદ્ધિબીજ, અપ્રમત્તત્વ, અનિવૃત્તિકરણ, કષાયવિજય, ધર્મશુક્લધ્યાન, યોગ નાલિકા અને શૈલેશીકરણ.

આવી રીતે બાહ્ય અને અભ્યંતર જગત નવ નિધિઓથી ભરેલું છે; ત્યારે ચેલાના ઘરમાં ઘોર અંધારું છે. એને હજુ આંતર જ્ઞાન પ્રકટ્યું નથી. એને સ્વ પરનો તફાવત સમજાયો નથી. એને પરમ સાચા સુખનો રસ ચાખ્યો નથી. એને પોતાનું સાચું હિત પ્રાપ્ત કરવાની આવી મળી નથી. દુનિયા રત્નોથી ભરેલી છે પણ એ સર્વને મળતાં નથી. અને ગુરુદેવના ઘરમાં તો ચારે બાજુ જરિયાન જડેલા છે ત્યારે આપણા ચેલાને ત્યાં તો માત્ર છાપરાની છાબડી છે. એક છાપરા નીચે એનો વાસ છે અને એ એની મૂડી છે. બાહ્ય કે અંતર દૃષ્ટિએ એની ગરીબાઈ દેખાય છે. નવનો આંકડો અખંડિત છે. એને ગમે તેટલી રકમે ગુણી એના અંકનો સરવાળો કરવામાં આવશે તો છેવટે નવનો આંક આવશે. નવ નિધિ અને જરિત આ ગાથામાં આલંકારિક અર્થમાં વપરાયેલા છે. ગુરુના નવ નિધિ કે જડતર કે જવેરાત—એ સર્વને આંતર દૃષ્ટિએ સમજવાના છે. છપર છાયા એ ગરીબ સ્થિતિ સૂચવે છે. પ્રાણી જ્યારે આત્મપ્રગતિ ન કરી શકે અને ગતાનુગતિક રીતે ચાલ્યા કરે કે અવગુણમાં પડી જઈ પશ્ચાદ્ગતિ કરે ત્યારે તેના આત્મગૃહને માત્ર છપરછાયા મળી છે એમ સમજવું. જરિયાન તો જ્યાં ધ્યાનની ધારા લાગી રહેલી હોય, જ્યાં અનંત આનંદના આંતર ધ્વનિ ઊઠતા હોય, જ્યાં અજપાજાપ ચાલતા હોય, જ્યાં અનાહતનાદના સૂર સંભળાતા હોય, ત્યાં હોય. (૨)

गुरु मोहि मारे शब्दकी लाठी, चेरेकी मति अपराधीनी नाठी;
गुरुके घरका मरम न पाया, अकथ कहानि 'आनंदघन' भाया   भगत ३

પાઠાંતર—મોહી-મોહિ. લાઠી-લાઠી. અપરાધીની-અપરાધની. ન-મેં. પાયા-પાયા. કહાનિ-કહાની. ભાયા-પાયા.

શબ્દાર્થ—મોહી = મને. લાઠી = લાકડી, સોટી. લાઠી = લાકડી. મતિ = બુદ્ધિ. અપરાધિની = દોષિત, ગુનેગાર. નાઠી = નાઠી, ભાગી. મરમ = મર્મ, રહસ્ય. પાયા = મેળવ્યા, પ્રાપ્ત કર્યો. અકથ = ન કહી શકાય તેવી. કહાની = કથા, વાર્તા. ભાયા = ભાવ (સ્વાર્થિક). ભાયા = પ્રિય, પ્યારા. પાયા = પ્રાપ્ત કર્યું, મેળવ્યું.

અર્થ—ગુરુજી મને શબ્દરૂપ લાકડી મારે છે અને મેલાની બુદ્ધિ રોપિત અને જાડી છે ગુરુના ઘરનો મર્મ (ઊંડુ રહસ્ય) સમજાયો–પ્રાપ્ત થયો નહિ. વહાલા આનંદ ઘનના ઘરની કથા તો બારે જબરી છે કોઈથી કથી ન જાય તેવી છે (૩)

વિવેચન—ગુરુદેવ આવા શિષ્યને શબ્દરૂપ લાકડી મારે છે. ચેલો બરાબર અભ્યાસ ન કરતો હોય, એની બુદ્ધિ ચકળવકળ થયાં કરતી હોય, એ અમુક બાબતને બેદરકારીથી વીસરી જતો હોય, તો ગુરુ એને ધમકાવે છે એને તાડનાતર્જના કરે છે અને અંતર દયાથી સ્વરૂપમાં દેખાતી હિંસાની અંદર સ્નેહ અનુબંધ દયાનો દાખલો રજૂ કરે છે

ચેતનરાજ અત્યારે વિપર્યાસમાં પડી જઈ અનેક અપરાધો કર્યાં જાય છે પરની સાથે આનંદવૈભવ કરી રહ્યા છે ઘરે આવવાની વાત પણ કરતા નથી પરની બેઠીને ભોજ ખતા પણ નથી. એને ઠેકાણે લાવવાની વાત છે શિષ્યની જાડી બુદ્ધિ કેમ વિશદ અને સુંવાળી થાય એની પૃથક્કરણ શક્તિ કેવી રીતે સારી વાતને સમજી શકે અને એના આનંદમાં અનંતતાનો સહયોગ કઈ રીતે થાય, એ વિચારવાનો વિષય છે અને એ રીતે જગતરૂપ ગુરુ અનેક રીતે શિષ્યને શિક્ષણ આપી રહેલ છે અનેક રીતે એને ટપો આપી રહેલ છે કે અનેક શિક્ષણપ્રકારો યોજી રહેલ છે વિશાળ દૃષ્ટિ થાય, ખરું અને સ્થાયી હિત કયાં છે અને કેમ મળે તેની વિચારણામાં દીપ મ જાગે અને પ્રત્યેક પ્રાણીમાંથી, પ્રત્યેક બાબતમાંથી કે દરેક બનાવમાંથી બોધ લઈ શકાય છે એ બુદ્ધિ કામ કરતી થાય, ત્યારે જગત એનુ ગુરુ બને છે અને પોતે શિષ્યભાવે જગત પાસેથી સબક મેળવી પોતાની જાડી બુદ્ધિને નિર્મળ બનાવી શકે છે અને અપરાધ સામે ગુરુને લેઈ અપરાધોને કાઢી નાખી શકે છે. આવી રીતે જગતને ગુરુ બનાવતા આવડે ત્યારે બરાબર કામ થાય, રસ્તો સાંપડે અને સાચી પ્રગતિ થાય.

ઘણો વિચાર કરતા જણાય છે કે ગુરુદેવના ઘરનો સાચો મરમ જ હજુ સમજાયો નથી. જગતને જોતા થોડીકમાં એના પર પ્રેમ આવી જાય છે; ઘરના પર કરવાનુ મન થઈ જાય છે; મનમાં અનેક તરંગો ઊઠી આવે છે અને વળી તેમાં વિયોગ, વિનાશ કે વિકૃતિ થાય ત્યારે થોડી ઉદાસ છે અહીંથી ખાઉં કમાણાને કમાવું આમ નામના મેળવું—આવું આવું અંદર થયા કરે છે અને ખાધું ધર્મ જોઈ બેસે કે બેસીને થાક્યો જાય ત્યારે વળી વિમાસણમાં પડે છે. જગતગુરુનો સાચો મર્મ હજુ સાંપડ્યો નથી; એના આંતર તત્ત્વોના પૃથક્કરણનો સાચો અનુભવ થયો નથી. આ મર્મ જે સમજ્યો હોય તેની દશા જ જુદી હોય.

આ ગુરુનુ ઘર તે અનંત આનંદનું ધામ છે આનંદઘન સ્વરૂપ છે. અનંત આનંદ તે મંગળમય છે સ્વરૂપસ્થિતિ છે ચેતનનો પરમ વિશ્રામ છે અને અનંત શાંતિનુ ધામ છે ત્યાં કોઈ જાતનો શોક કકળાટ કે ઉપદ્રવ નથી, છતાં હજુ પરભાવમાં રોકી જવાય છે અને જ્યાં ત્યાં નાચું મારવાનું મન થઈ આવે છે એટલે આવા મહાન આનંદસ્થાનનો સાચો મર્મ મારા ભાવનામાં દેખાયો [illegible]

તરફ નજર નાખતા લાગતું નથી. એટલે મને તો લાગે છે કે આખેલા આનંદઘનની કહાણી ખરે અગમ છે કીધી કહી ન જાય તેવી છે આનંદને સમજવા કે આનંદને અનુભવવા એટલે તો ભવનો બેડો પાર થઈ જાય. એવા મહાત્મા આનંદસ્વરૂપને આપણે બરાબર સમજ્યા નથી, સમજ્યા હોઈએ તો પિછાન્યા નથી, પિછાન્યા હોય તો જાણ્યા નથી. બાકી આનંદઘનની કથાવાર્તા અકથ્ય છે પણ અનુભવગમ્ય છે અનુભવવા યોગ્ય છે અને મર્મ પ્રાપ્ત કરી તન્મય થવા યોગ્ય છે[1] (૭)

ઉપસંહાર—આ રીતે આ પદમાં સમસ્ત જગતને ગુરુ બનાવી એની પાસેથી બોધ લેવાનો પ્રયાસ કરવામાં આવ્યો છે એ આપણો આદર્શ જ્ઞાન મેળવવાનો હોય અને આપણું સાધ્ય પ્રગતિ કરવાનું હોય તો પ્રત્યેક ચીજમાંથી, પ્રત્યેક બનાવમાંથી અને પ્રત્યેક પશુ, પક્ષી કે પ્રાણીમાંથી બોધ લઈ શકાય છે કારણ કે જગતગુરુના ઘરમાં તો નવ નિધિ અને આઠ મહાસિદ્ધિ અને અદ્ભુત ખજાનો ભરેલો છે અને શોધનારને તે પ્રાપ્ય છે

એક બીજી વાત પણ બેસે છે જગતને ગુરુ બનાવવાની વૃત્તિની અંદર ભારે નમ્રતા ગુણ રહેલો છે. આ જીવ જ્યારે ગુરુસ્થાન લેવા લલચાઈ જાય છે અને ખાસ કરીને મોટી ઉંમરે આ સ્થિતિ વધારે જામતી જાય છે અમે આવા અને અમારા અનુભવો આવા અને તમે બચ્ચાઓ એવી વાતમાં શું સમજો! આવા અવાજની પાછળ ગુરુભાવ રહેલો છે પ્રાણી જ્યારે પોતાનું ભારેખમપણું અને સામાની અલ્પતા અને અલ્પજ્ઞતા બતાવવા લલચાઈ જાય છે. નમ્રતાથી આચરણ કરવું શિષ્યભાવે પોતાની જાતને અન્ય પાસેથી શિક્ષણ લેવાની ઇચ્છાવાળી સમજવી અને બોધ આપનાર કરતા લેનાર તરીકે રહેવું એમાં ભારે મજા આવે છે એમાં વાદવિવાદ કે અભિમાનનો છેડો આવી જાય છે અને જગતને ચરણે શિર ઝુકાવી નમ્રભાવે એના ખોળામાં રહેવા અનેક સંસ્મરણનાં આશયોમાંથી નવા નવા પાઠો શીખતા આનંદ થાય છે આ નમ્રતાના ગુણને બરાબર શીખવાની અને શિષ્યભાવને સદા પોષવાની આવશ્યકતા છે.

એવી વૃત્તિમાં રમી લેનારમાં એક હકીકત બરાબર જામી બેઠી હોય છે અને તે એ છે કે પોતામાં નિબિડ અંધકાર છે અને બહારથી પ્રકાશ મેળવવાની બનતી દરેક તકનો ઉપયોગ કરવા યોગ્ય છે આ વિચારધારાની અંદર રહેલ નમ્રતા અને માનાભાવ બહુ સુંદર પરિણામ લાવી આપે છે અને પ્રાણી જેમ પ્રગતિ કરે તેમ તેને જણાતું જાય છે કે પોતાને માટે હજુ ઘણું જાણવાનું બાકી છે જ્યારે વૃદ્ધ ઉંમરે પણ જગતને ચરણે ઝુકા

૧ આપણા આર્યા કે વડીલાના અર્થમાં પ્રિન્સ્ટેન બનાવનાર જન છે આપણા સ્નેહિત આર્યા હરિએ તે અર્થમાં અહીં વપરાયેલ છ પર્યાયમાં વાત જન છે તેનો અર્થ દાદા થાય છે દાદા એટલે ડૂડમાં ઘર અર્થમાં એ જન વપરાય છ એટલે આર્યા આનંદઘનની બાબત વડીલ આનંદઘનની કથા કીધી જાય તેવી નથી એ પ્રમાણે એનો અર્થ બેસે છે વાતનો અર્થ [illegible] નથી, પણ સ્વાભાવિક રીતે રચનાકારે જણાવેલ મોટભેદથી પ્રાપ્ત થાય છે —વિવેચનકાર.

વવાની વૃત્તિ જાગે ત્યારે લેવા આનંદઘનની કહેવાણી આકર્ષક છે ખાસ સમજવા યોગ્ય છે એ ભાવ બેસે અને એ ભાવ બેસે એટલે જગતને વધારે વધારે સમજવા પ્રયત્ન થાય.

આ શિષ્યભાવની વિચારણા તદ્દન અભિનવ દૃષ્ટિબિન્દુથી યોગી મહારાજે કરી છે અને ખાસ વિચારી પચાવવા યોગ્ય છે અને એ વૃત્તિની પાછળ રહેલ નમ્રતા કેળવવા યોગ્ય છે ધ્યાનમાં રહે કે અંતે તો જગતનું પ્રતિબિંબ સ્વમાં જ પડેલ છે અને સમજનાર અને સમજાવનારનો છેવટે એકાકાર જ થવાનો છે પણ વ્યવહારથી જગતગુરુ પાસેથી શિષ્યભાવે પાઠ લેવા યોગ્ય છે

છેવટે એક વાત જણાવવાની રહે છે આ પદમાં ઉપર લખ્યો તે કરતાં ઘણો ઊંડો ભાવ છે એમ સૂઝે છે ગુરુ અને શિષ્ય આલંકારિક અર્થમાં જણાય છે આખું અન્યોક્તિ રૂપે જ આખું પદ હોય એમ સ્ફુરે છે આવો ભાવ સમજાશે કે કોઈ સમજાવનાર મળી આવશે ત્યારે પુરવણીરૂપે મૂકવાનું થશે. બાકી સમજાયું તેટલું લખ્યું છે સૂચનાનું સાર્થકપ વાંચક કરશે. (૭૮)

૫૯ અગણ્યાસીમું

ભૂમિકા—વ્યવહારમાં વાત છે કે ઘરમાં કોઈ વખત કજીયું માણસ આવી જાય તો આખા ઘરની સુખશાંતિને ભાંગી નાખે છે પછી તેનો પડઘો પાડોશી પર અને ત્યાંથી વધતો વધતો આખા ગામ પર પડે છે અને ઘરની વાતો આ રીતે જગતને મુખે ચઢે છે અને ઘરની વગોવણી થાય છે આટલા માટે માણસો ઘરમાં માણસ લાવતાં ખૂબ વિચાર કરે છે રૂપ કરતાં સ્વભાવ માટે તપાસ કરે છે અને બાહ્ય દેખાવ કરતાં પ્રકૃતિની–ખાનદાનીની બાબતને વધારે અગત્ય આપે છે આટલું કરવા છતાં પણ ઘરમાં કોઈ વખત કજિયાળું કે અણઘટતું માણસ આવી જાય તો ઘરને માથે મોટી આફત આવી પડેલી જણાય છે આવા સંયોગોમાં ઘણીવાર પ્રાણીને થાય છે કે શું કરવું અને ક્યાં જવું? એ સંબંધમાં અન્ય કોઈ પાસે અરજી કે પ્રાર્થના કરવાને અવકાશ પણ રહેતો નથી આ કૌટુંબિક વિચાર પર આ પદની રચના થઈ હોય એવું અનુમાન છે

ऐसी कैसी घरबसी, जिनस अनैसी री;
याही घर रहिसे जगवारी, आपद इसी री ऐसी० १

પાઠાંતર—અસી–અનસી. કસી–કેસી. જિનસ–જિનસ. યાહી–આહી. ઘર રહિસે–ઘર રિસે. દ ઈસી રી–કેસેરી

શબ્દાર્થ—ઐસી = એવી (પૂર્વે તેનું સ્વરૂપ કહ્યું છે તેવી) કૈસી = કેવી, કેવા સ્વભાવવાળી. ઘરબસી = ઘરમાં વસી ગઈ છે ઘૂસી ગઈ છે ઘરરખાઉ થઈ ગઈ છે જિનસ = વસ્તુ અનૈસી = અનેરી, અનિષ્ટ, બૂરી. યાહી = એના. ઘર રહિસે = ઘરમાં રહેવાથી જગવારી = [illegible] આપદ = આપત્. ઈસી = આવા

અર્થ—જે વસ્તુ અત્યંત ખરાબ (બૂરી) છે જે ઘરમાં રહેવાથી આખા જગતને માથે લેવાનું થાય છે તેવી ચીજ ઘરમાં કેવી રીતે વસવાટ કરી ગઈ? આવી વાત (બની તે તો) સાચેસાચ આફત છે ભારે એનો વિસ્મય છે (૧)

વિવેચન—કોઈ વખતે દુનિયાથી બગડેલો—જગેલો ચેતન પોતાની સાચી પરિસ્થિતિનો ખ્યાલ કરે છે પોતે માર્ગ ભૂલ્યો છે પોતાનાં અને પારકા વચ્ચેની વહેંચણી સમજવામાં ગોટવાઈ ગયો છે આવી વિચારણા કોઈક જ વાર થાય છે; થાય છે ત્યારે પ્રાણી પોતાની જાત પર કે પોતાના ઘર પર નજર નાખે છે કાંઈ મોટી ભૂલ થયેલી છે એવું અનુમાન થતાં ઘરમાં કોઈ કાબરું માણસ તો આવી ગયું નથી, તેની શોધ કરવાનો તેને વિચાર જાગે છે એને મનમાં થાય છે કે આતુર દૃષ્ટિએ પોતાનું ઘર તપાસતાં કોઈ એવી જ જણસ ઘરમાં આવી ગઈ લાગે છે કે જેને લઈને પોતે જગતને માથે લઈને વગર કારણે ફરે છે ઘરમાં પહેલા માણસની અસર તો જરૂર થાય અને તે અનેરી જણસ અણઇચ્છવા જોગ પ્રાણી હોય તો એ તો માથા પર છાણું થાપી, ખ્યાત અને ચોરી લે અને અનેક પ્રકારના ધમપછાડા કરાવે. મૂળ વસ્તુ પારકી ઘરમાં ઘૂસી ગઈ અને પછી તો પારકાને કારણે એને ક્યાયથી ઉત્તેજિત કરે તેવી, અને પરસ્પરમળતા કરાવતા કરાવતાં અંતે સ્વને ભુલાવી દે તેવી એ નીવડી. આ વસ્તુ કઈ? કેમ આવી? ક્યારે ઘૂસી ગઈ? અને ક્યારે એણે ઘરના માણસ હોવાનો દાવો નોંધાવી દીધો! ચેતન વિચાર કરે છે કે આ તો ભારે આફતની વાત છે આ વાત વિચારતા ભારે દુઃખ અને ગ્લાનિ થાય તેવું છે એને ખાતરી છે કે આ પ્રમાણે જે વસ્તુ ઘરમાં ઘૂસી છે એ કોઈ ભારે વિચિત્ર ચીજ છે એની શક્તિ અજબ છે, અને આખરે એ અણઇચ્છવા જોગ વસ્તુ છે જે આપણી રીતભાત ફેરવી નાખે, આપણને રખડતા કરી દે અને આપણું સ્વત્વ દબાવી આપણા પર પોતાનું શાસન સ્થાપી શકે તે વસ્તુ તો કોઈ અજબ છે અને એ ખરેખર આફત છે. (૧)

परम सरस बसी, परमउ पेसी री;
याही ते माइनी मेसी, जगत समेसी री ऐसी० २

અર્થ—એ ખાસ્સી શરમને દેનારી છે (અથવા એ ઊંચા સુખ-મોક્ષનો લોપ કરનારી છે). અને જે પેલી મોહની મયા છે તે ઘરમાં પેસીને જગતના જય ઉપર મશાનો કૂચડો ફેરવનારી છે અથવા આખા જગતને ગળી જનારી છે ઘરમાં ઘૂસીને ઘરધણી થઈ બેસી માલેક થઈ જાય તેવી છે. (૨)

વિવેચન—પ્રાણી આ સંસારની જંજાળમાંથી છૂટવા ઇચ્છે છે ત્યારે આ પારકી વસ્તુ ઘરમાં ઘૂસી ગયેલું માલૂમ સાચા સુખનો ક્ષય કરનાર થાય છે સંસાર પર રાગ

પાઠાંતર—પરમઉ—પરમેઉ. મેસી—મેંસી. જગત—જગ. સમેસી—સમેસી.

શબ્દાર્થ—શરમ=શર્મ સુખ અથવા મોક્ષ. રેસી=આપનારી અથવા દૂર કરનારી. પરમી=પરમાં. પેસી=દાખલ થઈ યાહી=એણી. મેસી=મશી, મસ. સમેસી=ગળી ગઈ છે ખાઈ ગઈ છે

થયો એટલે સ્વતઃ મુક્તિ પર દ્વેષ થયો. અને સંસારમાં રાચે તે તેટલો પૂરતો મુક્તિથી અળગો થાય છે આની રીતે પારકું માણસ ઘરમાં આવીને ઉત્કૃષ્ટ, સ્થાયી, શાશ્વત સુખ તરફ દ્વેષ ઉત્પન્ન કરે છે અથવા એ બહારનું માણસ મોટી શરમ[1] ઉપજાવે તેવી સ્થિતિ આપનાર થાય છે આવો સમજુ માણસ લાંબી નજર ન પહોંચાડતા ધન, સ્ત્રી, કુટુંબ પ્રશંસા અને વખાણના પ્રપંચમાં પડી જાય કે કષાય જેવા મનોવિકારને તાબે થઈ જાય એ તો ભારે શરમ ઉપજાવે તેવી બાબત ગણાય. ક્યાં એના મહાન ગુણો! ક્યાં એનાં દર્શન–જ્ઞાન–ચારિત્ર જેવાં રત્નો! અને ક્યાં એની પુદ્‌ગળરસિકતા! એને કામ–ક્રોધાદિને વિવશ જોયો હોય ત્યારે ખરેખર શરમ થાય તેવું તેનું વર્તન દેખાય છે અને એની એ સ્થિતિ નિપજાવનાર આ ઘરમાં પેઠેલું પારકું માણસ છે એ તો દેખી શકાય તેવી વાત છે, કારણ કે ચેતન પોતે તો અનંત ગુણોથી ભરેલ છે અને શરમમાં પાડે કે શરમ ઉપજાવે તેવી એક પણ વાત તેની પાસે કે તેના સંબંધમાં કે સાંનિધ્યમાં અશક્ય છે

આ પ્રકારની સ્થિતિ કરનાર પારકું માણસ છે એને પરભાવરમણતા કહો કે પરપરિણતિ કહો, કુમતિ કહો કે કુબુદ્ધિ કહો, કર્મ કહો કે વૈચિત્ર્ય કહો, પણ એ આત્મા પોતે નથી, એ જાતે સ્વયં નથી અને એ બહારની વસ્તુ છે બહારની ચીજ છે અને અનિષ્ટ, તુચ્છ અને નિંદનીય કોઈ ચેતનને હેરાન કરે છે અને ઘરમાં પૂસી ઘરને વેરણછેરણ કરી, એનો વિસ્તાર અને તેનો જગ સુધી લંબાવે છે એની સ્વયં સ્થિતિ ભુલાવી દે છે એને રખડતો–રઝળતો કરી મૂકે છે અને એની સ્થિરતા એકાગ્રતા અને સ્વાતંત્ર્ય ભુલાવી એને ઘર ઘર રખડતો કુત્તો બનાવી દે છે! આ પારકી વસ્તુ, જે ઘરમાં પૂસી ગઈ છે જેણે ઘરને ઊથલપાથલ કરી નાખ્યું છે તે મોહરાજાનો મંત્ર છે મોહની રાણીનો દોર છે અહં–મમનો મંત્ર છે જગતની પકડ છે અને કેડો ન મૂકનાર વળગાડ છે

વળી એ બહારની સ્ત્રીએ મારો જગતમાં જશ થયેલો હતો અથવા થવાનો હતો તેના ઉપર મશ ફેરવી દીધી છે અને યશને બદલે અપયશ ફેલાવ્યો છે, અનંત ગુણના ધણીને વિષયકષાયના કીચડમાં રસ્તો કરી મારી આબરૂ પર પાણી ફેરવી દીધું છે અને મને રખડુ નમાલો અને હડધૂત વગરનો બનાવી દીધો છે એ પોદ્ગલિકની દેવી માયા જગતને ગળી ગઈ છે. (૨)[2]

હજુ પણ એ ઘરવાસ કરી બેસેલી અનિષ્ટ વસ્તુ પર વધારે વિચાર કરતાં નીચેની હકીકત સાંપડે છે —

---

૧ 'સરમ દેસી' આ અટપટો શબ્દ છે 'સરમ'માં 'શર્મ' અથવા શરમ બન્ને અર્થ લાગે. શર્મ એટલે સુખ અને શરમ એટલે લાજ–શરમ. આ બન્ને અર્થ ઘટાવ્યા છે 'દેસી' એટલે દેનાર અર્થ પણ લાગે અને દેષી–દ્વેષ કરનાર અર્થ પણ લાગે. આ બન્ને અર્થ પણ ઘટાવ્યા છે વિવેચન આ દૃષ્ટિએ વિચારવું –વિવેચનકાર

૨ ધમેસી જેવો કોઈ શબ્દ મને સમજાયો નથી. કોશમાં એવો કોઈ શબ્દ નથી. એનો અર્થ ગમી ગઈ આ પ ગંભીરવિજયજીએ કરેલ નોંધ પ્રમાણે લખ્યો છે –વિવેચનકાર.

कौरीसी गरज नेसी, गुरज न चखसी रीः
'आनंदघन' सुने सी बंदी, अरज कहसी री नैसी० ३

અર્થ—ગરજ-પારકાની આશા કોડીની કિંમતની અને ભારે ખીજ છે એ ગરજ (આત્મસુખને) ચાખતી પણ નથી. (આવા સમયોમાં) દાસી કેવા પ્રકારની અરજ કરે? અને આનંદઘન એવી અરજમાં સાંભળે પણ શું? (૩)

વિવેચન—એક કોડીની ઇચ્છા કે સ્વાર્થ હોય તે ભારે ખૂરી ખીજ છે અથવા કરાવનાર હલકુ વલણ છે ત્યારે માણસ ગરજાઉ ન થાય. આગળ વધનાર પ્રાણી પારકી આશા ન કરે. બીજા ઉપર આધાર રાખનાર પોતાપણું સ્થાપી ન શકે આવી ગરજ-ગુરજ-સુખની ચાહના તે કદી સુખને ચાખતી નથી. એ તો પરની આશા પર જીવે છે. એને ત્યાં ત્યાં મો નાખી અને તે મેળવવા માટે વલખાં મારવા છે અને શ્વાનની પેઠે આશાના દોરમાં પૂછડી પટપટાવવી છે! આવી ગરજ દરેક રીતે અણઇચ્છવા જેવ છે આ પારકી વસ્તુ ઘરમાં આવી છે તે તો મારી ગરજનું બીજુ નામ છે એ પારકી જબ્રુસ ઘરમાં વસીને મને સાચા સુખને ચાખવા પણ દેતી નથી. આવી મારી સ્થિતિ છે આવો મારો ઘરનો ઘાટ છે આમાં હું અરજ પણ શું કરુ? અને કોને કરુ? અને અરજી કરું તો દાસીની કે ભાગની એવી અરજી આનંદઘન સાંભળે પણ શેના? અરજી થાય પણ કેમ? અને કરવામાં આવે તો સાંભળાય પણ કેમ? અરજી કરનારે ત્યાય પોતાની બાજુએ છે કે પોતાની અરજી મુદ્દાસર છે એટલુ તો બતાવવુ જોઈએ. ગરજ બિચારી બાપડી છે! ગરજે પ્રાણી જમે તેમાં કામ કરે છે ગરજ અને આશા પર્યાયવાચી શબ્દ છે અને આશા પર અગાઉનીશામાં આમાં જરૂરી વિવેચન થઈ ગયું છે. માણસ આશામાં ને આશામાં કેટલો પરવશ બની જાય છે તે, આંખ ઉઘાડી જોઈએ તો દરરોજ દેખાય છે આ આશાની પાછળ સ્નેહ તત્ત્વ તે ઘરમાં ઘૂસી ગયેલ બહારની બાઈ સાહેબ છે અને તે જ્યાં સુધી અંદર છે ત્યાં સુધી પ્રાર્થના નકામી જાય છે, અને મોહરાજાની અસર વધારે વધારે જામતી હોવાને પરિણામે સંસારયાત્રા વધતી જાય છે. આ ખરેખરી આફત છે.

આવા પ્રકારની મનોદશા, કોઈ વાત વખતે, વદન એકાંતમાં અને ચેતનરાજ સામે વાતો થાય ત્યારે, અંદરખાને થાય છે અને થાય ત્યારે પારકા માણસને ઘરમાં ઘૂસી ગયેલ વગેરે ઓળખાય છે. તે વખતે પોતે કેટલો પરાધીન થઈ ગયેલ છે પોતાની અરજી સંભળાય તેવી સ્થિતિ પણ નથી રહી અને પોતે ઘરના ઉપર કેટલો આપો હુકમ દેખ્યો છે તેનું ભાન થાય છે. (૩)

પાઠાંતર—કૌરીસી-કોરીસી. ગુરજ-ગરજ ચખસી રી-ચખેસી રી. સુને-સુનેં.

શબ્દાર્થ—કૌરીસી=કોડીની, વધર ખુલની. ગરજ=મતલબ, ચાહ. નેસી=નરી, બૂરી, ખરાબ. ગુરજ=સુખની ચાહના. ચખસી રી=ચાખે નહિ, સ્વાદ લે નહિ. સી=કઈ બંદી=દાસી, ચાર અરજ=વિનતિ. કહસી રી=કહી રી, કહે.

ઉપસંહાર—આ રીતે આ પદનો અર્થ કરવા અને તેને અનુસાર વિવેચન કરવા પ્રયત્ન કર્યો છે કાઈક ભાષાની અસ્પષ્ટતાથી અને કાઈક પાઠોના વૈવિધ્યને કારણે આ પદનો આશય સ્પષ્ટ ન થવાથી સ્વચ્છ પૃથક્કરણમાં જરા સ્ખલના દેખાણી છે પણ મુદ્દામ આશય તો બરાબર જળવાયો છે એમ લાગે છે ચેતનરાજ પોતે આ પારકી ઘરમાં ઘૂસી ગયેલાની હાજરી છતાં આવા વિચાર કરી શકે એ જ ભારે હર્ષની વાત છે. છતાં અનુભવથી દેખાય છે કે કોઈ કોઈ વાર આવો પ્રસંગ જીવનમા આવી જાય છે આવા પ્રસંગો વધારવાની જરૂર છે ઘરમા વસી રહેલી પારકી જાસૂસને ઓળખવાની જરૂર છે અને એકવાર એ પરાઈ વસ્તુને વસ્તુરૂપે ઓળખવામા આવી જાય અને એ આફત જ છે એમ જણાઈ જાય, તો ભારે પ્રગતિ થાય તેમ છે; કારણ કે પછી તો તેને દૂર કેમ કરવી એવા ઉપાયચિંતવનનું જ કામ બાકી રહે છે

ઘણાખરા માણસો તો આ બહારની વૃત્તિને ઘરમા દાખલ થઈ ગયેલ તરીકે ઓળખતા જ નથી, એ ઘણીવાર એને પોતાના સ્વભાવના અંગ તરીકે જ માની લે છે અને આવી દશામા ચેતન પરભાવમાં ગોળાય, તે તેમ જ થવું જોઈએ એમ ધારી પરભાવ અને સ્વભાવને એક માની લે છે આવા આતર પ્રભુથી દૂર પડી ગયેલાને નિસ્તારની આશા નથી. સ્વ અને પરનું વિવેચન થાય, સ્વ સ્વીકાર્ય છે અને પર ત્યાગાર્હ છે એમ સમજાય, પર વસ્તુ સરખણી થઈ બેઠેલ છે તે નરી નિર્બળતા છે એમ સમજાય, ત્યારે બાબત રસ્તા પર ચઢે છે અને તે વખતે આંતર નિર્મળતાથી જે વિચારો સૂઝે તેની આ પદમા રજૂઆત કરાવી છે.

પદનો ભાવ અતિ ગંભીર અને ખાસ વિચારવા યોગ્ય છે અને વાત બેસી જાય તો આચરવા યોગ્ય છે જે આફતના ઓળા માટે અન્યને અરજ કરી શકાય તેમ નથી, અરજ કરવામાં આવે તો તે કોઈ સાંભળે તેમ નથી, જેને માટે અન્યને અરજ કરવા કરતા અંદરની સાથે વિચારણા કરવા યોગ્ય છે અને જેનો ઉપાય પોતાના હાથમા છે તે આફતને બરાબર ઓળખીએ, ઓળખીને તેનું પૃથક્કરણ કરીએ અને તેને સંભિપાગ સમજી તેને માટે ઉપાય કરીએ તો તો કાંઈ ઠેકાણે વળે, નહિ તો તો ચાલે છે તેમ ચાલ્યા કરશે અને કોઈવાર વ્યવહારનજરે સુખમાં, કોઈ વાર દુઃખમા, આંટા ખાવાના છે બાકી સમજુ વિચારક તો આ બહારની ઘરમાં ઘૂસી ગયેલીને ઓળખીને અલગ કરવા યોગ્ય છે સાચુ સ્થાયી સુખ મેળવવાનો એ એક જ માર્ગ છે

આ ભાવભરપૂર પદનું વિવેચન પૂર્ણ કરતા એક વાત છેવટે જણાવવી પ્રાસંગિક લાગી છે ચેતન ગમે તેટલો ખોટે માર્ગે ચઢી ગયો હોય તોપણ તેને કોઈવાર સાચા માર્ગનું ધ્યાન થાય છે એ પોતાની જાતને શોધે છે અને તેમ કરે ત્યારે તેને પોતામાં કાંઈ ખોટું તત્ત્વ આમેજ થયેલું દેખાય છે એ હકીકતને જૈન પૂર્વાચાર્યો તત્ત્વદર્શન કહે છે. એ જૈન તત્ત્વજ્ઞાન (Philosophy)નો લાભ છે અને એવું દર્શન બાલ્ય અવસ્થામા પણ આવીને લભ્ય છે; વિશિષ્ટ જ્ઞાનની એમાં બહુ અપેક્ષા નથી; પણ એ હોય તો વધારે

૩૧

મોજ આવે છે. વાત એટલી છે કે આવા તત્ત્વદર્શનની યોગ્યતા પ્રત્યેક પ્રાણીને છે અને જ્યારે એ જાગે કે થઈ આવે ત્યારે એ ઝીલવું એનો લાભ લેવાની ખાસ જરૂર છે. એમ થાય ત્યારે પછી આનંદઘન પાસે અરજની જરૂર પણ નહિ રહે. અને ઘરમાં દાખલ થયેલને પારકા તરીકે ઓળખાઈ જશે, તો પછી આપોઆપ માગ સૂઝન પણ થઈ જશે. માટે પ્રત્યેક પ્રાણીએ આ અનેરી જાસૂસને શોધવા પ્રયત્ન કરવો અને એનું દર્શન થઈ જાય ત્યારે તેને તે તરીકે ઓળખી અંદર રહેલા આનંદઘનને સાચી અરજ કરવી અને શોધનાર અને આનંદઘન બન્ને એક છે અને ઘરમાં પેસેલ પારકી છે એ વાતની સ્પષ્ટતા કરવી. આ ઘર વસ્તુ કેવી છે તેના વિશેષ પરિચય માટે હવે પછીના બે ત્રીસીમાં પદની બરાબર વિચારણા કરવાથી આ ઘરમાં પેસેલી પરાઈ જાસૂસનો પરિચય થશે. (૭૪)

૫૬ મે શીખુ

ભૂમિકા—આનંદઘનના આત્મમંથનમાં સ્વ અને પરનું વિવેચન કરવાનો અને સ્વના સ્વીકારનો અને પરના ત્યાગનો એકધારો ઉપદેશ અનેક દૃષ્ટિબિંદુઓથી કરવામાં આવ્યો છે. આ વાત વારંવાર કહેવાનું કારણ એ છે કે પ્રાણી વારંવાર તે વાત યાદ કરે તો પણ અનાદિ કાળથી એને અભ્યાસ પડી ગયો છે કે જ્યારે ત્યારે એ જરા પણ બેદરકારીમાં રહે કે તુરત જ વિભાવમાં પડી જાય છે. એને ધનદોલત, માલમિલકત અને ઇંદ્રિયના વિષયોનો એટલો બધો મોહ લાગેલો છે અને એનો મનોવિકાર પર કાબૂ એટલો થોડો છે કે વાત વાતમાં એ પરભાવમાં પડી જાય છે અને એમાં એટલો ઓતપ્રોત થઈ જાય છે કે એ જાણે એની સ્વભાવદશા હોય એવું એને લાગે છે. એને એ સંબંધમાં ગમે તેટલું કહેવામાં આવે અને એ વાતનો એ સ્વીકાર કરે, તોપણ એને લપસી જતાં વાર લાગતી નથી.

ત્યારે આ પ્રમાણે વિચાર કરતા તુરત સમજાઈ જાય અને છતાં વારંવાર વિસારે પડી જાય તેવી બાબતમાં ઉપાય શો કરવો ? એનો એક જ ઉપાય છે અને તે એ છે કે એ વાત એની વિચારણા સંમુખ જુદા જુદા મુદ્દાઓસર લાવ્યા કરવી અને એમ ચર્વિતચર્વણ કરતા કરતા કોઈવાર એનો આરો આવવાનો સંભવ રહે. દૃઢ નિશ્ચય અને પ્રશાંત આત્મચિંતવન દ્વારા આ નિર્ણય અને વર્તન અશક્ય નથી, પણ એમાં લપસામણી બહુ સંભવિત છે એટલે એના સંબંધમાં બહુ લક્ષ ખેંચવાની જરૂર રહે છે. આપણે પોતાના જીવન પર નજર કરીએ તો જણાય છે કે આ સર્વ આળપંપાળ નકામી છે, યૌવન કારમું છે, મમતા ખોટી છે, આજના મિત્ર કાલના દુશ્મન થાય છે, આ સર્વ ધન કે લક્ષ્મી અહીં રહી જવાના છે—એ સર્વ જાણીએ છીએ અને છતાં વર્તન કરીએ ત્યારે સેંકડો વર્ષ સુધી જાણે આપણો ખીલો અહીંથી ખસવાનો નથી એવું દેખાડીએ છીએ !

જૈનધર્મ નિવૃત્તિપરાયણ છે એ વાત ખરી છે, પણ એમાં પ્રશસ્ત પ્રવૃત્તિનો પણ

એટલો જ મહિમા ગવાયેલો છે અને આ સ્વ પર વિવેચનમાં તો સ્વીકાર અને ત્યાગ બન્નેની વાત છે કોનો સ્વીકાર-ત્યાગ કરવો, એની પસંદગીમાં કયા વિવેક રાખવો અને એના વર્તાવમાં કેટલી અને કેવી ચીવટાઈ રાખવી એ બાબત બહુ બહુ રીતે વિચારી પચાવવા યોગ્ય છે એમા પુનરાવર્તન થાય કે એ વાત માટે નવા નવા દૃષ્ટિબિન્દુ બતાવવામાં આવે ત્યારે કવન કે વિવેચન પર નજર ન કરતા પોતાની જાતને તોળી લેવાની જરૂર છે અને એ દૃષ્ટિએ આ વાત વિચારશે તો પ્રત્યેક કવનની સાર્થકતા જણાયા વગર રહેશે નહિ.

બાકી સ્વ પર વિવેચન કે તેને અંગે કરેલ નિર્ણય અનુસાર વર્તન અશક્ય નથી, પણ મુશ્કેલ તો જરૂર છે અને તે મુશ્કેલી વર્તનની અંદર નથી, પણ પોતાના વિચારની નિર્બળતા અને વર્તનની અસ્પષ્ટતામા છે. આપણે વ્યવહારમા મક્કમ વિચારના ઘણા માણસો જોઈએ છીએ. આવી બાબતમા તો દુરાગ્રહ કે જક્કીપણું હોય તોપણ ચાલે, પણ ગમે તે લોકે અને કડવી ટીકા સાંભળવી પડે તેની વગર કરકારે જો વર્તન-નિશ્ચયને વળગી રહેવામા આવે તો આ જીવનમા અમીરસના ઘૂંટડા પી શકાય તેમ છે આનંદની છોળો ઉડાડી શકાય તેમ છે અને અવતારને સફળ કરી શકાય તેમ છે. તેથી બરાબર અવલોકન કરી ખરી વાત શી છે પોતાનું સ્થાન ક્યા છે અને ગૂંચવણવાળી સ્થિતિ ક્યાંથી પેસી ગઈ છે અને પોતે જ નિપજાવી કાઢી છે એ શોધી એનો ઉપાય કરવાની આવશ્યકતા છે અને માટે કેવા વિચારની જરૂર છે કેવા જ્ઞાનની આવશ્યકતા છે અને કેવા ભાવો ત્યાગ કરવાની જરૂરિયાત છે તે ખાસ વિચારવા યોગ્ય છે આ હકીકત સમજવા માટે ચેતનનું પોતાનું ઘર ક્યાં છે કેવું છે અને કેમ પ્રાપ્ત થાય તેવું છે તે વાત ખાસ વિચારવા યોગ્ય છે.

પદ[1]

(રાગ—સારંગ)

चेतन ! शुद्धातमकुं ध्यावो;
पर परचे धामधूम सदाइ, निज परचे सुख पावो,
चेतन ! शुद्धातमकुं ध्यावो ॥ १

અર્થ—ચેતનજી ! આત્મસ્વરૂપની મૂળ દશાનું ધ્યાન કરો-વિચારો. પર વસ્તુ કે પરનો સંગ કરવાથી તો હમેશાં ધમાલ-ધાંધલ રહે છે એટલે પોતાનો પરિચય કરીને સુખને મેળવો. (૧)

વિવેચન—મારા ચેતનજી ! તમે શુદ્ધ આત્મદશાનું ધ્યાન કરો, બાહ્ય આત્મદશા છોડી દઈ અંતર આત્મદશામા ઊતરી જાઓ અને પરમાત્મદશાનું ધ્યાન કરો. માત્ર એક

શબ્દાર્થ—ચેતન = આત્મન. શુદ્ધાતમ = શુદ્ધ દશાનું આત્મસ્વરૂપ ધ્યાવો = નું ધ્યાન કરો. પરચે = પ્રતાપ ચમત્કાર, પરિચય. ધામધૂમ = ધમાલ, ભારે તૈયારી, અથવા ધામ = ઘર, તેમાં ધૂમ = ધુમાડો. નિજ = પોતાના. પાવો – મેળવો.

1. પ્રતમાં આ પદ મને મળ્યું નથી. તે કારણે પાઠાંતરો હોય તો તે નોંધી શક્યા નથી. —વિવેચનકાર

આત્માને બરાબર ઓળખો તથા સર્વ વસ્તુસ્વરૂપને ઓળખ્યું, એ વાતમાં જરા પણ અત્યુક્તિ નથી. એકને બરાબર જાણવા માટે તે શું છે તે જાણવા ઉપરાંત તે શું નથી એ પણ જાણવું જ પડે. અને એ નકારાત્મક જ્ઞાનમાં બાકીની સર્વ અનાત્મક વસ્તુને સમજવી જ પડે. એટલે હવે ચેતના પોતાના પતિને શુદ્ધાત્માને આવવા વિજ્ઞપ્તિ કરે છે અને તેમ કરવાનાં તેનાં કારણો જણાવે છે.

પરચો—યોગને અંગે અતિ સૂક્ષ્મ અને સમજવા યોગ્ય શબ્દ છે. આજે રાત્રે અમુક માણસને અર્ધનિદ્રિત દશામાં દલીપરાજી મહારાજનો પરચો થયો. એવા અર્થમાં એ શબ્દ વપરાય ત્યારે ત્યાં દર્શન થવું એવો અર્થ થાય છે. 'પરિચય' શબ્દનું અપભ્રંશ થયેલ એ શબ્દ પરિચય એ તે ઓળખાણ કે સહવાસના અર્થમાં નથી વપરાતો, પણ એનો અર્થ દર્શન–ચમત્કાર એમ થાય છે. પરચાનો સમયકાળ બહુ અલ્પ–સૂક્ષ્મ હોય છે. તેમાં વિશેષ વિચારણાને સ્થાન નથી.

ધામધૂમ—પારકાના પરિચયમાં તો હમેશાં ધમાલ અને રોજરોજ જ હોય છે એમાં નિવૃત્તિ મેળવાનો કે અંદરની શાંતિનો સવાલ જ નથી હોતો. એક ચિંતા પૂરી ન થાય ત્યાં બીજી અને બીજીની પાછળ ત્રીજી એમ ચાલ્યા જ કરે છે. બહારથી કુટુંબ કબીલાથી પરવરેલા અને સાધનસંપન્ન શેઠ કે ઘરના વડીલને પૂછ્યું હોય તો તે કહેશે કે આઈ રાત્રે પૂરી ઊંઘ પણ લઈ શકાતી નથી. પર પરચામાં આવી સ્થિતિ છે. એમાં શાંતિ નથી, વિશ્રામ નથી, આનંદ નથી, સ્થાયી ભાવ નથી.

અને પોતાનો પરચો થાય, આત્માને–સ્વને ઓળખાય, તો તેમાં ખરો આનંદ છે અંદરની શાંતિ છે અને જીવનરસની રેલછેલ છે માટે ચેતનજી! તમે પર-પરચો છોડી દઈને નિજ પરચો કરો, તમારી પોતાની અંદર કેવો ચમત્કાર રહેલો છે, તમારો પ્રતાપ કેટલો ભવ્ય છે તેનો પરચો કરીને સાચું સ્થાયી સુખ મેળવો, અને બહારની ધામધૂમ અને ધમાલને મૂકી દઈ એનો મોહ ઓછો કરી નાખો. (૧)

निज परमें महता (गरी, पर संग नीच कहाया;
मत्पक्ष रीत मरी तुम ऐसी, गहियें आप सुहाया चेतन० २

અર્થ—તારી મોટાઈ તારા ઘરમાં છે પારકાનો સંગ કરવાથી તો તું નીચ–અધમ કહેવાય છે. તારા સંબંધમાં આવા પ્રકારની પ્રત્યક્ષ ઉઘાડી રીતે જણાઈ આવી છે; તારા વર્તન જોઈને અનુમિતિ કરાઈ ગઈ છે માટે પોતાનો જે અસલ સ્વભાવ છે તેને ગ્રહણ કરો જોઈએ તેને તારે પકડી લેવો જોઈએ. (૨)

શબ્દાર્થ—મહતા = મોટાઈ કરાઈ પરસંગ = પારકી–બહારની વસ્તુનો પરચો. મત્પક્ષ–પ્રત્યક્ષ ખુલ્લી–ઉઘાડી દેખાતી રીતે રીત = રસમ, રિવાજ પ્રત્યક્ષ. ઐસી = એવી ગહિયે = અનુસરણ કરવું સ્થિરતા. આપ સહિત = આપ કરીને, સ્વીકારીને. સુહાયો = સ્વભાવ.

વિવેચન—તમારી મોટાઈ તો તમારા ઘરમા જ છે તમે શેઠ થવામા કે મોટી મિલના માલિક કહેવરાવવામા પ્રભુતા માનતા હશો પણ તે ખોટી વાત છે તમારી ખરી પ્રભુતા તો તમારા પોતાના ઘરમા છે ત્યા આત્મવીર્ય સિંહાસન ઉપર અનત ગુણના ધણી—સચ્ચિદાનંદ સ્વરૂપ પરમાત્મા—બિરાજે છે તેના જ્ઞાનમા ત્રણ જગત છે તેના વિલાસમા આનંદ છે તેની પ્રભુતા સર્વવ્યાપી છે આવી પ્રભુતા તમારા ઘરમા જ છે તે તમારે સ્વાધીન છે અને તેના પર તમારો કાબૂ છે આવી સ્વાધીન પ્રભુતા તમારા ઘરમાં હોવા છતા તમે પારકાનો સગ કરીને નકામા નીચ કહેવાઓ છો. તમે જ્યારે જ્યારે પારકાનો પરિચય કરો છો ત્યારે ત્યારે તમને ઉપનામો મળે છે ક્યા તમે અનતગુણના ધણી અને ક્યા આ તમારી વર્તમાન હલકી દશા! જેમા તમે મહાલી રહ્યા છો એ તમને ‘નીચ’ કહેવરાવે છે તમને અનતગુણના ધણીને હસવા યોગ્ય સ્થિતિમા મૂકી દે છે અને તમારા વસ્તી ખરી પ્રભુતા ભૂલાવી તમને અનેક નીચ વિશેષણો અપાવે છે. માટે પોતાની પ્રભુતા ક્યા છે તે શોધી તેને પ્રાપ્ત કરો. સાચો સ્વભાવ છોડી આ પુદ્ગલભાવમા રાચવાનો તમે ધધો માંડી બેઠા છો તે તો સર્વ રીતે મહાન આપત્તિ લાવનાર છે સસારમા રખડાવનાર છે અને અનત ગુણના ધણીને નીચનુ વિશેષણ લગડાવનાર છે માટે એ પરભાવ છોડી સ્વભાવમાં આવી જાઓ, અને સ્વમા મહાલો. કવિ ગાઈ ગયા છે —

આપ સ્વભાવ મે રે, અવધૂ! સદા મગન મે રહેના.’

એ સ્વાધ્યાયમા બતાવેલ દશા આચરી નીચ વિશેષણનો છેદ લાવો. (૨)

यावत् तृष्णा मोह है तुमको, तावत् मिथ्या भावा;
स्वसंवेद ग्यान लही करिवो, छंडो भ्रमक विभावो चेतन० ३

અર્થ—જ્યાં સુધી તારામાં સાસારિક સુખ મેળવવાની ઇચ્છા અને મૂર્છા છે ત્યા સુધી તારામા અજ્ઞાનભાવ છે અવાસ્તવિક દશા છે· આત્મદર્શનનુ જ્ઞાન લઈને શુદ્ધાત્મનુ ધ્યાન કર અને આ ભ્રમને ઉત્પન્ન કરનાર પરભાવો છે તેને છોડી દે. (૩)

વિવેચન—પ્રસ્તુત ગુણાને અગે એક ખાસ મુદ્દાની વાત વિચારી જાઓ : જ્યા સુધી તમને ધન, માલ, સ્ત્રી કે સુખની તૃષ્ણા છે ત્યા સુધી તમારામા મિથ્યા ભાવ છે એમ સમજો લો. મિથ્યા ભાવ એ અવાસ્તવિક દશા છે પરભાવ છે, અને સસારમાં રખડાવનાર દુષ્ટ રીતભાત છે. મિથ્યા દશામા પ્રગતિ દેખાય તો તે પણ અધોગતિ છે ફરી ફરીને ત્યા ને ત્યા અવાય છે આત્મિક નજરે એ તો પશ્ચાદ્ગતિ હોય છે અથવા ચક્રભ્રમણગતિ

શબ્દાર્થ—યાવત્ = જ્યાં સુધી. તૃષ્ણા = (સસારી સુખની) ઇચ્છા. મોહ = પ્રેમ અજ્ઞાન, મૂર્છા તાવત્ = ત્યાં સુધી. મિથ્યા ભાવ = અવાસ્તવિક દશા, જૂઠો ભાવ. સ્વસવેદ = પોતાની જાતનું વેદન, અનુભવ. ગ્યાન = જ્ઞાન. કરિવો = કરવો. છડો = છોડો, મૂકો. ભ્રમક = ભ્રમ—વહેમ કરનાર. વિભાવો = પર ભાવ બાહ્ય ભાવ, બાહ્ય ઉપાધિથી નીપજતો વિપરીત ભાવ.

હોય છે પણ એમાં સાચું સુખ, પરમ આનંદ કે સ્થાયી શાંતિ મળતી નથી. આ મિથ્યા વાત તજવા યોગ્ય છે. એને ઓવારે બહેલ આપી બાહ્ય દૃષ્ટિએ જમે તેટલો સુખી દેખાતો હોય તોપણ એ અંતે ત્રાસ પામવાનો છે માટે તૃષ્ણા કે મોહ હોય ત્યાં સુધી તમારો માર્ગ સાચો છે એમ કદી માનશો નહિ. એમાંથી બચવાનો માત્ર સાચા જાણપણાનો છે. માત્ર વસ્તુનું ઉપલક જ્ઞાન થાય તે 'વિષયપ્રતિભાસ' જ્ઞાન કહેવાય; એમાં હેય–ઉપાદેયનો વિવેક થતો નથી. બીજા આત્મપરિણતિમત્ જ્ઞાનમાં શબ્દાર્થને ઓળખાય, અને રસ્તો જડી આવે; જ્યારે ત્રીજા સ્વસંવેદન કે તત્ત્વસંવેદન જ્ઞાનમાં હેય–ઉપાદેયનો નિશ્ચય હોય, વૃત્તિની સ્વસ્થતા હોય, જીવન પ્રશાંત હોય અને શાન્તિ વળતું હોય.[1] આવું તત્ત્વસંવેદન જ્ઞાન મેળવી મનમાં એ આમાક જાણ છે કે જાણે અહીંથી મેળવું કે પહેલેથી મેળવું જાણે આમ દુનિયામાં નામ કાઢું કે પેલી રીતે કાઢું જાણે આ વેપાર કરી ધનના ઢગલા કરું કે પેલી મુત્સદ્દીગીરી કરી બીજાને બેસાડી દઉં—આવા આવા અનેક ઉપાયો થાય છે એને છોડી દો. જ્યાં સુધી ઉપરછલ્લું જ્ઞાન રહેશે માત્ર દેહનિમિત્ત કે આપણ મેળવવાપૂર્વક જ્ઞાન રહેશે, ત્યાં સુધી કાંઈ ઠેકાણો વળવાનો નથી. અરે! આત્મપરિણતિમત્ જ્ઞાન થાય તો પણ આરો આવે તેમ નથી. ખરી વાત તત્ત્વ જાણવામાં છે તેને ઓળખવામાં છે ઓળ બીને વેદવામાં છે સમજીને જીવવામાં છે. એમ થાય ત્યારે સર્વ ભ્રમણા દૂર થાય, અધ્યાસ ખસી જાય અને જ્ઞાન જાગી શકાય. (૩)

સુમતા ચેતન પતિકું ઇમ વિધ, કહે નિજ ઘરમેં આવો;
આતમ ઉચ્છ સુધારસ પીયે, સુખ 'આનંદ' પદ પાવો ચેતન૦ ૪

અર્થ—સુમતિ પોતાના ચેતન પતિદેવને આ પ્રકારે કહે કે તમે હવે તમારા પોતાના ઘરમાં આવો અને ચેતનરાજના શેરડી જેવા મીઠા અમૃતરસનું પાન કરો અને તેમ કરીને આનંદઘનના સુખને પ્રાપ્ત કરો. માટે ચેતનજી! શુદ્ધ આત્મચેતનનું ધ્યાન કરો–નિવારો. (૪)

વિવેચન—દેવી સુમતિ પોતાના ચેતનદેવ પતિને કહે છે કે મારા નાથ! મારી વાત સાંભળો અને તમારા પોતાના ઘરમાં પધારો અને પારકા ઘરમાં રખડવાની ટેવને મૂકી દો. તમે એકવાર પોતાના ઘરમાં આવી તેનો વૈભવ નિહાળશો ત્યારે તમને એની મહામૂલ્યતા ધ્યાનમાં આવશે, તમને એનું ગૌરવ જણાશે. તમારા ઘરમાં તો ભારે રત્નો ભરેલાં છે મહામૂલ્યવાન સુખો ઠાંસી ઠાંસીને ભરેલા છે અને ત્યાં રસકસનો પાર નથી. તમને એમાં એકવાર રસ લાગ્યો એટલે પછી અત્યારે જેમાં રાચી રહ્યા છો તેમાંનું કાંઈ પણ ગમશે

શબ્દાર્થ—ઇમ વિધ = આ રીતે. ઉચ્છ = શેરડી (?). સુધારસ = અમૃતરસ.

1 વિસ્તાર માટે જુઓ દ્રવ્યાનુયોગ વાનાષ્ટક નામનું વિશેષ વિવેચન માટે જુઓ પા ૧૦૭ પરનું વિવેચન.

નહિ. પૌદ્‌ગલિક ચીજોમાં તમારા જેવો સ્વને શોધનારો પ્રાણી રાચે એ તો ભારે ખેદની વાત કહેવાય. માટે હવે તો તમે આત્મરસ-શેરડીનો રસ-બરાબર પીઓ અને એમ કરીને અનંત આનંદનું ધામ હમેશને માટે મેળવી લો. (૪)

ઉપસંહાર—તુલસીદાસે એક ઠેકાણે ગાયું છે કે

जा पर जा कर सत्य सनेहू सो तेहि मिलहि न कछु सन्देहू ।

મતલબ, કોઈ પણ વસ્તુ કે પ્રાણીનો સાચો સ્નેહ થાય છે તેને તે વસ્તુ જરૂર મળે છે અને તે બાબતમાં કોઈ પ્રકારનો શક કે સંદેહ રહેતો નથી. માટે જો એકવાર તમે શુદ્ધાત્માનું ધ્યાન કરી તેને બરાબર ઓળખવાનો પ્રયત્ન કરશો અને પછી તેના પર સ્નેહ રાખશો તો તે તમને જરૂર મળશે. આપણે તો વાત એવી છે કે પ્રથમ શુદ્ધાત્મ તત્ત્વને ઓળખતા નથી, ઓળખીએ તો ઉપરચોટિયા મીઠી વાતો કરીએ છીએ. બાકી એના પર સાચો સ્નેહ થાય તો પછી અત્યારની સર્વ ગભરામણ મટી જાય તેમ છે દુઃખની વાત એ છે કે પ્રાણીને હજુ ધામધૂમ ગમી જાય છે અને એને સાચા સુખને ઓળખવાની પૂરી તાલીમ મળેલી હોતી નથી. જ્યાં સુધી એનામાં તૃષ્ણા કે મોહ હોય, જ્યાં સુધી વિષયકષાયમાં આનંદ મનાતો હોય, જ્યાં સુધી તત્ત્વસંવેદનજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થઈ ન હોય, ત્યાં સુધી સાચો આનંદરસ એને મળતો નથી અને એને મળતો નથી એટલે એના સ્વાદની એને ખબર નથી માટે જો શુદ્ધ આત્મદશાનું ધ્યાન કરવામાં આવે, એનું પૃથક્કરણ કરી એના સ્વભાવને સમજવામાં આવે, એની ઉપાદેયતા અંતરમાં વસાવવામાં આવે તો એનો રસ્તો થાય. જો પ્રાણું ચિત્ત લાગવું હોય તો નિજ ઘરમાં આવવું જ પડશે. શુદ્ધ આત્મને ધ્યાવતા એની પ્રાપ્તિ સુગમ છે વિશુદ્ધ આત્માને એકાગ્રતાથી ધ્યાવતા ધ્યાવતા એ પ્રાપ્ત થઈ જશે અને એમ થતા તમે સાચા શાશ્વત સ્થાને સર્વ કાળ માટે વિરાજમાન થઈ સ્વસંવેદન જ્ઞાનનો અનુભવ કરી, સર્વ ભ્રમણા છોડી, આત્મરસના અમીના ઘૂટડા પીશો, નિજ ઘરને પ્રાપ્ત કરશો, પોતાના કુટુંબીને ઓળખશો અને નિત્યોત્સવમાં મહાલશો. (૮૦)

૫૬ એકધારીમુ

ભૂમિકા—अहं ब्रह्मास्मि तत्त्वमसि અને सोऽहम्-આ ત્રણે પદો જૈન દૃષ્ટિએ બરાબર છે સમજી શકાય તેવા છે અને નયની અપેક્ષાએ સાપેક્ષ સત્ય હોઈ સાચા સ્વરૂપને સ્પર્શ કરનાર છે અપેક્ષાવાદ વગર એનું સ્વરૂપ કોઈ બરાબર બતાવી શકે નહિ અને નયવાદથી જ એ બરાબર સમજી શકાય છે તે વાત સમજી લેવા જેવી છે પ્રાણીને અનેક વખત એમ જરૂર લાગે છે કે અત્યારે જે વાત માટે મેહ છીએ તે ખોટી છે અને સંસારને વધારનારી હોઈ બરાબર બંધબેસતી નથી. એમ વિચાર કરતા એને સમજાય છે કે પોતાનું સ્વરૂપ તો અનેરું જ છે પોતે અત્યારે જેની વચ્ચે આવી બેસેલો છે તે પર છે અને અંતે પોતાનું શરીર પણ પારકું છે પૈસાટકા, સગાસ્નેહી, ઘરબાર સર્વ પારકા છે આવા

પ્રકારનું ભેદજ્ઞાન થાય ત્યારે તે સ્વ અને પરનો વિવેક કરે છે. પોતાનો અને પારકાનો વિભાગ પાડે છે અને એ વિચારને પરિણામે એને જીવનની અસ્થિરતા અને દેહાધ્યાસ અને આંતરવિલાસ વચ્ચેનો તફાવત સમજાય છે. આટલી વાત થાય ત્યારે એને બહિરાત્મભાવ અને અંતરાત્મદશા વચ્ચેનો તફાવત સમજવામાં આવે છે.

શરૂઆતમાં એ બહિરાત્મવૃત્તિ અને અંતરાત્મદશા વચ્ચે ઝોલાં ખાધા કરે છે. એ પીતાણીને અંતરાત્મદશામાં આવે ત્યાં કોઈ બનાવ બને કે વળી બાહ્ય ભાવમાં સરી જાય છે અને ત્યાં પાછો અનેક નાટકો કરવા લાગી જાય છે. પછી કોઈ વખતે અંતરાત્મ દશામાં વધારે લહેર આવે ત્યારે એમાં સ્થિરતા કેમ થાય એમ એના મનમાં આવે છે. ત્યાગ અને ધ્યાન દ્વારા એ અવસ્થા વધારે વધારે પ્રાપ્ત થતી જાય એમ તેના મનમાં એ દશામાં સ્થિરતા મેળવવા ભાવના થયા કરે છે. અંતરાત્મદશામાં નૈરંતર્ય પ્રાપ્ત કરવું એ દશાને 'પરમાત્મદશા' કહેવામાં આવે છે. એ દશા હંમેશને માટે મેળવવા જ્યારે એને ઔત્સુક્ય થાય છે તે વખતે એ પરમાત્મદશાની મહત્તા વિચારે છે. એના સુખો જાણે છે. એમાં આધિ-વ્યાધિ-ઉપાધિની હંમેશ માટે ગેરહાજરી એ જોઈ શકે છે અને પછી એ દશા પ્રાપ્ત કરવા એને તમન્ના થાય છે. પછી એ 'હું પોતે જ બ્રહ્મ છું —अहं ब्रह्मास्मि' એ વાત ચિંતવે ત્યારે એ નિરંજન નિરાકાર રૂપે શુદ્ધ ચૈતનને નજરમાં રાખે છે અને સત્તાગતે પોતે તે જ છે એમ વિચારી પોતાના સાધ્ય ભાવને માનસ સંમુખ ખડો કરી દે છે. એ જ પ્રમાણે જ્યારે એ પરમાત્મભાવમાં રહેલી માત્ર આત્મદશા ઉપર વિચાર કરે છે અને પરભાવને પારકા ગણી તેનાથી દૂર થવાની વિચારણા કરે છે ત્યારે તેને સમજાય છે કે આ શુદ્ધ ચૈતનભાવ તે તું પોતે જ છે—तत् त्वम् असि તે તું છે. આ ભાવ જ્યારે અંદર જામે અને એ વાતનો બરાબર ખ્યાલ બેસે ત્યારે જે આનંદ થાય તે અનિર્વચનીય છે અને યોગીના પ્રેમનો વિષય છે. આવા પ્રકારની આંતર દશા જગાડનાર ભાવ સાથે પોતાની સત્તાગતે એકતા છે અને બાકી જડ સાથેનો થઈ ગયેલો સંબંધ તાદાત્મ્યસ્વરૂપે નથી, દૂર થઈ શકે તેવો છે. આ વાતની આખી વિચારણામાં એકતા એ ઉપરના બીજા સૂત્રમાં છે અને અપેક્ષાદૃષ્ટિએ બરાબર સમજાઈ જાય અને સમજવી શક્ય તેવી એ સૂત્રની હકીકત છે.

સંસારની વિરૂપતાથી, અનેક અનિચ્છનીય બનાવોથી તેમજ અકસ્માત, ધનનાશ, મરણાદિ વગેરેથી ત્રાસ પામેલો પ્રાણી જ્યારે અંતરાત્મભાવમાં ઊતરી ચૈતનને ઓળખે છે, પુદ્ગલોનો પરભાવ વિચારે છે અને મનોવિકારની તુચ્છતા સમજે છે, કષાયોની ક્લિષ્ટતા વિચારમાં લે છે ત્યારે તેને દુનિયાનો આખો પ્રપંચ સમજાય છે અને એ દશામાંથી મુક્ત થઈ માત્ર આંતરદશામાં તલ્લીન થયેલાની શોધ કરવાનું મન થાય છે. એ પરમાત્માને ઓળખતો થાય છે, પરને પર તરીકે પિછાને છે ત્યારે તેને સૂઝે છે કે એ દશાવાળો પ્રાણી તે હું છું 'સોऽहम्' પ્રયાસથી પરમાત્મા થઈ શકું તેટલી શક્તિવાળો હું છું 'સોऽहम्' તે હું છું એમ ભાવતાં ભાવતાં નિજાત્મપણું જાગૃત થતો જાય અને સાચાં સાધનોનો

આશ્રય લે તો તેનો નિસ્તાર પણ શક્ય છે એ વાતને ખાસ દર્શાવનાર ત્રીજું સૂત્ર 'સોઽહં'નું છે આ ત્રણે સૂત્રો પરસ્પર ભિન્ન છતાં એક જ મુદ્દો સૂચવનાર છે અને સાપેક્ષદૃષ્ટિએ વિચારવા યોગ્ય છે

આ ત્રણે સૂત્રોનો અભ્યાસ અતિ ઉત્તમ દશા સૂચવે છે એનું વ્યવહરણ વીતરાગ દશાને લક્ષે છે અને એમાં મધ્યવર્તી ખ્યાલ સ્વપરનું વિવેચન છે પોતે કોણ? પોતાનું શું? પોતાનો અને પરનો સંબંધ કેવો અને ક્યાં સુધીનો છે? અને આ પરભાવ રમણતા ક્યાંથી ચાલી છે? અને એનો છેડો કેમ આવે? તે યોગનો અતિ મહત્ત્વનો વિષય છે અને એ એક વાત સમજાઈ જાય તો આ આખા ભવના ફેરાનો છેડો આવી જાય તેમ છે માટે મુદ્દાની વાત સ્વપરના જ્ઞાનની છે અને અતિ મહત્ત્વની વાત સ્વના સ્વીકારની અને પરના ત્યાગની છે ધ્યાનયોગની મહત્તા બતાવવામાં આવી છે ત્યાં પણ આ જ મુદ્દો છે પરમ તત્ત્વ કે ઉત્કૃષ્ટ આદર્શનું વારંવાર ચિંતવન કરતાં અને એમાં એકતા જમાવતાં અંતે એના જેવા થઈ જવાની ભાવના જ હોય છે એટલે વર્તનદૃષ્ટિએ કે સાધ્યદૃષ્ટિએ, વ્યવહારુપણે કે આદર્શ વ્યવહારની નજરે આખી વાતનો આધાર સ્વપર વિવેચનના જ્ઞાનમાં આવે છે. અને માત્ર જ્ઞાનથી વળે તેમ નથી, પણ તદનુસાર ચારિત્ર-વર્તનની ખાસ જરૂરિયાત સ્વીકારવામાં આવી છે જ્ઞાન અને ક્રિયાના સહયોગ વગર આ વાત બને તેમ નથી. સમજ્યા વગરની ક્રિયા આંધળી હોઈ જેમ અસ્તવ્યસ્ત થઈ જાય છે તેમ જ વર્તન વગરનું જ્ઞાન પાંગળું હોઈ અર્થ વગરનું થઈ જાય છે

આ સ્વપરવિવેચનની વાત પદોમાં અનેક પ્રકારે આવી છે એની વિચારણા જુદા જુદા દૃષ્ટિબિન્દુઓથી થઈ છે અને થવાની છે બીજી સર્વ વાતો મૂકી દઈ જો પ્રાણી સ્વપરને સમજવાના નિર્ણય પર આવી જાય અને તે અનુસાર વર્તન કરે તો તેની જીવનસિદ્ધિ ચોક્કસ છે અને ઇષ્ટપ્રાપ્તિનો રસ્તો એના હાથમાં આવી ગયો છે એમ સમજવું એટલે આ વાત વારંવાર જુદા જુદા મુદ્દાથી કરવામાં આવે, તે સમુચિત છે, ઔષધની પેઠે ગુણપ્રદ છે

આ મુદ્દા મનમાં રાખી હવે આપણે પદનો ભાવ વિચારીએ —

चेतन! ऐसा ज्ञान विचारो;
सोहं सोहं सोहं सोहं, सोहं अणु न बीया सारो चेतन० १

અર્થ—ચેતનજી! આવા પ્રકારના જ્ઞાન-આત્મપણાનો વિચાર કરો. તે હું છું હું સોહં છું હું અને તે એક જ છીએ, હું તે છું—આવા સોહં પદને વિચારો અને બીજો વિચાર એક લગાર માત્ર પણ સારો નથી. સોહંને વિચારો, કારણ કે તે સર્વનો સાર છે અને તેને જરા પણ વિસારે ન મૂકો ભૂલી ન જાઓ. (૧)

શબ્દાર્થ—ઐસા = એ પ્રકારના, એવા. સોહં = સોઽહં તે હું છું. અણુ = જરા, લગમાત્ર. બીયા = બીજા, કોઈ પણ. સારો = સારભૂત, તત્ત્વ, રહસ્ય. બીસારો = વિસારો, વિસારો, ભૂલી જાઓ.

વિવેચન—ચેતનજી ! તમે આવા જ્ઞાનનો વિચાર કરો. જ્ઞાન વગર સાચું વર્તન ન થાય, સમજ્યા વગર કરેલા વર્તનમાંથી ફરી બેસતાં કે તેમાંથી પાત થતાં વખત ન લાગે, માટે તત્ત્વ શોધવામાં જેટલી જ્ઞાનની જરૂર છે તેટલી જ વર્તનમાં સ્થિર થવામાં જ્ઞાનની જરૂર છે. આ જ્ઞાન તે ક્રમવાર કેવું છે તમે બેતાળીશમાં પદમાં વાંચી ગયા કે 'અબ હમ અમર ભયે ન મરેંગે.' તમે માન્યું કે તમે અમર થઈ ગયા છો અને હવે મરશો નહિ; પણ ત્યાં છેલ્લે છેલ્લે કેવી વાત કરી તે ધ્યાનમાં હશે. તે આખી ગાથા —

મર્યો અનંત વાર બિન સમજ્યો, અબ સુખદુઃખ વિસરેંગે,
'આનંદઘન' નિપટ નિકટ અક્ષર દો, નહિ સમરે સો મરેંગે.
અબ હમ અમર ભયે ન મરેંગે. ૪

કહેવાની વાત ત્યાં એ હતી કે એવા બે અક્ષરો છે કે જે મોક્ષજીવની એવા નજીકના છે કે તેનું જે સ્મરણ નહિ કરે તે મરશે. આખી ભેદજ્ઞાનનો મહિમા ગાયો છે એનો અર્થ કરતી વખતે આવા વીશ બેવડા અક્ષરો બતાવી તેમાંથી કોઈ પણ બેકડાના બે અક્ષરો પકડી લેવા સૂચવ્યું છે[1] છેવટે ત્યાં 'હંસ' અથવા 'શિવ' એકડાના અક્ષરો સૂચવવામાં આવ્યા હતા. આ સૂચન કરતી વખત વિચારક વાચકને પોતાનું મગજ કસવું પડે તેની સૂચના પણ હતી. ક્યાંય આત્માના કે મોક્ષના સ્મરણનો જણાવ્યો હતો; ક્યાંય ભેદજ્ઞાનનો સૂચવ્યો હતો; ક્યાંય અમર થવાનો અને અમર છું એમ માનવાનો હતો.

વધારે સ્પષ્ટતાથી વિચાર કરતાં આ બે અક્ષર તે 'સોહં' લાગે છે. સોઽહં–તે હું છું—તેનું ધ્યાન કરવું, તેમાં તન્મય થઈ જવું અને બેસતાં–ઊઠતાં, ખાતાં–પીતાં આ 'સોહં' નો વિચાર કરવો, અહર્નિશ સોઽહં સોઽહં નો અજપાજાપ ચલાવવો. એ પ્રમાણે જે કરશે તે કદી નહીં મરે અને તે અમર થઈ જશે—એવી વાત એ બેતાળીશમા પદમાં કરી હતી.

અનુભવીઓ સાથે—જ્ઞાનવિચારણામાં ટૂંકો મંત્ર આપે છે. સોઽહં સોઽહં પાંચ વાર ગાઈ પછી કહે છે કે ચારમાં સારો વિચાર અથવા વિચારનો સાર હોય તો તે સોઽહં છે; એ સિવાય બીજા હશો છે અથવા બીજી રીતે લઈએ તો એ પદનો અર્થ આ પ્રમાણે બેસે છે. એને—એ સોઽહંને—જરા પણ વિસારી ન મૂકો એ તો આઠ પહોર તમારી સાથે જ હોય; તમે સોહંની ધૂન લગાવો; એના મય થઈ જાઓ.[2]

સોહં—તે હું છું એ એ આદર્શને પહોંચવા મનમાં વિચાર કર્યો અને એને માટે અંતરાત્મભાવની શોધખોળ કરી, બાહ્ય દશા તરફ વિમુખતા થઈ એ અંતરાત્મદશામાં આવ્યો વખત રમણ કરતાં પરમાત્માને પિછાનવા પ્રયત્ન આદર્યો. એ પ્રયત્ન અને અભ્યાસને પરિણામે પરમાત્મા આદર્શરૂપ બન્યા. એ આદર્શ તે તું પોતે જ છો, હું પોતે જ છું

1 શ્રી આનંદઘનજીનાં પદો ભાગ ૧ પૃ ૪૫૫.
2 આ ત્રીજા અર્થ અભ્યાસક છ પ્રથમનો અર્થ શરૂ ત્યાંથી સોંપેલ છે પાઠાંતર–શુદ્ધ પાઠ હોવો જોઈએ. એની મેળવણીમાં અર્થ બેસાડવા પ્રયત્ન કર્યો છે પાઠાંતર માટે શોધની અપેક્ષા છે—વિવેચનકાર

એ વિચારણાએ ઉત્તેજન મળ્યું, અને પરમાત્મા જેવા થવા નિર્ધાર થયો. એ પરમાત્મા તે હું છું; સત્તાગતે મારો અને તેનો એકીભાવ છે અને વસ્તુતઃ મારામાં અને તેનામાં કોઈ ફેર નથી—આવા પ્રકારની ભવ્ય જ્ઞાનવિચારણા અને અજપાજાપમાં 'સોઽહં' અક્ષરોના વારંવાર ઉપયોગથી ભેદજ્ઞાન દ્વારા અંતિમ સિદ્ધિ કેવી રીતે થઈ જાય એ હકીકત ખાસ લક્ષ્યમાં લેવા યોગ્ય છે. તેને માટે આત્માને બરાબર ઓળખવાની જરૂર છે અને તે માટે અમુક ત્યાગ અને અમુક સ્વીકારની સૂચના કરવા યોગ્ય છે. આ અતિ વિશાળ પ્રયોગ બતાવવા દ્વારા 'સોઽહં'ની વિચારણાને મધ્યમાં રાખી સ્વપરનિસ્તારની ચાવી અહીં રજૂ કરે છે. (૧)

निश्चय स्वलक्षण अवलंबी, प्रज्ञा छैनी निहारो;
इह छैनी मध्यपाती दुविधा, करे जड-चेतन फारो. चेतन० २

અર્થ—ચેતનનું નિશ્ચયનયે જે લક્ષણ બતાવ્યું છે તેનો આધાર લઈ બુદ્ધિરૂપ છીણીને જુઓ. આ છીણી જ્યારે બરાબર વચ્ચે પડે છે ત્યારે એ બે વિભાગ પાડી દે છે અને જડ અને ચેતનનો વિભાગ પાડી આપે છે. (૨)

વિવેચન—આ પ્રયોગરૂપ ચાવીમાં પ્રથમ આત્માવલંબન કરવા માટે આત્માના લક્ષણનું આપેક્ષિક દર્શન કરાવે છે. એ લક્ષણજ્ઞાન વ્યવહારથી અને નિશ્ચયથી બે રીતે થાય. નવ તત્ત્વની શરૂઆતમાં કહે છે કે "વ્યવહારનયે કરી જે શુભાશુભ કર્મનો કર્તા હર્તા અને ભોક્તા છે અને નિશ્ચયનયે કરી જે જ્ઞાન, દર્શન તથા ચારિત્રરૂપ નિજ ગુણોનો જ કર્તા તથા ભોક્તા છે અથવા દુઃખ-સુખ-જ્ઞાનોપયોગ લક્ષણવંત ચેતના સહિત હોય તથા પ્રાણધારણ કરે તેને પ્રથમ જીવતત્ત્વ કહીએ. આ પ્રકારે ચેતનનું લક્ષણ બતાવ્યું છે.

આમાં નયવાદ છે તેમાં વિરોધ નથી, પણ દૃષ્ટિબિન્દુના ભેદ છે. વ્યવહારથી કર્મનો કરનારો અને ભોગવનારો આત્મા છે એ સાચી વાત છે. અને નિશ્ચયનયથી એનું લક્ષણ જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર, વીર્ય અને ઉપયોગ છે. તત્ત્વાર્થ, બીજા અધ્યાયના આઠમા સૂત્રમાં કહે છે उपयोगो लक्षणम्—ઉપયોગ એ જીવનું લક્ષણ છે. એ અનાદિસિદ્ધ સ્વતંત્ર દ્રવ્ય છે. એને આત્મા કહે છે, ચેતન કહે છે, જીવ કહે છે. તાત્ત્વિક દૃષ્ટિએ અરૂપી હોવાથી એનું જ્ઞાન ઇંદ્રિયો દ્વારા થતું નથી. જડમાં ઉપયોગ હોતો નથી, જ્યારે ચેતનમાં વધતાઓછા ઉપયોગ તરતમ ભાવે જરૂર હોય છે.

શબ્દાર્થ—નિશ્ચય = ખરેખર નિશ્ચય (જૈન પારિભાષિક—વ્યવહાર સામે. જુઓ વિવેચન). નિશ્ચયનય અનુસાર. સ્વલક્ષણ = આત્મલક્ષણ, આત્મસ્વરૂપ (નિજ). અવલંબી = સહારો લઈ, ટેકો લઈ. પ્રજ્ઞા = બુદ્ધિ. છૈની = છીણી; લાકડાં કાપવામાં વપરાતી લોઢાની કાતર, છીણી, લોઢાનું તે હથિયાર, જેનાથી લોઢું કે પથ્થર કાપવામાં આવે છે. નિહારો = નિહાળો, જુઓ. ઇહ = આ. મધ્યપાતી = વચ્ચે પડતી, વચ્ચે પડેલી હોય ત્યારે. દુવિધા = બે પ્રકારે, બે ભાગ-ટુકડા કરનારી હોઈ. જડ = અજીવ, પૌદ્ગલિક. ચેતન = આત્મિક, આત્માને લગતું, આત્માનું. ફારો = ફાડો, વિભાગ, વહેંચણી, પૃથક્કરણ.

નિશ્ચયદૃષ્ટિએ આ પ્રમાણે આત્માનું જે સ્વરૂપ છે તેને પકડી લેવું જોઈએ. અત્યારે વ્યવહારમાં એને હસ્તોફરતો, રાજા ધનવાન કે ભિખારી કહેવરાવતો, સાજોમાંદો દેખીએ, પણ એની એ સ્થિતિ વ્યવહારથી છે જડ (કર્મ)ના સંબંધથી ઉપજેલી છે અને એ ક્ષણિક લાગે છે છતાં ક્ષણે ક્ષણે પલટાતી અને બહારની હોઈ આગંતુક છે ત્યારે મૂળ સ્વભાવે તો જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર, એના અસલ ગુણો છે એમાં રમણ કરવું એ એની સ્વાભાવિક દશા છે અને એનો અભ્યાસ કરવો—એનું ધ્યાન કરવું—એ સાચું આત્મજ્ઞાન છે.

જીવ અને અજીવતત્ત્વ માત્ર જાણવા યોગ્ય છે. પુણ્ય, સંવર, નિર્જરા અને મોક્ષ એ ચાર ગ્રહણ કરવા યોગ્ય છે. એમાં પણ પુણ્યતત્ત્વ વ્યવહારથી ગ્રહણ કરવા યોગ્ય છે. નિશ્ચયનયે ત્યાગ કરવા યોગ્ય છે. અને પાપ, આશ્રવ અને બંધ ત્યાગ કરવા યોગ્ય છે. એટલે જીવતત્ત્વ જાણવા યોગ્ય હોઈ આપણે તેને બરાબર સમજીએ. એનો કર્મ સાથે દેખાતો ઘનિષ્ઠ સંબંધ પણ વારંવાર પલટાતો અને નવાં નવાં સ્વરૂપો ધારણ કરનાર હોવા છતાં પ્રયત્નથી દૂર થઈ શકે તેવો છે. એટલે એ દેખીતો, જીવ સાથે મળી ગયેલ લાગતો સંબંધ પણ એનું લક્ષણ નથી, છતાં ચાલુ વ્યવહારમાં એને ધનવાન, સગુણ, નિર્ગુણ કહી શકાય. પણ પાકા પાયે તો એ સર્વ નકામું છે. ઉપલકનું છે અને જીવનું પોતાનું ન હોઈ વળગી પડેલું છે. વ્યવહારસ્વરૂપ તરફ ન જોતાં એ(ચેતન)નું નિશ્ચયસ્વરૂપ બરાબર વિચારવા યોગ્ય છે. કારણ કે સાધ્યદૃષ્ટિએ નિશ્ચયસ્વરૂપ અવલંબન કરવા યોગ્ય છે, પરમ આદેય છે અને આજુબાજુનો કચરો નીકળી જતાં અવશેષ રહેતી મૂળ વસ્તુ છે.

આ ચેતનના મૂળ સ્વરૂપના લક્ષણનું અવલંબન લો અને પછી તમારી પાસે બુદ્ધિ-પ્રજ્ઞારૂપ છીણી છે તેને જુઓ. છીણી એના બે કરવામાં ઉપયોગી થઈ પડે છે. બુદ્ધિરૂપ છીણી ચેતનની અંદર ઊતરે છે, એની વર્તમાન દશા અભ્યસે છે, એના મૂળ સ્વરૂપને વિચારે છે, એની કસ્તો લાગેલ મેલ ઓળખે છે, એ એની મૂળ વસ્તુ નથી પણ આગંતુક છે એ વાત એ બતાવી આપે છે. જેમ ખાણમાંથી નીકળતા સુવર્ણમાં માટી સાથે હોવા છતાં સુવર્ણનું સુવર્ણત્વ બહાર લાવવા અગ્નિ અને રસાયણનો પ્રયોગ કરવો પડે છે તેમ ચેતન અને જડનો ભેદ પાડવા માટે પ્રજ્ઞારૂપ છીણીનો ઉપયોગ કરવો પડે છે. આ સ્વભાવ અને વિભાવનું પૃથક્કરણ કરી આપનાર પ્રજ્ઞાનો મહિમા મોટો છે, અને નિરંતરના અભ્યાસનો વિષય બનાવવા યોગ્ય છે. પોતાના અને પારકાંની વહેંચણીની ભેદજ્ઞાનને પરિણામે ભારે ક્લેશ અને રમખાણ થયા છે. તેથી આ પ્રજ્ઞા-છીણીને નિરંતર તેનો ઉપયોગ કરવા માટે તેને મધ્યમાં રાખો અને છીણી જેમ લાકડાને ચીરીને તેના બે ભાગ કરી આપે તેમ તેની મારફત જડ અને ચેતનનો ફાંસો કરી લો. આ જડ અને ચેતનનું જ્ઞાન વહેંચણી સ્થિરતા પ્રાપ્ત કરવાનો રામબાણ ઉપાય છે અને આનંદ પ્રાપ્ત કરવાનો શસ્ત્રક્રિયા પ્રયોગ છે અને હાથે કરીને ઊભી કરેલી કે માથે આવી પડેલી ઉપાધિનો છેદ લાવનાર છે. એ કારણે પ્રજ્ઞા-છીણીની ખાસ અગત્ય છે. (૨)

तस छैनी कर ग्रहीय जो धन, सो तुम सोऽहं धारो;
सोऽहं जानि दटो तुम मोहं, व्है है समको वारो चेतन० ३

અર્થ—એવા પ્રકારની છીણીથી જે વાતને હસ્તગત કરીએ તે ધન છે અને તમે ધારી લો કે એ ધન તે સોઽહં છે. એ સોઽહંને જાણીને તમે મોહને દાટી દો. આ પ્રમાણે થાય તે ચોક્કસ સમતાનો વારો છે એટલે એમ થાય ત્યારે સમતાને તક મળે અથવા એમ થાય તો સમતાને તક મળે. (૩)

વિવેચન—છીણીનો ઉપયોગ જે વસ્તુને પ્રાપ્ત કરાવી આપે તે સાચું ધન છે અને તે ધન તે સોઽહમ્ છે એટલે આ રીતે સોઽહં કોણ છે અને તેનું મહત્ત્વનું સ્થાન કયું છે અને ક્યાં છે તે લક્ષમાં આવશે. પ્રજ્ઞા જડ અને ચેતનનો ફાળો કરી આપે, તમે જાતે ચતુર રહો, જડને ફેંકી દેવાનું અને સાચા ધનને હાથમાં રાખવાનું તો તમને સ્વાભાવિક રીતે આવડે. આ રીતે તમને સોઽહં ની ઓળખાણ આપી. હવે તમે બેસી ન રહેતા, આગળ વધો.

તમે આ જડ અને ચેતનનો ફાળો કરશો ત્યારે તમારા ખ્યાલમાં આવશે કે આપણે તો અત્યાર સુધી નકામા તણાઈ મૂઆ, અને ખોટી રીતે પરેશાનીના પાસામાં સપડાયા. પછી જણાશે કે પોતે અત્યાર સુધી જે ઇંદ્રિયના વિષયોમાં કે મિત્રોના સ્નેહમાં, કુટુંબ કબિલાના રાગમાં કે સત્તા દોલત કે મોટાઈની મહેલાતોમાં મૂંઝાઈ ગયા હતા, તે તો ખોટો મોહ હતો અને પોતાના જેવા સોઽહં પદ પ્રાપ્ત કરવાના આશયવાળાને અણુઘટતું હતું માટે એ સોઽહંને બરાબર જાણીને પેલા અજ્ઞાન મૂલક મોહને દફનાવી દો. મોહ તો મહા આકરો તોફાની છે એના તાબામાં આવનારને એ પરાધીન કરી મૂકે છે અહં અને મમ એના મંત્ર છે અને કષાય, નોકષાય, વેદ વગેરે એના આવિર્ભાવ બતાવનાર સ્વરૂપો છે અને એની મદદમાં યૌવન, કામદેવ, રાગ, દ્વેષ, માન, લોભ, દંભ ક્રોધ જેવા અનેક બળવાખોરો છે આવા મોહને તમે કાઢી ન મૂકી શકો તો એને જમીનમાં દબાવી દઈ એના પર રાખ વાળી દો (એનું ઉપશમન કરો). એટલું થશે ત્યારે સમભાવનો વારો આવશે, અંદરની સાચી શાંતિને સ્થાન મળશે, તમારી અસ્તવ્યસ્ત સ્થિતિનો છેડો આવશે અને તમારું સાચું સ્થાયી સુખ શું છે અને ક્યાં છે તે વાત દૃષ્ટિપથમાં આવશે. અને એમ થશે ત્યારે તમને જણાશે કે નિશ્ચયદૃષ્ટિએ જે ચેતનનું લક્ષણ છે તે જ ખરું છે તે જ સાચું છે તે જ તમે પોતે છો. સોઽહંનો સાક્ષાત્કાર આ રીતે થાય, એ ખરેખર, સારભૂત તત્ત્વ છે આવી રીતે પ્રજ્ઞા છીણીએ કરેલ જડ–ચેતનના વિભાગને પરિણામે જે પોતાનું ધન પ્રાપ્ત થાય તે શાશ્વત ધન છે માટે હવે તો સમભાવનો વારો આવવા દો. અત્યાર સુધી સમતાનો વખત આવ્યા

શબ્દાર્થ—તસ = તે, તેવા પ્રકારની (વૈસી અથવા તસી) કર ગ્રહીય = હાથમાં લઈને, હસ્તગત કરીએ. સો = તેજ જાનિ = જાણીને. દટો = દાટી દો, જમીનમાં દબાવી દો. વ્હૈ = તે. વ્હૈ હૈ = નિશ્ચયસૂચક શબ્દ વધુ ભાગ્યવાન. સમકો = સમતાનો. સમનો.

ત્યાં પછી રખડવાનું હવે તો મોહને હાંકી દો અને તમારા પોતાના મનને ઓળખી—પિછાની લો અને એને મેળવવાના સીધા સરળ કામમાં પડી જાઓ. (૩)

कुमता कुटिल कुबुद्धि कुमता, छंडो एहै निज चारो;
सुख 'आनंद' पदे तुम बेसी, स्वपरकुं निस्तारो चेतन ४

અર્થ—દુર્મતિ છે તે તો દુરાચારી છે કપટી—દુરાચારી છે ખોટી બુદ્ધિને આપનારી છે માટે તેને છોડી દો, એટલે પોતાનો ચોક્કસ આર—ઈલાજ થાય. પછી તો તમે સમાધિ સુખમાં આનંદપદે બેસી પોતાને અને પારકાને ઉગારી લો તારી દો. (૪)

વિવેચન—છેવટે આ અતિ રસમય ચેતન—જડ—વિવેચનનો વિષય છોડતા એક અગત્યની વાત કરી નાખવી ખાસ જરૂરી છે. બુદ્ધિથી વિચાર થાય છે વિચાર પછી નિશ્ચય થાય છે અને નિર્ણય અનુસાર વર્તન થાય છે આ બુદ્ધિ બે પ્રકારની હોય છે: સદ્બુદ્ધિ અને કુબુદ્ધિ. બુદ્ધિનો સારો ઉપયોગ થાય છે તેમ તેનો ખરાબ ઉપયોગ પણ થઈ શકે છે સદ્બુદ્ધિ (અથવા સુમતિ) અને કુબુદ્ધિ (અથવા દુર્મતિ કે કુમતિ) એ બુદ્ધિના બે પાસા છે આવી કુબુદ્ધિમાં પડ્યો હોય ત્યારે પોતાની જાતને બરાબર પિછાને નહિ, પોતાનું સાચું સ્થાન જાણે નહિ. જ્યારે સદ્બુદ્ધિ કે સુબુદ્ધિની અસર નીચે હોય ત્યારે સ્વને સમજે અને સ્વમા રમે પણ, અને રમે. બારમા પદમા આ સંબંધમાં એક મજાની સાખી ગાઈ નાખી યોગીરાજે કમાલ કરી છે આનંદઘનજીની સાત સાખીઓનો મહિમા અને એનું રહસ્ય છઠ્ઠા પદના વિવેચનમાં અને પુસ્તકના ઉપોદ્ઘાતમાં ચર્ચવામાં આવશે. બારમા પદની સાખીમાં કહે છે કે—

'કુબુદ્ધિ કૂબજા કુટિલગતિ, સુબુદ્ધિ રાધિકા નારી,
ચોપટ ખેલે રાધિકા, જીતે કૂબજા હારી.'

અહીં રાધિકા અને કુબજા વચ્ચે ચોપાટની રમત થાય છે. તેમા અંતે રાધિકારૂપ સુબુદ્ધિ જીતે છે અને કુબુદ્ધિરૂપ કુબજા હારે છે. આ આખી ચોપાટની રમત સમજવા જેવી છે. બારમા પદમા ભાવવિવેકરૂપ પગડું (પાસો) ન આવે ત્યાં સુધી બાજી મળી રહે એમ જે બતાવ્યું છે તે ભાવવિવેક સ્વપરના પિછાન, પરિચય અને સ્વીકારથી પ્રાપ્ત થાય છે અને એ ન મળે ત્યા સુધી બાજી મળી રહે છે. માટે ભાવવિવેક—પાસો મેળવવા માટે સ્વપર-વિવેચનની જરૂર છે ચોથા પદમાં સુમતા અનુભવ દ્વારા ચેતનજીને સંદેશો પાઠવે છે ત્યાં ત્રીજી ગાથામા કહે છે કે —

'કુલટા, કુટિલ કુબુદ્ધિ સંગ ખેલકે, અપની પત કયું હારો'

શબ્દાર્થ—કુમ્યા = દુરાચારી, ખરાબ ચાલની સ્ત્રી. કુટિલ = વાંકી ચાલવાળી, કપટી, કબરી. કુબુદ્ધિ = ખોટી બુદ્ધિ, દુર્બુદ્ધિ કપટ. કુમતા = કુમતિ, દુર્મતિ, ખરાબ બુદ્ધિ. એહ = ઉપર ત્રીજી ગાથામાં જુઓ. સુખ = સુખપૂર્વક સુખ સાથે, happily (ક્રિ વિ) નિજ = પોતાનો. ચારો = પ્રકૃતિ, સ્વભાવ, આચાર, ચોખ્ખ. નિસ્તારો = પાર ઉતારો, ઉધારો.

અહીં કુબુદ્ધિ માટે જે વિશેષણો આઠ પદમાં છે તે જ બરાબર ચૌદમા પદમાં વાપર્યાં છે અને ચેતનજીને સૂચવ્યું છે કે તમારા જેવા સારા માણસ તે આવી સ્વચ્છંદી, કુટિલ, વાંકી, કુબુદ્ધિ જેવી રખડુ બાઈની સોબતે ચઢીને પોતાની ઇજ્જત શા માટે બગાડે છે? આને મળતો જ ભાવ આઠ પદમાં જુદા સ્વરૂપે બતાવ્યો છે અહીં ચેતનને સીધો ઉપદેશ આપી કુટિલ કુલટા કુબુદ્ધિને છોડી દેવાનું સૂચવન કરે છે.

વ્હે નિજ આરો —આ પ્રમાણે કુબુદ્ધિનો ત્યાગ કરવો એ પોતાનો સાચો ઇલાજ છે આ રસ્તે સંસારવ્યાધિનો છેડો છે દુઃખદર્દનો ઉપાય છે અને ભવવ્યાધિનો ઇલાજ છે. અથવા કુમતિને તજી દો એટલે પોતાનો ઉપાય–ઇલાજ થાય.[1] આ રીતે પ્રજ્ઞા–છીણીથી જડ–ચેતનનો ફાળો કરી સોહંને બરાબર ઓળખી, મોહને હટાવી, સમભાવનો વારો લાવો અને કુમતિને છોડી દો. એમ કરીને તમે આનંદ–પદમાં બેસી તમારો પોતાનો અને અન્ય ભવ્ય પ્રાણીઓનો નિસ્તાર કરો. આનંદ–પદનો મહિમા અન્યત્ર ખૂબ ગાયો છે. યોગીરાજે પોતાના નામ સાથે આનંદ શબ્દ જોડી અથવા આનંદને જ પોતાનું નામ બનાવી આનંદનો મહિમા અનેક પદમાં ગાયો છે અને આનંદ શબ્દ જાતે અતિપ્રેમ ઉત્પન્ન કરનાર હોવા ઉપરાંત ઉચ્ચારણ અને અનુભવમાં ભારે લહેર કરનાર છે સ્વ–પરનો નિસ્તાર કરવો એ સાદી વાત છે, પણ ક્યારે? જ્યારે ઉપરની શરતો પૂરી પાડવામાં આવે ત્યારે, એની વર્તનામાં સ્વપરનો નિસ્તાર છે (૪)

ઉપસંહાર—આ રીતે આનંદ પદે બેસવાના માર્ગનું દર્શન કરાવ્યું જ્ઞાનવિચારણા વગર આરતી પૃથક્કરણશક્તિ આવે નહિ અને વ્યવહાર–નિશ્ચયના પાસાને બરાબર પિછાન્યા વગર તુલનાશક્તિ ખીલે નહિ. જ્ઞાનવિચારણાની આખી વિચારધારા બતાવવા ઉપરાંત ચારિત્રમાર્ગમાં કઈ રીતે ગમન કરવું એનું શાસ્ત્ર અહીં સંક્ષેપમાં બતાવી દીધું છે. એમાં ખરો ચમત્કાર નિશ્ચય–સ્વલક્ષણના અવલંબનમાં બતાવ્યો છે. બાહ્ય વ્યક્તિ આત્માનું વ્યવહારુ લક્ષણ વિચારે, અને તેના પર ચર્ચા–વિચારણા કે ઉપદેશની રચના કરે. યોગી વ્યવહાર પર લક્ષ રાખે, પણ એની નજર નિશ્ચય પર હોય છે અને એના ધ્યાનમાં 'સોહં' જ હોય છે.

---

૧. 'વ્હે'નો અર્થ દરે થતો હોય એમ જણાય છે 'વહ'નું રૂપ દેખાય તો કોશમાંથી તે અર્થ નથી. કોઈ અપભ્રંશ શબ્દ જણાય છે ભાવ સંબંધ પરથી મુકાય છે. કુબુદ્ધિને છોડી દેવી એ ભવવ્યાધિમાંથી છૂટવાનો ઉપાય છે

'આર'નો અર્થ કરાગાર પણ થાય છે એ અર્થમાં ભાવ બરાબર બેસતો આવે છે કુબુદ્ધિ એ કેદખાનું છે અને તે કારણે એને છોડી દો. વ્હેનો અર્થ અહીં તે કરવો. ભાવ એ રીતે વધારે સ્પષ્ટ બને છે અથવા આરો એટલે પશુ–પક્ષીનો ખોરાક અર્થ ગુજરાતી ભાષામાં થાય છે ત્યાં અર્થ સ્પષ્ટ છે તમારો ખોરાક જે ખોરાક થઈ પડયો છે તેને છોડી દો. આ રીતે પણ મનનો ભાવ આવે છે

જ્ઞાનવિચારણાની જે ધારા અત્ર બતાવી છે એમા આત્માના નિશ્ચય લક્ષણ પર ભાર મૂકી વિચારણા કરવા પ્રેરણા કરી છે એટલે એમાં ચેતનના જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર, વીર્ય અને ઉપયોગ લક્ષણ પર ભાર મૂકવાની વાત કરવા સાથે પ્રજ્ઞા છીણીના ઉપયોગમાં સ્વપરનું વિવેચન કરવા કહ્યું છે અને મોહને કાઢી દઈ 'સમ'નો વારો લઈ આવવાનું બતાવ્યું છે. એમા માત્ર જ્ઞાનવિચારણા કરી બેસી ન રહેતાં વિશુદ્ધ અને વિશિષ્ટ વિચારણા કરવા આગ્રહ સેવ્યો છે તે ખૂબ સમજવા જેવો છે માત્ર નિશ્ચયદૃષ્ટિની વાતો કરવાથી સાધ્ય નજીક પહોંચી શકાતું નથી, સમતાનો અનુભવ થતો નથી અને આનંદ-પદે પહોંચી શકાતું નથી. માટે જો સ્વપરનો નિસ્તાર કરવો હોય તો સ્વને ઓળખવો, સ્વનો સ્વીકાર કરવો, મોહને કાઢી દેવો અને તે માટે 'સોહં'નો નિરંતર જાપ કરવો અને વિભાવદશાની બુદ્ધિને છોડી દેવી.

આ વિચારધારા ખૂબ સમજવા જેવી છે. શુષ્ક વાતોથી કે ઊંચી ભૂમિકા સંબંધી મોટા મોટા કરવાથી કંઈ વળે તેમ નથી. માત્ર જ્ઞાન નકામું છે; માત્ર ક્રિયા ખરેખરી રીતે પૂરા કામમાં આવે તેમ નથી; તેથી બુદ્ધિશક્તિનો ઉપયોગ વિચારણા કરવા ઉપરાંત તદનુસાર વર્તના કરવામાં કરવાનો છે આ રીતે આનંદ-પદે બેસાય, આ રીતે સ્વનો નિસ્તાર થાય, અને આ રીતે શાશ્વત આનંદને પોતાનો કરી શકાય. આવી રીતે પરમાત્મા હું પોતે જ (સોહં) છું એવો ભાવ બેસે, ત્યારે સમજવું કે ખરી જ્ઞાનવિચારણાની ચાવી સાંપડી છે.

આ પદમા કેટલાક શબ્દપ્રયોગો તદ્દન ગુજરાતી છે ચારો ધારો હારો બેસી વગેરે. એ ઉપરાંત ચાહુ ન બીજો સારો જેવા વિલક્ષણ પ્રયોગ છે એ કવિત્વ આનંદઘનજીની ભાષાના સંબંધમા જે વિચાર અને નિર્ણયો ઉપોદ્ઘાતમાં બતાવ્યા છે તેને પુષ્ટિ આપે છે[1] એકંદરે આ પદ આનંદઘનજીનાં બીજાં પદોને અનુરૂપ છે એમાં બુદ્ધિ માટે વાપરેલ વિશેષણો અન્યત્ર એ જ રૂપે લગભગ વપરાયેલાં છે અને ભાષાપ્રયોગ, ભાવ વાહિતા અને આદર્શ દર્શન અતિ ઉચ્ચ છે છતા પ્રતમા એ પદ નથી એ નવાઈની વાત છે ગુણપ્રાપ્તિની દૃષ્ટિએ, ભાષા સ્પષ્ટતાની અપેક્ષાએ અને વર્તનનિર્ણયની અપેક્ષાએ આ પદ ઘણું ઉચ્ચ સ્થાન ભોગવે છે એમ વિવેચકની માન્યતા છે એના કર્તૃત્વની વાત બાજુ પર મૂકીએ તોપણ એમા ભારે ભાવદર્શન છે એમા અગમ્ય ગેય તત્ત્વ છે અને હૃદયને અસર કરે તેવી વિચારસરણી છે. આ પદને વારંવાર વિચારવાથી અને એના પુનઃ પુનઃ પરાવર્તનથી માર્ગ સૂઝી આવશે એમ જરૂર લાગે છે એના પર પૂરતી વિચારણા કરવા વિજ્ઞપ્તિ છે (૮૧)

---

૧ શ્રી આનંદઘનજીનાં પદો, ભાગ ૧ ઉપોદ્ઘાત (શ્રીમદ્ આનંદઘનજી અને તેમનો સમય), પૃ ૩૮

ભૂમિકા—જૈન યોગનો સાર વિષયકષાય પર વિજય છે વિષયો સ્થૂળ ઇંદ્રિયોને સબંધે છે ત્યારે આંતર રાજ્યમા મનોવિકારો કષાયને સબંધે છે આ બાહ્ય અને આંતર સબંધો પર સંયમ એટલે યોગ, યોગનો વિજય એટલે આદર્શસિદ્ધિ અને જૈન યોગ એટલે યોગવિજયની યાત્રામા પ્રવેશ અને પ્રયાસ. ઇંદ્રિય પાંચ છે તેના વિષયો ત્રેવીસ છે તે પર અન્યત્ર વિવેચન થયું છે સ્પર્શન, રસના, ઘ્રાણ, ચક્ષુ અને શ્રોત્ર એ પાંચે ઇંદ્રિયો પ્રત્યે જેટલી પરાધીનતા તેટલો સંસાર અને તેના પર જેમ જેમ વિજય થતો જાય તેમ તેમ નિવૃત્તિનગરીની સન્મુખતા. આ દીવા જેવી વાત છે છતા પુનરાવર્તનને લોગે પણ માનસ સંમુખ વારવાર ધરવા યોગ્ય છે પ્રત્યેક ઇંદ્રિયો પોતપોતાના સ્થાને હોય છે ત્યારે તે ચાલુ ભાગ ભજવે છે પણ જ્યારે એમા લપટતા થાય છે ત્યારે તે ચેતનજીને સંસાર સંમુખ લેખી જાય છે યોગીને પણ પાંચે ઇંદ્રિયો હોય છે અને તે ખાય છે ત્યારે તેને સ્વાદ આવે છે અને જુએ છે ત્યારે આંખ કામ કરે છે પણ એમા જ્યારે ગૃદ્ધ થાય, એમા જ્યારે મોજ આવે, એ ન હોય ત્યારે જીવન અકારુ લાગે, ત્યારે એ પ્રાણીને સંસારમા રખડાવે છે એને મોક્ષથી પરાઙ્મુખ કરી દે છે અને એને તદ્દન પરભાવમાં રસ લેતો, અનાત્મદશા અનુભવતો અને બાહ્યાત્મભાવમા રખડતો કરી મૂકે છે[1] આ પરાધીન દશામાથી મુક્ત થવાનો ઉપદેશ યોગીઓ પોતાના લખાણથી કે એવ કાવ્યો કે ઉપદેશ દ્વારા આપી ગયા છે તેઓ બતાવી ગયા છે કે એક એક ઇંદ્રિયો જ્યારે પરાધીન દશાએ પરાકાષ્ઠા સુધી પહોંચે છે ત્યારે પ્રાણી સંસારમા મૂર્છા પામે છે સાભળવાના રસમા મૃગ પારધીને હાથે જીવન ગુમાવે છે. ખાવામા રસિક બનેલ માછલું મીઠી ગોળી દેખી પકડાઈ જાય છે કે સપડાઈ જાય છે. અને બનાવટી હાથણીનો સ્પર્શ કરવા દોડી આવતો હાથી હાથણીને જુએ છે પણ ખાડાને સામે હોવા છતા દેખતો નથી અને પકડાઈ જાય છે પતંગિયું ઝગઝગતી દીવાની જ્યોત જ જુએ છે પણ એની ગરમી કે એનો દાહસ્વભાવ વિચારતું નથી. એક એક ઇંદ્રિયમા પરવશ થનાર પ્રાણીની આવી

૧ દરેક ઇંદ્રિયોમાં લપટતા જેનો હાલ બન્યો છે તેની આબેહૂબ રચના સમજવા માટે નીચેનાં પાત્રોનું કામ વિચારમાં નાખી દે તે રીતે શ્રી સિદ્ધર્ષિએ ઉપમિતિભવપ્રપંચ કથામાં ચીતર્યું છે

સ્પર્શન સાથે અકુશળમાળા (પ્રસ્તાવ ૩ પ્રકરણ ૫)· રસના સાથે લોલતા (પ્રસ્તાવ ૪ પ્રકરણ ૨) ઘ્રાણ સાથે ભુજંગતા (પ્રસ્તાવ ૫, પ્રકરણ ૧૮). ચક્ષુ સાથે યોગિની દૃષ્ટિદેવી (પ્રસ્તાવ ૬ પ્રકરણ ૧૨); શ્રવણ સાથે સંગ (પ્રસ્તાવ ૭ પ્રકરણ ૧૨).

આ સ્થાનોમાં ઇંદ્રિયો અને તેમાં લોલુપતાનો એક વિશિષ્ટ દૃષ્ટિએ બતાવ્યો છે તે ખાસ સમજવા યોગ્ય છે ઇંદ્રિયોમાં આસક્તિ એ પરભાવરમણતા છે એને યોગમાર્ગે એ ભિન્ન નામ છે અને એના પર વિજય મેળવવો એ સંસાર પર સ્થૂળ વિજય મેળવવાની આદ્યસિદ્ધિ છે —વિવેચનકાર.

દશા થાય છે એ વાત ખાસ ધ્યાનમાં રહે. તેની સાથે જે પાંચેને પરવશ હોય અથવા જેની પાસે ઇંદ્રિયો મોકળી હોય—જે આવે તેને આધીન થઈ જતો હોય તો સાથે મીઠાઈ ખાવામાં રસ લેતો થતો હોય—આવા સર્વ ઇંદ્રિયોને પરાધીન બનેલા પ્રાણીના કેવા હાલ થાય તે વિચારવા જેવું છે

અહિંસા, સંયમ અને તપ પર આખો જૈન યોગ રચાયેલો છે તે પૈકી સંયમ યોગમાં ઇંદ્રિયસંયમ બાહ્યાત્મભાવ પર વિજય સૂચવે છે, જ્યારે કષાય પર વિજય અંતરાત્મ ભાવ પર વિજય સૂચવે છે. બાહ્યાત્મ ભાવ છોડી અંતરાત્મદશામાં સ્થિર થાય તે પરમાત્મપદ પામે —એ આધ્યાત્મિક સૂત્રનો મુખ્ય આધાર સંયમ ઉપર છે અને સંયમમાર્ગે સંચરનાર માટે ઇંદ્રિયો પર કાબૂ એ અતિ મહત્ત્વનો વિષય છે.

એ ઇંદ્રિયના વિષયોમાં પણ સ્પર્શેન્દ્રિયનો વિષય બહુ આકરો છે. સ્પર્શનો વિષય સ્ત્રી-પુરુષના સંબંધને સૂચવે છે એના પર સંયમ લાવવો વધારે આકરો છે. એટલા માટે પાંચ ઇંદ્રિયો પૈકી સ્પર્શન પર વિજય કરનારને 'બ્રહ્મચારી'નું સુંદર બિરુદ આપવામાં આવે છે. કામદેવ-પુષ્પધન્વાની અસર નીચે કેટલીક વાર મોટા મુનિવરો પણ લળી જાય છે, કેટલીક વાર આગેવાન કે દોરવણી આપનારા પણ એને વશ પડી જાય છે. વિનમિ કે નંદિષેણ જેવા ત્યાગી એની અસર તળે આવી જતાં પરાધીન બની જાય છે. છતાં સ્થૂલ મનોનિગ્રહથી એના પર વિજય મેળવનારા પણ પડ્યા છે. સુદર્શન શેઠ કે સ્થૂલિભદ્રનાં ચરિત્રો વાંચીએ કે વિજય શેઠ જેવા ગૃહસ્થીના ત્યાગનો વિચાર કરીએ ત્યારે એ કાર્ય પ્રયત્નસિદ્ધ છે એમ લાગ્યા વગર નહિ રહે. બ્રહ્મચર્યની બાબતમાં ઢીલાપોચાપણું બતાવનાર કોઈ પણ મહાન કામ કરી શકતા નથી, જીવનને આગળ ધપાવી શકતા નથી અને સંસારના ચક્રમાં પડી જાય છે. તેનું કારણ એ જણાય છે કે બ્રહ્મચર્ય વગર સર્વ શક્તિનો સંચય થઈ શકતો નથી. એટલા માટે યોગમાં આગળ ધપવા માટે, ધ્યાનની તાકાત મેળવવા માટે અને સમાધિયોગ સાધવા માટે બ્રહ્મચર્ય રહેવાની પ્રાથમિક આવશ્યકતા છે એ વાત વૈદકીય દૃષ્ટિએ માન્ય છે, યોગ દૃષ્ટિએ સ્વીકાર્ય છે અને આત્મિક દૃષ્ટિએ આવશ્યક છે. આ બ્રહ્મચર્યનો મહિમા અનેક ગ્રંથોમાં ગવાયો છે. સર્વ શક્તિનો સંચય કરનાર, શરીરને તેજપુંજ બનાવનાર, અસાધારણ વીર્યવત્તાને પ્રાપ્ત કરાવનાર એ બ્રહ્મચર્યને જિનની એની મહત્તા શ્રી પાર્શ્વનાથ ભગવાન—ત્રેવીસમા તીર્થંકર—ની સ્તુતિ દ્વારા ગાઈ છે.

આ ગુણગાનમાં પરની નિંદા કરવાનો કે તેની અલ્પતા બતાવવાનો આશય નથી, એની વૃત્તિ આનંદઘનમાં હોઈ પણ શકે નહિ. જે ઉચ્ચ ભાવનાથી એ યોગી રામ કહો, રહેમાન કહો, કોઈ કાન કહો, મહાદેવ રે એવું ગાઈ ગયા છે (પદ સડસઠમું) તે કોઈ પણ પ્રસંગે ટીકા કે નિંદા કરે નહિ. પણ એમના ચરિત્રો પરથી સરખામણી કરી વામાનંદનની સ્તુતિ કરે, એમાં એમના વામાનંદનની વીતરાગભાવનાને અને મદન પરના વિજયને બહાર લાવવાની વાત જ હોય. આવા મહાયોગી અન્યની ટીકા કે અવગણના ન જ કરે

આ મુદ્દા પર યોગ્ય સ્થળે વિવેચન વિસ્તારથી કરવામાં આવ્યું છે[1] અને પુરવણીની ઉપોદ્‌ઘાતમાં આવશે.

૫૨[2]
(રાગ—મારુ જંગલો ગોડી)

प्रभु! तो सम अवर न कोइ खलकमें;
हरि हर ब्रह्मा विगूते सातो, मदन जीत्यो तें पलकमें प्रभु० १

અર્થ—પ્રભુ! તારી સમાન આ જગતમાં બીજો કોઈ નથી. કહેવાતા મોટા દેવો વિષ્ણુ, મહાદેવ અને બ્રહ્મા (જેનામાં) મૂંઝવાઈ ગયા તેવા કામદેવને તો તેં એક ક્ષણવારમાં જીતી લીધો. (૧)

વિવેચન—વામાદેવીના પુત્ર ત્રેવીશમા તીર્થંકર શ્રી પાર્શ્વનાથ ભગવાનની સ્તુતિ કરે છે: પ્રભુ! અમે દુનિયામાં સર્વ આદર્શોને તપાસ્યા, પણ તારા જેવો આ જગતમાં અન્ય કોઈ જોવામાં આવ્યો નથી. એક મદનરાજ કામદેવની નજરે જ જોઈએ તો એણે મોટા હરિ, હર અને બ્રહ્માને ચક્કરમાં નાખી દીધા છે. એણે મોટા દેવોને ભોગળે ચડાવી દીધા છે. આવા આકરા કામદેવને પણ તેં તો એક ક્ષણવારમાં જીતી લીધો છે. તેથી તારા જેવો આ દુનિયામાં અન્ય કોઈ નથી. કામદેવે પોતાનું સામ્રાજ્ય અન્ય દેવો પર કેટલું ચલાવ્યું છે તે પર વિવેચન કરવાની જરૂર નથી. ધર્મપરીક્ષાના રાસમાં આ ત્રણે દેવોનો મકરધ્વજ સાથેનો સંબંધ સમજાવવામાં આવ્યો છે. અને એ પ્રસંગોને ઉપમિતિ ભવપ્રપંચ કથાના પાંચમા પ્રસ્તાવના પરિશિષ્ટ નં. ૭ માં રજૂ કરવામાં આવ્યા છે.[3] મકરધ્વજનો મહિમા શ્રી સિદ્ધર્ષિએ ગાઈ બતાવ્યો છે. એને મહામોહરાયના પાટવી રાગકેસરીની પછવાડે બેઠેલ નાના રાજા તરીકે વર્ણવેલ છે. એ જ્યારે પ્રાણી ઉપર પોતાનું સામ્રાજ્ય જમાવે છે ત્યારે એ તે પ્રાણી પોતાની જાતને અત્યંત સ્વાધીન ન હોય તો તેને પરવશ બનાવી તેની પાસે ચિત્રવિચિત્ર ચાળા કરાવે છે. આવા મકરધ્વજે હરિ, હર અને બ્રહ્માને મૂંઝવી નાખ્યા,[4] ભોઠામણ ચખાવી દીધા; તેવાને પણ હે પ્રભુ! તેં તો ક્ષણ માત્રમાં જીતી લીધો. તેં વીતરાગ ભાવ મન પર રાખી કામદેવનો સામનો કર્યો, અંતમાં એનો પરાજય

શબ્દાર્થ—તો = તારા. સમ = સમાન, સરખા. અવર = બીજો. ખલકમેં = દુનિયામાં, જગતમાં. હરિ = વિષ્ણુ વાસુદેવ (રક્ષણ કરનાર દેવ). હર = મહાદેવ, પાર્વતીપતિ (સંહાર કરનાર દેવ). બ્રહ્મા = ઉત્પત્તિ કરનાર દેવ. વિગૂતે = મૂંઝવાઈ ગયા, ચક્કરે ચડાવી દીધા. સો તો = તે તો. મદન = કામદેવ. પલકમેં = ક્ષણવારમાં, પલક પ્રમાણે, આંખ સમયમાં.

૧ શ્રીમાન્ આનંદઘનજીનાં પદો, ભાગ ૧, પદ ૨૭, ૪૪ અને ૪૮નું વિવેચન.
૨. આ પદ પ્રતમાંથી મળ્યું નથી; પાઠાંતરો ઉપલબ્ધ થયા નથી.
૩ ઉપમિતિભવપ્રપંચ કથા, ભાષાંતર, ભા. ૨, પૃ. ૧૩૫૩–૬૬.
૪ વિગૂતે નો આ અર્થ મારા ગુરુએ બતાવ્યો છે અને એ સિવાય બીજો અર્થ બેસતો મળતો નથી. કદાચ પાઠાંતર મળે તો નવીન અર્થ સૂઝવા સંભવ ગણાય. —વિવેચનકાર.

કર્યો અને તેનું આધીનપણું સ્વીકારવાની ના પાડી. આ વાત બહુ અદ્ભુત છે કારણ મુશ્કેલ છે ભીંતિયાથી કામ કરનારને કબજે કરવા બહુ મુશ્કેલ પડે છે છતાં તે એને જીતી લીધા એ તારો મહિમા છે. બ્રહ્મા શંકર, વિષ્ણુ, પ્રજાની વાતમાં કાંઈ આશય હશે, કાંઈ ગૂઢ ભાવ હશે; પણ હકીકત ઉપર જણાવેલ આકારમાં સાંપડે છે તે ગમે તેમ હોય, પણ તે તો કામદેવને બરાબર જીતી લીધો છે એમાં શક નથી. (૧)

ज्यों जल जगमें अगन बुझावत, बडवानल सो पीये पलकमें;
'आनंदघन' प्रभु वामारे नंदन, तेरी हाम न होत हलकमें प्रभु० २

અર્થ—જેવી રીતે દુનિયામાં પાણી આગને ઓલવી નાખે છે, તે પાણીને વડવાગ્નિ એક પળમાં પી જાય છે (તેવી રીતે દુનિયાને અને દેવને ગૂંથવી નાખનાર કામદેવને તમે જીતી ગયા.) આનંદઘન કહે છે કે પ્રભુ વામાનંદન! મારા પાર્શ્વનાથ! તારી હિંમત જે તે કાંઈ સહેજમાં સાંપડતી નથી (એ હામ અલૌકિક છે.) (૨)

વિવેચન—પાર્શ્વનાથ પ્રભુની એ મકરધ્વજ પરની જીતનો મહિમા એક સરસ દાખલાથી કાયમ કરે છે દુનિયામાં પાણીનું એક કામ આગ બુઝાવવાનું છે પણ વડવાગ્નિ દરિયામાં થાય છે તે પાણીને પી જાય છે તેમ હે પ્રભુ! તમે કામરૂપી જળને પલક માત્રમાં પી ગયા. સામાન્ય પ્રાણીઓ કે બીજા દેવો જ્યારે અગ્નિ જેવા છે ત્યારે આપ વડવાનલ જેવા છો. કામદેવરૂપ જળને શોષવા સારુ આપ વડવાનલ જેવું કામ કરો છો. વડવાનલ જેમ સમુદ્રને પલકવારમાં પી જાય છે તેમ આપ પણ કામરૂપ જળને પી ગયા છો. અર્થાત્ આપના ઉપર કામદેવ કોઈ પણ પ્રકારની અસર કરી શક્યો નથી.

જે પાણી (જળ) જગતમાં આગ બુઝાવનાર છે તેને પી જનાર વડવાગ્નિ છે, તેમ દુનિયાના જીવોને વશ કરનાર કામદેવને પી જનારા આપ જેવા વડવાનલ પાકયા છે. કામદેવ જેવા બહાદુરને જીતી એને પી જઈ એને નહિવત્ કરી મૂકી આપે જબરી કરી છે આવી હામ ભીડવી એ કાંઈ રેજીપેજીના ખેલ નથી. વામાનંદન પ્રભુ! આપને આનંદઘન નમે છે આપ પોતે જ આનંદઘન છો, આપની હામ અદ્ભુત છે અને આપનો વિજય નોંધવા, અનુસરવા, આદરવા યોગ્ય છે[1] (૨)

શબ્દાર્થ—જ્યોં = જે રીતે (જૈસે, જિસ ભાંતિ) જલ = પાણી, વારિ. અગન = અગ્નિ. બુઝાવત = ઓલવે છે ઠારી દે છે. વડવાનલ = સમુદ્રમાં રહેલો અગ્નિ. પીયે = પી જાય, ચૂસી લે. પલકમેં = પલકારામાં, ઝપાટામાં. વામારે = વામા માતાના. નંદન = પુત્ર. વામારે નંદન = પાર્શ્વનાથ ત્રેવીસમા તીર્થંકર. તેરી = તારી. હામ = હિંમત. હોત = થતી નથી, પડતી નથી. હલકમેં = ઉતાવળમાં, સહેજમાં, ઝપાટામાં. (હિ. વિ.)

[1] 'હામ'નો અર્થ હિંમત થાય. હિંદીમાં તેવો શબ્દ મળતો નથી. હાથી કહેતાં ભાવાર્થી—અભિન્ન અર્થ થાય છે વિવેચનમાં વિચાર કરી અર્થ કર્યો છે. હલકનો અર્થ રમત, ખેલ, ચેનચાળા એમ પણ થાય છે એ ક્રિયાવિશેષણ છે એનો અર્થ સહજ—ક્ષણ પણ થાય છે તેનો ભાવ પણ બેસાડવા યોગ્ય છે. —વિવેચનકાર

ઉપસંહાર—આ પદમાં બ્રહ્મચર્યનાં ગુણગાન દ્વારા પ્રભુ પાર્શ્વનાથની સ્તુતિ કરી છે એ ગુણ એટલો મોટો છે કે એને અંગે અહીં સ્તુતિના શબ્દો વાપર્યા છે તે વધારે પડતા નથી. કામદેવ જ્યારે પ્રાણી ઉપર જોર ચલાવે છે ત્યારે પ્રાણી આકરા કર્મો બાંધે છે મહા તીવ્ર અધ્યવસાયો સેવે છે અને અનેક રીતે નીચો ઊતરી જાય છે એને પ્રેમપાત્ર સિવાય બીજું સૂઝતું નથી, એને ખાવુંપીવું ગમતું નથી એને વિરહપીડા મહાવ્યથા કરે છે એને સગપણ, સંબંધ કે સ્નેહ અકારા લાગે છે અને વિક્રમોર્વશીના વિક્રમની પેઠે એ તો જંગલે જંગલે, નદીકાંઠે અને સરોવરની પાળે પ્રિયાને જ ભાળે છે! એને ભ્રમરના ગુંજારવમાં કે ભ્રમણમાં પત્નીના પડઘા દેખાય છે અને એની બોલીચાલી કે વર્તનમાં વિવેકીની નજરે ઘેલછા, દૈન્ય અને પરાધીનતા દેખાઈ આવે છે એના ચાળા દારૂ પીધેલ જેવા જણાય છે સ્ત્રી-પરાધીન પ્રાણી એવા આકરાં કર્મ બાંધે છે કે રસબંધની દૃષ્ટિએ એની કર્મોની ગાઢતા બહુ તીવ્ર બની જાય છે અને એમાંથી છૂટતા પ્રાણીના અંતરના બંધ તૂટી જાય છે

એક જગ્યાએ શાસ્ત્રકારે કહ્યું છે કે બીજી સર્વ ક્રિયા કરતા પ્રાણી કર્મબંધનો નાશ કરી મોક્ષ મેળવી શકે છે બાહ્ય દૃષ્ટિએ સમાન ક્રિયા કરનાર બે વ્યક્તિઓ પૈકી એક કર્મનો બંધ કરતો હોય છે ત્યારે બીજો કર્મની નિર્જરા કરતો હોય છે. પણ સ્ત્રીસેવન કરનારને તે ક્રિયાની પ્રવૃત્તિ કરતી વખતે મોક્ષ મળ્યો નથી મળવાનો સંભવ નથી, તેમજ એ વખતે કર્મની નિર્જરા થવાનો દાખલો બન્યો નથી. એનું કારણ ઉઘાડું છે સર્વ ઇંદ્રિયોની એકાગ્રતા થાય, મન-વચન-કાયાના યોગો દુશ્ચેષ્ટામાં એકતાન થઈ જાય અને વિવેક, વિચારણા અને ધ્યાન મુકાઈ જઈ વિષય પર એકરસવૃત્તિ થાય, ત્યારે જ એ સેવનની ભૂમિકા પ્રાપ્ત થાય છે, અને પ્રાપ્ત થાય ત્યારે એમાં વિરાગનો છેદ થઈ જાય છે શમભાવને તિલાંજલિ મળે છે નિર્વેદનો નાશ થઈ જાય છે અને સ્વનું ભાન ભૂલી પ્રાણી એકાંત પુદ્ગલવશ બની જાય છે પરાધીન થઈ જાય છે અને જાત ઉપરનો કાબૂ ખોઈ બેસે છે. અને તેટલા માટે બ્રહ્મચર્યનો મહિમા સર્વ શાસ્ત્રોમાં ગાયો છે દુનિયામાં એની પ્રશંસા થઈ રહી છે અને એનામાં એક રસ જમાવનારનો મહિમા ગવાઈ રહ્યો છે

જે બ્રહ્મચર્ય યોગની પ્રથમ ભૂમિકા ગણાય, જે બ્રહ્મચર્ય વગર એક પણ યોગ ભૂમિકામાં પ્રગતિ થઈ શકે નહિ, જે બ્રહ્મચર્યનો મહિમા સ્થૂલિભદ્રે વર્તી બતાવ્યો, જેના પ્રતાપે શેઠ સુદર્શનની શૂળી ભાંગી ગઈ જેણે સુભદ્રા પાસે કાચે તાંતણે ચાળણીમાંથી જળ કઢાવી ધર્મનો મહિમા રાખ્યો, જેણે અનેક રજપૂત રમણીઓને નામ અને નામના અપાવ્યા અને જેણે મહાઅભ્યાસી પ્રખર ન્યાયશાસ્ત્રી ઉપાધ્યાય શ્રીમદ્ યશોવિજયજીને મુખે—

મૂળ ચારિત્રનું એ ભલું, સમકિતવૃદ્ધિ નિદાન,
શીલ સલિલ ધરે જિકે, તસ હુવે સુજસ વખાણ.

એમ બતાવી શિવને ઉત્તમ પદ અપાવ્યું—આ બ્રહ્મચર્યને નમસ્કાર છે એના પાળનાર

ધન્ય છે, એને સમજનાર વિરલા છે અને એને જીવનાર તેવના પણ હેવ છે આ સર્વ જનસમત ગુણને અગે અનેક ગ્રંથો લખાયા છે પણ એને પકડવા જવું તે સહજસાજ થઈ આવે તેવું કામ નથી. અને તેથી આનંદઘન વામાનંદન શ્રી પાર્શ્વપ્રભુને અભિનંદન આપતા તેમની કામ ની સુયોગ્ય પ્રશંસા થઈ છે

આવા વડવાનલ જેવા કામાગ્નિને પી જનાર મહાયોગી જે હોય, જ્યાં હોય, જેવા હોય, તેને ત્યાં, તેવા હોવાને કારણે હૃદયથી નમન છે! (૮૨)

પદ ૮૩ મું

ભૂમિકા—આનંદઘનજીનું આ પદ જુદી ભાત પાડે તેવું છે એ અત્યંત આકર્ષક હોવા ઉપરાંત એમાં રૂપકો દાખલ કર્યાં છે. આત્મસંશોધન માટે રૂપકના ઉપયોગની પદ્ધતિ યોગિરાજે કોઈ કોઈ પદમાં સ્વીકારી છે[1] રૂપકોનું ઉપદેશમાં શું સ્થાન છે એ પદ્ધતિ જૈન કથાસાહિત્યમાં કોણે દાખલ કરી, ક્યારે ચાલુ થઈ એને વધારે વેગ ત્યાર પછી બીજા સાહિત્યકારોએ કેવી રીતે આપ્યો અને જૈન-જૈનેતર સાહિત્યમાં એ પદ્ધતિનો મહિમા કેવો વાગ્યો છે તે પર વિસ્તારથી ચર્ચા મે શ્રીઉપમિતિભવપ્રપંચા કથાના ઉપોદ્ઘાત તરીકે લખેલા શ્રીસિદ્ધર્ષિ નામના ગ્રંથમાં કરી છે શ્રીસિદ્ધર્ષિ મહારાજે મોટી રૂપકકથા લખી આખા સંસારચક્રનું વર્ણન આકર્ષક રીતે કર્યું અને શ્રીવૈરાગ્યકલ્પલતામાં તેનું અનુકરણ શ્રીયશોવિજય ઉપાધ્યાયે કર્યું એ તો મોટા ગ્રન્થ ગ્રંથો છે આ પદમાં શ્રી આનંદઘનજી મહારાજે અંતર્યામીનું સ્થાન બતાવવામાં ઉપમાનોનો ઉપયોગ કર્યો છે અને સુંદર રૂપકો મૂક્યા છે એ દરેક રૂપક આંતર દૃષ્ટિએ વિચારવા લાયક છે અત્ર એ રૂપકશૈલી પર વધારે વિવેચન ન કરતા માત્ર શ્રી સિદ્ધર્ષિ ગ્રંથનો હવાલો આપી આ પદના અર્થ તરફ ધ્યાનને ખેંચી લઈએ.

પ્રથમ એમાં જે સ્થાન પ્રાપ્ત કરવાનું છે તેનો નિર્દેશ કરવામાં આવ્યો છે. તેનો દેશ, પ્રાંત, ત્યાંના રાજા, પ્રધાન કોણ હોય, કેવા હોય તેનો પરિચય કરાવ્યો છે. એમાં એ સ્થાન-શેરીનું વર્ણન, એના પોળિયાનું વર્ણન, એ નગર કઈ નદી પર આવેલ છે એનું વર્ણન કર્યું છે સાથે સાથે એ નગરનું વાતાવરણ કેવું છે એ સ્થાનનો મહિમા કેવો ભારી છે અને એ નગરમાં અનેક સગવડો ઉપરાંત અનેક પ્રકારની અગવડોનો અભાવ છે તે બતાવેલ છે અને આખરે પરે આવો અવસર વારંવાર મળતો નથી, માટે મળેલ અવસર ન ચૂકવા પ્રેરણા કરી છે. અવસર ન ચૂકવા માટે [1] આ પદમાં પણ પ્રેરણા આવશે, પણ આ પ્રેરણા તદ્દન જુદી રીતે આવનાર છે ત્યાં જીવનની અસ્થિરતા, ધનમાલ અહીં રહી જવાની સ્પષ્ટતા બતાવી અવસરનો લાભ લેવા વાત કરી છે. અહીં સાધ્ય સ્થાનની

૧ પદ ૮૮ મા ની હકીકત તથા પદ ૧ વગેરેમાં વૈરાગ્યને પોષે એવી વર્ણના. તથા પદ ૧ ૨માં પ્રાણીને પ્રીતમ કર્યો, એ એના દાખલા છે —વિવેચનકાર

સમ્યતા, સુંદરતા અને આકર્ષકતા બતાવી તેને પ્રાપ્ત કરવાની અત્યારની તક જવા ન દેવા સૂચન છે. આ પદના પ્રત્યેક ભાગ પર વિવેચન કરવાની ખાસ જરૂર લાગવાથી પ્રસ્તાવનારૂપ પ્રાથમિક ઉપોદ્‌ઘાતમાં માત્ર ઉપર બતાવી તે માત્ર વિષયસૂચિ આપી આગળ વધીએ.

૫૮

(રાગ—આશા)

निस्पृह देस सोहामणो, निर्भय नगर उदार हो, वसे अंतरजामी;
निर्मल मन मंत्री वडो, राजा वस्तुविचार हो वसे० १

ટેક—આંકણી—

कमला कमलागार हो, सुण सुण शिवगामी !
कमल कमलानाथ हो, सुण सुण निःकामी !
कमला कमलावास हो, सुण सुण शुभगामी !
आतमा ! तुं चूकीश मा, साहेबा ! तुं चूकीश मा !
राजिंदा ! तुं चूकीश मा, अवसर लही जी (ए आंकणी)

અર્થ—એક નિસ્પૃહ નામનો સારી રીતે શોભતો દેશ છે તે દેશમાં નિર્ભય નામનું અતિ સુંદર નગર છે ત્યાં અંતર્યામી રહે છે ત્યાં નિર્મળ મન નામનો વડો પ્રધાન છે અને વસ્તુવિચાર નામનો એ નગરનો રાજા છે (૧)

અર્થ—ટેકનો : મોક્ષમાં ગમન કરનાર આત્મા કેવળજ્ઞાનરૂપી લક્ષ્મીના ઘર ! તું બરાબર સાંભળ, સાંભળ ! અને કેવળજ્ઞાનરૂપ લક્ષ્મીના પતિ ! આશા નિષ્કામી નિરિચ્છક

પાઠાંતર—નિસ્પૃહ—નિસ્પ્રહ, નિરપૃહ. નગર—નાગર. એક પ્રતમાં નિ ... છે. મતલબ પુસ્તકમાં નિસ્પૃહ લખ્યું અને પ્રથમ ગાથા પૂરી કરી. વસે અંતરજામી 'ની નીચે ગાથાની શરૂઆત કરે છે. ટેક—નિઃકામી—નિકામી. ચૂકીશ—ચૂકીસ. લહી—લહી.

શબ્દાર્થ—નિસ્પૃહ = સ્પૃહા વગરનું, નિષ્કામ નિરિચ્છક ભાવરૂપ દેશ. સ્પૃહા = ઇચ્છા, તૃષ્ણા, દરકાર, પરવા. દેસ = પ્રદેશ, વિભાગ, દેશ. સોહામણો = સુંદર, સુશોભિત. નિર્ભય = જેમાં કોઈ પ્રકારનો ભય—બીક નથી. ઉદાર = મોટું સુંદર. વસે = રહે, વાસ કરે છે. અંતરજામી = અંતર્યામી, અંતરમાં વ્યાપી રહેલ આત્મા, અંતરાત્મા, પરમાત્મા. નિર્મળ = મેલ વગરનો, સ્વચ્છ પવિત્ર. મંત્રી = પ્રધાન. વડો = મોટો, ચીફ (chief). વસ્તુવિચાર = ખરેખર વસ્તુ છે, તે સંબંધી વિચાર કરવો તે. રાજાનું વિશેષ નામ.

શબ્દાર્થ—ટેક આંકણીનો—ટેક = માથું, ધ્રુવપદ (ધ્રુવપદ) કમલાગાર = લક્ષ્મીનું ઘર. સુણ સુણ = બરાબર સાંભળ. શિવગામી = મોક્ષમાં જનાર (સંબોધન) કમલાનાથ = લક્ષ્મીના પતિ. નિઃકામી = નિરિચ્છક કામના વગરના (સંબોધન). કમલાવાસ = લક્ષ્મીના નિવાસસ્થાન. શુભગામી = સારા માર્ગે જનાર (સંબોધન) ચૂકીશ = ચૂકીશ, તક ન ખો. સાહેબા = મોટા માણસ. રાજિંદા = મહારાજ, પૃથ્વીપતિ. લહી જી = પામીને.

ધન્ય છે એને સમજનાર વિરલા છે અને એને જીવનાર કેટલા પણ કેવ છે આ સર્વ જનસંમત ગુણને અંગે અનેક ગ્રંથો લખાયા છે પણ એને પાકવા જવું તે સહજસાધ્ય થઈ આવે તેવું કામ નથી અને તેથી આનંદઘન વામાનંદન શ્રી પાર્શ્વપ્રભુને અભિનંદન આપતા તેમની ક્ષમા ની સુયોગ્ય પ્રશંસા થઈ છે

આવા જ વાનગી જેવા કામાગ્નિને પી જનાર મહાયોગી જે હોય, જ્યાં હોય, જેવા હોય, તેને ત્યાં, તેવા હોવાને કારણે, હૃદયથી નમન છે! (૮૨)

૫ ત્યાશીમું

ભૂમિકા—આનંદઘનજીનું આ પદ જુદી ભાત પાડે તેવું છે એ અત્યંત આકર્ષક હોવા ઉપરાંત એમાં રૂપકો દાખલ કર્યા છે. આત્મસંશોધન માટે રૂપકના ઉપયોગની પદ્ધતિ યોગિસંજ્ઞે કોઈ કોઈ પદમાં સ્વીકારે છે.[1] રૂપકોનું ઉપદેશમાં શું સ્થાન છે એ પદ્ધતિ જૈન કથાસાહિત્યમાં કેવું દાખલ કરી, ક્યારે આગળ થઈ એને વધારે વેગ ક્યાર પછી મોટા સાહિત્યકારોએ કેવી રીતે આપ્યો અને જૈન–જૈનેતર સાહિત્યમાં એ પદ્ધતિનો મહિમા કેવો આવ્યો છે તે પર વિસ્તારથી ચર્ચા મેં શ્રીઉપમિતિભવપ્રપંચાકથાના ઉપોદ્ઘાત તરીકે લખેલા 'શ્રીસિદ્ધર્ષિ' નામના ગ્રંથમાં કરી છે શ્રીસિદ્ધર્ષિ મહારાજે મોટી રૂપકકથા લખી આખા સંસારચક્રનું વર્ણન આકર્ષક રીતે કર્યું અને શ્રીવૈરાગ્યકલ્પલતા માં તેનું અનુકરણ શ્રીયશોવિજય ઉપાધ્યાયે કર્યું એ તો મોટા ગ્રંથ ગ્રંથો છે. આ પદમાં શ્રી આનંદઘનજી મહારાજે અંતર્યામીનું સ્થાન બતાવવામાં ઉપમાનોનો ઉપયોગ કર્યો છે અને સુંદર રૂપકો મૂક્યા છે એ દરેક રૂપક આંતર દૃષ્ટિએ વિચારવા લાયક છે અત્ર એ રૂપકશૈલી પર વધારે વિવેચન ન કરતાં માત્ર શ્રી સિદ્ધર્ષિ ગ્રંથનો હવાલો આપી આ પદના ગણ ગુણને સમજી લઈએ

પ્રથમ એમાં જે સ્થાન પ્રાપ્ત કરવાનું છે તેનો નિર્દેશ કરવામાં આવ્યો છે તેનો દેશ, ગામ, ત્યાંના રાજા, પ્રધાન કોણ હોય, કેવા હોય તેનો પરિચય કરાવ્યો છે એમાં એ ધ્યાન-ગોઠીનું વર્ણન, એના પોળિયાનું વર્ણન, એ નગર કઈ નદી પર આવેલ છે એનું વર્ણન કર્યું છે. સાથે સાથે એ નગરનું વાતાવરણ કેવું છે એ સ્થાનનો મહિમા કેવો ભારી છે અને એ નગરમાં અનેક સગવડો ઉપરાંત અનેક પ્રાપ્તની અગવડોનો અભાવ છે તે બતાવેલ છે, અને પ્રાસંગે પરે આવો અવસર વારંવાર મળતો નથી, માટે મળેલ અવસર ન ચૂકવા પ્રેરણા કરી છે. અવસર ન ચૂકવા માટે ૧ મા પદમાં પણ પ્રેરણા આપવી, પણ ત્યાં પ્રેરણા તદ્દન જુદી રીતે આપનાર છે ત્યાં જીવનની અસ્થિરતા, ધનમાલ અહીં રહી જવાની સ્પષ્ટતા બતાવી અવસરનો લાભ લેવા વાત કરી છે. અહીં સાધ્ય સ્થાનની

૧ પદ ૯૮ ૬૪ની વસ્તિયી તથા પદ ૧ પર્યા વૈરાગ્યને મોહ કરી બતાવી. તથા પદ ૧૦૨માં પ્રભુને પ્રીતમ કહે, એ એના દાખલા છે —વિવેચનકાર.

અન્યતા, સુંદરતા અને આકર્ષકતા બતાવી તેને પ્રાપ્ત કરવાની અત્યારની તક જવા ન દેવા સૂચન છે આ પદના પ્રત્યેક ભાગ પર વિવેચન કરવાની ખાસ જરૂર લાગવાથી પ્રસ્તાવનારૂપ પ્રાથમિક ઉપોદ્‌ઘાતમાં માત્ર ઉપર બતાવી તે માત્ર વિષયસૂચિ આપી આગળ વધીએ.

પદ

(રાગ—મારૂ)

निःस्पृह देश सोहामणो, निर्भय नगर उदार हो, वसे अंतरजामी;
निर्मळ मन मंत्री वडो, राजा वस्तुविचार हो वसे० १

ટેક-આંકણી—

केवल कमलागार हो, सुण सुण शिवगामी !
केवल कमलानाथ हो, सुण सुण निष्कामी !
केवल कमलावास हो, सुण सुण शुभगामी !
आतमा ! तुं चूकीश मा, साहेबा ! तुं चूकीश मा !
राजिंदा ! तुं चूकीश मा, अवसर लही जी (એ આંકણી)

અર્થ—એક નિઃસ્પૃહ નામનો સારી રીતે શોભતો દેશ છે તે દેશમાં નિર્ભય નામનું અતિ સુંદર નગર છે ત્યાં અંતર્યામી રહે છે ત્યાં નિર્મળ મન નામનો વડો પ્રધાન છે અને વસ્તુવિચાર નામનો એ નગરનો રાજા છે (૧)

અર્થ—ટેકનો : મોક્ષમાં ગમન કરનાર માત્ર કેવળજ્ઞાનરૂપી લક્ષ્મીના ઘર ! તું બરાબર સાંભળ, સાંભળ ! અને કેવળજ્ઞાનરૂપ લક્ષ્મીના પતિ ! સારા નિષ્કામી નિરિચ્છક

પાઠાંતર—નિસ્પૃહ-નિસ્પ્રહ, નિરપ્રહ. નગર-નાગર. વસે-રેમાં નિ ... છે મતલબ પુનરાવર્ત નિસ્પ્રહ સમજવું અને પ્રથમ ગાથા પૂરી કરી વસે અંતરજામી'થી બીજી ગાથાની શરૂઆત કરે છે ટેક—નિકામી—નિકામી. ચૂકીશ—ચૂકિસ. રાજિંદા—રાજીદા.

શબ્દાર્થ—નિસ્પૃહ = સ્પૃહા વગરનું, નિષ્કામ, નિરિચ્છક સ્વભાવરૂપ દેશ. સ્પૃહા = ઇચ્છા, તૃષ્ણા, સ્નેહ, પરવા. દેશ = પ્રદેશ, વિભાગ, ક્ષેત્ર. સોહામણો = સુંદર, સુશોભિત. નિર્ભય = જેમાં કોઈ પ્રકારનો ભય-બીક નથી. ઉદાર = મોટું સુંદર. વસે = રહે, વ્યાપી રહે છે અંતરજામી = અંતર્યામી, અંતરમાં વ્યાપી રહેલ આત્મા, અંતરાત્મા, પરમાત્મા. નિર્મળ = મેલ વગરનો, સ્વચ્છ પવિત્ર. મંત્રી = પ્રધાન. વડો = મોટો, ચીફ (chief). વસ્તુવિચાર = વસ્તુને ઓળખું તે, તે સંબંધી વિચાર કરવો તે, રાજાનું વિશેષ નામ.

શબ્દાર્થ—ટેક આંકણીનો—કેવળ = માત્ર જ્ઞાન (પાંચમું) કમલાગાર = લક્ષ્મીનું ઘર. સુણ સુણ = બરાબર સાંભળ. શિવગામી = મોક્ષમાં જનાર (સંબોધન) કમલાનાથ = લક્ષ્મીના પતિ. નિષ્કામી = નિરિચ્છક કામના વગરના (સંબોધન). કમલાવાસ = લક્ષ્મીના નિવાસસ્થાન. શુભગામી = સારા માર્ગે જનાર (સંબોધન) ચૂકીશ = ચૂકીશ, તક જવા દઈશ. સાહેબા = મોટા માણસ. રાજિંદા = મહારાજ, પ્રભુશ્રી. લહી જી = પામીને.

દેવ ! જરા સાંભળ, સાંભળ ! અને કેવળજ્ઞાનરૂપ લક્ષ્મીના નિવાસ ! અને શુભ માર્ગે જનાર મારા દેવ ! તું બરાબર શ્રવણ કર શ્રવણ કર ! મારા સાહેબા ! તું આ તક ચૂકીશ મા ! મારા શાન્ત ! તું આ અવસર જવા દઈશ મા ! તને અત્યારે તક મળી છે અવસર સાંપડ્યો છે (ટેક)

વિવેચન—એક 'નિસ્પૃહ' નામનો સોહામણો દેશ છે સ્પૃહા એટલે ઇચ્છા, આશા, ધારેલો માણસ ધન આપશે, મહેરબાની બતાવશે આવી આશા રાખવી એ સ્પૃહા છે અમૃતવેલની સજ્ઝાયમાં 'આશા'નું એ ચિત્ર આપવામાં આવ્યું છે એના પુત્રોને જગતના દાસ તરીકે રજૂ કર્યા છે અને આશા સેવીઓને ઘેર ઘેર ભટકનાર કૂતરા સાથે સરખાવ્યા છે તે આશા અને સ્પૃહામાં બહુ ઓછો તફાવત છે. અને એ સ્પૃહા—ઇચ્છા પર વિજય થાય એટલે પછી સંસારમાં રખડવાપણું રહેતું નથી. નિસ્પૃહવૃત્તિ થઈ જાય, ધન, માન, પ્રશંસા કે અન્ય કોઈ આશા, ઇચ્છા કે સ્પૃહા ન રહે ત્યારે સંસારનો છેડો આવી જાય છે. આ નિસ્પૃહતા એ શી ચીજ છે તે બતાવવા શ્રીમદ્ યશોવિજયજી ઉપાધ્યાયે એક અષ્ટક (જ્ઞાનસાર, બારમું અષ્ટક) લખ્યું છે. જ્યારે પ્રાણીને મનમાં નિશ્ચય થાય કે પોતાના મૂળ સ્વભાવ (જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્રાદિ) સિવાય અહીં બીજું કાંઈ મેળવવા યોગ્ય નથી અને આત્મઐશ્વર્યથી એ સંપન્ન થઈ જાય ત્યારે એ ખરો મુમુક્ષુ બને છે ત્યારે એ પોતાના 'મુનિ' નામને સાર્થક કરે છે સદર અષ્ટકમાં બતાવ્યું છે કે— સ્પૃહાવાળા માણસોને અનેક વાર મુશ્કેલી થાય છે પોતાનું ઓછું નામનું સાંભળવું પડે છે એને બાહ્ય મૂર્છા આવી જાય છે અને એના મુખ પર, વર્તનમાં અને બોલીમાં દીનતા દેખાઈ આવે છે. સ્વાર્થ એવી વસ્તુ છે કે એ પ્રાણીમાંથી વિવેકને પલાયન કરાવી દે છે; અને છતાં જ્યારે એનો સંપર્ક થાય કે નિરાશ થાય ત્યારે પ્રાણીમાં જરૂર દીનતા આવી જાય છે. ખુશામતખોરો, ચાડિયા, ખબર આપનારા અને શેઠોની મહેરબાની મેળવવાની લાલચમાં પડેલા કે લહેર લેવામાં આત્મપ્રશંસાની કે સત્તા હસ્તગત કરવાની ધૂનને બહાર પડેલાની અંતર દીનતાનો ઊંડો અભ્યાસ કરવાથી આનો બરાબર ખ્યાલ આવે. અને અહીં થોડાં વર્ષ માટે રહેવું તેમાં તો અહીંથી લઈ ત્યાંથી લેવું કરું પછીથી તરફનું પોતાને સમજવું આને ફાંસલામાં નાખું પછી નામના કરું—આ સર્વ સ્પૃહા છે પારકી આશા છે પેટ ચોળીને ઊભી કરેલી પીડાઓ છે પારકી સ્પૃહા એ મહાદુઃખ છે અને નિસ્પૃહતા એ જ સાચું સુખ છે સુખદુઃખનું આ લક્ષણ શાસ્ત્રકારે કહ્યું છે અને ઉપાધ્યાયજીએ એને અપનાવ્યું છે આવું સ્પૃહાનું ચિત્ર છે.

આની સામે નિસ્પૃહતાને વિચારીએ. જમીન પર સૂવાનું હોય, ભિક્ષાથી ભોજન લઈ આવવાનું હોય, પહેરવા માટે જીર્ણ વસ્ત્રો હોય અને ગામમાં ઘર ન હોય, સીમમાં ખેતર ન હોય, એવા નિસ્પૃહી મહાત્માને જે સુખ છે તે મોટા ચક્રવર્તી કે વડાપ્રધાનને નથી. જ્યાં આશા આવી, ત્યાં અંદરની મોજ ચાલી જાય છે નિસ્પૃહી તો નિજાનંદમાં મસ્તી કરનાર, મહારાજાનો પણ મહારાજા છે. એ મન પર સંયમ રાખનાર મહાવીર છે. આની

વૃત્તિ જે આત્મભૂમિકામાં પ્રસરતી હોય તેને નિઃસ્પૃહ દેશ કહેવામાં આવે છે. આ ભૂમિકામાંથી અંતર્યામી મેળવવો છે એટલે એ ભૂમિકાને બરાબર ઓળખી લેવાની જરૂર છે

નિઃસ્પૃહ દેશે નિર્ભય નામે નગર છે સંસારમાં ભય–બીક અનેક પ્રકારની હોય છે શાસ્ત્રકાર સાત પ્રકારના ભય બતાવે છે (૧) મનુષ્યને મનુષ્યનો ભય તે ઇહલોકભય, (૨) મનુષ્યને સર્પાદિ હિંસક પશુનો ભય તે પરલોકભય. (૩) પોતાની વસ્તુ ચોરાઈ–લૂંટાઈ જશે તેવી બીક તે આદાનભય, (૪) વીજળી–મોટરના અકસ્માત, બોંબ પડવાનો ભય વગેરે અકસ્માતભય; (૫) ખાશું શું આજીવિકા બંધ થશે તેવો ભય તે આજીવિકા ભય; (૬) મરી જશું અને આ બધી જમાવેલી સ્થાયત મૂકીને ચાલી નીકળવું પડશે તેની ચિંતા તે મરણભય. અને (૭) દુનિયામાં આબરૂ પર પાણી ફરશે એની ચિંતા તે અપયશભય.

ભય તો પાર વગરના છે ઉપરના સાત મુખ્ય ભય છે. ભયથી પ્રાણી દીન બની જાય છે ગાયું ભૂંડું બોલે છે પોતાના વ્યક્તિત્વને મારી નાખે છે અને મનની મનમાં રાખી મૂંઝાયા કરે છે એને સાચી સ્વતંત્રતાનો ખ્યાલ પણ થતો નથી અને ગરીબ–બાપડો બની જાય છે આનંદઘનજી પોતે સેવાની ભૂમિકામાં 'અભય, અદ્વેષ અને અખેદ'ને બતાવી શ્રીસંભવનાથ મહારાજના સ્તવનમાં ભયને પરિણામની ચંચળતા તરીકે વર્ણવે છે અને નિર્ભયપણા સિવાય વિકાસ નથી તે વાતને ઠસાવવા સેવાની શરૂઆતની ભૂમિકામાં[1] મૂકી નિર્ભયતાને બહુ અગત્યનું સ્થાન આપે છે નિર્ભયપણાને અંગે ઉપાધ્યાયજી મહારાજે એક આખું અષ્ટક (જ્ઞાનસાર–સત્તરમું અષ્ટક) લખ્યું છે; ત્યાં ભયનું કારણ અપેક્ષા–આશા જ બતાવ્યું છે અને અપેક્ષા વગરના પ્રાકૃતિક ઇન્દ્રુકને કોઈનો ભય નથી એમ બતાવીને પછી જણાવે છે કે જે મહાત્માને કોઈ પણ વસ્તુ ગોપવવાની કે છુપાવી રાખવાની નથી, જેને કોઈ વાતનું આરોપણ કરવાનું નથી, કોઈ ત્યાજ્ય નથી, કોઈ દેવા યોગ્ય નથી, અને જેને જ્ઞાન દ્વારા સર્વ જ્ઞેય છે તેઓ ખરેખરા નિર્ભય છે આમાં કેટલો અનાસક્તિભાવ દેખાઈ આવે છે તેનો વિચાર કરીએ ત્યારે નિર્ભયપણાની ભવ્યતાનો ખ્યાલ આવે જેને પોતાના ચારિત્રમાં રમણ કર્યું છે જેની પાસે અખંડ જ્ઞાનનું મહાસામ્રાજ્ય છે તેવા સંત પુરુષને કોનો ભય હોય? આવી રીતે નિર્ભયપણાની મહત્તા સંતોએ અને સાધુઓએ ગાઈ છે

અને વ્યવહારમાં નિર્ભય પ્રાણીને નાનું સરખું રાજ્ય છે એ જાહેરમાં યથાવસર યોગ્ય ભાષામાં સાચો અભિપ્રાય આપી શકે છે. અને ચારિત્રબળથી સમાજનું કે સંઘનું હિત સાધી શકે છે. મોટાની શેહમાં અંજાઈ જનાર, રાજાઓ કે ધનાઢ્યોની ખુશામત કરનાર, લોભી કે ક્રોધી માણસો કદી નિર્ભય થઈ શકતા નથી, અને સ્વપરની પ્રગતિ સાધી શકતા નથી. આવા વાતાવરણવાળું 'નિર્ભય'નગર છે

વસે અંતરજામી—એવા નિઃસ્પૃહદેશમાં આવેલા નિર્ભયનગરમાં અંતર્યામી વસે છે.

---

૧ આનંદઘન ભાગ ૪ સ્તવન ૩

અંતર્યામી પ્રભુ પોતે છે અને તું પોતે અંતર્યામી થઈ શકે તેવો છે, તું તે છે જ. ક્યારેક ફેંકી દે, પ્રમાદ છોડી દે, શાંતિમાં બેસી જા, ઓળખવા કર અને સામે જોવાને બદલે અંદર જો એટલે ત્યાં અંતર્યામી દેખાશે. આ અંતરજામીની શોધ—ઓળખાણમાં આગળ વધીએ.

શબ્દ વસ્તુવિચાર—એ નિજઘનગરનો શબ્દ 'વસ્તુવિચાર' નામનો છે. વસ્તુમાં પૌદ્ગલિક અપૌદ્ગલિક સર્વ આવી જાય. વસ્તુની વ્યાખ્યા સમજવા માટે પંચાવનમા પદમાં સતની વ્યાખ્યા ઉપર વિવેચન કર્યું એ રીતે આપણે ઓળખી-મેળવી શકાય. આવી રીતનો વસ્તુઓનો વિચાર કરી શકે તે આત્મા કહેવાય. એનામાં અનંત જ્ઞાનની શક્તિ છે એ ભૂત, ભાવી, વર્તમાનને જાણી-દેખી શકે છે અને સારાસાર વિચારી આદર-સ્વીકાર અને ત્યાગ કરી શકે છે. જ્યારે એ અંતરાત્મદશામાં આવે ત્યારે એની વસ્તુવિચારણા સ્પષ્ટ થાય છે. વસ્તુવિચાર અને અંતર્યામી વચ્ચે થોડો ફેર છે. અંતર્યામી તો આદર્શ છે, આદર્શસ્થાને પહોંચી ગયેલ છે અને વસ્તુવિચાર તો બાહ્ય કે અંતર દશામાં પ્રાપ્ય છે. એની તરતમતા હોય, પણ એ પ્રત્યેક આત્માને જરૂર હોય છે અને છેવટે કાંઈ નહિ તો અક્ષરનો અનંતમો ભાગ તો જરૂર ઉઘાડો હોય છે. એ 'વસ્તુવિચાર-શબ્દ' એટલે ગમે તેવી દશામાં વર્તતા આ ચેતનરાજ પોતે સમજવો. છતાં નિઃસ્પૃહદેશના નિજઘનગરનો શબ્દ છે તે તદ્દન બાહ્ય દશામાં વર્તતો ચેતનરાજ ન સમજવો, પણ અંતરાત્મદશા સુધી પહોંચી ગયેલ ચેતનરાજ સમજવો. એ જ વિશેષણ ચેતનના અનેક વિશેષણો સાથે ૫૪ મા પદની પ્રથમ ગાથામાં વાપર્યું છે. આ ચેતનના મૂળ ગુણને અંગે સમજવું. આ વસ્તુવિચાર-શબ્દ પ્રગતિને પંથે ચઢી ગયો છે અને એની નજર અંતર્યામી તરફ છે, પણ હજુ એ અંતર્યામી (પરમાત્મા) થયો નથી. આ તફાવત ધ્યાનમાં રાખવો.

નિર્મળ મન મંત્રી વડો—એ વસ્તુવિચાર-શબ્દને નિર્મળ માનસરૂપ મોટો મંત્રી છે. નિર્મળ ચિત્તનું આબેહૂબ વર્ણન શ્રીઉપમિતિભવપ્રપંચકથાના ચોથા પ્રસ્તાવમાં આપ્યું છે (પૃ. ૭૬૬). મનની નિર્મળતા ઉપર વસ્તુવિચાર-શબ્દની પ્રગતિનો ઘણો આધાર રહે છે. મનની નિર્મળતા હોય તો જ વસ્તુવિચારમાં સરળતા અને સહજતા આવે. આ પ્રમાણે અંતર્યામીના દેશ-નગર બતાવી શબ્દ-પ્રધાન કોણ છે તેનો પરિચય કરાવ્યો.

આત્માનું પદસ્થાપન—આવા વસ્તુવિચાર શબ્દ! અતિ તો તું કેવળજ્ઞાનરૂપ લક્ષ્મીનું ઘર છે, તું કેવળજ્ઞાનરૂપ લક્ષ્મીનો પતિ છે, તું કેવળજ્ઞાનરૂપ લક્ષ્મીનો વાસ છે. આવા ખાસ વસ્તુવિચાર-મન્ત્ર (શબ્દ)! ખાસ ચેતનરાજ! તું તો ખરેખરો મોક્ષમાં જનાર છે. તું નિ:કામી છે અને સારી દિશાએ જનાર છે. માટે આ વાત સાંભળ, જરૂર સાંભળ, બરાબર ધ્યાન રાખીને સાંભળ. ચેતનને ઠેકાણે લઈ આવવાની આ વિશિષ્ટ રીત છે. ખરી રીતે એને નરકગામી, રંક, નીચગામી વગેરે વિશેષણોથી નવાજી શકાય તેમ છે, કારણ કે એ પરમગામી અનેક રીતે પતિત થયેલ છે અને અનેક કામનાઓ ભરેલો છે. પણ શાંત યોગીરાજની ભાષા જુદી જ હોય. એ કોઈને ધમકાવી દેવાની કે આક્ષેપની ભાષા ન વાપરે;

એ ચેતનનું સત્તાગત સ્વરૂપ લક્ષમા રાખી એને સુયોગ્ય વિશેષણે સબોધી, અને એ રીતે એનામા આકાક્ષા ઉત્પન્ન કરે. આ યોગીરાજની ભાષાશુદ્ધિ અનુકરણ યોગ્ય છે

અવસર ચૂકીશ મા—આવા મારા ચેતનદેવ! અત્યારે તને અવસર મળ્યો છે તું અત્યારે ભૂલમા ન રહી જતો. આવો અવસર સસારયાત્રામા વારવાર આવતો નથી, મળેલ તકને હારી બેસતો નહિ. આગળ એકસો (૧૦૦)મા પદમા આ મળેલા અવસરના મૂલ્ય મૂલવશે. અત્યારે તારે ભવના ફેરા મટાડવા છે, માટે ચાલતે પગે તારા આત્મગુણને સમરી સમરી તેના ધ્યાન કર આ કજીયા નગરના આગ્રહોને મૂકી દે તકને ઝડપી લે અને પોતાની નગરીએ પહોંચી જા. (૧)

એ અતર્યામીના સ્થાનનો વધારે પરિચય આપવા સારુ આગળ વર્ણન આપે છે —

गढ सतोष कामामोदसा, साधु संगति दृढ पोळ हो;
पोळिया विवक सुजागता, आगम पायक ताळ हो   बसे० २

અર્થ—સતોષકિલ્લાની અંદર પેટ ભરાય તટલો આમોદ–આનદ ભર્યો છે એ નગરમા સાધુપુરુષની સગતિરૂપ મજબૂત પોળ છે. એ પોળના દરવાજા પર સુવિવેક આખો વખત જાગતા રહી પોળિયા–ચોકીદારનું કામ ખરું પણે કરે છે ત્યા આગમરૂપ પાયદળ છે તેની તુલના કર–કિમત કર. (૨)

વિવેચન—ગઢ સતોષ—એ નિઃસ્પૃહદેશમા આવેલ નિર્ભયનગર, જેમાં અતર્યામી વસે છે, તે નગરની ફરતો સતોષ નામનો ગઢ છે દરિદ્રતા તૃષ્ણામા છે જ્યા એકવાર સતોષ થઈ ગયો ત્યા પછી રાજામા કે રકમા ફેર નથી રહેતો. મન તૃપ્ત થયા પછી કોણ રાજા અને કોણ દરિદ્ર? પછી તો એને જગલ તે મગળ છે ભૂશય્યા એ આરામ સ્થાન છે અને અતરનો આનદ એ એની પૂજા છે.

કામામોદસા—એ કિલ્લામાં દારૂગોળો ભરેલો નથી પણ ઇચ્છામા આવે તેટલો આમોદ–આનદ ભરેલો છે સાધારણ રીતે કિલ્લા ફરતી ઊંડી ખાઈ હોય અને તેમા મેલા, વાસી, પતરા પાણીની ગધ આવ્યા કરે, ત્યારે આ સતોષકિલ્લામાથી તો મનને ગમે તેવી સુગધ પસર્યા કરે છે સા એટલે સદૃશ, સમાન એ માનવાચક શબ્દ છે દા. ત. જસા

પાઠાતર—ગઢ–ઘઢ. દઢ–દ્રિઢ. પોળિયો–પોળિયા.

શબ્દાર્થ—ગઢ = કિલ્લો. દૃઢ = મજબૂત. કામ = ઇચ્છિત. કામ (કામા) આમોદ = પ્રસન્નતા, આનદ, હર્ષ ખુશી. સગતિ = સોબત. દૃઢ = મજબૂત. પોળ = દરવાજાવાળો મહાલો. સા = સદૃશ, સમાન, માનવાચક શબ્દ. પોળિયો = દરવાન, ચોકીદાર, જમાદાર. સુજાગતા = આખો વખત જાગૃત, ઉંઘણશી ચોકીદાર નહિ. પાયક = દૂત, દાસ, પાયદળ, સેવક પગાનુ લશ્કર. તોલ = વિચાર કર, કિમત કર.

એટલે મરીએ, સમાન કામાગાર નામનો બગીચો હોય તેની સુમન ત્યાંથી સુગંધ રસ્તી રહે છે આવો મહેલગઢ છે.[1]

સાધુસંગતિ ઇઠ પોળ—એ નિજમનગરના સહેલકિલ્લાથી સુરક્ષિત એવી સુસંગતિ નામની મજબૂત પોળ છે સાધુ નિમિત્તવાસી છે, એ જેના પરિચયમાં રહેતો તેવો થઈ જાય છે સાધુની સોબતમાં રહે તો તેનું વાતાવરણ સુંદર થઈ જાય છે. સુસંગતિ એ પોળની પેઠે સાફ રક્ષણ આપે છે.

પોળિયો વિવેક મુળગનો—એ પોળને નાકે વિવેક નામનો દરવાન ચોકી કરે સાચા-ખોટાને તપાસવું, સાચાનો સ્વીકાર કરવો, ખોટાનો ત્યાગ કરવો એનું નામ વિવેક આ જૈનધર્મનો પાયો વિવેક ઉપર મૂક્યો છે સમ્યક્ વિચારણા કરે ત્યારે તેને સ્વપર જ્ઞાન થાય છે અને સ્વપરના જ્ઞાન પછી સ્વનો સ્વીકાર થાય અને પરનો ત્યાગ થાય એટલે ટો પાર છે આવો વિવેક પોળને નાકે બેસી દરવાનનું કામ કરતો હોય, તો પછી બાકી ? સાધુની સંગતિથી વાતાવરણ સુધરે અને વિવેક-વિચારણાથી સાચાખોટાનો ખ્યાલ સ્પષ્ટ થ એટલે પ્રગતિનો રસ્તો ઉઘાડો થાય.

આગમ પાઠક તોળ—એ નગરને જણાવનાર આગમરૂપ મોટું નગારું છે નાના આક્રમણ આવે તો વિવેક-પોળિયો જાગતો છે અને મોટું તોફાન આવે તો તેની સામે રક્ષણ કરનાર આગમરૂપ પાઠક છે મૂળ આગમો—જૈન સિદ્ધાંતગ્રંથો—ના પરિશીલનથી શંકાઓ દૂર થાય છે અને માર્ગ સ્પષ્ટ રીતે સૂઝી આવે છે આવા પાઠકને તું તોળ, ની કિંમત કર. (૨)

> इह विसवास [illegible], सुविनोद विवहार हो;
> मित्र वैराग्य विरहे नहि, क्रीडा सुरति अपार हो वस ३

અર્થ—વીતરાગ ઉપર પાકો વિશ્વાસ ત્યાં હોય છે અને ઉત્તમ પ્રકારના વિનોદનો વેપાર છે. વૈરાગ્ય નામનો દોસ્તદાર ત્યાં છે તે કોઈ વખત અલગ થતો નથી. ધર્મ તેની ક્રિયાનો તો ત્યાં કાંઈ પાર નથી. (૩)

પાઠાંતર—વિસવાસ-વિસ્વાસ (?) વિવહાર-વ્યવહાર. વિરહે-વેરહે. સુરતિ-સુરત.

શબ્દાર્થ—વિસવાસ = વિશ્વાસ, ભરોસો. જિનાગરા = વીતરાગ ઉપર (?). સુવિનોદ = ઉત્તમ પ્રકારનો [illegible]. વિવહાર = વ્યવહાર, વેપાર. વિરહે = છૂટો પડે, અલગ થાય. ક્રીડા સુરતિ = (ધર્મ) [illegible] રમણ = આકૃતિ.

1 [illegible] —વિવેચનકાર.

વિવેચન—દૃઢ વિશ્વાસ વિતાગરો—એ નગરમાં અરસપરસનો વિશ્વાસ ઘણો મજબૂત છે. એટલે એને દરવાજે તાળાં દેવાની જરૂર પડતી નથી. એક તો નગરના લોકો નિર્ભય છે એને મજબૂત ગઢ છે પરિણામે બહારથી ત્યાં આવી કોઈ ગુનો કરી જતું નથી અને વિશ્વાસને લઈને અંદર અંદર ગુનાનો સવાલ રહેતો નથી. આસ્થાના અર્થમાં એ ભાવ સમજાય છે[1]

સુવિનોદ વિવહાર—એ દેશ-નગરમાં વેપાર-ધંધો ઊંચા પ્રકારના વિનોદનો છે; એટલે ત્યાં લોકો હર્ષ આનંદ કે ક્રીડાનો જ ધંધો કરે છે પણ એમાં તુચ્છતા કે ધમાધમી હોતી નથી. મૂરખ મિત્રો મળી ગાળ દઈ ગમ્મત કરશે એવો વિનોદ ત્યાં નથી. આત્માને ઉન્નત કરે તેવા સંભાષણો વ્યાખ્યાનો અને આનંદો ત્યાં હોય છે અને તેનો ત્યાં વેપાર ચાલે છે. અથવા પં. ગંભીરવિજયજીના અર્થ પ્રમાણે એ નગરમાં વીતરાગ પરનો દૃઢ વિશ્વાસ છે અને તે રૂપ અતિ આનંદદાઈ (સુવિનોદી) વેપાર-વ્યવહાર છે આ અર્થ પ્રમાણે 'વિતાગરો' અને સુવિનોદ બન્ને વિશેષણો થાય છે આ અર્થ પણ જરૂર વિચારવા યોગ્ય છે

મિત્ર વૈરાગ્ય વિહડે નહિ—એ નગરમાં વૈરાગ્યરૂપ મિત્ર કદી અલગ થાય નહિ. એ કોઈ તાળિયો કે ગાળિયો દોસ્ત નથી; એ તો જીગરજાન મિત્ર છે સંસારના સ્વરૂપને ઓળખી તેનો પરભાવ સમજવો, છતાં શરીરનો સાધન તરીકે લાભ લેવો, પુસ્તક-પાનાનો જ્ઞાન માટે લાભ લેવો અને છતાં એ બાહ્ય વસ્તુમાંની કોઈની પણ સાથે તાદાત્મ્ય સંબંધ ન થવા દેવો એનું નામ વૈરાગ્ય છે એવી મનોદશા માત્ર કોઈ જ વાર ઉભરાની પેઠે આવી જાય તેમ નહિ, પણ એકવાર થઈ તે કાયમને માટે બની રહે, એવી નગરના લોકોમાં થયેલ દોસ્તદારોની મિત્રતા છે

ક્રીડા સુરતિ અપાર—ત્યાં ઉચ્ચ પ્રકારની ધર્મક્રીડાનો પાર નથી. ઇંદ્રિયજન્ય પૌદ્ગલિક વિષયોમાં આનંદ માનવો એને સામાન્ય રતિ કહેવામાં આવે છે એમાં અંતર ચિત્તનો પ્રતિબંધ થાય છે આ નગરમાં સુરતિ (સુ એટલે સારી-પ્રશસ્ય) હોવાને કારણે મનમાં આનંદ થાય છે પણ એ ક્રીડાઓને અંગે પ્રતિબંધ થતો નથી (૩)

હજુ એ દેશ અને નગર કેવા છે એ વિચારવા યોગ્ય છે. આપણે આગળ વધીએ—

---

૧ વિતાગરોનો અર્થ જણાતો નથી. કોઈ પણ કોષમાંથી મને એ મળ્યો. એને મળતો શબ્દ મળ્યો નથી. શ્રી ગંભીરવિજયજીની નોટમાં વિતાગરોનો અર્થ વીતરાગ સંબંધી એમ લખેલ છે અને કોઈ પાઠાંતર મળશે કે અર્થ પ્રાપ્ત થશે તો આગળ ઉપર સૂચના થશે. વાંચનાર વિચાર કરી અર્થ જણાવશે તો તે પર વિચાર કરી નવી આવૃત્તિમાં તેનો આભાર સાથે દાખલ કરવામાં આવશે. —વિવેચનકાર

भावना बार नदी वहे, समता नीर गंभीर हो;
ध्यान चहिबचा भर्यो रहे, समपन भाव समीर हो वस० ४

અર્થ—ત્યાં (એ નગરને પાદરે) બાર ભાવનારૂપ નદી વહે છે. એ નદીમાં સમતારૂપ અગાધ-ઊંડું પાણી વહે છે એમાં ધ્યાનરૂપ ધરો હંમેશા ભરેલો રહે છે અને સમપરિણામરૂપ પવન ત્યાં હંમેશા વાયા કરે છે (૪)

વિવેચન—ભાવના બાર નદી વહે—બાર ભાવનારૂપ નદી એ નિજઘનગરની પાસે વહે છે ૧ અનિત્ય, ૨. અશરણ, ૩. સંસાર, ૪ એકત્વ ૫. અન્યત્વ, ૬ અશુચિ, ૭ આશ્રવ, ૮. સંવર, ૯ નિર્જરા, ૧૦ લોકસ્વભાવ, ૧૧. બોધિદુર્લભ, અને ૧૨. ધર્મ ભાવના—આ બાર પૈકી કોઈ પણ ભાવના વિચારમાં નાખી દે તેવી છે એ પ્રત્યેક ભાવના પર વિસ્તારથી વર્ણન શ્રીવિનયવિજય ઉપાધ્યાયે 'શાંતસુધારસ' ગ્રંથમાં કર્યું છે અને મેં તેના પર વિવેચન કર્યું છે[1] આ ભાવનાઓ ખરેખર નદી જેવી છે. શ્રીસિદ્ધર્ષિ મહારાજે ચોથા પ્રસ્તાવમાં ચારિત્રધર્મરાજને ચતુર્મુખ ચીતરી એના દાન, શીલ તપ સાથે આ ભાવનાને ચોથા મુખ તરીકે બતાવી તેની સ્થાપના ચિત્તસમાધાનમંડપમાં આવેલ નિઃસ્પૃહતા વેદિકા ઉપર માંડેલા જીવવીર્ય સિંહાસનમાં બતાવી છે[2]

સમતા નીર ગંભીર—એ ભાવના-નદીમાં સમતાનું પાણી ભરેલું હોય છે સર્વ સંયોગોમાં મનને સમભાવે રાખવું, એમાં ખળભળાટ થવા દેવો નહિ, એમાં આકરાશ, કંટાળો કે કોઈ જાતનો મનોવિકાર થવા દેવો નહિ—એ સમતા છે. સમતાના ગંભીર નીર આવે ત્યારે તેમાં છૂછળાપણું, કચવાટના, અભિમાન કે દંભ નથી. એનો અખંડ પ્રવાહ ધીરે ધીરે આવ્યો જાય છે એ નદીમાં કદી પૂર આવે નહિ અને કાંઠા ભીંજે નહિ. આવો વખત પાણીનો અખૂટ ભંડાર પ્રવાહરૂપે અસ્ખલિત વહ્યા કરે એ પ્રવાહ ઘણો ઊંડો હોવાને કારણે એને ગંભીર કહ્યો છે ભાવનાનદીના આ ગંભીર જળમાં ડૂબકી મારવા જેવું છે શ્રીસિદ્ધર્ષિએ સમતાનું સ્થાન બીજી રીતે બતાવ્યું છે ચિત્તવૃત્તિમાં ધારણા નદી છે ત્યાંથી નિવૃત્તિનગરીનો આખો માર્ગ બતાવ્યો છે. તેમાં સમતા નામની યોગ નલિકા આવે છે. એ લગભગ દૂરબીન જેવી નાલિકા છે ઉત્તમ સજ્જનને આને આખું

પાઠાંતર—ચહિબચ્ચો—ચહિબચ્ચો (1) સમપન—સમતન.

શબ્દાર્થ—ભાવના બાર = અનિત્યાદિ બાર ભાવના (જુઓ વિવેચન) નીર = પાણી. ગંભીર = અગાધ, ઊંડું કદી ન ખૂટનાર તેવું ચહિબચ્ચો = મોટો કુંડ, ધરો. (ચહબચ્ચા = પાણીનો હોજ). સમપન = સમપરિણામિપણું. સમીર = પવન.

1. શાંતસુધારસ, ભાગ પહેલામાં પહેલી નવ ભાવના ઉપર, અને ભાગ બીજામાં બાકીની ત્રણ તથા મૈત્રી વગેરે ચાર ભાવના ઉપર વિવેચન કર્યું છે પ્રકાશક—શ્રી જૈનધર્મ પ્રસારક સભા, ભાવનગર.

2. શ્રીઉપમિતિભવપ્રપંચ કથા—ભાષાંતર પ્ર. ૪ પ્ર. ૩૩-૩૪ પૃ. ૧ ૫૪-૫૬ અને ૧ ૬૨-૬૩

અંતરરાજ્ય છે (ઉપમિતિ ભાષાંતર પ્રસ્તાવ ૬, પ્રકરણ ૧૪, પૃ ૧૬૦૮). સમતાને અંગે શ્રીઅધ્યાત્મકલ્પદ્રુમ ગ્રંથમાં મુનિસુંદર મહારાજે આખો પહેલો પ્રસ્તાવ રચ્યો છે અને તે પર મેં વિવેચન કર્યું છે. શ્રીવિનયવિજયજી મહારાજ આરાધનાસ્તવનમાં કહે છે કે—

સમતા વિણ જે અનુસરે, પ્રાણી પુણ્યનાં કામ;
છાર ઉપર તે લીંપણું, ઝાંખર ચિત્રામ, ધન ધન તે દિન માહરો.

ધ્યાન સલિલથી ભર્યો રહે—નદીના પ્રવાહમાં વચ્ચે વચ્ચે ધરા આવે છે ત્યાં પાણી ભરેલું રહે છે અને બાજુ ઉપર પાણી ચાલતું થાય છે. પૂનામાં મૂળા-મૂઠાના સંગમ પર પાણીનો સંગ્રહ થાય છે તે ગહવચ્ચ કહેવાય, પાણીનો હોજ પણ ગહવચ્ચ કહેવાય. મોટી નદીઓમાં આવા દ્રહ હોય છે. જીનોઆ પાસે સ્વીટ્ઝર્લૅન્ડમાં હાનના મોટા દ્રહને લેક ઓફ જીનેવ (Lake of Geneva)નું નામ આપ્યું છે. નદીનાં પાણી તો ચાલ્યાં જતાં હોય, પણ દ્રહમાં પાણી ભરેલું રહે છે. ધ્યાનમાં વિચારની સ્થિરતા અને એકાગ્રતા હોય છે. ભાવનામાં પાણી ચાલે, ધ્યાનમાં એક સ્થાનકે સ્થિર થાય. નિર્ભયનગરને નાકે આવેલ ભાવનાનદીમાં દ્રહ છે એ પાણીથી ભરપૂર રહે છે અને અંદરથી ધ્યાન-ધરા ઊંડાણથી સ્થિર રહે છે. ધ્યાનયોગને શ્રીસિદ્ધર્ષિ મહારાજ જૈનધર્મનો સાર કહે છે. તેના પર વૈદ્ય કથા બતાવી તેનો ઉપનય ઉતારી કમાલ કરી છે. ધ્યાનનું સ્થાન સમજવા માટે આ વિભાગનું વાચન ખૂબ લાભકારી થાય તેવું છે.[1] 'સલિલથી'નો અર્થ કોશને આધારે કર્યો છે.

સમપવન ભાવ સમીર—એ નગરી ઉપર સમપરિણામરૂપ પવન નિરંતર વાયા કરે છે. ત્યાં કોઈ ગરીબ-તવંગર નથી; ત્યાં કોઈ ઉચ્ચ-નીચ નથી; ત્યાંનું આખું વાતાવરણ સમાનતાથી ભરપૂર છે. આ સમાનપણાનું વાતાવરણ અતિ મહત્ત્વની વાત છે. (૪)

उचाला नगरी नहीं, दुष्ट दुकाल न भाग हो;
इति अनीति व्याप नहि, 'आनंदघन' पद भाग हो ॥ सम० ५

અર્થ—એ નગરીમાંથી ઉચાળાભરાવાપણું જ નથી (એક ઠેકાણેથી બીજા ગામે પરાણે કે ઇચ્છાએ જવાપણું નથી.) ત્યાં ચોર, હરામખોર કે એવા પાપીઓનો સંબંધ નથી, તેમજ ત્યાં દુકાળનો સંબંધ નથી. એ નગરીમાં સાત પ્રકારની ઈતિઓ કે ઉપદ્રવો થતા નથી. ત્યાં કોઈ પ્રકારની અનીતિ-અન્યાય થતા નથી અને ત્યાં આનંદઘન પદનો વિલાસ થાય છે. આવા નિઃસ્પૃહ નામના દેશમાં આવેલા નિર્ભય નામના નગરમાં અંતર્યામી વસે છે. (૫)

પાઠાન્તર—દુકાલ-કાલ. વ્યાપ-થાય. ઈતિ-અતિ.

શબ્દાર્થ—ઉચાળો = ઉચાળ, ઘર ફેરી જવું, સ્થળાંતર (ચરવખરી). નગરી = એ નગરીમાં. દુકાળ = વરસાદ ન થવો, ફેમિન (famine). દુષ્ટ = ચોર વગેરે હરામખોર, પાપીઓ. ભાગ = સંબંધ. ઈતિ = અનાજ વગેરેને નુકસાન કરનાર ઉપદ્રવ. અનીતિ = દુરાચરણ, પાપ, અન્યાય. ભોગ = વિલાસ.

૧ શ્રીઉપમિતિભવપ્રપંચા કથા ભાષાંતર. ભાગ ૩. પ્ર. ૮. પ્ર. ૧૯— [illegible]

વિવેચન—એ નગરીની કેટલીક સામાન્ય વાત પણ જોઈ લઈએ —

ઉચાળો નહિ—આ નિરંજનપુરી તો એવી છે કે એમાંથી કોઈ પણ કારણે કોઈ પણ દિવસે ઉચાળો ભરવાનો પ્રસંગ જ આવતો નથી. ત્યાં તમે વગર સંકોચે શાંતિથી, સ્થિરતાથી, આનંદથી રહી શકો છો અને ભાવના-નદીના ગંભીર પાણીમાં સ્નાન કરી સમપણાની હવા ખાઈ શકો છો અને જ્યારે ત્યારે ધ્યાનધારામાં અવગાહન કરી સ્થિર થઈ શકો છો.

એ નગરમાં દુષ્ટ લોકોનો સંબંધ થતો નથી, કારણ કે એ અંતરંગ રાજ્યમાં હીણવીર્ય આત્માઓને સ્થાન જ નથી. ત્યાં તો મહાપુરુષવાન, ઉચ્ચ ચારિત્રશાળી, સમતાવાળા જીવોને જ સ્થાન છે.

આ નિસ્પૃહદેશ અને એની નિસ્પૃહનગરી એવી છે કે ત્યાં કદાપિ દુકાળ પડે જ નહિ. દુકાળમાં માણસ સંપત્તિવાન હોય તોપણ હેરાન-પરેશાન થઈ જાય છે અને ગરીબ માણસોનો તો ખુરદો નીકળી જાય છે. આ નિસ્પૃહ દેશવાસીને તો પર ચીજની સ્પૃહા જ નથી એટલે ત્યાં દુકાળનો સવાલ જ ન હોય.

ત્યાં ઈતિ-ઉપદ્રવ નથી. ઉપદ્રવના સાત પ્રકાર ગણવામાં આવતા હતા : ૧. અતિ વરસાદ થાય, ૨. અનાવૃષ્ટિ થાય, ૩. પાકેલ અનાજ પર તીડ પડે, ૪. પાકેલ અનાજ પર ઉંદરોનો ઉપદ્રવ થાય, ૫. પક્ષીઓ-સૂડા વગેરે મોટી સંખ્યામાં આવી અનાજ ખાઈ જાય, ૬. પર ચક્રનો ભય-અન્ય રાજાઓ ચઢાઈ લઈ આવે, ૭. ચોર અનાજને ઉપાડી જાય. આવા કોઈ ઉપદ્રવ એ નિરંજનનગરમાં થાય નહિ. જ્યાં સ્પૃહા કે ભય નથી ત્યાં પછી ઈતિ-ઉપદ્રવ શેના થાય અને કોને થાય!

અનીતિ—એ નગરમાં કોઈ જાતનો અન્યાય કોઈને થાય નહિ. ત્યાં કોઈ જાતનું પાપ નથી, ભેળસેળ નથી, અત્યાચાર નથી, દુરાચાર નથી. એવું એ નિસ્પૃહદેશમાં આવેલું નિરંજનનગર છે.

ત્યાં એક વાત એવી છે કે જે બીજે ક્યાંયે જ જોવામાં આવશે. ત્યાં આનંદઘન પદનો નિવાસ છે. અનંત ઊર્મિ અંતર ભાવ છે અને ભવ્ય ભૂમિકાની શાંતિ છે. ત્યાં અંતરાત્મભાવનો પરમ આનંદ, પરમાત્મભાવનો સાક્ષાત્કાર, સાચા આનંદપદના અનુભવો છે અને પારકી આશાથી નીપજતાં પરાભવ, અપમાન અને દીનતાની ગેરહાજરી છે. સર્વ જીવ તરફ સમભાવ, ગુણાનુરાગ, દીન દુઃખી પર કરુણા અને પાપ કામમાં રાચી નીચ-અધમ કાર્ય કરનાર તરફ મધ્યસ્થવૃત્તિ હોય છે.

આવા દેશમાં અને આવા નગરમાં અંતર્યામી વસે છે. એ ખરા ચેતનનો પ્રદેશ છે. વસ્તુવિચાર કરવા અને એ અંતર્યામી વચ્ચે એક રીતે જરા પણ ફેર નથી, પણ એને શોધી કાઢવાનો છે અને, સાચું કહીએ તો, તે તું પોતે જ છે. ધ્યાનમાં રહે કે એ અંતર્યામી

અનંત આત્મલક્ષ્મીનું સ્થાન છે અમૂલ્ય તેજોલક્ષ્મીના પતિ છે અને ભાવે શિવગામી અને શુભગામી છે આ આનંદપદનો આયોગ કર્યો હોય તો નિઃસ્પૃહદેશને શોધી એના નિભયનગરે પહોંચી જાઓ. ત્યાં અનંત આનંદ છે વિલાસ છે અને સર્વ છે એટલું જ નહિ પણ ત્યાં કોઈ પણ પ્રકારના ઈતિ-ઉપદ્રવને સ્થાન પણ નથી માટે મન થાય તો અંતર્યામીને શોધી કાઢો. (૫)

ઉપસંહાર—આ પદને ઉપસંહારની ભાગ્યે જ જરૂર હોય. અંતર્યામીની શોધમાં નીકળેલ યોગિરાજે એનું સ્થાન, એનું નગર વિગતવાર બતાવી એનો પત્તો આપ્યો છે આવા અંતર્યામીના પ્રદેશમાં પગ મૂકતા આખો વિકાસક્રમ ફરી જશે, સમસ્ત વાતાવરણમાં મોટો પલટો આવી જશે.

શ્રી યોગીરાજે રૂપકોનો ઉપયોગ સારી રીતે કર્યો છે શ્રી સિદ્ધર્ષિ મહારાજે રૂપકરૂપે બતાવેલ ચારિત્રરાજ મહારાજાના જૈન નગરમાં અને આ વસ્તુવિચાર-મહારાજાના નિર્ભય નગરમાં ફેરફાર થયો છે. પણ જે અવર્ણનીય આનંદ એની નિઃસ્પૃહતાવેદિકાની કલ્પનાથી થાય છે તે જ ભાવ દેશ, નગર અને પોળ વગેરેના રૂપકોમાંથી આવે છે. બધી વાતનો સાર એ છે કે તારે આંતર પ્રદેશમાં પ્રવેશ કરવો હોય, તો તેની આખી સ્થિતિનો ખ્યાલ આવી શકે તેવી, તને સમજાય તેવા રૂપકવાળી કાવ્યભાષામાં તને માર્ગદર્શન કરાવ્યું છે આવો અવસર વારંવાર આવતો નથી. પોતાનું સ્વરાજ્ય પ્રાપ્ત કરવું હોય અને હંમેશને માટે અત્યારની સંકીર્ણ સ્થિતિને દૂર કરવી હોય તો મારા દેવ! મારા રાજેંદ્ર! મારા સાહિબા! આ તક ચૂકીશ નહિ તારા ખરા ભાવને સમજ અને તારું પોતાનું વાતાવરણ જમાવ. આ તો પારકા મહેલાતના માલિક બની ગયા છે અને પોતાના જાતને કે પોતાની વસ્તુને પિછાણ્યે બેઠા એની શક્તિને પણ હણી રહ્યા છે માટે આ ભવ્ય દેશ-નગરના અદ્ભુત રાજાના પ્રદેશમાં દાખલ થા અને ત્યાં રહેતા રાજાને એના મંત્રીની સહાયથી લે. તને લાગશે કે એ રાજા તારી પાસે જ છે તું પોતે જ છે માટે મળેલ ધન્ય તક ન ગુમાવતા આત્મા યોગ્ય શાશ્વત સુખ કરનાર સાધ્ય સ્થાનને બરાબર પિછાણી લે. તું કોણ છો? કોના ઘરનો? ક્યાંનો રહેવાસી? અને ક્યાંનો ક્યાં ચડી ગયો છે? જરા અંદર જો, ઊંડો ઊતર અને તારા પોતાના દેશમાં ચાલ્યો જા! (૮૩)

૫૯ ચોરાશીમું

ભૂમિકા—યોગીઓ ધ્યાનને ખૂબ પ્રાધાન્ય આપે છે તેનું કારણ છે પ્રાણી જ્યારે ધ્યાનાવસ્થામાં હોય છે ત્યારે તે સર્વ આધિ, વ્યાધિ, ઉપાધિને વીસરી જઈ પોતાના ધ્યેય સાથે એકતા અનુભવે છે અને પછી તો એને આખી દુનિયામાં ધ્યેય જ દેખાય છે અને છેવટે એમાં પ્રગતિ કરતાં એ ધ્યેયની સાથે એકતા અનુભવતા તન્મય થઈ જાય છે યોગ

શાસ્ત્રના સાતમા પ્રસ્તાવમાં યોગિરાજ શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય ધ્યાન કરનારનું વર્ણન કરતા જણાવે છે કે "ધ્યાન કરનાર સંયમની ધુરીણતાને પકડી રાખે છે, પરને પોતા સમાન જુએ છે, સ્વસ્વરૂપમાં અપરિચ્યુત રહે છે; ઠંડી, પવન કે તડકાથી પરિતાપ પામતો નથી; અજરામરને મનન કરે છે; સર્વ કામથી નિર્લેપ રહે છે; કામભોગથી વિરક્ત રહે છે; પોતાના શરીર પર પણ સ્પૃહા વગરનો હોય છે; રાજા અને ગરીબ સર્વના કલ્યાણને ઇચ્છે છે; સર્વ જીવો પર કરુણાથી ભરેલો હોય છે; સંસારના સુખથી વિરક્ત હોય છે; મેરુ જેવો નિશ્ચલ હોય છે; ચંદ્ર પેઠે આનંદ આપનાર હોય છે; પવન પેઠે સંગરહિત હોય છે અને સદ્બુદ્ધિશાળી હોય છે."[1]

એ યોગ ગ્રંથોમાં ધર્મધ્યાન અને શુક્લધ્યાનના ભેદો, પેટા ભેદો, ધ્યેયનું સ્વરૂપ, સમાધિની મહત્તા આદિ અનેક ઉપયોગી હકીકતો બતાવવામાં આવેલી હોય છે. વિશિષ્ટ ધ્યાનમાર્ગ એ આખા યોગ ગ્રંથોનો સાર છે. જૈન ગ્રંથોમાં બતાવેલ સંયમની પરાકાષ્ઠા છે; સર્વ કર્મથી રહિતપણાની સ્થિતિ માટે અતિ ઉપયોગી, આદેય અને આરાધ્ય તત્ત્વ છે; ગ્રંથોના દોહનનું નવનીત (માખણ) છે અને બુદ્ધિ–વિચારણા અને કર્તવ્ય–ક્રિયાનો સુમેળ બતાવનાર ભવ્ય ભૂમિકા છે.

આ ધ્યાનમાર્ગને પ્રાપ્ત કરવાનું ખમીર મેળવવાનો પ્રયાસ કરવા યોગ્ય છે. યોગીઓ ધ્યાનયોગની વાતો કરવાને બદલે પોતાના જીવનમાં જીવી બતાવે છે. એના વાતાવરણમાં અહિંસાની ફોરમ જામી ગયેલી હોય છે અને એના દેખાવમાં, વર્તનમાં, વિકાસમાં અને વાણીમાં અદ્ભુત સૌમ્ય પ્રસરેલ હોય છે. ધ્યાનયોગનો મહિમા બતાવવા માટે શ્રીઉપમિતિ-ભવપ્રપંચાકથાની છેવટે અનુસુંદર આચાર્યના મુખમાં બહુ સુંદર વિચાર રજૂ કરી દીધા છે. ત્યાં પુંડરીક મુનિ, ગીતાર્થ હોવા છતાં, પોતાના ગુરુમહારાજને પૂછે છે : સાહેબ! શાસ્ત્રોની તો મોટા દરિયા જેવા છે એ ભણવાને લાગેલી છે તેનો ટૂંકામાં સાર શો છે તે આપ કહી બતાવો. આ પ્રશ્નનો જવાબ આપતા અનુસુંદર આચાર્ય નીચે પ્રમાણે હકીકત કહે છે –[2]

આર્ય! આખા જૈન આગમનો સાર તદ્દન નિર્મળ ધ્યાનયોગ છે. બધી વાતનું રહસ્ય એ એક શબ્દમાં આવી જાય છે. એનો હેતુ એ છે કે જૈન શાસ્ત્રમાં નીતિવિભાગને અંગે શ્રાવકોના અને સાધુઓના જે અનેક મૂળ ગુણો બતાવ્યા છે, જે ઉત્તર ગુણો બતાવ્યા છે, જે બાહ્ય ક્રિયાઓ કહી છે—તે સર્વનો અંતિમ ભાવ, સર્વનું ધ્યેય ધ્યાનયોગ છે. એ સર્વ ગુણો અને ક્રિયાઓનો હેતુ ધ્યાનયોગ સાધવાનો છે. શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે મુક્તિને માટે ધ્યાનસિદ્ધિની જરૂર છે અને તે ધ્યાનની સિદ્ધિને માટે મનપ્રસાદ સાધવો જોઈએ, અને તે અહિંસા વગેરે શુદ્ધ અનુષ્ઠાનથી સાધી શકાય છે. આવી રીતે સર્વ અનુષ્ઠાનોનું

૧. યોગશાસ્ત્ર પ્રકાશ ૭ શ્લોક ૨–૭

૨. ઉપમિતિભવપ્રપંચા કથા ભાષાંતર, પ્ર. ૮ પ્ર. ૪ પૃ. ૨૩૬

અંતિમ ધ્યેય મનઃપ્રસાદ થયું, એ તારા સમજવામાં આવ્યું હશે. એટલા ઉપરથી તારા જાણવામાં આવ્યું હશે કે સર્વ અનુષ્ઠાનો ચિત્તશુદ્ધિ માટે કરવાનાં છે. વિશેષ પ્રકારે શુદ્ધ (વિશુદ્ધ) અને એકાગ્ર મન તે સર્વથી ઉત્તમ પ્રકારનું ધ્યાન છે. તેટલા માટે ભાઈ! આખી દ્વાદશાંગીનો સાર શુદ્ધ ધ્યાનયોગ છે અને જે પ્રાણી મોક્ષ મેળવવાની ઇચ્છા રાખતો હોય તેણે તે યોગને સાધવો જોઈએ; તેણે ધ્યાનયોગને સિદ્ધ કરવો જોઈએ. બાકીનાં સર્વ અનુષ્ઠાનો છે અને બીજા જે મૂળ અને ઉત્તર ગુણો છે તે સર્વ એ ધ્યાનયોગનાં અંગ જેવા છે. એના પેટામાં આવી જાય છે અને તેટલા માટે ધ્યાનયોગને સર્વનો સાર કહેવામાં આવ્યો છે.”

યોગાચાર્ય શ્રીમાન્ હેમચંદ્રસૂરિએ સ્વાનુભવસિદ્ધ હકીકત યોગશાસ્ત્રના બારમા પ્રકાશમાં કહી છે. યોગબિન્દુમાં શ્રી હરિભદ્રસૂરિએ, જ્ઞાનસારમાં શ્રીમદ્ યશોવિજય ઉપાધ્યાયે અને જ્ઞાનાર્ણવમાં શ્રી શુભચંદ્રાચાર્યે એ જ વાત જુદા જુદા આકારમાં કહી છે. ‘મન સાધ્યું તેણે સઘળું સાધ્યું’ એ વાત આનંદઘનજીએ પણ કહી છે અને તેથી આખા ધ્યાનયોગનો મહિમા બરાબર લક્ષમાં આવી જાય છે.

ધ્યાનના અનેક પ્રકાર છે. એનો આખો ક્રમ છે. એની જુદી જુદી પરિસ્થિતિઓ છે અને તેની પૃથક્ પૃથક્ દશાઓ છે. ધર્મ–શુક્લધ્યાનના ભેદો અને એના વિભાગો વિચારીએ, એના પિંડસ્થ પદસ્થથી માંડીને રૂપાતીત દશાના આકારો અભ્યસીએ ત્યારે ધ્યાનનું પારાવાર જ્ઞાન અને એના પ્રગતિમાર્ગોનો ખ્યાલ આવે છે. ધ્યેયની વિવિધતા હોય છતાં પણ મોક્ષ તો એક જ છે. અને વિશુદ્ધ આદર્શ નજર સંમુખ રહે તો માર્ગભેદ, અનુષ્ઠાનભેદ કે સાધનભેદ હોવા છતાં છેવટની એકવાક્યતાની શક્યતા કાયમ રહે છે. એટલે સર્વ અનુષ્ઠાનોનો સાર ધ્યાનયોગમાં આવી જાય છે.

ધ્યાનયોગની ઉપયુક્તતા અનેક પ્રસંગે વિચારી છે. છતાં એને અનેક આકારમાં અને જુદા જુદા દૃષ્ટિબિન્દુથી સમજવા–સમજાવવા યોગ્ય છે. કારણ કે એ આગમનો સાર હોઈ ક્રિયા–વિચારણાનું મધ્યબિંદુ બને છે અને એને બરાબર હસ્તગત કરવામાં આવે તો ઘણા ફેસલો છેડો આવી જાય છે અને અનેક ગૂંચવણોને દૂર કરી શકાય છે. એ ધ્યાનયોગમાં ધ્યાતા પ્રાણી પોતે, ધ્યેય આદર્શ મૂર્તિ અને એ બન્નેને જોડનાર સાંકળ તે ધ્યાન. ધ્યાન એ ક્રિયા હોવા છતાં નિષ્ક્રિયપણાને અનુસરે છે. સ્વયં નિષ્ક્રિયતાને સંબોધે છે અને ક્રિયામાંથી ઓસરવાનો એનો ઉદ્દેશ હોવાથી એ એક રીતે નિષ્ક્રિયતા જ છે અને છતાં એ ક્રિયા છે એ વાત વિચારવાથી બેસી જશે.

આવી અસાધારણ ક્રિયા, આવી અદ્વિતીય નિષ્ક્રિયતા, આવી આત્માની નજીક પહોંચી જવાની પ્રક્રિયા જ્યારે પ્રાપ્ત થાય છે, ત્યારે દુનિયાની સર્વ ઉપાધિ ભૂલી જવાય છે, પરભાવની ઓળખાણ થાય છે અને આદર્શ સાથે એક થવાના પ્રયત્નમાં ...

જાય છે આવા ધ્યેયને પકડી લેવાને માટે પસંદગી તો કરવી જ પડે, પણ પસંદગી કર્યા પછી તો તેના સિવાય કાંઈ સૂઝતું નથી. સર્વત્યાગી વીતરાગ દેવને આવા ધ્યેય કર્યા હોય, વીતરાગભાવના હૃદયમાં વસી ગઈ હોય, ત્યારે એના ઉપર કેવી લગની લાગે, એની લગની લાગે ત્યારે ચેતના કેવી દશા અનુભવે, તે વાત અહીં બતાવવાનું પ્રયોજન છે એનો વિચાર કરતા એક વાતની સ્પષ્ટતા કરી નાખવાની જરૂર છે: યોગમાર્ગના ધ્યાનમાર્ગની જટિલતા છે તેને માટે શરીર અને ખમીર જોઈએ. તેવું આ કાળમાં ન મળે તોપણ તેની ભાવના થઈ શકે છે અને તે માટે ત્રાટક વગેરેની પ્રાથમિક કેળવણી લેવા યોગ્ય છે આવી પ્રાથમિક દશામાં પણ ધ્યેય સાથે કેવી એકતા થાય, ધ્યેયને અંગે માનસ ફેરફારો કેવા થાય, હૃદય અને મનનો મેળ કેવો મળી જાય, દુનિયા તે વખતે કેવી લાગે તેનો વિચાર રજૂ કરવાનો અત્ર પ્રયાસ છે લક્ષ્યમાં રહે કે મહાન ધ્યાનયોગમાં તો હજુ પ્રવેશ થયો નથી, હજુ તો ધ્યાનમંદિર [illegible] ભરાય છે હજુ એના અભ્યાસ થાય છે તે વખતે પણ એની લગની કેવી લાગે છે તે દશાનું અત્ર વર્ણન છે ધ્યાની યોગીની અવધૂતતા, એકાગ્રતા અને સમચિત્તતાની તો અત્ર ભાવના જ છે અને પ્રાથમિક અવસ્થાને આંગણે હજુ તો ઊભા છીએ, એ વખતની એકાગ્રતા, લયલીનતા અને પ્રસન્નતા એકવાર અનુભવાય તો પછી પ્રભુની બલિહારી બોલતા જે આનંદ આવશે તે પણ ગમ્ય થઈ પડશે.

પદ[1]

(રાગ—[illegible])

लागी लगन हमारी, जिनराज! सुजस सुन्यो मैं लागी॰
काहूके कहे कबहू नहि छूटे, लोकलाज सब डारी;
जैसें अमली अमल करत समे, लाग रही ज्युं खुमारी जिनराज॰ १

અર્થ—જિનરાજ! (તમારો) સારો યશ મેં સાંભળ્યો છે (તેથી અથવા ત્યારથી) મારી લગની તમારામાં લાગી રહી છે અને તમારી રઢ—લે લાગી છે (એ રઢ કેવી છે?) કોઈના કહેવાથી કદી ન છૂટે તેવી એ લય છે અને એવું (એ રઢે) લોકલાજનો સર્વ ભય પણ તદ્દન છોડી દીધો છે જેમ અફીણી માણસ કસુંબો પીએ તે વખતે તેને તેનું ઘેન ચઢે, તેમ મને લયનું ઘેન ચઢ્યું છે અને તમારામાં મને રઢ લાગી ગઈ છે (૧)

શબ્દાર્થ—લાગી=ચોંટી, લગી. લગન=રઢ, પ્રીતિ, લય. હમારી=અમારી. સુજસ=સારો યશ, આબરૂ. સુન્યો=સાંભળ્યો. કાહૂકે=કોઈના, કોઈ કહે=કહેવાથી. કબહૂ=કદી પણ, કદી પણ. છૂટે=જાય, મુકાઈ જાય. લોકલાજ=સમાજની—જનસમૂહની—શરમ, લોકોમાં નાકનું કપાવાનો ડર. સબ=આખી, પૂરી. ડારી=ફેંકી દીધી, ત્યાગ કરી. જૈસેં=જેમ. અમલી=અફીણી, વ્યસની. અમલ=કસુંબો કરવાની આદત, નશો. કરત સમે=વખતે. લાગ રહી=લાગી રહી, ચાલુ રહી. જ્યું=જેમ. ખુમારી=આંખમાં રહેનારું ઘેન, નશો, ઘેન ઘેરાય એવા વગેરેનો મદ

૧ પ્રતમાંથી આ પદ મળ્યું નથી. પાઠાંતર નોંધી શકાતા નથી.

વિવેચન—જિનદેવ! મેં તારા સુયશ સાંભળ્યા મેં તારો વિષયકષાય પરનો વિજય સાંભળ્યો, મેં તારી અદ્ભુત મૈત્રી-પ્રમોદ-કરુણા-માધ્યસ્થ્ય-ભાવના સાંભળી એટલે હવે મને તો તારી લગની લાગી છે મને તારે પગલે ચાલવાની હોંસ થઈ છે અને તને મેં આદર્શ તરીકે સ્વીકારી તારા જેવા થવાનો નિર્ધાર કર્યો છે. જ્યારે પ્રાણીને કોઈની લગની લાગે ત્યારે તે તેને જ દેખે છે તેનો જ વિચાર કરે છે તેના મય થવાની ભાવના કરે છે પ્રથમ પ્રભુને પિછાન્યા; પછી એના ઉપર ભક્તિ થઈ; પછી એની બાહ્ય (દ્રવ્ય) સેવા કરવા માંડી પછી એની ભાવસેવા જામી; પછી એની મૂર્તિ હૃદયમાં સ્થાપવામા આવી, પછી એનું ત્રાટક થયું; પછી ત્રાટક દ્વારા મૂર્તિ મનમાં જામી ગઈ અને પછી તો એના પર એવો પ્રેમ જામ્યો કે જ્યારે ત્યારે એ જ યાદ આવે, અને એનામા લય થઈ જવાનું મન થઈ જાય.

વિચારણા, અભ્યાસ, શાસ્ત્રમનન અને વિશુદ્ધ પરિચયને અંગે સમજણ પૂર્વક જે નિર્ણય થાય તે બરાબર સ્થિર થઈ જાય છે અને પછી તો એની લગની લાગે છે અને આખી દુનિયામાં પોતાનું પ્રેમપાત્ર એક જ છે એમ લાગે છે ધ્યાનયોગની પૂર્વસેવામાં દેવ-ગુરુ-પૂજન, સદાચાર, તપ અને મોક્ષ-અદ્વેષ, એ ચાર બાબતો પૂજ્યપાદ શ્રી હરિભદ્રસૂરિએ બતાવી છે[1] તેમા આ લગની લાગવાની વાત પ્રથમ પૂર્વસેવામાં (દેવપૂજનમાં) આવી જાય છે

પ્રભુના સુયશવાળી ગુણો તો એવા છે અને તે એટલા ઉચ્ચગામી છે કે એક વાર એના ઉપર જીવ ચોંટ્યો એટલે પછી તો કોઈ એને માટે ગમે તેટલું કહે પણ એ લાગેલી લગની કદી છૂટતી નથી અને પછી એમ કરવામાં શરમ પણ લાગતી નથી. લોકો આવીને કહે કે ભાઈ! તમે તો ભગત થઈ ગયા કે બાવા થઈ ગયા, તમે વૈરી-છોકરાંને વિસાર્યા કે વેપારધંધા પર ધ્યાન મૂકી—જેને જે મનમાં આવે તેવું સુણાવે—પણ સાચી લગની લાગી હોય તે પોતાની લત છોડે નહિ. સાધારણ વહેવારુ દાખલો સમજવા માટે લઈએ તો અફીણનો કસૂંબો પીનાર જેમ અફીણ માટે તલસ્યા કરે એની આંખમા અફીણનું ઘેન વરતાયાં કરે, એ કસૂંબો કરે ત્યારે જ એના જીવને ચેન પડે, એ પ્રમાણે લોકલાજની ચિંતા કર્યા વગર પ્રેમી પોતાના ઇષ્ટ દેવ જિનરાજમહારાજમા લગની લગાવે છે આગળ પચાણુમા પાના એસે જિનચરણે ચિત્ત લ્યાઉં રે મના ની ટેક નીચે જે પ્રકારની મન લગાડવાની પ્રેરણા કરવામા આવનાર છે તેવા પ્રકારની લગની પ્રભુમા લાગી જાય છે અને તન્મય થવાના માત્ર ઉપાડા થતા જાય છે આવા પ્રકારની ખુમારી જ્યારે લાગે ત્યારે પૂર્વસેવા પરાકાષ્ઠાએ પહોંચે છે સાધ્યની નજીક પહોંચી જવાય છે અને ધ્યાનયોગના ઉપરના થર પર પહોંચવાનાં પગરણ મંડાય છે અફીણનું દષ્ટાંત હીનોપમા જેવું લાગે છે પણ તાદશ છે અફીણનો રંગ લાગે ત્યારે તન્મય થઈ જવાય છે એ પ્રમાણે પ્રભુમા

---

૧ યોગદષ્ટિસમુચ્ચય શ્લોક ૧૬ થી આગળ ભાગ્યો જૈનદષ્ટિએ યોગ ૪૬૫-૧ —વિવેચનકાર.

લગની લાગે ત્યારે આખી દશા ફરી જાય છે અને પછી તો વ્યવહારમાં કહેવાય છે તેમ—

જૈસી નીત હરામ મે, તૈસી હરિ સે હોય;
ચલ્યા જાય વૈકુંઠ મે, પલ્લા ન પકડે કોય.

એ વાળી વાત થાય છે લગની લાગે ત્યારે દુનિયામાં બીજું કાંઈ સૂઝતું નથી, બીજી વાત ગમતી નથી.

जैसें योगी योगध्यान में, सुरत टरत नहीं टारी;
तैसें 'आनंदघन' अनुहारी, प्रभुके हुं बलिहारी जिनराज॰ २

અર્થ—જેમ યોગધ્યાનમાં લાગેલ યોગીની ધ્યાનમૂર્તિ ટાળી ટળી શકતી નથી, તે પ્રમાણે આનંદઘન સમાન પ્રભુને હું નિછાવર થાઉં છું એની વારવાર ઓવારું છું; આવા જિનરાજ પર મારી લગન લાગી છે. (૨)

વિવેચન—જરા વધારે ઊંડો દાખલો આપે છે. યોગી યોગમાં ઉતરે છે ત્યારે તેના ધ્યાનમાં એક આદર્શમૂર્તિ હોય છે. યોગપ્રગતિના શરૂઆતમાં આખી પોતાને અભિમત આદર્શનું ધ્યાન કરે છે. કોઈ મહાવીરનું ધ્યાન કરે, તો કોઈ આદિદેવનું કરે, કોઈ મત્સ્યેન્દ્રનાથનું કરે, તો કોઈ રામ, કૃષ્ણ, મહાદેવનું કરે. એ વખતે જે ધ્યાનમૂર્તિ હૃદયમાં મુકરર થાય તેને 'સુરત' કહે છે. યોગી ત્યારપછી ધ્યાનથી ઉતરે તોપણ પેલી સુરત તો ટાળી ટળતી નથી. આ વાતની સ્પષ્ટતા સોળમા પદમાં વિસ્તારથી કરી છે અને આખો યોગનો વિષય છઠ્ઠા પદના વિવેચનમાં કર્યો છે. તેથી અત્ર પુનરાવર્તન ન કરતાં તે તે સ્થાનોનો નિર્દેશ કરવાથી કામ સરશે. 'યોગી સુરત સમાધિમેં' ની વ્યાખ્યામાં જરૂરી વિવેચન થઈ ગયું છે અને છઠ્ઠા પદના વિવેચનમાં પ્રત્યાહાર સુધીના યોગના અંગોનું સ્થાન અને સમાધિયોગનું સ્થાન બતાવાઈ ગયું છે તે યાદ કરવા સૂચવન કરી તેના યોગી જ્યારે યોગમાં આત્મનિષ્ઠા કરી ધ્યાનમૂર્તિમાં મનને સ્થિર કરે તે વખતે જે સુરત મુકરર કરે તે ટાળવા ધારતાં ટળી શકતી નથી—એ વાત લગની કેવી લાગે તેના દાખલારૂપે બતાવે છે.

'સુરત'નો અર્થ સંયોગ પણ થાય છે, પણ તે અહીં લાગતો નથી. અહીં સંબંધ ધ્યાનમૂર્તિની ભાવનાનો મેળ બરાબર બેસે છે. યોગી જેવી રીતે પોતાની યોગમૂર્તિમાં નિમગ્ન થઈ જાય, અથવા ચકોરી—ભ્રમરી જેમ પોતાના નિશામાં ચકચૂર થઈ જાય, તેમ મારા પ્રભુમાં હું મારી લગની લગાવી દઉં છું, પ્રભુને જ જગતમાં જોઉં છું અને પ્રભુમય થવાના પ્રભુતાને પંથે આગળ વધતાં હું પ્રભુની બલિહારી જાઉં છું. મારી પ્રેમમૂર્તિ જેનામાં મને લગની લાગી છે અને જે લાગેલી લગની કોઈ કાળે પણ છૂટે તેમ નથી, તે મૂર્તિ આનંદઘન સમાન છે. આનંદઘનને અનુરૂપ છે.

શબ્દાર્થ—સુરત=સંયોગ, પ્રેમ-ધ્યાનમૂર્તિ. ટરત=દૂર થાય. તૈસેં=તેમ. અનુહારી=અનુરૂપ, અનુસાર, સમાન. બલિહારી=ખૂબી, વારવાર, ન્યોછાવર કરવું.

'સુરત શબ્દ વધારે વિચારણા માગે છે એની સામે સુરતા શબ્દ પણ છે એનો અર્થ પણ ધ્યાન, ચિંતા અને લગની થાય છે સુરતાની વાડીના ભીલ મીરાંએ સ્થાપીએ અમર કર્યો છે. એ સવની પ્રેમ-મૂર્તિમાં સહજ કે આતરિક એકરસની વાત છે અને પ્રેમને આતર ચક્ષુ સમક્ષ રજૂ કરવાના હકીકત છે. આવા પ્રકારની સુરત કે સુરતા, જેના ઉપર યોગી સ્થિરતા કરે છે તે એક વાર લાગ્યા પછી ટાળી ટળતા નથી. આવો સુરતાનો મહિમા છે.

પ્રભુની બલિહારી ગાતા ગાતાં અંદરથી પ્રભુ નીકળી પડે છે, અતરાત્મા સત્તાગત પરમાત્મદશા અનુભવે છે અને એની ઝાખી અંદર થાય એટલે લોકલાજ કે જનમન રજનને સ્થાન જ રહેતુ નથી. આવા પ્રભુની બલિહારી છે. આવા ચેતનરાજનો જય છે (૨)

ઉપસંહાર—ધ્યાનમા રહે કે આ પાયા બતાવેલ લગનીની વાત ધ્યાનયોગપ્રાપ્તિની પૂર્વદશા સૂચવે છે શુક્લધ્યાનના પ્રથમના બે પાયા પ્રાપ્ત થાય તે પહેલા આવી વિચારણા થાય છે પ્રભુમાં લગની લાગે છે પોતાની પ્રભુતા ઓળખાય છે અને વ્યવહાર તરફ ઉપેક્ષા થાય છે એ ધર્મધ્યાનના ચાર પાયા પહેલાની સ્થિતિ છે; અને એનુ સ્થાન યોગની પૂર્વસેવામા આવે છે એકવાર પ્રભુમા લગની લાગે એટલે એને ઓળખવા નિર્ણય થાય છે અને પછી તો તે પોતામા જ બેઠા છે એમ સમજાતા જે આનદ થાય છે તે પેલી લગનીમા વધારો કરે છે આવી લગની પ્રભુમા લાગે એટલે સ્વાભાવિક રીતે વિષય અને કષાયની મહત્તા ઘટી જાય છે અને ઇન્દ્રિયના વિષયો પર સયમ આવે અને કષાય પાતળા પડતા જાય તેમ તેમ પ્રભુતા પ્રગટ થતી જાય છે એમ સમજવુ આખા પદની ચાવી 'ગમતા અને 'સુરત શબ્દોમા છે. એક લીનોગમા હોવા છતા વ્યવહારભાષામા બરાબર વર્ણન કરનાર સ્થિતિસૂચક શબ્દ છે અને બીજો યોગપરિભાષામા બરાબર સ્પષ્ટ ભાવ દર્શક શબ્દ છે જિનરાજનો મુખડો એ સત્તાગતે ચેતનનો પોતાનો મુખડો છે અને એ દૃષ્ટિએ જિનરાજમાં લાગેલી લગની આખામા પોતાનો પ્રાગટ્ય સુખડો ગાયો છે એ વિચાર ધારામા આ પદનુ મૂલ્ય છે અને લોકલાજ એ વાતની વાતમા ચાલુ વ્યવહારથી ઊંચા આવવાની વાત છે. પછી તું તારી જાતને ઓળખીશ, અને આખો તેને નમી પડીશ; ધન્ય મારા દેવ! (૮૪)

૫૬ પદ્માશીમુ

ભૂમિકા—શુદ્ધ ચેતનાને ચેતનનો વિરહ પડ્યા છે. એ વિરહના અનેક ગાન એણે ગાયા. વિરહી સ્ત્રીની દશા બતાવવામાં કવિઓને ખૂબ આનદ આવે છે; એ વખતે કવિત્વ એની ચતુર ભૂમિકા પર આવે છે; કારણ કે એ દશામા માત્ર મનની કલ્પનાઓને પ્રાભૂમિ પર હર્ષ હર્ષ થાય છે. રામાયણમા સીતાને રાવણ ઉપાડી જાય છે તે વખતની રામની મનોદશા વાલ્મિકી રામાયણમા વાંચીએ કે અશોકવાટિકામા સીતાનુ હમણે હાથ હર્ષ એક

ચિત્ર અવલોકીએ, રઘુવંશમાં અજવિલાપ વાંચીએ કે હનુમાનની માતા અંજનાસુંદરીનો બાવીશ વર્ષનો વિયોગ વિચારીએ, ત્યારે વિરહીની દશાનો ખ્યાલ બરાબર આવી જાય છે.

યોગી જ્યારે આવર તત્ત્વના વિભાગ પાડી નાખે છે ચેતનદેવ એની શુદ્ધ દશામાં હોય તેના ચિત્રો ચીતરવા બેસે છે અને શુદ્ધ દશાવાળી ચેતના તેની ભવ્ય કલ્પના કરે છે, તે ચિત્રની સામે ચેતનની વર્તમાન વિકૃત દશા નજરમાં રાખે છે ત્યારે અંતરાત્મા એક અલિખિત તાન અનુભવે છે એને પોતાના વાસ્તવિક સ્વરૂપનું ચિત્ર ખ્યાલમાં આવે છે અને એ દશા પ્રાપ્ત કરવા તેની ઊંડાણમાં ઇચ્છા જાગૃત થાય છે અને એવી આકાંક્ષા ખરેખરી અંતરથી ઊઠે તો એનું કામ થઈ જાય છે. એ નજરે આપણે વિરહગાનો અનેક સાંભળ્યાં અને એની આસપાસ આપણી ભવ્ય કલ્પનાઓ ઊભી કરી. આનંદઘનના લગભગ અરધો જેટલા પદોની પાછળ આ ભાવના એના જુદા જુદા આકારમાં દેખાઈ આવશે. અને જ્યારે જ્યારે શાંત વાતાવરણની અંદર એનું ગાન કરવામાં આવશે ત્યારે એ અદ્ભુત મનોદશા જાગૃત કરે છે એમ લાગ્યા વગર રહેશે નહિ. આવા પ્રકારનાં વિરહગાન ગાવામાં આનંદઘને ખરેખર કમાલ કરી છે એમના વેધક શબ્દોની અસર અંતરના તારને હલાવે છે. અને એની બેધકતા સાંભળીને મુગ્ધ બનાવી દે છે ચેતના અથવા સમતાની અતિનિમગ્નતા, એના શબ્દોની વેધકતા અને એની પતિદેવ તરફની વફાદારી અનુકરણીય, આકર્ષક અને મનોરંજક હોવા ઉપરાંત એની અંતરંગમાં પૂર્ણ સ્વચ્છતા હોય છે એની ઉચ્ચાશયિતામાં પૂર્ણ તેજ હોય છે એના સાપેક્ષ વક્તવ્યમાં પૂર્ણ ઓજસ્ હોય છે આ દૃષ્ટિએ વિરહગાનના પદો વિચારવાની વિજ્ઞપ્તિ છે

પદોમાં જે અસરકારક તત્ત્વ છે તેમાં જે ઉચ્ચ રહસ્ય છે એ રહસ્યની અંદર જે ઉચ્ચ આશય છે એ આશયની અંદર જે ઊર્મિ છે અને એ ઊર્મિ પાછળ જે વિશિષ્ટ અધ્યાત્મભાવ છે તે અસાધારણ છે ઉચ્ચગ્રાહી છે વિશિષ્ટ છે વારંવાર વિચારમાં નાખી દે તેવો છે અને સંસ્કારને વિશુદ્ધતર બનાવનાર હોવા ઉપરાંત અસંસ્કારીને પણ સંસ્કારની ભાત પાડે તેવી કલાકૃતિ છે. અને એ વિરહગાનના પદોમાં જરાપણ કૃત્રિમ ભાવ નથી, એનો સ્વાભાવિક રસ એને ઉચ્ચ પદ પર મૂકી દે છે આ દૃષ્ટિએ વિરહગાનનાં પદો વિચારવાના છે એમાં કાવ્યચમત્કાર સાથે હૃદયંગમતાનો ભવ્ય આસ્વાદ છે અને એની પાછળ યોગનું દૃઢ બળ છે એટલે એને વિરહની સાદી ભૂમિકા પર ન વિચારતા એના આંતરિક તત્ત્વને ગવેષતાં ભારે આનંદ આવે તેમ છે. આ વિષય પર એના યથાસ્થિત સ્થાને ઉપોદ્ઘાતમાં વર્ણન થશે.

આ પદમાં શુદ્ધ ચેતના પોતાના પતિના અનેક ગુણો યાદ કરી એની સાથેનો વિરહ દૂર થાય તે માટે ભવ્ય કલ્પના કરે છે વિરહાવસ્થાના વિરહની પીડા જ્યાં ત્યાં એને દેખે છે અને કોઈ રીતે પોતાની સેજડીમાં પ્રભુ પધારે એ માટે ભવ્ય સંકલ્પ કરી પોતાની ઊર્મિઓના રજૂ કરવા છતાં પોતાનું પદસ્થ ભવ્ય સ્થાન જરા પણ નીચું થવા દેતી નથી એ એની મહત્તા છે. આખું પદ શુદ્ધ ચેતનાના મુખમાં મૂક્યું છે.

બીજી રીતે વિચારીએ તો આ પદને ભક્તિભાવના સ્તવન તરીકે વધુની શકાય તેમ છે પ્રભુ પાસે પહોંચી જવાની સ્પષ્ટ ઇચ્છાવાળો અધ્યાત્મરસિક-ચિંતન પ્રેરણાવાળો મુમુક્ષુ શુદ્ધ આત્મદશામાં વર્તતા પ્રભુની સંભાવના કરી એને યથાસ્વરૂપે માનસ ચિત્રમાં કલ્પે છે અને એને પોતાની સેજડીએ પધારવા વીનવે છે; એને જ્યાં ત્યાં શોધે છે અને હજુ પોતાની અંદર તે હાજરાહજૂર બેઠેલ છે એ વાત પૂરી જાણતો નથી એટલે મંદિરે મંદિરે જાય છે અને જેની તેની પાસે એની વાત કરી એને મેળવવા તલસે છે આ દૃષ્ટિએ આ પદ આખુ પ્રવાહવાળા સંમુખ થતા મુમુક્ષુના મુખમાં મૂક્યુ હોય તોપણ બરાબર ભાવ આપે છે મુમુક્ષુ ઉત્સાહી અને માર્ગે ચઢેલ છે પણ અંતરાત્મદશામાં વધારે ઊંડો ઊતરેલ નથી એવી કલ્પના સામે આ પદનો મજકૂર તેના મુખમાં મૂકવાથી પણ સારો ભાવ આપે તેમ છે આટલા પ્રસ્તાવ સાથે હવે પદને વિચારીએ.

૫૮

(રાગ—મારુની સારંગ[1])

વારી હું બોલડે મીઠડે,

તુજ વિણ મુજ નહિ સરે રે સુરિજન, લાગત ઔર અનીઠડે વારી ૧

અર્થ—(તમારા) મધુરા-રસિલા બોલ પર હું તો વારી જાઉં છું હે સ્વજન! તારા વગર મારે નહિ નભે, કારણ કે તારા વગરના સર્વ મને તો બૂરા લાગે છે (૧)

વિવેચન—જિજ્ઞાસુ સાધક મુમુક્ષુ ચેતનનું સ્વરૂપ જાણે છે દેવને પિછાણે છે એના વાણીના પાત્રીસ ગુણ જાણે છે એની ભાષાની મીઠાશ ઓળખે છે. એ સત્ય, પ્રિય, હિત, મિત, અને તથ્ય બોલનાર છે એ (દેવ) ગમે તેવા અભિમાની, પાપી કે ખૂની પ્રાણીને પણ દેવાનુપ્રિય કહીને બોલાવે છે. એની ભાષામાં ઉપશમ, વિવેક અને સંવર ભરેલો હોય છે એની ભાષા સહેલી, અર્થ અને રહસ્યથી ભરપૂર અને ઊંડા આશયવાળી હોવા છતાં ખૂબ મીઠી હોય છે સુંદર વાણી બોલનારને ઉદ્દેશીને ચેતના પોતે કહે છે—હે સુરિજન!

પાઠાંતર—પ્રતમાં વારી હું મીઠડે બોલડે મીઠા એમ પ્રથમ પંક્તિ છે રાગમાં બોલડાં આવ્યો પાઠ રાખી જાતમી. મીઠડે બે વાર આવે છે તે લહિયાની અશુદ્ધિ જણાય છે વિનુ—વિન. નહિ—ના. સુરિજન લાગત અનીઠડે એવો પાઠ આપ્યો છે ઔર મૂકી દીધું છે રાગમાં બોલવાં સુરિજન બીજી પંક્તિમાં બેસતું મળ આપે છે નહિ ને બદલે ના બોલવામાં સાથમને મન આવે તેમ છે

શબ્દાર્થ—વારી = વારી જાઉં, ઓવારણાં લઉં. બોલડે = વાણીથી વચનથી. મીઠડે = મધુર, રસીલી. તુજ—તું, તારા. વિનુ = વગર. મુજ = મને. સરે = ચાલે, સરે, નભે. સુરિજન = સ્વજન, સજ્જન, ઉત્તમ પુરુષ. ઔર = બીજા. અનીઠડે = અનિષ્ટ, બૂરા, અનભિમત, અપ્રિય.

[1] છાપેલ બુકમાં રાગ કાઢી નાખેલ છે પ્રતમાં મારુની સારંગ જણાય છે મોટી રાગ પછી આવેલ છે આ રાગીનો વિષય છે કારીમાં મારુનો નથી, એ જ ૧ ૨ સાથે ગાવાથી જણાશે. રાગીનીઓથી આનો નિર્ણય કરે.—વિવેચનકાર

હે સજ્જન! હું તો તમારા મીઠા બોલો પર વારી જાઉં છું. ધન્ય છે તમારી મહત્તાને! તમારા એક એક મીઠા બોલ એકવાર સાંભળ્યા પછી કાનમાંથી એનો ગુંજારવ ખસતો નથી. આપની મીઠાબોલી જીભનો જ્યારે જ્યારે ખ્યાલ કરું છું ત્યારે ત્યારે મને લાગે છે કે મારા સ્વજન! તારા વગર મારું નભે નહિ! જેની વાણી આટલી મનમા વસી ગઈ હોય, તેને કેમ ભુલાય? અને, તારી પાસે સાચી વાત કહું તો, તારા વગરના સવ મને તો અનિષ્ટ–બૂરા લાગે છે મને એમના ઉપર દ્વેષ નથી, પણ કયાં તે અને કયા તું? મે ખૂબ વિચાર કર્યો, પણ તારું ગૌરવ તારી મીઠાશ, તારી ભવ્યતા મે કયાય દીઠી નહિ. તારી ભાષામા વિવેક સૌમ્યતા, જીવદયા અને સાવજનિક દુઃખમુક્તિ કરવાની એવી તીવ્રતર ભાવના દેખાઈ છે કે એ ભાષા પર હું તો વારી જાઉં છું અને હું તો એના રસમાં આત્મવિસ્મરણની હદ સુધી પહોંચી જાઉં છું (૧)

मेरे जीयकुं कल न परत है, बिनु तेरे मुख दीठडे;
प्रेम पीयाला पीवत पीवत, लालन! सब दिन मीठडे   प्यारो २

અર્થ—તારું મુખ દીઠા વગર મારા જીવને તો કયાય ચેન પડતું નથી, આરામ મળતો નથી. (તારા) પ્રેમના પ્યાલા પીતાં પીતા તો હે લાલન! વહાલા! મારા સર્વ દિવસો સુખચેનમા જાય છે. (૨)

વિવેચન—મારા નાથ! મને તારી એવી લગની લાગી છે કે તારુ મોઢું જોઉં નહિ ત્યા સુધી મને તો નિરાત વળી નથી. તારાથી મારો જીવ જુદો હોય એમ કહું તો મારા જીવને જરા પણ ચેન પડતું નથી. અને તું જેમ જેમ વધારે દૂર ને દૂર ભટકયા કરે છે તેમ તેમ તારુ મુખ જોવાની અને તારી સાથેનો મારો વિરહ પૂરો કરવાની મારી તાલાવેલી વધતી જ જાય છે તું કટાક્ષમાં પૂછે છે કે તો પછી આટલા દિવસ કેવી રીતે કાઢયા? તો એનો જવાબ આપું છું. પ્રેમના પ્યાલા બે પ્રકારના હોય છે એક તો સાચો પ્યાલો પતિદેવની હાજરીમા સાથે બેસી જેથી, આનંદ કરી પિવાય છે. અને બીજા પ્રકારનો પ્યાલો કલ્પનાના પ્રેમ પર કટોરાબંધ પિવાય છે એમ ન હોય તો વિરહી જીવને તો આ જીવનમા કોઈ આધાર જ ન રહે. અંજનાસુંદરી, સીતા દમયંતી, તારામતી વગેરે વર્ષો સુધી વિયોગમાં રહી ત્યારે પણ એ કલ્પનાથી ભરેલા પ્રેમ પીયાલા ભરી ભરીને પીવાને કારણે જ નભી શકી હતી. હું પણ મારા પતિદેવના (તારા) પ્રેમને યાદ કરીને અને એવા તરંગ–કલ્પનાના પ્યાલા પી પીને આટલો વખત રહી શકી છું મને ખાતરી

પાઠાંતર—જીયકુ–મનકુ કલ–ચેન નીઠડે–મીઠડે

શબ્દાર્થ—મેરે = મારા. જીયકુ = જીવને. કલ = શાંતિ (૫ ગંભીરવિજયજી) શાંતિ, વિરામ, આરામ (હિન્દી કોશ) કલ = ચેન, આરામ. ન પરત હૈ = પડતી નથી, થતી નથી. બિનુ = વગર. પીયાલા = પ્યાલા. પીવત પીવત = પીતાં પીતાં. નીઠડે = નીઠ (કોશકાર એનો અનિષ્ટિ = અરુચિ અર્થ કરે છે) મુખે જાય છે કહેવાથી જાય છે (ગંભીરવિજયજી) લાલન = પ્યારા, પ્રિય, આત્મગુણ પ્રેમનું સંબોધન.

છે કે એક દિવસ મારા નાવલીઆ મારે મંદિરીએ પધારશે, મારી સેજડી પાવન કરશે અને મારા દીર્ઘ વિરહનો છેડો લાવશે.

આપણીનું આખું જીવન આશા પર લટકેલું હોય છે અને મારી આશા તો કાઈ સ્થૂળ નથી અને જે આશાને પદ ૨૮મા આનંદઘને વગોવી છે તે પ્રકારની પણ નથી, એટલે મારુ જીવન તો આશાએ અવલંબેલું હોઈ હું હરરોજ હરપળે પ્રેમપીયાલા પીધા જ કરુ છુ આ રીતે સાચો પ્રેમ નથી મળતો ત્યા સુધી તરપ્રેમમા પણ હું મસ્ત છુ અને એના આધારે બધા દિવસ હું કાઢુ છુ[1]

ચેતનનો પ્રેમ ખૂબ વિચારવા માગે છે એનો સાર્વજનિક પ્રેમ આખા વિશ્વ પર પથરાયેલો હોય છે એની મૈત્રી-ભાવનામા માત્ર મનુષ્યની મર્યાદા જ હોતી નથી એ તો તિર્યંચ અને જળચર ખેચર અને સ્થળચર અને એક બે, ત્રણ, ચાર ઇંદ્રિયોવાળા જીવોની પણ દયા કરે. એને સર્વ જીવોના દુઃખ પર ખેદ થાય અને સર્વની દુઃખમુક્તિ કરવાની અંદરથી સાચી તાલાવેલી એનામા ખરેખરી જાગે ત્યારે એની પ્રગતિ આગળ વધતી જાય છે અને છેવટે એ તીર્થંકરપણામા પરિણમે છે. સર્વ જીવની મુક્તિની ભાવનાને 'ભાવ દયા' કહેવામા આવે છે અને તીર્થંકર થનાર જીવની ઉત્કૃષ્ટ પ્રેમભાવના બતાવનાર એ અગત્યનું તત્ત્વ છે સવિ જીવ કરુ શાસનરસી ની ભાવનામા એનો શાસન તરફનો સ્વાર્થી રાગ નથી, પણ એમને દુનિયાને દુઃખ આપત્તિ, ઉપાધિ અને કકળાટમાથી છોડાવવાની તીવ્ર ભાવના અને તે દ્વારા અંદર જામતો સાર્વજનિક પ્રેમ છે તીર્થંકરની ભાવનામાં ક્યાય કોઈ સ્થાને દ્વેષ, ટીકા કે અંદરથી દુઃખ થાય એવું તત્ત્વ જોવામા ન આવે, એ [illegible] સામે પ્રમાણસત્ય મૂકે ત્યારે પણ એની ભાષાની અંદર સૌમ્ય ભાવ [illegible] છે એના મનમા એકદેશીયતા હોય નહિ, એને કોઈ મારું-તારું હોય નહિ, [illegible] શિષ્ય તરફ કે સેવક તરફ પણ પક્ષભાવના ન હોય અને એના મનમા અન્ય [illegible] દર્શન કે ધર્મ તરફ તિરસ્કાર ન હોય.

આવા પતિદેવના પ્રેમ 'પીઆલા' ઉપર સમતા વારી જાય, એની [illegible] કરે અને એવા પ્રેમ'મય' પતિના દર્શન વગર એને ચેન ન પડે [illegible] પતિ ને પ્રાણ પત્નીની નજરે બરાબર સમજવા જેવી છે આવા પ્રેમ[illegible] સમતાએ નાના બધા દિવસ કાઢ્યા છે આવા પ્રેમી પતિદેવ ઘેર આવી [illegible] એવું

---

૧ 'નીકે'નો અર્થ અરુચિ એવો કરીએ તો બધા [illegible] ભાવ [illegible] બંધ બેસતો આવે છે એવનાએ આસ્વાની રાતનાં અને [illegible] છે તે [illegible] નેતી નીકે'નો અર્થ કળજામાં વિનાબ્યાં એમ [illegible] ઉપર છે અને એ અર્થ કર્યો છે તે ૫ ગંભીરવિજયજીની નોંધ પ્રમાણે [illegible] થાય છે એ તમામ ક્ર્યો છે બીજો પાઠાંતર છે તે ૫ ગંભીરવિજયજીના [illegible]

મોટો દીર્ઘ કાળ વિતાવ્યો છે. પણ આશામાં પડેલ પ્રાણીને કોઈ કોઈવાર વિમાસણ જરૂર થઈ આવે છે (૨)

> पूछूं कौन कहांऊं ढूंढूं, किसकुं भेजुं चीठी;
> 'आनंदघन' प्रभु सेजडी पाउं, (तो) भागे आन बसीठी   प्यारी० ३

અર્થ—હું તે કોને પૂછું ? અને ક્યાં ક્યાં શોધ કરું ? અને કાગળપત્તર પણ કોને કોને મોકલું ? હવે તો હે મારા આનંદઘન પ્રભુ ! મારા નાથ ! (કોઈ રીતે) સુખશય્યા પ્રાપ્ત કરું તો મારા બાઈના સર્વ દુઃખો ભાગી જાય, નાશ પામી જાય, દૂર થઈ જાય. (૩)

વિવેચન—એ ચિંતવે છે કે પતિદેવની વાટ જોઈ જોઈને થાકી ગઈ પણ પતિદેવનો તો કાંઈ પત્તો નહિ, એને ઘર સંબંધી વિચાર નહિ. પતિ અત્યારે બહાર રખડે છે, નવા જૂના ખાડામાં અથડાયા કરે છે અને જન્મમરણના ફેરામાં એક ઠામ ઠરીને બેસતા પણ નથી. અહીં હું એની ખાતર ઝૂર્યા કરું છું અને એ તો મારો વિચાર સરખો પણ કરતા નથી, ત્યારે મારે તે હવે પૂછવું પણ કોને ? અને પતિદેવને ઢૂંઢવા પણ ક્યાં ? અને એમને લઈ આવવાને કાગળપત્તર પણ કોને કોને આપું ? મારો સંદેશો એમને કોણ પહોંચાડે ? મારી દશાની એમને ખબર નથી, એ મને યાદ પણ કરતા નથી અને વિભાવમાં પડી ગયેલા તેઓ કદાચ મને ભૂલી પણ ગયા હશે. ત્યારે આમાં મારે તે સંદેશો પણ કોની સાથે મોકલવો અને એવો મારો સંદેશો લઈ પણ કોણ જાય ?

એમની પાસે અત્યારે જે ટોળું એકઠું થયું છે તે તો મારો સંદેશો લઈ જાય નહિ અને કાગળ-ચિઠ્ઠી આપું તો મારા દેવને પહોંચાડે પણ નહિ. ત્યારે મારે કરવું શું ? હવે તો મારી હૃદયની એક ઇચ્છા જણાવું છું કે કોઈ રીતે મારા નાથ મારી સેજડીએ પધારે, અથવા હું મારા નાથની સેજડી પ્રાપ્ત કરું તો મારા બાઈનાં સર્વ દુઃખો દૂર થઈ જાય અને હું રસભર પ્રીતમની સાથે ખરેખરા આનંદકલ્લોલ ઉડાવું.

આર્ય પત્નીની આ એકની એક ઇચ્છા સદૈવ જાગતી હોય છે. આવી ઉન્નત ભાવના ભાવનારી ચેતના કે સુમતિ અથવા સમતા નિરંતર પતિમિલન માટે તલસ્યા કરે છે અને પતિ મળે તો પોતાના અશેષ સર્વ દુઃખોનો છેડો આવી જશે એમ વિચારે છે. આવી રીતે ભાવી મેળાપને તલસતી વિરહી ચેતના પતિદેવની વાટ જોઈને બેઠી છે. કોઈ દિવસ પતિદેવ પોતાની સેજડીએ પધારશે અથવા પોતે પતિદેવની સેજડીએ પહોંચી

પાઠાંતર—કૌન-કૂન. કિસકું-કિસો. તો-પ્રતમાં નથી. આન-આનુ.

શબ્દાર્થ—કૌન = કોને. કહાંઉ = ક્યાં સુધી, ક્યાં સ્થાને. (કહાંઊં). ઢુંઢું = શોધું. કિસકું = કોને. ભેજું = મોકલું. ચીઠી = ચિઠ્ઠી, કાગળ, પત્ર. સેજડી = શય્યા, પથારી, મારપાઈ. પાઉં = પામું. ભાગે = દૂર થાય. આન = દુઃખ (મનોવિચ્છિન્નતા) બસીઠી = (અનિષ્ટ) ભાગી જશે.

જાગે એ પ્રહરમા સ્થિર રહી પતિને અનેક આકારમા વીનવવાના અહિલનો વાપરી રહી છે એનો આ પદ એક વધારે નમૂનો છે[1] (૨)

ઉપસંહાર—આ પદમા આવેલ ધ્રુવ અન્ય પદોમા પણ આવી છે વિરહગાન એ આનંદઘનની કૃતિમા અનેરુ સ્થાન ભોગવે છે એની સરસતા મેધલા અને અલંકારિતાની પાછળ ભાવ સંસ્કાર છે પતિપત્નીભાવની ઉન્નત આદર્શ દશા છે અને કેટલીક વાર નવયુગને ન સમજાય તેવી આટીઘૂટી છે અને વિરહના ગાન ગાવામા આનંદઘને ખરેખર કમાલ કરી છે આ પદની પ્રસ્તાવનામા તેનુ કાંઈક કથન કર્યુ છે સોતેરમા પદમા પતિના વિરહે ઘરવાસનુ ઠેકાણુ નથી રહી શકતુ એ પર વિવેચન કરી પતિમેળાપ માટે જે તમન્ના ઍપરા રાગમા બતાવવામા આવી છે અને વાયરેથી મુલાકાત કોઈ કરાવી આપે તો ઘેર-મંદિરે દીવા કરવાની જે વાત કરી છે અથવા હવે પછી આવનારા ૧ ૪મા પદમા મેળાપને અગે જે ભવ્ય આતુરતા ચેતનાએ બતાવી છે તેને અનુરૂપ આ પદ છે પતિવિરહને પરિણામે દગમગ થેલી થયેલી ચેતના પતિનુ રટણ કરે છે પતિની વિશુદ્ધ દશાની ખીલીની કલ્પના કરે છે અને પતિના પ્રેમ પીયાલા પીવાથી એની આશાની મસ્તીમાં અનેક પ્રકારના મનોરથો કરે છે

અને વ્યવહારમા અનુભવાય છે કે કોઈને મળવાની તમન્ના જાગે અને એ આપણાથી દૂર ને દૂર ભાગે ત્યારે એ મિત્ર હોય કે પત્ની હોય, સગો હોય કે સ્નેહી હોય, પણ આખો વખત એના મેળાપની વાત જ યાદ આવ્યા કરે છે આવા પ્રકારની ચેતનાની તમન્ના બતાવનારાં પદો આવેલા છે તેનો કેંદ્રસ્થ વિચાર ચેતનની વર્તમાન પરભાવપરિણતિ અને એના અદર રહેલ વિચારક દષ્ટિથી થતી સ્વભાવપરિણતિ બન્નેની સરખામણી છે એમા ચેતનદેવ વિશુદ્ધ દશામાં આવે ત્યારે તેનામા થવાના સ્પષ્ટ ફેરફારના આદર્શો છે અને એની અદર એ દશાએ પહોચવાની ઊંડી ઊંડી લાલસા વેલી છે. વસ્તુત. ચેતના અને ચેતનનો અભેદ છે પણ ગુણી ઉપર ગુણનો આરોપ કરવામા આવે ત્યારે ગુણને બહાર લાવી શકાય છે અને તે રીતે ચેતનદેવનુ ખરુ સામ્રાજ્ય, સાચુ સ્થાન અને પ્રકૃતિગમ્ય પ્રગતિ અને છેવટનો નિવાસ સમજી શકાય છે. એ દિશાએ જેટલું ગમન થાય તેટલો માર્ગ કપાય છે. અને એ જેટલો કપાય તેટલો આતરો ઓછો થાય છે આ દષ્ટિએ આ વિરહગાનોને આત્મવિકાસના રસ્તામા અનેરુ સ્થાન છે અને અતિમ આત્મવિકાસ અને સ્વરૂપપ્રાપ્તિના આદર્શ દર્શનને અગે એનો અતિ વિશિષ્ટ ઉપયોગ છે

આવા પ્રકારનો વિરહગાનનો અદ્ભુત ઉપયોગ અતિમ આત્મખ્યાતિની દષ્ટિએ થયો

1 આન સીદો ગો અથ ૫ ગભીરવિજયજીએ કરેલ અર્થ પ્રમાણે કર્યો છે મને એ આખા શબ્દો કોઈને આધારે પ્રાપ્ત થયા નથી અને એની વ્યુત્પત્તિ કે મૂળ બેસારો નથી. એ તત્સમ શબ્દો છે કે તદ્ભવ છે તેનો પણ નિર્ણય થઈ શક્યો નથી. —વિવેચનકાર.

મોટો દીર્ઘ કાળ વિતાવ્યો છે પણ આશામાં પડેલ પ્રાણીને કોઈ કોઈવાર નિરાશા જરૂર થઈ આવે છે (૨)

> पुछुं कौन कहांकु ढुंढुं, किसकुं भेजुं चीठके;
> 'आनंदघन' प्रभु सेजडी पाउं, (तो) भागे आन बसीठके   प्यारे० ३

અર્થ—હું તે કોને પૂછું ? અને ક્યાં ક્યાં શોધ કરું ? અને કાગળપત્તર પણ કોને કોને મોકલું ? હવે તો હે મારા આનંદઘન પ્રભુ ! મારા નાથ ! (કોઈ રીતે) સુખશય્યા પ્રાપ્ત કરું તો મારાં બાકીનાં સર્વ દુઃખો ભાગી જાય, નાશ પામી જાય, દૂર થઈ જાય. (૩)

વિવેચન—એ ચિંતવે છે કે પતિદેવની વાટ જોઈ જોઈને થાકી ગઈ પણ પતિદેવનો તો કાંઈ પત્તો નહિ, એને ઘર સંબંધી વિચાર નહિ, પતિ અત્યારે બહાર રખડે છે તથા જૂના ખાડામાં અથડાયા કરે છે અને જ મમત્વના ફેરામાં એક ઠામ કરીને બેસતા પણ નથી. અહીં હું એની બાત ઝૂર્યા કરું છું અને એ તો મારો વિચાર સરખો પણ કરતા નથી, ત્યારે મારે તે હવે પૂછવું પણ કોને ? અને પતિદેવને ઢૂંઢવા પણ ક્યાં ? અને એમને લઈ આવવાને કાગળપત્તર પણ કોને કોને આપું ? મારો સંદેશો એમને કોણ પહોંચાડે ? મારી દશાની એમને ખબર નથી એ મને યાદ પણ કરતા નથી અને વિભાવમાં પડી ગયેલા તેઓ જાણે મને ભૂલી પણ ગયા હશે. ત્યારે આમાં મારે તે સંદેશો પણ કોની સાથે મોકલવો અને એવો મારો સંદેશો લઈ પણ કોણ જાય ?

એમની પાસે અત્યારે જે ટોળું એકઠું થયું છે તે તો મારો સંદેશો લઈ જાય નહિ; અને કાગળ-ચિઠ્ઠી આપું તો મારા દેવને પહોંચાડે પણ નહિ. ત્યારે મારે કરવું શું ? હવે તો મારી હૃદયની એક ઇચ્છા જણાવું છું કે કોઈ રીતે મારા નાથ મારી સેજડીએ પધારે, અથવા હું મારા નાથની સેજડી પ્રાપ્ત કરું તો મારાં બાકીનાં સર્વ દુઃખો દૂર થઈ જાય અને હું રસભર પ્રીતમની સાથે અંતરના આનંદકલ્લોલ ઉડાવું.

આર્ય પત્નીની આ એકની એક ઇચ્છા સદૈવ જાગતી હોય છે. આવી ઉન્નત ભાવના ભાવનારી ચેતના કે સુમતિ અથવા સમતા નિરંતર પતિમિલન માટે તલપ્યા કરે છે અને પતિ મળે તો પોતાના અશેષ મન દુઃખોનો છેડો આવી જશે એમ વિચારે છે. આવી રીતે આવી ભાવનાને તલસતી વિરહી ચેતના પતિદેવની વાટ જોઈને બેઠી છે; કોઈ દિવસ પતિદેવ પોતાની સેજડીએ પધારશે અથવા પોતે પતિદેવની સેજડીએ પહોંચી

પાઠાન્તર—કૌન-કુન. કિસકુ-કિસકો. તો-અપ્રતમાં નથી. આન-આનુ.

શબ્દાર્થ—કૌન=કોને. કહાંકુ=ક્યાં સુધી, કઈ જગ્યાએ (ક્યાંયે) ઢુંઢું=શોધું. કિસકું=કોને. ભેજું=મોકલું. ચીઠ=ચિઠ્ઠી, કાગળ પત્ર. સેજડી=શય્યા, પથારી, મતલબ પાઉં=પામું. ભાગે=દૂર થાય. આન=દુઃખ ([illegible]). બસીઠ=(અવસ્થિત) બાકી રહેલ.

જશે એ શ્રદ્ધામા સ્થિર રહી પતિને અનેક પ્રકારમા વીનવવાના આંદોલનો વાપરી રહી છે એનો આ પદ એક વધારે નમૂનો છે[1] (૨)

ઉપસંહાર—આ પદમા આવેલ ધૂન અન્ય પદોમા પણ આવી છે વિરહગાન એ આનંદઘનની કૃતિમા અનેરુ સ્થાન ભોગવે છે એની ભવ્યતા, ચેષ્ટા અને અલંકારિતાની પાછળ આર્ય સંસ્કાર છે પતિપત્નીભાવની ઉન્નત આદર્શ દશા છે અને કેટલીક વાર નવયુગને ન સમજાય તેવી આટીઘૂંટી છે અને વિરહના ગાન ગાવામા આનંદઘને ખરેખર કમાલ કરી છે આ પદની પ્રસ્તાવનામા તેનું માર્મિક દર્શન કર્યું છે તોંતેરમા પદમા પતિના વિરહે ઘરવાસનું ઠેકાણું નથી રહી શકતું એ પર વિવેચન કરી પતિમેળાપ માટે જે તમન્ના 'કેદારા રાગમા બતાવવામા આવી છે અને વાયદેથી મુલાકાત કોઈ કરાવી આપે તો ઘેર-મંદિરે દીવા કરવાની જે વાત કરી છે અથવા હવે પછી આવનાર ૧૦૪મા પદમા મેળાપને અંગે જે ભવ્ય આતુરતા ચેતનાએ બતાવી છે તેને અનુરૂપ આ પદ છે પતિવિરહને પરિણામે તગમગ ઘેલી થયેલી ચેતના પતિનું રટણ કરે છે પતિની વિશુદ્ધ દશાની ઝાંખીની કલ્પના કરે છે અને પતિના પ્રેમપીયાલા પીવાશે એની આશાની મસ્તીમાં અનેક પ્રકારના મનોરથો કરે છે

અને વ્યવહારમા અનુભવાય છે કે કોઈને મળવાની તમન્ના જાગે અને એ આપણાથી દૂર ને દૂર ભાગે ત્યારે એ મિત્ર હોય કે પત્ની હોય, સગો હોય કે સ્નેહી હોય, પણ આખો વખત એના મેળાપની વાત જ યાદ આવ્યા કરે છે. આવા પ્રકારની ચેતનાની તમન્ના બતાવનારા પદો આવેલા છે તેનો કેન્દ્રસ્થ વિચાર ચેતનની વર્તમાન પરભાવપરિણતિ અને એના અંદર રહેલ વિચારક દૃષ્ટિથી થતી સ્વભાવપરિણતિ વચ્ચેની સરખામણી છે એમા ચેતનદેવ વિશુદ્ધ દશામા આવે ત્યારે તેનામા થવાના સ્પષ્ટ ફેરફારના આદર્શો છે અને એની અંદર એ દશાએ પહોંચવાની ઊંડી ઊંડી તાલાવેલી છે. વસ્તુત ચેતના અને ચેતનનો અભેદ છે પણ ગુણી ઉપર ગુણનો આરોપ કરવામા આવે ત્યારે ગુણને બહાર લાવી શકાય છે અને તે રીતે ચેતનદેવનું ખરુ સામ્રાજ્ય, સાચુ સ્થાન અને પ્રકૃતિગમ્ય પ્રગતિ અને ઉત્કટનો નિવાસ સમજી શકાય છે. એ દિશાએ જેટલું ગમન થાય તેટલો માર્ગ કપાય છે. અને એ જેટલો કપાય તેટલો આવરો ઓછો થાય છે. આ દૃષ્ટિએ આ વિરહગાનોને આત્મવિકાસના રસ્તામા અનેરુ સ્થાન છે અને અંતિમ આત્મવિકાસ અને સ્વરૂપસાધનાના આદર્શ દર્શનને અંગે એનો અતિ વિશિષ્ટ ઉપયોગ છે.

આવા પ્રકારનો વિરહગાનનો અદ્ભુત ઉપયોગ અંતિમ આત્મખ્યાતિની દૃષ્ટિએ થયો

---

૧ આન વસીકે'નો અર્થ ૫ ગંભીરવિજયજીએ કરેલ અર્થ પ્રમાણે કર્યો છે અને એ આ શબ્દો કોઈને આધારે પ્રાપ્ત થયા નથી અને એની વ્યુત્પત્તિ કે મૂળ સાંપડ્યું નથી. એ તત્સમ શબ્દો છે કે તદ્ભવ છે તેનો પણ નિર્ણય થઈ શકતો નથી. —વિવેચનકાર

છે એમાં વ્યવહારમાં પ્રવર્તતા વિરહ વખતે થતી મનની સ્થિતિની અન્ય કલ્પનાઓનો સુમેળ સાધી એનો ઉપયોગ સ્વરૂપસાધનામાં અતિ આકર્ષક રીતે કરવામાં આવ્યો છે. અને એમાં કોઈ વાતનો મેળ ન મળે તો દૃષ્ટાંતની સર્વદેશીયતા ન હોઈ શકે એમ ગણી લેવું. સિદ્ધયોગી કવિવરે બનતી એકાકારતા કે અનેકગણી દેશીયતા દૃષ્ટાંત સાથે સાધી છે એ દેખાઈ આવે છે પણ એ ઉપરાંત એની હૃદયંગમતા અને પરિણામદર્શિતા તો ખરેખર અદ્ભુત છે. આ દૃષ્ટિએ આ વિરહગાનના પદો જરૂર વિચારવા યોગ્ય છે. (૮૫)

પદ છયાશીમું

ભૂમિકા—આનંદઘનજીએ કેટલાક પદો સુમતિ અથવા ચેતનાના મુખમાં મૂક્યાં છે. કોઈ સુમતિની વિરહદશા વર્ણવે છે; કોઈ સુમતિને ઝૂરતી અને નિસાસા નાખતી બતાવે છે; કોઈ પદ એને પતિની રાહ જોતી વર્ણવે છે. કોઈ પદ સુમતિને તેના સગા ભાઈ વિવેક સાથે વાત કરતી કે અનુભવને આમંત્રણ કરતી બતાવે છે. આ પદ તે કોટિમાં આવે છે. વિવેકનું કામ સાચું અને ખોટું શું છે, તાત્કાલિક લાભ દેખાનાર અને સ્થાયી અખંડ અબાધિત આનંદ આપનાર કઈ વસ્તુ કે કયા ભાવો છે અને અંતિમ પરમ સાધ્ય કયા ચિંતમાર્ગે મળી શકે તેવું છે તેનું માર્ગદર્શન કરાવનાર હોઈ એ પાત્રને બરાબર ઓળખવા જેવું છે. એ પાત્રની હાજરી વિચાર-વાતાવરણમાં અપૂર્વ શાંતિ ઉત્પન્ન કરનાર હોઈ ખૂબ ધ્યાન ખેંચનાર છે. એની વાણીનો મર્મ વિચારવા યોગ્ય છે અને એના સિદ્ધ નિર્ણયો પર ખૂબ મનન કરવાની જરૂર છે. વિવેક એ જ્ઞાનદશા સૂચવે છે અને અનુભવ વિવેકને પરિણામે પ્રવેશ દર્શનશુદ્ધિ બતાવે છે. શ્રદ્ધા અને અનુભવમાં પણ થોડો તફાવત છે. શ્રદ્ધા જ્ઞાનને પરિણામે પ્રવેશ પણ હોઈ શકે કે સ્વયંસ્ફુરણથી પ્રવેશ પણ હોઈ શકે. શ્રદ્ધા પોતે દર્શનનો વિષય છે. એના આવવા પછી વિવેક આવે ત્યારે શ્રદ્ધા સ્થિર થઈ જાય છે અને ચેતનાનો ભાગ બની જાય છે. આથી શ્રદ્ધાને સખીનું સ્થાન આપવામાં આવ્યું છે. એ ચેતના-સુમતિની બહેનપણી થાય, એમ અનેક સ્થાને બતાવ્યું છે તે યોગ્ય છે. અનુભવ એ તદ્દન જુદી જ વસ્તુ છે. એ દર્શન અને જ્ઞાનને પરિણામે-શ્રદ્ધા અને વિવેકને પરિણામે-પ્રવેશ ચેતનની પરિસ્થિતિની યાદગીરી, ખૂબ વિચારણાનું જગનું પરિણામ અને જાગતી સમેત યાદગીરીની સંભાવના બતાવે છે. અનુભવનો પાયો દર્શન છે પણ એનું ચણતર જ્ઞાન પર રચાયેલું હોય છે અને જ્ઞાન અને દર્શન બન્ને મળીને જે પરિણામ સ્થાયી રીતે નીપજાવે તેની તેમાં કલ્પના હોઈ એની ખુમારી અનેરી હોય છે. એની વિચિત્રતા તદ્દન જુદી ભાત પાડનારી હોય છે. એની વ્યાપકતા અતિ અદ્ભુત પરિણામ નિપજાવનાર હોય છે. પાત્રોના આ વૈવિધ્ય પર છયાશીમા પદના વિવેચનમાં વિશેષ ઉલ્લેખ થશે.

આ સુમતિ, વિવેક અને અનુભવને લગતા ઘણાખરા પદો પર જ્ઞાનસારનું વિવરણ છે અને જ્ઞાનસારે કરેલ ૧૨ પદનું વિવરણ પ્રાપ્ત થયું છે. તે ઉપરાંત તેમનું વિવરણ લભ્ય થતું નથી. જે જે પદનું તેમનું વિવરણ પ્રાપ્ત થયું છે તેનો તે તે પદોના વિવેચનમાં ઉલ્લેખ કર્યો છે અને એમ લાગે છે કે જ્ઞાનસારે માત્ર બહુ જ થોડા પદ પર વિવરણ લખ્યું છે જ્યારે ચોવીશીના બાવીશ સ્તવનો પર વિવેચન કર્યું છે એટલે એમની વિચારક આત્મીય દૃષ્ટિએ જે પદો ખાસ ધ્યાન ખેંચવા લાયક લાગ્યા હશે તે પર તેમણે ભાષામાં વિવેચન તૈયાર કર્યું હશે. એ મારી ધારણા સત્ય હોય તો તેમાથી એક ફલિતાર્થ નીકળે છે અને તે એ કે એ પદો જ્ઞાનસારજીને ખૂબ ગમ્યા હશે અને તે અનેરી ભાત પાડનાર હોઈ એમને એવાં જ પદો પર વિવરણ કરવાનું મન થયું હશે. આ પદોની સંખ્યા ૧૨ થાય છે ૯ ૧૭ ૩૨ ૪૧ ૫૦ ૬૦ ૬૫, ૬૮ ૭ ૮૬ ૮૭ અને ૮૮ છે અને સાખી એ ૬૫ અને ૭ આ પદ પર મૂકેલી તે છે આ એકસરખી વિચારણાવાળાં છતાં પ્રત્યેક પૃથક્ પૃથક્ અનેરી ભાત પાડનારાં પદોને જ્ઞાનસારજીએ શા માટે પ્રાધાન્ય આપ્યું હશે તે અતિ મહત્ત્વનો કોયડો (problem) છે અને તે ખૂબ વિચારણા માગે છે એ પર વિશેષ વિવેચન આનંદઘન બીજા વિભાગની ઉપોદ્ઘાતમાં લેવું અહીં કહેવાની વાત એ છે કે આ પદ પર જ્ઞાનસારજીનું ભાષાવિવરણ મને પ્રાપ્ત થયું છે અને આ વિવેચનમાં મે તેનો ઉપયોગ કર્યો છે. આ પદ યોજગણનામાં અતિ મહત્ત્વનું સ્થાન ધરાવે છે

મનુષ્ય સ્વભાવમાં એક નબળાઈ છે: જેને આપણે આપણાં માનતાં હોઈએ, જેની સાથે આપણો ઘરોબો હોય, તે જો આપણા વગર ચલાવે, કે આપણી ઉપેક્ષા કરે તો તેવા સંયોગોમાં એ જે કામ કરે તેમાં એ ફાવે નહિ, તો આપણી અનિચ્છાએ પણ આપણને અંતરખાનેથી એમ થાય છે કે એ તો એ જ લાગનો હતો. ઉપર ઉપરથી બેદરકારી બતાવવા છતાં અંદરથી એ શું કરે છે એનું કેમ ચાલે છે એ જાણવાની ઊંડી ઊંડી વૃત્તિ જરૂર રહે છે આપણો દિલોજાન મિત્ર બીજાની સોબતમાં જાય કે સગો પતિ પરસ્ત્રી સાથે રમણ કરે ત્યારે મિત્રની કે સ્ત્રીની જે દશા થાય તેનું માનસિક પૃથક્કરણ આ સ્વભાવસત્ય રજૂ કરે છે સુમતિના પતિ પારકે ઘેર રખડે છે પરસ્ત્રી–વેશ્યા–કુમતિ સાથે સંબંધ જોડે છે અને પતિવ્રતા પત્નીને વિસારી બેઠા છે તે વખતે તે (પત્ની)ના મનમાં જે ચિંતા, સવાલો અને આવજાવો ઊઠે તેનો અત્ર સાક્ષાત્કાર કરવામાં આવ્યો છે એટલી ઉપોદ્ઘાત કરી આપણે પદનું હાર્દ વિચારીએ.

૫૫

(રાગ–ધમાલ)

सखुणें साहिब आवेंगे मर, मामी री, बीर विवक कहा सांच. सखूणे०

मासुं सांच कहीं मरी सौं, सुख पायो क नांहि;
कहांनी कहा कहु उहांकी, डोरे चतुर गति मांही सलूणे० १

અર્થ—સખી શ્રદ્ધા! આપણે ભાઈ (બંધુ) વિવેકને બહુ ભળીને પૂછીએ કે ભાઈ વીર વિવેક! અમારા સલૂણા સાહિબા (ચેતનરાજ પતિ) મારે (ઘેર) આવશે (કે નહિ)? તેનો સાચો જવાબ આપો. અને (ભાઈ વિવેક!) આપને મારા સોગન છે આપ મને સાચે સાચું—જેવું હોય તેવું—કહો કે પતિરાજ (ત્યાં) સુખ પામ્યા કે નહિ? (વિવેક જવાબમાં કહે છે:) ત્યાંની કથની તે તમને શી કહું? એ તો ચાર ગતિમાં દોરે છે (અહીંથી ત્યાં અને ત્યાંથી બીજે દોડાદોડ કરી રહ્યા છે ઠીબકા ખાતા રખડી રહ્યા છે. અથવા એને ચાર ગતિમાં ઠીબિળવામાં આવ્યા છે) (૧)

વિવેચન—ઘણા લાંબા કાળના વિરહથી ત્રાસી ગયેલી સુમતિ—ચેતના પતિમિલાપની રાહ જોઈ જોઈને થાકી ગઈ છે એની ધીરજ ખૂટી પડી છે પણ હમણાં હમણાં વિવેકમિત્ર નજીક આવતો ગયો છે તેથી એને ધીરજ આવવા માંડી છે અને પતિમિલાપની આશા બંધાવા માંડી છે. પતિનો મિત્ર પાસે આવે ત્યારે સદાચારી સ્ત્રી મર્યાદામાં રહી પતિ સંબંધી જેવી જેવી વાતો કરે તેવી વાત અત્ર કરી છે. આથી એટલે સખી શ્રદ્ધા! આપણે તો રાહ જોઈ જોઈને કંટાળી ગયા છીએ, પણ હમણાં વિવેકભાઈ દેખાવ દઈ રહ્યા છે તો તેને ખબરઅંતર તો પૂછીએ. પતિમહારાજ તો ખરેખર સલૂણા છે—મનોહર છે પણ અત્યારે પરભાવમાં રમી રહ્યા છે પરરમણીના ફંદામાં ફસી ગયા છે તો આપણે વિવેકભાઈને પૂછીએ તો ખરા કે પતિમહારાજ અહીં—આપણે ઘેર—પધારશે કે નહિ? જેમ શાક કહો કે ગમે તે મીઠા વગર નીરસ લાગે અને લૂણ—મીઠા સહિત સુંદર લાગે, તેમ પતિદેવ આવે તો સરસ છે પણ એ મારે મંદિરે આવશે કે નહીં એ વાતના ખબર આ હમણાં આવી પહોંચેલ વિવેકભાઈને પૂછીએ. ચેતનજી ચાર ગતિમાં દોરે છે અહીંથી તહીં આંટા મારે છે અને ખાસા હિલોળે ચડ્યા છે એને સુખ મળ્યું કે નહિ? એ સવાલનો જવાબ અહીં તો અનુમાન પર રાખ્યો છે પણ એ સંબંધમાં એક સરસ વાત છે

નવયુગવાચનમાળાના ચોથા પુસ્તકમાં ૧૪ મો પાઠ 'સુખી માણસનું પહેરણ' ના મથાળા

પાઠાંતર—સલૂને—સલૂનિ. આવેંગે—આવેંગે. સાંચ—સાચ. મેકું—મોય. મેરી સોં—મેરી સ. નાહિ—નાહી, નાહિ. ઉહાંકી—ઉહાકી. ડોરે—દિોરે.

શબ્દાર્થ—સલૂને = સલૂણ મનોહર, રસવાળા લૂણવાળા, સ્વાદિષ્ટ, મજેદાર. (લૂણ એટલે મીઠું. મીઠા વગર રસોઈ નકામી છે) સાહિબ = સ્વામી, મહારા સાથી. આવેંગે = આવશે. મેરે = મારે ઘેર. વીર = ભાઈ બહાદુર, શૂર, બળવાન, પરાક્રમી. સાંચ = સાચી વાત, ખરેખરું. મોકું = મને. મેરી સોં = મારા સોગન, મારા શપથ. પાયો = મળ્યો. કહાંની = કહાણી, કથા, વાર્તા, કથની. કહા—શી. ઉહાંકી = ત્યાંની. ડોરે = દોડે. ડોરે = દોડે છે રખડ્યા છે દેખાય છે. ચતુર ગતિ માંહિ = ચાર ગતિમાં (દેવ, મનુષ્ય, તિર્યંચ, નારકી—આ ચાર ગતિઓ કહેવાય.)

નીચે છે, તે ખૂબ વિચારવા યોગ્ય છે. તેનો સાર નીચે પ્રમાણે છે. એક વખત એક રાજાને એવો ખ્યાલ થઈ આવ્યો કે તેને કોઈ રોગ લાગુ પડી ગયો છે. તેણે મોટા મોટા વૈદ્યો બોલાવ્યા. ઉપચારમાં હજારો રૂપિયા ખરચ્યા, પણ જરાયે ફેર પડ્યો નહિ. પરિણામે એની મૂંઝવણ વધતી જ ચાલી. એક દિવસ એક ફકીર એ રાજાના પાટનગરમાં આવી ચડ્યો. મહેલમાં જઈ કેટલાક સવાલો પૂછતાં ફકીરને ખાતરી થઈ ગઈ કે રાજાને મનની બીમારી છે. પછી ઊંડો વિચાર કરી બોલ્યો "મહારાજ! તમારો મંદવાડ દૂર કરવો હોય તો એક જ ઉપાય છે. કોઈ સુખી માણસનું પહેરણ મંગાવી આપ પહેરો." રાજા આ જવાબથી ખૂબ રાજી થયો. કારણ કે એની માન્યતા પ્રમાણે, ઉપાય ઘણો સહેલો હતો. પ્રધાનને હુકમ આપ્યો કે સુખી માણસનું પહેરણ હમણાં ને હમણાં લઈ આવો. પ્રધાન પહેરણની શોધમાં નીકળ્યો. આ ઘેર, પેલે ઘેર, તવંગરને ત્યાં, ગરીબને ત્યાં, એમ બધે ગયો. બધાં પાસે પહેરણ તો જોઈએ તેટલાં હતાં પણ કોઈ જ સુખી ન હતું, એટલે તેમનાં પહેરણ શા ખપનાં? આખરે નિરાશ થઈ તેણે એક નાના ઝરાના પાણીમાં પગ રાખી એક જણને પથ્થર ઉપર બેઠેલો જોયો. તે માણસ આનંદમાં મસ્ત હતો, ધીમે સાદે ગીત ગાઈ રહ્યો હતો અને તેને કશાની સ્પૃહા ન હોય એમ દેખાતું હતું. પ્રધાન પેલા માણસ પાસે ગયો અને પૂછ્યું "ભલા તું સુખી છે?" પ્રધાન સામે જોઈ તે હસવા લાગ્યો. તેણે કહ્યું "કોણ હું? અરે, મારા જેવો બીજો કોણ સુખી હશે?" પ્રધાન રાજી થયો. તેને લાગ્યું કે અંતે સુખી માણસ જડ્યો ખરો. તેણે પેલાને કહ્યું, "અરે ભાઈ હું ક્યારનો તને જ શોધતો હતો. બસ, હવે મારું કામ થઈ ગયું. તું મને તારું પહેરણ..." બોલતાં બોલતાં જ પ્રધાન અટકી ગયો. પેલા માણસના શરીર પર પહેરણ હતું જ નહિ! વાર્તા પૂરી થઈ. હકીકત આમ છે. પૌદ્ગલિક વસ્તુની પ્રાપ્તિના સરવાળામાં સુખ શોધવું એ ઝાંઝવાના નીરની પ્રાપ્તિ પાછળના પ્રયાસ જેવું છે અને વસ્તુતઃ એ વાતમાં કાંઈ માલ નથી.

આ પ્રથમ ગાથાના વિવેચનમાં જ્ઞાનસાર ખૂબ ખીલ્યા છે. માત્ર ભાષાશુદ્ધિ કરી વર્તમાન ગુજરાતીમાં તેમનો ભાવાર્થ આ પ્રમાણે રજૂ કરી શકાય. ભાઈ વિવેક આવી પહોંચ્યા, તો તેમને સુમતિ બહેન પૂછે છે કે ભાઈ! મારા પતિ, જેઓ સગુણા છે એટલે આત્માનુભવરસથી ભરેલા છે તે સાહેબ આવશે? આ પદ સંદેહ સહિત વાક્ય છે અને સખી શ્રદ્ધા! જેમ હું વિવેકભાઈને પૂછું છું તેમ તું પણ તેને પૂછ. હે વીર! સાચ સાચું કહો, આવવાના હોય તો આવશે એમ કહો, ન આવવાના હોય તો નાવશે (નહિ આવે) એમ કહો—આટલું વાક્ય સુમતિનું છે વિવેકભાઈ! સાચું કહો—એટલું વાક્ય સખી શ્રદ્ધાનું છે. હવે આગળ સુમતિનું વચન છે: અરે મારા ભાઈ! વીર! તને મારા સોગન છે મને સાચું કહે, ત્યારે ને મારે શો આંતરો છે? અમારાથી વિછૂટાં પડી એ મારા પતિરાજ સુખ પામ્યા કે નહિ, એટલે સુખશાતાથી પ્રવર્ત્યા કે નહિ, એટલે શાતા

પામ્યા કે થાતા ન પામ્યા ? આવું સુમતિએ વિવેકને પૂછ્યું તેનો વિવેક ઉત્તર આપે છે કે બહેન ! તું મને ત્યાંની કહાણી શું પૂછે છે ? એ વાત પૂછવા જેવી નથી; એ પૂછ મા. હું ત્યાંની વાત (કહાણી) શું કહું ? એ વાત મારા મુખથી કહી જાય તેવી નથી. આ પ્રમાણે વિવેકે જવાબમાં કહ્યું એટલે સુમતિએ કહ્યું કે હે વીર ! જેવી હોય તેવી વાત કહો; કે એ ચો ગતિમાં એટલે ચાર ગતિરૂપ સંસારમાં ઠોરે એટલે ગત્યાગતિ કરે છે. આ પ્રમાણે ભાવ જ્ઞાનસાર જણાવે છે.

આ ગાથા પર મિત્રની નોંધ પણ વિચારવા લાયક છે તેઓ લખે છે કે સુમતિ પોતાના વિવેકરૂપ ભાઈને પૂછે છે કે અમારા સલૂણા સાહેબ આત્મા અમારે ઘેર આવશે કે ? વળી પોતાની શ્રદ્ધા સખીને કહે છે કે તું પણ પૂછ કે વિવેકવીર ! સાચું કહો, અમારા પતિ ત્યાં ચતુર્ગતિમાં કેવુંક સુખ પામ્યા છે ? આના ઉત્તરમાં વિવેક કહે છે: આની વાત શું કહું ? કહેવા જેવી નથી. તમારા પતિ ચાર ગતિમાં ગોથાં ખાય છે જ કે છે પણ હવે તે આવશે. (જ્યાં સુધી વિવેકની બહેન સમતા અને શ્રદ્ધા ન આવે ત્યાં સુધી આત્મા ચારે ગતિમાં ભ્રમણ કરે છે તો જો સંસારથી છૂટવું હોય તો વિવેકપૂર્વક શ્રદ્ધા રાખી સમતાને ઘેર જવું તો ચાર ગતિમાંથી આત્મા છૂટી શકે નહિ તો ગમે તે ઉપાય કરે તોપણ આ ચાર ગતિરૂપ સંસાર મટશે નહિ.)

ઊહાંકી'નો અર્થ કરતાં પં. ગંભીરવિજયજી લખાવે છે કે ઊહાંકી (ત્યાંની) એ બે કુબુદ્ધિના ઘરની અથવા કુબુદ્ધિને ઘેર રમતા પતિરાજની.

મને ઠોરે અને "ઢિઠોરે" બન્ને પાઠ સમીચીન લાગે છે બન્નેમાં ફેરફાર કે, એકમાં માત્ર ગતિ છે જ્યારે બીજામાં ગતિ અને આગતિ બન્ને છે. ઢિંઢોરામાં તો જવું અને આવવું બન્ને થાય છે. આ ઢિંઢોરાનો–ઢોલનો–વિચાર ખૂબ વિચારીને સમજવા જેવો છે અને ચેતનના હૈરાનને બતાવનારો છે. (૧)

भली भई इत आवती हो, पंचम गतिकी प्रीत;
सिद्ध सिद्धंत रस पाककी हो, देखे अपूरव रीत   सलूणे २

અર્થ—(સુમતિ આ જવાબ સાંભળીને કહે છે) એ વાત તો બહુ સારી થઈ. હવે એ (ચેતનરાજ) અહીં આવશે, મારે મંદિરે પધારશે, એને પંચમ ગતિ (મોક્ષ)ની

પાઠાંતર—દેખે–દેખ, દેં

શબ્દાર્થ—ભલી = સારુ સારી વાત, કરી. ભઈ = થઈ થયુ ઇત = અહીં આવતી = આવશે. પંચમ ગતિ = પાંચમી ગતિ, મોક્ષ. સિદ્ધ = નિર્ણીત, તૈયાર, પાકી, પરિપક્વ થયેલ. સિદ્ધંત = સિદ્ધાંત, ઉત્પત્તિ ગુણ મય. પાક = પરિપાક (દૂધ વી, માખણ વગેરેમાં રાંધી–પાકી આસ્વાદમાં આવેલ ભાવનો પાક). દેખે = જુએ, પરીક્ષા કરે, પ્રત્યક્ષ કરે. અપૂરવ = પૂર્વે કદી ન અનુભવેલી, ન જાણેલી. રીત = રીતિ, મર્યાદ, જ્ઞાન.

પ્રીતિ થશે અને અતિ ખાસ અને સિદ્ધ થયેલા સિદ્ધાંતના રસની બરાબર પાકેલી ચીજમાં કેવી અદ્ભુત અને પૂર્વે ન જોયેલી–જાણેલી અસાધારણ રીત છે તેને જાતે દેખશે; તેની પોતાને પરીક્ષા થશે. (૨)

વિવેચન—સુમતિ વિવેકભાઈનો ઉપર પ્રમાણેનો જવાબ સાંભળી કહે છે કે એક રીતે તો એ સારું થયું હવે એણે ત્યાં આટઆટલા હિંડોળા ખાધા તો ચારે ગતિ છોડીને એને પાંચમી ગતિ પર જરૂર પ્રેમ થશે. પ્રાણી ધક્કાધમેલા ખાઈને જ ઠેકાણે આવશે. કર્મથી મુક્તિ મેળવ્યા પછી જ્યાં જવાનું ધામ તેને (મુક્તિને) ચાર ગતિને આશ્રયીને પાંચમી ગતિ કહેવામાં આવે છે ત્યાં ચાર ગતિના ગમન–આગમન નથી, ત્યાં દોડાદોડી નથી, ત્યાં ભૂખતરસ નથી, ત્યાં આધીઆપાધીઓ નથી, ત્યાં શોક વિરહ કે રતિ નથી. અને ભાઈ વિવેક તારી મદદથી એને પંચમ ગતિની પ્રીતિ તો થશે, પણ તે પહેલાં એક બીજી વાત પણ થશે. એ ઘણી સારી વાત થઈ સિદ્ધાંતમાં મૂળ વસ્તુની હકીકત પૃથક્કરણપૂર્વક લખેલી હોય છે દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયની વાતો જણાવેલી હોય છે અનેક દૃષ્ટિબિન્દુઓનો સમન્વય કરેલો હોય છે જીવ અને પુદ્ગલનો ભેદ બતાવેલ હોય છે આ સિદ્ધાંત–આગમનો રસ થાય, એમાં આનંદ આવે, ત્યારે ચેતનની આખી રહેણીકરણી જુદી થઈ જાય છે આ સિદ્ધાંતનો રસ એ એક ચીજ છે એ રસનો પાક થાય એમાં પ્રાણી તરબોળ થઈ જાય, એ અભિવર્ધિત પ્રગતિ બતાવે છે. ચેતનજી અહીં આવશે ત્યારે આ સિદ્ધ થયેલ સિદ્ધાંતના રસના પરિપાકમાં કેવી અપૂર્વતા છે એ જાતે દેખશે, એ રસને પચાવશે, એ રસમય થશે અને એ બહુ ભલી વાત થશે. માટે ઘેર (સુમતિને મંદિરે) ચેતનજી આવતા આ રીતે બેવડો લાભ થશે: એક તો એને પંચમ ગતિની પ્રીતિ થશે; અને બીજું એને સિદ્ધાંતરસની અપૂર્વ રીતિ નજરમાં આવશે. અહીં દર્શન અને જ્ઞાનનું અજબ મિલાન કર્યું છે તે પર ખાસ ધ્યાન ખેંચવામાં આવે છે સિદ્ધાંતરસપ્રેમ એ જ્ઞાનસૂચક છે અને પંચમ ગતિની પ્રીતિ દર્શન સૂચક છે. જ્ઞાન હોય તો જ દર્શનશુદ્ધિ ચાલુ બની રહે છે

આ ગાથા પર જ્ઞાનસારના વિવેચનનો ભાવ નીચે મુજબ છે પણ હવે તારો સાહેબ ઘેર આવશે એટલે તારા સંયમરૂપી મહેલે આવશે–આ પ્રમાણે વિવેક વીરે કહ્યું તે સાંભળીને સુમતિ વિવેકને કહે છે: ભલી ભઈ એટલે એ વાત તો ઘણી રૂડી થઈ કારણ કે કેટલાયે કાળનું વિરહદુઃખ હવે જશે; અને અહીં આવશે તો આજની પહેલાં કોઈ જન્મમાં ન દેખેલી એવી અપૂર્વ પંચમ ગતિ–મુક્તિગતિ–સંબંધી પ્રીતિ–અભિલાષા–વાંછા દેખશે એટલે પરીક્ષા કરશે. સિદ્ધાંતથી સિદ્ધ થયો એટલે નીપજ્યો એવો જે રસ–આત્મિક સ્વરૂપાનુભવ સંબંધી જે પરમ રસ–તેનો પાક–પરિપાક એટલે સર્વથા પાકેલ એટલે આત્મસ્વરૂપને અનુભવવાથી આત્મસ્વરૂપનું તદાકાર વૃત્તિરૂપ પરિપાક અવસ્થાની અપૂર્વ રીત દેખે–પ્રત્યક્ષ કરે.

પામ્યા કે શાતા ન પામ્યા ? આવું સુમતિએ વિવેકને પૂછ્યું તેનો વિવેક ઉત્તર આપે છે : હે બહેન ! તું મને ત્યાંની કહાવી શું પૂછે છે ? એ વાત પૂછવા જેવી નથી; એ પૂછ મા. હું ત્યાંની વાત (કહાવી) શું કહું ? એ વાત મારા મુખથી કહી જાય તેવી નથી. આ પ્રમાણે વિવેકે જવાબમાં કહ્યું એટલે સુમતિએ કહ્યું કે હે વીર ! જેવી હોય તેવી વાત કહો કે એ શી ગતિમાં એટલે ચાર ગતિરૂપ સંસારમાં ઠોર એટલે ગત્યાગતિ કરે છે આ પ્રમાણે ભાવ જ્ઞાનસાર જણાવે છે

આ ગાથા પર મિત્રની નોંધ પણ વિચારવા લાયક છે. તેઓ લખે છે કે સુમતિ પોતાના વિવેકરૂપ ભાઈને પૂછે છે કે અમારા સલૂણા સાહેબ આત્મા અમારે ઘેર આવશે કે ? વળી પોતાની શ્રદ્ધા સખીને કહે છે કે તું પણ પૂછ કે વિવેકવીર ! સાચું કહો, અમારા પતિ ત્યાં ચતુર્ગતિમાં કેવુંક સુખ પામ્યા છે ? આના ઉત્તરમાં વિવેક કહે છે આની વાત શું કહું ? કહેવા જેવી નથી. તમારા પતિ ચાર ગતિમાં ઝોલા ખાય છે ભટકે છે પણ હવે તે આવશે. (જ્યાં સુધી વિવેકની બહેન સમતા અને શ્રદ્ધા ન આવે ત્યાં સુધી આત્મા ચારે ગતિમાં ભ્રમણ કરે છે તો જો સંસારથી છૂટવું હોય તો વિવેક પૂર્વક શ્રદ્ધા રાખી સમતાને ઘેર જવું તો ચાર ગતિમાંથી આત્મા છૂટી શકે નહિ તો ગમે તે ઉપાય કરે તોપણ આ ચાર ગતિરૂપ સંસાર મટશે નહિ.)

ઉહાંકી'નો અર્થ કરતા પં. ગંભીરવિજયજી લખાવે છે કે ઉહાંકી (ત્યાંની) એટલે કુબુદ્ધિના ઘરની અથવા કુબુદ્ધિને ઘેર રમતાં પતિરાજની.

મને ઠોર અને "હિંડોર" એવો પાઠ સમીચીન લાગે છે એકમાં હિલચાલ છે, એકમાં માત્ર ગતિ છે જ્યારે બીજામાં ગતિ અને આગતિ બન્ને છે હિંડોળામાં તો જવું અને આવવું બન્ને થાય છે. આ હિંડોળાનો-ઝોલાનો-વિચાર ખૂબ વિચારીને સમજવા જેવો છે અને ચેતનના ઉત્થાનને બતાવનારો છે (૧)

भली भई इत आवही हो, पंचम गतिकी प्रीत;
सिद्ध सिद्धंत रस पाककी हो, देखे अपूरब रीत सलूणे० २

અર્થ—(સુમતિ આ જવાબ સાંભળીને કહે છે :) એ વાત તો બહુ સારી થઈ હવે એ (ચેતનરાજ) અહીં આવશે, મારે મંદિરે પધારશે, એને પંચમ ગતિ (મોક્ષ)ની

પાઠાંતર—દેખે=રેખે, સૌ.

શબ્દાર્થ—ભલી=સારુ સારી વાત, ઠીક. ભઈ=થઈ થયું. ઇત=અહીં. આવહી=આવશે. પંચમ ગતિ=પાંચમી ગતિ, મોક્ષ. સિદ્ધ=નિષ્પત્તિ, તૈયાર, પાકી, પરિપાક થયેલો. સિદ્ધંત=સિદ્ધાંત ઉત્પત્તિ યુક્ત મત. પાક=પરિપાક (દૂધ, ઘી, માલપૂઆ વગેરેમાં ખાંડ-પાણી નાખવામાં આવેલ નાખ્યાનો પાક). દેખે=જુએ, પરીક્ષા કરે, અનુભવ કરે. અપૂરવ=પૂર્વે કદી ન અનુભવેલી, ન જોયેલી. રીત=રીતિ, મર્યાદા, ધાન.

પ્રીતિ થશે અને અતિ પાકા અને સિદ્ધ થયેલા સિદ્ધાંતના રસની બરાબર પાકેલી ચીજમાં કેવી અદ્ભુત અને પૂર્વે ન જોયેલી-અનુભવેલી અસાધારણ રીત છે તેને જાતે દેખશે; તેની પોતાને પરીક્ષા થશે. (૨)

વિવેચન—સુમતિ વિવેકભાઈનો ઉપર પ્રમાણેનો જવાબ સાંભળી કહે છે કે એક રીતે તો એ સારું થયું હવે એણે ત્યાં આઠઆઠ ડિલોળા ખાધા તો ચારે ગતિ છોડીને એને પાંચમી ગતિ પર જરૂર પ્રેમ થશે. આવી ધક્કાધક્કી ખાઈને જ ઠેકાણે આવશે. કર્મથી મુક્તિ મેળવ્યા પછી જ્યાં જવાનું થાય તેને (મુક્તિને) ચાર ગતિને આશ્રયીને પાંચમી ગતિ કહેવામાં આવે છે ત્યાં ચાર ગતિના ગમન-આગમન નથી, ત્યાં રોગ કોઈ નથી ત્યાં ભૂખતરસ નથી ત્યાં આધિવ્યાધિ નથી, ત્યાં શોક, વિરહ કે રતિ નથી. અને ભાઈ વિવેક તારી મારફતે એને પંચમ ગતિની પ્રીતિ તો થશે, પણ તે પહેલા એક બીજી વાત પણ થશે. એ વળી સારી વાત થઈ સિદ્ધાંતમાં મૂળ વસ્તુની હકીકત પૂર્વાપર પૂરક લખેલી હોય છે દ્રવ્ય-ગુણ પર્યાયની વાતો જણાવેલી હોય છે અને દૃષ્ટિબિન્દુઓનો સમન્વય કરેલો હોય છે જીવ અને પુદ્ગલનો ભેદ બતાવેલ હોય છે આ સિદ્ધાંત-આગમનો રસ થાય, એમાં આનંદ આવે, ત્યારે ચેતનની આખી રહેણીકરણી જુદી થઈ જાય છે આ સિદ્ધાંતનો રસ એ એક ચીજ છે એ રસનો પાક થાય એમાં આખી તરબોળ થઈ જાય, એ અનિર્વચનીય પ્રગતિ બતાવે છે ચેતનજી અહીં આવશે ત્યારે આ સિદ્ધ થયેલ સિદ્ધાંતના રસના પરિપાકમાં કેવી અપૂર્વતા છે એ જાતે દેખશે, એ રસને પચાવશે, એ રસમય થશે અને એ બહુ સારી વાત થશે. મારે ઘેર (સુમતિને મંદિરે) ચેતનજી આવતા આ રીતે બેવડો લાભ થશે એક તો એને પંચમ ગતિની પ્રીતિ થશે; અને બીજું એને સિદ્ધાંતરસની અપૂર્વ રીતિ નજરમાં આવશે. અહીં દર્શન અને જ્ઞાનનું અજબ મિશ્રણ કર્યું છે તે પર ખાસ ધ્યાન ખેંચવામાં આવે છે સિદ્ધાંતરસપ્રેમ એ જ્ઞાનસૂચક છે અને પંચમ ગતિની પ્રીતિ દર્શન સૂચક છે જ્ઞાન હોય તો જ દર્શનશુદ્ધિ થાય બની રહે છે

આ ગાથા પર જ્ઞાનસારના વિવેચનનો ભાવ નીચે મુજબ છે: પણ હવે તારો સાહિબ ધંધ આવશે એટલે તારા સુખમરૂપી મહેલે આવશે-આ પ્રમાણે વિવેકવીરે કહ્યું તે સાંભળીને સુમતિ વિવેકને કહે છે: ભલી ભઈ' એટલે એ વાત તો ઘણી રૂડી થઈ કારણ કે કેટલાયે કાળનું વિરહદુઃખ હવે જશે; અને અહીં આવશે તો આજની પહેલા કોઈ જમાને ન દેખેલી એવી અપૂર્વ પંચમ ગતિ-મુક્તિગતિ-સંબંધી પ્રીતિ-અભિલાષા-વાંછા દેખશે એટલે પરીક્ષા કરશે. સિદ્ધાંતથી સિદ્ધ થયો એટલે નીપજ્યો એવો જે રસ-આત્મિક સ્વરૂપાનુભવ સંબંધી જે પરમ રસ-તેનો પાક-પરિપાક એટલે સર્વથા પાકેલ એટલે આત્મા સ્વરૂપને અનુભવવાથી આત્મસ્વરૂપનું તદાકાર વૃત્તિરૂપ પરિપાક અવસ્થાની અપૂર્વ રીત દેખે-પ્રત્યક્ષ કરે.

સુમતિ, સુબુદ્ધિ વગેરે સમજવી. વિવેકપર્વત પર ચારિત્રધર્મરાજનો મોટો પરિવાર વર્ણવ્યો છે તેમાં સંયમને ખાસ સ્થાન છે અને ત્યાં દશ યતિધર્મોની વાત કરી છે.[1] અહીં સુમતાનો પરિવાર બતાવ્યો છે એનો સંબંધ પરસ્પરનો અને ખાસ છે

જ્ઞાનસાર આ ગાથાનો ભાવ સમજાવતા જણાવે છે આ પ્રમાણે સુમતિ બોલી એટલે વિવેકભાઈ સુમતિબહેન પ્રત્યે કહે છે તમારા પતિ આવ્યા આવ્યા જરૂર આવ્યા, એમાં લગાર માત્ર ઢીલ નથી. આ પ્રમાણે વિવેકે કહ્યું, એટલે સુમતિ પોતાના પરિવારને—શ્રદ્ધા, ક્ષમા, શાંતિ, માર્દવ, આર્જવાદિ પરિવારને—કહે કે હું તો અનુભવની દાસી છું સ્વરૂપાનુભવની ચાકર છું અહીં કાર્યકારણનો અભેદ હોવાથી આત્માનુભાવી આત્માની દાસ છું ચાકર છું, આજ્ઞાકારી છું

આ ગાથા પરની મારા મિત્રની નોંધ પણ વિચારી જઈએ. તેઓ જણાવે છે આ પ્રમાણે સમતા તથા વિવેક વાત કરે છે એટલામાં આત્માને સુમતાને ઘેર આવતા જોઈ વિવેકે કહ્યું "હે સુમતા! લે, આ તારા પતિ આવ્યા." આ વચન સાંભળીને સુમતા ખુશી થઈ ગઈ અને પોતાના ભાઈને કહેવા લાગી કે હવે હું સપરિવારે પતિની સેવા કરીશ. અનુભવદાસ —આત્માની વિભાવિક દશા—માં તેને પોતાના સ્વરૂપનો અનુભવ હોતો નથી પણ જ્યારે તે વિભાવને મૂકે છે ત્યારે તેને પોતાના સ્વરૂપનો અનુભવ થાય છે અને તેથી સુમતાએ કહ્યું છે કે જેને સ્વરૂપનો અનુભવ થાય છે તેની હું સપરિવારે દાસ થઈ સેવા કરીશ. (૩)

सरधा सुमता चेतना हो, चेतन अनुभव माहि;
सगति फार निज रूप की हो, लीन्ह 'आनंदघन' मांहि सलूणे० ४

અર્થ—શ્રદ્ધા, સુમતા, ચેતના, ચેતન તેમ જ અનુભવ એ જ્યારે પોતાના મૂળ રૂપની શક્તિને ફોરવે છે ત્યારે આનંદઘનમાં (અસલ ચેતનસ્વરૂપમાં) લીન થઈ જાય છે એકાકી ભાવ પામી જાય છે (૪)

વિવેચન—શ્રદ્ધા, સુમતા, ચેતના ચેતન અને અનુભવ એ સર્વ જુદાં જુદાં દૃષ્ટિબિન્દુઓએ ચેતનના જ આવિર્ભાવો છે પર્યાયશબ્દો છે અને કુટુંબીજનો છે એ જ્યારે પોતાના મૂળ રૂપની શક્તિ ફોરવે છે ત્યારે ચેતન મૂળ અનંત આનંદમાં લીન થઈ જાય છે અને એકસ્વરૂપી થઈ ધ્યાતાને બદલે ધ્યેય થઈ જાય છે અને ધ્યાતા, ધ્યેય અને ધ્યાનનો એકીભાવ રજૂ કરે છે; મતલબ, ચેતન આનંદસ્વરૂપ બની જાય છે સુમતા પોતાના પરિવારને

પાઠાંતર—અનુભવ-અનુભો. માહિ-માંહિ. સગતિ-સગત. ફોરવે-ફેરવે. લીન્હ-લીન.

શબ્દાર્થ—માહિ = છે (?) સગતિ = શક્તિ, પરાક્રમ. ફેર = ફોરવીને, વાપરીને. લીન્હ = લીન થઈ ગયા, એકાકીભાવ પામી ગયા.

1 ઉપમિતિભવપ્રપંચા કથા ભાષાંતર પ્ર. ૫, પૃ. ૧ ૧૧–૧ ૬૮

સુમતિ : એટલે એને સુખ નહોતું છતાં એ એમાં સુખ માનતા હતા ? એમ કેમ થયું ?

વિવેક : દૂધપાક કે પીવર ખાધો પણ પેટમાં ઊતરી ગયેલ વસ્તુ સોનું હોય કે રોટલો હોય એમાં કાંઈ ફેર નથી. અને વિષયસેવન પછી તો બહુધા ઘૃણા જ થાય છે. આવા વર્ણવાના નીર પાછળ એ દોડ્યો, એણે સુખની આશા રાખી અને એ છેતરાયો. એમ કેમ થયું એનો જવાબ એક જ છે કે એ સાચું સ્થાયી સુખ ક્યાં છે કોને મળે, ક્યારે મળે, એ સમજ્યો જ નહોતો, એટલે અત્યાર સુધી ગતિમાં ભટકયા કર્યો છે અને નકામા આંટા ખાઈ એક ખાડામાંથી બીજામાં અને ત્યાંથી વળી અહીંતહીં ભટકવા રખડવા જ કર્યા કર્યો છે.

સુમતિ : ભાઈ વિવેક ! તમે કહો છો તેમ, એ ચેતનરાજ માત્ર ચાર ગતિમાં ભટકવા ને રખડવા જ હોય તો તો એક રીતે તો ઠીક થયું કહેવાય.

વિવેક : એવું શું બોલી, બહેન ? એ રખડપટ્ટીમાં સારી વાત શી છે કે એ ઠીક થયું એમ કહેવાય ?

સુમતિ : એ તો અપેક્ષાની વાત છે ભાઈ ! જ્યારે આંટા મારે, અને મૂંઝાય ત્યારે જ તેને સાચા સુખની કદર થાય છે એટલે ચેતનરાજ એ ચાર ગતિમાં રખડ્યા અને રઝળ્યા તો હવે તેને પંચમ ગતિની પ્રીતિ જરૂર થશે.

વિવેક : એ વાત ખરી ચારે ગતિમાં કુટાતાં–પીટાતાં એ હવે કંટાળી ગયા હશે, એટલે એને પાંચમી ગતિ પર પ્રેમ થાય ખરો, પણ એ વાત તો કેમ બને ?

સુમતિ : એ તો તારા જ હાથમાં છે એને જો સિદ્ધાંતના રસ પર પ્રીતિ લાગે, એ સિદ્ધરસમાં મોજ પડે, એ રસપાન કરવાની એને સાચી જિજ્ઞાસા જાગે, તો એ જરૂર પંચમ ગતિની પ્રીતિ કરે. અત્યાર સુધી એને પંચમ ગતિ શું છે અને ક્યાં છે તેનો સાચો ખ્યાલ જ નહોતો, એટલે એ એક સ્થાનેથી બીજે અને બીજેથી ત્રીજે ભટકયા કરતા હતા, પણ સિદ્ધાંતરસના પાકમાં બતાવેલી અપૂર્વ રીતિએ તેને સાંપડી જાય તો કામ સારું બની જાય. ભાઈ વિવેક ! તને લાગે છે કે ચેતનને પંચમ ગતિની પ્રીતિ થઈ છે અને સિદ્ધરસપાનની જિજ્ઞાસા જાગી છે ?

વિવેક : એટલું તો ખાતરીપૂર્વક કહેવાય તેમ હજુ જણાતું નથી. પણ એક વાત તો મને જરૂર દેખાય છે કે અત્યાર સુધી એ તારી પાસે પણ આવતા નહોતા, તે હવે તારી પાસે તો જરૂર આવ્યા છે તારી ઉપર નજર તો જરૂર ફેરવી રહ્યા છે.

સુમતિ : એમ થાય તો ઘણું સારું કારણ કે એક વાર એને સિદ્ધના તરફ રસ જાગે, એ સિદ્ધાંતરસમાં રસ લે, તો તે પછી એના રાગદ્વેષ ઢીલા પડે અને એ કુમતિની સોબત છોડે અને વિભાવમાંથી સ્વભાવમાં આવે.

વિવેક : અત્યારે પતિદેવ તારા પર તરફ આવ્યા તો છે હવે એને બીજે ભટકવા ન દેવા એ તો તારું કામ છે. તારામાં પતિને વશ કરવાની આવડત હોય તો અત્યારે વખત આવી લાગ્યો છે. અવસરનો લાભ લેવામાં આવડત અને સાવધાની જોઈએ.

સુમતિ : ભાઈ વિવેક! મારો પરિવાર મોટો છે. આ ખાંતિ, મદ્દવ, અજ્જવ જેવાં ખાસ પરિવારમાં છે અને વળી અનુભવ તો મારે જબરો છે. અમે તો બધા એ અનુભવના દાસ થઈને રહીએ છીએ અને એ અનુભવ જો પાંસરો હોય તો કાર્યસિદ્ધિ હાથવેંતમાં જ છે એમ હું તો ધારું છું.

વિવેક : સ્વરૂપાનુભવ સાથે તો મારે ખાસ મૈત્રી છે. એને હું ભલામણ કરું. એ તને જરૂર મદદ કરશે.

સુમતિ : એ ને ભાઈ! શ્રદ્ધા, હું પોતે અને ચેતના એ સર્વ જો પોતપોતાની શક્તિ ફોરવીએ તો કામ જરૂર થઈ જાય, પણ અમને સર્વને અનુભવની મદદની જરૂર છે.

વિવેક : એની મદદ મેળવી આપવી એ મારું કામ છે. હું સાધ્યયોગના વિવેચનને પરિણામે ચેતનને સાધ્યનો સ્વીકાર કરવા તો કહું જ છું અને એ વાત એ ધ્યાન પર લે, તો પછી આગળપાછળના દાખલા એના ધ્યાન પર લાવ્યા કરીશ. આ રીતે અનુભવ થતો જશે તો કામ થવાનો સંભવ ઘણો દેખાય છે.

સુમતિ : આ આખો પરિવાર જો પોતાની શક્તિ ફોરવે, અનુભવ એમાં મદદ કરે, તો તો આનંદ આનંદ થઈ જાય, અને અમે, તમે અને અનુભવ સર્વ ચિદાનંદના ભવન(વન)માં લીન થઈ જઈએ.

વિવેક : એટલે હવે વાત અનુભવનું આધિપત્ય કરવા ઉપર આવી અટકી છે. તો એ કામમાં મારાથી બનતું હું કરવા લાગી જઉં છું. તું અને તારો આખો પરિવાર પોતપોતાની શક્તિનો પૂરતો પરચો કરાવો.

સુમતિ : મારો પરિવાર તૈયાર છે. અનુભવને ગતિમાં મૂકી દેવો એ તારે માથે છે અને પરિણામે ચેતનજીને સ્વરૂપાનુભવ થાય એટલી જ વાર છે. પછી એ, તું, હું અને આખો પરિવાર જ્ઞાનાનંદમય થઈ એક થઈ જશું અને પોતાની શક્તિ ફોરવવાને પરિણામે અનંત આનંદમાં લીન થઈ જશું.

આ પ્રમાણે વાત થયા પછી શ્રદ્ધા અને સુમતાએ કેવી રીતે કામ લીધું, મહાનંદના સુખનું ભાન કેવી રીતે આવ્યું અને આનંદઘનનો વાન કેવી રીતે જમાવ્યો તે આગળ કહેવામાં આવશે. (જુઓ પદ ૮૮)

ઉપસંહાર—વિવેચન જરા લંબાણ થયું છે તેથી અત્ર પદનો સમુચ્ચય સાર આપવામાં આવતો નથી. વિવેચનમાં અને સંભાષણમાં એનો ભાવ આવી ગયો છે. આનંદઘનજીનાં ખાસ ભાવવાહી ઉન્નત પદોમાંનું આ એક પદ છે એ ખાસ ધ્યાનમાં રહે અને એના વિવેચનમાં જ્ઞાનસાર પણ ખૂબ ખીલ્યા છે એ લક્ષમાં રહે. આવું એકાદ પદ અંદર ઊતરી જાય અને અનુભવ જાગ્રત થઈ જાય તો કામ થઈ જાય તેવું છે, તેથી સૂઝ્યું તેવું અને તેટલું આ પદના વિવેચનમાં લખી નાખ્યું છે. તેની અંદરનું રહસ્ય પ્રાપ્ત કરવા પ્રયત્ન કરવા વિજ્ઞપ્તિ છે. (૮૯)

કહે છે કે ચેતન તો હવે આપણે ત્યાં આવ્યા છે તમારી (પરિવારની) પાસે આવ્યા છે એટલે શાંતિ, સુમતિ, સુબુદ્ધિ પરિવારની પાસે આવ્યા છે અને આપણે સર્વે તો, ઉપર જણાવ્યું તેમ, અનુભવના દાસ છીએ. હવે અત્યારે તો શ્રદ્ધા, સુમતા, ચેતના, ચેતન અને અનુભવ–સર્વે મળીને એ પોતપોતાની શક્તિ ફોરવે–પ્રકાશે તો આપણે બધા આનંદઘનમાં લીન થઈએ, લીન થઈને રહીએ.

શ્રદ્ધા વગેરે શું શું કરે તે કહે છે શ્રદ્ધા આકરી રુચિ કરે; સુમતા સારી વિચારણા કરે; ચેતના પોતાના સ્વરૂપમાં નિર્મળ રહે એટલે પ્રકટ થાય; ચેતન (આત્મા) તે શ્રદ્ધા, સમતા, ચેતનાની તરફ નજર કરી તેમને અપનાવે અને અનુભવ સાર-અસાર વિચાર દર્શાવે તો આનંદઘન પ્રભુમાં સર્વનો નિવાસ થાય. આ પ્રમાણે અર્થ પ. શ્રી ગંભીરવિજય ગણિએ લખાવ્યો છે.

જ્ઞાનસાર આ ગાથાનો અર્થ કરતાં ટીકા વિવેચન કરે છે તેઓના લખવાનો ભાવ આ પ્રમાણે છે ઉપર પ્રમાણે (ત્રીજી ગાથાનું વિવેચન થયું તે પ્રમાણે) કહેતા જ શ્રદ્ધા, સુમતિ, ચેતના (ચેતનતાપણું) તેમજ ચેતન છે એટલે ચેતનતાવાળા ચેતન જેમ પોતે જ કહે ચેત ચેતન અને અન્યત્ર કહ્યું છે કે ચેતનતા પરિણામ ન ચૂકે ચેતન કહે જિનચંદો તેમ જ અનુભવ પણ એમની સાથે જ છે એટલે જેમ શ્રદ્ધા, સુમતિ વગેરે છે તેમ અનુભવ પણ ભેગો જ છે.[1] ત્યાં છે અને અહીં બતાવે છે. એ સર્વે સ્વ સ્વરૂપ સબંધીની શક્તિ–પરાક્રમ ફોરવીને, એટલે પોતામાં હોય તેટલું સામર્થ્ય ફોરવીને આનંદઘન માંહી (આનંદ શબ્દે ચિદાનંદ–જ્ઞાનાનંદની સઘનતા–ઘનત્વ, તેમાં એટલે સઘનતામાં) લીન થયા, તદ્રૂપ થયા એટલે આનંદઘન સ્વરૂપ થઈ ગયા.

મિત્ર નોંધકાર સહજ જુદા દૃષ્ટિબિન્દુથી આ ગાથા પર વિવેચન કરે છે. તેઓ જણાવે છે કે શ્રદ્ધા, સુમતા અને ચેતના એ પોતાની તમામ શક્તિ સહિત આત્મામાં લીન થઈ ગઈ એટલે ચેતનનો અને તેની શુદ્ધ શક્તિઓનો વિયોગ હતો તે ગયો અને તેથી ચેતન પરમાનંદ પદ પામ્યો. (જ્યાં સુધી આત્માની અંદર રહેલી શ્રદ્ધા, સુમતા અને ચેતના શક્તિઓ પ્રકટ થતી નથી, ત્યાં સુધી તેની વિભાવદશા મટતી નથી અને તેથી તે પર–પુદ્ગલના સબંધમાં ચાર ગતિમાં રખડે છે પણ જ્યારે આત્માને ખરા તત્ત્વ પર શ્રદ્ધા થાય છે એટલે કે સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારે તેને સમતા પોતાની મેળે આવે છે અને સમતાની સાથે જ ચૈતન્યશક્તિ, જે પરમ જ્ઞાન, તે પણ પ્રાપ્ત થાય છે અને ત્યાર પછી જ આત્મા ખરેખર અબાધિત અક્ષય સુખનો ભોક્તા થઈ આનંદઘન થાય છે) (૪)

---

[1] આ જેસલમેરની પ્રતમાં છે એક પ્રતમાં એને બદલે–ત્યાગીજીની પ્રતમાં છે અહીં એ આખ કોતર્યો રે અરે એમ આપ્યો છે. જેમ શ્રદ્ધા વગેરે છે તેમ અનુભવ પણ છે એમ કહેવાનો આશય જણાય છે ટેકમાં હોઈ તેને તે સ્પષ્ટ સમજવા પ્રયત્ન કર્યો છે –વિવેચનકાર.

પદનો ભાવ સંવાદમાં

આ પદનું સંભાષણ (Dialogue) નીચે પ્રમાણે ગોઠવી શકાય —

સુમતિ : સખી શ્રદ્ધે! આ વિવેકભાઈ આવી પહોંચ્યા છે તો તેને પતિદેવના ખબર અંતર પૂછીએ.

શ્રદ્ધા : હા બહેન! વિવેકભાઈ તો આપણા ઘરના માણસ છે, તેને પૂછશું તો બરાબર પત્તો લાગશે.

સુમતિ (વિવેક પ્રત્યે) : ભાઈ વિવેક! પતિ આજે ઘેર આવશે, કાલે આવશે અને અમારે ત્યાં આનંદ-વધામણીની છોળો ઊડશે, એવી આશામાં અમે તો હવે કંટાળ્યા. તો તમારી રજા હોય તો, તમને પતિરાજ સંબંધી કેટલીક પૃચ્છા કરીએ?

વિવેક : તમારે જે પૂછવું હોય તે નિજતથી પૂછો. હું તમને બરાબર જવાબ આપીશ.

સુમતિ : પતિરાજ અત્યારે તો પર રમણીમાં મોહી રહ્યા છે અને પોતાના ઘરને સંભારતા પણ નથી. તો હું તમને મારા સોગન આપીને પૂછું છું કે પતિરાજને ત્યાં સુખ મળ્યું છે કે નહિ, તેની સાચેસાચી વાત કહો.

વિવેક : બહેન સુમતિ! તમને એ ઘરની શી કથા કહું? એની વાત તો આખી અજાયબીથી ભરેલી છે ત્યાં તો એ ચારે ગતિમાં આથડાય છે. માણસ મરી જીવડો થાય છે, દેવતા મટી ગાડું હાંકનાર થાય છે, નારકીનાં અત્યંત આકરા દુઃખોમાં રિબાય છે, જૂ કે લીખ થઈ લોહી પીએ છે!

સુમતિ : પણ પતિરાજને એમાં કાંઈ સુખ મળ્યું કે નહિ? એમને કાંઈ મોજ આવી કે નહિ?

વિવેક : બહેન! આમાં મોજનો સવાલ જ ક્યાં રહે છે? પૌદ્ગલિક સુખ થોડા વખત મળે તોપણ શું? સુખની પછવાડે દુઃખ આવે ત્યારે તો પાંચ પચાસ કે હજારો ગણો ખેદ કરાવે છે. એ સુખ સ્થાયી ન હોવાથી નિરર્થક છે અને વધારે ખેદ કરાવનાર હોઈ અતિ કષ્ટકર છે. આ પ્રમાણે વાત વર્તે છે.

સુમતિ : તમારા કહેવા પ્રમાણે આખી કથા અખંડ સામ્રાજ્યના ધણી અને સત્તાગતે મહાસુખના માલિકની દશા માટે ભારે ખેદ કરાવે તેવી છે. ત્યારે એના સંબંધી હવે શું સમજવું?

વિવેક : વાત એ છે કે એને હજુ સુધી ખરા સુખનો સાચો ખ્યાલ આવ્યો નહોતો, એટલે એને ખાવામાં, પહેરવામાં, મહાલવામાં કે સુંવાળી શય્યામાં સુખ લાગતું કે ધનના ઢગલા ભેગા કરવામાં કે પોતાની નામના કરવામાં મોટપ લાગતી હતી, પણ એ સર્વ ક્ષણિક હતા. એમાં કોઈ પ્રકારનું સ્થાયી તત્ત્વ નહોતું. વાસ્તવિક વિચારે તો એની આખી માન્યતા જ ખોટા પાયા પર સ્થાપેલી હતી.

સુમતિ : એટલે એને સુખ નહોતું છતાં એ એમાં સુખ માનતા હતા ! એમ કેમ થયું ?

વિવેક : દૂધપાક કે પેંડા ખાધા, પણ પેટમાં ઊતરી ગયેલ વસ્તુ સોનું હોય કે રોટલો હોય એમાં કાંઈ ફેર નથી. અને વિષયસેવન પછી તો બહુધા દુઃખ જ થાય છે. આવાં ઝાંઝવાનાં નીર પાછળ એ દોડ્યો એણે સુખની આશા રાખી અને એ છેતરાયો. એમ કેમ થયું એનો જવાબ એક જ છે કે એ સાચું સ્થાયી સુખ ક્યાં છે કોને મળે, ક્યારે મળે, એ સમજ્યો જ નહોતો એટલે અત્યાર સુધી ચારગતિમાં ભટક્યા કર્યો છે અને નાના મોટા ખાઈ એક ખાડામાંથી બીજામાં અને અહીંથી તહીં આફળા-તફળા જ કર્યા કર્યો છે.

સુમતિ : ભાઈ વિવેક ! તમે કહો છો તેમ, જો ચેતનરાજ માત્ર ચારે ગતિમાં ભટક્યા ને તરફડ્યા જ હોય તો તો એક રીતે તો ઠીક થયું કહેવાય.

વિવેક : એવું શું બોલી, બહેન ! એ રખડપટ્ટીમાં સારી વાત શી છે કે એ ઠીક થયું એમ કહેવાય ?

સુમતિ : એ તો અપેક્ષાની વાત છે. પ્રાણી જ્યારે આટા ખાય, અને મૂંઝાય ત્યારે જ તેને સાચા સુખની કદર થાય છે. એટલે ચેતનરાજ જો ચાર ગતિમાં રખડ્યા અને તરફડ્યા તો હવે તેને પંચમ ગતિની પ્રીતિ જરૂર થશે.

વિવેક : એ વાત ખરી. ચારે ગતિમાં કુટાતા–પીટાતા એ હવે કંટાળી ગયા હશે, એટલે એને પાંચમી ગતિ પર પ્રેમ થાય ખરો, પણ એ વાત તો કેમ બને ?

સુમતિ : એ તો તારા જ હાથમાં છે. એને જો સિદ્ધાંતના રસ પર પ્રીતિ લાગે, એ સિદ્ધરસમાં મોજ પડે એ રસપાન કરવાની એને સાચી જિજ્ઞાસા જાગે, તો એ જરૂર પંચમ ગતિની પ્રીતિ કરે. અત્યાર સુધી એને પંચમ ગતિ શું છે અને ક્યાં છે તેનો સાચો ખ્યાલ જ નહોતો, એટલે એ એક સ્થાનેથી બીજે અને બીજેથી ત્રીજે ભટક્યા કરતા હતા, પણ સિદ્ધાંતરસના પાકમાં બતાવેલી અપૂર્વ રીતિ જો તેને સાંપડી જાય તો કામ મારું મનનું થઈ જાય. ભાઈ વિવેક ! તને લાગે છે કે ચેતનને પંચમ ગતિની પ્રીતિ થઈ છે અને સિદ્ધરસપાનની જિજ્ઞાસા જાગી છે ?

વિવેક : એટલું તો ખાતરીપૂર્વક કહેવાય તેમ હજુ જણાતું નથી. પણ એક વાત તો મને જરૂર દેખાય છે કે અત્યાર સુધી એ તારી પાસે પણ આવતા નહોતા, તે હવે તારી પાસે તો જરૂર આવ્યા છે. તારી ઉપર નજર તો જરૂર ફેરવી રહ્યા છે.

સુમતિ : એમ થાય તો ઘણું સારું. કારણ કે એક વાર એને સિદ્ધના તરફ રસ જાગે, એ સિદ્ધાંતરસમાં રસ લે, તો તો પછી એના રાગદ્વેષ મોળા પડે, અને એ કુમતિની સોબત છોડે અને વિભાવમાંથી સ્વભાવમાં આવે.

વિવેક : અત્યારે પતિદેવ તારા ઘર તરફ આવ્યા તો છે. હવે એને બીજે ભટકવા ન દેવા એ તો તારું કામ છે. તારામાં પતિને વશ કરવાની આવડત હોય તો અત્યારે વખત આવી લાગ્યો છે. અવસરનો લાભ લેવામાં આવડત અને સાવધાની જોઈએ.

સુમતિ : ભાઈ વિવેક! મારો પરિવાર મોટો છે. આ ખાંતિ, મદ્દવ, અજ્જવ જેવા મારા પરિવારમાં છે અને વળી અનુભવ તો મારે જબરો છે. અમે તો બધા એ અનુભવના દાસ થઈને રહીએ છીએ અને એ અનુભવ જો પાંસરો હોય તો કાર્યસિદ્ધિ હાથવેંતમાં જ છે એમ હું તો માનું છું.

વિવેક : સ્વરૂપાનુભવ સાથે તો મારે ખાસ મૈત્રી છે. એને હું ભલામણ કરું. એ તને જરૂર મદદ કરશે.

સુમતિ : એ તે ભાઈ! શ્રદ્ધા, હું પોતે અને ચેતના એ સર્વ જો પોતપોતાની શક્તિ ફોરવીએ તો કામ જરૂર થઈ જાય, પણ અમને સર્વને અનુભવની મદદની જરૂર છે.

વિવેક : એની મદદ મેળવી આપવી એ મારું કામ છે. હું સાચાખોટાના વિવેચનને પરિણામે ચેતનને સાચાનો સ્વીકાર કરવા તો કહું જ છું અને એ વાત એ ધ્યાન પર લે, તો પછી આગળપાછળના દાખલા એના ધ્યાન પર લાવ્યા કરીશ. આ રીતે અનુભવ મળતો જશે તો કામ થવાનો સંભવ ઘણો દેખાય છે.

સુમતિ : આ આખો પરિવાર જો પોતાની શક્તિ ફોરવે, અનુભવ એમાં મદદ કરે, તો તો આનંદ આનંદ થઈ જાય, અને અમે, તમે અને અનુભવ સર્વ ચિદાનંદના ભવન (ઘર)માં લીન થઈ જઈએ.

વિવેક : એટલે હવે વાત અનુભવનું આધિક્ય કરવા ઉપર આવી અટકી છે. તો એ કામમાં મારાથી બનતું હું કરવા લાગી જઉં છું. તું અને તારો આખો પરિવાર પોતપોતાની શક્તિનો પૂરતો પરચો કરાવો.

સુમતિ : મારો પરિવાર તૈયાર છે. અનુભવને ગતિમાં મૂકી દેવો એ તારે માથે છે અને પરિણામે ચેતનજીને સ્વરૂપાનુભવ થાય એટલી જ વાર છે. પછી એ, તું, હું અને આખો પરિવાર જ્ઞાનાનંદમય થઈ એક થઈ જશું અને પોતાની શક્તિ ફોરવવાને પરિણામે અનંત આનંદમાં લીન થઈ જશું.

આ પ્રમાણે વાત થયા પછી શ્રદ્ધા અને સુમતાએ કેવી રીતે કામ લીધું, મહાનંદના સુખનું ભાન કેવી રીતે આવ્યું અને આનંદઘનનો તાન કેવી રીતે જમાવ્યો તે આગળ કહેવામાં આવશે. (જુઓ પદ ૮૮)

ઉપસંહાર—વિવેચન જરા લંબાણ થયું છે તેથી અત્ર પદનો સમુચ્ચય સાર આપવામાં આવતો નથી. વિવેચનમાં અને સંભાષણમાં એનો ભાવ આવી ગયો છે. આનંદઘનજીના ખાસ ભાવવાહી ઉન્નત પદોમાંનું આ એક પદ છે એ ખાસ ધ્યાનમાં રહે અને એના વિવેચનમાં જ્ઞાનસાર પણ ખૂબ ખીલ્યા છે એ લક્ષમાં રહે. આવું એકાદ પદ અંદર જામી જાય અને અનુભવ જાગૃત થઈ જાય તો કામ થઈ જાય તેવું છે. તેથી સમજવું તેવું અને તેટલું આ પદના વિવેચનમાં લખી નાખ્યું છે; તેની અંદરનું રહસ્ય પ્રાપ્ત કરવા પ્રયત્ન કરવા વિજ્ઞપ્તિ છે. (૮૯)

સુમતિ : એટલે એને સુખ નહોતું છતાં એ એમાં સુખ માનતા હતા ? એમ કેમ થયું ?

વિવેક : કુપથ્ય કે પેંડા ખાધા, પણ પેટમાં ઊતરી ગયેલ વસ્તુ સોનું હોય કે રોટલો હોય એમાં કાંઈ ફેર નથી. અને વિષયસેવન પછી તો બહુધા ઘૃણા જ થાય છે. આવા ઝાંઝવાના નીર પાછળ એ દોડ્યો, એણે સુખની આશા રાખી અને એ છેતરાયો. એમ કેમ થયું એનો જવાબ એક જ છે કે એ સાચું સ્થાયી સુખ ક્યાં છે તેને મળે, ક્યારે મળે, એ સમજ્યો જ નહોતો, એટલે અત્યાર સુધી ગતિમાં ભટક્યા કર્યો છે અને નકામા આંટા ખાઈ એક ખાડામાંથી બીજામાં અને અહીંથી તહીં આથડ્યા-વાથડ્યા જ કર્યા કર્યો છે.

સુમતિ : ભાઈ વિવેક ! તમે કહો છો તેમ, જો ચેતનરાજ માત્ર ચાર ગતિમાં આથડ્યા ને રખડ્યા જ હોય તો તો એક રીતે તો ઠીક થયું કહેવાય.

વિવેક : એવું શું બોલી, બહેન ! એ રખડપટ્ટીમાં સારી વાત શી છે કે એ ઠીક થયું એમ કહેવાય ?

સુમતિ : એ તો અપેક્ષાની વાત છે. પ્રાણી જ્યારે આંટા મારે, અને મૂંઝાય ત્યારે જ તેને સાચા સુખની કદર થાય છે એટલે ચેતનરાજ જો ચાર ગતિમાં રખડ્યા અને રઝળ્યા તો હવે તેને પંચમ ગતિની પ્રીતિ જરૂર થશે.

વિવેક : એ વાત ખરી, ચાર ગતિમાં કુટાતાં-પીટાતાં એ હવે કંટાળી ગયા હશે, એટલે એને પાંચમી ગતિ પર પ્રેમ થાય ખરો, પણ એ વાત તો કેમ બને ?

સુમતિ : એ તો તારા જ હાથમાં છે. એને જો સિદ્ધાંતના રસ પર પ્રીતિ લાગે, જો સિદ્ધરસમાં મોજ પડે, એ રસપાન કરવાની એને સાચી જિજ્ઞાસા જાગે, તો એ જરૂર પંચમ ગતિની પ્રીતિ કરે. અત્યાર સુધી એને પંચમ ગતિ શું છે અને ક્યાં છે તેનો ખ્યાલ જ નહોતો, એટલે એ એક સ્થાનેથી બીજે અને બીજેથી ત્રીજે ભટક્યા કરતા હતા, પણ સિદ્ધાંતરસના પાકમાં બતાવેલી અપૂર્વ રીતિ જો તેને સાંપડી જાય તો કામ ભારે મજાનું થઈ જાય. ભાઈ વિવેક ! તને લાગે છે કે ચેતનને પંચમ ગતિની પ્રીતિ થઈ છે અને સિદ્ધરસપાનની જિજ્ઞાસા જાગી છે ?

વિવેક : એટલું તો ખાતરીપૂર્વક કહેવાય તેમ હજુ જણાતું નથી. પણ એક વાત તો મને જરૂર દેખાય છે કે અત્યાર સુધી એ તારી પાસે પણ આવતા નહોતા, તે હવે તારી પાસે તો જરૂર આવ્યા છે. તારી ઉપર નજર તો જરૂર દેતા થયા છે.

સુમતિ : એમ થાય તો પણ સારું. કારણ કે એક વાર એને સિદ્ધના તરફ રસ જાગે, એ સિદ્ધાંતરસમાં રસ લે, તો તો પછી એના સામર્થ્ય ખીલવા પડે, અને એ કુમતિની સોબત છોડે અને વિભાવમાંથી સ્વભાવમાં આવે.

વિવેક : અત્યારે પતિદેવ તારા પર તરફ આવ્યા તો છે. હવે એને બીજે ભટકવા ન દેવા એ તો તારું કામ છે. તારામાં પતિને વશ કરવાની આવડત હોય તો અત્યારે વખત આવી લાગ્યો છે. અવસરનો લાભ લેવામાં આવડત અને સાવધાની જોઈએ.

સુમતિ : ભાઈ વિવેક! મારો પરિવાર મોટો છે. આ ભ્રાંતિ, મદ્ય ... જેવાં મારા પરિવારમાં છે. અને વળી અનુભવ તો મારે જબરો છે. અમે તો બધા એ અનુભવના વશ થઈને રહીએ છીએ અને એ અનુભવ જો પાસરો હોય તો કાર્યસિદ્ધિ હાથવેંતમાં જ છે એમ હું તો માનું છું.

વિવેક : સ્વરૂપાનુભવ સાથે તો મારે ખાસ મૈત્રી છે. એને હું ભલામણ કરું, એ તને જરૂર મદદ કરશે.

સુમતિ : એ ને ભાઈ! શ્રદ્ધા, હું પોતે અને ચેતના એ સર્વ જો પોતપોતાની શક્તિ ફોરવીએ તો કામ જરૂર થઈ જાય, પણ અમને સર્વને અનુભવની મદદની જરૂર છે.

વિવેક : એની મદદ મેળવી આપવી એ મારું કામ છે. હું સાચાખોટાના વિવેચનને પરિણામે ચેતનને સાચાનો સ્વીકાર કરવા તો કહું જ છું. અને એ વાત એ ધ્યાન પર લે, તો પછી આજુબાજુના સાધનો એના ધ્યાન પર લાવવા કોશિશ કરીશ. આ રીતે અનુભવ મળે તો તો કામ થવાનો સંભવ વધુ દેખાય છે.

સુમતિ : આ આખો પરિવાર જો પોતાની શક્તિ ફોરવે, અનુભવ એમાં મદદ કરે, તો તો આનંદ આનંદ થઈ જાય, અને અમે, તમે અને અનુભવ સર્વ ચિદાનંદના ભાગ (ઘન)માં લીન થઈ જઈએ.

વિવેક : એટલે હવે વાત અનુભવનું આધિપત્ય કરવા ઉપર આવી લાગી છે. તો એ કામમાં મારાથી બનતું હું કરવા લાગી જઉં છું. તું અને તારો આખો પરિવાર પોતપોતાની શક્તિનો પૂરો ઉપયોગ કરજો.

સુમતિ : મારો પરિવાર તૈયાર છે. અનુભવને ગતિમાં મૂકી દેવો એ તારે માથે છે અને પરિણામે ચેતનજીને સ્વરૂપાનુભવ થાય એટલી જ વાર છે. પછી એ, તું, હું અને આખો પરિવાર જ્ઞાનાનંદમય થઈ એક થઈ જશું અને પોતાની શક્તિ ફોરવવાને પરિણામે અનંત આનંદમાં લીન થઈ જશું.

આ પ્રમાણે વાત થયા પછી શ્રદ્ધા અને સુમતાએ કેવી રીતે કામ લીધું, મહાનંદના સ્થાનનું ધ્યાન કેવી રીતે આવ્યું અને આનંદઘનનો વાન કેવી રીતે જમાવ્યો તે આગળ કહેવામાં આવશે. (જુઓ પદ ૮૮)

ઉપસંહાર—વિવેચન જરા લંબાણ થયું છે તેથી અત્ર ભાવનો સમુચ્ચય સાર આપવામાં આવ્યો નથી. વિવેચનમાં અને સંકલનમાં એનો ભાવ આવી ગયો છે. આનંદઘનજીના ખાસ અભ્યાસી ઉપર પરોક્ષનું આ એક પદ છે એ ખાસ ધ્યાનમાં રહે અને એના વિવેચનમાં અનેક પણ ગૂઢ ભરેલા છે એ લક્ષ્યમાં રહે. આવું એકાદ પદ અંદર ઊતરી જાય અને અનુભવ જાગ્રત થઈ જાય તો કામ થઈ જાય તેવું છે. તેથી સમજુ લેવું અને તેટલું આ પદના વિવેચનમાં લખી નાખ્યું છે. તેની અંતરનું રહસ્ય પ્રાપ્ત કરવા પ્રયત્ન કરવા વિજ્ઞપ્તિ છે. (૮૯)

ભૂમિકા—પવિત્ર સુમતા–સુમતિ–ચેતના અતિ વાત્સલ્યહૃદયવાળી શુદ્ધ સત્ત્વસ્વભાવી સ્ત્રી છે. એ ચેતનજીનું અંતરાય વગરનું મૂળ સ્વરૂપ લક્ષ્યે છે એ ચેતનજીના સહચારી ધર્મીનિ રૂપ કરે છે એ ચેતનના ગુણની પ્રતિનિધિ છે એક આર્ય સ્ત્રી પોતાના પતિને પરરમણીમાં રમણ કરતા દેખીને ખેદ પામે અને પોતાની મર્યાદામાં રહી એને કુસંગતથી વારવા અને પોતાને ઘેર લઈ આવવા વિવિધ પ્રયાસો આદરે, તેના અનેક પ્રયોગો આનંદઘનજીના પદોમાં લેવામાં આવ્યા છે એ પ્રયોગોમાં બે પ્રકાર મુખ્યત્વે કરીને લેવામાં આવશે: એક તો એ અનુભવસખાની મદદ લઈ ચેતનરાજને ઘેર આવવા અને મૂળ સ્વરૂપ પર ધ્યાન આપવા અનેક વાર વીનવે છે (દાખલા તરીકે જુઓ પદો ૮, ૧૩ ૧૪ ૫૦); અને કોઈવાર વિવેકમિત્રની મદદ લઈ ચેતનને સદ્‌બુદ્ધિ અર્પણ કરવાનો યોગ મેળવી આપે છે (૧૮ ૯ ૫૬ ૭ ૧૧)

અનુભવ એ જ્ઞાનનું–અવલોકનશક્તિનું પરિણામ છે જ્યારે વિવેક એ જ્ઞાન પોતે છે. અનુભવનો સમાવેશ 'ઉપયોગ'માં થાય, જ્યારે વિવેકનો સમાવેશ 'જ્ઞાન'માં થાય. જ્ઞાન અને ઉપયોગ એ બન્ને ચેતનના મૂળ ગુણો છે અને પૂરા ધ્યાનથી સમજવા યોગ્ય છે.

ચેતનની વર્તમાન દશા મિશ્ર છે એનામાં જ્ઞાન ગુણ તો અનાદિ સંબંધથી છે પણ એના પર ભારે આચ્છાદનો (આવરણો) આવી ગયા છે. એને ખોટાં–સાચાંના મિશ્રણમાંથી પોતાનું શું છે અને પારકું શું છે તે પારખતાં ઘણીવાર ગોટાળો થઈ જાય છે અને પૌદ્‌ગલિક વસ્તુઓ સાથેનો સંબંધ ઘણા વખતથી થઈ ગયો છે તેમાંથી છૂટવું ગમતું નથી અને છૂટવાના માર્ગો સૂઝતા નથી. વિવેક એને આ સ્વપરની ઓળખાણ, સ્વનો સ્વીકાર, પરનો ત્યાગ અને માર્ગદર્શન કરાવે છે. વિવેક એનામાં સદ્‌બુદ્ધિ પ્રેરે છે અને સદ્‌બુદ્ધિને પરિણામે એનાં જ્ઞાનનેત્ર ખુલી જાય છે આ આખી પ્રક્રિયા આકરી છે, પણ વિકાસક્રમમાં ખૂબ વિચારણીય છે અને એને સમજી–અનુભવી લેવી બહુ ઉપયોગી છે. કેટલાક ચેતનજીનો વિકાસ અનુભવને માર્ગે થાય છે અને કેટલાકનો જ્ઞાનમાર્ગે થાય છે તેથી આ બાબત દૃષ્ટિ ધ્યાનમાં રાખવા યોગ્ય છે અનુભવદૃષ્ટિનો વિકાસ દર્શનગુણના વિકાસ સાથે પણ સંબંધ ધરાવે છે ચેતન–વિકાસના વિવિધ માર્ગોનો સમન્વય કરવામાં જૈન દર્શનનું અનેકાંત સ્વરૂપ લક્ષ્યમાં આવે છે આ મહત્ત્વનો વિષય આગળ કોઈ તદ્યોગ્ય સ્થળે ચર્ચવાનો છે

ચેતનને મૂળ ગુણ તરફ–એના ઘર તરફ–આવવામાં વિઘ્ન કરનાર અને એને બહાર રખડાવનાર અનેક તત્ત્વોમાં સર્વથી વધારે ભયંકર તત્ત્વ મોહનીય કર્મનું છે. એ પૌદ્‌ગલિક પદાર્થો અને પર ભાવ પર એવું તો આકર્ષણ કરાવે છે કે ચેતન પોતાનું મૂળ સ્થાન, મૂળ ગુણો અને અગાધ સંપત્તિ ભૂલી જઈ ક્ષણવિનાશી અને આખરે અવશ્ય ખેદ કરાવનાર પર પદાર્થો-

મા રાચી જાય છે એ ધનના ઢગલામા માચે છે એ સ્ત્રીના વિરહે ઝૂરે છે એ પુત્રના મસ્તે માથુ ફૂટે છે એ નાના ટુકડા જેટલી જમીન ખાતર બાટકે આવે છે કે સરકાર-દરબાર જાય છે. એના મનોવિકારોની વિવિધતાનો પાર રહેતો નથી એ લોભમા વધતો જ જાય છે અભિમાનનું પૂતળુ બને છે દભમા ખોટા દેખાવો કરે છે અને ક્રોધમા ધમ ધમી રહે છે એનાં હાસ્ય, રતિ કે અરતિ જેવા હોય તો એનું ચેતનત્વ પણ શકામાં નાખી દે છે શોકના આવિર્ભાવ એને પાકો સસારરસિક બનાવે છે ટૂકમાં કહીએ તો, આખા સસારચક્રનું મૂળ મોટે ભાગે આ મોહિની છે તેથી તેને ઓળખી લઈ તેનાથી દૂર થઈ જવાની ચેતનને જરૂર છે

ચેતનજી કોઈવાર શાંત અવસ્થામા પોતાની જાતને અવલોકે છે ત્યારે એને કેવી વિચારણા થાય તે અહી ચેતનાની વિરહવ્યથાના ગાનના આકારમા રજૂ કરી અતે તે રૂપકને ભવ્ય સ્વરૂપે ઉદ્યમ સામે જોડી દઈ વિકાસક્રમનું એક સફળ સોપાન કથારૂપે બતાવ્યું છે તેમા મોહનીની કાર્યરીતિનું સુદર રીતે દર્શન કરાવી વિવેક સાથે વાત કરાવી છે તે બહુ વિચારણીય હોઈ આપણે તે ધ્યાનમા લઈ લઈએ.

૫૭

(રાગ—પ્રભાત)[1]

विवेकी वीरा! सह्यो न परे, वरजो क्युं न आपके मीत विवेकी०
कहा निगोरी मोहनी हो, मोहत लाल गमार;
वाके पर मिथ्या सुता हो, रीझ पर कहा यार विवेकी० १

અર્થ—વિવેકી ભાઈ! મારાથી તો હવે (બનતી હકીકત અને વિરહ) સહન કર્યો જતો નથી, તો આપના મિત્ર (ચેતનજી) પાસે કેમ છોડાવતા નથી? શા માટે ત્યાગ કરાવતા નથી? પેલી દુરાચારી પ્રયા મોહની પર તે આપણા ચેતનજી વહન ગમાર-મૂર્ખ થઈને શું મોહ પામતા હશે! એ મોહિનીને ઘેર તો મિથ્યા નામની દીકરી છે; તેવી (મોહિની) પર તમારા મિત્ર તે શું જોઈને રીઝી પડયા હશે? (૧)

પાઠાંતર—વિવેકી-વિવેક ક્યુ-એઈ પ્રતમાં આ અક્ષર છોડી દીધો છે મીત-મિત. નિગોરી-નિગોરી મોહન-મોહક. ગમાર-ગિવાર. પર-પર. રીઝ-રીઝ પરે-પરે. કહા-કયુ ઇમ.

શબ્દાર્થ—વિવેકી=સમજદાર, ચતુર. વીરા=ભાઈ સહ્યો ન પરે=ખમ્યુ ન જાય. વરજો=છોડાવો, ત્યાગ કરાવો. મુકાવો. ક્યુ=શા માટે. મીત=મિત્ર, દોસ્તદાર. કહા=કર્યા. નિગોરી=અનાથ, દુરાચારિણી, દુષ્ટ, દુષ્કર્મી (ગુજરાતીમાંથી નીકળેલ શબ્દ છે) મોહની=મોહિની, પુદ્ગલ-પરભાવ આસક્ત દશા, આસક્તિ. મોહત=મોહ પામે છે આસક્ત થાય છે લાલ=આત્મારામ. ગમાર=(ગિવાર) મૂર્ખ ગામડિયો. વાકે=તેના. મિથ્યા=વિરુદ્ધ આચરણ કરનાર મિથ્યા નામની. સુતા=બેટી, દીકરી. રીઝ પરે=મોહી પડયા, રીઝી ગયા. કહા=શા માટે. યાર=મિત્ર, પ્રિય, દોસ્ત.

[1] એક પ્રતમાં આ પદનો રાગ કાફી લખેલ છે

વિવેચન[1]—શુદ્ધ ચેતના–સમતા પોતાના ભાઈ વિવેકને કહે છે કે ભાઈ વિવેક! અત્યારે જે સ્થિતિ તમારા મિત્ર અને મારા પતિરાજ શ્રી ચેતનદેવની થઈ રહી છે તે મારાથી સહન થઈ શકતી નથી. તો મારા વીર! તમે તમારા મિત્ર–મારા પતિ–ને માટે કોઈ ઉપાય શોધી માર્ગદર્શન કરાવો અને એ પૌદ્ગલિક સંબંધ છોડે, મનોવિકારને મૂકી દે એમ કરો. તમારા મિત્ર અત્યારે મોહનીમાં મોહ પામી ગયા છે અને મોહની સિવાય બીજા કોઈને દેખતા નથી. ક્યાં એ અનંત ગુણના ધારણ કરનાર ચેતનરાજ અને ક્યાં પેલી કુલટાચારી નગુરી નગુણી દુષ્ટ મોહિની! પતિ જેવા સત્તાગતે અતિ પવિત્ર મહાશયને કુલટાચારી મોહિની સાથે સંબંધ શોભે? એ એમના નામને સુયોગ્ય ગણાય? કોઈની સાથે પરિચય કરતાં પહેલાં એના સંબંધી, સ્નેહી, કુટુંબકબીલા કેવા પ્રકારના છે તે બરાબર તપાસ કરવી ઘટે. એ રીતે જોતાં એ મોહિનીનો આખો પરિવાર એવો છે કે ગમાર–મૂર્ખ વગર કોઈ એની સાથે સંબંધ જોડે નહિ. તો પ્રથમ એ મોહિનીનો આખો પરિવાર કેવો છે તેનું ટૂંકમાં સિંહાવલોકન કરી જાઓ અને જુઓ કે એમાં એક પણ માણસ સંબંધ કરવા લાયક છે?

જુઓ, એ મોહિનીને ઘેર મિથ્યા નામની દીકરી છે એવી અતિ અધમ દીકરી જેને હોય તેના પર તે યાર–તમારા મિત્ર–ચેતનરાજ શું જોઈને રીઝી પડ્યા હશે? મિથ્યા એટલે અસત્ય, મૃષા. એ નામ પ્રમાણે જ એના ગુણ છે. એ અધર્મમાં ધર્મબુદ્ધિ કરાવે, દેવ ન હોય તેનામાં દેવબુદ્ધિ ઉત્પન્ન કરે, તત્ત્વ ન હોય તેમાં તત્ત્વબુદ્ધિ મનાવે, કુપાત્ર કે અપાત્રમાં પાત્રપણું કરાવે, નામનો ગુણ પણ ન હોય ત્યાં ગુણનો સમૂહ બતાવે અને સંસાર વધવાના હેતુઓને મોક્ષના હેતુ માનવાની ભ્રાંતિ ઉત્પન્ન કરે.[2] આવી તદ્દન વિચિત્ર વાત કરનાર અને ઊંધા પાટા બંધાવનાર તો જેને દીકરી છે તેના ઉપર તે તમારા મિત્ર ચેતનરાજ શું મોહી પડ્યા હશે? આ સીધો અર્થ સમજાય તેવો છે.

આ આખી ગાથા પર જ્ઞાનસારે વિસ્તારથી વિવેચન કર્યું છે તેના કેટલાક વિચારવા લાયક છે તે જરા વિસ્તારથી પણ જોઈ લઈએ. સુમતિનું વિવેકજીસ્થી અહીં કથન છે: અહો વિવેકભાઈ! સહ્યા ન પરે એટલે ખમ્યું જતું નથી. શા માટે ખમાતું નથી? શોકની ઉપાધિ એ સ્ત્રીના મનને મરણથી પણ વધારે આકરી લાગે છે. તો તમારા મિત્ર કેમ વરજતા નથી? અનાદિકાળથી અશુદ્ધ આત્મા–સંસારી આત્માઓ–સામે બાથ ભીડીને રમનારી, અનેક પતિવાળી (બહુભર્તારા) એટલે દુષ્ટી (શઠ) અને તેટલા માટે અનિપુણા (મૂર્ખી)—આવી મોહિની પર ચેતન કેમ મોહ પામે છે? મોહક[3] એટલે મોહ પામવા

1 આ પદના વિવેચનમાં જ્ઞાનસારના ટબાનો અને મિશ્રની નોંધનો લાભ મળ્યો છે તેનો પણ વિવેચનમાં ઉપયોગ કર્યો છે —વિવેચનકાર

2 ઉપમિતિભવપ્રપંચા કથા ભાષાંતર વિભાગ ૨ પ્રસ્તાવ ૪ પૃ ૮૪૪–૪૫.

3 એમની પ્રતમાં મોહક પાઠ છે અને તે પ્રમાણે તે અર્થ કરે છે એ મોહન પણ લીધાર્થ છે —વિવેચનકાર.

વાળા, આસક્ત થવાવાળા 'લાલ' એટલે આત્મારામ જમાઈ એટલા માટે કહ્યા કે એમાં તે એવી શી ચીજ છે કે જેના ઉપર એ મોહી પડ્યા છે એ મોહનીમાં તે એવા શા રૂપરંગ છે કે જેની ઉપર લાલ જમાઈ રીઝી પડ્યા છે! એ તો કૂબડ છે બદસૂરત છે અસત્યની છે અને એનો ગુણ તો સુંદર પુત્રપુત્ર્યાદિ જણવાનો છે ત્યારે આ બાઈ (મોહની)ને તો તેના પર પોતાના જેવી વિરુદ્ધ પ્રવૃત્તિ કરાવનારી મિથ્યા નામની દીકરી છે તેના ઉપર મિત્ર! તમે રીઝી પડ્યા? 'રીઝ પરે કહા યાર' એવો પાઠ હોય તો શું જોઈને રીઝી પડ્યા એવો અર્થ કરવો. આ ગાથામાં 'કહા' શબ્દ બે વાર આવે છે પ્રથમ 'કહા' આવે છે તેનો અર્થ અંતર બતાવનાર છે ચાલુ વાત કે સ્થાનથી અતિરિક્ત, અનુપયુક્તના અર્થમાં સમજવો. અને બીજી વાર 'કહાં' શબ્દ આવે છે તેનો અર્થ 'શું જોઈને' એમ સમજવો. આવી રીતે એક શબ્દના બે અર્થ હોવાથી અર્થભેદને કારણે પુનરુક્તિ દોષ નથી. આ પ્રમાણે ભાવ જ્ઞાનસારજી[1] લાવે છે તે પણ વિચારવા યોગ્ય છે (૧)

એ જ હકીકત આગળ બતાવે છે —

> क्रोध मान बेटा भये हो, देत चपेटा लोक;
> लोभ जमाइ माया सुता हो, एह वढ्यो परिवार विवेकी० २

અર્થ—એને (ચેતનજી જેના પર રીઝી પડ્યા છે તે નગોડી મોહનીને) તો ક્રોધ અને માન નામના બે બેટા (દીકરા) થયા છે જેને લોકો તમાચા મારે છે; જેને લોભ નામનો જમાઈ છે અને માયા નામની દીકરી છે અને એ એનો પરિવાર વધતો જ જાય છે (૨)

વિવેચન—એ મિથ્યા દીકરીને ક્રોધ અને માન નામના બે દીકરા થયા છે એ દીકરા એવા કારસ્થાની થયા છે કે લોકો એને તમાચા મારે છે. અથવા એ નાનપણથી જ એવા તોફાની થયા છે કે હાલતાંચાલતા લોકોને ધક્કા મારે છે અને અનેક પ્રકારનાં ચિંગાચા કર્યા કરે છે (લોક એને મારે છે અથવા એ લોકોને મારે છે એ બન્ને અર્થ બંધબેસતા છે)

એ મોહિનીને માયા નામની દીકરી છે અને તેને લોભ સાથે પરણાવી છે અથવા,

પાઠાંતર—એહ વઢ્યો પરિમોહ—એહ બઢ્યો પરમોહ વઢ્યો, પરિમોહ પરમોહ

શબ્દાર્થ—બેટા = દીકરા. ભયે = થયા. ચપેટા = તમાચા, ગાલપાડુ. એહ = એ પ્રકારનો. વઢ્યો = વધ્યો, બઢ્યો. પરિમોહ = પરિવાર.

[1] જ્ઞાનસારજી મતે 'નગોડી' શબ્દ દેશભાષાનો છે એ શબ્દ કોઈ હિંદી કોશમાં મને મળ્યો નથી. જ્ઞાનસાર તો એનો અર્થ દેશભાષામાં મેળવણ કરે છે પણ કોઈ અર્થ આપતા નથી. મને એનો અર્થ નઠારી, નગુરી, કુલભારી, શઠ, લુચ્ચી એમ થયો છે અને 'નિગોડા' શબ્દનો તે અર્થ હિંદી કોશમાં આપ્યો છે અને એની વ્યુત્પત્તિ નિગુરા શબ્દમાંથી તારવી છે એ શબ્દનું ભાષાંતર ઘટાવે છે અને આગળપાછળના સંબંધ સાથે એ અર્થ બરાબર બેસે છે —વિવેચનકાર

જ્ઞાનસારના મતે, મોહિનીને લોભ નામનો જમાઈ થયો છે તેનાથી માયા નામની દીકરી થઈ છે. એટલે મને સમજાયેલા અર્થ પ્રમાણે માયા તે મિથ્યાની દીકરી થાય અને જ્ઞાનસારના મતે માયા તે મિથ્યાની દીકરીની દીકરી (પૌત્રી) થાય.

'એહ વડ્યો પરિમોહ'—એટલે એ પરિવાર વધતો જ જાય છે એ મોહિની બાઈ પૂરા કુળદ્રુપ બાઈ છે એને બચ્ચાંકચ્ચાં મોટી સંખ્યામાં છે અને તે વધતા જ જાય છે અને દરેક બાળક પાછા પોતાનો પરિવાર જમાવે છે[1]

અહીં આનંદઘન મહારાજે મોહિનીને સ્ત્રી પાત્ર બનાવી તેનો પરિવાર બતાવ્યો છે. તેમાં તેની દીકરી તરીકે મિથ્યા દેવીને ગણી છે ક્રોધ માનને દીકરા ગણ્યા છે માયાને દીકરી ગણી છે અને લોભને જમાઈ બતાવ્યો છે. આમાં ઘણું ઊંડું રહસ્ય છે મોહિની એટલે મોહની કર્મ એ કર્મ પ્રાણી ઉપર કેવા આકારમાં બતાવે છે પરવસ્તુને પોતાની ગણાવે છે, પોતાની વસ્તુ કઈ છે તેનો સાચો નિર્ણય કે વિચારણા આવવા દેતું નથી. આ મોહિનીનું આખું કુટુંબ મનોવિકારથી ભરેલું છે મિથ્યાત્વમાંથી મનોવિકાર ઉદ્ભવે છે કર્મને લઈને પ્રાણી મોટા દેખાવમાં પડી જાય છે, અને માયા અને લોભ એનો દાટ વાળી નાખે છે મતલબ, સંસારરમણતા પરભાવમાં વિલાસ અને બાહ્ય ભાવમાં આસક્તિ જુદા જુદા મનોવિકારો દ્વારા કરવી એ મોહનીદેવીનું કામ છે અને તેટલા માટે એને નગોડી તરીકે વર્ણવી છે

આ મોહનીનું આબેહૂબ ચિત્ર શ્રીસિદ્ધર્ષિ ગણિએ ઉપમિતિભવપ્રપંચ કથામાં દોર્યું છે એ અદ્ભુત ચિત્રકથનમાં મોહનીને મોહરાજાનું સ્થાન આપ્યું છે. આખા સંસારચક્રમાં નાનામોટા બીજા રાજાઓ છે એ સર્વથી બળવાન, મોટા પરિવારવાળા અને અત્યંત વીર્યશાળી મોટા રાજાના ઉપરી તરીકે મોહરાજાને બતાવેલ છે અને એને માટે ચિત્તવૃત્તિ-અટવીની યોજના કરી, એ અટવીના નાકા પર પ્રમત્તતા નદીના તદ્વિલસિત બેટમાં મોટો ચિત્તવિક્ષેપ મંડપ નાખી તેની વચ્ચે તૃષ્ણાવેદિકા બતાવી, તેના ઉપર વિપર્યાસ સિંહાસન ચીતરી તેના ઉપર આ મોહરાજાને સ્થાપ્યો છે. ચોથા પ્રસ્તાવનું આ ચિત્ર અતિ આકર્ષક અને મનનીય છે અને એને માટે ત્યાં પ્રકરણો રોક્યાં છે મોહરાજાનું આખું સામ્રાજ્ય બતાવતાં મિથ્યાદર્શનને એનો સેનાપતિ બતાવ્યો છે (એ આનંદઘનની મિથ્યા દીકરીનું પાત્ર છે). એ મિથ્યાદર્શન કેવું કાર્ય કરે છે તે આપણે ઉપર જોયું[2] આ અતિ

---

૧ મ ત્યારામાં મોહ રાજાનો આખ પરિવાર થાય છે એમ જ્ઞાનસાર પોતાના ટબામાં લખે છે કોઈ મનમાં કોઈ પાપ છે તેનો ખ્યાલ તેજ આપ થાય છે એમ જ્ઞાનસાર કહે છે એ રેખાચિત્ર સમ જ્યાલ છે ને મનોવિજ્ઞાન દષ્ટિ પરમેષ્ઠ પાપ સ્વીકારી પર ગો આખ વિચાર કરે છે અને તેનો મોહ એટલે મોટો નાગચંદ વધ્યો એનો અર્થ કરે છે એટલે આ મોહિનીના પરિવારની વિચારણામાં વધારો થયો એવો ભાવ તેઓ બતાવે છે એ અર્થ પણ વિચારવા યોગ્ય છે —વિવેચનકાર

૨ જુઓ પૃ ૩

આકરો દોર ચલાવનાર મિથ્યાદર્શન સેનાપતિ પોતાની કુદષ્ટિઓમાંથી સામે રહી આખા ચિત્તવિક્ષેપમંડપની રચના કરે છે અને અનેક સામંતોની મદદથી પોતાના મોટા રાજા વૃદ્ધ મોહરાજનો દોર વધારતો જાય છે

ક્રોધ, માન, માયા અને લોભને શ્રી સિદ્ધર્ષિએ તેમની બાળકો તરીકે ચીતરી રાજ્યના ભવ્ય સિંહાસન પાસે બેઠેલા કર્યાં છે[1] એમને મોહરાજાના પોતરા તરીકે વર્ણવ્યા છે મોહરાજાના દીકરા દ્વેષના બે દીકરા—ક્રોધ અને માન અને મોહરાજાના બીજા દીકરા રાગના બે બાળકો—માયા અને લોભ. આ રીતે પણ પરિણામ તો એક જ આવે છે માયા અને લોભ પતિપત્ની થાય કે ભાઈબહેન થાય, પણ એ ચતામણીમાં તો મુદ્દો આડ વાળે છે મોહરાજાનો આખો પરિવાર પોતાનાં નિંદનીય કાર્યોમાં કેટલો કુશળ છે, અરસપરસ કેટલો સંપીલો છે અને ચેતનરાજને સંસાર સુખ લાગવામાં કેટલો સાવધાન છે તે ખાસ જોવા જેવું છે

જ્ઞાનસાર સત્રપણ—સબંધ વર્ણવતા જણાવે છે કે તે મોહનીને મિથ્યા નામની પુત્રી થઈ અને ક્રોધ અને માન નામના બે દીકરા થયા. પણ એ બન્ને છોકરાઓના રૂપ જોવા જેવાં હતાં એક (ક્રોધ)નો વર્ણ શ્યામ (કાળો) અને બીજા માનનો વર્ણ ધોળો; અને સ્વભાવે જગતમાં પસંદ ન આવે તેવા હોઈ, જગત એને રાજ ત્યા કરે છે અને હડ હડ કરે છે અને હાસ્યવાર્તા એ ક્રોધ બાળકોને ન દપાટુ કે હાથથી વધાવ્યા હસાવે છે કે ઈંટના ઘા મારે છે જાણીતી વાત છે કે ક્રોધી કે માની દુનિયામાં જ્યાં જાય ત્યાં અપમાન પામે છે અને ધક્કા ખાય છે—એવા આ બન્ને છોકરા છે અને એની મિથ્યા પુત્રીને લોભ સાથે પરણાવી છે અને આ લોભ જમાઈ થાય. એ જમાઈ સાસુ મોહનીને ખૂબ વહાલો —વલ્લભ છે આ લોભના સંયોગથી મિથ્યા પુત્રીને માયા નામની પુત્રી થઈ છે આનુ ચમત્કારે વિસ્તારથી હબાવ કરીને વર્ણન શું કરવું? એ તો પ્રગટ વાત છે આવો પરિમોહ (પાઠાંતરે-પરિકોક)-પરિવાર વધ્યો છે આ પ્રમાણે જ્ઞાનસારજી કહે છે તેમાં મિથ્યાના પતિ તરીકે લોભને બતાવ્યો માયાને તેની દીકરી ગણી છે. આ જ્ઞાનસારનો ભાવ પણ વિચારવા યોગ્ય છે.

આ ગાથા પર મિત્રાનંદુએ વિવેચન લખ્યું છે તે પણ વિચારવા યોગ્ય હરિબિન્દુ ૧૫૮ કરતુ હોઈ અત્ર નોંધી લઈએ. તેમનો આશય આ પ્રમાણે છે “વળી આ મોહની સ્ત્રીને ક્રોધ અને માનરૂપ બે પુત્ર થયા છે તેમાં ક્રોધનો વર્ણ કાળો અને માનનો વર્ણ ધોળો છે આ બન્ને પુત્રો જગતના લોકોને પ્રિય નથી, તેથી તેઓ જ્યાં જ્યાં જાય છે ત્યાં ત્યાં લોકો તેમને તમાચા મારે છે કારણ કે અતિક્રોધી અને અતિમાની જગતમાં નિર્ભત્સનાને પાત્ર થાય છે વળી મોહનીની મિથ્યાસ્વરૂપા પુત્રીને લોભની સાથે પરણાવે

1 ઉપમિતિભવપ્રપંચા કથા ભાષાંતર પ્ર. ૪ પ્ર ૧૧ પૃ ૯૭૮–૯૮૨.

કે એટલે લોભ મોહનીનો જમાઈ થાય છે આ લોભ, આશા, તૃષ્ણા અને મિથ્યાત્વના સંયોગથી તેમને માયારૂપી પુત્રી થાય છે અને આ રીતે મોહનીનો પરિવાર છે. છતાં તેના પર તમારો મિત્ર કેમ મોહી પડ્યો છે તે સમજાતું નથી અને મારાથી સહન થતું નથી. માટે હે વિવેકભાઈ તેમને વારો. (આ પ્રમાણે મોહનીરૂપ સ્ત્રીના સંબંધથી જ ચેતનમાં ચારે કષાયો ઉત્પન્ન થાય છે તેથી તેનું મૂળ કારણ મોહને જ દૂર કરવો યોગ્ય છે.)

આ પ્રમાણે સમતાએ વિવેકમિત્ર ઘેર આવતા તેની પાસે ફરિયાદ કરી અને પોતાના પતિ અને વિવેકના મિત્ર ચેતનરાજ પાસે મોહનીનો અયોગ્ય સંબંધ વરસાવવા વિજ્ઞપ્તિ કરી. ચેતના–સુમતાના આ પ્રવચનમાં ઊંડી ઊંડી કરુણા હતી, ખેદ હતો, કાંઈક તિરસ્કાર પણ હતો અને નિરાશાનો ભાવ હતો અને સાથે, મિત્રપ્રેમની સ્મૃતિ પણ કરાવી હતી. વિવેક–સદસદ્જ્ઞાન–ચાય ત્યારે પછી આ સર્વ વિચારવા આવે છે પોતાના અને પારકા કોણ છે તેની તુલના થાય છે અને અહીંથી પાછો એ જ વિવેક જવાબ આપે છે (૨)

વિવેક સામો પ્રતિધ્વનિ કરે છે તે હવે સાંભળો —

> गई तिथि कहा बंभणा हो, पूछे सुमता भाव;
> घरको सुत तेरे मतें हो, कहां लो करत बताव	विवेकी० ३

અર્થ—સમતા વિવેકમિત્રને આગળ કહે છે : ભાઈ વિવેક અત્યાર સુધી તો બનવાનું હતું તે બની ગયું, ગઈ તિથિ તો બ્રાહ્મણ જોશી પણ વાંચતા નથી, પણ હવે તો તમે સુમતાનો (મારો) ભાવ પૂછો કારણ કે અત્યારે તો ઘરનું આખું તંત્ર–સૂત્ર તમારા અભિપ્રાય પ્રમાણે ચાલી રહ્યું છે પછી પેલી (વિભાવદશા–મોહની) વધારો–બઢાવો ક્યાંથી કરશે? કેવી રીતે કરશે? અથવા વિવેક આટલી વાત સાંભળીને સામી સુમતાને કહે છે કે ગઈ તિથિને તે બ્રાહ્મણને–જોશી મહારાજને–શું પૂછે છે? એવી વાત સુજ્ઞજનને શા માટે પૂછે છે? તારે તે શી ફિકર છે? જો, તારો ઘરનો દીકરો (કેવળજ્ઞાન) તારા પક્ષમાં છે અને વિવેકની રીતે ચાલવાવાળો છે એમ છે તો પછી પેલી વિભાવદશા–મોહિની વધી વધીને ક્યાં સુધી વધશે? (૩)

વિવેચન—વિવેક કહે છે બહેન સમતા! થવાનું હતું તે થઈ ગયું વહેવારની વાત છે કે ગઈ તિથિ તો બ્રાહ્મણ પણ વાંચતા નથી. એ પ્રમાણે તમે આગલીપાછલી સંભારી નાહકનાં દુઃખી ન થાઓ, તમારે ફિકરો કેવા પ્રકાર તો એક બીજી જ વાત છે

પાઠાંતર—તિથ–તિથિ; બંભણા–બાંભણા, ભાવસે. ઘરકો–ઘરમેં. સુત–સત. તેરે–તરે. મતેં હો–મતેંહી, મતે હો. કહા લો–કહા લો કહા લૂ. કરત–કરૂ.

શબ્દાર્થ—ગઈ = ગયેલ ગઈ ગઈ એટલાઈ ગઈ તિથિ = તારીખ, દિવસ. કહા = શું. બંભણા = બ્રાહ્મણને, જોશીને, ભવ ભાખનારને, ભવિષ્ય ભાખનારને. સુમતા = સમતા, ચેતના. ભાવ = કલ્યાણ ભાવ અંતર. ઘરકો સુત = પોતાનો દીકરો, ઔરસ પુત્ર. સત = અત્યાર, તંત્ર. તેરે = તારા. મતેં = પક્ષે. કહાં = ક્યાં, ક્યાં લો (લૌ) = વા પર્યંત. બતાવ = વધારવું.

અને તે તમારે ખાસ લક્ષ્યમાં રાખવાની છે તે એ છે કે ઘરનો દીકરો તમારા પક્ષમાં છે આ તમે વહુવ્યા તે તો પારમાં કરૂપાં બચ્ચાકચ્ચા છે પણ અતિ સુંદર 'કેવળજ્ઞાન' રૂપ બાળક તો તમારા ઘરનો દીકરો છે અને તમારા પોતાના પક્ષમા છે અને તમે આત્મારામને મળશો ત્યારપછી એ પુત્ર તમને આવીને મળવાનો છે એ બાપનું નામ રાખવાનો છે અને ફરી સામા પક્ષમાં જાય તેવો નથી. એ પરભાવ–વિભાવનો પરિવાર કેટલી હદ સુધીનું જોર કરશે ? એ ચેતનને ચલાવશે તોપણ વધારેમાં વધારે નવ ગ્રૈવેયક સુધી લઈ જશે, કારણ કે એની શક્તિ નવમા ગ્રૈવેયક સુધીની જ છે પણ ચેતનનું સિદ્ધિગમન તો કેવળજ્ઞાન વગર થાય તેમ જ નથી અને એ ઘરનો દીકરો તો તારા જ પક્ષમા છે એટલે તારે મૂંઝાવાનું કાંઈ કારણ નથી. ઉપર પ્રમાણે ભાવ શ્રી જ્ઞાનસારે દોર્યો છે એમના અર્થ પ્રમાણે આ આખી ગાથા વિવેકના મુખમા મૂકી છે.

પં ગંભીરવિજયે જે અર્થ લખાવ્યો છે તે પણ ખાસ વિચારવા યોગ્ય છે. એમણે સુત શબ્દને સૂત ગણ્યો છે સૂત એટલે વ્યવહાર સૂત્ર, તંત્ર દોરો–આ પ્રમાણે અર્થ કરી એમણે આ આખી ગાથા બાહ્ય સુમતાના જ મુખમા મૂકી છે અને તે રીતે થતો અર્થ પણ બરાબર બેસતો આવે છે તેથી તે પર ધ્યાન આપીએ —

સુમતા કહે છે કે થવાનું હતું તે થઈ ગયું એ ભૂતકાળની વાતને તો એથી પણ વાંધે નહિ, પણ વિવેકભાઈ ! તમે હવે તો સુમતાનો ભાવ પૂછો, કાંઈ આ ભાભીની ખબર લો અને પેલો મોહનીનો પરિવાર વધતો જાય છે તે વાત ખ્યાલમા રાખો. તમારે બીજી વાત એ ખ્યાલમા રાખવાની છે કે ઘરનો સર્વ વ્યવહાર અત્યારે તમારે આધારે ચાલે છે ઘરનું આખું સૂત્ર તમને સ્વાધીન થયેલું છે અને અમારા ઘરના પ્રત્યેક કામ કે હલનચલનમા તમારો દોર ચાલી રહ્યો છે અને એને લઈને વ્યવહાર ઘણો સારો થઈ ગયો છે તો હવે એ (વિભાવ) વધી વધીને કેટલે સુધી વધશે ? ક્યાં સુધી પોતાનો પરિવાર વધારે જશે ? એનું જોર કેટલે સુધી ફેલાવી શકશે ? માટે તમે પાછલી વાત ભૂલી જાઓ અને ઘરનો આખો વ્યવહાર બરાબર ચલાવો અને સારી રીતે ચલાવેલા તંત્રનો લાભ અમને આપો પછી પેલો વિભાવ જખ મારે છે ! એનું જોર પછી ક્યાં સુધી વધશે તે સમજી શકાય તેવું છે માટે હવે તમે સુમતાભાભીના–મારા ખબર લો અને ઘરના વ્યવહારમા તમારી મંત્રણા અને સલાહનો લાભ અમને આપો. આ અર્થમા બીજી ગાથા પછી ત્રીજી ગાથા એક જ મુખમાં ચાલી આવે છે અને પ્રકરણ ગ્ પણ વગર વિશેષ અર્થ આપે છે એમા સુતનો અર્થ જરા ખેંચીને કેવળજ્ઞાન કરવો પડતો નથી અને નવ ગ્રૈવેયકની વાત તાણીખેંચીને લાવવી પડતી નથી બસ અર્થ સુંદર ભાવ આપે છે અને ખાસ વિચારવા અને મનન કરવા યોગ્ય છે

મિત્ર નોંધકારે આ ગાથાનો ભાવ જણાવતા લખ્યું છે કે હે સુમતા ! શા માટે ખેદ કરે છે ? અને શા માટે ચેતનની પરાધીનતા વર્ણવે છે ? જે થઈ ગયું તેનો શોક કરવો મિથ્યા છે

માટે વિવેક કહે છે કે ગઈ તિથિના ભાવને હે સુમતા ! તું બ્રાહ્મણને શું પૂછે છે ? તારો તારા ચેતનપતિ સાથે જરૂર મેળાપ થશે. આત્માનો જ્ઞાનગુણરૂપ પુત્ર તારા તાબામાં છે તેથી જ્યારે આત્માનો સમતા સાથે (તારી સાથે) મેળાપ થશે ત્યારે જ તે પોતાના કેવળજ્ઞાનરૂપ પુત્રનું મુખ જોનાર છે તેથી તારા પતિની તારા વિના સિદ્ધિ થનાર નથી એમ ખાતરી સમજે અને આ મોહકીની સંગતિથી તો આત્મા (તારો પતિ) દુઃખી થશે. તે ગમે તેટલું કષ્ટ કરશે તોપણ તે નવમા ગ્રૈવેયકની ઉપર જઈ શકવાનો નથી, તો પછી સિદ્ધિની તો વાત જ શી ? માટે તું ધીરજ રાખ, તારો પતિ તને જરૂર મળશે. તેટલા સારુ તું તારા પતિને મેળવવાનો પ્રયાસ કર. (મોહિની સંબંધથી કરી દુઃખગર્ભિત યા મોહગર્ભિત વૈરાગ્ય થાય તોપણ જીવની સિદ્ધિ થતી નથી. સદસદ્ વસ્તુનો વિવેક થઈ સમતા આવે ત્યાર પછી જ કેવળજ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે અને ત્યારપછી સિદ્ધિ થાય છે માટે પ્રથમ તત્ત્વનો વિવેક અને તે પ્રાપ્ત થયા પછી સમતા પ્રાપ્ત કરવી.) આ અર્થ જ્ઞાનસારના અર્થને અનુસરે છે. એમાં કોઈ વિશેષ નૂતનતા નથી. (૩)

तब समता उद्यम कीयो हो, मेट्यो पूरव साज;
प्रीत परमसुं जोरीके हो, दीनो 'आनंदघन' राज　　　विवेकी० ४

અર્થ—ત્યારે સમતાએ ઉદ્યમ કર્યો, અત્યાર સુધીનો મોહિની સાથેનો સંબંધ મટાડી દીધો અને પરમપદ સાથે પ્રીતિ જોડી દઈને આનંદઘન રાજ આપ્યું. (૪)

વિવેચન—આ પ્રમાણે હકીકત બની ત્યારે સમતાએ પ્રયત્ન કર્યો, અને એ ઉદ્યમને પરિણામે વિભાવની સાધનસામગ્રી અને સંબંધ હતા તે સર્વ અથવા એ પવિત્ર સાધ્વીએ પ્રયત્ન કરીને મટાડી દીધાં અને પરમ પદ સાથે ચેતનની પ્રીતિ જોડી આપી અને એને આનંદઘનનું રાજ્ય આપ્યું. [1] ઉદ્યમ કર્યા વગર કોઈ પરિણામ આવતું નથી અને આવે તો ટકતું નથી. જ્ઞાનસાર લખે છે કે ઉદ્યમસિદ્ધ નિદાન એનો ભાવ પણ એવો જ લાગે છે વિવેકની પ્રેરણાને પરિણામે સમતાએ પ્રયત્ન કર્યો પોતાનું જોર કરી બતાવ્યું અને વિવેકની હાજરીનો લાભ લીધો. એવું કાર્ય કરવામાં આરે યુક્તિ કરી. એવું વિવેકની

પાઠાંતર—સમતા-સમત. ઉદ્યમ-ઉમ્મા. પૂરવ-પૂરબ. જોરીકે હો-જોર કે હો.

શબ્દાર્થ—તબ=ત્યારે. ઉદ્યમ=પ્રયત્ન, પુરુષાર્થ. કીયો=કર્યો. મેટ્યો=મટાડ્યો, ભૂંસાડ્યો. પૂરવ=આગળનો, અત્યારસુધીનો. સાજ=સંબંધ. પ્રીત=પ્રેમ. પરમસું=પરમપદ સાથે, પરમ પુરુષ સાથે. જોરીકે=જોડીને. દીનો=દીધું આપ્યું. આનંદઘનરાજ=મોક્ષ.

1. મેટ્યો અને દીનો એ બન્ને મટાડ્યો અને દેશચ્યો-આપ્યો એમ ભૂત અર્થ શી રીતે ? ભિન્ન ભિન્ન દેશોમાં પ્રેરક પ્રયોગ આ રીતે થાય છે. આ પદની પ્રથમ ગાથામાં વપરાયેલ ક્રિયાપદ છે તેનો અર્થ વર્તમાન-ઉપદેશ એ આ રીતે વ્યાકરણદૃષ્ટિએ બરાબર છે. વળી અહીં હિંદી ભાષામાં નાનકડા પ્રયોગ નથી, તેથી દીનો એ શબ્દ સાથે યુક્તિયુક્ત છે એમ વ્યાકરણદૃષ્ટિએ સમજાય છે. —વિવેચનકાર

મરણને આધારે પતિનો જે પૂર્વ સંબંધ હતો તે મટાડી દીધો. વિવેક સાચા હિતેષી કોણ છે એની ચેતનરાજને ઓળખાણ પાડતાં, ચેતન સર્વ મનોવિકારોને એના સાચા આકારમાં ઓળખી ગયા.

આ વિશિષ્ટ પૃથક્કરણશક્તિ પ્રાપ્ત થતાં ચેતન પોતાનાં કોણ છે અને પારકાં કોણ છે ક્ષણિક આનંદ આપનાર કોણ છે અને વિશ્વાસઘાતા કોણ છે તે બરાબર સમજ્યા અને અબાધિત સુખ ક્યાં, ક્યારે અને કેવી રીતે મળે અને તે મળવામાં આ મોહિનીનો આખો પરિવાર કેટલી અગવડ કરે છે એ સમજતાં ચેતને તેનો સંબંધ ધીમે ધીમે ઓછો કર્યો અને પોતાના ખરા હિતેષી કોણ છે તેનું તેને જ્ઞાન થતા એની તત્ત્વબુદ્ધિ જાગૃત થઈ અને એ વિવેકને પરિણામે એણે પરમ સાથે પ્રીતિ જોડી દીધી. પરમ એટલે ઉત્કૃષ્ટ, ઊંચામાં ઊંચી મહત્ત્વની પ્રાપ્તવ્ય ચીજ એને પરમપદ પણ કહી શકાય અને પરમ પુરુષ–પરમાત્મા પણ કહી શકાય. પરભાવમા રખડતો આત્મા બાહ્યાત્મા કહેવાય છે; બાહ્યને ઓળખી તેને ત્યાગ કરવાની બુદ્ધિવાળો આત્મા અંતરાત્મા કહેવાય છે. એ અંતરાત્મદશામા વર્તતો હોય ત્યારે બાહ્યનો સંપૂર્ણ ત્યાગ થતો નથી. બાહ્ય ભાવનો સર્વથા ત્યાગ થાય અને તેનો સંબંધ કપાઈ જાય ત્યારે તે પરમાત્મા કહેવાય છે આવા પરમાત્મા સાથે એનું જોડાણ થયું એટલે એ બાહ્યાત્મભાવમાંથી અંતરાત્મભાવમાં દાખલ થયો.

'પરમ'ની સાથે પ્રીતિ જોડવી એ અદ્ભુત વાત છે પરમની ઓળખાણ છઠ્ઠા અને સાતમા પદમા ખૂબ વિસ્તારથી કરવામા આવી છે તેના વિવેચનમા બાહ્યાત્મભાવ, અંતરાત્મભાવ અને પરમાત્મભાવ પર વિસ્તાર કર્યો છે અને આનંદઘનજીએ પાંચમા સુમતિનાથ પ્રભુના સ્તવનમાં એ પર ખૂબ પ્રકાશ નાખ્યો છે; ત્યાં આ વિષય પર વિસ્તૃત ખુલાસો કરવાનો છે આવો પરમાત્મભાવ પ્રાપ્ત કરવા પહેલાં તેની સાથે પ્રેમ જોડવો પડે છે, એ ભાવ પ્રાપ્તવ્ય છે એમ નિશ્ચય કરી એને માટે શ્રદ્ધા અને ક્રિયા કરવાની હોય છે અને એમાં સ્થિરતા પ્રાપ્ત કરવા માટે તત્ત્વબુદ્ધિ કરવાની હોય છે

આ ગાથા પર નોંધ કરતાં મિત્ર લખે છે: વિવેકના ઉપદેશથી સમતાએ પોતાના આત્મા–પતિને મળવાનો ઉદ્યમ કર્યો અને તે આત્મારૂપ પતિને મળી અને તેથી આત્માની મોહની ઉપરની પ્રીતિ ઊતરી ગઈ અને તેથી તેનું બધું કુટુંબ ક્રોધ, માન, માયા અને લોભ વગેરે દૂર થયું અને આવી રીતે આત્માએ સમતામા પ્રીત લગાડી તેથી તેને કેવળજ્ઞાનરૂપ પુત્ર મળ્યો અને છેવટે મોક્ષ પામ્યો; અથવા, પદકર્તા આનંદઘનજી મહારાજ કહે છે કે પોતાનું શલ્ય પામ્યો (વિવેક પ્રાપ્ત થયા પછી આત્મામાં સમતા આવી અને તેથી ક્યાપો અને મોહ દૂર થયા અને તેને પરમપદની પ્રાપ્તિ થઈ) મિત્રની આ નોંધ પણ વિચારવા યોગ્ય છે એ જ્ઞાનસારના દૃષ્ટિબિન્દુને વધારે સ્પષ્ટ કરે છે. (૪)

ઉપસંહાર—આ પદમાં વિવેકના સ્થાનને બરાબર સમજીને ધ્યાનમાં રાખવા જેવું

છે. જ્યારે ચેતનરાજ મોહનીમાં પડી ગયા હોય છે જ્યારે એનો આખો સંસાર પૌદ્ગલિક આનંદ, પરભાવરમણતા અને આત્માત્મભાનમાં રસ લેતો હોય છે ત્યાં સુધી એને સાચાખોટાની ઓળખાણ ન પડે એને પરિણામે એ હાથે આવતો નથી, શુદ્ધ આત્મદશામાં ઉતરતો નથી અને આ ઝઘડા કંકાસ માર્યા કરે છે. કદાચ કોઈવાર દુઃખથી કે મોહથી સંસાર પર કંટાળો આવે તો એનો એ ભાવ લાંબો વખત ટકતો નથી. વિવેકપૂર્વક સમજણ સાથે તત્ત્વાનુયાયી ચેતના થાય, ચોક્કસ નિર્ણયપૂર્વક ત્યાગબુદ્ધિ જાગતી થાય અને તદનુસાર સાચાનો સ્વીકાર કરવા નિર્ણય અને તેને માટે ઉદ્યમ થાય એટલે સર્વ કામ સાર પડતું જાય છે અને એ રીતે વિવેકની સહાયથી ચેતના આનંદઘન પાસે મોહનીનો ત્યાગ કરાવે છે અને પતિદેવને રાજ અપાવે છે. છઠ્ઠા પદમાં આ ભાવ બહુ સ્પષ્ટ કર્યો છે ત્યાંથી તેની વિગત જોઈ લેવી.

આનંદઘનને રાજ્ય દીધું—અપાવ્યું એટલે ચેતનરાજે પોતે રાજ્ય પ્રાપ્ત કર્યું એમ સમજવું: ચેતના અને ચેતનની એકતા, વિવેક એનો સહભાવી ગુણ અને મોહની એનો પરભાવ, પણ લાગી જઈ લગભગ તેનો સ્વભાવ બની રહેલો તેનો ત્યાગ—એ સર્વનો ખ્યાલ કરવામાં આવે તો રાજ્યપ્રાપ્તિનો ક્રમ બરાબર બેસી જાય તેમ છે. એમાં વિવેકનું સ્થાન, સમતાની પ્રાપ્તિ અને મોહની આદિ પૂર્વપરિચિતનો ત્યાગ કેવી રીતે થાય છે તેનો ક્રમ બેસી જાય તો પછી પરમ સાથે પ્રેમ જોડાઈ જાય છે અને એની પ્રાપ્તિ એ આનંદઘનનું રાજ્ય છે. એ અંતિમ સાધ્યપ્રાપ્તિ છે અને વિશિષ્ટ ઉદ્યમનું અંતિમ બિંદુ છે. (૮૭)

પદ અઠયાશીમું

ભૂમિકા—વિવેકને દરિયો નિધિ કહ્યો છે એ ખરો આત્મિક ખજાનો છે, સમ્યગ્ જ્ઞાનનું ફળ છે સાચા ને ખોટા વચ્ચે બરાબર ફેંસલો પાડી આપનાર મહા તત્ત્વ છે જેના વડે અનંત સુખને સાધ્યસ્થાને લાવી મૂકનાર વિશિષ્ટ લાભ છે અને શ્રદ્ધાને—દર્શનને સ્થિર કરનાર અતિ ઉત્કૃષ્ટ આંતર તત્ત્વ છે. માત્ર શ્રદ્ધા હોય તેનો પણ ઉપયોગ તો ઘણો છે એને દર્શન સાથે સંબંધ છે પણ જ્યાં સુધી જ્ઞાનતત્ત્વનો આધાર ન હોય ત્યાં સુધી શ્રદ્ધાને ખસી જતા વાર લાગતી નથી. સાચું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય એટલે સત્ અને અસત્નો વિવેક જરૂર આવે છે એથી પરિણામે લાભ કયા અને કેમ મળે તેની વિચારણા જાગે છે અને ચારિત્રના સાધ્યપ્રાપ્તિના કાર્યની લાઈનદોરી આવી નિયામણાને પરિણામે થાય તે ખૂબ ટકે છે. અને કોઈવાર પાપચ્યુતિ થઈ જાય તોપણ વિવેક એને ઠેકાણે લઈ આવે છે. આથી આત્મવિકાસમાં સમ્યગ્જ્ઞાનને ભારે અગત્યનું સ્થાન છે. સમ્યગ્જ્ઞાનનું પરિણામ વિવેક છે અને વિવેકમિત્ર હોય ત્યારે ચેતનાને ભારે પ્રેરણા મળે છે. સોળમા પદમાં એ વિવેકમિત્ર સમતા—સુમતિ પાસે આવી ગયા હતા તે ધ્યાનમાં રાખવું. તેણે તે વખતે સુમતિના બોલ

સાંભળીને કહ્યું હતું કે આનંદઘન પ્રભુ તારી (સમતાની) સેજડીએ આવશે અને રંગ જમાવશે.

'મિત્ત વિવેક વાતે કહે, સમતા સુનિ બોલા,
આનંદઘન પ્રભુ આવશી, સેજડી રંગ રોલા.'

ત્યાં તો એની હળકળાટ ઓળખાણ થઈ હતી. અહીં વિવેક પોતે ચેતનરાજનો આખો પરિચય આપવાના છે એટલે આપણે એ વિવેકને બરાબર ઓળખી લઈએ.

દર્શનમોહનીના ક્ષયોપશમથી શ્રદ્ધા પ્રથમ આવે છે. એનાથી સામાન્ય બોધ થાય છે પણ વિવેક જાગૃતિ ન થાય તો પાછું દર્શનમોહનીનું જોર વધી જાય છે. દર્શનથી થતા સામાન્ય બોધ કરતાં જ્ઞાનથી થતો વિશેષ બોધ વિશેષ વિચારપૂર્વકનો અને ચિરસ્થાયી હોય છે અને એનો મહિમા અપાર છે. વિવેક જ્ઞાનનો વિષય છે પણ એના મૂળમાં શ્રદ્ધા હોય તો જ એ આવે છે અને ટકે છે. શ્રદ્ધા આવે એટલે એ તો શુદ્ધ ચેતનાની સખી બની જાય છે. જ્યારે વિવેક ચેતનાના મિત્રનું કામ કરે છે.

આનંદઘનજીનાં નાટ્યભૂમિનાં પાત્રોમાં ચેતના, સુમતિ, શ્રદ્ધા, વિવેક અને અનુભવ એટલા આગળ પડતો ભાગ લેનાર જણાય છે. ચેતનાને શુદ્ધ ચેતનાનું નામ પણ આપવામાં આવ્યું છે. કોઈ વાર તેને સમતા અને કોઈ વાર તેને સુમતિનું નામ આપવામાં આવ્યું છે. આ ત્રણે નામ એક જ પાત્રનાં છે. શ્રદ્ધા ચેતનાની સખીનું કાર્ય કરે છે અને વિવેક તથા અનુભવ સાચા મિત્રનું કામ કરે છે. છતાં દરેક પ્રસંગે શ્રદ્ધા અને ચેતનામાં એકતા જોવામાં આવશે; ત્યારે વિવેક અને અનુભવનો પ્રકાશ અગ્રસ્થાન છતાં સ્ત્રીસ્વભાવના નિયમ પ્રમાણે ચેતના અને આ પુરુષમિત્રો વચ્ચે સહજ અંતર રહે છે. એ અંતરને ઓળખવા માટે દર્શન અને જ્ઞાન વચ્ચેનો તફાવત ખાસ ધ્યાનમાં રાખવાની જરૂર છે અને તે આ પદમાં બરાબર દેખાઈ આવે તેમ છે.

આ મુખ્ય પાત્રો ઉપરાંત કુમતિનું પાત્ર પણ આનંદઘનજીએ વર્ણવ્યું છે. એને કોઈવાર કુબુદ્ધિનું નામ પણ આપ્યું છે. પણ એને નાટ્યભૂમિ પર કદી આવવું નથી. એ નેપથ્યમાં જ રહે છે; જ્યારે વિવેક, અનુભવ, શ્રદ્ધા તો અનેક વાર હાજર થયા છે. બોલ્યા છે. તેમણે મિત્ર ચેતનાને દિલાસા આપ્યા છે અને આખરે સર્વ ઠીક થઈ જશે એવી સાચી આશા આપી ચેતનાના વિરહદુઃખને નરમ કર્યું છે. આ અગત્યનો તફાવત યોગી રાજની યોજનિષ્ઠા સાબિત કરે છે અને એ વિશિષ્ટ તત્ત્વમાં કેટલી મહત્તા છે તે આ વિભાગની ઉપોદ્‌ઘાતમાં જોવામાં આવશે.

નિશ્ચયથી આત્મસ્વરૂપ કેવું હોય તે મુદ્દો છે. તે એક વાર પ્રાપ્ત થઈ જાય, બરાબર સમજાઈ જાય, તો પછી બરાબર ચોખવટ થઈ જાય છે અને એની વર્તમાન પરિસ્થિતિનો વિચાર કરતાં એનું વ્યવહારસ્વરૂપ ધ્યાન પર આવતાં એનું અસલ સ્વરૂપ પ્રાપ્ત કરવાના

પ્રયાસ થાય છે. સિત્તેરમા પદમાં ચેતનાએ પોતે શ્રદ્ધા પાસે ચેતનનું 'નરમ' વિશેષણ વાપરવા માટે ઠપકો આપી તેની સ્થિતિ વર્ણવતાં તેને 'અજ હૂ કપ કા કોયલ' કહી વર્ણવતી વખતે તેની વર્તમાન સ્થિતિ વર્ણવી હતી તે વ્યવહારનયની વાત હતી; આજે વિવેક એનું નિશ્ચયનયે અસલ રૂપે વર્ણન કરી એને અસલ સ્વરૂપે આબેહૂબ ચીતરે છે. માત્ર વર્તમાન સ્વરૂપ વિચારતાં નિરાશ થઈ જવાય તેવું છે. માત્ર નિશ્ચયસ્વરૂપ વિચારતાં અકિંચિત્કર થઈ જવાય તેવું છે. પણ આ બન્ને સ્થિતિ ધ્યાનમાં રાખવા જેવી છે. આ વ્યવહાર અને નિશ્ચયનો સમન્વય કરી રસ્તો શોધી લઈએ તો જ આત્મિક જ્ઞાનનો મહિમા પ્રાપ્ત થાય છે અને એ મહિમાને બરાબર સ્વરૂપે બતાવનાર તત્ત્વ વિવેક છે.

માત્ર જ્ઞાન પણ કોઈ વખત કેવાં ખોટાં અનિષ્ટ પરિણામો લાવી મૂકે છે તે તો આપણો દરરોજનો અનુભવનો વિષય છે. બુદ્ધિનો ઉપયોગ કોરટમાંયે પુષ્કળ થાય છે અને મનુષ્યને મોટી સંખ્યામાં મારી નાખવા માટે બોમ્બ, ડિસ્ટ્રોયર વગેરેની શોધખોળમાં થતો જોવામાં આવે છે. આ જ્ઞાનનો દુરુપયોગ કહેવાય. સમ્યગ્જ્ઞાનથી વિવેક આવે છે. વિવેક સાચાખોટાની પારખ કરાવે છે અને સાચું અને ખોટું શું છે તેની વિચારણા આત્મવિકાસને અંગે જ થાય છે. એમાં પૌદ્ગલિક ધનપ્રાપ્તિ, રાજ્યપ્રાપ્તિ કે સત્તાવાદીપણાને સ્થાન ન હોય. આ સમ્યગ્જ્ઞાનને જાગૃત કરવાની જરૂર છે. એને પરિણામે પ્રાપ્ત થયેલ વિવેક ચેતનને એના મૂળ સ્વરૂપે ઓળખાવે છે. એટલે આ પદના વિષયને પૂર્ણ અગત્યનું સ્થાન છે. આપણે ચેતના, શ્રદ્ધા અને વિવેક વચ્ચેની વાત સાંભળીએ :—

पूछीए आली ! खबर नहीं, आए विवेक वधाय पूछीए० (टेक)
महानंद सुखकी वरनिका, तुम आवत हम गात;
प्रानजीवन आधार की हो, खेमकुशल कहो बात पूछीए० १

અર્થ—વિવેક આવી પહોંચ્યા છે તેનો સત્કાર કરીને હે સખી! આપણે તેને પૂછીએ, કારણ કે (હાલમાં) (તેમની) કાંઈ ખબર નથી, તેમના તરફના કાંઈ સમાચાર નથી. (તેમને —વિવેકને કહીએ) તમારા (અહીં) આવી પહોંચવાથી મહાનંદના સુખના વર્ણનનાં અમે ગાન કરીએ છીએ. હવે તમે અમારા પ્રાણપ્રભુ અને જીવનના આધાર (ચેતનરાજ)ના ક્ષેમકુશળ—આરોગ્ય તબિયત આનંદ સંબંધી વાત—કહો, કહો. (૧)

વિવેચન—શુદ્ધ ચેતના પોતાની સખી શ્રદ્ધાને કહે છે કે બહેન! હવે વિવેકજી

પાઠાન્તર—નહીં—નહિં. વધાય—વધાઈ. પૂછીએ—પૂછીયે. કહો—કહો. મહાનંદ—મહાનંદકી વરણી કરો.

શબ્દાર્થ—આલી = સખી. નહીં = નથી (નહિં = નથી). આયે = આવે છે, આવેલ. વધાય = વધાવીને, સત્કારીને. મહાનંદ = પૂર્ણાનંદ. વરનિકા = વર્ણન. આવત = આવવાથી. ગાત = ગાઈએ. ખેમકુશલ = (ખેમ = ક્ષેમ શરીરની ક્ષેમ. કુશલ = આરોગ્યતા) શરીરસુખ, સુખશાંતિ અને આરોગ્યતા, વગેરે—આનંદમંગળની સ્થિતિ.

પધાર્યા છે તો તેને વધાવી લઈએ અને પ્રાણપતિ ચેતનરાજની હાલમાં કાંઈ ખબર મળી નથી તો તેમને પૂછીએ કે શી સ્થિતિ છે? એ મિત્ર આવી પહોંચ્યો છે તો મહાનંદ સુખનું વર્ણન પણ તેની પાસે કરાવશું એ વર્ણન કરશે એટલે આપણે તેનું ગાન કરશું. 'આનંદ' શબ્દ પારિભાષિક છે એ આત્મિક આનંદ અનોખી વસ્તુ છે એ પૌદ્ગલિક આનંદથી પર છે આનંદ શબ્દ પર તો મોટા ભાષ્યો લખાયલાં છે અન્યત્ર વિવેચકે પણ પ્રયાસ કર્યો છે તે વાંચવા લાયક છે.[1] 'આનંદઘન' શબ્દમાં એનું રહસ્ય ઠલવાણું છે અને અનેક પદમાં એની એકતા સિદ્ધ થઈ રહી છે ચેતના કહે છે કે મિત્ર વિવેક, તમે આવ્યા તો સારું થયું તમે મહાઆનંદ સુખનું વર્ણન કરો અને અમે ગાન કરીએ, અને સાથે તમને જણાવીએ કે પતિ મહાશયના ખેમકુશળની વાત તમે કરો. પતિરાજ ક્ષેમક્ષેમ તો છે ને?

જ્ઞાનસાર આ ગાથાના ટિપ્પણમાં બહુ સારો ભાવ લાવે છે એને આખું ભાષામાં મૂકતા તે આ પ્રથમની આખી ગાથા સુમતિ શ્રદ્ધા તરફ બોલે છે એમ બતાવી સુમતિ પાસે નીચે પ્રમાણે બોલાવે છે હે આલી! પ્યારી સખી! ઉતાવળી થઈને વિવેકને વધાવ. વિવેક સંબંધી ઉન્નતિ વધુનરૂપ વધાવવું-વિવેકને વધાવીને, એટલે તમારા આવવાથી સંયમ સંબંધી ઘરનું આંગણું હર્ષ પામ્યું છતું નાચે છે—આવા સુલલિત મીઠા વચને તેને વધાવીને તેને નવી-પૂર્વે ન સાંભળેલી એવી-ખબર પૂછીએ. નવી કહેવાનો હેતુ એ છે કે કર્મની વિચિત્રતા છે માટે નવી ખબર એ બરાબર વાત છે. અથવા ક્ષણે ક્ષણે ભિન્ન હોય છે થાય છે માટે નવી. આ પ્રમાણે સુમતિએ શ્રદ્ધાને કહ્યું એટલે શ્રદ્ધા વિવેકને બતલાવીને કહે છે કે અહો વિવેકજી! તમે કૃપા કરીને આવી પહોંચ્યા તે વખતે મહા-અદ્વિતીય સુખની વરણિકા-સુખનું વર્ણન અમે ગાઈએ. તમે કથન કરો. એમાં રહસ્ય એ છે કે તમારા અમારા મેળાપને પરિણામે સદા મહાનંદ સુખનું જ કથન હોય, બીજી વાત હોય જ નહિ. પણ પ્રાણજીવન-પ્રાણોની જીવાઈ પ્રાણોના આધાર-ની એટલે સુમતિ શ્રદ્ધાના પ્રાણજીવન આત્મા, તેની; ખેમ-નિરુપદ્રવ (હીન ગતિએ ગમનરૂપ ઉપદ્રવથી રહિત) અને કુશળ-અશાતાના અભાવની-વાત-કહાણી તમે કહો, વચનગોચર કરો. આવો અર્થ જ્ઞાનસારજી કરે છે.

જ્ઞાનસારનો અર્થ પ્રૌઢ છે એમાં સંયમને વધાવ્યો છે અને શ્રદ્ધા વિવેકને ઉદ્દેશીને તેની પાસે મહાનંદના સુખનું વર્ણન કરાવે છે અને તે વર્ણન કરતો જાય તેમ પોતે ગાન કરે છે આ હકીકત સમીચીન છે વિવેક વર્ણન કરે એટલે શ્રદ્ધા એના ગાન કરે, એને ઝીલે. આ વાતમાં આત્મિક જ્ઞાનનું રહસ્ય છે તેઓ તેમનો અર્થ પણ સારે સુંદર કરે છે અને તે ખાસ વિચારવા યોગ્ય છે.

૧. જુઓ ઉપોદ્ઘાત.

મિત્ર બોધકાર આ ગાથાનો ભાવ જુદી જ રીતે તારવે છે. એમની સૂચના પ્રમાણે સમતા સખી શ્રદ્ધાને કહે છે કે પોતાને ઘેર વિવેક આવ્યો છે તેથી હવે મહાનંદના સુખનું વર્ણન આપણે જાણીએ. માટે હવે વિવેકભાઈ! કૃપા કરીને અમારા પતિ (આત્મા)ના ક્ષેમકુશળની વાત કરો. વિવેકને પોતાને ઘેર આવતો જોઈ સમતા શ્રદ્ધાને કહે છે કે સખી! આપણે આપણા પતિનું ક્ષેમકુશળ વિવેકને પૂછીએ. વિવેક આવે તો જ આત્માનું ક્ષેમ કરી શકે છે અને વિવેક વિના સમતા અને શ્રદ્ધાનો આત્મા સાથે સંબંધ રહી શકતો નથી; માટે વિવેકને પૂછવાનો આ પરમ વિચાર જણાવ્યો છે. આ વિચારસરણી પણ વિચારવા લાયક છે (૧)

अचल अबाधित देवकुं हो, खेम शरीर लखंत;
विवहारी घटवध कथा हो, निश्चै करम अनंत पूछीये० २

અર્થ—(વિવેક જવાબમાં કહે છે) અચલ અને અબાધિત ચેતનરાજ શરીરે ક્ષેમ કુશળ જ જણાય છે (ચેતનરાજ પોતે ચલાયમાન થતા નથી અને બાધા-પીડા રહિત છે તેથી તેમનું શરીર ક્ષેમકુશળ જ જણાય). એમના વધારાઘટાડાની કથા તો વ્યવહારની વાત છે બાકી તો નિશ્ચયથી તો (તેમને) અનંત સુખ-આનંદ વર્તે છે (૨)

વિવેચન—વિવેક બોલે છે (આ બીજી અને ત્રીજી ગાથા વિવેકના મુખમાં મૂકી છે.) વિવેકમાં જે સાચા ખોટાનું જ્ઞાન થાય છે તેને પરિણામે નિશ્ચય-વ્યવહારનો ભેદ પડે છે અને બાહ્ય દૃષ્ટિએ જે વાત વ્યવહારમાં દેખાતી હોય—પોતે દેખે છે એમ માનતો હોય—તેને અસલ સ્વરૂપે જોવાની શક્તિ પણ આવે છે. વિવેક ચેતનજીના મહાનંદના સુખનું જે વર્ણન કરે છે તે હવે વિચારીએ.

આપણા દેવ પોતે અચલ છે અને અબાધિત છે. અચલ એટલે પોતાના સ્વરૂપથી જરા પણ ખસે નહિ તેવા એટલે જ્ઞાનસ્વરૂપી અને કોઈ પણ પ્રકારની બાધા-પીડા રહિત એવા મૂળ ગુણના ધણી પતિરાજનું શરીર ક્ષેમકુશળ જ હોય. નિશ્ચયદૃષ્ટિએ આત્મા અચળ છે, જ્ઞાનસ્વરૂપ છે અને કોઈ જાતની પીડા-ઉપાધિ વગરના છે; એટલે એ તો સદાકાળ ક્ષેમકુશળ છે એમ તમારે માનવું, સમજી જ લેવું. અને આત્મરાજમાં જે વધઘટ થતી દેખાય છે અને કોઈવાર એ નીચ ગતિમાં જાય તો દેખાય છે અને કોઈવાર એ મોટો મહારાજા થઈને બેસે છે તે સર્વ વ્યવહારથી દેખાય છે. બાકી નિશ્ચયદૃષ્ટિએ તો એ અનંત સુખનો ધણી છે. શાંતિનાથના સ્તવનમાં યોગિરાજ પોતે કહે છે કે—

પાઠાંતર—વિવહારી-વ્યવહારી. ઘટવધ-ઘટવધ, ઘટવદિ. નિશ્ચૈ-નિશ્ચે.

શબ્દાર્થ—અચલ = સ્વરૂપથી ચલાયમાન ન થાય તેવા. અબાધિત = જેને પ્રકારની બાધા-પીડા નથી. ખેમ = કુશળ. લખંત = જણાય છે, જણાય છે, અનુમાન છે. કરમ = શર્મ, સુખ, આનંદ, હર્ષ. વિવહારી = વ્યવહારમાં, ઉપરથી જોતાં સમજવામાં. ઘટવધ = વધારોઘટાડો.

'આપણો ચેતનભાવ જે, એક ચેતનાધાર રે,
અવર સવિ સંયોગથી, એહ નિજ પરિકર સાર રે
શાંતિજિન એક મુજ વિનતિ.'

એક (અદ્વિતીય) સ્વરૂપમયી ચેતના એટલે આત્મા; અને એ ચેતના વિના બીજા સર્વ સાથે જે પૌદ્ગલિક સંબંધ થાય છે અને જેમાં શરીર અને સુખદુઃખ સર્વનો સમાવેશ થાય છે તે સર્વ સંયોગજન્ય છે. આ પાછળના સર્વ આરોપિત ધર્મો છે. જ્ઞાનાદિ મૂળ ગુણો છે એટલે એનામાં જે વધઘટ થાય છે તે સંયોગને કારણે અને આરોપિત હકીકતને અંગે થયેલ છે એમ સમજવું. બાકી તો સંથારાપોરિસીમાં જણાવ્યું છે તેમ—

एगो मे सासओ अप्पा, नाणदंसणसंजुओ ।
सेसा मे बाहिरा भावा सव्वे संजोगलक्खणा ॥

મારો શાશ્વત આત્મા તો એક છે, જ્ઞાનદર્શનથી સંયુક્ત છે. બાકીના સર્વ બાહ્ય ભાવો છે અને તે સર્વ સંયોગજન્ય છે.

આ હકીકતને પંચાવનમા પદમાં સ્પષ્ટ કરી છે. "આરોપિત સબ ધર્મ ઔર હૈ" અને "સત્તા એક અખંડ અબાધિત" એ બન્ને કનો નીચે આ વાતની છણાવટ થઈ ગઈ છે. એટલે આ વધઘટ થતી દેખાય છે એ સર્વ પર્યાય છે, અનિત્ય છે અને વારંવાર ફેર્યા કરનારા છે; બાકી તો અનંત શર્મ—અનંત આનંદ—એ ચેતનરાજનું પોતાનું છે, પોતામય છે અને તે અંતિમ સત્ય છે. (૨)

बंध मोक्ष निश्चयें नहीं हो, विवहारें लख दोय;
कुशल खेम अनादिही हो, नित्य अबाधित होय पूछीये० ३

અર્થ—કર્મનું બંધન અથવા કર્મથી મુક્તિ નિશ્ચયનયથી તો છે જ નહિ; વ્યવહારથી એ બન્ને લક્ષને જાણો. એટલે (ચેતનરાજનું) ક્ષેમ અને કુશળ તો અનાદિ કાળથી છે અને હંમેશને માટે એ બાધા-પીડા વગરના જ છે. (૩)

વિવેચન—આ અંતિમ સત્યની નજરે જોવામાં આવે તો આત્માને બંધ નથી અને બંધ નથી એટલે મોક્ષનો (—બંધનમાંથી મુકાવાનો) સવાલ જ નથી. આ નિશ્ચયનયનો મત છે. આ નજરે—નિશ્ચયનયની દૃષ્ટિએ—અનાદિથી ચેતનરાજ ક્ષેમકુશળ છે અને એ નિત્ય

પાઠાંતર—નિશ્ચયેં—નિશ્ચે. અનાદિહી હો—અનાદિથી હો.

શબ્દાર્થ—બંધ = કર્મનો બંધ, આત્મા સાથે કર્મનો સંબંધ. મોખ = મોક્ષ, આત્માનું કર્મથી સર્વથા છૂટવું. નિશ્ચયેં = નિશ્ચયનયથી, (વિવેચન જુઓ) [illegible] દૃષ્ટિબિંદુથી. વિવહારે = વ્યવહારનયથી, બાહ્ય દૃષ્ટિબિંદુથી, દુનિયાની નજરે. લખ = લક્ષ્ય, લક્ષ. દોય = બે. અનાદિહી = આદિ વગરના કાળથી, જેની શરૂઆત જ ન માલૂમ પડે તેવા કાળથી. નિત્ય = હમેશ, નિરંતર. અબાધિત = જેને કોઈ જાતની બાધા-પીડા થતી નથી તેવા.

કોઈ બાધા-પીડા વગરના છે મહાપવિત્ર છે અનંત શર્મના ધણી છે. દ્રવ્યની નજરે સત્તાએ ચેતનમાં અનંત સુખ ભરેલું છે અને તેને નિશ્ચયદૃષ્ટિ કહેવામાં આવે છે. હકીકત એમ છે કે વ્યવહારનય ઉપચારપ્રધાન છે અને નિશ્ચયનય સૂક્ષ્મગામી અને તત્ત્વસ્પર્શી હોઈ એ દૃષ્ટિએ જોતાં, ચેતનમાં અનંત શર્મ રહેલ છે એવો ભાવ સમજવાનો છે. વ્યવહારથી એને વધતો ઘટતો, આગળ જતો, પાછળ પડતો દેખી એના ખેમકુશળ માટે શંકા પડે, પણ એની અંતિમ અનંત શર્મની દૃષ્ટિ ધ્યાનમાં રાખી એને કુશળખેમ કહી શકાય.

આ રીતે અક્ષય અબાધિત હોવાને સર્વ કાળ ખેમકુશળ જ છે. એમના વધઘટની હકીકત તો વ્યવહાર માત્ર છે. મૂળ વસ્તુ ગતે એ અનંત શર્મના ધણી છે અને અંતે અંતિમ કોઈ વધઘટને આધીન નથી.

તત્ત્વસ્પર્શી દૃષ્ટિએ જોતાં આ રીતે ચેતનને બંધ કે મોક્ષ નથી; એ તો એના અનંત શર્મમાં અવસ્થિત છે. પણ વ્યવહારમાં એ સુખી દુઃખી, વ્યાધિગ્રસ્ત વગેરે દેખાય છે. નિશ્ચયદૃષ્ટિએ અનંત શર્મનો ધણી હોઈ અંતે નિત્ય છે અને બાધા-પીડા રહિત છે અને ખરેખર મહાન છે. જ્યારે જ્ઞાનાવરણીય કર્મનો ક્ષયોપશમ થાય, જ્યારે હંસની જેમ ક્ષીર અને નીરની તારવણી કરતાં આવડે, ત્યારે આ વિચારણા પ્રકટ થાય છે

તો વિવેકમિત્ર આવી પહોંચ્યા છે તેને ચેતનરાજની ખબર પૂછતાં એ ફોડ પાડીને જણાવે છે કે ચેતનના સંબંધમાં અનેકાંતે વિચાર કરશો તો એને બંધ કે મોક્ષ કાંઈ નથી અને અનાદિકાળથી એ ખેમકુશળ વર્તે છે અને અંતે શુદ્ધદૃષ્ટિએ નિત્ય હોઈ કોઈ પણ પ્રકારની ઉપાધિ કે પીડા રહિત છે.

આ બીજી અને ત્રીજી ગાથા પર જ્ઞાનસારજીએ વિચારણા કરી છે. તેઓ અક્ષય અબાધિત હોવામાં અનંત સિદ્ધોના શરીરને વર્ણવે છે. નિરુપદ્રવીતિ શેષા એટલે અનંત સિદ્ધોના શરીરને નિરુપદ્રવપણું છે એટલે તે જીવોને કોઈ પ્રકારના ઉપદ્રવ નથી અને તેથી સિદ્ધોના અસંખ્યાત આત્મપ્રદેશાત્મક પિંડને ખેમકુશળ વર્તે છે. આ નિશ્ચયનયની અપેક્ષાએ કથન કરી પછી વ્યવહારનયનું કથન કરે છે. ગતિ-આગતિરૂપ વ્યવહાર ચેતનનો થાય છે તે વ્યવહારનું છે. કર્મવ્યાપારવંત આત્માની કથા ઘટતીવધતી આલેખ્યા કરે છે, એ એકસરખી રહેતી નથી અને પરિણામે કોઈ ગતિમાં શાતા, કોઈમાં અશાતા એમ થયા કરે છે. નિશ્ચયનયની અપેક્ષાએ આત્માને શર્મ એટલે શાતા જ છે એને અશાતા હોય નહિ છે નહિ, કારણ કે એ જડથી ભિન્ન છે. શાતા તરીકે ગજસુકુમાળે માથાની ખોપરી બળતાં વિચાર્યું કે બળે છે તે હું નહિ અને મારું કાંઈ બળે નહિ. એ વિચારથી શાતા જ છે, તેથી અનાદિસિદ્ધની અપેક્ષાએ અનંતા સિદ્ધોને અનંત શર્મ છે અને વિવેક વધારામાં કહે છે કે અહો સુમતિ ! નિશ્ચયનયની અપેક્ષાએ વિચાર કરતાં છતાં પણ બંધ નથી કે મોક્ષ નથી, એટલે વ્યવહારી આત્માને બંધમોક્ષ છે. ચેતનાવંત ચેતન જ્ઞાનકર્મદળનો

કર્તા છે કર્મબંધનો અકર્તા છે બંધાભાવે મોક્ષનો અભાવ હોવાથી નિશ્ચયનયે આત્માને બંધ-મોક્ષ નથી. તો હે સુમતિ શ્રદ્ધે! વ્યવહારી આત્માને એ બન્ને (બંધ અને મોક્ષ) છે એમ તું જાણ. બન્નેને વ્યક્તિગત કહે છે તેથી 'હે સુમતિ! તું જાણ અને હે શ્રદ્ધે! તું જાણ' એવું એક વચન વાપર્યું છે અને તે બન્નેને ઉદ્દેશીને કહે છે કે પૂર્વે વર્ણન કર્યો એવો બંધ-મોક્ષ રહિત, અનાદિસિદ્ધ એવો ચેતનરાજ છે એ અનાદિ છે એટલે આદિ કે અંત વગરનો છે અને પરપરિણતિની ઉપાધિરૂપ અકુશળ ઉપદ્રવથી રહિત હોવાને કારણે કુશળ છે અનાદિઅબાધિત એટલે અનાદિ કાળથી બાધા-પીડાએ રહિત એવો ચેતનરાજ છે આ ભાવ પણ વિચારવા યોગ્ય હોઈ આખો લખી લીધો છે

આ બીજી અને ત્રીજી ગાથાનો અર્થ કરતા મિત્ર નોંધકાર લખે છે કે આત્મારૂપી દેવ અચળ છે અને તેથી અબાધિત છે અને તેને શરીરે હમેશા ક્ષેમ છે એમ વિવેકે પ્રત્યુત્તર આપ્યો. પણ વ્યવહારનયથી આત્મા ચાર ગતિમા ભટકે છે; ત્યા કોઈ ગતિમા સુખી થાય છે તો કોઈ ગતિમા દુઃખી થાય છે એટલે વિભાવદશામા ચટવાવધવાપણું હોય છે પણ નિશ્ચયમા અનંત શાંતિ હોય છે સમતા અને શ્રદ્ધાએ આત્માની કેવી સ્થિતિ છે તે પૂછ્યુ અને વિવેકે તેનો ઉત્તર આપ્યો કે આત્મામા નિશ્ચયનયથી સુખ દુઃખ રૂપ દ્વંદ્વ છે જ નહિ પણ સુખદુઃખ વિભાવદશામા વ્યવહારથી છે માટે એને વિભાવદશા મટે તેને પરમ સુખી જાણવો. આગળ ત્રીજી ગાથામાં વિવેક કહે છે કે હે શ્રદ્ધા અને સુમતિ! નિશ્ચયનયમા વાસ્તવિક આત્મામા બંધ અને મોક્ષ નથી, પણ વ્યવહારથી એ બન્ને (બંધ અને મોક્ષ) તમે આત્મામાં જાણો બાકી નિશ્ચયનયથી આત્મા અનાદિઅનંતકાળ સુખી અને ક્ષેમકુશળ છે કારણ, આત્મા નિત્ય અબાધિત છે અહીં આત્માનું સ્વરૂપ કેવું છે અને તેમાં સુખ-દુઃખ કેમ ઘટે છે તે બતાવ્યું છે

આ પ્રત્યેક દૃષ્ટિબિન્દુથી ચેતનને સમજવાની ખાસ જરૂર છે (૩)

सुन विवेकमुखतें नई हो, बानी अमृत समान;
सरधा समता दो मिली हो, ल्याई 'आनंदघन' तान पूछीये० ४

અર્થ—(ઉપર પ્રમાણે) વિવેકના મુખેથી અમૃત જેવી નવી વાણી સાંભળીને શ્રદ્ધા અને સમતા બન્નેએ મળીને આનંદઘનને ખેંચીને આણ્યા અથવા તલ્લીનતામા એકરસ કર્યા. (૪)

વિવેચન—વિવેકના મુખેથી આવી અમૃત સમાન નવી વાણી સાંભળીને શ્રદ્ધા અને

પાઠાંતર—નઈ—નવી. બાની—બાની. સમાન—સમાન. સરધા—સિરધા.

શબ્દાર્થ—સુન = સાંભળીને, સાંભળીને. મુખતે = મોઢેથી. નઈ = નવી, નહીં સાંભળેલી—અપૂર્વ. બાની = વાણી, વચન. લ્યાઈ = લઈ આવી, લાવી. તાન = તાણીને, ખેંચીને અથવા તલ્લીનતામાં.

સમતા અને આનંદઘનમાં તલ્લીનતા લાવ્યા એટલે બન્ને આનંદઘનમાં તલ્લીન થઈ ગયા અથવા આનંદઘન 'પોતાની 'પત્નીમાં' તલ્લીન થાય, પરઘેર રખડવાનું બંધ કરે અને પરપરિણતિમાં જતા અટકે એવી પરિસ્થિતિ 'નિપજાવવામાં સફળ થયા.

કોઈ પણ બાબતમાં તાન લાગે ત્યારે ખરી એકાગ્રતા થાય છે. આનંદઘનનું તાન લાગે ત્યારે પછી અંતર આનંદમાં રસબોળ થઈ જાય છે; એને બાહ્ય વસ્તુમાં રસ આવતો નથી; એ વ્યવહારનાં કામો કરે તોપણ એમાં એની એકતા થતી નથી; એ ખાવા-પીવાનું, બોલવાચાલવાનું કે હરવાફરવાનું ભૂલી જાય છે. આનંદરસમાં જ્યારે તાન લાગે ત્યારે પછી ચેતનરાજ એ આનંદને એમાં ઓતપ્રોત થઈ જાય છે

આવી રીતે ચેતનાને જે વિરહનું દુઃખ અનેક પ્રકાર થતું હતું એવું એક વાર (ચિત્રંભ મતમાં) ચેતનજીને કુમતિના ઝઘડા મૂકી દીધા હતા અને શ્રદ્ધાની નરમ વાતને ઉડાવવા પ્રયત્ન કર્યો હતો અને અંતર પોતાને ત્યાં આવવાની બાબતમાં શંકા લાવી હતી. તે વખતે શ્રદ્ધાએ તેને 'ઘેર ઘેર પ્રભુ આવશે હો–' એટલે પ્રભુ ધીમે ધીમે જરૂર ઘેર પધારશે, આ વાતની ખાતરી આપી હતી. તેની સિદ્ધિ માટે વિવેકની હાજરીની જરૂર હતી. વિવેક આવે એટલે પ્રભુ ઘેર જરૂર આવે, એટલું જ નહિ, પણ પછી તો એને ઘરનું તાન લાગે, મેરીની હજની લાગે અને બીજી સર્વ વાત બોધ કરી તેનામાં એકરસ થઈ જાય. આ કાર્ય થવા માટે શ્રદ્ધા ઉપરાંત વિવેકની જરૂર છે એટલે દર્શન ઉપરાંત જ્ઞાનની જરૂર છે બન્નેનો સંયોગ થતાં જે એકાગ્રતા આવે છે તે અનિર્વચનીય છે. વિવેકને ચેતનરાજના સમાચાર પૂછતાં એવું જે જેમકુશળતા ચેતનરાજની જણાવી તેને પરિણામે શ્રદ્ધા અને સમતા બન્ને આનંદઘનના તાનમાં આવી ગઈ, એમને અસાધારણ આનંદ થયો, ચેતનરાજના અભિમત કાર્ય માટે ખાતરી થઈ અને એમના અબાધિતપણા માટે અને એમની સુખનિત્યતા માટે નિર્ભય થતાં આર્યબાળા ચેતના પ્રસન્ન થઈ અને સુખી શ્રદ્ધા બહેનપણીના સુખથી રાજી રાજી થઈ ગઈ

જ્ઞાનસાર આ ચોથી ગાથાનો ભાવ વિસ્તારવા કમાલ કરે છે. તેમનો અર્થ બાલ્યમાં મૂકતાં આ પ્રમાણે ભાવ નીકળે છે: અનાદિ કાળથી આત્મા મિથ્યાત્વમાં રખડતો હતો તે સમ્યક્ત્વપ્રાપ્તિને પરિણામે સ્વરૂપાનુયાયી અને અંતરવિવેકને લઈને આત્મિકસ્વરૂપાનુભવ અમૃતતુલ્ય વાણી-કથન સાંભળીને થઈ એટલે અવિલંબિત એટલે ઢીલ રહિત અવિનિર્ધાર થઈ આત્મિકસ્વરૂપાનુયાયી નિર્મળ શ્રદ્ધા તેમ જ સ્વરૂપાનુયાયી રમણ ગુણસ્થાનકે વર્તતી અને આત્મા ગુણસ્થાનક સગુણ થતી કુમતિ અને એકીભૂત થઈને આનંદઘન શબ્દે ચિદાનંદ-ચિત્ જે જ્ઞાન-ધ્યાન શબ્દે 'કેવળજ્ઞાન-તે સંબંધી પરમ આનંદ પ્રત્યે તાન થઈ આવી એટલે એને તદાકાર વૃત્તિસ્વરૂપે મળી. જ્ઞાનસાર શ્રદ્ધા, કુમતિ અને વિવેકના કાર્યનો વિભાગ પાડી આપે છે. શ્રદ્ધાથી ચેતના સ્વરૂપાનુયાયી થાય છે એ

ચોથા ગુણસ્થાનકની હકીકત છે; વિવેક એને આગળ ધપાવે છે સુમતિ દશમા ગુણસ્થાનકે કાર્ય બજાવી વિવેકની મદદથી અને શ્રદ્ધાના ટેકાથી કેવળજ્ઞાન સુધી ચેતનરાજને તાન ઉપજાવે છે, તેમા તેનો રસ જમાવે છે અને સ્વરૂપમા એની જમાવટ કરી દે છે. આ ભાવમા સુમતિનુ પાત્ર દશમા ગુણસ્થાનકે બતાવ્યુ તે વિશિષ્ટતા છે અને ખાસ વિચારણા માગે છે

મિત્ર નોધકાર આ ગાથા પર માત્ર આટલી જ નોધ કરે છે આ પ્રમાણે વિવેકને મ્હોઢે એવી અમૃત જેવી વાત સાભળીને શ્રદ્ધા અને સમતા બન્ને મળીને પોતાના પતિ આત્માને વિભાવદશામાંથી સ્વભાવદશામા ખેચી લાવી. (૪)

ઉપસહાર—આ રીતે આ પદનો ભાવ બેસાડવા પ્રયત્ન કર્યો છે એમા મહાનદના સુખનુ વર્ણન છે; એમા મૂઝાઈ જતી ચેતનાને વિવેકનુ આશ્વાસન છે; એમા સુમતિ અને શ્રદ્ધાના કાર્યની વહેચણી છે; એમા વિવેકજ્ઞાનની ખાસ મહત્તા છે; એમા વિવેકની વાણીને અમૃત સાથે સરખાવી છે; અને એમા વ્યવહાર અને નિશ્ચયનો સમન્વય છે

છાસઠમા પદમા સમતા અને વિવેક વચ્ચે જે વાતચીત થાય છે સત્યાશીમા પદમા વિવેક પાસે પારકાં છોકરાં—સગાંને પોતાના માનવાની ભૂલ પછી પુનપ્રીતિ થાદ કરીને આનદઘનજીનુ રાજ ચેતનજી ભોગવે છે તે પછી આ પદમા એની ક્ષેમકુશળતા બતાવી આ સમાન ભાવના પદો પર શિખર ચઢાવ્યુ છે પદો ૭૦ ૮૬ ૮૭ ૮૮ને એકબીજા સાથે સબધ છે. એ ચારે પર જ્ઞાનસારનો ટબો ઉપલબ્ધ છે અને ખૂબ વિચારવા લાયક આત્મપરિણતિ બતાવનાર છે એના વિવેચનમા અનેક દૃષ્ટિબિન્દુ બતાવ્યા છે, તે સર્વ પદનો ભાવ સમજવાના પ્રયત્નો છે અને ચોગપરિભાષામાં કેટલું બધુ સમાવી શકાય છે તેનો ખ્યાલ આપનાર એ નમૂના છે એ પદો પર જેમ વિચાર કરવામા આવશે, એનુ પૃથક્કરણ અને ખુલાસો વધારે એકાગ્રતાથી કરવામા આવશે, તેમ તેમ એમાથી ઘણા મૂળભૂત આંતર તત્ત્વોનો ખજાનો મળશે. એ પદો રહસ્યથી ભરપૂર છે, અને વિચારણા કરતા અનુભૂત આર્મો લાગે તેવા છે આનદઘનજીના વિશિષ્ટ જીવનમાં રસ લેનાર એ પદોના રસમા રસબોળ થઈ સ્વય વિચારણા કરે તો જ તેનો લાભ વધારે મેળવી શકે તેવુ લાગવાથી આ વિવેચન વધારે લબાવવુ યોગ્ય નથી.

છેવટે એક વાત કરવાની જરૂર જણાય છે નયજ્ઞાન સમજી લેવાની જરૂર છે; વ્યવહાર અને નિશ્ચય સમજી જવા જેવા છે; દ્રવ્યાર્થિક અને પર્યાયાર્થિક દૃષ્ટિઓ ખીલવવા યોગ્ય છે અને વિશિષ્ટ અનુભવીઓ દૃષ્ટિબિન્દુની ખીલવણીથી કેવાં સુદર પરિણામો લાવી શક્યા છે અને દેખીતા વિરોધનુ શમન કેવી સુદર રીતે કરી શક્યા છે એ વસ્તુ શક્તિ હોય તો, જરૂર સમજવા યોગ્ય છે આખુ જૈન શાસ્ત્ર સમજવાની ચાવી આ નયજ્ઞાનમા છે. અને એ ચાવી ચોટીવળી સાંપડી જાય તો વિશાળ શાસ્ત્રજ્ઞાનના તાળા ખૂલી જાય તેમ છે. એમા જે અનેક દૃષ્ટિબિન્દુઓનો સમન્વય

કરવાની શક્તિ છે એ શક્તિમાં જે આંતર જ્ઞાનનો ચમત્કાર છે અને એને પરિણામે જે ઊંડી અગાધ દૃષ્ટિ ખીલે છે તેનું વર્ણન મુશ્કેલ છે. પણ એ જીવનના પ્રશ્નોનો નિકાલ કરનાર હોઈ આંતર દૃષ્ટિમાં સમાધાન લાવનાર હોઈ અને શંકાકુશંકા કે આશંકા પર કુઠાર મૂકનાર હોઈ ખૂબ આદેય છે અને એ જ્ઞાન થાય ત્યારે જ આ પદનો ભાવ સમજાય તેમ છે. સિવાય તેમ છે ચેતન સાથે ઓતપ્રોત કરી શકાય તેમ છે આમ થાય એટલે સર્વ દર્શનોમાં રહેલ અસંગત સમન્વય, એને અંગે સત્યશોધનબુદ્ધિને પ્રેરણા થાય અને છેવટે એ સમાધાન-સમન્વય-પૂર્વકનું પ્રમાણજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરાવે. આ પ્રમાણે થાય ત્યારે આનંદઘનનું તાન, સમતા અને શ્રદ્ધા મળીને થઈ આવે એ આખી વાર મહત્ત્વની વાત સમજાય. આ સર્વાંગસુંદર પ્રયત્ન કરવા પ્રેરણા કરવાની હવે આપણે જ જરૂર હોય. વિવેકમિત્રને લઈ ઓળખ્યો હશે, તો આ નયપ્રમાણજ્ઞાનનો અગત્યનો વિષય ધ્યાનમાં આવી જ ગયો હશે. પણ એ ન્યાયનો અને જરા ઊંડો વિષય હોઈ વિચારણા અને પ્રેરણા માગે છે આ રીતે આનંદઘનમાં તાન આવે એવી ભાવના કરી અત્ર વિરમીએ. (૮૮)

૫૮ નેવ્યાશીમું

ભૂમિકા—રહસ્ય અને ગૂઢતાથી ભરપૂર આ પદમાં આત્મવિચારણાના ઊંડા ભાવ ભર્યા છે ૫૫ (પંચાવન)મા પદની વિચારણાને અંતે આ પદમાં જરૂરી વિશેષતા ઉમેરવામાં આવશે એમ જણાવ્યું હતું તેને અંગે આ પદના રહસ્યની વિચારણામાં પ્રથમ લક્ષ સદર પંચાવનમા પદના વિવેચન પર ખેંચી તે વાંચી જવા વિજ્ઞપ્તિ કરવામાં આવે છે. આ પદમાં ગૂઢ યોગવિચારણા છે અને આત્મભાવનાં સુષુમ્ણા છે આ પદના વિવેચનની ભૂમિકા કે પ્રસ્તાવના ન કરતાં પ્રથમ પંન્યાસ શ્રી ગંભીરવિજય મહારાજે જે નોટ કરેલી છે તે અનુસાર તેના પર વિવેચન કરું છું ત્યારપછી એની વિશેષ વિચારણા કરવામાં આવશે. અન્ય વિદ્વાનો તે પર વિચાર બતાવશે કે લખાવશે તો તેને સાભાર રજૂ કરવામાં આવશે. માત્ર આટલી ઉપસૂચના કરી પંન્યાસજીએ કરેલા અર્થ ઉપર વિવેચન કરીએ.

૫૮
(રાગ—ધન્યાશ્રી)

चेतन सकल वियापक होई ॥ चेतन

सत असत गुन परजय परनति, भाव सुभाव गति दोई ॥ चेतन॰ १

स्व पररूप वस्तुकी सत्ता, सीझे एक न दोई;

सत्ता एक अखंड अबाधित, यह सिद्धांतपख होई ॥ चेतन॰ २

अनवय व्यतिरेक हेतुको, समजी रूपभ्रम खोई;

आरोपित सब धर्म और है, 'आनंदघन' तत सोई ॥ चेतन॰ ३

અર્થ—પંન્યાસ ગંભીરવિજયજી અનુસાર સીધો અર્થ :–

(૧) આત્મા સર્વ ઠેકાણે વ્યાપક છે એમ હોય તો સત–અસતનો ભેદ નહિ રહે; એની સત અને અસત વચ્ચેની એવડી પ્રાપ્તિ થઈ જાય; ગુણ અને પર્યાયની એવડી ગતિ વચ્ચે ગુણહાનિ અને પર્યાયપલટણની એવડી ગતિ છે તેમાં વાંધો આવે અને પરિણતિ પલટણ તથા સ્વભાવ અને વિભાવ (અથવા ભાવ અને અભાવ)માં પ્રાપ્તિ થાય છે (તેમાં પણ વાંધો આવે). (૧)

અર્થ—(૨) સ્વરૂપ અને પરરૂપની એક જ સત્તા રહે, એમાંથી એક જ સત્તા રહેશે બે ભેદ (સ્વ અને પર) રહેશે નહિ. સત્તા–સ્વરૂપનું સરખાપણું અખંડ અને અબાધિત છે—આવો સિદ્ધાંત પક્ષ છે તે જ અંતે કાયમ રહે. (એટલે એને–એકને જ સર્વવ્યાપી માનીએ તે વાત નહિ, પણ સિદ્ધાંતમતે સત્તાગતે એ એક છે વ્યક્તિગત છે અને એની સત્તા અખંડ–અબાધિત છે એમ માનવું જ રહે.) (૨)

અર્થ—(૩) અન્વયહેતુ અને વ્યતિરેકહેતુ (વિવેચન જુઓ) એને બરાબર સમજી રૂપકમને છોડી દઈ વસ્તુસ્થિતિ સમજો. (દાનાદિક) ધર્મો આરોપિત છે બાકી જ્ઞાનદર્શન એ તત્ત્વધર્મ છે અને તે ખરું તત્ત્વ છે. (૩)

પાઠાંતર—વ્યાપી–વ્યાપક. પરજાય–પરજે પરિણતિ–પરણતિ. (૧)

શબ્દાર્થ—સર્વ = સર્વ ઠેકાણે (પં. ગંભીરવિજય) નિગુણ અને તથા સગુણ પ્રકૃતિ. વિભાવ = વ્યાપક આત્મા સર્વ સ્થાનોમાં ફેલાયેલો. હોઈ = હોય (તો) સત = હોવાપણું અસત = નહોવાપણું ગુણ = (ચેતનના) સહભાવી ધર્મો. પરજાય = પર્યાય, આત્માના ક્રમભાવી ધર્મો. પરિણતિ = પરિણતિ, પરિણામ પામવું, ચેતનના અધ્યવસાય. ભાવ = હોવાપણું ગતિ = પ્રાપ્તિ. હોઈ = એમાંથી. (૧)

પાઠાંતર—સ્વ–સ્વય. વસ્તુરી–વસ્તુની સત્તા–સત્ત. અખંડ–અખંડિ. સિદ્ધાંત–સિદ્ધાંત. (૨)

શબ્દાર્થ—સ્વ = પોતે, પોતાનું પર = પારકું પારકાના સંબંધથી થયેલું રૂપ = પરિભાષિક શબ્દ છે (નામ–રૂપ સાથેનો સંબંધ વિવેચન જુઓ) સત્તા = હોવાપણું, થવાપણું, સત્પણું સીઝે = થશે, સિદ્ધ થશે. દોઈ = બે. અખંડ = અવિભાજ્ય, આખું અબાધિત = અસર ન કરે તેવું વિઘ્ન રહિત. એક = એ. સિદ્ધાંત = આગમ, મત સૂત્રો. પખ = પક્ષ, બાજુ મત. (૨)

પાઠાંતર—હેતુ–હેતુઓ. ભમ–ભ્રમ. ઔર–ઓર. (૩)

શબ્દાર્થ—અન્વય = અન્વય, પરસ્પર મેળ સંબંધ કાર્યકારણસંબંધ કારણ હોય ત્યાં કાર્ય હોવું તે નિયમ. અમુક અર્થ જ્યાં જ્યાં હોય તે સઘળા દાખલાઓમાં એક જ બીજો સર્વસાધારણ અર્થ મળી આવતો હોય તો તે બે અર્થો પણ કરીને કાર્યકારણ છે અથવા કાર્યકારણસંબંધવાળા છે એમ સમજવામાં આવે છે અન્વયવ્યાપ્તિ = સાધન હોય ત્યાં સાધ્ય હોય એવા સંબંધનું દર્શન. વ્યતિરેક = અમુક એક વસ્તુ ન હોય તો બીજી અમુક વસ્તુ પણ ન હોય એવો સંબંધ કે નિયમ. કારણ ન હોય ત્યારે કાર્ય ન હોય એવા વ્યતિરેકના નિયમને આધારે જાણેલી, કાર્યકારણ નક્કી કરવાની અન્વેષણપદ્ધતિ. હેતુ = પરસ્પર વાક્યમાં સંબંધ બતાવનાર શબ્દ કે વાક્ય. સમજી = વિચારી, ધ્યાનમાં લઈ, મગજમાં લઈ રૂપકમ = દેખાવથી થયેલ સંઘિ, ભ્રાંતિ મેલી = તજી દઈ છોડી દઈ આરોપિત = આરોપ કરાવેલા, સ્થાપના કરાવેલ. ઔર = બીજા, બાકીના જ જ્ઞાનદર્શન = એતત્સ્વરૂપ તત્ત = તત્ત્વધર્મ સોઈ = તે જ છે (૩)

વિવેચન—(૧) પ્રથમ પ્રશ્ન એ થાય છે કે ચેતન પોતે સર્વવ્યાપી છે કે નહિ? અને તેને સર્વવ્યાપી માનવામાં આવે તો વાંધો શો આવે છે અને ક્યાં આવે છે? આને અંગે ચૌદમા પદની વિચારણામાં સત્ (પદાર્થ)ની વ્યાખ્યા વિચારી ગયા. ત્યાં ચેતનના સહભાવી ધર્મો (ગુણ) અને ક્રમભાવી ધર્મો (પર્યાય)ની વિચારણા કરતાં આપણે જોયું હતું કે અનંતધર્માત્મક ચેતનમાં અમુક ધર્મો કાયમ છે અને અમુક ધર્મો પલટાતા જાય છે. આ ગુણપર્યાયના ધર્મની વચ્ચે એક ધ્રુવતત્ત્વ કાયમ છે અને તેટલા માટે ઉત્પાદ, વ્યય અને ધ્રૌવ્યસ્વરૂપ સત્ શબ્દની વ્યાખ્યા ચેતનને સર્વાંશે લાગુ પડે છે અને સત્નું તે લક્ષણ લક્ષણ તરીકે બરાબર જવાબ આપે છે.

જો ચેતનને સર્વવ્યાપક માનવામાં આવે, તો પછી સત્ અને અસત્નો ભેદ પડી શકતો નથી; ગુણ અને પર્યાયનો ભેદ પડી શકતો નથી; અને દ્રવ્યોમાં જે પારિણામિક ભાવ છે—એટલે એકબીજા દ્રવ્યમાં પરિણામ પામે છે છતાં એનું અસ્તિત્વ સ્વતંત્ર રહે છે—એ આખી વાત ઊડી જાય છે. ચેતનને વિભુ અને નિત્ય માનવામાં આ મોટો વાંધો આવે છે. એને કૂટસ્થનિત્ય માનવામાં પણ એ જ વાંધો આવે છે. તેટલા માટે જૈનદર્શનકારે ચેતનને અંગે પરિણામી-નિત્યવાદ સ્વીકાર્યો છે. સાંખ્યો પ્રકૃતિ (જડ)ને પરિણામી માને છે. જૈન દર્શન ચેતન અને જડ બન્નેમાં પરિણામી ભાવ માને છે. એટલે પ્રાણીમાં જે પર્યાયભેદો દેખાય છે તે પર્યાયપલટનનો ખુલાસો જૈન દર્શન પારિણામિક ભાવને સ્વીકારીને બરાબર આપે છે. જો ચેતન સર્વવ્યાપક હોય તો મનુષ્ય, તિર્યંચ વગેરે ભેદોનો અર્થ જ ન રહે; એનામાં ફેરફાર થાય નહિ, અને એ છે તેવો ને તેવો રહે. એટલે ગુણ-પર્યાય અને પરિણમન, એ સર્વ પલટનભાવ સર્વવ્યાપકપણાની સાથે મેળ ખાય નહિ.

ભાવના બે પ્રકાર છે: શુભ ભાવ અને અશુભ ભાવ. આ બન્ને પ્રકારના ભાવો પણ ચેતનના સર્વવ્યાપીપણા આગળ ઘટે નહિ. સર્વવ્યાપી ચેતન એક હોય તો પછી એ કાં તો એકસરખો શુભ હોય અથવા એકસરખો અશુભ હોય. સર્વવ્યાપી એક પદાર્થ એક સ્થાને શુભ ભાવ કરે અને અન્યત્ર એથી ઊલટો ભાવ કરે એમ બને નહિ. અને દુનિયામાં શુભ અને અશુભ એવા બે પ્રકારના ભાવો આપણને સર્વત્ર પ્રાપ્ત થાય છે. એટલે જો ચેતનને સર્વવ્યાપક માનીએ તો આ સર્વ વ્યાખ્યાઓનો, લક્ષણોનો અને વ્યવહારોનો મેળ મળે નહિ. આપણા દરરોજના અનુભવથી એ તદ્દન ઊલટી વાત લાગે છે.

આ ભાવનો વિષય ખાસ સમજવા જેવો છે. જૈન દર્શન પારિણામિક નિત્યતા માને છે. ચેતનના પર્યાયો એક જ અવસ્થાવાળા નથી હોતા. જુદા જુદા વખતની અલગ અલગ સ્થિતિને ભાવ કહેવામાં આવે છે. એ ભાવો એ જ આત્માનું સ્વરૂપ છે. આત્માને અન્ય દ્રવ્યથી અલગ પાડનાર તત્ત્વ છે. ગુણ અને પર્યાયની વ્યાખ્યાપરથી પલટનભાવ સમજવામાં આવે છે. મૂળ ગુણો કાયમ રહે, છતાં પર્યાયમાં પલટનભાવ થયા કરે છે. આ ભાવોનું સ્વરૂપ શ્રી તત્ત્વાર્થસૂત્રના બીજા અધ્યાયની શરૂઆતમાં આપવામાં આવ્યું છે.

સંસારી કે મુક્ત કોઈ પણ ચેતનમાં ભાવો જરૂર હોય છે એની સંખ્યામાં વધઘટ જરૂર થાય છે પણ ભાવો વગર કોઈ જીવ હોઈ શકતો નથી. અજીવ પૈકી પુદ્ગળમાં માત્ર પરિણામી ભાવ હોય, બાકીના અજીવમા ભાવ ન હોય. આ ભાવો અને પદ્યનો પ્રત્યેક ચેતનમાં છે ઉપયોગ એનું લક્ષણ છે વાત કહેવાની એ છે કે જો ચેતન સર્વવ્યાપક હોય તો આ ભાવ તેનામાં હોય નહિ. (૧)

(૨) અને ચેતનને સર્વવ્યાપક માનવામાં આવે તો પછી સ્વરૂપ અને પરરૂપની સત્તાનો ભેદ રહી શકશે નહિ. સર્વવ્યાપક હોય પછી સ્વ શું અને પર શું ? આવા સ્વ અને પરના ભેદ સકળવ્યાપકમા સિદ્ધ થઈ શકે નહિ. એનામાં એક જ સત્તા સિદ્ધ થાય એટલે કે સ્વપરરૂપસત્તા એમા સાપડી શકે જ નહિ.

સિદ્ધાંતપક્ષ-મત તો એવો છે કે સત્ત્વ એક છે અખંડ છે અને અબાધિત છે એ મત પ્રમાણે સત્-વસ્તુ ઉત્પાદવ્યયધ્રૌવ્યયુક્ત છે દ્રવ્ય જાતે અખંડ છે અને બાધારહિત છે (એના પર વિવેચન પંચાવનમા પદ્યમાં થઈ ગયુ છે) એ રીતે તો સત્તા દ્રવ્યની અખંડ અને અબાધિત છે એ વાત જામે, પણ એ રીતે જોતા તો ચેતન સકળવ્યાપક થઈ શકે નહિ. સિદ્ધાંતપક્ષે તો સત્તા-સત્પણુ દ્રવ્યનું છે પણ એનું સર્વવ્યાપકપણું થઈ શકતુ નથી અને સત્તા અબાધિત પણ અખંડ હોવાને કારણે સકળવ્યાપકતા સાથે એનો મેળ બેસે તેમ નથી. એટલે પાછો અસલ સવાલ ઊભો રહ્યો કે ચેતન સકળવ્યાપક હોય ? હોઈ શકે ? હોય તો જે અનેક દૂષણો દેખાડી તેની સાથે સિદ્ધાંતપક્ષે સત્તાની વ્યાખ્યા, સતનું સ્વરૂપ અને વર્ણન વિચારતા પણ મેળ ખાય એમ બેસતુ નથી. આ ઉપરાંત ન્યાયની નજરે સકળવ્યાપકતા બેસતી નથી.

(૩) અન્વય કે એક હોવાથી સત્ અને અસત્‌ની એકતા થઈ જાય, કારણ કે સર્વવ્યાપક તો પછી એક જ રહે અને એક હોય તો પછી એના સત્ અને અસત્ એવા પરસ્પર વિરોધી બે વિભાગ પડી શકે નહિ. સ્વપરનો ભેદ એ વ્યતિરેક. આ અન્વય અને વ્યતિરેક હેતુનું રૂપ બરાબર સમજી લેવા જેવુ છે. જ્યા ઉત્પાદ વ્યય અને ધ્રુવપણું છે ત્યા સત્પણું-સત્તા છે. અને જ્યા જ્યા અનંતધર્માત્મકપણું ન હોય ત્યા ત્યાં સત્ ન હોય એ વ્યતિરેકવ્યાપ્તિ. એનો વિસ્તાર પંચમા પદ્યમા થઈ ગયો. સહભાવી ધર્મોનું સ્થિર તત્ત્વ અને ક્રમભાવી ધર્મોનું અસ્થિર તત્ત્વ—આ ગુણ પર્યાયને અંગે પ્રાપ્ત થતી અન્વયવ્યતિરેક વ્યાપ્તિનો બરાબર ખ્યાલ કરી, એનું સ્વરૂપ બરાબર નજરમા રાખી સર્વવ્યાપી એક ચેતન છે એ ભ્રમને ટાળી દો-તજી દો.

આ સિવાય બાકીના દાનાદિક ધર્મો છે તે વ્યવહાર છે અને તે ધર્મના સાધન હોવાથી આરોપિત ધર્મો છે અને આનંદઘન, જે ચેતન સ્વરૂપ છે તે તાત્ત્વિક ધર્મ છે માટે આરોપિત ધર્મ અને તાત્ત્વિક ધર્મનો તફાવત લક્ષમા રાખી ખ્યાલ કરવામાં આવે તો ચેતનની સકળ

વ્યાપકતા હોય નહિ. આત્માનું અસ્તિત્વ છે અને કાયમ છે એ વાત બરાબર લક્ષમાં રાખવા માટે સકળવ્યાપકતા હોઈ શકે કે નહિ એ પ્રશ્ન ઉપાડી તેને અંગે અતિ ઉચ્ચ તત્ત્વવિચારણા કરી બતાવી.

આ દૃષ્ટિબિન્દુ લક્ષ્યમાં રાખી આખા પદનો અર્થ પં. ગંભીરવિજયજીએ નોંધમાં બતાવ્યો તે પ્રમાણે તેનો અર્થ અત્ર રજૂ કર્યો છે. આ મુદ્દા પર ૫૫મા પદમાં જુદા જુદા દૃષ્ટિબિન્દુઓથી વિસ્તાર કરવામાં આવ્યો છે તેનો ફ્લાશો આપવાની તક લેવામાં આવે છે, બીનજરૂરી પુનરાવર્તન કરવાની તેથી જરૂર નહિ રહે. આ એક પ્રકારની ૮૯મા પદની વિચારણા પન્યાસજીના અર્થ પ્રમાણે થઈ.

[૨]

વિશેષ વિચારણા

મને આ પદમાં ઘણી ગૂઢાર્થતા દેખાય છે. નયજ્ઞાનને પણ જ્ઞાનનો અંશ માનનાર, સમન્વયની મહાન બાબતને અગ્રસ્થાન આપનાર જૈન તત્ત્વજ્ઞાનીઓ દરેક અંશસત્યજ્ઞાનના દૃષ્ટિબિન્દુઓનો મેળ મેળવવા પ્રયાસ કરે છે. આત્માને વિભુ અને નિત્ય માનનાર તત્ત્વજ્ઞાનીઓનો સમન્વય કરનાર જૈન દર્શનકારો, પ્રત્યેક આત્માનું અસ્તિત્વ અને ગુણ-પર્યાયની દૃષ્ટિએ નિત્યાનિત્યત્વ સ્વીકારતા હોવા છતાં, એક દૃષ્ટિએ ચેતનને સર્વવ્યાપી પણ કહી શકે તેવું જણાય છે. જ્ઞાન અનંત છે અને તે પ્રત્યેક ભાવ અને પદાર્થ સુધી પહોંચી શકે છે. જ્ઞાનના આવરણો ખસી જાય, સર્વ ભૂત, ભાવી અને વર્તમાન પદાર્થો ભાવો અને તેમાં થયેલા, થતા અને થવાના ફેરફારો જાણી શકે તે દૃષ્ટિએ જોઈએ તો જ્ઞાનની અપેક્ષાએ ચેતન સકળવ્યાપક પણ થઈ શકે છે એમ કહી શકાય.

આ મુદ્દાથી વિચાર કરતાં મને આ પદમાં એક નવો ભાવ સૂઝે છે તે અત્ર રજૂ કરી દઉં. એ રીતે અર્થ કરતાં યોગીરાજ એમ કહેતા જણાય છે કે ચેતન સકળવ્યાપક -સર્વવ્યાપી હોઈ શકે છે. છે તે કેવી રીતે બતાવે છે તે જોઈ જઈએ. આ અપેક્ષાવાદ છે એટલે એમાં વિરોધ નથી, પણ નયવાદની સમીક્ષા કરનાર પ્રમાણજ્ઞાનની મહત્તા અને જૈનદર્શનના એક મહાન તત્ત્વજ્ઞાન અનેકાંતવાદની વિજયપતાકા છે. વિશાળ દૃષ્ટિનો પાકો પુરાવો પૂરો પાડનાર સાપેક્ષવાદની સિદ્ધિ છે અને દર્શનોને સમજવાની ચાવી પૂરી પાડનાર અગાધ આનંદ સ્વરૂપના દર્શનનાં દ્વાર છે. આપણે તે મુદ્દાથી પદને ફરી વાર સંક્ષેપમાં વિચારી જઈએ.

(૧) મતિશ્રુતજ્ઞાનની પ્રવૃત્તિ સર્વ દ્રવ્યમાં થાય છે. પણ સર્વ પર્યાયોમાં થતી નથી, પરિમિત પર્યાયમાં થાય છે. જ્યારે કેવળજ્ઞાનની પ્રવૃત્તિ સર્વ દ્રવ્યોમાં અને સર્વ પર્યાયોમાં થાય છે (તત્ત્વાર્થ અ૦ ૧ સૂત્ર, ૨૭-૩). આ પ્રવૃત્તિની નજરે આત્મા સર્વવ્યાપી નથી શકાય. કારણ કે બૌદ્ધ દર્શનના મતે આત્મા એકાંત ક્ષણિક હોઈ નિરન્વય પરિણામીનો

પ્રવાહમાત્ર છે જ્યારે સાંખ્ય અને વેદાંત દર્શન આત્માને કૂટસ્થનિત્ય માની એમાં કોઈ જાતનો પરિણામ માનતા નથી. સુખદુઃખ અને જ્ઞાનને તેઓ પ્રકૃતિના જ માને છે વૈશેષિકનૈયાયિક દર્શન જ્ઞાનને આત્માનો ગુણ માને છે ખરા, પણ તેઓ આત્માને અપરિણામી નિત્ય માને છે જૈનદર્શન આત્માને પરિણામી નિત્ય માને છે એટલે મૂળ વસ્તુ ત્રણ કાળમા સ્થિર રહ્યા છતાં દેશ, કાળ આદિ નિમિત્ત પ્રમાણે ફેરફાર પામ્યા કરે છે એ પ્રકારની પરિણામી નિત્યતા આત્માની છે જ્ઞાન આત્માનો સહભાવી ધર્મ હોઈ તે નજરે આત્માને સકળવ્યાપી કહી શકાય.

એની સામે સત્ અને અસત્‌ની પ્રાપ્તિ તો રહેવાની એટલે આપણે સત્‌ની ઉત્પાદ, વ્યય અને ધ્રુવતાની યુક્તતાની વાત કરી ગયા તે અને તે જ્યાં ન હોય તે અસત્ એ વાત તો જરૂર રહેવાની. એટલે જ્ઞાનદર્શનની નજરે આત્મા સર્વવ્યાપક હોય તોપણ સત્ અને અસત્‌ની બે પ્રકારની ગતિ (પ્રાપ્તિ) તો જરૂર રહેવાની. અને તે જ પ્રમાણે એના સહભાવી ધર્મો (ગુણ) અને એના ક્રમભાવી ધર્મો (પર્યાય) એ બન્નેની પ્રાપ્તિ પણ જરૂર રહેવાની. આ ગુણપર્યાય એ પરિણામવાદની સાથે લાગેલા જ છે અને સ્વભાવ અને પરભાવ એ બન્નેની પ્રાપ્તિ (ગતિ) પણ જરૂર રહેવાની. આ રીતે જૈન દૃષ્ટિએ જે ભેદાભેદભાવ છે તેની જ અંતે તો પ્રાપ્તિ થવાની.

મતલબ, ચેતનને ઓળખવા માટે એના ઉપર કઈ નજરે જોવામા આવે છે તે પર તેના જવાબનો આધાર રહેશે. એના ગુણ જોતા એ નિત્ય જણાય, તે જ સાથે એના પર્યાય પર નિગાહ કરતા એ અનિત્ય જણાય અને એ બન્ને હકીકત એકીસાથે પ્રાપ્ત થતી હોવાથી એનામા નિત્યાનિત્યભાવ જણાય. આનું નામ અનેકાંતવાદ છે કહેવાનો આશય એ છે કે ચેતનને સકળવ્યાપક માનવામા આવે ત્યારે પણ એના ગુણપર્યાયની પરિણતિની નજરે એ બે પ્રકારની ગતિ તો જરૂર દેખાય છે જ્ઞાનથી એ સકળવ્યાપક હોય ત્યારે પણ એના ગુણપર્યાયને અંગે એનો નિત્યાનિત્યભાવ કાયમ રહે છે. (૧)

(૨) આવી બે પ્રકારની ગતિ હોવા છતા સ્વરૂપ અને પરરૂપની સત્તા, સત્ત્વ એક જ હોય છે તે એકીવખતે એકસાથે જ હોય છે અને એ ચેતનનું સત્પણું એક જ છે એમ સમજવું; એકપણું જ એથી સિદ્ધ થશે કારણ કે સ્વસ્વરૂપે એ છે તે જ વખતે એ પરરૂપે નથી; એ સત્ રૂપે છે તે જ વખતે એ અસત્ રૂપે નથી. આ એનું સત્પણું (સત્તા) એક જ છે બે નથી. સત્‌ની વ્યાખ્યા સાથે એ બરાબર બંધબેસતું આવે છે એમાં ઉત્પાદ, વ્યય અને ધ્રુવતા છે અને તેથી તેનું સત્ત્વ—સત્તા એક જ છે અને બે નથી. એટલે એનું સત્પણું સિદ્ધાંતની નજરે જોઈએ તો અખંડ અને અબાધિત છે અને છતાં એ જ્ઞાનગુણ—સહભાવી ધર્મ—ને અપેક્ષીને સકળવ્યાપક હોઈ શકે છે આ વાત બરાબર ધ્યાનમાં લેવા જેવી છે.

આત્મા પોતે સત્ છે તે ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રૌવ્યરૂપ છે કારણ કે સત્ વસ્તુ તે કેવળ સમગ્ર કૂટસ્થનિત્ય, અથવા કેવળ નિરન્વયવિનાશી અથવા એનો અમુક ભાગ કૂટસ્થનિત્ય અને અમુક ભાગ પરિણામી નિત્ય, અથવા એનો કોઈ ભાગ તો કેવળ નિત્ય અને કોઈ ભાગ તો માત્ર અનિત્ય એમ હોઈ શકતું નથી. જૈનદર્શનના મત પ્રમાણે ચેતન અથવા જડ, મૂર્ત અથવા અમૂર્ત સૂક્ષ્મ અથવા સ્થૂળ બધી સત્ કહેવાતી વસ્તુઓ ઉત્પાદ, વ્યય અને ધ્રૌવ્યરૂપે ત્રિરૂપ છે.[1] અને સત્ પોતાના સ્વભાવથી કદી ચ્યુત થતું નથી માટે સત્ નિત્ય છે. આ રીતે સત્તા એક છે અખંડ છે અને અબાધિત છે સત્‌ની એકતા અને નિત્યતા આવા પ્રકારની છે વસ્તુમાત્રમાં ઉત્પાદ, વ્યય અને ધ્રૌવ્ય ક્યારેક હોય અને ક્યારેક ન હોય એવું હોતું નથી. પણ પ્રત્યેક સમયે ઉત્પાદાદિ ત્રણે અંશ અવશ્ય હોય છે અને એ જ સત્‌નું નિત્યત્વ છે; એ જ બતાવે છે કે સત્તા એક છે અખંડ છે અબાધિત છે (૨)

(૩) આ રીતે અન્વય અને વ્યતિરેક હેતુઓ સમજવા જોઈએ. અમુક જ્યાં હોય ત્યાં સર્વત્ર બીજા અસાધારણ અર્થ મળી આવે તે અન્વય હેતુ. સાધન હોય ત્યાં સાધ્ય હોય એવા સંબંધનું દર્શન એ અન્વય. અને અમુક વસ્તુ ન હોય તો બીજી અમુક વસ્તુ પણ ન હોય એવો સંબંધ કે નિયમ તે વ્યતિરેકવ્યાપ્તિ. આ અન્વય-વ્યતિરેક અન્વેષણપદ્ધતિ છે. આ અન્વેષણપદ્ધતિ સમજવા સાથે ચેતને રૂપભ્રમ છોડી દેવા જેવો છે. રૂપભ્રમ એટલે બાહ્ય દેખાવ-આકારનો ભ્રમ. માત્ર બાહ્ય આકારથી કોઈ વસ્તુનો, સ્વભાવનો કે વર્તનનો નિર્ણય કરવામાં આવે અને તેનું તત્ત્વ વિચારવામાં ન આવે, તો દુનિયામાં પણ આપણે માર ખાઈ બેસીએ છીએ. માત્ર રૂપ ઉપરથી નિર્ણય કરવામાં આવે તો ઘણીવાર ભ્રમાત્મક જ્ઞાન થાય છે અને આપણી તર્કવિતર્કમાં પડી જઈ ગોટે ચઢી જવાય છે. માટે આ રૂપભ્રમને છોડી દે.

રૂપભ્રમથી જે જ્ઞાન થાય છે તે સર્વ આરોપ કરેલું જ્ઞાન છે રૂપભ્રમથી લેવાઈ-દોરવાઈ જવાય છે માટે અન્વય-વ્યતિરેક હેતુને સમજી રૂપભ્રમ છોડીને જાણી લેવું ઘટે કે અત્યારે જે ભ્રમજાળ છે તે સર્વ આરોપ કરેલી વાતો છે અને આરોપમાં ધર્મ નથી, રૂપભ્રમમાં ધર્મ નથી કે માની લીધેલ માન્યતામાં ધર્મ નથી. આત્મધર્મ તો કોઈ ઓર જ ચીજ છે. એને ઉપર ઉપરના રૂપ સાથે સંબંધ નથી; એને આધારે જ્ઞાન થાય તો તે પણ ઘણીવાર ભ્રમાત્મક હોય છે અને આત્મજ્ઞાન એ સાચું જ્ઞાન છે. એ જીવનસિદ્ધિ છે માટે તત્ત્વજ્ઞાનને સમજવું તેના ઉપર મદાર બાંધવો અને આરોપિત ધર્મ ઉપરથી થતા ઉપરછલ્લા જ્ઞાનથી નિર્ણય ન કરતા વસ્તુધર્મ વિચારવો, તે તદ્દન જુદી વાત છે.

ચેતનનું વિશાળ જ્ઞાન સર્વ પદાર્થો સુધી પહોંચી શકે છે એ અપેક્ષાએ સર્વવ્યાપકતા માનવામાં આવે તોપણ ગુણ પર્યાય, સત્-અસત્‌ની વ્યાખ્યાઓ અને સ્વભાવ પરભાવને

૧. પંડિત સુખલાલજીકૃત તત્ત્વાર્થસૂત્ર વિવેચન, અ. ૫, સૂ. ૨૯

વિચારી શકાય તેમ નથી એમ જણાવી, અન્વય-વ્યતિરેક હેતુ ધ્યાનમાં લઈ ક્રમે ક્રમે દૂર કરી આરોપને વિચારી તત્ત્વધર્મની મુખ્યતા બતાવી, અને ત્યાં આનંદઘનનું સ્થાન બતાવી સર્વ વાતનો મેળ મેળવી આપ્યો. આ પ્રમાણે ભાવ મને સૂઝ્યો છે (૩)

[૪]

શ્રી સાગરાનંદસૂરીશ્વરજીની નોંધના આધારે પુનઃ વિવેચન

ઉપર પ્રમાણે વિવેચન લખ્યા પછી આચાર્ય શ્રી સાગરાનંદસૂરીશ્વરને આ પદ બતાવ્યું. તેના વિવેચનમાં તેઓશ્રીએ નોંધ કરાવી તે આધારે આ પદનું વિવેચન ફરીવાર લખવામાં આવ્યું છે. તેઓશ્રીએ લખાવેલ નોંધનો ભાવ નીચે પ્રમાણે છે—

(૧) ચેતક સર્વવ્યાપક છે તે આ પ્રમાણે जे एगं जाणइ से सव्वं जाणइ—એકને જાણે તે સર્વને જાણે. પર્યાયો બે પ્રકારના છે: સ્વપર્યાય અને અસત્પર્યાય. સત્પર્યાય એટલે સ્વપર્યાય. આપણે તે માટે વાચ્ય અને વાચકનો ભાવ પ્રથમ વિચારીએ. વાચ્ય પદાર્થ છે જેની વ્યાખ્યા કે જ્ઞાન કરવું હોય તે વાચ્ય. દાખલા તરીકે ઘટ. ઘટ વાચ્ય છે ઘ્ અ ટ્ અ મળીને ઘટ થયો. જે જે અક્ષર જે જે શબ્દોમાં મળીને અર્થને કહે તે સર્વ સ્વપર્યાય. એ સિવાયના બાકીના અક્ષરો તે પરપર્યાય.

કોઈ પણ પદાર્થના ભૂત કાળના જે પર્યાયો થયા, વર્તમાનમાં જે પર્યાયો છે અને ભવિષ્યમાં જે પર્યાયો થશે, તે સર્વ સ્વપર્યાય. આ રીતે સ્વપર્યાયનું જ્ઞાન થાય. અથવા બીજી રીતે લઈએ તો વિધિ દ્વારા અને નિષેધ દ્વારા સ્વપર્યાયનું જ્ઞાન થાય. અમુક પદાર્થ લઈએ, તે પદાર્થ બીજા પદાર્થ સાથે મળે તેથી થતી જુદી જુદી અવસ્થાઓને વિધિરૂપ પર્યાય કહેવાય. કોઈ ચીજમાં બીજી ચીજ ન મળે ત્યાં સુધી તેનામાં જે ધર્મો હોય તે તેનો ગુણ કહેવાય. દૂધમાં છાશ ન મળે ત્યાં સુધી દૂધમાં અમુક ગુણ હોય તે, છાશ મળ્યા પછી ન રહે. એટલે દૂધની અવસ્થામાં છાશના મેળાપ પછી થવાના પર્યાયોને નિષેધરૂપ સ્વપર્યાય કહેવાનું પ્રાપ્ત થાય.

ભાવનું જ્ઞાન હોય ત્યારે જ અભાવનું જ્ઞાન થાય. મૂળ પદાર્થ જાણવામાં આવે તેટલા સારુ પ્રતિયોગીનું જ્ઞાન ખાસ જરૂરી છે એટલું જ નહિ પણ અભાવના જ્ઞાનમાં પ્રતિયોગી જ્ઞાનનું કારણપણું છે. ઘટાભાવનો પ્રતિયોગી ઘટ. ઘટ જાણ્યા વગર ઘટ નથી એવું જાણી શકાય નહિ. એટલે અન્યોન્યાભાવને નિયમિત કરનાર ઘટપણું છે અને એ સર્વ અન્યોન્યાભાવો ત્યારે જ જણાય જ્યારે તેના મૂળ પદાર્થો જાણવામાં આવ્યા હોય. એટલા માટે સ્વપર્યાયો જાણવા માટે પર પર્યાય જાણવા જ પડે, અથવા, વધારે સ્પષ્ટ રીતે કહીએ તો, પર પર્યાયનું જ્ઞાન સ્વપર્યાયના જ્ઞાન સાથે જોડાયેલું જ છે.

જ્ઞાતૃત્વનો અર્થ જ્ઞાનકર્તૃત્વ હોવાથી સર્વ ભાવનું જ્ઞાતૃત્વ તે પણ સર્વભાવવિષયક

જ્ઞાનકર્તૃત્વ છે આ રીતે વિચાર કરતાં સત્ અને અસત્ પર્યાય દ્વારા એક પદાર્થને જાણવાથી સકળ પદાર્થ જણાઈ જાય છે અને તેટલા માટે એક પદાર્થના જ્ઞાનથી ચેતન સર્વવ્યાપક બને છે

હવે એ જ વાત ગુણપર્યાયની નજરે જોઈએ. સહભાવી એટલે અવિશેષપણું સાથે રહી શકે તે ધર્મો સહભાવી કહેવાય; દા. ત. નિત્યત્વ, જ્ઞાતૃત્વ, સ્થિરત્વ. અને એકની સાથે બીજો ન રહી શકે તે ક્રમભાવી ધર્મ; દા. ત. દેવત્વ અને મનુષ્યત્વ. દા. ત. તદ્ (that) અને એતદ્ (this). એટલે ગુણપર્યાયની નજરે જોઈએ તોપણ આત્મા સર્વવ્યાપક બને અને પરિણતિ–પરિણામ–પર્યાય રૂપ નજરે જોઈએ તો કોઈ બાકી ન રહે. પરિણામક (પરિણામ પામનાર)ની અને પરિણામની નજરે જોઈએ તો એના ભાવે અને સુભાવ બે થાય. ભાવ એટલે પદાર્થ–ઘટ. અને તેનો સુભાવ–સ્વભાવ તે ઘટત્વ. એટલે જાતિ અને વ્યક્તિની નજરે જોઈએ, ભાવ અને સ્વભાવને વિચારીએ, તો સર્વ આવી જાય. બે ગતિ–બે રસ્તા એટલે પદાર્થ અને તેનો સ્વભાવ, ઘટ અને ઘટત્વ. આ બે રસ્તા દ્વારા એની વ્યાપકતા બતાવી અને એ રીતે ચેતન સકળવ્યાપક થાય. અહીં જ્ઞાતૃત્વની નજરે સકળવ્યાપકતા બતાવી અને પદાર્થ અને પદાર્થપણું એ બે ગતિ બતાવી. જ્ઞાનપ્રવૃત્તિ દ્વારા આ રીતે ચેતનની સકળવ્યાપકતા થઈ. (૧)

(૨) પ્રથમ ગાથામાં બે રસ્તે જ્ઞાન દ્વારા ચેતનની સર્વવ્યાપકતા બતાવી. હવે એક રસ્તે ઉતારી ચેતનની સર્વવ્યાપકતા બતાવે છે. પોતાની સીધી આગળી અત્યારે એ સ્વદ્રવ્ય–ક્ષેત્ર–કાળ–ભાવની અપેક્ષાએ વિદ્યમાન છે. એ સીધી છે વાંકી નથી એટલે એ ઋજુત્વેન અસ્તિ; હવે બીજી પળે એને વાંકી કરી. એટલે એ ઋજુત્વેન નાસીત્–સીધી હતી એમ થયું; આ સર્વે વાંકી થતાં ઋજુત્વવાળી પાસરી હતી તે નાશ પામી ગઈ. આ રીતે સ્વદ્રવ્ય–ક્ષેત્ર–કાળ અને સ્વભાવની અપેક્ષાએ દરેકનું સત્પણું છે પરરૂપે અભાવ દ્વારા અને સ્વરૂપે સત્તા દ્વારા એ સત્ છે. સત્તા એટલે વિદ્યમાનપણું

આ રીતે દરેક પદાર્થને સ્વરૂપે અને પરરૂપે વિચારીએ તો પછી કાંઈ બાકી ન રહે. સ્વરૂપે વિદ્યમાન હોય તે પર રૂપે વિદ્યમાન બને નહિ. એટલે સ્વરૂપની સત્તા એક જ સીદ્ધસિદ્ધ થાય, એ બે ન હોય. આંગળી સીધી હોય તે સર્વે એ અન્યથા રૂપે ન હોય એટલે વિદ્યમાન અવસ્થામાં સત્રૂપે એ એક જ હોય. આ રીતે ઘટ સિષ્યતિ ન દ્વૈ–એક જ સત્તા–વિદ્યમાનતા સિદ્ધ થાય છે અને બે વાત સિદ્ધ થઈ શકતી નથી. પ્રથમ ગાથામાંથી બેમાં ઉતર્યાં (પ્રથમ ગાથા). અહીં બીજી ગાથામાં સ્વપર રૂપમાં એકમાં ઉતર્યાં; હવે આ રીતે સકળવ્યાપકતા બતાવે છે.

સત્તા–સત્ત્વ, પ્રમેયત્વ, જ્ઞેયત્વ વગેરે ધર્મોને નૈયાયિકો માત્ર કેવળાન્વયી માને છે. એટલે એનો માત્ર અન્વય જ થાય. અન્વય એટલે વર્તવું તે. એનો અભાવ નૈયાયિકો ન માને. સત્તા એવી વસ્તુ છે કે જે એક જ છે પદાર્થમાત્રમાં સત્ત્વ છે હોવાપણું છે.

સત્તા એક છે તેમ જ તે અખંડ છે એના કટકા ન થાય. સો કે હજાર ઘડા હોય તોપણ તે સર્વનું ઘટત્વ અલગ અલગ ન હોય. ઘટત્વ સો ઘડાનું સો નહિ એ તો એક જ રહે. તેમ જ ઘડાના અવયવે અવયવે ઘટત્વ નથી, તેમ જ જુદા જુદા ઘડાએ અલગ અલગ ઘટત્વ નથી. ઘટત્વ એક જ છે અને અખંડ છે ઘડાના એક ભાગ પર આંગળી મૂકી ત્યાં ઘટત્વ છે એમ ન કહેવાય આખા ઘડા પર અને સોયે ઘડામાં અખંડ અને એક ઘટત્વ છે

અને એ સત્તા બીજા પ્રમાણથી તૂટી જાય તેવી નથી. બાધા એટલે દૂષિતપણું દૂરથી કેશનો ઢગલો દેખાતો હોય દૂરથી એક લાગે, પણ નજીક જતાં એમાં દૂષણો જણાય છે એમાં ખંડ ખંડ થઈને દૂરથી એકપણું દેખાય છે તે પ્રમાણે સત્તાનું એકપણું દૂષિત નથી, એ અખંડ છે અને અન્ય પ્રમાણથી અદૂષિત છે અબાધિત છે કોઈ એને માટે દોષ કાઢી શકે તેવું નથી.

આ સિદ્ધાંતપક્ષ છે શોભાસ વસ્તુ છે મતલબ, સત્તા–હોવાપણું–વિદ્યમાનતા એક છે અખંડ છે અને અબાધિત છે આ રીતે સત્તા એક છે અદ્વિતીય છે અને તેના જ્ઞાનથી ચેતન સકળવ્યાપક બને છે

(૩) અન્વય એટલે સમાન ધર્મો જ્યાં ધૂમ ત્યાં અગ્નિ. વ્યતિરેક એટલે જે ન હોય ત્યાં નહિ. ઘડો બતાવે ત્યારે ગોળીપણું નહિ અને ગોળીપણું હોય ત્યાં ઘટપણું નહિ. દરેક વસ્તુના નવા નવા ધર્મો થાય છે જૂના જાય છે કાળાંતરે માટીના ઘડાની ગોળી પણ થઈ જાય પણ ઘડો હોય ત્યારે ગોળી નહિ અને ગોળી હોય ત્યારે ઘડો નહિ. એટલે ધર્મો ડગમગતા છે સત્તા સિવાયના બીજા ધર્મો ડગમગતા ગણાય.

આ રીતે અન્વયહેતુઓ અને વ્યતિરેકહેતુઓ સમજવામાં આવે તો વર્તમાન વસ્તુઓ અપેક્ષાના સર્વ ભ્રમો ટળી જશે. ઘટ વખતે ઘટત્વ જ રહેશે. એટલે સત્તા સિવાયના સર્વ ધર્મો આરોપ કરેલા છે હાથની મૂઠીને એક વખતે ક્ષણરૂપે પકડ, બીજી ક્ષણે તેની જ મૂઠી વાળે–તેમાં કાંઈ જતું નથી, આવતું નથી. એટલે ક્ષણ થઈ કે મૂઠી થઈ એ આરોપિત ધર્મ છે

ખરું તત્ત્વ તો સત્તા છે ચેતન સર્વજ્ઞાયક બન્યો એટલે સર્વવ્યાપક બન્યો. એટલે કર્તૃત્વની અપેક્ષાએ નહિ, પણ જ્ઞાતૃત્વની અપેક્ષાએ સર્વવ્યાપકપણું બને છે એમ ગણવું તે યોગ્ય છે ઉચિત છે શ્રી વીતરાગસ્તોત્રમાં હેમચંદ્રાચાર્ય જગત્કર્તૃત્વપ્રકાશ (૭–૭)માં યોગ્ય રીતે કહે છે કે :–

सर्वमात्मेषु कर्तृत्वं ज्ञातृत्वं यदि सम्मतम्।

એ શ્લોકનો ભાવ વિચારવામાં આવશે તો તેમાં જણાશે કે જ્ઞાતૃત્વની અપેક્ષાએ જ સર્વવ્યાપકત્વ થાય છે આ રીતે જ્ઞાતૃત્વની અપેક્ષાએ ચેતન સર્વવ્યાપક હોય છે હોઈ શકે છે એમ જણાય છે આ પ્રમાણે આનંદઘન કહે છે કે એ તત્ત્વ છે એ સાચી વાત છે એ પાકો નિર્ણય છે

ઉપસંહાર—આ રીતે આ પદમાં અગાધ જ્ઞાન ભર્યું છે એના પર જેમ જેમ વિચાર કરવામાં આવે છે તેમ તેમ તેમાંથી નવાં તત્ત્વો મળતા જાય છે કોઈ અનુભવ આતુર ધ્યાન પ્રસંગે યોગીરાજે આ પદનું કવન કર્યું હોય એમ જણાય. આ પદ સામાન્ય કોટિના આશુ કવનો કરતાં તદ્દન અલગ છે પર છે ભાવમય છે અને આત્મારામને વિચારમાં નાખી દે તેવું છે એના પર વધારે વિચાર કરતાં કોઈ વિશેષ સત્ય માલૂમ પડી આવે તો જણાવીશ. વાંચકવર્ગને પણ એ વાત નોંધી લેવા અને બને તો લેખકને સ્વપર લાભાર્થે જણાવવા વિજ્ઞપ્તિ છે દ્રવ્ય-ગુણ પર્યાયનું વિશિષ્ટ જ્ઞાન, તર્કન્યાયનાં રહસ્યો, સ્વપરની પિછાન આદિ અનેક વાતની અંદર ચેતનનો પરિણામવાદ બરાબર સમજાય ત્યારે આ પદ બળાકે તેવું છે એ મૂળ રહસ્યજ્ઞાનની અપેક્ષા રાખે છે અને એ સમજવામાં જેટલી મુશ્કેલી દેખાય છે તેટલી જ ચેતનને ઓળખવામાં મુશ્કેલી છે આ પદ પર ખૂબ વિચાર કરવો અને રહસ્ય જાણનાર તત્ત્વવેદીઓ સાથે એના સંબંધમાં ચર્ચા કરવી, એ રીતે વાતની સ્પષ્ટતા થશે. હાલ તો અત્ર વિરમીએ. (૮૯)

૫૬ નેવુમુ

પૂર્વાર્ધ—સાખી અને તેનુ વિવેચન

ભૂમિકા—સિત્તેરમા પદની સાથે મૂકેલ સાખીમાં સાખી એ શી વસ્તુ છે તે પર વિવેચન કરી તે પર વિસ્તાર ઉપોદ્‌ઘાત પર મુલતવી રાખ્યો હતો. આનંદઘનજીના પદોમાં વચ્ચે વચ્ચે સાત સાખીઓ આવે છે એમાંથી કોઈને મથાળે સોરઠો એમ પણ લખ્યું છે અને કોઈમાં સાખી-રાગ સોરઠો એમ લખ્યું છે કોઈ કોઈ સાખીને પદના વિષય સાથે સંબંધ હોય છે કોઈ પ્રતમાં અમુક સાખી એક સ્થાનકે મૂકેલી હોય છે તો બીજી પ્રતમા અન્ય સ્થાને મૂકી હોય છે. આ પ્રકારની સાખીની સ્થિતિ હોઈ સિત્તેરમા પદ પછી અને આ નેવુમા પદની સાખીને અલગ અને સાથે વળી તે પર વિવેચન કર્યું છે સાખી એટલે શું વસ્તુનો એક પ્રકારનો દોહરો કે પદ. ગઝલ, લાવણી કે ભજનીમા આવતી લાવણીને આગળની ટૂંકી પંક્તિઓ- સાથે ગુજરાતી લેક્સીકોન માં તેનો આ પ્રમાણે અર્થ કર્યો છે. આ શબ્દ, દોહરો, સોરઠો વળી વિચારવા માગે છે, તે ઉચિત સ્થાને ઉપોદ્‌ઘાતમાં થશે એટલું જણાવવું અત્ર પ્રસ્તુત છે.

આ સાખી વળી પૂર્વાર્ધથી ભરેલી હોય તેમ લાગે છે એમાં દેખીતો વિરોધાભાસ છે એનો વ્યવહારુ રીતે અને આત્મિક પ્રગતિની દૃષ્ટિએ ભાવ સમજવા આમ પ્રયત્ન કર્યો છે. એની અર્થવિચારણામા પં. મ શ્રીસંવિજ્ય ગણિના સૂચન સિવાય કાંઈ મદદ મળી નથી.

સાખી

(સોરઠો)

अण जोवतां लाख, जोवे तो एको नहि;
लाधी जोबण लाख, वाहाला विण एळे गई

અર્થ—ન જોઈએ તેને લાખ (મળે) અને જોઈએ તેને એક પણ ન મળે. આ જુવાનીનો વિશ્વાસ મળ્યો અથવા જુવાનીરૂપ પાકું ફળ પ્રાપ્ત થયું, પણ પ્રેમી પતિ વગર એ પણ ફોકટમાં ચાલ્યું ગયું—નકામું થઈ ગયું

વિવેચન—વ્યવહારમાં એવી વાત છે કે આપણે જેની પાછળ દોડીએ તે મળતું નથી, જેને લાત મારીએ તે પાછળ પડે છે અને બારાબારથી પણ વધારે મળે છે પ્રભુત્વ, ધન-દોલત, માલ-ખજાના અને લક્ષ્મીદેવી આવાં છે ન જોઈએ એને ત્યાં એ દોડતાં જાય છે જોઈએ તેનાથી એ દૂર નાસે છે આ તો વહેવારની વાત થઈ આત્મિક સૃષ્ટિમાં પણ આ નિયમ લાગુ પડે છે એક કર્મબંધનનો જ દાખલો લઈએ. જ્યારે પ્રાણીને કર્મબંધન થાય છે ત્યારે, અથવા કર્મનો મોક્ષ કરવો હોય છે ત્યારે, આવી જ દશા થાય છે પ્રાણીને સારું ગમે છે પણ તે માટે પ્રયાસ કરવો નથી: એટલે પરિણામે ન ગમે તેવાં કર્મો મોટી સંખ્યામાં બંધાય છે અને જે શુભ કર્મોને પરિણામે અનુકૂળ જોગવાઈ મળી શકે તેવાં કર્મો મેળવી શકાતાં નથી. મોક્ષ અને સંસારને સરખાં ગણે વંદક અને નિંદકને સમ ગણે, કનક અને પાષાણને સમ ગણે ત્યારે મોક્ષ થાય છે. ઇચ્છાથી મોક્ષ મળી શકતો નથી અને મોક્ષની ઇચ્છા જ મોક્ષને દૂર રખાવે છે.

આ અતિશય ગૂઢ આશયવાળી સાખીના આ પ્રથમ વિભાગનો બીજો અર્થ પણ સ્ફુરે છે કોઈ બાબત ન જોઈએ ત્યાં સુધી તે લાખ્ખો હોય તેમ જણાય છે પણ અવલોકતાં-તપાસતાં એક પણ રહેતી નથી. આ વદન અશક્ય જેવી વાત સાચી છે દાખલા તરીકે આપણાં કર્મો કેવાં છે કેટલાં છે કેવું ફળ આપનાર છે તેને જોઈએ નહિ ત્યાં સુધી તો તે લાખોની સંખ્યામાં હોય છે તેની ગણતરી કરતાં આકળ છક્કડ ખાઈ જાય તેવું લાગે છે પણ જ્યારે તેને શોધવા માંડે, તેનાં મૂળ સુધી ઉતરવામાં આવે, ત્યારે એ કર્મમાંનું એક પણ રહેતું નથી, સર્વે ખલાસ થઈ જાય છે એટલે જ્યાં સુધી ચેતનરાજ જાતે જોતા નથી ત્યાં સુધી જ સંસારરચનાના લાખો પ્રસંગો હાજર રહે છે દૂરથી દેખાય છે અને

પાઠાંતર—લાખ-લાર. જોવે-જોવો. એકો-એક. જોવણ-જોબન, જોબન. લાખ-લાર. વાહાલા-વહાલા, વાલા.

શબ્દાર્થ—અણજોવતાં = ન જેતું હોય તેને, ન જોઈએ ત્યારે, ઇચ્છા ન હોય તેને-ત્યારે. લાખ = સેંકડો, હજારો, અસંખ્ય. જોવે = જોઈએ, ઇચ્છા હોય. લાધી = પ્રાપ્ત થઈ સાંપડી. જોબણ = જુવાની, ભરજુવાની, યૌવન. લાખ = સાક્ષી, વિશ્વાસ, આ ઉપર જ પરિપક્વ ફળ (દા. ન. ૩રી) વાહાલા = પ્રેમી, પ્રિય. વિણ = વગર. એળે ગઈ = નકામી ગઈ નિષ્ફળ ગઈ

એનું ક્રમ બતાવ્યા કરે છે, પણ જેવું એણે પોતે લેવા માંડ્યું એનું પૃથક્કરણ કરવા માંડ્યું એના આગમન-કારણોને સમજવા માંડ્યા કે એ પણ ક્રમ રહ્યું નહિ, સર્વથી એનો મોક્ષ થઈ ગયો. આ રીતે જોઈએ તો સર્વ હકીકત જાણવામાં-સમજવામાં આવવાની જરૂરીઆત પર ધ્યાન રાખવું જણાય છે. એવાની હકીકતને જ્ઞાન સાથે સંબંધ છે

આ દૃષ્ટિએ ચેતનરાજ કર્મોને જુએ, તેનો મર્મ સમજે તેના કારણો તપાસે, તેના પરિણામો લક્ષમાં લે તો એક ક્રમ રહે નહિ. પણ જ્યાં સુધી એને ન સમજે ન તપાસે, ત્યાં સુધી તો એ લાખોની સંખ્યામાં લાગેલા રહે છે, યોગ્ય ભોગવટાને દૂર કરી જાય ત્યાં બીજા ચોંટી જાય છે અને એ રીતે પરંપરા ચાલે છે. આ દૃષ્ટિએ પણ સૂચક અર્થ પ્રાપ્ત થાય છે જ્યારે પ્રાણી પોતાનું સ્થાન સમજી ક્ષપકશ્રેણી માંડે છે જ્યારે કર્મને યથાસ્વરૂપે જુએ છે ત્યારે એક પણ કર્મ રહેતું નથી. બાકી એની ઓળખાણ ન હોય, એનાં કારણ પરિણામ સીધી રીતે મન પર લીધા ન હોય, ત્યાં સુધી એ લાખોની સંખ્યામાં હાજરાહજૂર રહે છે

અથવા સમતા પોતાની સખી ચેતનાને કહે છે કે જેનો પાર નથી, તેવી ચીજ લાખોની સંખ્યામાં મળે છે. ઘરબાર, માલમિલકત, પુત્રપરિવાર અને દુનિયા કહીએ તો આપણા સંબંધમાં આવતી સેંકડો-હજારો વસ્તુઓ, જેની પોતાને પરવા નથી, તે ચોંટી સંખ્યામાં મળ્યા કરે છે અને મૂળમાં અપરંપાર વધારો બતાવ્યા કરે છે. અને જેની ચાહના કરવામાં આવે છે તેવા ચેતનરાજને ઘેર લાવી શકે તેવી અનુકૂળ વસ્તુઓ કે ભાવો—શમ, દમ, દયા, શાંતિ, આસ્તિક્ય, અનુકંપા કે ઉદાસતા, સંસારખેદ પર-પરિણતિરમણતાનો ત્યાગ એવા એવા ભાવો—તે શોધ્યા જડતા નથી. આ સ્થિતિને પરિણામે વાત એવી બની છે કે મને જુવાનીરૂપ પાકી બેરી મળી છે ઝાડ પર એ પરિપક્વ થઈ છે પણ એને ભોગવનાર વહાલો ન હોવાથી એ અત્યારે તો નકામી થઈ પડી છે અને છેવટે અર્થ વગરનું થઈ જાય છે આ અર્થ વિચારતા આખી સાખી સુમતિના મુખમાં મૂકી હોય એમ લાગે છે અહીં સ્વામીના વિયોગ માટે મનનું દુઃખ વ્યક્ત કરવાની ભાવના જણાય છે

જરા મગજને ચોળીએ તો આ આખી સાખી કુમતિના મુખમાં પણ મૂકી શકાય અને એમ કરીએ તો આની નીચે જેવું પદ આવે છે તેની સાથે એનો ઘાટ પણ મળતો આવી જાય. આ સૂચક અર્થ પણ વિચારવો. આ સાખી એવી ગૂઢ જણાય છે કે એમાંથી અનેક નવા નવા ભાવોની સ્ફુરણા થયા કરે છે આ દૃષ્ટિએ કુમતિના મુખમાં આ સાખી મૂકીએ તો કુમતિ તો પરભાવમાં રાચનારી છે ઇંદ્રિયોમાં માચનારી છે મનોવિકારમાં રમનારી છે અને રખડપટ્ટીમાં લહેર કરનારી છે એનો વખત અત્યારે પરવારી બેઠો છે. એ વખતનું વાતાવરણ કેવું હોય?—એનો ખ્યાલ કરવો એ બહુ સહેલી વાત છે. કુમતિનું સામ્રાજ્ય ચાલતું હતું ત્યારે તો અનંતાનુબંધીથી માંડીને સંજ્વલન સુધીના કષાયો રાગ-દ્વેષ,

ભય, શોક, દુગછા વેદ, અનેકાનેક અતરભાવો એની ફરતા ફર્યા કરતા હતા. અનેક વ્યસનો આટા મારતા હતાં. ચોરી, કુથ્યાઈ કલ, વિશ્વાસઘાત, નિંદા, કલહ, અભ્યાખ્યાન આવા આવા અનેક ભાવો કુમતિને જોઈએ કે ન જોઈએ, પણ જુદા જુદા આકારમા એની પાસે ફેરવ્યા જ કરતા હતા. એ વખતે એ માનીતા મહારાણી હતા. આજે માનીતીના માન મોળાણા; આજે માનીતીની જગ્યાએ મોટી વહુ–સુમતિ બાઈ પધાર્યા; આજે રાજમંદિરનો કાળો રગ શ્વેત થઈ ગયો; આજે લાલ રગને બદલે સફેદ રગના તોરણો બધાણાં; આજ દાસદાસીનો પરિવાર પલટાઈ ગયો; આજે સામાયિકાદિક ચારિત્રની હાજરી થઈ; આજે ગૃહીધર્મ–યતિધર્મનો મોટો પરિવાર રાજમંદિરે આવી પહોંચ્યો, એટલે કુમતિનો આખો પરિવાર ગચ્છતી કરી ગયો. કુમતિ વિચાર કરે છે કે ખપ નહોતો ત્યારે તો લાખો વિકારો હાજર રહેતા પણ આજે પતિ મોટી વહુના માન વધારી રહ્યા છે ત્યારે તો પેલા મનોવિકારો અને ભાવોમાંનો એક શોધ્યો જડતો નથી. કુમતિ અત્યારે માનીતી મટી અણમાનીતી થઈ એટલે પતિ વગર એની જુવાની નકામી જાય છે એમ તેને લાગે છે

આવો ભાવ સાખીમાથી નીકળી શકે છે અને તે આ પછીના નેવુમા પદના ભાવને અનુરૂપ થાય છે એમા એક દેખીતી સ્ખલના લાગે તે પણ વિચારી નાખીએ. કુમતિ તો વેશ્યા છે પતિની હાજરીમા પણ પતિનો છેહ કરનારી છે એટલે એ પતિની ગેરહાજરીમાં પતિને માટે ઝરણા કરે કે એના વગર પોતાની જુવાની નકામી જાય છે એમ વિલાપ કરે એમ વિચારતા કંઈક વ્યાઘાત થાય તેવું છે. પણ સુમતિના નજરે એ નાની વહુ છે એમ આ નીચેના પદમા બતાવ્યુ છે તે નજરે આ ભાવ પણ વિચારવા યોગ્ય છે એટલે દેખીતી સ્ખલનાનો ખુલાસો થઈ જાય છે નેવુમા પદને અનુરૂપ આ ભાવાર્થનું દષ્ટિબિન્દુ પણ તેટલા માટે બરાબર વિચારવા યોગ્ય છે

ગમે તે દૃષ્ટિએ જોતા આ નાનકડી સાખી ઘણા ઊંડા ભાવથી ભરેલી હોય તેમ લાગે છે એમા યોજનો મહિમા છે ભાવની વિપુલતા છે આશયની ઊંડાઈ છે (સાખી)

ઉત્તરાર્ધ—પદ અને તેનુ વિવેચન

ભૂમિકા—સસાર તરફ અભિરુચિ, પુદ્ગલાનંદીપણાના વિલાસ, વ્યવહાર વધારવાની તમન્ના, નામ કાઢવાનો મોહ, ધન–માલ–ખજાનાના સંગ્રહની તીવ્ર આકાક્ષા અને અંતરગ ધામ કે રગથી ત્યાગભાવ કે વૈરાગ્યસેવનને બદલે વધારી લેવાની વૃત્તિ—આ સર્વ ભાવો મમતામાથી જાગે છે અને પોષણ મેળવે છે

શમ સવેગ નિર્વેદ, આસ્તિક્ય અનુકપા વગેરે લક્ષણો સમતાના ઘરના છે ભાવ દયા, પરોપકાર કરવાની વૃત્તિ, દીનને જોતાં અંતરમા થતુ દુઃખ, સસારથી વિરાગ, સ્વનો સ્વીકાર અને પરનો ત્યાગ અને મનનું કુમળાપણુ—આ સર્વ ભાવો સમતામાથી જાગે છે પોષણ મેળવે છે

આ મમતા અને સમતાને બરાબર ઓળખાય તો જીવનયાત્રાના આખા ક્રમમાં મોટો ફરક પડી જાય તેમ છે અને એ બે પૈકી એકના ત્યાગ અને બીજાના સ્વીકાર પાછળ ચેતનરાજની ઉન્નતિનો અતિ વિશિષ્ટ આશય છે. વાત એવી છે કે વિચાર કરતાં વચન સાચી, સારી અને સ્વીકાર્ય લાગે તેવી વાત છતાં અનાદિ અભ્યાસને કારણે વર્તન એથી જુદા જ પ્રકારનું થાય છે. પોતાના ચિર કાળના સુખને બદલે તાત્કાલિક આનંદમાં પડી જવાય છે અને મૂર્ખાઈ ભરેલું વર્તન થઈ જાય છે. આમ કેમ? સમજુ જાણકાર પણ કેમ ભૂલતા હશે?—આવા પ્રશ્નો સહજ થાય તેવું છે. તેનો ઉત્તર આપવા આ અને આવા પદોની કૃતિ થયેલ છે.

મમતા અને સમતાને વિરોધ છે; એક હોય ત્યાં તેટલે અંશે બીજીની ગેરહાજરી જણાય છે. બન્નેને બે શોક્ય ગણીએ તો એકબીજાની ઈર્ષ્યામાં એમનું જીવન પરિણમે છે અને શોક્યો પતિદેવને પોતાના મંદિરે ખેંચે, પોતાની વાત પતિ પાસે માંડી માંડીને કહે, અને પતિનું મન શોક્યમાંથી વિરક્ત થઈ પોતાને વશ થાય તે માટે કામણદૂમણ પણ કરે. આ રીતે શોક્યો વચ્ચે હમેશાંના ઝઘડા ચાલ્યા કરે છે. મમતા પરભાવ તરફ ખેંચાણ કર્યા કરે, પૌદ્ગલિક ચીજોમાં રસ બતાવે, ચેતનરાજને મનોવિકારને સ્વાધીન બનાવ્યા કરે અને ઇંદ્રિયસુખપ્રાપ્તિમાં જીવન સાર્થક મનાવે એ એક બાજુની વાત છે અને ત્યાગ, વૈરાગ્ય, ઉપશમ, ધૃતિ, શાંતિ, સ્થિરતા, એકાગ્રતા અને આનંદમાં તરબોળ કરવાના માર્ગો ચેતનરાજને બતાવ્યા કરે એ બીજી બાજુના સમતાના માર્ગો છે. બન્ને શોક્યોના માર્ગો એકબીજાથી ઉલટા હોઈ એક હોય ત્યાં બીજી આઘી ખસી જાય છે અને માર્ગપ્રતીક્ષા કરતી, લાગ આવે કે પોતાનું અને પોતાના કુટુંબીઓનું પરિબળ સ્થાપવા મથ્યા કરે છે.

મમતા અને સમતાના અથવા કુમતિ અને સુમતિના આવા પ્રકારના ઝઘડાઓ આખા જીવનના ચાલ્યા જ કરે છે. કેટલાક પ્રાણીઓ તો મમતામાં જ રાચી, તેમાં ઉછરી, તેમાં રહી, ધનદોલત મેળવવામાં, સંતતિને સ્થાપન કરવામાં અને હવેલીઓ મૂકી જવામાં જીવન પૂરું કરે છે; બીજી વાત જીવનમાં હોય કે હોવી જરૂરી છે એમ જાણતા પણ નથી; અને આ ભવમાં પીટાતા અને અફળાતા ચાલ્યા જાય છે. એવા પ્રાણીને સુમતિ સૂઝતી નથી, અંતરાત્માનો પરિચય પણ થતો નથી અને આગળ હિસાબ આપવાના છે કે ફળ ભોગવવાનાં છે એ વાતનો ખ્યાલ પણ આવતો નથી. એ જીવોની વાત હાલ ન કરીએ તો સમતા કે સુમતિને ઓળખનાર પણ મમતાના ચકરાવામાં પડી જાય છે અને કોઈ વાર સમતાની રાહે આવે અને કંઈક દુઃખપૂર્વકનો ત્યાગ-વૈરાગ્ય જરા બતાવે, ત્યાં પાછા મમતાના વમળમાં અટવાઈ જાય છે એ વાત ખાસ ધ્યાન પર લેવા જેવી છે. આવા વિષમ ધામ પ્રાણીઓના અંતરમાં સમતા અને મમતા વચ્ચેના ઝઘડા ચાલ્યા જ કરે છે. કોઈ વાર સાચી શાંતિની ઝાંખી ચેતનરાજને આવે ત્યાં વળી મન મમતામાં ખેંચાઈ જાય છે એટલે પુત્રમોહમાં, સ્ત્રીના આકર્ષણમાં ધન-માલ-ખજાનાના સંબંધમાં લપટાઈ જાય છે. વળી કોઈ

ચેતવનાર આવે કે અંદરની જાગૃતિ થાય ત્યારે ભાઈથી અંતરાત્મભાવમાં આવે છે ત્યાગ વૈરાગ્યમા સાચો રસ લે છે સંસારને ઉપાધિરૂપ માને છે વળી પાછો ઝપાટો આવે એટલે મનોવિકારને તાબે થઈ જાય છે અને ઓટાળે પડી જાય છે

આમ અકળાતા-પિંગાતા જ્યારે ચેતન્યસ્ફૂર્તિ થાય છે જ્યારે પરભાવ અને સ્વનો પરિચય થાય છે જ્યારે સ્વનો સ્વીકાર થાય છે પરભાવ તરફ ખરેખરી ઘૃણા થાય છે ત્યારે આખા જીવનમાં પલટો આવી જાય છે આત્મિક ભાવનો વિજય થાય છે અને પછી તો વિરાગ એટલો વધતો જાય છે કે પ્રાણી જેમા આનંદ માનતો હતો ત્યાંથી ખસી જાય છે અને તદ્દન નવીન આદર્શો તરફ જાય છે આવી પરિસ્થિતિ મુશ્કેલ છે, પણ અશક્ય નથી. અત્યાર સુધી મમતાએ વારવાર તેના પર જોર કરી સમતાનો સાથ થવામા વિઘ્નો નાંખ્યા હતાં તે હવે પ્રયોગમાથી નીકળી જાય છે અને પતિરાજ જ્યારે મમતાની તરફ નજર પણ નથી કરતા તે વખતે મમતાની જે સ્થિતિ થાય તે આ પદમા બતાવી છે અંતરાત્મ દશામા ઊતરી જનારને આ સ્થિતિ અનુભવમા આવે છે અને એક વાર જે એ બરાબર જામી જાય તો પછી આખુ ધ્યેય, એના માર્ગો અને એના સાધનો તદ્દન ફરી જાય છે એવું થાય ત્યારે મમતા પોતાની શોક માટે શુ બોલે તેનું અત્ર આબેહૂબ વર્ણન છે

જુદા જુદા પદોમા સમતા કે ચેતનાના, સુમતિ કે શ્રદ્ધાના વિરહગાન સાભળ્યા છે ભાદરવાની રાતની વિરહવેદના (પદ ૫૧ મામાં) સાભળી છે ચાતક ચકોરની આરઠ (પદ ૩૩મા મા) સાભળી છે ચેતનાની સુધબુધ ચાલી જવાના વિલાપ (પદ ૪૧મામાં) સાભળ્યા છે; વિરહકાળની આતુરતાની આરાધીઓ (પદ ૨૩મામાં) કર્ણગોચર થઈ છે ચેતનાની ઝૂરણા (પદ ૪૭મામાં) વિગતવાર કાને અફળાવી છે; આતુરતા ઉદ્ગાર અને વિરહી ચેતનનાં આકરણ (પદ ૩૩મામા) સુણ્યાં છે અને એવી રીતે અનેક વિરહગુંજનો સમતા, સુમતિ કે ચેતનાને અંગે વિવિધ આકારમાં સમજાયાં છે અને તે પર વિવેચન થયાં છે. નિશદિન વાગતી એવી ચેતનાની આશ પ્રતીક્ષાના ગાન પણ (પદ ૧૬મામા) મનહેડિયામા પડ્યાં છે રિસાયલી સમતાને મનાવવા માટે (પદ ૧૮મામા) સૂચનાઓ થઈ છે અને આવી રીતે જુદા જુદા દષ્ટિબિન્દુથી સમતા-ચેતનાના કકળાટ ચીતરાયલાં આપણે ગાયાં છે પણ આ પદની વિશિષ્ટતા તદ્દન જુદા પ્રકારની છે અહીં સ્વાધીન પતિ સમતાને ઘેર ગયા પછી, એની શોક મમતા કેવી રીતે હતાશ થઈ જાય છે તેનું વર્ણન છે આ વર્ણનમા ચમત્કાર છે શોકના સ્વભાવનું વર્ણન છે અને પાછી ધ્વનિ સાચો જ્ઞાત છે આટલી સ્પષ્ટતા કરી આપણે મમતાની નજરે પ્રગટ થયેલા પતિનો અભ્યાસ કરીએ.

પતિદેવ મમતાને છોડી અત્યારે સમતાને ત્યા ગયા છે એને પોતાની વસ્તુ શી છે તે સમજાયું છે એને પરભાવ તરફ અંતરનો અભાવ થયા છે અને પતિદેવની પ્રગતિ માટે સમતા પણ ઝંખના કરી રહી છે અને મમતાનો વિચાર પણ નથી કરતી—એ ભૂમિકા પર આપણે ચેતનરાજને નીહાળીએ છીએ.

આ મમતા અને સમતાને બરાબર ઓળખાય તો જીવનયાત્રાના આખા ક્રમમાં ફેરફાર પડી જાય તેમ છે અને એ બે પૈકી એકના ત્યાગ અને બીજાના સ્વીકાર પાછળ ચેતનરાજની ઉન્નતિનો અતિ વિશિષ્ટ આશય છે. વાત એવી છે કે વિચાર કરતાં વાત સારી, સાર અને સ્વીકાર્ય લાગે તેવી વાત છતાં અનાદિ અભ્યાસને કારણે વર્તન એથી જુદા જ પ્રકારનું થાય છે. પોતાના ચિર કાળના સુખને બદલે તાત્કાલિક આનંદમાં પડી જવાય છે અને મૂર્ખાઈ ભરેલું વર્તન થઈ જાય છે. આમ કેમ? સમજુ જાણકાર પણ કેમ ભૂલતા હશે?—આવા પ્રશ્નો સહજ થાય તેવું છે. તેનો ઉત્તર આપવા આ અને આવા પદોની કૃતિ થયેલ છે.

મમતા અને સમતાને વિરોધ છે, એક હોય ત્યાં તેટલે અંશે બીજીની ગેરહાજરી જણાય છે. બન્નેને બે શોક્ય ગણીએ તો એકબીજાની ઈર્ષ્યામાં એમનું જીવન પરિણમે છે અને શોક્યો પતિદેવને પોતાના મંદિરે ખેંચે, પોતાની વાત પતિ પાસે માંડી માંડીને કહે, અને પતિનું મન શોક્યથી વિરક્ત થઈ પોતાને વશ થાય તે માટે કામણટૂમણ પણ કરે. આ રીતે શોક્યો વચ્ચે હમેશાંના ઝઘડા ચાલ્યા કરે છે. મમતા પરભાવ તરફ ખેંચાણ કર્યા કરે, પૌદ્‌ગલિક ચીજોમાં રસ બતાવે, ચેતનરાજને મનોવિકારને સ્વાધીન બનાવ્યા કરે અને ઇન્દ્રિયસુખપ્રાપ્તિમાં જીવન સાર્થક મનાવે એ એક બાજુની વાત છે, અને ત્યાગ, વૈરાગ્ય, ઉપશમ, ધૃતિ, શાંતિ, સ્થિરતા, એકાગ્રતા અને આનંદમાં તરબોળ કરવાના માર્ગો ચેતનરાજને બતાવ્યા કરે એ બીજી બાજુના સમતાના માર્ગો છે. બન્ને શોક્યોના માર્ગો એકબીજાથી ઊલટા હોઈ એક હોય ત્યાં બીજી આવી ખસી જાય છે અને માર્ગપ્રવીણ કરવી, લાગ આવે કે પોતાનું અને પોતાના કુટુંબીઓનું પરિબળ સ્થાપવા મથ્યા કરે છે.

મમતા અને સમતાના અથવા કુમતિ અને સુમતિના આવા પ્રકારના પલટાઓ આખા જીવનમાં ચાલ્યા જ કરે છે. કેટલાક પ્રાણીઓ તો મમતામાં જન્મી, તેમાં ઊછરી, તેમાં રહી, ધનદોલત મેળવવામાં, સંતતિને સ્થાપન કરવામાં અને કજિયાઓ મૂકી જવામાં જીવન પૂરું કરે છે, બીજી વાત જીવનમાં હોય કે હોવી જરૂરી છે એમ જાણતા પણ નથી, અને આ ભવમાં પીટાતાં અને અફળાતાં ચાલ્યા જાય છે. એવા પ્રાણીને સુમતિ સૂઝતી નથી, અંતરાત્માનો પરિચય પણ થતો નથી અને આગળ હિસાબ આપવાના છે કે ફળ ભોગવવાનાં છે એ વાતનો ખ્યાલ પણ આવતો નથી. એ જીવોની વાત બાદ ન કરીએ તો સમતા કે સુમતિને ઓળખનાર પણ મમતાના ફસવામાં પડી જાય છે અને કોઈ વાર સમતાની સહે આવે અને કાંઈક હૃદયપૂર્વકનો ત્યાગ-વૈરાગ્ય જરા બતાવે, ત્યાં પાછા મમતાના વમળમાં અટવાઈ જાય છે એ વાત ખાસ ધ્યાન પર લેવા જેવી છે. આવા વિભ્રમ પ્રાણીઓના અંતરમાં સમતા અને મમતા વચ્ચેના ઝઘડા ચાલ્યા જ કરે છે. કોઈ વાર સાચી શાંતિમાં આવી ચેતનરાજને ધ્યાવે, ત્યાં વળી મન મમતામાં ખેંચાઈ જાય છે. એટલે પુત્રમોહમાં, સ્ત્રીના આકર્ષણમાં, ધન-માલ-ખજાનાના સંગ્રહમાં લપટાઈ જાય છે. વળી કોઈ

દુશ્મનને પકડીને સ્વામીજીને (ચેતનરાજને–પતિદેવને) સોંપ્યુ, સામાનુ માથુ કાપી પતિદેવના હાથમાં એણે મૂકી આપ્યુ (૧)

વિવેચન—ખરેખર મોટી વહુ સમતાએ ભીષણ આતરયુદ્ધ ચલાવી અતે મારા મહારાજાને હેરાન–પરેશાન કરી પોતે ધાર્યું હતુ તે પ્રમાણે જ કર્યું એ માટે પ્રથમ તો એ સુમતા મારા પેટમાં પેસી ગઈ અને બરાબર ઓળખી લીધી, મારા આખા પરિવારનો ભેદ જાણી લીધો ચેતન અને મારો જબરો મેળો થઈ ગયો હતો તેમા આતરા પડાવવા માંન્યા. પછી જ્યારે એનો લાગ આવ્યો ત્યારે એણે માર માથુ વાઢી, એના દુશ્મન (મોહરાય)ને પકડી સ્વામીને વશ્ણે ધરી દીધુ; અને આ રીતે મારો તો પગ જ ચેતનના ઘરમાથી હમેશને માટે દૂર કર્યો.

જ્યારે મહામોહ અને મહાપરિગ્રહ પર સત્તા ચેતનરાજના હાથમાં આવે ત્યારે આ સ્થિતિ પ્રાપ્ત થાય છે એમ થવા માટે મમતાને ઓળખવી પડે છે, એ ચોડો વખત સુખ આપનારી છે, પણ પરિણામે આપદામા નાખનારી છે એણે આપેલા કે બતાવેલાં પૌદ્ગલિક સુખમાં સાચુ સુખ નથી એ વાત સમજવી જોઈએ; અને એ સમજણ સુમતિ કરી આપે છે. સદાગમના સહકારથી, બુદ્ધિદેવીના પરિચયથી, વિવેકના પ્રકાશથી જ્યારે સ્વ પરની પિછાણ થાય ત્યારે વાસ્તવિક સુખ ક્યારે અને કેમ મળે તેનો સ્પષ્ટ નિર્ણય થાય છે. નિર્ણય થયા પછી તેને વળગી રહેવાની ચીવટ જાગે છે અને, અંતે ધમપછાડા અને અનેક સ્ખલનાઓ કરતાં, આખરે મમતા પર વિજય થાય છે આવી સ્થિતિ સમ્યગ્જ્ઞાનને પરિણામે થાય. તે મમતાના મસ્તકને કાપી નાખવા બરાબર છે અને ખરેખર વૈરી મહામોહને પકડી કેદ કરવા બરાબર છે મમતાનુ આવી રીતે પાડવાણુ મસ્તક જ્યા સુધી ચેતનરાજના હાથમાં ન આવે ત્યા સુધી ખરો ત્યાગ થતો નથી. વચ્ચે વચ્ચે જરા ઉપર ઉપરનો વૈરાગ્ય થઈ આવે, ત્યારે ચેતન સ્વસ્થ જણાય, પણ પાછો એ વિભાવમા ઊતરી જાય છે એમ કરતા જ્યારે એ મમતાને બરાબર ઓળખી એનો સર્વથા ત્યાગ કરે, ત્યારે એના પર હમેશનો વિજય થાય છે આ વાત ક્ષીણમોહ ગુણસ્થાનકે થાય છે એ વાત મુશ્કેલ છે પણ પરમ ઇષ્ટ અદ્ભુત સાધ્ય છે અને સર્વ ક્લેશોનો અત લાવનાર પ્રાપ્ય પરિસ્થિતિ છે[1] (૧)

---

૧ પ મગનિવિજયની નોટમાં એક નવીન પાઠ અને સરસ અર્થ લખેલ છે એમાં પ્રથમ પંક્તિમાં પાઠ આ પ્રમાણે આપેલો છે પેટમેં પેસી મસ્ત કર દેખી —એ પ્રમાણેના પાઠનો અર્થ કર્યો છે સમતાએ પેટમાં પેસી તેનો સાર સમજી લઈ અને મસ્ત થઈ એટલે તેમાં મગ્ન થઈ પછી એ મશ્કરી (હાંસી) કરે આમ અર્થ બતાવ્યો છે આ પ્રમાણે પણ વાત બરાબર બેસી જાય છે સમતા સામેવાળાના પેટમાં પેસી ગઈ મમતાનું સ્વરૂપ સમજી ગઈ મમતાના મહારાજાને ઓળખી ગઈ પછી ત્યાં મસ્ત થઈ ગઈ અને પછી તો એણે મમતાની હાંસી–મશ્કરી કરવા માંડી. આ અર્થ સરસ છે પણ એમાં પછીની પંક્તિમાં 'લિયુ ભિલાવલું કમ મસ્તક' ની સાથે નથી અને આખી વાત બેસ વસ્તી બની જાય છે મતમાં મસ્ત કરે દેખી એવો પાઠ જરૂર છે પણ દેખી નો અર્થ હાંસી કરી થાય તેમ કોષ જણાવતો નથી. અને એવો અર્થ કરવા જતાં બીજી પંક્તિ બાંધવી મુશ્કેલ થઈ જાય છે એક દ્રષ્ટિબિંદુ તરીકે આ અર્થ વિદ્વાન વાચકની વિચારણા માટે નોંધી લીધો છે —વિવેચનકાર.

જ્યારે શોક હોય છે ત્યારે બેમાંથી એક મોટી (Senior) કહેવાય છે બીજી નાની બહેન (Junior) કહેવાય છે ચેતના કે સુમતિ અસલ ધર્મે તો પ્રથમની પત્ની છે તેના ઉપર શોક આવે એટલે સમતાનાં માનપાન તો જરૂર ઓછાં થાય, છતાં એ મોટી બહેનને સ્થાને જ ગણાય છે. નવીજૂનીની સાથેના વર્તાવની આ વ્યવહારુ રીત છે એમાં નવીના માન વધારે હોય છે છતાં મોટાં વહુ તો જૂની સ્ત્રી જ ગણાય છે. અહીં શુદ્ધ ચેતના કે સુમતિ કે સમતા, એ સર્વે પર્યાયવાચી શબ્દો છે તેને મોટી વહુને સ્થાને સમજવી. ખૂબ માનમરતબો પામેલી, સ્વભાવે વેશ્યા જેવી મમતા જ્યારે પુરસ્કારમાં હોય છે ત્યારે એના ધમધમાટ ભારે જબરા હોય છે પણ જ્યારે ત્યાગ, વૈરાગ્ય ચેતનમાં પ્રધાનપદે આવે છે ત્યારે મોહનું પરિબળ નહિવત્ બની જાય છે ત્યારે કષાય અને નોકષાય ઢીલા પડી જઈ અંતે નાશના પાટા પર આવી જાય છે ત્યારે પરભાવ દૂર થઈ આત્મરમણતા જાગ્રત થાય છે ત્યારે મમતાનાં માન ધીમે ધીમે ઘટતાં જાય છે મમતા અંતે વીસરાઈ જાય છે.

આ સ્થિતિ બે પ્રકારની કોઈ જરા ખુલાસો માગે છે કેટલીક વાર સમજણવાળો દીર્ઘદર્શી ચેતન ખૂબ વિચાર કરી ચેતનાને અનુસરે છે અને મોહ પર જરા વિજય કરે છે પણ વળી પાછો સાંસારિક બનાવ બને કે એ મમતાની નજીક આવ્યો જાય છે. આવા ઉપશમભાવ આવે અને જાય. કોઈ વાર મમતાનું જોર થઈ જાય, વળી પાછી સમતા આવે, એ પ્રમાણે સમતા-મમતાની વચ્ચે કશમકશ કરાવાતો ચેતન હિંડોળે ચઢે છે અને મમતાને પણ સ્થાન આપે છે આવી સ્થિતિને ક્ષાયોપશમિક ભાવ કહેવામાં આવે છે એમ કરતાં કરતાં જ્યારે કોઈ વાર અચિંત્ય આત્મવીર્યની સ્ફુરણા થાય ત્યારે મોહ-મમતા પર ક્ષાયિક ભાવે વિજય પ્રાપ્ત થાય છે અને અંતે જ્યારે મોહરાજના લશ્કરનો કચ્ચરઘાણ થઈ જાય છે, એનો નાશ થઈ જાય છે ત્યારે નરમઘેંસ થયેલી માયા-મમતા પોતાની શોક સુમતિ-સમતાને ઉદ્દેશીને વદન કરતાં થઈ આ પ્રમાણે બોલે છે —

પદ

(રાગ-સોરઠી)

मोरी बहुए मनगमतुं कीधुं, मोरी बहुए॰
परमें पेसी मस्तक रेंसी, वेरी साही सामीमीने कीधुं मोरी १

અર્થ—મોટી વહુ (સમતા)એ અંતે પોતાને ગમે તેવું કર્યું એણે સામાના (દુશ્મન-શોક-મમતા-કુમતિના) પેટમાં પેસી—એનું રહસ્ય જાણી લઈ—એનું માથું કાપીને અને

પાઠાંતર—પ્રતમાં બાર રે શબ્દ શરૂઆતમાં વધારે છે તે છાપેલ પુસ્તકમાં નથી. પ્રત પ્રમાણે પાઠ—બાર રે મોરી બહુએ મનગમતું કીધું મોરી—મહોરી. રેંસી—રેહેંસી રેસી. સાહી—સાઈ [illegible]

શબ્દાર્થ—મોરી બહુ=સમતા, (મમતાની શોક) મનગમતું=પસંદ આવે તેવું, મનને ગમે તેવું કીધું=કર્યું. પરમેં પેસી=પેટમાં ઊતરી, રહસ્ય મસ્તક માનથી માથું જાણી લઈ રેંસી=કાપી. વેરી=દુશ્મન. સાહી=પકડી.

એ તમને કેવા રખડાવનારા છે! એ તમારા સર્વ દુખના મૂળ છે વગેરે. લાગ આવે ત્યારે મને જણાય તેમ આવા આવા છણકા કર્યા જ કરે અને વળી કતરાતી આંખે એવું સ્વરૂપ ધારણ કરે કે એનાથી પતિદેવનુ મન જ વીંધાઈ જાય.

આ છરવી આંખે મનડું વીંધવા'ની વાત ખૂબ મહત્વની છે જ્યા સુધી સુમતિ ચેતનરાજનું મન વીંધી એને એકાગ્ર ન કરે, એના પર વિજયપ્રાપ્તિ ન થાય, ત્યા સુધી મમતા પાછી આવ્યા વગર રહેવી નથી. આ ગાથા પ્રમાણે પોતાનુ સામ્રાજ્ય સ્થાપવા માટે સુમતિએ નીચે પ્રમાણે કામો કર્યા :—

(૧) સુમતિએ પતિના ખોળામા બેસી મીઠી મીઠી વાતો કરી.

(૨) એ મીઠી વાતમાં મુખ્ય સ્થાન સ્વરૂપદર્શનને આપ્યું

(૩) એણે ભાવનાને અગ્રસ્થાન આપી અનિત્ય, અશરણ, એકત્વ અન્યત્વ અને સસારાદિ સાચા સ્વરૂપો પતિ પાસે વારવાર ગાઈ બતાવ્યાં.

(૪) એણે ચેતનને તેનું પોતાનું શુ છે અને પારકુ શુ છે ક્ષણિક શુ છે અને સ્થાયી શુ છે તે સમજાવ્યુ

(૫) જે ભાવો ગ્રામે પતિનો લાબા કાળનો પરિચય હતો તેની નશ્વરતા, કુત્સિતતા અને બહુચ્છાપણાનાં એણે આકરા દર્શન કરાવ્યા.

(૬) એણે પતિને વારવાર અનુભવનો રસ પાયા કર્યો અને તે વાતને મજબૂત કરવા અનેક દાખલા આપતી રહી.

(૭) એણે બની આવે ત્યારે, મારા પર છણકા પણ કર્યા, પતિદેવની પાસે મને હલકી પાડી બતાવી મારામા કાઈ રૂપ કે સાર નથી, મારા મહત્ત્વાકાંક્ષી મતલબી અને અધમ છે એમ અનેક વાર બતા યું અને મારુ આખુ વાતાવરણ ચેતનરાજ જેવા મહાપુરુષની સગ્ન વાને માટે અનુચિત અને અસ્પૃશ્ય છે એમ જણાવ્યા કર્યું

(૮) એ મને ખોટી પાડે અને ચેતનરાજની સર્વ આપત્તિ અને રખડપાટનું કારણ હું છુ એમ ઉઘાડી રીતે બતાવ્યા કરે.

(૯) એણે કતરાતી આંખે ચેતનને વારવર કમ વગરના કરી અંતરથી એનુ વીર્ય વધારવા કહ્યું, ચેતનની ખરી તાકાત પાસે મારો આખો પરિવાર અને હું પોતે નકામાં છીએ એમ બતાવ્યુ.

(૧) અને એણે મીઠી વાતો એવી સિફતથી આણી રાખી કે એણે ચેતનરાજનું મન વીંધી નાખ્યુ.

આ છેલ્લી મનડુ વીંધવાની વાત બહુ ઉચ્ચ કક્ષાની છે જ્યારે પ્રગતિ કરતા ચેતન રાજનું મનડુ સુમતિ વીંધી લે, ત્યારે પછી એની પ્રગતિ ચોક્કસ રીતે ખૂબ આગળ વધે છે અને એના વર્તન અને કાર્ય તદ્દન ફરી જાય છે સુમતિની કાર્યકુશળતા અને પદ્ધતિ બતાવનાર આ આદર્શ વચન છે

આ અદ્ભુત પ્રયોગ સમતાએ કેવી સિફતથી કર્યો અને મમતાને સ્થાને માટે કેવી રીતે મારી હઠાવી દીધી તેની વિગત નીચે આપે છે તે હવે જોઈ જઈએ :

खोळे बेसी मीठुं बोले, कांई अनुभव अमृतजल पीधुं;
छानी छानी छरकडा करती, छरती आंखे मनडुं विंध्युं   माहरो० २

અર્થ—એ તો ખોળામાં બેસે, મીઠું મીઠું બોલે અને વળી એણે કેટલુંક અનુભવ અમૃતજળ પણ પી લીધું અને વળી છાને છાને છરકડા કરતાં કરતાં આંખે એણે તો મનડાને પણ વીંધી નાખ્યું, ભેદીને એના ટુકડા કરી નાખ્યા. (૨)

વિવેચન—પારસી નાટકો કે પુસ્તકોમાં નેકીનો અને બદીનો કોઈ કોઈ સ્થાને ખ્યાલ આપવામાં આવે છે તે પ્રકારે તો નહિ પણ તેને મળતો ખ્યાલ આ મમતા અને સુમતાનો છે. કુમતિ અને સુમતિ આ રીતે એક જ માનસમાં પ્રવર્તે છે; એક જમણે ખભે બેસે છે તો બીજી ડાબે ખભે બેસે છે. કુમતિ હવે સુમતિની કાર્યપદ્ધતિ બતાવે છે: લાગ આવે ત્યારે એ સુમતિબાઈ-મારી મોટી બહેન, અને ચેતનરાજની મોટી વહુ-પતિદેવના ખોળામાં બેસી સદ્ભાવસારતાને બોલાવે, વિવેકને જગાડે, યતિધર્મોને આવાહન આપે, સંયમને બોલાવે અને ચારિત્રરાજના પુત્રોને પડખે રાખી પતિ સાથે મીઠી મીઠી વાતો કરે, પતિને સંસાર પર વિરાગ આવે તેવાં પગલાં ભરે, અને પતિદેવને અનંત સુખના ધણી અને વસ્તુગતે નિરંજન નિરાકાર તરીકે ઓળખાવે. પતિદેવ તો બાપડા ભોળા રહ્યા. એમને અત્યાર સુધી સાચા સુખનો ખ્યાલ નહિ, એટલે એ તો બાહ્યમાં ફુગાવા કરતા હતા; ત્યારે આ મોટાં બાઈએ તેમને સ્વરૂપના સુખની અને મોક્ષના અનંત સુખની મીઠી મીઠી વાતો કરી; એણે પૌદ્ગલિક સુખની તુચ્છતા પતિને સમજાવી. પતિદેવને જ્યારે સ્વાનુભવ થયો ત્યારે એ પ્રથમ તો ધીમે ધીમે મારાથી દૂર જતા ગયા, પણ પાછા આવે, વળી જાય, વળી આવે; એમ કરતાં કરતાં એમણે જ્યારે સુમતિના પ્રતાપથી અનુભવ જળ પીધું ત્યારે એ આખા ફરી ગયા અને મારે મંદિરેથી સ્થાને માટે ચાલતી કરી ગયા. અનુભવજ્ઞાનનો મહિમા અજબ છે તે આપણે તેરમા અને ચૌદમા પદમાં જોઈ ગયા છીએ. ત્યાં ચેતન-વિલાસને અંગે અનુભવનું કયું સ્થાન છે તેનો નિર્દેશ કર્યો છે. એ અનુભવ જ્યારે ચેતનને પ્રાપ્ત થઈ ગયો અને એના ઘરમાં વસી ગયો, ત્યારે કુમતિ કે મમતાને સ્થાન જ ન રહ્યું સહજ બને એ. આ સાથે વિચારવાથી અનુભવનું સ્થાન ધ્યાનમાં આવી જશે.

પાછી એ સુમતિબાઈ ચાર પાંચ નીકળી. જ્યારે મારું જોર થાય અને પતિદેવ મારે મંદિરે આવે, ત્યારે એ મને ખબર ન પડે તેમ છાનામાના મારા સંબંધમાં કટાક્ષ કર્યા કરે; એ પતિદેવને દેખાડ્યા કરે કે જુઓ તમારાં મમતાબાઈ! એ કેવાં વિચિત્ર છે!

પાઠાંતર—બેસી—બેઠી. છાની છાની—છાને છાને. છરકડા—છરકડા. વિંધ્યું—વિંધુ

શબ્દાર્થ—છાની છાની = છાને છાને. છરકડા = ચાળા. છરતી = ચાલી જતી, ફરતી. વિંધ્યું = ભેદ્યું

છોડાવ્યું, અને વ્યવહારના પ્રસંગો ભુલાવી દીધા આ રીતે એ મારી શોક મોહરાજાને બળવાન બનાવી દીધા અને મારુ માથું સ્વામીદેવને ચરણે ધરી દીધું

આ દૃષ્ટિએ શરૂઆતની સાખી વિચારીએ તો તદ્દન નવીન ભાવ બેસી જશે. કુમતિનો કકળાટ તે સાખીમાંથી તારવી શકાય છે કુમતિ કહે છે કે મારે જ્યારે ખપ નહોતો ત્યારે ક્રોધ, માન વગેરે અનેક મનોવિકારો મારે મંદિરે આંટા દેતા હતા, અને આજે એમાંનો એક શોધ્યો પણ જડતો નથી. આજે હું એકલી પડી ગઈ છું, આજે પરિવાર વગરની થઈ ગઈ છું ! અને મારુ જોબન એળે વહ્યું જાય છે અને પતિદેવ વગર મારો અવતાર નકામો થઈ જાય છે આ રીતે સાખીનો ભાવ પદ નેવું સાથે મેળવી શકાય છે (૭)

ઉપસંહાર—આ આખું પદ અને ઉપરની સાખી તદ્દન નવીન ઢબ પર રચાયેલું જણાય છે અત્યાર સુધીમાં વિરહાલાપ કે નિસાસા આપણે સુમતિ કે સમતાના જ સાંભળ્યા છે કોઈ પણ પદમાં મમતાનો કકળાટ આવ્યો નથી, કારણ કે મમતાદેવી એવી લપટી છે કે ગમે ત્યાંથી પેસી જાય, અને મોટા મોટા યોગીઓને પણ ચક્કરમાં નાખી દે ચૌદપૂર્વ ધરનો પણ પાત કરાવી નાખે અને અનંત સંસારમાં અથડાવી પાડે. મહાપુરુષનો ઉદય થયો હોય, અંતરથી આત્મદશા જાગી હોય, સ્વપરનું જ્ઞાન થવા ઉપરાંત સ્વનો સ્વીકાર અને પરનો ત્યાગ નિર્ણયાત્મક થયો હોય, લાલચ કે દુન્યવી ઇચ્છાને તાબે ન થવા જેટલી આત્મશક્તિ આવી હોય અને દૃઢ નિશ્ચયને વળગી રહેવાની વાસ્તુષ્ણા થઈ હોય તો જ મમતાને કકળાટ કરવાનો વારો આવે છે બાકી એક વાર તેની સંપૂર્ણ હાર થઈ અને એનો કાંઠો સદાને માટે નીકળી ગયો પછી તો જે આનંદ થાય છે, જે લોકાલોકના ભાવો નજરે દેખાય છે અને જે આત્મરમણતા થાય છે તેનું વર્ણન અશક્ય છે. એ મમતા બાઈ (નાની વહુ)નો વધારે પરિચય આવતા પદમાં રજુ કરવાનો છે પણ એની વિકાર શક્તિ અને લપ્પીપણાનો ખ્યાલ અત્રે પણ થયો થઈ ગયો છે એવી મમતાને કકળાટ કરવાનો વારો આવે એ નૂતન વિષય છે અદ્ભુત વિલાસ છે અનનુભૂત અકલ્પ્ય પરિસ્થિતિ છે બધી વાતનો સાર અનુભવઅમૃતજળ પીવામાં અને લોકાલોકપ્રકાશક દીવાને જગાવવામાં છે; એ એક વાર થયુ એટલે કારજ–કામ થઈ જાય છે અને અતિ વિશિષ્ટ અનનુભૂત આનંદમાં રગદોળાઈ જવાય છે (૯૦)

૫૯ એકાણુમુ

ભૂમિકા—નેવુંમા પદમાં સુમતિની આખી કાર્યપદ્ધતિને નાની વહુ–મમતા કેવી નજરે જુએ છે એના પર કેવાં મ્હેણુંટિપ્પણ કરે છે એને લોકાલોકપ્રકાશક દીવો થયો તેના તરફ કેવી માઠી નજર કરે છે અને આશ સુધા પર પણ કેટલી અદેખાઈ કરે છે તે વિચારી ગયા. એની નજરે અનુભવઅમૃતપાન કેવું વિચિત્ર લાગે છે તે આપણે જોયું અને અંતે આનંદઘન પદ લઈ લીધું અને પોતે પતિદેવને હમેશને માટે ખોઈ બેઠી એ વાતનો

આવી રીતે ચેતનરાજની સાથે વર્તાવ કરીને સુમતિએ તો પોતાનું સ્થાન જમાવવા માંડ્યું મારું (મમતા-કુમતિનું) સ્થાન ઢીલું પાડતાં પાડતાં અંતે એણે પતિ પર પોતાનો દોર વધારવા માંડ્યો પતિરાજને ધ્યાન, વિકાર, મોહ વગેરેના કરી દીધા, એને મારા તરફ ભુલાવી દીધું, એને વૈરાગ્યે વાસિત કરી દીધા, એને પરભાવમાંથી સ્વમાં લઈ ગઈ અને પૂજા કરનાર કે નિંદા કરનાર એકસરખા હોય એવી સમભાવના એનામાં કેળવી. અને આવી રીતે મારે યુક્તિથી એણે તો મારો કાંટો જ કાઢી નાખ્યો પણ એ ચોટી વહુ આટલેથી અટકી નહિ. (૨)

लोकालोक प्रकाशक छैयुं, जणतां कारज सीधुं;
अंगोअंगे रंगभर रमतां, 'आनन्दघन' पद लीधुं जोगी ३

અર્થ—(એ ચોટી વહુએ) લોક અને અલોક પર પ્રકાશ પાડનાર બચ્ચું જણ્યું એટલે એનું કામ પાર પડી ગયું, સધાઈ ગયું અને પછી તો પ્રત્યેક અંગને અંગ લગાડીને રંગભેર-ઉલ્લાસથી રમણ કરતાં એણે તો આનંદઘન પદની પ્રાપ્તિ કરી લીધી—એ પોતે નિવૃત્તિસ્થાનને મેળવી ચૂકી. (અને આ રીતે એણે મનગમતું કામ કરી લીધું) (૩)

વિવેચન—પછી તો એ સમતાએ એક છોકરાને જન્મ આપ્યો. એ બાળક તો અનુભવજ્ઞાનથી પણ આગળ વધી ગયો. એનો પ્રકાશ લોકાલોકમાં પડવા લાગ્યો.[1] એ સર્વ વસ્તુઓને, પ્રાણીઓને અને એના ભૂતને પ્રકાશે એટલું જ નહિ, પણ હૃદયમાં ઊંડા ભાવોને, હૃદયની અંદરની વાસનાઓને પ્રકાશી શકે ભૂત, ભવિષ્યત્ અને બનતા બનાવો પર પણ સંપૂર્ણ વેધક પ્રકાશ નાખી શકે એવા સુંદર બાળકને એણે જન્મ આપ્યો.

આવા અદ્ભુત છોકરાની માતા બનનાર એ સમતાના માન વધ્યા, મારું સ્થાન હમેશને માટે ગયું પતિરાજ એ ચોટી વહુને જ રૂએ એમ બન્યું અને મારે તો વિરહની ઘડીઓ શરૂ થઈ પણ સમતા કંઈ છોડે એવી નહોતી. એણે પતિને એક ક્ષણ પણ અળગા થવા ન દીધા અંતે પતિદેવે આનંદઘનનું સ્થાન લીધું આનંદમય થઈ ગયા, તોપણ એણે પતિદેવનો પનારો છોડ્યો નહિ એણે પતિદેવના ઘરબાર છોડાવ્યા, પતિદેવનું શરીર પણ

પાઠાન્તર—જણ્યું—જાયો લીધું—લીધો. સીધું—સીધો.

શબ્દાર્થ—લોકાલોક=લોક (ચૌદ રાજ) અને અલોક (જૈન પારિભાષિક વિસ્તાર માટે વિવેચન જુઓ) છૈયું=છોકરું જણતાં=જન્મ આપતાં. કારજ=કામ, કાર્ય. સીધું=સિદ્ધ થયું, સિદ્ધ થયું અંગોઅંગ=અંગ અંગે, અંગ અંગે મેળાપ કરાવે. રંગભર=રંગભર, રંગભેર, ઉલ્લાસથી.

---

[1] આ લોકાલોકપ્રકાશક છૈયું ખાસ સમજવા યોગ્ય છે એ પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન છે. જ્યાં સુધી આત્મા ભિન્ન સમજે ત્યારે આત્માને પ્રત્યક્ષજ્ઞાન એ અવધિ, મનઃપર્યવ અને કેવળ એવી આગળની સ્થિતિમાં મતિ-શ્રુતજ્ઞાન હોય છે ખરાં, પણ તે આત્મા ઇંદ્રિયો દ્વારા થતું હોઈ પરોક્ષ છે જ્યારે આ પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન થયા પછી લોકાલોક પર સંપૂર્ણ પ્રકાશ પડે છે અને કેવળજ્ઞાનનો પ્રકાશ થાય ત્યારે તો એ સંપૂર્ણ આત્મ તત્ત્વ પામે છે —વિવેચનકાર

છોડાવ્યું, અને વ્યવહારના પડગાઓ ભુલાવી દીધા. આ રીતે એ મારી શોકે મોહરાજાને બંદીવાન બનાવી દીધા અને મારું માથું સ્વામીદેવને ચરણે ધરી દીધું

આ દૃષ્ટિએ શરૂઆતની સાખી વિચારીએ તો તદ્દન નવીન ભાવ બેસી જશે. કુમતિનો કકળાટ તે સાખીમાંથી તારવી શકાય છે કુમતિ કહે છે કે મારે જ્યારે ખપ નહોતો ત્યારે ક્રોધ, માન વગેરે અનેક મનોવિકારો મારે મંદિરે આગ દેવા હતા, અને આજે એમાંનો એક શોધ્યો પણ જડતો નથી. આજે હું એકલી પડી ગઈ છું આજે પરિવાર વગરની થઈ ગઈ છું ! અને મારું જોબન એળે ચાલ્યું જાય છે અને પતિદેવ વગર મારો અવતાર નકામો થઈ જાય છે આ રીતે સાખીનો ભાવ પદ નેવું સાથે મેળવી શકાય છે (૭)

ઉપસંહાર—આ આખું પદ અને ઉપરની સાખી તદ્દન નવીન ઢબ પર રચાયેલું જણાય છે અત્યાર સુધીમાં વિરહાલાપ કે નિસાસા આપણે સુમતિ કે સમતાના જ સાંભળ્યા છે કોઈ પણ પદમાં મમતાનો કકળાટ જણાયો નથી કારણ કે મમતાદેવી એવી લપટી છે કે ગમે ત્યાંથી પૂસી જાય, અને મોટા મોટા યોગીઓને પણ ચક્કરમાં નાખી દે ચૌદપૂર્વ ધરનો પણ પાત કરાવી નાખે અને અનંત સંસારમાં અથડાવી પાડે. મહાપુરુષનો ઉદય થયો હોય, અંતરથી આત્મદશા જાગી હોય, સ્વપરનું જ્ઞાન થવા ઉપરાંત સ્વનો સ્વીકાર અને પરનો ત્યાગ નિશ્ચયાત્મક થયો હોય, લાલચ કે દુન્યવી ઇચ્છાને તાબે ન થવા જેટલી આત્મશક્તિ આવી હોય અને દૃઢ નિર્બંધને વળગી રહેવાની વાસ્તવિક સ્ફુરણા થઈ હોય તો જ મમતાને કકળાટ કરવાનો વારો આવે છે બાકી એક વાર તેની સંપૂર્ણ હાર થઈ અને એનો કદી સદાને માટે નીકળી ગયો પછી તો જે આનંદ થાય છે જે લોકાલોકના ભાવો નજરે દેખાય છે અને જે આત્મરમણતા થાય છે તેનું વર્ણન અશક્ય છે એ મમતા બાઈ (નાની વહુ)નો વધારે પરિચય આપવા પદના રજૂ કરવાનો છે પણ એની વિકાસ શક્તિ અને લપ્પીપણાનો ખ્યાલ અગાઉ પણ ઘણો થઈ ગયો છે એવી મમતાને કકળાટ કરવાનો વારો આવે એ નૂતન વિષય છે અદ્ભુત દિવસ છે અનનુભૂત અકલ્પ્ય પરિસ્થિતિ છે. બધી વાતનો સાર અનુભવઅમૃતજળ પીવામાં અને લોકાલોકપ્રકાશક છેયાને જણાવવામાં છે એ એક વાર થયું એટલે કારજ-કામ થઈ જાય છે અને અતિ વિશિષ્ટ અનનુભૂત આનંદમાં રગરેળાઈ જવાય છે (૧૦)

પદ એકાણુમું

ભૂમિકા—નેવુંમા પદમાં સુમતિની આખી કાર્યપદ્ધતિને નાની વહુ-મમતા કેવી નજરે જુએ છે એના પર કેવા મહેણુટોણા કરે છે એને લોકાલોકપ્રકાશક છોકરો થયો તેના તરફ કેવી માઠી નજર કરે છે અને સારા ગુણ પર પણ કેટલી અદેખાઈ કરે છે તે વિચારી ગયા. એની નજરે અનુભવઅમૃતપાન કેવું વિચિત્ર લાગે છે તે આપણે જોયું અને અંતે આનંદઘન પદ લઈ લીધું અને પોતે પતિદેવને હંમેશાને માટે ખોઈ બેઠી એ વાતનો

એનો ઢાળો કકળાટ આપણે વિચારી ગયા. એ પદમાં આપણે એ પણ જોયું કે સાસમાં સારું કામ હોય, પણ જો અદેખાઈની નજરે જોવામાં આવે તો તેને ખરાબ તરીકે લેખી શકાય છે. બગાડવાના કામને જૂનનું કામ લેખાવી શકાય છે અને અતિ સુંદર બાબતને, તે શોકનું હોવાને કારણે, વગોવી શકાય છે. મતલબ જ્યારે હૈયું બાળી વાંક કાઢવા બેસે છે ત્યારે એ સભ્યતાના સર્વ નિયમોને નેવે મૂકે છે. આવી શોકની પદ્ધતિ જગજાહેર છે. પણ એમાં એક વાત ધ્યાન ખેંચે તેવી છે. શોકોમાં કોઈ ખાનદાન કુટુંબની હોય છે અને કોઈ હલવાડિયા હલકા ખાનદાન (પિયર)ની હોય છે. એક વસ્તુની બાજે અધિકારી કોઈ ખાનદાન પિયરિયાવાળી પોતાની શોકની અદેખાઈ કરે તો ખરી, પણ તેની રીતભાતમાં અને બોલીમાં વિશિષ્ટપણું જરૂર હોય છે.

સુમતિ એ ખાનદાન છે ઉચ્ચ સ્વભાવની છે, એનું આખું સ્થાન મમતા—કુમતિ પચાવી પડેલ છે, છતાં એ જ્યારે પાડોશીની પાસે પોતાના વિરહદુઃખની વાત કરે છે ત્યારે પણ એની ભાષાની સભ્યતા, એના ઉચ્ચ આશય અને એની અદ્ભુત વિશાળતાને બતાવી આપે છે. આ પદમાં મોટી વહુ—સુમતિ પાડોશીને વિજ્ઞપ્તિ કરી પોતાની નાની શોકને સાચો માર્ગ સમજાવવા વીનવે છે. એના કામની અસર કેવી ખોટી થાય છે તે બતાવે છે અને આવા અતિ સુંદર પતિની બેશીને ન છાજે તેવું વર્તન અટકાવવા માટે પોતાનો હૃદયનો ઉદ્ગાર પાડોશીઓ પાસે ખાલી કરે છે.

સુમતિ જ્યારે નવી વહુ—મમતા—શોક—ને અયોગ્ય આચરણ કરતી જુએ છે અને પોતાના અતિ પ્રિય અને અનેકગુણ ધારણ કરનાર પતિને ખોટે માર્ગે ઉતારતી દેખે છે ત્યારે તેને તેમ કરતી અટકાવવા માટે એ પોતાના ઓળખીતાઓને વિજ્ઞપ્તિ કરી શોકને સાચે રસ્તે લેતી આવવાનું સમજાવવા કહે છે. આ પશ્ચાદ્ભૂમિકા પર આ પદ રચાયેલું છે અને તેને આગલા બેઉમાં પદ સાથે વિચારવાથી સુમતિની વિશાળતા અને મમતાની અદેખાઈ અને બોલવાની હલકી રીતિનો બરાબર ખ્યાલ આવશે. આ ભૂમિકા પર હવે આપણે આ પદને વિચારીએ.

૫૧

(રાગ—મારુ)

वारो रे कोई परघर रमवाना ढाल, नानडीनी वहुने परघर रमवाना ढाल;
परघर रमतां थई जूठबोली, देसी धणीजीने आल वारोजी० १

અર્થ—નાની વહુ (કુમતિ-મમતા)ને પારકે ઘેર રમવાના ઢેવા પડી ગયા છે. અરે, એની એ (ખરાબ) ટેવને તમે કોઈ અટકાવો, એને એ હેવા પડ્યા છે તેને અટકાવો.

પાઠાંતર—પ્રથમ પંક્તિ આખી પ્રતમાં નથી. ત્યાં નાનડી વહુ એવો પાઠ છે. નાહાની—નાની.

શબ્દાર્થ —વારો = અટકાવો, અટકાવો. ઢાલ = પદ્ધતિ, ઢબ, ટેવ. નાહાની = નાની, વય કે સ્થાનમાં નાની. જૂઠબોલી = અસત્ય બોલનારી. આલ = ખોટો આરોપ, કલંક તહોમત.

પારકે ઘેર રમતા રમતા એ તો ઓગળોહી થઈ ગઈ છે! અને (કોઈ એને ઠપકો આપશે તો એ તો ઊલટી) પતિદેવ ઉપર કલંક ચડાવશે, દેવ ઉપર આરોપ મૂકશે! (૧)

વિવેચન—અતિ શાંત, સહૃદયા દેવી સુમતિ પોતાની શોકના આખા વર્તનનો દૂર રહી રહી અભ્યાસ કરતી હોય છે એને પોતાના દુઃખ કરતા પણ પતિદેવની થયેલ દુઃખદ સ્થિતિ, એમના આખા વિકાસક્રમનો થયેલો ગોટાળો અને તેમની લપસી જતી કારકિર્દી માટે ભારે ખેદ થાય છે એની વાત કુભાર્યા મમતા તો સાંભળે પણ નહિ, એટલે એ પોતાના પાડોશીઓને વિજ્ઞપ્તિ કરે છે

પોતાની શોક મમતાને—નાની વહુને—પર ઘરમા ભટકવાના હેવા પડી ગયા છે એને મોહરાયને ઘેર રમવુ ગમે, મોજ કષાયો સાથે ઠઠ્ઠા કરવા ગમે, માન–પ્રતિષ્ઠાઓ ગમે, ચાર ગતિમા દોડાદોડ કરવી ગમે, સાતા–અસાતાને ઘેર લપટાવુ ગમે, જ્ઞાન–દર્શનના આવરણોમા નાચવુ ગમે, કામદેવને ઘેર આટા ખાવા ગમે. એનો પગ ઘરમા ટકે જ નહિ એને પતિદેવના વફાદાર જાળવવા કરતા પારકા ઘરમા પોતાની સાથે એને રખડાવવા ગમે. નાની વહુને આવી રીતે પારકે ઘેર રખડવાના અને પતિને રખડાવવાના હેવાજ પડી ગયા છે. સુમતિ કહે છે કે અરે ભાઈ! આ મારી શોકને પારકે ઘેર રખડવાની અને રમવાની ટેવ પડી ગઈ છે એને કોઈ અટકાવો. એક વખતે આવીને અમુક વાતનો ચસ્કો લાગે એટલે પછી એને બીજુ સૂઝતુ નથી. આવી દશા મારી શોક મમતાની થઈ પડી છે

'ઢાલ' એટલે રીત અથવા ઢગ અર્થ થાય. એક જાતની ટેવ જ પડી જાય એ ઢાલ કહેવાય. એ પ્રમાણે ઉપર અર્થ થયો. અથવા ઢાળ એટલે ઉતાર ઊંચેની જગ્યાએથી નીચે ઊતરવાનો માર્ગ ઢાળ કહેવાય. ચઢવુ દોહ્યલુ છે પણ ઊતરવું સહેલુ છે પરઘર રમવાનો ઢાળ સહેલો હોઈ એ વગર મહેનતે સ્વીકારાઈ જાય છે મમતાના માર્ગો ઢાળ જેવા જ હોય છે ત્યા ઊતરી જતા વાર લાગતી નથી. આ બીજો અર્થ પણ ખ્યાલમા રાખવા યોગ્ય છે.

અથવા ઢાળ એટલે ધાતુ–સોનારૂપા–ને ગાળીને પાડેલી લગડી. મમતામા પરઘર રમવાના અનેક તત્ત્વો એકઠા કરી તેની ઢાળ પાડવામા આવી છે એ પરભાવોનુ ઘનીકરણ છે પરભાવની લગડી છે પરભાવની પેટી છે એ અર્થ પણ ગમે તેવો છે

મારે અને દેવચંદને ઢાળ સાથે છે ત્યા ઢાળનો અર્થ સબંધ અથવા ઘરોબો થાય છે મમતાને પારકા ઘરો સાથે ઢાળ–સબંધ એવો બેસી ગયો છે કે જે એનો ઘરોબો થઈ ગયો છે અને એ સબંધ સાથે એ એકમેક થઈ ગઈ છે આ અર્થ પણ વિચારવા જેવો છે

સર્વથી બંધબેસતો અર્થ ટેવ, લત દેવા વગેરે અથવા ઢંગ, એ જ લાગે છે અને એ સર્વ એકાર્થવાચી–પર્યાય છે બાકી દૃષ્ટિબિંદુઓ પણ અર્થ નજરે વિચારવા યોગ્ય જરૂર લાગે છે એ રીતે તે અહીં સૂચવ્યા છે.

કુમતિ નાની વહુ મમતાને પરઘર રમતા જવાની પ્રેરણા કરે છે તેનાં ઘણાં કારણો અત્ર બતાવ્યા છે આપણે તે વિચારીએ. નાની વહુ પારકે ઘરે રખડતાં પોતાની મર્યાદા વીસરી ગઈ છે એ કેવા ખાનદાન-કુળવાન પતિને ઘેર આવી છે તેનો તેને ખ્યાલ નથી. મમતા પારકાં ઘરોમાં રખડતા રખડતા જૂઠાબોલી થઈ ગઈ અને એક વાર જૂઠું બોલવાની ટેવ પડે એટલે એના પર કોઈનો વિશ્વાસ રહેતો નથી. આ બોટાબોલાપણાને લીધે જ્યારે કોઈ બાતમા એની ખરેખર ભૂલ હશે અને કોઈ એને ઠપકો આપશે તો એનું આળ પણ એ પતિદેવ પર મૂકશે. એ કામદેવને ઘેર રમવા જશે અને એમા હોવાતા પતિદેવની છે એમ જણાવશે. એ પૌદ્‌ગલિક ઘરોમાં વિલાસ કરશે અને એ સર્વનું આળ પતિ પર ચઢાવશે. એ પોતા પર કોઈ જાતનો આરોપ રાખશે નહિ. આવી એ મમતા બાઈ છે (૧)

भमत थामा करती हिंडे, लाकडां कहे छे छिनाल;
ओळंभडा जण जणना लावे, हडक ठपासे साम मारो २

અર્થ—અહીં તહીં ભેતી અને નખરા કરતી ચાલે અને એવી રીતભાત કરે છે કે લોકો તો એને કુલટા-વ્યભિચારિણી કહે છે એ તો (હરરોજ) લોકોના ઠપકા-મ્હેણાં લાવે છે એને માટે કૈવામા પીડા થાય છે (૨)

વિવેચન—એ નાની વહુ ચાલે ત્યારે પણ આડુંઅવળું જોતા કરતી ચાલે અને ચાલતા ચાલતા નખરા કરતી જાય. કુળવાન સ્ત્રીની ચાલમાં સજ્જનતા, સરળતા અને સૌમ્યતા દેખાય. ત્યારે આ બાઈની તો ચાલ જોઈને જ લોકો એને વ્યભિચારી, રખડુ કે કુલટા કહેશે. અને કોઈ સ્ત્રીને વ્યભિચારી કહેવી એ એને માટે મોટામા મોટી અને ખરાબમા ખરાબ ગાળ છે લોકો જેને માટે આવું ધારે તેનું છતવર પણ મળેલું કહેવાય છે પણ જેને છિનાળ કહી વગોવે તે તો હદ આવી ગઈ કહેવાય. આવી રીતે નાની વહુની ચાલમા અને વર્તનમા આય સ્ત્રીને ન છાજે તેવું વર્તન હોઈ પારાવાર દુઃખ એને માટે થાય છે મારા પતિદેવ માટે થાય છે અમારા ઉત્તમ કુળ માટે થાય છે

અને મારા નાનાં બાઈ (મમતા-કુમતિ) તો એવા છે કે એ તો હરરોજ લોકોના ઠપકા અને મ્હેણાં જ લઈ આવે છે! કોઈ એને છડેચોક છિનાળ કહે છે તો કોઈ એને રખડુ વેશ્યા કહે છે સારા માણસો કે સાધારણ માણસો સર્વે એને માટે હલકો મત ઉચ્ચારે છે. કારણ સમજાય તેવું છે એ કોઈને રમાડે, તોપણ અંતે પૌદ્‌ગલિક બાબતમા

પાઠાંતર—હિં-દેખી.

શબ્દાર્થ—ભમરે = આડી અવળી, અહીં તહીં ચાલ = મત્તા, નખરાં, મારકી ખાતર નકામ. હિંડે = ચાલે. છિનાલ = છિનાળ, કુલટા, વ્યભિચારિણી (છિનાળવી = છિનાર). માણસો = માણસો, લોકો. ઓળંભડા = ઉપાલંભ ઠપકા, મ્હેણાં. જણજણના = દરેકના. હડક = મનમાં. ઉપાસે = આરાધે. મારો = કરે, જ્યારે. સાસ = શ્વાસોચ્છ્વાસ, ન તર, પીડા.

તો પ્રસગ પૂરો થતા વિયોગ હાનિ કે હીનતા થાય, એટલે એને માટે તો ક્ષણિક આનંદની પાછળ ઓળખા જ રહે. એનામા સ્થિરતા નહિ, ઊંડાણ નહિ અને સ્થાયી ભાવ નહિ એટલે એના પરિચયમા આગળ અને પાછળ કકળાટ અને ઉકળાટ જ હોય, એટલે એના નામની દરરોજ ફરિયાદો, એના સબધમા દરરોજના ઠપકા અને એને માટે દરરોજના કસરત જ ચાલ્યા આવે છે

ખરેખર, એ તો હૃદયમા આગ ઊભુ કરે છે એ બાઈ પોતાનુ રાખવાને બદલે નવાં નવા તોફાનો મનમા ઊભા કરે છે ઉપાલંભ'નો અર્થ ઉશ્કેરણી' પણ થાય છે આ બાઈ સાહેબ તો એવા છે કે એ સામાના હૃદયમા નકામુ આગ ઊભુ કરે છે એનુ નામ લેતા આનંદ થવાને બદલે, એના તરફ નજર કરતા સહાનુભૂતિ, પ્રેમ કે ઉલ્લાસ થવાને બદલે, એ તો ઊલટી હૃદયમા ન વર કરે છે અતિ પવિત્ર પતિના નામને આવી રીતે વગોવનાર એ બાઈને માટે શુ કહેવું ? અને શુ કરવુ ?—એની સમજ પડતી નથી. એટલા માટે આ નાની વહુને પારકે ઘેર રખડવાનો કાળ પડ્યો છે એને અટકાવો, એને એમ કરતી વારો અને એ કુળવટને છાજે તેવી રીતે વર્તે એવી એને પ્રેરણા કરો. (૨)

पाडू रे पाडोसण ! जूओ ने ल्यारेक, फागट आशे गाम;
'आनंदघन' सुरगे रमतां, गोरे गाल मसूक लाल पारा० ३

અર્થ—અરે પાડોશી બાઈઓ ! બહેનો ! તમે જરા જુઓ તો ખરા ! (મને લાગે છે કે) આ તો નકામી ગાળો ખાશે ! આનંદઘન એની સાથે રંગ રમે છે ત્યારે એના ગોરા ગાલ પર અગ્નિની જ્વાળા ઝગમગે છે અથવા આનંદઘન એની સાથે રંગે રમે છે અને એના ગોરા ગાલ ઝપટથી ચાલીને રમે છે. (૩)

વિવેચન—અને એ મમતાની નજીકમા રહેનારી પાડોશણ બહેનો ! બાઈઓ ! તમે જરા નજર કરી કરીને જુઓ તો ખરાં ! આવી વિપત્તિ આવે ત્યારે પડોશણને અપીલ કરવાની ભારતીય રીતિ જાણીતી છે પાડોશીને વાત કરવામાં નાની વહુની વગોવણી કરવાનો ઇરાદો નથી પણ પાડોશીઓ સારી લાગવગ વાપરી બાઈસાહેબને (નાની વહુ-ચોરને) ઠેકાણે લાવે તો ઘરનુ સૂત્ર સુધરી જાય એટલા માટે એ પાડોશીઓને કહે છે કે તમે જરા જુઓ અને મમતા બાઈને સાચી સલાહ આપો. મને તો લાગે છે કે એ મમતા બાઈ કોઈની ગાળો ખાશે. આવા શુદ્ધ પતિને એક ખાડામાથી બીજા ખાડામાં પાડનાર અને

પાઠાંતર—પાડોસણ-પાડોસણ. ફાગટ-ફોકટ. મસૂરમે-મુરગે.

શબ્દાર્થ—લ્યારેક = જરા ભાળ. ફોક = નિંદા કરવા નકામી. ગામ = અપકીર્તિ. સુરગે = આનંદથી. ગોરે = ગોરા, ધોળા. ગાલ = મુખ (પર) મસૂક = રસિકતાથી જ્યાં જ્યાં થાય. (ત્રિપાદ) = પરી (અગ્નિ). લાલ = લાલમાં પદરચના એક જાતનું રૂપકી કરેલું માનું આપણું આગ્રા ગામ જ્યાં જ્વાળા, આગ બાલ એટલે જાગીને, પાડીને.

એને મોટો સ્વવાંક કરાવી મૂકનાર એ નાની વહુને કોઈ સાચા અક્ષર કહેનાર નીકળશે તો એ જરૂર ગાળો ખાશે, એને આ બાબતનાં સાચા વચનો તિરસ્કાર સાથે કોઈ કહેશે, ત્યારે એનું મોઢું શું રહેશે? અત્યારે ભલે આનંદઘન પ્રભુ એની સાથે રંગમાં પડી રમી રહ્યા છે, પણ જો કોઈ સુયોગ્ય આ સાથે રમતા હોત તો એના ભાલ પર શેખરા પડતા હોત, એના મુખ પર શાંતિની છાયા દેખાતી હોત, પણ અત્યારે તો એના ભાલ પર ચાક ઝગમગે છે મારા પતિદેવની આવી વલે કરનાર શોક્યની ગાળો ખાશે એમ મને તો લાગે છે તો પાડોશણો! તમે જરા જુઓ! અને નાની વહુને શિખામણ આપી સારે માર્ગે લઈ આવો.

આ પાડોશણનું સ્થાન કોઈ પણ સદ્ગુણ લઈ શકે છે શમ, સંવેગ નિર્વેદાદિ એ સ્થાને આવે, સૌજન્ય, પ્રામાણિકતા કે સત્યનિષ્ઠા ત્યાં આવે, ગમે તે યતિધર્મનો કે ગૃહિધર્મનો પરિવાર ત્યાં હોય, તેને સુમતિ વિજ્ઞપ્તિ કરી કહી શકે છે. લોકોને જ્યારે ઉચાટ થાય ત્યારે પાડોશી પાસે વાત કરવાથી જીવ હળવો પડે છે પાડોશીમાં તો જેની સાથે જીવ મળે તેની સાથે આવી વાત થઈ શકે છે સુમતિ પોતાનો જીવ મળે તેવી કોઈ પણ આર્ય પાડોશીને ઉદ્દેશીને આ કથન કહે છે

ઝાલ નામનું કાનમાં પહેરવાનું એક ઘરેણું થાય છે તે ઝગમગ ઝગમગ ઝળકે છે સીધા પાઠનો આ દૃષ્ટિએ અર્થ વિચારીએ તો એનો ભાવ આ પ્રમાણે થાય : એ મમતા સાથે આનંદઘન સુરંગે રમતા; એના શેરા ભાલ ઉપર ઝાલ નામનું ઘરેણું ઝબકે છે એ ગમે તેટલા ખરાબ થાય તોપણ એના આઠ રુચક પ્રદેશ તો ઉજ્જ્વળા જ રહે છે એ ગમે તેવા છે તોપણ અનંત જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્ર સત્તાગતે તેમની અંદર ભરેલાં છે અને અંતે સિદ્ધસ્વરૂપી અને જ્યોતિસ્વરૂપી છે એટલે એ મમતા સાથે રમે ત્યારે પણ એના ભાલ (ઘરેણા)નો ઝબકાટ તો રહે છે પણ પાડોશણ બહેન! મને ભય લાગે છે કે એ મારી નાની બહેન અંતે કોઈની ગાળ જરૂર ખાશે. સંયમસુભટ આવ્યો તો એના હાલહવાલ કરી મૂકશે. અને ચારિત્રરાજનું લશ્કર આવી પહોંચ્યું તો એને વગોવશે. એની વગોવણીમાં મારા નાથની વગોવણી સાથે રહેલી છે એટલે મને ચિંતા થાય છે અને તેથી તમને વિજ્ઞપ્તિ કરું છું કે એ નાની વહુને પારકે ઘેર રમવા-રખડવાનો ચસ્કો પડી ગયો છે તેને તેમ કરતી કોઈ વારો-અટકાવો!

અથવા ઝાલ એટલે ઝાલીને – પકડીને; ઝબૂક એટલે ઝડપથી ભાલ એટલે મુખ એટલે એના શેરા ભાલને જ પણ ઝાલીને આનંદઘન એની સાથે અત્યારે રંગભરે નાચી-કૂદી-રમી રહ્યા છે પણ પાડોશણ બહેનો! એમ કરવામાં એ નકામી ગાળ ખાશે, માટે હું તમને વિનંતિ કરું છું કે એ મારી નાની બહેનને પારકે ઘેર રખડવાના હેવા પડી ગયા છે તેને તમે કરતી વારો. (૩)

ઉપસંહાર—નેવુંમુ અને આ એકાણુંમુ પદ તદ્દન નવીન ઢબના છે એમા સુમતિ-કુમતિના આચરણોને જુદી જ ઢબે બતાવ્યા છે નેવુંમુ પદ કુમતિના મુખમા મૂક્યુ છે ત્યારે એકાણુંમુ પદ સુમતિના મુખમા મૂક્યુ છે નેવુંમુ પદ વાચતાં આશા બંધાય છે ત્યારે એકાણુંમુ પદ વાચતા ચેતનરાજની વર્તમાન દશા માટે ખેદ થાય છે અનંત આનંદનો ધણી શિવસુખનો ભોક્તા, અલખનિરંજન અદ્ભુત યોગી ઘેર ઘેર ભટકતો ફરે, પોતાની અમૂલ્ય પરિસ્થિતિને ન પિછાને અને કારણ વગરના મેણાંટોણાં સાંભળે એ ખેદ થાય તેવી વાત છે. અને એવા અખંડ પ્રૌઢપ્રતાપી, ઉત્તમ ગુણના ધણીને રખડતા અને લોકોના ઠપકા ખાતા જોવામા આવે ત્યારે કોઈ પણ સહૃદય પ્રાણીને એના વલખા અને અપકીર્તિ માટે જરૂર દુ ખ થાય; તો પછી ઘરની નૈરી, જે વિરહતાપથી તપી રહેલી હોય, દુ ખમા દહાડા કાઢતી હોય, ઘરના ઉઠકજેતા સાંભળતી હોય, તેને તો જરૂર દુ ખ થાય એમા નવાઈ નથી.

સુમતિની ભાષા પ્રૌઢ અને સુંદર છે પણ એક સ્થાને આ પદમા છિનાળ શબ્દ મહાયોગીએ વાપર્યો છે. એનો ખુલાસો મને આ રીતે બેસે છે આનંદઘનજીએ સર્વ પદોમા અને આખી ચોવીશીમા ભાષાપ્રયોગ બહુ સુંદર અને યોગીને છાજતો કર્યો છે એમની ભવ્ય વિચારસરણી અને અંતરઉદ્ગારની સાથે છિનાળ અથવા સત્તરમા કુંથુનાથજીના સ્તવનમા સાળો શબ્દ જરા કાનને સાલે તેવા મને લાગ્યા તે પર વિચાર કરતા મને એક ખુલાસો બેસે છે.

સાળો શબ્દ જેમ ખરાબ અર્થમા તુચ્છતાદર્શક થાય છે તેમ જ તેનો પ્રયોગ સારા અર્થમા પણ થઈ શકે છે સાળો એટલે વહાલો એ અર્થમા વપરાય છે અને ઘણીવાર ફુલામણાના અર્થમા હેતમા પણ વપરાય છે સાલો એવો પાકો છે કે એની વાત સાંભળતા આપણે તો ચૂપ થઈ જઈએ ત્યા 'સાલો' તુચ્છતા નથી બતાવતો, વહુના ભાઈના અર્થમા પણ નથી જણાતો અને ગાળના અર્થમા પણ નથી વપરાતો. કોઈ વખત લાટ પ્રદેશમા હું સાળો એવો ભોળો એવો ભાષાપ્રયોગ પણ સાંભળ્યો છે ત્યા સાળો એટલે વહાલો સમજવું. આવી રીતે છિનાળ'નો કોઈ વાક્યપ્રયોગ દેશવિશેષે થતો હોય તો મારી જાણમાં નથી. વિચારીના વિચારને જાણનાર, ગુણહીનની ભવ્ય ભાષા કરનાર, અબ હમ અમર ભયે ન મરેંગે —જેવા અદ્ભુત આંતર કવન ગાનાર છિનાળ જેવો તુચ્છ શબ્દપ્રયોગ કરે એ જરા ખટકતું લાગે છે અને કદાચ દેશવિશેષે પ્રયોગ હોય તો તેમા ગાળ જેવું નહિ હોય, તોપણ આનંદઘનજીની ભાષાવિભૂતિને અને એ પ્રયોગની ભૂમિકાને મેળ ખાતો નથી એમ તો જરૂર લાગ્યા વગર રહે તેમ નથી. આ ભાષાવિચારણાની વિશેષ ચર્ચા ઉપોદ્ઘાત પર મુલતવી રાખીએ. પ્રથમ વિભાગની ઉપોદ્ઘાતમાં પૃષ્ઠ ૩૮ થી ૫૫ સુધી ભાષાવિચારણા થઈ છે તે કરતાં તદ્દન જુદા દૃષ્ટિબિન્દુથી ભાષાની પર વિચાર તદ્યોગ્ય સ્થાને થશે.

એને મોટો વ્યવહાર કરાવી મૂકનાર એ નાની વહુને કોઈ સાચા અમર કહેનાર નીકળશે તો એ જરૂર ગાળો ખાશે, એને આ બાબતના સાચા વચનો તિરસ્કાર સામે કોઈ કહેશે, ત્યારે એનું મોઢું શું રહેશે ! અત્યારે ભલે આનંદઘન પ્રભુ એના સાથે રજમા પડી રમી રહ્યા છે પણ જો કોઈ સુયોગ્ય સ્ત્રી સાથે રમતા હોત તો એના ગાલ પર રોમાંચ થતા હોત, એના મુખ પર શાંતિની છાયા દેખાતી હોત, પણ અત્યારે તો એના ગાલ પર વાળ ઝગમગે છે. ખાસ પતિદેવની આવી વલે કરનાર હોગટની ગાળો ખાશે એમ મને તો લાગે છે તો પાડોશણો ! તમે જરા જુઓ ! અને નાની વહુને શિખામણ આપી સારે માર્ગે લઈ આવો.

આ પાડોશણનું સ્થાન કોઈ પણ સદ્ગુણ લઈ શકે છે શમ, સંવેગ નિર્વેદાદિ એ સ્થાને આવે, સૌજન્ય, પ્રામાણિકતા કે સત્યનિષ્ઠા ત્યાં આવે, ગમે તે યતિધર્મનો કે વૃદ્ધિધર્મનો પરિવાર ત્યાં હોય, તેને સુમતિ વિજ્ઞપ્તિ કરી કહી શકે છે લોકોને અકળામણ થાય ત્યારે પાડોશી પાસે વાત કરવાથી જીવ હળવો પડે છે પાડોશીમાં તો જેની સાથે જીવ મળે તેની સાથે આવી વાત થઈ શકે છે. સુમતિ પોતાનો જીવ મળે તેવી કોઈ પણ બાઈ પાડોશીને ઉદ્દેશીને આ કથન કહે છે

ગાલ નામનું કાનમાં પહેરવાનું એક ઘરેણું થાય છે તે ઝગમગ ઝગમગ ઝગકે છે. ચોથા પાદનો આ દૃષ્ટિએ અર્થ વિચારીએ તો એનો ભાવ આ પ્રમાણે થાય : એ મમતા સાથે આનંદઘન સુરંગે રમતા એના ગોરા ગાલ ઉપર ગાલ નામનું ઘરેણું ઝળકે છે એ ગમે તેટલા ખરાબ થાય તોપણ એના આઠ રુચક પ્રદેશ તો ઊજળા જ રહે છે. એ ગમે તેવા છે તોપણ અનંત જ્ઞાન–દર્શન–ચારિત્ર સત્તાગતે તેમની અંદર ભરેલા છે અને અંતે સિદ્ધસ્વરૂપી અને જ્યોતિસ્વરૂપી છે એટલે એ મમતા સાથે રમે ત્યારે પણ એના ગાલ (ઘરેણા)નો ઝબકાટ તો રહે છે પણ પાડોશણ બહેન ! મને ભય લાગે છે કે એ મારી નાની બહેન અંતે કોઈની ગાળ જરૂર ખાશે. સમયમુકુટ આવ્યો તો એના હાલહવાલ કરી મૂકશે. અને ચારિત્રરાજનું લશ્કર આવી પહોંચ્યું તો એને વગોવશે. એની વગોવણીમાં ખાસ નામની વગોવણી સાથે રહેલી છે એટલે મને ચિંતા થાય છે અને તેથી તમને વિજ્ઞપ્તિ કરું છું કે એ નાની વહુને પારકે ઘેર રમવા–રખડવાનો ચાળો પડી ગયો છે તેને તેમ કરતી કોઈ વારો–અટકાવો !

અથવા ગાલ એટલે ગાળીને – પકડીને ઝબૂક એટલે ઝડપથી ગાલ એટલે મુખ એટલે એના ગોરા ગાલને ઝડપથી ગાળીને આનંદઘન એની સાથે અત્યારે રંગેચંગે નાચી–કૂદી–રમી રહ્યા છે પણ પાડોશણ બહેનો ! એમ કરવામાં એ નકામી ગાળ ખાશે, માટે હું તમને વિનંતિ કરું છું કે એ મારી નાની બહેનને પારકે ઘેર રખડવાના હેવા પડી ગયા છે તેને તેમ કરતી વારો. (૩)

ઉપસંહાર—નેવુંમું અને આ એકાણુંમું પદ તદ્દન નવીન ઢબના છે એમાં સુમતિ-કુમતિના આશયોને જુદી જ ઢબે બતાવ્યા છે નેવુંમું પદ કુમતિના મુખમાં મૂક્યું છે ત્યારે એકાણુંમું પદ સુમતિના મુખમાં મૂક્યું છે નેવુંમું પદ વાંચતા આશા બંધાય છે ત્યારે એકાણુંમું પદ વાંચતા ચેતનરાજની વર્તમાન દશા માટે ખેદ થાય છે અનંત આનંદનો ધણી શિવસુખનો ભોક્તા, અલખનિરંજન, અદ્ભુત યોગી ઘેર ઘેર ભટકતો ફરે, પોતાની અમૂલ્ય પરિસ્થિતિને ન પિછાને અને કસ્તુ વગરના ભૂંગટોળા સાંભળે એ ખેદ થાય તેવી વાત છે અને એવા અખંડ, પ્રૌઢપ્રતાપી, ઉત્તમ ગુણના ધણીને રખડતા અને લોકોના ઠપકા ખાતા જોવામાં આવે ત્યારે કોઈ પણ સહૃદય પ્રાણીને એના વલખા અને અપકીર્તિ માટે જરૂર દુઃખ થાય તો પછી ઘરની નારી, જે વિરહતાપથી તપી રહેલી હોય, દુઃખમાં દહાડા કાઢતી હોય, ઘરના ટેકજેવા સાચવતી હોય, તેને તો જરૂર દુઃખ થાય એમાં નવાઈ નથી.

સુમતિની ભાષા પ્રૌઢ અને સુંદર છે પણ એક સ્થાને આ પદમાં 'છિનાળ' શબ્દ મહાયોગીએ વાપર્યો છે એનો ખુલાસો મને આ રીતે બેસે છે આનંદઘનજીએ સર્વ પદોમાં અને આખી ચોવીશીમાં ભાષાપ્રયોગ બહુ સુંદર અને યોગીને છાજતો કર્યો છે એમની ભવ્ય વિચારસરણી અને અંતરહૃદયની સાથે છિનાળ અથવા સત્તરમા કુંથુનાથજીના સ્તવનમાં સાલો શબ્દ જરા કાનને સાલે તેવા મને લાગ્યા તે પર વિચાર કરતા મને એક ખુલાસો બેસે છે.

સાળો શબ્દ જેમ ખરાબ અર્થમાં તુચ્છતાદર્શક થાય છે તેમ જ તેનો પ્રયોગ સારા અર્થમાં પણ થઈ શકે છે સાળો એટલે વહાલો એ અર્થમાં વપરાય છે અને ઘણીવાર કુલામણાના અર્થમાં હેતમાં પણ વપરાય છે સાલો એવો થાકો છે કે એના વાત સાંભળતા આપણે તો ચૂપ થઈ જઈએ. ત્યાં સાલો તુચ્છતા નથી બતાવતો, વહુના ભાઈના અર્થમાં પણ નથી જણાતો અને સાળાના અર્થમાં પણ નથી વપરાતો. કોઈ વખત લાટ પ્રદેશમાં હું સાળો એવો બોલો એવો ભાષાપ્રયોગ પણ સાંભળ્યો છે ત્યાં સાળો એટલે વહાલો સમજવું. આવી રીતે 'છિનાળ'નો કોઈ વાક્યપ્રયોગ દેશવિશેષે થતો હોય તો મારી જાણમાં નથી. વિચારીના વિચારને જાણનાર, ગુણહીનની ભવ્ય ભાષા કહનાર, 'અબ હમ અમર ભયે ન મરેંગે'—જેવા અદ્ભુત આંતર કવન ગાનાર છિનાળ જેવો તુચ્છ શબ્દપ્રયોગ કરે એ જરા ખટકતું લાગે છે. અને કદાચ દેશવિશેષે પ્રયોગ હોય તો તેમાં આળ જેવું નહિ હોય, તોપણ આનંદઘનજીની ભાષાવિભૂતિને અને એ પ્રયોગની ભૂમિકાને મેળ ખાતો નથી એમ તો જરૂર લાગ્યા વગર રહે તેમ નથી. આ ભાષાવિચારણાની વિશેષ ચર્ચા ઉપોદ્ઘાત પર મુલતવી રાખીએ. પ્રથમ વિભાગની ઉપોદ્ઘાતમાં પૃષ્ઠ ૩૮ થી ૫૫ સુધી ભાષાવિચારણા થઈ છે તે કરતાં તદ્દન જુદા દૃષ્ટિબિન્દુથી ભાષાની પર વિચાર તદ્યોગ્ય સ્થાને થશે.

આ વાત બાજુએ રાખીએ તો નેવું અને એકાણું પદ ખરેખર નમૂના છે. આંતર દૃષ્ટિના અલૌકિક પ્રયોગો છે. હિંદુ સંસારના આરસા છે. યોગભૂમિકાના ચીરસા છે અને ચેતનજીને એક વિશિષ્ટ અને અલૌકિક આકારમાં બતાવનાર અસાધારણ જેય પ્રયોગો છે. આ નજરે ચેતનને જોવામાં આવે ત્યારે તેને માટે અસાધારણ માન અને પૂજ્યભાવ થાય તેવું દેખાય છે. યોગ્ય દિશાએ પ્રવૃત્તિ થાય તો તેનું ભવિષ્ય ભારે ઉજ્જ્વળ દેખાય છે અને એની વર્તમાન પૌદ્ગલિક લોલુપતા પર નજર પડે તો એના જેવા અભાગ્યમાની દયા માટે ખેદ થાય તેમ છે. એના લોકાલોકપ્રકાશક ઐશ્વર્યની વાત આવે ત્યારે છાતી ગજગજ ઊછળે છે અને કુમતિ તરફ લોલુપતામાં આળપંપાળ પર નજર પડે ત્યારે છાતી બેસી જાય છે.

આ બન્ને સુમતિ-કુમતિ, સમતા-મમતા આપણા પ્રત્યેકમાં છે. આપણી મહોબ્બત કોની સાથે વધારવી તે આપણી શક્તિનો અને ઇચ્છાનો વિષય છે. આપણે ચિદ્ઘનાનંદ થવું કે આરામાં પડતાં-આખડતાં ટક્કા ખાયા કરવા એ આપણા વીર્યવ્યાપારનો વિષય છે. ચોરાશીની જાળ ખાવી કે અનુભવઅમૃતરસનું પાન કરવું એ તદ્દન આપણી પસંદગીનો વિષય છે. સુયોગોને પરખી, તમારા ગૌરવને ધ્યાનમાં રાખી, તમારા વિકાસની સ્વશક્તિની તુલના કરી, તમારા અનંત સુખ અને ક્ષણિક સુખનો તફાવત લક્ષમાં રાખી, હવે તે કોનીને મંદિરે મહાલો. સુમતિના મંદિરે જશો તો લોકાલોકપ્રકાશક ચૈતન્યના પિતા થવાનો લહાવો મળશે. કુમતિને મંદિરે જશો તો આખી દુનિયામાં માર ખાવાનો, રખડવા-રઝળવાનો અને ઢિંગલાં-ઢૂંટાવાં રમવાનો લાભ મળશે. વિચારી તમને હવે તેના આવાસમાં દીપમાળા પ્રગટાવો.

વાત તમારા હાથમાં છે. તમારા ભવિષ્યના કર્તા, યોજક અને નિર્માતા તમે પોતે છો. તમારા સ્વીકાર પર તમારી ભૂમિકાની આધારી છે. વિચારો, પૂછો અને છેવટનું પાકું નિર્ણયાત્મક રીતે પરમાર્થ કે સ્વાર્થને અનુસરીને કોઈ એકમાં આનંદઘનની સુરંગી રમત એ બીજી બાજુ સાવ પર ચાલ વગાડવાના છે. ચેતો, જાગો, ઊઠો, વિચારો અને આગળ વધો. (૯૧)

પદ બાણુંમું

ભૂમિકા—ચેતના અને ચેતનના વિરહગાનો અનેક દૃષ્ટિબિન્દુઓથી ગાયાં. પ્રત્યેક ગાનને દૃષ્ટિબિન્દુમાં અને સુરાને બહાર લાવવામાં એટલી વિશિષ્ટતા અને નવીનતા જોવામાં આવી છે કે ગાનો વિરહનાં હોવા છતાં પ્રત્યેક પદમાં નવો નવો લાભ થાય છે અને જાણે અભિનવ પ્રસાદની પ્રાપ્તિ થતી હોય તેમ લાગે છે. એટલે આ સર્વ વિરહગાનોની અત્ર સમાલોચના નહીં કરીએ, એ કાર્ય ઉપોદ્ઘાતમાં કરવામાં આવશે. અને સંક્ષેપમાં પણ છતાં વિવેચનમાંથી એનું સમુચ્ચયીકરણ મળી આવશે. એ સર્વના દૃષ્ટિબિન્દુઓ પૃથક્ પૃથક્ હોવા છતાં મુદ્દા સ્વપરવિભાગનો છે. ચેતન પરભાવમાં રમણ કરે છે તે તરફ ખેદ છે અને ચેતનજીએ પોતાના મૂળ રૂપમાં આવી જવું જોઈએ એ તેની પ્રેરણા છે.

આ નજરે જોઈએ તો બધા પદોમાં આ સ્વપરવિવેચનનું તત્ત્વ ઝળકયા જ કરે છે આત્મવિચારણામાં સ્વની ઓળખાણ અને પરનો ત્યાગ જ મુખ્યત્વે કરીને પ્રમુખ ભાગ ભજવતો હોય છે અને એકથી વધારે વખત સ્પષ્ટ કરવા પ્રયત્ન પણ કરવામાં આવ્યો છે કે આત્મિક વિચારણાનું કેન્દ્ર સ્વપરનું વિવેચન અને પરિણતિની નિર્મળતા છે એક રીતે કહીએ તો અહિંસા, સંયમ અને તપ પર નિર્ભર થતા જૈન દર્શનના નીતિવિભાગ(Ethics)નો સાર સ્વપરના વિવેચનમાં અને પરિણતિની નિર્મળતામાં સમાઈ જાય છે અને તેટલા માટે જુદા જુદા મુદ્દાઓ દ્વારા એ વાતને મુખ્યતા આપવાનો પ્રસંગ જૈન તત્ત્વજ્ઞાનીઓ અને યોગીઓ ચૂકયા નથી.

જ્યારે ચેતના પતિવિરહની દુઃખભરી કહાણી વર્ણવે ત્યારે તે સારી રીતે જાણતી હોય છે કે તેનો અને ચેતનરાજનો અભેદ છે પણ તે સાથે જ તે બરાબર જાણતી હોય છે કે ચેતનરાજ અત્યારે પરભાવમાં રમણ કરી રહ્યા છે અને પારકે ઘેર ભટકી રહ્યા છે આવા વખતમાં પતિવિરહે ઘેલી થયેલી ચેતના જેવી વિજ્ઞપ્તિ કરે જેવા ઉદ્ગારો કાઢે, તેનું પ્રદર્શન આ પદમાં તેમ અન્યત્ર રજૂ કરવામાં આવ્યું છે

આ પ્રાણીનો ભવવ્યાધિ એટલો આકરો છે એનો સ્વભાવ એટલો પરભાવ થઈ ગયો છે એની અને શુદ્ધ ચેતનાની વચ્ચે એટલો આંતરો થઈ ગયો છે કે એને ઠોકી ઠોકીને ચીજ રાખવાનું કહેવામાં આવે, ત્યારે કદાચ તે કોઈ વાર ઊંચે જુએ છે આગળ પાછળનો ખ્યાલ કરે છે અને ઊંઘમાંથી જરા જાગવાના ચમકારા બતાવે છે આ પદમાં તલસતી ચેતના પતિદેવને તેમના દર્શન દેવા વીનવી રહી છે પોતાની શ્રદ્ધા, સુમતિ આદિ સખીઓને પોતાના એ કાર્યમાં મદદ કરવા વિનતિ કરી રહી છે એ સર્વનો આશય ચેતનરાજને સાચી વસ્તુસ્થિતિનું ભાન કરાવવાનો છે અને એ ભાન કરાવીને એને શુદ્ધ દશા તરફ લઈ આવવાનો છે આ આશયથી શુદ્ધ ચેતના પારકા ઘરમાં રખડતા પતિદેવને વીનવે છે. આ પ્રકારની અનેક વિજ્ઞપ્તિ અગાઉ થઈ ચૂકી છે આ પદમાં એ દિશાએ એક વધારે પ્રયત્ન છે.

પદ ૫૨

(રાગ—કાનડો પ્રત પ્રમાણે—પૂરવી)

दरिसन प्रानजीवन ! मोहे दीजे,

बिन दरिसन मोही कल न परत है, तलफ तलफ तन छीजे. दरिसन १

અર્થ—મારા પ્રાણાધાર ! મારા જીવનના આધાર ! મને હવે તો આપના દર્શન

પાઠાંતર—દરિસન—દરસન. મોહે—મોહિ. તલફ તલફ—તલફિ તલફિ

શબ્દાર્થ—દરિસન = દર્શન, સાક્ષાત્કાર. પ્રાનજીવન = નાથ, જીવનના આધાર. મોહે = મને. દીજે = દઈએ, દ્યો, આપો. બિન = વગર, વિના. કલ = શાંતિ, આરામ, આરામ, ચેન. પરત હૈ = પડતી થાય છે. તલફ તલફ = તરફડી તરફડીને, ટળવળીને, ઝૂરીઝૂરીને. છીજે = ક્ષીણ થાય છે કૃશ થાય છે

કરાવો, આપનો સાક્ષાત્કાર કરાવો. આપના દર્શન વગર મને જરા પણ ચેન પડતું નથી અને ઝૂરી ઝૂરીને મારું શરીર ક્ષીણ થતું જાય છે નબળું પડતું જાય છે (૧)

વિવેચન—શુદ્ધ ચેતના–વિરહવેલી ભામિની–પતિની ગેરહાજરીમાં પતિદેવને ઉદ્દેશીને વીનવે છે ધ્યાનમાં રહે કે અત્યારે પતિદેવ તો પર રમણીઓ સાથે ક્યાંના ક્યાં રખડતા થઈ ગયા છે અને પોતાની પત્નીને યાદ પણ કરતા નથી આવે વખતે વિરહતાપથી તપી ગયેલી પણ પતિને સર્વસ્વ માનતી સતી દેવી ચેતના પોતાના ઉદ્‌ગારરૂપે બોલે છે મારા દેવ! મારા જીવનના આધાર! મને આપનાં દર્શનનો લાભ આપો, મારે મંદિરે પધારો, અને મારી સેજડીને શોભાવો. આપના દર્શન વગર મને તો જરાયે ચેન પડતું નથી. હું તો જીવી રહી છું અને મારા શરીરમાં અને મનમાં ભડકા બળે છે વિરહદશાના આવા હાલ છે. ચેતનાને કંઈ કળ વળતી નથી અને શરીર તો આખું તડતડાટ થઈ રહ્યું છે (૧)

આવી પોતાની દશા પોતાનાં બહેનપણી પાસે વર્ણવતાં એને વધારે ખેદ થાય છે. તે આગળ વધે છે —

> कहा कहुं कछु कहत न आवत, बीन सभा क्युं जीजे?
> सोहुं खाइ सखि! काहु मनावो, आप ही आप पतिजे   दरिसन २

અર્થ—હું તે શું કહું ? (હવે તો) કહેવાનું કંઈ પણ (યાદ) આવતું નથી. (કારણ કે કહેવાની વાત પણ શરમ ઉપજાવે તેવી છે) વગર સેજડીએ તે કેમ કરીને સુવાય? શા સુખે સુવાય? બહેન! સોગન ખાઈ આગ્રહ કરી ગમે તેમ કરીને મારા પતિદેવને મનાવો–સમજાવો. પછી તો એને પોતાને પોતાની મેળે ખાતરી થઈ જશે, વિશ્વાસ આવી જશે. (૨)

વિવેચન—મારા દેવ! હું અહીં કહીને શું કહું? કેટલું કહું? કોની પાસે કહી સંભળાવું? મને તો કંઈ કહેવાનું સૂઝતું પણ નથી. અથવા આ મારા ઘરની વાત કોઈ, પતિપત્ની વચ્ચેની હકીકત હોઈ એ કહી બતાવતાં પણ શરમ આવે છે સન્નારી ઘરનાં છિદ્ર ઉઘાડે નહિ, એ પોતાના ઘરની વાત સખીઓ પાસે અત્યંત સંકોચ પૂર્વક કહે છે એ કહે છે બહેનો! આ મારા ઘરની વાત તમને કહેતાં પણ લાજ આવે છે પતિ વગર સેજડી નહિ, સેજડી વગર ઊંઘ નહિ ઊંઘ વગર શાંતિ નહિ, શાંતિ વગર ચેન નહિ અને ચેન વગર નિરાંત નહિ: આવી મારી સ્થિતિ છે એનું તમારી પાસે શું વર્ણન કરું!

હવે તો બહેનો! તમે જઈ મારા પતિદેવને સોગન ખાઈને–દઈને સમજાવીને મારે

પાઠાંતર—સેજ–સેજા. સોહુ–સોહું. સખિ–સહિ. કાહુ–કોઈ

શબ્દાર્થ—કહા = શું. કછુ = કંઈ. કહત = કહેવાઈ. ન આવત = આવતું નથી. સેજ = શય્યા. ક્યું = કેમ. જીજે = ઊંઘે, સુવાય. સોહુ = સમ. કાહુ = ગમે તેમ કરી. આપ હી = પોતે, જાતે. પતીજે = ખાતરી કરી લે, ચોકસી કરે.

મંદિરીએ લઈ આવો છો. પતિને અને પત્નીને વાંધો પડે ત્યારે તેની સાહેલીઓ પતિદેવને સમજાવવા જાય છે પતિદેવને ઘેર લઈ આવવાનો આ પણ એક રસ્તો છે ક્યાંય લોક લાજના માર્યા કે તમને નારાજ કરવાની અનિચ્છાવાળા પતિદેવ મારે મંદિરે પધારે તો મારી સેજડી પવિત્ર થાય અને મારા શરીરમાં બળતો વિરહઅગ્નિ શમે. અને બીજો લાચારીનો માર્ગ તો પછી નસીબ ઉપર રાખવાનો છે કોઈ વખત તો એને જરૂર પ્રતીત પડશે કે હું કેવી છું અને મારી તેમના તરફ કેવી સાચી ભક્તિ છે કાં તો તમે એમને મનાવી લાવો અથવા એને પોતાને પ્રતીત થાય ત્યાં સુધી વાત મૂકી દો બીજો ઉપાય મને સૂઝતો નથી. સમજાવટથી વાત નહિ બને તો પછી મુદ્દત ઉપર છોડવી એ જ યોગ્ય ગણાય. સત્યખોટની ખાતરી થશે અને સાચું સમજશે ત્યારે આફૂડા મારે મંદિરે આવી લાગશે.

અથવા બહેનો! તમે મારા પતિદેવને સોગન ખાઈ ખાઈને શા માટે મનાવો છો? એને અંતે સાચી વાતની પ્રતીત થશે અને એ જાતે મારે ત્યાં આવવા આવશે. મારામાં દોષ નથી મારો તેમના તરફનો રાગ પવિત્ર છે તો પછી મનામણાં-તેડાં શા માટે કરો છો? એ તો અંતે પોતે જ સમજી જશે અને જાતે જ આવવા આવશે. (પ્રથમનો અર્થ વધારે બંધબેસતો લાગે છે)[1]

दउर दरानी सासु जेठानी, मूंही सब मिल खीजे;
'आनंदघन' बिनु प्रान न रहे छिन, कोर जतन जो कीजे हरिमन० ३

અર્થ—મારા (થઈ પડેલા કે થતા) દેર, દેરાણી, સાસુ અને જેઠાણી એ સર્વે ભેગા મળી જઈને મારા ઉપર ચિડાય છે મારા નાથ આનંદઘન પ્રભુ વગર મારા પ્રાણ અમે તે ગમે તેટલા ઉપાય કરીએ તોપણ હવે તો ક્ષણમાત્ર પણ રહેતા નથી. માટે મારા પ્રાણનાથ! મને આપના દર્શન આપો. (૩)

વિવેચન—મારા દેર-દેરાણી સાસુ-જેઠાણી બધા અંદર અંદર મળી જઈને વગર કારણે મારા ઉપર ગુસ્સે થાય છે કારણ કે એ સર્વ મારા સાચા દેર-દેરાણી કે સાસુ-જેઠાણી નથી, થઈ પડેલા છે દેરને સ્થાને પ ગંભીરવિજયજી કામરાગને મૂકે છે; દેરાણી

પાઠાન્તર—દેઉર-દેવર. દેરાની-દેવરાની. જેઠાની-જિઠાની. મુંહી-મુજહીં. સબ-સબ. મિલ-મીલ ખીજે-ખીજી. પ્રતમાં દેવનું પદ મૂ ... કરે છે દરિસન નહીં. ગાથી વખત તેનો ઉપયોગ છે

શબ્દાર્થ—દેઉર = દેર, પતિના ભાઈ દેરાની = દેરની પત્ની. સાસુ = પતિની માતા જેઠાની = પતિના મોટાભાઈની વહુ મુંહી = મને / વિના કારણ સબ = સર્વ મિલ = મળીને ખીજે = ગુસ્સે થાય છે ચિડાય છે બીનું = વગર પ્રાન = પ્રાણ, પ્રાણ તે. છિન = ક્ષણમાત્ર, કરવું કોર = કોડ, કોટિ જતન = પ્રયત્ન, ઉપાય. કીજે = કરવામાં આવે.

1. કાનું નો અર્થ અને તેમ કરીને થાય છે યા મૂકે એમ પણ થાય. આમ અર્થની ઉપર વધારો કરી છે —વિવેચનકાર

સ્થાને સોગપરિણતિ-દેવી રતિ—ને મૂકે છે. સાસુ સ્થાને ભગવતી લોકસ્થિતિને મૂકે છે અને લોલકસ્થાને જેઠાણી સ્થાને મૂકે છે એ બધા થઈ પડેલાં સગાંઓ તો મારી ઉપર ખીજ કરે છે એમને લાગે છે કે હું બહુ સાહસ કરનારી છું

અથવા મારા પતિના નાનાભાઈ ગુણીધમ તેમની સ્ત્રી સદ્ગુણરક્તતા,[1] જે મારી દેરાણી થાય, મારા જેઠ અતિધમની પત્ની દેવી સદ્ભાવસારતા,[2] જે મારી જેઠાણી થાય, કે મારી સાસુ મહાદેવી વિરતિ (ચારિત્રરાજની પત્ની)[3] એ સર્વ તો મારા ઉપર રીસે ભરાય છે તેમને એમ લાગે છે કે હું પતિને કબજે રાખી શકતી નથી અને તેમને ત્યાં ત્યાં ભટકવા દઉં છું તેમાં મારી ઓછી આવડત છે આ કારણે તેઓ મારા ઉપર ખિજાય છે. સખીના મનામણા ચાલે તેમ નથી અને દેરાણી–જેઠાણી ખીજે ભરાય છે મારા દેવ! આપના વગર મારા પ્રાણ ક્ષણવાર પણ ટકે તેમ નથી. આ ઉપલી વાત તદ્દન સાચી છે. મારી સખીઓ મનામણાં કે આગ્રહ કરે કે મારા ઉપર મારા દેર–દેરાણી ખીજે એ સર્વ વાત આપ મન પર ન લો અથવા જરૂર લો, મારે તો આપને એક જ વાત કહેવાની છે કે આપના વગર આ ચેતના એક ક્ષણમાત્ર પણ ટકે તેમ નથી, એને ટકાવવા હજારો ઉપાયો લેવામાં આવે કે તેની અનેક રીતે સંભાળ લેવામાં આવે તે સર્વ નકામા છે અને આપ મારા છો અને હું આપની છું આપ મારે ત્યાં પધારો, મને દર્શન આપી મારી આંખોને પવિત્ર કરો અને મારી સેજડીને શોભાવો. ધન્ય મારા પતિદેવ! વાહ વાહ મારા આનંદઘન (૩)

ઉપસંહાર—ખરી વાત તો એ છે કે આ રમી ચેતનાને હજુ પ્રાણજીવનના દર્શન કરવાનો સાચો તલસાટ જ થયો નથી જ્યારે એને મનમાં સાચી તાલાવેલી લાગશે ત્યારે એ પતિ ગમે ત્યાં રખડતા હશે ત્યાંથી એને પાછા વાળશે. આ તો પતિદેવ રખડ્યા કરે છે અને દેવી ચેતના મૂર્છાગત દશામાં પડી ગયા છે જ્યારે દેવીને સળવળાટ થયો છે બાકી બન્નેનો મેળ જ્યારે મળશે એ તે પછી દેરદેરાણી, જેઠ-જેઠાણી કે સાસુ નણંદની બીજની કે સમજાવટની કાંઈ જરૂર નહિ રહે. માટે ખરી વાત તો ચેતના અને ચેતનનો મેળ મેળવવાની છે અને એ વાત બની તો પછી બાકીનું સર્વ આવ્યું આવશે. આવા ભાવનાં બીજ પરો આવી ગયા છે તેથી આ પદના આશય ઉપર જ વધારે ધ્યાન ખેંચવાની જરૂર રહે છે મુદ્દા પતિદેવને ઘેર લઈ આવવાનો છે શુદ્ધ ચેતનાનો અને ચેતનદેવનો મેળ કરાવવાનો છે અને બાકીની સર્વ બાબતો વ્યવહારનજરે વિરહી સ્ત્રીની દશાને બતાવવાનો છે વસ્તુત તો ચેતના–ચેતનનો એકીભાવ છે અને તેઓ દૂર છે વિયોગની સ્થિતિમાં છે વિરહદશામાં છે એમ કહેવું એનો અર્થ માત્ર એટલો જ છે કે ચેતનદેવ હજુ પરભાવમાં

૧ ઉપમિતિભવપ્રપંચા કથા ભાષાંતર, પ્ર. ૪ પ્ર. ૩૫, પૃ ૧ ૮૬

૨ એજન પૃ ૧૦૭૭

૩ એજન પ્ર. ૫, પ્ર. ૩૪ પૃ. ૧ ૬૪

રમણ કરી રહ્યો છે આ સ્થિતિ ફેરવાય અને ચેતન પોતાના સ્વભાવે આવી જાય એટલે આ સર્વ વિરહગાન અને દર્શનઝંખનાનો છેડો આવી જાય તેમ છે

દર્શન શબ્દ એકથી વધારે પારિભાષિક અર્થમા જૈન ગ્રંથોમા વપરાયેલ છે દર્શનનો અર્થ મેળાપ થાય—જેમ કે મને તમારા દર્શન હાલ કેટલાયે વખતથી થયાં નથી. જોવાની ક્રિયાના અર્થમા અહીં દર્શન શબ્દ વપરાયો બાકી દર્શન એટલે તત્ત્વજ્ઞાનની વિચારણા એવો પણ અર્થ થાય, જેમ કે—જૈન દર્શન, સાખ્યદર્શન વગેરે. કર્મવિચારણામા દર્શન શબ્દ દર્શનાવરણીય સાથે વપરાય છે. ત્યા દેખવું, જોવું એ અર્થમા એ શબ્દ વપરાય છે જ્ઞાનની સાથે તેની સરખામણીમા એ શબ્દ વપરાય ત્યા તેનો અર્થ સામાન્ય બોધ સમજવો. ગાયનું ગોત્વ કે ઘટનું ઘટત્વ એ દર્શન છે જ્યારે ચાર પગવાળી પીળા કે સફેદ રંગની અમુક આકારના શીંગડાવાળી ગાયનો બોધ થાય તે તેનું જ્ઞાન છે દર્શનનો અર્થ શ્રદ્ધા પણ થાય છે જ્ઞાનમા જાણવાની વાત, ચારિત્રમા વર્તનની વાત હોય છે ત્યારે દર્શનમા શ્રદ્ધાની વાત હોય છે સમ્યગ્દર્શન સાથે દર્શન શબ્દ આ અર્થમા વપરાય છે આવા અનેક અર્થો દર્શન શબ્દના છે અહીં તો પ્રથમ અર્થમા જ તે વપરાયેલ છે.

ચેતના પતિને મળવા આતુર છે અને પતિના મેળાપ માટે એ તીવ્ર ઇચ્છા બતાવે છે અને સખી સાથે કહેણ મોકલે છે વીતરાગેલી રાણીઓ જાતે પવિત્ર હોય ત્યારે જે દશા અનુભવે છે અને જે આતુરતા બતાવે છે તેનો આ પદમા આલાપ કર્યો છે; વિરહી દેવીની આકાક્ષા અત્ર સુદામ રીતે વર્ણવી છે અને ચેતન સાભળે તો પરની બેરીની આરજુ ક્યુંબોચર કરી તેની ચિંતા દૂર કરી શકે તેવી તેનામા શક્તિ છે માટે દેવ ! આ વિનતિ સાભળો અને દેવાની આકાક્ષા પૂરી પાડો ! (૯૨)

૫૬ ત્રાણુ મુ

ભૂમિકા—શુદ્ધ ચેતના પતિવ્રતા પત્ની છે અનાદિ કાળના વિરહથી હેરાન થયેલી છે; પણ આર્ય પત્ની હોઈ એના વિચારો પતિદેવ સબધીના જ છે. એને આપણે સોળમા પદમા પતિના માર્ગની નિરીક્ષા કરતી જોઈ એને રિસાઈ ગયેલીને મનાવવાના પ્રયત્નો અઢારમા પદમા વપરાયા. એની આહરવાની રાતના વિરહગાન ઓગણત્રીસમા પદમાં સાંભળ્યાં. બાવનમા પદમા આલાપ, જાતભાત, લાજકાજ સર્વ પ્રાણપતિ આનદઘન છે એનો આલાપ જેજેવતી રાગમા સાભળ્યો. અને પતિદર્શનની ઝખના આગલા બાણુમા પદમાં વિચારી ગયા. ચેતનાની વિવિધ દશાનું વર્ણન કરતા પદોની સખ્યા સાઠ ટકાની ઉપર થાય તેમ છે; અને તદ્યોગ્ય સ્થળે આ વિષયની મહત્તા પર જુદા જુદા દૃષ્ટિબિંદુથી ધ્યાન ખેંચવામા આવ્યું છે આ કેન્દ્રસ્થ મુદ્દો ખૂબ વિચારવા યોગ્ય હોઈ ખાસ ખ્યાલમાં રાખવા યોગ્ય છે.

ચેતનરાજ પરપરિણતિમાં ખૂબ અટવાઈ ગયા છે. એની બાહ્ય વૃત્તિ સુખ–આરામ અને માન–તાન–ગુલતાન તરફ થઈ ગઈ છે એના આંતર હૃદય પર ક્રોધ, માન, માયા, લોભે સામ્રાજ્ય સ્થાપી દીધું છે અને અત્યારના એના બાહ્ય આચાર કે આંતરનો અભ્યાસ કર્યો હોય તો એ શુદ્ધ ચેતનાનો વહાલો પતિ છે કે એને મહાપતિવ્રતા પતિપ્રાણા પત્ની છે એ વાત પણ ભાગ્યે જ માનવામાં આવે. એનો ઇંદ્રિયોના વિષયો તરફનો પ્રેમ, એની સંસારરસિકતા, અને એની અંતરમાં ચાલુ રહેતી ખટપટો વિચારવામાં આવે તો એને ચેતના જેવી શાંત, વિચક્ષણ આદરવતી પત્ની હશે એમ માનવામાં પણ આવે નહિ—આવી ચેતનદેવની દશા છે.

અને ચેતનાની નજરે જોઈએ તો એના શુદ્ધ પતિવ્રતને અંગે એને અનેક પ્રકારના વિમાસણો થયા કરે છે કોઈ વાર એને પતિની દશા તરફ ખેદ આવે છે કોઈ વાર એને પતિ ઘેર આવશે કે નહિ એ બાબતમાં શંકા થાય છે કોઈ કોઈ વાર પતિના સ્વાંગને નાટકિયાના વેશ સાથે સરખાવવાનું એને મન થઈ આવે છે (પદ ચોત્રીશમું) અને કોઈ વાર વળી એને કંતડો મીઠો લાગે છે અને લોક ખાટો લાગે છે (પદ ૪ થું). આવી વિવિધ દશા અનુભવતી આ બાળા સર્વ સહન કરી લે છે પણ એ પતિને તજવાનો કે એની સાથે છૂટાછેડા કરવાનો સંકલ્પ પણ કરતી નથી. આ એની મહત્તા છે

પતિપ્રાણા પત્નીને નવરાશના વખતમાં કેવા કોડ થાય છે તેનું શબ્દચિત્ર ખાસ આલેખવા યોગ્ય છે પ્રાણીના હૃદયમાં બે પ્રકારની વાસના હોય છે : એક વૃત્તિ પૌદ્ગલિક વિષય સેવન તરફ અહીંથી બને તે લો માની લીધેલો લાભ લઈ લેવા તરફ અને ભવિષ્યના આદર્શ કે ભાવના તરફ આંખમીંચામણાં કરવા ઉત્સુક હોય છે, ત્યારે બીજી વૃત્તિ તેથી ઊલટી રીતે લાંબી નજરે જોવા તરફ, અહીંના લાભને જોઈ વિકાસમાં પ્રગતિ કરવા તરફ અને આંતરને ઓળખી તેને ધપાવવા તરફ હોય છે આ બાહ્યાત્મદશા અને અંતરાત્મદશાને પુરુષાકાર (personify) કરવામાં આવે ત્યારે અંતરાત્મદશાને કેવા કોડ થાય, એની ભાવના કેવી હોય, તેને પત્નીનું રૂપક (Personification) આપી તેના હૃદયમાં થતા કોડ-કોડને જરા વિચારવામાં આવે છે

આ બીજા પ્રકારના કોડની વિચારણા એક પત્ની તરીકે કેવા પ્રકારની હોય તેની કલ્પનામાં સાથે સાથે આદર્શ પત્નીના આદર્શ કેવા સ્પષ્ટ હોય, એના પતિ એને ગમે તેટલી વરણીકના હોય છતાં એ પતિ તરફ કેવો સદ્ભાવ રાખતી રહે, તેના સ્પષ્ટીકરણની પણ આ પદમાં યોજના છે પત્નીના કતવ્યાવહનની નજરે અને શુદ્ધ ચેતનાના ભાવવાહક કલાત્મક શબ્દચિત્ર તરીકે આ પદ અનુપમ છે એટલો ઉપોદ્ઘાત કરી આ પદનો ભાવ સંક્ષિપ્ત રીતે જોઈ જઈએ વિવેચનમાં આ બન્ને પ્રવાહ એકધારા સાથે સાથે ચાલ્યા આવશે એ પર લક્ષ્ય એથી આગળ વધીએ.

પદ[1]

(મુને મ્હારા માધવીઆને મળવાના કોડ—એ દેશી)

मुने महारा नाहलीयाने मळवाना कोड;

हुं राखुं माडी ! कोई मुने बीजो वळेगो खोड मुने० १

અર્થ—ચેતના કહે છે કે મને મારા વહાલા નાથ-પતિને મળવાના કોડ છે તેને મળવાની હું ઊંડી ઉમેદ રાખુ છું પણ માડી ! અત્યારે તો બીજી કોઈ ખોડ વળગી ગયો છે (૧)

વિવેચન—આર્ય પત્નીની ઇચ્છા પોતાના નાથને મળવાની હોય છે એ નાથને 'નાહલીઆ' કહી એના પર વધારે પ્રેમ બતાવે એમાં એની લાક્ષણિક મહત્તા છે એના પતિ રાતે રખડતા હોય, કે એને તિરસ્કારતા હોય, એ એના મંદિરે ન આવતા માનીતીને મહેલે જતા હોય કે એને જનમભરનો વિરહ સાલતો હોય, પણ એના કોડ પતિને મળવાના જ હોય છે એની મનોભાવનાના નાથ તો પતિદેવ જ હોય છે[2] પતિપ્રાણા આદર્શ સતી સ્ત્રીની અવસ્થામાં કહે છે કે મારા નાહલીઆને મળવાના હું તો મનોરથ રાખ્યા જ કરું છું; અને મને તો અત્યારે કોઈ બીજી ખોડ વળગી ગયો છે ભૂતનો વળગાડ માણસને પરાધીન બનાવી દે છે તેવી કહે છે કે હું તો મારા નાથને મળવાના કોડ રાખુ છું પણ અત્યારે તો વચ્ચે મારા દેહને રાગ, અજ્ઞાન આદિ અનેક ખોડ વળગી પડ્યા છે; અને પરિણામે મારા પતિદેવ, જેની સાથે મારી પારમાર્થિક એકતા છે એ તો જાણે ભૂતના વળગાડથી ગભરાયલા હોય તેમ જ્યાં ત્યાં જેમ તેમ નાસે-ફરે છે અને મારા કોડ હું ગમે તેટલા રાખું પણ તેનો અમલ થવા દેતા નથી મારા ઉચ્ચ આદર્શો અને આદરશ કોડ હોવા છતાં જાણે મારા દેવને ખોડ વળગ્યું હોય તેવી તેમની અને તેમની સાથે અભેદભાવ માનતી મારી દશા થઈ ગઈ છે

હું રાખુ —આનો અર્થ બે પ્રકારે થાય છે એક તો રાખુ ના કર્મ તરીકે કોડ'ને લઈ શકાય, એટલે કે હું મારા નાહલીઆને મળવાના કોડ રાખુ છું આ અર્થ સુયોજિત

શબ્દાર્થ—મુને = મને. મ્હારા = મારા, પોતાના. નાહલીઆ = નાથ(નું પ્રેમાળ રૂપ) વહાલા પતિ, માલિક સ્વામી. કોડ = મનોભાવ, અંતરની ઉમેદ વળેગો – વળગ્યો લાગ્યો. ખોડ = એક જાતનું ભૂત, વળગાડ, મોટી ખરાબી.

૧ પ્રતમાં મને આ પદ મળ્યું નથી. પાઠાંતર ઉપલભ્ય થતા નથી.

૨ નાથ ના નાહનું નાહલીઆ સંક્ષિપ્ત રૂપ કરવામાં ભારે કરામત છે એ નાનકું નાનકડો અને હરખાનું હરીખડો જેવું રૂપ છે અને એમાં ખૂબ વાત્સલ્યભાવ આવે છે કાવ્યપ્રકૃતિમાં ધ્વનિકાવ્ય કરવાની આ ઉત્તમ રીતિ છે અને શબ્દાલંકારનું ઉત્તમ દર્શન પૂરી પાડનાર આ રચના ખાસ ધ્યાનમાં રાખવા યોગ્ય છે આધુનિક ગુજરાતી કાવ્યરચનામાં કવિ નાનાલાલે આ પ્રકારના શબ્દપ્રયોગની સારી પ્રભુતિ જમાવી છે અને પદની નજરે ખાસ વાંચવા અને સમજવા યોગ્ય કોઈ ધ્યાનમાં રાખવા યોગ્ય છે —વિવેચનકાર.

જણાય છે અથવા કોઈ આગળ 'છે' અધ્યાહાર ગણી આ વાક્યને પૂરું કરીએ તો તેનો અર્થ હું મારું મન મોડ મોડ કરીને કબજે રાખું છું મનમાં તો પતિને મળવાના ભારે કોડ થાય છે પણ પતિના વર્તમાન વર્તનને લઈને એવી દશા થઈ ગઈ છે કે જાણે કોઈ ભૂત કે પિશાચ વળગી પડયા હોય અને અનેક ચાળા કરાવે તેવી પોતાની વિપરીત દશા થઈ ગઈ છે (૧)

> मोहनीया नाहलिया पाखे महारे, जग सवि ऊजड़ जोड़;
> मीठाबोला मनगमता नाहली बिण, तन मन थाय चोड़ मुने २

અર્થ—મારા મનમોહન પ્રેમી નાથ વગર મારે મન તો આખી દુનિયા વેરાન જંગલ જેવી છે મીઠું મીઠું બોલતા અને મારા મનને પસંદ આવતા મારા સ્વામીનાથ વગર મને તો મારા શરીરમાં અને મનમાં સખ્ત ચોટ લાગે છે મારી આતુરતા વધી જાય છે અથવા જીવતાનો પારો ઊંચે ચઢી જાય છે (૨)

વિવેચન—પ્રથમ વિરહી સતી પતિવ્રતાની નજરે વિચાર કરીએ. આકર્ષણ કરનાર લહેરીલાલા પતિ વગર એને મન તો આખી દુનિયા વેરાન સમાન છે, એને કોઈ વાતમાં, કોઈ સ્થાનમાં કે કોઈ સંગમાં મજા આવતી નથી અને મીઠું બોલનારા મારા મનમોહન પતિ વગર આખા શરીરમાં અને મનમાં આતુરતા થયા કરે છે. એ અહીંથી આવશે કે પેલે માર્ગેથી આવશે કે એમને કુશળક્ષેમ તો હશે?—આવા આવા વિચારોથી મનમાં આળાપણું અને શરીરે ચોટ થાય છે અને વિરહનો ઉચાટ વધતો જાય છે

ચેતનાની પણ આવી જ દશા થાય છે. એમાં ફેર માત્ર એટલો છે કે મીઠા બોલા શબ્દનો પ્રયોગ વિરહી પત્ની અનુભવ ઉપરથી કરે છે ત્યારે ચેતના જ્ઞાનચક્ષુથી કરે છે એને તો દીર્ઘ કાળનો પ્રીતમ સાથે વિરહ છે તેથી તેણે મીઠાબોલાની મીઠી વાણી સાંભળી નથી, પણ એને ખબર છે કે પતિદેવ જે દિવસે રીઝશે તે દિવસે એ સુમધુર અને સુંદર બોલશે. ચેતનાને ચેતનજી વગર બીજું કાંઈ ગમતું નથી, એની નજરે પણ જગત વેરાન છે સ્વાદ વગરનું છે

ચેતનાનું કલ્પેલું શરીર કે મન આ વખતે કેવાં હોય તે ચોડ શબ્દ બહુ વેધક રીતે બતાવે છે એને ચોટ લાગવામાં વપરાતા ચોટ શબ્દ સાથે સામ્ય ગણી શકાય. આઘાત, મારણ કે મૂઢ લાગવાનો એનો ભાવ સમજી શકાય છે અને આતુરતાના અર્થમાં પણ એ સારો ભાવ પૂરો પાડે છે આવી રીતે પતિદેવને મળવાના કોડ સેવતી શુદ્ધ પત્નીની સ્થૂળ અને માનસિક દશા કેવી હોય તેનું વર્ણન કર્યું એ વર્ણનનો પૂર્વાર્ધ અત્ર પૂરો કર્યો. ઉત્તરાર્ધમાં એથી પણ વધારે ચમત્કાર છે (૨)

શબ્દાર્થ—મોહનીયા = મનમોહન, લહેરી, આકર્ષણ કરે તેવા. પાખે = વગર, સિવાય (જુઓ પાખો). જગ = દુનિયા. સવિ = આખી. ઊજડ = વેરાન. જોડ = સમાન, સરીખું. નાહલીયા = નાથ પતિ. બિણ = વગર. ચોડ = ચીસ, આતુરતા (ચોટ = કોઈને મારવા માટે હથિયાર ચલાવવાની ક્રિયા, આઘાત, મારણ, ઘા)

कांई ढोलीयो खाट पछेडी तलाइ, भाव न रेशम छोड;
अवर सबे म्हारे भला रे भलेरा, म्हारे 'आनंदघन' शरमोड ॥ सुने० ३

અર્થ—શું ઢોલિયો કે શું હિંડોળો, શું પછેડી કે શું તળાઈ, મને તો રેશમી કપડાંની સોડ પણ ગમતી નથી. એ બીજા સર્વે તો મારે ભલા ભલા છે, ઠીક ઠીક છે; મારે મુગટમણિ તો મારા આનંદઘન છે (૩)

વિવેચન—વિરહી આની નજરે આગળ ઉત્તરાર્ધ વિચારી જઈએ. શું ઢોલિયો કે શું સુંવાળી રેશમી તળાઈ શું હિંડોળાખાટ કે શું ઓઢવાની મુલાયમ ચાદર, અરે, ગમે તેવી સોડ તાણવી હોય કે ગમે તેવા સારા સુંદર મૂલ્યવાન સાજો શણગાર્યા હોય, મારે તો આવી આવી સર્વ વસ્તુઓ ઠીક ઠીક જ છે એ સર્વ વસ્તુથી મારા દિલના આનંદઘનને મળવાના કોડ પુરાતા નથી કે એ વસ્તુથી હું ધરવ પામતી નથી મારે તો આનંદઘન માથાના મુગટ છે મારે એ સર્વસ્વ છે એમની ખોટ તો મારે મન સાલુ જ છે અને એમની એ ખાલી પડેલી જગ્યા તળાઈ ખાટલા, હિંડોળાખાટથી કે રેશમી વસ્ત્રો કે મૂલ્યવાન વસ્તુઓથી પુરાય તેમ નથી.

'ભલા રે ભલેરા એ વાક્યમા ઊંડો ભાવ છે એ ચીજો ભલે સારી છે પણ મારે માટે તો એ ઠીકઠીક છે મારે જેને મળવાના કોડ છે એ મળે ત્યારે મારો ઉમળકો વળે. આ ભાવકથનમા કાવ્યદૃષ્ટિએ ચાતુર્ય છે

આંતર દૃષ્ટિએ ઢોલિયા ખાટ કે પિછોડીનું સ્થાન બાહ્ય અનુષ્ઠાન કે ઉપચારિયો ધર્મ વ્યવહાર લે છે આવા બાહ્ય અવલંબનોને વિકાસમાર્ગમા જરૂર સ્થાન છે બાહ્યમાંથી જ અંતરમા પ્રવેશ થાય છે અને બાહ્યની ગણના જરા પણ ઓછી કર્યા વગર ચેતના કહે છે કે મારે મન એ સર્વ સારા છે; પણ મારા મુગટમણિ તો મારા નાથ જ છે જ્યારે હું મારા મુગટમણિનો વિચાર કરું છું ત્યારે બાહ્યાચારો ગમે તેવા ભલા હોય, એની ઉપયુક્તતા ગમે તેટલી સ્વીકારવા હું તૈયાર હોઉં પણ એ સર્વ ઠીકઠીક છે મારા શિરમોડનો વિચાર કરું છુ ત્યારે પેલા ઢોલિયા–તળાઈ સ્થાનને યોગ્ય આચારો વ્યવહારો કે વ્યવસ્થાઓ મને જરા પણ ગમતા નથી. અહીં બાહ્યાચારની અલ્પતા ન કરતા આનંદઘને મેળાપને મહત્તા અને મુખ્યતા બહુ સરસ રીતે આપી છે એમા ઢોલિયા–તળાઈને દૂર કરવાની વાત નથી, પણ આનંદઘનને શિરમોડ તરીકે સ્વીકારાવવાનો આગ્રહ છે એમા ઢોલિયા–તળાઈની મૂલ્યવત્તા કાયમ રાખવા છતા આત્મને મહામૂલ્યવાન, સર્વોપરી અને અતિવિશિષ્ટ ઉચ્ચ

શબ્દાર્થ—કાંઈ = કશો (અવ્યય) શું (કોઈ કારણની જિજ્ઞાસાનો શબ્દ લિંગ વિના, કાવ્ય) ઢોલીયો = પલંગ, ઢોલિયો, સૂવાનો ખાટલો. ખાટ = ખાટલો, હિંડોળાખાટ. પછેડી = ઓઢવાની મોટી ચાદર. છોડ = સોડ (મુખ પર કપડું તાણવું તે) અવર = બીજા. સબે = સર્વ બીજા. ભલા રે ભલેરા = ભલા હોય તો ભલા. શર = માથા (ના). મોડ = મુગટ.

સ્થાનની યોગ્યતાનો સ્વીકાર બતાવ્યો છે એમાં ભારે ડહાપણ અને વ્યવહારનિશ્ચયનો સમન્વય છે જરૂર જણાતા ક્રિયા-વગાઈ કે દી દેવાની ઉપયુક્તતા જણાય તો તેનો તેમા નિષેધ પણ નથી એ વાત પણ ધ્યાનમા રહે. એ સંબંધી જરૂરી ચર્ચા પાને અને વિવેચનમાં આવશે.

સામાન્ય રીતે જોવામા આવે છે કે વરઘોડા કરતા સાધારણ સાજ કે જમણને વધારે અગત્ય આપવામા આવે છે. અંતર નિમિત્ત કે એકાગ્રતાને બદલે તમે આજે અમુક વખત પડિક્કમણું કર્યા કે નહિ કે પૌષધ કર્યો તો તેની અંદર દેવવંદન કે ચૈત્યવંદન કર્યું કે નહિ—આવી આવી બાબતોને આગ્રહપૂર્વક વળગી રહેવામા આવે છે. આ સર્વ અનુષ્ઠાનોને ચોક્કસ સ્થાન છે પણ અનેક વખત સાધનિયાની તહેનાતમા વસ્તુને જ ભૂલી જવા જેવું થઈ જાય છે એનો સમન્વય કરતા આવડે એ કૌશલ્ય છે મારે મન એ સાધનીઆ બરાબર છે અને યોગ્ય સ્થાને એની હાજરીની જરૂર હું સમજુ છુ અને સ્વીકારુ છુ; પણ મારે મન અગત્યનો વિષય તો મારા નાહુલિયા આનંદઘન દેવ છે સર્વથી મહત્ત્વનું સ્થાન હું મારા નાથને આપું છુ અને મને તો એને મળવાના જ સવિશેષપણે કોડ થયા કરે છે

યાદ રાખવાનું છે કે આપણામાંનો મોટો ભાગ ક્રિયા વગાઈ કે બાહ્ય, પછેડીની જ ચિંતા કરનારો છે પ્રગતિપંથમા એને અમુક જરૂરી સ્થાન પણ અમુક મર્યાદા સુધી છે જ; પણ ક્રિયારુચિ જીવડા એમા સર્વસ્વ માની લેવાની ભૂલ કરતા જોવામાં આવે છે. એને મન બાહ્યાચારમા જરા સ્ખલના થતી દેખાય અને તે સ્ખલના આંતર ધ્યાન, વિચારણા કે ચિંતવનને અંગે હોય, અને તે વિશિષ્ટ ધ્યાન કે યોગપ્રગત સ્થિતિનો પરિપાક હોય, તોપણ તેમાં તેમને વિસંવાદ લાગે છે. એમના સમજણ અને સંતોષને માટે કહે છે કે એ સાધન ધર્મો ઠીક છે સારા છે અને કરવા યોગ્ય છે; પણ એ સર્વમા કેંદ્રસ્થાને તો ચેતનરાજને જ રાખવા ઘટે. ચેતનની પ્રગતિનો વિરોધ ન કરે તે સાધનોનો સ્વીકાર કરવાનો છે અને પ્રગત આત્માએ તો ક્રમસર ક્રિયા-વગાઈને તેને સ્થાને રહેવા દઈ મૂળ મુદ્દા સ્થાને સ્થિત ચેતનરાજને બહલાવવા જોઈએ. આવા કોડ શુદ્ધ ચેતનાને વારંવાર થાય છે અને તેને પૂરા પાડવા માટે તે અનેક મનોરથો કરી ઉમેદ બર લાવવા માટે અંતર ગાન કરે છે. (૩)

ઉપસંહાર—આ પદ ખાસ ભાત પાડે તેવા ઉદ્‌ગારથી ભરેલું છે એમા પ્રધાન સૂર તો શુદ્ધ ચેતનાની વેદનાનો છે પણ બીજા પદોમાં આવેલ વિરહગાન અને આ પદના ગાનમાં ઘણો તફાવત છે. પાંસઠમા પદની સાખી અને બેઠી રાગના સૂરમાં ચાલ્ખી વિરહ-વ્યથા વર્ણવી; બોતેરમા પદમા પ્રીતિની રીત બતાવી પોતાની વિરહદશાનું ચેતનાએ વર્ણન કર્યું; જ્યારે તોતેરમા પદમાં પોતાને વિશ્વાસ જ રહ્યો નથી એ દૃષ્ટિએ પતિમિલાપની તમન્ના ચેતનાએ બતાવી. હવે પછી વિવરણ કરવાના ૧ ૪મા પદમા મિલાપની આતુરતા બતાવશે. આવી રીતે વિરહગાન તો ચેતનાએ ઘણા ગાયાં અને હજુ ગાશે; પ્રથમ વિભાગમાં પણ લગભગ દશ પદોમાં વિરહગાન ગાયું છે પણ આ પદમા મનડાના કોડ બતાવી એનું

ધ્યાન કરવા દ્વારા યોગીએ કમાલ કરી છે. એમાં ડોલિયા–વગાઈની વાતને આગળ કરી વ્યવહાર–નિશ્ચયનો સમન્વય કરવાની હકીકતને મહત્ત્વ આપવા દ્વારા સમગ્ર જગતના અને ખાસ કરીને જૈન સમાજના મૂંઝાતા પ્રશ્નને સ્થાન આપ્યું છે. આજુબાજુનો વિચાર કરતાં કે છેલ્લાં બસો–ત્રણસો વર્ષોનો ઇતિહાસ વિચારતાં, અને છેવટે વર્તમાન યુગની ધર્મદુર્બળ દશાના આંતરિક કારણો તપાસવામાં આવે તો, ડોલિયા–વગાઈને અપાયેલું મહત્ત્વ અને વિચારે ચઢી દીપેલ ચિંતનરાજની વાત નજર પર આવ્યા વગર રહે તેવું નથી.

એક માસિકમાં મેં ગઈ રાત્રે Efficiency નો નાનકડો લેખ વાંચ્યો. તેનો ભાવ ઉપયોગી અને પ્રસ્તુત હોઈ તે બતાવી તેની સાથે આ પદના વિષયનો વિચાર કરી લઈએ; કારણ કે આ પદમાં ડોલિયા–વગાઈવાળી વાતની પાછળ ભારે અગત્યનો મુદ્દો સમાયેલો છે.

વાત એમ બની કે એક મોટા સરોવરની વચ્ચે નાનકડું ગામડું (બેટ) હતું. તેમાં વસતા બે બોટમેનો(ખારવાઓ)એ રાત્રે ખૂબ દારૂ પીધો. ચકચૂર થઈ રાત્રે બાર વાગે પોતાની બોટ લેવા ગયા, હલેસાં હાથમાં લીધાં અને પાણીમાં હલેસાં મારવા લાગ્યા. ચાલુ પીરદે તેઓ એક કલાકમાં સરોવરને કાંઠે પહોંચી જવા જોઈએ, પણ મળસકું થવા સુધી તેઓ હલેસાં મારતા રહ્યા, તોપણ પેલા વસવાટના બેટની બાજુમાં જ રહ્યા! વાત એમ બની હતી કે નશામાં તેઓએ હલેસાં મારવા શરૂ કર્યા ત્યારે વહાણની પાછળના ભાગ (ભાવર) સાથે બાંધેલ દોરડું તેઓ છોડવું ભૂલી ગયા હતા. એટલે આખી રાત ફર્યા પણ બેટની ફરતી પ્રદક્ષિણા જ કર્યા કીધી અને મુખ્ય જમીને તેમને પહોંચવું હતું તેને બદલે હતા ત્યાંના ત્યાં જ રહ્યા!

આવી રીતે પ્રગતિને માર્ગે પડેલો જીવ ઘણી વખત આગળ વધવા માટે હલેસાં તો માર્યા જ કરે છે, પણ એ અત્યાર સુધીની વાસનાઓ, રાગદ્વેષની પરિણતિઓ, કામક્રોધાદિ ષડ્રિપુના ધમપછાડા અને દીપેલા વ્યવહારની આંટીઘૂંટીઓ સાથે લાગેલી ગાંઠ એણે છોડી હોતી નથી તો એ ગમે તેટલાં હલેસાં મારે, પણ સવાર પડે ત્યારે એ તો બેટની આસપાસ ચક્કર મારતો જ માલૂમ પડે છે અને જે ભૂમિ પર પહોંચવા માટે એણે સફર આદરી હતી તે તો એટલી ને એટલી જ દૂર રહે છે.

આમાં આગળ વધતી વખતે કામ, ક્રોધ, કષાય, નોકષાય આદિની ગાંઠ કાપવાની વાત તો સર્વમાન્ય છે અને વિચારતાં પણ બેસી જાય તેવી છે. શુભ અનુષ્ઠાનો પૈકી કોની સાથે ગાંઠ તોડવી પડે અને ક્યાં સુધી રાખી શકાય તે વાત ચર્ચાસ્પદ છે. કોઈક મતે તો સાધ્યપ્રાપ્તિ સુધી શુભ અનુષ્ઠાનો ચાલુ રાખવાનો આગ્રહ પણ દેખાય છે. વિચારવાની બાબત એ છે કે એકડા ઘૂંટતા ન આવડે તેટલા વખત સુધી તો એકડા ઘૂંટવા જ જોઈએ, પણ અંકગણિત અને બીજગણિતની ભૂમિકાએ પહોંચ્યા છતાં એકડા ઘૂંટ્યા કરવાનો આગ્રહ ચાલુ રાખવો એ ઘટતી વાત નથી. દરેક શુભ અનુષ્ઠાનની ઉપયુક્તતા

તો છે જ પણ એની ઉપરની ભૂમિકા આવી જાય તો પછી એકડા ઘૂંટવાનો અર્થ નથી. પોતાની પ્રગતિ થઈ છે કે નહિ તેનો નિર્ણય કરવા જેટલી આવડત આવી જાય તો એનો દોર તોડવાની જરૂર છે જ; પણ નિર્ભયપણે આત્માને પૂછી શકાય અને સાત્વિક સૂરમાંથી અંતરઆલાપ નીકળી શકે તેવું હોય તેણે પ્રથમ યોગ્ય દોરવણી નીચે અને પછી આત્મ નિશ્રાએ એ દોર પણ તોડવા પડે જ. આ ઉચ્ચ ભૂમિકાની વાત છે. આપણા જેવી સામાન્ય વ્યક્તિઓ માટે સાધનધર્મોની ઉપયુક્તતા પૂરેપૂરી છે, ખાસ જરૂરી છે અને આપણે તો દેશ મારવો, મારવા જ ક્યાંક પહોંચી જવાનું છે. આ વાત ગૂંચવણવાળી છે પણ બહુ વિચારવા યોગ્ય છે.

હાલમાં 'શુભ'નો ત્યાગ કરી 'શુદ્ધ'ને આદરવાની ચર્ચા ચાલે છે. એમાં પાકી નિશ્ચયદૃષ્ટિ ઉપર ધ્યાન વધારે પડતું અપાય છે. શુદ્ધના સ્વીકારની ના હોય જ નહિ, કોઈ કહી શકે જ નહિ, પણ એમાં ઘણીવાર કદી લેવા જતાં પાઘડું પરવારી બેસવા જેવી સ્થિતિ થાય છે; અને વિવિધ ભેદ સમજવાને બદલે આ ભવ બનાવને ધ્યાન મળી જાય છે. આ વાત હાલમાં ઘણી આતુર દૃષ્ટિએ વાત વિચારવા યોગ્ય છે અને પોતાની યોગ્યતાનું વધારે પડતું મૂલ્ય અસાવધપણે અંકાઈ ન જાય એટલું ધ્યાનમાં રાખવા જેવું છે. આટલી ચેતવણી સાથે શુદ્ધનો સ્વીકાર કરવામાં વાંધા જેવું લાગતું નથી. બાકી બહોળતાએ તો પ્રાણી ક્રિયા–તણાઈમાં જ રાચનારા હોય છે. એ વ્યવહારને તોડી શકતા નથી; એ મનોવિકાર પર વિજય મેળવી શકતા નથી અને પ્રગત આત્મદશાની વાત કરવાની કોની યોગ્યતા હોય તે જાણી–વિચારી શકતા નથી. તેવાઓ માટે તો એક જ વિચાર રહે: તેઓને ક્રિયા–તણાઈ ખપ ભલા રે ભલેરા છે. ટીકાટીક છે ઉપયુક્તતા યુક્ત છે પણ શિરનો મુગટ તો આનંદઘન જ છે ચેતનરાજ જ છે. આ દૃષ્ટિએ શુદ્ધનો સ્વીકાર છે પણ શુભના ત્યાગની વાત ગૌણ થઈ છે. ક્રિયા–તણાઈ સ્થાને સમજણનાં પરિણતિ હોય કે મનોવિકારનો સંહાર હોય ત્યારે તેની આડ કાપવાની ખાસ જરૂર છે નહિ તો આખા રાત દહાડા મારવામાં આવે તોપણ સવારે સસાસનગર–એટલી હદમાં જ દેશ મારવા હોવાની વાત ચોક્કસ ચાલુ રહેતી દેખાય છે. શુભની આડ છોડવાની વાત ખાસ વિચારવા યોગ્ય છે. અતિ ઊંચી હદની છે અને ઘણીવાર દંભ, વંચના કે મનમનાવવાનું સ્થાન લઈ લે છે. તેમાં સાવધતા કરતા અસાવધતાને વધારે સ્થાન મળે છે માટે એ આડ કાપતા ખૂબ વિચાર કરવો. કેટલાક વગરનાં અનેક પ્રાણીઓ પોતાને યોગભ્રષ્ટ, યોગી કે ધ્યાની માનતા અને ધર્મ–શુક્લ ધ્યાનની ભાવના કરવા જતા પ્રથમ પગથિયું ચૂકી જતા જોયા છે એટલે સાચી વાત શોધી લેવી.

બાકી મૂળ માર્ગ તો પ્રકટ છે. પોતાનો રસ્તો શોધી લેવા જેવો છે અને મળી જાય એટલે 'આરંભીના આગે એકધાર' સાધવા યોગ્ય છે. આવી પ્રગતિ થશે ત્યારે સર્વ સૂઝ આવશે. દરમ્યાન વળગેલા ઝોડનો વળગાડ દૂર કરવા માટે હોજાન દેવો પડે તો દેવો અને તનમાં અને મનમાં થતી ચીડ મારી દેવી. વખત આવે ત્યાં સુધી ક્રિયા–તણાઈને

ઠીકઠીક માની તેનો સવળો માર્ગે લાભ લેવો અને તેની ગરજ મટી જાય ત્યારે તેને વિસારી મૂકવા. પથ પ્રકટ છે સાધ્ય સ્પષ્ટ છે અને મનના કોડ પૂરા થઈ શકે તેવી સ્થિતિ છે દઢ ભાવના અને પ્રબળ પુરુષાર્થ પાસે કોઈ ચીજ અશક્ય નથી. અત્યારની તકનો લાભ લઈ નાહલીઆને મળવાના કોડ પૂરા કરો. (૫૩)

૫૬ ચોરાણુ મુ

ભૂમિકા—ચેતનાના બે પ્રકાર કલ્પી શકાય એક વિશુદ્ધ ચેતના અને બીજી વિકૃત ચેતના. છતા બન્ને ચેતનસ્વભાવ છે અને અજીવમાથી જીવને પૃથક્ કરનાર તત્ત્વ છે. ચૈતન્ય એટલે જ્ઞાનલક્ષણ, જાણવાનો ધર્મ આ ચેતના તો સર્વ પ્રાણી ધારણ કરનાર જીવમા અને મોક્ષમા ગયેલા સિદ્ધના જીવો, જે સર્વ કર્મોથી મુક્ત હોય છે તેમા પણ હોય છે પણ ચેતના જ્યારે સસારમા રખડતા પ્રાણીને અગે વિચારાય છે તે વખતની ચેતના અને શુદ્ધ સ્વરૂપની ચેતનામા બહુ ફેર છે. વિકૃત સ્વરૂપની ચેતના કુમતિનું સ્વરૂપ ધારણ કરે છે. એનુ જ્ઞાન કેટલીક વાર અજ્ઞાનનુ અને કેટલીક વાર અલ્પ જ્ઞાનનુ રૂપ લે છે અને તે વખતે એ પરભાવમા રમણ કરે છે મોહમાં આસક્ત થાય છે ચેતનને પોતાના કબજામા રાખી એને નચાવે છે અને કોઈ કોઈ વાર તદ્દન નિર્માલ્ય પણ કરી નાખે છે એને તે વખતે ખ્યાલ રહેતો નથી કે ચેતનમા અનત શક્તિ છે અને કોઈ વખત એ સાચુ જોર કરી નાખશે ત્યારે એ કોઈ રીતે પોતાના તાબામાં નહિ રહે. પ્રગલ્ભ મદાંધ યુવતિની પેઠે એ ચેતનને તાબામા રાખવા પ્રયત્ન કરે છે અને ચેતનને હેરાન-પરેશાન કરી મૂકે છે છતા ચેતના અશુદ્ધ દશામા હોય ત્યારે પણ પતિદેવને પોતાના સૌભાગ્યના રક્ષક તરીકે તો જરૂર સમજે છે અને પોતે તેના ઉપર મદાર બાધીને રહી છે એ વાત બરાબર જાણે છે છતા એનુ અભિમાન એને પતિદેવ પર સામ્રાજ્ય ચલાવવા પ્રેરે છે. આમ પતિદેવ રખડતા-પછડાતા હતા, તેવામા તેને સત્ય જ્ઞાન થયુ સ્વપરનું ઓળખાણ થયુ અને પતિદેવ પોતાની શક્તિનો ઉપયોગ કરી નિરતરને માટે કુલટા કુમતિની છાયામાંથી નીકળી ગયા અને શુદ્ધ સ્વરૂપમા બિરાજમાન થઈ ગયા આમ બન્યું ત્યારે કુમતિને—અશુદ્ધ ચેતનાને—પોતાની ભૂલ સમજાઈ; એને થયુ કે પોતાના દેવને પોતે નકામા રખડાવ્યા અને કસાવ્યા પછી એને જે પસ્તાવો થાય છે તેનુ આ પદમાં વર્ણન કર્યું છે.

જેમ કે માણસને ખીલે બાધી હોય ત્યારે તે અનેક જાતના ચેનચાળા કરે છે; કોઈ નજીક આવે તો બીક મારે છે; પણ એને તે વખતે ભાન હોતુ નથી કે પોતાનું જોર ખાણુ ખીલા પર છે ખીલો ખસ્યો તો પોતાના બાર વાગી જશે, પણ બહુ એ જ્ઞાન ખીલો હાલી પડે ત્યા સુધી આવતુ નથી. પછી તો એ ઘેર ઘેર વેચાય છે અને આ કીના હાથમા

પણ પડી જાય છે દુઃખની વાત એ છે કે બીજો હોય ત્યાં સુધી બીજાની કિંમત થતી નથી. ઘણુંખરાને અટક્યા પછી જ્ઞાન આવે છે ગરજ ગયા પછી બુદ્ધિ સૂઝે છે, એવી દશા કુલટા કુમતિની થઈ છે એ પતિ વિરુદ્ધે ચેતી થઈ ગઈ છે અને પોતાના વિચારે પસ્તાવાના આકારમાં અત્ર રજૂ કરે છે

આવો પ્રસંગ સ્પર્શનની કથા નિરૂપણ કરે છે ત્યાં આવે છે[1] ત્યાં સ્પર્શનનો બાલજંતુ નામનો મિત્ર હતો. એ સ્પર્શનને ખૂબ પોષતો હતો. પછી બાલજંતુને સદાગમ સાથે પરિચય થયો. સદાગમની સલાહથી એણે સ્પર્શન સાથે દોસ્તી ઓછી કરવા માંડી. એ સ્પર્શનના કાબુમાંથી છૂટ્યો; એણે હંમેશનો તેની સાથેનો સંબંધ મૂકી દીધો અને અંતે નિવૃત્તિનગરીએ ચાલ્યો ગયો. એ નગરમાં સ્પર્શન જઈ શકતો નથી, તેથી મિત્રવિરહે સ્પર્શન ગળાફાંસો ખાતો હતો. આવા પ્રકારની સ્થિતિ અત્રે અશુદ્ધ ચેતનાની થઈ રહી છે. પતિદેવ અહીં હતા ત્યારે એને હેરાન કરવામાં પોતે બાકી રાખી નહોતી. હવે પતિદેવ સિદ્ધ થયા ત્યારે એના નામ પર નિઃસાસા મૂકે છે. એ પાછા પોતાને ઘેર આવે એની ઇચ્છા કરે છે આવે વખતે અશુદ્ધ ચેતના કેવા પ્રકારના આલાપ કરે, કેવો કકળાટ કરે તેનું આ પદમાં વર્ણન કરે છે પ્રથમ આ હકીકતથી પદનો આખો અર્થ કરી જઈએ, પછી બીજા દૃષ્ટિબિંદુથી પણ એની વિચારણા શક્ય છે તે પર છેવટે ધ્યાન ખેંચવામાં આવશે.

પદ

(રાગ—રામેરી)[2]

निराधार केम मूकी, श्याम! मुने निराधार केम मूकी?
कोइम नहु ने कुणसुं बाखुं, सहु आलंबन टुकी श्याम १

અર્થ—ચેતના આનંદઘનને કહે છે: મારા નાથ! મારા શ્યામસુંદર! દેવ! મને તદ્દન આધાર વગરની કેમ છોડી દીધી? હવે હું તે કોની સાથે સ્નેહ કરું અને કોની સાથે પ્રીતિવાતી કરું? મારાં બીજાં સર્વ આલંબનો તો ટૂંકા વખતનાં છે અથવા હું ખોઈ બેઠી છું (૧)

વિવેચન—પતિદેવ મોક્ષમાં સિધાવી ગયા પછી અહીં રખડી રઝળી પડેલી ચેતના કાળો કકળાટ કરી મૂકે છે માણી સત્તાના મદમાં કે સ્થાનની ધૂનમાં હોય ત્યારે કેટલો ધામધૂમમાં હોય છે અને સ્થાનભ્રષ્ટ થાય ત્યારે કેવો નિર્માલ્ય થઈ જાય છે તેનો આ દાખલો છે

પાઠાંતર—નિરાધાર—નિરધારા (પ્રેમચંદપ્રતિ બન્નેમાં છે) કેમ—કંઈ શ્યામ—શ્રામ નિરાધાર—નિરધાર.

શબ્દાર્થ—નિરાધાર = વગર આધારે વગરની કેમ = શા માટે મૂકી = મેલી, છોડી દીધી. શ્યામ = વહાલા, પતિ, સ્વામી, કાળા દેવ. મુને = મને કેહનિ = કોની નેહુ = સ્નેહ કરું વાદ કરું કુણસું = કોની સાથે. સહુ = સર્વ આલંબન = ટેકા ટુકી = ખોઈ બેઠી (ક્રિયાપદ); થોડા વખત ચાલેલા (વિશેષણ)

૧ ઉપમિતિભવપ્રપંચ કથા ભાષાંતર પ્ર. ૩ પ્ર. ૩ પૃ ૪૭૪ થી.
૨. બી. મા. રાગ ગોડી લખે છે પ્રતમાં રામેરી રાગ છે

પતિદેવ હંમેશને માટે ગયા, ત્યાર પછી દેવી સુમતિ મુક્તકંઠે પસ્તાવો કરે છે: મારા દેવ! તમે તો મને અહીં એકલી-અટૂલી મૂકીને ચાલ્યા ગયા. મારે તો હવે કોઈનો આધાર રહ્યો નથી, કોઈ સાથે મારે બોલવાચાલવાનું પણ રહેતું નથી. મારા દેવ! આપે આ શું કર્યું? આપશ્રીએ લાખો કરોડો વર્ષનો સ્નેહ મૂકી દીધો અને મને તદ્દન વીસરી ગયા અને આમ તદ્દન નોધારી કરી દીધી? આપનો જીવ એવી સ્થિતિ નિપજાવતા કેમ ચાલ્યો? (૧)

प्राणनाथ! तुमे दूर पधार्या, मूकी नेह निरासी;
जग जनना नित्यप्रति गुण गाता, जनमारो किम जासी? श्याम० २

અર્થ—મારા પ્રાણાધાર! મારા દેવ! મારો સ્નેહ છોડી દઈને, મને તદ્દન નિરાશ કરીને આપ તો દૂર ચાલ્યા ગયા. (આપની ગેરહાજરીમાં) જેવા તેવા (મામૂલી-નિ જાતના) પ્રત્યેક માણસના હરરોજ ગુણ ગાતા મારો ભવ હવે કઈ રીતે જશે? (૨)

વિવેચન—મારા નાથ! આપ તો મોક્ષમાં જઈને એટલે દૂર ચાલ્યા ગયા કે ત્યાં મારા અનેક મદદ કરનારાઓનો તમારા પર જોર ચાલતો નથી. ત્યાં વિષયાભિલાષ તમને આકર્ષી શકતો નથી, ખુદ મોહરાયની પણ આપની ઉપર સત્તા ચાલી શકતી નથી. મારો સ્નેહ વિસારી આપ તો ક્યાંના ક્યાં ચાલ્યા ગયા છો. એટલે મારે તે હવે શું કરવું? હું તદ્દન નિરાશ થઈ ગઈ છું. અરેરે! પતિની ગેરહાજરીમાં મારે તો અનેક માણસની હરરોજ ખુશામત કરવી પડશે, સાધારણ બાબત માટે તેમને આજીજી કરવી પડશે અને દુનિયામાં પતિના મરણ બાદ હિંદુ વિધવાની જે સ્થિતિ થાય છે તેવી મારી દશા થશે! મારે માથે કેવા કેવા સત્કારની પાટીઓ પડશે? મારા નાથ! મારો જ મારો આ રીતે તો કેમ જશે? (૨)

जेहना पक्ष मांहे बोलुं, ते मनमां सुख आणे;
जेहना पक्ष मूकीने बोलुं, ते जनम लगे चित्त ताणे. श्याम० ३

અર્થ—હું જે કોઈની તરફેણ કરી તેની બાજુનું બોલું છું તેના મનમાં તો તે સુખ લાવે છે તે રાજી થાય છે અને જેની તરફેણ છોડી દઈને બોલું છું તે તો આખા જ ભવભર પોતાના ચિત્તને મારી તરફથી ખેંચી લે છે તે મારા દુશ્મન થઈ પડે છે (૩)

પાઠાંતર—નેહ-નેહ. નિત-નિત. પ્રતિ-પ્રતે.
શબ્દાર્થ—પ્રાણનાથ=વહાલા, સ્વામીનાથ. નેહ=સ્નેહ, પ્રેમ. નિરાસી=આશા વગર, લાચાર અનાથ. નિત્યપ્રતિ=દરરોજ. જનમારો=ભવ. જાસી=પૂરો થશે, જશે.

પાઠાંતર—સુખ-સુખ. તાણે-તાણિ.
શબ્દાર્થ—પક્ષ=તરફેણ, બાજુ તરફ/તરફના પક્ષની એક બાજુ. આણે=લાવે. મૂકિને=છોડી દઈને, સામી બાજુએ થઈને. જનમ લગે=જન્મના છેડા સુધી, મરતાં સુધી. તાણે=ખેંચે, વિરુદ્ધમાં રહે, ચિત્ત ન મેળવે

અને લોકાચાર જ હોય, ત્યાં અંતરાત્મદશાના ચારિત્રધર્મરાજ કે દશ યતિધર્મો કે બાર ભાવનાઓ ક્યાંથી હોય? ત્યાં સંયમ કે ત્યાગના આદર્શો કે આંદોલનો ક્યાંથી હોય? ત્યાં વીર્યોલ્લાસ કે વિશુદ્ધ ભાવનાઓ ક્યાંથી હોય? એટલે અશુદ્ધ ચેતનાનો આ પ્રશ્ન બરાબર છે. દરેકના ઘટમાં અંતરાત્મા અનંત ગુણનો ધણી, પરમાત્મદશા પ્રાપ્ત કરવાની સત્તાવાળો મહાન યોગીશ્વર બેઠો છે. એને અશુદ્ધ ચેતના કેમ દેખી શકે? એ છે એ વાતનો અશુદ્ધ ચેતના વિચાર પણ કેમ કરે? એટલે એ પોચો કરે છે કે મારા ઘરમાં આપ તો શોધ્યા જડતા નથી, ત્યારે આપ ઘટ ઘટમાં છો તે વાત સાચી કે નહિ? કે એ વાત એમની એમ જ ચાલ્યા કરી છે?

અને વાત ખરી છે. જ્યાં સાત ઓરડામાં દુર્ગંધ ભરી હોય, ત્યાંથી સુગંધની આશા રાખવી તે જેટલો મિથ્યા પ્રયાસ છે તેટલો જ અશુદ્ધ ચેતના કે કુમતિના હૃદયમાંથી—અંતરગમાંથી શુદ્ધ ચેતનને મેળવવાનો પ્રયાસ નકામો છે. (૫)

હવે પછી એ આગળ બતાવે છે —

अवधे कहीनी वाटडी जोउं, विण अवधे अति झूरूं;
'आनंदघन' प्रभु वेगे पधारो, जिम मन आशा पूरूं. श्याम० ६

અર્થ—કોઈ મુદત આપીને ગયેલ હોય તો તેની રાહ પણ જોઉં માર્ગપ્રતીક્ષા પણ કરું પણ જ્યાં મુદત જ ન આપી હોય ત્યાં તો ઝૂરી હું તલસી તલસીને કલ્પાંત જ કરું માટે મારા આનંદઘન પ્રભુ! હવે તો આપ ઝડપથી પાછા પધારો, જેથી મારા મનમાંની આશા પૂરું મારા મનોરથ પૂરા કરું. (૬)

વિવેચન—મારા નાથ! મુદત હોય તો તો હું રાહ જોઉં પતિ પરદેશ ગયા હોય અને અમુક દિવસે આવવાની અવધ કરી ગયા હોય તો તેની મુદત ધ્યાનમાં રાખી વાટ જોવાનું પણ બને. પણ આપ તો કોઈ અવધિ આપી ગયા નથી, આપ સાદિઅનંત સ્થિતિએ પરદેશ ચાલી ગયા છો, એટલે મારી દશા તો કલ્પાંત કરીને આપો સતી કરવાની જ છે આવી મારી નિરાધાર દશાનો વિચાર કરીને મારા આનંદઘન પ્રભુ! આપ જલદી પધારો, મારી સેજડીને શોભાવો, મારી મનની ઇચ્છા પૂરી કરો અને મારે મંદિરે આનંદમંગળ વરતાવો, અને મારા મનોરથો પૂરા કરો. (૬)

ઉપસંહાર—આવી રીતે અશુદ્ધ ચેતના—કુમતિએ મોક્ષ ગયેલા પતિને માટે ઝંખના કરી, તેની સાથે મોજ માણવાની ઇચ્છા વ્યક્ત કરી અને તેને પાછા જલદી પધારવા વિજ્ઞપ્તિ કરી. આ એક દૃષ્ટિબિંદુથી પદનો ભાવ સમજવા પ્રયત્ન કર્યો. અને આ અર્થ પ

પાઠાંતર—કહીની–કેની. અવધે–અવધિ. આશા–આશા.

શબ્દાર્થ—અવધિ = મુદતે. કહીની = કોઈ અનિશ્ચિત સ્થાનમાં, કહેનારની. વાટડી = રાહ, માર્ગપ્રતીક્ષા. વિણ = વગર, સિવાય. ઝૂરું = કલ્પાંત કરું, તલસું, ઝંખનાઈ જવું. વેગે = જલદી, ઝડપી ગતિએ.

ગંભીરવિજય ગણીએ કરાવેલ નોટ અનુસારે તેમના રજૂ કરેલા-કથવિત મુદ્દા પ્રમાણે છે અને તે સુયોજિત સુસંગત અને અર્થક્ષમ છે

બીજા દૃષ્ટિબિંદુથી અર્થવિચારણા

આ પદનો બીજા દૃષ્ટિબિંદુથી પણ અર્થ શક્ય છે એ રીતે અર્થ કરવા જતા એકાદ સ્થળે વાંધો આવે છે જરા અર્થ ખેંચવા પડે છે એ મુદ્દા પ્રમાણે અર્થ કરવા જવા આખા પદને શુદ્ધ ચેતના—સુમતિના મુખમા મૂકી શકાય. પતિવિરહના અનેક પદો આવી ગયા છે એટલે એ પ્રકારનો અર્થસંકેત તો તુરત સમજી શકાશે. અતિ સંક્ષેપથી એ દૃષ્ટિએ અર્થ વિચારી જઈએ.

પતિવિરહથી પીડી થયેલ પતિવ્રતા સાધ્વી દેવી સુમતિ (શુદ્ધ ચેતના) જેણે બાદરવાની રાતો વિરહમાં ગાળી છે અને અનેક વિરહગાનો ગાયા છે તે આનંદઘન પ્રભુને પોતાને ત્યાં પધારવા વિજ્ઞપ્તિ કરતા કહે છે —

(૧) મારા નાથ! શ્યામસુંદર! આપે મને તદ્દન નગર આધાર કેમ મૂકી દીધી? મારે તે હવે કોની સાથે સ્નેહ કરવો? અને કોની સાથે બોલીચાલી કરવી? આપે મને અવગણી એટલે મારા સર્વ અવલંબનો ખલાસ થઈ ગયા છે દૂર થઈ ગયા છે પતિત્યક્તા કે પતિઅપમાનિતાને આધાર પણ કોણ આપે?

(૨) મારા નાથ! મારો સ્નેહ મૂકી, મને તદ્દન નિરાશ કરી, આપ તો દૂર પધારી ગયા છો, કયાના કયા નીકળી ગયા છો, પરકીયામા લુબ્ધ થઈ ગયા છો, મને તદ્દન ભૂલી ગયા છો. મારે તે કકળાટ પણ કોની પાસે કરવો? પતિવિરહા પીડા બનેલી મારી પાસે જેટલા માણસો આવે તે દરેકની પાસે આપના ગુણ ગાતા મારો આખો જનમારો તે કેમ કરીને જશે? મારાથી આપનું વાંકુ તો બોલાય નહિ અને સારુ બોલું એટલે મારુ કામ કરવાની કોઈ દરકાર કરે કે ન પણ કરે. ત્યારે આમ મારો આખો જ મારો શે જશે?

(૩) અને વાત એ છે કે જેની વાત સાચી છે એમ કહું તે તો તાજી થાય છે પણ સાચી રીતે પરીક્ષા કર્યા વિના તેની વિરુદ્ધ બોલું તેનો હું પક્ષ કરતી નથી એમ માની એ તો જનમ સુધી મારી સામે તાણેલા નજરે જુએ છે હું તો શુદ્ધ દશામા કોઇનો પક્ષ કરું નહિ પણ તેને તેમ લાગે છે[1] અને મારે ઓશિયાળી સ્થિતિમા બધાના મો તાકવા પડે છે એટલે કોઈને સારુ-ખોટું લાગે કે તુરત મને સારી-ખરાબ કહે છે અને પતિની માનેલી હું ન હોવાથી મારે દરેકનો મારા માટેનો અભિપ્રાય સાંભળવો પડે છે ઓશિયાળી વિધવાની જે દશા થાય તે પતિવિરહે મારી અત્યારે થઈ રહી છે

(૪) મારા નાથ! તમારા આવાં આવી વાતો મારા મનમા તો ઘણી ઘણી આવે છે

૧ અહીં અર્થ તો મેળવેલો પડે છે ... નહિ.

પણ તે કોને કહી બતાવું ? તમારી વાત કોને સમજાવું ? ઘરની વાત કોની આગળ ઉઘાડી કરું ? તેઓ જો લહેરી કે લુચ્ચા, કપટી કે હરામખોર હોય, તો તેને જોઈ રહું છું અને તેમની પાસે તો મોટી મોટી વાત જ કરું છું અથવા તેમની પાસે મારું અંતરધન ખોટી બતાવું છું આથી તેમની પાસે ઘરના છિદ્ર ઉઘાડ કરાય નહિ અને આમ મારા કે ઘર ખોળું તો તેમાં તેઓ મારો મુદ્દો સમજે નહિ. આવા લહેરી લાલાઓ પાસે મારી વાત કરવામાં મારો છુટકારો થાય નહિ અને મારું કામ થાય નહિ. તેમની પાસે તો મોટી મોટી વાતો થાય, સામાન્ય ઉઘાડી વાતો ન્યૂ કરાય, કારણ કે એમ ન કરું તો તેઓ તો મોટી ખટપટ કરે અને પતિની ગેરહાજરીનો લાભ લેવા યત્ન કરે. આ લહેરી લુચ્ચાઓની પાસે ઘરની વાત કેમ થાય ?

(૫) અને મારા નાથ ! આપ તો દરેકના ઘટ—અંતરમાં છો એમ મોટા જ્ઞાનીઓ કહી ગયા છે. પણ મારા અંતરમાં આપને શોધું છું ત્યારે ત્યાં તો આપ ખોવાઈ ગયા જણાઓ છો. મારો આપ પ્રત્યે ગમે તેટલો સ્નેહ છે પણ આપ મૂર્તસ્વરૂપે મારા ઘટમાં દેખાતા નથી. અને જ્ઞાનદૃષ્ટિએ હું મારા ઘટમાં આપના સંબંધી જે સ્વરૂપ દેખું છું તે તો નજરે આવતું નથી. આપના અનંતજ્ઞાનાદિ ગુણો જ્ઞાનદૃષ્ટિએ દેખી શકું છું તે તો ત્યાં નજરે આવતા નથી; માત્ર ત્યાં ગુણકાર વસ્તુઓ ખાસ દેખું છું પણ આપ પોતે ત્યાંથી ચાલ્યા ગયા હો એમ લાગે છે એટલે મારા ઘટમાં—મારા હૃદયમાં—આપને ગુણકાર વસ્તુ દેખાય છે પણ આપ પોતે તો ત્યાં નજરે પણ પડતા નથી.

(૬) હવે તો, કાંઈ નહિ તો, આપ કાંઈ અવધિ તો આપો, કે અમુક સમય પછી મારા ઘરમાં આપ પધારશો. એવી અવધિ હોય તો થોડ પણ જોઉં વાટ જોઉં અને માનું કે અમુક અવધિ પૂરી થશે ત્યારે તો આપ જરૂર પધારશો. કાંઈ પલ્યોપમ, સાગરોપમ, કાળચક્ર કે પુદ્ગળાવર્તોની મર્યાદા થાય તોપણ આશા બંધાય અને વાટ જોવાય. અત્યારે તો કાંઈ અવધિ નથી, કામઠેકાણું નથી, આશા નથી, સમય નથી, ત્યારે મારે તો ઝૂરવા સિવાય બીજું કાંઈ નથી ! મારી આ દયા સાંભળી મારા નાથ ! હવે વેગે પધારો, જલદી મારા ઘટમાં તમારા યોગ્ય સ્થળે આવી વસો એટલે મારો તમારી સાથેનો વિરહ થયેલો છે તે ખલાસ કરી મારા મનની આશા પૂર્ણ કરું

આ રીતે પણ બરાબર ભાવ આવે છે અને સુમતિએ અનેક પ્રસંગે ધારણ કરેલ વલણને અનુરૂપ અર્થ તે રીતે આપણને મળી આવે છે આ તદ્દન જુદા દૃષ્ટિબિન્દુથી કરેલ અર્થ બતાવે છે કે સાપેક્ષ દૃષ્ટિએ વિચારતાં પરસ્પર દેખાતાં વિરોધતત્ત્વોનો સમન્વય ઐનકાંતિક કરી શકે છે અને એ સમન્વય—આધાર તે નયના જ્ઞાનની ખાસ વિશેષતા છે અને અનેકાંતવાદની મહાન ફતેહ છે

ઉપસંહાર—આ પદના વિવેચનમાં અનેક દૃષ્ટિબિન્દુઓ વિસ્તારથી ચર્ચેલા હોઈ તે

પર વધારે ચર્ચા કે અપસ્ફોટનની જરૂર લાગતી નથી. ચેતનાની આ ઉપાધિ જાણીતી છે એના વિરહગાનો સમન્વય તેવા છે અને તેની આકાંક્ષા સુયોગ્ય છે સુમતિ એવા જ વિરહ-ગાન કરે તે જરા વિચિત્ર લાગે તેવું છે પણ પતિને રમાડતી–ધમકાવતી–રખડાવતી સ્ત્રીઓ વિધવા થયા પછી પતિને માટે જે તલસાટ કરતી કે પશ્ચાત્તાપ કરતી જોવામા આવે છે તે નજરે તદ્દન સાચા લાગે છે માત્ર એવા મોડા આવેલા જ્ઞાનની કે શાણપણ પછીના ડહાપણની બહુ કિંમત નથી, પણ એની શક્યતા જરૂર છે

વાત એક જ છે કે ચેતનને એની શુદ્ધ સ્થિતિમા વિચારવામા આવે કે એની વર્તમાન અવરાયિત દશામા વિચારવામા આવે, પણ એ દરેકમા એને વિચારવાનો રહે છે. આખી બાબત કે આતરની રચના એના પરત્વે છે અને ગમે તેમ કરીને એને એના મૂળ સ્વરૂપમા લઈ આવવાના આ વલખા છે પ્રયત્નો છે એમાંનો કોઈ પણ પ્રયત્ન લાગુ થઈ જાય અને ચેતનરાજ ઘેર આવે, ઘરને સભાળે, ઘરે સ્થિર થઈ જાય અને ઘરનાને ઓળખે તો કામ થઈ જાય તેવું છે પછી એ કુમતિના છણકા જુએ કે મોડી આવેલી આશકી વિચારે, એ સુમતિની શુદ્ધ ચારિત્રભાવના જુએ કે પતિદેવ તરફની એકનિષ્ઠા જુએ ગમે તે લઈને ઘેર આવે અને રખડુપણું વિસારે એ માટે આ સવ ગાન છે અને ગમે તે મુદ્દાથી સત્ય સમજાય અને સમજીને જિવાય તો આશા પૂર્ણ થાય તેમ છે (૯૪)

પદ પચાણુંમુ

ભૂમિકા—જ્યા સુધી એક બાબત પર મન લાગતું નથી, ત્યા સુધી એ વાત જામતી નથી, અને સ્થિરતા, એકાગ્રતા કે શાંતિ આવતી નથી. ઘણુંખરું પ્રાણી ઉપર ઉપરનો ખ્યાલ કરી વાતના આતર સ્વરૂપમા ઊતરતો જ નથી, અને તેથી વસ્તુનો જરા પ્રકાશ પડવા ન પડવો, ત્યા તો તે ખ્યાલ જ ખલાસ થઈ જાય છે અને એક હકીકતથી બીજી હકીકત પર મન લાગી જાય છે મન એ અજબ વસ્તુ છે એને એક ઠેકાણે લગાડવું એ ભારે મુશ્કેલ કામ છે આખો રાજયોગ મનના સ્થિરીકરણ માટે યોજાયેલ છે અને યમ, નિયમ, આસનાદિ સાધનો દ્વારા મનને ઠેકાણે લાવવા અને રાખવા માટે પ્રાણાયામ, પ્રત્યાહાર, ધ્યાન, ધારણા અને સમાધિની હકીકતો બતાવી છે આખો યોગમાર્ગ મનને વશ કરવા માટે જ રચાયો છે અને ખાસ કરીને ધ્યાનયોગની અનેક અટપટી બાબતો મનને એકાગ્ર કરવા માટે જ યોજાયેલી છે છતાં મનને વશ કરવાની અને એને સ્થિર રાખવાની વાત સર્વ કાળમા બહુ મુશ્કેલ દેખાણી છે પ્રાણી જોર કરીને, સયમ રાખીને ઉપર દબાણ કરીને પણ વચનયોગ અને કાયયોગ પર અંકુશ રાખી શકે છે પણ મન તો એટલું લપટું (elastic) છે કે એને એક બાજુથી દબાવવા જઈએ ત્યા બીજી તરફ છટકી જાય છે સામાયિકની બે ઘડીની શાતિમા એને નિરાત પડતી નથી અને જગલના એકાતમાં એ

એકાગ્ર થતું નથી. એને જેમ દબાવવા કે ફોસલાવવા માગીએ છીએ તેમ એ વધારે દૂર નાસતું ફરે છે. અને એને સંયમમાં રાખવાના પ્રયત્નોને પણ તે કેટલીક વાર તો ઉથલાવી નાખે છે. મહાન યોગીઓને પણ એ ઉપાધિગ્રસ્ત કરી મૂકે છે અને પૂ. આનંદઘન જેવા સિદ્ધ યોગીને મુખે પ્રભુ પાસે ફરિયાદ કરાવે છે કે "હે કુંથુજિન! મનડું કેમે કરીને માનતું નથી." આ અતિ મહત્ત્વનો યોગનો પ્રશ્ન છે. એમણે તો એ સત્તરમા પ્રભુના સ્તવનમાં ત્યાં સુધી કહી નાખ્યું છે કે કોઈ પ્રાણી કહે કે તેણે મનને સાધ્યું છે, વશ કર્યું છે, તો પોતે તે વાત જ માનતા નથી. આટલી મનની શક્તિ છે.

ઉપર જણાવ્યું તેમ, આખો ધ્યાનયોગ મન પર કાબૂ લાવવા માટે યોજાયેલ છે. આટલી હકીકત હોવા છતાં જિમ જિમ જતન કરીને રાખું તિમ તિમ અળગું ભાગે, —એને (મનને) જેમ જેમ પ્રયત્ન કરીને કબજે રાખવાનો પ્રયાસ કરવામાં આવે છે, તેમ તેમ એ દૂર જ નાસતું જાય છે. ત્યારે જ તમે નિર્ણય કરો કે આજે ઠપકો ખાવો જ નથી તો દિવસમાં અનેક વખત એની સરદારી એમાં પડેલા શોખ કે આરામના કે વિસ્તારના ડુંગરા તમારી અંતર આંખ સંમુખ આવ્યા વગર નહિ રહે. મતલબ, વચન કે કાયા પર સંયમ પરાણે પણ લાવી શકાય છે પણ મન પર સંયમ લાવવો એ ભારે મુશ્કેલ વાત છે. અને સંસારમાં પડેલા, પુદ્ગળના વિલાસમાં રાચેલા વહેવારુ પ્રાણી માટે એ લગભગ અશક્ય નહિ તો ભારે મુશ્કેલ વાત છે છતાં મન પરના કાબૂ વગર છૂટકો નથી. તે માટે અનેક પ્રકાર અને ઉપાયો યોગીઓએ બતાવ્યા છે. એને માટે અનેક આસન, જપ, ધ્યાન યોજન વગેરે બતાવ્યા છે અને શરીર પર જય કરવા કેટલાક તો હઠયોગના પ્રયોગો પણ બતાવ્યા છે. રાજયોગ અને હઠયોગના પરસ્પર સંબંધ અને આદેયતાના ઘણા રસિક વિષય પર અત્ર ચર્ચા કરવા ન રોકાઈએ; પણ મન પર વિજય મેળવવાની આવશ્યકતા સર્વ યોગીઓએ સ્વીકારી છે. એમાં બે મત નથી એ વાતને સ્વીકારી સમજી લઈએ.

मन एव मनुष्याणां कारणं बन्धमोक्षयोः —એટલે સંસારબંધન કે કર્મબંધનું કારણ મન છે અને સર્વ કર્મથી મુક્તિ મેળવવારૂપ મોક્ષપ્રાપ્તિનું કારણ પણ મન છે—એ સૂત્રની પાછળ ભારે રહસ્ય રહેલું છે. આખા સંસારમાં નાખનાર એ જ મનને જો કબજે કર્યું હોય તો એ સંસારપાતમાંથી બચાવે; આટલી મનની શક્તિ અને સ્થિતિ હોવાથી એને એક ઠેકાણે બાંધવાની ખાસ જરૂર છે. જેઓ યોગમાં પ્રગતિ કરી રહ્યા છે, જેઓ સંસારનો સર્વથા ત્યાગ કરી રહ્યા છે, જેઓ જંગલમાં કે પર્વતના શિખર પર બેસી યોગસાધનને આદરી રહ્યા છે તેની વાત બાજુ ઉપર રાખીએ, તો આપણા જેવા સામાન્ય વહેવારુ પ્રાણી માટે તો ભારે મૂંઝવણનો સવાલ થઈ પડે. પણ એમ મૂંઝાવાની જરૂર નથી. એ મૂંઝવણ કેવી રીતે દૂર થાય તેનો ઉપાય આ પદમાં બતાવ્યો છે. સંસારમાં રહી સાંસારિક કાર્યો કરનાર પણ ધારે તો યોગમાર્ગે પ્રગતિ કરી શકે છે એનો અહીં માર્ગ સૂચવ્યો છે.

પ્રાણીસમૂહના ચાર વિભાગ પાડવામાં આવ્યા છે. જેઓ સિદ્ધાંત માત્ર સ્વીકારી તેના

ઉપર જ સર્વ ધ્યાન લગાડી પ્રગતિમાં જ સ્થાયપણા રહે તે સુસાધ્ય' કોટીના આત્મા છે તેઓનો ચેતનરાજ તક મળતા સડસડાટ સામે પહોંચી જાય છે આવા ચેતન ભારે આત્મબળવાળા, પણ ઘણી નાની સંખ્યામાં હોય છે એ તો પુદ્ગળપ્રસંગ છોડે એટલે એની સામું ન જુએ; તજવી ત્યારે એક એક શું ? એકસાથે ધડાકો અને છેડા છૂટી જાય એવી 'ધન્ના જેવી એમની દશા હોય. અત્ર કથન છે તે એવા સુસાધ્ય કોટિના જીવ માટે નથી. છેલ્લો વિભાગ અસાધ્ય કોટિનો છે એને પ્રગતિનો દ્વાર દેખાવાનો નથી, મળે તો ઓળખાવાનો નથી; અને કદાચ તેની નજીક એ આવી ચઢે તો તેની પાસે જવાની તેની ઇચ્છા પણ થવાની નથી. આ પ્રકારના પ્રાણીને પણ આ પદમાં સ્થાન નથી. પણ પ્રાણીનો ઘણો મોટો ભાગ કષ્ટસાધ્ય'ના વચલા વિભાગ પર હોય છે. એને પ્રગતિના પ્રત્યેક પગથિયે પગ સ્થિર કરવા પડે છે એક પગલું આગળ ચઢતા સેંકડો યત્ન કરવા પડે છે અને છતા કોઈવાર પ્રમાદ કે વાવાઝોડું થઈ આવે તો એકાદ કે વધારે પગથિયાં ઊતરી પણ જાય એવી સ્થિતિના હોય છે આ મધ્યમમાર્ગી જીવો પૈકી કેટલાક ત્યાગી હોય છે કેટલાક અવકાશે માર્ગ પર પ્રયાણ કરનારા હોય છે અને કેટલાક ધીમી ઉતાવળી પ્રગતિ કરવામાં ઉત્સુક હોય છે, છતા ઇંદ્રિયના વિષયોનો સર્વથા ત્યાગ કરનારા હોતા નથી.

આ કષ્ટસાધ્ય વર્ગના પ્રાણીએ પોતાની સ્થિતિ સુધારવા મધ્યમ માર્ગ કેવી રીતે સેવવો એની વાત અત્ર કરી છે અહીં જરા સ્પષ્ટતાની ખાતર એક વાત જણાવવાની જરૂર છે કે બાહ્ય ત્યાગને અહીં સબંધ નથી. સંસારનો ત્યાગ કરવાવાળાનો મોટો ભાગ પણ કષ્ટસાધ્યની કોટિમા આવે છે કારણ કે સ્થૂળ ત્યાગ અને આંતર ત્યાગ વચ્ચે ઘણો તફાવત છે આ પદમા જે વાત કરી છે તે આત્માને શોધનાર તેની પ્રગતિ માટે પ્રયાસ કરનાર, તેના અંતિમ સાધ્ય મોક્ષમાં માનનાર અને છતા ઇંદ્રિયભોગ, વિષયવિકાર અને પુદ્ગળના સબંધને ન છોડનાર સામાન્ય કક્ષા પર રહેલા જીવોની જ છે એનાં સાધુ–શ્રાવકના વેશને સંબંધ નથી. અંદરની જાગૃતિ અને ત્યાગની વાતને વહેવારુ દેખાવ કે વર્તન સાથે કદી પણ ગૂંચવવા યોગ્ય નથી એ વાત લક્ષમા રાખવી. આટલી પ્રસ્તાવના આ પદના સ્પષ્ટીકરણ માટે જરૂરી ધારી છે

પ્રભુનામ લેવાનું કારણ માત્ર સાધ્યને લક્ષમાં રાખવા પૂરતું જ છે પ્રભુ કાંઈ મોક્ષ આપી શકતા નથી; અને પારકાનો આપેલ મોક્ષ મળી પણ શકતો નથી. માત્ર એ જેવા ત્યાગી થઈ ચિદ્ઘનાનંદમાં મગ્ન થઈ ગયા છે એવા પોતાને થવું છે એની સાધ્યસ્મૃતિ રાખવા માટે પ્રભુનામરટણ છે, પણ એના મહિમામાં એક વિશેષતા છે તમે પત્નીની વાત યાદ કરશો તો વિકાર થશે, તમે માલ કે પૈસાની વાત કરશો તો અનેક વિકારો (–ક્રોધ, માન, માયા, લોભ, ઈર્ષ્યા, અસૂયા, મત્સરાદિ) જાગૃત થશે; પણ પ્રભુનામ લેશો તો એમાં કોઈ વિકાર નહિ જાગે, એમાં કોઈ સ્વાર્થની વાતને પ્રાધાન્ય નહિ મળે, એમાં શાંત વાતાવરણ,

અસાધારણ પુરુષાર્થનો વિજય અને સર્વ ઉપાધિના ત્યાગની વાતો જ ધ્યાન પર આવશે આટલો મહિમા પ્રભુની સેવનાનો છે એની અસર સેવા કરનારને જરૂરી થાય છે. એટલે તમને જો ખરેખરી આત્મપ્રગતિની લગની લાગી હોય તો તમારા મનને પ્રભુમાં જોડી દો, અન્ય કામમાં જોડાયેલા હો તો તે વખતે પણ અહર્નિશ આકાંક્ષા પ્રભુ તરફ જોડાઈ જવાની રાખો. એમાં જેટલો વખત જાય તેટલો ધન્ય સમય ગણાવો જોઈએ. સાધ્યને માટે આવી હૈ લાગે ત્યારે જ સાધ્ય પ્રાપ્ત કરવાની વૃત્તિ થાય છે. પણ સંસારના વ્યવહારમાં પડેલા—આશાજાળમાં વેપારની ચૂંથણીની જાળમાં ગૂંચવાઈ ગયેલા—ને આખો વખત પ્રભુનામ સ્મરણ કરવાનું બને નહીં; તેણે બનતી તકે પ્રભુનામોચ્ચારમાં, પ્રભુસેવાના કાર્યમાં રસ લેવો જોઈએ અને ન બને ત્યારે એના તરફ પ્રેમભક્તિ અને તીવ્ર ઇચ્છા રાખવી જોઈએ. કારણ કે અમુક વસ્તુ પ્રાપ્ત કરવા માટે જ્યાં સુધી ખૂબ તીવ્ર ઇચ્છા ન થાય ત્યાં સુધી એ મેળવવા માટે પ્રામાણિક પ્રયત્ન થતો નથી અને પ્રયાસ વગર તો કોઈ જાતનું પરિણામ બતાવી શકાતું નથી. માટે જ્યાં પહોંચવું હોય, જેવા થવું હોય, જેની પ્રાપ્તિ કરવી હોય તે ભાવ, તે સ્થાન અને તેની આદેયતા મન પર વારંવાર લાવવી ઘટે. એટલા માટે કર્તા અધ્યાત્મમાર્ગી જીવોએ ચેતનને લક્ષ્ય પર રાખવા માટે પોતાના સાધ્ય અરિહંત ભાવ તરફ કેવી રીતે ધ્યાન આપવું ઘટે, અને તેની પ્રાપ્તિ માટે કેવી તાલાવેલી ધરાવવી ઘટે તેની અત્ર વ્યવહારુ દાખલા સાથે વાત કરી છે

પદ

(રાગ—આશાવરી વેલાવલ; ચાલે અલખિયો વેલાવલ)

ऐसे जिन चरणे चित्त ल्याउं रे मना;
ऐसे अरिहंत के गुण गाउं रे मना   ऐसे

उदर भरनके कारणे, गौआं वन में जाय;
चार चरे चिहुं दिस फिरे, वाकी सुरति वछरूआ मांहि रे   ऐसे०   १

અર્થ—એવી રીતે હે મન! (ચેતન! આત્મા!) તું જિનેશ્વર મહારાજના ચરણકમળમાં ચિત્ત લગાવ; હે મન! એવી રીતે તું અરિહંત મહારાજના ગુણ ગા, ગુણનું ગાન

પાઠાંતર—ऐसे એ૦ પ્રતમાં એને આ પંક્તિને છેડે મૂકી છે. બોલવાની રીત પર તેનો આધાર છે. भरणे—भरने. गौआं—गैयां. चरे—चरै. वछरूआ—बछरूआ. मांहि—मांहि.

શબ્દાર્થ—ऐसे = એવું, એવી રીતે. जिनचरणे = પ્રભુને ચરણે, જિનેશ્વર ભગવાનનાં, ભગવાનના ચરણકમળમાં. चित्त = મન. ल्याउं = લગાડ, લગાવ. मना = હે મન! अरिहंत = શત્રુને હણનાર કર્માદિ અંતરરિપુને હણનાર. गाउं = ગા, ગાઓ. उदर भरन = પેટ ભરવા, ચારો ચરવા. कारणे = માટે, કાજે વાસ્તે, સારુ. गौआं = ગાયો. वनमें = જંગલમાં. चार = ચીજ, ઘાસ. चरे = ઘાસ વગેરે કરીને ખાય. चिहुं = ચારે. दिस = દિશાએ. फिरे = ફરે, આથડે. वाकी = તેનું. सुरति = ધ્યાન, મન. वछरूआ मांहि = વાછરડામાં, બચ્ચામાં. નર હોય તો વાછરડો, નારી હોય તો વાછડી. વાછડું કે વાછરડું એ બન્ને જાતિ સામાન્ય શબ્દ છે.

કર. (કેવી રીતે? તે પર દૃષ્ટાંત આપે છે) પોતાનું પેટ ભરવા માટે ગાય જંગલમાં જાય છે ચારો ચરે છે અને ચારે દિશાએ ફરે ફરે છે પણ એનું મન—એનું ધ્યાન—તો (સાથે આવેલા કે ઘેર રહેલા) વાછડામાં (આખો વખત) હોય છે (૧)

વિવેચન—રખડુ મન જ્યાં ત્યાં દોડી જાય છે તેને શિખામણ આપે છે મન પોતે પૌદ્‌ગલિક છે એ બાહ્ય સંમુખ હોય ત્યારે ઇંદ્રિય દ્વારા બાહ્ય વસ્તુના સંબંધમાં આવે છે એને ઇંદ્રિયના વિષયમાં લગાડયું હોય તો એ રસના સબડકા લીધા કરે, સીસકારે જીવન સફળ માને, સુગંધમાં રાચી જાય, સારા કપડામાં મોહી જાય, સારા ઘર—બંગલામાં સંતોષાઈ જાય અને સારી ગાદી કે પેઢી વાતોમાં મચી પડે. પણ એ જ મનને જો પ્રભુ સેવામાં જોડયું હોય, તો એ સાધ્યને સંમુખ રાખવાના કામમાં ખૂબ મદદ કરે. સાધ્ય જ્યાં સુધી સામે ન રહે ત્યાં સુધી તેને માટે પાકો પુરુષો ચીવટવાળો પ્રયાસ થતો નથી, એ તો આપણો દરરોજનો અનુભવ છે સંસારીના મનોરથ સંસારી જ હોય. એને દીકરા દીકરીના વેશવાળ કરવા એને ધનના ઢગલા કરી સસ્ત્યમાં કાઢવા આવી ક્ષુલ્લક બાબતોમાં પડી રહેવું ગમે છે પણ એને નિર્ણય હોય કે આ સર્વ ક્ષણિક છે અને પોતાનું અવિચળ સ્થાન તો જુદું જ છે; એ જેણે પ્રાપ્ત કર્યું છે તેના જેવા થવા માટે તેને પોતાની ભાવના ભૂમિમાં રાખવા ઘટે; આખો વખત ન બને તો જ્યારે બને ત્યારે એના પર લય લગાડવી ઘટે; એમ થાય ત્યારે એવા થવાય અને એવા થવાય ત્યારે આ રખડાટનો અંત આવે. મધ્ય કોટિના કષ્ટસાધ્ય વગના પ્રાણી આ ભાવનાભૂમિમાં અરિહંત મહારાજને કેવી રીતે રાખી શકે તેને માટે અહીં મીઠા દાખલા આપ્યા છે

હે ચેતન! તું એવી રીતે જિનેશ્વર મહારાજના ચરણમાં મનને લગાડ અને હે મન! તું તારા સાધ્ય અરિહંત પરમાત્માનું એ રીતે ગુણગાન કર. એ રીતે એટલે કઈ રીતે? તેના દાખલા આપે છે પ્રથમ દાખલો તિર્યંચની ભૂમિકામાથી આપે છે બીજો દાખલો માનવીની ભૂમિકામાંથી આપે છે ત્રીજો દાખલો નટ—નાટકની ભૂમિકામાથી આપે છે ત્રણે દાખલા ખૂબ મનન કરવા યોગ્ય છે આપણે એ દાખલાઓ વિચારીએ.

પોતાનું પેટ ભરવા માટે ગાય જંગલમાં જાય છે એ ચારો ચરવા માટે ખેતરે ખેતરે ફરે છે. એની વાછડી તો એના માલિકના ઘેર બાંધેલી હોય છે; અને આ ફરે—ફરે, ચરે કે ચારો, પણ એનું મન તો ઘેર રહેલી પોતાની વાછડીમાં જ હોય છે. આ પ્રમાણે ઉદરભરણ માટે કામ ચાલે ત્યારે પણ તેની લગની અને વૃત્તિ તો પોતાનાં બચ્ચાં તરફ જ હોય છે અહીં ચિત્ત અને મન એકાર્થવાચી—પર્યાય શબ્દો છે. ચિત્તનો વિષય નવું જાણવાનો અને મનનો વિષય જાણેલાનું મનન કરવાનો હોય છે પણ આ પદમાં ચિત્ત અને મનને પર્યાયવાચી શબ્દો તરીકે વાપરેલા જણાય છે કહેવાની વાત એ છે કે અંતરાય કર્મના ઉદયથી કે સંજોગની કમ બાકી રહેલ હોવાને કારણે કે ત્યાગ માટે જોઈતો પુરુષાર્થ કે સ્ફુરેલું જોઈતું આત્મબળ પૂરતા પ્રમાણમાં અંદર ન હોય તો કદાચ સંસારનો ત્યાગ થઈ શકતો

નથી. તેવા કારણે ઘરબાર કે કુટુંબપરિવારનો ત્યાગ ન થઈ શક્યો હોય તોપણ તેથી નાસીપાસ થવું નહિ. ન બની શકે તેને માટે મનમાં ખેદ રાખવો, પણ ભાવના અને આદર્શ તો સ્પષ્ટ રાખવા, અને ક્યારે એ આદર્શે પહોંચાય તેની ઝંખના પણ પાકી રટના રાખવી. આવી રીતે પોતાના કે પોતાના કુટુંબના ભરણપોષણ માટે વેપારધંધો કે નોકરી કરનાર પોતાનું કામ ચાલુ રાખે ત્યારે પણ એની વૃત્તિ તો અંદરખાનેથી જાગતી રહી શકે છે. એ સંસારના કાર્યો ફરજ તરીકે કરે, સાક્ષીભાવે કરે, એની સાથે તાદાત્મ્ય થવા ન દે અને મનમાં જ્યારે બને ત્યારે પોતાની મૂળ સ્થિતિએ પહોંચવાની ભાવના રાખે. કાર્યની ક્રિયા ચાલે તે દરમ્યાન પણ પ્રભુના નામસ્મરણ તરફ સુરત રાખે અને એમ થાય એટલે એના કર્મબંધનમાં રસબંધ ઘણો પાતળો પડે, એની ચિકાશ બહુ ઓછી થાય અને એ રીતે એ પોતાના સાધ્ય તરફ ધીમી પણ ચોક્કસ ગતિ કરતો રહે.

આમાં સાક્ષીભાવે કામ કરવાની વાત કહી. સાંસારિક ક્રિયા કરતી વખતે પણ સુરત પરમાત્મપદસ્મરણ અને નામાભ્યાસની રાખવી અને કર્મોદયે ત્યાગ ન થઈ શકે તો આદર્શ સુસ્પષ્ટ રાખવો અને તેને અંતર સંમુખ સતત રાખવો એ અતિ મહત્ત્વની વાત કરી. આ પ્રમાણે જીવનક્રમ ગોઠવાઈ જાય તો ત્યાગ ન કરી શકનાર બાહ્ય નજરે સંસારમાં રહેલા અને પડેલા પ્રાણીને પણ વિકાસક્રમમાં આગળ વધવાનો રસ્તો સાંપડી શકે તેમ છે. (૧)

सात पांच साहेलीयां, हिलमिल पाणी जाय;
ताली दिये खडखड हसे, वाकी सुरति गगरूआ मांहि रे ऐसे० २

અર્થ—(બીજો દાખલો :) પાંચ-સાત સાહેલી-સખીઓ સાથે હળીમળીને પાણી ભરવા જાય, ત્યારે (રસ્તે) અરસપરસ તાળી આપે, મુખેથી ખડખડાટ હસી પડે, પણ (આખો વખત) એનું ધ્યાન તો (પાણી ભરેલ) ગાગર તરફ જ હોય છે. (૨)

વિવેચન—એક બીજો દાખલો આપી સાક્ષીભાવ અને સાધ્યસંમુખ દૃષ્ટિ બીજી રીતે બતાવે છે. પનઘટથી પાણી ભરીને પાછી વળતી પાંચ-સાત બહેનપણીઓ ભરેલાં બેડાં સાથે રસ્તા પર ચાલી આવતી હોય, વાતો કરતી હોય, સામેથી આવતી સખીઓ સામે ઊભી રહી તેને તાળી આપતી હોય, તેની સાથે ખડખડાટ હસતી હોય, બીજી સખી વાત કરે ત્યારે તેમાં ટાપસી પૂરતી હોય, કુમારિકાઓ સગપણ બાબત સાથેની સખીને મશ્કરી કરતી હોય, આવી અનેક ઘટના કરતી હોય, છતાં આખો વખત એનું ધ્યાન તો માથા પરની ગાગરમાં જ હોય છે. એટલે બાહ્ય નજરે એના ખડખડાટ અને ધમધમાટની પાછળ

પાઠાંતર—ખડખડ-કહકહ. દિયે-દિયે હસે-હસી.

શબ્દાર્થ—સાતપાંચ = પાંચ-સાત. સાહેલિયાં = બહેનપણીઓ, સખીઓ. હિલમિલ = હળીમળીને, સાથે થઈને. પાણી જાય = પાણી લાવવા-ભરવા જાય. તાળી દિયે = મશ્કરી કરતી, હસી ઉડાવતી, બે હાથ સામે હાથ અફાળી કરતાનો અવાજ મશ્કરીમાં કરવો. ખડખડ = મોટેથી અવાજ કરીને. ગગરૂઆ = ગાગર, પાણી ભરવાનું નાનું વાસણ. હિંદીમાં મોટા ઘડાને ગગરા કહે છે.

એની 'સુરત' તો ગાગર ઉપર જ રહે છે તેમ જ પ્રાણી ભલે કર્મયોગે સંસારમાં હોય કે પૌદ્ગલિક પ્રસંગમાં આવી પડ્યો હોય, પણ એના મનની ઊંડી ભાવના તો પોતાના મૂળ ધ્યેય તરફ જ હોય છે એની નજરમાંથી ગાગર દૂર થતી નથી, એ એ ગાગરની ઉપેક્ષા કરતો નથી. સંસારમાં રહેવું પડે તોપણ આત્માનું અહિત ન થાય અને એની પ્રગતિમાં પગલાં પડે એટલી દૃષ્ટિ એ પ્રાણીની રહે તોપણ એને નકારાત્મક લાભ તો જરૂર થાય. સાવધાન પ્રાણી સંસારમાં રહે તોપણ એ વધારે પડતું અહિત કરી ઉત્ક્રાન્તિ બગાડી નાખે નહિ. એ હસે, બોલે, દુકાને બેસી વ્યાપાર કરે, પણ એની નજર સન્મુખ અંદર ખાનેથી જિનગુણગાનની લોલુપતા હોય છે જિન જેવા થવાની ભાવના હોય છે પોતે જિન થઈ જાય તેવા માર્ગે વિહરવાની તીવ્ર ઇચ્છા હોય છે આ બીજો દાખલો થયો. (૨)

नटुआ नाचे चौक में रे, लोक करे लख सोर;
वांस ग्रही वरते चढ, चाको चित्त न चले कहु ठोर रे ऐसे० ३

અર્થ—(ત્રીજો દાખલો:) બજાણીઓ—નટ જાહેર રસ્તા પર—ચોકમાં નાચે છે અને ચારે તરફ લોકો ભાતભાતના લાખો અવાજ કરી રહ્યા હોય છે. તે વખતે હાથમાં વાંસડો લઈ એ દોર પર ચઢે ત્યારે એનું ચિત્ત બીજી કોઈ જગ્યાએ કે ઠેકાણે વહાલમાન થતું નથી. (૩)

વિવેચન—એક વધારે દાખલો આપે છે પાણીમાં પગ રાખી દોર પર ચાલતો નટ એ જોયો હશે. ઇલાયચીકુમાર નટડી પરના પ્રેમ ખાતર કેટલો નાચ્યો—કૂદ્યો તે વાંચ્યું હશે. એવો બજાણીઓ જ્યારે હાથમાં મોટો વાંસડો લઈ દોરડા પર ચઢે છે ત્યારે લોકો એના સાહસથી ચકિત થાય છે એ પડ્યો ! એ ખલાસ ! —આવા અનેક ભૂમબરાડા હજારો પ્રેક્ષકો કરે છે; ભરબજારના ચોકમાં નીચે મોટે અવાજે ઢોલના ઠેકાસ દેવાતા હોય છે સહાયક નટ એને ઉશ્કેરતો બહલ બચ્ચા સુણાવતો હોય છે અને ચારે તરફ આશ્ચર્ય અને ઉશ્કેરણીનું વાતાવરણ હોય છે; પણ એનું મન તો વાંસ પર જ હોય છે પોતાની સમતા (equilibrium) ન છૂટી જાય, પોતે જમીન ભેગો ન થઈ જાય, એ ખ્યાલથી એ હજારો લોકોના સારા માઠા અવાજ કે ઢોલના ધ્વનિની દરકાર કરતો નથી; એની નજર તો પોતાના પગના અંગૂઠા પર અને હાથમાં પકડેલા વાંસ પર જ હોય છે આ રીતે તમે સંસારના ગમે તે કામ કરતા હો, તે વખતે લોકો તરફ કે લોકોના કહેવા તરફ ધ્યાન ન આપતાં તમે તમારું ચિત્ત આત્મહિત તરફ લગાડજો ક્યારે અવસર મળે અને જિનસેવા કરું ક્યારે અવસર મળે અને જિનસ્તવન કરું—એ વાત પર લક્ષ રાખજો. જીવનનું સાફલ્ય ત્યાં છે અંતિમ ધ્યેય

પાઠાંતર—ચૌકમે—ચોકમેં ચૌહટ લખ—ભેદ વાંસ—વાસ વરતે—વસે

શબ્દાર્થ—નટુઆ = નટ, બજાણીઆ. ચૌકમે = બજારમાં. લોક = જોનાર જનતા ચમ્મિક લખ = સેંકડો, ઘણા, મોટી સંખ્યામાં, ભાતભાતના. સોર = અવાજ બૂમબરાડા. વાંસ = વાંસડા, ભાલું. ગ્રહી = પકડી, હાથમાં લઈ વરતે = ઉપર (દોરડા ઉપર) પ્રેમ ભમવાનો દોર. કહુ = કોઈ ઠોર = ઠેકાણે.

પ્રાપ્તિ એ માર્ગ છે—એ વાતને કદી વિસારતા. તમે તમારા ધ્યેય પ્રભુપદસેવા પ્રત્યે અથવા પ્રભુગુણગાન પ્રત્યે આખો વખત સુરત રાખ્યા કરો. આવી ભક્તિ રાખશો તો જ તમારું ઐહિક અને પારલૌકિક કાર્ય સરી એમ વ્યંજનથી સૂચવી દીધું છે (૩)

जुआरी मनमें जुआ रे, कामी के मन काम;
'आनंदघन' प्रभु युं कहे, तुम ल्यो भगवतका नाम रे ॥ ऐसे ४

અર્થ—જેમ જુગટીઆના મનમાં જુગાર હોય છે જેમ વિષયાસક્તના મનમાં વિષય (રમણ કરી રહેલ) હોય છે આનંદઘન પ્રભુ કહે છે તે પ્રમાણે તમે ભગવાનના નામનું રટણ કરો. (૪)

વિવેચન—સંક્ષેપમાં કહીએ તો જુગારીના મનમાં જુગટા તરફ જેવો પ્રેમ હોય છે તેવો તમારા ચિત્તમાં પ્રભુભક્તિ અને પ્રભુગુણગાન તરફ પ્રેમ હોવો ઘટે અથવા કામી પુરુષ જેમ સર્વત્ર પોતાની સનમને જુએ છે એની બોલીચાલી કે પ્રવૃત્તિમાં ઇંદ્રિયવિષયોની વાસના જ હોય છે વિષયની ઇચ્છાવાળા પ્રાણીના મનમાં કામ કામ અને કામ જ હોય છે તેવી રીતે તમે આખા સંસારને ભગવંતમય જુઓ એને માટે તલસાટ કરો, એને માટે ખૂબ પ્રબળ ઇચ્છા કરો, એ મળે ત્યારે સર્વ મળ્યું એ દૂર હોય ત્યારે જીવન અકારું નિરુત્સાહી, રસ વગરનું થઈ ગયું—આવી વૃત્તિનું પોષણ કરો, એટલે તમારો રસ્તો સાફ છે આદર્શ સન્મુખ છે અને આ વગરના આંટાફેરાનો અંત છે એમ સમજવું. (૪)

ઉપસંહાર—આમાં દંભને સ્થાન ન હોય, મનના મનાવવાનું ન હોય, એમાં માત્ર અંતરના ઉમળકા હોય, હૃદયના દાન હોય, પ્રેમના સિંચન હોય, આનંદના મેળ હોય. આવી રીતે પૂર્ણ પ્રેમથી અત્યંત ધગશથી, અંતરના ઉમળકાથી પ્રભુસેવન તરફ અને પ્રભુગુણગાન તરફ હે મનડા! પ્રેમ લગાવ, એના ઉપર સ્થિર થઈ જા, એના ઉપર વારી જા. બાણકળાની પરીક્ષા આપવા અર્જુનની નજરે જેમ બાણની અણી અને ઊંચ પાંખડાનો મધ્યભાગ જ દેખાતો હતો તેમ ઉઘાડી આંખ કે કાન છતાં તમારું ધ્યાન પ્રભુસેવા કે ગુણગાન ઉપર લાગે તો પછીનો માર્ગ જડી આવશે. આનંદઘન પ્રભુ તમને ભલામણ કરે છે કે હે મનભાઈ! તમે આ રીતે ભગવાન સાથે એકતાન થઈ જાઓ, આ રીતે એને માટે તાલાવેલી જગાવો, બાહ્ય કાર્યમાં નિર્લેપ ભાવ આવે, સાક્ષીભાવે વહેવારુ કામ કરવાની આવડત આવે અને અંતર જીવન પરમાત્મગુણમાં રાચીમાચી જાય ત્યારે આ દશા થાય અને એની તાલાવેલી લાગે તો એવા થવાની ભાવના જાગે. બહુ રહસ્યથી ભરપૂર આ સૂચનો છે એ ઝીણી નજરે જોવા યોગ્ય છે (૯૫)

પાઠાંતર—જુ—જુએ. ભગત તીન—ભગવંતકા

શબ્દાર્થ—જુઆરી = જુગારી, જુગટીઓ. જુઆ = જુગાર, દ્યૂત. કામી = વિષયી, વિલાસપ્રિય, પરસ્ત્રી આસક્ત. યું = એમ. લ્યો = લ્યો, ભજો, યાદ કરો.

૫૬ છન્નુમુ

ભૂમિકા—આપણું ઘડતર વિચારીએ તો તેમા બે પ્રકારની સ્થિતિ દેખવામા આવે છે આપણો બાહ્ય વ્યવહાર અને આપણો અંતરંગ વ્યવહાર. બાહ્ય વ્યવહારમા આપણે સ્વજન સંબંધીના ભાવ ભજવતા હોઈએ છીએ અને અંતરંગમા ચેતન સાથે વ્યવહાર કરતા હોઈએ છીએ. આ બાહ્યાત્મદશા અને અંતરાત્મદશા પર આપણે અનેક દૃષ્ટિબિન્દુઓથી વિચાર કરવાના રહે છે કારણ કે જ્યા સુધી આ બન્નેનો તફાવત આપણા ધ્યાનમા ન આવે અને એની સાથેના વર્તનમા એનો આદરણીય અને ત્યાગ કરવા યોગ્ય ભાવ સમજી તે નિર્ણય અનુસાર વર્તનાને જોડવી ન શકીએ ત્યા સુધી આપણો નિસ્તાર થવો નથી. બહિરાત્મદશામાં આપણે અનેક પ્રકારના વ્યવહારો કરતા હોઈએ, રાગદ્વેષથી રંગાઈ જતા હોઈએ, જ્ઞાતિ, પક્ષ, લાભ, લોભ, માનમહત્ત્વબાથી તણાઈ જતા હોઈએ, તે વખતે આપણે મોટે ભાગે બાહ્ય ભાવમા રમણ કરીએ છીએ અને આપણો ખરો અંતસ્ભાવ છે તેને વિસારી મૂકતા હોઈએ છીએ. ઇંદ્રિય, મન, વિષયો અને રાગદ્વેષના જે કોઈ આવિર્ભાવો હોય તે સર્વમા મુખ્યતયા બહિરાત્મભાવ વર્તતો હોય છે

આ બહિરાત્મદશા પર વિજય કરવો અને અંતરાત્મદશાને પકડી લેવી એ આખા યોગમાર્ગની ચાવી છે અંતરાત્મદશામા સંયમને ખાસ સ્થાન છે ઇન્દ્રિયો પર વિજય, કષાયો પર વિજય, રાગદ્વેષની પરિણતિ પર વિજય એ એનો નકાર (Negative) વિભાગ છે જ્યારે ધ્યાન, અપ્રમત્તતા અને એકાગ્રતા એ એનો રચનાત્મક (Constructive) વિભાગ છે

આ અંતરાત્મદશા અને બહિરાત્મદશા વચ્ચે અનાદિ કાળથી પરસ્પર વિરોધ ચાલ્યા કરે છે પ્રાણી પોતે આ વાત સમજે છતા અનેક વખત બાહ્ય ભાવમા ઊતરી પડે છે અને ન કરવાનું કરી બેસે છે એને ધનના ભામા લાગે છે એને કંચનકામિનીના કલ્પિત વરઘોડા થાય છે અને એ અર્થ હેતુ કે પરિણામના વિચાર કર્યા વિનાય તદ્દન ઢંઢવાઈ થઈ જાય છે અને નવાજુનિ પકડે ચડી જાય છે એમા વળી કોઈ ધક્કા વાગે, કે પોતાને અંગે કે સ્વજને કોઈ દુઃખદાયી પ્રસંગ બની આવે, ત્યારે એ પાછો ચોંકે છે સહજ વિચારમાં પડી જાય છે પોતાને સંપૂર્ણ સુખી કે ભાગ્યશાળી માનવાની માન્યતામા પોતાની ભૂલ કે થતો ભ્રમ દેખે છે અને કાંઈક ઓસરવા માંડે છે ત્યા વળી એકાદ લાલચનો પ્રસંગ આવે કે પાછો લપસી પડે છે અને નીચે વધારે ઊંડા ખાડામા ગબડતો જાય છે

બાહ્યાત્મભાવમા લપટાવનારમા કષાયો અને નોકષાયો મુખ્ય ભાગ ભજવે છે એ ઉપરાંત શાતાવેદનીય, જાતિ અને નામ કર્મો, અંતરાય કર્મોનો ક્ષયોપશમ, શારીરિક

અનુકૂળતા, પ્રતિકૂળતા વગેરેનો પણ એમાં હાથ જરૂર હોય છે પણ એની ગાઢતા કે કષાયોને જ અવલંબે છે આ કારણે કષાયનો અર્થ એક સ્થાને કષ એટલે 'સંસાર' તેનો આય એટલે લાભ એમ કરવામાં આવ્યો છે અને ખરેખર એ સુયુક્ત નામાભિધાન કરવામાં આવ્યું છે વેદનો ઉદય અને નોકષાયો પણ આત્માત્મભાવમાં પોતાનો સારો ફાળો આપે છે આ મોહરાયના આખા કુટુંબનો બરાબર પરિચય કરવાની જરૂર છે, તેની સાથે કાર્ય કરનાર ચારિત્ર ધર્મરાજના કુટુંબી સંયમનો અભ્યાસ કરવાની પણ એટલી જ જરૂર છે અને આ મોહરાય અને ચારિત્રરાજના જુદા જુદા સુભટો, સેનાપતિઓ અને હવાલદારો વગેરે બાબતો બરાબર સમજવાની પણ એટલી જ જરૂર છે. આ હકીકતની વિશેષ માહિતી તો શ્રી ઉપમિતિભવપ્રપંચા કથામાં મળે તેમ છે, એનું સાદું અનુકરણ શ્રી ઉપાધ્યાયજીએ રચેલ વૈરાગ્યકલ્પલતામાં છે. આપણે વિચારક હોઈએ તો આપણને અસર લેવરાવે તેવી અનેક વાતો ત્યાંથી પ્રાપ્ત કરાવે એવી સ્થિતિ છે અને એક વાર સામે લેવાને બદલે અસર લેવાની રીત સાંપડે, નિમિત્તકારણને બદલે ઉપાદાનકારણને શોધવાની સાચી જિજ્ઞાસા થઈ આવે અને બાહ્ય દશાને બદલે અંતરને અપનાવવાની ઈચ્છા થઈ આવે તો કામ થઈ જાય.

૫૮[1]

(રાગ—ધનાશ્રી)

अरी मेरा नाहेरो अतिवारो, मैं ले जोबन कित जाउ ?
कुमति पिता बंभना अपराधी, न उवाहै व ममारा   अरी० १

અર્થ—અલી (સખીઓ)! મારા નાથ–પતિદેવને ખૂબ વારો, સારી રીતે સમજાવો. હું આ મારા જોબનના ભારને ઉપાડીને ક્યાં જાઉં ? કુમતિના બાપ તો બ્રાહ્મણજાતના–અધમ–હલકા છે અને જાતે ગુનેગાર હોઈ સજાપાત્ર છે. તે કાંઈ મારો જન્મારો નભવા દે કે મને સારાં વાનાં થવા દે તેવું નથી. (૧)

વિવેચન—તેતિસમા પદમાં પતિવિરહે ઘરવાસનું ઠેકાણું નથી એમ શરૂઆત કરી અને બેતેરમા પદમા મિત્ર વિવેક પાસે મીઠી વાતો કરી ઘરવાટ જાળવવાની સુમતિએ વાત કરી અને સોળમા પદમાં સુમતિને પતિ મેળાપ માટે નિશદિન વાટ જોતી બતાવી અને અનેક સ્થાને વિરહગાન ગાયા. આદરવાની બેવડી શરતો વર્ણવી અને કોઈ કોઈ સ્થાને કુબુદ્ધિ કુલગાને એના સાચા સ્વરૂપમા બતાવી, પણ ચેતના–સુમતિનું કાંઈ વળ્યું નહિ, અનુભવમિત્રની દરમિયાનગીરી કામ આવી નહિ અને વિવેકમિત્રની સલાહ ચેતનદેવે સંપૂર્ણ પાળી નહિ. એટલે પછી સુમતિ–શ્રદ્ધાને તો કકળાટ કરવાનો જ રહ્યો.

અરે મારી સખીઓ! તમે મારા પતિદેવને ખૂબ વારો, મારી સ્થિતિની એની પાસે ચોખવટ કરી એને જાગતો બંધ કરી દો. હું યુવાન બેઠી મારા પતિદેવની સહ જોઈ બેસી રહેલી, તે મારું જોબન લઈને ક્યાં જાઉં ? મારાથી કાંઈ પદ્મશ્રી કે વેશ્યાની જેમ ઘેર ઘેર ભીખુ જ ભટકાય ? આ તો મને મૂઢ માર પડે છે મારાથી કાંઈ કહ્યું જતું નથી અને સહ્યું જતું નથી; અને મારે છતે ધણીએ ધણી વગરની જેવી દશા ભોગવવી પડે છે. તમે મારા પતિદેવ પાસે મારો આ પોકાર રજૂ કરો, અને મારી સાચી સ્થિતિ પર એમનું ધ્યાન ખેંચો. તમે એમ કહો છો કે મારે પડયું પાનું નભાવી લેવું, પણ તમે મારી શોક કુમતિની કથા સાંભળો. તમે એ કુમતિના કુટુંબીઓનો વિચાર કરો તો તમને જણાશે કે મારાથી એની સાથે રહી શકાય તેવું જ નથી. એનો બાપ ભીખ માગનારો અને અન્યને ભીખ મગાવનારો છે અને તે ઉપરાંત પોતે અનેક પ્રકારના અપરાધ કરનારો છે. કુમતિનો બાપ મહામોહરાજા જ હોઈ શકે એનું કુળ નીચ છે એના આશયો અધમ છે એનો

શબ્દાર્થ—અરી = એલી, ઓરે આદિ સંબોધન કરવાનું પદ. મેરા = મારો. નાહરી = નાથને, પતિદેવને. અતિવારો = ખૂબ અટકાવો, સારી રીતે મના કરો. મ = હું. જોબન = યુવાની, યુવાનીનો ભાર. લે = ઉપાડી. કિત = ક્યાં. પિતા = બાપ. બંભના = બ્રાહ્મણ, દુષ્ટ નતિના ભિખારી. અપરાધી = ગુનેગાર. ઉવાહૈ = નભવા દે, માણવા દે. વ = વવું નાનું રૂપ, નિરર્થક સંબોધન. મમારા = જન્મારો.

૧ પ્રતમાંથી આ પદ મને મળ્યું નથી. તેથી કોઈ પાઠાંતર ઉપલબ્ધ થયા નથી. —વિવેચનકાર

પરિવાર તુચ્છ છે, અને એ બધાં સુમતિનું જોર ન થવા દેવા માટે મારે કારસ્તાનો રચે છે અને રાગ અને દ્વેષ-વિષમના પ્રપંચને તૈયાર કરી મારે ઉપાધિ કરે છે. સુમતિ કહે છે કે તે મારા જ માણસને નમવા દેતા નથી, અને મારું કોઈ કામ થવા દેતા નથી, અને પતિને રંક બનાવી મૂકે છે આવા સંયોગોમાં મારું અંતઃકરણ બળીને મારે તે ક્યાં જવું? (૧)

भला आनी क सगाइ कीनी, कौन पाप उपजारा;
कहा कहीयें इन घरके कुटुंब तें, जिन मेरो काम बिगारा ॥ मेरी ॥ २

અર્થ—સારો માણસ જાણીને એની સાથે સગપણ-સંબંધ જોડ્યો, પણ આ તે શું પાપ જાગીને નડ્યું? (કે હું તો એનું મોઢું પણ જોવા પામતી નથી.) આ મારા પોતાના ઘરના કુટુંબી માણસો, જેણે મારું કામ વણસાડી નાખ્યું અને મારા હાલહવાલ કરી દીધા, તેને તે શું કહીએ? કેવી રીતે ઠપકો આપીએ? (૨)

વિવેચન—જુઓ, તમને એક બીજી વાત પણ કહું છું. મેં તો મારા પતિદેવને સારા માણસ ધારીને એની સાથે સગપણ કર્યું. મેં વિચાર કર્યો કે એ પતિદેવમાં અનંત જ્ઞાન, અનંત દર્શન, અનંત ચારિત્ર, અનંત વીર્ય વગેરે ગુણો ભરેલા છે. એ સત્તાગતે અનંત ગુણના ધણી છે. મારા પતિદેવમાં કોઈ ગુણની ખામી નથી. અને આ તો ઘરમાંથી જ આગ નીકળી પડી. મારા કોઈ મહાપાપનો ઉદય થયો, કે શું થઈ ગયું, પણ મારું તો અત્યારે સર્વ બગાડી નાખ્યું છે. મારા ઘરનું ઠેકાણું નથી. મારા નાથ મારે ત્યાં પગ પણ મૂકતા નથી અને એ સર્વ કરનાર પેલું ઘરનું જ કુટુંબ છે. કુમતિ, એના પિતા, એના સગા-સ્નેહી સર્વ આવીને ભેગા થઈ ગયા છે. અને મારા ઘરમાં જ હું પરદેશી હોઉં એવી મારી સ્થિતિ કરી મૂકી છે! આવા મારા પોતાના ઘરના કુટુંબને કહેવું પણ શું? એ ઘરના માણસોએ મને જીવતી છતાં મરેલીની સ્થિતિમાં મૂકી દીધી છે. આવો આકરો કકળાટ સુમતિ પોતાની સખી પાસે કરે છે. પોતે એની જવાબદારીને અંગે પોતાના કોઈ જાણ્યા-અજાણ્યા થઈ ગયેલા પાપને યાદ કરે છે. એ આવડા મોટા પતિને ઠપકો આપતી નથી પણ પોતાની કાંઈ ભૂલ થઈ ગઈ હશે એવી વિચારણાને અંગે આત્માવલોકન કરે છે અને સખી પાસે વરાળ કાઢી ઉદ્ગારરૂપે પતિને વારવાનું કહી બતાવે છે. અને જે ઘરના કુટુંબે કામ બગાડી નાખ્યું છે તેના તરફ ખેદ બતાવે છે. (૨)

ઉપસંહાર—આ પદના આખરે આનંદઘન નામ નથી આવતું તે વિચારવા જેવું છે. આ પદમાં એક-બે વાત ખાસ ધ્યાન ખેંચનારી છે. આખા પદનો મુદ્દો તો પરઘર રખડતા

શબ્દાર્થ—ભલા = સારો, ઉત્તમ, ઠીક (માણસ). જાની = જાણીને. સગાઈ = સગપણ, સંબંધ. કીની = કરી. કૌન = શું. પાપ = દોષ. ઉપજારા = ઉત્પન્ન થયો, નીકળ્યો, જાગી પડ્યો. કહા = શું. ઇન = આ. ઘરકે = પોતાના. કુટુંબતેં = કુટુંબને. જિન = જેણે. મેરો = મારો. બિગારા = બગાડી નાખ્યું. કામ બિગારે = મારું કામ બગાડી નાખ્યું, મારા હાલહવાલ કરી નાખ્યા.

પતિની વિરહી સતી પત્નીના ઉદ્‌ગારોને અંગે પતિદેવની—પોતાની વર્તમાન સ્થિતિ પર ધ્યાન ખેંચવાનો છે એમાં સતી સાધ્વીની અકળામણ છે અને એમાં રહસ્ય છે સતી સ્ત્રીઓ વર્ષો સુધી વિરહ ખમે છે પણ એને જ્યારે પતિને ઘેર આવવાની આશા પણ ન રહેતી હોય, ત્યારે જરૂર એને અકળામણ તો થાય જ તે વખતે પોતાની બહેનપણીઓ આગળ જે પ્રકારની વાતો—વિચારો નીકળી પડે તેનો આ પદ નમૂનો છે

કોઈ પણ પદને છેડે 'આનંદઘન' અભિધાન ન આવ્યું હોય એવું જાણવામાં નથી. અભિધાનની ગેરહાજરી પદના કર્તૃત્વપણાને અંગે શંકા ઉત્પન્ન કરે તેમ છે કારણ કે બધા પદોની પ્રણાલીથી એ ઉલટી વાત છે આ ચર્ચાસ્પદ વિષયને અત્ર સ્થાન નથી. અહીં તો સુમતિ—ચેતનાનો કકળાટ સાંભળી એનું કામ બગાડનારને ઓળખવાની પ્રેરણા છે એટલે એક વાત તરફ ધ્યાન ખેંચવું જરૂરી છે કુમતિનું કુટુંબ પણ ઘરનું જ છે તે પણ અંદર ઘર કરીને બેસી ગયું છે અને અત્યારે તો પતિદેવની માલિકી સ્વાધીન કરી બેઠું છે ઘરના માણસને કાઢવામાં મુશ્કેલી છે તેના કરતાં ઘર કરી બેઠેલાને કાઢવા વધારે મુશ્કેલ છે, તો પછી આ ઘર કરી બેઠેલ કુમતિ અને તેના સગાંને દૂર કરતાં કેટલો વખત અને કેટલી શક્તિનો ઉપયોગ કરવો પડશે એ વિચારથી સુમતિ પોતાનો જ મારો બગાડી મૂકનાર માટે બગના કે અપરાધી જેવા આકરા શબ્દો વાપરે તેમાં ક્રોધ કે ઈર્ષા નથી પણ વસ્તુનિદર્શન છે પદ અર્થવાહી છે અને ભાષા વગેરે દૃષ્ટિએ એનું કર્તૃત્વ શંકાસ્પદ છે (૯૬)

પદ સત્તાણુમું

ભૂમિકા—શ્રી તીર્થંકરદેવને વીતરાગ કહેવામાં આવે છે તેની પાછળ બહુ મહત્ત્વનું રહસ્ય છે દુનિયામાં રખડાવનાર, દુનિયા સાથે સંયોગ કરાવનાર અને દુનિયા સાથે ખટપટ કરાવી જીવનને આકરું બનાવનાર મોહરાજાના બે પુત્રો રાગકેસરી અને દ્વેષગજેન્દ્ર છે તેનું વર્ણન ઉપમિતિભવપ્રપંચાકથાના ચોથા પ્રસ્તાવમાં વિસ્તારથી જોવા યોગ્ય છે આ બન્ને પુત્રો ભારે આકરા હોવા છતાં તે બન્ને પૈકી રાગકેસરી વધારે રખડાવનારો થાય છે એ મીઠો ઝુલમ છે ન કળાય તેવી રીતે અંદર પેસી જનાર છે વિષયાભિલાષ એનો મંત્રી છે એના સ્પર્શન, રસના, ઘ્રાણ ચક્ષુ અને શ્રોત્ર એ નામના પાંચ બચ્ચાંઓ છે અને આ જગતનો આખો પ્રપંચ રચનાર એ વિષયો છે દ્વેષ દેખાવમાં ભયંકર લાગે છે સામાને કડવાઈ આવે તેવો અને કપડાં ખવરાવે તેવો ધાંધલીઓ ઉદ્ધત છે ત્યારે આ રાગભાઈ તો અંદરથી કામ કરી પાછું કાઢી નાખે તેવો આકરો મુત્સદ્દી હોવા છતાં દેખાતો ડાહ્યોડમરો દીકરો છે. એ પોતાનો દોર માણસો તરફ ચલાવે છે ત્યારે ભાઈબાપુ સગા—સ્નેહી, મિત્રમાં માયાને આસક્ત બનાવી દે છે અને એ વસ્તુ પર

પોતાના ડેરા મૂકે છે ત્યારે ઘર, ઘરેણું, સગાંવહાલાં, ધનદોલત, ખજાના, વસ્તુઓ અને બીજાઓમાં પોતાનું સામ્રાજ્ય સ્થાપે છે

રાગના વિષયો લાંબા વખત ચાલતા નથી. એ તો થોડી ખાધા પછી કુચ્ચા રહે તેટલું પણ બાકી રહેવા દેતા નથી; માત્ર પોતાની પાછળ વિયોગનું દુઃખ, કચવાટનો કકળાટ અને નિઃસાસાની પરંપરા એની તરતમતાના પ્રમાણમાં મૂકી જાય છે તેટલા માટે આનંદઘનના યોગમાં સ્વપરના વિવેચનને મુખ્ય સ્થાન અપાયું છે. આપણે જોવું જોઈએ, આપણો પર સાથે સંબંધ શો ચાલ્યો છે કેટલા વખત સુધીનો છે અને કેવી રીતે પરિણામ પામવાનો છે તેની વિચારણા સાથે પર વસ્તુને પર તરીકે ઓળખવી, તેના સ્વભાવનો અભ્યાસ કરવો, તેના સંબંધને સાચા સ્વરૂપે ઓળખવો એ સાચું આત્મદર્શન છે અને તદનુસાર વર્તન થાય તો અંતે મુક્તિ છે આ સ્વપર વિવેચનમાં આત્મિક અને અનાત્મિક તફાવત જાણવો, દેહ ઘર, ધન, માલ સર્વનો પરમાં સમાવેશ થાય છે તે વાતની ચોખવટ કરવી અને તદનુસાર વર્તન કરવું એ સાચું યોગીજીવન છે સાધ્ય તથા પ્રમાણ છે અને જીવનનો સાર છે માટે છ દ્રવ્યોમાં પુદ્ગળ દ્રવ્યને બરાબર ઓળખી લેવાની જરૂર છે પુદ્ગળના ચાર ભેદ છે સ્કંધ, દેશ, પ્રદેશ અને પરમાણુ. પ્રત્યેક સ્કંધમાં સંખ્ય, અસંખ્ય કે અનંત પ્રદેશ હોય છે એ સ્કંધનો એક ભાગ અથવા કંઈ પણ ન્યૂન ભાગ તે દેશ, અને જેનો સંપૂર્ણ જ્ઞાનીની બુદ્ધિએ પણ એક ભાગના બે ભાગ ન થઈ શકે એવો અતિ સૂક્ષ્મ સ્કંધનો અભિન્ન ભાગ–નિર્વિભાજ્ય રૂપ–તે પ્રદેશ. એ સ્કંધની સાથે જોડાયેલા સ્કંધરૂપે હોય છે ત્યારે તેને પ્રદેશ કહેવામાં આવે છે અને સ્કંધથી ભિન્ન કલ્પના થાય ત્યારે તે પરમાણુ કહેવાય છે અત્યારે સૂક્ષ્મદર્શક યંત્રથી દેખી શકાય છે તે પણ સ્કંધ છે અને પાર્ટિકલ (Particle) અથવા એટમ (Atom)ના નામથી જાણી–દેખી શકાય છે તે પણ સ્કંધ છે અને ઈલેક્ટ્રોન (Electrone) પણ સ્કંધ છે. પ્રદેશ કે પરમાણુ ચર્મચક્ષુથી દેખી શકાતા નથી. વિશિષ્ટ જ્ઞાનથી દેખાતો પરમાણુ એ પુદ્ગળનો અંતિમ અવિભાજ્ય ભેદ છે

પુદ્ગળને વર્ણ ગંધ, રસ અને સ્પર્શ હોય છે વર્ણ પાંચ છે: કાળો, લીલો, લાલ, પીળો અને સફેદ. ગંધ બે છે સુગંધ અને દુર્ગંધ. રસ પાંચ છે કડવો, તીખો કષાયેલો–તુરો, ખાટો અને મીઠો. સ્પર્શ આઠ છે કઠિન મૃદુ, ગુરુ, લઘુ, શીત, ઉષ્ણ, સ્નિગ્ધ અને રૂક્ષ. આ રીતે વીસ ભેદ થાય છે. એ પ્રત્યેકના સંખ્યાત, અસંખ્યાત અને અનંત ભેદ તરતમભાવથી થાય છે ચીકાશ ચીકાશમાં વધતાઓછાપણું હોય છે તેમ જ સુંવાળાપણામાં પણ વધઘટ–ફેર ઘણો હોય છે એટલે પ્રત્યેક પુદ્ગળમાં તારતમ્ય પ્રમાણે સંખ્યાત, અસંખ્યાત અને અનંત ભેદ થાય છે.

પુદ્ગળનો સ્વભાવ પૂરણ–ગલનનો છે શબ્દ, અંધકાર ઉદ્યોત, જ્યોતિ, છાયા, આતપ એ એનું ઔપાધિક લક્ષણ છે શરીર, વાણી, મન નિઃશ્વાસ અને ઉચ્છ્વાસ એ પુદ્ગળોનું

કાર્ય છે તેમ જ સુખ દુઃખ, જીવન, મરણ એ પણ એનો ઉપકાર (કાર્ય) છે આ વાત ખાસ સમજી લેવા જેવી છે આપણું શરીર પુદ્ગળનું જ બનેલું છે આપણે બોલીએ છીએ એ વાણી પૌદ્ગલિક છે વચન કે ભાષા એ પુદ્ગલસ્કંધ છે આપણી સ્મરણશક્તિ, ગુણદોષ વિવેચનને સમર્થન આપનાર દ્રવ્યમન પણ પુદ્ગલ છે અને શ્વાસોશ્વાસ લેવામાં આવે તે પ્રાણવાયુ પણ પુદ્ગલ છે અને તે જ પ્રમાણે પ્રીતિરૂપ પરિણામ સાતાવેદનીયના ઉદયથી થાય તેને સુખ કહેવામા આવે છે તે, અને અસાતાવેદનીયના ઉદયથી થતો પરિતાપ, જેને દુઃખ કહેવામા આવે છે તે પણ પુદ્ગળનું કાર્ય છે પુદ્ગળ પરિણામી દ્રવ્ય છે મૂર્ત છે સપ્રદેશી છે અનેક છે ક્ષેત્રી (આકાશ (space) ક્ષેત્રમા રહેનાર) છે સક્રિય છે અનિત્ય છે, કારણરૂપ છે અકર્તા છે લોકવ્યાપી છે ક્ષીરનીર પેઠે પરસ્પર અવગાઢ હોવા છતા પ્રવેશ રહિત છે એટલે અન્ય દ્રવ્યમાં પ્રવેશ કરેલ છતા કદી તદ્રૂપ થઈ જતાં નથી. એનો અધોગમન સ્વભાવ છે જ્યારે જીવનો ઊર્ધ્વગમન સ્વભાવ છે

સ્કંધની સાથે પ્રતિબદ્ધ થયેલ નિર્વિભાગ ભાગને પ્રદેશ કહેવામા આવે છે જ્યારે એ છૂટા પડી ગયેલ નિર્વિભાગ ભાગ હોય ત્યારે તેને પરમાણુ કહેવામા આવે છે આ છેલ્લો નિર્વિભાગ પરમાણુ કારણરૂપ છે અંતે નિત્ય છે સૂક્ષ્મ છે અને ઉપર જણાવેલા પૈકી એક રસ, એક ગંધ, એક વર્ણ અને બે સ્પર્શથી યુક્ત હોય છે આવા એક પરમાણુનું જ્ઞાન ઇંદ્રિયથી થઈ શકતું નથી; એ આગમ કે અનુમાનથી જ સાધ્ય છે અને એ એના કાર્ય અને હેતુથી અનુમિત થઈ શકે છે. આપણને દૃષ્ટિગોચર થતા પદાર્થોનું અંતિમ કારણ આ પરમાણુ છે અને, અગાઉ જણાવ્યું તેમ છે તે અશબ્દ હોવા ઉપરાંત અભિભાજ્ય છે. આ અણુ-દ્રવ્ય કોઈ દ્રવ્યનું કાર્ય ન હોવાથી એને નિત્ય દ્રવ્ય માનવામા આવે છે અને તે દ્રવ્યરૂપે નિત્ય છે પણ એ કયારેક સ્કંધના અવયવરૂપ બની સામુદાયિક અવસ્થામાં રહે છે અને કયારેક સ્કંધથી અલગ થઈ વિશકલિત-છૂટીછવાઈ અવસ્થામાં રહે છે આ પરમાણુની પર્યાયઅવસ્થા છે અને તેને બરાબર લક્ષ પર લાવવી એ આ પદનો ઉદ્દેશ છે દ્રવ્યનું આટલું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય ત્યારે પુદ્ગળના સ્કંધને ઓળખાય, પ્રદેશ અને પરમાણુનો ભેદ ખ્યાલમા રહે, એનો પૂરણ-ગલન સ્વભાવ નજરમા આવે અને એના પરિણામી ભાવની સાથે એની પરમાણુદશામાં રહેલી નિત્યતા કરતા સ્કંધદશામા પર્યાયરૂપે પલટાતી અનિત્યતા લક્ષમા આવે ત્યારે પુદ્ગળ અને જીવના સંબંધની ઓળખાણ થાય. આ રીતે દ્રવ્યાનુયોગની ઉપયુક્તતા પણ ધ્યાનમાં આવે અને જીવ-અજીવને સમજવામાં રહેલી વિશિષ્ટતા પણ બરાબર સમજાય.

પુદ્ગળને સૂક્ષ્મતાથી વિચારતા એની અનિત્યતા ખ્યાલમા આવી જશે. પરમાણુ નિત્ય હોવા છતા પર્યાય નજરે એમા પલટનભાવ ચાલુ જ રહે છે અને આપણું શરીર, ભાષા અને મન અને આપણા શ્વાસોશ્વાસ-પ્રાણ પણ પૌદ્ગલિક છે આટલી વાત સ્પષ્ટ કરી હવે આપણે અતિ ઉપદેશક પદની વિચારણામા પ્રવેશ કરીએ. પુદ્ગલના સ્કંધો સંગ-પતન-વિધ્વંસનને આધીન છે એ વાત ધ્યાનમા રાખવાથી આખું પદ બરાબર સમજાઈ જાય તેમ છે. સાધુ-સાધ્વીનો ટેક ધ્યાન યોગી શું કહે છે તે જુઓ —

૫૫[1]

(રાગ—કલ્યાણ)

या पुद्‌गलका क्या विसवासा? है सुपनेका वासा रे या पुद्‌गल०

चमत्कार बिजली दे जैसा, पानी बिच पतासा;

या देहीका गर्व न करना, जंगल होयगा वासा या पुद्‌गल० १

અર્થ—અથવા તો વસ્તુનો કે શરીરનો ભરોસો કેવો? આ તો ખરેખર સ્વપ્નાનો વાસો છે (આંખ ઉઘડી ગઈ એટલે એક ખલાસ જેવો તમાશો છે)! એ વીજળીના ચમકારા જેવો ઝબકારો માત્ર છે પાણીની અંદર પતાસું મૂક્યું હોય તેમ તે આખરે ગળી જનાર છે. માટે આ શરીરનો ગર્વ ન કરવો, એનું અભિમાન ન આણવું કારણ કે એનો આખર મુકામ તો જંગલમાં જ થવાનો છે (લાકડામાં કે જમીનમાં) (૧)

વિવેચન—આપણે કામ લેવાનું છે હાલ તુરત પુદ્‌ગલ સાથે, ઘરબાર, માલમસાલા, રાચરચિલું સર્વ પુદ્‌ગલ છે અને તે પૂરણ-ગલનને આધીન છે પર વસ્તુ છે આવા પુદ્‌ગલનો શું વિશ્વાસ કરવો? અહીંનો વસવાટ તો આપણે એક સ્વપ્નાની માયા સરીખડો છે. સ્વપ્નમાં જોયું કે રાજ્ય મળ્યું અને આંખ ઉઘડી ગઈ; આખો ખેલ ખલાસ!

તા. ૧૪-૪-૧૯૪૪ને રોજ મુંબઈમાં નજરે જોયું લક્ષાધિપતિ હતા, કરોડની આસપાસ પહોંચી ગયા હતા, સ્ટીમરના દારૂગોળાનો એક ધડાકો થયો, દશપંદર મિનિટ પછી બીજો થયો, શું થયું તે સમજાયું નહિ, ઘરબાર વગરના થઈ ગયા, જમાવેલી મૂડી અને વસાવેલ ઘરવખરી મૂકી નાસી છૂટ્યા અને સેવેલા ધનવૈભવનાં સ્વપ્ના ક્ષણિના ખલાસ થઈ ગયા. આપણે તો આપણા જીવતરમાં સુપનના ખેલ નજરે જોયા!

આ મુદ્દા પર મેં સુંદર દાખલા આપે છે ઘોર અંધારી રાત હોય, આંખે વાદળાં ચઢી આવેલાં હોય, પોતાની આસપાસ એક હાથ છેટે શી વસ્તુ પડેલ છે કે કેવું પ્રાણી બેઠેલ છે તે પણ દેખાતું ન હોય, તેવા અંધારામાં વીજળીનો ચમકારો થાય ત્યારે જરા ઝળકાટ નજરે પડે છે પણ બીજી ક્ષણે તો ઘોર અંધકાર અને હાંફાં મારવાનું જ બાકી રહે છે. તેના જેવો આ પુદ્‌ગલનો સંબંધ છે જરા મળ્યું ખાધું ન ખાધું ત્યાં ઉપડ્યા એટલે ખેલ ખલાસ છે અને પાછું અંધારું ઘોર છે અથવા પાણીના પતાસાને

શબ્દાર્થ—યા = (અવ્યય) અથવા. સર્વનામ હોય ત્યારે વિભક્તિ લાગતાં પહેલાં થતું સંક્ષિપ્ત રૂપ. એવા અને વગેરેને ભાર કરતાં નકામા અન્ય સર્વને લાગુ પડતો શબ્દ. પુદ્‌ગલ = રૂપ-રસ-ગંધવાળી વસ્તુ, શરીર (જૈન). વિસવાસા = વિશ્વાસ, ભરોસો. સુપનેકા = સ્વપ્નના. વાસા = વાસ ઘર. ચમત્કાર = વિસ્મય, ચમકારો, ઝબકારો. બિજલી = વિજળી, ચપલા, વિદ્યુત. જૈસા = જેવા. પતાસા = ખાંડની પૈસા જેવી બનાવટ. દેહી = શરીરધારી જીવ, શરીર. ગર્વ = અભિમાન. વાસા = વસવાટ, ઘર, એક ઠેકાણે હમેશને માટે રહેવું તે.

૧ પ્રતમાંથી આ પદ મળ્યું નથી. અને તેના પાઠાંતર પ્રાપ્ત થયા નથી. —વિવેચનકાર.

પાણીની વચ્ચે મૂકયુ હોય તો એને ગળતાં વાર શી? તે જ પ્રમાણે આ પુદ્ગળ વસ્તુ, ઘર, શરીર કે મિલકત સર્વ વીજળીના ચમકારા છે, પાણી વચ્ચે પડેલા પતાસા જેવા છે અને કદાચ સારુ શરીર મળી ગયુ હોય, પ્રમાણમા નીરોગીપણુ પ્રાપ્ત થયુ હોય, તોપણ આ શરીરનો ગર્વ કરવા જેવું નથી. સનત્કુમારે એનો ગર્વ કર્યો ત્યારે બે ઘડી પછી માલૂમ પડયુ કે એ તો ઝેરમય થઈ ગયુ છે અને આખરે જંગલનો વાસ અનિવાર્ય છે. આવા જંગલમા વાસ કરનાર શરીરનો ભરોસો શો કરવો? એની આસનાવાસના શી!

દેહી'નો સામાન્ય અર્થ શરીરધારી થાય, અહીં દેહીના અર્થ કરતા દેહનો ગર્વ ન કરવો એ વાત સબધ પરથી બધબેસતી લાગે છે અને દેહધારીનો ગર્વ ગણવો હોય તો દેહ ધારવાનો ગર્વ ન કરવો એ પણ બેસે તેવી વાત છે જે ઓછી સમજણે પુદ્ગલાનદીપણામા રાચી રહેલ છે તેણે યાદ રાખવું કે દેહ, દેહિત્વ, પ્રાપ્ત થયેલ ધનમાલ ખજાના કે નાનકડુ રાજપાટ કે ચોકાઈ—એમાના કોઈનો ગર્વ કરવા જેવું નથી. એ સર્વ પર છે અનત ગુણવાળા આત્માને જકડી રાખનાર મહામાયા છે અને અતે નાશ પામી જનાર પારકી માયા છે એની ઇંદ્રજાળનો ભોગ વિચક્ષણ પ્રાણી ન થાય. (૧)

जूठे तन धन जूठे जोबन, जूठे है घरवासा;
'आनदघन' कहे सब ही जूठे, साचा शिवपुरवासा या पुद्गल० २

અર્થ—શરીર ખોટુ છે ધન, ઘર, માલની સમૃદ્ધિ ખોટી છે અને યૌવનિયુ પણ ખોટુ છે અને છેવટે ઘરવાસ પણ ખોટો છે આનદઘન મહારાજ તો (અનુભવથી) કહે છે કે એ સર્વ ખોટુ છે ક્ષણિક છે માયાવી છે; શિવપુર–મોક્ષ–નો વાસો એ સાચી વાત છે (૨)

વિવેચન—શરીર પોતે ખોટું છે; નશ્વર દેહનો ભરોસો નહીં. અને ધન તો જૂઠુ જ છે. એ તો એક ભવમા ત્રણ ભવ કરાવે છે પૂરની જેમ આવે છે ધડાકા સાથે નાસી જાય છે અને કોઈની સાથે જતું નથી. અને યૌવનીયાનો લટકો લહાવ ચાર એ દિન એ ચાર દહાડામા પણ દુખાટનો પાર નથી. એની સાથે સકલિત થયેલા દુખોનો રોગો અને એક પ્રેમપાત્રને અગે થતી હરીફાઈઓનો વિચાર કરીએ તો ચાર દહાડાના લટકાને લગ્નો માનતાં પણ સહજ સંકોચ થાય તેમ છે અને ઘરવાસ પણ જૂઠો જ છે કોઈ ઘર કે જમીન પાયસાત પેઢી ચાલતી નથી. આનદઘન મહારાજ કહે છે કે આ રીતે તન–ધન–યૌવન અને ઘરવાસ સર્વ જૂઠાં છે પુત્ર–પુત્રીઓ તરીકેની માન્યતા જૂઠી છે; સ્નેહીસ્નેહીઓના સગપણ જૂઠા છે; સ્ત્રી, માતા કે પિતાના સબધ જૂઠા છે—સર્વ બાહ્ય સબધો ખોટા છે કેટલાનાં નામ દઈએ? સર્વ ખોટું છે નાશવત છે દુખકારી છે દૂરથી તજવા યોગ્ય છે

ત્યારે આ ખરાબ, પેલું ખરાબ, ત ખરાબ અને સર્વ ખરાબ; ત્યારે કાઈ સાચુ સારુ

શબ્દાર્થ—જૂઠે = ખોટુ અસ્થિર, પોતાનું નહિ તેવુ જોબન = યૌવન, જુવાની. ઘરવાસા = ઘરમાં રહેવું તે. સબ હી = બધું સાચા = સાચું. શિવપુર = મોક્ષનગર, મુક્તિપુરી.

સ્વીકાર્યું પણ કે સજનમા સવ આની ગયું ? યોગીરાજ કહે છે કે શિવપુરનો વાસ એ સાચી ચીજ છે એ શાશ્વતી સુખપરંપરા છે એ ચાર કષાયનું વાતાવરણ ન હોઈ એમાં વાસુ-અનંત વખતનો-નિરંતરનો આનંદ છે અને એ અનંત ગુણથી ભરેલ હોઈ સાચો વાસ છે, જે વાસમાં વસ્યા પછી કોઈ ખાલી કરાવનાર નથી, ત્યાં કોઈ ભાગ પડાવનાર નથી અને ત્યાંના અનંત આનંદને પરિસીમા કે અટકાયત નથી. એ શિવપુરવાસ સાચો છે પૂર્વપ્રયોગથી સંગના અભાવથી, બંધન તૂટવાથી અને તે પ્રકારના ગતિપરિણામથી કર્મનો સર્વથા ક્ષય થતા ચેતન લોકને અંતે ઊર્ધ્વ ભાગમાં ચાલ્યો જાય છે એ શિવપુરનું સ્થાન લોકને અંતે એક યોજનના ભાગમાં ઉપર આવેલ છે પ્રત્યેક મુક્ત આત્મા ત્યાં સ્થિરવાસી રહે છે ત્યાં વસનારના આઠ ગુણ વિચારવા યોગ્ય છે —

नाणं च दंसणं चेव अव्वाबाहं तहेव सम्मत्तं । अक्खयठिइ अरूवी अगुरुलहु वीरियं हवई ॥

આઠ કર્મના નાશથી આ આઠ ગુણો શિવપુરવાસમાં ગયેલ પ્રત્યેક આત્માને પ્રાપ્ત થાય છે—

(૧) પ્રત્યેક સિદ્ધને અનંત જ્ઞાન હોય છે જ્ઞાનાવરણીય કર્મનો સર્વથા ક્ષય થઈ જવાથી લોકાલોકસ્વરૂપને એ જાણે છે

(૨) દર્શનાવરણીય કર્મનો સંપૂર્ણ ક્ષય થઈ જવાને કારણે પ્રત્યેક શિવપુરવાસી લોકાલોકસ્વરૂપને સર્વથા દેખે છે

(૩) શિવપુરવાસવાળાઓ સર્વ પ્રકારની બાધા-પીડાથી રહિત હોય છે મનુષ્ય કે દેવનું ઊંચામાં ઊંચું સુખ કલ્પવામાં આવે તેનાથી અનંતગણું આત્મિક સુખ નિરંતર તે માટે એ અનુભવે છે એનું વર્ણન અશક્ય છે મૂંગો માણસ સાકર ખાય તેનો સ્વાદ વર્ણવી ન શકે પણ અનુભવી શકે એવી એ સુખની અતિમાત્રા અવર્ણનીય છતાં અનુભવગમ્ય છે આ અવ્યાબાધ સ્થિતિ વેદનીય કર્મના નાશથી થાય છે

(૪) શિવપુરવાસીને ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ હોય છે. આ સમ્યક્ત્વ શબ્દ ખાસ સમજવા યોગ્ય છે. મોહનીય કર્મના નાશથી આ ગુણ ઉત્પન્ન થાય છે.

(૫) શિવપુરવાસીની એક સ્થાને અક્ષય સ્થિતિ થાય છે જન્મ-મરણના ફેરા ટળી જાય છે એક સ્થાને રહી અનંત ગુણમાં રમણતા કરવાનો મહા સુંદર લાભ મળે છે. આયુષ્યકર્મના ક્ષયને પરિણામે આ ગુણની પ્રાપ્તિ થાય છે

(૬) નામ અને રૂપની વિવિધતા નાશ પામી જાય છે. દેવપણું મનુષ્યપણું કે એક-બે-ત્રણ-ચાર-પાંચ ઇંદ્રિય હોવાપણું કે શરીર, સંઘયણ, સંસ્થાન વગેરે સર્વ ભાવો નાશ પામી માત્ર અરૂપી ગુણ પ્રાપ્ત થાય છે નામકર્મનો ક્ષય થવાથી આ અરૂપી ગુણ પ્રાપ્ત થાય છે.

(૭) ગોત્રકર્મનો ક્ષય થવાથી અગુરુલઘુત્વ પ્રાપ્ત થાય છે સિદ્ધવાસી જીવો હલકા પણ નથી, ભારે પણ નથી, પણ અગુરુલઘુ છે એ કાર્મિક સત્કાર કે સન્માન રહિત હોય છે એટલે વિષયની નજરે કે સત્તાપે જોઈએ તો તેઓ સત્કાર રહિત હોય છે. આથી અગુરુલઘુ ગુણ ખાસ વર્ણવવા યોગ્ય છે.

(૮) અને આત્મામા સ્વભાવત. અનત બળ હોય છે એ વીર્યાતરાય નામના કર્મથી ઓછુંવધતું દબાઈ ગયેલું હોય છે તે કર્મનો નાશ થતા એની અનત શક્તિ પ્રકટ થાય છે આ અનત શક્તિના ઉપયોગથી લોકને અલોકમા અને અલોકને લોકમા ફેરવી નાખવાની તાકાત પ્રકટે છે પણ શિવપુરવાસમા કૃતકૃત્ય થયેલા મહાનુભાવો એ શક્તિનો ઉપયોગ કરી કરતા નથી, કર્યો નથી અને કરવાના નથી.

આ આઠ ગુણ શિવપુરવાસીના હોય છે એ વાસમા રહેનાર પોતાના નિજગુણ પ્રકટ કરે છે અને તેની પ્રાપ્તિ પછી એ હમેશને માટે થાય રહે છે એ ધ્યા માટે બનતો સર્વ પુરુષાર્થ કરવા યોગ્ય છે (૨)

ઉપસંહાર—સ્વપરનું વિવેચન થઈ જાય, પુદ્ગળ અને આત્મા વચ્ચેનો ભેદ સમજાઈ જાય, મર્યાદિત વિચારણામાં પુદ્ગળ ગમે તેટલા પોતાના લાગતાં હોય પણ તે પર છે સ્વને વિડંબના કરનાર છે એના સાચા વાસથી એને દૂર રાખનાર છે અને અંતે ગમે તેટલા મીઠા લાગતા હોય તોપણ પરભાવમા રમણ કરાવનાર છે—આ વાત અનેક રીતે જુદા જુદા આકારે વારવાર પુનરાવર્તન કરીને કહેવા યોગ્ય છે પુદ્ગળનો સ્વભાવ નીચગામી છે નાશને આધીન છે ચેતનનો સ્વભાવ ઉચ્ચગામી છે અક્ષય અરૂપી, અ બાધાધ સ્થિતિને યોગ્ય છે અને અનત શક્તિને સગ્રહનાર કોઈ પૂર્ણ આનદ આપે તેવો છે આ વિચાર જાની સાથે દેહ-શરીર પારકુ છે નાશને આધીન છે એ વાત સમજાય તો દેહનો અધ્યાસ છૂટી જાય, ઘરનો મોહ ગળી જાય અને છેવટે સગાવહાલા તરીકે માનેલા આપ્તજનોના સબધને સાચા રૂપે ઓળખાતા જીવનના આદર્શો તદ્દન પલટાઈ જાય. એ વાતનો સ્પષ્ટ ખ્યાલ કરવા માટે જીવ અને પુદ્ગળના સ્વરૂપને બરાબર ઓળખવાની જરૂર છે પછી અતર વિભાગે તેમનું જડપણું, તેનો પૌદ્ગલિક સબધ તે સબધનાં કારણો અને તેની અલ્પકાલીન સ્થિતિનો વિચાર કરવામા આવશે તો ક્રોધ, માન, માયા લોભ અથવા હર્ષ ક માત્ર, જાય કે વેરોધનો પૌદ્ગલિક સબધ સમજાશે, અને મોહની અજ્ઞાનતા અને મોહનો નિરોધ ખ્યાલમા આવશે. માટે સાચા-ખોટાનો બરાબર કેટ પાટલો.

સાચુ તેને કહેવાય જે હમેશને માટે પોતાનું બની રહે. બાકી બે-પાચ દહાડા સાથે રહી ઉપર ઉપરનો આનદ દેખાડે અને જાય ત્યારે ભારી પરેશાની કરાવે એને સાચુ ન કહી શકાય. આ સાચી વસ્તુની શોધ કરવા માટે કુનેહ, આવ ત અને અભ્યાસની જરૂર છે વસ્તુના ધર્મનો ઊંડો ખ્યાલ કરવાની આવશ્યકતા છ અને તે અભ્યાસ ખાતર ગમે તેટલો ભોગ આપવાની અને તેમા ઓતપ્રોત થઈ આરપાર નીકળી જવાની જરૂરીઆત છે

આખા યોગમાર્ગનો સાર આ પ્રસાદીની વિચારણામા છે અને એની પ્રાપ્તિ એ સુખ પ્રયાસની સિદ્ધિનું ફળ છે શિવપુરવાસ સાધ્ય છે સ્થિર પાયી છ અનત છ અરૂપ છ

જ્યારે પ્રયાસ જૂઠો છે સ્વપ્ન છે આકાશ જેવો છે એટલે સાચા વાસને મેળવવા સુયોગ્ય પ્રયાસ કરવા યોગ્ય છે અને પ્રયાસથી તે મળે તેવો હોવાને કારણે તેની ખાતર પૂરતી શક્તિનો ઉપયોગ કરવા યોગ્ય છે. ¹શિવપુરવાસની નજીક પ્રાણી આવે છે ત્યારે એ નામકર્મની એંશી પ્રકૃતિને છેલ્લા બે સમયમાં ક્ષય કરી નાખે છે. શૈલેશીકરણમાં એ બહુ કર્મોનો નાશ કરી દે છે. ચરમશરીરી જીવ ચૌદમા ગુણઠાણાના છેલ્લા બે સમયે દેવદ્વિક વિહાયોગતિદ્વિક પાંચ વર્ણ બે ગંધ, પાંચ રસ, આઠ સ્પર્શ, પાંચ શરીર, પાંચ સંઘાતન, પાંચ બંધન, નિર્માણનામકર્મ, છ સંઘયણ, અસ્થિર અશુભ, દુર્ભગ, દુસ્વર, અનાદેય, અયશ, છ સંસ્થાન, અગુરુલઘુ, ઉપઘાત, પરાઘાત, ઉચ્છ્વાસ, અપર્યાપ્ત, પ્રત્યેક સ્થિર શુભ, સુસ્વર અને ત્રણ ઉપાંગ એ ૭ પ્રકૃતિઓ ખપાવે છે અને છેલ્લે સમયે મનુષ્યદ્વિક ત્રસત્રિક યશ આદેય, સુભગ, જિનનામ અને પંચેંદ્રિય જાતિ—એ ૧ પ્રકૃતિઓ ખપાવે છે પછી અજરામર નિષ્કલંક સ્વરૂપ, નિષ્કર્મા થાવે (નામકર્મ-આઠમી પૂજા, વીરવિજય)—આવી ભવ્ય હકીકત શિવપુરવાસમાં જતાં બને થાય છે. અને પછી તો અનંત કાળ લીલાલહેર વર્તે છે ઉપાધિનો સર્વથા અંત આવી જાય છે અને સ્વરૂપ-રમણતા પ્રાપ્ત થઈ જાય છે એમાં પુદ્ગલને સ્થાન નથી, એના પર આધાર નથી, એની સાથે સંબંધ રહેતો નથી અને એ સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરવાનો આ સર્વ પ્રયાસ છે. (૯૭ – પહેલું વિવેચન)

સત્તાણુમા પદનું બીજું વિવેચન

ભૂમિકા—આ પદમાં સાદી ભાષામાં બહુ ઊંડી વિચારણા બતાવી છે. આત્માર્થીથી જોતાં એનું કર્તૃત્વ શંકિત રહે તેવું લાગે છે. એ વિષય અન્યત્ર ચર્ચાશે. પણ આત્મલક્ષીને એ સવાલ મૂંઝવતો નથી; એને તો ઉપલબ્ધ થાય ત્યાંથી સાર ગ્રહણ કરવો છે અને તેને પચાવી જીવી જાણવો છે આ દૃષ્ટિએ આ સાદા પદમાં બહુ માર્મિક અને હૃદયને અસર કરે તેવી વાત કરી છે

આપણું પોતાનું વર્તન તપાસીએ તો જણાશે કે આ પ્રાણીને સર્વથી વધારે પ્રેમ પોતાના શરીર પર, ત્યાર પછી પોતાનાં ઘરબાર, માલમિલકત વગેરે પર હોય છે. આ આખી માન્યતા ભૂલભરેલી છે અને પરિણામે પરિતાપ નિપજાવનારી છે એમ આ પદમાં બતાવવા પ્રયાસ કર્યો છે આપણી આખી બાજી જે વસ્તુઓ પર મંડાણી છે એ વસ્તુઓ આખરે ક્ષણિક છે સુંદર આરસાને ભાંગતા વાર લાગતી નથી, બગીચાના ઉકરડા થતા જોઈએ છીએ મહેલનાં ખંડેરો જોઈએ છીએ અને પૌદ્ગલિક પદાર્થ ગમે તેટલી ચીવટથી વસાવ્યો હોય, પણ અંતે એનો નાશ અવશ્ય છે તો સમજુ પ્રાણી આવી એવી વિનાશશીલ વસ્તુના સંબંધમાં લાગે કેમ? આપણે એને છોડીને જવાનું અને એ પોતે વિનાશ પામવાની—આવો

૧ સિદ્ધપ્રાપ્તિ પૂજાના અર્થને આધારે.

એવડો વિનાશપંથ જ્યાં ખુલ્લો છે ત્યાં એવે માર્ગે કેમ સમજુ ચઢે? સ્વપ્નાની માયા કેવી છે તે આપણે ત્રીજા પદમાં 'સુપનકો રાજ સાચ કરી માનત' ના વિવેચનમાં વિચારી ગયા છીએ. અને એ એટલી સીધી સાદી, અને સ્પષ્ટ વાત છે કે એના પર લેખ લખવાની જરૂર નથી. પણ એ સીધી વાત છતાં એટલી ભુલાઈ જાય છે કે એના પર વારંવાર ધ્યાન ખેંચવાની જરૂર રહે છે. આ આખી બાજી ખોટા પાયા પર મંડાયેલી છે એ બતાવનાર અનિત્યભાવનાને આ પદમાં સ્થાન આપ્યું છે.

या पुद्‌गलका क्या विसवासा? है सुपनेका वासा रे या पुद्‌गल०
चमत्कार बिजली दे जैसा, पानी बिच पतासा;
या देहीका गर्व न करना, जंगल होयगा वासा या पुद्‌गल० १

અર્થ—અરે, આ વસ્તુઓનો તે ભરોસો શો કરવો? ખરેખર એ તો સુપનાના મહેલ-હવેલી છે. એનો ચમકારો તો જેવી આકાશની વીજળી ઝબકારા દે છે તેના જેવો છે અથવા પાણીની વચ્ચે પડેલું ખાંડનું પતાસું જેટલો વખત ટકે તેટલી તેની સ્થિતિ છે. એટલે આ શરીર ગમે તેટલું શોભતું કે તંદુરસ્ત લાગતું હોય તોપણ તેનું અભિમાન ન કરવું, કારણ કે આખરે તો જંગલમાં વાસ થવાનો ચોક્કસ છે. (૧)

વિવેચન—પુદ્‌ગળનો અર્થ અહીં શરીર સમજવાનો છે એમ પં. ગંભીરવિજય ગણિ લખાવે છે અને તે અર્થ સમુચિત જણાય છે. પુદ્‌ગળના સમૂહને શરીર તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. આવા તો અનેક પુદ્‌ગળસમૂહો છે. આ પુસ્તક પણ પુદ્‌ગળ છે અને તમારી સામે ટેબલ-ખુરશી કે બારી-બારણાં હોય તે સર્વ પુદ્‌ગળ છે. પણ અત્ર પ્રસ્તુત વાત શરીરની છે. આ શરીરનો ભરોસો શો? એને ગમે તેટલું પાળવા-પોષવામાં આવ્યું હોય, પણ અંતે એ નાશ પામનાર વસ્તુ છે. પુદ્‌ગળ સડન-પડન-વિધ્વંસણધર્મી હોય છે. કોઈ મંદિર કે ઘર અનંત કાળ ટકી શકતું નથી. સ્વપ્ન આવ્યું; સાત માળની હવેલી, અંદર હીંડોળા ખાટ, અત્તરના ફુવારા, મનમાં લોભાયું અને સ્વપ્ન ખલાસ થયું એટલે હતા ત્યાંના ત્યાં! આવો સંસાર છે! આવું શરીર છે! એના પર બે મજાના દાખલા આપે છે —

અંધારી ઘોર રાત હોય, વરસાદની હેલી વરસતી હોય, આખી દુનિયા પર અંધાર પિછોડી પથરાઈ ગઈ હોય, તેવામાં વીજળીનો ઝબકારો થાય, ત્યારે જે ચમત્કાર લાગે છે તેવો આ પુદ્‌ગળનો ચમત્કાર છે. આપણા જીવનનો કાળ વીજળીના ચમકારા જેટલો જ જણાય. અને પાણીની વચ્ચે પતાસું મૂક્યું હોય તે કેટલું ટકે? ચાના પ્યાલામાં નાખેલ પતાસું જોતજોતામાં ઓગળી જાય છે. તેવી આ શરીરની સ્થિતિ સમજવી. એટલા માટે આ દેહનો ગર્વ ન કરવો. એના પર બે મજાના દાખલા વિચારવા જેવા છે.

સનત્કુમાર ચક્રવર્તી ખૂબ રૂપાળા હતા. અને રૂપવાન તરીકે એની પ્રશંસા પણ ખૂબ થતી હતી. ઇંદ્રે એના રૂપની પ્રશંસા કરી એટલે એને જોવા બે દેવો આકાશમાર્ગે ચક્રવર્તીના રાજમહેલમાં આવ્યા ત્યારે ચક્રી સ્નાન કરતા હતા. દેવો તો આકાશમાર્ગે આવી એને જોઈ રહ્યા, ખૂબ રાજી થયા, મુખ ઉપર નીમક હલાવ્યું, પ્રશંસા કરી હસ્યા. ચક્રીએ તેનું કારણ પૂછ્યું. જવાબમાં ઇંદ્રે તેના રૂપની પ્રશંસા કરી; તે હકીકત સાંભળી રાજી થયા; પણ જરા ગૌરવ ધરી દેવોને કહ્યું કે મારું ખરું રૂપ જોવું હોય તો કલાક પછી રાજદરબારમાં આવજો. દેવોએ વધારે આશ્ચર્યપૂર્વક સભામાં આવવા સમતિ દર્શાવી. ચક્રવર્તીએ વસ્ત્રપરિધાન કર્યું, તિલક-અંજન કર્યું અને સુવર્ણ, મોતી, હીરા અને રત્નથી ભૂષિત થઈ બનીઠની રાજસભામાં આવી સિંહાસનારૂઢ થયા. એના રૂપનો અંબાર ઝળહળતો હતો. થોડી વારમાં પેલા બન્ને દેવો આવ્યા, રાજસભામાં બેઠેલ રાજાને દૂરથી જોયો. અત્યંત ખેદદર્શક વિષાદ ચહેરા પર બતાવ્યો અને ડોકું જમણી-ડાબી ધુણાવી. ચક્રવર્તીએ પૂછ્યું કે કેમ આમ ઊલટી વાત કરો છો? તમે રાજી થવાને બદલે નારાજ કેમ થયા? દેવોએ જવાબમાં કહ્યું કે ચક્રીરાજ! તમારું આખું શરીર ઝેરમય થઈ ગયું છે. જે મજા તમારા શરીરની સ્નાન વખતે હતી તે અત્યારે નથી રહી. ચક્રી નમાઈ પાસ્યા થૂક નાખ્યું. તે પર માખી બેઠી; ઝેરથી મરી ગઈ! શરીરની સ્થિતિ આવી છે એનો ભરોસો શો? એ તો બે કલાકમાં ઝેરી થઈ જાય, વ્યાધિમય થઈ જાય તો આ દેહનો ગર્વ ન જ કરવો. (૧)

झूठे तन धन झूठे जोबन, झूठ है परवासा;
'आनंदघन' कहे सब ही झूठे, साचा शिवपुरवासा या पुद्गल० २

અર્થ—શરીર ખોટું છે, ધન પણ અસ્થિર છે અને આ (તારી) જુવાની પણ અંતે જૂઠી છે અને આ તારાં ઘરના ઘર અથવા તારા વસવાટો પણ સર્વ બનાવટી છે. આનંદઘન કહે છે કે એ સર્વ જૂઠું છે કૃત્રિમ છે; સાચો તો શિવનગરનો વાસ છે. એ સ્થાયી છે, નિત્ય છે અનંત છે અભંગ છે.

વિવેચન—એટલા માટે શરીર ખોટું છે પરાયું છે વ્યાધિને નોતરનાર છે, અને અંતે બાળી-દાટી દેવા જેવું છે અને થોડા કલાક રાખ્યું હોય તો ગંધાઈ ઊઠે તેવું છે. જે સ્થાયી પોતાનું નહિ તેનો ભરોસો શો? અને ધન તો ખોટું જ છે. એને મેળવતા મુશ્કેલી, સાચવતાં મુશ્કેલી અને ખોવાઈ-ખરચાઈ જાય કે નુકસાની આવી દેવી પડે ત્યારે એ મનમાં જે આઘાત કરે છે તે વિચારતાં એનું જીવ્યાખ્યું તો ઝેર જેવું દેખાય છે. લક્ષ્મી દેવી ચાપળી છે અને ભાગ્યવાનને ત્યાં જાય છે અને સમજુનો કસ કાઢે છે. આવી ચળ લક્ષ્મી પર ભરોસો શો? હાં રે મારે જોબનીઆનો લટકો દહાડા ચાર જો.—જુવાની—આવી જુવાનીનાનો ભરોસો શો? ઘરવાસ પણ ખોટો જ છે જે ઘરને ઓઢવું પડે, જેને વારંવાર સમરાવવું પડે, એનો ભરોસો શો અને એની સ્થિરતા કેટલી?

આમ જે જોઈએ તે સર્વ જૂઠું છે. સગાં ખોટાં, સબંધી ખોટાં, બૈરી ખોટી, પુત્ર ખોટા, મિત્રો ખોટા, ઘર ખોટું—સવ ખોટું. ત્યારે એમાં કાંઈ સાચું છે? બધું ખોટું ખોટું કહો છો તો એમાં કોઈ ઉગરવાનો માર્ગ છે કે બસ, સર્વ ખોટું, ખોટું અને ખોટું જ છે? આ અતિ સુંદર સવાલનો છેવટે જવાબ આપે છે. ભાઈ! શિવપુરમાં–મોક્ષનગરમાં વાસ કરવો તે સાચું છે. સ્વીકાર્ય છે, હિતકારક છે, અનંતકાલીન છે અને પરમ પ્રધાન તત્ત્વ છે! એ સાચો એટલા માટે છે કે ત્યાં એક વાર ગયા પછી પાછા આવવું પડતું નથી. દેવલોકનાં સુખ હોય કે ચક્રવર્તીનો વૈભવ હોય તે છેવટે ખલાસ થાય છે, પણ મોક્ષનગરીમાં એક વાર વાસ થયો એટલે તે હમેશનો છે અને તે પ્રમાણે હોવાથી તે સાચો છે. તે છે, છે અને છે અને તેથી સાચો છે (૨)

ઉપસંહાર—આપણી ચારે બાજુએ જોઈએ તો આ વાત દીવા જેવી જણાય તેવું છે. આપણાં કેંક સ્નેહીઓ ગયા, આપણાં ઘરનાં માણસો ગયા, પણ તેમની સર્વ વસ્તુ અહીં રહી ગઈ! તેમના શરીરને આપણી નજરે ભસ્મ થતાં જોયું, તેમનું નિશાન પણ ન રહ્યું. આવા શરીર, ધન કે જોબનનો ગર્વ કેમ થાય? આપણા પણ એવા જ હાલ થવાના છે તે આપણે અનુમાન અને અનુભવથી સમજી શકીએ છીએ. છતાં હજુ મનમાં ઊંડે ઊંડે એમ છે કે આપણું ચાલ્યું જશે. આ ખોટો વિશ્વાસ છે.

સાચી વસ્તુ હોય તો તે એક જ છે. જ્યાં જન્મ–જરા–મરણનો ભય નહિ, આધિ–ઉપાધિ નહિ, આવા સ્થાનમાં રહેવું એ સાચી વાત છે. બાકી સવ વાત ખોટી છે. માટે પતાસાની પેઠે એ પીગળી જાય કે વીજળીનો ચમકારો પૂરો થઈ જાય તે પહેલાં તેનો બને તેટલો લાભ લઈ લે. પરવસ્તુને પર તરીકે ઓળખવી, સ્વને સમજી લેવી, પરનો ત્યાગ કરવો, સ્વનો સ્વીકાર કરવો—આ આખો જૈન નીતિવિભાગનો સાર છે. એમાં સાધનોની યોજના આ મુદ્દા પર જ થયેલ છે. એમાં અહિંસા, સયમ અને તપની પાછળ પણ એ જ મુદ્દો છે અને આખા યતિધર્મોની પાછળ, યોગપ્રગતિના માર્ગોની પાછળ અને કરણોની ક્રિયા પાછળ પણ આ જ મુદ્દો છે. સ્વ–પરનું વિવેચન એ આખા જૈન શાસ્ત્રનો મુદ્દો છે અને તે પર અનેક દૃષ્ટિબિન્દુથી સૂત્રો, ટીકાઓ, વૃત્તિઓ, ઉપદેશો અને ગ્રંથોની રચના થઈ છે. જૂઠાનો ત્યાગ કરો, સાચાનો સ્વીકાર કરો; પરનો ત્યાગ કરો, સ્વનો સ્વીકાર કરો; ઐહિકનો ત્યાગ કરો, આદર્શનો સ્વીકાર કરો; બાહ્યનો ત્યાગ કરો, આંતરનો સ્વીકાર કરો; અસ્થિરનો ત્યાગ કરો, શાશ્વતનો સ્વીકાર કરો—આટલું જ્ઞાન જેને થયું તેણે સર્વ જાણ્યું. આટલાનો જેણે આદર કર્યો તેને સર્વ મળ્યું. આટલી વાત બરાબર જામી ગઈ એનો નિસ્તાર થઈ ગયો. આટલી વાત આત્માર્થી માટે છે; બાકી બુદ્ધિના વિલાસ છે (૯૭–બીજું વિવેચન)

પદ અઠ્ઠાણુંમું

ભૂમિકા—કોઈ વખતે કવિઓ મસ્તીમાં હોય છે તે વખતે એનું કથન અદ્ભુત રૂપ લે છે. એવે પ્રસંગે એ એવું સ્વરૂપ રજૂ કરી દે છે કે જેનો સામાન્ય નજરે ભાવાર્થ સમજવામાં ઘણી મુશ્કેલી દેખાય. આવા કવનો આનંદઘન કૃતિમાં ઠેર ઠેર આવ્યાં અને તેનો આશય સમજવા પ્રયત્ન થયા છે અને થાય છે. યોગીઓ મસ્ત દશામાં હોય છે, એને જગતના વ્યવહારની કાંઈ પડી નથી. એ ચેતન સાથે સીધી વાત કરી શકે છે એને અંદરથી સીધો જવાબ મળે છે અને તેટલા માટે એની આત્મસ્વરૂપની વાતોમાં ઘણું વૈચિત્ર્ય દેખાય છે પણ સામાન્ય વ્યવહારનજરે આપણને અર્થ ન બેસે એટલે એવા, આત્મસ્વરૂપની સાથે અનુસંધાન કરાવનાર કવનોને બાજુએ ન મૂકી શકાય. એવા પદ પર ખૂબ વિચાર કરવો, અને તેટલો અર્થ લઈ આવવા પ્રયત્ન કરવો, બેસે તે તો ભાવ સ્પષ્ટ કરવો અને બાકીનું કાર્ય અન્ય ભાવુક મુમુક્ષુ કરી લેશે એમ રાખવું. આ દૃષ્ટિએ આ ઉપર ઉપરથી વિચિત્ર લાગતા પદ પર ખૂબ વિચાર કરી આત્માર્થિઓ સાથે ચર્ચા કરી પદનો ભાવ સમજવા પ્રયત્ન કર્યો છે. આ પદ પર અને અને હવે પછીના ૯૯મા પદ પર કોઈ જગ્યાએ વિશદસ્પષ્ટતા ન જણાય તો તેટલા પૂરતી મારા પ્રયાસની ખામી સમજવી. આત્માર્થીએ ત્યાંથી આગળ વધવું. ૯૮ અને ૯૯ મા પદો અતિ ગૂઢ છે. ખાસ વિચારવા યોગ્ય છે અને ચર્ચા કે વિચારણા કરી પચાવવા યોગ્ય છે.

આવા અતિગૂઢ ભાવવાળી ભરેલું એક પદ અગાઉ આવી ગયું : પદ ઓગણપચાસ (૪૮)માં ગાયકી મુને નિરપખ કિણહી ન મૂકી કહીને જે વાત કરી છે તેમાં અદ્ભુતતા છે વિશિષ્ટતા છે ઉન્નતતા છે એમાં સહિષ્ણુતાનો ભાવ બતાવવા પ્રયાસ કર્યો હતો. તે જ પ્રમાણે આ અને હવે પછીના નવાણુંમા પદનું રહસ્ય તારવવામાં ખૂબ પ્રયાસ કરવાનો છે એમાં કોઈ ભાગ ન સમજાય તો સ્વત. વિચાર કરવો, પણ પદને અર્થ વગરનું કહી કાઢી નાખવા સૂચન કરવું એ મતિમાંદ્ય બતાવે છે. સ્યાદ્વાદશૈલીની એ વિશિષ્ટતા છે કે એ નયનો આશ્રય લઈ વિરોધાભાસને શમાવે, એ જુદા જુદા દૃષ્ટિબિંદુઓને લક્ષ્યમાં લઈ સમન્વય કરે અને પરસ્પર મેળ મેળવી આપે. અનેકાંતસત્યના દૃષ્ટિબિંદુ લક્ષ્યમાં લઈ એ સત્યશોધન કરે અને પ્રેમને વ્યવહારમાં બેસાડે.

આ પદના કર્તા કોણ છે એ ચર્ચા હાલ અસ્થાને છે, અહીં તે વાત પર વિચાર કરવાનો નથી. ગમે તેની કૃતિ હોય તે પ્રશ્ન અલગ છે અને અસ્થાને તેનો વિચાર થશે. અહીં તો પદનો ભાવ શો છે તે સમજવા યત્ન કરવો પ્રસ્તુત છે. કૃતિ–કર્તાને ભાવાર્થવિચારણા સાથે સંબંધ નથી. આપણે સહાનુભૂતિ અને પ્રેમપૂર્વક પદને તેટલા માટે સમજવા યત્ન કરીએ.

ટેકનું પદ અને હરિયાળી : અવધૂ : આ શબ્દ પહેલો નૂતન જાતિના અને સાધુ પ્રથામાં વપરાશ વગરનો કોઈ ખૂબ વિચારણા માગે છ હિંદી ભાષામાં એને માટે 'અવધૂત શબ્દ

છે જે પ્રાણી વર્ણ અને આશ્રમનો ત્યાગ કરી કેવળ આત્માનું દર્શન કરે છે, આત્મનિમજ્જન કરે છે તેને 'અવધૂત' કહેવામાં આવે છે ગુજરાતી ભાષામાં તેને સ્થાને 'અબધૂત' શબ્દ વપરાય છે; અને તેનો ભાવ બાવો જોગી કે વેરાગી થાય છે આ 'અવધૂ' શબ્દ અસલ 'અબધૂત' શબ્દનું પ્રાકૃત રૂપ હોય તેમ સમજાય છે ગુરુ દત્તાત્રયના ચેલાઓ શરીરે ભસ્મ લગાડી હાથમા ચીપિયો રાખી અલેક અલેક પોકારે તેને પણ અવધૂ કહેવામા આવે છે

પાંચમા પદને અંગે અર્થવિચારણા કરતા આ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ વિચારાઈ હતી. ત્યા કરેલ વિચારણા પર ધ્યાન ખેચવામા આવે છે. એ અર્થ પ્રમાણે પોતાના નિશ્ચયથી ન ડગનાર, સ્થિર સંયમીનો એમા સમાવેશ થાય છે એ વાત લક્ષ્યમાં રાખવી. અહીં અવધૂ શબ્દ સંબોધનમા વપરાયો છે કે જોગી ની સાથે વાત છે તે પણ વિચારણીય છે બન્ને રીતે અર્થ બરાબર થઈ શકે છે હે આત્મન્!—એવો ભાવ પણ સુયોગ્ય છે અને જે અવધૂત જોગી આ પદનો ખુલાસો કરી આપે તે મારો ગુરુ છે—એવો ભાવ લેવો પણ સમીચીન જણાય છે

ગુરુ વગર જ્ઞાન થતું નથી, પુસ્તકવાંચનથી રહસ્ય પ્રાપ્ત થતું નથી, વસ્તુનું ગૂઢ તત્ત્વ ગુરુ વગર સમજી શકાતું નથી એનું કારણ એ છે કે સર્વ રહસ્ય લખી શકાતા નથી, વળી વાતો પરંપરાએ ચાલી આવે છે, ગુરુમહારાજ શિષ્યને સામે બેસાડી સમજાવે ત્યારે જ લક્ષ્યમાં આવે છે અને એ સાંપ્રદાયિક ભાવના આર્યાવર્તમાં મૂળથી સ્વીકારાયેલી ચાલી આવે છે અને તેનો યથાર્થ ઉપયોગ છે એટલા માટે પૂ. આનંદઘનજી એકવીસમા નમિનાથજીના સ્તવનમા સમયપુરુષના પાંચ અંગ સાથે પરંપરા—અનુભવને સમાન સ્થાન આપ્યું છે (૧) પૂર્વધરના છૂટક વાક્યની વ્યાખ્યા તે ચૂર્ણિ; (૨) સૂત્રમાં કરેલો અર્થ તે ભાષ્ય, (૩) સૂત્ર પોતે તે સૂત્ર, વચન માત્ર (૪) પૂર્વધારીએ કરેલ અર્થ તે નિર્યુક્તિ અને (૫) અન્ય લેખકોએ કરેલ વિચારણા—ટીકા તે વૃત્તિ. આને પંચાંગી કહેવામાં આવે છે આનંદઘનજી કહે છે કે:

> ચૂરણી ભાષ્ય સૂત્ર નિર્યુક્તિ, વૃત્તિ પરંપર અનુભવ રે,
> સમય-પુરુષના અંગ કહ્યા એ, જે છેદે તે દુર્ભવ રે

આ પદની અંદર રહેલ, પ્રથમ દષ્ટિએ તદ્દન વિચિત્ર લાગતી વાતનો જે ખુલાસો કરી આપે, એમાં રહેલો ભાવ જે સમજાવી આપે તે મારો ગુરુ છે એમ સમજવું આ આખું પદ વળી વિચિત્ર હકીકતથી ભરેલું છે એની અંદરની વાતો કોયડા જેવી છે એ જે કળી આપે તે મારો ગુરુ છે નયને ઓળખનાર, પ્રમાણને પિછાણનાર, તુલનાત્મક જ્ઞાનના અભ્યાસી ભેદાભેદના તત્ત્વને ઓળખનાર ખરા જ્ઞાની છે.

નયજ્ઞાનની મહત્તા આ રીતે સમજાશે એક પદના અનેક અર્થ કરવાનો ચમત્કાર બુદ્ધિનિધિપણામાં છે અને છતાં પ્રત્યેક અર્થ વિભિન્નતી ...

સમન્વય તો વિરોધ શમાવવાની આવડત સાથે વિવિધતાની અંદર રહેલ એકતાનું રહસ્ય સમજાય. આ ચમત્કાર નયજ્ઞાનમાં છે. આ ચમત્કાર અનેકાંતવાદનો તેટલા પૂરતો સત્ય વસ્તુ સ્વીકારમાં છે અને આ ચમત્કાર એ અનેકાંતમતની અપૂર્વ વિશિષ્ટતામાં છે. એ નૂતન નથી, છતાં એક રીતે અભૂતપૂર્વ છે; આ વાત બેસે તો જૈન તત્ત્વનો સાર પ્રાપ્ત થયો છે એમ જાણવું.

હવે એક એક પદ કહેતા આવે છે અને તેનો નિવેડો કરવાનું સૂચવતા આવે છે. આપણે એ પદને સમજવાનો અને તેમાંથી રહસ્ય–તાત્પર્યરૂપ નિવેડો લાવવાનો પ્રયત્ન કરીએ. એને જૈન પરિભાષામાં 'હરિયાળી' કહેવામાં આવે છે. કોઈ પણ કોશમાં 'હરિયાળી'નો એવો અર્થ મળતો નથી. ત્યાં તો 'હરિયાળી' એટલે લીલોતરી કે તેની શોભા એ અર્થ આપેલ છે. છતાં મારી જાણ પ્રમાણે આવા અર્થમાં 'હરિયાળી' શબ્દ જૈન પરિભાષામાં વપરાય છે, અને હરિયાળીઓનું સાહિત્ય જૈનમાં પ્રસિદ્ધ છે. હરિયાળી, અન્યોક્તિ, વ્યાજસ્તુતિ એ પ્રત્યેકમાં થોડો ફેર છે. 'અન્યોક્તિ'માં કોઈને કહીને બીજાને સમજાવવાનું હોય છે; 'વ્યાજસ્તુતિ'માં વખાણના દેખાવ નીચે ટીકા કે નિંદા કરવાની હોય છે; જ્યારે હરિયાળીમાં દેખીતી વિરુદ્ધ લાગતી વાતનો મેળ મેળવવાનો હોય છે. આપણે આ દૃષ્ટિએ પ્રથમ આખા વિચારીએ.

પદ[1]

(રાગ—આશાવરી)

अवधू सो जोगी गुरु मेरा, इन पदका करे रे निवेड़ा। अवधू०
तरुवर एक मूल बिन छाया, बिन फूले फल लागा;
शाखा पत्र नहीं कछु उनकुं, अमृत गगने लागा। अवधू० १

અર્થ—આ પદનો જે નિવેડો (ફેંસલો) કરી આપે તે ઉદાસી યોગી મારો ગુરુ સમજવો–છે. (હવે એ પદ કહે છે.) એક મોટું ઝાડ છે. એને મૂળ નથી, એની છાયા નથી, વગર ફૂલે એના પર ફળ બેઠાં છે. એ (ઝાડ)ને શાખા નથી, પાંદડાં નથી અને એનું અમરફળ આકાશને લાગીને રહેલું છે (અથવા ઊંચે તાળવામાં લાગેલું છે) (૧)

શબ્દાર્થ—અવધૂ=વસ્ત્ર અને આભરણનો ત્યાગ કરી કેવળ આત્માને દેખનારો યોગી, ઉદાસીન યોગી. સો=તે. મેરા=મારા. ઇન=આ. નિવેડા=ફેંસલો, ઉકેલ. (હિંદી કોશમાં આ શબ્દ નથી.) તરુવર=સુંદર ઝાડ. મૂલ બીન=મૂળ વગરનું, ઝાડ વગરનું. બિન=વગર. ફૂલ=મહોર, ફૂલ. શાખા=ડાળ. પત્ર=પાંદડાં. ઉનકુ=એને. ગગને=આકાશમાં ઊંચે, તાળવામાં. લાગા=લાગ્યાં. અમૃત=જેના ખાવાથી અમર થઈ જાય તે ખાદ્ય ફળ, રસ.

[1] મારી પાસેની પ્રતમાં આ પદ નથી. પાઠાંતર ઉપલબ્ધ નથી. મળશે તો આખર ઉપર ધ્યાન કરવા પ્રયત્ન થશે.

વિવેચન—એક ઝાડ છે પણ નથી એને મૂળ કે નથી એને છાયા, અને એને વગર ફૂલે ફળ લાગેલાં છે નથી એને ડાળી કે નથી એને પાંદડાં—આમાનું કાંઈ નથી—અને છતાં એનો અમૃતરસ આકાશને લાગીને રહેલો છે આવું અસાધારણ—વિચિત્ર વૃક્ષ તે કયું? આવું તરુવર તમે કદાચ જોયું જાણ્યું, અનુભવ્યું છે? આ વાતનો નિવેડો કરો.

આવું ઝાડ તે ચેતનરાજ પોતે જ છે ચેતનની ઉત્પત્તિનો વિચાર કરીએ તો એ અનાદિ છે, એ કોઈ ભૂમિકામાંથી ફૂટી નીકળેલ ઝાડ નથી, એને કાંઈ પાયો નથી, જેના ઉપર એનું ચણતર થયું હોય. એ અનંતકાળથી છે છે ને છે અને વસ્તુગતે એક સ્વરૂપે ચાલ્યો આવેલ છે કોઈ અન્ય મૂળમાંથી ફણગો ફૂટીને એ નીકળેલ નથી અને એના થડ કે મૂળ કોઈ અનેરી ધરતીમાં દબાયલા કે છૂપાયલા નથી. એ પોતે જાતે સ્વયં ફાલેલફૂલેલ છે અને વગર પાયે એનો વિકાસ થતો જ આવ્યો છે ઇકોતેરમા પદમા એને અનંત, અરૂપી, અવિગત, શાશ્વત વગેરે અનેક વિશેષણોથી વર્ણવેલ છે, એવો એ મહાપ્રભાવશાળી ચેતન પોતાના જોર પર રાચે છે જાતે અધિકારી છે અને એના પોતાના વિકાસ માટે કોઈ અન્ય પર આધાર રાખતો નથી કે એને અન્ય કોઈએ જણી—જમાવી આળગ પંકેથી લીપેલ નથી. એનો કોઈ પિતા નથી, એની કોઈ માતા નથી, એને અન્ય કોઈએ પોતામાંથી ઉગાડ્યો નથી. એ પોતાના જોરથી આગળ આવે છે વગર મૂળે પોષણ મેળવે છે વગર રેસાએ વિકાસ પામે છે અને વગર પાયે સ્થિત અને સ્થિર રહે છે આવો આ વગર પાયાનો ચેતનરાજ અજબ ઝાડ છે એના અનેક પર્યાયો થાય છે ત્યારે તે અનેક રૂપે ફાલતો અને ફુટાતો દેખાય છે એને જાણે અનેક બચ્ચા હોય, એનો મોટો વેપાર હોય, એની મોટર જાહેર રસ્તા પર ફરતી હોય—એવાં એવા એના અનેક ફળ દેખાય છે અને છતા તે સર્વમાં છે સર્વથી પર છે અને તેના વગર ફળ, ફૂલ કે આખો સંસારવિસ્તાર અશક્ય હોવા છતા, અને એ પ્રત્યેકમાં હાજર હોવા છતાં, નથી એને મૂળ કે નથી એની છાયા, નથી એનું પાંદડુ કે નથી એની શાખા. આવો અસંભવિત એ વૃક્ષરાજ છે અને સર્વથી વધારે ધ્યાન ખેંચે તેવી વાત તો એ છે કે એનો અમર રસ તો આકાશમાં લાગેલો છે દરેક ઝાડનો રસ પોતામા હોય છે કે એના ફળમા હોય છે કે બહુ તો એના પાંદડા કે છાલમા હોય છે પણ ચેતનનો સાચો રસ તો એના અસલ—મૂળ સ્વરૂપમાં છે એના પર્યાયો તો ક્ષણવિનાશી છે ક્ષણિક છે, આગંતુક છે, પણ એનો સાચો રસ તો ગગનમા છે એની સાચી સ્થિરતા તો એના અનંત ચારિત્રરમણમાં છે અને તે તો લોકને અગ્રે છે ચૌદ રાજને છેડે છે સિદ્ધશિલા નામના કલ્પના ભાગમાં લપેટાયલા ગગનસ્થાનમા રહેલા સ્થાને છે

આવું અજબ વાતોથી ભરેલું ઝાડ ચેતનદેવ છે એના કમળાવી ધર્મો વિચારીએ ત્યારે એ ગમે તેટલા ફાલેલ—ફૂલેલ લાગે, પણ અંતે તે એક અવિભાજ્ય અને સ્વતંત્ર વ્યક્તિ છે એ એનું વ્યક્તિત્વ ત્રિકાલાબાધિત છે આવી રીતે જે આ પદનો નિવેડો કરી જાણે તે

ખરેખર યોગી છે, એના મન–વચન–કાયાના યોગમાં એકતા આવી છે એ સ્વપરને ઓળખી ગયો છે અને તે પછી તો શું પણ આખી દુનિયાનો ગુરુ છે

'અમૃત અમને લાગ્યા' એ વાત એવંભૂત નયની અપેક્ષાએ બરાબર છે અને આખી ગાથાનો ઝોક એ વાક્યમાં છે એ પર ખાસ ધ્યાન ખેંચવાનું છે એ ગમે તેટલી ક્રિયા કરે, એ ગમે તેનું ધ્યાન કરે, એ ગમે તેટલા તપ, ત્યાગ કે સંયમ કરે, પણ એનું અમૃત તો લોકોને અંતે લાગેલું છે ગગનનો અર્થ તાળવું કરીએ તોપણ તે અંતે પ્રાપ્ત થતી હોકાઅસ્થિતિને ઉદ્દેશે છે અને એ પણ એટલી જ મહત્ત્વની વાત છે જ્યાં સુધી એનું અમૃત સંસારમાં લાગેલું હોય, જ્યાં સુધી એને કોઈ પણ પૌદ્‌ગલિક કે વિકારી વસ્તુમાં કે મનોભાવમાં રસ લાગેલો હોય, ત્યાં સુધી એ સાચો તરુવર થતો નથી. એની આખી તાલાવેલી એ અમૃતને સ્વાધીન કરવાની છે અને એ દશા પ્રાપ્ત થાય ત્યારે જ એ એના મૂળ સ્વરૂપે પ્રકટ થાય છે (૧)

तरुवर एक पंछी दोउ बैठे, एक गुरु एक चेला;
चेलने जुग चुण चुण खाया, गुरु निरंतर खेला   अवधू० २

અર્થ—એક ઝાડ પર બે પક્ષી બેઠાં છે એમાંનો એક ગુરુ છે અને એક ચેલો છે. ચેલાજીએ તો આખી દુનિયાને વીણી વીણીને ખાવા માંડી છે અને ગુરુ મહારાજ તો આખો વખત ખેલ ખેલી રહ્યા છે—રમત રમી રહ્યા છે (૨)

વિવેચન—એ મજાના ઝાડ પર બે પક્ષી બેઠાં છે એમાંનો એક ગુરુ છે અને બીજો ચેલો છે એ ચેલો ચેલો તો આખી દુનિયાને ચૂંટીચૂંટીને ખાય છે—વીણી વીણીને ગટક કરી જાય છે અને ગુરુ તો આખો વખત ખેલ ખેલી રહ્યા છે. આ શું? આ વિચિત્ર પરિસ્થિતિ છે. એમાંથી જુદા જુદા ભાવ સાંપડે છે. ઝાડ તો એક જ છે તેના પર બે પંખીઓ બેઠાં છે. એક પંખી દોરનાર ગુરુ છે અને બીજો દોરવણી સ્વીકારનાર ચેલો છે પણ એ બન્નેના વર્તનમાં વધો તફાવત છે ચેલો તો આખો વખત અનેક દાણા ચરવે જ જાય છે પેટમાં ઓરવાં કરે છે અને ગુરુ રમત ખેલ્યા કરે છે આ વૃક્ષ કયું? આ ગુરુ કોણ? અને આ ચેલો કયો?

તરુવર 'ને તો આપણે ઉપરની પહેલી ગાથામાં જોઈ ગયા. એ તો ચેતનરાજ પોતે છે આ ઝાડ પર બે પંખીઓ બેઠાં છે એમાં એક ગુરુ છે અને એક ચેલો છે આપણે સત્તા નયમાં ખાસ અપૂર્વ ખેલ ની હકીકત જોઈ ગયા છીએ. ત્યાં પોતે જ બાજી છે અને પોતે જ બાજીગર છે અને પોતે જ ગુરુ છે અને પોતે જ ચેલો છે—એ શું છે તે પર વિસ્તારથી વિચાર કરી ગયા. અહીં ચેતનરાજ પર બે પંખી બતાવી એકને ગુરુ અને બીજાને ચેલો બતાવ્યો છે. તેને આપણે બારીકીથી વધારે ઓળખવા પ્રયત્ન કરીએ.

આ ચેલો તે વ્યવહારમાં ખેલતો સંસારી જીવ છે અને ગુરુ તે સંસારથી વિરક્ત થયેલ

શબ્દાર્થ—પંછી = પક્ષી. દોઉ = બે. જુગ = આખું જગત. ચુણ ચુણ = વીણી વીણીને. ખાયા = ખાધું. ખેલા = રમ્યા, રમતા રહ્યા.

અંતરાત્મા’ છે સંસારી જીવ એટલે બાહ્ય આત્મા સમજવો. સંસારી જીવ કેવો હોય, તે કેવી રીતે વર્તે, બાહ્ય ભાવમા કેવી રીતે સર્વસ્વ માની લે અને એની રખડપટ્ટી કેવી હોય તેનું વિસ્તારથી વર્ણન શ્રી સિદ્ધર્ષિ ગણીએ ઉપમિતિભવપ્રપંચાકથામાં વેધક શૈલીએ કર્યું છે ત્યા લાક્ષણિક રીતે એ ચક્રવર્તી મહારાજા ચોર હોય તે પ્રકારે પોતાનું અનુભવેલું ચરિત્ર આકર્ષક રીતે બીજા પ્રસ્તાવથી વર્ણવે છે એ આખો વર્ણનવિભાગ અને એમાં પ્રાણાતિપાતાદિ અંતરંગો, ઇંદ્રિયોની અસર અને કષાયનું કાર્ય એ સર્વ એવા સ્થાને છે એવો તો એ રીતે આખા જગ (દુનિયા)ને ચણી ચણીને ખાય છે કબૂતરની પેઠે અહીંથી ઊડી ત્યા અને ત્યાંથી ઊડી બીજે દાણા ખાયા કરે છે આ આખો બાહ્યાત્મભાવ છે અને એ વ્યવહારુ જીવને હોયે છે એ ચેલાસ્થાને છે અને વગર સ્થિરતાએ એ ચણવાનું જ કામ આખો વખત કર્યા કરે છે આ એક પંખી થયું અને બીજું પંખી તે અંતરાત્મભાવ સમજવો. બાહ્ય જગતને વિસારી, ચેતનરાજ સંમુખ દૃષ્ટિ રાખી, પરભાવનો ત્યાગ કરી, સ્વમા રમણ કરવું એ આત્માના ખેલ છે એ ચેતનનો રમણભાવ છે એ અધ્યાત્મદશાના આવિર્ભાવો અને અંતરદશાના વિલાસો છે સંસારને સાચા સ્વરૂપે ઓળખનાર અંતરાત્મા આ રીતે આત્મપરિણતિમાં રમણતા કર્યા કરે છે અને એ એનો ખેલ છે. આ રીતે તરુવર ઉપર બે પંખીઓ બેઠા છે: બાહ્યાત્મા અને અંતરાત્મા.

અથવા આત્મરાજ નામના તરુવર પર સુમતિ અને કુમતિ નામના બે પંખીઓ બેઠાં છે સુમતિ એ આત્મહિત થાય તેવા માર્ગે પ્રવૃત્તિ કરાવે છે અને ગુરુસ્થાને રહી અંતરના ખેલ ખેલ્યા કરે છે અને કુમતિ શિષ્ય છે સંસારરસિક છે જગતના ભાવોને ચણી ચણી ખાનાર છે આ ભાવ પણ બરાબર બેસે છે એમાં ગુરુ અને શિષ્ય બન્ને નારી જાતિના આવે છે એટલી અલ્પતા છે પણ પુલ્લિંગ હંમેશા સ્ત્રીલિંગનો પોતામા સમાવેશ કરે છે એ વાતનો સ્વીકાર થતા સમીચીન લાગે છે

અથવા ચેતનવૃક્ષ પર શુભ મન અને અશુભ મન નામનાં બે પંખીઓ બેઠા છે એ ભાવ પણ બરાબર લાગે. શુભ મન હિતકારક માર્ગે દોરવણી આપે છે અને તે તદ્યોગ્ય ગુરુને સ્થાને વ્યવસ્થિત થાય છે અશુભ મન તો સારા–ખરાબ ચિંતનમા રગદોળાય છે ઇંદ્રિયવિષયમાં આસક્તિ ધરે છે અને વગર સંકોચે જગતના ભોગો ચણી ચણીને ભોગવે છે એટલે એ શિષ્યસ્થાને છે શિષ્ય હંમેશા દોરવણી માગે છે અને પરાધીન દશામા રહે છે અને સર્વ શિષ્યો કાંઈ ગુરુસ્થાને પહોંચી શકતા નથી. આ રીતે શુભ મન અને અશુભ મન એ બે પંખીઓ તરુવર પર બેઠા છે એવો ભાવ સ્વીકારી પદનો નિર્દેશ કરી શકાય. અથવા ચેતનવૃક્ષ પર સદ્બુદ્ધિ અને દુર્બુદ્ધિ નામનાં બે પંખીઓ બેઠાં છે. આમા સદ્બુદ્ધિ ગુરુસ્થાને અને દુર્બુદ્ધિ શિષ્યસ્થાને છે તેમનું કાર્ય ઉપર સુમતિ અને કુમતિના કાર્ય જેવું જ સમજી લેવું એ સદ્બુદ્ધિમા મૌલિકતા છે સ્વાધીનતા છે દીર્ઘદર્શિતા છે અને ઘણું ઘણું છે એનું સ્થાન સમજવા માટે શ્રીઉપમિતિભવપ્રપંચાકથા ભાષાંતર પ્રથમ ભાગ પૃ ૧૮૮ આવૃત્તિ બીજી જુઓ એ

અતિવિશિષ્ટ પાત્ર છે અને ખૂબ સમજવા યોગ્ય છે. સદ્બુદ્ધિ અંદરથી ઊઠે છે અને ચેતનરાજની સાથે નિરંતર રહેનાર હોવાથી એ નિત્યસહચારિણી છે. એ અન્ય વસ્તુની પ્રેરણાની અપેક્ષા રાખ્યા વગર પોતાના પ્રયત્નથી—સ્વત પ્રેરણાથી—જ પ્રાણીને અકાર્ય કરતાં અસરકારક રીતે નિવારણ કરી શકે છે. એ ગુરુસ્થાને એટલા માટે છે કે એ પ્રાણીને કેળવણી બરાબર આપી શકે છે. દુર્બુદ્ધિ કુટિલ કાર્યમાં પ્રવૃત્તિ કરાવે છે. અને સદ્બુદ્ધિ પોતાના અંતર વિલાસમાં—આત્મરમણતામાં—ખેલવામાં રસ લે છે ત્યારે દુર્બુદ્ધિ આખા જગતના વિલાસોને ચુંથી ચુંથીને ભોગવવામાં મજાઓ માર્યા કરે છે. આવો ભાવ પણ આ ગાથાનો નીકળી શકે છે.

અથવા ચેતનવૃક્ષ પર નેકી અને બદી નામનાં બે પક્ષીઓ બેઠાં છે. નેકી ગુરુસ્થાને અને બદી ચેલાસ્થાને છે. નેકી જીવનખેલ ખેલ્યા કરે છે અને બદી આખી દુનિયાને વીંખી વીંખીને ખાય છે. આ નેકી—બદીનો સંગ્રામ નિરંતર અંદર ચાલ્યા જ કરે છે અને પ્રાણીની શક્તિ, આવડત, દીર્ઘદર્શિતા અને મન પર કાબુના પ્રમાણમાં નેકીની અથવા તો બદીની જીત ફત્તેહ થાય છે. અથવા નેકી અથવા સદ્બુદ્ધિ એ subjective element આંતરદર્શી તત્ત્વ છે, જ્યારે બદી અથવા દુર્બુદ્ધિ objective element બાહ્યદર્શી તત્ત્વ છે. આંતરદર્શી તત્ત્વ હંમેશા આત્માર્થે કાર્ય લે છે, જ્યારે બાહ્યદર્શી તત્ત્વ પરને કેમ સારું લાગે, પુદ્ગળવિલાસ કેમ વધારે ભોગવાય, અને કર્મસંચય કેમ વધારે થાય એમાં રસ લે છે. આ આત્માર્થવૃત્તિ અને પરભાવરમણતા એ તરતમ ફેરફાર જ્યાંનો વિષય કોઈ અનેક દૃષ્ટિબિંદુથી વિચારાયો છે, તેથી તે પર વધારે વિવેચનની જરૂર નથી. આવી રીતે બે પક્ષીની ઘટના પણ તરુવરને અંગે ઘટી શકે છે. અથવા ચેતનરાજ નામના એક તરુવર પર કુમન અને સુમન નામનાં બે પક્ષીઓ બેઠાં છે. એ મનને બરાબર સમજવાની જરૂર છે. એ પૌદ્ગલિક છે, શરીરની અંદર રહે છે. એ શુભ અને અશુભ માર્ગે પ્રવર્તી શકે છે. એના ઉપર પાંચ ઇંદ્રિયો, મહામોહ, મહાપરિગ્રહ, પાપસ્થાનકો, મનોવિકારો, કષાયો, નોકષાયો અને પ્રમાદો કામ કરે છે ત્યારે તે કુમન કહેવાય છે અને તે વખતે તે પૌદ્ગલિક વિષયોમાં મોજ માણે છે. તે જ મન જ્યારે સદ્ધ્યાનમાં પડી જાય છે, તપ, ત્યાગ કે સંયમના માર્ગો સ્વીકારે છે અને શાંતરસ સુખ થાય છે તો તે સુમન કહેવાય છે. પ્રથમ પ્રકારનું મન ચેલાસ્થાને છે, જ્યારે બીજા પ્રકારનું મન ગુરુસ્થાને છે. સુમન તો આત્મરમણતાનો ખેલ ખેલે છે અને અંતર આનંદમાં વિલાસ કરી નિજાનંદને અનુભવે છે, જ્યારે કુમન એશઆરામ, મોજમજા અને સ્થૂળ ભોગવિલાસમાં આવી વિષયોને ચૂંથી ચૂંથીને ભોગવવામાં મોજ માણે છે. આ મનને બરાબર ઓળખવા માટે સંસારસ્વરૂપનું વર્ણન કરતાં કાયા નામના ઓરડામાં પ્રકાશ નામના ગોખોમાં રહેલ ક્ષયોપશમ બારી સામે કાર્મણ શરીર નામનો અંદરનો ઓરડો બતાવી તેની અંદર રહેલ ચિત્ત નામનું વાનરબચ્ચું વર્ણવ્યું છે. એ બચ્ચાને

કેટલા લાપે છે અને કોના કોનાથી એ હેરાન થઈ ત્રાસ પામી રખડયા કરી કુટાયા કરે છે તે જણાવી એ વાનરઅવસ્થાના રક્ષણના ઉપાયો બતાવ્યા છે તે સર્વ વિચારવા યોગ્ય છે[1]

આ રીતે બીજા અનેક દ્રષ્ટાંતોને અહીં પક્ષીરૂપે ગોઠવી શકાય છે પક્ષીસ્થાને ત્યાગ અને ભોગને મૂકી શકાય, ગૃદ્ધિ અને દીક્ષાને મૂકી શકાય, વૈર અને ઉપશમને મૂકી શકાય. આ રીતે દેખીતા વિરોધનો નિવેડો લાવવા પ્રયત્ન કર્યો. આ હકીકત સમજે તે ખરો જોગી છે અને તેને જીવી જાણે તે સાચો ગુરુ છે (૨)

गगन मंडलमें मधबिच कूवा, उहां है अमीका वासा;
सगुरा होवे सो भरभर पीवे, नगुरा जावे प्यासा अवधू० ३

અર્થ—આકાશમંડળની વચ્ચે એક કૂવો છે. એ કૂવામાં અમૃતનું સ્થાન છે. સદ્ગુરુની છાયામાં રહેલા અને તૈયાર થયેલા હોય તે પેલા અમીરસને ધરાઈ ધરાઈને પીએ છે અને ગુરુ વગરના (નગરા—નગુરા) હોય તેઓ ત્યાંથી તરસ્યા જાય છે (૩)

વિવેચન—આકાશમંડળની વચ્ચે આવી રહેલા કૂવામાં અમીનો વાસ છે ગુરુની નિશ્રામાં રહેલા એ અમીને ધરાઈ ધરાઈને પીએ છે પણ બાપડા નગરા હોય તે અમીરસ સુધી પહોંચીને પણ અંતે તરસ્યા પાછા આવ્યા જાય છે આ ગગનમંડળની વચ્ચે કૂવો કયો? અને તેમાનું અમી કયું? પ્રથમ આપણા શરીરની વાત કરીએ. એનો આત્મા સાથે સંબંધ છે આત્મા એના સંબંધમાં આવી આખા પુદ્ગળને ચૈતન્યવત્ બનાવે છે એની ગતિ-સ્થિતિ કરનાર એને એક સ્થાનેથી બીજે સ્થાને ફેરવનાર આત્મા છે. એ ચૈતન્યરાજ અંદરથી નીકળી જાય એટલે શરીર લાકડા જેવું નિર્જીવ થઈ જાય છે એ શરીર આત્મા સાથે અગ્નિ-લોહ જેવો સંબંધ ધરાવે છે છતાં પરસ્પર ભળી ગયેલા હોવા છતાં બન્ને અલગ છે અને અલગ પડી જાય છે એ ચૈતનની આસપાસ કર્મનો કચરો લાગેલો હોઈ, એને દેહાધ્યાસ કરાવે છે, અતિ પવિત્ર આત્મા પાસે અનેક મલિન કામો કરાવે છે અને એની પાસે વિવિધ નાચ નચાવે છે આવી રીતે અતિ પવિત્ર ચૈતનને કર્મમળ ખરડી નાખે છે. પણ આવી રીતે કર્મથી વ્યાપ્ત થઈ ગયેલા ચૈતનના આઠ રુચક પ્રદેશો તો ગમે તેવા પ્રયોગોમાં નિર્મળ રહે છે એ આઠ પ્રદેશોને કર્મમળ લાગતો નથી. એ અરૂપી હોવા છતાં વિશુદ્ધ જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્રના નમૂના રહે છે અને અત્યંત ખરાબમાં ખરાબ પ્રાણીના મધ્યભાગે તે અવિચ્યુત રહે છે આપણા શરીરમાં એનું સ્થાન નાભિની અંદર છે. ચૌદ રાજલોકમાં બરાબર મધ્ય સ્થાને મેરુ પર્વતની વચ્ચેની ચૂલિકા પર ચાર ઊંચામાં અને ચાર નિચામાં

શબ્દાર્થ—મધબિચ = વચ્ચે. કૂવા = જમીનમાંથી પાણી કાઢવા માટે ખોદેલ ખાડો. ઉહાં = ત્યાં. અમીકા = અમૃતનો રસ. વાસા = સ્થાન. સગુરા = સદ્ગુરુવાળા ગુરુછાયામાં વસેલા. ભરભર = ભરી ભરીને, ધરાઈ ધરાઈને. નગુરા = ગુરુ વગરના, સગુરાથી ઊલટા. પ્યાસા = તરસ્યા.

1 જુઓ ઉપમિતિભવપ્રપંચકથા ભાષાંતર પ્ર. ૭ પ્ર. ૮ પૃ. ૧૧૩૪–૧૧૪૬

આઠ રુચકપ્રદેશો વર્તે છે, તેની બરાબર સમ શ્રેણિએ પ્રત્યેક આત્માના આઠ રુચકપ્રદેશો હમેશાં નિર્મળ રહે છે ખરેખર ચેતનના આ નિર્મળ પ્રદેશો અનંત આનંદનાં શાશ્વત બતાવનાર નિર્મળ રત્ન તુલ્ય અમીના કૂપા છે આત્મપ્રદેશ અસંખ્યાતા છે અને લોકના આકાશપ્રદેશ પણ અસંખ્યાતા છે એની સંખ્યા સમાન છે એટલે લોકાકાશના જેટલા પ્રદેશ છે તેટલા પ્રત્યેક આત્માના પ્રદેશ છે આ રીતે જોઈએ તો મેરુપર્વતના રુચકપ્રદેશો અને ચેતનના આઠ રુચકપ્રદેશોની સમાનતા અને નિર્મળતા પોતાની મર્યાદિત કલ્પનામાં આવી શકે તેમ છે

આ ગગનમંડળની વચ્ચે આવી રહેલા કુવામાં અમીનો રસ ભરેલો છે અનંત જ્ઞાન અનંત દર્શન, અનંત આનંદ, અનંત તેજ અનંત વીર્ય અનંત ઉપયોગ તથા શક્તિરૂપે ભરેલા છે ઈકોતેરમા પદમાં વર્ણવેલો અનંત અરૂપી અવિગત સાસતો....અને સુંદર સ્વરૂપી સુલભ સોહામણો આત્મારામ ત્યાં બેઠો છે એનામાં અનંત શાંતિ ભરેલી છે એનામાં અદ્ભુત ગુણનો વિન્યાસ છે અને એનામાં ઉપશમરસ ભરેલો છે. એનો બરાબર પરિચય તો સદ્ગુરુ કરાવી શકે, આત્માને બરાબર ઓળખવા માટે ગુરુજ્ઞાનની જરૂર છે સમજણ વગર એની શોધખોળમાં પડાય તો ઘણીખરી વાર એ પ્રાપ્ત થઈ શકતો નથી. પરિણામે એ ગગનમંડળની વચ્ચે આવેલા કુવા સુધી પહોંચ્યા છતાં, અમીરસ લેવાનો વિધિ ગુરુ દ્વારા ન જાણવામાં આવે તો, અનેક વાર પ્યાસી તરસે જઈને તરસ્યો પાછો આવે છે આવું કેમ બને તે ખાસ વિચારવા યોગ્ય છે અનંત શક્તિવાળા આત્માને ધ્યાવવાની ચાવી ગુરુ મારફત મળે છે. એનું ધ્યાન કરવા માટે પ્રથમ ધારણા કરવી પડે છે કારણ કે ધ્યાનની ઇચ્છા કરનાર માણસે ધ્યાતા, ધ્યેય અને ફળને બરાબર જાણવું જોઈએ. પિંડસ્થ ધ્યેયનું સ્વરૂપ બતાવતાં પાર્થિવી ધારણા કરવાની હોય છે તેમ કરવા માટે પ્રથમ તિર્યક્લોક જેવડા ક્ષીરસમુદ્રને ધ્યાવવો. એ સમુદ્રમાં સોના જેવી કાંતિવાળું હજાર પાંખડીનું કમળ ધ્યાવવું કમળની કેસરાઓની મધ્યમાં પીળી કાંતિવાળી મેરુપર્વત જેવડી કર્ણિકા ચિંતવવી. એની ઉપર શ્વેત સિંહાસન પર બેઠેલા અને કર્મોનો નાશ કરવાને ઉદ્યમવંત થયેલા એવા આત્માને-ચેતનરાજને ચિંતવવો. આવા શાંતસ્વરૂપ, શોભનમસ્ત આત્માનું ચિંતવન કરવાથી પાર્થિવી ધારણા[1] થાય છે એને ચિંતવતાં અમીરસ પિવાય છે અદ્ભુત આનંદ થાય છે, વિશિષ્ટ ધર્મ-શુક્લ ધ્યાનના માર્ગ ખુલ્લા થાય છે

આ રીતે ચેતનનો વિચાર કરતાં સમજાય છે કે પાર્થિવી ધારણારૂપ ગગનમંડળની વચ્ચે કૂવો છે રુચકપ્રદેશની નિર્મળતા તથા દૃશ્યમાન થાય છે. એ મધુ અમૃત છે વિશિષ્ટ વસ્તુ છે, પણ એને ઓળખવા માટે ગુરુગમની જરૂર છે આવી રીતે પાર્થિવી ધારણા[2] કરવામાં પણ ગુરુગમની જરૂરીઆત છે ખેચરી મુદ્રામાં પણ માર્ગદર્શનની જરૂર છે. અને

૧ હેમચંદ્રાચાર્યકૃત યોગશાસ્ત્ર, પ્ર ૭ શ્લો ૧-૧૨ તથા જ્ઞાનાર્ણવ પ્ર ૩૭ શ્લો ૪-૮
૨ જ્ઞાનાર્ણવ, પ્ર ૩૭, શ્લો ૨૪–૧

એકદરે સાચી પ્રગતિ કરવા માટે ગુરુની દોરવણી સ્વહિતકર છે ખોટી માન્યતાના ભ્રમમા અનેક પ્રાણી ફસાઈ જતા દેખીએ છીએ અને સાચી દોરવણી વગર હજુ યોગમાર્ગના એકડા ન ઘૂટી જાણનાર અને હઠયોગ કે રાજયોગનો તફાવત પણ ન જાણનાર શુક્લ ધ્યાનની વાતો કરવા લાગી જાય છે વાતો કરે ત્યા સુધી તો ઠીક પણ પોતે તે હદે પહોચી ગયા છે એની વાતો કરે ત્યારે ઘણીવાર એ તળાવે જઈ તરસ્યા રહ્યા હોય એવો ભાસ થાય છે

અથવા ગગનમંડળની વચ્ચે કૂવો તે મોક્ષસ્થાન-સિદ્ધશિલા ગણી શકાય. એનુ સ્થાન ઊંચે ઊંચે આકાશમંડળમા બરાબર વચ્ચે છે લોકને અતે છે અને ત્યાં ખરો અમીનો વાસ છે એ સિદ્ધ જીવો અત્યત પવિત્ર અમૃતરસમય છે અને એની પ્રેરણા જેને મળે, એના જેવા થવાની જેને ઇચ્છા થાય, એની પવિત્રતાના રસમા જે લબોળાઈ જાય તે એ રસને ઘરાઈ ઘરાઈને પીએ છે પણ તેને ઓળખાવનાર સદ્ગુરુ હોય તો જ એ અમીરસ પી શકાય છે બાકી જે ગુરુ વગરના અથવા અવિશુદ્ધ ગુરુને પનારે પડી ગયેલા હોય છે એ એ રસનુ સ્થાન જાણે તોપણ એમાંથી પ્રેરણા મેળવી શકતા નથી આ ભાવ બરાબર જામે છે એમા અમૃત પીવા માટે કૂવા સુધી જવાનુ નથી અને તેટલા પૂરતો ભાવ અધૂરો રહે છે પણ પ્રેરણાની દૃષ્ટિએ એ ભાવ પૂરતો લાગી જાય છે

અથવા ગગનમંડળ એટલે આપણું શરીર અને તેનો શીર્ષનો ભાગ તે પણ ગગનમંડળ ગણાય. મસ્તકની વચ્ચેથી બ્રહ્મરંધ્ર શરૂ થાય છે તે નાભિ સુધી પહોંચે છે આ ગગનમંડળની વચ્ચે, નાભિની અદર આઠ રુચકપ્રદેશરૂપ અદ્ભુત કૂવો છે અને ત્યા અમીનો વાસ છે તેનુ પાન કરવા પ્રત્યેક પ્રાણી ઇચ્છે ખરો, પણ સદ્ગુરુનો જેને યોગ થાય તે એ કૂવેથી પેટ ભરીને પાણી પી જાય છે અને જે કોઈ નગરા બની ગયા કે કુગુરુને હાથે પડી ગયા તો ત્યા સુધી આવીને પણ તદ્દન તરસ્યા જાય છે. (૩)

गगन मंडलमें गउआ बिहानी, धरती दूध जमाया;
माखन था सो बिरला पाया, छाछें जग भरमाया अवधू० ४

અર્થ—આકાશમંડળની વચ્ચે ગાય વિયાણી-એને બચ્ચુ થયુ, એ (ગાય)નુ દૂધ પૃથ્વી પર જમાવવામા આવ્યુ એ (દૂધ)નુ માખણ થયુ તે તો ચતુરને પ્રાપ્ત થયુ, બાકી જગતનો મોટો ભાગ સો (માખણ લઈ લીધા પછી બાકી રહેલ) છાશથી છેતરાઈ ગયો, તેમાં રાજી રાજી થઈ ગયો! (૪)

વિવેચન—આકાશમંડળમા ગાય વિયાણી, એનુ દૂધ જમીન પર જમાવ્યુ જામેલા

શબ્દાર્થ—ગઉઆ = ગાયો. બિહાની = વિયાણી, પશુને પ્રસવ થાય તેને વિયાવુ કહેવાય છે હિંદીમાં તેને મળતો શબ્દ બ્યાની અથવા બિયાની છે ધરતી = પૃથ્વી, ભૂમિ. તિમિતિપ. જમાયા = મેળવ્યુ માખન = દહીં વલોવવાથી નીકળતું તત્ત્વ, નવનીત. થા = હતું. સો = તે. બિરલા = ચતુર, પ્રવીણ, પ્રાજ્ઞ. છાસેં = છાશ, દહીં મથી કરાતું પ્રવાહી. જગ = દુનિયા. ભરમાયા = ભરમાયા, ભ્રમિત પામ્યા, ભ્રાંતિ પામ્યા, છેતરાયા.

દૂધને વલોવતા તેમાંથી છાશ પણ થઈ અને માખણ પણ થયું નસીબદાર વિરલાને માખણ પ્રાપ્ત થયું, જ્યારે જગતનો મોટો ભાગ તો છાશમાં ભરમાઈ ગયો ! આ શું ? આમ કેમ ? દૂધ શું ? માખણ શું ? છાશ કઈ ? અને માખણ કોને મળ્યું ? અને છાશ કોને મળી ? અને કોણ ભરમાયા ? સૂત્રસિદ્ધાંત સાંભળ્યા કે વાંચ્યા પછી જીવના પરિણામ કેવા થાય છે તે વિચારીએ, અને પાપે ધણાના વ્યાપારમાં સેંકડો જીવ ચોપાઈ-ભોઈ જાય, તેનો ઉપયોગ પણ ન કરીએ તો આપણે છાશમાં સંતોષાઈ ગયા અને માખણ વીસરી ગયા એમ સમજવું.

વચનના મૂળ વિચારો તો ભગવાનના મુખરૂપ ગગનમંડળમાંથી નીકળ્યા એ વચનરૂપ ગાયનું દૂધ ગણધરે પોતાની વાણીમાં કે સૂત્રસિદ્ધાંતમાં જમાવ્યું, એકઠું કર્યું, તેનું મંથન આચાર્યો, લેખકો અને અભ્યાસીએ કર્યું એ વલોવણને પરિણામે માખણ પણ નીકળ્યું અને છાશ પણ નીકળી. જેઓએ એમાંથી હેયને સમજી એનો ત્યાગ કર્યો અને ઉપાદેયને સમજી એનો સ્વીકાર કર્યો તેવા ભાગ્યવાન વિરલાના નસીબે તો ખરું માખણ આવ્યું; બાકી જેઓ સૂત્રને ગાંઠીએ ગાંઠી બની ગયા, નાનામાં નાના આગ્રહમાં પડી ગયા, વાદવિવાદની ગૂંચવણમાં પડી ગયા, આગ્રહ ક્રિયા કે પરનિંદાના કે ત્યાગ કે સંયમને બદલે ક્રિયાજડપણાના માર્ગમાં ચડી ગયા, તે સર્વને છાશ મળી. અને એવો વર્ગ ઘણો મોટો થઈ ગયો. અને દુઃખની વાત એ છે કે જેને ભાગે છાશ આવી છે તે ઉપરાંત વર્ગ છે, જે એમ માની બેઠા છે કે એને ભાગે પણ માખણ જ આવ્યું છે અને પોતે માખણદાર છે ! એનો બચાવ દૂર થવો મુશ્કેલ છે આત્મવંચના અને મનમનામણાં એ એવી ચીજ છે કે એને તાબે પડેલા પોતે પોતાની જાતને છેતરે છે એનું કોઈ લેઈ-આપી શકતા નથી. અને પછી તો પ્રાણ વગરની ક્રિયા અને પરિણામ વગરની બાબતમાં પડી જવાય છે. આ સર્વ છાશની છેતરામણ છે અને માન્યતાની મોટાઈ છે.

જ્ઞાનનું ફળ વિરતિ છે જ્ઞાનનું ફળ ત્યાગ છે સંયમ છે પરિણતિની નિર્મળતા છે તેને બદલે પાણીનો પોક થાય ત્યારે સમજવું કે શ્રી વીતરાગદેવના ગગનમંડળ જેવા મુખની વાણીમાંથી જે અમૃત સત્વ નીકળ્યું અને જેનો સમગ્ર-જમાવટ ગણધરોએ કરી તેનું દોહન કરતાં પોતાને ભાગે માત્ર છાશ જ આવી છે અને માખણ બહાર ઉતરી ગયું છે અથવા કોઈ બીજાએ તાણી લીધું છે. માખણ મેળવનાર ભવ્ય પ્રાણીની સંખ્યા નાની હોય છે જ્યારે છાશ થઈ જનાર અને તેમાં ભરમાઈ જનારની સંખ્યા ઘણી મોટી હોય છે. (૪)

મૂલ બિંદુ પય, પય બિંદુ દુંબા, બિન બિમ્યા સુખ ગાયા;
ગાવનવાળેકા સબ ન રેખા, સુખર સાગ્રી બતાયા મ૦ ૫

અર્થ—મૂળ-મૂળ વગર પાંદડું અને પાંદડાં વગર તુંબડું (તજુસનો નીચેનો ભાગ

શબ્દાર્થ—મૂળ = મૂળ. પય = પાંદડું. બિંદુ = વગર. દુંબા = તુંબડું (તુંબડીનું ફળ) તજુસની નીચેનો ભાગ. બિન બિમ્યા = ઘણા વગર, વગર ઉગાડ્યાએ. ગાયા = ગાઈ બતાવ્યા. ગાવનવાળા = ગાવાવાળા, ગાનાર. રેખા = લીટી, ચિહ્ન. સાગ્રી = તે. બતાયા = બતાવ્યું, બતાવ્યું

અને વગર છૂએ અથવા છબ વગરનાએ (પરમાત્માના) ગુણ ગાયા ગાવાવાળાનું નથી રૂપ કે નથી નિશાની (જણાતી); એને તો સદ્ગુરુએ બતાવેલ છે. (૫)

વિવેચન—૫. વગર પાંદડું, પાદ । વગર તુંબડું અને વગર છૂએ ગુણગાન થયું; ગાનારનું રૂપ પણ ન દેખાયું અને આ વાત ગુરુએ બતાવી. પ્રથમ નજરે આ આખી વાત વચન અસંભવિત અથવા અસમીચીન લાગે તેવ છે તેને સમજવા યત્ન કરીએ.

આ ગાથા પર ખૂબ વિચાર કરતાં મને એમાં પદસ્થ ધ્યાનનો મહિમા સૂચિત થતો લાગ્યો છે. એમાં અનાહતનાદનો ધ્વનિ મેં વાંચવા પ્રયત્ન કર્યો છે. એમાં મંત્રરાજનો અતિ વિશિષ્ટ પ્રયોગ હોય એવું મને દેખાયું છે. આ યોગનો અતિ વિશિષ્ટ વિભાગ છે તેથી પ્રથમ તેને સમજવા પ્રયત્ન કરી આ પદનો નિવેડો લાવવાના કાર્યમાં આપણે હાથ આપીએ. પદસ્થ ધ્યાનનું સ્વરૂપ બરાબર સમજવા માટે [1]જ્ઞાનાર્ણવ અને યોગશાસ્ત્ર (શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યકૃત)[2] વિચારવા. અહીં પદસ્થ ધ્યાનનું આખું સ્વરૂપ આપી શકાય તેટલો અવકાશ નથી. 'જૈનદૃષ્ટિએ યોગ'માં (પૃ૦ ૧૬૧)માં એની રૂપરેખા બતાવી છે. અહીં તેનો જરા ખ્યાલ કરી જઈએ એટલે જૈન યોગમાં એનું સ્થાન ધ્યાનમાં આવે.

પદસ્થ ધ્યેયમાં જુદાં જુદાં પદો લઈને ચિંતનશબ્દનું ધ્યાન કરવામાં આવે છે. આ આલંબન ધર્મધ્યાન છે અને બહુ લાભ કરનાર નીવડે છે. એની અનેક રીતિ બતાવી છે. દા. ત., પણમાતૃકામાં નાભિ ઉપર કમળદળની સ્થાપના કરી તેના સોળ પાંદડાંમાં અ થી અઃ સુધીના સોળ સ્વરો પ્રત્યેક પાંદડા પર મૂકી તેને ફરતા કરી તેનું ધ્યાન થાય. હૃદયમાં ૨૪ પત્રો અને એક કર્ણિકાવાળા કમળની સ્થાપના કરી તેમાં ક થી મ સુધીના પચીશ વ્યંજનની ચિંતવના થાય. વદન પર અષ્ટદળ કમળની સ્થાપના કરી ય થી હ સુધીના વ્યંજનો સ્થાપી ચિંતવન થાય.

તે જ પ્રમાણે મંત્રરાજનું ધ્યાન ર્હં અક્ષરથી થાય છે અને તેમાં સર્વજ્ઞ જિનદેવનું ચિંતવન થાય છે. એ અતિ વિશિષ્ટ બીજતત્ત્વ છે. એના ક્રમણસ્થાન અને અંતે થતી પરમધ્યાનનિવૃત્તિ અભ્યસવા અને અનુભવવા યોગ્ય છે. એમાંથી છેવટે અનશ્વરત્વ ધ્યાન સુધી પહોંચી જવાય છે.

એવી જ રીતે ૐ પ્રણવબીજનું ધ્યાન કરી પંચ પરમેષ્ઠીનું ચિંતવન કરતાં અતિ આનંદ થાય છે અને પંચ પરમેષ્ઠીપદના ધ્યાન માટે અષ્ટદળ કમળની સ્થાપનામાં વચ્ચે કર્ણિકા પર અરિહંત, ચાર દિશાના ચાર પત્રો પર સિદ્ધ, આચાર્ય ઉપાધ્યાય અને મુનિ અને ચાર વિદિશાના ચાર પત્રો પર દર્શન, જ્ઞાન, ચારિત્ર, તપની સ્થાપના કરતાં આત્મતત્ત્વનું ચિંતવન થાય છે. આવા અનેક પ્રકારના જાપને યોગીઓએ બતાવ્યા છે.

---

૧ પ્રકરણ ૩૮, પૃ. ૩૮૦–૪૦૮ (રાયચંદ્ર જૈન શાસ્ત્રમાળા પ્રકાશન)
૨ યોગશાસ્ત્ર, અષ્ટમ પ્રકાશ, પૃ. ૪૩૩–૪૪૬ (ભીમસિંહ માણેક પ્રકાશન)

એ જાપ ચાલે ત્યારે મુખેથી કાંઈ ઉચ્ચારણ કરવાનું હોતું નથી; આત્મા અંતરાત્મ દશામાં વર્તે છે અને બાહ્ય ઉપાધિને વીસરી જઈ શકે છે તે વખતે મનમાં અંતસ્તલ ભાગમાં એક જાતનો 'અનાહતનાદ' ચાલે છે એ પૂર્વ અનનુભૂત દિવ્ય જ્ઞાન છે એ આત્મલક્ષ કરનાર મહાન આત્મનિમજ્જન છે એ અદ્ભુત બાહ્ય વિસ્મરણ છે એ અતિ આનંદદાયી અંતરજ્ઞાન છે એ અંતરજ્ઞાન ચાલે ત્યારે તેમાં નથી હોતો તંબુરો કે નથી હોતો સિતાર; અને છતાં અંદર એનો પુરુકાર ઘોર પ્રકારનો હોય છે એમાં બહારના ખડકારા વગર અંદરથી શાંતિના ચમકારા છૂટે છે આવી પરિસ્થિતિમાં કાનમાં અનાહતનાદ ચાલે છે જ્યારે સોઽહં સોઽહં ની ધૂન ચાલે છે જ્યારે ॐ હ્રીં નો જાપ ચાલે છે જ્યારે કમળકળીની સ્થાપના દિવ્ય આકાશમાં આગળ વધતી છેવટે લોકના અગ્રભાગ સુધી પહોંચી જાય છે ત્યારે આખો વખત અંતરમાં 'અજપાજાપ' ચાલે છે કાનમાં અનાહતનાદ સુણાય છે આ આખી અંતરાત્મદશા સમજવા જેવી છે અનુભવવા જેવી છે આ અંતરનાદનું સ્વરૂપ આ ગાથામાં ગાયું છે એમ મને જણાય છે

અનાહતમાં ॐ અને હ્રીં બન્ને આવે છે એનું સ્વરૂપ અન્યત્ર બતાવતાં લખે છે કે—

ॐ बिन्द्वाकारहरोर्ध्व रेफबिन्द्वानवाक्षरम् ।
मात्रापर्यन्ति पीयूषबिन्दु बिंदुरनाहतम् ॥

એમાં નવ અક્ષર મળેલા ગણાય છે: ૧. ઓંકાર ૨. અનુસ્વાર ૩ હકાર ૪ ઊર્ધ્વ રકાર ૫. ઈકાર ૬ ઉકાર ૭ નિમ્ન ઈકાર ૮. અનુસ્વાર ૯ હકાર. આ અનાહતનો આકાર કોઈ ગ્રંથોમાં નીચે પ્રમાણે આપ્યો છે તે તપાસી-વિચારી શોધવો. યોગગ્રંથના

ચિત્રોમાં આ પ્રમાણે તેની આકૃતિ હોય છે. પદસ્થ ધ્યાનમાં એનો મહિમા ઘણો છે કોઈ અનાહતમાં માત્ર ઓંકારનો જ સમાવેશ કરે છે

આ અજપાજાપ અંદર ચાલે ત્યારે એક જાતનો મધુર નાદ કાનમાં ચાલે છે એને બન્નેને માટે અજપાજાપ અને અનાહતનાદ શબ્દો યોગ પ્રસિદ્ધ છે આ નાદ પાસે સંગીત તુચ્છ છે, દુનિયામાં દુનિયા સંગીત કરતાં પણ એનું માધુર્ય ઉચ્ચ છે પ્રભુની સાથે એકતા કરાવે તેવું છે આત્માને અંદર રમણતા કરાવે તેવું છે

અને સોઽહં સોઽહંની રટણા ચાલે ત્યારે અથવા પદસ્થ ધ્યાનમાં ધ્યાતા અને ધ્યેયની એકતા દેખાવા લાગે ત્યારે ધર્મધ્યાનના બીજા પાયામાં ચિત્ત પ્રવેશ કરે છે ધ્યાનમાં રહે છે શુક્લ ધ્યાનના વિશિષ્ટ તત્ત્વો પાસે કે શૈલેશીકરણની ધ્યાનની પરાકાષ્ઠાની નજરે તો આ ઘણી પ્રાથમિક દશા છે પણ સિદ્ધિમાર્ગનું પગથિયું હોઈ ઉપયોગી છે. આ તાન ચાલે ત્યારે તેમાં તંબુરાની જરૂર નથી, ઉપર બતાવવાની આવશ્યકતા નથી, કહને કહેવો પડતો

નથી અને છતાં અનંત સંગીતની અંદર તાન ઊઠે છે, વધે છે વાધે છે અને અતિસુંદર અંતર પ્રમોદ કરાવી ધ્યેય સાથે એકતાન કરાવી આપે છે.

તંબૂરામાં નીચેનું તુંબડું અને ઉપરનો દંડ હોય છે તંબૂરામાં ત્રણ તાર હોય છે તુંબડાનો વેલો થાય છે એ નાના વેલાને પત્ર-પાંદડાં હોય છે અને બાજુના ક્યારામાંથી નાના થડમાંથી તંબૂરાનું તુંબડું જમીન પર થાય છે પણ આ ચેતનરૂપ તંબૂરો તો ભારે વિચિત્ર છે એને થડ ન હોવા છતાં પત્ર છે અને પત્ર વગર તુંબડું તેના પર થાય છે અને છતાં વગર તુંબડે અને વગર ઉસે ગુણગાન થાય છે આ પદસ્થ ધ્યાન કરતાં તંબૂરા કે સિતારનો ખપ પડતો નથી, તાર સાંધવા પડતા નથી, કે સ્વરનો આરોહ-અવરોહ કરવો પડતો નથી. સંગીતમાં તો ગાનાર સામે હોય છે પણ આ જાપ કે નાદભવનમાં ગાનાર છે, છતાં તેનું રૂપ દેખાતું નથી; તે તો કાંઈ અંદર ઊંડે ઊંડે બેઠો છે અને વગર જણાવે ગાન કર્યે જ જાય છે

આવા વગર સિતારે, વગર ઉસે અને વગર પ્રકટ સ્વરૂપે ગાનારને તો સદ્ગુરુ ઓળખાવી શકે એને બહાર શોધવા જતાં એનો પત્તો લાગે તેમ નથી, એને ઓળખાણ કરાવી આપે તેવો કોઈ સ્નેહી કે મિત્ર નથી—એને તો સદ્ગુરુ બતાવી આપે; અને એક વાર એનું ઓળખાણ થઈ જાય અને એનો પરિચય મળી જાય તો ભવની ભાવઠ ભાંગી જાય.

આવા વગર થડના પાંદડાને, આવા વગર પાંદડાના તુંબડાને અને વગર તુંબડે અને વગર ઉસે ગુણગાન ચાલે અને ગાવાવાળાના રૂપને દેખ્યા વગર અનંત સંગીત ચાલે ત્યારે જીવનની ખરી મોજ મણાય, બાહ્ય ભાવમાંથી અંદર ઊતરી જવાય અને આવી રીતે આ દેખીતા વિરોધી લાગતા પદનો નિવેડો કરી આપે, એ ભાવ જે અનુભવે અને જમાવે તે ખરો જોગી છે તે મારો ગુરુ છે તેને પગલે હું ચાલવા પ્રયત્ન કરું છું અને તેમ કરી રૂપાતીત ભાવમાં લીન થવા હોંસ ધરાવું છું

આમાં ગાનાર પણ એક જ છે જેને બાઈને જેના જેવું થવું છે તે સત્તારૂપે પોતે જ છે અંદરનો બેસનાર પણ પોતે જ છે અને પોતે જ અનંત સ્વરૂપે ધ્યેય બનવાની શક્તિ સત્તા અને આવડતનો ધણી છે આ રીતે આ પદનો અનાહતનાદમાં અને અજપાજાપમાં લય કરી નિવેડો લાવવા યત્ન કર્યો છે ધર્મધ્યાનના બીજા પાયામાં ઉપમાની જરૂર રહેતી નથી એ વાતને અહીં ખાસ સંબંધ છે (૫)

> आतम अनुभव बिन नहीं जाने, अंतर ज्योति जगावे;
> घट अंतर परखे साही मूरति, 'आनंदघन' पद पावे अवधू० ६

અર્થ—આત્મિક અનુભવ વગર એ ન જણાય; એને તો હૃદયની અંદર રહેલ

શબ્દાર્થ—બિન = વગર. અંતર જ્યોતિ = અંદરની જ્યોતિ. જગાવે = જાગ્રત કરે, જગાડે, જણાવે. પરખે = દેખે. મૂરતિ = મૂર્તિ, પ્રતિમા, સાધુ, વ્યક્તિ. પાવે = પ્રાપ્ત કરે.

જ્યોતિ જ જગાવે, જાગૃત કરે, જણાવે. એ આદર્શ(મૂર્તિ)ને હૃદયની અંદરનો ભાગ અંતર જોઈ-જાણી શકે અને એમ કરે તે આનંદઘન પદને પ્રાપ્ત કરે. (૬)

વિવેચન—નિવેડા કરવાનાં પદો ઉપરની વાત આમાંમાં પૂરાં થઈ ગયાં. હવે એવો નિવેડો કોણ લાવી શકે અને પરમઆનંદરસધામ ક્યારે પ્રાપ્ત થાય એની વાત કરે છે. એ વાત અનેક પદમાં વિસ્તારથી આવી ગઈ છે તેથી અત્ર આવશ્યક વિવેચન જ કરવાની જરૂર રહેશે. ઉપર જે અનેક પ્રકારના પ્રશ્નો ઉઠાવવામાં આવ્યા તેનો નિવેડો આત્માનુભવ વગર લાવી શકાય તેમ નથી. એમાં માત્ર બુદ્ધિનો વ્યાપાર ચાલી શકે તેમ નથી, કારણ બુદ્ધિ મર્યાદિત છે અને બુદ્ધિ દ્વારા મેળવેલ જ્ઞાનમાં કે કરેલ નિર્ણયમાં સ્ખલનાને સ્થાન રહેવાનો સંભવ છે પણ જ્યારે સ્વતઃ અનુભવ થાય, ત્યારે જ છેવટનો નિર્ણય થાય છે. બુદ્ધિનો વિષય વિષયપ્રતિભાસ જ્ઞાનનો છે એમાં વિશ્વ-કટાનું જ્ઞાન થાય છે પણ એને પ્રવૃત્તિ કે સ્વસ્થ-સુખવેદન સાથે કાંઈ સંબંધ નથી. એ નિર્ણય તો તત્ત્વસંવેદન જ્ઞાન થાય ત્યારે જ પ્રાપ્ત થાય છે અને જ્યાં સુધી વસ્તુનો સ્વ સાથેનો સંબંધ વેદી ન શકાય, જ્યાં સુધી આખો બાહ્ય સંબંધ ઓળખી તેનો સ્વ સાથેનો મેળ ક્યાં, કેટલો અને ક્યાં સુધીનો છે તે પરખી ન શકાય, ત્યાં સુધી ચાવી પ્રાપ્ત થતી નથી. અને વગર ચાવીએ ગમે તેટલું વસ્તુજ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય પણ એનો અંતર લાભ મળતો નથી. અને જ્યારે આત્માનુભવ થાય ત્યારે આદરવા અને ત્યાગવા યોગ્ય શું છે તેનો નિશ્ચય થાય. એવા નિશ્ચય સાથે અને સ્વસ્થ વૃત્તિએ જે જ્ઞાન થાય તે તત્ત્વસંવેદન જ્ઞાન કહેવાય છે વચ્ચે એક આત્મ પરિણતિમત્ જ્ઞાન પણ વિશિષ્ટ જ્ઞાનીઓએ બતાવ્યું છે. એમાં ત્યાગ ન કરી શકનાર, પણ વસ્તુને ઓળખનારનું સ્થાન આવે છે પણ ખરું જ્ઞાન તો ત્યાગીનું સમજવું. એમાં આત્માનુભવ બરાબર થાય છે અને એ થાય ત્યારે જે જ્ઞાન થાય તે સાચી વસ્તુને ઓળખાવે છે અને સાચી પ્રવૃત્તિ કરાવે છે અહીં અપ્રસ્તુત છે છતાં પ્રસંગે જણાવી દેવાનું કે તત્ત્વસંવેદન જ્ઞાનમાં જ્ઞાન અને ચારિત્ર બન્નેનો સમાવેશ થાય છે અને પ્રવૃત્તિ વગરના શુષ્ક જ્ઞાનને-ફળ વગરના વસ્તુના પ્રતિભાસ પૂરતા જ્ઞાનને-સાચા આત્મવિકાસમાં કોઈ સ્થાન નથી: આ વાત સમજવા જેવી સહેલી છે પણ જીવવી કે જીરવવી અતિ મુશ્કેલ છે.

માટે વિશિષ્ટ યોગી કહે છે કે આ વાત આત્માનુભવ વગર નહિ જણાય. માત્ર પરમાણુનો સિદ્ધાંત જાણવાથી કે ગણિતની લાખો, અબજો કે પરાર્ધ સુધીની ગણતરીથી કે સ્ટીમ કે વીજળીના વેગની શિક્ષાથી નહીં જણાય. એનો તો આત્મા સાથે-ચેતનજી સાથે-સંબંધ છે એને જાણવા માટે આત્મજ્ઞાન અને આત્માનુભવ અતિ જરૂરી વસ્તુ છે. અને યોગીરાજ તો ભાર મૂકીને કહે છે કે એ વાતો આત્માનુભવ વગર નહિ જાણી શકાય, એનો ખરો ખ્યાલ તે વગર કદી નહિ આવે, એનો આંતર પરસ્પર સંબંધનો મેળ તે વગર નહિ બેસે અને પોતાનો તેની સાથેનો સંબંધ સાચા સ્વરૂપે કદી જણાશે નહિ. માત્ર વસ્તુનો પ્રતિભાસ થઈ જાય એ એની ખરી પિછાન નથી; એનો ચેતન સાથેનો સંબંધ

સમજાય અને તેનુ સંવેદન થાય, તે સબંધ સમજી તે વાતનુ અંદર વેદન-વર્તન થાય, તે પ્રમાણે સ્વપરભાવ બેસી જાય તે તત્ત્વસંવેદન છે તે આત્માનુભવ છે, તે આત્મદર્શન છે અને તેનો સાચો મહિમા છે

માટે ખરુ સંવેદન તો આત્માનુભવ વગર ન થાય, એટલુ જ નહિ પણ જે મૂર્તિ આવું સંવેદન કરવા ઉપરાંત અંતરજ્યોતિને જાગ્રત કરે, જે ઉપર ઉપરના જ્ઞાનના અંતરના ઊંડાણમા ઊતરે અને અંદરના ભાવની બરાબર પરીક્ષા કરે તે આનંદઘનના પદને પ્રાપ્ત કરે.

આમા ચાર વાત કરી (૧) તત્ત્વસંવેદન જ્ઞાન જોઈએ (૨) આત્માનુભવ બરાબર જોઈએ, (૩) અંતરની જ્યોતિ બરાબર જાગ્રત થવી જોઈએ, અને (૪) અંદરથી સાચી પરીક્ષા થવી જોઈએ. સ્વપરનુ જ્ઞાન અને ઊંડાણમા તેનુ ધ્યાન અને પ્રતીતિ થાય ત્યારે આનંદઘનપદની પ્રાપ્તિ થાય.

છેલ્લી બે પંક્તિમા એકથી વધારે ભાવ બેસે છે એ મૂર્તિ—આદર્શને હૃદયની અંદરનો ભાગ બરાબર પરીક્ષાથી જોઈ–જાણી શકે છે આમા 'મૂરતિ'ને કર્મ ગણવામાં આવ્યું છે. અથવા કોઈ મૂરતિ—એ વ્યક્તિ ઘટ–અંતરને પરખી શકે છે અને એ ભાઈ–યોગી આનંદઘન પદને પ્રાપ્ત કરી શકે છે આ ભાવમા 'મૂરતિ'ને કર્તા ગણવામા આવેલ છે

અથવા 'મૂરતિ'ને આખી ગાથાની કર્તા બનાવી શકાય. એમ કરતાં આવો અર્થ બેસે : આત્માનુભવ વગર ન જાણે, પણ અંતરજ્યોતિ જાગ્રત કરે અને ઘટ–અંતરને પરખે તે વ્યક્તિ (મૂરતિ) આનંદઘન પદ પ્રાપ્ત કરે. સર્વ ભાવમાં આશય લગભગ એકસરખો આવ્યો આવે છે ઉપરછલ્લા વિષયપ્રતિભાસ જ્ઞાનમા વસ્તુત કાંઈ માલ નથી, આત્મિક અનુભવ વગર એ વાત કદી જણાતી નથી અને માત્ર જાણવાથી કાંઈ વળે તેમ નથી અનુભવ કરે, ત્યાર પછી આંતર જ્યોતિને જગાડે અને ઘટ–અંતરને પરખે ત્યારે કામ થાય તેમ છે ત્યા સુધી બધા ફાંફાં છે આમા અગત્યની વાત subjective element આત્મવાદ–આંતરવાદની છે બહાર જોવાની વાત મૂકી દેવાય, અંદર જોતા આવડે, ત્યા સ્વપરની ઓળખાણ થાય, સ્વનો સ્વીકાર થાય, પરનો ત્યાગ થાય, એ વાતનો અનુભવ થાય, એ વાતની લય લાગે (જ્યોતિ જાગે) અને એ વાત પરીક્ષાથી અંતરમા જામી જાય ત્યારે અનંત આનંદનુ સ્થાન પ્રાણી પ્રાપ્ત કરે.

આ છેલ્લી ગાથાનો પ્રત્યેક શબ્દ ખૂબ વિચારવા યોગ્ય છે પ્રત્યેકનો ભાવ સમજી વિચારવા યોગ્ય છે અને દરેક શબ્દને વિશિષ્ટ સ્થાન છે આંતર નાદની આવશ્યકતા અને બાહ્ય ત્યાગની મહત્તા સમજાય અને તેના સવ્યવહારની સાર્થકતા બેસી જાય ત્યારે આ ભાવો અંદર જાગી ઊઠે તેવા છે અને તેમ થતા આ પદની અંદર બતાવેલ દરેક ગૂંચવણનો નિવેડો આવી જાય તેમ છે (૬)

ઉપસંહાર—એ ગુણવણનો નિવેડો કરનાર પછી ગુરુપદનું ગૌરવ ધારણ કરતો નથી, અસ્તિત્વના મોહથી લેપાતો નથી, યોગીપણાનું પદ ધારણ કરતો નથી કે બાહ્ય ઉપાધિને ગણકારતો નથી. એની દશા જ જુદી હોય છે એનું વર્તન જ જુદા પ્રકારનું હોય છે એનું વાતાવરણ જ વિશિષ્ટ અને ખાસ ભાત પાડે તેવું હોય છે આ વાતાવરણ જામે અને બાહ્ય તરફ જોવાને બદલે અંદર જોવાની ટેવ પડે પ્રત્યેક કામ કે વર્તનનો અંદર સાથે સંબંધ બેસી જાય અને બાહ્યમાં ઉપાધિ લાગે ત્યારે આ પદમાં વર્ણવેલા વિરોધોનો નિવેડો તુરત આવી જશે. માટે અનુભવ કરો, અંતરજ્યોતિ જગાવો અને ઘટ—અંતરને પરખો. તે ખરું આનંદનું સ્થાન છે ત્યાં અનંત આત્મદર્શન છે ત્યાં સંપૂર્ણ સંબંધ કે મૂંઝવણનો અંત છે ત્યાં જાગતી જ્યોત છે અને ત્યાં છેવટે નિર્વાણ–મોક્ષ છે અંદર ઊતરો અને તે જગ્યાએ, સ્વરૂપ સ્થાપો અને તે પ્રાપ્ત થશે, પુરુષાર્થ કરો અને તે તરી આવશે, વલોવો અને માખણ તરી આવશે. આપણો વેપાર માખણ મેળવવાનો હોવો જોઈએ, ભ્રમમાં ભરમાઈ જવું ન ઘટે, અને પ્રયાસથી માખણ મળે તેમ છે માટે અનુભવ જગાવો અને ઘટ–અંતરને પરખો.

આવી રીતે જે અંદરની જાગૃતિથી સ્વાનુભવથી પરીક્ષા કરી દેખાતા વિરોધોને સમાવે, એનું સંવેદન કરે, એ વિરોધોનો અંતરમાં સાક્ષાત્કાર કરે તે ખરો યોગી છે તે સાચો ગુરુ છે તે આખા જગતને દોરવણી આપનાર મહાત્મા છે તે ખરો અવધૂત છે અને તેને અમારું શિર ઝૂકે છે

એ યોગીને બહાર શોધવા જવો પડે તેમ નથી, એની પરીક્ષા કરવી પડે તેમ નથી. તે ઘટ—અંતરમાં છે એ ખરી ધ્યેય મૂર્તિ છે એ ધ્યાતા છે એ ધ્યાનથી પ્રાપ્ય છે અને ધ્યાન કરનાર પણ છે અને સ્વયં આનંદનો ઘન કોઈ આનંદપદને પામનાર પણ એ જ છે. આ વાતનું જે સંવેદન કરે તે ખરો ગુરુ છે અને સાચો યોગી છે પદનું વિશેષ વિવેચન કરવું અનાવશ્યક છે મુદ્દો પદના વિવેચનમાં જ આવી–સમાઈ જાય છે (૯૮)

પદ નવ્વાણુમું

ભૂમિકા—આ નવાણુમું પદ પણ ગૂઢોક્તિ (હરિયાળી)[1] છે. સામાન્ય દૃષ્ટિએ તદ્દન વિચિત્ર લાગતી હકીકતનો તેમાં ઉલ્લેખ હોય છે અને તેનો મેળ મેળવવાનો તેમાં કોયડો હોય છે. પ્રથમ દૃષ્ટિએ કોયડા તદ્દન અશક્ય કે અર્થવગરના લાગે છે પણ જ્યારે એ કોયડો ઉકેલી શકાય છે કે અન્યની મદદથી ઉકેલી શકાય છે ત્યારે ખૂબ આનંદ થાય છે. ઘણી વાર તો એમ પણ લાગે છે કે કોયડાની વાત આટલી સહેલી હતી અને છતાં આપણને સૂઝી નહિ એ તો ભારે નવાઈની વાત બની કહેવાય. ઘણી વાર કોયડો ફૂટે ત્યારે આપણી

૧ આ હરિયાળી પરનું વિવેચન જુઓ પરિશિષ્ટમાં.

સમજાતા માટે આપણને જરા હાસ્ય કે ખેદ પણ થાય છે આ સર્વ સૂક્તિઓ કોયડા જેવી જ છે એનો જ્યારે ખુલાસો બેસી જશે ત્યારે કબ્જો કોયડો કોઠીને મૂળ' જેવું થશે. એનો ખુલાસો આત્મસંવેદનથી થાય છે, સ્વાનુભવથી થાય છે અને અંતરજ્યોતિની અનુભૂતિથી થાય છે આ કોયડો ઉકેલવા આપણે પ્રયત્ન કરીએ.

અત્યાર સુધી આપણે ચેતના'ને શુદ્ધ સ્થાનકે મૂકી છે એને ચેતનની પતિવ્રતા-સતી પત્ની બતાવી છે એની આર્યભાવનાને આપણે પ્રશંસી છે. એના વિરહગાન આપણે સાંભળ્યા છે (પદ ૨૪મું); એની ભાદરવાની રાતની વ્યથા વિચારી છે (પદ ૫૧મું) એને પતિ-આગમનની રાહ જોતી અનુભવી છે (પદ ૧૬મું); એને રિસાયેલી અને મનાવી ધપવી છે (પદ ૧૮મું); અને એને અનેક દશામા જોઈ છે પણ એને સર્વત્ર નિર્દોષ, અબળા, પતિપ્રાણા, આર્ય પત્ની તરીકે ઓળખી છે માત્ર અઠતાલીશમા પદમા એને વિરૂપ આકારમા ફરિયાદ કરતી બતાવી છે અને છતા ત્યા પણ એ પોતાના વિરૂપ આકારમા પોતે દશાવૈવિધ્યને વર્ણવતી હતી તેમા તેનું શુદ્ધ ચેતનતત્ત્વ જરૂર જણાતું જ આપણે જોયું છે આ પદમાં એથી ઊલટી જ હકીકત બનતી જોવામાં આવે છે અહીં ચેતનરાજ એની શુદ્ધ દશામાં, કર્મમળથી મુક્ત, અનંત આનંદના ઉપભોક્તા તરીકે દેખાય છે ત્યારે એની સંસારદશા-કર્માન્વિત દશા-મા અનેક પ્રકારના નાચ નાચતી, વેશ ભજવતી અને રખડપટ્ટી કરતી દેખાય છે. આ હકીકત એક જ વસ્તુના બે પાસા બતાવે છે કારણ કે ચેતન અને ચેતના બન્ને એક જ છે અભેદ ભાવે વર્તે છે અને ચેતનની જ ચેતના હોય ત્યારે એને કઈ દશામાં સ્થાન કરવામાં આવે છે તેટલો જ માત્ર પ્રશ્ન રહે છે. સંસારદશામા ચેતન વર્તતો હોય ત્યારે તેની શક્તિનો ઉપયોગ પૌદ્ગલિક ભોગો ભોગવવામા થાય છે અને સંસાર તો એવી ચીજ છે કે એક વાર એને રસ્તો મૂક્યો એટલે એ ચારે બાજુએ ફેલાઈ જાય છે અને વિસ્તારથી વધતો જાય છે આ સંસારદશાને પ્રકૃતિ કહી શકાય. ચેતન બાહ્ય દશામા રમતો હોય, અંતરદશાથી દૂર હોય, તે દશાને સંસારદશા કહેવામાં આવે છે અને વારવાર જ્યા શુદ્ધ ચેતનાને અતિ વિશિષ્ટ દશામા વર્ણવી છે તે ચેતનાને બદલે ચેતનને એના મૂળ શુદ્ધ સ્વરૂપમાં સમજી લઈએ અને ચેતનની રખડપટ્ટીની દશાને એનુ વિકૃત સ્વરૂપ સમજીએ તો આ પદમા પુરુષ કોણ છે અને નારી કોણ છે તે સમજાશે. એ એક જ વસ્તુના બે પાસા હોઈ વસ્તુતત્ત્વ જરૂર રજૂ કરે છે કેટલાક તત્ત્વવેત્તાઓ દ્વૈતવાદી હોય છે તે પુરુષ અને પ્રકૃતિ બે તત્ત્વ માને છે પુરુષ જાતે પરમાત્મસ્વરૂપ કે તેનો અંશ હોય છે અને પ્રકૃતિ એને સંસાર સાથે સંબંધ રખાવનાર, માયામાં રખડાવનાર, ભ્રમજ્ઞાન ઉત્પન્ન કરનાર તત્ત્વ હોય છે અને આ બન્ને તત્ત્વને મૂળ તત્ત્વ તરીકે સમજનાર પણ અમુક અપેક્ષા સ્વીકારી આત્મતત્ત્વ સમજવા યત્ન કરે છે આ દૃષ્ટિએ પુરુષને શુદ્ધ આત્મરૂપે- પુરુષ તરીકે-ઓળખીએ તો તેનો સંસાર સાથે સંબંધ કરાવનાર તત્ત્વને પ્રકૃતિ કહેવાનું પ્રાપ્ત થાય છે આ પુરુષ અને પ્રકૃતિને આ પદમા બરાબર ઓળખવા પ્રયત્ન કર્યો છે

આ પદના કર્તૃત્વ બાબતમાં પણ કેટલીક ચર્ચા છે તેમાં ચેતના અને ચેતનના આખાં સ્થાનો આ પદમાં બદલાઈ ગયા છે એ હકીકત એના કર્તૃત્વની ચર્ચામાં ઉપયોગી હકીકત અને સાધન પૂરાં પાડે તેમ છે. આનંદઘનજીનો સમસ્ત ઝોક ફરી જતો દેખાય ત્યાં અન્યનું કર્તૃત્વ માનવાની આશંકાને જરૂર સ્થાન મળે, એ હકીકત પણ વિચારવા યોગ્ય છે. આ દૃષ્ટિએ એ હકીકતની ચર્ચા યથાસ્થાને થશે. અહીં તો આખો ઝોક આ પદમાં ફેરવવો પડ્યો છે તેના કારણોને અંગે એ વાતને સંબંધ હોઈ તેનો અત્ર સકારણ નિર્દેશ કર્યો છે પણ એ વાત ખાસ લક્ષ્યમાં રહે તો અર્થવિચારણામાં થતી ગૂંચવણનો પણ નિકાલ થઈ જાય છે આ વાત લક્ષ્યમાં રાખી અર્થવિચારણા અને વિવેચન કરેલ છે

જૈન તત્ત્વવેત્તાઓ જીવ અને અજીવ બન્ને પદાર્થ જુદા માને છે. જીવ—અજીવનો સંબંધ થાય, આત્મા અને કર્મનો સંબંધ થાય, પણ છતાં બન્ને જુદા છે અને છે એમ આ તત્ત્વજ્ઞાનીઓ માને છે. પુરુષનું ઉપાદાન કારણ પ્રકૃતિ માનનાર તત્ત્વવેત્તાઓ માયાવાદ માને ત્યારે આખું બ્રહ્માત્મક જ્ઞાન ગણી પુરુષનો અભેદ માનનારા હોય છે ત્યારે કેટલાક તત્ત્વજ્ઞો પ્રકૃતિને અલગ દ્રવ્ય ગણી એને આદિ પુરુષના અગાઉ પેદા થયેલી આદિ માયા ગણે છે કોઈ એને પંચમહાભૂતનો સમુદાય માને છે કોઈ એને આદિ કારણ માને છે. આ રીતે દ્વૈતવાદ, વિશિષ્ટ—અદ્વૈતવાદ, શુદ્ધાદ્વૈતવાદ અને કેવલાદ્વૈતવાદ નીકળે છે એ સર્વને વિગતવાર તપાસવાનું અત્ર સ્થાન નથી. તાત્પર્ય એ છે કે શુદ્ધ ચેતનથી અલગ પડેલું માયાતત્ત્વ—ચેતનને સંસારસરસો બતાવનાર તત્ત્વ—આ પ્રકૃતિ છે અને આ પદમાં એને નારીનું સ્થાન આપીએ તો ચેતન પોતે પુરુષસ્થાને આવે છે કર્મમળથી મુક્ત થયેલ જીવ માની આ હકીકત નથી આ તફાવત ધ્યાનમાં રાખવાની ખાસ જરૂર આ પદમાં પડે છે એટલું પ્રથમ મન પર લઈએ.

દરેક ગાથાને અંતે પુનરાવર્તન થતા આ ટેક (આંકણી)ના પદમાં એમ પ્રશ્ન કરે છે કે આ નીચે વાત કરવામાં આવે તેમાં પુરુષ કોણ છે અને નારી કોણ છે તે શોધો—જે આત્માને શુદ્ધ સ્વરૂપે ઓળખી જાય, જે એનો અને પુદ્ગલ વચ્ચેનો સંબંધ જાણી જાય, જે એ સંબંધના સમય-કાળ જાણે, તેને આખી દુનિયાની ચોખવટ થઈ જાય છે એક આત્માને બરાબર ઓળખી ગયો તેણે સર્વ જાણ્યું એ વાત તો અગાઉ એકથી વધારે વખત થઈ ગઈ છે એટલે આ નીચેની હકીકતમાં પુરુષ કોણ છે અને નારી કોણ છે? એ બન્નેના ધર્મક્ષેત્રો ક્યાં ક્યાં છે? જે દેખાય છે તે પુરુષનો વિસ્તાર છે કે નારીનો કે બન્નેનો? —એ સર્વ શું છે તે જાણવાનો વિચાર કરો.

ઘણી વાર જ્ઞાન થયું છે એમ લાગે, છતાં તેમાં પણ ભ્રમ હોય છે. વસ્તુને વસ્તુગતે ઓળખાય, એનું યથાર્થ સ્વરૂપે જ્ઞાન થાય, તેને સાચું જ્ઞાન સમજવું માત્ર વસ્તુનું પ્રતિભાસ જ્ઞાન થાય તેનો બહુ અર્થ નથી. આગલા પદમાં જણાવ્યું છે તેમ, તત્ત્વસંવેદન જ્ઞાનની ઉપયોગિતા છે. વસ્તુતત્ત્વનું અંદરથી સંવેદન થાય, એ સંવેદન અનુસાર ભાવનો સાચો

જણાય થાય, ત્યારે એ જ્ઞાનવિચારણાને સાચી વિચારણા કહી શકાય. બાકી પ્રયોગશાળામાં પ્રયોગો જ ખોટા થાય, પરિણામશુદ્ધિ બરાબર 'ચેક' (check) કરવામાં ન આવે અને સૂકાને બાંગડે આખી થઈ ગયાના પોરણ પર માની લીધેલ આવડતના કાચા પાયા મંડાય તો એ જ્ઞાનની વસ્તુતત્ત્વે કાંઈ અસર નથી, તેનું કાંઈ પરિણામ નથી અને, ખરી રીતે જોતા, તેનો કોઈ સાર નથી. આ ભાવ સમજી લઈ પ્રત્યેક ગાથાની આખરે આપણે અંદર પૂછવું કે ભાઈ! આ દશા વર્તે છે, આવા હાલહવાલ થયા છે એના સંચાલક તરીકે કોણ છે? એમાં પુરુષ કોણ છે અને નારી કોણ છે? એનો ભેદ છે કે અભેદ છે? કાયમી છે કે થોડા વખતનો છે? અને આ સર્વ શી ઘટના છે? કોણે કરી? શા માટે કરી? અને પોતે ક્યાં ઘસડાતો જાય છે?—એ સર્વની વિચારણા કરવી.

પદ[1]

(રાગ—આશાવરી)

अवधू ऐसो ज्ञान विचारी, वामें कोण पुरुष कोण नारी? अवधू०
बम्भन के घर न्हाती धोती, जोगी के घर चेली;
कलमा पढ पढ भई रे तुरकडी, आपही आप अकेली अवधू० १

અર્થ—મસ્ત વૈરાગી, જોગી આવા પ્રકારના જ્ઞાનનો વિચાર કરે, અથવા હે અવધૂ-યોગી! આવા પ્રકારના જાણપણાનો વિચારક થા કે એમાં કોણ પુરુષ છે અને કોણ સ્ત્રી છે? આ વાતનો તું વિચાર કરી નિવેડો લાવ, નિર્ણય કર. (આ ઉપસ્થિત કરેલા પ્રશ્નની વિચારણા માટે નીચેની હકીકતો—વિચારના સાધનો—રજૂ કરે છે) એ બ્રાહ્મણને ઘેર ગઈ ત્યારે ન્હાવા-ધોવાની ક્રિયામાં અથવા નિત્ય નૈમિત્તિક ક્રિયા કરવામાં પરોવાઈ ગઈ અને એ જોગીને ઘેર ગઈ ત્યારે એ એના શાગિર્દ તરીકે કામ કરવામાં પરોવાઈ ગઈ અને કલમા પઢીને એ તરકડી (મુસલમાન) પણ થઈ અને છતાં એ જાતે તો સ્વત એકલી જ રહી, એકની એક રહી! મસ્ત વિચારક (અવધૂ)! આ બાબતનો વિચાર કર! (૧)

વિવેચન—આ સંસારદશામાં વર્તતી પ્રકૃતિ—આ સંસારદશામાં કર્મવશ વતતા

શબ્દાર્થ—અવધૂ=અવધૂત, અલખ, મસ્ત, વૈરાગી, બાવો, જોગી. ઐસો=એવા પ્રકારનો, એવો. વિચારી=વિચાર, વિચાર કર—કરે, વિચારવાન, વિચારવાળો. વિચારીને મનમાં જવાબ આપે, શોધે. વામેં=(વા એટલે વિભક્તિ લગાવાથી મૂળ પ્રથમા અથવા સપ્તમીનું એકવચન) તેમાં. નારી=સ્ત્રી. બમ્ભન=બ્રાહ્મણ. ન્હાતી-ધોતી=સ્નાનક્રિયા કરતી. ચેલી=ચુસ્ત શિષ્યા પૂરી પાડનાર—જાગતા અનુચર શિષ્ય, સ્ત્રી શાગિર્દ. કલમા=મુસલમાન ધર્મનો મૂળ મંત્ર (લા ઇલાહ ઇલ્લિલાહ મહમ્મદ રસુલિલ્લાહ) પઢન. કલમા પઢ=મુસલમાન થવું. તુરકડી=મુસલમાન (તિરસ્કારમાં) સ્ત્રીની. આપહી આપ=પોતે જાતે. અકેલી=એકલી, એકની એક.

1. ભાઈ ધારશીની પ્રતમાં આ પદ નથી, પાઠાંતર ઉપલબ્ધ નથી. શ્રી. મ. પ્રમાણે વ્યવહારમાં પાઠાંતર મળશે તો આગળ ઉપર દાખલ કરવા પ્રયત્ન થશે. —વિવેચનકાર

આત્માના સમયે સમયે પલટાતા પર્યાયો—એ આવૃત્તી સાંસારિકતાએ કેવા કેવા ભાવો ભજવ્યા તેનો હવે વિચાર કરીએ. કર્મને વશ પડેલ ચેતનના કેવા હાલ થાય છે અને થયા છે તે તો કોઈ પણ ચરિત્ર વાંચતાં ખ્યાલમાં આવે તેમ છે. સમરાદિત્યનું ચરિત્ર વિચારીએ કે શ્રી મહાવીર પરમાત્માનું સત્તાવીશ ભવનું ચરિત્ર વાંચીએ, નેમનાથના ભવો વિચારીએ કે આદિનાથ ભગવાનના પૂર્વ ભવો સાંભળીએ અથવા પાર્શ્વનાથના પૂર્વભવો વિચારીએ તો આ જીવે અનેક નાચ નાચ્યા છે અનેક પાઠો ભજવ્યા છે એમ જણાયા વગર રહે તેમ નથી. સંસારમાં કર્મને વશ પડેલી આ વિરૂપ ચેતના જ્યારે બ્રાહ્મણને ઘેર ગઈ ત્યારે એણે નહાવાધોવામાં ધર્મ માન્યો; સવારથી સાંજ સુધી બે-પાંચ વાર સ્નાન કર્યું, કોઈનો સ્પર્શ થાય તો નહાવું, સવારે નદીએ, તળાવે કે કૂવે જઈને સ્નાન કરવું એ વાતમાં એણે ધર્મ માન્યો. અને સંસારસરથી ચેતના જોગીને ઘેર ગઈ તો ત્યાં એણે ચેલીનું રૂપ ધારણ કર્યું. જોગીવર્ગમાં ચેલાચેલીનું કામ જબરું હોય છે. વિશેષ હકીકતમાં ધર્મશ્રદ્ધા કે પાકો વૈરાગ્ય ન હોય તો જોગીજાતિને ચેલાચેલીની સંખ્યા લગભગ સંસારી જીવની પુત્રપુત્રીની સંખ્યા જેટલું જ કામ કરે છે અને કેટલા શિષ્ય થયા તે પર તેમની વેરાગી કે સાધુ તરીકેની કિંમત થાય છે. આત્માર્થીપણું મૂકી દઈ મઠના વિહારમાં પડી જનાર, માન-પૂજાના આકર્ષણમાં એ બાઈ તપ, ત્યાગ કે વૈરાગ્યથી ભ્રષ્ટ થઈ જનાર માત્ર દુકાનદારી જમાવવા ખાતર વંશપરંપરામાં માનનાર કોઈ પણ વ્યક્તિ જ્યારે પ્રકૃતિરસમાં પડી જાય છે ત્યારે તેનામાં આ ચેલીભાવ જાગ્રત થયો છે એમ સમજવું. અને વિશ્વના ઉદ્ધારનો દાવો કરનાર આ કહેવાતા સંતો જ્યારે મઠ ગણગચ્છ કે સંપ્રદાયના મોહમાં પડી જાય છે ત્યારે ત્યાં ચેલીભાવના ખેલ ખેલે છે એમ સમજવું. અથવા ચુમાળીશમા પદમાં જોગીએ મિલીને જોગણ કીધી જતીએ કીધી જતણી એ બીજી ગાથા પર વિવેચન કરતાં જોગણ અને જતણી નું જે સ્વરૂપ અવિશુદ્ધ ચેતનાને અંગે બતાવ્યું છે તે આ ચેલીસ્વરૂપ માટે વિચારી લેવું. જ્યાં પોતાના કાર્યની મહત્તા માનવામાં આવે, પોતા સિવાય અન્ય સ્થાને સત્ય કે સાચું વર્તન કે સાચો રસ્તો ન હોઈ શકે ત્યાં આ સ્વપક્ષસ્થાપનભાવ આવી જાય છે અને નિષ્પક્ષ ભાવનો ત્યાગ થાય છે કે એકાંતવાદ આવી જાય છે. આવો જોગીનો જોગીભાવ કે કોઈ પણ પક્ષનો સ્વમતાગ્રહ એ સર્વ આ ચેલીનો ભાવ બતાવે છે. એમ માત્ર ચેલીમાં આસક્તિ કે પરસ્ત્રીરમણતાના ખ્યાલમાં પડી જવાને બદલે આવો વિસ્તૃત અર્થ કરવામાં પદનો ભાવ વધારે બંધબેસતો આવે છે.

તુરકડી—મુસલમાન ધર્મના અનુયાયીને તિરસ્કારમાં તુરકડો કે તરકડો કહેવામાં આવે છે. કારણ અસલ તુર્કસ્તાનમાંથી એ ધર્મ વિકાસ પામી આવ્યો અથવા મુસલમાનોના ખલીફનું સ્થાન તુર્કસ્તાનમાં હતું તે કારણે હાસ્યમાં તેને તરકડો કહેવામાં આવતો હશે. તરકડી એટલે તુચ્છતાની પરાકાષ્ઠા બતાવતી હતી. વટલી બ્રાહ્મણી તરકડીમાંથી જાય' એ કહેવતમાં તરકડી શબ્દ અધમતાની પરાકાષ્ઠા જણાય છે. આ વાતની યોગ્યાયોગ્યતા પર અત્ર વિચાર કરવાનો નથી, પણ ભાષાશાસ્ત્રમાં આ વાત પ્રચલિત હતી તેનું માત્ર દિગ્દર્શન છે.

કલમો–મુસલમાન ધર્મનો ધાર્મિક મૂળ મંત્ર ‘લા ઇલાહ ઇલ્લિલ્લાહ મહમ્મદ રસુલિલ્લાહ’–આ કુરાનનું મૂળસૂત્ર છે ઇસ્લામનું દીક્ષાવાક્ય છે કલમો પઢવો એટલે મુસલમાન થવું અથવા બનાવવું કોઈ પ્રાણી જ્યારે ઇસ્લામ ધર્મ અંગીકાર કરે છે ત્યારે લાલતાબાલતાં કલમા પઢે છે અને ઇસ્લામધર્મમય થઈ જાય છે આ રીતે ચેતના જ્યા જાય છે ત્યા તદ્રૂપ થઈ જાય છે આંખ ઉઘાડીને દુનિયામા ચાલીએ ત્યારે ત્યા જે જે વેશ કે વ્યવહાર દેખાય તે તે સર્વ વિરૂપ દશામાં વર્તતી પ્રત્યેક ચેતનાના છે એમ સમજી લેવું. લાકડા વેચનાર પણ ચેતના છે અને ન્યાયાસને બિરાજમાન થતી ન્યાયમૂર્તિ પણ ચેતના છે કર્મપરિણામ મહારાજા અને દેવી કાળપરિણતિ સમક્ષ જે જે નાટકો ભજવાય છે તે સંસારદશામાં વર્તતી ચેતનાના છે એમ સમજવું આવી રીતે ચેતના અનેક આકાર અને અનતના વેશમા દેખાય છે અને છતા તે પોતે સ્વત. એકીલી જ છે એ વાત ખૂબ સમજવા જેવી છે. એની વિવિધતામાં રહેલી એકતા ખાસ વિચારવા જેવી છે અને એ ભાવ સ્પષ્ટ થાય ત્યાર બાદ એના અતરમા કોણ સ્રી અને કોણ પુરુષના પ્રશ્નનો વિચાર કરવાનો છે.

કર્માવસ્થિત દશાના પ્રાણી અનેક નાચ નાચે છે નવા નવા વેશ લે છે અને ઊલટા સૂલટા ભાવો ભજવે છે એ ખરી વાત, પણ છતા એની અંદર રહેલી ચેતના તો સ્વત. એકલી જ છે એકની એક જ છે તેની તે છે અને સ્વય જાતે અસલ સ્વરૂપે વ્યક્તિગત છે મૂળજીભાઈ સિદ્ધરાજ જયસિંહ થાય કે ભતૃહરિ થાય, ઉદેપુરનો રાણો રાજસિંહ થાય કે પૃથુરાજ ચૌહાણ થાય, પણ તે તો એક જ છે સ્વય પોતે મૂળજીભાઈ જ છે તે પ્રમાણે પરિવર્તિત સંસારમા વ્યક્તિગત ચેતના ગમે તેવું રૂપ લે, ગમે તેવા શરીર ધારણ કરે, ગમે તે ગતિમા જાય કે ગમે તેવું આદર્શ કે નિંદ્ય જીવન વહન કરે, પણ તે પોતે તો એક જ છે આ પ્રમાણે ચેતના–પ્રકૃતિ–સંગ્રાહકતા તો અંદર એની એ રહે છે, એના બાહ્ય રૂપરંગ–ભાવ પલટાય છે પણ એ જાતે ફરતી નથી કે બદલાતી નથી. કર્માવસ્થિત દશામાં આ સ્થિતિ થાય છે આવા પર્યાયપલટનો ઘણા કરે છે પુદ્ગળનો પલટન સ્વભાવ છે અને પર્યાયનો અર્થ જ આ ક્રમભાવી ધર્મો છે એમ અગાઉ સૂચન થયું છે ચેતન પોતે પોતાના મૂળ ધર્મો તરફ જોવાય છે અને સંસારીભાવમા દબાઈ ગયેલી ચેતના પરભાવમા લટકયા કરે છે આ પ્રમાણે પરિસ્થિતિ છે આ બન્ને વાતને ધ્યાનમાં લઈને વિચાર કરો કે આવા નવા નવા વેશ લઈ ચિત્રવિચિત્ર પાઠ ભજવનારમા સ્રી કોણ છે અને પુરુષ કોણ છે? આખી વાતનો સાર સ્વ–પરના વિવેચનમા આવે છે વેશ ભજવવાની પાછળની ભાવના વેશ ભજવવા પ વા હોવાની સ્થિતિ અને વેશની ક્ષણિકતા વિચારશો અને ચેતનરાજની અનત આનંદમય દશા અને વિરૂપ વેશ પાછળ રહેલ અનન્ય ગ્રમકની પરવશતા વિચારવામા આવશે એટલે આમા નર કોણ અને નારી કોણ એ વાતનો ઘાટ બેસી જશે. (૧)

ससरा हमारो बालो भोला, सासू बालकुमारी;
पियुजी हमारो पोढे पारणीए तो, मैं हुं झुलावनहारी अवधू० २

અર્થ—મારો સસરો તો તદ્દન ભલો ભાળુ (તદ્દન ભોટ જેવો) છે અને મારી સાસુ તો તદ્દન કુમારી બાલિકા છે. મારા પતિ દેવ તો હજુ પારણામાં-ઘોડિયામાં પોઢી ગયેલા છે અને હું અત્યારે એને હીંચકા નાખી રહી છું (હીંચકા નાખવા એ માતૃધર્મ છે)! મસ્ત યોગી! અવધૂત! આવા જ્ઞાનનો વિચાર કર! (૨)

વિવેચન—આ બીજી ગાથા પણ ભારે વિચારમાં નાખી દે તેવી છે. એમાં સંસાર-દશા-અવિશુદ્ધ ચેતના-કહે છે કે તેનો સસરો (પતિનો બાપ) તો બાપડો બાલો ભોળો છે અને સાસુજી તો બાળકુમારી છે અને તેના પતિદેવ તો હજુ બાળક હોઈ પારણામાં-ઘોડિયામાં સૂતા છે અને પોતે એને હિંચકા નાખે છે! આ તદ્દન અસંબદ્ધ લાગે તેવી વાત છે. આકાશપુષ્પ જેવો વજર અર્થનો આલાપ લાગે છે. બાળકુમારી સાસુને છોકરા કેમ થાય અને પરણેલા ચેતનાના પતિ હજુ ઘોડિયામાં પોઢેલા કેમ હોય અને બાળાભોળા સસરાના પુત્ર તે કેવા અને કોણ હોય? આ આખી ઘટના ભારે વિષમ, પરસ્પર સંબંધ વગરની અને ન બને તેવી અસંગત લાગે છે. આપણે એનો ભાવ સમજવા યત્ન કરીએ. પ્રથમ આ સસરા-સાસુને શોધી કાઢીએ, પછી ઘોડિયું હીંચકાવનાર બાઈસાહેબને બરાબર પિછાનીએ અને પછી એમાં કોણ પુરુષ અને કોણ નારી ના જ્ઞાનની વિચારણા પર આવીએ.

આ અતિ વિચિત્ર સંબંધની ઘટનાનો મેળ શ્રી ઉપમિતિભવપ્રપંચાકથાના પાત્રોમાંથી મેળવવા પ્રયત્ન કરીએ. ત્યાં સંસારી જીવનું ચરિત્ર રજૂ કરવાની શરૂઆત કરતા પ્રથમ બે પાત્રોને રંગભૂમિ પર રજૂ કર્યા છે. મહારાજા કર્મપરિણામ અને મહાદેવી કાળપરિણતિ. આ બન્નેનું વિસ્તારથી સ્વરૂપ સમજવા માટે સદર ગ્રંથ જોવો.[1] સંક્ષેપથી તે સ્વરૂપ રજૂ કરતા માલૂમ થાય કે એ મનુજગતિ નગરીના મહારાજા કર્મપરિણામ પરાક્રમમાં સૌથી વધી જાય તેવા છે; એની શક્તિનો વેગ ઈંદ્ર પણ રોકી શકે તેમ નથી, અને તે પોતાની શક્તિથી સંપૂર્ણ ચોકસાઈ દાખવે કોઈ દુનિયાની તરફ તરણાની નજરે જુએ છે અને પોતાના હુકમનો પાકો અમલ કરાવે છે. એ પ્રચંડ શાસનવાળા મહારાજાને રમતગમતનો ભારે શોખ છે અને નાટક જોવામાં એ અસાધારણ રસ લે છે. એ લોકો પાસે અનેક વેશો લેવરાવે અને લોકોને ઘણી પીડાની અવગણના કરી અનેક આશ્ચર્ય

શબ્દાર્થ—સસરો = વરનો પિતા. બાલો ભોલો = ભલો ભાળુ, નિર્દોષ, ભોટ જેવો. સાસુ = પતિની માતા. બાલકુમારી = નાનકડી બાળા, કુમારી કન્યા, કુંવારી. પિયુજી = પતિદેવ (જરા આદરાર્થે). હમારો = અમારો, મારો. પોઢે = સૂવે, સૂએ. પારણીએ = પારણામાં, ઘોડિયામાં. મૈં = હું. હું = છું. ઝુલાવનહારી = હિંચોળા નાખનારી.

1. ઉપમિતિભવપ્રપંચા કથા ભાષાંતર, પ્ર. ૨ પ્ર. ૧ પૃ. ૨૫૮-૨૭૦ (બીજી આવૃત્તિ).

બેલો એલાવે જ જાય છે અને એકના એક પાત્ર પાસે અનેક અવનવા પાઠો ભજવાવે છે એ રાજાનું 'સંસાર' નાટક ભારે અદ્ભુત બને છે એમાં મહામોહ વિષયાભિલાષ, કષાય વગેરે સાજ સ્થાને કામ કરે છે એ કર્મપરિણામ રાજાના અંતઃપુરમાં મહારાણી કાલપરિણતિ પટરાણી તરીકે બિરાજે છે, અને મહારાજાનું અત્યંત પ્રેમપાત્ર બનેલી કોઈ મહારાજાને સલાહ આપવાનું કામ કરે છે અને, ખરી રીતે તો, આખું રાજ્ય આ મહાદેવી જ ચલાવે છે પતિપત્ની પરસ્પર પ્રેમી કોઈ એકબીજાના કામને જમાવે છે. અને પતિદેવે જે સંસારનાટક માંડ્યું છે તેમાં અનેક જાતના વ્યાપારો વખતસર કરવાનો હુકમ કરવાનું કાર્ય આ મહાદેવી કરે છે દેવીનો હુકમ ગમે તે કોઈ પ્રાણીને પાળવો જ પડે છે આ રીતે થતા નાટકો મહારાજા અને મહારાણી જોવામાં આનંદ લે છે અને કેટલીક વાર તો દેવી જાણે રાજ્ય કરતા પણ વધારે પ્રભાવશાળી તરીકે પોતાને બતાવે છે કર્મપરિણામ રાજાનો દોર તો સંસાર પર જ ચાલે છે ત્યારે આ મહાદેવીનો પ્રભાવ તો નિવૃતિનગરીમાં પણ પડે છે આ મહારાજા અને મહાદેવી સસરા અને સાસુ સ્થાને છે તેની ઘટના આપણે જોઈએ.

મહારાજા કર્મપરિણામ અને દેવી કાલપરિણતિ સર્વ લોકો પર શાસન કરતા હતા, છતા દુનિયામાં એને વાંઝિયા (નિર્બીજ) તરીકે[1] જાહેર કરવામાં આવ્યા હતાં, અને મહારાણીને પણ પુત્રપ્રાપ્તિની ઇચ્છા થઈ આવી હતી. અંતે તેને સુંદર સ્વપ્ન આવ્યા પછી સુમતિ-ભવ્ય પુરુષ-નામના પુત્રનો જન્મ થાય છે. એ પુત્ર બાળભાવમાં પણ ભારે ચપળ અને કુશળ હોવાથી રાજારાણી રાજી થાય છે પણ સર્વથી વધારે આનંદનું કારણ તો સદાગમને થાય છે આ સર્વ હકીકત સદર ઉપમિતિભવપ્રપંચા ગ્રંથથી જાણી લેવી. આ મહારાજા અને મહારાણી અનંત પ્રાણીના રાજારાણી હતા, છતા એના મંત્રીઓએ એમના પર કોઈની નજર ન પડે તેટલા માટે તેમને વાંઝિયા તરીકે જાહેર કર્યાં હતા. આવી લોકમાન્યતાથી લેવાઈ જઈને દેવી મહાદેવીને પુત્રપ્રાપ્તિની ઇચ્છા થાય અને રાજા તે વાતને સંમતિ આપી તેને પુત્ર થશે એમ કહે છે એ બતાવે છે કે રાજા પ્રચંડ શાસનવાળો હોવા છતા ભોળો હતો અને દેવીને આખી જનતાનું માતૃત્વ મળ્યું હતું, છતા અત્યાર સુધી એ દુનિયામાં બાળકુમારી તરીકે જ જાણીતા થયા હતા. આ મહારાજા કર્મપરિણામ અને દેવી કાળપરિણતિ અગૃહીતસંકેતના સસરા-સાસુ થાય. જે માણસને લાખો-કરોડો-અબજો પુત્રો હોવા છતા પોતાને અપુત્રીઆ માને અને જે બાઈનું સામ્રાજ્ય દેવ-દેવેન્દ્ર-ચક્રવર્તી સુધી ચાલે તે પોતાને વાંઝણી સમજે અને પુત્રજન્મ માટે આકાંક્ષા કરે એ લે એને બાળકુમારી જ માનવી રહી.

સંસારી જીવ અવ્યવહારરાશિમાંથી નીકળી વ્યવહારમાં આવે છે ત્યારથી તેને ભવિતવ્યતા નામની સ્ત્રી પ્રાપ્ત થાય છે. એ ભવિતવ્યતા હોશિયાર બાઈ છે પંચ સમવાયી કારણમાનું એક (નિયતિ) છે અને આપણે જે અવિશુદ્ધ ચેતના અથવા પ્રકૃતિને વિચારી

1 ઉપમિતિભવપ્રપંચા

રહેલા સ્ત્રીએ તે જ તે છે. એ ભવિતવ્યતા (નિયતિ)નો સંસારી જીવ પર આકરો દોર હોય છે. એ પોતાના પતિ સંસારી જીવને નાકે પકડીને સંસારમાં ભમાડે છે અને પતિદેવના ઘરનું આખું તંત્ર એ દેવી જ ચલાવે છે.[1] આ અસાધારણ સત્તાવાહિની પત્ની પતિ સાથે જ રહે છે એના પર પૂર્ણ કાબૂ ચલાવે છે અને જ્યાં જ્યાં જાય ત્યાં એકભવસંવેદ્ય ગુટિકા[2] તેને આપે છે તેમાં એક ભવમાં ભોગવવાના આયુષ્ય વગેરે કર્મોનો સમુચ્ચય-એકીકરણ હોય છે આવી રીતે પતિ માટે ગોળી તૈયાર કરનાર-પતિને આજ્ઞાઓથી ભરમાવનાર-દેવી ભવિતવ્યતા તે આપણા દેવી અવિશુદ્ધચેતના છે, એ સ્વાધીનપતિકા છે પતિ પર ભારે આકરો દોર ચલાવનારી મહામાયા છે પતિના ગમનાગમન, વિહારસ્થાન અને રૂપ-રંગ-આકાર સર્વ પર એ ભવિતવ્યતા-પ્રકૃતિદેવીનો કાબૂ છે

જ્યારે પિયુજી બાળખેલ ખેલતા હોય, જ્યારે એનામાં પૌદ્ગલિક ભાવની જાગૃતિ વધારે પડતી હોય, ત્યારે પત્ની એને બાળકની જેમ આજ્ઞાઓથી આપે છે આખા ભવમાં ભોગવવાની નાની-મોટી બાબતોના સરવાળાને એકભવસંવેદ્ય ગુટિકા કહેવામાં આવે છે અને એક ભવ પૂરો થતા બીજી ગોળી તૈયાર કરી આ ભવિતવ્યતા પોતાના પતિદેવને આપી નવીન જગ્યાએ મોકલી આપે છે. ત્યાં એનાં નામ અને રૂપ ફરી જાય છે અને એ રીતે ચેતનરાજ ચોતે એક સ્થાનેથી બીજે અને બીજેથી ત્રીજે ધકેલાયા કરે છે, અને એ પ્રમાણે આર ગતિના અનેક નાના-મોટા વિભાગોમાં રખોળાયા કરે છે આ પ્રમાણે એક સ્થાનેથી બીજે સ્થાને ઝુલાવનાર તેની પત્ની ભવિતવ્યતા છે.

આ એકભવવેદ્ય ગોળીનો આખો પ્રકાર સમજવા જેવો છે એને બનાવનાર કર્મપરિણામ મહારાજા છે એને બનાવવામાં એક ભવમાં ભોગવવા યોગ્ય કર્મપરમાણુનો સંગ્રહ હોય છે અને તેની બનાવટમાં લોકસ્વભાવ, કાળપરિણતિ, નિયતિ અને ભવિતવ્યતાની સલાહ લેવામાં આવે છે અને એની સોંપણી દેવી ભવિતવ્યતાને થાય છે અને એ ગોળી આખા ભવમાં પોતાનું કાર્ય વીગતવારથી નાની-મોટી સર્વ બાબતોમાં કરે છે. આ હકીકત પર સીધી નજર ભવિતવ્યતાની રહે છે પણ તેની બનાવટમાં કાળ, સ્વભાવ અને નિયતિનો બરાબર હાથ હોય છે આવી રીતે એકભવસંવેદ્ય ગુટિકા પૂરી થાય કે બીજા ભવ માટેની નવી ગોળી તૈયાર કરી આપવામાં આવે છે અને પછી ત્યાં ગયા પછી તો ગોળીનું કામ યથાવત્ ચાલ્યા કરે છે આ હકીકત પોઢિયામાં ઝુલાવવાની સાથે બરાબર મળતી આવે છે અને તે ઝુલાવનાર દેવી ભવિતવ્યતા (નિયતિ) ઉર્ફે અવિશુદ્ધ ચેતના છે.

આવી રીતે સસરા, સાસુ અને પત્નીનો પરિચય આપ્યા પછી મૂળ પદની આ બાબતને વિચારી જઈએ. સંસારમાં ભમતી ચેતનાનો સસરો કર્મપરિણામ મહારાજા

૧ ભવિતવ્યતાની શક્તિના વર્ણન માટે જુઓ ઉપમિતિભવપ્રપંચ કથાના ભાષાંતર, પ્ર. ૨ પ્ર. ૭ પૃ. ૩૮
૨ એકભવવેદ્ય ગુટિકા માટે જુઓ ઉપમિતિભવપ્રપંચ કથાના ભાષાંતર, પ્ર. ૨, પ્ર. ૮ પૃ. ૩૧૫ અને નોટ.

તો આવો ભોળો જ છે જેને લાખો-કરોડો છોકરા હોવા છતા પોતાની જાતને કોઈ વાંઝિયા કહે તો તે માની લેવાનું ભોળપણ હોય અને જેને આટલી વૃદ્ધ વયે પણ નાટક જોવામા અને અન્ય પાસે અવનવાં નાટકો કરાવવામા મજા આવતી હોય તે ભોળો રાજા જ કહેવાય. અને મહાદેવી કાળપરિણતિ તો ખરેખર અવનવું અક્ષય-અનત પાત્ર છે એનું સામ્રાજ્ય તો દેવ કર્મપરિણામના રાજ્યની બહાર પણ ચાલે છે અને છતા એ પણ ભોળીભટાક દેવી છે અનત બાળકોની માતા હોવા છતા એને લોકો વધ્યા કહે ત્યારે એને પુત્રપ્રાપ્તિના કોડ થાય છે અને એક રીતે એ ખરેખર ભાળી ભોળી કુવારકા છે કારણ કે એ પતિદેવ સાથે નાટક જોવામા રસ તો ઘણો લે છે પણ એના રસમા વિષય સેવનબુદ્ધિ જોવામા આવતી નથી. એ તો પોતાને યોગ્ય વખત શોધી લે છે અને પતિ દેવની નાટકપ્રિયતાને અનુકૂળ વખતની તકો શોધી આપે છે. બાકી ભવિતવ્યતા દેવીનું પારણું ખરેખર અદ્ભુત છે. એ સ્વાધીનપતિકા દેવી પતિદેવને ચારે ગતિમા ઝુલાવે છે અનેક વિલાસોના આદીલુ થાય છે અને બાળાયેળી કરતી પતિદેવને આખો વખત પરાધીન અને લાચારીની દશામા રાખે છે. અને પતિદેવ પણ એની આજ્ઞાની બહાર નીચે અહીં તહીં (ચારે ગતિમા) અફળાયા કરે છે આ આકરા દોરવાળી ભવિતવ્યતાનો સમ્બન્ધ દોર વિસ્તારથી સમજવા જેવો છે[1] આની અંદર બહુ ઊંડું રહસ્ય છે. પત્ની પારણે ઝુલાવે એ વાત પ્રથમ દૃષ્ટિએ વિપરીત લાગે તેવી છે પણ જીવરા પતિઓ સાથે મહારાણીઓ જે જાતનું વર્તન કરે છે અને પતિદેવને પોતાની આગળીને ટેરવે રાખે છે તે હકીકતને ઝુલાવનાર સાથે બરાબર મળતું છે અને બરાબર અવલોકન કરવાથી વાત સમજી જાય તેવી જણાય છે હવે આવા સયોગમા પડેલ પતિદેવમા-ચેતનરાજમાં કોણ પુરુષ છે અને કોણ નારી છે તે શોધી કાઢો, સમજી લો. અનત શક્તિનો ધણી ચેતનદેવ આવા સયોગમા નર-પુરુષ કહેવાય ? ભવિતવ્યતા કે પ્રકૃતિ (સસારદશા) આવા સયોગોમાં સ્વામાસી કોઈ અબળા કે પરાસત્તા કહેવાય ? આત્માના સયોગમા ખરો પુરુષ કોણ છે અને નારી કોણ છે ? રાજ્ય કોનું છે અને સત્તા કોની ચાલે છે ? સ્વાધીન સ્વામી કોણ છે અને પરાધીન દાસી બની ક્યાં છે ?—તેનો વિચાર કરો.

આ ગાથામા એક ચારે વિચિત્રતા છે તેનો ખુલાસો કરવો જરૂરી જણાય છે પત્ની -સ્ત્રી પતિને પારણે ઝુલાવે એ વાત અવનવી લાગે છે તેના મને જે ખુલાસા સૂઝ્યા ત રજૂ કરી દઉં —

---

૧ ભવિતવ્યતાને બરાબર ઓળખવા માટે ઉપમિતિભવપ્રપંચા કથાના ભાષાંતર (દ્વિ. આ.)માં જુઓ નીચેના પ્રસંગો પ્ર. ૨ પ્ર. ૭ પૃ ૩૮-૪૨ પ્ર. ૨ પ્ર. ૯ પૃ ૩૨૧-૨૨ પ્ર ૨, પ્ર. ૧ પૃ. ૩૧૮-૨૯ પ્ર. ૩ પ્ર. ૩૪ પૃ ૬૧૯-૮૦ પ્ર. ૪ પ્ર. ૪ પૃ. ૧૧૧૮-૯ પ્ર. ૫, પ્ર. ૬ પૃ ૧૩૩૧ પ્ર. ૬ પ્ર ૧૧ પૃ ૧૧૩૮ પ્ર. ૭ પ્ર. ૧૦ પૃ ૧૮૩૩ વગેરે એવાં સ્થાનો જોતાં ભવિતવ્યતા દેવીનો પરિચય થઈ જશે. —વિવેચનકાર

(૧) સ્ત્રી અનેક પાઠો ભજવે છે અને એને માટે જાણીતો શ્લોક છે એ કાર્યેષુ મંત્રી એટલે ક્રમ કરવાનું આવી પડે ત્યારે સલાહ આપવાનું કામ કરે છે. એ પ્રમાણે એને દાસી, માતા અને રંભા તથા ધરિત્રી (પૃથ્વી)ના ઉપનામો મળેલાં છે એટલે કે એકને એક બેશ માતા, મંત્રી રંભા વગેરેના પાઠો ભજવે છે આ રીતે જોઈએ તો આખું જગ હાસ્યી પણ બેરી મોહનીનું માતાનો પાઠ ભજવી પોઢિયે હુલરાવે તો તેમાં વૈચિત્ર્ય માનવાનું નથી. આ એક ખુલાસો છે

(૨) આ ભવિતવ્યતા સ્ત્રી તદ્દન જુદા જ પ્રકારની બૈરી છે. એના ગુણ અને એની ખાસિયતો ભારે નવીન પ્રકારનાં છે. એનામાં ગૌરવ સાથે વિલાસ છે નરમાશ સાથે કઠણાઈ છે બાળેભમપણા સાથે તદ્દન ઉપલકિયાપણું છે અત્યંત પતિસ્નેહ સાથે તદ્દન હસી મશ્કરા મગજનું અસ્તિત્વ છે સ્વાધીનતા સાથે પૂરો સ્વચ્છંદ છે. હજુ એની વિચિત્રતાઓ આ ભવમાં આગળ દેખાવાની છે. એ રીતે જોઈએ તો આવી વાત્સલ્યથી ભરપૂર પણ કઠણ જેવી સ્ત્રી તરીકે ભવિતવ્યતા આ મહારેવીને એક વાર ઓળખ્યા પછી એની વિચિત્રતાઓ ખમી લેવી પડે તેવી જણાય છે.

(૩) સ્ત્રી મરીને માતા થાય, પતિ મરીને પુત્ર થાય, એવી સંસારની વિચિત્રતા બતાવવાને અંગે એક ભવમાં થતા અઢાર નાતરાં(સંબંધ)ની કથામાં આવેલી સગપણ—સંબંધની વિવિધતા અને અનેકતાનો આ પદમાં ઉલ્લેખ પણ લાગી શકાય. પણ આ ભાવ જરા દૂર એંચી જાય છે અને સાદા અર્થવાળી બાબતમાંથી એ ચીતાણીને સૂક્ષ્મ શોધવાનો પરિશ્રમ જણાય છે છતાં તે પણ એક દૃષ્ટિબિન્દુ છે અને ખુલાસા તરીકે ધ્યાન ખેંચે છે

ગમે તે ખુલાસો યોગ્ય ગણીએ, પણ આ પદના વિભાગમાં ભારે અદ્ભુત ધ્વનિ છે ગૂઢ ભાવ છે અને તેને હવેની ગાથા સાથે વાંચતાં તેમાં બૈરીની વિચિત્રતા બરાબર બેસી જતી એમ લાગે છે આ ગાથાનો ભાવ બેસારતાં જે દૃષ્ટિબિન્દુ લીધું છે તે જ સુયુક્ત છે અને બીજું દૃષ્ટિબિન્દુ શક્ય નથી એમ ધારવાનું નથી. (૨)

ખરી ખૂબી રેવી બૈતનાની છે. આપણે એ રેવીનો વિશેષ પરિચય કરીએ :—

नहीं हुं परणी नहीं हुं कुंआरी, पुत्र जणावनहारी;
काली दाढी को मैं कोई नहीं छोड्यो तो, हजुए हुं बालकुमारी अवधू० ३

ભાવાર્થ—નથી હું પરણેલી કે નથી હું કુંવારી અને હું અનેક પુત્રોને જણનારી કે જણાવનારી (ધાત્રી) છું મેં તો કાળી દાઢીવાળો અલબેલો જુવાન કોઈ છોડ્યો નથી, દરેક સાથે મેં સંબંધ કર્યો છે અને છતાં હજુ પણ હું બાળકુમારી—બ્રહ્મચારી છું !—અવધૂ ! આવી હકીકતનો વિચાર કરો ! એનું હાર્દ શોધો. (૩)

શબ્દાર્થ—પરણી = પરણેલી, વિવાહિતા. કુંવારી = કુમારી, વગર પરણેલી. જણાવનહારી = જણાવનાર પ્રેરક જણવાના કામમાં મદદ કરનારી. કાળી દાઢી કો = કાળી દાઢીવાળો, જુવાન. નહિ છોડ્યો = જવા દીધા નહિ, સાથે વિવાહ કર્યો. હજુએ = તે છતાં પણ. બાળકુમારી = વગર પરણેલી, અક્ષતયોનિ.

વિવેચન—આ અવિશુદ્ધ ચિતના ભથવા સમાસરથી કહે છે કે નથી હું પરણેલી કે નથી હું કુવારકા! અને તે ઉપરાંત હું અનેક પુત્રોને જણનારી કે જણાવનારી છુ આ શી વાત? એક ને એક સ્ત્રી પરણેલી ન હોય અને કુવારિકા પણ ન હોય એ કેમ બને? અને છતા આટલેથી એ બાઈનું પૂરુ ઓળખાણ થતું નથી. પરણેલી ન હોય અને કુવારી ન હોય તો પછી એ વેશ્યા-પણ્યસ્ત્રી હોય, અને એ વાતમાં ટેકો ત્યાર પછીના વાક્યથી મળે છે એ બાઈ બોલે છે કે પોતે કોઈ કાળી દાઢીનો જુવાન જતો કર્યો નથી, છતાં હું હજુ પણ બાળકુમારી, નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચારિણી જ છુ આ વાતનો વિરોધ સમજવા માટે એ દેવીનું સ્વરૂપ બરાબર ધ્યાનમા રાખવું જોઈએ.

આ ભવિતવ્યતાનું વર્ણન કરતા અને તેની પિછાણ આપતા કહે છે કે "મારે ભવિતવ્યતા (નિયતિ) નામની એક સ્ત્રી છે વાસ્તવિક રીતે એ સ્ત્રી નથી, પણ સાડી પહેરનાર મોટો સૈનિક છે તેથી હું નામમાત્ર તેનો પતિ-ભરતાર છુ ખરેખરી હકીકત જો પૂછો તો મારા ઘરની અને સર્વ લોકોના ઘરોની સર્વ અંદરની વ્યવસ્થા (કર્તવ્યતા)નુ તંત્ર એ બાઈ એકલી ચલાવે છે. તેનામા એવી અદ્ભુત શક્તિ હોવાને લીધે તે પોતાના બીજા સંબંધી પુરુષાકાર વગેરેની મદદની દરકાર પણ કરતી નથી. અમુક ભાવ પોતાના પતિને અનુકૂળ છે કે પ્રતિકૂળ તેનો વિચાર કરતી નથી, અવસર જોતી નથી, પ્રાણીને માથે બીજી આપત્તિઓ આવી પડેલી હોય છે તેની ગણના કરતી નથી; બુદ્ધિના વૈભવમા કોઈ બૃહસ્પતિ જેવો હોય તે પણ તેને રોકી શકતો નથી, તેનું નિવારણ કરી શકતો નથી. પરાક્રમની બાબતમા સર્વ દેવોનો રાજા ઇંદ્ર પણ તેને સ્ખલના કરી શકતો નથી અને યોગીઓ પણ તેની સામે થવાનો ઉપાય મેળવી શકતા નથી. વળી ન બની શકે તેવી બાબત લાગતી હોય તેને પણ તે મહાદેવી પોતાના હાથની રમત હોય તેવી રીતે એક સપાટામા ગ્રહણ કરીને શક્ય બનાવે છે સર્વ લોકોમાથી જે પ્રાણીનું પ્રયોજન જ્યારે, જ્યા, જેવી રીતે અને જ્યા સુધી કરવાનું હોય છે તેને લક્ષમા લઈ વિચારી, તે પ્રત્યેક પ્રયોજનને તે તે પ્રાણીના સંબંધમા, તે વખતે, તે જગ્યાએ, તે પ્રકારે અને ત્યા સુધી અમલમાં મૂકે છે અને તેમ કરવામા ત્રણ લોકમી પણ તેનું નિવારણ કોઈ શકતું નથી. મતલબ કે અમુક કાર્ય અમુક પ્રાણીના સંબંધમા ક્યારે કરવું કેટલા વખત સુધી કરવું, કઈ જગ્યા પર કરવું, કોના સંબંધમા રાખીને કરવું અને કેવી રીતે કરવું એ સર્વ બાબતની ચાવી ભવિતવ્યતાના હાથમાં છે અને તેને કોઈ અટકાવી શકતું નથી; કારણ કે દેવતાના અધિપતિ ઇન્દ્ર કે મનુષ્યોના મોટા રાજા ચક્રવર્તીને પણ કહેવામા આવે કે તમારે ભવિતવ્યતા અનુકૂળ છે ત્યારે તેઓ પણ હૃદયમાં રાજી થાય છે, મુખ પર પ્રસન્નતા ધારણ કરે છે આંખો વિસ્તાર કરે છે એ પ્રમાણે કહેનારને ઇનામ આપે છે પોતાની જાતને મોટી માને છે મહોત્સવ કરાવે છે આનંદદુંદુભિ વગડાવે છે પોતાનું કૃતકૃત્યપણું વિચારે છે અને પોતાનો જન્મ સફળ માને છે જ્યારે ઇંદ્ર અને ચક્રવર્તીને આ પ્રમાણે થાય છે તો પછી બીજા

સામાન્ય લોકોની વાત તો શી કરવી? જ્યારે એ જ ઇન્દ્ર કે ચક્રીને કહેવામાં આવે કે તમારા ઉપર અત્યારે ભવિતવ્યતા (નિયતિ) અનુકૂળ નથી ત્યારે તેઓ ભયથી થરથર ધ્રૂજવા મંડી જાય છે દીનતા બતાવે છે આશ્ચર્યમાં મુખ શ્યામ કરી નાખે છે આંખો મીંચી જાય છે કહેનારના ઉપર ગુસ્સે થઈ જાય છે ચિંતાથી ઊંડા વિચારમાં પડી જાય છે ફિકરથી સુકાઈ જાય છે મોટા શોકમાં પડી જઈ પોતાનાં કર્તવ્યો પણ ભૂલી જાય છે અને તે (ભવિતવ્યતા)ને પ્રસન્ન કરવા માટે ક્યા ઉપાયો યોજવા તેનો વિચાર કરવા મંડી જાય છે"[1]

આ કથાનક વાંચ્યા વગર દેવી ભવિતવ્યતાનો પરિચય થઈ શકે તેમ નથી આ દેવીને સમજ્યા વગર આ કૃતિ સમજાય તેમ નથી અને આખી કથાનું પ્રસ્તાવના વગર વાચે કોણ પુરુષ કોણ નારી? ના સવાલનો જવાબ આપી શકાય તેમ નથી. આ દેવી–પત્ની ભવિતવ્યતાનો પૂરો પરિચય આપતાં ત્યાર પછી નીચેની હકીકત ઉમેરે છે "દુઃખમાં કહીએ તો તે ભગવતી (ભવિતવ્યતા) રૂઠી હોય ત્યારે જ્યારે ત્યારે પણ ચિત્તની શાંતિ તેઓને મળતી નથી અને કઈ રીતે તે રીઝી જાય એ બાબતનો ઉદ્વેગ વારંવાર મનમાં કરે છે જ્યારે ઇન્દ્ર અને ચક્રીની આવા પ્રકારની દશા થાય છે તો પછી સામાન્ય પ્રાણીઓના સંબંધમાં તો શી વાત કરવી? તે દેવી પણ એવી સખ્ત છે કે તેને પોતાને ગમે તે જ કરે છે બીજા કોઈ પ્રાણી તેની પ્રાર્થના કરે, તેની પાસે રડવા બેસે, કે તેને રીઝવવાના ઉપાયો કરે તે કોઈની તે દરકાર કરતી નથી." છેવટે પતિદેવ ઉમેરે છે: "હું પોતે પણ તેનો એટલો બધો ભય ધરાવું છું કે તે દેવી સ્વેચ્છાપણે જે કરે તે બધું સારું છે એમ મારે માનવું પડે છે અને, જોકે હું તેનો પતિ છું તોપણ, જાણે તેનો નોકર હોઉં તેની રીતે 'જય દેવી, જય દેવી' એમ બોલતો બોલતો તેની પાસે બેઠું છું."

આ પત્ની પતિદેવને રોકડું આપી દેરે છે અને દરેક ભવ પૂરો થાય ત્યારે નવા ભવ માટે એક ગોળી આપે છે અને ગોળી મોઢામાં રાખી તેનો રસ પતિદેવને ગળે ઉતારવાનો હોય છે અને તેનાં નામ અને રૂપ એ રસને આધીન રહે છે. દેવી ભવિતવ્યતાનો પતિદેવ સાથે આટલો સંબંધ છે બીજી વાત એ છે કે આટલા બધા સંબંધવાળી પત્નીની સાથે પતિદેવને દેહસંબંધ જરા પણ થતો નથી. દેવી માત્ર એક ભવમાં ભોગવવા યોગ્ય કર્મોનો સમૂહ પ્રાણીને આપે છે અને પછી નિરાશ થઈ જાય છે. આ એકભવવેદ્ય ગુટિકા આપનાર દેવી, એક રીતે જોઈએ તો, સગાઈ જીવને પરણેલી ન ગણાય, કારણ કે પરણવામાં તો દેહસંબંધ થાય છે વારંવાર મળાય છે હસવું રમવું અને જવાબદારીઓ પરસ્પર ભોગવાય–લેવાય–દેવાય છે ત્યારે આ સંબંધમાં તેવું કાંઈ બનતું નથી. અહીં તો પ્રત્યેકભવે થવા પછી પ્રાણીનાં નામ અને રૂપનું યથાયોગ્ય નિર્માણ કર્માનુસાર થાય છે, તેનો સમય ભગવત્સ્થિતિ દેવી મુકરર કરે છે કાલસ્વભાવ અને નિયતિનો સાથ લે છે

૧ ઉપમિતિભવપ્રપંચા ભાષાંતર, પ્ર. ૨, પ્ર. ૭ પૃ. ૩૭૪

એટલે આ ભવિતવ્યતા તેને ભેટવી આપનાર હોવા છતાં એ સંસારી જીવને પરણેલી ન કહી શકાય. સંસારી જીવ અહીં શરીર બાંધે, જન્મે, ભણે, વેપાર કરે, ઘર માંડે, વૈભવ ભોગવે—તે સર્વની વિગત ભવિતવ્યતા પેલી એકભવસંવેદ્ય ગોળીથી નક્કી કરે છે. દરેકના આયુષ્ય અને આખો જીવનક્રમ મુકરર કરી દેવો તે શરૂઆતથી અંતર્ધાન થઈ બાજુએ બેસી જાય છે આવી દેવીને પરણેલી કહેવી તે એક રીતે બરાબર નથી કારણ કે તે ઘર માંડતી નથી અથવા લગ્નના હક્ક પૂરા પાડતી નથી. એમ છતાં સંસારી જીવના આખા જીવનનો ક્રમ મુકરર કરી તેને નાચવી દોરનાર દેવીને તદ્દન કુમારી કહેવી તે પણ બંધ બેસતું નથી. પારકાના ઘરની એને આવડી મોટી પંચાત શી? પારકાના કામમાં માથું મારવાનો એનો અધિકાર શો? એટલે એ તદ્દન કુમારિકા છે એમ કહેનારું કોઈ માણસ ન જ કહે.

આ અતિ અભિમાની સ્વાધીનપતિકા બાઈની ખૂબી તો હજુ પણ એવા—અનુપમ જેવી છે એ પરણેલી નથી કે કુમારિકા નથી, છતાં એ અનેક પુત્રોને જણનારી કે જણાવનારી છે સંસારી જીવનો નશો વધારનાર અને આ સંસારમાં રાખી ભઠ્ઠીમાં પીલનાર કર્મોનું મૂળ પ્રત્યેક ભવના કાર્ય પર અવલંબે છે સારાં કામ કરનાર શુભ કર્મો બાંધે છે દાન, દયા, દમ, શમ, સંવેગ, શાંતિ, સ્થિરતા, બ્રહ્મચર્ય આદિથી સારાં કર્મો બંધાય છે નિંદા, અભિમાન, ક્રોધ, હિંસા માયા—કપટ, લોભ, લંપટતા મોહ ભય આદિથી અશુભ કર્મ બંધાય છે અને પ્રાણી મનોવિકારને અનુરૂપ આકરાં—પાતળાં કર્મો બાંધી સંસારમાં રખડે છે એટલે આ અનેક કર્મોને જન્મ આપનાર દેવી ભવિતવ્યતા જ છે સુયાણી પોતે છોકરાં જણતી નથી પણ સામાને ત્યાં છોકરાઓ જણાવે છે એવું કાર્ય આ દેવી ભવિતવ્યતા કરે છે એ સંસારમાં રખડવાનું ન હોય તો કર્મબંધન ન હોય, કર્મબંધન ન હોય તો આગળ રખડાવાનું ન હોય અને એ સર્વનું મૂળ કારણ પેલી ગોળી છે આ રીતે દેવી ભવિતવ્યતા અનેક છોકરાઓને જણાવે છે એ પોતે જણે છે એમ કહેવામાં સહજ વાંધો આવે છે, કારણ કે એનો દેહસંબંધ સંસારી જીવ સાથે થતો નથી, પણ એ પુત્ર જન્માવવાનું કાર્ય કરે છે અને તેનું પ્રબળ નિમિત્ત બને છે આ રીતે દેવી ભવિતવ્યતા વગર પરણેલી અને વગર કુંવારકા હોવા છતાં અનેક બાળકોને જણાવે છે

ભવિતવ્યતા એટલે હોણહાર વસ્તુનો સમુચ્ચય. એ દેવી અતિ ગૌરવ સાથે કહે છે કે કાળી દાઢીવાળો કોઈ પ્રાણી પોતે જતો કર્યો નથી, પ્રત્યેકને ભોગવ્યો છે આ વાક્ય વ્યવહાર નજરે જરા અભિમાનથી ભરપૂર લાગે તેવું છે પણ તેમાં ભારે તત્ત્વજ્ઞાન ભર્યું છે રખડુ વેશ્યા કે વ્યભિચારિણી કુલટા પોતાનું તુચ્છ ગૌરવ બતાવવા કહે છે કે પોતે રાજાને ભોગવ્યા, મહારાજાને ભોગવ્યા, નગરશેઠોને નચાવ્યા અને મોટા યોગી—જતીને પણ છોડ્યા નથી ત્યારે આ બાઈસાહેબ તો આગળ વધીને કહે છે કે મેં તો કોઈ પુરુષને જતો કર્યો નથી! કાળી દાઢી એ જુવાનીની નિશાની છે. કાળી દાઢીવાળો એટલે જુવાન,

પણ તેનો ભાવ તો પ્રત્યેકપ્રાણી માટે છે—ભવિષ્યમાં જેની કાળી દાઢી થવાની હોય અથવા ભૂતકાળમાં જેની દાઢી કાળી થઈ ગઈ હોય. મતલબ, એ દેવીએ પ્રત્યેકને પોતાને સ્વાધીન રાખ્યા છે અને દરેકની પાસે તેના પોકારતી છે ઉપર જણાવ્યું તેમ, એણે ઇન્દ્ર કે ચક્રવર્તીને પણ છોડ્યા નથી, પછી સામાન્ય પ્રાણીની તો વાત જ શી કરવી? આવી કુલટા હોવા છતાં, અથવા કાળી દાઢીવાળા કોઈ જુવાનને મે જતો કર્યો નથી છતાં, હજુ સુધી હું બાળકુમારી છું નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચારિણી છું આનું કારણ એક જ છે: એ દેવી પ્રત્યેક પ્રાણી સાથે સબંધમાં આવે છે, એની ગતિ, આગતિ, શરીર વગેરે અનેક બાબતોની વિધિ ગોઠવી આપે છે છતા એને પોતાને એની સાથે કાંઈ લેવા દેવા નથી. પ્રાણીએ પોતે જે કર્મો બાંધ્યાં હોય, જે કર્મો ભોગવવાનો સમય આવી પહોંચ્યો હોય, જે કર્મો ભોગવવાનો એ ગતિમાં સ્વભાવ હોય તેનુ સમુચ્ચયીકરણનું કામ આ મહાદેવી કરે છે પ્રાણીને પ્રત્યેક ભવમા જતી વખતે આ આખો જીવનક્રમ ગોઠવી આપે છે, પણ એ સર્વની સાથે પોતે તો અલિપ્ત જ રહે છે. એ કર્મને ક્રમસર ગોઠવી આખા ભવના પ્રત્યેક પ્રસંગને યોજી આપે અને પછી આઘી બેસી જાય. હોણહાર વસ્તુની સંકલના કરી આપનાર આ દેવી તો હજુ કન્યા કુંવારી જ છે. આવી દેવીના પતિ! વિચાર કર! આમાં પુરુષ કોણ અને નારી કોણ? આમાં ધણી કોણ અને બૈરી કોણ? આ વાતની ચોખવટ થશે તો સમજાશે કે આમા તારા માનેલા પુરુષાર્થને કયા અને કેટલું સ્થાન છે તું આખી વસ્તુસ્થિતિનું કેન્દ્ર હોવા છતા સાઠી જ્હેરેત બેસી તને કેવો નાચે છે તેનો વિચાર કર! પ્રાણી માને કે પોતે ધણી છે પુરુષ છે અને ભવિતવ્યતા તેની ઘરની રાણી કે બૈરી છે પણ વાસ્તવિક રીતે એમાં ધણી કોણ છે અને બાઈડી કોણ છે તે ખરેખર વિચારવા જેવું છે. ભવિતવ્યતાનું ખરું સ્વરૂપ ખ્યાલમાં આવશે, પાંચ સમવાયી કારણમાં એનું સ્થાન મનમાં બરાબર ચોખવટ સાથે સ્પષ્ટ થઈ જશે, તો આ ત્રીજી ગાથાનો અંતર્ગત વિરોધ સમજાઈ બરાબર આવી જશે.

કોઈ પણ કાર્ય થવાને અંગે પાંચ સમવાયી કારણો બતાવવામાં આવ્યાં છે. તે પાંચેની હાજરી હોય તો જ કામ બને છે. પાંચમાંનું એક પણ કારણ હાજર ન હોય તો વાત ભાંગી પડે છે. તે પાંચ કારણો પૈકી ભવિતવ્યતા એક હોઈ જરા સંક્ષેપથી પાંચ સમવાયી કારણોને વિચારી જઈએ :—

૧. કાળ—વસ્તુઉત્પત્તિનો સમય પાકવો જોઈએ. અમુક કાળ ગયા પછી જ દૂધનું દહીં થાય, ઉન્હાળો બેસે ત્યારે જ આંબા પાકે યુવાનીમાં કેશ કાળા થાય અને ઘડપણમા સફેદ થાય, ઉત્સર્પિણી–અવસર્પિણી આરા પોતપોતાનો ભાવ ભજવે.

૨. સ્વભાવ—વસ્તુનો સ્વભાવ હોવો જોઈએ. લીંબડો વાવે ત્યા આંબા ન થાય, સ્ત્રીને મૂછ ન ઊગે, અગ્નિની જ્વાળા ઊંચી જ જાય, સૂંઠથી વાયુ ઉપશમે, હરડેથી રેચ લાગે, મતલબ, વસ્તુ કાળે પાકે તે ઉપરાંત તેનો તે પ્રકારે ઉત્પન્ન થવાનો સ્વભાવ હોવો જોઈએ.

૩ ભવિતવ્યતા (નિયતિ)—ભાવીભાવ તે પ્રમાણે બનનાર હોવા જોઈએ. આંબા પર કાળક્રમે મોર આવે અને સ્વભાવે તે થઈ આવે પણ તેમાના કંઈક ખરી જાય, અને ભાવીભાવ હોય તેની કેરી (આંબો) થાય. કાળ અને સ્વભાવ હોય છતા બધાં મોરના આમા (કેરી) થતા નથી. નિયતિવશ અણધાર્યું મળી જાય, ધારેલુ દૂર હટી જાય. કોયલ ઉપર નીચેથી પારધીએ બાણ તાક્યુ છે ઉપર બાજ પક્ષી (સીંચાણો) તેના ઉપર ત્રાપી રહ્યો છે પારધીને સર્પ કરડે છે તેની પીડામા બાણ છટકે છે બાજને વાગે છે બાજ મરી જાય છે પારધી ઝેરથી પીડાય છે અને ચોમેરથી ફસાયેલી કોયલ બચી જાય છે આ રીતે કાળ અને સ્વભાવ હોય છતા ભાવીભાવ હોય તેમ બને છે, માત્ર કાળ અને સ્વભાવની અનુકૂળતાથી કામ બની આવતું નથી

૪ કર્મ—વસ્તુઉત્પત્તિ કે કાર્યનિર્માણમા તે પ્રકારની કર્મની અનુકૂળતા જરૂરી છે કાળ, સ્વભાવ અને ભાવીભાવ જેટલી જ અગત્ય કર્મની છે કર્મથી કેટલાયે અર્ધભૂખી સ્થિતિવાળાને કરોડો મળતા જોવામા આવે છે અને ગણતરીબાજ રખડી પડતા જોવામા આવે છે રાયરંકપણું, સારામાઠાપણું કીર્તિઅપકીર્તિનો વિસ્તાર કર્મ ઉપર આધાર રાખે છે

૫. ઉદ્યમ-પુરુષાર્થ—કર્મને ઉત્પન્ન કરનાર પણ ઉદ્યમ છે અને જાણીતી વાત છે કે સૂતેલા સિંહના મુખમાં કોઈ હરણીઆં આવીને પડતા નથી. અનાજને પાકવાનો સ્વભાવ હોય, સમય થઈ ગયો હોય, તેમ થવું બનવા યોગ્ય હોય, અને તેવું કર્મ પણ હોય, છતા કોઠીમા ઓર્યાં વગર અનાજ થતું નથી. વસ્તુત વિચારતા કર્મ પુત્ર છે અને ઉદ્યમ પિતા છે ઉદ્યમથી સર્વ શક્ય છે અને અનંત પુરુષાર્થથી કર્મનો સર્વથા નાશ પણ થઈ શકે છે.

આ પાંચ કારણો પૈકી આપણે મહાદેવી ભવિતવ્યતાને આ પદમા બરાબર ઓળખવા જોઈએ. ખાસ સમજણ માટે ઉપાધ્યાય શ્રી વિનયવિજયજીએ પંચ સમવાયી કારણના પાંચ સ્તવનો બનાવ્યાં છે તે અન્યત્ર પ્રસિદ્ધ થયેલ છે છઠ્ઠું સ્તવન એ પાંચે કારણનો સમન્વય કરનાર છે આ ગ્રંથને છેડે એ છએ સ્તવનો પૂરવણી તરીકે આપ્યા છે અત્ર ભવિતવ્યતાનું ત્રીજું સ્તવન પ્રસ્તુત હોઈ રજૂ કરીએ. પાંચે કારણોની વાત અનેકાંતવાદને ભારે સમર્થન કરે છે તેનો વિચાર પણ કરવા યોગ્ય છે તે વાચક કરશે. અત્ર આપણી નાયિકા દેવી ભવિતવ્યતાનો પરિચય કરીએ —

[1]કાળ કિશું કરે બાપડા જી વસ્તુસ્વભાવ અકજ્જ;[2]
જો નવિ હોય ભવિતવ્યતા જી, તો કીમ સીઝે [3]કજ્જ રે
પ્રાણી મ કરો મન જંજાળ, ભાવીભાવ નિહાળ રે પ્રાણી મ કરો૦ ૧

[4]જલનિધિ તરે જંગલ ફરે જી, કોડી જતન કરે કોય,
અણભાવી હોવે નહિ જી, ભાવી હોય તે હોય રે પ્રાણી૦ ૨

---

૧. કપૂર હોવે અતિ ઉજળો રે એ દેશી. ૨ નકામો. ૩ કાર્ય ૪ સમુદ્ર.

આંબે મોર વસંતમાં જી, ડાળે ડાળે કેઈ લાખ,
કેઈ ખર્યાં કેઈ આખડી જી, કેઈ આંબા કેઈ [1]સાખ રે પ્રાણી૦ ૩

[2]બાઉલ જેમ ભવિતવ્યતા જી જિહાં જિહાં ડિંડિ જાય,
પરવશ મન માણસ તણું જી ત્રણ[3] જેમ પૂંઠે ધાય રે પ્રાણી૦ ૪

નિયતિવશે હલુકર્મીઓ જી આવી મળે તત્કાળ,
[4]વરસાં સોળું ચિંતવ્યું જી, નિયતિ કરે વિસરાળ રે પ્રાણી૦ ૫

બ્રહ્મદત્ત ચક્રી તણાં જી, નયણાં હરે ગોવાળ,
સોળ સહસ[5] જસ દેવતા જી દેહ તણા [6]રખવાળ રે પ્રાણી૦ ૬

સુભૂમ[7] સેવન કરે જી, કેમ રાખી શકે પ્રાણ,
ચક્રવર્તી[8] ચાર તાણીઓ જી, ઉપર ભમે સીંચાણ[9] રે પ્રાણી૦ ૭

ચક્રવર્તી નામે કરે જી આપ સામ્યો સીંચાણ,
મેરુઓ થઈ ગયા જી, જુઓ જુઓ નિયતિ પ્રમાણ રે પ્રાણી૦ ૮

શક્રસ્તવમાં[10] સુધામમાં જી, [11]તને પામ્યા ઇન્દ્ર
મંદિરમાંથી માનવીજી, [12]શમ્યા નહિ રહંત રે પ્રાણી૦ ૯

આ નિયતિવાદ થયો. આ પાંચ સમવાયી કારણની વિશેષ હકીકત અને ચર્ચા સન્મતિ તર્કમાં આપવામાં આવી છે ધર્મની ઉપયુક્તતા સ્વીકારી સર્વ મતવાળાનો ત્યાં સમન્વય કર્યો છે આપણી દેવી ભવિતવ્યતા કે તા બળવાન છે તેનો ખ્યાલ અહીં થાય છે. એ દેવી કોઈને છોડતી નથી, અને છતાં આળજુમારી છે; પરણેલી કે કુંવારી ન હોવા છતાં અનેક બાળકોને જણાવનારા છે. આ રીતે દેવી ભવિતવ્યતા સમજાય તો બીજા ચાર કારણો તો તેના જેવા રૂપાં છે (૩)

અઢી દ્વીપમેં ખાટ ખટૂલી, ગગન ઓશીકું તળાઈ;
ધરતી કો છેડો આભ કી પિછોડી, તોય ન સોડ ભરાઈ અવધૂ ૪

અર્થ—અઢી દ્વીપમાં મારી સેજડી–ખાટલો છે અને આકાશ તળાઈ અને ઓશીકું

શબ્દાર્થ—અઢી દ્વીપ = મનુષ્ય લોક મર્ત્યલોક (જંબૂદ્વીપ, ધાતકી ખંડ અને પુષ્કર અર્ધ—કુલ અઢી). ખાટ = ચારપાઈ ખાટલો. ખટૂલી = ખાટલી સેજડી. ઓશીકું = ઓશીકું તળાઈ ઉપર કે નીચે માથાને ટેકવવા માટેનો રૂનો તકીઓ (pillow). તળાઈ = ખાટલા ઉપર રૂની બિછાવટ. ધરતી = પૃથ્વી. આભકી = આકાશની. પિછોડી = પછેડી, ઓઢવાની લાંબી ચાદર. સોડ = પાસું, સંતોષ માણસ મોં ઢાંકવા કપડું ઓઢ પર લે છે તે, માથાથી પગ સુધી ઓઢી સૂઈ જવું તેને પણ સોડ તાણી કહેવાય અને સોડ એટલે ઓઢવાના ચાદર કે ચરમ કપડાં (બ્લેંકેટ) નીચે શરીરનું સુંવાળું વસ્ત્ર.

૧ આંબા ઉપર પાકી જાય તે કેરી. ૨ વંટોળિયો, પવન. ૩ તરણું ૪ વર્ષ. ૫ બે હજાર. ૬ ચોકી કરનાર. ૭ કોઈનું નામ. ૮ શિકારી ૯ બાજ ૧૦ હરિણ્યરથી સ્વર્ગ ઈન્દ્રસભા, ધનનાથ. ૧૧ જન્મમાં ૧૨ સામું—ઉપચાર કરેલા

છે પૃથ્વીનો છેડો તે ચેજથી અને આભ (આકાશ)ને પછેડી કરી તોપણ મારી આખી સોડ ભરાણી નહિ, મારુ આખુ શરીર ઢંકાયું નહિ આ બાબતનો તમે વિચાર કરો, એમા ઊંડા ઊતરો. (૪)

વિવેચન—જૈન ભૂગોળ પ્રમાણે મનુષ્યની ઉત્પત્તિ અઢી દ્વીપ (જંબૂદ્વીપ, ધાતકી ખંડ અને પુષ્કરદ્વીપ અર્ધ)મા છે. અસંખ્ય દ્વીપ અને અસંખ્ય સમુદ્રની વચ્ચે આ અઢી દ્વીપ આવેલા છે આ અઢી દ્વીપને ખાટલાનું રૂપક આપીએ. એ ખાટલાને ચાર પાયા છે તે દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ અને ભાવ છે એમાં આપણા મહાદેવી અવિશુદ્ધ ચેતના સાડી પહેરેલા સૈનિકની પેઠે ચેતનરાજ પર પોતાનો હુકમ ચલાવે છે અને દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ, ભાવ પ્રમાણે ચેતનરાજ ચારે તરફ જાય-આવે છે દેવી અવિશુદ્ધ ચેતના આ ખાટલા પર આળોટે છે અને દેવીની પાછળ દેવ ચેતનરાજ ઘસડાયા કરે છે

આવી મહાદેવીને માટે ઉપરનો ગગન-આકાશભાગ તે એનું ઓશીકું છે. ચાર પાયાથી એ દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ, ભાવને જાણે છે તે વખતે તેની ડોક ગગનને અડીને રહે છે એમાંથી જાણવા યોગ્ય સર્વ ભાવને એ જાણે છે અને જો એનામાં નિચારસ્પષ્ટતા ન હોય તો અજ્ઞાનને જ્ઞાન માની બેસે છે. એની નજર ગગન તરફ રહે છે છતા એને તગાઈમા ઊંઘ આવી જાય છે આ તગાઈનો વિલાસ એ આખો પરભાવરમણત્વ છે એને ખાવા-પીવામા, કે ખેલવા-કૂદવામા મોજ આવે એ એનો તગાઈ પરનો આળોટવાનો આનંદ સમજવો. એ ખરા આનંદને ઓળખતી ન હોવાથી ભ્રમાનંદમાં સંપૂર્ણતા માને છે અને પોતાની એ ભૌતિક સૃષ્ટિમા ચેતનરાજને ખેંચે છે. પછી તો એની મર્યાદા વધે છે પણ એનાં સંસારરાસ્તા તો એની એ જ રહે છે એની ખાટલી અઢી દ્વીપના હોય છે છતા એ ગગનમા જાય છે દેવ, દેવેંદ્ર, વિદ્યાધરના પ્રદેશમાં જાય-આવ છે નીચે તગાઈના પ્રદેશમા પરભાવમા આળોટે છે એની નીચે નારકીમા જાય છે અને ચાલતાં ચાલતાં લોકના છેડા સુધી જઈ આવે છે અને આખા આભની પિછોડી ઓઢી લે છે છતા પણ એની સોડ ભરાતી નથી, એની ટાઢ જતી નથી, એને પૂરતો ગરમાવો થતો નથી. આ સર્વ પ્રાણીની ગતિ-આગતિને અગે સમજવું અથવા ચૌદ રાજલોકના પદાર્થજ્ઞાનને અંગે સમજવું. જ્ઞેય પદાર્થની મર્યાદા લોકની અંદરની ગણીએ તો અઢી દ્વીપ બહાર ઉપર સાત રાજ અને નીચે સાત રાજ સુધી જાય અને મધ્ય ભાગની રેંજ (range) પણ સાત રાજ પ્રમાણ થાય. એ ચૌદ રાજલોકની અંદરના સર્વ જ્ઞેય પદાર્થો અને ભાવોને જાણવા સમજવા અને પૃથક્ કરવા એ ચેતનાનો વ્યવસાય છે એની વિશુદ્ધિ ઓછીવધતી હોય તેના પ્રમાણમા એને જ્ઞેય પદાર્થનું સમ્યગ્ અથવા અશુદ્ધ જ્ઞાન થાય છે પણ એમા એની સોડ ભરાતી નથી.

આ ગાથામા શ્રી આનંદઘનજીએ અવિશુદ્ધ ચેતનાનું રહેઠાણ બતાવ્યુ છે મનુષ્યગતિ નગરીમા હોય ત્યારે એની સ્થાનમર્યાદા અઢી દ્વીપની હોય છે અને એ ખાટલા પર આળોટે

ત્યારે આખા આકાશને એ ઓળખી શકે છે એટલે કે મનુજગતિમાં એના જ્ઞાનની હદ તો છેક પૃથ્વીના છેડા સુધી જાય છે એ લોકાકાશ અને અલોકાકાશને પણ જાણે છે એ આકાશ સિવાય જેમ પદાર્થની મર્યાદા ચૌદ રાજલોકની કોઈ ચૌદ રાજલોકના છેડા સુધી એની નજર પહોંચે છે એના જ્ઞાનની હદ ધરતીના છેડા છેડા સુધી જાય છે, જેમ ચૌદ રાજલોકના છેડા સુધીના આખા ધરતીવિભાગના પદાર્થો સૂક્ષ્મ કે બાદર જાણે છે એટલો એનો જ્ઞાનનો વિષય હોય છે અને એ અહીં દીવની સેજડીમાં સૂવા સુધ આવ આભની પિછોડી ઓઢી લે છે એમાં ગ્રહ, નક્ષત્ર, તારા અને સૂર્ય ચંદ્રના વિભાગ ઉપરાંત બાર દેવલોક, નવ ગ્રૈવેયક અને અનુત્તર વિમાનની પિછોડી ઓઢે છે — આ સર્વ છે છતાં એની સોડ વળાતી નથી. આ ગાથા અવિશુદ્ધ ચેતનાની વધારેમાં વધારે દશા કે જ્ઞાનની મર્યાદા બતાવે છે

દેવી ભવિતવ્યતાની સોડ આ રીતે વધાર લાગે પડતી છે અને જેમ ને એ આશા કરે છે આવી ભવિતવ્યતા (નિયતિ)ના પતિ ચેતનરાજ છે એમાં ખરી ઉ હોવું અને ખરી સેરી ભેગું એ વિચારીને સોડ નહિ વાળવાની બાબતમાં ભવિતવ્યતા એ પાછી પડે છે એ વાત વિચારવા જેવી છે પ્રથમ ત્રણ ગાથામાં તેનો જે દોર જણાય તેવો અહીં રહેતો નથી એ વાત લક્ષમાં રાખવા જેવી છે

એક વિશેષ ભાવ આ ગાથાનો સ્ફુરે છે. 'ખાટ'નો અર્થ ગુજરાતી ભાષામાં હિંડોળાખાટ થાય છે. હિંદીમાં તો 'ચારપાઈ' 'ખાટલો' જ અર્થ આપ્યો છે અને અહીં એને નાની ચારપાઈ—માંચી જેવો અર્થ થાય છે અહીં દ્વીપ—મનુજગતિ નગરી—ની ખાટમાં પાયા, હિંડોળા બાંધી, હિંડોળાખાટલી બનાવી, તેના ઉપર દેવી ભવિતવ્યતાએ સર્વ આકાશનું ઓશીકું બનાવ્યું અને તળાઈમાં પડી ઉંઘમાં પડી ગયાં નિંદરી આવી ગયાં, પરંતુ એની હકીકત એવી, કે પૃથ્વીના છેડા સુધીના પદાર્થોને સમજવા જેટલું જ મનુ આગળ પાયપુરણ કરી હિંડોળો ખાઈ ધરતીના છેડા સુધી આનંદ કર્યો, આખે શરીરે લોકાકાશનું ઓઢવાનું (પછેડી) ઓઢ્યું પણ એમાં સોડ ન તાણી, દેહ પૂરો ઢંકાયો નહિ. આ ભાવ પણ બરાબર બેસે છે. માત્ર એમાં ઓશીકું અને તળાઈ જૂદાં પડ્યાં ના આવી ભવિતવ્યતાની શક્તિ છે રખડાવવું છે પતિદેવનું નાક નાથવાની તાકાત છે એમાં જાગ્ય પુરુષ પોતે કે પેલી સેરી ન વિચારે, તે જ્ઞાનને સમજે એનો વિવેક અને એનો આત્મસન્માન વિચારો' (૪)

---

૧ આનંદઘને પ્રથમ આ ગાથા અને ગાથાનો અર્થ કરવા માટે ભેગી છે તે વિચારવું. એનો ભાવ ભાગ્યો કે ભાગ્યો હોય તેમ મને લાગ્યું નથી. અહીં દીપ ... ઓશીકું ... છેડ પિછોડી અને સોડ ન વળાય એ આકારમાં કોઈ ભાવ વાળતી એવી આશા રહે છે : વાચકને સૂચના થાય તો મારા અને બીજાના ચિત્તને અર્થ મને આપી જણાવે આપના હૃદયમાં એવી વિજ્ઞપ્તિ છે આ ગાથામાં ઘણું વિશિષ્ટ ભાવ છે એમ મને લાગ્યું છે —વિવેચનકાર

गगनमंडलमें गाय बीयाणी, वसुधा दूध जमाई;
सउ रे सुनो भाई ! वलोणु वलाय ता, तत्त्व अमृत कोई पाई ॥ अवधू० ५

અર્થ—આકાશમંડળમાં ગાયને છૂટાછેડા થયા (પ્રસવ થયો), ગાયે જણ્યું અને એનું દૂધ પૃથ્વી પર જમાવવામાં આવ્યું અને ભાઈઓ સાંભળો ! સર્વ વલોણું વલોવવાના કામમાં તો લાગી જાય છે પણ એનો ખરો તત્ત્વ સાર-માખણ તો કોઈકને જ મળે છે કોઈક એનો સાર મેળવી જાય છે આ મુદ્દાની બાબતનું ધ્યાન વિચારો. (૫)

વિવેચન—આકાશમંડળરૂપ ગાયને પ્રસૂતિ થઈ એટલે બાળક પ્રસવ્યું ગાય જ્યારે ભારે શરીરે થાય છે ત્યારે વસૂકી જાય છે પણ બચ્ચાને જુએ કે તુરત તેને દૂધ છૂટે છે એ દૂધમાંથી થોડું દૂધ બચ્ચાને ધવરાવવામાં વાપરવા દેવામાં આવે છે બાકીનું દૂધ મેળવવામાં આવે છે અને તેનું દહીં થાય છે આ દહીંને ગોળીમાં ભરવામાં આવે છે પછી રવૈયાથી એ દહીંને વલોવવામાં આવે છે એ પ્રમાણે કરતાં ગોળીના ઉપરના ભાગમાં માખણ એકઠું થતું જાય છે. એ ખરું સત્ત્વ છે કોઈ નસીબદારને માખણ પ્રાપ્ત થાય છે. બાકી તો વલોણાની મહેનતના બદલામાં છાશ મળે છે

૯૮મા પદ (ચોથી ગાથા)માં આને મળતી ભાવના પર વિચારણા થઈ ગઈ છે તત્ત્વામૃત પામવાની દુર્લભતા ખાસ ધ્યાન ખેંચે તેવી છે વલોણું વલોવનારની ઇચ્છા તો તત્ત્વ માત્ર પોતાને હસ્તગત કરવાની હોય છે પણ વલોવતા આવડે નહિ તો માખણ છાશ સાથે મળી જાય. માત્ર માખણને તારવી લેવું અને જરા પણ બગાડ થવા ન દેવો એ તો આવડતનું કામ છે અહીં ગગનમંડળ એ ભગવાનની વાણી છે. આકાશ દ્વારા એ કાન સુધી પહોંચે છે ગણધર દ્વારા એ ગૂંથાય છે (જમાવાય છે). અને વલોણા દ્વારા પ્રત્યેક પ્રાણી સુધી તે પહોંચે છે એ વલોણામાં કોઈ નસીબદારને માખણ મળે છે, બાકી તો વખતસર લેવા આવે તો પણ ખાસ તેવા ભવ્યોને છાશ મળે છે ખરો માલ અમૃત છે તે તો કોઈ ભાગ્યવાન વિરલાને મળે.

આપણાં શાસ્ત્ર વાંચી જાય, સાંભળી જાય કે ગોખી જાય, પણ જો પૃથક્કરણશક્તિ કે તુલનાત્મક શક્તિ ન આવી હોય તો દુરાગ્રહમાં પડી જાય. તત્ત્વજ્ઞાનમાં એકાંત મત થઈ ગયો કે તત્ત્વ દૂર થાતું જાય છે પછી એ વિચારણા કરે કે વાદવિવાદ કરે, પણ એનું પૂર્વબદ્ધ ચિત્ત તત્ત્વને પ્રાપ્ત કરી શકતું નથી, એ સત્યની બીજી બાજૂ જોઈ શકતો નથી.

શબ્દાર્થ—ગગનમંડળ = આકાશમંડળ, અંતરિક્ષ—તારાનું સ્થાન, તે રૂપ મંડળ. બીયાણી = પ્રસૂતી થઈ એટલે જણ્યું એને છૂટાછેડા થયા. વસુધા = પૃથ્વી, જમીન (ધરા). જમાઈ = જમાવ્યું જામ્યું એટલું દૂધમાં દહીં કરવા માટે ખાટ નાખે તે જમાવ્યું કહેવાય. સુનો = સાંભળો. વલાણું = માખણ કાઢવા ઘીને ચાંચ વડે પૂળાવાની ક્રિયા કરવી તે, વલોવવાનું કામ. તત્ત = તત્ત્વ માત્ર, માખણ. અમૃત = વલોવવાનો સાર, માખણ. પાઈ = પાય, મેળવે.

અને સાધનધર્મોની વિચારણામાં તો આ વાત ભારે આકરા રૂપ લે છે સાધનને સાધનની કોટિમાં રાખવાને બદલે એને સાધ્ય ધારી મોટી યુદ્ધભૂમિકાઓ ઊભી કરી દે છે અને વગરની ચર્ચાઓમાં આખો ઉદ્દેશ ભૂલી જાય છે પરંપરાને અનુસરવાની તમન્નામાં દેશ-કાળની વ્યવસ્થા કે વિચારણા ભૂલી જાય છે અને પોતે જે રીતે સાધનધર્મો કરે તેનાથી જરા પણ જુદા પડનારને ગમે તેટલા હલકા સંબોધનો આપવામાં તેને જરા પણ સંકોચ થતો નથી. આ પરિસ્થિતિ જ્યાં થાય ત્યાં તત્ત્વ-અમૃત પ્રાપ્ત થયું નથી એમ સમજવું.

ધર્મની બાબતમાં બાહ્યાડંબરને સાધ્ય માનવામાં આવે, નિર્માલ્ય વસ્તુને શરૂ કરવામાં પ્રતિષ્ઠિતતા ધારવામાં આવે, ત્યાં તત્ત્વામૃત મેળવવાની લાયકાતતા પ્રાપ્ત થઈ નથી એમ સમજવું. માત્ર ક્રિયામાં પરિપૂર્ણતા માનવામાં આવે, ક્રિયા અંતર્ગત રહેલા રહસ્યને સમજવાનો પ્રયત્ન પણ ન કરવામાં આવે, ત્યારે સમજવું, એ પ્રાણીને ખરું તત્ત્વ-રહસ્ય પ્રાપ્ત થયું નથી.

આ મુદ્દાને વધારે લંબાવવાની જરૂર નથી, પણ ખાસ ધ્યાન ખેંચવાની વાત એ છે કે ઉપરચોટિયો ખ્યાલ કરનાર અને ગતાનુગતિકતાને અપનાવનાર દુનિયામાં ઘણા હોય છે. એ ધર્મબુદ્ધિએ ચાલે છતાં એને છાશ જ મળે છે એ વાત બહુ બારીકાઈથી વિચારવામાં આવે તો જ સમજાય તેમ છે ઘણી વખત તો ધર્મને નામે પક્ષાપક્ષી થઈ જાય છે ક્રિયા કરવાને નામે મગજ ફરતી આખી બહાની દેવામાં આવે છે અને ધર્મિષ્ઠ દેખાવાના ડોળ કે ભ્રમમાં ધર્માંધતાને પોષવામાં આવે છે અહીં તત્ત્વામૃતની પ્રાપ્તિ થઈ નથી, પણ માત્ર છાશ મળી છે એમ જાણવું.

અવિશુદ્ધ ચેતના કહે છે કે મેં નગરમકાળમાં વીંચાયેલ ગાયના દૂધને પૃથ્વી પર જમાવતાં એવું-જાણ્યું છે. એના અનેક દહીંને ગોળીમાં નાખતા જોયું છે એને વલોવાતું જોયું છે પણ એમાંથી તત્ત્વ-માખણ-નવનીત લેનાર તો કોઈક ભાગ્યવાન જ જોયા છે. એવા તો મને તજી લોકોને ભજે ચાલ્યા જાય છે માટે તેનો સંબંધ છૂટી જાય છે એટલે મોટા ભાગના લોકો, જેનો મારી સાથે સંબંધ છે તે તો ખરેખર ભ્રમ કલામાં પડી રહ્યા છે. અમૃતને તો કોઈ નસીબદાર મેળવે છે મોટો ભાગ છાશમાં સંતોષાઈ જાય છે પણ મનમાં માની બેસે છે કે પોતાને ખરું તત્ત્વ-માખણ મળ્યું છે આની રહ્યા છે ધ્યાનમાં રાખવાનું કે છાશ પણ નાખી દેવા જેવી ચીજ નથી. કાંઈ ન મળે તેના પ્રમાણમાં છાશ પણ ઠીક છે પણ જે હોંશ, ઉત્સાહ અને આદરથી વલોણું વલોવવામાં આવે છે તેના પ્રમાણમાં એ કાંઈ નથી.

મુદ્દાની વાત એ છે કે વલોણું વલોવવાની રીત તો ઘણા લોકોને ગમે છે પણ વલોવતાં વલોવતાં દુઃખમાં પડી જાય છે અને પછી કેમ કરીને ઠેકાણું આવતા નથી. જે નીતિમાર્ગ માત્ર, તે તો વ્યવહારથી પણ નિવડે કોઈ સંસારમાં હાસ્યપાત્ર થાય છે અને કામ પાછળ રહે છે પણ ધર્મબુદ્ધિએ ઓછાં થઈ જાય છે માત્ર ક્રિયામાં સર્વસ્વ માની

બેસે છે, ક્રિયા પોતે કરે તે પ્રકારની જ થાય અને તેથી જરા પણ ફેરફાર કરનાર મૂર્ખ કે નરકગામી જ હોય, આવા વિચાર-નિર્ણયવાળા બદ્ધનિશ્ચયી જીવોને અમૃત પ્રાપ્ત થવું પણ મુશ્કેલ છે ભલા માણસો કોઈ વાર રહસ્ય જાણે ખરા પણ દુરાગ્રહી, બદ્ધચિત્તને રહસ્યની નજીક પહોંચવાની કે અમૃત પ્રાપ્ત થવાની આશા ઘણી ઓછી ગણાય.

વલોણાનું ફળ પૃથક્કરણ છે પૃથક્કરણનો અર્થ વિચારણા છે વિચારણાને પરિણામે તુલના છે તુલના પછી પ્રમાણ-પરિમાણ-પ્રાપ્તિ થાય છે અને પરિણામે બન્ને બાજુએ જોવાની આવડત આવે છે જ્યાં એકાંતબુદ્ધિ, મતાગ્રહ, હું કહું તે જ સત્ય હોઈ શકે અને તે સિવાય અન્યત્ર કે અન્યમાં સત્ય ન જ હોઈ શકે એવી બુદ્ધિ થાય, એ સર્વ છાશ છે અવિશુદ્ધ ચેતના-અવિતથતા કહે છે કે વલોણુ વલોવી વલોવીને મારા દેવ તો અમૃત પામતા નથી, સવારથી મોડી રાત સુધી વલોવ્યા કરે છે પણ નકામા એને છાશ મળે છે આવા અમારા પતિદેવ છે આવા અમારા ચેતનરાજ છે આવા અમારા નવલા નાથ છે! એમને નાકે પકડી દોરવામા આવે તે વાત તેઓ સ્વીકારી લે છે વલોણાની છાશમા રાચી જાય છે અને અમૃતનો ઘૂટડો પણ ન મળે છતા ઓડકાર (ખોટા) ખાધા કરે છે ? પતિ સમજી-વિચારી આવી રીતે પોતાની અવિશુદ્ધ ચેતના પત્નીને વતવા દે જે પત્નીની પાસે પોતાની મરજી પ્રમાણે વર્તી શકે નહિ, જેનુ વલણ સામાન્ય છાશમા સતોષ પામવાનું થઈ ગયુ હોય, જે સામાન્ય પ્રગતિમા સાધ્યપ્રાપ્તિ માની બેઠા હોય, જે સામાન્ય ધર્માભાસ કે ધર્માભ્યાસમા જીવનકર્તવ્ય માની પરિપૂર્ણતા માની બેઠા હોય, તનણુ વિચારવું કે આવા સબંધોમા પોતે પતિ ખરા કે ખરી ધણિયાણી ધણીયાણી થઈને બેઠી ગઈ છે આ વાતનું રહસ્ય વિચારે તે છઠ્ઠી ગાથામા (નીચેની ગાથામાં) બતાવેલ ભૂમિકાએ પહોંચી શકે; બાકી તો કઈક આવ્યા અને કઈક ગયા! (૫)

नहीं जाउं सासरीए मे नहीं जाउ पीयरीए, पीयुजीकी सेज बिछाई;
'आनंदघन' कहे सुनो भाई साधु तो, ज्योत सें ज्योत मिलाई अवधू० ६

અર્થ—હું તો મારે સાસરવાસે પણ નહીં જઉં અને મારા પિતાને ઘેર પણ નહિ જઉં અહીં મારા પતિદેવની સેજડી પાથરી-જમાવી દીધી છે આનંદઘન મહારાજ કહે છે કે અહો સજ્જન સતો! સાભળો, એ રીતે મતે જ્યોતિમા જ્યોત મળી ગઈ મેળાવી દીધી. આવી વિચિત્ર વાત અવધૂત મસ્તો! તમે વિચારો, એનુ રહસ્ય શોધો, એમા રહેલા તાત્પર્યાર્થને ઘટાવો. (૬)

વિવેચન—આ પ્રમાણે પરિસ્થિતિ હોવા છતા, અને અવિતથતા ચેતન-પતિને નાકથી દોરતી હોવા છતા, અંતે એ ચેતનની ધણીઆણી છે, સરકારની ધ્યાન બાગ છે એ સુ

શબ્દાર્થ—સાસરીએ = સસરાનુ ઘર, સાસરી, સાસુ પીયરીએ = બાપનુ ઘર. સેજ = શય્યા બિછાઈ = જમાવી, કરી, પાથરી. મિલાઈ = મળી ગઈ મેળવી દીધી.

અંતે એને પતિને માટે લાગણી થઈ આવી, પતિનો રખડપાટો ક્યા કારણે થાય છે તે તેના ધ્યાનમાં આવ્યું. પતિ સાથેનો પોતાનો અંગાંગી ભાવ તેના લક્ષ પર આવ્યો અને સત્તાગતે અનંતગુણ ધારણ કરનાર અનંત વીર્યવાન પતિના રખડપાટા પર એને લાગણી થઈ આવી. એને આનંદઘન ગુરુએ બતાવી આપ્યું કે ચેતનરાજ પોતે તો અનંત ગુણનો ભરેલો છે, સ્થિરતા—ચારિત્રમાં રમણ કરનાર છે અને અનંત આનંદમય છે. એક 'આનંદ' શબ્દે જ એના કાન ચમકાવી નાખ્યા. એને મનમાં થયું કે આવા અપાર સંપત્તિના નાથને નાહકથી રોક્યા, અને જ્યાં ત્યાં ભટકવું, એ પોતાના જેવી આર્ય માનુનીને શોભતું નથી. પતિના વિકાસ સાથે દેવી ભવિતવ્યતાનો પણ વિકાસ થવા લાગ્યો અને એને આંટાફેરા અને રખડપાટા પર કંટાળો આવ્યો.

સાસરીઆં અને પિયરીઆં : જ્યારે બેરી તાજી પરણેલી હોય છે ત્યારે એને સાસરે અને પિયર જવાનો ખૂબ શોખ હોય છે. ચાર દહાડા સાસરે રહે ત્યાં બાપને ઘેરથી તેડું આવે, એટલે બેનબા પિયર સધાવે. પોતે પિયરપનોતી (પિયરમાં લાડબાઈવાળી) હોય એટલે ત્યાં થોડા દહાડા રહે એટલે વળી સાસરેથી તેડું આવે. આમ સાસરું અને પિયર એ નવી વહુના કોડનો વિષય બને છે. સ્વતંત્ર છકવાળી, મરજી પડે ત્યારે પિયર ચાલી જનારી, છણકો કરી પતિને રખાવનારી પ્રમદાને આખરે જણાયું કે પોતે સાસરે-પિયર જાય-આવે છે એમાં પતિદેવને ખૂબ નાથાકૂટ થાય છે અને પોતે અનન્ય ભાવે પતિની સેવા કરી શકતી નથી. આ વિચારણાને અંતે એણે નિર્ણય કર્યો કે હવે પછી હું સાસરે-પિયર નહીં જઉં, બન્ને ઘરના પરોણા થવાની ટેવને મૂકી દઈશ અને પતિદેવની સેજડી બિછાવી હું તો ત્યાં આખો વખત હાજર રહીશ. આ રીતે પત્ની પોતાનો નિર્ણય મનમાં કરે છે [illegible] ભારવાની વાત મૂકી દે છે અને અવિનાશીની સેજડીએ, રંગ લાગ્યો મોરી સજની જી રે મા બતાવેલી દશાનો સ્વીકાર કરે છે. ઉપર અનેક વાર જોયું કે બ્રાહ્મણને ઘેર ન્હાતી-ધોતી અને મુસલમાનને ઘેર કલમા પઢનાર અને અનેક નાચ નચાવનાર તો આ મહારાણી જ હતા અને એ પતિને નાહકથી દોરવીને હેરાન પરેશાન કરી રહ્યા હતા. એ દેવી એક ઠેકાણે ઘડીવાર પણ નિરતિ બેસતી નહિ અને દેવને બેસવા દેતી નહિ. ભવિતવ્યતા દેવી તે પ્રમાણે નિર્ણય કરી નાખે તે વખતે કેવો ફેરફાર થઈ જાય, અંતિમ સાધ્ય કેવી રીતે પ્રાપ્ત થાય તે વિચારવા પહેલાં આપણે સાસરીઆ-પિયરીઆંને ઓળખી લઈએ અને પતિદેવની સેજડી કઈ કેમ બિછાવી અને ક્યારે બિછાવી તે જરા જોઈ લઈએ.

અવિશુદ્ધ ચેતનાના પિયરિયામાં મહામોહરાજાનો આખો પરિવાર છે. ચિત્તવૃત્તિઅટવીમાં આવેલ પ્રમત્તતા નદીની વચ્ચે આવેલ તદ્વિલસિત બેટમાં ચિત્તવિક્ષેપમંડપ નાખેલો છે. તેની વચ્ચે તૃષ્ણા નામની વેદિકા પર વિપર્યાસ સિંહાસન માંડેલું છે તેના ઉપર મોહરાજ બિરાજમાન થયેલા છે એની મહામૂઢતા રાણી. મિથ્યાદર્શન સેનાપતિ અને તેની કુદૃષ્ટિ

ભાર્યા, મહારાજાના રાગકેસરી અને દ્વેષગજેન્દ્ર પુત્રો, એની અનુક્રમે મૂઢતા અને અવિવેકિતા ભાર્યાઓ, મકરધ્વજ નામનો નાનો રાજા તેની રતિ નામની પત્ની, તેની પાસે હાસાદિ પાંચ પુત્રો, કષાય નામના સોળ બાળકો—એ આખો પિયરિયાંનો પરિવાર છે એમના રહેવાના નગર રાજસ ચિત્ત અને તામસ ચિત્ત છે મહામોહરાજાની મદદમા જ્ઞાનસંવરણાદિ સાત મોટા રાજાઓ છે અવિશુદ્ધ ચેતનાના આ સર્વ પિયરિયાં થાય. મિથ્યાત્વ દશામાથી તે ઊઠે તે વખતે આ આખો પરિવાર તેને મદદ કરે છે આ પિયરિયાંના પરિચય માટે ઉપમિતિ ભવપ્રપંચાકથાનો ચોથો પ્રસ્તાવ વિચારી જવો.

સાત્ત્વિક માનસપુર નગરમા વિવેકપર્વત આવેલો છે તેના અપ્રમત્તત્વ શિખર પર જૈનપુર નામનું નગર છે. તેની અંદર ચિત્તસમાધાન નામના મંડપમા નિઃસ્પૃહતા નામની વેદી પર જીવવીર્ય નામનું સિંહાસન છે તે પર ચારિત્રધર્મરાજ નામના મહારાજા બેઠા છે દેવી વિરતિથી તેમને યતિધર્મ નામનો પુત્ર થયેલો છે એ રાજાના સામાયિકાદિ પાંચ મિત્રો છે યતિધર્મ યુવરાજના દશ સહચારીઓ છે અને પત્નીનું નામ સદ્ભાવસારતા છે દૂજો પુત્ર ગૃહિધર્મ છે અને એના પત્નીનું નામ સદ્ગુણરક્તતા છે એ મહારાજાનો સેનાપતિ સમ્યગ્દર્શન છે અને રાજમંત્રી સદ્બોધ છે આ સદ્બોધ મંત્રીને આભિનિબોધ વગેરે પાંચ મોટા મિત્રો છે રાજાનો ખાસ મદદગાર સંતોષ નામનો તંત્રપાલ છે અને વળી તે સંયમ નામના યતિધર્મનો મિત્ર થાય છે આ આખો ચેતનાના સાસરિયાંનો પરિવાર છે. અને અવિશુદ્ધ ચેતના વિશુદ્ધ થતી જાય તેમ એને આ સાસરિયાંના પરિવાર સાથે સ્નેહસંબંધ વધતો જાય છે આ આખો ચતુર પક્ષ સમજવા અને ઓળખવા માટે ઉક્ત ગ્રંથનો ચોથો પ્રસ્તાવ જોવો. ત્યાં એ પાત્રોની વિગતવાર ઓળખાણ આપવામા આવી છે

અવિશુદ્ધ ચેતના આ સાસરિયાં અને પિયરિયાંમા આંટા માર્યા કરે છે અને કોઈ કોઈ વાર તો એને સાત્ત્વિકમાનસપુરથી તામસ ચિત્ત કે રાજસ ચિત્તમા જવામા શરમ પણ આવતી નથી. અથવા બાહ્યાત્મભાવમા રમણ કરવું તે પિયર સમજવું ખાવું-પીવું હસવું-રમવું વગેરે સર્વ બાહ્ય વ્યવહાર, ક્રોધ-માન-માયા-લોભ અથવા હાસ્ય-શોક-રતિ-ભય કે દુગંછા એ સર્વ પિયરસંબંધ છે; અને શાંતિ, ધૃતિ, ધીરજ કૃપા પ્રમોદ, મૈત્રી, દયા, કરુણા, શમ, દમ સંયમ વગેરે સાસરવાસ સૂચવે છે જ્યા પરભાવનો ત્યાગ કરી સ્વમાં રમણતા થાય, જ્યા બાહ્યાત્મભાવ દબાઈ અંતરાત્મભાવ જાગૃત થાય ત્યા ચતુરપક્ષનો સદ્ભાવ સમજાય છે આ બન્ને સાસરિયાં અને પિયરિયાંમા જવું-આવવું થયા કરે, કોઈ વાર અંતરાત્મભાવમા રમણતા થાય અને વળી પાછા બાહ્ય ભાવમા ઊતરી જવાય ત્યાં સાસરા-પિયરિયાપણું સમજવાનું છે પ્રમત્ત દશા અને અપ્રમત્ત દશામા આવા જ પ્રસંગો બને છે

પછી વિચારણાને પરિણામે ચેતનાએ આ સાસરે અને પિયર જવાની રીત છોડવા માંડી. ત્યારે એણે શું કર્યું? એણે તો પ્રીતમજીની સેજડી બિછાવી દીધી અને ત્યા પોતાનો આસન જમાવ્યો. એણે ન કર્યો લોકોનો દરકાર, ન વિચાર કર્યો પિયર જવાનો અને ન

સંબંધ વિચાર્યો. સાસરીઆનો, પતિની સેજડી અને ત્યાં પતિનો સદ્ભાવ એવું કરી લીધું અને તેમાં આનંદમંગળ માની લીધાં. પરિણામે બાહ્યાત્મભાવ અને અંતરાત્મભાવ વચ્ચે ઝોલા ખાવાની જે રીત અત્યાર સુધી ચાલુ રહી હતી તે અળગાઈ ગઈ. આ રીતે પૌદ્‌ગલિક ભાવ ઘટતો ગયો અને આત્માનુસંધાન થતું ચાલ્યું અને પતિ-પત્નીનો એકસંગીભાવ વધતો ચાલ્યો. આ દશા ક્રમવાર પ્રાપ્ત થાય છે. પછી તો ધર્મધ્યાન અને શુક્લ-ધ્યાનના પાયા પર પ્રગતિ થાય છે. સમાધિની એકલીનતાનો અનુભવ થાય છે. પૃથક્ત્વ અને એકત્વનો સાક્ષાત્ અનુભવ થાય છે. સ્વને જિનાય છે. પરને બરાબર ઓળખી તેનો સમજપૂર્વક ત્યાગ થાય છે. આત્મસંવેદન થાય છે. ક્ષપકશ્રેણીને માર્ગે ગતિ થાય છે, મન પર વિજય થાય છે. શૈલેશીકરણનો પ્રસ્તાવ થાય છે. કર્મ પર વિજય થાય છે, સંપૂર્ણ જ્ઞાન થાય છે. અનંત દર્શન થાય છે અને અંતે અનંત જ્યોતિમાં જ્યોતિ મળી જતાં ચેતના અને ચેતનની એકતા સધાય છે.

આ આખા પ્રગતિપથની વિચારણા અત્ર કરવી શક્ય નથી. વિવેચન ઘણું વધારે થઈ ગયું છે. સ્થળસંકોચથી એ ભાગ માટે યોગગ્રંથોનો હવાલો આપીએ. વાત એ છે કે જ્યારે આ પ્રકારે જ્યોતમાં જ્યોત મળી જાય ત્યારે પણ ચેતનનું વ્યક્તિત્વ જરૂર રહે છે. એના અનંત જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્ર-વીર્ય-ઉપયોગ કાયમ રહે છે. પણ એની ગતિ, આગતિ અને પરસ્પરાવલંબન સર્વથા દૂર થઈ જાય છે અને એનો પરમ આનંદમાં લય થઈ જાય છે. એનો સાંસારિક સ્થૂળ આનંદ આત્મજ્યોતિમાં નિમજ્જન પામી જાય છે. એ અજર-અમર-અવિનાશી-નિરંજન-નિરાકાર દશા પ્રાપ્ત કરી લોકને અગ્રે ચાલ્યો જાય છે. એની ચેતના અને એ પોતે સર્વ પ્રકારે એક થઈ જાય છે, ધ્યાતા, ધ્યાન અને ધ્યેય સર્વ એક થઈ જાય છે. અને પછી તો ઉપર જણાવેલી ગાદી લીંપની ખાટ-ખટૂલી કે ચાલની વિછોડી ખલાસ થઈ જાય છે, નાવા-ધોવાનું કે ગુમાન પહેરવાનું ખલાસ થઈ જાય છે અને સાચા અમૃતને પ્રાપ્ત થવાનું હક દેખીતી રીતે બેસી જાય છે.

અને આ સ્થિતિ થાય ત્યારે ચેતનરાજ પછી 'આનંદઘન તત સોઈ' (પદ ૫૫) માં વર્ણવેલ દશા પ્રાપ્ત કરે છે. પછી એવી દશામાં પુરુષ કોણ? અને નારી કોણ? અનંત સુખમાં નિમજ્જન થઈ જાય, અનંત જ્ઞાન સ્વાધીન થઈ જાય, મન પર વિજય થઈ જાય, બાહ્ય સંબંધ હમેશાને માટે અટકી જાય અને જે અવિનાશીની સેજડી પ્રાપ્ત કરવાનું ચેતનાને મન ચતુ હતું તે પ્રાપ્ત થઈ જાય એટલે ચેતન અને ચેતનાનો ભેદ રહેતો નથી અને ચેતન-ચેતના એક થઈ જતાં અભેદભાવમાં પછી કોણ સ્ત્રી અને કોણ પુરુષ? આ પ્રમાણે યોગીનો આખો ભવ ફરી જાય છે. અતિ અદ્ભુત આત્મશક્તિ જાગ્રત થઈ જાય છે અને તદ્દન અનુકૂળ ઉન્નત ભાવની એકતાનો સાક્ષાત્કાર થાય છે. (૬)

ઉપસંહાર—આ પ્રમાણે આ વિચિત્ર પદનો-હરિયાળીનો-અર્થ ચાલ્યો છે. આખા પદમાં રૂપક છે તે બેસાડવા પ્રયત્ન કર્યો છે. આ સિવાય અન્ય અર્થ હોવા જોઈએ,

જરૂર હશે એમ તો શરૂઆતથી જ લાગ્યું છે અને વાચનાર તે સમજી ગયેલ હશે એમાં શક નથી. પણ આવા પદનો અર્થ કરવાના પ્રયત્ન કરવામાં અતિ આનંદ થાય છે, અભ્યાસ થાય છે, વિચારણા થાય છે, ચર્ચા થાય છે—એ આત્મપ્રગતિ માટે બહુ હિતકારક છે. આ દૃષ્ટિએ પ્રયાસ કર્યો છે એ સુયોગ્ય થયો છે કે નહિ તે વિચારવાનું કામ તો વાચકને માટે જ કાયમ રહે.

આવી હરિયાળીનો સમૂળ ખોડો કરવા યોગ્ય છે. એના અર્થમાં મતભેદ થાય તે કરવા તેને માટે વિચારણા થાય એ અતિ આવશ્યક અને હિતકારક હોઈ એવો પ્રયત્ન જરૂર કરવા યોગ્ય છે અને પોતે કરેલ અર્થ માટે આગ્રહ ન હોય તો પ્રયત્નનો લાભ અન્યને આપવામાં વાંધો ન જ હોઈ શકે એ માન્યતા નજરમાં રાખી એ વિચારણાને પુસ્તકસ્થ કરી લેખનો વિષય બનાવેલ છે.[1]

આ પદના અસલ લેખક આનંદઘન મહારાજ કે કોઈ અન્ય છે એ સાહિત્યની ચર્ચાનો વિષય છે. એ વધારે શોધખોળ, તપાસ અને ચર્ચા માગે છે. આપણે એ ચર્ચા સાહિત્યકો પર છોડી દઈએ. જે વ્યક્તિએ આ પદ લખ્યું હશે એને પોતાના નામનો મહિમા નહિ જ હોય. જે અનંત કાળની દૃષ્ટિએ અવારનવાર જોઈ શકતા હોય તેને એક ભવનું નામ તો માત્ર કર્મનો એક પ્રકાર જ લાગતો હોય. જેને કર્મનાશની મહત્તા સમજાણી હોય તેને કર્મફળ માટે વિચારસરખો પણ ન હોય. એટલે આ પદના કર્તૃત્વનો પ્રશ્ન વિચારવા લાંબી ચર્ચામાં ઊતરવાની લાગ્યે જ જરૂર હોય. છતાં આવી ચર્ચા જરૂર થાય છે અને સાહિત્યની નજરે એની આવશ્યકતા પણ છે. આપણે એ ચર્ચાને ઉપોદ્ઘાત માટે મુલતવી રાખીએ. એનું કારણ એ છે કે એવી ચર્ચા બુદ્ધિની નજરે ઘણી મજાની લાગે છે, પણ આત્મિક પ્રગતિની નજરે એનું ખાસ મૂલ્ય નથી. એ પદના કર્તા એક્સ (x) હોય કે વાય (y) હોય, તેને આત્મિક પ્રગતિ સાથે સંબંધ નથી. અસલ એ કબીરના મુખમાંથી નીકળ્યું કે લાભાનંદ મુનિએ કહ્યું તેનું આપણે કાંઈ કામ નથી. આપણે તો 'એસો જ્ઞાન વિચારો'નું કામ છે, આપણે આત્માના સંશોધનનું કામ છે, આપણે જ્યોતિમાં જ્યોતિ મેળવવાનું કામ છે, આપણે તકને છોડી માખણ લેવું છે અને સર્વને યોગીસરખે સમજાણું તે આપણે સમજવું છે.

આ દૃષ્ટિએ આ ચર્ચા બુદ્ધિની દૃષ્ટિએ કરવાનું સ્થગિત અને તે માટેનો પ્રસંગ શોધી લેશું. અહીં તો જે સ્પષ્ટ થઈ હોય તે જાળવી રાખીએ, એની મોજ માણી નપવાઈએ. વાત એક જ છે કે વિકારી ચેતનાને છોડી એને વિશુદ્ધ બનાવી દઈએ, એને બરાબર ઓળખી સાચે માર્ગે અપનાવીએ, એનો પૂરો લાભ લઈ એને અનંત ગુણમય ચેતનરાજ સાથે એક કરીએ અને છેવટે જ્યોતમાં જ્યોત મેળવી અનંતમાં ભેળાઈ જઈએ. (૯૯)

---

૧ હરિયાળી અંગેના વિવેચન માટે જુઓ આ પુસ્તકને અંતે આપેલ હરિયાળી—વિભાગ અભ્યાસી ગ્રંથ પરિશિષ્ટ—વિવેચનકાર.

ભૂમિકા—આ પદ વ્યવહારલક્ષી છે એનાથી અંતરમાં એક અતિ મહત્ત્વનો પ્રશ્ન પ્રાપ્ત થાય છે. નીચેની ટૂંકી નોંધ ખાસ વિચારવા યોગ્ય છે: ભાઈ! તારે શું ઓછું છે? આવો સુંદર દેહ મળ્યો છે તને સારી કેળવણી મળી છે તું સાચા-ખોટાનો વિવેક કરી શકે તેવી બુદ્ધિશક્તિ પ્રાપ્ત થઈ છે અને અનેક પ્રકારની અનુકૂળતાઓ મળી છે. બીજી રીતે જોઈએ તો આ મનખાદેહ મળવો પણ ભારે મુશ્કેલ છે. કોઈ ઘોડો કે બળદ થયો હોત તો ભાર ખેંચી ખેંચીને તારો દમ નીકળી જાત, પણ એમાં વિચારશક્તિનો કે ગ્રહણશક્તિનો કાંઈ પણ ઉપયોગ કરી શકાત નહિ. પરવશ જીવન, બોલવાની અશક્તિ, સાધનોના લાભ લેવાની અશક્તિ આદિ અનેક અગવડોમાં પડી તું જેમ તેમ જીવન પૂરું કરત. અથવા કોઈ હલકી જાતિમાં જન્મ્યો હોત તો ક્લેશમય જીવન પૂરું કરત. તને તો સુંદર દેહ મળ્યો, સુંદર દેશ મળ્યો, વિચારશક્તિ મળી અને તને પસંદ આવે તેવા અનેક સંયોગો મળ્યા. તે સર્વ તું વિચારી લે. ક્યાંક તને એકાદ—બે બાબતની ઊણપ હશે તો તે ઊણપ ઉપર ધ્યાન ન આપતાં તને કેટલી અનુકૂળતા મળી છે તે વિચારી લે. એ રીતે તું તારી અનુકૂળતાઓ વિચારીશ તો પાનાંના પાનાં ભરાય એટલી વાતો તને જડશે. જે ? હોય તેને મોટી માન, અને વિચાર કે દરિયાનું બધું પાણી તારે પેટ ભરવું તેમ નથી; તારા પેટમાં પાણીને રાખવાની જેટલી શક્તિ હશે તેટલું જ પાણી તું સમુદ્રમાંથી ભરી શકીશ: આટલું માનીશ તો તને ખૂબ મજા આવશે અને તારો જીવનમાર્ગ ખૂબ સરળ થઈ જશે. તું ખાલી મૂર્ખાઈ છોડી દે અને તારું જે છે તે સમજી તેમાં આનંદ માન, તને મળેલી તકોનો ઉપયોગ કર, અને તેડું આવે ત્યારે આનંદમાં ભાન કરતો અને સોઽહં સોઽહંના ઉચ્ચાર કરતો ઊંચે ચઢી જા. ઉપર જવાનો એ માર્ગ છે અને કકળાટ કરવામાં તો નીચે જ જવાનું છે અંતરમાંથી અનાહતનાદ ઊઠતા હોય, અને ભક્તિ કે વૈરાગ્યના પાઠનું ભાન ગાતા અહીંથી સીધા ઉપર ચાલ્યા જવાય એ વાત તને મીઠી નથી લાગતી? જો લાગતી હોય તો આ નીચે જણાવેલો માર્ગ સ્વીકાર અને નકામો કકળાટ કે કકળાટ છોડી દે!

૫૯

(રાગ—આશાવરી)

बेर बेर नहि आवे, अवसर बेर बेर नहि आवे;
ज्युं जाणे त्युं कर ले भलाइ, जनम जनम सुख पावे अवसर० १

અર્થ—અવસર ફરી ફરીને આવતો નથી, તક વારંવાર પ્રાપ્ત થતી નથી, તેથી જ્યારે તક મળે ત્યારે ભલાઈ કરી લે, જેથી જન્મોજન્મ સુખ પામે. (૧)

શબ્દાર્થ—બેરેર = ફરી વાર. બેર બેર = ફરીફરીને. અવસર = તક, વખત. જ્યું = જેમ. ત્યું = તેમ. જાણે = મળે. ભલાઈ = સારું કામ. જનમજનમ = જન્મોજન્મ. પાવે = મેળવે.

વિવેચન—તું બરાબર સમજી લે કે અત્યારે જેવી તક તને મળે છે તેવી વારંવાર હાથ આવતી નથી. તું જાણે કે બળદ થયો હોત તો તારે આખો દિવસ મજૂરી કરવી પડત અને છતાં તારું એક પણ કાર્ય તારે પોતાને સ્વાધીન રહેત નહિ. એ ઉપરાંત તને વિવેકશક્તિ સાંપડી છે તું હિતાહિત પારખી શકે છે પ્રાચીન અનુભવોનો લાભ લઈ શકે છે, જીવનની ચંચળતા જોઈ-જાણી શકે છે અને તારું વાસ્તવિક નિરંતરનું સુખ શું છે અને ક્યાંથી મળી શકે એમ છે તે તોળવાની તારામાં શક્તિ આવેલી છે આવો અવસર વારંવાર મળતો નથી. એ વિષય પર શાસ્ત્રમાં દશ પ્રસિદ્ધ દષ્ટાંતો[1] કહેલા છે મનુષ્યભવ મળવો કેટલો દોહીલો છે તે તે તે દષ્ટાંતો પરથી જણાય છે હવે જ્યારે મળ્યો છે તો તેનો લાભ લે. લાભ કેવી રીતે લેવો તેનું તને એક નાનું સરખું સૂત્ર યોગીરાજ બતાવે છે.

અવસરનો લાભ લેવાનું મુદ્દામ સૂત્ર એ છે કે જેમ બને તેમ, જેટલું બને તેમ, અને તેના પ્રમાણમાં ભલાઈ કર. દુનિયામાં ભલાઈ કરવા જેવો બીજો લાભ નથી. તું મોટો રાજા હો કે ભિખારી હો, જે સંયોગોમાં હો ત્યાં ભલાઈ કર. એક પ્રાણી કેટલું ભણેલો છે કે કેવો જ્ઞાની છે એ મહત્ત્વની બાબત નથી, પણ એ અન્યનું ભલું કરવામાં પોતાનો કેટલો હાથો આપે છે એ ખાસ ઉપયોગી બાબત છે એ એના સાચાપણાનો મુદ્દામ પુરાવો છે. અને એ એની જીવનયાત્રાની સફળતાનું અંક ગણાય છે એવું કરીશ એટલે જનમોજનમ તને સુખ મળશે, આ ભવમાં તને શાંતિ રહેશે અને તારો આ મા એવો પ્રગતિના માર્ગ પર ચઢી જશે કે તને ભવાંતરમાં પણ સુખ પ્રાપ્ત થશે.

આત્મસુખની ખરી વ્યાખ્યા એ જ છે કે એનો વિકાસમાર્ગ સરખો અને સરળ કરી દેવો. ભલાઈ કરવાથી એની પ્રગતિ વધારે ન થાય, તોપણ એનો વિકાસમાર્ગ તો બરાબર રીતસરનો થઈ જાય છે અને એક વાર સાચે રસ્તે ચેતનજી ચડ્યા એટલે પછી બહુ અગવડતાની વાત રહેતી નથી; જનમોજનમ સુખ વધતું જ જાય છે અને છેવટે શાશ્વત સુખ પણ એ માર્ગે આગળ વધતા પ્રાપ્ત કરે છે. સુખ પ્રાપ્ત કરવાની તને ચાવી બતાવી છે અને એ માર્ગ અવિચ્છિન્ન હોઈ છેવટે મોક્ષ સુધી પહોંચાડનાર છે માટે ભલાઈ કર અને મળેલ અવસરનો લાભ લઈ લે. (૧)

તન ધન જોબન સબ હી જૂઠા, પ્રાણ પલકમેં જાય મનભ્રમ૦ ૨

અર્થ—શરીર પૈસા અને જુવાની—એ સર્વ ક્ષણિક છે અને પ્રાણ તો ક્ષણમાત્રમાં ઊડી જાય તેવા છે (૨)

વિવેચન—તું બરાબર વિચાર કરીશ તો તારો આ દુનિયા સાથેનો સંબંધ પાકો

શબ્દાર્થ—જોબન = જુવાની, યુવાવસ્થા. જૂઠા = મિથ્યા, ક્ષણિક પ્રાણ = દશ, આયુષ્ય, શ્વાસ, ભાતા ને મન. પલકમે = ક્ષણમાત્રમાં. તરે = ચાલ્યા જાય તેવા છે ચાલ્યા જનારા છે

1. દશ દૃષ્ટાંત માટે જુઓ શ્રી ઉત્તરાધ્યયન સૂત્ર.

કરાવનાર ત્રણ ચીજ છે. સર્વથી પ્રથમ વધારે આસક્તિ કરાવનાર તારું પોતાનું શરીર છે, બીજું તારું જોર પૈસા ઉપર છે અને ત્રીજું અત્યારે તું જુવાનીના રંગમાં મસ્ત થઈ ગયો છે. તારે બને તેટલી મોજ માણવી છે. તારી પાસે પૈસા સબંધી જેટલી અનુકૂળતા છે તેટલાનો તારે ઉપયોગ કરવાનો છે અને જુવાનીના જોરમાં તારે કામદેવની સેવા કરવી છે. પણ જે ત્રણ વસ્તુ પર તું મુસ્તકીમ બન્યો છે એ કેટલી વાર ટકશે તેનો વિચાર કર્યો છે?

તારા કેટલા સ્નેહીઓ ગયા? જેની સાથે રમ્યો, હર્યોફર્યો, તેમાંના કેટલા ચાલ્યા ગયા? ત્યારે તું બેસી રહીશ? અને પૈસા તો આજે હશે તો કાલે નથી! કેટલા પૈસા ગયા તે તારી નાનકડીશી પૂછ તે શા હિસાબમાં? વળી, જુવાનીનો ચટકો તો ચાર દહાડાનો છે અને પછી તો ઘડપણ કોણે મોકલ્યું?—વાળી વાત થશે. જુવાની તો દીવાની છે અને ચાર દહાડાનું ચાંદરણું છે. તન, ધન અને જોબનની તો વાત શી કરવી! પણ જુઓ જીવન પણ પલક વારમાં ચાલ્યું જશે. સાથે વાત કરીને છૂટા પડ્યા અને ઘેર પહોંચ્યા ત્યાં સાંભળ્યું કે હાલ્યા ચાલ્યાનું હાર્ટફેલ થઈ ગયું (હૃદય બંધ પડી ગયું)! ત્યારે, તું જેના પર મદાર રહે છે તે જીવન પણ અનિત્ય છે તો પછી, અત્યારે જે અવસર મળ્યો છે તેનો લાભ લઈ લે. એ તન, ધન, જોબન અને પ્રાણ તો કાચી ઘડી છે અને ફક્ત લાગતાં છૂટી જાય તેવો છે. એનો શો વિશ્વાસ કરવો? તક કાંઈ વારંવાર મળતી નથી અને મળે ત્યારે પ્રથમથી ઓળખાતી નથી. આ તક તો તું ઓળખી શક્યો છે તો એનો પૂરતો લાભ લે. આવો અવસર ફરીફરીને નહિ મળે. (૨)

तन छूटे धन कौन कामको ? कायकुं कृपण कहावे ? अवसर० ३

અર્થ—(અને) શરીર છૂટી પડ્યે–પડી જશે, પછી પૈસા શા કામના છે? (માટે) શા સારુ કંજૂસ (છો એવું) કહેવરાવે છે? (૩)

વિવેચન—તું એક દષ્ટિબિન્દુથી વિચાર, તો તારી વહી ચૂકવણ નીકળી જશે. તને એટલું તો સમજાય છે કે શરીર ગમે તેટલા વર્ષ રહે, પણ અંતે તો જવાનું જ છે. તે વખતે સર્વ પૈસા તો અહીં મૂકી જવા પડશે; તો પછી અત્યારે આપતો નથી, વાપરતો નથી અને દુનિયામાં કૃપણ મૂજી કહેવાય છે અને કેટલીક વાર તો લોકો સવારમાં તારું નામ લેતાં પણ સંકોચાય છે—એ તે તારા શા ડહાપણની વાત કહેવાય? અંતે છોડવાનું છે તો અત્યારે તેનો સદુપયોગ કર સારી રીતે તેમાંથી પરોપકાર કર, તારી અનુકૂળતા પ્રમાણે તેનાથી લોકોપયોગી કાર્ય કર અને અત્યારે સાંપડેલી તકનો લાભ લે. જેટલો ધનનો સદુપયોગ કરીશ તે તું સાથે આવશે. બાકી અહીં સોનાના ડુંગર મૂકીને જઈશ તો પછવાડે કાંઈ આવવાનું નથી. પૈસા મળ્યા હોય તો તેના ઉપયોગમાં વિવેક રાખજે જરૂર

શબ્દાર્થ—છૂટે = છૂટતા, તન પાછું મળ્યા પછી, પડી ગયા પછી. કૌન = શા? કામકો = કામનો, ઉપયોગનો. કાયકું = શા માટે? કૃપણ = પૈસા ધન વધારી રાખનાર, તેને ન વાપરનાર. મેલી. કહાવે = કહેવરાવે છે

તથા અન્યના હિત માટે તેનો ઉપયોગ કરજે યોગ્ય ક્ષેત્રમાં વાપરજે, એક વાવીને ર ઉગે તેમ વાપરજે અને મળેલ તકનો પેટ ભરીને લાભ લેજે યાદ રાખજે કે આ અવસર વારંવાર આવતો નથી.

અહીં જે વાત કરી છે તે ખૂબ વિચારજે પૈસા હોય તો ફેંકી દેવાતા નથી, પણ એને તું ગોંધી રાખીશ, તો અંતે તો એ ગમે તે રીતે જશે કા તો ચોર ચોરી જશે, કાં તો દેવાદાર દેવાળું કાઢશે, કા તો છોકરો કુપાત્ર નીવડશે અને કાં તો તને સટ્ટો કરવાનું મન આવશે. નકામા કૃપણ કહેવાઈશ, તારું નામ લેતા પણ લોકોને સંકોચ થશે; ઉદારપણું હોય તો મનનો પરોપકારના કાર્યમાં વ્યય કર. પૈસાનો સામાન્ય ઉપયોગ છે એ સ્વાર્થી છે બીજો ઉપયોગ દાન છે એ પરાર્થી હોઈ પ્રશસ્ય છે એ બે રીતે નો ઉપયોગ નહિ કરવામાં આવે તો એનો નાશ ચોક્કસ છે યાદ રાખજે કે પ્રેમથી પ્રીતિની આકાંક્ષા વગર સારે રસ્તે વાપરેલ ધન કદી ખૂટતું નથી. માટે યાદ રાખ આવો અવસર વારંવાર મળવાનો નથી અને અત્યારે તક ખોઈ બેઠો તો પછી મોટો પસ્તાવો જરૂર થશે, પણ પછી તે નકામો છે (૩)

जाके हिरमें साच बसत है, ताकु जूठ न भाव अवसर० ४

અર્થ—જેના મનમાં સત્ય વસ્તુ જામી ગઈ હોય તેને જૂઠી (અસત્) વાત ગમતી નથી. (૪)

વિવેચન—જેના મનમાં સાચ-સત્ય જામી ગયું હોય છે તેને જૂઠું ગમતું જ નથી, કુદરતી રીતે જ તેને જૂઠ તરફ અણગમો આવે છે સાચને કોઈ વાતની કે કોઈ કોઈની બીક લાગતી નથી અને આખરે સાચનો જ વિજય થાય છે એક વાર સાચ પર પ્રેમ થઈ ગયો પછી વાત એ હદ સુધી બને છે કે એના વાતાવરણમાં પણ સત્ય ફેલાઈ જાય છે એ પોતે તો જૂઠું બોલે નહિ કે જૂઠું કામ કરે નહિ, પણ એની આસપાસ જે પ્રાણી આવે તેને પણ સાચની છાયા અસર કરે છે આ માનસવિદ્યાનો અદ્ભુત નિયમ છે અને એ આપણા ઋષિમુનિઓની જાણમાં હતો.

અહીં સાચ અને જૂઠ શબ્દોનો ઉપયોગ થયો છે તે માત્ર વચનવ્યવહારસૂચક છે એમ જાણવાનું નથી. સાચ અને જૂઠ એ ચારિત્રના અર્થમાં વપરાયા જણાય છે એટલે જે વખત જે પ્રાણીના હૃદયમાં શુદ્ધચારિત્રની ભાવના બરાબર જામી ગઈ હોય તેને કોઈ અનુ દુરાચરણ કરવાનું કે કુવિચાર કરવાનું મન જ થતું નથી. કહેવાની વાત એ છે કે અત્યારે બરાબર અવસર મળ્યો છે, તો તું તારું આખું જીવન એવું સત્યમય કરી કે એમાં અશુદ્ધ આચરણને સ્થાન જ ન રહે. સત્યમય જીવનની બલિહારી છે પાત્ર

શબ્દાર્થ—જાકે = જેના. હિરમે = મનમાં. બસત હૈ = એમાં રહ્યું છે. તાકુ = તને. જૂઠ = ખોટી ... વસ્તુ ભાવે = ગમે.

જયોગકાર કહે છે કે सत्यप्रतिष्ठायां क्रियाफलाश्रयत्वम् (૨-૩૬) એટલે એક પ્રાણીમાં જ્યારે સત્ય બરાબર જામી જાય ત્યારે ક્રિયા (action) અને ફળ (fruition) એને આધીન થઈ જાય છે. આપણે જેને વચનસિદ્ધિ કહીએ છીએ તે કથા તેને સહજ પ્રાપ્ત થઈ જાય છે. બચ્ચા! તેરા અચ્છા હોગા—આટલા વચનમાત્રથી સારું થાય છે આ વાત માનસવિદ્યાથી સિદ્ધ થઈ શકે તેવી છે વચનસિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરવા માટે નહિ પણ જીવન સફળ કરવા માટે હિંમા સત્યનો વાસ કરાવવાની જરૂર છે. વચનસિદ્ધિ તે તેનું અનિવાર્ય પરિણામ છે. એક વાર સાચી વસ્તુ જામી એટલે પછી જૂઠી વાત તરફ મન નહિ જાય અત્યારે બરાબર અવસર મળ્યો છે તો જીવન એવું કરી દે કે પછી એનો માર્ગ સરળ થઈ જાય અને એ સીધે રસ્તે જ ચાલ્યા કરે. આવો અવસર વારવાર મળતો નથી અને મળેલી તક ગુમાવવી એમાં ડહાપણ નથી. (૪)

'आनंदघन' प्रभु पच्च पैयमें, समरी समरी गुण गाय   अवसर   ५

અર્થ—(તું) ચાલતા પંથે આનંદપુંજ પ્રભુને સમરી સમરીને (તેના) ગુણ ગાય (૫)

વિવેચન—તું ગમે તે પંથમાં હો, વિકાસમાર્ગમાં ગમે તેટલો આગળ વધ્યો હો, તું તારા ચાલતા માર્ગે આનંદઘન પ્રભુને સ્મર. તારો આનંદ શું છે ક્યાં છે કેવી રીતે પ્રાપ્ય છે તેનો વિચાર કર અને આ મળેલી તકનો લાભ લે. તું ગમે તે જાતિ, વર્ણ, ધર્મ કે વ્યવસાયવાળો હો, પણ તું આત્માનંદને ઓળખ એમાં રસ લે, અને તારા અંતરમાં રહેલા પ્રભુને સ્મર, એના ગુણગાન કર, એમાં મનને પરોવી રાખ અને પછી તું મોજ માણ. તારે કોઈ બાબતમાં મૂંઝાવાનું નથી, આનંદઘન પ્રભુના સ્મરણનો તારો અધિકાર સદૈવ જાગતો છે તારે તો એક જ વાત વિચારવાની છે કે આતમઆનંદને ઓળખવાનો અને માણી લેવાનો આવો અવસર વારવાર મળવાનો નથી; અને મળે ત્યારે તેને બરાબર ભોગવી લેવામાં જીવનનું સાફલ્ય છે

અહીં ચલત પંથ એ તે વિકાસનું પદ સમજવું. દરેક વ્યક્તિ વિકાસના જુદા જુદા સોપાન પર સ્થિત હોય છે અને પ્રયત્ન દ્વારા આગળ વધી શકે છે તકનો લાભ લેવો હોય ત્યારે પોતે વિકાસને કયે પગથિયે છે તે પર ધ્યાન આપવાની જરૂર નથી. આપણે જે કોઈએ, જ્યાં કોઈએ, જેવા કોઈએ તેવા આપણે મળેલ તક અનુસાર આનંદ—આત્માનંદ—સહજાનંદરસના ઘૂંટડા પી શકીએ છીએ; પીવા જેટલી શક્તિ ન હોય તો એ રસાત્મા આનંદઘન પ્રભુનું સ્મરણ કરી શકીએ છીએ, અને તે રીતે આપણો વિકાસ સાધી શકીએ છીએ. મળેલી તકનો ઓછમાં ઓછો એટલો લાભ તો લેવો જ જોઈએ કે આપણે આનંદપ્રભુનું નિત્ય સ્મરણ કર્યા કરીએ. ગુણગાન કરવાથી આદર્શ સન્મુખ હોય તો તેને પહોંચવા પ્રયત્ન થાય છે અને એમ કરતા ગુણવાદ દ્વારા સાધક આદર્શને પહોંચી શકે છે.

શબ્દાર્થ—ચલત = ચાલતા, પ્રસિદ્ધ. પંથમેં = માર્ગમાં, રસ્તામાં. સમરી સમરી = યાદ કરી, સ્મરણ કરી (વારવાર) ગાય = ગાય.

માટે અત્યારે જે તક મળી છે તેનો લાભ લઈ ખૂબ મોજ માણ, આનંદરસને ઓળખ, એ રસાત્માને સમજ અને તન્મય થવા નિર્ણય કર. (૫)

ઉપસંહાર—યાદ રાખજે કે આવા અવસરો વારંવાર મળતા નથી. ચિદાનંદજીએ પુદ્ગળગીતામાં કહ્યું છે કે 'વાર અનંતી ચૂકિયા ચેતન, ઇણ અવસર મત ચૂક —એટલે આ ચેતનજીને અનેક વાર તકો તો જરૂર મળી છે, પણ જ્યારે અવસર આવે ત્યારે આ ભાઈસાહેબ ભોળા પડી જાય છે, અને પછી તો લહ વેળા ગઈ ખિણમેં, પછે બહુ પસ્તાય' એના જેવી વાત થાય છે, એટલે મળેલી તક ગુમાવી નાખે છે. એકંદરે અત્યારે જેટલી અનુકૂળતાઓ તને મળી છે તેનો જેટલો લાભ લઈશ તેટલો આત્મવિકાસ થશે અને એમાં તને ખરી મજા છે. તારી સાથે જે કોઈ પણ ચીજ આવે તેવી હોય તો તે તારો વિકાસ છે. આત્મા જેટલો ઉન્નત થયો હશે તેટલો પંથ કપાશે અને સાધ્ય સુખ થશું એ તો ઉઘાડી વાત છે. માટે આવો અવસર વારંવાર મળતો નથી તેથી તેનો બને તેટલો લાભ લે. (૧૦૦)

૫૬ એકસોએકમુ

ભૂમિકા—આ પદનો ભાવ સ્પષ્ટ છે. ચાલુ નિયમ પ્રમાણે એના કર્તૃત્વની ચર્ચામાં આ સ્થાને નહિ ઊતરીએ. એની ભાષા, રચનાપદ્ધતિ અને શબ્દચિત્ર આનંદઘનની ચોવીશી સ્તવનોની કૃતિથી એટલા જુદા પડી જાય છે કે એના નકારાત્મક નિર્ણયમાં બહુ શંકાને સ્થાન રહેશે નહિ; છતાં એ વિષયની ચર્ચા તદ્યોગ્ય સ્થાન પર મુલતવી રાખી અત્ર આનંદઘનજીની પ્રાર્થનાપદ્ધતિ પર માત્ર વિચાર કરીએ.

આનંદઘનજીના બાવીશ સ્તવનો પ્રસિદ્ધ છે. તેમાં યોગ, તત્ત્વજ્ઞાન અને આત્મજ્ઞાનના નિર્ઝરણાં ચાલુ પ્રવાહરૂપે દેખાય છે. એમાં પ્રભુ પાસે સીધી માગણી કરી હોવામાં આવી જોવામાં આવતી નથી; માત્ર એક સત્તરમા સ્તવનમાં મનડાને ઠેકાણે લાવવાની વાત કરતાં તેઓથી ગાઈ ગયા છે કે મારું મનડું ઠેકાણે લાવો તો તમે તમારું મન ઠેકાણે આવ્યું છે–એમ કહ્યું છે–એ વાતને હું સાચી માનું. આ માગણી પણ આડકતરી છે. એટલે ચોવીશી પદોના બાવીશ સ્તવનોની ભાષા, ભાવ અને વિષયોના વિચારણા કરતાં આ સ્તવનની કૃતિ ઉપર સ્વાભાવિક રીતે પ્રકાશ તો પડી જ જશે; અને તે આનંદઘનની શૈલીથી તદ્દન જુદા પ્રકારની છે એમ જરૂર લાગશે.

સ્તવનનો ઉદ્દેશ સ્તુતિનો હોય છે. વિશિષ્ટ લેખકોએ સ્તવનમાં અતિ ઉચ્ચ આશયથી આત્મજ્ઞાનના વિષય ઉતાર્યા છે. એમની ભાવના તો સ્તુતિ દ્વારા પણ ચેતનરામને બોધ આપવાની જ હોય છે. એટલે એ જેમ સંસારમાં ભમતા પણ એકત્વ, અન્યત્વ કે અનિત્યત્વ

લઈ શકે છે તેમ મંદિરમાં પણ ચૈતન્યરાજને સામે બેસાડી તેને ધ્યાવે છે તેનો પક્ષ નિહાળે છે એના ચરણમાં આત્માર્પણ કરે છે અને સીધી સ્તુતિ કરતા પણ ધ્યાન, યોગ અને આત્મતત્ત્વચિંતવનમાં ઊતરી જાય છે આ વિશિષ્ટ દૃષ્ટિ હોઈ શકે છે એમ આપણે સ્વીકારીએ, તોપણ મધ્યમ કક્ષાના તથા સામાન્ય કક્ષાના પ્રાણીઓને તેવા પ્રકારની વિચારણા પોતાની હદની બહાર જતી લાગે તેમાં નવાઈ નથી.

મારી દૃષ્ટિએ સ્તવન અને સજ્ઝાયમાં પડેલો ફેર છે અથવા હોવો જોઈએ. સ્તવન સ્તુતિપ્રધાન હોય છે જ્યારે સજ્ઝાય (સ્વાધ્યાય)માં સ્વનો અભ્યાસ વધારે હોય છે. સજ્ઝાયમાં ભાવનાને મુખ્ય સ્થાન ઘટે છે તત્ત્વચિંતવન, વૈરાગ્યઉપદેશ, મનઃસ્થિરીકરણ અને પાપસ્થાનકોની ત્યાગદૃષ્ટિએ વિચારણા વગેરે બાબતો સજ્ઝાયમાં આવે. આ મારી વિચારણા બરાબર હોય તો સ્તવનમાં મુખ્યતયા ભક્તિયોગને વધારે સ્થાન હોવું ઘટે. અને તેમાં ખાસ કરીને બાળજીવો તો ભગવાન પાસે 'જગતસ્વામી સુણ અલવેસર, મહિમા ત્રિજગ તુમારો રે' અથવા 'સિદ્ધાચળગિરિ ભેટ્યા રે, ધન ભાગ્ય હમારાં' ગાવતા જે રસ અનુભવે છે તે સુગમ અને સુપરિચિત હોઈ ખૂબ જમાવટ કરે છે.

આનો અર્થ એ નથી કે વિશિષ્ટ દૃષ્ટિવાને પણ સામાન્ય કક્ષા ઉપર ઊતરી જવું એમાં વિશિષ્ટ વ્યક્તિને સ્થાન નથી એ ભાવ પણ નથી, એમાં સ્તવન અને સજ્ઝાયના પ્રદેશનો ગોટાળો થઈ જાય છે એમ બતાવવાનો ઉદ્દેશ પણ નથી. પણ એક વાત મને લાગી ગઈ છે અને તે એ છે કે સામાન્ય કક્ષાના જીવોને સહજ અર્થ પ્રાપ્ત થઈ જાય અને અંતરનો આત્મા જરા હાલતોચાલતો થઈ જાય એવી કૃતિઓ ખૂબ મજા આપે છે. એ દૃષ્ટિએ જોતાં આ પદ, જે સ્તવનની કોટિમાં આવે છે અને જેનો ઉપયોગ [illegible] લોકો બહુ વખત કરે છે તે ખૂબ જાણીતું લોકપ્રિય અને ભાવવાહી સ્તવન છે.

એમાં આ ચોવીશીના પ્રથમ તીર્થંકર શ્રી આદિનાથ ભગવાનના ચરિત્રનું ભાવવાહી નિવેદન છે એમાં એમનો સંસારત્યાગ અને મોક્ષનો સુંદર સંદેશ છે અને એમાં એમને પગલે ચાલી તેને પરિણામે તેમના જેવા થવાના કોડ છે. અન્ય છટાથી આ પદની વિચારણામાં આખું આદીશ્વરચરિત્ર લખી શકાય. તેને માટે તો શ્રીત્રિષષ્ટિશલાકાપુરુષચરિત્રના પ્રથમ પર્વની ભલામણ કરવાનું જ બની શકે તેમ છે. આદિનાથના ચરિત્રમાં કેટલીક વિશિષ્ટતાઓ છે તે તરફ માત્ર ધ્યાન ખેંચીએ અને તેમ કરી આ સ્તુતિપ્રધાન પદને ન્યાય આપીએ.

તીર્થંકરો દરેક ચોવીશીમાં ચોવીશ થાય છે. ઉત્સર્પિણી અને અવસર્પિણીમાં છ છ આરા હોય છે. બન્ને મળીને એક આખું કાળચક્ર કહેવાય છે ઉત્સર્પિણીમાં વસ્તુ, ઉત્પત્તિ, રસકસ, આયુષ્ય અને સંઘયણ–સુખો વધતા જતાં જાય છે જ્યારે અવસર્પિણી કાળમાં તે દિન પ્રતિદિન ક્રમશઃ વધારે આકરાં, ક્ષીણ અને અસુખકારી થતાં જાય છે. બન્નેમાં ચોવીશ ચોવીશ તીર્થ કરનાર મહાપુરુષો થાય છે. એમની પાસે અનેક વિશિષ્ટ લક્ષ્મી

આદીશ્વરચરિત્ર પૂરું ધ્યાન રાખી વિચારવા લાયક છે એમનો માતા તરફનો સ્નેહ જેટલો આદર્શ છે તેટલો જ યથાવસર તેનો ત્યાગ પણ નમૂનેદાર છે. એમણે આપેલ વાણિજ્ય અને લલિતકળાનો નિર્દેશ કર્યો એ તેમનું કૌશલ્ય સૂચવે છે. અને એમણે અહિંસા, સંયમ અને તપોમય ધાર્મિક પ્રવૃત્તિના માર્ગો બતાવ્યા તે તેમનું આતરિક ઉચ્ચ ભાવનામય જીવન બતાવે છે. એ સાદા–સરલ જીવો પર રાજ્ય કરી શક્યા, તેની સાથે, જરૂર પડતાં એક વર્ષ સુધી વગર ભોજને ઉપવાસ પણ કરી શક્યા, એ તેમની વિવિધ મનોદશા સૂચવે છે. એ પોતાના સો પુત્રોને વિશુદ્ધ ધર્મ બતાવી સન્માસ્થાન કરી શક્યા અને બ્રાહ્મી–સુંદરીને અતિ ઉચ્ચ સંસ્કારવતી કેળવણી આપી શક્યા એ એમના ઉચ્ચ આદર્શો અને સંસ્કારી જીવનની પરાકાષ્ઠા બતાવે છે. હાથીના કુંભસ્થળ પર હોંશે બનાવવાની કળા શીખવી શકે તે મહાપુરુષ મૈત્રી–કરુણાના પાઠો શીખવી શકે કે દયા–દાનનો મહિમા દાખવી શકે એ અતિ ગૂંચવણવાળો પણ સમજી શકાય તેવો કોયડો છે.

એમના સમયમાં ભરત અને બાહુબલી—એમના જ પુત્રો—મહાભયંકર યુદ્ધ બાર વર્ષ સુધી લડે અને એ વાતની સામે એ બેમાંનો એક પુત્ર ચક્રરત્ન અને પ્રભુને કેવળજ્ઞાન થાય ત્યારે પિતાના જ્ઞાનના મહિમાને પ્રથમ સ્થાન આપે, અને બીજો પુત્ર રણભૂમિને કૈવલ્યપ્રાપ્તિભૂમિ બનાવે—એ આખા પ્રસંગો મનને વિચારમાં નાખી દે તેવા છે આવા મહાપુરુષની આપણે અત્યારે સ્તુતિ કરીએ છીએ.

પદ[1]

(રાગ—આશાવરી)

मनु प्यारा मनु प्यारा, रिखमदेव मनु प्यारा (ए आंकणी)[2]
प्रथम तीर्थंकर प्रथम नरेसर, प्रथम यतिव्रत धारा रिखम १

અર્થ—મને–મારા મનમાં–વહાલા લાગે છે મને સ્નેહ લગાડે છે. (કોણ ?) ઋષભ

શબ્દાર્થ—મનુ = મને, મનને. પ્યારા = વહાલા, સ્નેહી, પ્રેમપાત્ર. રિખમદેવ = ઋષભદેવ, આદિનાથ. પ્રથમ = પહેલા, શરૂઆતના, પહેલી વખતના. તીર્થંકર = તીર્થ એટલે પાર ઉતરવાનો માર્ગ તેને કરી આપનાર, તીર્થ જમાવનાર પ્રવર્તક પરમ પુરુષ. નરેસર = નરેશ્વર, મનુષ્યના રાજા, ઉત્તમ પુરુષ. યતિવ્રત = સાધુવ્રત (પંચમહાવ્રત) ધારા = ધારણ કરનાર.

૧ આ પદ આનંદઘનજીનું છે એમ ભીમશી માણેકે ૧૯૩૧માં છાપેલી પ્રતમાં ૧ તરીકે મૂક્યું છે ... બીજી પ્રતમાં નથી. આ પદ શ્રી અને બીજાને મુખથી સાંભળેલ છે એમાં પાઠાંતર નથી. ભાષાથી લાગે છે ... છે અને આખું ... તે કૃતિ નજરમાં રાખી એના પર વિવેચન કર્યું છે. —વિવેચનકાર.

૨. આંકણી—આ પદ કઈ રીતે ગવાય છે તેની ... ગાવામાં ... આંકણી ... પ્રથમ ... પણ એ

દેવ તીર્થંકર મને સ્નેહ લગાડે છે જે આદિ તીર્થને કરનાર છે જે સર્વથી પહેલા મોટા રાજા છે અને સર્વથી પ્રથમ વ્રતિવ્રત લેનાર–દીક્ષા લેનાર–છે. એ આદિનાથ મને વહાલા છે (૧)

વિવેચન—ઋષભદેવ પ્રભુ મને પ્યારા છે આ વાત આંકડીના વિભાગમાં ત્રણ વખત પુનરાવર્તન કરવાની છે. પ્રેમી જ્યારે પોતાનો પ્રેમ વ્યક્ત કરે છે ત્યારે એ પુનરાવર્તનને દોષ માનતો નથી. એ તો રાત–દિવસ, સમય મળે ત્યારે, વગર સંકોચે, એના નામનું રટણ કર્યા કરે છે. આવું રટણ કરતા આદિનાથના અનેક જીવનપ્રસંગો આ ભાવુક વર્ણવે છે અને તે પ્રસંગને નિમિત્તે એ વારંવાર એનું નામ રટતો જાય છે એનો મુદ્દો પ્રભુનામે ચાલવાનો છે. એ નામનો જ્યારે અંદરથી અજપાજાપ ચાલે ત્યારે તો પછી વગર માળાએ, વગર સંગીતના નાદે, વગર સાજે અને વગર મનમુખની લહેરે પણ એનો જાપ ચાલ્યા કરે છે. એવા જાપમાં ન જોઈએ માળા, કે ન જોઈએ મણકા, ન જોઈએ દૃષ્ટિક્ષેપ કે ન જોઈએ દૃષ્ટિસીંચન; એ તો અંદરથી ચેતનરાજ પોતે જ જાપ જપ્યા કરે છે અને અકલ્પ્ય અનંત આનંદમાં મજ્જન થઈ જાય છે.

આ આદિનાથ ભગવાન વર્તમાન ચોવીશીમાં સાધુ–સાધ્વી–શ્રાવક–શ્રાવિકારૂપ તીર્થની સ્થાપના કરનાર પ્રથમ તીર્થંકર થયા. તેમના સમય સુધી તો ભદ્ર જીવો નૈસર્ગિક સ્થિતિમાં ઝાડ નીચે રહી સાદું જીવન ગાળતા હતા. દશ યતિધર્મવાળો સાધુધર્મ બાર વ્રતવાળો શ્રાવકધર્મ વગેરે તીર્થની રચના, બાર અંગની રચના માટે ગણધરોને આપેલી ત્રિપદી, જિનકલ્પ–સ્થવિરકલ્પના વિભાગો, વાદીગણની પદ્ધતિસરની યોજના આદિ આખા તીર્થની યોજના કરનાર આ પ્રથમ મહાપુરુષ વર્તમાન ચોવીશીમાં થયા.

અને તેઓ પહેલા રાજા થયા. જ્યારે લોકોને શાસનની જરૂરિયાત લાગી, ત્યારે તેઓએ એકઠા થઈ ઋષભદેવને રાજપદે સ્થાપ્યા; તેમની સંમતિથી તેઓ ઉપરી બન્યા. આ હકીકત આ યુગમાં ખાસ નોંધવા લાયક છે. એને જરા વિચારી જઈએ "તે સમયે અનુક્રમથી કલ્પવૃક્ષોનો પ્રભાવ ઘટવા લાગ્યો, યુગલિયાઓમાં ક્રોધાદિક કષાયો ધીમે ધીમે ઉત્પન્ન થવા લાગ્યા અને તેઓ હકાર, મકાર અને ધિક્કારની નીતિનું ઉલ્લંઘન કરવા લાગ્યા. તેઓ ભગવાન પાસે આવી અસમંજસ બનાવોનું નિવેદન કરવા લાગ્યા, અને પછી કહેવા લાગ્યા કે આપ અમારા રાજા થાઓ, કારણ કે અમારામાં આપના જેવો બીજો કોઈ જોવામાં આવતો નથી. આપ અમારી ઉપેક્ષા ન કરી શકો. તેમની વિજ્ઞપ્તિ સાંભળી ભગવાને તેમને

શબ્દનો એવો અર્થ કેમ થયો એની વ્યુત્પત્તિ આપી નથી. 'આંકણી' નો અર્થ તો ગુજરાતી કોશમાં ટેકનો આંકડો જણાવે છે. 'આંકડી' ના અર્થમાં એક અથવા બબ્બે લીટીએ ફરીથી બોલવા પડે છે એ અર્થ આપ્યો છે. 'કડી' શબ્દનો અર્થ કવિતાનું ચરણ એમ કરેલ છે. આ સર્વ વિચારતાં 'આંકણી'ને સ્થાને 'આંકડી' શબ્દ વધારે બંધ બેસતો જણાય છે. આ શબ્દનો વિષય છે અને વધારે વપરાશમાં છે. —વિવેચનકાર.

નાભિરાજા પાસે મોકલ્યા અને અંતે રાજ્યપદનો સ્વીકાર કર્યો. તે વખતે જુગલિયા જલ લઈ આવ્યા અને પ્રભુને અભિષેક કર્યો. આવા ભોળા લોકોનો આટલો સ્વભાવશુચિ વિવેક જોઈ ઇંદ્રે તેમને માટે સારી નગરી વસાવી આપવા કુબેરને આજ્ઞા કરી. અને એ રીતે વિનીતા નગરીની સ્થાપના થઈ[1] આ રીતે પ્રથમ નરેશ્વર પ્રભુ થયા તે વાતમા પણ નૂતનતા છે

અને, આવા મોટા રાજ્યના ભોગવવાવાળા હોવા છતાં, અને સામે કોઈ હરીફ ન હોવા છતાં, સર્વ સંગ ત્યાગ કરી પ્રથમ યતિવ્રત–સાધુવ્રત લેનાર પણ એ મહાપુરુષ હતા. જ્યારે સર્વ વાતની અનુકૂળતા હોય, લોકોનો ચાહ હોય અને પોતામાં આવડત હોય ત્યારે સર્વ સંગનો ત્યાગ કરી યતિવ્રત લેવું એ વ્યવહારદૃષ્ટિએ લોહના ચણા ચાવવા જેવું વિષમ વ્રત છે. અપેક્ષાએ એ આકરો ત્યાગ છે અને હાથે કરીને અનેક અગવડો સ્વીકારી લેવાનો એ માર્ગ છે જેમા ઉદ્વિગ્નમન અને પરીષહપર રસનો પાર નથી, જેમા સર્વ આરંભ–સમારંભનો ત્યાગ કરવાનો છે જેમા મનવચનક્રિયાથી અખંડ બ્રહ્મચર્ય પાળવાનું છે જેમા કોઈ પ્રકારના વાહનનો ઉપયોગ કરવાનો નથી, એવા તપત્યાગપ્રધાન યતિધર્મને આ યુગમા પ્રથમ સ્વીકારનાર આ મહાપુરુષ થયા, જેમણે બાર માસ સુધી પ્રાસુક અન્ન ન મળવાને કારણે એકધારા ઉપવાસ કર્યા અને જેમણે ત્યાગનો મહિમા પોતાના દાખલાથી બતાવી આપ્યો એ આદિનાથ ભગવાન મને પ્યારા છે (૧)

नाभिराया मरुदेवीको नंदन, जुगला धर्म निवारा रिसभ० २

અર્થ—પિતા નાભિરાજા અને માતા મરુદેવીના પુત્ર અને જુગલિયા ધર્મનું નિવારણ કરનાર અને તેનો છેડો લાવનાર (ઋષભદેવ પ્રભુ) મને વહાલા છે મારામા વહાલ ઉત્પન્ન કરે છે. (૨)

વિવેચન—નાભિરાજા અને માતા મરુદેવાના આ પુત્ર તરફ સ્વાભાવિક રીતે આકર્ષણ થાય તેમ છે. પુત્રના તરફ અદ્ભુત વાત્સલ્ય ધરનાર આ માતાનો પુત્રવિરહનો વિલાપ કરુણ રસનો નમૂનો છે આવી પ્રેમાળ માતા અને પોતાની હયાતીમાં પુત્રને રાજ્યપદે સ્થાપનાર પિતાના વહાલસોયા પુત્ર આદિનાથ મને ખરેખર પ્યારા છે એ ભગવાને જુગલિક ધર્મનો છેડો આણ્યો અને દુનિયામાં ચાલુ વ્યવહાર પ્રવર્તાવ્યો, તેની સાથે ધર્મમાર્ગ પણ ચાલુ કર્યો, એટલે તેમના ઉપર વધારે વહાલ આવે છે. જુગલિયા ધર્મમા જીવનની સાદાઈ હતી એ ખરી વાત, પણ એમનામાં સંયમ, ત્યાગ કે ધ્યાનની મહત્તા ન હતી,

શબ્દાર્થ—નાભિરાયા = નાભિરાજા, ઋષભદેવના પિતાનું નામ. મરુદેવી = મરુદેવી માતા, નાભિરાજાની પત્ની, ઋષભદેવ ભગવાનની માતાનું નામ. નંદન = પુત્ર, બાળક. જુગલાધર્મ = જુગલિક ધર્મ (રિવાજ), નિવારા = છેડો લાવનારા, નિવારણ કરનાર.

૧ ત્રિષષ્ટિશલાકાપુરુષચરિત, આદિ પર્વ સર્ગ ૨ શ્લોક ૮૯૩–૯૧૧

એટલે જુગલિયા ક્યારે નરકમા ન જાય, પણ તેમનુ સસારપરિભ્રમણ તો ચાલુ જ રહેવાનુ હતુ. અને, વિશિષ્ટ દૃષ્ટિએ, સોનાની બેડી પણ અંતે તો બેડી જ ગણાય. આવા જુગલિક ધર્મનો તેમણે છેડો આણ્યો. આ જુગલિક ધર્મનો છેડો કાળબળે આવે છે અને સ્થાન પરત્વે હોય છે પણ તેવો પ્રસગ પ્રાપ્ત થાય ત્યારે એક મહાન વ્યક્તિનો જન્મ થાય છે અને એ આખી પુનર્ઘટના યોજી આપે છે. આ વિષમ કાર્ય અતિ લાબી નજર અને વિચારણા માગે છે. વળી એ કાર્ય ભારે કલ્પનાશક્તિ, વર્ણશક્તિ અને વિચારણા માગે છે. આવું કાર્ય કરનાર પર જોખમદારી પણ મોટી હોય છે અને તેના પ્રમાણમા તેનુ ખમીર પણ ભવ્ય હોય છે એ કરનારને વદન હો. (૨)

केवल लह मम्र मुगतें पोहोता, आवागमन निवारा   रिखभ० ३

અર્થ—સપૂર્ણ જ્ઞાન (કૈવલ્યજ્ઞાન) મેળવીને ભગવાન મોક્ષે પહોચી ગયા અને પોતાનુ (ગતિ-આગતિમા) જવુ-આવવુ અટકાવી દીધુ એવા પ્રભુ મને પ્યારા છે. (૩)

વિવેચન—આવા ઋષભદેવ ખૂબ કષ્ટજીવન ગાળી આત્મસાધન કરવા લાગ્યા. શરૂઆતમા એક વર્ષ સુધી ખપે તેવું (પ્રાસુક) અન્ન ન મળવાને કારણે ખાધા વગર રહ્યા, પણ લીધેલ નિયમને મૂક્યા નહિ, કોઈ પાસે ભોજનની યાચના કરી નહિ અને એકધારો અહિંસા, સયમ અને તપનો આકરો માર્ગ સ્વય સ્વીકારી ચેતનરાજને અપનાવવા લાગ્યા. અને એ કાળ વિષય-કષાય પર સામ્રાજ્ય મેળવી તેમણે ચાર ઘાતી કર્મોનો ક્ષય કરી સપૂર્ણ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું આ કેવળજ્ઞાન થાય ત્યારે ભૂત, ભાવી અને વર્તમાનના સર્વ પદાર્થો અને ભાવોને જાણી શકાય છે. આવા વિશિષ્ટ જ્ઞાનને પ્રાપ્ત કરીને પણ આત્મપ્રગતિના મહાન કાર્યમા એ આદિદેવ અટક્યા નહિ, ત્યાથી પણ આગળ વધી તેઓશ્રીએ બાકીના ચાર અઘાતી કર્મો પર પણ વિજય મેળવી મુક્તિવધૂને પ્રાપ્ત કરી. આવી રીતે જે સસારમા તેઓ આવ્યા હતા તેનાથી ઉપરવટ થઈ તેઓ હમેશને માટે મુક્ત થયા, અનત આનદના ભોગી થયા અને પુરુષાર્થનું આત્મવિકાસમા શુ સ્થાન છે તેનો દાખલો બતાવી ગયા.

આ પ્રાણીને મોટામા મોટી ઉપાધિ આવાગમનની છે એક સ્થાને જરા જમાવટ કરે ત્યાં ત્યાથી ઉપડવાનુ થાય. આ એક ગતિમાથી બીજી ગતિએ જવુ, અને ક્યાય સ્થાયી સ્થિરતા ન મળે, એથી પ્રાણીને કટાળો આવે છે પ્રભુ મોક્ષમા ગયા એટલે એમને આ આટા મારવાનો છેડો આવી ગયો. આવાગમનનો હમેશને માટે અત આવે એ બહુ મોટી વાત છે, અને આપણો એ આદર્શ છે. એ આદર્શ જેણે પ્રાપ્ત કર્યો છે તે આદિનાથ આપણી પ્રત્યક્ષ મૂર્તિ છે. (૩)

શબ્દાર્થ—કેવલ = કેવળજ્ઞાન, ભૂત-ભાવી-વર્તમાનનું સપૂર્ણ જ્ઞાન. લઈ = મેળવી, પ્રાપ્ત કરી. મુગતે = મોક્ષે, સર્વ કર્મથી મુક્તિ. પોહોતા = પહોંચી ગયા, ગયા. આવાગમન = જવુઆવવુ. નિવારા = નિવાર્યું અટકાવ્યુ

'आनंदघन' प्रभु इतनी विनति, आ भव पार उतारो रिखम॰ ४

અર્થ—આનંદઘન (કહે છે અથવા આનંદમય) પ્રભુ! મારી માત્ર એટલી આજીજી છે કે મને આ સંસાર (રૂપ સમુદ્ર)ને પેલે છેડે ઉતારી આપો, મુક્તિ આપો! આવા પ્રભુ ઋષભદેવ મને પ્યારા છે. (૪)

વિવેચન—આટલી લાંબી ખટપટથી પોતાના પ્રેમપાત્રને ઓળખી તેની પ્રશંસા કરી, પછી સુંદર માગણી કરે છે. ભવ એટલે સંસાર. સંસારનું કારણ કર્મ. કર્મને પરિણામે સંસાર પણ હોય અને અંતરંગ પણ હોય. એ કર્મનો ભોગવટો કરતાં નવાં કર્મ બંધાય. એને ભોગવવા પાછું ભટકવું પડે. આ રીતે સંસારનું ચક્ર ચાલ્યા કરે છે અને પ્રાણી ઉપરનીચે આથડ્યા કરે છે. આ આખો સંસાર, એક રીતે જોતાં, દરિયા જેવો છે. માટે પ્યારા પ્રભુ પાસે નાનકડી માગણી કરે છે કે હે મારા પ્યારા દેવ, મને આ સંસારસમુદ્રને સામે પાર મૂકી આપ, અને આ મારી દરરોજની હમણાંજીકનો છેડો લાવી આપ. બસ, એટલું થઈ એટલે મારે વધારે કાંઈ જોઈતું નથી. સંસારનો પાર ઉતરવો એ એક માગણીમાં રહેલી અનંતતા પર વિવેચન કરી શકાય તેમ છે. એ ભવપ્રપંચ પર શ્રી સિદ્ધર્ષિ ગણિએ આખું અનેક કથાનક લખ્યું, એના પર અનેક સૂત્રસિદ્ધાંતો લખાયા અને એને લખી—સમજી ગયા તે રસ્તે ચાલી ગયા. આ માગણી કરતી વખતે સમજુ પ્રાણી બરાબર જાણે છે કે એ જેની પાસે માગણી કરે છે તે કાંઈ મોક્ષમાંથી પાછા આવી આપનાર નથી, પણ સર્વ વાતનો આધાર પોતાના પુરુષાર્થ પર છે. અને તેથી જે મહાત્માએ એવો પુરુષાર્થ સાધ્યો છે તેનો આદર્શ પોતાની સંમુખ રાખવાની જરૂર છે. આદિનાથ મને પ્યારા છે તે મને મુક્તિ આપનાર છે એ તરીકે નહિ, પણ મુક્તિ મેળવવાના આદર્શ તરીકે મારા હૃદયમાં એ સ્નેહ નિપજાવે છે. અને એમાં જ આદર્શપ્રાપ્તિનો મહિમા છે (૪)

ઉપસંહાર—આ છેવટની નોંધમાં માનસિક કે પાર્થિવ મૂર્તિપૂજાની મહત્તા છે. પ્રેમ કે આદર્શ નગરનું જીવન નામનું છે હોડામાં નગરના વહાણ જેવું છે. હોડામાં આપણને ઇષ્ટ સ્થાનકે લઈ જતું નથી એ વાત ધ્યાનમાં રાખવાની છે, પણ હોડામાં નગર ત્યાં પહોંચાતું નથી એ વાત પણ એટલી જ મહત્ત્વની છે. વળી વખતે તાન આવતા પ્રમાણે કે સ્તવનમાં ભારે ભાવ ભરેલો હોય છે અને ઘણું સારી ભાષામાં મળી ભાવના લખી નાખેલ હોય છે તેનો આ પદ સારો દાખલો છે. એ પદ પરથી આખું આદિનાથચરિત્ર આમ સંમુખ પસાર થઈ જાય તેમ છે અને એનો સારો ભાવ મર્મવેધી કોઈ આનંદમાં તરબોળ કરી નાખે તેમ છે. (૧૧)

શબ્દાર્થ—ઇતની = એટલીમાત્ર. વિનતિ = માગણી, આજીજી, અરજ. ભવ = સંસાર. પાર = છેડે, સામે કાંઠે. ઉતારો = ઉતારો પહોંચાડો.

૧ પાઠાંતર—વિનતિ

પદ એકસોણિમુ

ભૂમિકા—સ્પષ્ટ અર્થવાળું આ પદ છે. આ પદ મારી પાસેની પ્રતમાં નથી; તેમ જ પં૦ શ્રી ગંભીરવિજયજી નોટમાં લખાવે છે કે 'આ પદ ક્ષેપક છે, એટલે એની કૃતિ કરનાર કોણ છે તે શંકાસ્પદ રહે છે. આનંદઘનજીનાં બીજાં પદોની શૈલી સાથે વિચારતાં એ શંકા સુઘટિત લાગે છે. આનંદઘનજીનાં પદો બહુ ઊંડા ભાવભર્યા અને આત્મજ્ઞાન તથા યોગરહસ્યના તલસ્પર્શી હોય છે. આ પદમાં ભાવ સુંદર છે પણ પ્રમાણમાં ઉપર-ચોટિયો છે અને આનંદઘનપદોના સામાન્ય ધોરણથી ઘણો અધૂરો—ઓછો પડતો—જણાયા વગર રહે તેમ નથી. છતાં વ્યવહારજીવનને આ પદ ખાસ બોધક હોઈ ચાલુ ભાવથી ભરેલ છે. ઉપદેશક હોઈ હૃદયને સ્પર્શે છે અને પ્રેરક હોઈ સુક્ષ્મ પ્રશ્નને સ્પર્શે છે; તેથી એના કર્તૃત્વના પ્રશ્નને બાજુ પર રાખી આપણે તેનો ભાવ વિચારી જઈએ. એની ભાષા હૃદય અને મગજ બન્નેને અસરકારક થાય તેવી છે. આ મૂળ પ્રશ્નની વિચારણા સહજ પદ્ધતિ કરી છે બાકી તદ્યોગ્ય પ્રસંગ પર ઉપોદ્‌ઘાત માટે મુલતવી રાખી આપણે પદના ભાવમાં લયલીન થઈએ.

પદ[1]

(રાગ—કાફી)

ए जिनके पाय लाग रे, तुने कहीयें केतो ए०
आठहु जाम फिरे मदमातो, मोह निंदरीया शुं जाग रे तुन १

અર્થ—અરે ભાઈ! એ જિનેશ્વર ભગવાનને પગે લાગ. તને તે કેટલું કહીએ? આઠે પહોર—આખો દિવસ—આમ મદમસ્ત થઈને અભિમાનમાં ફર્યા કરે છે પણ હવે આ તારી મોહ નિદ્રામાંથી—અજ્ઞાનની ઊંઘમાંથી—જાગ. (૧)

વિવેચન—અરે ચેતન! તને તે કેટકેટલું કહીએ? જે જિનદેવનું તારી પાસે અનેક વાર વર્ણન કર્યું છે જે રાગદ્વેષથી રહિત છે જે સર્વ કર્મોનો ક્ષય કરી સંસારનો પાર પામી મુક્તિ રહે બિરાજમાન થયા છે જે તને માર્ગદર્શન કરાવી ગયા છે તેને તું પગે લાગ. પગે લાગવાનું માત્ર એક જ કારણ છે આદર્શને સંમુખ રાખવાનું. આપણે જેવા થવું હોય તેને સંમુખ રાખવા પડે અને તેના જેવા થવાની તમન્ના ઊંડાણમાંથી નીકળવી જોઈએ. જિનદેવ કાંઈ આપી દેવાના નથી, આત્મિક વસ્તુ કોઈથી આપી શકાતી નથી, એને લેવા માટે બહાર જવું પડે તેમ નથી, એની માગણી હાથ જોડી કોઈ પાસે કરવી પડે

શબ્દાર્થ—કેતો=કેટલું. આઠોઈ=આઠે. જામ=પહોર. મદ ક્યાક. નિંદરીયા=નિદ્રા. શુ=થી.

૧. આ પદ પ્રતમાં ન હોવાથી પાઠાંતર પ્રાપ્ત થયેલ નથી.

તેમ નથી,—પણ અંતરથી જ એ પ્રકટ થાય છે. ત્યારે એ વારુ ખરું સ્વરૂપ એવું કે પ્રકટ કર્યું હોય તો જિનદેવને પગે લાગ.

તું અનંત સુખોથી ભરેલો છે આનંદનું ધામ છે ચારિત્રરમણતામાં રમનારો છે પરમતત્ત્વના અપૂર્વ ખજાનાનો માલિક છે અને અવિચળ શાંતિમાં વસનારો છે. તેને બદલે તે પોતે તારી સ્થિતિ કેવી કરી મૂકી છે તે જરા વિચારી જો. તું તો આઠે પહોર મદમાં ઘેરાયેલો પડ્યો રહે છે તને બે-પાંચ ગામનું ધણીપણું મળી ગયું હોય, કે પાંચ-પચીસ નોકરની ચાકરી મળી ગઈ હોય તો તું ધરતી પર પગ મૂકતો નથી! તારા નાના વર્તુળમાં કોઈ તારા વખાણ કરે એટલે તારા જેવા ડાહ્યા, આવડતવાળા કે કુશળ કોઈ દુનિયામાં થયા નથી એમ માની લે છે. આ વાત ટૂંકામાં કરીએ તો, પ્રત્યેક મનુષ્ય પોતપોતાના તાનમાં મસ્તાન રહે છે અને પોતાનું વ્યક્તિત્વ સ્થાપવા મથામણ કર્યા જ કરે છે. આ રીતે આઠે પહોર એના પસાર થાય છે એને ઊંઘમાં સ્વપ્નાં પણ આવાં જ આવે છે. હું અને મારું ની ભ્રમણા, પોતાના સ્થાનની મહત્તા અને પોતાની આવડતના બણગામાં એ ઊંચો ને ઊંચો રહે છે પોતાની જાતની મહત્તામાં મોટાઈ માને છે.

મોહ પ્રાણી ઉપર બે પ્રકારની અસર કરે છે કાં તો એને દારૂનો નિશો ચડાવી એને ઠેકાણા વગરનો કરે છે, અથવા એનું ઝેર ચડાવી એને ઊંઘમાં નાખી દે છે. મોહ શબ્દનું વર્ણન કરતાં શ્રી સિદ્ધર્ષિગણિ કહે છે :

“એ મોહ રાજાનું અવિદ્યા નામનું શરીર છે. એ શરીર વૃદ્ધ હોવા છતાં આ દુનિયામાં શું કરી શકે છે તે જાણવા જેવું છે એ અનિત્ય વસ્તુમાં નિત્યપણાનું ભાન કરાવે છે અપવિત્ર વસ્તુને તે ખૂબ પવિત્ર અને શુદ્ધ બનાવે છે દુઃખથી ભરપૂર વસ્તુને તે સુખરૂપ બતાવે છે અનાત્મ વસ્તુમાં તે આત્મપણું દેખાડી આપે છે એટલું જ નહિ પણ, શરીર વગેરે પુદ્ગલોમાં તે મમતા ઉત્પન્ન કરી જાણે તે પ્રાણીના પોતાનાં હોય તેવો ભાવ પ્રાણીમાં ઉત્પન્ન કરે છે આવી રીતે પરવસ્તુઓમાં પોતાપણાની બુદ્ધિ ઉત્પન્ન કરીને પરિણામે પ્રાણીઓને તે પરભાવ ઉપર એટલા બધા આસક્ત બનાવી દે છે કે પ્રાણી પોતાનું (આત્મ) સ્વરૂપ નહિ ઓળખાને નકામા અનેક પ્રકારના કલેશો પામે છે એ મોહરાજાનું અવિદ્યા શરીર, ઉપર જણાવ્યું તેમ, ઘડપણથી તદ્દન જીર્ણ થઈ ગયું છે તોપણ તેનામાં ખૂબ શક્તિ હોવાને કારણે તે નિરંતર મહાપરાક્રમી રહે છે. એનું જોર એટલું બધું છે કે મોટા મોટા રુદ્ર (શિવ-શંકર), ઉપેન્દ્ર (વિષ્ણુ), નાગેન્દ્ર (શેષનાગ) ચંદ્ર અને વિદ્યાધરો તથા તેવા બીજા મોટાઓ પણ એ રાજાની આજ્ઞાનું જરા પણ ઉલ્લંઘન કરી શકતા નથી.[1]

મોહરાજાના વર્ણનનો આ તો એક ભાગ છે. તેનો ખુલાસો ખાસ જાણવા યોગ્ય છે. એનું અવિદ્યાશરીર સમજવા યોગ્ય છે. એની મહામૂઢતા પત્ની, મિથ્યાદર્શન સેનાપતિ,

૧ ઉપમિતિભવપ્રપંચા કથા ભાષાંતર, ભાગ બીજો, પ્ર ૪ પ્ર ૫ ૧ ૮૧૦—૧૧

એ સેનાપતિની કુદૃષ્ટિ ભાર્યા, એ મોટા મહારાજ્યના રાગકેસરી અને દ્વેષગજેન્દ્ર પુત્ર, એનો વળી મોટો પરિવાર એનો મકરધ્વજ જેવો દેવને નચાવનાર સેનાની, એ સેનાનીની રતિ નામની પત્ની, એની પાસે બેઠેલા પાંચ મનુષ્યો, મકરધ્વજનો પુવેદ, સ્ત્રીવેદ અને નપુંસકવેદનો પરિવાર, ઠેઠ બાલ્યાવસ્થાથી રમતા સોળ કષાય–બાળકો, એના છોકરાઓનો આખો મોટો પરિવાર અને એવું રમતી આખી બાજીનું વર્ણન વાંચ્યું, વિચાર્યું અને અવધાર્યું હોય[૨] તો માલૂમ પડે કે આ મોહની નિદ્રા એ શી વસ્તુ છે. એ નિદ્રામાં પડેલો માણસ જાગતો છતાં ઊંઘે છે સૂતો છતાં જાગે છે બોલતો છતાં પરવશ રહે છે અને એકંદરે એવું વિચિત્ર નાટક ભજવે છે કે જાણે એ હીંડવનાં નાચતો હોય, સ્વપ્નમાં રાચતો હોય, મદારીના ઘેરટ માંકડાની જેમ વર્તતો હોય તેવો લાગે છે

પ્રાણીની આખી ચેષ્ટા જ જ્યાં પરાધીન હોય છે જ્યાં એની આત્મશક્તિ સ્થગિત થઈ જાય છે ત્યાં એની અને નિદ્રાધીનની સ્થિતિમાં તફાવત રહેતો નથી. એ હાલતો–ચાલતો હોય તોપણ ઊંઘતો લાગે છે આવી નિદ્રામાંથી બહાર જાગ્રત થા, પ્રમાદનો ત્યાગ કર તારા વિશિષ્ટ સ્વરૂપને ઓળખ, અને તારી પરિસ્થિતિને પિછાણ. તું કોણ ? કેવી ઊંઘમાં પડી ગયો છે ? કોને આધીન પડી ગયો છે ? અને કેટલો નીચો ઊતરી ગયો છે ?—તે વિચાર અને તારી મોહનિદ્રાને દૂર કર. આ મોહ આત્મિક સૃષ્ટિમાં ખરેખર, નિદ્રાની સ્થિતિ ઉત્પન્ન કરે છે. એ પ્રાણીને તંદ્રા કરાવે છે એની બુદ્ધિને વિવેકશૂન્ય બનાવે છે એને સ્વપ્નદશાવત્ વરતી બનાવે છે સંક્ષેપમાં કહીએ તો, નિદ્રાદશાની સર્વ પરિસ્થિતિ તેનામાં દેખાઈ આવે છે આવી મોહનિદ્રામાંથી તું જાગ, અને સાવધાન થઈ જા. (૧)

પ્રભુજી પીતમ વિના નહીં કોઈ પ્રીતમ, પ્રભુજીની પૂજા ઘણી માગ રે મુન૦ ૨

અર્થ—આ પ્રભુ સિવાય તારો કોઈ ખરો પતિ નથી, સાચો માલિક નથી; એ પ્રભુજીની પૂજા ઘણી મોક્ષદાયક કરનારી છે મોટો અંતરો તો નારી છે. (અથવા એ પ્રભુની પૂજાને તું પૂજ માગી લે, માગી લે.) (૨)

વિવેચન—તું નોકર હો તો અન્યને શેઠ માન નહિ; તું સ્ત્રી હો તો પ્રભુ સિવાય અન્ય કોઈને તારા પતિ માન નહિ; તું મજૂર હો તો પરમાત્મા સિવાય અન્ય કોઈને તારા ધણી માન નહિ. સ્ત્રીને પતિ કેવો હોય ?—જે એના પર સદા પ્રેમ રાખે, જે એના સુખદુ:ખમાં સાથી તરીકે રહે. આવા પ્રીતમ તો ખરા પ્રભુ છે પરમાત્મા છે. એ તને દુ:ખમાંથી ઉદ્ધરીને તેના જેવો બનાવી શકે. આવા પ્રભુની પૂજા તું પૂજ માગી લે. એ પૂજા તારી આધિ–વ્યાધિ–ઉપાધિને હમેશને માટે દૂર કરનાર છે અને નિરંતરના શુદ્ધ આનંદને ઉત્પન્ન કરનાર છે

'પીતમ'—આ શબ્દ પતિ, પ્રભુ કે ધણીનો ભાવ બતાવે છે. એ પ્રિયતમ શબ્દનું

શબ્દાર્થ—પીતમ = પતિ, પ્રિયતમ. માગ = માગ, માંગી લે (ક્રિયા) અથવા મોક્ષમાર્ગ, અંતર (નામ).

૨. ઉપમિતિભવપ્રપંચકથાના ચોથા પ્રસ્તાવમાં આ વર્ણનો વિસ્તાર છે

નાનું સ્વરૂપ છે પ્રિયતમ એટલે સર્વથી વધારે વહાલા. પ્રીતમજી પર અનેક પદો રચાયા છે ચિદાનંદજીનું છાસઠમું પદ 'હો પ્રીતમજી પ્રીતકી રીત, અનિત તજી ચિત્ત ધારીયે' એમાં પ્રીતમજી તરીકે શુદ્ધ ચેતનજીને બોલાવ્યા છે અને અનેક સ્થાનકે પતિને પ્રીતમ કહ્યા છે. વહેવારના પતિ સાથેનો સંબંધ તો અલ્પ કાળનો છે અને યમરાજનું આવાહન આવે એટલે ખલાસ થનારો છે; માટે ચેતનાને કહે છે કે પ્રભુજી પ્રીતમ વગર બીજા કોઈ તારા ખરા પ્રીતમ નથી. ચિદાનંદજીના સદર પદમાં સમતા પતિને સમજાવે છે અને પતિ ઘેર આવે છે. અહીં ચેતનાને કહે છે કે તારો ખરો પતિ તો પ્રભુ જ છે એ નિરંજન, નિરાકાર છે, જ્યોતિસ્‌રૂપી છે અનંત આનંદમાં મગ્ન છે અને તું અને તે એક જ છો. પ્રભુ તો આદર્શ છે, પણ એને તું પ્રિયતમ માનીશ એટલે તારામાં પ્રિયતમનું અસલ સ્વરૂપ પ્રકટ થશે, તું પ્રભુ જેવા ચેતનજીની સમોવડ થઈ જઈશ અને પ્રીતમ સાથેનો વિરહકાળ પૂરો થશે. જ્યાં રાગ-દ્વેષ ન હોય, પૌદ્‌ગલિક ભાવમાં રસ ન હોય, અને અનંત ગુણમાં રમણતા હોય એ તારા પ્રભુ છે એ તારા પ્રિયતમ છે અને એની વગરના પ્રીતમને તું શોભીશ નહિ. એવા પ્રભુની પૂજા તું ખૂબ માગ.

અથવા 'માગ' એટલે મોકળાશ. પ્રભુની પૂજા ખૂબ મોકળાશ-છૂટ કરનાર છે. અત્યારે તું રાગ-દ્વેષ-મોહ-જનિત નાના વર્તુળમાં અટવાઈ મારાતારાની કૂંધામાં પડી ગયેલ છે, પણ પ્રભુજીની પૂજા તો ખૂબ વિશાળતા અને મોકળાશ કરનાર છે તારી સંકુચિત દૃષ્ટિમર્યાદાને વિશાળ બનાવનાર છે તારું આખું વાતાવરણ અનેરું કરનાર છે. આ રીતે 'માગ' શબ્દને ક્રિયાપદ લઈએ તો માગણી કરવી અર્થમાં અને નામ લઈએ તો મોકળાશના અર્થમાં-અર્થ રીતે સારો ભાવ રજૂ કરે છે

પ્રથમ ગાથા પૂજ્ય ગુરુનો સીધો ઉપદેશ રજૂ કરે છે ત્યારે આ બીજી ગાથા ચેતનાને ઉદ્દેશીને ઉપદેશ મળતા હોય એવો ભાવ બેસે છે કોઈ વ્યક્તિને પ્રીતમ તરીકે સંબોધી શકાય, પણ તેમ કરવા જતાં ભાવ જરા ખેંચવો પડે છે. (૨)

હવે પછીના ત્રીજી ગાથાનું પ્રથમ પાદ જિનેશ્વર દેવને અને છેલ્લું પાદ ચેતનને ઉદ્દેશીને લખાયેલું જણાય છે.

मनरा कष्टा टारी करा जिनचंदा, 'आनंदघन' पाय लाग रे.   तुने ३

અર્થ—હે જિનચંદ્ર! આ સંસારના ક્લેશને મટાડીને આનંદઘન બનાવી દો; આ પ્રમાણે હું પગે લાગીને (આપને વિજ્ઞપ્તિ કરું છું.) (અથવા જેની પાસે વળી વાણી શકો તેવા પ્રભુને પગે લાગો.) (૩)

વિવેચન—હે જિનચંદ્ર! આ સંસારના ક્લેશ મટાડી દઈને હવે તો મને આનંદઘન કરી દે. આ સંસારના ક્લેશ કરીને હું તો થાકી ગયો છું અને કોઈ વ્યક્તિ નથી, એવી કોઈ

શબ્દાર્થ—ટારી = મટાડી. પાય લાગ = પગે લાગીને.

યોનિ નથી, એવું કોઈ સ્થાન નથી, અને એવુ કોઈ કુળ નથી, જ્યાં સવ જીવો અનતવાર જન્મ્યા અને મર્યા ન હોય. અને મારુ આ ચક્રભ્રમણ અવિસ્તપણે ચાલ્યા જ કરે છે હવે મને એક સ્થાને આનદમા અનતકાળ માટે બેસવાનુ થાય એવું હે પ્રભુ ! કરી આપો, અને મારી આ રખડપટ્ટીને અળસાવી દો.

ભવ એટલે સસાર. સસાર તો એવો છે કે એને અવકાશ આપ્યો હોય તો એ આગળ વસ્તો જ જાય. એમા ઇદ્રિયના વિષયો, કષાયો તથા હાસ્ય–શોક–ભયાદિ મનોવિકારો ભરેલા છે; એના ચક્રમા એક વાર ચઢ્યા પછી એમાથી નીકળવું ભારે આકરુ બને છે ઉપર જમાવેલ મોહ મહારાજે એમા એવું તો સામ્રાજ્ય જમા વ્યુ છે કે એ જ્યા ત્યાથી જુદા જુદા આકારે અદર ઘૂસી જઈ પ્રાણીને હેરાન–પરેશાન કરી વધન પરવશ બનાવી મૂકે છે અને એક ઠેકાણે એને સ્થિર રહેવા દેતા નથી. હે પ્રભુ ! મારા નાથ ! આ ભવના મારા ફેરાઓ હવે અળસાવી દો, મને આનદમય બનાવી દો. આ આનદ અને રતિ વચ્ચે ઘણો ફેર છે આનદને આત્મા સાથે સબધ છે જ્યારે રતિ પૌદ્ગલિક બાબતો કે વસ્તુઓમા વિશ્વાસ માને છે અને ઘન શબ્દની પસદગીમા તો ભારે ઔચિત્ય છે લાભાનદ મહાત્માએ પોતાના નામની સજ્ઞા આનદઘન રાખી ત્યા આનદનો સમૂહ એ અર્થ બેસતો આવે છે મારો ભવનો ફેરો મટાડી હે જિનચદ્ર ! આનદમય કરી દો—આ પ્રાર્થના છે

અથવા હે આનદઘન ! સસારના ફેરા મિટાવીને મને જિનચદ્ર–તીર્થંકર થવાનું સાધ્ય પ્રાપ્ત કરી આપો, મને આનદમય કરી દો, મારા સસારના ફેરા ટાળો અથવા મારા ભવના ફેરા વારી મને જિનચદ્ર બનાવી આપો. તેથી આનદઘનને તું પગે લાગ.

વળી તે શું કહીએ ? અને કેટલું કહીએ ? એવા વીતરાગને પગે લાગ. તારે એવા થવું હોય તો એને પગે લાગ, એને પગલે ચાલ અને એની સેવા ઉઠાવ.

ઉપસહાર—આ વ્યવહારુ પદમા ઘણો ઊડો ભાવ છે. એની કૃતિ, શૈલી અને શબ્દરચના જોતા એ આનદઘનની કૃતિ ન હોય એમ માનવાને ઘણા કારણો દેખાય છે નીચેના કારણો વિચારવા —

(ક) આનદઘનજીની ભાષામા ઊડો યોગ હોય છે; અહીં વ્યવહારુ ચાલુ વાતનો યોગ છે.

(ખ) આનદઘનજીનુ પ્રત્યેક પદ એક ધ્રુવ પર હોય છે અને એનો આશય છેલ્લી પંક્તિમાં સમુચ્ચયીકરણ કરીને મૂકેલ હોય છે આ પદમા તે શૈલીથી ઊલટી રીતિ દેખાય છે.

(ગ) આનદઘન કદી સીધો ઉપદેશ આપતા નથી; એમનો ઉપદેશ અનુમિતિ (inference)થી હોય છે. આ પદમાં સીધો ઉપદેશ છે તે અન્ય પદોથી આ પદને જુદુ પાડનારુ તત્ત્વ દેખાઈ આવે છે.

(ય) આનંદઘનની ભાષામાં ગૂઢતત્ત્વ (mystery) હોય છે આમાં ઉઘાડી વાત છે. એ આનંદઘનની આગવી શૈલીથી જુદી જ વાત છે એ વાતના ગુણદોષનો પ્રશ્ન અલગ છે. આ તો ભાત પાડનાર તત્ત્વ કોઈ ખાસ નોંધવા લાયક છે.

(ર) નમો સુજ નમો સુજ રે ગાનાર એ જિનકે પાય લાગ એવી વાત કરે નહિ; અબ હમ અમર ભયે ન મરેંગે ગાનાર તુને કહીએ કેસો –ગાય એમાં વાંધો નથી, પણ આશ્ચર્ય ઘટના છે.

(લ) પ્રથમ ગાથા જેને ઉદ્દેશીને લખાણી છે તેનાથી બીજીમાં ફેર થઈ જાય છે અને ત્રીજી ગાથામાં તો બે વાર પલટો લેવો પડે છે અને ઉદ્દેશ બદલવા પડે છે એ આનંદઘનની પદ્ધતિથી જુદી જ ક્રિયા છે.

(વ) અને પ્રીતિ નું આખુ તત્ત્વજ્ઞાન ઋષભ જિણંદશું પ્રીતડી મા ગાનાર પ્રભુજી પ્રીતમ વિણુ કોઈ નહિ પ્રીતમ જેવી સાદી વાત કરે નહિ. એની ચિત્તપ્રસન્નતાની વાત કે નિરુપાધિક પ્રીતિની વાત આખી અનોખી છે અતિ ઉચ્ચ ભૂમિકા પર સુસ્થિત છે અને એમની સામાન્ય કૃતિથી તદ્દન જુદી પડી જાય તેવી છે.

આ તો કાવ્ય અને ભાષાદૃષ્ટિની ચર્ચા છે. બાકી આ પદનો ભાવ સામાન્ય મુમુક્ષુને ખૂબ અસર કરનાર સમજુને વિચારમાં નાખી દે તેવો અને આરાધકને પ્રેરણાદાયી છે. વારંવાર કહીને કેટલું કહેવું ? અને શા માટે કહેવું ? ચેતન ! તારે એવા થવું હોય તો એ જિનદેવને પગે લાગ એ અદ્ભુત આદર્શને તું જમાવી દે, તારામય બનાવી દે.

આ પદ પ્રાથમિક દશાના યોગવાળાને બહુ ઉપયોગી અને અભ્યાસ કરવા યોગ્ય હોઈ તેના પર બહુ જરૂરી વિવેચન કરવા પ્રેરણા થઈ છે; વિશેષ વિવેચનની જરૂર જણાતી નથી કારણ કે બાળ સમજીને અંતરમાં ઉતારી શકાય તેવો છે. છેવટની એક વાત કરી વિવેચન ખતમ કરીએ. ઉપદેશમાં એક ને એક વાત ફરી ફરી કહેવામાં વાંધો નથી. વાચકવર શ્રી ઉમાસ્વાતિ મહારાજ પ્રશમરતિ ગ્રંથની શરૂઆતમાં જ કહે છે કે તીર્થંકર મહારાજે પ્રણીત ભાવો અથવા તેમના ગણધરોએ કહેલા ભાવોને અનેક વાર અનુકીર્તન કરવામાં આવે તે પુષ્ટિ કરનાર જ થાય છે જેમ વિષનાશ માટે મંત્રપદનો અનેક વાર ઉચ્ચાર કરવામાં આવે તે દોષ નથી, તેમ રાગરૂપ વિષના નાશ માટે વારંવાર એકની એક વાત કહેવામાં આવે તે પુનરુક્તિ દોષની કક્ષામાં આવે નહિ. જેમ એક વાર આપેલું ઔષધ વ્યાધિનાશ માટે ફરી ફરીને દિવસો સુધી આપવામાં આવે તેમાં દોષ નથી, તેમ રાગ નામના વ્યાધિના નાશ માટે પુનઃ પુનઃ એક વાત કહેવામાં આવે તેવી સતતે જ ભાવનાની યોજના કરવી અને તેમ કરવું તે ઉચિત અને સુયોગ્ય છે જેમ વૃત્તિ માટે (હળ-પાવડા ચલાવવા, રોટી પેદા કરવા) માણસ એકનું એક કામ દરરોજ વારંવાર કરે છે તેમ

વિરામ કરનારી વાતો હેતુસર વારવાર ફરી ફરીને કરવી.[1]

આ હકીકત ધ્યાનમા રાખવાથી પુનરુક્તિ દોષનો પ્રસગ લેખક કે કથકને માથે કદી ન આવે, અને મુદ્દામ વાત આકારફેરે યથા કરે એટલા માટે 'કેતો એ'લે કેટલું કહેવુ એવા અર્થ સાથે કેટલી વાર કહેવુ એ વાત આ પદના કરી છે અને એમા દોષ નથી પણ પ્રેરણા-દૃષ્ટિએ ખાસ લાભ છે એ વાત પર ધ્યાન ખેચવાની જરૂર છે (૧ ૨)

૫૬ એકસોત્રણમુ

ભૂમિકા—વ્યવહારુ શબ્દોના આ પદના બહુ ઉપયોગી વાત કરી દીધી છે. એનો અર્થ સુગમ હોઈ બહુ વિવેચનની આવશ્યકતા રહેતી નથી. એનો આશય સંક્ષેપમા વિચારી જઈએ —

સસારી જીવ પોતાના વેપાર-ધધામા પડ્યા છે છોકરા-છોકરાંના વેવિશાળ, અભ્યાસ અને ઉછેરમા અટવાઈ ગયો છે નોકરી કરી પોતાનું ગુજરાન ચલાવવાના ફાંફા મારવામા રચવાઈ ગયો છે અને વાતમા કાંઈ માલ ન હોય એવા કામોમા આત્મા જેવી ચીજને વીસરી સસારમા અટવાયા કરે છે અને વિના કારણ આડપો અઠપો થઈ જાય છે.

प्रभु भज ले मेरा दिल राजी रे प्रभु०
आठ पहोरकी चोसठ घडीयां, दो घडीयां जिन साजी रे प्रभु० १

અર્થ—(હે ચેતન! હે જીવ!) તુ પ્રભુને-પરમાત્માને ભજી લે, સેવી લે. (તુ એમ કર તેમા) મારુ દિલ પ્રસન્ન છે એમા મને આનદ છે એ, આઠ પહોરની કુલ ચોસઠ ઘડીઓ થાય (તેમાથી કાંઈ નહિ તો) ઓછામા ઓછી બે ઘડી સુધી જિન મહારાજને સેવી લે. (૧)

વિવેચન—સસારના રગના રગાઈ ગયેલા, ચાડી-ચાડી-લાડીના ચક્કરમા પડી ગયેલા માણસને કહે છે કે ભાઈ! થોડો વખત પ્રભુને ભજી લે, એને યાદ કરી લે, એના નામની માળા ફેરવી લે; કાંઈ નહિ તો એટલુ પણ કરીશ, તોપણ મને તે વાત ગમશે. એ ભાઈ!

શબ્દાર્થ—ભજ લે = ભજી લે, સેવી લે, પૂજી લે. મેરા = મારા. દિલ = મન. રાજી = ખુશી, હરેખમાં. પહોર = ત્રણ કલાક દિવસનો આઠમો ભાગ. ઘડીયાં = ૨૪ મિનિટની એક ઘડી; એક પહોરની સાડા સાત ઘડી. એક દિવસની સાઠ ઘડી થાય. દો = બે. સાજી = પૂજા, ખુશખુશાલ કરી, સેવી.

1. પ્રશમરતિ, શ્લોક ૧૨-૧૪ નો ભાવાર્થ

2. મુદ્રિત ચોથી આવૃત્તિમાં સાઠ છાપેલ છે ખરી વાત પણ સાઠની જ પણ અસલ પાઠ ચોસઠનો લાગે છે (મર્યા વિવેચનમાં) આ પદ મારી પાસેની પ્રતમાં નથી. મુદ્રિત પાઠમાં ત્રણ આવૃત્તિમાં ચોસઠનો પાઠ છે —વિવેચનકાર

આખા રાત-દિવસના મળીને આઠ પહોર થાય છે અને એક એક પહોરની સાડાસાત ઘડી (૨૪ મિનિટ) થાય છે એ તો તને ખબર છે. આખા દિવસની ચોસઠ ઘડી પ્રભુ-ભજનમાં કાઢ તો તો બહુ સારું પણ એટલું ન બને તો આખા દિવસમાં બે ઘડી તો પ્રભુભજન માટે અલગ પાડ. એ તો માત્ર દિવસનો લગભગ ત્રીસમો ભાગ થયો. કાંઈ નહિ તો એટલો વખત તો પ્રભુસેવન માટે જુદો પાડ. મતલબ, આઠ પહોર કલાકમાં બે ઘડી સામાયક જેટલો વખત આત્મગુણવિચારણામાં કે પરમાત્માના ધ્યાનમાં કાઢ. આખો દિવસ મજૂરી કર્યા કરીશ અને મોત આવશે ત્યારે આ સર્વ મૂકીને ચાલ્યો જઈશ, એમાં તે કાંઈ અક્કલની વાત છે? માટે કાંઈ નહિ તો, છેવટ બે ઘડી તો માની લીધેલા વ્યવહારનો ભાર માથા પરથી ઉતાર અને કોઈ નવીન વાતાવરણ ઊભું કર. અત્યારના તારા વ્યવહારથી કાંઈક ઉચ્ચ દશાનો સાક્ષાત્કાર થાય એવું કાંઈ કર. ગમે તે કર, પણ બે ઘડી તારે પોતાને માટે દરરોજ અલગ કાઢ. તળાવની પાળ તૂટશે અને પાણી ચાલવા માંડશે, ત્યારે બુદ્ધિ આવશે, તે પણ નકામી છે અને પછી ભેદ કે પશ્ચાત્તાપ થશે તે પણ અર્થ વગરના છે માટે, કાંઈ નહિ તો, બે ઘડી તો પ્રભુભજન, આત્મચિંતવન ધ્યાન કે વિચારણામાં દરરોજ કાઢ.[1] (૧)

दान पुण्य कछु धर्म न कर ले, मोह मायाकूं त्यागी रे   मन० २

અર્થ—અને ભાઈ! દાન, પુણ્ય અને એવું એવું કાંઈ ધર્મ (સારું કામ) કરી લે અને તે માટે મોહ અને માયાને તજી દે. (૨)

વિવેચન—અને ભાઈ! સામાયક જેટલો સમય પ્રભુપૂજન કે ભજનમાં કાઢીશ તેમાં તને ખૂબ શાંતિ મળશે. આ દુનિયામાં રખડાવનાર મોહરાજા છે. આ મોહરાજાનો ત્યાગ કર. અને મોહરાજાનો મંત્ર 'અહં અને મમ છે હું અને મારું' એ મહામંત્રને પરિણામે પ્રાણી પુદ્ગળમાં રાચે છે ધનમાં માચે છે અને ગુમાનમાં નાચે છે. આ મમતા મોહરાજાની ધર્મપત્ની છે અને આખા સંસારનું મૂળ કારણ છે. એ આખ પર અખી ચઢાવી દે છે અને

શબ્દાર્થ—કછુ = કાંઈ. ધર્મ = પુણ્ય કર્મ, સારું કામ. ત્યાગી = ત્યાગી, છોડી દઈ, તજી દઈ. માયા = મમતા, સ્નેહ, મારાપણું.

1 ચોસઠ ઘાઠ શર્ત ગણીને મુખ સંબંધનો જ સબંધ પરથી અને અભિપ્રાયની નજરે એ જ અસલ પાઠ હોય એમ લાગે છે પણ જાણીતા પુસ્તકની જૂની આવૃત્તિમાં સાઠ ઘડી આપ્યો છે તે કોઈ ગણતરી કરનાર, લિપિની ભાષામાં ભ્રમ જણાય છે શ્રી. મા. ની પ્રથમ અગ્ર આવૃત્તિમાં ચોસઠ પાઠ જ મળ નાણીમાં સાઠ માં પાઠ છાપેલ છે આની તો અને જૂના વ્યવહારમાં ચાલતી એટલાં આવે છે તે નજરે સાત વારના સાત દિવસને આઠ(૮)થી ગુણવાથી ગણતરી તે નજરે આઠ પહોરની ૬૪ ઘડી ગણી શકાતી હશે એમ મને લાગે છે વરસના ૧૨ માસ—અધિક માસ આવે તો તેર માસ—એટલે ૩૬૫ દિવસ માટે ગણવા કરીએ ત્યારે તિથિક્ષયથી રાતવાળું અને જે ખગરાશિવાળા ચોક્કસ દિવસ થયા હોય કે સોળ થયા હોય તેમાં ઉપાડી રીતે પરત સાત—દિવસ ગણીએ તો આઠ પહોરની ચોસઠ ઘડી પણ કરવાત. ઔપચારિક નજરે એ વાત મુશ્કેલ છે. અને કાગળગુણાનો ઉપચારને ૫ક્ષ સ્થાન હોઈ પૂર્ણ પુરુષોએ એનો સ્વીકાર કર્યો હશે એમ મને લાગે છે —વિવેચનકાર

અધમ ઉપક્રમો આચરત કરે છે અને તેને ખોટી દલીલોથી પોષે છે. આ મોહરાજ અને તજ્જન્ય માયા–મમતાનો ત્યાગ કરી દે તેના પર વિજય મેળવી લે. માયા એટલે મમતા. એનો અર્થ છળ–પ્રપંચ પણ થાય, પણ અહીં સબંધથી તેને મમતા અર્થમાં સમજવાની છે.

અને ભાઈ! કાંઈ દાન–પુણ્ય કે એવા પ્રકારનો વ્યવહારુ ધર્મ કાંઈ કર. અને આ તારી વસાવેલી અને તે તારી પોતાની માની લીધેલી આખી સૃષ્ટિ છોડીને એક દિવસ જવું પડશે તે વખતે બહાર કે તિજોરી કોઈ સાથે આવવાની નથી. માટે કાંઈ દાન કર, કોઈ સત્પાત્રને આપ, સારી સંસ્થાઓને આપ, યોગ્ય પીડિતને પોષ, દુકાળ, મહામારી કે અછતથી હેરાન થનારાને આશ્રય આપ. આવું કાંઈ કરશે તે તારી સાથે આવશે. ત્યાગ–ધર્મની શરૂઆત દાનથી થાય છે અને દાનમાં પોતાની શક્તિ અને સામાની જરૂરીઆત પર નિગાહ રાખવાની છે. આટલું કાંઈ કરીશ તો તે સાથે આવશે, અને તને ટેકારૂપ થશે. દાનમાં પૈસાના દાનથી જ અટકવાનું નથી. એમાં વિદ્યાદાન, સેવાદાન, સેવાસમયદાન વગેરે અનેક બાબતોનો સમાવેશ થાય છે અને પુણ્યમાં સારાં કૃત્યો સર્વ આવે છે. અસહાયને સહાય, જરૂરવાળાને સહાય, પ્રામાણિક વ્યવહાર, અવસરે ઊભા રહેવું, સત્સંગ વગેરે અનેક બાબતોનો પુણ્યમાં સમાવેશ થાય છે. તારાથી બને તેટલું દાન–પુણ્ય કર અને એ રીતે કંઈ–કાંઈક ધર્મ કર. આમ ને આમ તણાઈ જઈશ અને ચાલ્યો જઈશ તો ખાલી હાથે તને તરવાનો માર્ગ પણ નહિ મળે, માટે કાંઈક કર, થોડું પણ કર, અને તારા જીવનને ઉજાળ.

જેને આત્મપ્રગતિ સાધવી હોય તેને સર્વત્યાગનો માર્ગ જ બેપારી અને આદરણીય છે. પણ એ મહાન સર્વસ્વત્યાગની શરૂઆત દાન ધર્મથી થાય છે કારણ કે વસ્તુ કે ધન પરની માયા ઉઠાડવી એ પણ શરૂઆતમાં તો મોટી વાત છે. તેથી પ્રાથમિક પ્રગતિ–પંથમાં દાનધર્મને અગત્યનું સ્થાન છે.

'દાનપુણ્ય'—દાન અને પુણ્ય એમ પણ અર્થ થાય અને દાનરૂપ પુણ્ય એ અર્થ પણ થાય. દાનપુણ્ય કરો એ વાક્ય પ્રચલિત છે અને સહજ સમજાય તેવું છે. આ ગાથામાં દાનપુણ્ય અથવા તેવા જ બીજા ધર્મ કરવાની વાત કરી. ધર્મ એટલે ફરજ[1] કાળ, સ્થળ અને સંયોગો પ્રમાણે આ ધર્મમાં ફેરફાર થાય છે, અને વિવેક વાપરી પાત્ર દાન થાય તો મહાલાભ કરાવે છે. કીર્તિદાનને બહુ અગત્ય અપાતી નથી, પણ કંઈ ન આપનારની સરખામણીમાં કીર્તિદાન કરનાર પણ ખોટો નથી. સુપાત્રદાન સારું છે, અભયદાન (જીવિતદાન) શ્રેષ્ઠ છે અને અનુકંપાદાન હૃદય બતાવે છે. દાનમાં વિવેકની જરૂર છે. મૂડીને વાવનારને એ લેખે નહિ. આપવું થોડું અને બડાઈ ઘણી હાંકવી, નામનાનો મોહ રાખવો, એ મૂડીને વાવવાનો પ્રકાર છે. પણ દાનની શરૂઆતમાં તો તે પણ ઠીક ગણાય છે. (૨)

---

૧. ધર્મ શબ્દના અનેક અર્થ છે. અહીં ધર્મ એટલે દાન કે એવું કોઈ સુકૃત. ધર્મ શબ્દ ઘણો વિશાળ અને બહુઅર્થી છે –વિવેચનકાર.

'आनन्दघन' कहे समज समज छ, आखर खोवेगा बाजी रे मद० ३

અર્થ—આનંદઘન કહે છે કે હે ભાઈ! જરા સમજી લે સમજી લે (નહિ સમજે તો) આખરે કુલ બાજી ખોઈ નાખીશ, વેડફી ઉડાડી નાખીશ. (૩)

વિવેચન—આનંદઘન મહારાજ ભાર મૂકીને કહે છે, વારંવાર કહે છે, કે ભાઈ! કાંઈ સમજી લે. આ તને દૃષ્ટાંત ભાવ સમજાવવા યત્ન કર્યો છે તે ધ્યાનમાં લઈ લે અને જરા ઊંડો ઊતર. નહીં તો આખરે આખી બાજી હારી બેસીશ. મનુષ્યભવમાં પામી કેવી બાજી ખોઈ બેસે આપણે જોઈએ. જ આ પછી અભ્યાસ કરવો, પરણવું, વ્યાપાર કે નોકરી આ બધા વગેરે બાજી માંડી. અને એનો લાભ લેવામાં ન આવે તો અંતે એક દિવસ એને મૂકી તો જ જવી જ છે. એ મૂકતી વખતે પસ્તાવો થશે કે આટલું મળ્યું, આટલી સગવડતા હતી, પણ એનો લાભ ન લેવાયો અને અંતે બાજી ગુમાવી અહીં આવ્યા હતા તે ઉઘાડે હાથે ચાલવાનું થયું! આમ બને તો તો ભારે ભૂંડી વાત થાય. એવું ન બને તેટલા માટે સમજી જા, યાદ રાખ, કે આ બાજીનો ત્યાગ તો જરૂર કરવાનો જ છે તે વખતે હાનિ ન થાય તેટલું તો ઓછામાં ઓછું કરવું જ જોઈએ. આવી બાજી કાંઈ વારંવાર મળતી નથી, પરાધીન તિર્યંચો કે પક્ષીઓ આવી બાજી માંડી શકતાં નથી; અને દેવો ઊંચા કહેવાય છે પણ બાજીનો લાભ બહુ લઈ શકતા નથી. બાકી એકથી ચાર ઇંદ્રિયવાળાને બાજીનો સવાલ જ નથી અને પરાધીન અને દુઃખી કોઈ બાજીને સમજતા પણ નથી. તને તો અત્યારે ભારે અનુકૂળતા છે. તો એ જેવાઈ જાય તે પહેલાં તેનો લાભ લે, અને એમાં મુલતવી રાખવાની વાત ન કર. વખતમાં કાંઈ કરશું એવી વાત ન કર—કોને ખબર છે કે મંદવાડ, અકસ્માત કે અન્ય કારણથી બાજી પહેલી સંકેલાઈ જાય તો પછી પસ્તાવાનું કારણ થઈ પડે. માટે કાલ કરવાનું હોય તો આજ કર અને આજ કરવાનું હોય તે હમણાં કર. એમ કહેવાય કે તું બાજી ચૂક્યો[1] કે તને તે માંડતાં જ ન આવડી એમાં કાંઈ માલ નથી. માટે સાચો રાહ બતાવનાર સદ્ગુરુ તને કહે છે કે ભાઈ! સમજી લે, બરાબર સમજી લે, તારી બાજીને ઓળખી લે, અને મોકો મળે તો કાંઈ કાંઈ ધનપુણ્ય કરી લે અને કાંઈ નહિ તો બે ઘડી તારા પોતાના સાચા હિતને માટે કાઢ. (૩)

ઉપસંહાર—પૂજ્ય પં. ગંભીરવિજય ગણિ લખાવે છે કે આ પદ ક્ષેપક છે. એની કૃતિ જોતાં કાવ્યની નજરે જે મજબૂત યોગબળવાળા સ્તવન યોગીરાજ આનંદઘનજીએ કર્યાં છે તેની કક્ષાએ એ પહોંચતું નથી એમ મને લાગે છે; અને આથી પાસે આનંદઘનજીના

શબ્દાર્થ—આખર = આખરે, છેવટે. ખોવેગા = ખોઈશ, હારી બેસીશ, ગુમાવી નાખીશ, વેડફી નાખીશ.

૧ ચૂક્યો બાજી—આ વિષય પર એક લેખ લખ્યા છે તે વાંચવા યોગ્ય છે. જુઓ જૈન ધર્મ પ્રકાશ પુ. ૪૨ પૃ. ૨૫૩. એ જ લેખ ‘આધ્યને માર્ગે’ પુ. ૧ પૃ. ૫૨–૬ માં જુઓ.—વિવેચનકાર

પદોની પ્રતમા એ છે નહિ, એટલે એ પદની કૃતિ કોની છે તેનો પ્રશ્ન ઉપોદ્ઘાત પર મુલતવી રાખીએ. છતાં વ્યવહારુ માણસોને ઉપદેશદૃષ્ટિએ મધ્યમ કક્ષાવાળાની વચગાળાની નજરે એનો ભાવ ખૂબ સરસ છે આ પદની કૃતિ ચિદાનંદજીની કક્ષા સુધી જરૂર વધે છે એ મધ્યકાલીન યોગીઓના કવનોને અનુરૂપ છે અને ખાસ શિક્ષણીય હોઈ જનતાને ખૂબ લાભપ્રદ છે એટલે એના પર મુદ્દાસરનું વિવેચન કર્યું છે. આ અને આવા ક્ષેપક પદો વિનયવિલાસ, યશોવિલાસ વિમળવિલાસ કે ચિદાનંદજીની કૃતિઓની કક્ષામા તો જરૂર આવે છે; કબીર, સુરદાસ કે ભોજાના ઉપદેશમય પદો સાથે એની ગણના બરાબર થાય છે અને જનતાને—આમવર્ગને—ખૂબ પ્રેરક હોઈ ગાન વખતે જ સમજમા ઉતરી જાય એવી સહજ લાક્ષણિક ભાષામા હોઈ ખૂબ આનંદ આપે છે એના કર્તૃત્વની ચર્ચા સાહિત્ય નજરે મજા આપશે, પણ મુમુક્ષુને તો એના સાર સાથે કામ છે ચર્ચા તદ્યોગ્ય સ્થળ માટે મુલતવી રાખી છે છતા આ પ્રસંગે એક વાત તો નોંધી લેવા યોગ્ય જણાય છે; આનંદઘનના પદોમા આત્મનિમજ્જન સર્વાંગી છે એના કોઈ પણ પદમા મધ્યમ માર્ગ લેવામા આવતો નથી; એમા સુમતિ ગાશે તો પ્રાણજીવનમા સર્વ સમાવેશ માગશે એમા વિરહનાશ સર્વ કાળનો હશે; એમા ચેતનનું અમરત્વ શાશ્વત દેખાશે; એટલે એમા દિવસનાં ત્રીશમા ભાગમાં (બે ઘડી) પ્રભુભજનની વાત એમની ઉચ્ચ દૃષ્ટિએ કઢગી લાગે તેમ છે અને બીજી વાત દાનપુણ્યની એ કદી કરે નહિ. એમને તો કર્મનો સર્વથા નાશ જોઈએ છે એમને ભગવદ્ ભજન કરી પાર જવુ છે (પ્રથમ પદ), એમને વિલંબ ગોઠતો નથી એટલે એ દાનપુણ્યના માર્ગોની વાત ન કરે. એમના પ્રભુપ્રેમની કહાણી અકથ્ય છે (પદ ૪). આ દૃષ્ટિએ આ પદની કૃતિ અન્યની હોય એમ લાગ્યા વગર રહે તેમ નથી.

આટલી હકીકત હોવા છતા માસ–તમાશા જેવા મધ્યમમાર્ગી જીવોની આંખ ઉઘાડનાર આ પદ છે તને ફાવે તે કર, પણ થોડું દાનપુણ્ય કરી જશ હળવો થા, અને ૨૪ કલાકમાથી ૪૮ મિનિટ તારા ચેતનરાજ સાથે—તારી પોતાની સાથે—બેસ એને અભ્યાસ એટલું પણ ન બને તો કાંઈ દાન કર. (૧ ૭)

૫૬ એકસોચારમુ

ભૂમિકા—આ પદમાં એક અતિ અગમ્ય વાતની હકીકત બહુ અસરકારક કાવ્ય-રૂપે રજૂ કરી છે. એનું કર્તૃત્વ તો સંદિગ્ધ રહેશે જ; એ ઘણીખરી પ્રતોમા આનંદઘનજીના પાસબક સાથે લખ્યુ થતું નથી; પણ એ જાતની વિચારણા, આપણા અત્યારના ધોરણ અનુસાર, ઉપોદ્ઘાત કે સ્વતંત્ર લેખ પર મુલતવી રાખી પદના અર્થગૌરવ અને રહસ્ય-વિવેચનને અત્ર સ્થાન આપીએ.

આ પદમાં અનેક પાઠાંતરો હોવા જોઈએ એમ અર્થ અને અનુભવથી પ જણાય

વિજયજીએ લખાવેલ છે તે તેના સ્થાન પર વિચારાશે. અત્ર એટલી સ્પષ્ટતા કરવાની જરૂર છે કે આ પદ કોઈ પ્રતમાંથી મળ્યું નથી. એટલે પાઠાંતર પણ અર્થ કે કલ્પના-સંભાવનાને આધારે કે સંબંધ પરથી સૂચિત છે એમ સમજવું.

આ આખું પદ વિકાસ પામેલી સમતાના મુખમાં મુકાયેલું છે અને તે મિત્ર અનુભવને ઉદ્દેશીને બોલાય છે એ વાત ધ્યાનમાં રહે. પ્રથમ વિભાગમાં અનુભવને ઉદ્દેશીને ૮-૧૩-૧૪ અને ૫ માં પદો આવી ગયાં છે અને આ દ્વિતીય વિભાગમાં એ કબનાં ઘણાં પદો આવી ગયાં છે. એનું વિસ્તારથી વર્ણન પાઠક અને ચિત્તેરમા પદને મથાળે આવેલ સાખી જોઈ લેવા માટે ભલામણ છે. એટલો ઉલ્લેખ કરી અત્ર બીજી પ્રસ્તુત વાત એ જણાવવાની રહે છે કે આ પદનો વિષય ૮મા પદ સાથે ઘણો મળતો આવે છે. એ પદમાં અનુભવને વ્યક્ત કરવાની જે વાત કરી છે તેની પૂર્વભૂમિકા આ પદમાં છે.

વાત એ છે કે પ્રાણી હજુ સંસારદશામાં રાચી રહેલ છે. એનામાં આગળ વધવાની શક્યતા છે એની સત્તામાં અનેક ગુણો છે પણ હજુ એ વિષયવાસનાથી ઉપર આવ્યો નથી. એની અંદર નિરપેક્ષતાની પ્રબળતા છે એની સાથે ગુણપ્રાપ્તિ વધુ અભિરુચિની પણ શક્યતા છે. તુચ્છ મનોભાવને દર્શાવનાર કુમતિ તેનામાં છે તેની સાથે જ તેનામાં સન્માર્ગે લઈ જનાર ઉચ્ચ આશય કરાવનાર તત્ત્વો મોજૂદ છે. આ શુભ તત્ત્વોના સરવાળાને આપણે સુમતિ અથવા સમતાનું નામ આપીએ છીએ.

પ્રાણી પોતે પોતાનાં કર્મોનો કર્તા છે એ ખરું પણ એ નિમિત્તને આધીન કોઈ પરભાવને વશ પડી જાય છે અને તે વખતે એ અધમ કાર્યો કરે છે ન બોલવાનું બોલે છે અને ખરાબ વિચારો કરે છે. એવી પરાધીન દશામાં પણ એનામાં સુંદર તત્ત્વોની શક્યતા અને હાજરી છે. એ સુમતિ અથવા સમતા એવે વખતે પ્રાણીની રાહ જોઈ બેસે છે અને નિશદિન જોઉં તારી વાટડી (પદ ૧૬મું)નો ભાવ બતાવે છે. આવે વખતે એ જે પ્રકારનું વર્તન કરે છે તેનું વર્ણન આ પદમાં ખૂબ સરસ રીતે કર્યું છે સુમતિ પોતે અતિપવિત્ર માર્ગે સાધ્વી છે. એની માર્ગપ્રતીક્ષા પતિ માટે છે એની આતુરતા વિરહકાળના નાશ માટેની છે અને એની લલના પતિ માટે છે. એ પતિમાં રહેલી સત્તા કલ્પી શકે છે અને પતિને એ સ્વરૂપે નિહાળવાની પોતાની લાલસાને સ્વરૂપ-આકાર આપે છે.

જૈનનો આખો વિકાસમાર્ગ યોગદૃષ્ટિએ જોતાં તેમાં ઇંદ્રિયનો સંયમ, મન પર અંકુશ અને કષાયો પર વિજય મુખ્યતયા દેખાય છે. તેનાં અનેક સાધનો બતાવતાં વિકાસમાર્ગમાં ધ્યાનયોગને પ્રધાન સ્થાન આપ્યું છે. શ્રીઉપમિતિભવપ્રપંચાકથામાં આખા જૈન ધર્મનો સાર ધ્યાનયોગ બતાવ્યો છે અને તેના સિદ્ધિ માટે મનપ્રસાદ સાધવો જોઈએ અને તે અહિંસા વગેરે શુદ્ધ અનુષ્ઠાનથી સાધી શકાય છે એમ બતાવ્યું છે.[1] આ રીતે જ્યારે ધર્મ

1 ઉપમિતિભવપ્રપંચાકથાભાષાંતર, પ્ર. ૮ પ્ર. ૧૯ પૃ. ૨ ૪૯

ધ્યાન અને શુક્લધ્યાનના પાયા ઉત્તરોત્તર પ્રાપ્ત થતા જાય અને પ્રાપ્તિ પછી આગળ પ્રગતિ થતી જાય એ આદર્શ સિદ્ધિનો માર્ગ છે આ ધર્મધ્યાન, શુક્લધ્યાનના માર્ગમાં સમતા બેઠી છે એ પતિને આવતા જોઈ શકે છે પણ ત્યાંથી આગળ જાય ત્યારે સમતાને મૂકી દે છે મન પર વિજય મેળવી તેને પણ છોડી દે છે અને શૈલેશીકરણ કરી સર્વ યોગો પર વિજય મેળવી આત્માવગત થઈ જાય છે અને આત્મનિમજ્જન કરી આત્મા સાથે પોતાનો અભેદ સાધી લે છે રાહ જોનારી સમતા પતિને જોઈને રાજી થાય છે પતિને એ દશામાં પોતા સાથે ઐક્ય સાધતા વેદે છે પતિ તો આગળ વધતા જાય છે એટલે પછી એમનું ગુણ સ્મરણ કરે છે આવી પોતાની પરિસ્થિતિ થાય ત્યારે સમતા કેવા ઉદ્ગારો કાઢે તેનું અત્ર વર્ણન છે અને આખી હકીકત સમતા અનુભવ પાસે રજૂ કરે છે એ વાત ધ્યાનમાં રાખવાની જરૂર છે આ પદમાં, સાધ્ય સન્મુખ લગભગ પહોંચી ગયેલા પતિના વિરહના આલાપ સંલાપ છે એમ માનવું વધારે સુયોગ્ય જણાય છે અત્યંત પ્રેમમય દશામાં બોલાયેલા એ ઉદ્ગાર છે અને પતિદેવને ખૂબ ઉજ્જ્વળ દશામાં જોયા પછી એની શક્યતા છે એ વાત ધ્યાનમાં રહે તો પછી આખો ભાવ સમજાય તેવો જણાય છે આ બીજા દૃષ્ટિબિન્દુથી ભાવાર્થ સમજતાં સ્પષ્ટ ચોખવટ થાય છે તે દૃષ્ટિ સવિશેષ લક્ષમાં રાખી આ પદને આપણે વિચારી જઈએ.

ધર્મધ્યાન, શુક્લધ્યાનની દશા ખૂબ સુંદર છે એના એક એક પાયામાંથી પ્રાણી ઘણો જલદી પસાર થઈ જાય છે એના પ્રત્યેક પાયા વિગતવાર સમજવા યોગ્ય છે યોગ ગ્રંથોમાં એની વિગતવાર સમજણ આપેલી છે સંક્ષેપથી સમજવા માટે જૈન દૃષ્ટિએ યોગ (પૃ ૧૪૪-૧૮૧)માં એ વાતનો સાર આપ્યો છે પણ એનો ખરેખરો ખ્યાલ તો અનુભવે જ આવે. એ પર્યુત્સુક દશામાંથી પસાર થયેલા સ્વામી તરફ આર્યબાળા સમતા કેવી નજરે જોઈ રહી હશે, એવા પતિને મેળવવાની આગ્રમત્તા પર એ કેટલું વારી જતી હશે અને એને કોઈ તેમ ન કરવા સમજાવે તેની સામે એ કેવો જવાબ આપતી હશે તેની વિચારણા પદના રચયિતા સાથે પ્રથમ કરી જઈએ.

પદ[1]

(રાગ—આશાવરી)

हठीली आंख्यां टेक न मेटे, फिर फिर देखण जाउं हठीली० ए आंकणी
छकछबीली प्रिय छबि, निरखित तृपति न होइ;
नट करिं ढक हटकूं कमी, देत नगोरी रोइ हठीली० १

---

૧ એક પ્રતમાં આ પદ છે તે પ્રમાણે નીચેના પાઠાંતરો પ્રાપ્ત થયા છે —

પાઠાંતર—આંખ્યાં—આંખે. મેટે—મિટે. છબિ—છબ. નિરખિત—નિરખત. તૃપતિ—તપત. ત્રીજી પંક્તિ-[illegible] લખી.

શબ્દાર્થ—હઠીલી = જિદ્દી. આંખ્યાં = આંખો, ચક્ષુઓ. ટેક = પણ, નિયમ. મેટે = મટે, ઓછે. ફિર ફિર = ફરી ફરીને, વારવાર. દેખણ = જોવાને. છકછબીલી – ઉછળતીવાળી, મોહક અને રૂપાળાની, વહાલી ચાહની, મનમોહન મનોહરની; અથવા મનોહર. પ્રિય = વહાલી. છબિ = તસવીર, કાંતિ, સૂરત. નિરખિત =

અર્થ—જીદે ચઢેલી આંખો પોતાની ટેક છોડતી નથી. (એને એમ થાય છે કે) આવું ફરી ફરીને (એને) લેવાને જઈ! મારા છેલછબિલા વહાલાની પ્રિય છબી જોતાં જોતાં એને કદી ધરપત થતી નથી અને ક્યારેક કોઈ વખત આગ્રહ કરીને એને રોકું, મના કરું તો એ ઓશિયાળી થઈ રહી પડે છે. (૧)

વિવેચન—સમતા કહે છે કે પોતાની આંખો હઠે ચઢી છે અને નીરખી નીરખીને પતિને જોવાની જે ટેક એણે લીધી છે તેને એ છોડતી નથી. અનંતગુણના ભરેલા પતિદેવને જોયા વગર રહી શકાતું નથી. કૃષ્ણના પિતા વસુદેવનું રૂપ એવું હતું કે એ બહાર નીકળે ત્યારે સ્ત્રીઓ એની સામી નજર માંડીને જોયા જ કરે. આ તો બાહ્ય રૂપની વાત થઈ પણ જ્યારે આંતરગુણની હાજરી હોય, જ્યારે પ્રસન્નતાની સાથે વિશાળતા અને ભવ્યતા વધારે પ્રમાણમાં પ્રાપ્ત થતી જતી હોય, ત્યારે એવા પ્રસન્ન આત્મદેવ પર સમતા વારી જાય, એને વારંવાર જોયા કરે, એ સ્વાભાવિક છે. પતિદેવ એને પ્રેમનજરે જુએ કે નહિ એનો એમ સવાલ જ ન હોય એ તો પતિને વારંવાર દેખે, અને ધારીધારીને દેખે. પતિને જોવાની એવી ટેક લીધી છે એની છબી ગમે તેટલી વાર જોવામાં આવે તેથી ધરપત થતી નથી.

દેવી સમતા કહે છે કે એ આંખોને મના કરું તો એ બાપડી ઓશિયાળી થઈને રહી પડે છે. મતલબ, એને પતિદેવ તરફ એ તો પ્રેમ લાગ્યો છે કે એને ત્યાં જતાં અટકાવું તો એ રહી પડે છે.[1]

ગોઈ જોઈને જોતાં જોતાં. ત્રપતિ = ધરપત, સંતોષ, ધરવ. ન હોઈ = નથી થતી. નટ = અશુદ્ધ છે. મેળ બેસતો નથી. નટ એટલે નાટક કરનાર. હઠ શબ્દ બેસે છે. અથ—આગ્રહ, જીદ, નેરાતરી રહ = અશુદ્ધ જણાય છે. કું જોઈએ = જરા માત્ર. હટું = રોકું. નિષેધ—મના કરું. કબી = કોઈ પણ વખત. નગોરી = ખાસ કિંમતી સ્ત્રી. નાગોર પરથી આવેલ સ્થાનિક શબ્દ છે અથવા નગુણી—બે શરમ, ઓશિયાળી. હોત રોઈ = રોઈ પડે છે રહી પડે છે

૧ આ ગાથામાં ઘણા અટપટા શબ્દો છે તે વિચારવા યોગ્ય છે. એનું એટલે એનું અથવા થાય. નટ કરિ રહ હટું કબી એ આખો પાઠ અશુદ્ધ જણાય છે. રહ ને બદલે કું એઈ એ અને એનો અર્થ ત્યારબાદ થાય છે એમ પ. ગંભીરવિજયજીએ બતાવ્યું છે તેમણે નટ કરી સ્થાને હઠ કરી શબ્દો ઉચિત ગણ્યા છે. એનો અર્થ જોરાવરી કરી એમ જણાવ્યો છે. આ શબ્દો ક્યાંક એમણે સમજમાંથી કર્યું નાથજીના આનંદઘનસ્તવનની ચોથી ગાથા પરથી લીધા હશે એમ જણાય છે. ત્યાં પાઠ આ પ્રમાણે છે: ક્રિયા કરી ચલ રહ કરી હટું તો ભાવ લક્ષી પરે વાંકું હો કુંથુજિન! મનડું કોમથી ન માને. ત્યાં તેનો અર્થ નીચે પ્રમાણે થાય છે ... આતા મનને ક્યારેક કોઈ સ્થાને આકારે હટેલું અથવા રોકું તો સર્પની પેઠે વાંકું ચાલે છે અર્થાત્ તરત અવળે માર્ગે જાય છે અથવા વાંકુંચુકું થઈ જાય છે ... હટું એટલે હઠેલું એમ અર્થ ત્યાં થાય છે. આ પાઠને અહીં બેસતો અને તે વાત વાસ્તવ અસલ હશે એ બરાબર છે પણ આપણા એ પાઠ બેસાડ્યો છે તે માત્ર સંબંધ ઉપરથી ઉપજાવેલો હોય છે તેનો નિર્ણય તો અસલ પાઠ પ્રત પરથી હસ્તપ્રત મળે ત્યારે જ થઈ શકે. સૂચના વિચારવા યોગ્ય છે.

નગોરી આંખો એટલે ઓશિયાળી આંખો અથવા કમજોર આંખો એવો અર્થ થાય છે. નગોરી શબ્દ નાગોર (નાગોર) શહેરના નામ પરથી આવ્યો હોય તેમ જણાય છે. નગોરી એટલે નાગરી પણ થાય એટલે ચતુર. અથવા નગુરી એટલે સ્વચ્છંદી એવો અર્થ પણ થાય. તેનો અર્થ બેશરમ છે. અને પતિ પર વારંવાર નજર નાખ્યા કરે ત્યારે તેને માટે વાપર્યો તેવો તેમાં ભાવ છે —વિવેચનકાર

આ પ્રમાણે સુમતિ કે સમતા પોતાનો આત્મદેવ તરફનો સુરાગ પ્રગટ કરે છે

मागर ज्यों टमाके रही, पीय छबीक धार;
लाज डाग मनमें नहीं, काने पछार डार रुटीली० २

અર્થ—પોતાના પ્રિયની છબીને ધારી ધારીને જોતી એ મગરની પેઠે ટમટમી રહેતી છે એના મનમાં લાજશરમ રૂપ ડાંગને કોઈ સ્થાન નથી અને કાનની આડે તો એ પછેડો નાખે છે (અથવા કાને એ ઠારને પછાડે છે). (૨)

વિવેચન—એ આખો મગરની જેમ ટમટમીને રહી છે એટલે પતિ તરફ મીટ માંડીને મંડી રહી છે મગરની આંખમાં આખો વખત આંસુ આવ્યા કરે છે: મગરની આ ખાસિયત છે. સુમતિ પોતાની પ્રિય છબીને ધારી ધારીને જોયા કરે છે; પ્રેમની વાત આવી જ હોય છે. એમાં એક વાર સાચી લાગણી થઈ આવી, પછી આખી દુનિયામાં પતિદેવ અને પોતે જ છે એમ ધારી એના ઉપર જ સર્વ ધ્યાન મંડાય છે; દુનિયામાં એ સિવાય બીજી કોઈ વસ્તુ કે વહાલું નથી એમ જ લાગે લાગે છે અને એ પ્રિયના વિચારની ધૂન લાગે છે કોઈ પણ મનુષ્ય ઉપર પ્રેમ થાય ત્યારે મનની આ દશા થાય છે

સામાન્ય રીતે વ્યવહારમાં પતિની સામે જોઈ રહેવું એ જાહેરમાં અસભ્ય દેખાય છે. પૂર્વકાળમાં અને અમુક અત્યારે સ્ત્રી પોતાના પતિની જાહેરમાં લાજ કાઢે છે તેનો ભાવાર્થ એ છે કે જાહેરમાં એ તેની સાથે બોલતા શરમાય છે આ લાજરૂપી ડાંગ તેના મન ઉપર અને તેની આંખ ઉપર હંમેશા લટકતી રહેતી અને તેની ઉપરવટ થવાની તેનામાં તાકાત નહોતી. આ સામાન્ય સ્ત્રીની વાત થઈ પણ આ સુમતિબાઈ તો એવા નીકળ્યાં કે એના મન કે આંખ ઉપર લાજ–મર્યાદાનો ખ્યાલ પણ નહિ; એ તો પતિના માર્ગ પર કે પતિની છબી પર ટમટમીને એકધ્યાન થઈ બરાબર લાગી પડી છે અને જાહેરમાં ઉઘાડી રીતે પતિદેવની છબીને મનમાં ધારણ કરી તેના નાકનું નિરીક્ષણ કરી રહી છે. અને બીજી રીતે લાજ લોકવચનોના ભયથી આવે છે; પ્રાણીને પોતાની વાત પાંચ માણસમાં થાય તે ગમતું નથી. પણ આ સુમતિબાઈ તો એવા નફફટ નીકળી પડ્યા છે કે એવું કાનની આડે તો પછેડો જ નાખી દીધો છે એટલે બહારની કોઈની વાત સાંભળવાની ના પાડી દીધી છે. કાનમાં પૂમડાં નાખવાં કે કાન આડે પછેડો કે કપડું દેવું એટલે એ વાત સાંભળવાની ના પાડવી અથવા તે તરફ પોતાનો અણગમો કે બેદરકારી બતાવવા એ ભાવ છે. એટલે આ બાબતમાં પોતાની વાતો થશે એ સાંભળવાની પણ સુમતિબાઈ ના પાડે છે

પાઠાંતર—ટમકિ–ટમકિ કે. ધાર–ડાર. ડાંગ–ડાગ. કાન પછારે–કાન પછેવડા.

શબ્દાર્થ—નાગર = મગર. જ્યોં = જે રીતે. ટમાકે રહી = ટમટમી રહી. પીય = પ્રિયની, વહાલાની. ધાર = ધારીને, તાકીને. (ડાર પાઠ હોય તો દરવાજે). લાજ = લજ્જા, શરમ. ડાંગ = લાકડી. કાને = કાન ઉપર. કાન આડા. પછારે = પછેડો, નાંખે છે પાડો છે અથવા પછેડો. ડાર = ભીંતમાં દીવા રાખવાની ખાંતી અથવા તરવારનું હૂક. (પ્રિયા હોય તો) ડારીને, નાંખીને, નાખીને.

અથવા કાન ઉપર તરવારનું ફળ કે એવી કોઈ બીજી પ્રકારે છે એના અવાજને પરિણામે બીજા લોકો વાતો કરે તે પર ધ્યાન આપવાની જરૂર જ ન પડે. આવો અચળ નિર્મળ પ્રેમ સમતાનો પતિદેવ પર છે.[1] (૨)

अटक तनक नहीं काहूकी, हटक न इक तिल कोर;
हाथी आप मते अरे, पावे न महावत जोर. हठीली० ३

અર્થ—એને કોઈના તરફથી અટકાયત થતી નથી અથવા થાય તો તે તેને ગણકારતી નથી અને કોઈ એને રોકે કે મના કરે તો એક તલના ફોતરા જેટલી પણ તે પાછી હઠતી નથી. હાથી જ્યારે પોતાના દોર પ્રમાણે હઠ કરી જાય છે ત્યારે તેના મહાવતનું જોર (તેની ઉપર) ફાવતું નથી, ચાલતું નથી. (૩)

વિવેચન—આવી સમતાને કોઈના તરફથી અટકાયત થતી નથી. અને કોઈ તેને અટકાવે તો તેથી એ જરા પણ અટકતી નથી. જ્યારે સ્ત્રી એક વાતનો નિશ્ચય કરી બેસે છે પછી તેને તેમ કરતાં કોઈ અટકાવે તો તે લગાર માત્ર પણ અટકતી નથી. વ્યવહારમાં પણ સ્ત્રીઓની આ બાબત ઘણી વાર દેખવામાં આવે છે. વ્યવહારના પ્રયોગમાં સ્ત્રીહઠને રાજહઠ કે બાલહઠ સાથે મૂકવામાં આવે છે. આ હઠનો દુરુપયોગ થાય છે તેમ તેનો સદુપયોગ પણ થાય છે. તિલ કોર એટલે તલનો છેડો એટલે લગારમાત્ર, જરા પણ. આના ઉપર એક બરાબર સમજાઈ જાય તેવો બંધબેસતો દાખલો આપે છે. આવડા મોટા જબરજસ્ત હાથીને મહાવત બે ફૂટની આંકડી(અંકુશ)થી પોતાના કબજામાં રાખીને એને દોરે છે અને કાબૂમાં રાખે છે. પણ જ્યારે હાથી આપમતે અડી જાય છે ત્યારે તેના ઉપર

પાઠાંતર—અટક=અટક. હટક ન=હટકે નહીં. [illegible] તિલ કોર=પ્રતિમાં કોર. હાથી=હથી. મતે=મતે. પાવે ન=પવન. મહાવત=મહાવત.

શબ્દાર્થ—અટક=અટકાવ. તનક=જરા પણ. કાહૂકા=કોઈના. હટક=ઉપર હટવું, હઠવું. ઇક=એક. તિલ=તલનાળ, જરા પણ. કોર=કિનારો, છેડો. હાથી=હસ્તી, ગજ—મસ્ત હાથી. આપમતે=પોતાના જોરે, કોઈ જાતના અંકુશ વગર. અરે=હઠ કરે, અડી. પાવે=ફાવે, મેળવે. મહાવત=હાથીનો અસવાર, હાથીને રમાડનાર—હાંકનાર. જોર=શૌર્ય, શક્તિ.

[1] આ ગાથાને અંગે પં. મનોહરવિજયજીના સૂચિત અર્થો અત્ર નોંધી લઈએ. તેમની સમજ પ્રમાણે મગર અમુક પાઠ છે તેને સ્થાને 'માર' શબ્દ જોઈએ. નિરખિ જોઉં તારી વાટડી (પદ ૧૬મું)માં આવ તેઓ અત્ર બતાવે છે. જ્યાં આગળ 'જ્યોતિ' જોઈએ=જ્યોતિ. આ અર્થ અને શરણાગત જ્યોતિ એટલે મેં એને નોંધમાં રાખ્યો છે. માર સ્થાને તેઓ હાર મૂકે છે તેમના બતાવેલા અર્થ પ્રમાણે [illegible] અર્થ પ્રમાણની બે પંક્તિનો ભાવ: 'મારગને જેની જ્યોતિ દષ્ટાથી રહી છે તે કાંઈ પ્રિય જાણીને હાર એટલે જેટલા પોતાને પ્રિય છે તેટલાને ઝેલાડે' આટલા જણાવે છે. [illegible] (હાથી) તેની આખુ (=હાથ)તે [illegible] મેળી નથી અને કાન ઉપર તને બાંધે પછેડો બેસાડે છેલ તેથી તે ઝાંઝરાની નથી, કોઈનો અવાજ જરાય પણ માનતી નથી. પંન્યાસજીએ કરેલ આ આખો નોટ વિચારવા યોગ્ય લાગે અત્ર તે રજૂ કરી લીધો છે. —વિવેચનકાર.

આવતનું જોર ચાલતું નથી. પછી તો હાથી ગાંડોતુર થઈ પોતાની મરજીમાં આવે તેમ મહાલે છે, ફાવે ત્યાં જાય છે અને પોતાની મરજી આવે તેમ બરાડા પણ પાડે છે. મદે ચડેલા હાથીને જોયો હોય તો વાતનો ખ્યાલ આવે. એ પ્રમાણે જ્યારે સુમતિ પોતાના ખરા સ્વરૂપમાં આવી જાય છે ત્યારે તેના ઉપર કોઈનું જોર ચાલતું નથી, અને એ પોતાના નિર્ણીત કરેલા માર્ગથી એક તસુ પણ ચાતરતી નથી.

જ્યારે પ્રાણીની પ્રગતિ થાય છે ત્યારે તેની આતર દશા પણ આ રીતે ઉત્થાન પામતી આગળ વધતી જાય છે, ત્યારે એની સમતા વગર સંકોચે આ પ્રમાણે ધપતી જાય છે અને ત્યારે એને કોઈ અટકાવી શકતું નથી. આવી પોતાની થયેલી અથવા થવાની દશાનું વર્ણન સુમતિ કરી બતાવે છે.

> सुन अनुभव ! प्रीतम विना, प्राण जात इह ठांहि;
> है जन आतुर चातुरी, दूर 'आनंदघन' नांहि रीसाणी० ४

અર્થ—ભાઈ અનુભવ! સાંભળ, પતિદેવ વગર આ જ ઠેકાણે મારા પ્રાણ ચાલ્યા જાય છે – જવાના છે. અધીર પ્રાણીની ચાલાકી જે જનમાં હોય તેનાથી આનંદઘન દૂર નથી. અથવા આનંદઘન તેના નાથ છે રખેવાળ છે. (૪)

વિવેચન—આ પ્રમાણે પરિસ્થિતિ હોવાથી સુમતિ પોતાના પ્રિય સ્નેહી અનુભવને કહે છે કે મારા મનની આવી સ્થિતિ હોવાને કારણે અનુભવ ભાઈ! સાંભળ, મારા પતિદેવ વગર મારો જાન આ ઠેકાણે જ નીકળી જાય છે, અને મને એને મળવાની એવી તો આતુરતા થયેલી છે કે મને લાગે છે કે આમાંથી તો મારો જીવ નીકળી જશે. અધીર—આતુર પ્રાણીની ચાલાકી જેનામાં હોય તેનામાં આનંદઘન દૂર નથી—ન હોય—એટલો જ મનમાં દિલાસો છે. આવા પ્રાણીના આનંદઘન નાથ છે રક્ષણહાર છે શિરમુગટ મણિ છે; આટલો જ મારા મનમાં દિલાસો છે અને એને આધારે જ હું ટકી રહી છું. એ મારી મોટી આશા છે. એ આશા પૂરી જરૂર થશે અથવા થઈ રહી છે એના પર આ જીવન નભાવું છું.

છેલ્લી ગાથાનો બીજો અર્થ પણ શક્ય છે. પ્રથમની બે પંક્તિ સુમતિ અનુભવ પ્રત્યે બોલે છે અને છેલ્લી બે પંક્તિમાં અનુભવ સખા તેને જવાબ આપે છે કે આતુરતામાં જો ચતુરાઈ હોય તો આનંદઘન તેનાથી દૂર નથી; મતલબ, તું ચતુરાઈથી કામ લઈશ, તો આનંદઘન તો હાથવેંતમાં છે માટે નબળા નહિ, બુદ્ધિચાતુરીથી કામ લે અને આવી પ્રાણ જવાની અને એવી નિરાશાની વાત છોડી દે. આ પ્રમાણે અર્થ કરવામાં 'નાહિ'નો પાઠાંતર

પાઠાંતર—સુન-સુણ. ઠાંહિ-ઠાહિ. નાહિ. આતુર-આતુરી. નાહિ-નાહ.

શબ્દાર્થ—સુન=સાંભળ. પ્રીતમ=પ્રાણનાથ, પતિ. જાત=જાય છે, પ્રયાસ થાય છે. ઇહ=અહીં આ, આ ઠોર. ઠાંહિ=ઠેકાણે. હૈ=છે. આતુર=ઉદ્વિગ્ન, અધીર. ચાતુરી=ચાલાકપણું, ચાલાકી. નાંહિ=નથી. (અનુભવ [illegible])

નાહ કરી તેનો નાશ આમ કરવાની આવશ્યકતા પડતી નથી તે દૃષ્ટિએ આ અર્થ પણ ખાસ વિચારવા યોગ્ય છે.

બીજી રીતે પણ આ ગાથાનાં છેલ્લાં બે પદનો અર્થ શક્ય છે. અને તેમ કરવાથી આખું પદ સુમતિના મુખમાં ચાલુ રહે છે. અર્થ આ પ્રમાણે થાય: આ આનંદઘન (સુમતિ પોતે) બહુ આતુર છે અને ચતુરાઈ (ખોટું ડોડહાપણ) દૂર મુકાઈ ગયું છે માટે આનંદઘન નાથ એનો રક્ષણહાર છે. આ પ્રમાણે અર્થ કરવામાં નાહિ સ્થાને નાથ-નાહ શબ્દ લેવો પડે છે. આ અર્થ પન્યાસજીએ લખાવેલ છે અને તે પણ વિચારવા યોગ્ય છે. (૪)

ઉપસંહાર—આ પ્રમાણે આખું પદ સુમતિના મુખમાં મૂક્યું છે અથવા છેલ્લી ગાથામાં અનુભવ અને સુમતિ વચ્ચે આલાપ થાય છે. આ બન્ને અર્થ ભાવવાહી છે અને વિચારવા યોગ્ય છે ચેતનની પ્રગતિ જ્યારે આગળ વધે છે ત્યારે તો એ સદ્‌ગુણનો ભંડાર થઈ જાય છે ત્યારે એના રાગ-દ્વેષ ધીમે ધીમે પાતળા પડી નાશપ્રાય થઈ જાય છે, ત્યારે એની કર્મપરિણતિ ઘટતી જાય છે અને એનામાં સ્વભાવરમણતા આવતી જાય છે. તે વખતે એ અનંત વિશુદ્ધ દશા તરફ કૂચ કરતો જાય છે અને એના સ્વરૂપમાં જે ઉત્સવ, આનંદ અને પ્રેમમય દેખાય છે. એવા પતિને સુમતિ જોયા કરે, એના ઉપરથી આંખ પાછી હઠાવી ન શકે કે એના ઉપર નજર કરવાને એને કોઈ વારી શકે નહિ—એ સર્વ બરાબર વાત છે અને તે વાતને આ પદમાં મુખ્ય કરી છે અને તે વખતે એની જે દશા થાય, અને તે વખતે સુમતિ અને ચેતનરાજનો જે મેળ દેખાય તે અત્ર વર્ણવેલ છે.

એક વાત લક્ષમાં રાખવા જેવી છે પ્રાણીની પ્રગતિ થાય ત્યારે એ અંતે શરીરને પણ તજે છે, મનને પણ તજે છે અને સર્વ યોગો પર વિજય મેળવી એ અનંત ગુણનો સ્વામી બને છે. આવા પતિદેવને આવતા જોવાની જેટલી તાલાવેલી સુમતિના મનમાં હોય છે તેટલી જ તીવ્ર અભિલાષા એ શૈલેશીકરણ કરી આગળ વધી જાય તે વખતે તેના ઉપર નજર નાખવાની હોય છે આવા પતિને શુદ્ધ સ્વરૂપમાં રમણ કરતા જોઈ આંખો પોતાની ટેક છોડતી નથી, અને એને એ કામમાંથી અટકાવવામાં આવે તો એ આપઘાત કરી પડે છે આ આખો ભાવ ખૂબ વિશુદ્ધ દશા બતાવે છે. આખા પદમાં અનેક ભાવ સમાયેલા છે મગર અને હાથીના અંકુશના ભાવો રસિક છે અને આતુરનું ચાતુર્ય અને આનંદઘનની સનાથતા અનેક પ્રકારે પ્રમોદભાવ લાવે તેવી આહ્‌લાદકારી છે. પદ સુંદર છે, વિચારમાં નાખી દે તેવું છે અને ગમે તેવું લખ્યું હોય, તેવું આનંદઘનની ભાષાપદ્ધતિનું અનુકરણ બરાબર કર્યું છે જેમાં કોઈ કોઈ પ્રયોગ ઊંડું છે અને કેટલીક મુશ્કેલી આખા પાઠ ન મળવાને અંગે થઈ છે પણ એના રચયિતા આનંદઘન પોતે ન હોય તોપણ એનો ભાવ તો જરૂર જણાય છે. પદ ગાવા અને વિચારતાં સહજાનંદમાં રમણ કરાવે તેવું કોઈ એકાંત વિચારવા અને અંદર સંગીતમાં ઉદાત્ત સ્થાન પ્રાપ્ત કરે તેવું છે. પદ

તેરમામાં અનુભવ પાસે સમતા જે ફરિયાદ કરે છે તેની સાથે પતિ માટે આ પદમાં જે આરામ ભૂમિ અને નિરીક્ષણ-ઇચ્છા વ્યક્ત કરી છે તેની સરખામણી કરતાં આ પદ ઘણું આગળ પ્રગટ થયેલી પરિસ્થિતિ સૂચવે છે અને આનંદઘનની નજીક નજીક ગતિ થતી જાય છે એ ભારે આનંદની અને સમજી રાખવા જેવી વાત છે. આત્મરસ સુખ ચેતના થાય, પરભાવથી પરાઙ્મુખ થાય અને સ્વરસ સુખ થઈ આગળ ધપતી જાય એટલે સર્વ મનકામના માર્ગે ચઢી ગઈ અને પૂરી થઈ ગઈ એમ સમજવું સુયોગ્ય છે. (૧૦૪)

૫૬ એકસોપાંચમું

ભૂમિકા—આ પદમાં વૈરાગ્યનો મહિમા વર્ણવ્યો છે. એટલે પ્રથમ વૈરાગ્યને ઓળખીએ. વિષયો ઉપરનો પ્રેમ, તેનું આકર્ષણ, ભોગ, તેને વારંવાર ભોગવવાની ઇચ્છા અને સ્થાપવા રહેવાના વારંવાર થતા વિચારો આ પ્રાણીને સંસારમાં રાખે છે. ઇન્દ્રિયોના વિષયો એ જ ખરો સંસાર છે અને એને એક વાર સસ્તો મૂકવામાં આવે તો એ વધતો અને વધતો જ જાય છે. સૃ ધાતુમાંથી એ નીકળે છે અને સરકવું એ તેનો અર્થ થાય છે. આંતરવૃત્તિમાં કષાયો પણ એવું જ આકરું કામ કરે છે. આ વિષયો પર કાબૂ અને કષાયો પર વિજય એ જૈન નીતિવિજ્ઞાન (Ethics)નો સાર છે. જેને સંસારથી કંટાળો આવ્યો હોય તેને સેવવા યોગ્ય—અરૂઢ આસેવન કરવા યોગ્ય—રસાયણ છે અને એનો જેટલે અંશે વિજય થાય તેટલે અંશે પ્રાણી સાધ્યસ સુખ થાય. આ વિષયકષાય પર વિજય એ વૈરાગ્યનું પરિણામ છે એટલે વૈરાગ્યને આપણે બરાબર ઓળખીએ. મહામોહ સર્વ કર્મોમાં રાજા સ્થાને આવે છે. એના મુખ્ય ધામ રાજસ ચિત્ત અને તામસ ચિત્ત; એના બે દીકરા રાગકેસરી અને દ્વેષગજેન્દ્ર એ નગરોને શોભાવે છે. આ આખા મોહ રાજાનો પરિવાર શ્રીઉપમિતિભવપ્રપંચાકથામાં શ્રીસિદ્ધર્ષિ ગણીએ પૂર્ણ વિસ્તારથી રસિક પ્રસ્તાવમાં વર્ણવ્યો છે. એ પૈકી રાગકેસરી દેખાવમાં નમ્ર હોવા છતાં આકરો રાજા છે અને માયા અને લોભનો પિતા થાય છે. ખાસ ધ્યાનમાં રાખવા લાયક હકીકત એ છે કે વીતરાગની વીતરાગતામાં રાગને આગળ કરવામાં આવેલ છે. એકે દ્વેષ પર પણ તેમનો વિજય થયેલો હોય છે છતાં રાગ પર વિજય મેળવવો વધારે આકરો હોઈ એની મુખ્યતા વીતરાગદશામાં બતાવી છે. માનસશાસ્ત્રની નજરે આ વળી અગત્યની વાત છે અને ઘણા અનુભવ અને અભ્યાસનું પરિણામ હોઈ ખાસ ધ્યાનમાં રાખવા યોગ્ય બાબત છે.

આવા પ્રકારના મીઠા દુશ્મન રાગ પર જેટલે અંશે વિજય થાય તેટલે અંશે સંસાર ઓસરતો જાય છે. એટલે અંશે વૈરાગ્યમાં પ્રગતિ તેટલે અંશે આત્માની સમીપતા અને સંસાર પર અટકાયત—આ વાત ધ્યાનમાં આવી જાય ત્યારે વૈરાગ્યની મહત્તા પર એકતાન

જાગે છે. એમાં મનની ક્ષમતાને કે મનનાં મનામણાંને સ્થાન નથી. આવો વૈરાગ્યનો મહિમા છે. 'વૈરાગી' શબ્દ તિરસ્કારના અર્થમાં વપરાય છે તેનું કારણ એમ છે એમ કેમાય કે બાહ્યાચાર હોય ત્યાં ખરા વૈરાગ્યને સ્થાન જ નથી. બાકી સાચી–અંતરની ત્યાગવૃત્તિ હોય અને વિષયો પર કાબૂ તેની સમજણપૂર્વકનો હોય, ત્યાં તો પછી લબ્ધિ–સિદ્ધિના માર્ગમાં કંઈ ઊણપ રહેતી નથી. અનેક પ્રકારની દેવસેવા કે મોટી તપસ્યા અથવા સદાચાર એવી જગતમાં રહેવાનું કે બીજી ધર્મક્રિયા કરવામાં આવે, તેના ફળનો આધાર વિરાગપ્રાપ્તિ ઉપર જ રહે છે. સિંદૂરપ્રકરમાં સોમપ્રભાચાર્યે વૈરાગ્યના વિષયમાં બહુ મજાના ચાર શ્લોક (૮૯–૯૨) લખ્યા છે. એવા શ્લોકમાં તો તેમણે ખરેખર કમાલ કરી છે. તેઓ લખે છે—

भोगान् कृष्णभुजङ्गभोगविषमान् राज्यं रजःसन्निभं बन्धून् बन्धनिबन्धनानि विषयग्रामं विषान्नोपमम् ।
भूतिं भूतिसहोदरां तृणमिव स्त्रैणं विदित्वा त्यजन् तेष्वासक्तिमनाविलो विलभते मुक्तिं विरक्तः पुमान् ॥

—"ઇંદ્રિયના ભોગોને કાળા ભયંકર સર્પના શરીર જેવા જાણીને, મોટાં રાજ્યને ધૂળ સમાન જાણીને, બંધુઓને બંધનના કારણરૂપ જાણીને, વિષયોને ઝેર મેળવેલાં અન્ન સમાન જાણીને, ઋદ્ધિને રાખોડીની સગી બહેન સરખી જાણીને અને સ્ત્રીઓના સમૂહને તરણાંના કકડા સમાન જાણીને તે સર્વ પદાર્થો ઉપરની આસક્તિ તજી દઈ તેનાથી અનાસક્ત રહી, એટલે તેમના તરફ રાગદ્વેષથી અનાકુળ રહી, વૈરાગ્યવાસિત બની વિરક્ત આત્મા મુક્તિને પ્રાપ્ત કરે છે."

યોગગ્રંથનો મુદ્દો ચિત્તવૃત્તિ પર કાબૂ મેળવવાનો રહે છે. ઇંદ્રિયના વિષયોમાં પ્રસાર પામતી વૃત્તિ પર નિરોધ કરવો એ યોગ છે એમ ભગવાન પતંજલિ યોગસૂત્રોની શરૂઆતમાં કહી એ નિરોધના ઉપાયમાં બે ચીજોને મૂકે છે: અભ્યાસ અને વૈરાગ્ય (૧–૧૨). અભ્યાસ એટલે આદરેલ–સ્વીકારેલ વાતની નિરંતર દીર્ઘ કાળ સુધી આસેવના કરવાથી વાત જામી જવાની રીત છે, અને વૈરાગ્ય એટલે દીઠેલા અથવા સાંભળેલા વિષય ઉપર જેની તૃષ્ણા ન થતી હોય તેવા પ્રાણીની વશીકાર બુદ્ધિ છે. મતલબ, ઇંદ્રિયના વિષયો કે સ્વર્ગ–મોક્ષ–પ્રાપ્તિ તરફ અનાભોગ બુદ્ધિ રહે તે વૈરાગ્ય કહેવાય છે. તેટલા માટે ચિત્તવૃત્તિનો નિરોધ કરવાના ઉપાય તરીકે વૈરાગ્યને બહુ ઉચ્ચ સ્થાન છે. ઇંદ્રિયવિષયોની તૃષ્ણારહિતપણું પ્રાપ્ત કરવું કે પરભવમાં દેવ–દેવેન્દ્ર–વિદ્યાધર–ચક્રવર્તીની પદવી મેળવવાની ઇચ્છારહિતપણે તૃષ્ણાનો ત્યાગ કરવો એ મુશ્કેલ કાર્ય છે પણ એ ખરો વૈરાગ્ય છે અને ચિત્તવૃત્તિનો નિરોધ કરવાનો પરમ ઉપાય છે અને સંસારની રખડપટ્ટી દૂર કરવાનું પ્રબળ સાધન છે, એ યોગદૃષ્ટિએ ખાસ નજરમાં રાખવા જેવું છે.

શ્રીહરિભદ્રસૂરિ મહારાજ વૈરાગ્ય ઉપર આખું અષ્ટક લખી દશમા અષ્ટકમાં વૈરાગ્યના ત્રણ પ્રકાર બતાવે છે: આર્તધ્યાન નામક મોહગર્ભિત અને સજ્જ્ઞાનસંગત—આ ત્રણે પ્રકાર બરાબર ધ્યાનમાં રાખવા યોગ્ય છે. ઇષ્ટ વસ્તુનો વિયોગ થાય, ન ગમે તેવી વસ્તુ મળી

માણસને દુશ્મનનો ભય રહે છે. રૂપવતીને યૌવનને આરે બેઠેલી—ઘરડાંની ચોરીને કે શરીરની શોભાને માટે ઘડપણનો ભય વરતતો હોય છે. શાસ્ત્રના અભ્યાસીને વાદવિવાદનો ભય સદા રહે છે. ગુણવાન માણસને દુર્જન—હરામખોર તરફથી હંમેશા ભય રહે છે અને છેવટે આપણા શરીર ઉપર યમરાજનો ભય ઊભો જ છે. આવી રીતે નાનીમોટી સર્વ વસ્તુ ઉપર એક યા બીજા પ્રકારનો ભય વરતતો રહે છે. માત્ર વૈરાગ્ય એ એવો ભાવ છે કે જેને માટે કોઈ પ્રકારનો ભય નથી.

૫૪

(રાગ—આશાવરી)

अवधू वैराग्य बेटा जाया, याने खोज कुटुंब सब खाया अवधू०
जेणे माया-ममता खाई, सुख-दुःख दोनों भाई;
काम-क्रोध दोनों खाई, खाई तृष्णा बाई अवधू० १

અર્થ—યોગી ભાઈ! વૈરાગ્ય નામનો બેટો—દીકરો થયો, તેણે શોધી શોધીને—ખોળી ખોળીને—આખું કુટુંબ કલ્પ કર્યું ખલાસ કરી દીધું. એણે માયા અને મમતા ખાધી. એણે સુખ અને દુઃખ નામના બન્ને ભાઈઓને ખાધા. એણે કામ અને ક્રોધ બન્નેને ખાધા અને એણે વળી તૃષ્ણાબાઈને પણ ખાધી. (૧)

વિવેચન—આવો વૈરાગ્ય નામનો દીકરો જન્મ્યો. અવધૂ શબ્દનો અર્થ અબોધ્ય, અગમ્ય એવો આગળ કર્યો છે. યોગીને માટે પણ અવધૂત શબ્દ વપરાયો છે, એમ જણાયું છે. શાસ્ત્રકાર અનેક સ્થાને દેવાનુપ્રિય શબ્દ વાપરે છે તે અર્થ પણ એનો કોઈ કરે. આ ઉપરાંત મને એમ સૂઝે છે કે અવધૂ શબ્દ સંબોધનમાં ન હોય તો તેનો અર્થ હવે એમ થવો જોઈએ. એ અવ્યય હોવાનો સંભવ મને ઘણે સ્થાને સમજ પડતી લાગે છે. ઘણા હિંદી કવિઓ પોતાની કૃતિમાં પ્રથમ શબ્દ તરીકે હવે 'અને', ઠેઠ કે એવો શબ્દ મૂકે છે. આવો કોઈ અર્થ 'અવધૂ'નો થવો જોઈએ, પણ હિંદી શબ્દકોશથી એવો અર્થ સૂચવન થતો નથી.[1]

પાઠાંતર—જેણે-દોનોં. દોનોં-દોઉ.

શબ્દાર્થ—અવધૂ = (અવધૂ) અબોધ્ય, અગમ્ય, પ્રભુ (અવધૂત) સંન્યાસી, સાધુ, યોગી, પરમાત્મા. વૈરાગ્ય = વિરક્તિ, સંસાર ઉપરની આસક્તિનો અભાવ. બેટા = પુત્ર, દીકરો. જાયા = ઉત્પન્ન થયો, જન્મ્યો. યાને = એણે. ખોજ = શોધી શોધીને. સબ = સમસ્ત, કુટુંબ. ખાયા = ખાઈ ગયો, નાશ કર્યો. માયા = ધન, પ્રપંચ, કપટ, દોલત, ઈશ્વરની આજ્ઞાનુસાર કામ કરનાર તેની અચિંત્ય શક્તિ, કપટ. મમતા = મારાપણું, પ્રેમ. દોનોં = બન્ને. બાઈ = સ્ત્રીઓના નામ પાછળ લગાડાતો માનસૂચક શબ્દ.

---

૧ અવધૂ શ્રી આનંદઘનજીનાં પદો માં પદ ૫–૭–૨૩–૨૬ ૨૭–૨૯–૪૮–૪૯–૧ ૫ વગેરે જગ્યાએ એ શબ્દ પર વિવેચન કર્યું છે. એના જ અર્થમાં આમ શબ્દ ઘણા પદમાં વપરાયો છે. આના સંબંધમાં

દીકરા બે પ્રકારના થાય છે એક કુળને અજવાળનારા અને બીજા કુળનો ઘાત કરનારા. વધારે સારો દીકરો થાય તો સાત કુળને તારે છે અને તેમ કરવામાં બનાવટી કુટુંબી થઈ પડેલાને મારી-કૂટી બહાર મકેલી મૂકે છે. આ વૈરાગ્ય બેટો તો એવો થયો કે એણે ચોપી થાપીને થઈ બેઠેલ દાદાદાદી, ભાઈભાઈ અનેકને દૂર કરી દીધા—આવો કરમી દીકરો થયો.

* વૈરાગ્યમાં મુખ્ય વાત 'સ્વપરવિવેચન'ની છે. જ્યારે ખરો વૈરાગ્ય જામવા માંડે ત્યારે અંદરનું આખું કુટુંબ ફરી જાય છે. આખું જીવન નવીન આકાર ધારણ કરે છે, કર્તવ્યક્ષેત્રમાં મોટો પલટો આવે છે અને અંતરંગ સગા સાચે સ્થાને આવે અને પરભાવો દબાઈ જાય એટલે આખા જીવનવ્યવહારમાં મોટું પરિવર્તન થઈ જાય છે. અત્યાર સુધી વિષયો અને કષાયોનું જોર હતું તેનું સાચું સ્વરૂપ સમજાતાં એના પર છીણી પડતી જાય છે અને તેને સ્થાને શમ, સંવેગ, અનુકંપા, પ્રેમ, શાંતિ, સ્થિરતા અને આનંદ આવતા જાય છે એટલે અત્યાર સુધીના ઓળખીતા કુટુંબનો નાશ થઈ જાય છે એ ભાવ આ પદમાં જણાવવામાં આવ્યો છે.

* અંતરંગ કુટુંબમાં રાગદ્વેષજન્ય કુટુંબીઓ અને ચારિત્રરાજનો મોટો પરિવાર એ બન્ને વચ્ચે અંદર ઝઘડા ચાલ્યા જ કરે છે. ઉપમિતિભવપ્રપંચાકારે એને શબ્દચિત્રમાં આલેખ્યા છે. વૈરાગ્યનો અવસર આવે અને સ્થિર થાય ત્યારે આ આખા રાગદ્વેષજન્ય કુટુંબનો નાશ થતો જાય છે. એણે કેવા કેવા કુટુંબીઓને ખાધાં એની મોટી વાત કરીએ.

પ્રાણીને સંસાર સાથે ચોંટેલો રાખનાર માયા અને મમતા છે. માયા એટલે પૌદ્ગલિક વસ્તુ પર આકર્ષણ, મમતા એટલે મારાપણું, નાહેકી હક. આ માયા અને મમતા સંસારને વધારનાર છે, પૌદ્ગલિક પ્રેમને જમાવનાર છે, પારકાને પોતાના મનાવનાર છે અને પ્રાણીને અંધ કરનાર છે. આ બન્ને ચેતનરાજની માસીઓ થઈ બેઠેલી છે. વૈરાગ્ય બેટો વેર જમીને આ ચેતનરાજની માસીને ખાઈ ગયો, અને એણે ચેતનની પ્રગતિમાં ખોટા સગપણને બહાને કેટલું રૂંધન કર્યું છે તે બતાવી આપ્યું. અને પૌદ્ગલિક સુખ કે દુઃખ નામના બે ભાઈ થઈ બેઠેલા હતા તેને પણ એ વૈરાગ્ય બેટાએ ખલાસ કરી દીધા. જરા સગવડ પડે ત્યારે સુખ લાગે, જરા અગવડે દુઃખ લાગે, પરવસ્તુને પોતાની માનવી, અને પછી તેની પ્રાપ્તિમાં સુખ માનવું અને વિયોગમાં દુઃખ માનવું એ આખી માન્યતા જ ખોટી છે. આ સુખદુઃખ ભાઈઓ તો રાગકેસરીના મંત્રી વિષયાભિલાષના પુત્રો છે અને સગા ભાઈ થાય છે અને બીજી રીતે ચેતનરાજના પ્રચ્છન્ન મિત્રો પુણ્યોદય અને પાપોદયનાં પ્રત્યક્ષ સ્વરૂપો છે. આ કાંઈ ચેતનના સગા ભાઈ નથી, પણ થઈ બેઠેલા

જરી વિવેચન, આનંદઘનની કૃતિની ભાષા અને આસ્તિકો ની વિચારણા ઉપોદ્ઘાતમાં થશે. ઉપર કરેલ વિચારણા અને અર્થની મહત્તા તે વિવેચનની વિચારણા સાથે કરવાથી ખ્યાલમાં આવશે. —વિવેચનકાર

આર્યાકુઓ છે વૈરાગ્ય બેટો થયો એટલે એણે સુખદુઃખના આખા આગલાનો જ ફેંસી નાખ્યા, એટલે આ સુખદુઃખના દુન્યવી ખ્યાલને એ વૈરાગ્ય બેટો ખાઈ ગયો.

મકરધ્વજ[1]–કામદેવ નામનો એ નગરમાં નાનો રાજા હતો. એના પરિવારમાં પુંવેદ, સ્ત્રીવેદ, નપુંસકવેદ હતા. આ કામદેવને વૈરાગ્ય બેટો ખાઈ ગયો. અને પૂર્વ મહામોહ રાજાના સોળ[2] પુત્રોમાં ક્રોધ નામના ચાર છોકરાને પણ ખાઈ ગયો. ક્રોધને ઉપલક્ષણ રૂપે ગણીએ તો ક્રોધ, માન, માયા અને લોભ એ સર્વ કષાયોને વૈરાગ્ય બેટો ખાઈ ગયો એમ સમજવું. કષાય પર સામ્રાજ્ય લાવવાનો માર્ગ–વૈરાગ્ય–સરળ અને સીધો છે અને સંસારવૃક્ષના મૂળ કષાયો હોવાથી એના પર વિજય મેળવવો એ ભારે અગત્યની વાત છે.

અને તૃષ્ણાબાઈ તો બહુ જબરી છે. વિષયો ભોગવાતા જાય તેમ વધારે વધારે મેળવવાની ઇચ્છા થયા કરે, ભોગમાં કદાપિ તૃપ્તિ ન થાય, તેમ સંગ્રહના ઢગલાઓ કરવામાં અને વધારવામાં વિવેક વિચાર કે ગણતરી રહેતાં નથી. આ તૃષ્ણાબાઈને વેદિકાનું સ્થાન આપ્યું છે એના ઉપર મોહરાજાનું આખું કુટુંબ બેસે છે. આ તૃષ્ણા બાઈને પણ વૈરાગ્ય ખાઈ ગયો. આ તૃષ્ણાનો પરિચય ચોથા પદમાં થયો છે. ત્યાં એને બાંકની દોરી કહી છે, કુમ્ભી કહી છે કપટકુટુંબની પોષણા કરનાર તરીકે વર્ણવી છે અને અનુભવને વિજ્ઞપ્તિ કરી છે કે આવી ચેતનાનો સંગ પરિહાર કરે છે તેને તેમ કરવા વાળો. આવી તૃષ્ણાબાઈ પર જ્યારે વૈરાગ્યનો વરસાદ થયો ત્યારે આપોઆપ ખલાસ થઈ ગઈ. (૧)

कुमति दादी मत्सर दादा, मुख देखत ही मूआ;
मंगलरूपी बधाई बांची, ए जब बेटा हुआ. अवधू० २

અર્થ—કુમતિ નામની દાદી મા અને મત્સર નામનો દાદો એ છોકરાનું મુખ જોતા જ મરી ગયા અને એ બેટાનો જ્યારે જન્મ થયો ત્યારે અતિ કલ્યાણકારી હકીકત તરીકે એની વધામણીઓ અપાણી–બોલાણી. (૨)

વિવેચન—વૈરાગ્ય બેટો કાંઈ કાચો નહિ; એણે તો વીણી વીણીને અનાદિ સગાંઓને શોધવા માંડ્યાં અને શોધી શોધીને પરની બહાર મોકલવા માંડ્યા. એક પાપની

શબ્દાર્થ—કુમતિ = કુબુદ્ધિ. દાદી = બાપની મા. મત્સર = ઈર્ષ્યા, અદેખાઈ, ગુમાન. દાદા = બાપનો બાપ, મોટા બાપ, વાડો. દેખત હી = દેખતાં જ. મૂઆ = મરી ગયા, ખલાસ થઈ ગયા. બાંચી = વંચાણી, જાહેર કરવામાં આવી, બોલવામાં–ઉચ્ચારવામાં આવી. જબ = જ્યારે. હુઆ = થયા, જન્મ્યા. મંગલ = કલ્યાણકારી, ખુશાલીના અવસર. બધાઈ = ખુશખબર, શુભ પ્રસંગ પર ગાવું–બજાવવું, ખાસ અવસરે આનંદ–પ્રસન્નતાસૂચક વચન.

૧ મકરધ્વજના વર્ણન માટે શ્રી સિદ્ધર્ષિએ આખું પ્રકરણ લખ્યું છે. જુઓ ઉપમિતિભવપ્રપંચા કથા, ભાષાંતર, પ્રસ્તાવ ૪ પ્રકરણ ૧૪ પૃ. ૮૬૭–૮૭૧

૨. સોળ બાળકોના વર્ણન માટે જુઓ ઉપર, પ્ર. ૧૧મું પૃ. ૮૫૮–૮૮૨.

ગોઠવાઈ કરનાર મત્સર નામનો સાળો થઈ બેઠો હતો. એ એમ જ મનાવતો હતો કે દુનિયામાં બધાં સારાં હોય, પણ મારા જેવો શાણો રૂપાળો, બાહોશ, દીર્ઘદ્રષ્ટા કોઈ નથી. કોઈ જરા પ્રકાશમાં આવે તો તેને બેસાડી દેતાં અવળુ વાદ બોલતા તેને શરમ ન આવે. અને સાળા થઈ પડેલા મત્સરભાઈ વળી દુર્મતિ (કુબુદ્ધિ)ને પરણેલા છે. આ દુર્મતિ સાળી અને મત્સર સાળા તો વૈરાગ્ય બેટાનું મોઢું જોતાં જ મરી ગયા. હજુ સામાન્ય વૈરાગ્ય થાય ત્યાં ખોટી બુદ્ધિ અને પારકી ઈર્ષ્યાનો ત્યાગ તો જરૂર થાય છે. આવો વૈરાગ્ય બેટો જન્મ્યો ત્યારે વધામણીઓ અપાણી, મંગળરૂપ વધાઈ ગાવામાં આવી. મંગળ એટલે, ખુશાલીનો અવસર. અથવા મંગળ એટલે માંગલિક કવિએ વાંચી લિખાપણ મૂકવામાં કાઢી હોય ધ્વનિ મૂક્યો હોય એમ લાગે છે. વાંચવું નો સામાન્ય અર્થ ગવાણી તો બરાબર છે. એ ઉપરાંત નાપસંદગી સાથે કોઈની પૂછ કે સંતતિ સંબંધી વાત કરવામાં આવે તેને પણ 'વાંચવું' કહેવાય છે. ક ની પાસે પાંચ લાખની પૂંજી હોય તેની વાત જરા કટાક્ષ પૂર્વક ખ કરે, ત્યારે ક ની નજરે તેની પૂંજી ખ એ વાંચી એમ કહેવાય છે મતલબ, આ વૈરાગ્ય સપૂત જન્મ્યો ત્યારે પેલાં ઉટપટાંગ સગાઓએ વહેવારદૃષ્ટિએ એના જન્મની વધાઈઓ ઉજવી, પણ એ ઉજવણીમાં પ્રેમ નહોતો. આ તો છોકરો થઈ ગયો એટલે' જ મંગળ અવસર ગણવી લેવો જોઈએ એવી વાત હતી. કારણ કે થઈ પડેલા સગાઓ એના 'જન્મ-અવસરથી જ પોતાનું સ્થાન હચમચી ગયું છે એમ બરાબર સમજતા હતા. (૨)

पुण्य–पाप पाडोशी खाये, मान–काम दोउ मामा;
मोहनगरका राजा खाया, पीछे ही प्रेम ते गामा अवधू० ३

અર્થ—શુભ–અશુભ કર્મોનાં ફળ આપનારા પુણ્ય અને પાપ નામના પાડોશી હતા તે તેણે ખાધા અને અભિમાન અને કામ (વિષયેચ્છા) રૂપ તેના મામા હતા (તેને પણ ખાધા, ખલાસ કર્યા). (વળી) એણે મોહ નગરના મહારાજા (મહામોહ કે કર્મપરિણામ)ને પણ પૂરો કર્યો અને પછી પ્રેમ હતો–રાગ રહ્યો હતો તેને પણ ગુમાવ્યો. એટલે પ્રેમ પોતે જ રસ્તો કરી ચાલતો થઈ ગયો. (૩)

વિવેચન—અને વૈરાગ્ય બેટાએ ઘરનાં થઈ પડેલા સગાઓ ખાધાં એટલું જ નહિ, પણ પુણ્ય અને પાપરૂપ પાડોશીને પણ એ તો ગળપ કરી ગયો. આ પાડોશીને ઓળખવા જેવા છે. પુણ્ય એટલે શુભ કર્મનો ઉદય. ગયા ભવમાં સારાં કાર્ય કર્યાં હોય તેને લઈને શુભ કર્મનો બંધ થાય અને તે કર્મની સ્થિતિ પાકે ત્યારે તેનું ફળ મળે.

પાઠાંતર—માનકામ–માનલોભ. પ્રેમ તે–પ્રેમતે.

શબ્દાર્થ—પુણ્યપાપ = શુભ–અશુભ કર્મોનાં ફળ. પાડોશી = પાસે રહેનારા. ખાયે = ખાધા. પૂરા કર્યા. માન = અભિમાન. કામ = ઇચ્છા, વિષયવાસના. મામા = માતાના ભાઈ. મોહનગરકા રાજા = મહામોહ અથવા કર્મપરિણામ. પીછે હી = પછી. ગામા = ગયો, નાઠો, દૂર થયો, રસ્તે પડી ગયો. પ્રેમ = રાગ (દેખીતો ભાવ).

તેમાં સુખનો અનુભવ કરાવે તે પુણ્ય, અને દુઃખ કે અસાતાનો અનુભવ કરાવે તે પાપ. સુખ ભોગવવું એટલે જમે પૂંજી હોય તેને વાપરી ખાવા જેવું છે. વ્યવહારના પૌદ્ગલિક વિચાર કરતાં પ્રાણીને સુખ ગમે છે પણ એ આખો વ્યાપાર પૌદ્ગલિક છે. બાકી ભોગવવું, માણવું કે ખવાય; અને જેને છેડે કકવાટ, વિયોગ કે પરેશાની રહે તે કોઈ વાસ્તવિક સુખ કહેવાય નહિ. અને તે જ પ્રમાણે પાપનું સમજવું. દુઃખના અનુભવથી આકળાઈ જવાનો કોઈ અર્થ નથી. અંદર ભર્યું છે તે જ ઠલવાશે. બંધ સમયે ચેત્યા નહિ તો પછી ઉદય વખતે સંતાપ કરવો એ સમજણ વગરની વાત છે. આવા સ્વરૂપવાળા પુણ્ય અને પાપને એ વૈરાગ્ય બેટો ખાઈ ગયો. એવું સમજવું કે પુણ્ય પણ આખરે સોનાની બેડી છે અને સંસારમાં રખડાવનાર છે અને પાપ—અશુભોદય તો ગમતું નથી; પણ વાસ્તવિક રીતે બન્ને—પાપ અને પુણ્ય—નકામા છે. ભોગવીને ફેંકી દેવા યોગ્ય છે અને એમ કરીને નવીન કર્મબંધ અટકાવવા યોગ્ય છે અને તે અટકાવવાનો ઉપાય પુણ્યથી રાચવું નહિ કે પાપથી મૂંઝાવું નહિ એ છે.

અને બેટો વૈરાગ્ય તો ભારે આકરો નીકળ્યો. એ માન—મિથ્યાભિમાન નામના મામાને પણ ખાઈ ગયો. રાજસ ચિત્ત નગરીના રાજા રાગકેસરીનો રખવાળ આ મિથ્યાભિમાન છે અને જે હિસાબે રાગકેસરી અને દ્વેષગજેન્દ્ર મામા થઈ બેઠા છે અને રાજા મહામોહ દાદા થઈ બેઠા છે તે જ હિસાબે મામાના નામ(રાજસ ચિત્ત)નો રખવાળ મિથ્યાભિમાન પણ મામો થાય. આ મિથ્યાભિમાનને બેટો વૈરાગ્ય ખાઈ ગયો. અને એ જ હિસાબે કામદેવ—મકરધ્વજ પણ મામો થઈ બેઠો છે એ ચેતનરાજને પોતાના કબજામાં લઈ નાચ નચાવે છે. સુકૃત્યને ન ભજે તેવી ભાવના આણેલો તેની પાસે એકમતમાં કરાવે છે. એનું સ્થાન મહામોહની જમણી પાસે છે. એ નાનકડો રાજા જેવો છે અને એનો દોર મોટા દેવો પર પણ ચાલે છે. આવા કામ નામના મામાને પણ પેલો વૈરાગ્ય બેટો ખાઈ ગયો. મોહનગરના રાજા-ધિરાજ મહામોહને પણ આખો ને આખો ખાધો. જે મહારાજાની સત્તા મોટા દેવ દેવેંદ્ર, વિદ્યાધર ચક્રવર્તી પર ચાલે છે જેનો દોર સ્વર્ગ મર્ત્યલોક અને પાતાળમાં સર્વવ્યાપી છે તે મહામોહ પર વિજય મેળવવો આકરો છે પણ અશક્ય નથી. તેનું જોર ઘણું મોટું દેખાય છે પણ વૈરાગ્ય પાસે ટકી શકે તેવું નથી. આવા મોટા મોહરાજાને પણ એ વૈરાગ્ય બેટો ખાઈ ગયો. એટલે પછી રાગકેસરી—પ્રેમ તો આપોઆપ જ ફના થઈ ગયો. એ મોહરાજાનાં કુટુંબીઓ એકબીજાને આધારે રહે છે એક જાય એટલે બીજા સગાંઓને ખેંચાવી લે છે અને ઘરનું ઘર અને બાપનો બાપ હોય તેમ વાત છે. પણ મોટા રાજા મોહ પર વિજય થયો એટલે એના રક્ષક—પાલક રાગ—દ્વેષ, મકરધ્વજ બધાયે કે સામટા આપોઆપ રસ્તો માપી જાય છે અને પોતાની નાગચૂડમાંથી ચેતનરાજને છૂટો કરી દે છે. એટલે મોહ જતા રાગ પણ ગયો. અહીં પ્રેમ એટલે રાગ સમજવાનો છે. જેનાથી લેપાવું થાય, એ આપણું થાય અને પરને સ્વ માનવાની ભૂલ થાય તેવો પ્રેમ પણ અનાદરણીય છે. આવી

સાથે આત્મપ્રગતિને પ્રેમ જૂનવને નહિ. એકે વિશિષ્ટ પ્રગતિ થતા તે મોક્ષ અને સંસારને પણ સરખા ગણવાની બુદ્ધિ થાય અને જામે છે. મતલબ સાંસારિક આકર્ષણ, પૌદ્‌ગલિક આસક્તિ કે પરભાવરમણતા જવાં જોઈએ; અને વૈરાગ્ય થાય ત્યારે એ-ભાવ સ્વત બની આવે છે[1] (૩)

भाव नाम धर्यो बेटाका, महिमा वरण्यो न जाइ;
'आनंदघन' प्रभु भाव प्रगट करो, घट घट रह्या समाई   अवधू० ४

અર્થ—એ (વૈરાગ્ય) બેટાનું ભાવ-ભાવકુમાર-નામ ધારણ કરવામા-જાહેર કરવામાં આવ્યું, પાડવામા આવ્યું એનો પ્રભાવ તો વર્ણવી શકાય નહિ (એટલો મોટો થઈ ગયો). મારા આનંદઘન પ્રભુ! એ ભાવકુમારને-વૈરાગ્ય બેટાને-પ્રકટ કરો, પ્રત્યક્ષ બહાર લાવો એ ઘટ ઘટમા હૃદય હૃદયમા જોડવાઈ રહેલો છે વસીને ઊંડો પડેલો છે તેને બહાર લાવો. (૪)

વિવેચન—આ બેટા વૈરાગ્યને ભાવ નું નામ-ઉપનામ આપવામા આવ્યું. ભાવ એટલે અંતરની વૃત્તિ, નિર્મળતા આત્માની વિચારણા, શુદ્ધ પરિણામ. દાન, શિયળ, તપ અને ભાવરૂપ ચતુર્મુખ ધર્મમા ભાવને બહુ ઉચ્ચ સ્થાન આપવામાં આવ્યું છે. દ્રવ્ય અને ભાવમા તફાવત એ છે કે દ્રવ્યમા બાહ્ય દૃષ્ટિ રહે છે જ્યારે ભાવમાં અંદરનો-અંતરનો ખ્યાલ રહે છે દેખાવમા સમાન ક્રિયા કરનારના અંતરંગ વિચારો અને આશયના ફેરને લઈને ક્રિયાફળમા ઘણો તફાવત પડે છે એ આપણે અનેક પ્રસંગે જોયું છે આ રીતે ભાવનું ઉચ્ચ સ્થાન છે અને તે વૈરાગ્યથી ખરુ પોષણ પામે છે અથવા વૈરાગ્ય પોતે જ ભાવ છે સમરસિકપણું વિરાગતા એ વીતરાગની નજીકની દશા છે અથવા એ વીતરાગપણાને ઉપર પ્રાપ્ત કરાવે છે ભાવ ને વિકાસક્રમમા ભારે મહત્ત્વનું સ્થાન છે રસોઈમાં જે સ્થાન મીઠા'ને આપવામા આવે છે તે સ્થાન પ્રગતિમાં ભાવને આપવામાં આવે છે

ભાવ વિના દાનાદિક, જાણો અલૂણા ધાન,
ભાવ રસાંગ મિલ્યા થકી, ત્રૂટે કર્મ નિદાન.[2]

શબ્દાર્થ—ભાવ = અંતરની લાગણી સરસ, શુદ્ધ પરિણામ. ધર્યો = આપ્યુ, ધારણ કરાવ્યું બેટાકા = દીકરાનો (વૈરાગ્યનો) મહિમા = પ્રતાપ, યશ, પ્રભાવ. વરણ્યો ન જાઈ = વર્ણવી શકાય નહિ, વર્ણવ્યો જાય નહિ. ભાવ = સાર વૈરાગ્ય બેટો, તેનું ભાવકુમાર નામ આપ્યું તે. પ્રગટ કરો = ખુલ્લો કરો, પ્રત્યક્ષ કરો. ઘટ ઘટ = હૃદયે હૃદયે. સમાઈ = વસી, જોડવાઈ

---

1 પ્રેમ નામનું ગામ=ગામ-ગામડું પણ તે વૈરાગ્ય બેટો ખાઈ ગયો એવો અર્થ પણ થાય છે. ગામનો ગ્રાસ થઈ શકે, પણ અત્યાર સુધી ત્યાં થઈ પડેલી ધ્વનિ આપવાની વાત ચાલી છે તેમાં ગામને ખાવાની વાત કરીએ તો તે સ્વાદને છોડે છે અને એમ કરતા જ્યાં પ્રાસભંગ થઈ જાય છે તેથી મૂળ અર્થ ઉપર લખ્યો છે તે વધારે સુયુક્ત લાગે છે. ગામનું ધ્યાન ખેંચતા આ બીજો શક્ય અર્થ તરીકે માત્ર અહીં ધ્યાન ખેંચ્યું છે —વિવેચનકાર

૨. નિદાન એટલે તર.

આવી રીતે ભાવને તો રસાંગનું સ્થાન મળેલું હોઈ એનું મહત્ત્વ ખાસ વધી જાય છે. પ્રભુમહાવીરે દાન–શીલ–તપ–ભાવનું ચોઢાળિયું[1] બનાવી દરેકને મુખે પોતપોતાની મહત્તા સ્થાપી છે. છેવટે એ ચારે ધર્મક્રિયાનાં અંગો પોતપોતાનો કેસ શ્રીવીરપ્રભુ પાસે રજૂ કરવા આવે છે અને ફેંસલો માગે છે. ત્યારે સર્વ પોતપોતાના સ્થાનમાં સુયોગ્ય છે એમ જણાવે છે અને છતાં એનો આખો ઝોક તો ભાવ તરફ જ દેખાઈ આવે છે. દાન, શિયળ અને તપ સર્વે સારાં છે પણ ભાવ વગર અકૃતાર્થ (અકાર્યક્ષમ) છે એમ જણાવે છે. આવો ભાવનો મહિમા છે. ભાવ વગર ગમે તેટલાં દાન દેવામાં આવે, બ્રહ્મચર્ય પાળવામાં આવે કે મોટા મોટાં તપ કરવામાં આવે—એનું પૂરું ફળ બેસતું નથી. ભાવના અનેક દાખલાઓ આપવામાં આવ્યા છે એનું વર્ણન અનેક સ્થાને કરવામાં આવ્યું છે અને એની અલગ અલગ બાર ભાવના તેમ જ મૈત્રી, પ્રમોદ, કારુણ્ય અને માધ્યસ્થ્યનો સમાવેશ થાય છે. એ સર્વ વિચારણા અન્યત્ર અનેક સ્થાને થઈ ગઈ છે. આવા વૈરાગ્ય યોગનું નામ ભાવ પાડવામાં આવ્યું છે. આ ભાવ સાથે ક્ષાયિક ભાવ આવી જાય, અને એ ભાવ તન્મય થઈ જાય એટલે કામ થઈ જાય છે.

ભાવ પાંચ પ્રકારના છે: ૧. ઔપશમિક ૨. ક્ષાયિક ૩. ક્ષાયોપશમિક ૪ ઔદયિક અને ૫. પારિણામિક. એનું વર્ણન કરવાનું આ સ્થાન નથી.[2] એ બહુ સમજવા જેવો વિષય છે. અન્ય પ્રસંગે તે વર્ણવાની ભાવના રાખી અત્ર પ્રસ્તુત વાત એટલી કહીએ કે અજીવમાં ચાર પાંચ ભાવવાળા પર્યાયોનો સંભવ નથી, તેથી એ પાંચે અજીવનું સ્વરૂપ થઈ શકતા નથી. ઉપરના પાંચ ભાવ એકીસાથે બધા જીવોમાં હોય છે એવો નિયમ નથી. મોક્ષમાં ગયેલ મુક્તાત્મામાં ક્ષાયિક અને પારિણામિક એ બે ભાવ જ હોય છે. સંસારી જીવોમાં કોઈ ત્રણ ભાવવાળા કોઈ ચાર ભાવવાળા અને કોઈ પાંચ ભાવવાળા હોય છે. આવા પ્રકારના બે ભાવો ક્ષાયિક અને પારિણામિક જ માત્ર રહે અને બાકીના ભાવો ખસી જાય એ આખા જીવનનો હેતુ છે. પણ તે સ્થિતિએ પહોંચવા માટે અનુવૃત્તિ, સચ્ચારિત્ર, ત્યાગ, વિરાગના ભાવની જરૂર છે અને તે ભાવનું અત્ર વર્ણન છે; અને વૈરાગ્ય યોગને બીજું ઉપનામ આપ્યું છે તે આ ભાવ સમજવાનો છે. આમાં પ્રાસંગિક પણે પડેલો અધ્યાત્મભાવ પણ આવી જાય છે એ ધ્યાનમાં રહે.

એકેકો મોટો થાય ત્યારે તેનું નામ પાડવામાં આવે છે. ઉપશમ ભાવ ક્ષયોપશમ ભાવ અને ક્ષાયિક ભાવને સૂચવતું ભાવ નામ આ વૈરાગ્ય યોગનું પાડવામાં આવ્યું. આ ભાવને ઓળખવા માટે લોકપ્રકાશનો ભાવ અધિકાર જોઈ જવો. ત્યાં પૂરું પૃથક્કરણ કર્યું છે. આ ભાવ યોગનો મહિમા મુખથી વર્ણવી શકાય તેમ નથી. પ્રભુ! મારા નાથ! આવા પ્રકારનો ભાવ મારામાં પ્રગટ કરો. આ ભાવ પ્રત્યેક હૃદયમાં સમાઈ રહેલ છે તેને

૧ જુઓ, જૈન પ્રબોધ પૃ. ૩૬૩–૪ ૪
૨ વિવેચન માટે જુઓ તત્ત્વાર્થસૂત્ર, અધ્યાય બીજો, સૂત્ર ૧–૭

બહાર લાવો. જ્યારે આત્મભાવ પ્રકટ થાય, મન લય પામી જાય, અંતરની આત્મદશા જાગી જાય અને પરમાત્મસ્વરૂપ પ્રાપ્ત કરવાની લેશ્યા આત્મનિમજ્જન થાય છે, ત્યારે પરભાવ પર ભજૂ આવે છે અને ત્યારે બાહ્યાત્મભાવ દૂર ખસી જાય છે આવો ભાવ હે આનંદઘન પ્રભુ! મારામાં પ્રગટ કરો, અંદર સમાઈ રહેલો છે તેને બહાર લાવો અને જેનું વર્ણન કરી ન શકાય એવા મહિમાવંત બેટાને હવે કરી કામ કરો, ગાદીએ બેસાડો, એનો અભિષેક કરો અને એનામા મને તન્મય કરો.

આત્માનુભવ કેવો હોય, ક્યારે થાય, કેમ થાય, તેનો અભ્યાસ યોગશાસ્ત્રમા શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યે છેલ્લા પ્રસ્તાવમા આપ્યો છે. એ સ્વાનુભવ પ્રભુ મારામાં પ્રગટ કરો, અને ઉપર વર્ણવ્યો તેવો બેટો પારકા માગી લીધેલા ઘરબાર કરી બેસી ગયેલા કુટુંબીઓને ખલાસ કરી મારા સાચા હિતેષીઓને લઈ આવે તેમ કરો અને ભાવે ભાવના ભાવતા અંતે ભાવે કેવળજ્ઞાન થાય એમ કરો. એક વાર વસ્તુ-વિચારણા સત્સ્વરૂપે થશે, પરને પર તરીકે ઓળખી સ્વનો સ્વીકાર થશે ત્યારે આનંદ થશે, આપનું આનંદ નામ સાર્થક અને સાચુ થશે, અને મારા ઘટમા સમાઈ રહેલો ભાવ બહાર આવશે, એટલે હું પણ કરમી દીકરાનો બાપ ગણાઈ આનંદમા લય પામીશ. એ વખતના આનંદનું વર્ણન હેમચંદ્રાચાર્યે કર્યું છે તે મહાદથી વાચ્યુ છે પણ હવે તો મારામા જ તે ભાવ પ્રગટ કરો અને મને અનંત આનંદમાં મેળવી દો. (૪)

આ પદના વિવેચનમા ઘણો વિસ્તાર થયો છે તેથી પૂર્ણાહુતિનું વિવેચન કરવામા આવ્યુ નથી; તે સમજુ વાચકે પોતાની મેળે ધારી લેવું (૧૦૫)

પદ એકસોછઠ્ઠુ

ભૂમિકા—આ પદ નવીન જાતનું છે. એ જુદી ભાત પાડે છે. એની કૃતિ સબંધમા મતભેદ રહે તેવું છે. તે પર યોગ્ય વિચારણા ઉપોદ્ઘાતમા થશે. પદનો ભાવ ખૂબ મજા આપે તેવો છે આ પદમાં શુદ્ધ ચેતના પતિદેવ ચેતનને ઉદ્દેશીને આખુ ગાન કરે છે. ચેતન જ્યારે વિભાવદશામાં હોય છે ત્યારે એની સરખામણી ભ્રમર સાથે કરે છે એની સ્વભાવદશામાં આવે તે તેના સત્તાગત ધર્મને અનુલક્ષીને તેને આનંદઘન અને પ્રભુ કહીને ઉદ્દેશે છે. ચેતનાના મુખમાં મૂકેલું આ પદ ભાવથી ભરેલું છે.

પાચ ઇંદ્રિયના ત્રેવીશ વિષયો છે. સ્પર્શેન્દ્રિયના આઠ વિષયો—ગુરુ લઘુ, મૃદુ, ખરસટ, શીતળ, ઉષ્ણ, સ્નિગ્ધ અને રુક્ષ. આ આઠ પ્રકારના સ્પર્શ હોય છે રસેન્દ્રિયના પાચ વિષયો છે—તીખો, કડવો, કષાયેલો, ખાટો અને મધુર. ઘ્રાણેંદ્રિયના બે વિષયો છે—સુગંધ અને દુર્ગંધ. ચક્ષુરિન્દ્રિયના પાચ વિષયો છે વર્ણ પાચ છે—કૃષ્ણ, નીલ, પીત, રાતો અને

શ્વેત. શ્રોત્રેન્દ્રિયના ત્રણ વિષયો—જીવશબ્દ, અજીવમાંથી નીકળેલ શબ્દ અને ઉભયજન્ય મિશ્રશબ્દ. આ પાંચ ઇંદ્રિયના ત્રેવીશ વિષયોમાં પસંદ આવે તેવા વિષયો ભોગવવા, ન ગમે તેવા વિષયોને દૂર કરવા અને એ પૌદ્‍ગલિક આનંદમાં મોજ માનવી એનું નામ સંસાર છે એનું નામ વિભાવ છે અને એનું નામ રખડપાટો છે.

આની સાથે ભમરાની ખાસિયત વિચારીએ. એનું અવલોકન કરવાથી જણાશે કે એ આખો વખત એક ફૂલ ઉપરથી બીજા ઉપર બેસે છે બીજેથી ત્રીજે જાય છે અને એ રીતે ફૂલની અંદર રહેલ મધ ચૂસવામાં કે એનો સંગ્રહ કરવામાં આનંદ માને છે, એની આસપાસ ગુંજારવ કરી મૂકે છે અને રાત્રે દેખી ન શકે ત્યારે પ્રભાત પડવાની રાહ જોઈને બેસી રહે છે. પણ આખો વખત એનું મન ફૂલની કળિઓનું જ ધ્યાન કર્યા કરતું હોય છે. સંસારરસિક ચેતન પાંચે ઇન્દ્રિયના ત્રેવીશ વિષયમાં એ જ પ્રમાણે આસક્ત હોય છે. ભમરાની જેમ પ્રાણી એક વિષય પૂરો કર્યો કે બીજામાં પેસવાની તૈયારી કરતો જ હોય છે. આવા ભ્રમરને ઉદ્દેશીને આ પદની શરૂઆત કરી છે; તેનો ભાવ આપણે હવે વિચારીએ—

किन गुन भयो रे उदासी, भमरा ! किन
पंख तेरी कारी, मुख तेरा पीरा, सब फूलनको वासी भमरा ! किन० १

અર્થ—અહો ભમરા ! તું કયા ગુણને લઈને આ? ગમગીન થઈ રહ્યો છે? તારી તો કાળી પાંખો છે અને મુખડું તારું પીળું છે અને તું સર્વ ફૂલોમાં ફરનારો છે (તે છતાં આજ તું દિલગીર કેમ થયો છે?) (૧)

વિવેચન—વહાલા ભ્રમર ! તું તો આખો વખત ગુંજારવ કરતો એક ફૂલથી બીજા પર અને બીજાથી ત્રીજા પર ઊડયા કરે છે તારી બે કાળી પાંખો છે અને તારું મુખ પીળું છે અને તું બધાં ફૂલનો વસનારો છે આવા લહેરી ભમરા ! તું આજે ગમગીન કેમ દેખાય છે? તારે માથે આજે શું આગવડ આવી કે તું આજે ખિન્ન થઈ ગયો છે? એ પાંખો રાગદ્વેષને બતાવે છે. રાગ અને દ્વેષ એ મોહરાજાના પુત્રો છે અનુક્રમે નામે રાગકેસરી અને દ્વેષગજેન્દ્ર છે મોહરાજાનું આખું રાજ્ય આ બન્ને છોકરાઓ ચલાવે છે. રાગકેસરીને મૂઢતા નામની ભાર્યા છે દૃષ્ટિરાગ, સ્નેહરાગ અને વિષયરાગ એના ખાસ મિત્રો છે. અને એ રાજસ ચિત્તનો રાજા હોઈ ચિત્તવૃત્તિનો કબજો કરી બેઠેલ છે. દ્વેષગજેન્દ્ર નાનો છોકરો તામસ ચિત્તનો સ્વામી છે અવિવેકિતા ભાર્યાનો પતિ છે અને ચિત્તવૃત્તિનગરીમાં અત્યાચાર કરે છે. આ રાગ-દ્વેષની તારી બન્ને પાંખો આખો વખત ફફડ્યા કરે છે અને તેમાં તને આજ સુધી આનંદ આવતો હતો. આજે આમ કેમ? અને તારું મુખ પીળું છે તેને આધારે તું ફૂલમાંથી રસ લેતો હતો આજે તને કેમ કંટાળો આવ્યો? શું મનોવિકારની લય આવી

શબ્દાર્થ—કિન = કયા. ગુન = ગુણ. વિશિષ્ટતા. ભયા = થયો. ઉદાસી = ગમગીન, ખિન્ન, વસ્તી, વિરસ તરફ અપ્રીતિવાળો. પંખ = પાંખ. પીરા = પીળા. સબ = સર્વ સમસ્ત. ફૂલનકા = ફૂલનો, પુષ્પોનો. વાસી = રહેનારો.

લાગી ? શું રાગદ્વેષના સપાટાના આખરી પરિણામો ભયંકર લાગ્યા ? શું કષાય અને નોકષાયની તુચ્છતા સમજાણી ? પ્રાણી ગમે તેટલા વિષયો સેવે, એમાં એને ધરવો થતો નથી. જેમ લોભનો થોભ નથી, તેમ ઇંદ્રિયના ભોગો ભોગવાઈ રહ્યા અને જરા નમય મળ્યો કે પાછા તે ભોગવવા મન થયા કરે છે તેને બદલે આજે તારામાં ઉદાસીનતા કેમ ? શા માટે ? કયા ગુણે ? (૧)

सब कलियनको रस तुम लीना, सो क्यूं जाय निरासी भमरा ! किन० २

અર્થ—તેં તો બધી કળિઓનો રસ લીધો છે; એવો તું આજે વદન હતાશ કેમ થઈ ગયો છે ? (૨)

વિવેચન—દરેક પ્રાણીને કોઈ કોઈ વાર જીવનમાં આવા પ્રસંગો બને છે. તેને ચેતના ફરી વાર પૂછે છે કે મારા ચેતનરાજ ! તમે તો બધા ફૂલોનો રસ લીધો, તમારી પુદ્ગલાનંદી વૃત્તિને પૂબ પોષી અને તે માર્ગે ખૂબ ફાલ્યાફૂલ્યા અને આજે તમે વદન નિરાશ થઈને કેમ બેસી ગયા છો ?—ચેતનાનો આ પ્રશ્ન બહુ સ્વાભાવિક છે. આ સ્થિતિની પાછળ ત્રણ કારણો શ્રીમાન હરિભદ્રસૂરિ પ્રથમ વૈરાગ્ય અષ્ટકમાં બતાવે છે દુઃખગર્ભિત, મોહગર્ભિત અને જ્ઞાનગર્ભિત વૈરાગ્ય.

(૧) ઇષ્ટવિયોગથી વિષયો તરફ અરુચિ થાય, બૈરી કે છોકરો મરી જાય અને ઉદ્વેગ થતા જે વૈરાગ્ય થાય તે વિષાદ અને દીનતાથી પૂર્ણ સ્થિતિ વ્યવહારમાં વૈરાગ્યરૂપે દેખાય, પણ ખરી રીતે એ આર્તધ્યાન જ છે. પૈસા ખોઈ બેસે, તેવા પ્રસંગોએ, અથવા વ્યાધિ વખતે કે સ્મશાનમાં જે વૃત્તિ થઈ આવે તે આ દુઃખગર્ભિત વૈરાગ્યની કક્ષામાં આવે છે.

(૨) સંસારને એકાંત નિત્ય માનીને અથવા એકાંત ક્ષણિક માનીને અથવા માત્ર અસત્ની માન્યતા ધારીને અજ્ઞાનજન્ય નિશ્ચયથી અથવા સંસારની અસારતા લેવાથી જે વૈરાગ્ય થાય તે અજ્ઞાન પર રચાયેલો હોવાથી મોહગર્ભિત વૈરાગ્ય કહેવાય છે. ત્યાગ જીવન ગાળતાં હોય અને નિગ્રહીત ઇંદ્રિયવાળા હોય, પણ એના પાયામાં અજ્ઞાન હોય તો એ વૈરાગ્ય આ કક્ષામાં આવે છે.

(૩) જ્ઞાનગર્ભિત વૈરાગ્યમાં આજુબાજુની તપાસ, વિચારણા, વસ્તુસ્વરૂપનું જ્ઞાન અને અન્યના રખડપટ્ટાનાં મૂળ કારણોનું સ્પષ્ટ જ્ઞાન હોય અને સંસારત્યાગની ભાવના થાય તે નિવૃત્તને જ્ઞાનગર્ભિત વૈરાગ્ય કહેવામાં આવે છે.

ચેતના પતિદેવને પૂછે છે કે આજે તમે નિરાશ દેખાઓ છો તેની પાછળ શું ભાવ છે ? તમને આજે વસ્તુસ્થિતિ સમજાણી છે કે માત્ર ઉપર ઉપરના કારણથી વિરાગવાન

શબ્દાર્થ—કલિયનો = નવાં ખીલેલાં ફૂલો. લીનો = લીધો. સો = તેથી, તે (તું). નિરાસી = આશા-રહિત, અનાથ.

બન્યા છો ? નિરાશામય સ્થિતિથી તમે છેતરાઈ જવા નહિ. એવા સ્મશાનવૈરાગ્ય ટકતા નથી. પાછી પુદ્ગળાનંદીપણાની ભાવના બનશે કે તમે હતા ત્યાંના ત્યાં થઈ જશો; અને કદાચ નિર્વસપણું પ્રાપ્ત કરી બેસશો તો પોતે પાછા પણ ઠાઠી બેસશો. એવું હોય તો ચેતનજી વસ્તુસ્વરૂપ સમજી પુદ્ગળનો ક્ષણભાવ વિચારી, પર્યાયભાવમાં રહેલો, પલટનભાવ વિચારી અંતરથી વિરાગ આવશે તો જ તે સ્થાયી ટકશે અને અનંતકાળ પર્યંત ચાલે તેવો આનંદ આપશે. બાકી તમે મને બહુ મૂંઝવો છો, અને વારંવાર આવા વિરાગનો દેખાવ કરી પાછા તેવા૨ તરફ ચાલ્યા ગયા છો અને મને મૂંઝવતા ગયા છો—સુબુદ્ધિ સદ્વિચારણા, સુમતિ, ચેતના આવી રીતે પતિદેવને જરા સન્મુખ થતાં દેખીને પૂછે છે. એના પૂછવામાં કટાક્ષ નથી, પણ ભૂતકાળના કડવા અનુભવોને અંગે થઈ આવેલી એની સ્વાભાવિક મનોવ્યથા છે (૨)

'आनंदघन' प्रभु तुमारे मिलनकुं, जाय करवत ल्युं कासी ममरा ! किन० ३

અર્થ—મારા ચેતનરાજ ! મારા આનંદઘન પ્રભુ ! તમને મળવા માટે હવે તો કાશીએ જઈને કરવત મુકાવવું–એટલી હદ સુધી કરવા તૈયાર છું. (૩)

વિવેચન—એ ચેતનજીની અનંત આનંદમય આદર્શ દશાને યાદ કરીને આપ પત્નીનિ શોભે તેવા સ્વરૂપે છેવટે કહે છે કે હું તમારા ઉદાસીપણાથી તો કંટાળી જાઉં તેમ નથી, પણ મારે મનથી આપને મળવાની ખૂબ તીવ્ર ઇચ્છા છે. મને તો એમ થયા જ કરે છે કે આ મારો વિરહકાળ ક્યારે છૂટે ! તમે જરા ઉદાસી દેખાઓ કે વિષયસેવનમાં ઓછા પડો કે પરાણે ત્યાગ કરવા નિરાશ દેખાઓ તેથી મને તમારા મેળાપની આશા થતી નથી. હું તો તમારા માર્ગની પ્રતીક્ષા કર્યા જ કરું છું કે મારા દેવ ક્યારે મારે મંદિરે પધારે અને આ દીર્ઘ કાળની વિરહવ્યથા મટાડે ! મેં તમારે માટે તપોપાત કરવામાં બાકી રાખી નથી, પણ તમે તો ભોગી ભમરા; તમારે તો એક ફૂલેથી ઊડી બીજે બેસવું છે. આ આપની પત્નીની આપને કદી યાદ કરવી નથી, મારા વિલાપ પર દયા કરવી નથી ! આજે તમે ફૂલ પર બેસવામાં ઉદાસ દેખાઓ છો તેથી હું કાંઈ લેવાઈ જાઉં તેમ નથી. એવા ઉધામાઓ તો તમે અનેક વાર કર્યા છે. હવે હું તો ખરેખર કંટાળી છું, પણ મારી પ્રીતિ તો એની એ જ છે. હવે તો મને એમ થાય છે કે કાશીએ જઈને કરવત મુકાવું ત્યાં જઈ માગણી કરું કે મારા પતિ મને વશ થાય તેવું જરૂર બની આવે. દઢ સંકલ્પ અને પ્રબળ પ્રયોગને પરિણામે ધારણા સફળ થાય છે પણ એમાં જ્યારે પ્રાણી હારી બેસે છે ત્યારે આવા ઉધામા થાય છે. કાશીએ જઈને કરવત મુકાવવું, ગિરનાર જઈ ભૈરવજપ ખાવો અથવા જળસ્નાન કરી તેમાં ડૂબી મરવાની પ્રાચીન માન્યતા હતી. એમ કરતી વખતે–આપઘાત કરતી વખતે–દઢ સંકલ્પ કર્યો હોય તો તે વસ્તુ પછીના જન્મમાં મળે. આવા અવિનિંદનીય વિચાર અને અંધવિશ્વાસને પરિણામે અનેક પ્રાણીઓ આત્મ

શબ્દાર્થ—મિલનકું = મળવા માટે. લ્યૂં = લઉં, તક પર્યંત. કાસી = બનારસ.

હત્યા કરતા એ વ્યવહાર માનવાનું રૂપક કરતાં ચેતના પતિદેવને કહે છે કે હવે તો કાશી જઈને કરવત મૂકાવાનું કામ કરું અને તેમ કરીને પણ તમને મળું, તમારી પ્રીતિપાત્ર થાઉં, તમારી સહચારિણી થાઉં—એવું મનમાં થયા કરે છે (૩)

ઉપસંહાર—ચેતનદેવને ભ્રમર નામે સંબોધવામાં બહુ ઉચ્ચ આશય જણાય છે એ ભ્રમર સંસારરસી હોય ત્યારે વિષય ઉપર ફરફર કરે છે અને એ જ ચેતન જ્યારે વિરાગી થાય છે ત્યારે અનુભવના મોજા ઉપર બેસણીક કરે છે એટલે ભમરાને નિરાશ અને ઉદાસી બનેલા દેખવાની તક લઈ સુબુદ્ધિ અંતરથી જોર કરી કહી બતાવે છે કે તમે વિષયથી તૃપ્ત થયા નથી, પણ આવા હતાશ થઈ ગયા છો તો તમને જણાવું કે આમ નકામા નિર્બળ ન બની બેસો, તમારી ભાર્યા તમને મળવા આતુર બેઠી છે અને તમારી પાસે આખો વખત હાજર રહેવા માટે ગમે તેવો ભોગ આપવા તત્પર છે.

કાશીએ જઈ કરવત મુકાવનારને અમે આદિનાથ પ્રભુના સ્તવનમાં શ્રી આનંદઘનજી મહારાજે કહ્યું છે કે પતિ પાછળ સતી થવા માટે કાષ્ઠની ચિતા પર આપે બળનાર સ્ત્રીને એ પતિ જ પરભવમાં મળે એવું કાંઈ નથી 'એ મેળો નવિ કહિયે સંભવે રે'—આવા બાળમરણથી કાંઈ મેળા થાય નહિ, કારણ કે મેળો ઠામ ન થાય—એટલે અનેક પ્રકારે અપેક્ષાવાળા એવા અજ્ઞાન મેળાપને ઉત્તેજન આપવાની આ કાશીના કરવતની વાતનો સ્વીકાર નથી; માત્ર રૂપકરૂપે પ્રચલિત માન્યતાનું સૂચન કર્યું છે એનો આશય ગમે તેટલા ભોગે જ્ઞાનપૂર્વકનો વૈરાગ્ય પ્રાપ્ત કરી આત્મોદ્ધાર સાધવાની પ્રેરણા છે.

આ પદની કૃતિ જોતાં તેની શૈલી નૂતન પ્રકારની લાગે છે તેમાં સીધો ઉપદેશ છે ભાષાની ભભક ઉપર વધારે પડતો ભાર દેખાય છે અને કાશીના કરવતની વાત વગર મેળે દાખલ કરવા જતાં આડકતરી રીતે એ અતિ તુચ્છ પ્રથાનો સ્વીકાર થઈ જતો હોવાની વાત આનંદઘન જેવા સિદ્ધ યોગી કરે નહિ, એટલે આકૃતિનું કર્તૃત્વ શંકાસ્પદ છે પણ એનો અંદર આશય પ્રેરક હોઈ વિચારણીય છે

ચેતન ઉદાસી થયો છે તેટલામાં ચેતના છેતરાઈ જાય તેમ નથી. કયા ગુણે ઉદાસ થયો છે એ એની આખી પૃચ્છાનો આશય છે. આની પશ્ચાદ્ભૂમિમાં સદ્જ્ઞાન હોય તો જ તેનું મૂલ્ય છે. આ આખું પદ ચેતના બોલતી હોય તો તેનો એક ભાર એવો પણ સ્ફુરે છે કે ચેતના ભ્રમરના ગુંજારવના શબ્દો અટકાવવા તજી શકતી નથી. ઘણી વાર ખાઈ પીઈને આળસુ થઈ જવા ખાતર વરસ કંટાળો આવે છે એમ ભોગી ભમરાને કોઈ વાર વિષયસેવનથી કંટાળો આવે, એથી જરા પણ આનંદ પામવા જેવું નથી. આનંદમિલન તો અલગ ચીજ છે. એમાં ખૂબ તૈયારી જોઈએ. એમાં ત્યાગવૃત્તિને ત્યાગ જોઈએ. એમાં વિવેકવિચારણા જોઈએ. એમાં સમ્યક્ત્વપૂર્વકનો સંયમ જોઈએ. અને એમાં અંતરંગ કેળવણી, અને હેય-ઉપાદેયના સ્પષ્ટ વિચાર જોઈએ. ભમરાના ઉદાસીન ભાવથી ચેતના

ચેતાઈ જાય તેમ નથી; એને તો ખરો ત્યાગ જોઈએ છે, એટલે એ તો ભમરાને પૂછે છે કે દેવાનુપ્રિય! તું ક્યાં સુવે અને શા માટે ઉદાસ થઈ બેઠો. અત્યારની બાહ્ય ત્યાગભાવની સ્થિતિમાં આનંદઘનના મિલનને અવકાશ નથી. એને માટે તો મરજીનું કરવત મૂકાવવું પડે અત્યારની સ્થિતિમાં મહાન પ્રત્યવર કરવો પડે અને તેમ થાય ત્યારે મિલન થાય. મરજીનું કરવત ઉત્પ્રેક્ષા છે એ વર્તમાન પરિસ્થિતિમાં મહાન પલટો માગે છે આ આશય આ પદનો હોય એમ મને ભાસમાન થાય છે અને એ દૃષ્ટિએ વિચારી જોવા વિજ્ઞપ્તિ છે. આખું પદ વિચારણીય છે અને છેલ્લી ગાથા ખાસ વિચારણીય છે (૧ ૬)

પદ એકસોસાતમું

ભૂમિકા—આ પદ શ્રી ભીમશી માણેકની ચોથી આવૃત્તિ (આનંદઘન બહોંતેરી)માં ૧ ૦મા પદ તરીકે આપ્યું છે. પ ગંભીરવિજયજીએ એનો અર્થ કર્યો નથી, કારણ કે એમની પાસે બહોંતેરીની જે નકલ રાખવામાં આવી હતી તે આવૃત્તિમાં આ પદ મુદ્રિત થયેલ નહોતું. તેમાં ૧ ૫ પદ હતાં અને વૈરાગ્ય બેટાવાળા પાઠથી એની પૂર્ણાહુતિ થતી હતી. નીચે અર્થ બેસાડવા પ્રયત્ન કર્યો છે તેની જવાબદારી બહુ અંશે મારી પોતાની છે.

આત્મા—ચેતનરાજ ઉન્નત સ્થાન પામતો જાય ત્યારે એનામાં વિકાસ વધતો જાય છે. અને વિકાસમાર્ગનું પણ એવું છે કે એ એક વાર વધવા માંડે ત્યારે કૂદકે ને ભૂસકે એમાં પ્રગતિ થતી જાય છે. મિથ્યાત્વમાંથી સમ્યક્ત્વ થતાં અનેક ભવો નીકળી જાય છે અને વળી વાર ગુણપ્રગતિના એક એક પગથિયે ચઢતાં હજારો—લાખો ભવો થઈ જાય છે. પણ એક વાર રસ્તો હાથમાં આવી ગયો ત્યાર પછી પ્રગતિ ભારે ઝડપથી આગળ ધપે છે. એને માટે એક દાખલો જ બસ થશે। સાતમા ગુણઠાણાથી તેરમા સુધી પહોંચતાં પ્રાણીને માત્ર બે ઘડીનો કાળ લાગે છે—જોકે ગુણની નજરે જોતા એ બંને ગુણસ્થાન વચ્ચે ઘણો મોટો અંતર છે. પ્રાણી પડવાઈ[1] થઈ નીચે ઊતરતો જાય ત્યારે જેમ એ ઠેઠ મિથ્યાત્વદશા સુધી ખેંચાઈ જાય છે તેમ જ જ્યારે એની પ્રગતિ થવા માંડે છે ત્યારે એ ખૂબ ઝડપથી આગળ પણ ધપે છે. માર્ગાનુસારીના ગુણોથી એ ત્યાગમાર્ગે આવે, દ્રવ્ય શ્રાવક ભાવ શ્રાવક દ્રવ્ય સાધુ, ભાવ સાધુ અને પછી તો સ્વભાવત્યાગ ક્ષપકશ્રેણી, ધર્મ-શુક્લ ધ્યાનના પાયાઓ અને શૈલેશીકરણ—એમાં ઉત્તરોત્તર પ્રગતિ કરતો જાય છે અને મન પર વિજય મેળવી એ અસાધારણ વીર્ય ફોરવી આગળ ધપે જાય છે આવા પ્રગત થતા ચેતનરામને ઉદ્દેશીને આ પદ લખાયેલું છે. વાત એ છે કે એક વાર પ્રાણી રસ્તે ચઢી ગયો, એની કર્મની ગ્રંથિનો ભેદ થઈ ગયો, પછી એની પ્રગતિ થયા કરે છે

પ્રગતિ કરનારની અંદર યોગ્યતાની જરૂર હોય છે કેટલાક પ્રાણીઓ ધીઠને ધીરે ધીમે ધીમે આગળ વધે છે અને એક એક સ્થાનમાં ઘણો લાંબો કાળ કાઢે છે અને

---

૧ પ્રતિપાતી, પતનોન્મુખ.

કોઈ કોઈ પ્રાણી તો મોટર કે એરોપ્લેનની ઝડપે આગળ વધ્યે જાય છે. કેટલાક આગળ વધતા પાછા પણ પડી જાય છે અને વળી પ્રથમ પગલે આવી પ્રયત્ન કરી ફરીવાર શ્રેણી માંડે છે. પણ એક વાર એકડો નોંધાઈ ગયો, ગતિનો મેળ થઈ ગયો, તો પછી અંદર બેઠેલો પ્રકાશ જતો નથી. ગતિ ઓછીવધતી હોઈ શકે છે અને થઈ પણ જાય છે પણ એનો અંતે નિસ્તાર જરૂર થવાનો એ ચોક્કસ થઈ ગયું જાણવું. આવા ગતિશીલ થઈ ગયેલ પ્રાણીની આ પદમાં વાત છે. વ્યક્તિભેદે તરતમતા અને વિવિધતા જરૂર શક્ય છે. પણ ગતિની મંદતા-શીઘ્રતાને બાદ કરતાં તેની પરિસ્થિતિ આ પદમાં વર્ણવી તેની મનોરમતાએ હોય છે

જ્યારે પ્રાણી જ્ઞાન અને ક્રિયાનો મેળ મેળવે, જ્યારે એને જ્ઞાનપૂર્વકની ક્રિયામાં રસ થાય, જ્યારે જ્ઞાન વગરની ક્રિયામાં એને અંધત્વ લાગે, જ્યારે ક્રિયા વગરના જ્ઞાનમાં એને વંધ્યત્વ લાગે, જ્યારે ક્રિયામાર્ગમાં સ્તવનને મુકામ સ્થાન એના તરફથી આપવામાં આવે, જ્યારે સમકિતના છયે સ્થાનક પર એકસરખી રુચિ, સદ્દહણા અને ક્રિયાપરતા એને પ્રાપ્ત થાય, ત્યારે એનો (ચેતનનો) વિકાસ ફાલતો જાય છે એવે વખતે એને જે ભાસ થાય છે તેનું અત્ર વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે

વસંત ઋતુ એ સર્વ ઋતુમાં ઋતુરાજ કહેવાય છે. એમાં આખી કુદરતનો આનંદ અવર્ણનીય હોય છે એ વસંત ઋતુ પર કવિઓ મુગ્ધ બની ગયા છે. એ વસંત ઋતુમાં જેવી કુદરતની સ્થિતિ થાય છે તેવી દશા જ્ઞાનવિશેષની—ચેતનરામની થાય છે તે અત્ર બતાવવામાં આવી છે

પદ[1]

(રાગ-વસંત)

तुम ज्ञान विभो फूली वसंत, मनमधुकर ही सुखसों वसंत तुम० १

અર્થ—હે પ્રભુ! તમારા જ્ઞાનરૂપ વસંતઋતુ (હવે) ફૂલી છે ખીલી છે અને તેથી મનરૂપ ભ્રમર સુખે વસે છે. (મોજમાં રહે છે.) (૧)

વિવેચન—જ્ઞાનમય પ્રભુ! આપની વસંત અત્યારે બરાબર ખીલી છે એટલે અંતરમાં જ્ઞાનની જાગૃતિ થઈ છે માર્ગનો સમ્યગ્ ભાસ થયો છે દર્શનમોહનીયનો અંધકાર ઊડી ગયો છે અજ્ઞાનની અંધતા નાશ પામી છે. અને એક વાર અંદર જ્ઞાનદીપક પ્રકટ થયા એટલે વસ્તુસ્વરૂપનું સાચું ભાન થાય છે પ્રત્યેક વસ્તુનો એકબીજા સાથે શો અને કેટલો સંબંધ છે તેનો ખ્યાલ થાય છે અને વસ્તુને વસ્તુ તરીકે ઓળખાય છે. આવા

શબ્દાર્થ—તુમ = આપ, તમે. વિભો = પ્રભુ (સંબોધન). વસંત = ફાગણ-ચૈત્ર માસની ઋતુ, ઋતુરાજ. ફૂલી = ખીલી, વધી. મધુકર = ભમરો. સુખસોં = સોં એ બ્રજભાષા વિભક્તિનો પ્રત્યય છે. સુખે, સુખથી.

૧ આ પદ ભી. મા. ની નવીન આવૃત્તિમાં જ છે પ્રતમાં ન હોઈ એના વિષે પાઠાંતર મળતા નથી.

પ્રકારની જ્ઞાનવસંત ખીલે ત્યારે અનેરો આનંદ થાય છે તે જણાવવાની ખાસ્સે જ જરૂર હોય. આનંદઘનજી મહારાજ અન્યત્ર આ દૃષ્ટિને દિવ્ય નયણું કહે છે એવા પ્રકારના નયણને લઈને જે માર્ગદર્શન થાય તે દિવ્ય કહેવાય છે અને તેની સંપૂર્ણ પ્રાપ્તિ તો કેવળજ્ઞાન સાથે થાય છે એની વિચારણા બીજા અજિતનાથ ભગવાનના સ્તવનમાં વિસ્તારથી યોગિરાજે પોતે જ કરી છે અને આપણે તેને યથાસ્થાને વિચારશું. એ નયણની પ્રાપ્તિ થઈ નથી, પણ એ માર્ગે ગમન શરૂ થયું છે તે વખતે અંતર આત્મા કેવો અનુભવ કરે તેનું અત્ર વર્ણન છે. આ વર્ણન વિચારતાં જ્ઞાનાનંદની લહેર કેવી જામે અને આનંદકારક હોય છે તેનો ખ્યાલ થશે. જ્ઞાન તો ખરો પ્રકાશ છે. એની મહત્તા અપૂર્વ છે. વસંત ઋતુમાં ભમરાનો ગુંજારવ સાંભળ્યો હોય તો તેનો ખ્યાલ આવે. એ પોતાના પુષ્પવિકાસથી માલતી ઉપરથી ગુલાબ પર અને ત્યાંથી કમળ પર ગુંજન કરતો જાય અને એના વિહારમાં કોઈ જાતની અટકાયત ન થાય, એવી રીતે જ્ઞાનવિશેષોની વસંત ખીલે છે ત્યારે ચેતનરાજ સમ્યગ્જ્ઞાનના પ્રસ્તાવોમાં અહીંત્યાં સમતાપૂર્વક પણ નિરંકુશપણે ગુંજન કરે છે અને એમ તે નિજાનંદ અનુભવે છે. એવે પ્રસંગે તત્ત્વની વ્યાખ્યા કે જીવ-અજીવનો સંબંધ કે કર્મ અને ચેતનનો સંબંધ વિચારવામાં આવે, કે લોકરંજન, લોકોત્તર રંજનના પ્રશ્નો પર સાપેક્ષ દૃષ્ટિએ વિચાર કરવામાં આવે, કે સાધનધર્મોની સાધ્યતા પર જુદા જુદા દૃષ્ટિબિંદુથી મૂલ્યાંકન કરવામાં આવે, ત્યારે અંદર જે આનંદ થાય છે, જે શાંતિ થાય છે, જે સ્વરૂપાભાસ થાય છે તે અદ્ભુત છે અને અનુભવગમ્ય જ છે. આવી જ્ઞાનવસંત હે વિભો! તમારી ખીલી છે. તમારા સંસર્ગે તમારા સાથીની એવી જ રીતે ખીલે એવી સહજ ઇચ્છા મારામાં જાગ્રત થઈ છે. એ સ્વરૂપાનંદનો ખ્યાલ કરું છું ત્યારે મધુકરનો ગુંજારવ નજરે પડે છે અને તેની સાથે દશા થાય એવો આશય મારી સન્મુખ ખડો થાય છે.

સાહિત્ય અને સંગીતરસિકોએ જસવિલાસ, વિનયવિલાસ, જ્ઞાનવિલાસ શબ્દો જરૂર જાણ્યા હશે. જ્યારે અંદરથી જ્ઞાન ચાલતું હોય, તેવે વખતે ચેતનરાજ જે અપાર શાંતિ અનુભવે અને આંતર ગુંજન કરાવે તેને વિલાસ કહેવામાં આવે છે. ઉપાધ્યાય શ્રી યશોવિજયજીના એવા વિલાસને જસવિલાસ કહેવામાં આવે છે, ઉપાધ્યાય શ્રી વિનયવિજયજીના એવા આંતર આનંદને 'વિનયવિલાસ' કહેવામાં આવે છે; અને જ્ઞાનવિમળસૂરિના એવા સ્વૈરવિહારને જ્ઞાનવિલાસ કહેવામાં આવે છે. એવા પ્રકારના વિલાસો જે કોઈ ચેતન કરે તે વખતે તે જ્ઞાનવિશેષો થતો જાય છે અને એની જ્ઞાનવસંત વધારે ખીલતી જાય છે. એ વખતે મનભ્રમર જે સુખવાસમાં વસે છે તેનું અત્ર વર્ણન કર્યું છે. (૧)

दिन बडे भए वैरागभाव, मिथ्यामति रजनीका घटाव   सुम० २

શબ્દાર્થ—દિન = દિવસ, (સૂર્ય ઉગવાનો સમય). વડે = મોટા, લાંબા. વૈરાગભાવ = વૈરાગ્ય (એ ભેદાવ ભાન નથી જુઓ પદ ૧ ધ્રુ). મિથ્યામતિ = કુમતિ, દુર્મતિ, આશાતૃષ્ણાના વિચાર ક્લેશની બુદ્ધિ. રજનીકા = રાતનો (અંધારાનો સમય, તેનો). ઘટાવ = ઓછી થવું, નાના થવું

અર્થ—વૈરાગ્યભાવરૂપ દિવસ મોટો મોટો થવા લાગ્યો અને મિથ્યામતિ-દુર્મતિરૂપ રાત્રી ઘટતી ઘટતી ચાલી—નાની નાની થતી ચાલી. (૨)

વિવેચન—જ્ઞાનવસંત ફૂલે ત્યારે બીજું શું શું થાય તે પણ વિચારવા યોગ્ય છે વસંતઋતુમાં દિવસ ઉત્તરોત્તર મોટો થતો જાય છે અને રાત્રી ધીમે ધીમે તેના પ્રમાણમાં નાની થતી જાય છે. કુદરતની આ લીલા નજરે દેખાય છે, તેમ જ્યારે ચેતનનો વસંતકાળ ખીલે ત્યારે વૈરાગ્યભાવ વધતો જાય છે વધારે વધારે સ્થિર, ઊંડો અને પાકો થતો જાય છે. વૈરાગ્યભાવ'નો કાંઈક ખ્યાલ આપણે ૧૦૫મા પદમાં કરી ગયા. અવધૂ વૈરાગ્ય બેટા જાયા એની વિચારણા કરતી વખતે ભાવ નામ એ બેટાને આપ્યું અને એ ભાવનું વર્ણન કર્યું ન જાય એ ભાવ બતાવી એ વૈરાગ્યભાવ પ્રકટ કરવા વિજ્ઞપ્તિ કરી. એ વૈરાગ્યબેટો તે વખતે તો માત્ર જ ન્મ્યો જ હતો, પણ ત્યાર બાદ જ્યારે ચેતનનો જ્ઞાનવસંતકાળ ખીલે, ત્યારે એ વધતો જાય છે. આ વૈરાગ્ય, જેનું અત્ર વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે તે જ્ઞાનગર્ભિત વૈરાગ્યની વાત છે એમ ધ્યાનમાં રાખવું એમાં મોહ કે દુઃખ ગર્ભિત વૈરાગ્યને સ્થાન નથી. વૈરાગ્યભાવ જેમ જેમ વધતો જાય તેમ તેમ ચેતનની આખી વ્યવહારુ દૃષ્ટિમર્યાદામાં મોટો ફેરફાર થઈ જાય છે જેને એ પોતાનાં માનતો તેનો અને પોતાનો ખરો સંબંધ તેના જાણવામાં આવે છે અને સુંદર પરિણામપૂર્વક સાચી આધ્યાત્મિકતા અંદર જામતી જાય છે એમાં પછી ઉપર ઉપરના વ્યવહારને કે બાહ્ય ઉપચારને સ્થાન રહેતું નથી. વૈરાગ્યભાવની તો ખરેખર બલિહારી છે! એ થાય એટલે પ્રાણીનો જીવનપલટો થઈ જાય છે આમાં બાહ્યાભાસ કે દંભને સ્થાન નથી. સાચો વૈરાગ્ય થયો એટલે પછી સીધી પ્રગતિ થતી જાય છે પરિસ્થિતિ પલટો ખાઈ જાય છે અને આનંદ અને લહેરની જમાવટ થતી જાય છે જ્ઞાનવસંતમાં આ રીતે દિવસ મોટો મોટો થતો લાગ્યો અને ખોટી બુદ્ધિરૂપ રાત હતી તે નાની નાની થવા માંડી. મિથ્યામતિવાળા વર્ગ અજ્ઞ કે લોક હોય છે એમ સમજવાનું નથી, પણ તેઓને સમ્યગ્જ્ઞાન ન હોવાથી તેમનામાં ભારે અવ્યવસ્થા જામેલી હોય છે અને મોજ દેખીતા લાભમાં ફસાઈ તેઓ પરમ સાધ્યને વીસરી જઈ આડે માર્ગે ઊતરી જતા હોય છે આવા પ્રકારની મિથ્યામતિ એ ખરેખર રાત્રી જ છે એમાં અંધકારની પ્રચુરતા જ હોય છે અને એમાં અથડાયમાં ક્યાં જ મારવાનાં રહે છે. જ્યારે જ્ઞાનવસંત ખીલે છે ત્યારે સાચી બુદ્ધિ જામતી જાય છે પૂર્વગ્રહો છૂટી જાય છે અને અંદરથી સાચા નિર્ણયો થાય છે. અને પછી તો સમકિતનાં બીજ ભૂમિકા પ્રાપ્ત થાય છે, એનો વિકાસ વધતો જાય છે અને વૈરાગ્યભાવ સાથે સમ્યગ્જ્ઞાન વધતાં ત્યાગ, સંયમ અને અહિંસાની જ્યોતિ આગળ વધતી જાય છે (૨)

बहु फूली फली सुरुचि बेल, ज्ञाता जन समता संग केल सुम० ३

પાઠાંતર—ફૂલી-ફેલી. ન્યાતા-જ્ઞાતા.

શબ્દાર્થ—બહુ = ખૂબ. ફૂલી ફલી = વધી અને ફળવતી થઈ. સુરુચિ = પ્રેમ, સારી ઇચ્છા, સારો ભાવ. વેલ = લતા, વાંકી ને પથરાતી અથવા બીજે મળી ચડતી વનસ્પતિ. ન્યાતા = જ્ઞાતા, જ્ઞાનને પામ્યા, જાણકાર. સંગ = સાથે, સોબત. કેલ = કરે છે

અર્થ—(એ ઋતુરાજમાં) સુરુચિરૂપ વેલડી ખૂબ વધી અને ફળવતી થઈ અને એમાં આગુસર પુરુષો સમતા (સ્ત્રી)નો સંગ કરતા રહ્યા. (૩)

વિવેચન—વસંતઋતુમાં આખી વનસ્પતી ફાલે-ફૂલે છે; તે વખતે વેલડીઓ સૌથી વધારે ખીલે છે જેમ વેલ વસંતઋતુમાં ફાલે-ફૂલે અને ફળે છે તેમ જ સુરુચિરૂપ વેલડી જ્ઞાનવિભુના પ્રતાપે તેના વસંતકાળમાં ફાલે-ફૂલે છે આ પ્રમાણે હકીકત હોઈ સુરુચિ એ શી વસ્તુ છે તે જરા આલેખી લઈએ. ધર્મ તરફ સારી રુચિ એટલે સુરુચિ એ કેવા પ્રકારની હોય તેને અંગે શાસ્ત્રકારે ત્રણ લિંગ (ચિહ્નો) બતાવ્યાં છે

(અ) **શ્રુતઅભિલાષ**—ધર્મ સાંભળવામાં પ્રીતિ. સાકર અને દ્રાક્ષમાં મીઠાશ લાગે તે કરતા વધારે મધુરતા ધર્મશ્રવણમાં લાગે. યુવાન વય હોય, સમાનધર્મી રૂપાળી સ્ત્રી હોય, પરસ્પર પ્રેમ હોય, તેને દિવ્ય મધુર ગાન સાંભળવામાં જેટલો આનંદ થાય તેથી વધારે રસ ધર્મશ્રવણમાં થાય એ રુચિનું પ્રથમ ચિહ્ન છે

(આ) ધર્મ તરફ એની ઇચ્છા અતિ વિશિષ્ટ હોય. માણસ ભૂખ્યો હોય ચાર દિવસથી અન્નને અને જીવને વેર થયું હોય, તેવો માણસ ભોજન મેળવવાની જેવી ઇચ્છા કરે તેવી તીવ્ર ઇચ્છા ધર્મ તરફ થયા કરે એ રુચિનું બીજું ચિહ્ન જાણવું

(ઇ) એ રુચિવાન જીવડો દેવ કે ગુરુની વૈયાવચ્ચ એટલી સારી રીતે અને ખંતપૂર્વક કરે કે જ્યારે જ્યારે એને તક મળે ત્યારે ત્યારે વગર અટકાવે કે વગર વિલંબે બીજા કામ છોડી એની ઉપાસનાવાસનામાં એ લાગી જાય.

આવાં ચિહ્નોથી પ્રાણીમાં ધર્મરુચિ જાગી છે અને જામી છે કે નહિ તેનો નિર્ણય થાય. એવા પ્રકારની રુચિરૂપ વેલડી ઉત્તરોત્તર વધારે વધારે ફાલતી જાય. આ પ્રમાણે જ્ઞાનવિભુની વસંત ફાલતી જાય. રુચિ અને સદ્‌ભાવના એક જ ચીજ છે. અને એ વસંત ફાલે ત્યારે જ્ઞાનવિભુ-જાણવાન ચેતન-સમતા સાથે વધારે વધારે સંગતિ કરતો જાય, એને સમભાવમાં વધારે વધારે રસ પડે, અને એને એકસરખી શાંતિ પ્રાપ્ત થાય. સમતામાં મન-વચન-ક્રિયાનો પરસ્પર મેળ બેસે, અને ઉદ્વેગ, કલહ કે અવ્યવસ્થાનો અંત આવી જાય. અંતરની સમતા વગર પ્રાણી ગમે તેટલી બાહ્ય ક્રિયા કરે, પણ તેની ભૂમિકાની શુદ્ધિ યથેષ્ટ ન હોવાને કારણે એ કચરાવાળી ભૂમિ ઉપર લીંપણ કરવા જેવું થાય છે અને એમાં સર્વ પ્રયાસની નિષ્ફળતા પ્રકટ દેખાય છે, એટલે જ્યારે જ્ઞાનવસંત ખીલે ત્યારે એક એવા પ્રકારની સમતા અંદર જામતી જાય છે કે એનો આખો આકાર જ ફરી જાય છે એની દુન્યવી દૃષ્ટિમાં મોટો ફેરફાર થઈ જાય છે એના વિચાર અને વર્તનમાં સરખાઈ આવી જાય છે અને અપેક્ષા અને ગાંભીર્યતા તરફનું એનું વલણ નજરે પડે છે. આ સર્વ જ્ઞાનવસંતની ખિલવણીનું પરિણામ છે (૩)

ज्ञानत भानी पिक मधुर रूप, सुर नर पशु 'आनंदघन' सरूप   तुम० ४

અર્થ—ભાની-ભાષારૂપ કોયલ અથવા કોયલરૂપ ભાષા મનોરંજક સ્વરૂપને ધારણ કરે છે અને દેવ, મનુષ્ય તથા તિર્યંચો સાચા આનંદસમૂહનું રૂપ ધારણ કરી રહ્યા છે : આવી તમારી જ્ઞાનવસંત ખીલી છે (૪)

વિવેચન—વસંતઋતુમાં કોયલનો સ્વર અતિ મધુર આકાર ધારણ કરે છે. એ સ્વરમા આનંદ છે શાંતિ છે અને ગેયતા છે વિશેષ તપાસને પરિણામે માલૂમ પડ્યુ છે કે આપણે કોયલને સ્ત્રી કલ્પીએ છીએ, પણ જેના સૂરની આપણે પ્રશંસા કરીએ છીએ તે કોયલ સ્ત્રી-નારી નથી, પણ તે કોયલ જાતનો નર છે અને એ નરનો સૂર જંગલમાં ખૂબ શાંતિ આપે છે અને નીરવ જંગલને જાગતું કરે છે આ કોયલના નરને કવિઓ 'પિક'ને નામે ઓળખે છે. પિક એટલે નર-કોયલ સમજવો. ભાની એટલે ભાષા, વાણી. ચેતનરાજની વસંત બરાબર ખીલે ત્યારે વાણીરૂપ કોયલ મધુર રૂપને બરાબર જાણે છે, કારણ કે વૈરભાવ વધવા માટે, મિથ્યાબુદ્ધિ ઘટતી આવે અને ઋષિપૂર્વકની સહલણા વધે અને સાની માલુમ સમતા સાથે સંગતિ કરવા માંડે એટલે ભાષા મધુર રૂપને બરાબર જાણી જાય એ તો વસંતવિકાસનું અનિવાર્ય પરિણામ છે

અને આવો વસંતકાળ જામે ત્યારે દેવ મનુષ્ય કે તિર્યંચો આનંદસ્વરૂપ ધારણ કરે છે સાર્વજનિક એકત્વાનો સાક્ષાત્કાર થાય છે અને અનંત જ્ઞાનમા સર્વનો ત્રેય તરીકે સમાવેશ થઈ જાય છે ચેતનની આ સ્વરૂપએકતા અને અનંતઆનંદમયતા બરાબર જાણ્યામા અને જીવવામાં આવે ત્યારે જ્ઞાનવિભુની વસંત બરાબર ખીલી છે એમ સમજવું (૪)

ઉપસંહાર—આ આખા પદમા મધ્યવર્તી વિચારણા સુરુચિ-વેલડીના છે એના કેન્દ્ર સ્થાને સદ્દહણા છે એમા ચેતનના અનંત ઉત્કર્ષનોની પાછળ ભૂમિકા દર્શનમોહનીયના નાશની છે અને ચેતનનો વિકાસ થવા માંડે ત્યારે એની અનેક ક્રિયાએ પ્રગતિ થવા માંડે તેનુ અત્ર ઘણું સૂક્ષ્મ પણ ભાવવાહી ચિત્ર રજૂ કરવામા આવ્યુ છે. દુન્યવી દૃષ્ટિનો વિકાસ અને જ્ઞાનવિશેષોનો આંતર (આત્મિક) વિકાસ તદ્દન જુદા પ્રકારના જ હોય છે. દુનિયાનો વ્યવહાર ધન કુટુંબ કે વ્યવહારના વધારામા કેન્દ્રિત થઈ જાય છે; જ્યારે આત્મવિકાસ સાધ્યો થાય ત્યારે તેથી વધારે અગત્યની વાત માનસિક ઉત્કર્ષનો બંધ પડતાં જાય છે અને ઊડવાને બદલે સુખમા વસવાનું થાય છે વીતરાગભાવ પ્રાપ્ત કરવાના અભ્યાસકાળમા વિરાગભાવની પ્રચુરતા થતી જાય છે કુબુદ્ધિ કે ખોટી વિચારધારા પર કાબૂ આવતો જાય છે અને સાચી રુચિ વધતી જાય છે તેમ જ સમતા સાથે સંબંધની

પાઠાંતર—ભાની-વાની

શબ્દાર્થ—ભાનત = સેમે જ વિચારે છે ધારણ કરે છે ભાની (ભાનિ) = બોલી, વાણી, ગીરા, સરસ્વતી. પિક = કોયલ. પીક = થૂક થાપે મોંમાં પાનતમાકુનો રસ. સુર = દેવતા. પશુ = તિર્યંચ. મધુર = મનોરંજક, મીઠા

પ્રાપ્ત થતી જાય છે. આ આત્મવિકાસ કરવો એ સાચું જીવન છે, જીવનની સફળતા છે. એનું વિસ્તારથી વર્ણન કરતા ઉપાધ્યાય શ્રીમદ્ યશોવિજયજી એક પદમાં જણાવે છે કે "સમતા-રસના પાનમાં જ્યારે ચિદાનંદની મોજ અંતરથી ચાલતી હોય છે ત્યારે તન અને મનની દુવિધા ચાલી જાય છે, પોતાની સર્વ દીનતાનો છેડો આવી જાય છે" અને પછી આગળ વધતા કહે છે કે "પ્રભુગુણના અનુભવરસની આગળ–સરખામણીમાં–બીજો રસ આવતો નથી."[1] આવી અદ્ભુત રસકથા જ્યાં અંતરથી ચાલે ત્યાં પછી બાહ્ય ભાવને સ્થાન જ શું હોય? ત્યાં તો જે આનંદનો સાક્ષાત્કાર થાય છે તે કોઈને દીધો–કહ્યો જાય તેમ નથી. આવી જ્ઞાનદશા ફૂલે અને ફળે એવી ભાવના સાચા ભાવુકની હોય છે.

આ પદના કર્તૃત્વ સંબંધી વિચારણા યથાસ્થાને કરવામાં આવશે. સાચા ભાવુકને તો એના ભાવ સાથે કામ છે. કર્તા ગમે તે હોય, તે હકીકત તેને મૂંઝવતી નથી. સાહિત્યની નજરે એ વાત કેટલાક અગત્યની ગણે છે, તેમની જિજ્ઞાસાતૃપ્તિને કામ આપે તેવી સામગ્રી પણ પૂરી પાડવા પ્રયત્ન કરવો જોઈએ, પણ તેમ કરવા જતા આખો પ્રક્રમભંગ થવા દેવો ન ઘટે. તેથી એ આનંદઘન અને આનંદસ્વરૂપ માટે આનંદ શબ્દ પર સામાન્ય વિવેચન વિચારવા વિજ્ઞપ્તિ છે. આ અપૂર્વ આનંદ સ્વરૂપમાં તન્મયતા થવી એ વિશુદ્ધ, વિશિષ્ટ નિજાનંદ છે અને એને પ્રાપ્ત કરવાના સર્વ પ્રયત્ન હોઈ અધ્યાત્મરસિકનું તે પરમ સાધ્ય છે તે પ્રાપ્ત કરવા જ્ઞાનદશા ફળે–ફૂલે અને ફાલે તે માર્ગે આપણે પ્રગતિ કરીએ. (૧૭)

પદ એકસોઆઠમું

ભૂમિકા—આ પદને અંગે પં. ગંભીરવિજયજીએ લખાવેલ નોટમાં જણાવ્યું છે કે આ પદ સુરદાસનું છે. એની કૃતિ રચના અને શૈલી જોતાં એ આનંદઘનજીનું હોય તેમ જણાતું નથી. એનો ભાવાર્થ સુંદર છે તેથી કૃતિ સંબંધીની ચર્ચા યોગ્ય સ્થાન પર મુલતવી રાખી અહીં માત્ર ભાવાર્થદૃષ્ટિએ એનું રહસ્ય વિચારી જઈએ. ગમે તેની કૃતિ ઉપર સમ્યગ્ વિચારણા કરવામાં આવે તો તેમાંથી વિચારક હોય તે સારતત્ત્વ સમજી શકે છે. એ દૃષ્ટિ ખ્યાલમાં રાખી આપણે આ પદનો ભાવ સંક્ષેપમાં સમજી જવા પ્રયત્ન કરીએ.

દરેક મત કે સંપ્રદાયમાં અન્ય સંપ્રદાયવાળાની સોબત ન કરવા, તેનો પરિચય ન વધારવા અને તેના વધારે પડતા વ્યાવહારિક સંબંધમાં ન આવવા સૂચન કરેલ હોય છે. તેમાં કોઈ કોઈ વાર વ્યાવહારિક બન્ધુવૃત્તિ પણ હોય છે, એટલે કે પોતાના વાડાવાળો બીજા વાડામાં ચાલ્યો ન જાય એ ઇચ્છા હોય છે પણ એ ઉપરાંત એક બીજી વૃત્તિ પણ હોય છે. દરેક પ્રાણી પોતાને માટે ધર્મમાર્ગનો નિર્ણય કરી શકે તેટલા ઉચ્ચ

૧. જસવિલાસ, પદ સોળમું — હમ મગન ભયે પ્રભુ ધ્યાનમેં

જ્ઞાન અને રહસ્યશોધનનું મુશ્કેલ કાર્ય કરી શકે તેટલી આવડતવાળા હોતા નથી, અને ઘણી વાર બાહ્ય દેખાવ, વૃત્તિને આક્ષેપ કરે તેવી ચર્ચા અને બહુધા વિતંડાવાદમાં ફસાઈ જનારા હોય છે. આવાં પ્રાણીને ચેતવણી આપવા માટે પણ આવો પ્રતિબંધ હોય છે. ઉત્કટ બુદ્ધિશાળી પ્રાણી ચર્ચા કરી સત્યશોધનના પ્રયત્ન કરે તે એક વાત છે અને ઉપર ચોટિયા ચર્ચા કે વરઘોડા, મહોત્સવ કે જમણમાં અટવાઈ જાય એ બીજી વાત છે, અને આ મધ્યમ કક્ષાના પ્રવાહમાં પડેલા અને પડખેઅડખે ચીત હોય તેનો આધાર લઈ પેલા માર્ગ વિમાર્ગમાં પડી જનારા પ્રાણી ઘણી મોટી સંખ્યામાં હોય છે તેને ઉદ્દેશીને આવી વિચારધારાની રચના થઈ છે અને થાય છે.

પ્રાણીને વ્યાપારી મિત્રો મળે તો ત્યાં વેપારની વાતો જ ચાલે, અને જુગારી મળે ત્યાં છક્કાપંચાના જ દેકારા દેવાય. સોબતની અસર વર્તન—ચારિત્ર ઉપર પડ્યા વગર રહેતી નથી. મોટે ભાગે સમાન શીલ વ્યસન અને ધર્મવાળાની સોબત જ જામે છે, અને તેથી સંગતિ પસંદ કરવામાં ખૂબ સંભાળ રાખવી જરૂરી છે, અને એ સંબંધી ચર્ચામાં જે ચેતવણી આપવામાં આવી છે તેમાં સાંપ્રદાયિકતા સાથે જરૂરી સૂચનાના ભાવો પણ હોય છે એ ધ્યાનમાં રાખવું. ધર્મપ્રિય પ્રાણીનો અધર્મી સાથે સંબંધ ટકી શકે નહિ, સત્ય બોલનારનો સંબંધ જૂઠું બોલનાર સાથે જામે નહિ અને શાહુકાર અને ચોરનો મેળ ખાય નહિ. અમુક પ્રાણી કેવો છે તે જાણવા માટે તેના મિત્રોને ઓળખીએ તો તેનું વર્તન જાણી—સમજી શકાય છે, એટલા માટે વધારે સારા અને ચારિત્રશીલનો પરિચય કરવાની વારંવાર સૂચના કરવામાં આવી છે

પ્રાણી નિમિત્તવાસી છે, એ આજુબાજુના સંયોગોને ઘણી વાર આધીન થઈ જાય છે. સંયોગ પર સામ્રાજ્ય ભોગવનાર બહુ થોડા હોય છે નિમિત્તને આધીન થઈ જનારની સંખ્યા મોટી છે અને પોતાની વિચારણા પર મદાર બાંધી આખો જીવનપંથ યોજનાર અને અનુસરનાર બહુ થોડા જ હોય છે. આ વસ્તુસ્થિતિ કોઈ પ્રાણી નકામી અથડામણ કે માથાફૂટમાં ન પડી જાય તેટલા ખાતર તેને તેના સંયોગો સુધારવા અને નમે તેવાની સંગતિમાં ન પડી જવાની સૂચના આ પદમાં કરી છે. તેમાં સાંપ્રદાયિક ભાવના કરતાં પ્રાણીના હિતની દૃષ્ટિ સવિશેષ હોય એમ સંબંધ ઉપરથી જણાય છે આટલી પ્રસ્તાવના આ પદની વિચારણાને અંગે વિચારસ્પષ્ટતા ખાતર કરી. સુરદાસ કે આનંદઘનમાં સાંપ્રદાયિકતા નહોતી એ તો એમની આખી વિચારધારાના અભ્યાસીને જણાવવાની ભાગ્યે જ જરૂર હોય. કબીર ગાય રામ રહીમ, કૃષ્ણ કરીમ સમાન તો આનંદઘને ગાયું રામ કહો, રહેમાન કહો કોઈ, કાન કહો મહાદેવ રી (પદ ૬૭મું) અને સુરદાસે હરિભક્તિના પાણી જનતાને પાયાં, ત્યાં સાંપ્રદાયિક ભાવના ન જ હોય. આ દૃષ્ટિએ આ પદ વિચારી જઈએ.

પદ[1]

तज मन हरिविमुखनको संग
जाके संग कुबुद्धि उपजत है, परत भजनमें भंग. तज० १

અર્થ—હે મન! જે પ્રાણી હર (હરિ-કૃષ્ણ)થી ઉપરાંઠા કે વિમુખ હોય તેની સોબત છોડી દે. કારણ, જેની સોબતથી માઠી બુદ્ધિ ઉત્પન્ન થાય છે અને ભજનમાં ભંગ પડે છે (તેની સોબત કરવી ન ઘટે.) (૧)

વિવેચન—આ પદમાં ઉપદેશ આપે છે કે હે મનડા! તું જે પ્રાણી હરથી વિમુખ હોય તેનો સંગ છોડી દે. હર શબ્દનો અર્થ તો શંકર થાય છે અને સુરદાસનું આ પદ હોય તો હરિવિમુખન શબ્દ વધારે સુયોગ્ય લાગે, કારણ કે સુરદાસમાં હરિભક્તિ રસમય થતી દેખાય છે. જે પ્રાણી હરિથી વિમુખ હોય, જે પ્રભુભક્તિના સમય કે શક્તિના વ્યયને નકામો માનતા હોય, તેવાની સોબત તું મૂકી દે. તારે જો તારું ભવિષ્ય સુધારવું હોય તો હરિવિમુખ પ્રાણીને ઓછાયે પણ તું ભેટીશ નહિ. એટલા માટે હર શબ્દ અહીં સાંકેતિક સમજવાનો છે. જેનો જે આદર્શ હોય, જેના જે પૂજ્ય હોય, તેનાથી વિમુખ થયેલા, તેની વિરુદ્ધ વર્તન કરનારા અને તેનું હલકું બોલનારાનો સંગ ન કરવો. જેની સોબતથી દુર્બુદ્ધિ થાય, ભગવાનના ભજનમાં ભંગ પડી જાય, શ્રદ્ધા ઢીલી પડે, એવાની સોબત ન કરવી. અડસઠમા પદમાં સાધુસંગતિનો મહિમા વિસ્તારથી આપ્યો છે. અહીં તેની ઊલટી બાજુની વાત કરી છે. અશુભ અથવા પ્રતિકૂળ સોબતની કેવી અસર થાય તે પર મનનું લક્ષ ખેંચી તેના ઉપર પ્રતિબંધ મૂકવા અહીં પ્રેર્યા છે. જો વિચિત્ર માણસની સોબતમાં પડી જવાય તો એ મનને ડહોળી નાખે, મનમાં જે માન આપણા પૂજ્ય માટે હોય તેને ઓસરતું કરી દે અને તમે ભારે મોટા ભગત થઈ ગયા! તમે વેવલાં છો— આવા આવા મેણાંટોણાં આપી વાતને નબળી પાડી દે છે.

અને ભજન-સ્તવનનો મહિમા તો ઓર છે. ગીતગાનમાં ભારે એકતા આવે છે. આધિ-ઉપાધિ ભૂલી જવાય છે અને ચિત્તશાંતિની ખરી પિછાણ થાય છે. એવા ગીત-ગાન-ભજન-સ્તવનમાં જે સોબતથી ભંગ પાડવો પડે, જે અનિર્વચનીય આંતર આનંદના લાભ લેવાને બદલે પ્રાણી કુમતિમાં પડી જાય તેવા પ્રાણીની સંગતિ પરહરવી. (૧)

પાઠાંતર—'હરિવિમુખન' સ્થાને 'હરમ મુખન'. તજ—તજિ. સંગ—સંગતિ.

શબ્દાર્થ—તજ = છોડી દે, ત્યાગ કર. હરિવિમુખનો = જે પ્રાણી હરિથી વિમુખ હોય, જે તેનાથી ઉપરાંઠા થયો હોય, જે તેમાં માનતો ન હોય, જે વિરોધી કે ઉદાસીન હોય તેનો. સંગ = સોબત, સંગતિ, પરિચય. જાકે = જેના. કુબુદ્ધિ = માઠી બુદ્ધિ, ખરાબ બુદ્ધિ. ઉપજત = થાય. ભજન = હરિસ્મરણ. ભંગ = વિક્ષેપ.

૧ આ પદ ભીમશી માણેકવાળી બુકમાં નથી, પણ પ્રતમાં છે. અને પં. ગંભીરવિજયજીએ બતાવેલ નેમૂમાં છે તેથી તેને ૧ ની સંખ્યા આપી અહીં દાખલ કર્યું છે —વિવેચનકાર.

कहा भयो पय पान पिलायत, विष न तजे भुयंग;
खरकुं कहा अरगजा लेपन, मरकट भूषण अंग   मन० २

અર્થ—સર્પને દૂધનું પાન કરાવવાથી શું થાય ? એ કાંઈ પોતાનું ઝેર ન તજી દે. અને ગધેડાને શરીરે સુગંધી વસ્તુનો લેપ કરવાથી શું ? અને વાંદરાને અંગ પર ઘરેણાં પહેરાવવાથી શું ? (૨)

વિવેચન—ત્યારે અહીં એક પ્રશ્ન થાય છે કે જો તમારી વાત બરાબર હોય તો તમે એવા તમારા સોબતીને તમારા જેવો કાં ન કરો ? એ સવાલના જવાબમાં મધ્યમ કક્ષાની સોબતમાં કોણ કોના પર અસર કરી જાય તેના દાખલા આપે છે. એક પ્રાણી પોતાના વ્યવસાય ઉપરાંતનો વખત પ્રભુભજનમાં ગાળતો હોય, તેને એક મિત્ર મળે એટલે કાં તો દેશકથા સ્ત્રીકથા કરે, કાં તો લડાઈ કેટલી ચાલશે તેની વાતો કરે અને કાં તો સમજ્યા વગરની ધર્મની બાહ્ય માત્રા પર ટીકા કરે; એ જેમ તે કરે પણ આપણા ભાઈ સાહેબના ભજન કે સ્તવન તો જરૂર અટકી જાય. અને એ સંસારરસિક પ્રાણી તો પોતાની વાત મૂકે નહિ; એની ચર્ચામાં વિકથા જ હોય; એના પ્રસ્તાવમાં પુદ્‌ગલાનંદ કે નિંદાકૂથલી જ હોય, એટલે એને સુધારવાની વાતને બદલે આ ભાઈ ધીમે ધીમે નીચે ઊતરતો જાય અને અંતે વાણુ જાય કાદવમાં ખસી પડે અને કોઈ વાર તેમાં ડૂબી પણ જાય. એટલે સોબતીને સુધારવાનો વિચાર કરવા પહેલાં પ્રાણી પોતે લપસી જાય તેની ચિંતા વધારે કરવાની છે. ભજનમાં ન માનનારા, ઉપરચોટિયા ચર્ચા કરનારા અને અન્યને ભજન-સ્તવનમાંથી ભુલાવનારા માણસોનું કેટલાક દાખલા આપી અત્ર વર્ણન કર્યું છે. તમે સર્પને કટોરા ભરી ભરીને દૂધનું પાન કરાવો, તો શું થાય ? શું એ પોતાનું ઝેર મૂકી દેશે ? તમે ગધેડાના શરીર પર કેશર-ચંદનનું વિલેપન કરો તો એનામાં પવિત્રતા કંઈ થવાની છે ? એ તો તુરત ઉકરડા તરફ જઈ ભૂંકવા મંડી જશે અને બનશે તો તમને પણ પોતાની સાથે ખેંચી જશે, અને, તમે તેની સાથે નહિ જાઓ તો, પાછલે પગે બે-ચાર પાટુ તમારા પેટ પર લગાવી દેશે. અને વાંદરાને ઘરેણાં પહેરાવવામાં આવે તેનો અર્થ શો ? જો એના હાથ પહોંચશે તો નવલખ હારને તોડીફાડી ફેંકી દેશે. એ જ પ્રમાણે ધર્મ તરફ સહાનુભૂતિ કે પ્રેમ વગરના પ્રાણી તરફ તમે ગમે તેટલી લાગણી બતાવો અને તેને મીઠા શબ્દોથી નવાજો તો પણ એ સર્વ માંકડને ઘરેણાં પહેરાવવા જેવું છે. એમાં કાંઈ સાર ન નીકળે, તમારો વખત નકામો જાય અને તમે પોચા હો તો તમારું હોય તે પણ વખતે ખોઈ ન બેસો તો એમાં ઠીકાશ તો જરૂર આવી જાય ! ત્યારે આવો પરિણામ વગરનો અથવા ઊલટું પરિણામ આવે તેવો પ્રયત્ન કોણ કરે ? (૨)

પાઠાંતર—કહા-કહ.

શબ્દાર્થ—કહા=શું. ભયો=થયું. પયપાન=દૂધ પીવું. પિલાવત=પાવાનો આવે. વિષ=ઝેર. ભુયંગ=સર્પ. એગ ખરકું=ગધેડાને. અરગજા=કેશર, ચંદન, કપૂરાદિ સુગંધી પદાર્થો એકઠા કરીને બનાવેલ સુગંધી પદાર્થ. લેપન=લેપ. કહા=શા માટે. મરકટ=વાંદરો. ભૂષણ=ઘરેણું. અંગ=શરીર.

कौवाकुं कहा कपूर चुगावत, श्वान नाहावत गंग;
ज्युं पाषाण बाण नहि भेदत, पीतो भयो निषंग;
'आनंदघन' ये है काली कंबल, चढत न दूजो रंग   मन   २

અર્થ—કાગડાને ચણવા માટે કપૂર નાખવામાં આવે તેથી શું? અને કૂતરો કદાચ ગંગા નદીમાં સ્નાન કરે તેથી શું? તીર ગમે તેટલું તીક્ષ્ણ હોય તોપણ તે પથ્થરને ભેદી–કાપી શકે નહિ; અને ઊલટું એનું બાણ પીળુંખમ થઈ જાય. આનંદઘન કહે છે કે એવા (હરિવિમુખ) પ્રાણી તો કાળા કામળા જેવા છે; એના ઉપર બીજો રંગ ચઢી શકે નહિ (એ તો એનો મૂળ કાળો રંગ જ રાખી રહે). (૨)

વિવેચન—જેમ તમે કબૂતરને માટે જાર નાખો છો, તેમ કાગડાને ચણવા માટે કપૂરના નાના નાના ટુકડાઓ કરી નાખો તેમાં શું? તમે એમ આશા રાખો છો કે કાગડાને કપૂર નાખવાથી એ એની કુદરતી કાળાશ તજી દેશે અથવા એની વિષ્ટા પર બેસવાની ટેવને મૂકી દેશે, પણ ઊલટું એ તમને વિષ્ટા તરફ–ગ્લાનિજન્ય વસ્તુ તરફ–લઈ જવા યત્ન કરશે; તમે એને ફેરવી નહિ શકો! ત્યારે કાગડાને કપૂર ચણાવવાનો પ્રયત્ન તે કોઈ સમજુ માણસ કરે ખરો? અને કૂતરાને તે શું ગંગા નદીમાં નવરાવવો? ગંગા પવિત્ર નદી છે; એમાં સ્નાન કરવાથી ભવોભવનાં પાપ જાય છે અને શરીર પવિત્ર થાય છે આવી માન્યતા પર જોર આપી ધારો કે કોઈ પ્રાણી કૂતરાને ગંગામાં સ્નાન કરાવે તો એમ કરવાથી એ પવિત્ર થશે? સમજુ માણસ એવો નિષ્ફળ અને નકામો પ્રયત્ન જ ન કરે. તમારું બાણ ગમે તેટલું તીક્ષ્ણ હોય પણ એ પથ્થરને ભેદી નહીં શકે એને પથ્થર સામે તાકવામાં આવે તો પથ્થરને તો કાંઈ અસર પણ થતી નથી, પણ બાણને રાખવાનું ભાથું હોય તે પીળું થઈ જાય. 'નિષંગ'નો અર્થ તૂણીર થાય છે. એને વાંસા પર બાંધવામાં આવે છે. એમાંથી એક એક બાણ હાથ વડે એમાંથી કાઢી ધનુષ્ય પર ચડાવી મારવામાં આવે છે. આખા તૂણીરને પથ્થર સામે અફાળવામાં આવે તો બાણની અણીના સંઘર્ષણથી તેમાંથી તણખા ઊડે એટલે બાણ પીળુંખમ થઈ જાય, પણ એથી પથ્થર ભાગે નહિ કે ભીંજે નહિ. એ પ્રમાણે હરિવિમુખ પ્રાણીનો સંગ કરવા જતાં એના પર તો અસર ન જ થાય, પણ આપણું બાણ (–આત્મશરીર) ગરમાગરમ થઈ જાય. પીળું એ અગ્નિનો રંગ બતાવે છે અને ગરમી અસ્વસ્થ માનસ બતાવે છે. નિષંગ પાઠનો અર્થ પં. ગંભીરવિજયજી ગણિ નિઃશંક કરે છે; એ પીળું–ગરમ થાય તેમાં શંકા નથી. વાત એ છે કે પથ્થર પર બાણ મારવા જતાં બાણને ઇજા–હાનિ થાય છે પથ્થર પર અસર થતી નથી.

પાઠાંતર—પીતો–રીતો. નિષંગ–નિખંગ.

શબ્દાર્થ—કૌવા = કાગડા. ચુગાવત = ચણાવવું, નાખવું ખવરાવવું. શ્વાન = કૂતરો. નાહાવત = નવરાવો. ગંગ = ગંગા નદી. જ્યું = જેમ. પાષાણ = પથ્થરને. બાણ = તીર, શર. ભેદત = કાપી. પીતો = પીળો. ભયો = થયો. નિષંગ = ભાથું. યે હૈ = તે છે. કાલી કંબલ = કાળી કામળી. ચઢત = ચડે, લાગુ થાય. દૂજો = બીજો.

આનદઘન કહે છે કે એ તો કાળી કામળ છે એના ઉપર બીજો રગ કદી ચઢી શકે જ નહિ. કામળ સફેદ હોય તો તેને લાલ, પીળી કે લીલી બનાવી શકાય, પણ કાળી કામળ હોય તે તો ત્રણ કાળમા કાળી જ રહેવાની; એના પર બીજો રગ લાગે જ નહિ અને ઉગાડવાનો પ્રયાસ કરવામાં આવે તો મહેનત માથે પડે. (૩)

ઉપસહાર—હરિવિમુખ જે પ્રાણી હોય તેને સુધારવાનો પ્રયત્ન કરવા જતાં એ સુધરે નહિ અને આપણે આપણુ કામ મૂકી જઈએ. સમજુ વ્યવહારુ માણસ આ વિમુખ પ્રાણીના સગમા પડી જાય તો તેનો રગ સામાને ન લાગે, પણ સામાનો રગ તેને જરૂર ઓછો-વધતો લાગે. કાળિયા સાથે ધોળિયાને બાધ્યો હોય તો વાન (વર્ણ—રગ) ન આવે, પણ સાન (સમજણ—અક્કલ) તો જરૂર આવે અને અહીં મુદ્દો સાનનો જ છે એની સોબતમાં કુબુદ્ધિ થાય, મન રખડુ થઈ જાય, સ્થૂળ ભાવ પર પ્રેમ થતો જાય, અને આપણે જે થોડુ ઘણુ ભજનસ્તવન કરતા હોઈએ, તેમા ભગાણ પડી જાય અને આખરે ભજન ભૂલી જવાય. માટે આપણુ હોય તે ખોઈ બેનાએ એવી સોબતે ન ચઢવુ એવાને પાળે ન ચઢવુ, એવાના પ્રસગથી દૂર રહેવુ

મધ્યમ કક્ષાના પ્રાણીઓ, જેઓ પોતાને માટે દલીલ કરી શકતા નથી, જેઓ સામાન્ય બુદ્ધિના હોઈ સામા સાથે તરત ભળતા થઈ જાય છે જેમના મન પર અસર થતા વાર લાગતી નથી અને જે વર્ગમા દુનિયાનો મોટો ભાગ હોય છે તેમણે અધર્મી નાસ્તિક કે કમઅક્કલ વગરના પ્રાણીનો સગ કદી ન કરવો. એમા પોતાનું હોય તે ગુમાવવાનું થાય છે થોડુ પ્રાપ્ત કરેલ હોય તે હારી જવાય છે અને પોતાનો વિકાસમાર્ગ સાથે રસ્તે હોય છે તેને બદલે વિનાશનો પથ સાંપડે છે આપણી પાસે દૂધ હોય તો તે સર્પને પિવરાવવામા ભારે જોખમ છે એમા એનુ ઝેર વધે છે અને એ ઝેર દૂધ પાનારને પણ મારે છે આવી રીતે સર્વ દાખલામા ભાવ સમજી લેવો.

આ પદમા હરિવિમુખનો સગ ન કરવાની વાત કરી છે તે અસાધારણ બુદ્ધિશક્તિ વાળાને માટે નથી એ તો ચર્ચા દલીલ કે વાતચીતથી સામાનુ હિત રજન કરી તેને ફેરવી શકે છે પણ ચાલુ વહેવારુ પ્રાણી જ્યા ત્યા અથડાઈ-ફસાઈ જાય તો એણે થો, ઘણો ધાર્મિક ભાવ કે લોકો ભાવે મેળવ્યુ હોય તે પણ ગુમાવી બેસે છે. તે પ્રાણીએ હરિવિમુખ-ધર્મવિરુદ્ધ, આદર્શહીન પ્રાણીનો પરિચય ન કરવો. આ વાત બહુ અનુભવને પરિણામે લખાયેલી જણાય છે. આપણી પાસે પાચ મોસબી સારા હોય, અને બે સડેલા-ચેપાયેલા હોય; એ સાતેને એક કરડિયામા મૂકીએ, તો બે બગડેલા પોતાનો ચેપ બધા સાત મોસબીને લગાડે અને તેને બગાડે એમા પાચ સારા હોય તે બેને સુધારી ન શકે સામાન્ય ચાલુ કક્ષાને માટે આવું બનતું દરરોજ અનુભવાય છે માટે હરિવિમુખનો સગ ન કરવો મોક્ષનસ્ત સસારી પ્રાણીના માર્ગો વિપથગામી હોય છ અને લાગ ...

બાદ એને ઉતરવું સહેલું લાગે છે અને ઉતરવાના આનંદમાં ભળવા માટે દીર્ઘ મહેનત પણ વીસરાઈ જાય છે માટે બને ત્યાં સુધી એવો પ્રસંગ જ ઊભો થવા ન દેવો.

કરખ(પ)મુખન એવો પાઠ પ્રતમાં છે; એનો અર્થ મોઢેથી કરખાપણ કરે તેવા કરખપડુઆ માણસો જણાય છે એવા માણસો તમારા વખાણ કર્યા કરે, તમારી પાસે મીઠી મીઠી વાતો કર્યા કરે અને તમને આનંદકલ્લોલમાં રાખી તમને અન્યત્ર દોર્યા કરે, તમને કદી વખત જ મળવા ન આપે અને તમને પુદ્ગલાનંદી બનાવી દે. આવા પ્રાણીના પરિચયથી આપણામાં કુબુદ્ધિ ઉત્પન્ન થાય છે સંસારરસિકતા વધે છે અને ભજન–સ્તવનમાં ભંગ પડે છે આવા પ્રાણી પર આપણે અસર કરી શકતા નથી, પણ આપણે થોડું ઘણું કરવા કોઈએ તેમાં ભંગ પાડે છે અને આપણને સાચો માર્ગ ભુલાવી દે છે. માટે આવા કરખપડા માણસોની સોબત ન કરવી. કરખથી કરખવા થાય છે અને કરખની રમતથી મગજનું સમતોલપણું એવું ગુમાવી બેસાય છે કે એને ઠેકાણે લાવવું અશક્ય નહિ તો ભારે મુશ્કેલ બને છે

આ પદ મુસ્તાસનું હોય કે ગમે તેનું હોય, પણ તેમાં બહુ અગત્યની મુદ્દામ વાત કરી છે અને તેને મન પર લઈ ખાસ લક્ષ્યમાં રાખવા યોગ્ય છે (૧૮)

પરિશિષ્ટ ૧ પૂરવણી પદ[1]

ભૂમિકા—૧૦૮ પદ થઈ રહ્યાં તે ઉપરાંત છૂટાછવાયા પદ મળે છે તેમાં આનંદઘનનું નામ કર્તા તરીકે હોય છે તેનો પણ સંગ્રહ તો જરૂર થવો જોઈએ. એના કર્તૃત્વ માટે વિચારણા આ રીતે કોઈવાર વિવેચનમાં અને કોઈવાર વિવેચનને છેડે અને સમુચ્ચયે ઉપોદ્‌ઘાતમાં થશે. આ પદ શ્રીબુદ્ધિસાગર મહારાજના આનંદઘનપદ-ભાવાર્થમાં ૧૦૮મા પદ તરીકે સ્વીકૃત થયેલ છે. એની શબ્દરચના જોતાં એ આનંદઘનજીની કૃતિ હોય એમ લાગતું નથી. જો કે આ પદમાં આનંદઘનની આ ગૂઢતા કે યોગરમણતા નથી, છતાં એમાં ચેતનના વિકાસ માટે ઊંડી લાગણી અને તીવ્ર આકાંક્ષા તરવરી આવે છે. એમાં ત્રેવીશમા તીર્થંકર શ્રી પાર્શ્વનાથ મહારાજની સ્તુતિ છે. એમાં ઉચ્ચ ભાવ અને સ્થિર આશય પ્રાર્થનારૂપે સારી રીતે ગોઠવાયા છે.

(રાગ—વેલાવલ)

मेरे ए प्रभु चाहिए, नित्य दरिशन पाउं;
चरणकमल सेवा करुं, चरणे चित्त लाउं. मेरे० १

અર્થ—હે પ્રભુ! નાથ! મારે તો એટલું જોઈએ કે આપનાં દરરોજ દર્શન કરું, આપના ચરણકમળની સેવા કરું અને આપની સેવામાં મારા મનરુચિને લગાવી દઉં. (૧)

વિવેચન—પ્રભુ! પાર્શ્વનાથ દેવ! મારે તો એટલું જ જોઈએ છે કે મને આપનાં દર્શન દરરોજ થાય.

दर्शनं देवदेवस्य, दर्शनं पापनाशनम्। दर्शनं स्वर्गसोपानं, दर्शनं मोक्षसाधनम्॥

—દેવાધિદેવનાં દર્શન પાપનો નાશ કરનાર છે, સ્વર્ગ (દેવલોક)ના પગથિયારૂપે છે અને મોક્ષનું સાધન છે.

દર્શનનો આટલો મોટો મહિમા છે. વ્યવહારમાં આ રીતે આપણે નાનપણથી ગાઈએ છીએ —

પ્રભુ દરિસન સુખ સંપદા, પ્રભુ દરિસન નવનિધ, પ્રભુ દરિસનથી પામીએ, સકળ પદારથ સિદ્ધ.

આ રીતે તો સર્વ પદાર્થોની સિદ્ધિ પણ દર્શનમાં રહેલ છે. એમાં અનેક સુખની ઉત્પત્તિ છે. એમાં નવ નિધિ અને આઠ મહાસિદ્ધિની પ્રાપ્તિ છે અને એ સર્વસ્વ છે. આટલી હદ સુધીનો મહિમા 'દર્શન'નો આપ્યો છે. અને મોક્ષસાધનમાં એને ખાસ મહત્ત્વનું સ્થાન મળેલું હોવાથી દર્શનને વિવિધ દૃષ્ટિએ સમજવા અને તેનો પરિચય કરવાની જરૂર છે.

---

૧ આ પદનો પાઠાંતર પ્રાપ્ત થયેલ નથી.

શબ્દાર્થ—મેરે = મને. ચાહીએ = જોઈએ, પસંદ પડે. દરિસન = દર્શન. (વિવેચન) પાઉં = પામું, મેળવું. ચરણ = પગ, [illegible], ચારિત્ર, સદા. લાઉં = લગાડું.

દર્શન શબ્દ અનેક અર્થમાં ભાષામાં વપરાય છે દા. ત., જૈન દર્શન, બૌદ્ધ દર્શન, સાંખ્ય દર્શન, વેદાંત દર્શન, જૈમિનીય દર્શન, નૈયાયિક દર્શન, વૈશેષિક દર્શન. અહીં દર્શન એટલે તત્વજ્ઞાન (School of philosophy) મૂળ વસ્તુ એના ધર્મો, એનાં પ્રકટીકરણો, સત્ય સ્વરૂપ, ઉત્પત્તિ, વિકાસ, વિસ્તાર અને અંતિમ અવસ્થાનો વિચાર કરનાર જુદાં જુદાં દષ્ટિબિંદુઓને દર્શન કહેવામાં આવે છે. અથવા દર્શન એટલે દેખવું તે. જ્ઞાનાવરણીય કર્મ પછી બીજું દર્શનાવરણીય કર્મ આવે છે તેમાં દર્શન એટલે વસ્તુનું સામાન્ય સ્વરૂપ જ્ઞાન એ અર્થ છે ગાયનું ગોત્વ, મનુષ્યનું મનુષ્યત્વ, વસ્ત્રનું વસ્ત્રત્વ એ સામાન્ય છે. આ પ્રકિ છે એનું સ્પષ્ટતા વગર ભાન થાય તે દર્શન છે અને વ્યંજન, અર્થાવગ્રહ, ઈહા, અપાય અને ધારણાથી નિશ્ચય થાય તે જ્ઞાન છે એ અર્થ દર્શનનો વિશિષ્ટ પ્રકાર છે. ત્યાં એ તત્વજ્ઞાનનો પારિભાષિક શબ્દ છે. આ બન્ને અર્થો અત્ર વપરાયેલા દર્શન શબ્દને કેટલા લાગુ પડે છે તે માટે નીચેનું વિવેચન વિચારો:—

અહીં દર્શનનો વ્યવહારુ અર્થ છે આપણને કોઈ વ્યક્તિ મળે ત્યારે તેનાં દર્શન થયા કહેવાય. તીર્થંકર દેવની મૂર્તિ કે ચિત્રનાં દર્શન કરવા જવું એમને માન આપવું અને એની પાસે ઊભા રહી તેમનાં ગુણગાન કરવા એ અર્થમાં પણ દર્શન શબ્દનો ઉપયોગ થાય છે ચાલો, દેરે જઈ ભગવાનના દર્શન કરી આવીએ અથવા આપના દર્શન તો હાલ દુર્લભ થઈ પડ્યાં છે આ અર્થમાં આ પદમાં દર્શન શબ્દ વપરાયો છે. શ્રીદેવચંદ્રજીએ દર્શન શબ્દ પર પદ્મપ્રભુનું આખું સ્તવન રચી તેની વ્યાખ્યામાં તુજ દરિસન મુજ વાલહું રે રાજ એવા નાના પણ અર્થગર્ભિત ભાન નીચે દર્શન શબ્દનું વિચારણીય વિવેચન કર્યું છે એમાં મુદ્રાદર્શનથી માંડીને આત્મદર્શન સુધી પ્રાપ્તિ થાસ્યા લાય છે અને સમભિરૂઢ એવંભૂતનયની અપેક્ષાએ દર્શન શબ્દમાં સ્વરૂપભાસન અને આત્માની સિદ્ધિનો કેવી રીતે સમાવેશ કર્યો છે એનું આખું તત્વ-રહસ્યભર્યું છે દર્શન કરનાર અવયુ અને આરાધ્ય પ્રભુને કેવી રીતે ભજે છે એની તેમાં સ્પષ્ટતા કરી છે

આવા પ્રકારનું દર્શન મને મળો એટલું મારે તો જોઈએ છે. આપ સાહેબનું લાડુ દર્શન થયા કરે આપ મારી ચક્ષુ સન્મુખ રહો, આપ મારા હૃદયચક્ષુ સંમુખ રહો, આપ મારી યોગપ્રતિમા અભિમત સ્થાને રહો, આપ આલંબન સ્થિતિમાં મારા ટેકે થઈ રહો, એટલું મારે તો જોઈએ. આ દર્શન શબ્દ પર નયને લગાડી ભારે સુંદર અર્થ ઘટાવી શકાય તેમ છે તેથી શ્રી દેવચંદ્રજીના સદર સ્તવનના તેમના પોતાના કરેલ વિવરણ અનુસાર દર્શન શબ્દની વ્યાખ્યા અને નયઘટના અત્ર પ્રસ્તુત હોઈ તેનો સાર નીચે પ્રમાણે વિચારી જઈએ:—

પ્રભુમુદ્રાનું દેખવું તે ઉત્કૃષ્ટ કારણરૂપે સમ્યક્ત્વ (દર્શન) અતિ પવિત્ર છે તેનું કારણ એ છે કે સમભિરૂઢનયે જીવ સિદ્ધ સમાન છે અને આવરણ ક્ષય કરી મોક્ષ થાય છે ત્યારે એવંભૂતનયે તેનું દર્શન સાર્થક થાય છે સમભિરૂઢનય સત્તાગ્રાહી છે જ્યારે શબ્દમાં વસ્તુના

નામપદના અર્થનો સમાવેશ થાય છે જ્યારે સ્વ પર્યાયની પરિણામકતારૂપ સંપૂર્ણ વસ્તુ પ્રકટ થાય ત્યારે એવંભૂત નય પ્રાપ્ત થાય છે તેટલા માટે અરિહંત ભગવાનના સ્વરૂપભાસન અને આસ્વાદન સાથે અવલોકન થાય તે શબ્દનયે પ્રભુનું દર્શન થયું સમજવું માત્ર આંખથી પ્રભુનું દેખવું થાય, પણ યોગની ચપળતા ચાલ્યા કરે અને અન્ય કાર્ય કે વસ્તુનો ઉપયોગ રહે તે નૈગમનયે પ્રભુનું દર્શન થયું સમજવું આશાતના તજી વંદન-નમનપૂર્વક પ્રભુમુદ્રા તથા પ્રભુના શરીરનું દેખવાનું થાય તે વ્યવહારનયે દર્શન સમજવું

સર્વ ઇંદ્રિયથી પ્રભુને જુએ, સ્તવે, તેમાં એકાગ્રતા કરે ચપળતા મટાડી દે ત્યારે ઋજુસૂત્રનયે પ્રભુદર્શન થયું એમ સમજવું અંતરંગની પરિણતિ, ચેતનાનું આકર્ષણ, પ્રભુમુદ્રામાં એકાગ્રતા, આત્મસત્તા પ્રકટ કરવાની અંતરંગ અભિરુચિ સાથે પ્રભુનું તત્ત્વસ્પર્શરૂપ અવલોકન તે શબ્દનયથી થયેલ દર્શન સમજવું

આવો આ 'દર્શન' શબ્દનો મહિમા દેવચંદ્રજીએ બતાવ્યો છે. ખુદ આનંદઘનજીએ પોતે દર્શન શબ્દનો મહિમા બતાવવા ચોથા અભિનંદન સ્વામીનું સ્તવન લખી કમાલ કરી છે ત્યાં દર્શનનું આખું તત્ત્વજ્ઞાન નિચોવી નાખ્યું છે આખા નરકજીવનનો ત્રાસ દૂર કરવા માટે દર્શનને ખાસ સ્થાન આપ્યું છે એ દર્શનપ્રાપ્તિ દુર્લભ છે એમ બતાવી નયું રૂપથી એની સુલભતા બતાવી છે અને માત્ર દર્શન દર્શન શબ્દની બૂમો પાડવાથી એની તરસ છીપી શકે એમ નથી તે પણ બતાવી દીધું છે. આ સ્તવન પર યથાસ્થાને વિવેચન કરવાની ઇચ્છા છે અને ત્યાં દર્શન પર વિસ્તારથી વિવેચન કરવાનું રાખી અત્ર માત્ર એટલું જ જણાવીએ કે દર્શન જેવી સામાન્ય માગણી કરી, એમ લાગતું હોય તો તે જેવી તેવી વાત નથી. પ્રભુ! માત્ર તમારાં દર્શન મને દરરોજ થાય એટલું જ હું માગું છું —એટલી સામાન્ય લાગતી માગણીમાં કાંઈ બાકી રાખ્યું નથી માત્ર મુદ્રાદર્શનથી માંડીને સ્વરૂપ પ્રાપ્તિ, આસ્વાદન અને અવભાસન સર્વનો એમાં સમાવેશ થઈ જાય છે

મંદિરમાં ગયા, જરા નિસીહી શબ્દ બોલ્યા અને રળી લે દેવ નાખ્યા, અને મેલ માથે છેગ એમ લઇ લઇ દર્શન કરી નહિ બહાર નીકળી જવું એનું નામ પણ દર્શન તો કહેવાય, પણ તેની ખરી ઉપયુક્તતા નથી; પણ છતાં પ્રાથમિક નજરે તે પણ કાઢી નાખવા જેવું નથી. અતિ વિશિષ્ટ આત્મદર્શન, જે એવંભૂતનયે છેવટે થાય છે તેની શરૂઆત નૈગમનયના દર્શને જ થાય છે એટલે આદર્શ દર્શનની નજરે ઉપર ઉપરિયા બાહ્ય દર્શનની અગત્ય ઓછી લાગે છતાં પૂર્વાભ્યાસ તરીકે અને મનનિગ્રહ પ્રાથમિક સોપાનરૂપ તરીકે તેની પણ કિંમત છે. આ રીતે વિચારતાં સમસ્ત પ્રકારના દર્શનનું મૂલ્ય તો જરૂર છે અને મુદ્દાની વાત એ છે કે દર્શન-દેખવું દરરોજ થયા કરે, તો કોઈ વાર બાહ્યમાંથી અંતરમાં જરૂર જવાય છે આદર્શને ઓળખવાનો પ્રસંગ થાય છે તેના જેવા થવાની રુચિ જાગે છે અને એ રીતે પ્રગતિને માર્ગે પ્રયાણ આગળ આગળ થતાં જાય છે તેથી પ્રભુને હાથ જોડીને આ પ્રાર્થના વિજ્ઞપ્તિ કરે છે કે ભગવાન! મારે અરજ તો જરૂર એટલી જ કે હું તમારાં દર્શન દરરોજ પામું અને આપશ્રીના ચરણકમળની નિત્ય સેવા કરું

પ્રભુના ચરણકમળની સેવા એટલે પ્રભુએ જે માર્ગ ઉપદેશ્યો છે તેની સેવા સમજવી. પ્રભુએ આત્મસાધન સાધવાના માર્ગો બતાવ્યા છે અને તેમાં ઉદ્યમપૂર્વક આત્મશક્તિ ગોપવ્યા વગર, આસેવના કરવાની વાત કરી છે ભગવદ્વચનના બે વિભાગ પાડીએ તો યતિધર્મ અને ગૃહસ્થધર્મના માર્ગો પ્રગતિપથની નાની-મોટી પ્રણાલિકાઓ છે તેનું આસેવન કરવું; અથવા દ્રવ્યસાધુ-ભાવસાધુનાં લક્ષણો ભજવવાં; અથવા દ્રવ્ય કે ભાવશ્રાવકનાં કર્તવ્યનું આસેવન કરવું; અથવા માર્ગાનુસારીના ગુણોને અનુસરવા—એ સર્વ ચરણકમળની સેવા છે પછી અઢાર પાપસ્થાનકનો ત્યાગ કરવો, કષાય પર કાબૂ લાવવો, ઇંદ્રિયો પર સંયમ કરવો, યોગ્ય ગુરુમહારાજની પરિચર્યા કરી તેમની પાસેથી સંયમમાર્ગ શીખવો પૂર્વસેવા કરી માર્ગપ્રાપ્તિ કરવી અને એ રીતે સાધનધર્મો પૈકી પોતાને જે અનુકૂળ જણાય તેની આસેવના કરવી એ ચરણકમળની સેવા છે.

સત્યમાર્ગ પ્રાપ્ત થવાની મુશ્કેલી તો છેવી જ છે પણ પ્રાપ્તિ પછી તેનો સ્વીકાર અને તેનું સેવન પણ એટલું જ મુશ્કેલ છે ઘણા પ્રાણીઓ સાચો રસ્તો જાણવા છતા તેને અનુસરી શકતા નથી, વસ્તુતત્ત્વે પદાર્થની અનિત્યતા જાણવા છતા તેને અનુરૂપ વર્તન કરી શકતા નથી, તેટલા માટે પ્રભુને-પોતાના આદર્શને-વિજ્ઞપ્તિ કરે છે કે પ્રથમ તો મારે આપનાં નિત્ય દર્શન જોઈએ, અને બીજી વાત, આપના ચરણકમળની સેવા એટલે આપ જે વાત ફરમાવો છો તેનું નિત્ય આસેવન જોઈએ.

ચરણમાં ચિત્ત દર્શન અને સેવનથી આદર્શની સન્મુખતા થઈ પણ મનડું જ્યાં ત્યાં રખડ્યા કરે છે. એને બરાબર એક સ્થાનકે બાંધવું જોઈએ. આ મનના નિયમન માટે આખો ધ્યાનયોગ બતાવ્યો છે યોગાચાર્યોએ ધર્મધ્યાન અને શુક્લધ્યાનના ભેદો બતાવ્યા છે પ્રાણાયામ, ધ્યાન, ધારણા અને સમાધિનાં લક્ષણો બતાવ્યાં છે અને મનની વિચિત્રતા, મહત્તા અને આદર્શસાધ્યતા અનેક પ્રકારે બતાવી છે પ્રભુચરણમાં ચિત્ત લગાવવાથી એનું રખડુપણું કમજ્યા આવે છે એ એક બીજો બનાવ છે અને પછી તો મનસાધનાની સિદ્ધિતાનો સાક્ષાત્કાર થાય છે દર્શન પછી સેવન થાય અને સેવન પછી ચિત્તની એકાગ્રતા થાય આ પ્રગતિનો ક્રમ બરાબર બતાવ્યો છે આ ધ્યાનયોગની પરિસમાપ્તિ કેવી રીતે થાય છે એ વાત યોગમાંથી જોઈ-જાણી લેવી. જરૂરી બાબતોની વારવણી મારા જૈન દૃષ્ટિએ યોગ નામના પુસ્તકમાં કરી છે (૧)

मनपंकज के मोल मं, प्रभु पास बठाउं;
नीपट नजीक हो रहुं, मेरे जीय रमाउं मेरे० २

અર્થ—(અને મારે જોઈએ કે) મારા મનકમળના મહેલમાં તું આવે પ્રભુ (આપ)ની

શબ્દાર્થ—પંકજ = કમળ. મોલમેં = મહેલમાં, પાસમાં. પાસ = નજીક બઠાઉં = બેસું નિપટ = તદ્દન, નિકટ. હો રહું = થાઉં રહું રમાઉં = રમણ કરાવું, આનંદ કરાવું, મહાલવું

પાસે બેસુ, (આપની) તદ્દન નજીક રહુ અને તેમ કરવામા મારા જીવને રમણ કરાવુ (૨)

વિવેચન—હવે ચેતન આગળ વધતો જાય છે શુભ ધ્યાન દ્વારા એકત્વ સાધીને પછી વધારે ઉત્કટ ભાવના કરતો જાય છે આપણુ મન કમળ જેવુ છે કમળ જળના કચરામાંથી જન્મે છે જળમાં વૃદ્ધિ પામે છે અને જળની ઉપર રહે છે એ કમળની સ્થાપના હૃદયમા, નાભિમા, કપાળમા થાય છે એની આખી વિધિ પદસ્થધ્યાનને અગે યોગગ્રંથોમાં બતાવી છે[1] એમાં વર્ણમાતૃકા અને મત્રરાજના ધ્યાન ભારે આકર્ષણ કરે તેવાં છે. આ કમળદળ જેવો, સરોવર વચ્ચેનો એકદડિયો મહેલ છે તેની પાંખડીઓ પર જુદી જુદી સ્થાપના કરવાની હોય છે એ એકદડિયા મહેલમા વચ્ચે પ્રભુ વિરાજમાન થાય, આઠ દિશા વિદિશામાં સિદ્ધ, આચાર્ય ઉપાધ્યાય, સાધુ, દર્શન, જ્ઞાન, ચારિત્ર, તપની સ્થાપના થાય અથવા અક્ષરો—સ્વર વ્યજન—ની સ્થાપના થાય ત્યારે અતરનો ઉદ્રેક થાય છે મનમાં એમ થયા કરે છે કે મારા મનકમળરૂપ મહેલમાં દેવ બેઠા છે દેવની ફરતા ચામર વીંઝાય છે આકાશમાં દેવદુદુભિ વાગી રહી છે માથે અશોકવૃક્ષ શાંત-સ્થિર ખડુ છે પછવાડે ભામડળનો ઝબકાર દિગતને ઝળકાવી રહ્યો છે અને એવા મહેલમા કોઈ સ્થાન પર પ્રભુની પાસે હુ પોતે બેઠો છુ એટલે દર્શન પછી આસેવન, આસેવન પછી ધ્યાન, ધ્યાનને અગે પ્રમુદ મુખતા—આટલે સુધી પ્રગતિ થઈ હવે ત્યાથી પણ આગળ વધે છે

આવા પ્રભુની નજીક રહેવાનુ આવી કોઈ સારી જગ્યાએ જરા વખત બેસવાનુ મળે એમાં કઈ ધરપત થાય નહિ. એટલે, કહે છે કે આવા પ્રભુની પાસે બેઠા પછી હુ તો તેની તદ્દન (નીપટ) નજીક રહુ અને ત્યા મારા જીવને રમાડી દઉ ત્યાંથી હઠુ નહિ, એટલુ પણ મારે જોઈએ. પ્રભુની નીપટ નજીક રહેવુ એટલે પ્રભુનુ નિરતર ધ્યાન, અને મનની જ્યાં ત્યાં રખડવાની પદ્ધતિ પર અકુશ. આ અતિ વિશિષ્ટ યોગસાધના છે પ્રભુમાં મનને પરોવી આત્મા સાથે રમણતા કરવી, તેમા એકતા સાધવી, અને એ પરિસ્થિતિ ચાલુ બની રહે તેવી ગોઠવણી કરવી એ આત્મસિદ્ધિના માર્ગમા ઘણી આગળ પડતી પ્રગતિ બતાવે છે આ રીતે હે પ્રભુ! મારી વિજ્ઞપ્તિ એટલી છે કે મારા મનકમળરૂપ મહેલમા હુ આપની પાસે બેસુ અને બની શકે તેટલો આપની નજીક રહુ અને મારા જીવને આપનામાં રમણ કરાવુ આત્મગુણરમણતા એ ચારિત્ર છે ઉત્કૃષ્ટ વર્તન છે અને અશરીરી સિદ્ધોમા પણ લભ્ય છે આવી ગુણરમણતા પ્રતિપત્તિ પૂજામાં આવે છે ઉત્કૃષ્ટ દ્રવ્યપૂજનમા વિશિષ્ટ ભાવનિયમન પરાકાષ્ઠાએ પહોચ્યુ સમજાવે છે અને પ્રભુની પૂજના તે પોતાની પૂજા હોઈ અને અતર મહેલ તે સાલબન પદાર્થસ્થાપનાને આધારે સ્થાપેલ હોઈ ભારે શાતિનુ વાતાવરણ જમાવે છે અને પરમ સુખની વાનકી રજૂ કરે છે (૨)

---

૧ જૈન દૃષ્ટિએ યોગ, પૃ ૧૧૨.

अंतरजामी आगळ, आतरिक गुण गाउं;
'आनंदघन' प्रभु पासजी, मैं तो और न ध्याउं मेरे० ३

અર્થ—(અને હું ચાહું છું કે) મારા અંતર્યામી (આપ–અંતરાત્મા)ની પાસે મારા અંતરના ગુણ ગાઉં આનંદના ઝરા! હે પાર્શ્વનાથ દેવ! હું તો (એ સિવાય) અન્યનો વિચાર, જાપ કે ધ્યાન કરતો નથી. (મારે તો બસ, ઉપર કહી તેટલી ચીજ જોઈએ.) (૩)

વિવેચન—અને આ મહાન આદર્શ–પરમાત્મા–ની સંમુખ, ઉપર જણાવ્યું તે પ્રમાણે, બેસીને મારા આંતરિક ગુણોનું ગાન કરું. આંતરિક ગુણોમાં આત્માનું પૃથક્ત્વ, એકત્વ, અમરત્વ, સચ્ચિદાનંદત્વ આદિ અંતરાત્માની પિછાન છે. અંતરાત્માના ગુણો એ અંતિમ સાધ્ય છે અને એની પરાકાષ્ઠાએ પરમાત્મપદ આવે છે. બાહ્ય સમૃદ્ધિનો, ધન, કુટુંબ, પરબરદા, નાતજાતના સંબંધોનો, શરીરધારી રમતો કે આદર્શોની જમાવટનો વિચાર ન કરતાં, માત્ર ચેતનના અંતરંગ ગુણોનું ગાન કરવું, કષાયત્યાગ, વિષયો પર સંયમ અને અનંત જ્ઞાન–દર્શન–ચારિત્ર–ઉપયોગ પર વિચાર કરવો, પરભાવમાં રમણ ન કરતાં અંતરંગ દશામાં રહેલ ગુણોનો ગુંજારવ કરવો—એ ઉચ્ચ આદર્શ છે. અંતરાત્મદશાનો વિજય છે અને અદ્ભુત અનનુભૂત આંતરદશા છે. આ આંતરિક ગુણગાન થાય એટલે પ્રભુ સંમુખ બેઠેલ પ્રાણી પોતાની પ્રભુતા જોઈ શકે છે.

પ્રભુ પાસજી! મારે તો આટલું જોઈએ: મને આપનાં દર્શન નિરંતર થયાં કરે, તમારા ચરણની સેવા થયા કરે, તમારામાં મારું ચિત્ત લાગી જાય, હું તમારી સંમુખ બેસી જઉં અને તેટલો તમારી નજીક આવું અને તમારી આગળ આંતરિક ગુણનું ગાન કર્યા કરું. આટલું મને મળે તો બસ છે. (૩)

ઉપસંહાર—જયવિજયજીમાં કહે છે કે આપના શાસનમાં નિદાન કરવાની મનાઈ છે, પણ હું નિદાન કરું છું કે ભવોભવમાં તમારા ચરણની સેવા મને મળજો. એક વાર શાસનની પ્રાપ્તિ થાય તો બીજી સર્વ બાબતો મળી આવે એટલે આ માગણીમાં જરા પણ ન્યૂનતા નથી. દર્શન થાય તો પછી પ્રભુ કેવા હતા અને પ્રભુ કેમ થયા એ સવાલ જરૂર થાય અને તેનો માર્ગ સાંપડે તો રસ્તો થાય; એટલે આવી સીધી–સાદી વગર પૈસાની માગણી કરી છે. એ ખૂબ વિચારવા જેવી છે. કલ્યાણમંદિર સ્તોત્રની બેતાળીસમી ગાથામાં પ્રભુનું શરણ ભવોભવ માટે માગ્યું છે તે આ માટે જ છે અને અનેક શાસ્ત્રગ્રંથોમાં પ્રભુદર્શનનો મહિમા વર્ણવ્યો છે તે અતિ ઉપયોગી અને વગર નાણાંની માગણી છે. આવી સીધી–સાદી માગણી કરીને પોતાની અંતિમ ભાવના શી છે તે લખનારે બહુ થોડા શબ્દમાં રજૂ કરી છે તે જોવા જેવું છે. આદરણીય છે અને અંતિમ સાધ્યે પહોંચાડનારી છે. એ ખાસ આ જમાનાના પાર્શ્વની ધ્યાન પર લેવા જેવું છે. આ પદ અમે લેખે બનાવ્યું હોય તે પ્રસ્તુત વાત નથી, પણ માગણી અને તે કરવાની રીત ખાસ વિચારમાં લેવા યોગ્ય છે.

શબ્દાર્થ—અંતરજામી = અંતર્યામી, અંતરાત્મા. આગળ = પાસે. આંતરિક = અંતરના. ઔર = બીજા, બીજું. ધ્યાઉં = મેં ધ્યાન કરું.

પરિશિષ્ટ—૨ : હરિયાળી અથવા અવળવાણી

[જુઓ, પા ૯૯, પૃ ૭૦૬]

પા ૯૮–૯૯ને જૈન પરિભાષામા 'હરિયાળી' કહેવામા આવે છે. એવો શબ્દ મને કોઈ કોશમા એ અર્થમા વપરાતો મળી શક્યો નથી. કોશમા તેનો લીલોતરી કે તેની શોભા એ 'અર્થ' આપ્યો છે અને તે રીતે, જૈન પરિભાષામા એ શબ્દનો ઉપયોગ ઉપરથી વિચિત્ર લાગે તેવી હકીકત'ના અર્થમાં વપરાય છે તે નિર્વિવાદ છે. એનુ મૂળ શોધવાનો પ્રયત્ન કરુ છુ દરમ્યાન મને એને માટે જૈનેતર સાહિત્યમાંથી જે હકીકત પ્રાપ્ત થઈ છે તે અત્ર રજૂ કરુ છુ

જૈનેતર સાહિત્યમાં ૯૮–૯૯મા પાના જેવાં શબ્દપ્રયોગ, કે કથનોને 'ઊલટી વાણી' વગેરે ઓળખાવે છે, કોઈ કોઈ તેને અવળવાણી કહે છે અવળવાણી એટલે અવળી વાણી —બાહ્ય અર્થમા વપરાય તેનાથી તદ્દન જુદી પડે તેવી વાતો, દેખીતી રીતે વિરુદ્ધ–વિચિત્ર લાગતી હકીકત. આને સસ્કૃત અલકાર શાસ્ત્રમા વિષમ નામનુ અગ કહેવામાં આવે છે તેનો અર્થ કરતા જણાવે છે કે "એક પ્રકારની સત્ય વાતને તેથી ઊલટી રીતે કહેવી કે માણસને તે સત્ય વાત અસભવિત જેવી લાગે; તે કથન વિપર્યય કહેવાય છે" સુદર-વિલાસમાં આવા અનેક વિપર્યયો આપ્યા છે અને તેના ઉપર ગૂઢાર્થપ્રકાશિકા ટીકા લેખકે પોતે જ કરી છે. બત્રીસ સવૈયા આ વિપર્યયના દાખલાઓ માટે આપ્યા છે એ સર્વને લઘુ પુસ્તિકાના આકારમા શ્રીમન્નથુરામ શર્મા(બીલખા આશ્રમના અધિષ્ઠાતા)એ સ્પષ્ટીકરણ સાથે પ્રસિદ્ધ કર્યાં છે તથા તેની પાછળ મીરા ભક્ત તથા કબીરના ઊલટી વાણીનાં પદો આપ્યા છે આ લેખ તે પુસ્તિકાને આધારે તૈયાર કર્યો છે જાણવા ખાતર થોડા દાખલાઓ તેમાંથી રજૂ કર્યાં છે.

પ્રસ્તાવનામા આવી ઊલટી વાણીનો હેતુ સમજાવતા લેખક મહાશય જણાવે છે કે—

> "કહેવાનો ઉપયોગી વિષય જો ઊલટી રીતના શબ્દોમા કહેવામા આવે તો તે વિષય વાચનારને તથા સાભળનારને આશ્ચર્ય જેવો પ્રતીત થઈ તેનો વાસ્તવિક અર્થ જાણવા તેની વૃત્તિ વેગવતી થાય છે મનુષ્યોના મનનો આ સ્વભાવ ધ્યાનમા રાખી કેટલાક સત્પુરુષોએ જિજ્ઞાસુ જનોના હિતાર્થે ઊલટી વાણી લખી છે."

સુંદરદાસની અવળવાણી

આવી ઊલટી વાણીનો હેતુ વિનોદ સાથે ઉપયોગી જ્ઞાન પ્રાપ્તિનો છે તે વાત નાનકડી પ્રસ્તાવનામા બતાવી છે. અવળી વાણીના નમૂનારૂપે સુદરવિલાસના સવૈયા રજૂ કરવામાં આવે છે. તેના અર્થ સદર ટીકા અનુસાર શ્રી નથુરામ શર્માએ કર્યા છે તે જ અત્ર આપવામાં આવ્યા છે.

શ્રવણ દેખે, સુને પુતરી, નૈનન બિન જિહ્વા સુખ, નાસિકા બોલે,
ગુદા ખાય, ઉદધિ જલ પીવે, બિન હી હાથ સુમેરૂ તોલે,
ઉર્ધ્વ પાંવ, ગ્રીવા નીચી, તીન લોકમેં બીચસ્ત ડોલે,
'સુરદાસ' કહે સુન જ્ઞાની, અબ હી આતી યા અર્થ હી ખોલે. (૧)

પોતાના સદ્‌ગુરુએ ઉપદેશ કરેલા 'તત્ત્વમસિ' (તે બ્રહ્મ તું છે) એ મહાવાક્યને આદર પૂર્વક પોતાના કાન દ્વારા સાંભળી, ત્યાં રહેલી પોતાની અંતઃકરણની વૃત્તિ વડે તે મહાવાક્યથી પ્રતિપાદન કરાયેલા અંતઃકરણમાંથી ભિન્ન બ્રહ્મને દેખે એટલે વૃત્તિ વડે અનુભવે (શ્રવણ દેખે); આવી પ્રપંચના નામ-રૂપને મિથ્યા ગણી તેના અધિષ્ઠાનરૂપ બ્રહ્મને નેત્ર દ્વારા નીકળેલી અંતઃકરણની વૃત્તિ દ્વારા સાંભળે એટલે અનુભવે (સુને પુતરી નૈનન); જીભના અગ્ર ભાગમાં રહેલી અંતઃકરણની વૃત્તિ વડે ત્યાં રહેલા બ્રહ્મરૂપ અલૌકિક રસના પરમાનંદ રૂપ સ્પંદને સુખે એટલે ભોગવે (જિહ્વા સુખ); નાસિકા દ્વારા નીકળતા પ્રાણની સાથે મન તથા વાણીને જોડીને સોહં અથવા ૐ નો જપ કરવારૂપ સૂક્ષ્મ ઉચ્ચારણ કરે (નાસિકા બોલ); ગુદા વડે ખાય એટલે મૂળબંધ વડે અપાન વાયુને પ્રાણની સાથે મેળવવા ઉપર ચઢાવે (ગુદા ખાય); કામજય માટે ઉપસ્થ દ્વારા જળને પીએ એટલે વજ્રોલી દ્વારા 'ઉદર એમ' (ઉદધિ જલ પીવે); હાથ વિના, માત્ર ચિત્તવૃત્તિ વડે, વા પ્રાણાયામ વડે મેરુદંડ-બરડાની કરોડરૂપ સુમેરુને તોળે એટલે તેનું યથાર્થપણું મહાદિ સીધુ કરે (બિનહી હાથ સુમેરૂ તોલ); બન્ને પગને ઊંચા તથા મસ્તકને નીચું રાખીને અર્થાત્ વિપરીત કરણી કરીને ઉઘાડેલા આવર્ત થયેલી કુંડલિની સાથે ત્રણ ગ્રંથિ (બ્રહ્મગ્રંથિ, વિષ્ણુગ્રંથિ અને રુદ્રગ્રંથિ) રૂપ ત્રણ લોકમાં વિચરે-ગમનાગમન કરે (ત્રીજી પંક્તિ). સુરદાસ કહે છે કે હે જ્ઞાની, સાંભળો અને આ કાવ્યનો સારી રીતે અર્થ કરો (છેલ્લી પંક્તિ)

આ સર્વ યોગની વાત છે અને પદના અર્થ-વિવેચન જાણનારને સમજાય તેવી છે. કુંડલિની વગેરે હકીકતો હઠયોગના ગ્રંથોમાંથી મળે તેમ છે. ત્રણ લોકમાં વિચરવાની હકીકત 'ચેતન શુભ ક્રિયાપદ, કોઈ' (પદ ૮૬)ના વિવેચનમાં આવી ગઈ (૧)

અખીં તીન લોક દેખે, બૈસ સુને અદ્‌ભુતબિધિ નાદ,
નાસા બાસ કમલકી સેવે, મુખ કર અદ્‌ભુત સવાદ,
ભુજ પારી ઉમગે પલંગ, પગ કરે નિરત અહ્‌લાદ,
જો કોઈ યાકો અરથ બિચારે, 'સુરદાસ' સોઈ પાવે સ્વાદ. (૨)

નેત્ર વડે સતહેતુપૂર્વક બહારના પદાર્થો નહિ જોનાર જ્ઞાનીરૂપ અથવા પોતાના અંતઃકરણની વૃત્તિ વડે બ્રહ્મરૂપ ત્રણ લોકને -સર્વ કલ્પિત સંસારને- અનુભવે છે (અખ તીન લોક દેખે); બહારના અનુકૂળ - પ્રતિકૂળ શબ્દોને સતહેતુપૂર્વક સાંભળવાના સ્વભાવથી નિવૃત્તિ પામેલા ધ્યાનરૂપ નહેર અનાહત ધ્વનિરૂપ નાના પ્રકારના નાદો સાંભળે છે.

(બૈઠા સુંદર બહુત નિમિ, નાદ); નાસિકા દ્વારા જતા-આવતા પ્રાણ-અપાનને વશ રાખનાર અને પ્રતિષ્ઠાની સ્પૃહા, તદ્દિ રાખનારા યોગીરૂપ, નાદ્યા પોતાના હૃદયમાં સ્થિર બ્રહ્મરૂપ કમળના આનંદરૂપ ગંધને અનુભવે છે (નાદ્યા બાસ કમળકી લેવે); વાણીથી સત્ય, હિત, પ્રિય અને મિત બોલનાર અથવા વાણીથી પર રહેલા યોગીરૂપ મૂગા અજપાજાપરૂપ બહુ સુંદર વાદ કરે છે (ગુંગા કરે બહુત સવાદ); કર્તાપણાના તથા ભોક્તાપણાના અભિમાનરૂપ યા રાગદ્વેષરૂપ હાથના અભાવવાળા જ્ઞાનીરૂપ ઠૂંઠા અજ્ઞાનરૂપ મોટા પર્વતને પોતાના અંતઃકરણરૂપ પૃથ્વીમાંથી ઉઠાવે છે એટલે કે તેને નિવૃત્ત કરે છે. (ઠૂંઠા પકરી ઉઠાવે પર્વત); સંકલ્પ-વિકલ્પરૂપ પગથી રહિત જ્ઞાનીરૂપ પાંગળા પોતાના સર્વવ્યાપક સ્વરૂપના અનુભવરૂપ નૃત્યનું સુખ ભોગવે છે (પગુ કરૈ નિરત, અહ્લાદ); સુંદરદાસ કહે છે કે જે કોઈ મનુષ્ય આનો અર્થ વિચારે છે, તે જ મનુષ્ય બ્રહ્મરૂપ ઉત્તમ સુખનો અનુભવ કરે છે (૨)

બુંદમાંહી સમુદ્ર સમાનો, રાઈમાંહી સમાનો મેર,
પાનીમાંહી તુંબિકા બૂડી, પાહન તરત ન લાગી બેર,
તીન લોકમેં ભયા તમાસા, સૂરજ કિયો સકલ અંધેર,
મૂરખ હોય સો અર્થહી પાવે, 'સુંદર' કહૈ શબ્દમેં ફેર (૩)

સાક્ષી-ચેતનરૂપ પાણીના ટીપામાં અપાર સંસારરૂપ સમુદ્ર સમાયો, અર્થાત્ જ્ઞાનકાળમાં સાક્ષી-ચેતનના વિવર્તરૂપે આ અપાર સંસાર પ્રતીત થયો (બુંદમાંહી સમુદ્ર સમાનો); બ્રહ્માકાર થયેલી સૂક્ષ્મ બુદ્ધિવૃત્તિરૂપ રાઈમાં અજ્ઞાનરૂપ મેરુ પર્વત સમાયો (રાઈમાંહી સમાયો મેર); સંસારરૂપ પાણીમાં શ્રદ્ધાહીન બુદ્ધિરૂપ તુંબડી બૂડી, અર્થાત્ વારંવાર જ જન્મ-મરણના અનુભવને પ્રાપ્ત થઈ. માત્ર બુદ્ધિના આના વાદવિવાદ થયા (પાનીમાંહી તુંબિકા બૂડી); અગાધ શ્રદ્ધાવાળા ચિત્તરૂપ પાષાણને ભવસાગરમાં તરતાં કાંઈ પણ વાર ન લાગી, એટલે કે જ્ઞાન દ્વારા એ ચિત્ત કૃતાર્થ થઈ ભવસાગરને પાર પામ્યું (પાહન તરત ન લાગી બેર); બ્રહ્મજ્ઞાનરૂપ સૂર્યે નામરૂપાત્મક સર્વ સંસારના બાધરૂપ અંધારું કર્યું એ જોઈ ત્રણ લોકમાં સર્વ અજ્ઞાનીઓને આશ્ચર્ય થયું (તીન લોકમેં ભયા તમાસા, સૂરજ કિયો સકલ અંધેર); જે સંસારથી ઉપરામરૂપ વૃત્તિવાળા જ્ઞાનીરૂપ મૂર્ખ હોય તે જ આ મારા કહેલા શબ્દોના અર્થને યથાર્થ અનુભવે છે કેમકે સુંદરદાસ કહે છે કે મારા કહેલા શબ્દમાં અર્થનો ફેર છે. (મૂર્ખ અને જ્ઞાનીનો ભાવ વિચારવા યોગ્ય છે) (૩)

કમલમાંહીતે પાની ઉપજ્યો, પાનીમાંહીતે ઉપજ્યો સૂર,
સૂરમાંહી શીતલતા ઉપજી, શીતલતામેં સૂખ ભરપૂર,
તા સુખકો સુખ હોય ન કબહૂં, સદા એકરસ નિકટ ન દૂર,
'સુંદર' કહત સત્ય યહ ઝુઠો, યામેં રતી ન જાનહુ કૂર. (૪)

અંતઃકરણરૂપ કમળમાંથી બ્રહ્મભાવનારૂપ (બ્રહ્માકારવૃત્તિ કરવાના યત્નરૂપ) પાણી ઉપજ્યું (કમલમાંહી તે પાની ઉપજ્યો); બ્રહ્મભાવનારૂપ પાણીમાંથી બ્રહ્માનુભવરૂપ સૂર્ય ઉત્પન્ન થયો (પાનીમાંહિતે ઉપજ્યો સૂર); બ્રહ્માનુભવરૂપ સૂર્યમાંથી અંતઃકરણની શાંતિરૂપ

શીતળતા ઊપજી (સુરમાંથી શીતળતા ઉપજી); તે શાંતિરૂપ શીતળતામાં બ્રહ્માનંદરૂપ પરિપૂર્ણ સુખ રહ્યું છે (શીતળતામાં સુખ ભરપૂર) - તે બ્રહ્માનંદરૂપ સુખનો કદી પણ નાશ થતો નથી (તા સુખમેં દુઃખ હોય ન કબહૂ); તે સુખ સદા એકરસ છે અને તે જ્ઞાનીનું પોતાનું સ્વરૂપ હોવાથી તે સમીપ પણ કહી શકાતું નથી તેમ તે દૂર પણ કહી શકાતું નથી (એક એકરસ નિકટ ન દૂર). સુંદરદાસ કહે છે કે આ વાર્તા એમ જણાવેલી ઉપરની રીતે સાચી છે બીજી રીતે નહિ, અને એમાં લેશ પણ મિથ્યા ન જાણો. (૪)

પાની જરે પુકારે નિશદિન, તાકૂ અગ્નિ બુઝાવે આઈ,
મૈં શીતલ તૂ તપત ભયા ક્યું, વારવાર કહે સમઝાઈ,
મેરી ઝપટ તોહી જો લાગે, તો તૂ ભી શીતલ હ્વૈ જાઈ,
કબહૂ જરની ફેરી ન ઉપજે, 'સુંદર' સુખમેં રહે સમાઈ. (૫)

અહંકારસ્વરૂપ જળ આધ્યાત્મિક આદિ ત્રણ પ્રકારના તાપથી બળે છે. તે રાતદિવસ-નિરંતર-પોતાના તાપ સંબંધી પોકાર કર્યા કરે છે તે તાપને બ્રહ્મજ્ઞાનરૂપ અગ્નિ આવીને ઓલવે છે અને અહંકારસ્વરૂપ જળને બ્રહ્મજ્ઞાનરૂપ અગ્નિ આરંભમાં વારવાર સમજાવીને કહે છે કે -"હું તાપમાંથી ઉત્પન્ન થયું છું ને શીતળ છું છતાં તું કેમ તપેલું રહે છે? મારો સાચો ઝપાટો[1] જો તને લાગે તો તું પણ શીતળ થઈ જાય, અને પછી તને કદી પણ તાપ[2] ન ઉપજે અને ઉત્કૃષ્ટ સુખમાં અભેદભાવે સમાઈ રહે." (૫)

કવિ પીરાની અખળવાણી

અખળવાણીના આવા બીજા કેટલા દાખલાઓ આપીએ. પીરા કવિએ આવા ત્રણ પદો રચ્યાં છે તેમાંથી એક અર્થ સાથે, નીચે આપ્યું છે. આ શ્રી નથુરામ શર્માના લેખ પ્રમાણે કર્યો છે. જૈન પરિભાષા વિગતે જાણનારે બેસાડી લેવી. એનો સંકેત ૯૮-૯૯મા પદોના વિવેચનમાં રજૂ થયો છે તે વિચારવાથી ઘાટ બેસી જવા સંભવ છે

અચરજ સે લાગી રે, ભાગીને લોઢું તરમાં,
અગ્નિ સર્વે લાગી રે, બુઝાણી મળ્યા [illegible]માં. (૨૭)
આ આદિમિં મગરમચ્છને અભિષેક, પાણીને મળી ગયું છન,
અક્ષર ઉપર વાઘ શુંઘવી, એમ સમાસને મળી ગયા હિમ,
સસે સિંહને પર્યો રે, શાહુકારને કર્યો પામર. અચરજ૦ ૧
આંબા તણે નાળિયેર[1] આવ્યાં, કળીએ કેરીની લૂંબ,
નામરહેલ ગ્રામ બીલેરાં, એની શાખા બની છે અતિ ઝૂમ,
અમૃત રોપ્યાં ધરમાં, તેનાં ફૂલ વીર્ય સારમાં. અચરજ૦ ૨
પાપક વસી ને પવાર ભાજિ, થઈ ગયું મિશ્રુ ફિરી પાણી,
એ રે પાણીમાં રવી-રેખતા જૂગ્યા, ઘાણ રંક અને રાણી,
આવા વિષ્ણુ ભગવાન જૂગ્યા, એવી જૂગ્યા અપરમાં. અચરજ૦ ૩

---

૧. ઝપટ=ઝપાટો, આઘાત. ૨ જરની=તાપ, બળવું તે.

જનકદેશના વાસી વિરલા, ગોરખ દત્ત કબીર;
એ જ દેશના વાસી શુકજી, દાદુ 'પીરો' સધીર,
જીવન્મુક્તિ નિત્ય માણે રે, એના મન-મઠમાં અલખ૦ ૪

જ્યારે જાગ્રત થઈને શરીરમાં રહેલા અંતઃકરણમાં જોયું ત્યારે પરમાત્મામાં પરમ પ્રીતિ ઉપજી અને જ્યારે તે પરમાત્મા પ્રસન્નતાપૂર્વક અનુભવાયા ત્યારે સર્વ પ્રકારની ભ્રાંતિઓ દૂર થઈ ગઈ. વિચાર કરીને જોયું તો માયારૂપ બકરીએ બ્રહ્મરૂપ ગજરાજને ગળ્યો હોય એમ પ્રતીત થાય છે. આત્મારૂપ ઘોડાને મનોરૂપ જીન ગળી ગયું હોય એમ દેખાય છે; અજ્ઞાનરૂપ વૃક્ષ ઉપર જાણે વિદ્યારૂપ (બ્રહ્મરૂપ) વાડ ઝુલાવી હોય એમ દેખાય છે અને એવી જ રીતે બ્રહ્મરૂપ સમુદ્રને નામરૂપાત્મક પ્રપંચરૂપ કીડી ગળી ગયેલ હોય એમ દેખાય છે. મનોરૂપ સસલે જીવાત્મારૂપ સિંહને ઘેર્યો છે અને તે જીવાત્મારૂપ સિંહને તેણે અજ્ઞાનીને ન દેખાય તેમ, પડદા (પડળમાં) રાખ્યો છે (૧)

અંતઃકરણની વૃત્તિરૂપ આંબાની ડાળે જ્ઞાનના સાધન વિવેકાદિરૂપ નાળિયેર લાગ્યાં, દૈવી સંપત્તિરૂપ કેળે વિવિધ પ્રેમ સુખોરૂપ કેરીનાં લૂમો અને મુમુક્ષારૂપ નાગરવેલે ગણપતિ આદિ રૂપ બીજોરા—દ્રાક્ષ (કિસમિસ) અથવા દ્રાક્ષ ને બીજોરા નામના ફળ લાગેલ છે કે એની શોભા બહુ જ બની છે. ચૈતન્યરૂપ આકાશને શરીરમાં દોહ્યું—અનુભવ વડે પ્રાપ્ત કર્યું—અને તે આકાશના આનંદરૂપ દૂધને સાધુ પીધું (૨)

બ્રહ્મરૂપ અગ્નિ વરસે છે, તે વાસનારૂપ પથ્થરને બાળે છે; તે બ્રહ્મરૂપ અગ્નિના વરસવાથી વાસનાઓ રૂપ પાષાણ ગળીને ચારે દિશામાં આનંદરૂપ જળ થઈ ગયું. તે આનંદરૂપ જળમાં દેવી ને દેવો બૂડ્યા—આનંદ સર્વેને પ્રિય હોવાથી તે રૂપ થયા. ચાંદ, સૂર ને ધરતી પણ તેમાં બૂડ્યા. બ્રહ્મા, વિષ્ણુ ને મહેશ્વર પણ તેમાં બૂડ્યા અને યોગી તો સીધા જ તેમાં બૂડ્યા. (૩)

જનક—ઉત્પન્ન કરનાર—વિવર્તોપાદાનકારણ—બ્રહ્મ—દેશના અથવા જનકરાજાના જ્ઞાનરૂપ દેશના અનુભવયુક્ત વાસીઓ તો વિરલા જ છે. જેવા કે દત્તાત્રેય, ગોરખનાથ ને કબીરજી, શુકદેવ, દાદુજી ને પીરજાદાઓ પીરો એ પણ એ જ દેશના વાસી છે. એવા પુરુષો પોતાના મનોરૂપ મઠમાં નિત્ય જીવન્મુક્તિનો વિલક્ષણ આનંદ અનુભવે છે. (૪)

સંત કબીરની અવળવાણી

સંત કબીરે અવળવાણીના ઘણા પ્રયોગો કર્યા છે; એનો એક દાખલો ખાસ નોંધી રાખવા જેવો છે. સદ્દગુરુ યુક્તિકાનુસાર તેનો ભાવાર્થ પણ તારવી રજૂ કર્યો છે. એની ભાષા હિંદીમિશ્ર છે. તેને ૯૮મા પદ સાથે સરખાવવા યોગ્ય છે. અહીં ત્રણ ગાથા છે ત્યારે ૯૮મા પદની છ ગાથા છે. અસત્ ખ્યાતિવાદનો આધાર કબીરનો હોય તે બનવા જોગ છે. તેના પર આનંદઘને કેટલો સુધારો કર્યો છે તે વાત પણ ધ્યાન ખેંચે તેવી છે.

અવધૂ! સો જોગી ગુરુ મેરા, જો યા પદ કા કરે નિવેરા. (ટેક)
તરુવર એક મૂલ બિન ઠાડા, બિન ફૂલા ફલ લાગા,
શાખા પત્ર નહિ કછુ વાકે, અષ્ટ ગગન મુખી બાગા. અવધૂ૦ ૧
પાવ બિન નિરત, કરા બિન બાજે, બિન જિહ્વા ગુન ગાવે,
ગાવનહારેકૂ રૂપ ન રેખા, સદ્‌ગુરુ હોય લખાવે. અવધૂ૦ ૨
પંછીકા ખોજ, મીનકા મારગ, કહે 'કબીર' વિચારી,
અપરંપાર પાર પુરુષોત્તમ, વા મૂરતિકી બલિહારી. અવધૂ૦ ૩

હે અવધૂત! જે યોગી આ પદનો અનુભવથી સ્પષ્ટ અર્થ કરે તે યોગી મારા ગુરુ સમાન છે. સંસારરૂપ એક વૃક્ષ, બ્રહ્મ સાથે તેનો વાસ્તવિક સંબંધ નહિ હોવાથી મૂળ વિના ઊભું છે. તેને વાસ્તવિક પૂર્વાવસ્થારૂપ ફળ લાગ્યાં છે. તેને વાસ્તવિક શાખા અને પાંદડાં કંઈ નથી. પ્રકૃતિ, મહત્તત્ત્વ, અહંકાર ને પાંચ તન્માત્રા એ આઠ ગગન એટલે સૂક્ષ્મ તત્ત્વો જેમાં મુખ્ય છે એવા બાગમાં આ સંસારરૂપ વૃક્ષ રહેલું છે. (૧)

બ્રહ્મ–ચૈતન્ય પગ વિના નૃત્ય કરનારીમાં નૃત્ય કરતું હોય એમ જણાય છે (નિરત = નૃત્ય); હાથ વિના વાદ્ય વગાડનારમાં વાદ્ય વગાડતું હોય એમ પ્રતીત થાય છે. પ્રભુ આત્મિક ગુણ ગાનારમાં જીભ રહિત છતાં આવે તે ગુણ ગાતું હોય એમ પ્રતીત થાય છે. તે ગાનારનું જે વાસ્તવિક સ્વરૂપ છે તેમાં કોઈ રૂપ આદિ નથી. જે સદ્‌ગુરુ–જ્ઞાની હોય તે આ વાતની સમજણ આપે છે. (૨)

કબીરદાસ વિચારીને કહે છે કે આકાશમાં પક્ષીનો અને જળમાં માછલાનો માર્ગ શોધવો જેમ કઠિન છે તેમ બ્રહ્મનું સ્વરૂપ જાણવું પણ કઠિન છે. દેશ કાળ ને વસ્તુના પરિચ્છેદથી રહિત તથા સંસારના પાર–પરતીર–રૂપ જે પુરુષોત્તમ–બ્રહ્મ છે તે સ્વરૂપની બલિહારી છે. (૩)

નોંધ—આ પદ ૯૮મા પદ સાથે સરખાવવું. ૯૮મા પદમાં ૬ ગાથા છે. આ પદમાં ત્રણ છે. ૯૮મા પદનો ભાવ, શબ્દ વદન અવધ છે. આ પદનો ભાવ સાવ જુદો છે. અવધૂ સો જોગી ગુરુ મેરા ની ટેક બાદ કરીએ તો બાકી બન્ને વચ્ચે સામાન્ય તત્ત્વ લગભગ નહિ જેવું છે. બનવા જોગ છે કે આની અવતરણિકાનો આધાર કબીર ઉપરથી શ્રી આનંદઘને લીધો હોય અને પછી તે મૂળ પંક્તિને પોતાની સ્વતંત્ર કૃતિ વડે વિસ્તારી હોય. બન્ને પદોના સ્વરૂપ, કૃતિ, રચના, વિચારધારા અને અંતિમ સાધ્યની બારીકીથી સરખામણી કરતાં બન્ને વચ્ચે સામ્ય લાગતું નથી અને આવા પદની ટેક સાવ સામાન્ય હોય તો તેથી એ પદ કબીરનું કહેવાય નહિ. આની ચર્ચા ઉપોદ્‌ઘાતમાં થશે. અહીં તો સરખામણી અને અપને અર્થે આ પદ તેના સામાન્ય અર્થ સાથે રજૂ કર્યું છે. આનંદઘનની કૃતિ સ્વતંત્ર છે અને અનુકરણશીલ હોય છતાં મૌલિક છે એ વાતમાં સૂક્ષ્મ સરખામણી કરતાં શંકા રહે તેવું નથી. કબીરનો સમય, આનંદઘનનો સમય વગેરે અનેક બાબતો પણ ચર્ચાસ્પદ છે. આ સરખામણી અને વિચારણા વધારે સ્થાનકે થશે. અત્ર અવતરણી–નકલી વાણી–ના દાખલા તરીકે આ પદ રજૂ કર્યું છે.

પરિશિષ્ટ—૩

શ્રીવિનયવિજયજીકૃત

શ્રીવીરજિનનું પાંચ સમવાયકારણનું સ્તવન

[જુઓ, પા૦ ૯૯, પૃ૦ ૪૨૧]

(દોહા)

સિદ્ધારથ સુત વંદીએ, જગદીપક જિનરાજ
વસ્તુતત્ત્વ સવિ જાણીએ, જસ આગમથી આજ ૧
સ્યાદ્વાદથી સંપજે સકલ વસ્તુ વિખ્યાત
સપ્ત ભંગ રચના વિના, બંધ ન બેસે વાત ૨
વાદ વદે નય જૂજૂઆ, આપ આપણે ઠામ;
પૂરણ વસ્તુ વિચારતાં, કોઈ ન આવે કામ ૩
અંધ પુરુષે એક ગજ ગ્રહી અવયવ એકેક;
દૃષ્ટિવંત લહે પૂર્ણ ગજ અવયવ મળી અનેક ૪
સંગતિ સકલ નયે કરી, જુગતિયોગ શુદ્ધ બોધ;
ધન્ય જિનશાસન જગ જયો, જિહાં નહીં કશો વિરોધ ૫

ઢાળ પહેલી

૧ કાળ—સમવાયકારણ કાળવાદીનો મત

શ્રી જિનશાસન જગ જયકારી, સ્યાદ્વાદ શુદ્ધ રૂપ રે;
નય એકાંત મિથ્યાત નિવારણ અકલ અભંગ અનૂપ રે. શ્રી જિન ૧
કોઈ કહે એક કાળતણે વશ, સકલ જગત ગતિ હોય રે;
કાળે ઊપજે કાળે વિણસે, અવર ન કારણ કોય રે. શ્રી જિન૦ ૨
કાળે ગર્ભ ધરે જગ વનિતા, કાળે જન્મે પૂત રે;
કાળે બોલે કાળે ચાલે, કાળે ઝાલે ઘર સૂત રે. શ્રી જિન૦ ૩
કાળે દૂધ થકી દહીં થાયે, કાળે ફળ પરિપાક રે;
વિવિધ પદારથ કાળે ઊપજે કાળે સહુ થાયે ખાક રે. શ્રી જિન૦ ૪
જિન ચોવીસી બારે ચક્રવર્તી વાસુદેવ બળદેવ રે;
કાળે કવલિત કોઈ ન દીસે, જસ કરતા સુર સેવ રે. શ્રી જિન ૫
ઉત્સર્પિણી અવસર્પિણી આરા, છએ જુઈ જુઈ ભાત રે;
ષટ ઋતુ કાળ વિશેષ વિચારો, ભિન્ન ભિન્ન દિન રાત રે. શ્રી જિન૦ ૬